

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचित

व्याकरणमहाभाष्य

मूल आणि मराठी भाषांतर

भाग चौथा (अध्याय ४ व ५)

भाषांतरकार

महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर

संपादक

प्राध्यापक काशिनाथ वासुदेव अभ्यंकर

डेकन एज्युकेशन सोसायटी, पुणे.

प्रथम छपाई ५ शके १८७४] [२५ ऑगस्ट सन १९५२

किंमत चारु रूपये

प्रकाशक :— प्रो. चि. रा. देवधर, सेक्रेटरी, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी,
' पम्पुसन कॉलेज, पुणे ४.

मुद्रक :— मधुकर नारायण चापेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय लि०, पुणे २.

प्रास्तावक निवेदन

सुमोरें अकरा वर्षांपूर्वी व्याकरणमहामाण्याचे भाग १ व २ प्रसिद्ध झाल्या-
नंतर महायुद्धजन्य परिस्थितीमुळे व इतर अडचणींमुळे पुढील भाग प्रकाशित
करण्याचें काम स्थगित झालें होतें. तीन वर्षांपूर्वी पुन्हां कामास सुरवात झाली व
जानेवारी सन १९५१ मध्ये शेवटचा म्हणजे ६ वा भाग (पूर्वसंकल्पित ५ वा
भाग) प्रसिद्ध झाला आणि आक्टोबर सन १९५१ मध्ये तिसरा भाग प्रसिद्ध
झाला. आज चार व पांच या अध्यायांचा चौथा भाग प्रसिद्ध करीत आहों.
प्रकाशनाचे सोयीसाठीं संकल्पित ५ भागांऐवजीं एकंदर सहा भाग करण्याचें ठरवून
तिसऱ्या भागामध्ये संपूर्ण तिसरा अध्याय, चौथ्या भागांत ४ व ५ अध्याय,
पांचव्या भागामध्ये ६ वा अध्याय, सहाव्या भागांत ७ व ८ अध्याय व यांशिवाय
प्रस्तावनेचा स्वतंत्र भागही देण्याचें योजिलें आहे.

दुर्दैवानें भाग १ व २ यांशिवाय वाकीच्या भागांचें काम शास्त्रीनुवांचें
द्रष्टृत्वाखालीं होऊं शकलें नाहीं तरी त्यांचे चिरंजीव सेवानिवृत्त प्राध्यापक
काशिनाथ वासुदेव अभ्यंकर यांनीं तें काम आपले अंगावर घेऊन संस्थेस उपकृत
केलें हें नमूद करण्यास मला आनंद वाटतो. राहिलेल्या भागांचें काम त्यांचेंच द्रष्टृ-
त्वाखालीं चालूं असून लवकरच राहिलेला पाचवा भाग व प्रस्तावनाखंड प्रसिद्ध
होतील अशी आशा आहे.

पुणें विद्यापीठानें या भागाचे प्रकाशनाला मदतीदाखल रु. १००० मदत
दिली व पुढें प्रकाशित होणाऱ्या भागांनाही त्याप्रमाणेंच मदत देण्याचें आश्वासन
दिलें आहे. याबद्दल पुणें विद्यापीठाचेही अंतःकरणपूर्वक आभार मानितों.

फार्युसन कॉलेज, पुणें.
ता. २५ ऑगस्ट १९५२ }

चिंतामण रामचंद्र देवधर,
सेक्रेटरी, डे. ए. सोसायटी.

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितम्

व्याकरणमहाभाष्यम्

ड्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ४ । १ । १ ॥

ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । ड्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयो यथा स्युर्धातोर्मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोस्तन्यदादयो विधीयन्ते तेऽपवादत्वाद्वाधका भविष्यन्ति । तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधी-

यन्ते ते चात्र तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वोक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति । टावादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । स्त्रियां टावादयो विधीयन्ते न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति ॥ अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्याप-

(सू. १) ड्याप्प्रातिपदिकात् हा अधिकार कशाकरितां केला आहे ?

पुढील सूत्रांनीं सांगितलेले सु, औ, जस् वगैरे प्रत्यय डी-प्रत्ययान्त आप्-प्रत्ययान्त आणि प्रातिपदिक यांहूनच झाले पाहिजेत. धातूहून होऊं नयेत याकरितां केला आहे.

हा या अधिकाराचा उपयोग वरोवर दिसत नाही. कारण, धातूहून तव्यत् (३।१।९६) वगैरे प्रत्यय सांगितले आहेत ते अपवाद म्हणून ह्या सु, औ, जस् वगैरे प्रत्ययांचा बाध करतील.

तर मग तिङ्-प्रत्ययान्ताच्या (क्रियापदाच्या) पुढें सु, औ वगैरे प्रत्यय हाऊं नयेत हा या अधिकाराचा उपयोग समजावा.

पण हे सु, औ, जस् वगैरे प्रत्यय एकत्व, द्वित्व वगैरे संख्या या अर्थीं सांगितले आहेत आणि

ती संख्या तर क्रियापदामध्ये तिङ् प्रत्ययांनींच दाखविली जाते. तेव्हां संख्या हा अर्थ उक्तच होत असल्यामुळें पुनः त्या अर्थीं हे सु, औ, जस् वगैरे प्रत्यय होणारच नाहीत.

तर मग क्रियापदाच्या पुढें टाप् (४।१।४) वगैरे प्रत्यय होऊं नयेत याकरितां हा अधिकार पाहिजे.

पण टाप् वगैरे प्रत्यय स्त्रीलिङ्गाची विवक्षा असतांना सांगितले आहेत; आणि क्रियापदाच्या अर्थाला तर स्त्रीलिङ्गाचा संबंध मुळींच संभवत नाही.

तर मग क्रियापदाच्या पुढें अण् (४।१।८३) वगैरे तद्धित प्रत्यय होऊं नयेत याकरितां हा अधिकार पाहिजे.

पण ते अण् वगैरे प्रत्यय अपत्य वगैरे अर्थीं सांगितले आहेत. आणि क्रियापदाच्या अर्थाला

१—(सू. १) हें अधिकार-सूत्र आहे. डी-प्रत्ययान्त आप्-प्रत्ययान्त, आणि प्रातिपदिक यांहून पुढील प्रत्यय

होतात. उदा० नदी, रमा, रामः.

२—अध्याय चार आणि पांच यांनील सूत्रांनी.

त्यादिभिर्योगोक्ति । अथापि कथंचि-
द्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणा-
दयो भवन्तीति यदयं कचिच्चद्वितविधौ
तिङ्ग्रहणं करोति । अतिशायने तमप्रिष्ठनौ
तिङ्ग्रह [५.३.५५; ५६] इति ॥ अतः
उत्तरं पठति ।

डचाप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपद-
संज्ञार्थम् ॥ १ ॥

डचाप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियतेऽङ्गभपद-
संज्ञार्थम् । अङ्गभपदसंज्ञा डचाप्प्राति-

तर अपत्य वगैरे अर्थाशीं सवध समवत नाहीं.
आता काहीं तद्धित प्रत्ययाच्या अर्थाशीं कियेचा
सवध समवत असला तरीही दोष नाही कारण
काहीं तद्धित प्रत्यय सागणाच्या सूत्रामध्ये
आचार्य तिङ् असें मुद्दाम म्हणतात. उदाह-
रणार्थ 'अतिशायने तमविष्ठनौ' (५।३।५५)
या सूत्राच्या पुढे 'तिङ्ग्रह' असें सूत्र केले आहे.
तेव्हा ज्या अर्थी तमप् वगैरे प्रत्यय मुद्दाम
तिङ्ग्रहाहून सांगितले आहेत त्या अर्थी सर्व-
साधारण सांगितलेले असे अणू वगैरे तद्धित
प्रत्यय तिङ्ग्रहाहून होत नाहीत. हे मनात
आणून वार्तिककार म्हणतात.

(वा.१) डी प्रत्ययान्त, आप् प्रत्ययान्त आणि
प्रातिपदिके याहून असा जो वेधे प्रकृतीचा निर्देश
केला आहे तो प्रकृतीला सांगितलेल्या अग-
सज्ञा, भसज्ञा आणि पदसज्ञा ह्या डी-प्रत्ययान्त,
आप्-प्रत्ययान्त आणि प्रातिपदिके यांनाच
झाल्या पाहिजेत म्हणून केला आहे.

अशा ह्या प्रकृतींना कोठे बरे ह्या सज्ञा
झाल्या पाहिजेत ?

३-कियाचा समुदाय हा अर्थ (४।१।३७) समवेळ.
निदान स्वाधी सांगितलेले जे तद्धित प्रत्यय ते किया-
दाच्या पुढे प्राप्त होतातच तेव्हा हा अधिकार नसला
तर दोष येणारच

४-कारण, अमुक प्रकृतीहून अमुक प्रत्यय होतो
असा प्रत्यय-विषयक शास्त्रामध्ये ज्या प्रकृतीचा निर्देश

पदिकस्य यथा स्युरिति ॥

क पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन डचाप्प्रा-
तिपदिकग्रहणेनार्थ । टावादिपु । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । ग्रहणवद्भ्यष्टावादयो विधी-
यन्ते । उगितो डीन्भवति । अतष्टा भव-
तीति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्प-
त्तिस्तस्यैता संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि
कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । स्त्रियां
टावादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां
वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैता संज्ञा भवि-
ष्यन्ति ॥ अणादिपु तर्हि । अणादयोपि

टाप् वगैरे प्रत्यय पुढे असताना.

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण
टाप् वगैरे प्रत्यय हे विशेष प्रकारच्या प्रकृती-
हूनच सांगितले आहेत. उदा० उगित् शब्दा-
हून डीप् होतो (४।१।६), अकारान्त शब्दाहून
टाप् होतो (४।१।४) तेव्हा तेथे उगित्, अका-
रान्त अशा तऱ्हेचा ज्या प्रकृतीचा निर्देश केला
असेल त्या प्रकृतीहून ते प्रत्यय होतील, आणि
त्या प्रकृतींना त्या सज्ञा होतील.

आता एखादा प्रत्यय मोघम सांगितला
असला तरी देखील दोष येत नाही. कारण
टाप् वगैरे प्रत्यय हे स्त्रीलिंगी सांगितले आहेत.
तेव्हा जो शब्द स्त्रीलिंगी असेल त्याहून तो
प्रत्यय उत्पन्न होईल व त्या स्त्रीलिंगी शब्दाला
अग वगैरे सज्ञा होतील.

तर मग अणू वगैरे प्रत्यय पुढे असताना
अंग वगैरे सज्ञा होण्याकरिता हा अधिकार
पाहिजे.

अणू वगैरे प्रत्यय देखील काहीतरी विशेष
प्रकृतीचा निर्देश करूनच सांगितले आहेत.

केल्य असतो त्या प्रकृतीलाच अंग वगैरे (१।४।१३)
सज्ञा सांगितल्या आहेत

५-वयसि प्रथमे (४।१।२०) या सूत्रामध्ये अत-
या पदाची अनुवृत्ति केली नाही तरी 'अग वगैरे सज्ञा
होणार नाहीत' हा दोष येणार नाही असा अभिप्राय
आहे.

ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते । गर्गादिभ्यो यञ् [४.१.१०५] नडादिभ्यः फक् [११] इति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिद्ग्रहणः । एवमपि न दोषः । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥ स्वार्थिकेषु तर्हि । स्वार्थिका अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते । यावादिभ्यः कन् [५.४.२६] प्रज्ञादिभ्योऽणिति ।

उदा०—गर्गादिभ्यो यञ् (४।१।१०५) नडादिभ्यः फक् (४।१।९९) । तेव्हां तेथें ज्या शब्दांचा निर्देश केला असेल त्या शब्दांहून ते प्रत्यय होतील व त्या शब्दांना अंग वगैरे संज्ञा होतील.

आतां एखाद्या ठिकाणीं प्रत्यय मोघम सांगितला असेल तरी देखील दोष येत नाही. कारण, अण् वगैरे प्रत्यय अपत्य वगैरे अर्थी सांगितले आहेत (४।१।९२, ४।२।१). तेव्हां ज्या शब्दांचे अर्थ अपत्य वगैरे, अर्थार्थी जुळत असतील त्या शब्दांहून ते प्रत्यय होतील व त्या शब्दांना अंग वगैरे संज्ञा होतील.

तर मग स्वार्थिक प्रत्यय पुढें असतांना अंग वगैरे संज्ञा होण्याकरितां हा अधिकार पाहिजे.

स्वार्थिक प्रत्यय देखील काहीं तरी विशेष प्रकृतीचा निर्देश करूनच सांगितले आहेत. उदा० यावादिभ्यः कन् (५।४।२९) प्रज्ञादिभ्योऽण् (५।४।३८) तेव्हां तेथें ज्या शब्दांचा निर्देश केला आहे त्यांहून ते प्रत्यय होतील व त्या शब्दांना अंग वगैरे संज्ञा होतील.

आतां जेथें प्रत्यय मोघम सांगितले आहेत उदा. शुक्लतरः शुक्लतमः तेथेंही एखाद्या

यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । यस्तर्ह्यग्रहणः । शुक्लतरः कृष्णतर इति । अत्रापि न यावच्छुक्लस्तावच्छुक्लतरः प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः । यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥ स्वादिपु तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥ कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वाद्य एकत्वादिष्वर्थेषु

पांडव्या पदार्थांला ज्या अवस्थेंत नुसता पांडरा एवढेंच म्हणतां येत नाही तर त्याच्या पलीकडल्या अवस्थेंत असलेला जेव्हां पांडरा रंग दिसतो तेव्हां त्याला शुक्लतर म्हणतात. प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः अशी त्याची व्युत्पत्ति आहे. तेव्हां ज्या शब्दांच्या अर्थाचा अतिशय या अर्थार्थी संबंध संभवत असेल त्या शब्दांहून ते प्रत्यय होतील व त्या शब्दांना अंग वगैरे संज्ञा होतील.

तर मग सु, औ, जस् वगैरे प्रत्यय पुढें असतांना अंग वगैरे संज्ञा होण्याकरितां हा अधिकार पाहिजे.

पण सु, औ, जस् वगैरे प्रत्यय एकत्व द्वित्व वगैरे संख्या या अर्थी सांगितले आहेत. तेव्हां ज्या शब्दांच्या अर्थाचा एकत्व वगैरे संख्येशी संबंध होऊं शकतो त्या शब्दांहून सु औ वगैरे प्रत्यय उत्पन्न होतील व त्या शब्दांना अंग वगैरे संज्ञा होतील.

पण येथें पुढील सूत्रानें सु, औ, जस् वगैरे प्रत्यय नुसते सांगितले आहेत. तेव्हां एकत्व द्वित्व वगैरे संख्या त्यांचा अर्थ आदि असें कसें समजतां येईल ?

६—येथें शुक्ल शब्दांहून तमम् प्रत्यय अतिशय या अर्थी झाला आहे. (५।३।५५) शुक्ल शब्दाच्या अर्थार्थी निराळा अर्थ या तम प्रत्ययानें दाखविला जात

नाहीं. म्हणून या प्रत्ययाला स्वार्थिक प्रत्यय म्हणतात. फक्त त्याच अर्थाचा अतिशय दाखविला जातो म्हणून या प्रत्ययाला अत्यन्त स्वार्थिक असें म्हणत नाहीत.

शक्या निहातुम् । एकवाक्यत्वात् । एकं वाक्यं तच्चेदं च । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च किमर्थं नानादेशस्य क्रियते । कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति यदेकं वाक्यं सन्ना-नादेशस्य करोत्यन्यदपि किञ्चित् संप्रहीप्यामीति ॥

यन्छयोश्च लुगर्थम् ॥ २ ॥

यन्छयोस्तर्हि लुगर्थं ङ्याप्प्रातिपदिक-ग्रहणं क्रियते । कसीयपरशव्ययोर्यञ्चौ लुक् च [४.३.१६८] इति ङ्याप्प्राति-पदिकस्य लुग्यथा स्यात् । अत्रियमाणे

एकवाक्यतेमुल्लेखे तस्य समजणे शक्य आह. हे पुढील सून आणि बहुषु बहुवचनम्, द्वयेक-योर्द्विवचनैरवचने (१।४।२०, २१) हीं दोन सूत्रे मिळून एकच वाक्य आहे.

पण जर त्या सूत्राची ह्या पुढील सूत्राशी एक वाक्यता आहे तर मग ती सूत्रे दूर देशामध्ये म्हणजे पहिल्या अव्यायामध्ये का घातली आहेत ? येथेच का घातली नाहीत ?

त्या सूत्राची पुढील सूत्राशी एकवाक्यता असूनही ती सूत्रे येथे घातली नाहीत त्यात आचार्यांचे एक प्रकारचे कौशल्य आहे ते असे की तसे करण्यात त्यांना दुसरी एक गोष्ट साधायची आहे.

(वा. ०) तर मग यत् आणि छ याचाच लुक् व्हावा याकरीता हे प्रकृत अधिकारसूत्र केले आहे जसे समजावे. 'कसीयपरशव्ययोर्यञ्चौ लुक् च' (४।३।१६८) या सूत्राने कसीय शब्दाहून त्याचा विकार या अर्थी यञ् प्रत्यय सांगून त्याच्याबरोबर सांगितलेला लुक् ङ्याप् प्रातिपदिकात् हा अधिकार तेथे आहे म्हणून कस या प्रातिपदिकाच्या पुढील प्रत्ययाचा (ईय याचा) होतो. तसेच परशव्य शब्दाहून अञ् प्रत्यय सांगून त्याच्या बरोबर सांगितलेला लुक् या अधिकारामुळेच परशु

हि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक् प्रसज्येत ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुरुल्लुलोपो भवन्तीति प्रत्ययस्य भिन्नप्यति । एवम-प्युकारसकारयोः प्रसज्येत । कमे स कंस । पराञ्शृणातीति परशुरिति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम् ॥ ३ ॥

वृद्धावृद्धावर्णद्वयजलक्षणे तर्हि प्रत्यय-

या प्रातिपदिकाच्या पुढील यत् प्रत्ययाचा होतो. तेव्हा प्रातिपदिकाच्या पुढील भागाचाच लुक् झाला पाहिजे हा ह्या अधिकाराचा उपयोग आहे. जर हा ङ्याप्-प्रातिपदिकात् अधिकार केला नाही तर कसीय आणि परशव्य या सनध प्रकृतीचाही लुक् होऊ लागेल.

हाही या अधिकाराचा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण लुक्, श्लु आणि लुप् हे प्रत्ययाचेच होतात (१।१।६१) अशी परिभाषा आचार्यांनी ठरविलीच आहे. तेव्हा तेथे कसीय आणि परशव्य या सनध प्रकृतीचा लुक् न होता त्यातील प्रत्ययाचाच होईल.

तरी पण त्यातील उकार व सकार हे प्रत्ययाचे आहेत त्याचा लुक् होऊ लागेल, कारण कसीय यातील कस शब्द कम् धातूपासून स प्रत्यय (उणा. ३।६२) करून साधला आहे. तसेच परशव्य यातील परशु हा शब्द पर शब्द उपपद असताना श्रु धातूहून उ प्रत्यय (उणा. १।३३) करून साधला आहे. परान् शृणातीति परशु..

हा दोष येत नाही. कारण उणादि प्रत्यय करून साधलेली प्रातिपदिके अव्युत्पन्नच सम-जली जातात.

(वा. ३) तर मग वृद्ध, अवृद्ध, अनर्ग, स्वर

७-जसे सुप्र प्रत्यय सांगणाऱ्या पुढील मन्त्राशी 'बहुषु' अणि 'द्वेक्ये' या दोन सूत्राची एक वाक्यता होते तशी हि प्रत्यय सांगणाऱ्या सूत्राशी

(३।४।७) मुदा त्याची एकवाक्यता आचार्यांना इष्ट आहे म्हणून सुप्र व निड या कोणत्याही प्रत्ययाचा प्रवरणान्वये न घालता ती सूत्रे दूरच ठेवली आहेत

विधौ तत्संप्रत्ययार्थं ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । वृद्धात् अवृद्धात् अवर्णान्तात् अनुदात्तादेः द्वयच इत्येतानि प्रातिपदिक-विशेषणानि यथा स्युरिति ॥ अथाक्रिय-माणे ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि विशेषणानि स्युः । समर्थविशेषणानि । तत्र को दोषः । उदीचां वृद्धादगोत्रात् [४.१.१६७] इह च प्रसज्येत । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं वृद्धम् । इह च न स्यात् । ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतच्च समर्थमवृद्धम् । वृद्ध ॥ अवृद्ध । प्राचामवृद्धात्फिन्वहुलम् [४.१.१६०]

इह च प्रसज्येत । ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्वि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात् । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध ॥ अवर्ण । अत इञ् भवतीतीहैव स्यात् । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्वि समर्थमकारान्तम् । इह च न स्यात् । दक्षयोरपत्यम् दक्षाणामपत्यमिति । एतद्वि समर्थमनवर्णान्तम् । अवर्ण । स्वर । अनुदात्तादेरञ् भवतीतीह च प्रसज्येत । वाचो विकारः त्वचो विकार इति । एतद्वि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकार इति ।

आणि द्वयच् ह्यापैर्की कोणत्याही निमित्तानें ज्या शास्त्रामध्ये प्रत्यय सांगितले आहेत तेथें ते वृद्ध वगैरे कोण व्यावेत हें समजण्याकरितां ड्याप्-प्रादिप्रादिकात् हा अधिकार केला पाहिजे. म्ह. वृद्ध, अवृद्ध, अवर्णान्त, अनुदात्तादि स्वर, आणि द्वयच् हीं विशेषणें डी, आप् व प्रातिपदिक यांचीं झालीं पाहिजेत.

पण हा अधिकार केला नाही तर तीं कोणाचीं येरें विशेषणें होतील ?

समर्थाचीं विशेषणें होतील.

मग तसें झालें तर दोष काय येईल ?

दोष असा येईल कीं उदीचां वृद्धादगोत्रात् (४।१।१६७) या सूत्रानें अपत्य या अर्थीं सांगितलेला फिन् प्रत्यय 'ज्ञानां ब्राह्मणानां अपत्यम्' येथे होऊं लागेल. कारण येथें ज्ञानाम् हें समर्थ वृद्ध (१'।१।७३) आहे. आणि 'ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यम्' येथें होणार नाही. कारण येथें

ज्ञयोः हें समर्थ वृद्ध नाही. तसेंच, प्राचामवृद्धात्फिन् वहुलम् (४।१।१६०) या सूत्रानें अपत्य या अर्थीं सांगितलेला फिन् प्रत्यय 'ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यम्' येथें होऊं लागेल; कारण येथें ज्ञयोः हें समर्थ अवृद्ध आहे. आणि ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यम् येथें होणार नाही; कारण, येथें ज्ञानाम् हें समर्थ वृद्ध आहे. तसेंच अवर्णान्ताहून अपत्य या अर्थीं सांगितलेला इञ् प्रत्यय (४।१।९५) दक्षस्य अपत्यं दाक्षिः येथेंच होईल. कारण येथें दक्षस्य हें समर्थ अकारान्त आहे आणि दक्षयोरपत्यम् व दक्षाणामपत्यम् येथें होणार नाही. कारण येथें दक्षयोः तसेंच दक्षाणाम् हें समर्थ अवर्णान्त नाही. तसेंच अनुदात्तादि शब्दांहून सांगितलेला विकार या अर्थीं अञ् प्रत्यय (४।३।१४०) वाचः विकारः व त्वचः विकारः येथें होऊं लागेल; कारण येथें वाचः तसेंच त्वचः हें जें समर्थ तें अनुदात्तादि आहे. आणि

आणि खीलिगी गा हें आप्-प्रत्ययान्त वृद्ध आहे म्हणून त्याहून फिन् प्रत्यय होत असतो.

१०—वाच आगित्वच् वा शब्दांच्या पुढील पट्टी एकवचन वत् प्रत्ययाला उदात्त (६।१।१६८) आला आहे. तेव्हां शेष नियमातनें (६।१।१५८) वाच् आगित्वच् शब्दांमधील अच् अनुदात्त आहे.

८—अन्वययोग्य जें सुप्-प्रत्ययान्त शब्दस्वरूप त्याला समर्थ म्हणतात. समर्थपरिभाषेमुळे (२।१।१) तद्धित प्रत्यय हे समर्थहूनच होत असतात.

९—वृद्ध हें 'ड्याप्प्रातिपदिक' याच विशेषण असलें म्हणजे ग या पुलिगी प्रातिपदिकाहून फिन् प्रत्यय होत नाही. कारण ग हें प्रातिपदिक वृद्ध नाही.

एतद्धि समर्थमुदात्तादि । स्वर ॥ द्वयञ्ज-
क्षण । द्वयचघ्नित्तीह च प्रसज्येत ।
वाचा तरति त्वचा तरतीति । एतद्धि
समर्थं द्वयच् । इह च न स्यात् ।
घटेन तरतीति । एतद्धि समर्थमद्वयच् ॥
अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किञ्चि-
दिष्टं संगृहीतं भवत्याहोस्विहोपान्तमेव ।
अस्तीत्याह । किम् । साम्ना तरति चेन्ना
तरतीति । एतद्धि समर्थमपि द्वाञ्ङया-
प्रातिपदिकमपि ॥

अथ ङयाग्रहणं किमर्थं न प्रातिपदि-

कादित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अप्रत्यय
इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
यद्येप ङयाग्रहणे हेतुस्त्यूङ्ग्रहणमपि
कर्तव्यं तावपि हि प्रत्ययौ । तिग्रहणे
तावद्वार्तम् । तद्धितः प्रातिपदिकमिति प्राति-
पदिकसंज्ञा भविष्यति । ऊङ्ग्रहणे चापि
वार्तम् । उवर्णान्तादूङ् विधीयते । तत्रैका-
देश एकादेशे कृतेन्तादिवद्भावात् प्राति-
पदिकसंज्ञा भविष्यति ॥ यद्येप ऊङोऽ-
ग्रहणे हेतुराग्रहणमपि न कर्तव्यम् ।
आवपि ह्यकारान्ताद्विधीयते तत्रैकादेश

सर्वेषां विकारः येथें होणार नाही;
कारण, येथें सर्वेषाम् जें समर्थ
तें उदात्तादि आहे. तसेंच द्वयच् म्हणजे
ज्यामर्थें दोन अच् आहेत त्याहून ठन् प्रत्यय
(४।४।७) सांगितला आहे तो वाचा तरति
तसेंच त्वचा तरति येथें होऊ लागेल. कारण तेथें
वाचा तसेंच त्वचा हें समर्थद्वयच्क आहे. आणि
घटेन तरति येथें होणार नाही. कारण येथें घटेन
हें समर्थद्वयच्क नाही. पण येथें द्वयच् हें विशेषण
समर्थानें झालें तर एखादें तरी इष्ट उदाहरण
साधत आहे काय किंवा फक्त दोषच येतात ?

दोषच येतात असें नाही; काहीं इष्ट
उदाहरणेंही साधत आहेत. तीं कोणतीं ?
साम्ना तरति, वेम्ना तरति वगैरे. येथें सा-
म्ना तसेंच वेम्ना हें जें समर्थ तें द्वयच्क आहे
आणि सामन् तसेंच वेमन् हें जें प्रातिपदिक तेंही
द्वयच्क आहे.

आता येथें ङयाप् हें कशाकरिता म्हटलें
आहे ? तें म्हणावयास नको. फक्त प्राति-
पदिकात् एवढाच अधिकार केला तरी
उदाहरणें सिद्ध होतात.

सिद्ध होणार नाहीत. कारण ङी-प्रत्ययान्त
आणि आप्-प्रत्ययान्त यांना 'अप्रत्ययः'
(१।२।४५) असा प्रातिपदिक सत्तेचा निषेध

प्राप्त होत आहे.

पण येथें ङयाप् शब्द घालण्याचें हेंच जर
प्रयोजन असेल तर ति आणि ऊङ् हेही शब्द
येथें घातले पाहिजेत. कारण ङी व आप् या-
प्रमाणें तेही प्रत्ययच आहेत.

'ति' शब्द येथें घालावा' या म्हणण्यात
तर काहींच अर्थ दिसत नाही. कारण तो 'ति'
प्रत्यय (४।१।७७) तद्धित आहे. तेव्हा
तद्धित-प्रत्ययान्ताला जी प्रातिपदिक संज्ञा
(१।२।४६) सांगितली आहे ती प्रातिपदिक
संज्ञा युवति या ति-प्रत्ययान्ताला होईलच.
तसाच येथें ऊङ् शब्द घालण्यातही काहीं
अर्थ दिसत नाही. कारण ऊङ् हा प्रत्यय
उवर्णान्ताहून सांगितला (४।१।६६) आहे.
तेव्हा ऊङ् प्रत्ययाचा त्याच्या मागील उका-
राबरोबर एकादेश (६।१।१०१) होतो,
आणि तो एकादेश झाला म्हणजे पूर्वान्त-
वद्भावांनं (६।१।८५) कुरू इत्यादि ऊङ्-
प्रत्ययान्ताना प्रातिपदिक संज्ञा होईल. पण
येथें ऊङ् हा शब्द न घालण्याचें जर हेंच
कारण असेल तर येथें 'आप्' हा शब्दही
घालावयास नको. कारण आप् प्रत्ययही
अकारान्ताहून सांगितला आहे. तेव्हा त्या
आप् प्रत्ययाचा त्याच्या मागील अकारा-

११-सर्वे शब्द मूळाचा अन्तोदात्त (६।१।१६०)
आहे. तेव्हा दोष-निघात होऊन सर्वे शब्द अनुदात्तादि

होतो परंतु सर्वेषाम् हें जें समर्थ तें मात्र अनुदात्तादि
नाहीं कारण त्याला आनुदात्त (६।१।१९१) झाला आहे

एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात् प्रातिपदिक-
संज्ञा भविष्यति । यस्तर्ह्यनकारान्तात्
कुञ्चा उणिहा देवविशेति । अत्राप्यकारा-
न्ताद् वृत्तिर्लक्ष्यते । कुञ्चानालभेत ।
उणिहककुभौ । देवविशं च मनुष्यविशं
चेति ॥ इह तावदुणिहककुभावित्याप
एवैतदौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम् । इह खल्वपि
देवविशं च मनुष्यविशं चेति नास्ति
विशेषोऽकारान्तादाम् उत्पत्तौ सत्यां

वरोवर एकादश होणारच; आणि तो एकादेश
झाला म्हणजे पूर्वान्तवद्भावात् अजा रमा
इत्यादि आपू-प्रत्ययान्त शब्दांना प्रातिपदिक
संज्ञा होईल.

पण अकारान्तांशिवाय इतर प्रातिपदिकां-
हून आप् प्रत्यय जो होतो त्याकरितां येथें
आप् शब्द घातला पाहिजे. उदा० कुञ्चा,
उणिहा व देवविशा. येथेही अकारान्ताहूनच
आप् प्रत्यय केला आहे असें दिसतें. कारण,
'कुञ्चान् आलभेत,' 'उणिहककुभौ', 'देव-
विशं च मनुष्यविशं च' असे त्या शब्दांचे
अकारान्त प्रयोग दृष्टीस पडतात.

हे जे प्रयोग दाखविले त्यांवरून ते अका-
रान्त शब्द आहेत अशी खात्री पटत नाही.
कारण, उणिहककुभौ येथें उणिह् या हल-
न्ताहून टाप् प्रत्यय झाल्यानंतर त्याला उत्तर-
पद पुढें असतांना न्हस्व (६।३।६३) झाला आहे.
देवविशम् व मनुष्यविशम् येथें तर अकारान्तच
शब्द असले पाहिजेत असा कांहींच विशेष दिसत
नाहीं. देवविश या अकारान्ताहून अम् प्रत्यय

१२—अजाद गणामध्ये जो 'कुञ्चा, उणिहा, देव-
विशा' असा पाठ आहे तो. हलन्ताहून टाप् प्रत्यय
होण्याकरितां केला आहे असें समजू नये; तर कुञ्च
उणिहा असे अच् प्रत्यय (३।१।१३४) कर्त्तन साधलेले
जे अकारान्त शब्द त्यांहून डीप् प्रत्यय (४।१।६३)
प्राप्त होतो, तो न होतां टाप् प्रत्यय झाला पाहिजे
म्हणून त्या गणामध्ये पाठ केला आहे. देवविश हाही
शब्द क प्रत्यय कर्त्तन साधलेला अकारान्तच आहे.
त्याचाही या अजादि गणामध्ये पाठ डीप् प्रत्ययाच्या

व्यञ्जनान्ताद्वेति ॥ 'यत्तावदुच्यत इह
तावदुणिहककुभावित्याप एवौत्तरपदिकं
ह्रस्वत्वमिति संज्ञाछन्दसोरित्येवं तन्न
चैपा संज्ञा नापीदं छन्दः । यदप्युच्यत इह
खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति
नास्ति विशेषोकारान्तादम् उत्पत्तौ सत्यां
व्यञ्जनान्ताद्वेति । स्वरे विशेषः । यच्च
व्यञ्जनान्तादुत्पत्तिः स्याद् देवविशमित्येवं
स्वरः प्रसज्येत देवविशमिति चेज्यते ।

केला काय किंवा देवविश् या व्यञ्जनान्ताहून
केला काय देवविशम् असें सारखेंच रूप होतें.

आतां उणिहककुभौ येथें उणिहा या
आवन्ताला उत्तरपदामुलें न्हस्व झाला आहे असें
जें म्हटलें आहे तें वरोवर दिसत नाही. कारण
त्या न्हस्व सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये 'संज्ञाछन्दसोः'
असें म्हटलें आहे. आणि उणिहककुभौ येथें
संज्ञा नाही आणि हा वैदिक प्रयोगही नव्हे.
तसेंच 'देवविशम् व मनुष्यविशम् येथें अका-
रान्त शब्दाहून अम् प्रत्यय झाला काय आणि
शकारान्ताहून अम् प्रत्यय झाला काय त्यांत
कांहींच फरक होत नाही' असें जें म्हटलें आहे
तेंही वरोवर नाही. कारण रूपामध्ये जरी फरक
होत नाही तरी स्वरांमध्ये फरक होतो. जर
येथें देवविश् या व्यञ्जनान्ताहून अम् प्रत्यय केला
तर देवविशम् असा विश् शब्दामधील इकार
उदात्त होऊं लागेल आणि देवविशम् असा
अम् प्रत्ययांतील अकार हा उदात्त असणें ईष्ट
आहे. तेव्हां अशा ठिकाणीं क प्रत्ययच
(३।२।५ वा.२) झाला आहे असें मानलें

वाचाकरितांच केला आहे.

१३—विश् धातूहून क्तिप् प्रत्यय केला न्हणजे
उत्तरपद-प्रकृतित्त्वरानें (६।२।१३९) विश् या उत्तर
पदांतील इकार उदात्त होईल. पुढील अन् प्रत्यय
अनुदात्त (३।१।४) झाल्यावर त्याला स्वरित (८।१।६६)
होईल. आणि विश् धातूहून क प्रत्यय केला न्हणजे विश
या उत्तर पदांतील अन्त्य अकार उदात्त (६।२।१४४) होतो.
पुढें अन् प्रत्ययांतील अनुदात्त अकाराशीं पूर्वरूप (६।१।
१०७) एकादेश झाला तरी तो उदात्तच (८।२।५) होता.

तस्मात्क एष एवंविषय ॥ इदं तर्हि पादोन्यतरस्या टावृचि [५ १ ८; ९] इति । ऋचीत्युच्यते तत्र च्छान्दसत्वाद्भविष्यति । ऋचीति नेदं छन्दो विवक्षितं काठक कालापकं मौदकं पैप्पलादकं वा । किं तर्हि । प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । ऋक् चेत्यप्रत्ययार्थो भवतीति । एतदपि नास्ति ग्रथोजनम् । पदशब्दः पादशब्दसमानार्थोऽकारान्तश्छन्दासि दृश्यते । तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम् । एकः पाद इत्यर्थः । तस्मा-

दुत्पत्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् [४.१.१३] इति । बहुराजा बहुराजे बहुराजा इति ॥

अन्याग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् ॥४॥

अथाग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा

पाहिजे.

तत्र मग पादोन्यतरस्याम् (४।१.८) याच्या पुढील 'टावृचि' या सूत्रानें हलन्ता हून टाप् प्रत्यय होतो त्याकरिता येथे आप् शब्द घातलेला पाहिजे.

पण येथें ऋचि असें म्हटलें आहे ना ? आणि ऋचेमध्ये म्हणजे वैदिक प्रयोगामध्ये वाटेल तें कार्य होतें.

काठक, कालापक, मौदक, पैप्पलादक, इत्यादि जे ऋक्समुदायात्मक वेदभाग त्यातील प्रयोग साधण्याकरिता हें सूत्र केले आहे असे समज नये. तर, येथें ऋचि हे टाप् प्रत्ययाच्या अर्थाचें विशेषण आहे, म्हणजे 'ऋचा' या पदार्थाचें स्त्रीत्व दाखविणारा टाप् प्रत्यय होतो असा येथें अर्थ आहे.

प्रकृत सूत्रातील आप्ग्रहणाचा हाही उप योग बरोबर दिसत नाही कारण पाद शब्दाच्या अर्थाचें पद असा अकारान्त शब्द वेदामध्ये दृष्टीस पडतो. उदा० 'तस्या.

सप्ताक्षरमेक पदम्'. येथे सात अक्षराचा एक पाद असा अर्थ आहे. द्विपदा ऋक् येथें तो पद शब्द घेऊन द्विपद शब्दाहून टाप् प्रत्यय होईल '१

तर मग आता येथील आप्-ग्रहणाचा उप योग असा की बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः येथें 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४।१.१३) या सूत्रानें डाप् प्रत्यय केल्यानंतर त्याहून सु, औ, जस् चारे प्रत्यय व्हावे. '२

(वा. ४) येथें डी आणि आप् हे दोन्ही शब्द निरुपयोगी आहेत.

काय कारण ?

कारण असें कां ज्या शब्दान प्रातिपदिकाचे ग्रहण होते त्या शब्दाने त्या प्रातिपदिकाच्या पुढें लिङ्गबोधक प्रत्यय जास्त असला तरी त्यासहित त्या प्रातिपदिकाचें ग्रहण होतें.

तर मग 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' अशी परिभाषा केली पाहिजे.

• १४—द्विपदा ऋक् येथें द्विपदा या आप् प्रत्ययान्ताहून सु, औ, जस् चारे प्रत्यय दाले पाहिजेत हा यथे आप् शब्द घालण्याचा उपयोग आहे दोन आहेत पाद जीवे अशी ऋचा हा अर्थ आहे येथें दि आणि पाद या शब्दांना बहुव्रीहि शाल्यानंतर पाद शब्दातील शेवटच्या अकाराचा लोप (५।४।१४०) झाला आहे पुढें टाप् प्रत्यय शाल्यानंतर पाद शब्दाला पद आदेश (५।४।१३०) झाला आहे

१५—आणि तसा झाला म्हणजे मवर्णदीर्घ एकादश होऊन पूर्वान्तवद्भावाने द्विपदा हें प्रातिपदिक समजलें जाईल तच्चा त्याकरिताही येथें आप्-ग्रहण नको

१६—कारण, डाप् प्रत्यय द्वि अमन्यामुळें राजन् यातील अन् या णि म गाचा लोप होतो ते हा येथें एकादेश नमल्यामुळें बहुव्रीहि हें पूर्वान्तवद्भावाने प्रातिपदिक समजलें जाणार नाही

कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियते ड्यावग्रहणं वा । अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या । बहून्ये-
तस्याः परिभाषयाः प्रयोजनानि । कानि ।

प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासतद्धित-
विधिलुगलुगर्थम् ॥५॥

सर्वनामविधिः प्रयोजनम् । सर्वनाम्नः
सुद्धिर्हैव स्यात् तेषाम् येषाम् । तासाम्
यासामित्यत्र न स्यात् ॥ नैतदस्ति
प्रयोजनम् । अवर्णान्ताद्वाट्विधीयते
तत्रैकादेशे एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्सुद्धि-
भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।

पण यांत काय वरें फरक आहे ? ही परि-
भाषा तरी केली पाहिजे किंवा ड्यावग्रहण
तरी केलें पाहिजे.

ही परिभाषा अवश्य केलीच पाहिजे.
कारण ह्या परिभाषेची प्रयोजने पुष्कळच आहेत.
ती कोणती ?

(वा. ५) सर्वनामाला सांगितलेला विधि होणें
हा या परिभाषेचा उपयोग होय. आमि सर्वना-
म्नः सुट् (७।१।५२) या सूत्रानें सर्वनामाच्या
पुढील आम् प्रत्ययाला सांगितलेला नुट् आगम
ही परिभाषा नसल्यास येषाम् च तेषाम् येथेंच
होईल. यासाम् च तासाम् येथ हाणार नाही.

हा या परिभाषेचा उपयोग बरोबर नाही.
कारण टाप् प्रत्यय हा अकारान्ताहून सांगि-
तला आहे. तेव्हां त्या अकाराबरोबर टाप्
प्रत्ययाला एकादेश झाला असता पूर्णान्तवद्भा-
वानें (६।१।८५) या एवढें सर्वनाम समजल्या-
मुळें सुट् आगम होईल.

तर मग त्या परिभाषेचा उपयोग असा
समजावा कीं सर्वनामस्तृतीया च (२।३।२७)
या सूत्रानें सर्वनाम शब्दाहून सांगितलेल्या
तृतीया आणि पष्ठी या विभक्ती ही परिभाषा

सर्वनामस्तृतीया च [२-३-२७] इहैव
स्यान् भवता हेतुना भवतो हेतोरिति ।
भवत्या हेतुना भवत्या हेतोरित्यत्र न
स्यात् । सर्वनाम ॥ स्वर । कुशूलकूप-
कुम्भशालं विले [६-२-१०२] इहैव
स्यात् कुशूलविलम् । कुशूलीविलमित्यत्र
न स्यात् । स्वर ॥ समास । द्वितीया
श्रितादिभिः सह समस्यते । इहैव स्यात्
कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कष्टं
श्रिता कष्टश्रितेत्यत्र न स्यात् ॥ एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् । श्रितशब्दोऽकारान्त-
स्तत्रैकादेश एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावाद्

नसल्यास भवता हेतुना, भवतः हेतोः येथेंच
झाल्या असल्या; आणि 'भवत्या हेतुना,'
'भवत्याः हेतोः' येथें झाल्या नसल्या. या
परिभाषेमुळें येथेंही भवती हें सर्वनाम समजून
त्या विभक्ती होतात

आतां स्वराविषयी उपयोग :—'कुशूल-
कूपकुम्भशालं विले' (६।२।१०२) या
सूत्रानें विल शब्द पुढें असतांना कुशूल वगैरे
शब्दांना सांगितलेला अन्त-उदात्त स्वर ही
परिभाषा नसल्यास कुशूलविलम् येथेंच होईल;
कुशूलीविलम् येथें होणार नाही. या परिभाषेनें
येथेंही तो अन्त-उदात्त स्वर होतो.

तसेंच द्वितीयान्त शब्दाचा श्रित वगैरे
शब्दांबरोबर सांगितलेला (२।१।२४) द्वितीया-
तत्पुरुष समास ही परिभाषा नसल्यास कष्टं
श्रितः कष्टश्रितः येथेंच होईल. कष्टं श्रिता कष्ट-
श्रिता येथें होणार नाही.

हाही उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण,
श्रित हा शब्द अकारान्त आहे. तेव्हां त्या
अकाराला पुढील टाप् या स्त्री-प्रत्ययाबरोबर
एकादेश केला असता पूर्णान्तवद्भावा-
न (६।१।८५) श्रिता हा शब्द श्रित शब्द आहे

१७—कारण, सर्वनाम जो यट् शब्द त्याच्या पुढें
आम् प्रत्यय नाही. मध्य टाप् प्रत्ययाने व्यवधान आहे.
तासाम् येथ यट् शब्दाहून आम् प्रत्यय, अकाराला अकार

७।२।१०२. टाप् प्रत्यय (१।१।४), नवगर्भाय
(६।१।१०१) च नुट् आगम ज्ञातये जात्या आत्त.

भविष्यति ॥ इदं तर्हि । पूर्वसदृशं स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात् । लुक् ॥ [२-१-३१] इतीहैव स्यात् । पित्रा सदृशः पितृसदृशः । पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् । समास ॥ तद्धितविधि । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । [४-२-४७] इहैव स्यात् हस्तिना समूहो हास्तिकम् । हस्तिनीना समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनैतत्सिद्धम् । इदं तर्हि । प्रमाणे द्वयसच् [५-२-३७] यथेह भवति हस्तिद्वयसम् हस्तिमात्रमेवं हस्तिनीद्वयसम् हस्तिनीमात्रमित्यपि यथा स्यात् । तद्धिताविधि ॥ लुक् । नेन्सिद्धवध्नातिपु च [६-३-१९] इहैव स्यात् स्थण्डिलशायी ।

अलुक् । शयवासवासिष्यकालात् [१८] इहैव स्यात् । ग्रामेवासी । ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात् ॥

मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥६॥

मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम् । विध्यर्थं तावत् । क्यङ्मानिनोश्च [६-३-३६] इहैव स्यात् दर्शनीयमानी । दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् । प्रतिषेधार्थमपि । वक्ष्यति स्याङ्गाच्चेतोऽमानिनि । तस्मिन्क्रियमाण इहैव स्यात् दीर्घमुखमानी । दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात् ॥

प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च ॥७॥

प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम् ।

असं समञ्जन समास होईल.

तर मग 'पूर्वसदृश०' (२।१।३१) या सूत्राने सागितलेला तृतीया तत्पुरुष समास ही परिभाषा नसल्यास पित्रा सदृशः पितृसदृशः येथेच होईल आणि पित्रा सदृशी पितृसदृशी येथे होणार नाही.

तसेच 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४।२।४७) या सूत्राने हस्तिन् शब्दाहून सागितलेला ठक् प्रत्यय ही परिभाषा नसल्यास हस्तिना समूहः हास्तिकम् येथेच होईल. आणि हस्तिनीना समूहः हास्तिकम् येथे होणार नाही.

हाही उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण येथे हस्तिनी या शब्दाला पुंवद्भावाने (६।३।३५ वा. ११) हस्तिन् असं स्वरूप प्राप्त झाल्यावर ठक् प्रत्यय होईलच.

तर मग 'प्रमाणे द्वयसज्जन्मात्रचः' (५।२।३७) या सूत्राने सागितलेला द्वयसच् प्रत्यय जसा हस्तिद्वयसम् व हस्तिमात्रम् येथे होतो तसा हस्तिनीद्वयसम् व हस्तिनीमात्रम् येथेही झाला पाहिजे तो या परिभाषेने होतो. तसेच 'नेन्सिद्धवध्नातिपु च' (६।३।१९) याने इन्-प्रत्ययान्त शब्द पुढे असताना सागितलेला सप्तमी अलुक्-समासाचा निषेध ही परिभाषा नसल्यास स्थण्डिलशायी येथे होईल; स्थण्डिलशायिनी

येथे होणार नाही.

तसेच 'शयवासवासिष्यकालात्' (६।३।१८) याने यासिन् शब्द पुढे असताना सागितलेला सप्तमीचा अलुक् ही परिभाषा नसल्यास ग्रामेवासी येथेच होईल; ग्रामेवासिनी येथे होणार नाही.

(वा. ६) तसेच मानिन् शब्द पुढे असताना सागितलेला पुंवद्भाव आणि त्याचा निषेध हे मानिनी शब्द पुढे असतानाही झाले पाहिजेत हाही या परिभाषेचा उपयोग आहे. स्पष्टीकरण करणे झाल्यास — 'क्यङ्मानिनोश्च' (६।३।३६) या सूत्राने मानिन् शब्द पुढे असताना सागितलेला पुंवद्भाव ही परिभाषा नसल्यास दर्शनीयमात्मान मन्यते दर्शनीयमानी येथेच होईल; दर्शनीयमात्मान मन्यते दर्शनीयमानिनी येथे होणार नाही. तसेच 'स्याङ्गाच्चेतोऽमानिनि' (६।३।४०) याने मानिन् शब्द पुढे असताना सागितलेला पुंवद्भाव निषेधाचा निषेध ही परिभाषा नसल्यास दीर्घमुखमात्मान मन्यते दीर्घमुखमानी येथेच होईल. दीर्घमुखीमात्मान मन्यते दीर्घमुखमानिनी येथे होणार नाही. तो या परिभाषेने होतो.

(वा. ७) प्रत्यय-ग्रहण आणि उपचार या विषयीही या परिभाषेचा उपयोग होतो. उदा०

तृजकाभ्यां कर्तरि [२.२.१५] इहैव स्यात् ।

स्यात् अपां स्रष्टा । अपां स्रष्टीत्यत्र न स्यात् ॥ उपचार । अतः कृकमिंसकुम्भ [८-३-४६] इहैव स्यात् अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् ॥

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेपा परिभाषा कर्तव्या । एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्यावग्रहणेन ॥

अतिप्रसङ्ग उपपदाविधौ ॥ ८ ॥

उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति । द्वि-पत्परयोस्तापेः [३.२.३९] यथेह भवति द्विपंतप इत्येवं द्विपतीताप इत्यत्रापि

तृजकाभ्यां कर्तरि (२।२।१५) येयं तृच् आणि अक या प्रत्ययांचें ग्रहण केलें आहे. त्या सूत्रानें सांगितलेला षष्ठीतत्पुरुषसमासाचा निषेध ही परिभाषा नसल्यास अपां स्रष्टा येयेंच होईल. आणि अपां स्रष्टी येयें होणार नाही. या परिभाषेनें तो होतो. तसेंच 'अतः कृकमि०' (६।३।४६) या सूत्रानें सांगितलेला उपचार (म्ह. विसर्गाचे स्थानीं होणारा सकार) अयस्कुम्भः येयेंच होईल आणि अयस्कुम्भी येयें होणार नाही. तो या परिभाषेनें होतो.

अर्शी या परिभाषेची प्रयोजनें आहेत की ज्यांकरिता ही परिभाषा केलीच पाहिजे आणि ही परिभाषा केली म्हणजे येयें प्रकृत सूत्रांत ङ्याप्-ग्रहणाचा कांहींच उपयोग नाही.

(वा. ८) ही परिभाषा घेतली असतां उपपद विधीच्या ठिकाणीं दोष येतो. 'द्विपत्परयोस्तापेः' (३।२।३९) या सूत्रानें द्विपत् शब्द उपपद असतांना तापि या णिजन्त धातू-हून सांगितलेला खच् प्रत्यय जसा द्विपंतपः येयें होतो तसा द्विपतीतापः येयेंही होऊं

यविजोः फक्कि ॥ ९ ॥

यविजोः फक्क्यतिप्रसङ्गो भवति । यथेह भवति गार्ग्यायणः दाक्षायण एवं गार्गेयः दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात् ॥ नैप दोषः । ढगत्र वाधको भविष्यति ॥

समासान्तेषु च ॥ १० ॥

समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति ।

राजाहःसखिभ्यष्टच् [५.४.९१] यथेह भवति मद्रराजः कश्मीरराज एवं मद्रराज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात् ॥ न वा भवति मद्रराजीति । भवति चदा

लागेल.

(वा. ९) तसेंच, ही परिभाषा घेतली असतां यक्-प्रत्ययान्त आणि इक्-प्रत्ययान्त यांहून सांगितलेला जो फक् प्रत्यय त्याचे ठिकाणीं दोष येतो. तो फक् प्रत्यय जसा गार्ग्यायणः व दाक्षायणः येयें होतो (४।१।१०१) तसा ही परिभाषा घेतल्यास गार्गेयः व दाक्षेयः येयें गार्गी व दाक्षी या स्त्री-प्रत्ययान्तांहून तो होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण ह्या फक् प्रत्ययाचा येयें ढक् (४।१।१२०) प्रत्यय वाध करील.

(वा. १०) तसाच समासान्त प्रत्ययांचे ठिकाणींही दोष येतो. 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) यानें सांगितलेला समासान्त टच् प्रत्यय जसा मद्रराजः कश्मीरराजः येयें होतो तसा तो मद्रराज्ञी कश्मीरराज्ञी येयेंही होऊं लागेल. आणि त्यामुळे मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी असें होऊं लागेल.

मग मद्रराज्ञी असा प्रयोग होतच नाही कां ?

१८—येयें अण् प्रत्यय (३।२।६) होत असतो. खच् प्रत्यय झाला तर ङ्ग्य (६।४।९४) व मुन् आगम (६।३।६७) होऊं लागतील.

९—राज्ञी याच्या पुढें टच् प्रत्यय गाला तर पुंव-

झायने (६।१।३५ वा ११) राज्ञी याला राजन् अण् रूप येऊन नंतर अन् या मागाचा लोप (६।४।१४४) होऊन मद्रराज्ञी अण् रूप होऊं लागेल.

समासान्तादीकारः । लिङ्गविशिष्टग्रहणे
त्वीकारान्तात्समासान्त प्रसज्येत । तत्र
को दोषः । पुंवद्भावटिलोपश्च । तत्र
मद्राजीत्येतदूषं स्यान्मद्राज्ञीति चेज्यते ॥

महदात्वे प्रियादिषु ॥११

महदात्वे प्रियादिष्वतिप्रसङ्गो भवति ।
आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः [६
-३ ४६] इति यथेह भवति महान्प्रियोऽस्य
महाप्रिय एवं महती प्रियास्य महतीप्रिय
इत्यत्रापि स्यात् ॥ किमुच्यते प्रियादि-
ष्विति । यत्र पुंनद्भावः प्रतिपिष्यते । यत्र तु

न प्रतिपिष्यते भवितव्यमेव तत्रात्वेनेति ॥
ज्जित्स्वरे ॥१२॥

ज्जित्स्वरेऽतिप्रसङ्गो भवति । ज्जित्स्वा-
दिहदात्तो भवति । यथेह भवति दाक्षिः
अहिचुम्बकायनिरिवं दाक्षी अहिचुम्बकाय-
नीत्यत्रापि स्यात् ॥

राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥१३॥

राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोरितिप्रसङ्गो
भवति । राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति
यथेह भवति राजकुमारः राजब्राह्मण एवं
राजकुमारी राजब्राह्मणीत्यत्रापि स्यात् ॥

तथा प्रयोग हातो. जेव्हा समा
सान्त टच् प्रत्यय करून नंतर मद्रराज या
शब्दाहून डीष् प्रत्यय (४।१।४८) होतो
तेव्हा मद्रराजस्य स्त्री या अर्थी मद्रराजी असा
प्रयोग होतो. पण 'प्रातिपदिकग्रहणे०' या परि-
भाषेने राजन् शब्दाने राज्ञी शब्दाचे ग्रहण
झालें तर राज्ञी या ईकारान्ताहून समासान्त
टच् प्रत्यय होऊ लागेल

तथा झाला तर दोष काय येईल ?

पुंवद्भाव आणि टिलोप होऊन मद्रदेशाचे
राज्य करणारी या अर्थी मद्रराजी असा प्रयोग
होऊ लागेल आणि त्या अर्थी मद्रराज्ञी असें
रूप इष्ट आहे.

(वा.११ आन्महत समानाधिकरण०
(६।३।४६) या सूत्रानें जें महत् शब्दाला
आत्व सांगितलें आहे तें प्रिय वगैरे शब्द पुढें
असताना महती शब्दाला होऊ लागेल असा
ही परिभाषा घेतली असता दोष येतो तेव्हा
महान् प्रिय यस्य महाप्रिय येथें बहुव्रीही
समास केला असता जसे आत्व होतें तसे महती
प्रिया यस्य महतीप्रियः येथेही होऊ लागेल

पण येथें दोष दाखविताना ' प्रिय वगैरे

शब्द पुढें असताना' असें ना म्हटलें आहे ?

प्रिय वगैरे शब्द पुढें असताना पुंवद्भाव-
वाचा निषेध सांगितला आहे (६।३।१४) ज्या
ठिकाणी पुंवद्भाववाचा निषेध नसतो तेथें पुंवद्भाव
होऊन आत्व होतेंच .

(वा. १२) तसेंच ही परिभाषा घेतली
असता ज्जित्स्वराचे ठिकाणी दोष येतो. जित्-
प्रत्ययान्त आणि नित्-प्रत्ययान्त शब्दाना
आदि उदात्त (६।१।१७) सांगितला आहे.
तो जसा दाक्षि व अहिचुम्बकायनि येथें होतो
तसा दाक्षी व अहिचुम्बकायनी या स्त्रीप्रत्ययान्त
रूपांमध्येही होऊ लागेल.

(वा १३ तसेंच कर्मधारय समासामध्ये
ब्राह्मण किंवा कुमार हे शब्द उत्तरपद पुढें
असताना राजन् या पूर्वशब्दाला जो प्रकृतिस्वर
विकल्पानें सांगितला आहे त्या ठिकाणी ही
परिभाषा घेतली असता दोष येतो. ब्राह्मण
किंवा कुमार शब्द पुढें असताना ' राजा च '
(६।१।५९) या सूत्रानें सांगितलेला प्रकृतिस्वर
जसा राजब्राह्मण व राजकुमारः येथें होतो तसा
ही परिभाषा घेतल्यास राजब्राह्मणी व राजकुमारी
येथेही होऊ लागेल

२०—उदा० महती जड्या यस्य स महाजड्य

२१—दाक्षि येथें दक्ष शब्दाहून अपत्य या अर्थी इन्
प्रत्यय (४।१।९५) झाला आहे अहिचुम्बकायनि

येथें अहिचुम्बक शब्दाहून अपत्य अर्थी इन् प्रत्यय
(४।१।९०) झाला आहे

समाससंघातग्रहणेषु च ॥ १४ ॥

समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गो भवति ।
वहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि [६. २. १७५] यथेह
भवति बहुगोमान् बहुयवमानेवं बहुगो-
मती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् ॥ किमुच्यते
समाससंघातग्रहणेष्विति । यदवयवग्रहणं
प्रयोजनमेव तदस्याः परिभाषायाः ।
कुशूलकूपकुम्भशालं विले [६. २. १०२]
कुशूलीविलमिति यथा ॥

विभक्तौ चोक्तम् ॥ १५ ॥

किमुक्तम् । न वा विभक्तौ लिङ्गविशि-

ष्टाग्रहणादिति ॥

एतेऽस्याः परिभाषाया दोषा एतानि च
प्रयोजनानि स्युः । एते दोषाः समा भूयांसो
वा तस्मान्नार्थोऽनया पारभाषया । न हि
दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं
वा न प्रणयेम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति
स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते न च मृगाः सन्तीति
यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन
परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् ।
कुत एतत् । न हि दोषाणां लक्षण-
मस्तीति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः

(वा. १४) तस्यैच ही परिभाषा घेतली
असतां समाससंघातग्रहणाचे ठिकाणीं दोष
येतो, ' बहु शब्दान्या पुढील जे बहु या
अर्थाचें बोधक उत्तरपद तदन्तसमासाला नञ्
पूर्वपद असलेल्या समासाप्रमाणें स्वर होतो '
असा ' वहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि ' (६।२।१७५)
या सूत्रानें सर्व समासाला सांगितलेला स्वर
जसा बहुगोमान् व बहुयवमान् येथें होतो तसा
बहुगोमती^{२२} व बहुयवमती येथेंही होऊं लागेल.
येथें समाससंघातग्रहणेषु असें कां म्हटलें
आहे ?

जेथें समासांतील अवयवाला कार्य सांगि-
तलें असेल तेथें या परिभाषेचा उपयोगच
असतो. उदा० कुशूलकूपकुम्भशालं विले
(६।२।१०२) या सूत्रानें कुशूल वगैरे पूर्वपदांला
सांगितलेला अन्तोदात्त स्वर कुशूलीविलम्
यथ या परिभाषेमुळेंच होतो. या परिभाषेचें तें
उदाहरणच आहे.

(वा. १५) विभक्तीला मानून सांगितलेल्या
कार्याविषयी ही परिभाषा येत नाही असें
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् (७।१।१ वा.
१३) सांगितलेंच आहे.

२२—वहवः गोमन्तः यस्यां सा बहुगोमती नगरी
असा बहुव्रीहि शाला आहे.

२३—नेह्नां या परिभाषेनेच नदी बहुराजा इत्यादि

याप्रमाणें या परिभाषेचे दोष दाखविले
आहेत व प्रयोजनही दाखविली आहेत.
हे दोष प्रयोजनाइतकेच असतील किंवा
ज्यास्तही असतील. एकंदरीत ही परिभाषा
वेण्यांत कांहीं अर्थ दिसत नाही.

हा विचार वरोवर नाही. कारण दोष
आहेत म्हणून परिभाषा कलं नये कीं काय
किंवा शास्त्र कलं नये कीं काय ? लोकामध्ये-
ही पाहिलें असतां याचक लोक आहेत म्हणून
भाताचें मांडें चुलीवर चढवावयाचें नाही
असें कोणीही करित नाही. तसेंच शेतामध्ये
हरणें आहेत म्हणून शेतामध्ये यव वगैरे
धान्य पेरावयाचे नाही असेंही कोणी करित
नाहीं. शिवाय येथें या परिभाषेवर वेणारे दोष
सगळेच दाखविले आहेत, आणि प्रयोजनांची
मात्र फक्त दिशा दाखविली आहे.

असें कशावरून ?

अशावरून कीं अमुक तन्हेचे दोष येतात
असा दोषांचा अनुगम न करतां फक्त
व्यक्तिशः दोष दाखविले आहेत. तात्पर्य
इतकेंच कीं जीं या परिभाषेचीं प्रयोजनें दाखविलीं
आहेत त्याकरितां ही परिभाषा कैरीवी.

ठिकाणीं सु, औ, जस् वगैरे प्रत्यय होतील, म्हणून येथें
त्याकरितां दद्यात् ग्रहण करावयास नको.

प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या
प्रतिविधेयं च दोषेषु ॥

ताद्वितविधानार्थं तु ॥ १६ ॥

तद्वितविधानार्थं तु ङघाञ्ग्रहणं कर्त-
व्यम् । ङघाञ्ग्रहणं तद्वितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ।
कालितरा हरणितरा । सद्वातरा माला-
तरा ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

विप्रतिषेधाद्धि तद्वितवली-

यस्-चम् ॥ १७ ॥

विप्रतिषेधाद्धि तद्वितोत्पत्तिं प्राप्नोति ॥

तत्र समासान्तपु दोषः ॥ १८ ॥

तत्र समासान्तेषु दोषो भवति । बहु-
गोमत्का बहुयवमत्का । समासान्ता अपि
ङघावन्तात्स्यु ॥

त्यूडोश्च ग्रहणम् ॥ १९ ॥

त्यूडोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति ।
युवतिका ब्रह्मबन्धुकेति ॥ ऊङ्ग्रहणेन ताव-
न्नार्थः । नास्त्यत्र विशेष उकारान्तादुत्पत्तौ
सत्यामूङ्ग्रहणाद्वा ॥ इदं तर्हि । युवतितरा
ब्रह्मबन्धुतरोति ॥

तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेना-

योगात्तद्वितानुत्पत्तिः ॥ २० ॥

तदन्तस्य च ङघाञ्ग्रहणस्य प्रत्ययार्थेना-
योगात्तद्वितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । कालितरा

आता जे दोष येत असतील तेथे त्याचा काहीतरी
प्रतिकार करावा

(वा १६) पण ङी-प्रत्ययान्त आणि आप्
प्रत्ययान्त शब्दाहून तद्वित प्रत्ययाचें विधान
करण्यावरिता येथें ङघाप्-ग्रहण केलें आहे
कारण कालितरा, हरणितरा, सद्वातरा व
मालातरा येथें अगोदर ङी व आप् हे प्रत्यय
होऊन त्याच्या पुढें तरप् हा तद्वित प्रत्यय
झाला पाहिजे^{१४}.

पण ङघाप्-ग्रहण केलें नाहीं तर येथें
तद्वित प्रत्ययाच्या अगोदर ङी व आप् ह
खी प्रत्यय का वरें होणार नाहींत ?

(वा. १७) खी प्रत्यय आणि तद्वित
प्रत्यय हे एकदम प्राप्त झाले असता विप्रति-
षेधामुळे तद्वित प्रत्यय हे परत्वास्तव ज्यास्त
बलवान् आहेत म्हणून तेच अगोदर होतील

(वा १८) आणि तमें झाले असता
समासान्त प्रत्ययाचे ठिकाणी दोष येतो.

उदा० बहुगोमत्का, बहुयवमत्का येथें समा-
सान्त प्रत्यय देखील अगोदर ङी व आप्
प्रत्यय झाल्यानंतरच होतील^{१५}

(वा १९) तसेंच ङी व आप् याप्रमाणें
ति आणि ऊङ् हे प्रत्ययही तद्वित प्रत्ययाच्या
अगोदर व्हावे म्हणून येथें त्यूड् असें म्हटलें
पाहिजे उदा०-युवतिका, ब्रह्मबन्धुके^{१६}.

पण येथें ऊङ्-ग्रहण करण्याचा काही
उपयोग दिसत नाहीं कारण ब्रह्मबन्धुका
येथें अगोदर ऊङ् प्रत्यय न करता ब्रह्मबन्धु
या उकारान्ताहून क प्रत्यय झाला काय
किंवा अगोदर ऊङ् प्रत्यय करून त्याच्या
पुढें क प्रत्यय झाला काय त्यात काहीच
परक होत नाहीं

तर मग युवतितरा तसेंच ब्रह्मबन्धुतरा हें
तरप् प्रत्ययाचें उदाहरण घ्यावें

(वा २०) ङी, आप् योरे खीप्रत्यय
होवटीं असलेले जे शब्द त्याच्या अर्थाचा तद्वित

लागेल

२६-येथें क प्रत्यय शास्त्रानुसार मागील दोष ज्या
शब्दा नव्हत (७।४।१३) त्यांना आहे

२७-येथें ङस्त्वचा विद्यत (६।३।४४) असल्या
मुळे अगोदर ऊङ् प्रत्यय केला असता त्यामध्ये परक
नसतो

१४-येथें प्रत्यय प्राप्त ज्या अर्थी जरूर नसनाही
ङघाप्-ग्रहण असे आहे त्या अर्थी त्याच्या सामान्य मूल
ज्या ठिकाणी ङी व आप् हे प्रत्यय प्राप्त झालेले येथें त
वेदनांमध्यें तद्वित प्रत्यय होताना असें म्हणता येईल

१५-तरपुढें बह्वन्नेन दग्धम् या अर्थी
बहुगोमत्के हेना अर्थान् बहुगोमत्के तत्र अन्ना प्रयोग इत्यादि

हरिणितरा । खट्वातरा मालातरेति । किं कारणम् । उच्चावन्तमेतत्स्त्रीप्रधानं न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः ॥ नैप दोषः । न हि किञ्चिदुच्यत एवंजातीयकादुत्पत्तव्यमेवंजातीयकान्नेति । एतावदुच्यते ऽतिशायने तमविष्टनौ तिङ्श्च [५.३.५५;५६] इति यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे प्रत्ययो भविष्यत्यस्ति चाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः । इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति द्रव्यं प्रधानं गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय

उत्पद्यते ॥

उक्तं वा ॥ २१ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टावादय इति । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टावादयः । नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयामिति नापि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कथं तर्हि । यत्स्त्रियां प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्टावादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति ॥ ननु चोक्तं तत्र

प्रत्ययाच्या अर्थाशी संबंध संभवत नाही म्हणून स्त्रीप्रत्ययान्ताहून तद्धित प्रत्ययाची प्रातीच येणार नाही, उदा०—कालितरा, हरिणितरा, खट्वातरा, मालातरा.

काय कारण ?

कारण असे कीं काली, हरिणी इत्यादि स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांमध्ये प्रत्ययार्थ जें स्त्रीत्व म्हणजे स्त्रीलिंग त्याला मुख्यत्व आहे आणि त्या स्त्रीत्वामध्ये कांहींही न्यूनाधिकभाव दिसत नाही ?

हा दोष येत नाही. कारण तर वेगरे प्रत्यय सांगणाऱ्या सूत्रांमध्ये अमुक प्रकारच्या शब्दाहून ते प्रत्यय उत्पन्न होतात आणि अमुक प्रकारच्या शब्दाहून ते प्रत्यय उत्पन्न होत नाहीत, असा कांहींच विशेष सांगितला नाही. फक्त अतिशय ह्या अर्थी तमप् आणि इष्टन् हे प्रत्यय होतात व तिङन्ताहूनही ते प्रत्यय होतात (५।३।५५, ५६) एवढेंच तेथें म्हटलें आहे. तेव्हां प्रकृतीच्या अर्थापैकी कोणाचाही अतिशय गम्यमान असेल तर त्या अर्थी प्रकृतीच्या पुढें ते प्रत्यय होतील. आणि कालितरा वेगरे शब्दांमध्ये कृष्णवर्ण हा गुण मुख्य नसला तरी

त्याचा अतिशय गम्यमान आहे. तेव्हां तेथें तद्धित प्रत्यय होण्यास कांहींच अडचण नाही. शुक्लतरः, कृष्णतरः या पुंलिंगी उदाहरणामध्ये तरी हीच स्थिति आहे. शुक्ल याच्या अर्थामध्ये पांढऱ्या पदार्थाला मुख्यत्व आहे. त्यांतील पांढरा वर्ण हा जो गुण त्याला मुख्यत्व नाही; तरी पण त्या पांढऱ्या वर्णाचा अतिशय दाखविणारा 'तर' हा तद्धित प्रत्यय तेथें होत असतोच.

(वा. २१) अथवा हें सांगितलेंच आहे. तें काय सांगितलें आहे ?

सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टावादयः (४।१।३ वा. ५) असें सांगितलेंच आहे. टाप् ङीप् इत्यादि प्रत्यय सांगणाऱ्या सूत्रांमध्ये स्त्रियाम् हें प्रातिपदिकाचें विशेषण आहे. आणि ते टाप् वेगरे प्रत्यय तर स्वार्थाच होतात. ते प्रत्यय स्त्रीत्व या अर्थी होतात असें समजलें जात नाही; तसेंच स्त्रीसमानाधिकारणें जें प्रातिपदिक त्याहून ते प्रत्यय होतात असेंही पण नाही. फक्त जें प्रातिपदिक स्त्रीत्व या अर्थी आहे त्याहून टाप् वेगरे प्रत्यय होतात. आतां ते प्रत्यय कोणत्या अर्थी होतात असें म्हणाल तर ते स्वार्थी होतात असें समजौंवे.

२८—तेव्हां काली, हरिणी इत्यादि स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाहून अतिशय या अर्थी तर प्रत्यय करता येणार नाही.

२९—स्त्री शब्दाशी समानाधिकरण जें प्रातिपदिक तें स्त्रीसमानाधिकरण प्रातिपदिक होय. जसे—प्राज्ञणी स्त्री.

३०—ङी, आप् वेगरे प्रत्यय अगोदर होऊन नंतर तद्धित

प्रत्यय व्हावे याकरितां उच्चाप-ग्रहण केलें आहे. या सिद्धान्तावर जे दोष दाखविले आहेत त्यांपैकीं शेवटचा दोष (वा. २०) येथें दूर केला आहे. कारण, स्त्री प्रत्यय स्वार्थाच होत असल्यामुळे त्यांच्या अर्थाला प्राधान्यच नसतें.

समासान्तेषु दोष इति । समासान्ता अपि
स्वार्थिका उभयो स्वार्थिकयो परत्वात्स-
मासान्ता भविष्यन्ति ॥ कथं कालिकेति ।
प्रत्ययस्थात्वात्पूर्वस्येत्तं भाव्यति ॥ कथं
हरिणिकेति । हरिणशब्द प्रकृत्यन्तरमस्ति ॥
कथं लोहिनिकेति । वदयत्यतलोहिताल्लिङ्ग-
वाधन वेति ॥

[संज्ञेयसमौष्ठपटाभ्यां-
भिस्तेभ्यांभ्यस्तेभ्योभ्य-
स्तेभ्योभ्योभ्यः ॥ ४।१।२॥]

आता समासात्तरिपरी जो दोष दाख
विला आहे तोही यत नाही कारण स्त्रीप्रत्यया
प्रमाणे समासान्त प्रत्ययही स्वार्थीच होतात
तेव्हा तेथे त्या दोही स्वार्थीच प्रत्ययामध्ये पर-
त्वास्तन समासान्त हातील

तर मग कालिकी हे उदाहरण कसे साधले
जाईल ?

येथे डीप् प्रत्ययाचा वाध करून क प्रत्यय
झाला तरी प्रत्ययस्थात्वं (७।३।४४) याने
मागील अकाराला इत्थं होईल

तरी पण हरिणिका हे उदाहरण कसे साधले
जाईल ?

हरित या अर्थाचा हरिण असा स्वतंत्र
शब्द आहे त्याच हे रूप होईल तरी पण
लोहिनिका हा प्रयोग कसा व्हावा ?

लोहिताल्लिङ्गवाधन या (५।४।३० वा १)

३१—पारण, तथे वदन् शब्दाहून डीप् प्रत्ययाचा
परत्वात्त वाध करून क प्रत्यय होऊ लागेल

३२—येथे हरित शब्दाहून डीप् प्रत्यय आणि
लोहिताल्लिङ्गवाधन यावर (१) हात
कसतो म्हणून या ठिकाणी डीपाचा वाध करून क
प्रत्यय लागू तर इतर शब्द हरितस्य असे होऊ
लागे

३३—पारण येथे काहित या अर्थाचा काहित
असा स्वतंत्र शब्द नाही

(५. २)—कु, कौ, जम अम्, कौट, कम्, रा,

स्त्रियांम् ॥ ४।१।३ ॥

स्त्रियामित्युच्यते का स्त्री नाम । केकत
एते शब्दा प्रसिद्धा स्त्री पुमानपुस-
कमिति । यल्लोके नृप्रेतद्वसीयत इय
स्त्र्यय पुमानिदं नपुसकमिति सा स्त्री स
पुमास्तनपुसकमिति ॥ किं पुनस्तत् ।
तद्वसीयत इय स्त्र्यय पुमानिदं नपुसक-
मिति । लिङ्गम् । किं पुनस्तत् ।

स्तनकेशनती स्त्रीस्यालोमश पुरप स्मृत ।
उभयोरन्तर यच्च तदभावे नपुसकम् ॥ १ ॥

असे तथे स्वतंत्र वचन सागावयाचेंच आहे
(सू. ३) यथ स्त्रियाम् असे म्हण्टल आहे
पण स्त्री असे काणाला म्हणाव ? स्त्री, पुमान्
च नपुसक हे शब्द लोकामध्ये प्रसिद्धच आहेत
तेव्हा लोकामध्ये जे काही पाहिजे असता ही
स्त्री, हा पुमान्, हे नपुसक असे म्हणून जाते
तसेच येथेही ती स्त्री, तो पुमान्, आणि
ते नपुसक असे समजावे पण लोकामध्ये तरी
ही स्त्री, हा पुमान्, आणि हे नपुसक असे जे
म्हणतात ते काय बरे पाहून म्हणतात ?

लिंग पाहून म्हणतात
ते लिंग तरी कसे समजावे ?

(श्लो १) प्रशस्त स्तन आणि केश जिला
जोडेत त्या होय आणि प्रशस्त लव ज्याच्या
अगावर आहे तो पुरुषच होय आणि ही दोन्ही
प्रकारची निव्वे नसून फक्त त्याच्यासारखा जो

व्याम्, भिम डे, भ्याम्, भ्यस् कसि, भ्याम्, भ्यस्-
डस्, ओस्, आम्, डि, ओस्, सुप् हे प्रत्यय प्रथमा,
द्वितीया व तृतीया विभक्त्यांचे प्रत्येकींचे प्लवचन, दिवचन
आणि बहुवचन असे तीन मिळून परस्पर परस्पर
आहून प्रथमचे जे प्रत्यय तेच संवाधाचे प्रत्यय हात
ही प्रत्ययान्त आप-प्रत्ययाऽऽ आणि प्रतिपदिन पाहून
हे प्रत्यय होताना उचल नदी, रमा राम

१ (सू. ३)—हे अधिकार-मूल आहे, याच्या पुढील
याच प्रत्ययातून व्यञ्ज प्रत्यया- (४।१।८१) पर्यंत जे
प्रत्यय ते स्त्री-प्रत्यय हात

लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप्प्रस-
ज्यते ।

लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे
टाप्प्राप्नोति । यद्धि लोके दृष्टैतदवसीयत
इयं स्त्रीत्यास्ति तद् भ्रूकुंसे ॥

नत्वं खरकुटीः पश्य

इह चञ्चाः पश्य वधिकाः पश्य खर-
कुटीः पश्येति तस्माच्छसो नः पुंसि [६.
१. १०३] इति नत्वं प्राप्नोति । यद्धि
लोके दृष्टैतदवसीयते इयं पुमानित्यस्ति
तद्वधिकादिषु ॥

खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥ २ ॥

खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्धि
लोके दृष्टैतदवसीयत इयं स्त्रियं पुमानिति

दिसतो तो नपुंसक होय.

(श्लो. २) परंतु असें वाह्य चिन्हांवरून स्त्री-
पुरुषांचें ज्ञान होत असेल तर भ्रूकुंस शब्दाहून
टाप् प्रत्यय होऊं लागेल. कारण, लोकांमध्ये जें
वाह्य चिन्ह पाहून ही स्त्री अशी ओळखली
जाते तें चिन्ह भ्रूकुंसाचे ठिकाणीं आहे.

तसेंच चञ्चाः पश्य, वधिकाः पश्य व खर-
कुटीः पश्य येथें 'तस्माच्छसो नः पुंसि'
(६।१।१०३) या सूत्रानें नत्व प्राप्त होतें.
कारण, लोकांमध्ये जें वाह्यचिन्ह पाहून 'हा
पुमान्' असें ओळखिलें जातें तें चिन्ह चञ्चाः
वधिकाः वगैरे ठिकाणीं आहे.

तसेंच खट्वा येथें स्त्रीलिंग आणि वृक्षः येथें
पुंलिंग सिद्ध होत नाही. कारण, जें वाह्य चिन्ह
पाहून ही स्त्री अथवा हा पुमान् असें ओळखिलें
जातें तें वाह्य चिन्ह खट्वा व वृक्ष यांमध्ये

२—स्त्रीवेषधारी नटाला भ्रूकुंस म्हणतात. स्त्रीचा
वेष घेतला असल्यामुळे प्रशस्त स्तन व केश दुरून
दिसतात.

३—चञ्चा, खरकुटी, व वधिका या शब्दाहून त्यांच्या
सारखा मनुष्य या अर्थी झालेल्या कन् प्रत्ययाचा

न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति ॥ किं तर्हि तयो-
र्लिङ्गं न्याय्यम् ।

नापुंसकं भवेत्तामिन्
नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् ।
किमिदं नापुंसकमिति । नपुंसके भवं ना-
पुंसकम् ।

तदभावे नपुंसकम् ।
तदभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसक-
लिङ्गं न्याय्यम् ॥

असत्तु मृगतृष्णावत्
असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् ।
कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् ।
मृगतृष्णावत् । तद्यथा । मृगास्तृपिता
अप धाराः पश्यन्ति न च ताः सन्ति ॥

दिसत नाही.

तर मग खट्वा व वृक्ष यांना लिंग तरी
कोणतें वरें असावें ?

(श्लो. ३) खट्वा व वृक्ष यांना नापुंसकलिंग
समजणें न्याय्य होईल.

नापुंसकलिंग याचा अर्थ काय ?
'नपुंसके भवं नापुंसकम्' अशी त्या शब्दाची
व्युत्पत्ति आहे. स्त्री आणि पुरुष या दोघांचीं
चिन्हे नसतील तेथें नपुंसकलिंग समजणें ओघा-
नेच प्राप्त होतें.

पण, तेथें जें स्त्रीलिंग किंवा पुंलिंग भासतें
तें वस्तुतः असतच होय.

जर असत् असेल तर तेथें तें भासतें कसे ?
मृगतृष्णेप्रमाणें भासतें. उदा० रानामध्ये
तृषित मृगांना दुरून पाण्याच्या धारा दिसतात.
वस्तुतः त्या तेथें नसतातच.

(पा३।१६) लृप् (पा३।१८) झाला आहे. चञ्चा
म्हणजे गवताची वाहुली. वधिका म्ह. वादी. खरकुटी
म्ह. नापिनाचें घर किंवा गाढवाच्या शरीराचा सांगाडा.

४—नपुंसक वस्तूचे ठिकाणीं असलेलें लिंग म्हणजे
अर्थात् नपुंसकलिंगच होय.

गन्धर्वनगरं यथा ॥ ३ ॥

यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्त
उपलभ्यन्ते च नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयो-
रसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥

आदित्यगतिवत्सन्न

अथवा यथादित्यस्य गतिं सती नोप-
लभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयो रसल्लिङ्गं नोप-
लभ्यते ॥

वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥

यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोप-
लभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयो रसल्लिङ्गं नोप-
लभ्यते ॥ विषम उपन्यास । वस्त्रान्त-
र्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाय उपलभ्यन्ते
खट्वावृक्षयो पुनर्येऽप्येते स्थकारा वाशी

वृक्षादनहस्ता मूलात्प्रभृत्याप्राद् वृक्षास्त-
क्ष्णुवन्ति तेऽपि तयोर्लिङ्गं नोपलभ्यन्ते ।
केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयो रसल्लिङ्गं नोप-
लभ्यत इति ॥ यङ्गि प्रकारैः सता भावा-
नामनुपलब्धिर्भवत्यतिसान्निर्कर्षादतिविप्रक-
र्षान्मूर्त्यन्तरव्यवधानान्तमसावृतत्वादिन्द्रि-
यदौर्वल्यादतिप्रमादादिति । अतोऽत्र कश्चि-
द्धेतुर्द्रष्टव्यो येन खट्वावृक्षयो रसल्लिङ्गं
नोपलभ्यते । केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयो
रसल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति ॥

तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा

स्वीकृतं शब्दं दृष्ट्वा स्वीत्यवसीयते
पुस्तकं दृष्ट्वा पुमानिति ॥

यथाकाशेन ज्योतिषः ॥ ४ ॥

किंवा जसे आकाशामध्ये एतादे वेळीं
गंधर्वनगर नसूनच वेवळ पितामुळे दुरून
भासते, पण जवळ जाऊन पाहिले असता
वस्तुतः तेथे काहीच नसते तीच स्थिति खट्वा
व वृक्ष येथे लिंगाची समजली पाहिजे.

(श्लो.४) अथवा जशी सूर्याची गति असून
उपलब्ध होत नाही तसेच खट्वा व वृक्ष येथेही
स्त्रीलिंग व पुल्लिंग असून उपलब्ध होत नाही.
अथवा वस्त्राने आच्छादित झालेली वस्तु जशी
उपलब्ध होत नाही तसेच खट्वा व वृक्ष येथेही
स्त्रीलिंग व पुल्लिंग असूनच उपलब्ध होत नाही

पण हा दृष्टान्त बरोबर दिसत नाही. कारण
वस्त्राने आच्छादित झालेली वस्तु वस्तू दूर केले
की स्पष्ट दिसते. पण खट्वा व वृक्ष याचे समधाने
पाहिले तर सुतार लोक हे वाक्य किंवा कुन्हाड
दातात घेऊन मुळापासून शेंड्यापर्यंत वृक्ष
तोडून व तासून बारीक करतात तरी पण त्यांना
आंत असलेल्या लिंगाचा याग लागत नाही.

बरे, पण खट्वा व वृक्ष येथे स्त्रीलिंग व
पुल्लिंग असूनच उपलब्ध होत नाही असे सुद्धी
तरी करायस शकता !

पदार्थ विद्यमान असून त्याची उपलब्धि
न होण्याची कारणे लोकामध्ये सहा
प्रकारची दृष्टीस पडतात. तीं अशीं:
(१) अत्यंत सन्निकर्ष असल्यामुळे आपल्या
डोळ्यात धातलेले काजळ आपल्याला दिसत
नाही (२) आकाशात उच्च उडालेला पक्षी
अत्यंत दूर असल्यामुळे दिसत नाही. (३) भिंत
यंगरेच्या पलीकडील पदार्थ व्यवधानामुळे
दिसत नाही. (४) अधकारामुळे अधारातील
पदार्थ दिसत नाही. (५) इन्द्रियामधील शक्ति
कमी झाल्यामुळे म्हातान्याला सुईचे बारीक
छिद्र दिसत नाही. (६) आणि मन दुसरीकडे
गुंतले असल्यामुळे कोण आला नि कोण गेला
तें फळत नाही. तेव्हा खट्वा व वृक्ष. येथे
स्त्रीलिंग व पुल्लिंग असून जे उपलब्ध होत
नाही त्याचे कारण ह्या सहापैकी काही तरी
असले पाहिजे तेव्हा खट्वा व वृक्ष: येथे लिंग
असूनही उपलब्ध होत नाही याचे काय बरे
कारण असवे !

खट्वा येथे टाडू प्रत्यय केलेला दिसतो,
वृक्षान् येथे नत्व केलेले (६।१।१०३) दिसते,
ते पाहून स्त्रीलिंग व पुल्लिंग याचे अनुमान होतें.

तद्यथा । आकाशं दृष्ट्वा ज्योतिरत्रेति
गम्यते ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशम् ॥

अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतत्

अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति । स्त्रीकृतः
शब्दः शब्दकृतं च स्त्रीत्वम् । एतदित-
रेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न
प्रकल्पन्ते ॥

प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

प्रत्यक्षेण खल्वपि स विरुध्यते य
आह खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत
इति । तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति न
च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवितव्यम् ॥

तटे च सर्वल्लिङ्गानि दृष्ट्वा

कोऽध्यवसास्यति ॥ ५ ॥

जसें सूर्यं चंद्रं वौरे ज्योतीं प्रत्यक्षं दिसल्या
नाहीत तरी आकाशांतील उजेड पाहून सूर्य
चंद्र वौरे ज्योतींचे अनुमानाने ज्ञान होतें.
कारण ज्योतीमुळेच आकाश स्पष्ट दिसतें.

(श्लो. ५) परंतु, जर टाप् पाहून त्यावरून
स्त्रीत्वाचे अनुमान होतें, त्याशिवाय स्त्रीत्वाचे
ज्ञान होण्याला इतर कांही साधन
नसेल तर 'स्त्रीत्व समजल्यामुळे टाप् प्रत्यय
करतां येतो आणि टाप् प्रत्यय पाहून
स्त्रीत्व समजतें' असा इतरेतराश्रय दोष
येतो; आणि असा इतरेतराश्रय दोष जेथें येतो
तेथें दोहोंपैकी कांहीच सिद्ध होत नाही.

शिवाय, 'खट्वा व वृक्षः येथें ज्या अर्थी लिंग
दिसत नाही त्या अर्थी तेथें लिंग नाहीच'
असा अभावाचा अनुभव सूक्ष्म द्रष्ट्यालाही
होत आहे. तेव्हां 'लिंग असून उपलब्ध होत
नाहीं' हें म्हणणें प्रत्यक्ष प्रमाणाशी विरुद्ध होत
आहे. कारण असें म्हणणारा हा आपल्याच
इंद्रियांशी आपण विरोध करतो असें होतें
आणि असा आपणच आपल्या इंद्रियांशी
विरोध कोणी तरी करतो काय ?

तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा
तटः तटी तटमिति कस्तदध्यवसातुमर्ह-
तीयं स्त्रियं पुमानिदं नपुंसकमिति ॥

तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं
लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं च कश्चित्स्व-
कृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ

स्वकृतान्ततः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं
संस्त्यानप्रसवाविति ।

संस्त्याने स्त्यायतेर्दृट् स्त्री सूतेः

सप्प्रसवे पुमान् ॥ ६ ॥

शिवाय तटः तटी तटम् अर्शीं तिन्ही
लिंगांचीं कायें दृष्टीस पडलीं तरी त्यावरून ही
स्त्री आहे, हा पुमान् आहे, आणि हें नपुंसक
आहे, अशा रीतीने 'तट' शब्दाला सर्व लिंगें
आहेत' असें कोण वरें अनुमानानें निश्चय करील ?

एकंदरीत ही लौकिक लिंगाची व्याख्या
वैयाकरण लोकांनी आपल्या शास्त्रामध्ये घेणें
शक्य नाही. तर त्यांनी आपल्या शास्त्रापुरता
लिंगासंबंधानें स्वतंत्र सिद्धान्त मानला पाहिजे.

तर मग तो सिद्धान्त कोणता ?

(श्लो ६.) वैयाकरणांनी आपल्या सिद्धान्ता-
प्रमाणें स्त्रीचें 'संस्त्यान' हें लिंग, आणि
पुरुषाचें 'प्रसव' हें लिंग आहे असें समजावें.

संस्त्यान आणि प्रसव म्हणजे काय ?

'संस्त्यान' म्हणजे 'एका ठिकाणीं जुळणें' या
अर्थाच्या स्तै धातूला ड्रट् प्रत्यय (उणा. ४।
१६५) लागून स्त्री हा शब्द सिद्ध होतो.
तसेंच 'प्रसव' म्हणजे 'उत्पत्ति' या अर्थाच्या सू
धातूला डमुन् प्रत्यय लागून आणि धातूच्या
सकाराला पकार व ऊकाराला न्हस्व होऊन
पुमान् हा शब्द सिद्ध होतो.

नपुंसकलिंग विरुद्ध होतें. आणि विरुद्ध अशा अनेक
पदार्थांचें एके ठिकाणीं अनुमान होत नाहीं.

इति । ननु च लोके ऽपि स्त्यायतेरेव
स्त्री सूतेश्च पुमान् । अधिकरणसाधना
लोके स्त्री । स्त्यायत्यस्यां गर्भे इति ।
कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति ।
इह पुनरुभयं भावसाधनम् । स्त्यानं स्त्री
प्रवृत्तिश्च पुमान् । कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री
प्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केषाम् ।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुन-
र्भूतय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राल्पी-
यांसो गुणास्तत्रावरतस्यः शब्दः स्पर्शो
रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः
खत्वपि नित्या । न हीह कश्चि-
त्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते । वर्धते
वा यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते ।
तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र कुतो
व्यवस्था । विवक्षातः । संस्त्यानविवक्षायां
स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमानुभयोरविवक्षायां
नपुंसकम् ॥

पण लोकामध्ये स्तै धादपासुत स्त्री शब्द
सिद्ध होतो आणि सू धादपासुत पुमान् हा
शब्द सिद्ध होतो असेंच समजतें ना ?

जरी स्त्री शब्द तसाच साधला आहे तरी
तेथें प्रत्ययाचा अर्थ अधिकरण समजला जातो.
'स्त्यायति गर्भः अस्याम्' असा विग्रह लोक समज-
तात. तसा पुमान् या शब्दामध्ये प्रत्ययाचा कर्ता
हा अर्थ आहे. 'सूते इति पुमान्' असा
विग्रह लोक समजतात. आणि आम्ही तर
येथें स्त्री व पुमान् या दोन्ही शब्दामध्ये
प्रत्ययाचा अर्थ भाव घेत आहों. संस्त्यान
हाच अर्थ स्त्री या लिंगबोधक शब्दाचा आहे.
आणि पुमान् या पुंलिंगबोधक शब्दाचा अर्थ
प्रवृत्ति हाच आहे.

पण कोणाच्या संस्त्यानाला स्त्री असें म्हणावें
आणि कोणाच्या प्रवृत्तीला पुमान् म्हणावें ?

गुणांच्या संस्त्यानाला (म्ह. जुळण्याला)
स्त्री असें म्हणावें. आणि गुणांच्याच प्रवृत्तीला
पुमान् म्हणावें.

हे गुण कोणते बरे ?

शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गन्ध हे ते गुण
होत. जगातल्या यथ यावत् सर्व वस्तू अशाच

६—शब्द, स्पर्श बरेच जे गुण त्याच्या मुळावीं सगळीं
रस आणि तन हे तीन गुण आहेत. आणि 'चड गुण-
वृत्तन्' म्हणजे सगळे बरे गुणांचे वर्तन नेचळ आहे.
पसणा गुणांनी वृद्धि शर दोन गुणांचा न्हास व
धनपरीं कमशास्त्राण ही स्थिति संशेदित चालूच

आहेत कीं ज्यांच्यामध्ये ज्या गुणांचें संस्त्यानही
आहे आणि प्रवृत्तीही आहे अशा प्रकारचे शब्द,
स्पर्श, रूप, रस आणि गन्ध हे गुण सर्वत्र
आहेतच. ज्या ठिकाणी ह्या गुणांपैकी कमी
गुण असतील तेथें कमीत कमी शब्द, स्पर्श आणि
रूप हे तीन तरी असतातच. रस आणि गन्ध
हे फक्त दोन गुण सर्व ठिकाणीं नसतात. अशा
रीतीनें गुण जरी कमी ज्यास्त असले तरी तेथें
प्रवृत्ती ही कायमचीच आहे. कारण अशी वस्तू
एकही दिसत नाही कीं जी सूक्ष्म रूपानें सुद्धां
वृद्धि किंवा न्हास न होतां क्षणभर आपल्या
स्वरूपानेंच राहते. उलट ज्या वस्तूची जितकी
वाढ असेल तोंपर्यंत ती हळूहळू वाढत असणा-
रच व इतर अंशानें कमी होत असणारच.
तात्पर्य, वृद्धि व न्हास हे सर्वत्र आहेतच.

पण असे जर सर्वच वस्तूंमध्ये वृद्धि व
न्हास म्हणजे पुंलिंग आणि स्त्रीलिंग आहेत तर
त्या त्या विशेष कार्याची व्यवस्था कशी व्हावी ?

विवक्षेमुळे व्यवस्था होते. संस्त्यानाची
विवक्षा असेल तर स्त्रीलिंगानें कार्य करावें.
प्रसवाची विवक्षा असेल तर पुंलिंगाचें कार्य
करावें. आणि त्या दोहोंच्या साम्याची विवक्षा
असेल तर नपुंसकलिंगाचें कार्य करावें.

आहे.

७—वृद्धीलाच उदय म्हणतात, व विवक्षित व प्रसव
असेही म्हणतात. हेंच पुंलिंग होय. आणि न्हासाना
अवयव, संशेच व संस्त्यान म्हणतात. हेंच स्त्रीलिंग होय.
आणि साम्यावस्थेच नपुंसकलिंग म्हणतात.

तस्योक्तौ लोकतो नाम

तस्योक्तौ च वचने लोकतो नामैतद्व-
वति स्त्री पुमान्पुंसकमिति ॥

गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥

वधिकादिषु भूयान्परिहारः । लुपि
युक्तवद्व्यक्तिवचने [१. २. ५१] इत्येवमत्र
गुणो भवति ॥ न चैतन्मन्तव्यं स्वमनी-
पिकयोच्यत इति । पठिष्यति ह्याचार्यो
लिङ्गमाशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति ।
पुनः पठिष्यत्येकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लि-
ङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति ॥

संस्त्याने स्त्यायतेर्द्धे स्त्री सूतेः सप्प्रसवे
पुमान् ।
तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि
युक्तवत् ॥

(श्लो. ७) तेन्हां भाषेमध्ये हें पुंलिङ्ग हें
स्त्रीलिङ्ग आणि हें नपुंसकलिङ्ग ही व्यवस्था
लौकिक प्रयोगावरून समजावी.

वधिका वगैरे शब्दांचे ठिकाणीं तर चांग-
लाच परिहार आहे. तेथें स्त्रीलिङ्ग मानण्याला
' लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ' (१।२।५१)
हें शास्त्र प्रमाण आहे, हा तेथें अधिक गुणच
होय.

आतां येथें ' हें आम्ही आपल्याच कल्प-
नेनें कांहीं तरी बोलतो ' असें मात्र समजूं नये.
कारण आचार्य वार्तिककार ' लिङ्गमाशिष्यं
लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ' (४।१।९२ वा. १)
असें सांगणार आहेत. तसेंच त्याच्या पुढें पुनः
आणखी ' एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गा-
न्यत्वम् ', ' अवयवान्यत्वाच्च ' (४।१।९२ वा.
६।७) असेंही सांगणार आहेत.

आतां येथें स्त्रीत्व या अर्थीं टाप् वगैरे

८—तेन्हां श्रुकुसाचे ठिकाणीं लौकिक स्त्रीलिङ्ग जरी
दृष्टीस पडलें तरी शास्त्रीय पुंलिङ्ग घेतां येईल आणि
त्यामुळेच टाप् होत नाही असें म्हणतां येईल. तसेंच
चव्वा, वधिका येथेंही लौकिक पुंलिङ्ग जरी दृष्टीस पडलें
तरी शास्त्रीय स्त्रीलिङ्ग घेतां येईल.

कथं पुनरिदं विज्ञायते । स्त्रियामभिधे-
यायां टावादयो भवन्तीति । आहोस्त्रि-
त्स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति ।
कश्चात्र विशेषः ।

स्त्रियामिति स्व्यर्थाभिधाने चेद्वा-
वादयो द्विवचनबहुवचनानेक-
प्रत्ययानुपपत्तिः ॥१॥

स्त्रियामिति स्व्यर्थाभिधाने चेद्वावादयो
भवन्ति द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः ।
कुमार्यो कुमार्यः । किशोर्यो किशोर्यः ।
किं कारणम् । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम
तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥ अनेक-
प्रत्ययानुपपत्तिश्च । अनेकश्च प्रत्ययो
नोपपद्यते गार्गीयणी कारीषगन्ध्या कालि-
तरेति । किं कारणम् । एकत्वात्स्त्रीत्वस्य ।

प्रत्यय होतात असा अर्थ आहे किंवा स्त्रीसमा-
नाधिकरण जें प्रातिपदिक त्याहून टाप् वगैरे
प्रत्यय होतात असा अर्थ आहे ?

या दोन अर्थींमध्ये काय वरें फरक आहे ?
(वा. १) स्त्रीत्व या अर्थीं टाप् वगैरे
प्रत्यय होतात असें म्हटलें तर कुमार्यो, कुमार्यः,
किशोर्यो, किशोर्यः, येथें स्त्रीप्रत्ययान्ताच्या पुढें
द्विवचन आणि बहुवचन प्रत्यय उत्पन्न होणार
नाहींत.

काय कारण ?

कारण असें कीं स्त्रीत्व म्हणून जें काय
आहे तें एकच आहे. तेन्हां तें एकच असल्या-
मुळे त्याच्या पुढें एकवचन-प्रत्ययच होईल.
तसेंच अनेक स्त्रीप्रत्यय एकाच उदाहरणामध्ये
जे होतात ते होणार नाहीत. उदा० गार्गीय-
यणी, कारीषगन्ध्या, कालितरा.

काय कारण ?

९—गार्गीयणी येथें च्य (४।१।१७) आणि ङीप्
(४।१।४१) असे दोन स्त्रीप्रत्यय झाले आहेत. तसेंच
कारीषगन्ध्या येथें ष्यङ् (४।१।७८) आणि चाप्
(४।१।७४), व कालितरा येथें ङीप् (४।१।४२) आणि
तर प्रत्ययाच्या पुढें टाप् (४।१।४) असे दोन स्त्रीप्रत्यय.

एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वाद् द्वितीयस्य प्रयोगेन न भाषितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

स्वर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः ॥ २ ॥

स्वर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रिया-
मितीकारो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि स्त्रीस-
मानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति ।

स्त्रीसमानाधिकरणादिनि चेद्भूतादि-
प्रतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिप्र-
तिप्रसङ्गो भवति । भूतमियं ब्राह्मणी ।
कारणमियं ब्राह्मणी । आवपनमियमुष्ट्रि-

कारण असें की स्त्रीत्व म्हणून जें काही
आहे ते एकच आहे. तेव्हा तें एका प्रत्ययाने
उक्त होत असल्यामुळे त्या अर्थी पुनः दुसऱ्या
प्रत्ययाचा प्रयोग होऊं नये. काय कारण ?

कारण असें की जो अर्थ एका शब्दानें
उक्त झाला तेथें त्याच अर्थी पुनः दुसऱ्या
शब्दाचा प्रयोग होत नाही असा न्यायच आहे.

(वा. २) तसेंच, स्त्री या शब्दामध्ये स्त्र
या प्रातिपदिकानें स्त्रीत्व (संस्त्वान) उक्त
होत असल्यामुळे त्याहून स्त्रीत्व या अर्थी ईकार
(४।१।१५) प्राप्त होत नाही.

तर मग आता स्त्री-समानाधिकरण जें प्राति-
पदिक त्याहून टाप् वगैरे प्रत्यय होतात हाच पक्ष
असूं दे.

(वा. ३) स्त्री-समानाधिकरण जें प्राति-
पदिक त्याहून टाप् वगैरे प्रत्यय होतात असें
माने तर भूतमिय ब्राह्मणी, कारणमियं
ब्राह्मणी, आवपनमियमुष्ट्रिका इत्यादि उदा-
हरणामध्ये भूत, कारण, आवपन इत्यादि शब्दां-
हून स्त्री-प्रत्यय होऊं लागतील. ' स्त्रीत्व या
अर्थी टाप् वगैरे प्रत्यय होतात ' असा पक्ष
घेतला म्हणजे मात्र येथें दोष येत नाही. कारण
सादृश्य

१-जणे (४।१।टी. २९) पहा. ' ब्राह्मणी स्त्री '
जे ब्राह्मणी याचें स्त्री शब्दाची समानाधिकरण्य

केति ॥ स्वयर्थाभिधाने पुनष्टावादिषु
सत्स्विह तावद् भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र
स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । पौतन्यम् ।
कारणमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विव-
क्षितम् । किं तर्हि । प्राधान्यम् । आवप-
नमुष्ट्रिकेति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं
तर्हि । संभवनम् ॥

पट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

पट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
पञ्च ब्राह्मण्यः । दश ब्राह्मण्यः ॥ स्वयर्था-
भिधाने पुनष्टावादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं
विवक्षितम् । किं तर्हि । भेदो विव-
क्षितः संख्या ॥ इह च स्त्री ईकारो न
प्राप्नोति । न हि तेनैव तस्य सामाना-

भूतमिय ब्राह्मणी येथें भूत शब्दानें पौतन्य
(म्ह. शुद्धत्व) दाखवावयाचें आहे; तेथें
स्त्रीत्वाची विवक्षा नाही. तसेंच कारणमियं
ब्राह्मणी येथें कारण शब्दानें मुख्यत्व दाखवा-
वयाचें आहे; तेथें स्त्रीत्वाची विवक्षा नाही.
तसेंच आवपनमिय उष्ट्रिका येथें आवपन शब्दानें
ची पेरण्याचें माहें दाखवावयाचें आहे तेथेंही
स्त्रीत्वाची विवक्षा नाही.

(वा. ४) तसेंच स्त्रीसमानाधिकरण प्राति-
पदिकाहून टाप् वगैरे प्रत्यय होतात या पक्षां
पट्संज्ञक (१।१।२४) शब्दाहून टाप् वगैरे
प्रत्यय होत नाहीत असा निषेध सांगितला
पाहिजे. उदा०-पञ्च ब्राह्मण्यः, दश ब्राह्मण्यः.
स्त्रीत्व या अर्थी टाप् वगैरे प्रत्यय होतात असा पक्ष
घेतला म्हणजे मात्र दोष येत नाही. कारण येथें
स्त्रीत्वाची विवक्षा नाही.

तर मग कशाची विवक्षा आहे ?

येथें पञ्च या म्हणण्याने चार किंवा सहा
नाहीत अशी न्यूनाधिक संख्येची व्यावृत्ति
विवक्षित आहे. तसेंच स्त्रीसमानाधिकरण जें
प्रातिपदिक त्याहून टाप् वगैरे प्रत्यय होतात
या पक्षां स्त्री या शब्दामध्ये ईकार (४।१।१५)

समवेत तेव्हा येथें ब्राह्मणी शब्दाची समानाधिकरण्य
जो भूत शब्द त्याचेंही स्त्रीशब्दाची समानाधिकरण्य
संभवणारच.

धिकरण्यमस्ति ॥

सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टावादयः ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टावादयः । नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति नापि स्त्रीसमानाधिकरणादिति । कथं तर्हि । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्टावादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थे इति ॥ अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति । ननु चोक्तं स्त्रियामिति स्वार्थ्याभिधाने चेद्टावादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः स्वार्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिरिति । नैप दोषः । यत्तावदुच्यते द्विव-

चनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति

गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्ग-

वचनभावात् ॥ ६ ॥

गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यद्विङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं तस्य यद्विङ्गं वचनं च तत्स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति ॥ यदप्युच्यते स्त्र्येकप्रत्ययानुपपत्तिरिति

भावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

होणार नाही. कारण स्त्री शब्दाला स्त्री शब्दाचें आपलेंच आपल्याला सामानाधिकरण्य संभवत नाही.

(वा. ५) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

तें असें कीं स्त्रियाम् हें प्रातिपदिकाचें विशेषण आहे. आणि टाप् वगैरे प्रत्यय हे स्वार्थीच होतात. म्हणजे स्त्रीत्व या अर्थी टाप् वगैरे प्रत्यय होतात असें आम्ही समजत नाही. तसेंच स्त्रीसमानाधिकरण प्रातिपदिकाहून टाप् वगैरे प्रत्यय होतात असेंही आम्ही समजत नाही.

तर मग कसें समजतां ?

असें समजतो कीं—स्त्रीत्व या अर्थी असलेलें जें प्रातिपदिक त्याहून टाप् वगैरे प्रत्यय होतात. ते कोणत्या अर्थी होतात असा प्रश्न उद्भवला तर त्याचें उत्तर ' ते प्रत्यय स्वार्थी होतात ' हें होय.

अथवा स्त्रीत्व या अर्थीच टाप् वगैरे प्रत्यय होतात असाच पक्ष असूं दे. पण 'स्त्रीत्व या अर्थी टाप् वगैरे प्रत्यय होतील तर पुढें द्विवचन व बहुवचन प्रत्यय होणार नाहीत, तसेंच एका

ठिकाणीं अनेक स्त्रीप्रत्ययही होणार नाहीत आणि स्त्री शब्दामध्ये प्रातिपदिकानेंच स्त्रीत्व उक्त असल्यामुळे ईकार होणार नाही' असे त्या पक्षावर दोष दाखविले आहेत ना ?

हे दोष येत नाहीत. त्यांपैकीं द्विवचन व बहुवचन प्रत्यय होणार नाहीत असें जें म्हटलें आहे त्याचें उत्तर असें कीं—

(वा. ६) गुणवाचक शब्दाला जे लिंग व वचन दाखविणारे प्रत्यय लागतात ते त्या गुणाच्या आश्रयावरून लागतात. उदा०—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बलाः. येथें शुक्ल शब्द हा पांढरा रंग या गुणाचा वाचक आहे. त्या गुणाचा आश्रय जें वस्त्र वगैरे द्रव्य त्याचीं लिंगवचनें त्या शुक्ल शब्दाला लागलीं आहेत. त्याप्रमाणें येथेंही स्त्रीत्व या गुणाचा कुमारी व किशोरी हा आश्रय आहे. त्या आश्रयाचें जें द्विवचन तसेंच बहुवचन तें त्या स्त्रीत्ववाचक शब्दाला लावतां येईल. तसेंच, एकाच उदाहरणामध्ये अनेक स्त्रीप्रत्यय होणार नाहीत असें जें म्हटलें आहे त्याचें उत्तर—

भावो भावेन युज्यते । तद्यथा । इपि-
रिपिणा निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणा ॥ विषम
उपन्यास । युक्त तत्रान्यत्वं साधनभेदा-
त्कालभेदाच्च । उक्त तत्रैकस्य बाह्यं साधनं
सर्वकालश्च प्रत्ययोऽपरस्याभ्यन्तर साधनं
वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति । इह पुनरेकं
स्त्रीत्वम् ॥ अथैकमप्युपलभ्यते । किं
चात । यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपल-
भ्यताम् । अथैकमप्यनुमानात्म्यं द्विती-
यमप्यनुमानाद्रभ्यताम् ॥ कस्य तावद्-

वानेतं गुणं न्याय्य मन्यते स्त्रीत्वं
नाम । द्रव्यस्य । द्रव्ये च भवत
क संप्रत्यय । यदि तावद् गुणसमुदायो
द्रव्यं का गतिर्येते भावाः कृदभिहितास्त-
द्विताभिहिताश्च । चिकीर्षा गोतेति । अथ
मतमेतत्कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति
स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भवत्ये-
ति ॥ क च तावदोप स्यात् । दृष्टस्य हि दो-
पस्य सुसुरे परिहारो गार्ह्यायणी कारीपग-

(पा. ७) भावाच्चा भावादी सवध होतो.
उदा०-एषितुमिच्छति एषिपिपति. येथें इप्
धाच्चा अर्थ जी इच्छा तिच्चा इच्छेदीच सवध
होतो. निमन्त्रयेत् येथें निमन्त्रण या धात्वर्थाच्चा
निमन्त्रणादीच सवध होऊन लिङ् प्रत्यय
होतो. तसें येथें एका प्रत्ययानें स्त्रीत्व उक्त
झालें तरी त्याचा पुन स्त्रीत्वादीच सवध
होऊन दुसरा स्त्री-प्रत्यय होईल.

हा दृष्टान्त बरोबर नाही. कारण, भिन्न
भिन्न कारकांमुळे आणि भिन्न भिन्न काला-
मुळे भावांमध्ये भेद भावतो तें युक्त आहे.
एषितुम् इच्छति येथें एषितुम् या इच्छेचें
कर्मकारक भोजन वगैरे काही तरी वाच्य
आहे, आणि तुमुन् प्रत्यय हा कालसामान्य
या अर्थी आहे. तसेंच इच्छति या इच्छेचें
कर्मकारक आभ्यन्तर म्हणजे एषितुम् ही
इच्छाच आहे, य पुदील प्रत्यय वर्तमान
काही केलेला आहे. पण येथें पाह्यावें तर
स्त्रीत्व एकच आहे. तेव्हा आपला आपल्या
शी सवध होत नसल्यामुळे दोन स्त्रीप्रत्यय
होणार नाहीत.

पण येथें एकच स्त्रीत्व आहे असें जें
म्हणतां तें एक स्त्रीत्व तरी तुम्हाला प्रत्यक्ष
उपलब्ध होत आहे का ?

मग यात तुम्हाला काय करायलायें आहे ?

जर एक स्त्रीत्व प्रत्यक्ष उपलब्ध होतें

११-इत्याचार्ये समजते म्हणजे त्या स्त्रीत्वाचा
पुन विगाडी वेग होणारा नव्हता नाहीं तेव्हा अनेक

असें म्हणाल तर दुसरेही तसेंच उपलब्ध होतें
असें कबूल करावें लागेल. आता एकस्त्रीत्वही
अनुमानानें समजतें असें म्हणाल तर दुसरेही
अनुमानानें समजतें असें म्हणावें लागेल.

शिवाय स्त्रीत्व हें येथें एकच आहे
असें जें तुम्ही म्हणता तो स्त्रीत्व हा गुण
कोणाचा आहे असें योग्य रीतीनें तुम्हाला
वाटतें ?

तो गुण द्रव्याचा आहे

बरे, आता द्रव्याच्या स्वरूपाविषयी तुमची
काय समजूत आहे ?

जर रूप वगैरे गुणाच्या समुदायालाच
द्रव्य म्हणत असाल तर चिकीर्षा वगैरे उदा
हरणामध्ये अ (३।३।१०२) वगैरे कृत्
प्रत्ययांनी आणि गोता वगैरे उदाहरणामध्ये
तल् (५।१।११९) वगैरे तद्धित प्रत्ययांनी
प्रतिपादन केलेले जे भाव त्याची काय
वाट लावाल ?

आतां कृत् प्रत्ययानें प्रतिपादन केलेला
भाव हा द्रव्याधारत्वा प्रतीत होतो असें जर
मत असेल त स्त्रीत्व हें देखील 'स्त्रीत्व' या
शब्दानें प्रतिपादन केलेले द्रव्याधारतें सम-
जता येईल.

शिवाय, एका उदाहरणात अनेक स्त्रीप्रत्यय
होणार नाहीत म्हणून दोष तरी कोठें येणार
आहे ? ज्या टिकाणी दोष दाखविला आहे

स्त्रीप्रत्यय वरना येतील

न्ध्या कालितरेति । इह तावद्भाग्यायणीति
पित्करणसामर्थ्यान्डीभविष्यति । कारीप-
गन्धेति वचनाच्चाठभविष्यति । कालितरेति
न यावत्काली तावत् कालितरा । किं तर्हि ।
प्रकृष्टा काली कालितरा । यत्तच्छब्दरूपं
प्रकर्षे वर्तते तस्यानुक्तं स्त्रीत्वमिति कृत्वा
टाभविष्यति ॥ यदप्युच्यते इह च स्त्री
ईकारो न प्राप्नोतीति निपातनादेतत्सिद्धम् ।
किं निपातनम् । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च
[४.१.१७६] इति ॥

स्त्रीविपये ड्यापोरप्रसिद्धिरकारान्ता-
दर्शनात् ॥ ८ ॥

स्त्रीविपये ड्यापोरप्रसिद्धिः । खट्वा माला ।
किं कारणम् । अकारान्तादर्शनान् । न
ह्यकारान्तता दृश्यते । ननु चेयं दृश्यते ।
अतिखट्वः अतिमाल इति । नैपाकारान्तता ।
आप एवैतद् ह्रस्वत्वम् ॥

सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं
उपदेशः ॥ ९ ॥

सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वरवर्णा-
नुपूर्वीज्ञानार्थं उपदेशः कर्तव्यः । शशः ।
पप इति मा भूत् । पलाशः । पलाष इति
मा भूत् । मञ्जकः । मञ्जक इति मा भूत् ॥
तस्मात्सिद्धम् ॥ १० ॥

तेथें तर त्याचा चांगलाच परिहार होत आहे.
गाग्यायणी येथें प्फ हा स्त्रीप्रत्यय झाल्या-
नंतर दुसरा स्त्रीप्रत्यय डीष् न होईल तर
प्फ प्रत्ययाचा पकार व्यर्थ होईल; तेव्हां
त्याच्या सामर्थ्यास्तवच तेथें डीष् होईल.
कारीपगन्ध्या येथें तर प्यड् प्रत्ययानंतर त्या-
हून मुद्दाम चाप् प्रत्यय सांगितला असल्या-
मुल्लेख तो होईल. कालितरा येथें एकाचा
दोन स्त्रीत्वांशीं संबंध नाहीच. असें पहा कीं
जी साधारण काळी आहे तिला कालितरा
म्हणतच नाहीत, तर अत्यंत काळीलाच
कालितरा म्हणतात. तेव्हां येथें अत्यंत काळे-
पणा दाखविणारें जें कालितर हें शब्दस्वरूप
त्याहून त्याचें स्त्रीत्व दाखविणारा टाप् प्रत्यय
होईलच. कारण, काली या डीष् प्रत्ययानें
त्याचें स्त्रीत्व उक्त झालेंच नाहीं. त्याप्रमाणेंच
स्त्री या शब्दामध्ये स्त्री या प्रातिपदिकानेंच
संस्त्यान (स्त्रीत्व) उक्त होत असल्यामुल्लेख पुनः
त्या अर्थी डीष् प्रत्यय होणार नाही असा जो
दोष दिला आहे तोही येत नाही. कारण
निपातनावरूनच इष्टरूप सिद्ध होत आहे.

तें निपातन कोणतें त्रें ?

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च (४।१।१७५)

येथें स्त्रियाम् असें जे आचार्यांनीं उच्चारलें
आहे तें निपातन होय.

(वा. ८) खट्वा माला इत्यादि नित्य-स्त्री-
लिङ्गी शब्दांमध्ये डी व आप् प्रत्यय केले
आहेत असें म्हणतां येत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं खट्व व माला असे हे
ऋह्रस्व-अकारान्त शब्द कोठेंच दृष्टी पडत
नाहींत.

पण अतिखट्वः अतिमालः येथें ते शब्द
ऋह्रस्व-अकारान्त दृष्टीस पडतात ना ?

तेथें ते शब्द ऋह्रस्व-अकारान्त आहेत असें
समजू नये. तर खट्वा व माला या आका-
रान्त शब्दांना तेथें ऋह्रस्व (१।१।४८)
झाला आहे.

(वा. ९) प्रत्येक प्रातिपदिकामध्ये स्वर
कोणते आहेत, वर्ण कोणते आहेत, त्यांचा
क्रम कसा आहे वगैरे समजण्याकरितां सर्वच
प्रातिपदिकांचा उपदेश केला पाहिजे. कारण
शश या प्रातिपदिकाच्या ऐवजी कोणी षष
म्हणूं नये, पलाश शब्दाच्या ऐवजी पलाष
असें कोणी म्हणूं नये, तसेंच मञ्जक शब्दाच्या
ऐवजी मञ्जक असें कोणी म्हणूं नये.

तस्मात्सिद्धमेतद्भवति ॥ अथवेयमका-
रान्तता दृश्यते । पञ्चभिः सद्भाभिः क्रीतः
पटः पञ्चखट्वः दशखट्वः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४।१।४ ॥

शूद्रा चामहत्पूर्वा ॥ १ ॥

शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम् । शूद्रा ।
अमहत्पूर्वेति किमर्थम् । महाशूद्री ॥

जातिः ॥ २ ॥

जातिरिति वक्तव्यम् । या हि महती
शूद्रा महाशूद्रा सा भवति ॥

(वा. १०) तेव्हा खट्व व माल याही
प्रातिपदिकाचा उपदेश केला असल्यामुळे
त्याहून टाप् वगैरे प्रत्यय होऊन हें सिद्ध
होईल. अथवा सद्भा असा अकारान्त शब्द
दृष्टीस पडतो. उदा.-पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः
पञ्चखट्वः दशखट्वः.

(स. ४ वा. १) महत् शब्द मागे नसेल
तर नुसत्या शूद्र शब्दाहून स्त्रीत्व या अर्थी
टाप् प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा.-शूद्रा.
अमहत्पूर्वा म्हणजे महत् शब्द मागे नसला
पाहिजे असे म्हटल्यामुळे महाशूद्री येथें टाप्
होत नाही.

(वा. २) अमहत्पूर्वा हा निषेध जाति ही
वाच्य असतानाच होतो असे म्हणावे. सोप्या
योग्यतेची शूद्र स्त्री या अर्थी महाशूद्रा असे
होतेंच.

पण येथें अजादि गणामध्ये नुसता शूद्र
शब्द उच्चारला आहे. तेव्हा महाशूद्र शब्दाहून
टाप् प्रत्ययाची प्राप्ति तरी कशी येणार ? अर्थात्
प्राप्तीच येत नाही. तेव्हा अमहत्पूर्वा हा निषेध

१२—ठिबाप, सद्भा (जा. १।१।४९) माल (जा.
२।२९) हे शब्द शापकापदानां सिद्ध वेळे आहेत.

१३—येथें टाप् प्रत्ययला नसत झालेला नाही. तर
पञ्चगदग दाहून तेन क्रीतम् या अर्थी टाप् प्रत्यय
(५।१।३०) व त्याचा मुक्त (५।१।५८) व टाप्
स्वाका मुक्त (१।२।१९) होऊन मूळचा नसत-

शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते तत्र कः
प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात्स्यात् । नैव प्राप्नोति ।
नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति ।
ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
षिध्यते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह
तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयो-
जनम् । भवती अतिभवती महती अति-
महती अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ।
जातिरिति च वक्ष्यामीति ॥ यथेतज्ज्ञा-
प्यते पञ्चाजी दशाजी अत्रापि प्राप्नोति ॥

व्यर्थच दिसतो.

पण शूद्र शब्दाच्या मागे कोणताही शब्द
असला तरी तदन्तविधीने (१।१।७२) त्या
विशिष्ट शब्दाहून टाप् प्रत्यय प्राप्त होत आहे
ना ?

सुत्रामध्ये उच्चारलेले जें प्रातिपदिक त्यानें
तदन्ताचें ग्रहण होत नाही (१।१।७२ वा. ३).

तर मग आतां असें असताना ज्या अर्थी
येथें अमहत्पूर्वा असा निषेध आचार्य करतात
त्या अर्थी ते असें सुचवितात कीं—ह्या स्त्रीप्रत्यय-
प्रकरणांमध्ये कोणत्याही शब्दाहून प्रत्यय सांगि-
तला तरी तो तदन्ताहून होतो.

या ज्ञापनाचा काय बरें उपयोग आहे ?
भवती महती वगैरे ठिकाणी जो ङीप् प्रत्यय
होतो (४।१।६) तो तेथें तदन्तविधि झाल्या-
मुळे अतिभवती अतिमहती येथेंही सिद्ध होतो.
(तसेंच महती शूद्रा महाशूद्रा येथें या शापकामुळे
टाप् प्रत्यय होतो). जाति असे सांगावयाचें
आहे म्हणून (अमहत्पूर्वा हा निषेध येत नाही.)

पण जर हें शापक घेतलें तर पञ्चाजी, दशाजी
अकारान्त खट्व शब्द राहिला आहे.

१ (स. ४)—अत्र वगैरे अजादि गणातील प्रातिप-
दिकेच्या नसत-अकारान्त प्रातिपदिके दाहून स्त्रीत्व
या अर्थी टाप् प्रत्यय होतो. अजादि गणातील प्रातिपदि-
काहून इतर स्त्री प्रत्यय होत नाहीत उदा०—अजा,
सद्भा

२—गवडी जातीच्या स्त्रीला महाशूद्री असे म्हणतात.

नैष दोषः । अजादिभिरत्र स्त्रियं विशेष-
यिष्यामः । 'अजादीनां या स्त्रीति ॥

[ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ४ । १ । ५ ॥]

उगितश्च ॥ ४।१।६ ॥

कथमिदं विज्ञायते । उगितः प्रातिपदि-
कादिति । आहोस्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिका-
दिति । किं चातः । यदि विज्ञायते उगितः
प्रातिपदिकादिति सिद्धं भवती महती अति-
भवती अतिमहतीति न सिध्यति । तद-
न्ताविधिना भविष्यति । ग्रहणवता प्राति-

पदिकेन तदन्ताविधिः प्रतिपिध्यते ॥ अथ
विज्ञायत उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति सिद्ध-
मतिभवती अतिमहती भवती महतीति
न सिध्यति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ।
व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन ॥ उभ-
यथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न
सिध्यति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥ यथेच्छ-
सि तथास्तु । अस्तु तावदुगितः प्राति-
पदिकादिति । कथमतिभवती अतिमह-

येयैही प्रकृत सूत्राने टाप् प्रत्यय होऊं लागेल.

हा दोष नेत नाही. कारण सूत्रोच्चारित जे
अज वगैरे शब्द त्यांचा 'स्त्रियाम्' याच्याकडे
संबंध करतां येईल. म्हणजे अज वगैरेंचें जें
स्त्रीत्व त्या अर्थीं अज वगैरे शब्दांहून आणि
तदन्ताहून टाप् प्रत्यय होतो असा अर्थ होईल.

(सू. ६) येथें उगित् जें प्रातिपदिक असा
अर्थ समजावा किंवा उगिदन्त जें प्रातिपदिक
असा अर्थ समजावा ?

पण दोहोंमध्ये काय फरक आहे ?

उगित् जें प्रातिपदिक त्याहून ङीप् प्रत्यय
होतो असा अर्थ असेल तर भवती व महती हीं
रूपें सिद्ध होतात, पण अतिभवती व अति-
महती हीं रूपें सिद्ध होत नाहीत.

पण तदन्तविधि झाल्यामुळें अतिभवत् व
अतिमहत् यांहून ङीप् प्रत्यय होईल.

सूत्रामध्ये, उच्चारलेलें जें प्रातिपदिक त्यानें
तदन्ताचें ग्रहण होत नाही, असा निषेध आहे.

आतां उगिदन्त जें प्रातिपदिक त्याहून ङीप्
प्रत्यय होतो असा अर्थ घेतला तर अतिभवती

व अतिमहती हीं रूपें सिद्ध होतात पण
भवती व महती हीं रूपें सिद्ध होत नाहीत.

परंतु भवती व महती येथें व्यपदेशिवद्भावानें
(१ । १ । २१ वा. २) ङीप् प्रत्यय होईल.

पण 'प्रातिपदिकाशीं संबंध असतांना व्यपदे-
शिवद्भाव होत नाही,' अशी परिभाषा आहे.
शिवाय, या दोन अर्थोपेक्षां कोणताही अर्थ
घेतला तरी निर्गोमती, व निर्यवमती हीं उदा-
हरणें साधत नाहीतच.

काय कारण ?

कारण असें कीं 'प्रत्ययाचें ग्रहण ज्या
शास्त्रामध्ये केलें असेल तेथें तो प्रत्यय ज्या
प्रकृतीहून केला असेल त्या प्रकृतीला आरंभ
करून तो प्रत्यय संपेतोपर्यंत जो समुदाय त्याचें
ग्रहण होतें' (१ । ४ । १३ वा. ७) अशी
परिभाषा आहे.

तर मग आतां येथें तुला वाटेल तसा अर्थ
असूं दे. उगित् जें प्रातिपदिक त्याहून ङीप्
प्रत्यय होतो असा कां अर्थ असेना ? असूं दे.

पण तसा अर्थ घेतला तर अतिभवती व

भवती, अतिभवती.

२—तेव्हां येथें मनुष्य हा उगित् प्रत्यय 'गो' व 'यव',
यांहून केला अस्त्व्यामुळें गोमत् आणि यवमत् एवढ्या-
लाच उगिदन्त म्हणतां येईल. निर्गोमत्, व निर्यवमत्
एवढ्याला उगिदन्त म्हणतां येणार नाही.

१ (सू. ५)—इत्स्व श्कारान्त आणि नकारान्त जीं
प्रातिपदिकें त्यांहून स्त्रिय या अर्थी ङीप् प्रत्यय होतो.
उदा० कर्त्री, दण्टिनी.

१ (सू. ६)—उगित् म्हणजे उ, ऋ, अथवा ल हे वर्ण
ज्याचे इत्संगक आहेत असें प्रातिपदिक त्याहून आणि
तदन्ताहून स्त्रिय या अर्थी ङीप् प्रत्यय होतो उदा०

तीति । तदन्तविधिना भविष्यति । ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि प्रतिषिध्यत इति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद् ग्रहणम् ॥ अथवा पुनरस्तुगिदन्तात् प्रातिपदिकादिति । कथं भवती महतीति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद् ग्रहणम् ॥ यदप्युच्यत उभयथा निर्गोमती

निर्ययमतीति न सिध्यति किं कारणम् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति नैतत्प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद् ग्रहणम् । कथम् । वर्णोऽप्युगित्प्रत्ययोऽप्युगित्प्रातिपदिकमप्युगित् ॥

धातोरुगितः प्रतिषेधः ॥१॥

धातोरुगित प्रतिषेधो वक्तव्यः । उरसास्त्रद् ब्राह्मणी । पर्णध्वद् ब्राह्मणी ॥

अश्रुतेश्चोपसंख्यानम् ॥२॥

अश्रुतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्राची

अतिमहती येयं डीप् कसा होईल ?

हा दोष येत नाही तदन्तविधि सात्त्व्यामुल्लेखेन अतिमहत् व अतिमहत् याहून डीप् प्रत्यय होईल.

पण सूत्रामर्थे उच्चारलेले जें प्रातिपदिक त्याने तदन्ताचें ग्रहण होत नाही असा निषेध आताच दाखविला आहे ना ?

तो निषेध येथें येत नाही. कारण उगित् हे प्रातिपदिकाचेंच ग्रहण नव्हे उगित् हें प्रातिपदिकही असतें आणि प्रातिपदिकाशिवाय धातु, प्रत्यय हेही उगित् असतात

तर मग आता उगिदन्त जें प्रातिपदिक त्याहून डीप् प्रत्यय होतो असाच अर्थ असू दे

पण तसा अर्थ घेतला तर भवती व महती येथें डीप् प्रत्यय कसा होईल ?

व्यपदेशिवद्भावाने तेथेंही डीप् प्रत्यय होईल.

पण व्यपदेशिवद्भाव प्रातिपदिकाशी होत नाही अशी परिभाषा आताच दाखविली आहे ना ?

ही परिभाषा उगितासंबंधी येत नाही. कारण, उगित् हें प्रातिपदिकाचेंच ग्रहण नव्हे. उगित् हें प्रातिपदिकही असतें आणि प्रातिपदिकाशिवाय धातु व प्रत्यय हेही उगित्

असतात

तसेंच कोणताही अर्थ घेतला तरी निर्गोमती, व निर्ययमती येथें डीप् प्रत्यय होणार नाही असे जें म्हटलें आहे—

पण तें तसें म्हणण्याचें काय बरें कारण दाखविलें आहे !

प्रत्ययाचें ग्रहण ज्या ठिकाणी केलें आहे त्या ठिकाणी तो प्रत्यय ज्या प्रकृतीहून केला असेल त्या प्रकृतीला आरंभ करून तो प्रत्यय संपेतोपर्यंत जो समुदाय त्याचेंच ग्रहण होतें अशी परिभाषा कारण म्हणून दाखविली आहे

पण ती परिभाषाच मुळी येथें येत नाही. कारण उगित् हें प्रत्ययग्रहणच नव्हे, उगित् हे प्रत्ययही असतात आणि प्रत्ययाशिवाय इतरही असतात.

तें कसे !

असें पहा कीं तु येथील तकार हा वर्णही (६।४।१२७) उगित् आहे. अतः, व मनुप् हे प्रत्ययही उगित् आहेत, मवतु हें प्रातिपदिकही उगित् आहे.

(वा. १) उगित् जो धातु त्याहून हा डीप् प्रत्यय होत नाही असा निषेध सांगावा. उदा० उरसास्त्रद् ब्राह्मणी, पर्णध्वद् ब्राह्मणी.

(वा. २) अश्रु हा धातु जरी उगित्

१—मु व वीपु या धातूंचा उगित् अर्थ असतो आहे त्या धातूंचा धिप्र प्रत्यय वेगळा आहे त्या किप्र प्रत्यय वेगळा आहे कीं उगित् हातून नवप्रत्ययानें संसृष्ट

ध्वम् या धातूला ह्य-प्रत्ययाचें समजून प्रत्ययविशेषका (१।२।४६) होतें येथें पुढें दृष्टार आदेश (८।२।७२) झाल्या आहे

प्रतीची ॥

उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः ॥३॥

उगित्यञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम् । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्च-तेरेयोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातेरिति ॥

धनो र च ॥ ४ । १ । ७ ॥

इह कस्मान्न भवति । निःशुनी अति-यूनीति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥ एवमपि मधोनी अत्र प्राप्नोति । मधव-

न्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥

वनो न हशः ॥ १ ॥

वनो र चेत्यत्र हशन्तान्न भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सहयुध्वा ब्राह्मणीति ॥ यदि न हश इत्युच्यते शर्वरीति न सिध्यति । विहितविशेषणं हशग्रहणम् । हशन्ताद्यो विहित इति ॥ एवमपि प्रेत्र्वरीति न सिध्यति । कथं चात्र तुगागमः । छान्दसत्वात् । ङीत्रात्रपि

आहे तरी त्याहून ङीप् प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा० प्राची, प्रतीची.

(वा. ३) उगिताला नुम् आगम सांगणान्या सूत्रामर्थ्ये (७ । १ । ७०) अञ्च् धातूचें ग्रहण केलें आहे त्यावरून उगिताला सांगितलेलें कार्य धातुभिन्नालाच होईल. तेथें जें अञ्च् धातूचें ग्रहण केलें आहे तें नियमार्थ होईल. तो नियम असा कीं—उगिताला सांगितलेलें कार्य धातूला जर करावयाचें असेल तर फक्त अञ्च् ह्या एकट्याच उगित् धातूला करावें; इतर उगित् धातूंना कलं नये.

(सू. ७) ह्या सूत्रानें निःशुनी, अति-यूनी येथें ङीप् प्रत्यय आणि रेफ आदेश हे कां होत नाहींत ?

अर्थवानाचें ग्रहण संभवत असतांना अन-र्थकाचें ग्रहण कलं नये, या परिभाषेमुळें ते होत नाहींत.

तरी पण मधोनी येथें प्रकृत सूत्रानें ङीप्

व रेफ आदेश प्राप्त होतातच.

मधवन् शब्द हा अव्युत्पन्न प्रातिपदिक आहे.

(वा. १) प्रकृत सूत्रामर्थ्ये वन् हा हशन्त धातूच्या पुढील नसावा असें म्हणावें. कारण, सहयुध्वा ब्राह्मणी येथें ङीप् व रेफ आदेश न झाले पाहिजेत.

पण जर हशन्त धातूच्या पुढील वन् नसावा असें म्हटलें तर शर्वरी येथें प्रकृत सूत्रानें ङीप् आणि र आदेश होणार नाहींत.

हशः हें विहितविशेषण समजावें म्हणजे तो वन् प्रत्यय हशन्ताहून केलेला नसावा.

तरी पण प्रेत्र्वरी^६ येथें प्रकृत सूत्रानें ङीप् व र आदेश होणार नाहींत.

पण म्हत्वाला सांगितलेला तुक् आगम (६ । १ । ७१) येथें कसा वरें झाला आहे ?

हा वैदिक प्रयोग आहे म्हणून तुक् आगम झाला आहे.

१ (सू. ७)—वन्-प्रत्ययान्त प्रातिपदिकाहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ङीप् प्रत्यय होतो आणि त्याच्या बरो-बर वन् प्रत्ययाच्या नकारान्त रेफ आदेश होतो. उदा० धीवरो.

२—शुनः सकाशात् निर्गता, सुवानमतिक्रान्ता, अशा तत्वेना विग्रह आहे. शन् शब्दाचा निर शब्दाबरोबर पगमीतसुरूप, आणि सुवन् शब्दाचा अति शब्दाबरोबर दिनीयान्तसुरूप (२ । २ । १८ वा. ४) झाला आहे. शन् आणि सुवन् शब्दांतील वन् याला अर्थ नाहीं.

३—मैशं नववन् शब्दाभाषे प्रहृणि-प्रत्यय-वत्पना

नसत्त्वानुल्लेखानां वन् हा अनर्थकच आहे.

४—मृ धातूहून वनिप् प्रत्यय (३ । २ । ७५) प्रकृताच्या शुन (अ । ३ । ८४) होऊन शब्द वन् प्राप्त-पदिक होतो. येथें मृ या हशन्ताच्या पुढें वन् आहे.

५—येथें ज्ञ धातूहून वन् प्रत्यय केल्या आहे. मृ हें हशन्त तरी आहे तरी में मूळचे हशन्त नाहीं. में शुनानें हशन्त झालें आहे.

६—येथें प्र उच्चस्मृत्युक्तं ईर धातूहून वनिप् प्रत्यय केल्या आहे.

तर्हि च्छान्दसत्वादेव भविष्यतः ॥

बहुलं छन्दसि ङीघ्रौ वक्तव्यौ । यञ्ज-
रीरिपः । यञ्जनीरिपः ॥

रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं
प्रतिषिद्धत्वात् ॥२॥

रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
बहुधीवरी बहुपीवरी । किं पुनः कारणं
न सिध्यति । प्रतिषिद्धत्वात् । अनो बहु-
व्रीहेः [४.१.१२] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे वोपधालोपिनो
वावचनम् ॥ ३ ॥

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे वोपधालोपिनो

असं जर आहे तर मग हा वैदिक प्रयोग
आहे म्हणूनच ङीप् व र आदेश हेही होतील.

हे ङीप् व र आदेश वैदिक प्रयोगामध्ये
बाहुल्येकून होतात असे म्हणावे. उदा०
यञ्जनीरिपः, यञ्जरीरिपः.

(वा. २) प्रकृत सूत्राने सांगितलेले
ङीप् व र आदेश हे यन् प्रत्ययान्ताबरोबर
बहुव्रीहि समास केला असताना तेथेही होतात
असे उपसंख्यान करावे. उदा० बहुधीवरी,
बहुपीवरी.

पण येथे मूळ सूत्रानेच ङीप् व र आदेश
कां बरे होणार नाहीत ?

अनो बहुव्रीहेः (४।१।१२) हा निषेध
आहे म्हणून होणार नाहीत.

(वा. ३) अथवा अनो बहुव्रीहेः या
निषेधाच्या पुढे ' उपधालोपिनो वा ' असे
म्हणावे.

हे काय हो ! तुम्हाला विचारले एक आणि
तुम्ही उत्तर दिले भलतेच. असे पदाची अलन्त
बहुव्रीहीहून ङीप् आणि र आदेश नित्य

वेति वक्तव्यम् ॥ अन्यथा कृत्वा चोदि-
तमन्यथा कृत्वा परिहारः । यथोपसंख्यानं
चोदितं तथा नित्याभ्यां ङीघ्राभ्यां भवित-
व्यम् । यथा परिहारस्तथा विभाषया भवि-
तव्यम् ॥ यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि
विभाषया भवितव्यं न ह्यत्र ङीघ्रुलभः ।
सिद्धोऽत्र ङीघ्रन उपधालोपिनोऽन्यतर-
स्याम् [४.१.२८] इति । ङीप्संनियोगेन र
उच्यमानोऽन्येन सति न स्यादित्येवमर्थ-
मुपसंख्यानं चोद्यते । किं पुनः कारणं
ङीप्संनियोगेन र उच्यते । इह मा भूत् ।
सुपूर्वा चारुपर्वेति ॥ तत्तद्व्युपसंख्यानं

व्हावेत अशा दृष्टीने उपसंख्यान करावे असे
आम्ही म्हटले आणि त्यावर जे तुम्ही उत्तर
दिले आहे त्या दृष्टीने पाहिले तर तेथे ङीप्
व र आदेश विकल्पाने होणार आहेत.

असे नाही. तुम्ही उपसंख्यान करावे असे
जे विचारले त्या दृष्टीनेही तेथे ङीप् व र आदेश
विकल्पानेच होणार आहेत. कारण, तसा
ठिकाणी ङीप् होत नाही असे मुळीच नाही.
अन उपधालोपिनो० (४।१।२८) याने ङीप्
होतच आहे. प्रकृत सूत्राने जो ङीप् प्रत्ययाच्या
बरोबर सांगितलेला र आदेश तो फक्त दुसऱ्या
सूत्राने ङीप् प्रत्यय असता होणार नाही, म्हणून
उपसंख्यान करावे असे तुम्ही म्हटले आहे.

पण येथे ङीप् प्रत्ययाच्या बरोबरच र
आदेश कशाकरिता सांगितला आहे.

सुपूर्वा च चारुपूर्वा या बहुव्रीहीच्या उदाह-
रणांमध्ये ङीप् व र आदेश होऊ नयेत म्हणून
तसे सांगितले आहे.

तर मग एकंदरीत तसे येथे उपसंख्यान
केले पाहिजे.

०—जेव्हा अलन्त बहुव्रीहीहून ङीप् शब्दा असता
तेथे त्या उपसंख्यानानेच र आदेश होणार आहे असे
पदा ' र ' आदेशाचे विधान केले म्हणजे वाचवही
आहे. विभाष ङीप् आणि र या दोघांचे भेदविधान

मान्ये तर सुपूर्वा येथेही ङीप् व र आदेश होऊ
लागतील असा दोषही येतो. तेव्हा उपसंख्यान केले तरी
ङीप् प्रत्ययाचा विकल्प होणारच

कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । वक्ष्यति डावु-
भाभ्यामन्यतरस्याम् [४.१.१३] इत्यत्रा-
न्यतरस्याग्रहणस्य प्रयोजनं डाप्रतिषेधाभ्यां
मुक्ते ङीप्तावपि यथा स्यातामिति ॥

[पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ४।१।६ ॥

टावृचि ॥ ४।१।९ ॥]

न षट्स्रस्त्रादिभ्यः ॥ ४।१।१० ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । ङीवनन्तरस्तस्य
प्रतिषेधः ॥ अथेदानीं ङीपि प्रतिषिद्धे
पदसंज्ञानामन्ते लुप्ते टावुत्पत्तिः

उपसंख्यानं करावयासं नको. कारणं
'डावुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४।१।१३) या
सूत्रामध्ये अन्यतरस्याम् हा जो शब्द घातला
आहे त्याचा उपयोग असा सांगावयाचा आहे
की-अनन्त बहुव्रीहीहून एकदां डाप् आणि एकदां
ङीपाचा निषेध हे दोन्ही होत नाहीत तेव्हां
एकदां ङीप् आणि र आदेश होऊन तिसरें
रूप झालें पाहिजे.

(सू. १०) टाप् व ङीप् यांपैकी कोणाचा
हा निषेध आहे ?

ङीप् प्रत्यय ज्याचेजवळ आहे त्याचाच हा
निषेध आहे.

तर मग आतां ङीप् प्रत्ययाचा निषेध
ज्ञात्यानंतर—

(श्लो. १) पञ्चन् वगैरे षट्संज्ञक शब्दांच्या
शेवटच्या नकाराचा लोप (८।१।७) झाला
असतां उरलेल्या अकारान्ताहून टाप् प्रत्यय
कां वरें होत नाही ? अजायतः. (४।१।४) यानें
तो प्राप्त होत आहे.

१ (सू. ८)—पाद शब्दाच्या अकाराचा लोप-
समासान्त (५।४।१३८) ज्ञात्यानंतर जो पाद असा
शब्द होतो तदन्त प्रातिपदिकाहून स्त्रीत्व-विवक्षा
असतांना ङीप् प्रत्यय विकल्पानें होतो. उदा० द्विपदी
द्विपात.

१ (सू. ९)—समासान्त केलेला जो पाद शब्द तदन्त
प्रातिपदिकाहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना टाप् प्रत्यय

कस्मान्न स्यात् ।

अत इति प्राप्नोति । असिद्धो नलोप-
स्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति । परिगणि-
तेषु कार्येषु नलोपो ऽसिद्धो न चेदं तत्र
परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते ।
कथम् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम्

सुविति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ।
प्रत्याहारग्रहणम् । कं संनिविष्टानां प्रत्या-
हारः । प्रथमैकवचनात्प्रभृत्या चापः पका-

पण तैपादिक नलोप असिद्ध (८।१।१)
आहे. तेव्हां तो असिद्ध असल्यामुळे पञ्च हें
नकारान्तच आहे असें समजून टाप् होणार
नाहीं.

सुप्-विधि (८।१।२) वगैरे कांहीं ठराविक
कार्ये कर्तव्य असतांनाच नलोप असिद्ध होत
असतो. आणि टाप् प्रत्यय हें कार्य त्या ठरा-
विक कार्यामध्ये गणलेलें नाही.

टाप् हें कार्य त्यामध्ये गणलेलें आहे.

तें कसे ?

सुप्-विधि म्हणून जें त्या कार्यामध्ये गणलें
आहे तेथें सुप् शब्दानें फक्त सप् प्रत्ययाचेंच
ग्रहण आहे असें समजू नये.

तर मग काय समजावयाचें ?

सुप् हा निराळाच एक प्रत्याहार आहे
असें समजावें.

पण हा प्रत्याहार कोठपासून कोठपर्यंत
आहे ?

प्रथमा एकवचनं सु (४।१।२) प्रत्ययाला

होतो. परंतु एकेंदर शब्दाचा संबंध ऋचेकृटे असला
पाहिजे. उदा० द्विपदा ऋक्.

१ (सू. १०)—षट्संज्ञक शब्द (१।१।२४) आणि
त्वस्, तिस्र, चत्स, ननाट्, दुहित्, याट् व माट् हे जे
सात शब्द त्यांहून स्त्रीत्व विवक्षा असतांना टाप् अथवा
ङीप् कोणताच मन्प्रत्यय होत नाही. उदा० पत्र
नियः, स्वसा.

रात् ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं
दोषस्त्वित्त्वे

इत्त्वे दोषो भवति । बहुचर्मिका ।
प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातः [७.३.४४] इतीत्वं
न प्राप्नोति ॥

तस्मान्नोभौ ॥

तस्मात्पदसंज्ञकेभ्यः उभौ न भवत
इति वक्तव्यम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । त्रियाम् [४.१.३] इति वर्तते
त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

पदसंज्ञानामन्ते लुप्ते दावुत्तत्तिः

कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे
तस्मान्नोभौ ॥

[मन्तः ॥ ४।१।११ ॥

अनो बहुव्रीहेः ॥ ४।१।१२ ॥]

डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥

४।१।१३ ॥

किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते । उभाभ्यां
योगाभ्यां डाव्यथा स्यान्मनन्तादनन्ताच्च
बहुव्रीहेः ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृत-
मुभयमनुवर्तते ॥

अथान्यतरस्याग्रहणं किमर्थम् । अन्य-
तरस्यां डाव्यथा स्याद्वापा मुक्ते प्रतिषेधोपि

आरंभ कर्तुं चाप् (४।१।७४) प्रत्ययाभ्या
पकारापरेत हा सुप् प्रत्याहारो आहे.

पग जर येथें सुप् हे अशा प्रत्याहाराचें
ग्रहण असेल तर—

इत्वाविपर्यां दोष येतो. बहुचर्मिका, बहुव-
र्मिका येथें 'प्रत्ययस्थात् कात्' (७।३।४४) या
सूत्रानें जें इत्त्व हेतु असेतें तें होणार नाही.

तेव्हा प्रकृत सूत्रानें जो हा पद-संज्ञकाच्या
पुढें स्त्री-प्रत्ययाचा निषेध सांगितला आहे तो
टाप् व डीप् या दोषाचाही होतो असें म्हणावें.
तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण त्रियाम्
अशी अनुवृत्ति येथे येत आहे; तेव्हां स्त्रीत्व
या अर्थी जे जे प्रत्यय प्राप्त होतात त्या सर्वांचा

हा निषेध होईल.

(सू. १३) येथें उभाभ्याम् असे कशाक-
रिता म्हटलें आहे !

मन् शब्द शेवटीं असलेलें प्रातिपदिक
आणि अन् शब्द शेवटीं असलेला बहुव्रीहि या
दोषाहूनही डाप् प्रत्यय झाला पाहिजे म्हणून
म्हटलें आहे.

हा याचा उपयोग बरोबर दिसत नाही.
कारण, मागून त्या दोषाचीही अनुवृत्ति येईल.

आता येथें अन्यतरस्याम् असे कशाकरितां
म्हटलें आहे ?

डाप् प्रत्यय विकल्पानें झाला पाहिजे.
एकदां डाप् होत नाही त्या वेळीं डीप् प्रत्य-
याचा निषेध झाला पाहिजे.

२—टाप् हा त्या सुप् प्रत्याहाराभ्ये आहे. म्हणून
टाप् हा सुप्-विधि या शब्दानें घेतां येतो.

३—'प्रत्ययस्थात्' यानें सांगितलेल्या इत्वाला
टाप् प्रत्यय निमित्त आहे आणि टाप् प्रत्यय हा सुप्
प्रत्याहाराभ्ये आहे. तेव्हा टाप् प्रत्ययाच्या निमित्तानें
होणाऱ्या इत्वाला सुप्-विधि असें म्हणता येई. म्हणून
त्या इत्वाच्या दृष्टीनें नग्येप अविद (८।१।२) होईल
आणि त्या नकारानें व्यवधान येत असल्यामुळे प्रत्ययन्य
कषराभ्या पूर्वी नकार अवगार नाही म्हणून त्याला इत्त्व

होणार नाही.

१ (सू. ११)—मन् शब्द शेवटीं असलेल्या प्राति-
पदिताहून डीप् प्रत्यय होत नाही.

१ (सू. १२)—अन् शब्द शेवटीं असलेल्या बहुव्रीहि-
हून डीप् प्रत्यय होत नाही उदा० सुपर्वा, सुपर्वाणी.

१ (सू. १३)—मन् शब्द शेवटीं असलेलें प्रातिप-
दिक आणि अन् शब्द शेवटीं असलेल्या बहुव्रीहि याहून
स्त्रीत्व-विवक्षा अनानांता एकांटां डाप् प्रत्यय होतो. उदा०
सीमा, सीमे, सुपर्वा, सुपर्वे.

यथा स्यादिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डावप्युच्यते प्रतिपेधोऽपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं डाप्रतिपेधाभ्यां मुक्ते डीवपि यथा स्यात् । सिद्धोऽत्र डीवन उपधालोपिनोऽन्तरस्याम् [४.१.२८] इति ॥ अथ तदन्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् । वाढं शक्यम् । इह डावप्युच्यते प्रतिपेधोऽपि डीवपि तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यं विज्ञातुम् । अक्रियमाणे हि तत्रा-

न्तरस्याग्रहणेऽनवकाशोऽङीष्डाप्रतिपेधौ बाधेत । डाप्रतिपेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः । सावकाशौ डाप्रतिपेधौ । कोऽवकाशः । सुपूर्वा चारुपर्वेति । तस्मात्तदन्यतरस्याग्रहणं कर्तव्यम् ॥ इदं तु खल्वन्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । डाप्रतिपेधाभ्यां मुक्ते डीवावपि यथा स्यातामिति । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं तत्र वक्तव्यं भवति ॥

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण ह्या प्रकृत सूत्रानें डाप् प्रत्यय सांगितला आहे, आणि पूर्वीच्या दोन सूत्रांनीं टीप् प्रत्ययाचा निपेध सांगितला आहे. तेव्हां दोघांचाही उपयोग व्हावा म्हणून पाळीपाळीनें दोघेही होतील.

तर मग अन्यतरस्याम् याचा उपयोग असा समजावा कीं डाप् आणि टीपाचा निपेध हे दोन्हीही न होतां एकदां टीप् प्रत्यय होऊन तिसरें रूप झालें पाहिजे.

पण तसें तिसरें रूप 'अन उपधालोपिनो' (४।१।२८) या सूत्रानें सिद्ध होत आहेच.

तर मग आतां त्या 'अन उपधालोपिनो' या सूत्रामध्ये 'अन्यतरस्याम्' हा शब्द घातला नाही तरी चालेल काय ?

होय खास चालेल.

तें कसें ?

तें असें कीं—ह्या प्रकृत सूत्रानें डाप् प्रत्यय सांगितला आहे. पूर्वीच्या सूत्रानें टीपाचा निपेध सांगितला आहे. आणि 'अन उपधालोपिनो' यांनें टीप्ही सांगितला आहे. तेव्हां असें निरानिरालें तिघांचें विधान केलें असल्यामुळें तीन रूपें होतील.

असें होणें शक्य दिसत नाही. कारण जर 'अन उपधालोपिनो' या सूत्रामध्ये अन्यतरस्याम् हा शब्द घातला नाही तर अनवकाश असा तो टीप् प्रत्यय येगील डाप् व टीपाचा

निपेध या दोघांचाही बाध करील.

पण हा डाप् व टीपाचा निपेध हेही अनवकाशच आहेत. तेव्हां तेही एकदां पाळीपाळीनें होतीलच.

असें नाही. कारण डाप् व टीपाचा निपेध यांना त्या टीपाची प्राप्ति नसतांना अवकाश आहे.

तसां अवकाश कोठें वरें आहे ?

सुपूर्वा व चासुपूर्वा येथें डाप् व टीपाचा निपेध यांना अवकाश आहे. तेव्हां त्या डीपानें, डाप् व टीपाचा निपेध यांचा बाध होऊन बहुराजी असें एकच रूप होईल; तें न व्हायें व तीन रूपें व्हावीं याकरितां तेथें 'अन्यतरस्याम्' असें म्हटलेंच पाहिजे.

आतां प्रकृत सूत्रामध्ये मात्र 'अन्यतरस्याम्' हा शब्द घातला नाही तरी चालेल.

चालणार नाही. येथेही 'अन्यतरस्याम्' हा शब्द अवश्य घातलाच पाहिजे.

त्याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा कीं डाप् व टीपाचा निपेध हे दोन्ही होत नाहीत त्या वेळीं वन्-प्रत्ययान्त बहुव्रीहि अगेल तर तेथें एकदां टीप् व र आदेश होऊन तिसरें रूप झालें पाहिजे. आणि तमें झालें असतां 'वनो र च' येथें जें 'रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानम्' (४।१।२७ वा. २) असें म्हटलें आहे तें म्हणावयाच नवें.

ने.पा.नि. (४।१।२७) 'वन्'.

२—कारण, तें शब्द उदात्तगोपी नवें. तें उपधा-

अथेह कथं भवितव्यम् । बहवः श्वानो ऽस्या रथ्यायाम् बहवो युवानो ऽस्यां शालायामिति । बहुश्वका बहुयूकेति भवितव्यम् । का रूपसिद्धिः । डाटिलोपः प्रसारणं प्रसारणपरपूर्वत्वं नद्यतश्चेति कप् ॥ कपा तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । नद्यन्ताना यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते न चैप नद्यन्ताना बहुव्रीहिः ॥ प्रसारणेनापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् । श्वादीना प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिपे-

धार्थमिति । परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिपेधार्थमिति ॥ तस्माद्बहुश्वा बहुयुवेति भवितव्यम् ॥

अनुपसर्जनात् ॥ ४।१।१४ ॥

अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा मथुरा । प्रियकुरुचरा मथुरा ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिपेधेन ।

आता बहवः श्वानः यस्या रथ्यायाम्, तथैव बहवः युवानः यस्या शालायाम् असा बहुव्रीहि केला तर तेथें त्याचें स्त्रीलिङ्गी रूप कसें व्हावें !

बहुश्वका व बहुयूका अशीं रूपें व्हावीं असें वाटतें.

तशीं रूपें कशीं बरें साधतील !

अशीं साधतील कीं बहुश्वन् व बहुयुवन् याहून प्रकृत सूत्रानें डाप् प्रत्यय, अन्या टिसक भागाचा लोप (६।४।१४३), संप्रसारण (६।४।१३३), पुढील डापाबरोबर पूर्वह्रस्व (६।१।१०८) व नंतर 'नद्यतश्च' (५।४।१५३) यानें समासान्त कप् प्रत्यय होऊन हीं रूपें साधतील.

परतु येथें कप् प्रत्यय तर होऊ नयेच.

काय कारण !

कारण असें कीं नद्यन्त जो बहुव्रीहि असा तेथें अर्थ नाही, तर नद्यन्ताचा जो बहुव्रीहि असा तेथें अर्थ आहे आणि येथें तर नद्य

३—पूर्वपानेन संप्रसारणादीर्घाची—(६।४।२) ही वक्तव्या बरावी

१ (घ. १४)—हे कथितार—सुत आहे पुढे 'नि' प्रत्यया (४।१।३३) पर्यंत प्रत्येक सुतानये याचा सख झाले

२—पुनः परीति कुरुचरी श्री कुरु शब्द उपरद क्यमाना चर धातून् ट प्रत्यय (३।२।१) शाखा कइ ले ट प्रत्यय टि म्दे म्दूल 'टिन्नान्' ५।५।५३ यानें डीप् हावी वृत्त आहेन कुरुचरी

न्ताचा बहुव्रीहि नाही. तसेंच येथें संप्रसारणही होऊ नयेच. कारण 'श्वादीना संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिपेधार्थम्' (६।४।१३३ वा. १) असें तेथें वार्तिककार सांगणारच आहेत. तसेंच पुढील डाप् प्रत्ययाच्या आकाराबरोबर पूर्वरूपही येथें होऊ नयेच. कारण 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिपेधार्थम्' (६।१।१०८ वा. १) असें तेथें वार्तिककार सांगणारच आहेत. तेव्हा बहुश्वा, व बहुयुवा अशींच रूपें येथें व्हावीं.

(सू. १४) अनुपसर्जनात् असें कशाकरिता म्हटलें आहे !

बहुकुरुचरा मथुरा येथें पुढील सूत्रानें डीप् प्रत्यय होऊ नये याकरिता म्हटलें आहे.

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण कुरुचर शब्दाहून डीप् प्रत्यय सांगितला आहे तो बहुकुरुचर याहून कसा बरें होईल ! त्याहून डीप् प्रत्ययाची प्राप्तीच येत नाही. तेव्हा

मध्ये कसा कधी बहुव्रीहि केला असता अन्य पदार्थ स्त्रीलिङ्गी आहे म्हणून तेथें डाप् प्रत्यय होतो, डीप् होत नाही कारण कुरुचर याला बहुव्रीहीमध्ये उपसर्जनलेशा (१।२।४३) आहे

३—ट हा प्रत्यय वन्नुन टिम् आहे पण त्याला धातूची जरूर आहे व त्याचे मागे सप्तम्यन्त उपरदही अवश्य पाहिजे म्हणून उपरद व धातु वसुध प्रत्ययाना म्हाजे कुरुचर याला टिम् म्दग्याचा प्रभाव आहे

तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति ।
अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कार-
णम् । प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ।
ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
षिध्यते ॥

ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्र तदन्त-
विधिप्रतिषेधो न भवतीति ॥ किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् । भवती अतिभवती
महती अतिमहतीत्यत्र तदन्ताविधिः सिद्धो.

त्याकरिता अनुपसर्जनात् हा निषेध नको.

पण तदन्तविधीनें (१।१।७२) बहुकुरुचर
याहून ङीप् प्रत्यय प्राप्त होत आहे ना ? -

हैं मनांत घेऊन वार्तिककार म्हणतात.

(वा. १) अनुपसर्जनग्रहण निरर्थक आहे.
काय कारण ?

कारण असें कीं प्रातिपदिकाशीं तदन्त-
विधीचा निषेध आहे. सूत्रामध्ये उच्चारलेले
जें प्रातिपदिक त्याच्याशीं तदन्तविधी होत
नाहीं. (१।१।७२ वा. ३).

(वा. २) तर मग ज्याअर्थी अनुपसर्जनात्
असा अधिकार आचार्य करतात त्याअर्थी असें
ज्ञापित होतें कीं ह्या स्त्रीप्रत्ययप्रकरणामध्ये
या सूत्राच्या पूर्वी तदन्तविधीचा निषेध लागू
होत नाहीं.

या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

‘उगितश्च’ (४।१।६) येथें तदन्तविधि
शाल्यामुळे भवती अतिभवती, महती अति-
महती या उदाहरणामध्ये ङीप् प्रत्यय होतो.

हा या ज्ञापकाचा उपयोग बरोबर दिसत
नाहीं. कारण वर्णही उगित् आहे, प्रत्ययही
उगित् आहे आणि प्रातिपदिकही उगित् आहे

४—तेव्हां हें सुसत्या प्रातिपदिकाचेंच ग्रहण नसल्या-
मुळे तदन्तविधीचा निषेध येत नाहीं. तेव्हां तदन्त-
विधि (१।१।७२) सहजच सिद्ध होत असल्यामुळे त्या-

भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमे-
तद्वर्णोऽप्युगित्प्रत्ययो ऽप्युगित्प्रातिपदिक-
मप्युगिति ॥ इदं तर्हि । बहुधीवरी
बहुपीवरीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
अत्राप्युक्तं रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं
प्रतिषिद्धत्वादिति । इदं तर्हि । अतिधीवरी
अतिपीवरी ॥

पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीत इति ३॥

पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः ।
पूर्वसूत्रे ऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा
क्रियते । यावद् ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यम-
प्रधानात्रेति तावदनुपसर्जनादिति । किं

असें सांगितलेंच आहे. (४।१।६ पृ. २०२
पं. ११).

तर मग ‘वनो र च’ (४।१।७) येथें
ज्ञापकामुळे तदन्तविधि होऊन बहुधीवरी व
बहुपीवरी येथें ङीप् व र आदेश होतात हा
या ज्ञापकाचा उपयोग होय.

हाही उपयोग बरोबर दिसत नाहीं. कारण
‘रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात्’
(४।१।७ वा. २) असें तेथे वार्तिककारांनीं
सांगितलेंच आहे.

तर मग अतिधीवरी, अतिपीवरी येथें
तत्पुरुषसमासाहून ङीप् प्रत्यय होतो हा या
ज्ञापकाचा उपयोग होय.

(वा. ३) अथवा येथें आचार्यांनीं अनु-
पसर्जनात् हा जो निर्देश केला आहे तो पूर्वोक्त्या
आचार्यांना अनुसरून केला आहे असें समजावें.
पूर्वोक्त्या आचार्यांनीं अप्रधानात्ता उपसर्जन अर्थां
संज्ञा केली आहे. तेव्हां प्रधानाहून स्त्रीप्रत्यय
उत्पन्न होतो. अप्रधानाहून होत नाहीं असें
जें येथें म्हणावयाचें त्याच अर्थानें अनुपसर्ज-
नात् असें येथें म्हटलें आहे.

अशा अर्थाने तरी या अधिकाराचा काय
करितां ज्ञापक नको.

५—तेव्हा येथें उपसर्जन शब्दानें शास्त्रीय उपसर्जन
(१।२।४३, ४४) व्याख्याचें असें समज् नये.

प्रयोजनम् । आपिशलमधीते इति । आपि-
शलमधीते ब्राह्मणी आपिशला ब्राह्मणी ।
अणन्तादितीकारो मा भूदिति ॥ अथा-
नुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न
भवति । अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम् । नानु-
पसर्जनग्रहणेनाणन्तं विशेष्यते । अणन्ताद्-
नुपसर्जनादिति । किं तर्हि । अणैव विशे-
ष्यते । अण्योऽनुपसर्जनमिति ॥

जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति ।
अवन्ती कुन्ती गान्धारी ॥

सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुपसर्जनादि-
त्युच्यते न च जातिरुपसर्जनम् ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्त्रियाम्
[४. १. ३] इति वर्तते तेनाणं विशेषयि-
ष्यामः । स्त्रियां योऽणिवहित इति । एवमपि
काशकृत्स्नना प्रोक्ता भीमांसा काशकृत्स्नी

उपयोग येत आहे ?

आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला
ब्राह्मणी येथें अण्-प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला
ढीप् प्रत्यय न झाला पाहिजे.

पण अनुपसर्जनात् हा अधिकार केला तरी
येथें ढीप् प्रत्यय कां होत नाही ! आपिशल
हैं अण्प्रत्ययान्ताही आहे व अनुपसर्जनही आहे.

'अनुपसर्जनं जे अण्प्रत्ययान्त' असें अण्-
प्रत्ययान्ताचें विशेषण म्हणून अनुपसर्जन हें पद
समजूं नये; तर तें अण्प्रत्ययाचेंच विशेषण आहे.
अनुपसर्जन जो अण् प्रत्यय तदन्ताहून ढीप
प्रत्यय होतो असा तेथें अर्थ आहे.

(वा. ४) उपसर्जन शब्दाचा अप्रधान
असा अर्थ घेतला तर अवन्ती, कुन्ती, गान्धारी

येथें या जाति-शब्दांहून ढीप् प्रत्यय होणार
नाहीं, असा दोष येतो.

(वा. ५) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे !

येथें अनुपसर्जनात् असें म्हटलें आहे.
आणि अवन्ती वगैरे उदाहरणांमध्ये जाति ही
उपसर्जन नाहीच.

ह्या अधिकाराचा आपिशला ब्राह्मणी येथें
जो उपयोग दाखविला आहे तो बरोबर नाही.
कारण स्त्रियाम् अशी अनुवृत्ति येत आहे; त्या
'स्त्रियाम्' या पदाचा अण्प्रत्ययाकडे संबंध केला
म्हणजे स्त्रीत्व-विशिष्ट अर्थी केलेला जो अण्
तदन्ताहून ढीप् होतो असा अर्थ होईल.

तरी पण 'काशकृत्स्नना प्रोक्ता भीमांसा काश-

काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी
अत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । अध्येत्र्याम-
भिधेयायामण ईकारेण भवितव्यं यश्चात्रा-
ध्येत्र्यामभिधेयायामणुक्तो लुप्तः स यश्च
श्रूयत उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न
भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेन तदन्तविधि-
र्यथा स्यात् । कुम्भकारी नगरकारी । अत्र

हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती-
त्यवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । कृद्ग्रहणे गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादु-
त्पत्तिर्भविष्यति । कृद्ग्रहण इत्युच्यते न
चैतत्कृद्ग्रहणम् । कृदकृद्ग्रहणमेतत् ।
कृदप्ययमन्तद्वितोऽपि । एवं तर्हीकारान्तेन
समासो भविष्यति । यद्येवं लभ्येत कृतं
स्यात्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र

कृत्स्नी' ग्रहणे काशकृत्स्नि ऋषीर्न सांगितलेली
मीमांसा. काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी
ग्रहणे त्या मीमांसेचें अध्ययन करणारी ब्राह्मणी.
अनुपसर्जनात् हा अधिकार नसेल तर काश-
कृत्स्ना ब्राह्मणी येथें डीप् प्रत्यय होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण, अध्ययन कर-
णारी जी ब्राह्मणी तिचें स्त्रीत्व दाखविणारा
डीप् प्रत्यय येथें व्हावयाचा; पण अध्ययन कर-
णारी या अर्थी जो येथें अण् प्रत्यय केला होता
तो लुप्त झाला आहे. आतां प्रोक्ता या अर्थी
केलेला जो अण् प्रत्यय तो लोप न होतां
शिल्लक राहिला आहे त्याहून डीप् प्रत्यय काश-
कृत्स्नी मीमांसा असा पूर्वी झालेलाच आहे.
तेव्हां पुनः त्याहून डीप् होणार नाही.

तर मग अनुपसर्जनात् या अधिकाराचा
उपयोग असा कीं सूत्रामध्ये उच्चारलेले जे टित्
वौरे ते ज्या ठिकाणीं मुख्य असतील तेथें
विशिष्टाहून प्रत्यय होण्याकरितां तदन्तविधि
झाला पाहिजे. उदा० कुम्भकारी, नगरकारी.
तदन्तविधि असेल तर ' प्रत्ययाचें ग्रहण केलें

असेल तेथें तो प्रत्यय ज्या प्रकृतीहून केला त्या
प्रकृतीपासूनच समुदाय ध्यावा ' या परि-
भाषेनें ' कार ' या आंतील एका भागावरूनच
डीप् प्रत्यय होऊं लागेल.

परंतु 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्'
(६।२।४९ भाष्य) या परिभाषेनें कुम्भकार
एवढें अण्-प्रत्ययान्त समजून त्याहून डीप्
होईल.

पण तेथें 'कृद्ग्रहणे' असें म्हटलें आहे. आणि
अण् हें कृद्ग्रहण नव्हे. कृत् व अकृत् या
उभयतांचें येथें ग्रहण आहे. कारण, येथें अण्
प्रत्यय कृत्ही घेतला जातो आणि तद्विही
घेतला जातो.

तर मग कार एवढ्यावरून डीप् प्रत्यय
झाला तर त्याच्याशींच कुम्भ शब्दाचा समास
होईल.

जर तसें झालें तर कामच होईल. पण तसें
होणें मात्र शक्य दिसत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं गति, कारक आणि उपपद

१२—कुम्भं करोतीति कुम्भकारी. कुम्भ हें कर्म
उपपद असतांना 'कृ' धातूहून अण् प्रत्यय (३।२।१) झाला
आहे. अण् प्रत्ययान्ताहून पुढील सूत्रानें डीप् प्रत्यय
करावयाचा तो कार एवढ्यावरूनच होईल. कारण अण्
प्रत्यय कृ धातूहून केला असल्यामुळें कृ या त्याच्या
प्रकृतीपासून पुढील समुदायच अण्-प्रत्ययान्त म्हणून
घेतां येतो. आतां या प्रकृत सूत्रानें तदन्त-विधीचें शापक

केलें म्हणजे पुनः दुसरा तदन्त-विधि होऊन कुम्भकार
एवढ्याहून डीप् प्रत्यय होतो. अण्-प्रत्ययान्त जरी कार
एवढेंच आहे तरी तें कार अन्तीं असलेलें कुम्भकार हेंही
होतें. हें तदन्तविधिशापनाचें फल होय. आतां तदन्त-
विधीमुळें बहुकुरुर या बहुव्रीहीहून डीप् प्रत्यय होऊं
लागेला. याकरितां अनुपसर्जनात् हा अधिकार केला
पाहिजे. हें शापनानंतरचें चारितार्थ्य होय.

हि गतिः कारकोपपदानां कृद्धिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्मकारेयो न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारः ॥

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्द्विषधाने

सुपण्या उपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्द्विषधाने सुपण्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुपण्यां ॥

न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जाति-
वाचकत्वाच्च अद्स्य सामान्येन

याचा कृत्-प्रत्ययान्तावरोरन समास होतो या परिभाषेने ढीप् प्रत्ययाच्या अगोदरच समास होईल आणि तो समास झाल्यानंतर त्यांतील 'कार' याहून ढीप् प्रत्यय होऊं लागेल.

पण, समासांतील, 'कार' या उच्चरणाहून ढीप् प्रत्यय झाला तर काय निघेल ?

कौम्मकारेयः हें रूप साधगार नाही. कारण, 'कारी' एवढ्याहून दक् प्रत्यय झाला तर त्या दक् प्रत्ययामुळे होगारी वृद्धि (७।१।११८) आणि अन्तोदाच स्वर (६।१।६५) हे 'कारी' एवढ्यालाच होतील. तेव्हां एकंदरीत अनुपसर्जनात् हा अधिकार केला पाहिजे.

(वा. ६) 'अनुपसर्जनात्' ह्या अधिकारा-
मध्ये जातिवाचक शब्दाहून जो ढीप् प्रत्यय (४।१।६४) सांगितला आहे तेथें सुपणं शब्दा-
हून ढीप् होतो असे म्हणावें. उदा. सुपणीं.

(वा. ७) अथवा हा दोष येत नाही.

१३-कार शब्दाहून ढीप् प्रत्यय झाला अन्ना म्नी-
प्रत्ययान्तावरोरन समास होतो या परिभाषेने ढीप् प्रत्ययाच्या अगोदरच समास होईल आणि तो समास झाल्यानंतर त्यांतील 'कार' याहून ढीप् प्रत्यय होऊं लागेल.

डीपिषधानम् ॥ ७ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । समास-
स्यानुपसर्जनत्वात् । समासोऽत्रानुपसर्ज-
नम् । स च जातिवाचकः । समासस्यानु-
पसर्जनत्वात्तस्य च जातिवाचकत्वाच्छ-
ब्दस्य सामान्येन डीप्भविष्यति । जातेर-
स्त्रीविषयादयोपधान् [४.१.६३] इति ॥
कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः ।
बहुव्रीहिरिति कृत्वा चोदितं तत्पुरुष इति
कृत्वा परिहारः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याक-
रणमहामाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
प्रथममाह्निकम् ॥

काय कारण ?

कारण असे की सुपणं हा समास कांही
उपसर्जन ' नन्हे; तो समास जातिवाचक आहे.
तेव्हा सुपणं हा सामासिक शब्द उपसर्जन नसून
जातिवाचक आहे म्हणून त्याहून 'जातेरस्त्री-
विषयात्' (४।१।६३) या सामान्य सूत्रानेच
ढीप् प्रत्यय होईल.

पण येथें प्रश्न करणाऱ्याचा काय बरो हेतु
असावा आणि उत्तर देणाऱ्याचा तरी काय
असावा ?

'अनुपसर्जनात्' हा बहुव्रीहि समजून प्रश्न
केला आहे. आणि तत्पुरुष समजून उत्तर
दिले आहे.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतंजलींनीं रचिलेल्या
व्याकरणमहामाष्या या चवथ्या अध्यायाच्या
पहिल्या पादाताल पहिलें आह्निक समाप्त
झालें.

१४-अनुपसर्जनात् हा वाक्यविक नसून सुपणं आहे
तो मनात न घेता न उपसर्जन यस्मिन् असा बहुव्रीहि
समास गृहीत धरून ही शक्य केली आहे. कारण या
शब्दान्त्ये पां हें उपसर्जन आहे.

१५-तेव्हां न उपसर्जनम् अनुपसर्जनम् असा हा
नसून सुपणं आहे.

अध्याय ४ पद १ आह्निक १ समाप्त.

टिड्ढाणञ्द्वयसज्जघ्नजमात्रन्तय-
पूठक्ठञ्कञ्करपः ॥ ४। १। १५ ॥

द्वग्रहणे सानुबन्धकस्यो-

पसंख्यानम् ॥ १ ॥

द्वग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । कारिकेयी हारिकेयी ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति ।

अननुबन्धकग्रहणे हि न

सानुबन्धकस्य ॥ २ ॥

अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य
ग्रहणं न भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ।
कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

(सू. १५ वा. १) ह्या सूत्रामध्ये जै ढ असें
म्हटलें आहे त्याऐवजी ढकाराला ककार
वगैरे एखादें व्यंजन इत्संज्ञक जोडून त्याचा
उच्चार करावा; कारण कारिकेयी हारिकेयी इत्यादि
ठिकाणीं ङीप् प्रत्यय झाला पाहिजे.

पण प्रकृत सूत्रामध्ये ढ असें उच्चारलें
असतां कारिकेयी हारिकेयी इत्यादि उदाहरणां-
मध्ये ङीप् प्रत्यय का वरें होणार नाही ?

(वा. २) 'सूत्रामध्ये अनुबन्धैरहिताचे
ग्रहण केलें असेल तर तेथें अनुबन्धसहिताचें
ग्रहण होत नाही' अशी परिभाषा आहे;
आणि ती केलीच पाहिजे.

कोणतीं वरें त्या परिभाषेचीं प्रयोजनें
आहेत ?

तव्य प्रत्ययाचें ग्रहण केलें आहे तेथें
(२।२।११) तव्यत् प्रत्ययाचें ग्रहण न झालें
पाहिजे. तसेंच दिव् असें उच्चारलें आहे तेथें
(७।१।८४) दिवु याचें ग्रहण न झाले
पाहिजे.

१ (सू. १५)—अनुपसर्जन जे दिट् वगैरे शब्द तदन्त
प्रातिपदिकांहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ङीप् प्रत्यय
होतो. उदा० नदट् नदी. दिट्, ढ, अण्, अन्, द्वयसच्,
दध्च्, मात्रच्, तयप्, ठक्, ठन्, कन्, आणि कर्प्
हे दिट् वगैरे होत.

तव्यग्रहणे तव्यद्ग्रहणं मा भूत् ।
दिव्ग्रहणं दिवुग्रहणं मा भूत् ॥ ननु
चेयमपि कर्तव्या तदनुबन्धकग्रहणे
ऽतदनुबन्धकग्रहणं नेति । कान्ये-
तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।
यद्ग्रहणे ण्यद्ग्रहणं मा भूत् । अङ्ग्रहणे
चङ्ग्रहणं मा भूत् । अज्ग्रहणे
णज्ग्रहणं मा भूत् ॥ तद् द्वे
एते परिभाषे कर्तव्ये । न कर्तव्ये ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परि-
भाषे यदयं वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ [४. २. ९]
इति ययतौ डितौ करोति ॥ तत्तर्ह्युपसं-

पण 'सूत्रामध्ये एका अनुबंधानें, सहित
अशाचें ग्रहण केलें असेल तर त्या ठिकाणीं
तो अनुबंध असून आणखी दुसरा अनुबंध
असलेल्याचें ग्रहण होत नाही' अशीही परिभाषा
केली पाहिजे.

कोणती वरें या परिभाषेचीं प्रयोजनें
आहेत ?

यत् प्रत्ययाचें ग्रहण केलें आहे तेथें
(६।१।११३) ण्यत् प्रत्ययाचें ग्रहण न झालें
पाहिजे. अङ् प्रत्ययाचें ग्रहण केलें आहे तेथें
(७।४।१६) चङ् प्रत्ययाचें ग्रहण न झालें
पाहिजे. तसेंच, अच् प्रत्ययाचें ग्रहण केलें
असेल तेथें (२।४।९४) णच् प्रत्ययाचें
ग्रहण न झालें पाहिजे.

तेव्हां या दोन्ही परिभाषा केल्या पाहिजेत.

करावयास नकोत. कारण ह्या दोन्ही परि-
भाषा आचार्यांच्या कृतीवरूनच सूचित होत
आहेत. 'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' (४।२।९) या
सूत्रामध्ये ड्य आणि ड्यत् या दोन्ही प्रत्ययांना

२—कारिका व हारिका या टाप्-प्रत्ययान्त स्त्रीलिंगी
शब्दांहून 'त्यांची मुलगी' या अर्थी ठक् (४।१।१२०)
प्रत्यय व त्यानंतर प्रकृत सूत्रानें ङीप् प्रत्यय झाला
आहे.

३—अनुबन्ध म्हणजे इत्संज्ञक वर्ण.

ख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अननु-
बन्धको दशब्द स्त्रिया नास्तीति कृत्वा
सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । ननु
चायमस्ति शिलाया द [५३१०२]
इति । नैष स्त्रिया वर्तते । अयं चर्हि
सभाया य दृष्टन्दसि [४.४.१०५, १०६]
इति । एषोऽपि न स्त्रिया वर्तते । किं
कारणम् । तत्र साधु [४.४.९८] इति
वर्तते कथं स्त्री नाम सभाया साध्वी स्यात् ॥
अन्ग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि

डीन्विधानम् ॥ ३ ॥

अन्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ।
तदन्ताद्धि डीन्विधानम् । तदन्ताद्धि अब-
न्ताङ्डीन्निधीयते । शार्ङ्गवाद्यञो डीन्
[४.१.७३] इति । न चास्ति निशेषो
ऽबन्ताङ्डीनो वा डीपो वा । तदेव रूपं
स एव स्वरः ॥

न वा जात्यधिकारात् ॥ ४ ॥

न चानर्थकम् किं कारणम् । जात्य-
धिकारात् । जातेरिति तत्रानुवर्तते ऽजा

अनुबन्ध ढर्कार जो जोडला आहे त्यावरूनच
ह्या परिभाषा सूचित होतात एतद्वरीत कारि
केयी हरिकेयी इत्यादि उदाहरणामध्ये डीप्
प्रत्यय होण्याकरिता प्रकृत सूत्रामध्ये द
प्रत्ययाला अनुबन्ध जोडला पाहिजे

अनुबन्ध जोडावयास नको कारण, अनु-
बन्धरहित जो द प्रत्यय आहे त्याने सांगलेला
शब्द स्त्रीलिंगी नाही म्हणून येथील द या
शब्दाने आपोआपच अनुबन्धसहिताचें ग्रहण
होईल.

पण 'शिलाया द' (५।३।१०२) यानें
अनुबन्धरहित असा द प्रत्यय सांगितला
आहे ना !

सांगितला आहे सारा, परंतु त्या प्रत्ययानें
सांगलेला शैलेय शब्द स्त्रीलिंगी नाही

तर मग 'सभाया य' (४।४।१०५) या
सूत्राच्या पुढील 'दृष्टन्दसि' या सूत्रानें अनु-
बन्धरहित असा नुसता द प्रत्यय सांगितला
आहे तो प्यावा.

त्या द प्रत्ययानें सांगिलेला जो वैदिक
सभ्य शब्द तोही स्त्रीलिंगी नाही

४-द्वयार जोडल्यान सूत्रसाराच्या मतांवरून हनु
असा आहे की दशरीत तरे (६।२।१५६) या सूत्रा-
मध्ये व आणि वर या पदानी क्रमानें वय आणि वय
या प्रत्ययानें प्रकाश होऊ नये परंतु ह्या पाठभाषा
अनुगोळ तर दशर जण्य तरी त्या नें तेंचें प्रकाश होणार
च तेथीं दशर व्यर्थ होईल

५-दशमोक्तये विद्वान् अज्ञान पुराणा अभिप्राय

काय कारण ?

कारण असें की 'दृष्टन्दसि' (४.४.
१०६) येथें 'तत्र साधु' (४।४।९८) या
पदाची अनुवृत्ति आहे आणि 'सभेमध्ये साध्वी'
अशी स्त्री कधी वरें असू शकेल ?

(वा ३) ह्या सूत्रामध्ये अन् प्रत्ययाचें जें
ग्रहण केलें आहे तें व्यर्थ आहे

काय कारण ?

कारण असें की-अन् प्रत्ययान्ताहून स्त्री-
लिंगी 'डीन्' प्रत्यय 'शार्ङ्गवाद्यञो डीन्'
(४।१।७३) यानें सांगितला आहे आणि
अन् प्रत्ययान्ताच्या पुढें डीन् प्रत्यय केला काय
आणि डीप् प्रत्यय केला काय रूप सारसंच
होणार आणि खरही सारसंच होणार

(वा ४) प्रकृत सूत्रामध्ये अन्ग्रहण व्यर्थ
नाहीं

काय कारण ?

कारण असें की-त्या डीन् प्रत्यय सांगणाऱ्या
शास्त्रामध्ये 'जाते' अशी अनुवृत्ति आहे
तेव्हा जाति वाच्य नसेल अशा ठिकाणी अन्
प्रत्ययान्ताहून डीप् प्रत्यय होण्याकरिता येथें
आहे

६-अन् प्रत्ययान्ताचा आदि उगार (६।१।१७७)
होतो त्यापुढें जोप केला तर तो अनुग्राह्य (३।१।४)
अमत्यामुळे पूर्वीचा आदि उगारच कायन राहणार
आणि डीन् पदानी मित्र स्वर्गने (६।१।१७७)
लोच होणार

त्यर्थोऽयमारम्भः । औत्सी औदपानी ॥
तच्चवावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् ।

अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां

ङीन्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगा-
दाख्यायां ङीन्प्रसज्येत । वैदस्य स्त्री वैदीति ॥
यदि तर्ह्यस्य निवन्धनमस्तीदमेव कर्तव्यम् ।
तदप्यवश्यं कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि
तस्मिन् वैदस्य भगिनी वैदी परत्वाज्जा-
तिलक्षणो ङीप् ङीपं बाधेत । ङीनि पुनः

सति परत्वान्ङीन्ङीपं बाधते ॥

ख्युन उपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यं-
करणी सुभगंकरणी ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ख्युन इति । नञ्स्त्र-
वीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ।
नञ्स्त्रवीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । नञ् स्त्रञ् । स्त्रैणी पौंस्त्री ।
ईकक् । शाक्तीकी याष्टीकी । ख्युन् ।
आढ्यंकरणी सुभगंकरणी । तरुण तलुन ।
तरुणी तलुनी ॥

अञ् ग्रहण केलें आहे. उदा०—औत्सी, औद-
पानी. आणि त्या सूत्रांत 'जातेः' या पदाची
अनुवृत्ति तर अवश्य केलीच पाहिजे.

(वा. ५) तेथें 'जातेः' याची अनुवृत्ति केली
नाहीं तर जो पुरुषवाचक शब्द पुरुषाच्या
संबंधानें त्याच्या स्त्रीला लागतो तशा अण्-
प्रत्ययान्त शब्दाहून 'त्याची स्त्री' या अर्थी त्या
सूत्रानें ङीन् प्रत्यय होऊं लागेल. उदा०—वैदस्य
स्त्री वैदी.

आतां जर असें प्रकृत सूत्रामध्यें अञ्
ग्रहण करण्याचें कारण दिसतें तर येथेंच अञ्-
ग्रहण असूं दे. ङीन् प्रत्यय सांगणाऱ्या शास्त्रा-
मध्यें (४।१।७३) अञ्-ग्रहण करूं नये.

तेथेही पण अञ् ग्रहण केलेंच पाहिजे.
केलें नाहीं तर वैदस्य भगिनी वैदी येथें ङीन्
प्रत्यय होणार नाहीं. प्रकृत सूत्रानें ङीप् प्रत्यय
प्राप्त होत आहे. तरी पण जातिशब्दाहून

सांगितलेला ङीप् प्रत्यय परत्वास्तव या टीपाचा
बाध करील. आणि तेथें अ —ग्रहण केलें
म्हणजे मात्र तो अण्-प्रत्ययान्ताहून सांगित-
लेला ङीन् या टीपाचा बाध करूं शकतो.

(वा. ६) ख्युन्-प्रत्ययान्ताहून स्त्रीत्व-विवक्षा
असतांना ङीप् प्रत्यय होतो असें म्हणावें.
उदा०—आढ्यंकरणी, सुभगंकरणी.

येथें जें ख्युन् प्रत्ययान्ताहून ङीप्-प्रत्यय
सांगायचा असें म्हटलें आहे तें पारच थोडें
आहे. खरें पाहिलें तर मौनाग वैयाकरणानां
सांगितल्याप्रमाणें 'नञ्स्त्रवीकक्ख्युंस्तरुण-
तलुनानामुपसंख्यानम्' म्हणजे नञ् स्त्रञ्
ईकक् व ख्युन् हे प्रत्यय केलेले शब्द आणि
तरुण व तलुन हे शब्द यांहून स्त्रीत्व विवक्षा
असतांना ङीप् प्रत्यय होतो असें येथें म्हणावें.
उदा०—नैंगी पौंस्त्री शाक्तीकी याष्टीकी
आढ्यंकरणी सुभगंकरणी तरुणी तलुनी.

यञश्च ॥ ४ । १ । १६ ॥

आपत्यग्रहणं कर्तव्यं द्वीपाद्यञः प्रातिपे-
धार्थम् । इह मा भूत् । द्वैष्येति ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते
कञ्करपो यञश्चेति । कथं तर्हि । कञ्क-
रपो यञश्चेति ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ ४ । १ । १७ ॥

तद्धितवचनं किमर्थम् ।

तद्धितवचनं पितः प्रातिपदिका-
दीकारार्थम् ॥ १ ॥

तद्धितवचनं किरते पितः प्रातिपदिका-

दितीकारो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । पित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भवि-
ष्यति । यथैव तर्हि पित्करण
सामर्थ्यादप्रातिपदिकादपीकारो भवत्येवं
प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तनसामर्थ्यादपितो
ऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात् । अस्त्यन्य-
त्प्रातिपदिकानुवृत्तौ प्रयोजनम् । किम् ।
उत्तरार्थम् । अत इज् [४.१.१५] दाक्षिः ॥

सर्वत्र लोहितादिकनन्तेभ्यः

॥ ४ । १ । १८ ॥

सर्वत्रग्रहणं किमर्थम् । प्राचामेव हि

(सू. १६) या सूत्राभ्यर्थे ' अपत्य या अर्थी
केलेला जो यञ् प्रत्यय' असे म्हणावे. कारण,
द्वीप शब्दाहून नेलेला जो यञ् प्रत्यय (४।१।
१०) तदन्ताहून डीप् प्रत्यय न झाला पाहिजे.
तर मग तसे म्हटले पाहिजे.

तसे म्हणावयास नको. कारण ' कञ्करपो-
यञश्च ! असा जो मूळ संहिता पाठ आहे
तेथे कञ्करपः यञश्च असा पदच्छेद नाही.
तेथे यञ्करपः अयञश्च असा पदच्छेद आहे.

(सू. १७) येथे तद्धित-ग्रहण कशाकारता
केले आहे ?

(या. १) येथे तद्धित-ग्रहण असाकरितां
केले आहे की ष्फ-प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिक
संज्ञा (१।२।४६) होऊन प्रातिपदिकाहून
सांगितलेला डीप् प्रत्यय त्या ष्फ-प्रत्ययान्ताहून
झाला पाहिजे.

तद्धित ग्रहाचा हा उपयोग बरोबर दिसत
नाही. कारण, ष्फ प्रत्ययाला जो पकार लावला

आहे तो डीप् प्रत्यय होण्याकरिताच लावला
आहे. तेव्हां त्या पकाराच्या जोरावर प्रातिप-
दिक संज्ञा नसली तरी डीप् होईल.

तर मग येथे जसा प्रातिपदिक संज्ञा नसली
तरी इत्सश्च पकाराच्या जोरावर डीप् प्रत्यय
होतो तसा प्रातिपदिकात् याची जी येथे अनु-
वृत्ति केली आहे तिच्या जोरावर इत्सश्च
पकार नसला तरी प्रातिपदिकाहून डीप् होऊं
लागेल.

पण प्रातिपदिकात् या अनुवृत्तीचा दुसरा
उपयोग आहे ना !

तो कोणता ?

अत इज् (४।१।१५) वगैरे पुढील सूत्रां-
मध्ये अनुवृत्ति झाली पाहिजे हा. उदा० दक्ष-
स्यापत्य दाक्षिः.

(सू. १८) येथे ' सर्वत्र ' असे कशाक-
रिता म्हटले आहे.

ते नाही म्हटले तर प्राचाम् या पदाचा येथे

१ (सू. १६)—यञ्प्रत्ययान्ताहून स्त्रीत्व-विशेष
अभिव्यक्तीचा होय प्रत्यय होतो. उदा० गार्गी.

२—प्राचीदिभ्योऽपत्य येथे अपत्य असा अगारेत्सश्च
प्रत्यय सांगितला आहे त्याप्रमाणे येथे प्रकृत प्रत्ययान्ते
अपत्य. असा गिरेस्त वेगळी आहे. तेव्हां द्विष्या येथील
यञ् प्रत्ययान्ता अगार इत्सश्च नसल्यामुळे येथे त्याचे
प्रकार होऊ नये.

१ (सू. १७)—प्राचीनाच्या मताने यञ् प्रत्ययान्ता-
हून स्त्रीत्व-विशेष अभिव्यक्तीचा ष्फ प्रत्यय होतो आणि
त्या ष्फ प्रत्ययाला तद्धित संज्ञा होणे उदा० गार्गादयी.

२ (सू. १८)—लोहित शब्दापासून कन शब्दापर्यंत
जे गार्गादि गंगातील शब्द त्याहून अपत्य अर्थी यञ्
प्रत्यय येऊन अपत्यां त्याच्या पुढे स्त्रीत्वाने ष्फ प्रत्यय
पुढीलप्राचीन मताने होतो. उदा० लोहित्यादयी,

स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं प्राचां
पूर्वेण । इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वेषां यथा
स्यात् । आवट्यायनी । चापं बाधित्वा
प्लो यथा स्यात् ॥

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम्
॥ १ ॥

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । शाकल्यायनी ॥ यदि पुनरयं
शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्येत । नैवं
शक्यम् । इह हि शाकल्यस्य छात्राः
शाकलाः कण्वादिभ्यो गोत्रे [४.२.१११]
इत्यण्ण स्यात् ॥ एवं तर्हि

संबन्ध होऊन पूर्वेकडील वैयाकरणांच्या मतानेंच
येथें प्ल प्रत्यय होईल.

हा उपयोग चरोवर दिसत नाही. कारण
पूर्वेकडील वैयाकरणांच्या मतानें प्ल प्रत्यय पूर्व-
सुत्तानेंच सिद्ध होत आहे.

तर मग येथें सर्वत्र शब्दाचा उपयोग
असा समजावा कीं प्ल प्रत्ययाची प्राप्ति ज्या
ठिकाणीं होईल त्या त्या सर्व ठिकाणीं प्ल
प्रत्ययच झाला पाहिजे. उदा० आवट्यायनी.
येथें परत्वास्तव चाप प्रत्यय (४।१।७५) होईल
तो न होतां तेथें प्ल प्रत्ययच झाला पाहिजे.

(वा. १) ह्या सूत्रामध्यें शाकल्य या
यज्ञ-प्रत्ययान्त शब्दाहून खालिगी प्ल प्रत्यय
होतो असें म्हणावें. उदा० शाकल्यायनी.

आतां जर हा शाकल शब्द गर्गादि
गगामध्येंच, पग लोहितादि गगाच्या पुढें कण्वादि
गगामध्यें आहे तो तेथून काढून लोहितादि
गगामध्येंच वातला तर प्रस्तुत सूत्रानेंच इष्ट
रूप सिद्ध होईल खरें; परंतु असें करणें शक्य

२—येथें पूर्वेकडील वैयाकरणांच्या मतानें पूर्वसुत्रानें
प्राप्त झालेला प्ल प्रत्ययच होतो. श्वरांच्या नां आवट्या
असा चाप प्रत्यय होतोच. सर्वत्र या शब्दाचा पूर्वसुत्र-
मध्यें संबंध करतावा असें तात्पर्य आहे.

३—शाकल हा शब्द गर्गादि गगामध्यें (४।१।७५)

कण्वात्तु शकलः पूर्वः

कण्वशब्दाच्चशकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः ॥

कतादुत्तर इष्यते ।

कतशब्दाच्चशकलशब्द उत्तरः पठितव्यः ॥

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी

पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये
कण्वादयस्ते शकलादयः । ये कतपर्यन्तास्ते
शकलपर्यन्ताः ॥ किं प्रयोजनम् ॥

प्लफाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

तत्रैवं सति प्लफाणौ सिद्धौ भवतः ॥
कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी प्लफाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

नाहीं. कारण शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः येथें
कण्वादिभ्यो गोत्रे (४।२।१११) यांनं शाकल्य
या यजन्ताहून जो अण् प्रत्यय होत असतो तो
होणार नाही.

तर मग आतां—

शकल हा शब्द गर्गादि गगामध्येंच, पग
कण्व शब्दाच्या पूर्वी आणि कत शब्दाच्या पुढें
घालावा.

त्या गर्गादिगगामधील पूर्वीचा लोहितादि
गग कत शब्दापर्यंतच न समजतां शकल शब्दा-
पर्यंत समजावा आणि पुढील कण्वादिगग हा
कण्व शब्दापासूनच न समजतां शकल शब्दा-
पासून समजावा.

असें करण्याचा काय उपयोग ?

तसा पाठ केला म्हणजे शकल हा शब्द
दोन्ही गगामध्यें सांपडतो म्हणून शाकल्यायनी
येथें प्ल प्रत्यय, आणि शाकल्यस्य छात्राः
शाकलाः येथें अण् प्रत्यय हे दोन्ही सिद्ध
होतात.

आहे. परंतु त्या गर्गादि गगांतील अन्तर्गत जो लोहि-
तादि गग त्यामध्ये नाही. लोहितादि गग मध्यंतर्गत
पुढें गर्गादि गगामध्येंच अन्तर्गत जो कतशब्द मग कति
त्यामध्ये आहे. त्यामुळे शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः येथें
अण् प्रत्यय (४।२।१११) होतो.

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च

॥ ४।१।१९ ॥

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम्

॥ १ ॥

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसुरायणी ॥

उध्व ॥ २ ॥

उध्वेति वक्तव्यम् । आसुरीय कल्प ॥

वधासि प्रथमे ॥ ४।१।२० ॥

वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वधूटी चिरण्टीति ॥

इह कस्मान्न भवति । उत्तानशया लोहितपादिका द्विवर्षा त्रिवर्षेति । नैतानि वयोवाचीनि । कथं तर्हि वयो गम्यते । सन्धात् ॥ यदि तर्हि यत्र सबन्धाद्वयो गम्यते तत्र न भवतीहापि न प्राप्नोति । कुमारीति । अत्रापि सन्धाद्वयो गम्यते । कोऽसौ सन्ध । योऽसौ पुसाऽसंप्रयोग ॥

(सू. १९ वा. १) ह्य स्यामर्थे आसुरि या शब्दाहूनदी ण प्रत्यय होतो असे म्हणजे उदा० आसुरायणी

(वा. २) आसुरि शब्दाहून शैपिक अर्थां तद्धित प्रत्यय अण् (४।२।११२) प्राप्त हातो तो न होता तेथे छ प्रत्यय होतो असे म्हणजे उदा० आसुरीय कल्प

(सू. २०) 'वयस्यचरम इति वक्तव्यम्' म्हणजे येथे प्रथमे या शब्दाच्या ऐवजी अचरमे असा शब्द घालावा कारण वधूटी व चिरण्टी येथेही ङीप् प्रत्यय झाला पाहिजे

आता उत्तानशया, लोहितपादिका, द्विवर्षा व त्रिवर्षा येथे प्रकृत सूत्राने ङीप् का होत नाही ?

१—(सू. १९) कौरव्य भाषि मादृक्च या शब्दाहून स्त्रीत्व विवक्षा असताना ण प्रत्यय होता उदा० बीरव्याणी, मादृक्चान्ती कुत्राहून ष्य प्रत्यय (४।१।५१) वेत्तानंतर कौरव्य शब्द सिद्ध होतो तेथे दाप् प्राप्त हातो आणि मादृक्च शब्दाहून अण् प्रत्यय (४।१।११९) कल्पानंतर माण्डूक्च शब्द सिद्ध होतो त्याहून ङीप् प्रत्यय (४।१।१५) प्राप्त होतो दापांवासी वाच कम्ब ण प्रत्यय होतो

२—असुरस्य गोत्रस्य स्त्री या अर्थे असुर शब्दाहून इर्न प्रत्यय (४।१।९५), व पुढे हा ण प्रत्यय झाला आहे

३ आसुरि शब्दाच्या प्रथमाने हे सर्वे वाक्पि कातांती सांगिते आहे

१—(सू. २०) प्रथम वय ते वाच तदाच

उत्तान वगैरे शब्द वयोवाचक नव्हेतच तर मग ह्या शब्दाचा प्रयोग केला असता वयाची प्रतीति कशी होते ?

ह्या शब्दाच्या अर्थाचा वयाशी संबंध असल्यामुळे वयाची प्रतीति होते

पण अशी सन्धामुळे ज्या ठिकाणी वयाची प्रतीति होते त्या ठिकाणी जर प्रकृत सूत्राने ङीप् प्रत्यय होत नाही तर कुमारी येथेही ङीप् प्रत्यय होणार नाही कारण तेथेही सन्धामुळेच वय गम्यमान होत आहे

तो सन्ध कोणता ?

पुरुषार्था संबंध न होणे या अर्थाचा सन्ध होय

शब्दाहून स्त्रीत्व विवक्षा असताना ङीप् प्रत्यय होतो उदा० कुमारी

२—चरम म्ह० शेवटचा अचरम म्ह० अमरा त्यामध्ये वार्य व तारुण्य या दोघांचा संग्रह होना वधुषा व चिरण्टी या शब्दांचा तत्तुणी अमा अर्थ आहे

३—उत्तानशया म्हणजे उताणी अशीच शयन करणारी म्हणजे अजून जी पाल्थी बळन नाही ती उत्तानशया शब्दावरून असा रीतीने २ । ३ महिऱ्याची अशी प्रतीति हात लोहितपादिका म्हणजे जिचे तळपाय लाल आहेत अशी, म्हणजे अजून पायावर उभी न राहणारी असा रीतीने लोहितपादिका शब्दावरून वयस्यया आत्थी अशी प्रतीति होते द्विवर्षा व त्रिवर्षा येथे तद्विनयो द्विगुमाद्य (२।१।१) होऊन पुढील तद्विन प्रत्ययाचा सुत्र (५।१।८०) लागू आहे

संवन्धादेवात्र वयो गम्यत इह पुनः
संवन्धसंवन्धात् । इह तावदुत्तानशयेति
यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तर-
कालं वयो गम्यते । लोहितपादिकेति यदा
बहुव्रीहयो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो
गम्यते । द्विवर्षा त्रिवर्षेति यदा द्विवर्षो
विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते ॥
यदि तर्हि यत्र संवन्धादेव वयो गम्यते
तत्र भवतीहापि तर्हि प्राप्नोति । कन्येति ।
निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् ।
कन्यायाः कनीन च [४.१.११६] इति ॥

कुमारी येथे अशा संवंधामुळे वय गम्य-
मान होतें हें खरें; पण उत्तानशया येथें तसें
नाहीं. तर तेथें संवंधाच्या संवंधामुळे वय गम्य-
मान होणार आहे. असें पहा कीं उत्तानशया
कुमारी म्हटलें असतां उत्तानशया कोण तर
कुमारी अशी विशेष रूपानें जेव्हां व्यक्ति मनांत
येईल तेव्हांच तिच्या विशेष वयाची कल्पना
मनांत येते. तसेंच लोहितपादिका या बहुव्रीहीचा
अर्थ जिचे तळ-पाय लाल आहेत अशी परंतु ती
कोण तर कुमारी, अशी विशेष रूपानें व्यक्ति
मनांत आल्यानंतरच तिच्या वयाची कल्पना
होणार आहे. तसेंच द्विवर्षा व त्रिवर्षा येथें तद्धि-
तार्थी द्विगुसमास झाला आहे. दोन वर्षांची
असा अर्थ आहे. येथेही- दोन वर्षांची कोण
तर ती कुमारी अशी विशेष रूपानें व्यक्ति
मनांत आल्यानंतरच वयाची कल्पना होते.

आतां जर संवंधानेंच वय जेथें गम्यमान
होतें तेथें डीप् होतो असें असेल तर कन्या येथें
डीप् प्रत्यय को होत नाही ?

कन्या शब्दामध्ये टीप् न करतां जो टाप्
प्रत्यय केला आहे तो निपातनावरून सिद्ध

१—(सू. २१) ऋह्र-अकारान्त जो द्विगुसमास
त्याहून सौत्व-विवक्षा असतांना टीप् प्रत्यय होतो.
उदा० पञ्चनली.

१—(सू. २२) परिमाण-भिन्न कोणताही शब्द

[द्विगोः ॥ ४।१।२१ ॥]
अपरिमाणाविस्ताचितकम्ब-
ल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥

४।१।२२ ॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधादुच्येते तत्रैकः शक्यो-
ऽवक्तुम् । कथम् । एवं वक्ष्यामि । परि-
माणान्तात्तद्धितलुकि ङीष्भवतीति । तन्नि-
यमार्थं भविष्यति । परिमाणान्तादेव तद्धि-
तलुकि ङीष्भवति नान्यत इति । ततो
विस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति । तद्धितलु-
कीत्येव ॥

होत आहे.

तें निपातन कोणतें ?

‘कन्यायाः कनीन च’ (४।१।११६) येथें
जो कन्या असा शब्द उच्चारला आहे तें
निपातन होय.

(सू. २२) ह्या सूत्रामध्ये जे दोन नव्
उच्चारले आहेत त्यांपैकी एक उच्चारला नाही
तरी चालेल.

तो कसा ?

असा कीं ‘परिमाणान्तात्तद्धितलुकि’ असें
सूत्र करावें. ‘परिमाणवाचक शब्द शेवटीं
असलेल्या द्विगूहून ङीप् प्रत्यय होतो तद्धित
प्रत्ययाचा लुक् झाला असतांना’ असा
त्याचा अर्थ होईल. पूर्वसूत्रानें सिद्ध असत
हें सूत्र नियमार्थ होईल. तो नियम
असा कीं—तद्धित प्रत्ययाचा लुक् झाला
असतांना जर, पूर्वसूत्रानें द्विगूहून ङीप्
प्रत्यय होईल तर तो द्विगु परिमाणान्त
असेल तरच होईल. त्याच्या पुढें ‘विस्ता-
चितकम्बल्येभ्यो न’ असें सूत्र करावें. तेथें
तद्धितलुकि याची अनुवृत्ति आहेच.

आणि परिमाणांपैकी वित्त, आचित आणि कम्बल्य हे
शब्द शेवटीं असलेला जो द्विगु त्याहून तद्धित प्रत्ययाचा
लुक् झाला असेल तर टीप् प्रत्यय होत नाही. उदा०
पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः.

[कोण्डान्तात् क्षेत्रे ॥४१॥२३॥
 पुरुषात् प्रमाणेन्यतरस्याम् ॥
 ४१॥२४ ॥]

बहुव्रीहेरुधसो ङीप् ॥ ४१॥२५ ॥
 ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥१॥

ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे कर्तव्यः ।
 इह मा भूत् । महोधाः पर्जन्य इति ॥
 न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणान् ॥२॥
 न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः ।
 किं कारणम् । समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रह-

णात् । समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणं कर्त-
 व्यम् ॥

इतरथा हि कञ्विधिप्रसङ्गः ॥३॥

इतरथा हि कञ्विधिः प्रसज्येत ॥
 कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति । प्राङ्ङीपु-
 त्पत्तेः । प्राक्तावन्न प्राप्नोति । किं कारणम् ।
 न हि ङीप्विभाषा । उत्पन्ने तर्हि ङीपि
 प्राप्नोति । उत्पन्ने चापि न प्राप्नोति । किं
 कारणम् । नशन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं
 तन्न चैव नशन्तानां बहुव्रीहिः । प्रागेव

(सू. २५ वा. १) (समासान्त प्रकरणा-
 मध्ये नङ् आदेश (५।४।१३१) न सांगता)
 प्रस्तुत स्त्री-प्रत्यय प्रकरणामर्थेच या ङीप्
 प्रत्ययावरोधर ऊधस् शब्दाच्या सकाराला
 नकार होतो असे म्हणावे. कारण महोधाः
 पर्जन्यः येथे नकार न झाला पाहिजे.

(वा. २) अथवा येथे नकार आदेश
 सागावयास नको.

वाय वारण ?

कारण असे की-समासान्ताः (५।४।६८)
 या अधिकारामर्थे जो नकार आदेश (५।
 ४।१३१) सांगितला आहे तेथेच क्रियाम्
 असे म्हणावे.

(वा. ३) तेथे क्रियाम् असे न म्हणता
 येथेच ङीप् प्रत्ययावरोधर नकार सांगितला
 तर घटोप्नी ह्या प्रकृत सूत्राच्या उदाहरणा-
 मध्ये समासान्त कप् प्रत्यय होऊ लागेल.

पण हा समासान्त कप् प्रत्यय केव्हा

होईल असे तुम्हाला वाटते ? ङीप् उत्पन्न
 झाला नाही त्याच वेळी समासान्त (५।४।
 १५४) होईल असे म्हणाल तर ङीप् प्रत्यय
 उत्पन्न झाला नाही तोच समासान्त होईल
 असे म्हणता येत नाही.

काय कारण ?

कारण असे की ङीप् प्रत्यय काही विक-
 ल्पाने सांगितला नाही.

तर मग ङीप् प्रत्यय झाल्यानंतर समा-
 सान्त होईल.

ङीप् प्रत्यय झाल्यानंतरही हांगार नाही.

काय कारण ?

कारण असे की- नशन्त शब्दाचा जो
 बहुव्रीहि त्याहून तो सांगितला आहे आणि
 कुण्डोप्नी व घटोप्नी येथे तर नशन्त शब्दाचा
 बहुव्रीहि नाही.

तर मग ङीप् प्रत्यय करण्याचे पूर्वीच
 समासान्त (५।४।१५४) होऊ लागेल असेच

होतो तद्विप्रत्ययाचा लुक् झाला असताना. उदा०
 द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या. द्विपुरुषी, द्विपुरुषा परित्या.
 हा संदर्भ दोन पुरुष खोल आहे असा अर्थ होय.

१—(सू. २५) ऊधस् शब्दान्त जो बहुव्रीहित्याहून
 स्त्रीत्व विवक्षा असताना ङीप् प्रत्यय होतो. उदा०—
 घटोप्नी गा जिची बास घटासारखी आहे अशी गाय
 असा अर्थ आहे.

१—(सू. २३) वाण्ट शब्द शेवटीं अमलेला जो
 द्विगु त्याहून ङीप् प्रत्यय होत नाही, तद्विप्रत्ययाचा
 लुक् झाला असताना, आणि शेवट अर्थ गम्यमान अम-
 लाना. उदा० हे वाण्टे प्रमाणमस्या. दिवाण्टा श्ले-
 भाफि. वाण्ट हे एक प्रमाण आहे. सोळा हात म्हणजे
 एक वाण्ट होय.

१—(सू. २४) प्रमाण या अर्थाला दाखविणारा
 जो पुरुष शब्द तदन्त दिगुहून ङीप् प्रत्यय विकल्पाने

तर्हि प्राप्नोति ! ननु चोक्तं न हि डीष्वि-
भाषेति । यद्यपि न डीष्विभाषा कप्
विभाषा । कपोऽवकाशः । अन्यो बहु-
व्रीहिः । अयवकः अव्रीहिकः । डीपो
ऽवकाशः । विभाषा कव्यदा न कप्सो
ऽवकाशः । कुण्डोप्री घटोप्री । कप्प्रसङ्ग
उभयं प्राप्नोति परत्वात्कप्स्यात् । तस्मा-
त्सुष्ट्यते न वा समासान्ताधिकारे स्त्री-
ग्रहणादितरथा हि कव्यविधिसङ्ग इति ॥

[संज्ञया व्ययादेर्डीप् ॥४१॥२६॥]

दामहायनान्ताच्च ॥४१॥२७॥

दामहायनान्तात्संख्यादेः ॥ २ ॥

दामहायनान्तात्संख्यादेरिति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत् । उदासा वडवेति ॥

तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ २ ॥

बहुव्रीहेरिति वर्तते तत्पुरुषश्चायम् ।
उत्क्रान्ता दाम्न उदामेति । भवेत्सिद्धं
यदा तत्पुरुषः । यदा तु खलु बहुव्रीहि-
स्तदा न सिध्यति । उत्क्रान्तं दामास्या
इति । ननु च चेतनावत एतद्भवत्युत्क्रमणं
वापक्रमणं वा दाम चाचेतनम् । अचेत-
नेष्वपि चेतनावदुपचारो दृश्यते । तद्यथा ।
स्रस्तान्यस्या बन्धनानि । स्रस्यन्ते ऽस्या
बन्धनानीति ॥ तत्तर्हि संख्यादेरिति वक्त-

आम्ही (५।४।१५३) म्हणतो.

पण डीप् कांही विकल्पानें सांगितला
नाही असें आतांच सांगितलें आहे ना ?

जरी डीप् प्रत्यय विकल्पानें सांगितला नाही
तरी हा समासान्त कप् प्रत्यय तर विकल्पानें
सांगितला आहेच. आतां त्या कप् प्रत्ययाला
अयवकः अव्रीहिकः इत्यादि ठिकाणीं इतर
शब्दांच्या बहुव्रीहिमध्ये अवकाश आहे आणि
कप् प्रत्यय विकल्पानें सांगितला असल्यामुळें
जेव्हां कप् प्रत्यय केला नाही त्या वेळीं कुण्डोप्री
व घटोप्री येथें डीप् प्रत्ययाला अवकाश
आहे. आणि याच उदाहरणामध्यें कप्
प्रत्यय करावयाचा असा पक्ष घेतला म्हणजे
डीप् आणि कप् या दोहोंची प्राप्ति येते तेव्हां
तेथें परत्वास्तव डीप् प्रत्ययाचा बाध कलन
कप् प्रत्यय होऊं लागेल. एकंदरीत ' न वा
समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् ', ' इतरथा
हि कव्यविधिसङ्गः ' असें जें वार्तिककारांनीं
म्हटलें आहे तेंच बरोबर आहे.

(सू. २७ वा. १) दामन्-शब्दान्त आणि

हायन-शब्दान्त बहुव्रीहीहून हा जो डीप्
प्रत्यय सांगितला आहे तो त्या बहुव्रीहिच्या
आरंभी संख्या शब्द असेल तरच होतो असें
म्हणावें. कारण उदासा वडवा येथें डीप्
प्रत्यय न झाला पाहिजे.

(वा. २) तत्पुरुष घेतला म्हणजे हें सिद्ध
होत आहे. प्रकृत सूत्रामध्यें बहुव्रीहेः या पदाची
अनुवृत्ति आहे. आणि उदासा वडवा येथें
दाम्नः सकाशात् उत्क्रान्ता म्हणजे दाव्यांदून
निसटलेली घोडी असा तत्पुरुष समास आहे.

पण असा तत्पुरुष घेतला असतां इष्ट रूप
सिद्ध होईल पण उत्क्रान्तं दाम यस्याः म्हणजे
मागें सरलेलें आहे दावें जिचें असा बहुव्रीहि
घेतला असतां हें सिद्ध होणार नाही.

येथें बहुव्रीहि होणार नाही. कारण मागें
सरणें, वाजला सरणें, ह्या क्रिया चेतनच करूं
शकतो. आणि ' दावें ' हा पदार्थ तर अचेतन
आहे.

पण अचेतन वस्तूचे ठिकाणींही चेतना-
सारखा व्यवहार झालेला दिसतो. ' दिचीं

१-(सू. २६) उपर्युक्त शब्दान्त जो बहुव्रीहि व्याख्या
आरंभास्यता विद्या अन्वय प्रमेयस्य त्या बहुव्रीहि
हून तस्य प्रत्यय गोला. पूर्वान्ते येथें डीप् करूं नये.
म्होती, अम्होती.

१-(सू. २७) दामन् क्रिया हायन शब्द देवता
अस्तेत्या आणि संख्यावाचक शब्द आरंभी अस्तेत्या
जो बहुव्रीहि त्याहून डीप् प्रत्यय होतो. उदासा-दाम्नः,
दिसायनी गोः.

व्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।
क प्रकृतम् । संख्याव्ययादेर्डीप् [४.१.
२६] । इति । यदि तदनुवर्तते ऽव्ययादे-
रपि प्राप्नोति । नैष दोष । संख्यादेरित्य-
नुवर्तते ऽव्ययादेरिति निवृत्तम् । कथं
पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तत एक-
देशो न । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानु-
वृत्तिर्भवति । तद्यथा । तस्य पाकमूले
पल्लवादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ [५.२.
२४] । पक्षात्तिः [२५] इत्यत्र मूल इत्य-

नुवर्तते पाक इति निवृत्तम् ॥

अथेह कथं भवितव्यम् । द्वौ हायनाव-
स्याः शालाया द्विहायना त्रिहायनेति ।

हायनो वयसि स्मृतः ।

वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणं न
चैप वयोवाची ॥ अथ णत्वं कस्मान्न
भवति । णत्वमपि वयोवाचिन एव ॥

[अत्र उपधालोपिनोऽन्यतर-
स्याम् ॥ ४।१।२८ ॥

'नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ ४।१।२९ ॥]

बधनें सुटून गेलीं आहेत', 'हिचीं बधनें सुटून
दूर जातील' असें म्हणण्यात येतें.

तेव्हा संख्यादे. असें म्हटलें पाहिजे.

संख्यादे: असें म्हणण्यास नको. कारण
मागून अनुवृत्ति आहे. मागे संख्यादे: असें
पद कोठेसे आहे ?

'संख्याव्ययादेर्डीप्' या पूर्वं सूत्रातच आहे.

पण ते पद अनुवृत्त होईल तर त्याच्या
बरोबर अव्ययादे: हे पदही अनुवृत्त होणारच.
तेव्हा उद्दामा येथे डीप् होऊ लागेल हा दोष
येतोच.

हा दोष येत नाही. कारण संख्यादे: एव-
व्याचीच अनुवृत्ति आहे. अव्ययादे. याची नाही.

पण असें कसें बरे करता येईल कीं एकाच
सूत्रामध्ये संख्या आणि अव्यय हे दोन्ही शब्द
बरोबरीने निर्दिष्ट केले असता त्यापैकी
एकाचीच अनुवृत्ति करावयाची, आणि
दुसऱ्याची नाही ?

एका सूत्रामध्ये बरोबरीने अनेक शब्द निर्दिष्ट

असेल तरी त्यापैकी एकाचीच अनुवृत्ति होऊं
शकते उदा० 'तस्य पाकमूले पील्वादि-
कर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ' (५।२।२४).
येथे पाक आणि मूल हे दोन शब्द बरोबरीने
निर्दिष्ट आहेत तरी त्यातील मूल हा एकच
शब्द 'पक्षात्ति.' या पुढील सूत्रामध्ये
अनुवृत्त होतो आणि पाक हा शब्द अनुवृत्त
होत नाही.

आता द्वौ हायनौ यस्याः सा द्विहायना शाला,
त्रिहायना शाला येथे प्रकृत सूत्रानें डीप् प्रत्यय
व्हावा कीं न व्हावा ?

प्रकृत सूत्रामध्ये हायन हा शब्द वय या
अर्थाचाच व्याख्याचा आहे आणि द्विहायना
शाला येथे तर हायन शब्दाचा वय हा अर्थ
नाहीं.

आता त्रिहायना येथे णत्व (त्रिचतुर्भ्यो हाय-
नस्य० या वार्तिकानें) का बरे होत नाही ?

णत्व देखील वय अर्थान्याच हायन
शब्दाला होतें.

२-तेव्हा उद्दामा येथे बहुव्रीहि करता येत
अम्ब्यामुळे तेथे डीप् होऊ लागेल हा दोष येतो

१-(स. २८) ज्या शब्दाच्या उपधा अकाराचा
होप (६।४।१३४) होत असतो असा जो अन्
शब्दान्त बहुव्रीहि लहून डीप् प्रत्यय विस्तरानें होतो
'उदा०-बहुराशी, बहुराजा, बहुराज,

बहुराजानौ

१-(स. २९) पूर्वसूत्राचा विषय असताना जर
सगळ्या शब्दां अमेळ किंवा वैदिक प्रयोग असले तर तेथे
डीप् प्रत्यय निल होतो उदा०-मुद्रास्ना नाम नगरी,
पञ्चशस्त्री

केवलमामकभागधेयपापापर-
समानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च
॥ ४।१।३० ॥

मामकग्रहणं किमर्थं नाणन्तादित्येव
सिद्धम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । मामक-
शब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव । क मा भूत् ।
मामिका बुद्धिरिति ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ४।१।३१ ॥
अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि

यथा स्यात् । रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तः ।
रात्रिं रात्रिमजानतः । सर्वा रात्रिं सहो-
षित्वा । वृत्त्यामेकान्तरात्रिम् ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ४।१।३२ ॥
अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे ॥ १ ॥

अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग इति
वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रथते त्वया
पतिमती पृथिवीति ॥

अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगे किं प्रत्यु-

(सू. ३०) येथें मामक शब्द कशाकरितां
घातला आहे ? तो घालावयास नको. कारण
अण् प्रत्ययान्ताहून ज्या सूत्रानें ङीप् प्रत्यय
(४।१।१५) सांगितला आहे त्यानेंच मामक
शब्दाहून ङीप् प्रत्यय होईल.

मामक शब्द नियमार्थ उच्चारला आहे. तो
नियम असा कीं— संज्ञा शब्द किंवा वैदिक
प्रयोग या दोन ठिकाणींच मामक शब्दाहून
ङीप् प्रत्यय होतो.

ह्या नियमानें कोठें वरें ङीप् प्रत्यय न
झाला पाहिजे ?

मम इयं मामिका बुद्धिः येथें ङीप् प्रत्यय

होत नाही.

(सू. ३१.) अजसादिषु असें येथें म्हणौं.
कारण, रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तः, रात्रिं रात्रि-
मजानन्तः, रात्रिं रात्रिं सहोषित्वा, वृत्त्यामेकान्त-
रात्रिम् या उदाहरणांमध्ये ङीप् प्रत्यय न
झाला पाहिजे.

(सू. ३२ वा १) गर्भाचा संयोग असतांना
अन्तर्वत् शब्दाला आणि भर्त्याचा संयोग अस-
तांना पतिवत् शब्दाला ङीप् प्रत्यय आणि नुक्
आगम् होतात असें म्हणावें. कारण 'प्रथते त्वया
पतिर्भती पृथिवी' येथें ते न झाले पाहिजेत.

आतां गर्भसंयोग नसेल तेथें अन्तर्वत्

१—(सू. ३०) संज्ञा शब्दांमध्ये किंवा वैदिक प्रयोगां
मध्ये केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान, आर्यकृत,
सुमङ्गल आणि भेषज या शब्दाहून स्वात्त्व-विवक्षा अस-
तांना ङीप् प्रत्यय होतो. उदा०— केवली, मामकी
इत्यादि.

२—मम इयं मामकी. अस्मद् शब्दाहून 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) या अर्थी अण् प्रत्यय केला असतां
अस्मद् शब्दाला ममक आदेश (४।३।३) झाला आहे.

१—(सू. ३१) संज्ञा-शब्दांमध्ये किंवा वैदिक-
प्रयोगांमध्ये रात्रि शब्दाहून ङीप् प्रत्यय होतो. परंतु
पुढें प्रथमा-बहुवचन जस् प्रत्यय करावयाचा नसला
पाहिजे. उदा०—रात्रीं सष्टा, रात्रींभिः.

२—आदि शब्द घातला म्हणजे जस् प्रत्ययापुढील
अम् प्रत्यय कर्तव्य असतनाही ङीप् होत नाही.

१—(सू. ३२) अन्तर्वत् आणि पतिवत् या

शब्दाहून स्वात्त्व-विवक्षा असतांना ङीप् प्रत्यय होतो
आणि त्याच्याबरोबरच त्या शब्दांना नुक् असा आगम
होतो. उदा०—अन्तर्वत्तो गर्भिणी, पतिवत्तो सुवासिनी.
अन्तः म्ह. जिच्या उदरांत गर्भ आहे. येथें आहे या
'अस्ति' क्रियेचा कर्ता गर्भ आहे म्हणून गर्भ शब्दाहून
मनुप् प्रत्यय (५।२।१५४) होईल. तो गर्भ कोठें ते
दाखविणारा अन्तः हा शब्द आहे तेव्हां त्याहून मनुप्
प्रत्यय होणार नाही. तो येथें अन्तर्वत् अशा निपातना-
मुळें होतो. पतिवत् येथें मनुप् प्रत्यय होईल परंतु त्या
मनुष्याच्या मकाराला वकार आदेश पतिवत् अशा निपा-
तनामुळें होतो.

२—हे राजा तुझ्यामुळें आज ही पृथिवी पतिमती
आहे असा अर्थ आहे. येथें पति शब्दाचा अर्थ स्वामी
(मालक) असा आहे. मनुष्याच्या मकाराला वकार ह्या
निपातनामुळें होणारा असल्यामुळें तोही येथें होत नाही.

दाद्विष्यते । अन्तरस्यां शालायामस्तीति ।
किं पुनः कारणं घात्र्यमेव प्रत्युदाद्विष्यते
न पुनर्मनुष्यम् । अस्तिसामानाधिकरण्ये
मनुष्यविधीयते न चात्रास्तिसामानाधिकर-
ण्यम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अन्तर्य-
द्वीति । एवं तर्हि

अन्तर्बत्पातिवतोस्तु मनुष्यत्वे निपातनात् ।
अन्तर्बदिति मनुष्रिपात्यते चत्वं सिद्धम् ।
पतिवदिति चत्वं निपात्यते मनुष्सिद्धः ॥
किमपिशेषेण । नेत्याह ।

गर्भिण्यां जीवपत्यां च .

एतास्मिन्विषये ॥

या च चहन्दसि नुग्मवेत् ॥ १ ॥

वा च च्छन्दासि नुवक्तव्यः । सान्त्व-
र्यती देवानुपैत् । सान्त्वर्त्यतो देवानुपैत् ।
पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्न्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ४।१।३३ ॥

यज्ञसंयोग इत्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति ।
इयमस्य पत्नी । क तर्हि स्यात् । पत्नी-
संयाज इति यत्र यज्ञसंयोगः । नैष दोषः ।

शब्दाचें कसें रूप होईल !

अन्तरस्यां शालायामस्ति (घटः) असें
यास्यच राहील.

पण तेथे वाक्यच राहील असें कां म्हणता ?
अन्तर शब्दाहून मनुष्य प्रत्यय का होणार नाही ?

अस्ति याचा जो कर्ता त्याहून मनुष्य प्रत्यय
सांगितला आहे. आणि भन्तर या शब्दाचा जो
'आत' हा अर्थ हो अस्ति या नियेचा कर्ता
होऊ शकत नाही.

तर मग गर्भसंयोग असतांना जे अन्त-
यंती असे रूप होतें तेथेंही अन्तर् शब्दाहून
मनुष्य प्रत्यय प्राप्त होत नाही. तर मग—

(श्रौ. १) अन्तरात् या शब्दामर्थे ह्य
निपातनास्तत्र मनुप् प्रत्यय होतो, मनुप् प्रत्य-
याच्चा मकाराला यकार मात्र (८।१।९) सिद्ध
आहे. आणि पतियन् या शब्दामर्थे मनुप् प्रत्यय
(५।१।९४) सिद्धच आहे, पञ्च त्याच्या मका-
राला यकार आदेश या निपातनामुल्लेख होतो.

एन निरातनामुळे ह्या दोन शब्दासमर्थे

क्रमानें होणारे मनुष्य प्रत्यय आणि वकार आदेश हे त्या शब्दाचा अर्थ कोणताही असला तरी वराययाचे की काय ?

वाटेल त्या अर्थी करावयाचे नाहीत. तर गर्भिणी आणि नमरा जिवंत असलेली असे त्या दोन शब्दांचे अर्थ क्रमाने असले पाहिजेत.

हा जो प्रकृत सूत्राने ङीप् प्रत्ययाबरोबर
 नक् आगम सांगितला आहे तो वेदामध्ये विक-
 ल्पाने होतो असे म्हणावे. उदा०—सान्तर्वती
 देवानुपैत्, सान्तर्वती देवानुपैत्; पतियती तरुण-
 वत्सा, पतियती तरुणवत्सा.

(सू. ३३) येषे 'यज्ञसंयोगे' असे म्हटले आहे. तेव्हा 'इयमस्य पत्नी' ह्या वाक्यामध्ये यज्ञसंयोग गम्यमान होत नसल्यामुळे नकार आदेश होणार नाही.

तब मग प्रस्तुत सूयाने नकार कोठे होईल।

उया वाक्यामध्ये यशाचा संयोग गम्यमान
होत असेल तेथे होईल. उदा० पत्नीसंयाजाः.

हा दोष येत नाही. कारण, पति हा शब्द

૧-(૫, ૨૨) વહનર્થે દાનપ્રીયતા જો વધે
 રાજ સભામાં રાજાના નકર અદેશ હોતો રચેલ
 વિરહ અમાનન, વિરહિત એ રચયુગ્મ સ્વા લોપના
 મિત્રન વહાણ અધિર અમનો, વહાયે વગડી
 લોપના વિરહો, વહનર્થે આપેગ પોતે જે એકથા
 ને લેશે વધે રાજાને પ્રવૃત્તિનિમિત્ત અદે, હા રાજ
 રાજેજ અદે, જો-અરજ્ય વનિર્મિત, આ વહાણ
 અધિર અરજીય અદે સ્વા વહાયે વગ મેગડા

वसिष्ठ अमा एवावा अयं होतो. तमेव उच्यते ज्या
यज्ञाया अभिषार वसिष्ठ्या अहे त्या यज्ञाचे पत्र
भेगावरी अस्पर्शा असा अथी वसिष्ठय परती अस्-
पर्शा असे वक्तव्य होते. यथे प्रति शशशय्या इत्यादि
ग्रहण एवमेव नक्षत्र शय्या शशश्रे पुढे नक्षत्रात्म्य
शयान ही प्रत्यय [४११५] होती.

२-‘दानमदत्त’ हे दत्त विशेषार्थे नाव आहे.

पतिशब्दोऽयमैश्वर्यवाची । सर्वेण च गृह-
स्थेन पञ्च महायज्ञा निर्वर्त्या यच्चादः सायं-
प्रातर्होमचरुपुरोडाशानिर्वपति तस्यासा-
वीष्टे ॥ एवमपि तुपजकस्य पत्नीति न
सिध्यति । उपमानात्सिद्धम् । पत्नीव
पत्नीति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ४।१।३४ ॥

पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास

उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । वृद्धपतिः वृद्धपत्नी ।

ऐश्वर्यद्योतकं आहे. गृहस्थाश्रमी अशा सर्वच
त्रैवर्णिकांनीं पांच महायज्ञ केले पाहिजेत. तेव्हां
त्यांपैकीं सायंप्रातर्होमामध्ये जो चरुपुरोडाशांचा
निर्वाप करतो त्याचा तो ईश्वर होतो म्हणजे
फलोपभोग घेणारा होतो.

तरी पण तुपजकस्य पत्नी हा प्रयोग सिद्ध
होत नाही.

खरी पत्नी नसतांनाच 'जी पत्नीसारखी
ती पत्नी' अशा अर्थाचा औपचारिक 'पत्नी'
हा शब्द तेथें योजिला आहे.

(सू. ३४ वा. १) सपूर्वक अशा पति
शब्दाला जो हा नकार आदेश सांगितला आहे
तो उपसर्जन-समास म्हणजे बहुव्रीहि केला
असतांही होतो असें म्हणावें. उदा० वृद्धपतिः,
वृद्धपत्नी; स्थूलपतिः, स्थूलपत्नी.

पण, या सूत्राच्या सामर्थ्यास्तव पति शब्द
उपसर्जन असतांनाही तो होईल.

३-पति या शब्दाचा ईश्वर हा अर्थ प्रसिद्धच आहे.
पञ्चमहायज्ञांचें फल भोगणें हें येथें ऐश्वर्य होय. तेव्हां
येथें पति शब्दाच्याच अर्थापासून यशसंबंध गम्यमान
होतो. तो दाखविण्याकरितां दुसऱ्या शब्दाची जरूर
लागत नाही.

४-कारण, तुपजक म्ह. शूद्र हा त्रैवर्णिकांच्या
बाहेर असल्यामुळे त्याला पंचमहायज्ञांचा अधिकार
नाहीं.

१-(सू. ३४) ज्या प्रातिपदिकामध्ये पति शब्दाच्या

स्थूलपतिः स्थूलपत्नी ॥ वचनाद्भविष्यति ।
अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । आशा-
पतिः आशापत्नी ॥

सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिक-

विशेषणत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पत्युः प्रातिपदिक-
विशेषणत्वात् । नैवं विज्ञायते अस्त्यस्मा-
त्पतिशब्दात्पूर्वः सोऽयं सपूर्वः सपूर्वात्पति-
शब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । अस्त्य-
स्मिन्प्रातिपदिके पूर्वस्तदिदं सपूर्वम् सपूर्वा-
त्प्रातिपदिकात्पत्यन्तादनुपसर्जनादिति ॥

या सूत्राला दुसरीकडे उदाहरण आहे.

तें कोणतें ?

आशापतिः आशापत्नी हें तें उदाहरण होय.

(वा. २) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

असें कीं येथें 'पति' शब्द प्रातिपदिकाचें
विशेषण आहे. 'ज्या ह्या पति शब्दाच्या पूर्वी
कांहीं तरी पद आहे त्या पति शब्दाला सपूर्व
म्हणावयाचें, आणि तसला जो सपूर्व पति शब्द
तो अनुपसर्जन पाहिजे' असें समजू नये.

तर मग कसें समजावें ?

'ज्या प्रातिपदिकामध्ये पति शब्दाच्या पूर्वी
कांहीं तरी पद आहे त्या प्रातिपदिकाला सपूर्व
म्हणावयाचें, आणि तसलें जें पति-शब्दान्त
सपूर्व प्रातिपदिक तें अनुपसर्जन पाहिजे' असें
समजावें.

पूर्वी कांहीं तरी पद आहे असें जें पति-शब्दान्त अनुपस-
र्जन प्रातिपदिक त्यांतोळ शब्दाच्या इकाराला स्त्रोत्व-
विवक्षा असतांना विकल्पानें नकार आदेश होतो.
उदा० वृद्धः पतिर्यस्याः सा वृद्धपतिः स्त्री, वृद्धपत्नी.
स्त्री. येथें पति-शब्द उपसर्जन आहे तरी पति-शब्दान्त
जें वृद्धपति हें प्रातिपदिक तें अनुपसर्जनच आहे.

२ आशायाः पतिः असा पष्ठितत्वरूप आहे. पति
म्ह. स्वामिनी. यशसंयोग नसल्यामुळे पूर्वसर्जने नकार
आदेश झाला नाही.

[१नित्यं सपत्न्यादिषु ॥४॥१३५॥]

पूतकृतोरै च ॥४॥१३६॥

पूतकृत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे

वचनम् ॥ १ ॥

पूतकृत्वादयः पुंयोगप्रकरणे वक्तव्याः ।

पूतकृतोः स्त्री पूतकृतायी । यया हि पूताः

कृतवः पूतकृतुः सा भवति ॥

लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां

वचने लिङ्गलुकि तत्कृतप्रसङ्गः ॥२॥

लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां व-
चने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति । पञ्चेन्द्रा-
ण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । पञ्चामिः
दशामिः । किमुच्यते सर्वत्रेति । अन्यत्रापि
नायदयमिदं । कान्यत्र । पञ्चभिर्धा-
वरीभिः क्रीतः पञ्चधीवा दशधीवेति ॥
लिङ्गग्रहणेन नार्थः । सर्वत्रागमादेशानां
वचने लुकि तत्कृतप्रसङ्ग इत्येव । इदमपि
सिद्धं भवति । पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः ।

(सू. ३६ वा. १) या सूत्राला आरंभ करून
तीन सूत्रे पुंयोग प्रकरणामध्ये असल्यासारखीं
समजावीं. पूतकृत्ची स्त्री पूतकृतायी. आतां
'जिने स्वतःच कृत पवित्र केले आहेत' असा
अर्थ विवक्षित असेल तेव्हां ती 'पूतकृतु' च
होय. तेथे डीप् य ऐकार कांहीही होत नाही.

(वा. २) या स्त्रीप्रत्यय प्रकरणामध्ये सर्व
ठिकाणी स्त्रीप्रत्ययाच्या बरोबर जे आगम
य आदेश सांगितले आहेत ते त्या स्त्रीप्रत्ययाचा
कांही ठिकाणी लुक् झाला तरी कायम राहूं
लागतील. उदा० पञ्च इन्द्राण्यः देवता अस्य
पञ्चेन्द्रैः, पञ्चामिः, दशामिः. पण येथे वार्तिकका-

रानीं सर्वत म्हणजे सर्व ठिकाणीं असे काय
म्हटलें आहे ? त्याचा अर्थ काय ?

हा दोष येथेच येतो असे नाही तर इतर
ठिकाणीही येतो म्हणून तसे म्हटलें आहे.

इतर ठिकाणीं म्हणजे कोठें बरे ?

पञ्चभिः धीवरीभिः क्रीता पञ्चधीवा, दश-
धीवा.

येथे दोष दाखवितांना वार्तिककारांनीं जो
लिङ्ग शब्द उच्चारला आहे त्यांत कांही अर्थ
दिसत नाही. 'सर्वत्रागमादेशानां लुकि
तत्कृतप्रसङ्गः' असा सामान्य शब्दानेंच दोष
दाखवावा. कारण तसे करण्यांत पञ्चमेन गृह्णाति

१-(सू. ३५) संपत्नी वगैरे शब्दामध्ये पति शब्दाच्या
इकाराचा नकार आदेश नित्य होतो. उदा० संपत्नी.

१-(सू. ३६) पूतकृत शब्दाहून 'त्याची स्त्री' या अर्था
डीप् प्रत्यय होतो आणि त्याच्याबरोबर पूतकृत शब्दाताल
रेफटच्या उकाराचा ऐकार आदेश होतो. उदा० पूत.
कृतोः स्त्री पूतकृतायी.

२-पूताः कृतवः येन स पूतकृतुः. ज्याच्यामुळे
कृत पवित्र होणान इतका तो पुण्यशील आहे असा त्या
मनुष्याचा मोठेपणा या शब्दाने दाखविण्या आहे. हे
सामर्थ्य त्याच्या स्वार्थाने विरहित नाही तरी निळा
त्याची स्त्री पदव्याच सर्वप्रसंगे पूतकृत शब्द लावाव
वाचा अगोरा, म्हणून पूतकृतायी असे रूप होतें.

३-पांच इन्द्राणि या याची देवता आहेत' या
अर्थे पञ्च व इन्द्राणी या दोन शब्दाचा तद्विनाशी

द्विगु समास (२।१।५१) करून पुढे अण् प्रत्यय
(४।२।२४), त्याचा लुक् [४।१।८८], नंतर
डीप् प्रत्ययाचा लुक् [१।२।४९] झाल्याबरोबर
डीप् प्रत्ययाच्या बरोबर इन्द्र शब्दाला झालेला जो
आनुक् [४।१।४९] आगम तो निघून जातो. तो
जाण्याचे कारण काय ? तसेच, पञ्चन् व आग्नेयी यांचा
द्विगु समास वगैरे पूर्वाप्रमाणेच समजावे. येथे अग्नि
शब्दाच्या पुढील डीप् प्रत्ययाचा लुक् झाला की त्या
डीप् प्रत्ययाच्या बरोबर पुढील सूत्राने झालेल्या ऐकार
आदेश निघून जातो. त्याचे पण कारण काय ?

४-पञ्चन् व धीवरी याचा तद्विनाशी द्विगु, पुढे
क्रीता या अर्थे झालेल्या टक् प्रत्ययाचा लुक् (५।१।
२८), नंतर स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् झाला की त्या स्त्री-
प्रत्ययाच्या बरोबर झालेला रेफ आदेश निघून जाऊन
पञ्चधीवा रूप साधने आहे.

नैतदस्ति । मध्यं परादिः स ङटो ग्रहणेन
ग्राहिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पष्ठेन
गृह्णाति षट्क इति ॥

सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणे

वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आगमादेशा य
इह स्त्रीप्रकरण उच्यन्ते तेऽङ्गाधिकारे
वक्तव्याः ॥ स्त्रीप्रकरणग्रहणेन नार्थः । सिद्धं
त्वागमादेशानामङ्गतो वचनादित्येव ।

इदमपि सिद्धं भवति । पष्ठेन गृह्णाति
षट्क इति ॥

लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्ति-

वचनम् ॥ ४ ॥

अथवा लिङ्गलुक्च्येव प्रकृतिप्रत्यापत्ति-
वक्तव्या ॥ लिङ्गग्रहणेन नार्थः । लुकि वा
प्रकृतिप्रत्यापत्ति वचनोमेत्येव । इदमपि सिद्धं
भवति । पष्ठेन गृह्णाति षट्क इति ॥ किं पुनरत्र
ज्यायः । लुकि प्रत्यापत्तिवचनमित्येव

पञ्चकैः याचाही संग्रह होतो.

हैं उदाहरण बरोबर दिसत नाही. कारण मद्
आगम हा त्या प्रत्ययाचाच आद्यावयव आहे.
तेव्हां येथे पूरण प्रत्यय जो ङट् त्यानेच त्या
आगमासकट 'म' एवढ्याचें ग्रहण होणार आहे.

तर मग षट्केन गृह्णाति 'षट्कैः' हे
उदाहरण समजावें.

(वा. ३) हैं सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

असें की ह्या स्त्रीप्रत्यय प्रकरणामध्ये जे
आगम व आदेश सांगितले आहेत ते 'अङ्गस्य'
या अधिकारामध्ये सांगावे.

ह्या वार्तिकामध्ये वार्तिककारांनीं जें 'स्त्री-
प्रत्ययांच्या प्रकरणामध्ये' असें म्हटलें आहे त्यांत
कांहीं अर्थ दिसत नाही, तर 'सिद्धं त्वागमा-

देशानामङ्गतो वचनात्' एवढेंच म्हणावें. तसें
मोघम म्हटलें म्हणजे पष्ठेन गृह्णाति षट्कः
हैर्ही सधर्ते.

(वा. ४) अथवा स्त्री-प्रत्ययाचा लुक्
झाला असतां मागील शब्दाला मूळ प्रकृतीचें
स्वरूप प्राप्त होतें असें म्हणावें.

येथेंही वार्तिककारांनीं जो लिङ्ग शब्द
उच्चारला आहे त्यांत कांहीं अर्थ दिसत नाही.
तो वगळून 'लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिव-
चनम्' एवढेंच म्हणावें. म्हणजे पष्ठेन गृह्णाति
षट्कः हैर्ही सिद्ध होतें.

पण आतां येथें हे आगम व आदेश अङ्गस्य
या अधिकारामध्ये सांगावे किंवा लुक् झाला
असतां तेथें मागील शब्दाला मूळ प्रकृतीचें
स्वरूप प्राप्त होतें असें म्हणावें यांत बरें कोणतें ?

५-पञ्चम या पूरण-प्रत्ययान्ताहून 'गृह्णाति'-
या अर्थी कन् प्रत्यय आणि पूरण प्रत्ययाचा लुक् सांगि-
तला [५।२।७७ वा. २] आहे. येथें ङट्
[५।२।४८] या पूरण प्रत्ययाचा लुक् झाला कीं मद्
आगम-[५।२।४९] ही निवून जातो.

६-येथें षष्ठ या शब्दाहून कन् प्रत्यय आणि पूरण
प्रत्यय जो ङट् त्यांचा लुक् होतो. तो लुक् झाला कीं
पष् शब्दाला झालेला थुक् आगम-[५।२।५१] ही
निवून जातो.

७-स्त्री-प्रत्ययाच्या बरोबर सांगितलेले जे आनुक्
व षेकार हे तेथें न सांगतां स्त्री-प्रत्ययाच्या निमित्तानें
अङ्गस्य [६।४।१] या अधिकारांत सांगितले म्हणजे

ज्या उदाहरणामध्ये स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होतो तेथें
निमित्तच नसल्यामुळे आपोआप होणार नाहीत.
प्रत्ययलक्षणानें-[१।१।६२] ही स्त्रीप्रत्यय पुढें
आहे असें म्हणतां येत नाही. कारण लुक् झाल्यामुळे
प्रत्ययलक्षणाचा निषेध [१।१।६३] आहे. अशा रीतीनें
पञ्चन्द्रः वगैरे उदाहरणांची सिद्धि होते.

८-येथें थुक् आगमही 'अङ्गस्य' या अधिकारांत
सांगितला पाहिजे.

९-पञ्चन्द्रः येथें डीप् या स्त्री-प्रत्ययाचा लुक्
झाल्यावर मागील इन्द्रान् या भागाला इन्द्र हें मूळ
स्वरूप प्राप्त झालें म्हणजे पञ्चन्द्रः साधर्ते. अशीच
इतरही उदाहरणे साधर्वां.

व्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पञ्चभिः
पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः दशपटुगिति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संनि-
योगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यभावः ।
तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्म
कर्तव्यम् । देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न
करोति ॥

[वृषाकप्यमिकुसितकुसिदानामु-
दात्तः ॥ ४।१।३७ ॥

भनोरौ वा ॥ ४।१।३८]

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥

४।१।३९ ॥

असितपालितयोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

असितपालितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
असिता पलिता ॥

छन्दसि क्रमेण ॥ २ ॥

छन्दसि क्रमेण इच्छन्ति । असिकन्य-
स्योपधे । पलिकनीरिद्युवतयो भवन्ति ॥

वर्णान्डीबिधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम्

॥ ३ ॥

वर्णान्डीबिधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । पिशङ्गी ॥

‘ छुक् शाला असतां मागील शब्दाला मूल
प्रकृतीचै स्वरूप प्राप्त होते ’ हेच सागणें ‘ वरं.
कारण तसे सांगितलें असता पञ्चभिः पट्वीभिः
क्रीतः पञ्चपटुः तसेच दशपटुः हीही उदाहरणें
साधवोर्ते.

तर मग आता तसे सांगितलें पाहिजे.

तसे सागावयास नको. कारण ‘ ज्या
दोषांचें बरोबर विधान केलें आहे त्यापैकी
एकाचा अपाय झाला असता दोषांचाही
अपाय (म्ह. नाश) होतो ’ या परिभाषेनेच
काम भागेल. उदा. देवदत्त आणि यज्ञदत्त
या दोषांनी मिळून अमुक कार्य करावें असें
सांगितलें असता जर तेथें त्यापैकी एक नसला

तर तेथें तें कार्य दुसराही करूं शकत नाही.

(सू. ३९ वा. १) असित आणि पलित
या वर्णवाचक शब्दांहून डीप् प्रत्यय होत
नाहीं असें म्हणावें. उदा० असिता, पलिता.

(वा. २) वेदामध्ये असित आणि पलित
या शब्दाहून स्त्रीत्वविवक्षा असतांना डीप्
प्रत्यय होतो आणि त्याच्याबरोबर त्या शब्दा-
तील तकाराला क असा आदेश होतो असें
कांहीं लोक म्हणतात. उदा.—असिकन्यस्यो-
पधे, पलिकनीरिद्युवतयो भवन्ति.

(वा. ३) हा जो येथें वर्णवाचक शब्दाहून
डीप् प्रत्यय सांगितला आहे तो पिशङ्ग शब्दा-
हूनही होतो असें म्हणावें. उदा०—पिशङ्गी.

१०—येथे डीप् प्रत्ययाचा छुक् शाला की मागील
पटु याला पटु असें मूल स्वरूप प्राप्त होतें.

११—पञ्चपटुः येथें माल डीप् प्रत्ययाचा छुक्
होणार म्हणून अगोदर यम् (६।१।७७) होतच नाही.

१ (सू. ३७)—वृषाकपि, अग्नि, कुमिन् आणि
कुसिद या शब्दाहून त्याची स्त्री या अर्थी डीप् प्रत्यय
होतो, आणि त्याच्याबरोबर ह्या शब्दाच्या शेवटच्या
वर्णांला उदात्त ऐकार आदेश होतो उदा० वृषारपेः
स्त्री वृषारूपयो.

२ (सू. ३८)—मनु शब्दाहून त्याची स्त्री या अर्थी
डीप् प्रत्यय विवक्षानें होतो आणि त्याच्या बरोबर मनु

शब्दाच्या उकाराला उदात्त आकार व उदात्त ऐकार हे
आदेश पाळीपाळीनें होतात. उदा० मनो. स्त्री मनायी,
मनायी, मनु.

१ (सू. ३९)—अनुदात्त स्वर शेवटीं अमलेलें,
आणि उपथेला तकार अमलेलें असें जें वर्णवाचक प्राति-
पदिक त्याहून स्त्रीत्व—विवक्षा अमलतांना डीप् प्रत्यय
विरूपानें होतो आणि डीप् प्रत्यय करतेवेळीं त्या
उपधातकाराला नकार आदेश होतो. उदा० पनी, एता.

२—येथें हा डीप् प्रत्यय सांगितला नसता तर
पुढील सूत्रानें डीप् प्रत्यय झाला अमला, आणि अन्तो-
दात्त शब्द झाला असता.

[अन्यतो ङीप् ॥ ४।१।४० ॥

'विद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४।१।४१ ॥]

जानपदकुण्डगोणस्थलभाज-
नागकालनीलकुशकामुककवरा-

त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणा-

स्थौल्यवर्णानाच्छादनायो-

विकारमैथुनेच्छाकेशवे-

शेषु ॥ ४।१।४२ ॥

नीलादोपधौ ॥ १. ॥

नीलादोपधाविति वक्तव्यम् । नील्योपाधिः ॥

प्राणिनि च ॥ २ ॥

प्राणिनि चेति वक्तव्यम् । नीली गौः ।
नीली वडवा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

वा संज्ञायामिति वक्तव्यम् । नीली नीला ॥

[शोणोत् प्राचाम् ॥ ४।१।४३ ॥]

'वोतो गुणवचनात् ॥ ४।१।४४ ॥

गुणवचनादित्युच्यते को गुणो नाम ।
सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥(सू. ४२ वा. १) नील शब्दाहून
आच्छादन-भिन्न असा अर्थ असतांना सांगि-
तलेला ङीप् प्रत्यय ओषधि अर्थ असतांनाच
होतो असें म्हणावें. उदा. नीली ओषधिः .(वा. २) प्राणी अर्थ असतांनाच नील
शब्दाहून ङीप् प्रत्यय होतो असें म्हणावें.
उदा.—नीली गौः, नीली वडवा.(वा. ३) संज्ञा-शब्दामध्ये नील शब्दा-
हून ङीप् प्रत्यय विकल्पानें होतो असें म्हणावें.

उदा.—नीली नीला वा काचित्.

(सू. ४४) येथें गुणवचनात् असें म्हटलें
आहे. पण गुणवचन म्हणजे काय ?(श्लो. १) जो पदार्थ नेहमीं द्रव्यावरच
अवलंबून असतो, कदाचित् नाशही पावतो,
विजातीय अशा अनेक द्रव्यांवर दिसतो, मूळ-
पासूनही असतो किंवा मागूनही उत्पन्न होतो
व जो स्वभावतः द्रव्य नव्हे अशा पदार्थांला
गुण म्हणतात.१ (सू. ४०)—अनुदात्त स्वर शेवटीं असलेलें
आणि उपधेला तकार नसलेलें असें जें वर्णवाचक
प्रातिपदिक त्याहून स्त्रीत्व विवक्षा असतांना ङीप्-प्रत्यय
होतो. कल्माषी, सारङ्गो.१ (सू. ४१)—ज्याचा पकार इत्संज्ञक आहे
असें किंवा गौरादि गणांत असलेलें असें जें प्रातिपदिक
त्याहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ङीप् प्रत्यय होतो.
उदा० नर्तकी. येथें ध्रुव् प्रत्यय (३।१।४५) झाला
आहे. त्याचा पकार इत्संज्ञक आहे. गौरी.१ (सू. ४२)—जानपद, कुण्ड, गोण, स्थल, भाज,
नाग, काल, नील, कुश, कामुक आणि कवर या अकरा
शब्दांहून स्त्रीत्व विवक्षा असतांना ङीप् प्रत्यय होतो.
परंतु त्यांपासून क्रमानें वृत्ति, पाद, आवपन, अकृत्रिमा,
श्राणा (पका), स्थौल्य, वर्ण, अनाच्छादन, अयोवि-
कार, मैथुनेच्छा आणि केशसंनिवेशविशेष (वेणी) हे
अकरा अर्थ गम्यमान असले पाहिजेत. उदा० जानपदी
वृत्तिः, कुण्डी पात्रविशेषः, गोणी आवपनम्, स्थली
अकृत्रिमा भूमिः; भाजी पका, नागी स्थूला, कालीकृष्णा, नीली ओषधिः, कुशी लोहास्त्रम्, कामुकी मैथु-
नेच्छावती, कवरी वेणिः.१ (सू. ४३)—पूर्व दिशेकडील आचार्यांचे मतानें
शोण शब्दाहून स्त्रीत्व विवक्षा असतांना ङीप् प्रत्यय
होतो. उदा० शोणी वडवा. इतरांच्या मतानें शोणा
वटवा.१ (सू. ४४)—ह्रस्व उकारान्त जो गुणवाचक
शब्द त्याहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ङीप् प्रत्यय
विकल्पानें होतो. उदा० पट्टी, पड्डः; मृद्री, मृदुः.२—हिरवा पांढरा वगैरे रंग, मृदुत्व, कठिनत्व हे
गुण होत. उदा० हिरवा रंग व्या. तो नेहमीं अंवा,
पेरू, केळें वगैरे द्रव्यांला धरूनच असतो. अंवा पिकला.
म्हणजे तो रंग नाहींसा होतो. अंवा, केळें वगैरे फळें, पानें,
साडी वगैरे वस्त्रें, राघूचें शरीर इत्यादि अनेक जातींच्या
द्रव्यांवर तो दिसतो. अंवा वगैरे कांहीं फळांना आरंभा-
पासूनच तो असतो. पानाला आरंभां नसलेला नंतर
येतो. आणि तो रंग हा कांहीं स्वतः द्रव्य नव्हे.

अपर आह ।

उपैत्यन्यज्ज्ञात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।
वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः
स्मृतः ॥

गुणवचनान्डीवाद्युदात्तार्थम् ॥ १ ॥

गुणवचनान्डीववक्तव्यः । किं प्रयो-
जनम् । आद्युदात्तार्थम् । आद्युदात्ताः प्रयो-
जयन्ति । वस्वी ॥

खरुसंयोगोपधप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

खरुसंयोगोपधानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

[ब्रह्मादिभ्यश्च ॥ ४।१।४५ ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ४।१।४६ ॥

भुवश्च ॥ ४।१।४७ ॥]

पुंयोगादाख्याम् ॥ ४।१।४८ ॥

गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
गोपालिका पशुपालिका ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् । प्रष्टी प्रचरी ।
कथं पुनरयं प्रष्टशब्दोऽकारान्तः स्त्रियां
वर्तते । तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन ।
यथैव ह्यसौ तत्कृतान्त्वानोद्वर्तनपरिषेका-
हभत एवं प्रष्टशब्दमपि लभते ॥ यद्येवं
पुंयोगादाख्यायायां तद्धितलुग्वचनम् ॥ १ ॥

हुस्य्या एका नैयाकरणात् हीच गुणाची
व्याख्या निराख्या शब्दात् दिली आहे.—

(श्लो. २) जो पदार्थ एखाद्या द्रव्याचा
आश्रय करतो, एखादे सोडतो, विजातीय
अद्या अनेक द्रव्यावर दिसतो, सर्व लिगीं
चालतो असा जो द्रव्याहून निराळा पदार्थ
त्याला गुण म्हणतात.

(वा. १) गुणवाचक शब्दाहून ङीप् प्रत्यय
होतो असे म्हणावे.

याचा काय उपयोग !

स्त्री प्रत्ययान्त गुणवाचक शब्द आद्युदात्त
दृष्टीस पडतात; त्यामुळे ङीप् प्रत्यय सांगावा
लागत आहे. उदा. वस्वी, पटुची.

(वा. २) खरु हा शब्द आणि उपपेला
संयोग असलेले शब्द याहून स्त्रीप्रत्यय
कोमताच होत नाही असे म्हणावे. उदा०—
खरः (टेंगणी) इयं ब्राह्मणी. पाण्डुः इयं

१—वस्वी म्हणजे विसरा

१ (घ. ४५)—वदु वगैरे शब्दाहून स्त्रीत्व
विशेष अमतांना ङीप् प्रत्यय विस्तराने होतो. उदा०
वस्वी, वदु.

१ (घ. ४६)—वदु वगैरे शब्दाहून स्त्रीत्व विशेष
अमतांना वेदाभ्यां ङीप् प्रत्यय नित्य होतो. उदा०—
वदु, विसरा.

ब्राह्मणी.

(घ. ४८) गोपालक वगैरे शब्दाहून
संयोगी सांगितलेला ङीप् प्रत्यय होत नाही
असे म्हणावे. उदा०—गोपालिका, पशुपालिका.
पण अगोदर या सूत्राचे उदाहरण कोणते
ते सांगा.

प्रष्टी, प्रचरी वगैरे उदाहरणे होत.

पण येथे पुरुष या अर्थाचा प्रष्ट शब्द
आहे. तेव्हां त्याला स्त्री अर्थ कसा असेल ?

‘तस्येदम् म्हणजे’ त्याची स्त्री असा तिचा
पुरुषार्थी संबंध आहे म्हणून त्याचे नाव तिला
मिळेल. जसे स्नान, स्नानसाधन पदार्थ, उद्व-
र्तन वगैरे त्याला मिळणाऱ्या गोष्टी त्याच्या-
मुळे तिला मिळतात, तसेच त्याचे प्रष्ट हे
नावही तिला मिळेल.

पण जर असाच संबंध असेल तर—

(वा. १) याच अर्थी तस्येदम् (४।१।

१ (घ. ४७)—भू-शब्दान्त प्रातिपदिकाहून
स्त्रीत्व विशेष अमतांना वेदाभ्यां नित्य ङीप् प्रत्यय
होतो उदा०—विस्वी.

१ (घ. ४८)—ज. पुरुषाचे नाव त्याच्या स्त्रिया-
मुळे त्याच्या स्त्रीला त्यामुळे असेल तेथे त्या अकारान्त
शब्दाहून ङीप् प्रत्यय होतो. उदा०—प्रष्टस्य स्त्री
प्रष्टी. तसेच प्रचरी. प्रष्ट व प्रचर या शब्दांचा अर्थ
पुसारी असा आहे पांदासालाही प्रचर म्हणतात.

पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वक्तव्यः । तस्येदम् [४.३.१२०] इति प्राप्नोति । न तर्हीदानीमिदं भवति प्राष्ठय इमाः प्राचर्य इमा इति । भवति च । विभाषा लुग्वक्तव्यः । यदा लुक्तदा प्राष्टी यदा न लुक्तदा प्राष्टी ॥ यद्येवं नार्थो लुका । विभाषा तद्धितोत्पत्तिः । यदा तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्राष्टी यदा न तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्राष्टी । एवमपि लुग्वक्तव्यो न ह्यन्तरेण तद्धितस्य लुक् परार्थे शब्दो वर्तते ॥

यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्टशब्दो वर्तते । कथं पुनस्तस्यामप्रतिष्ठमानायां प्रष्टशब्दो वर्तते । यैव ह्यसावकुर्वती किञ्चित्पापं तत्कृतान्वधवन्धनपरिक्लेशाहभत एवं प्रष्ट-शब्दमपि लभते ॥

सुवन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः

॥ २ ॥

सुवन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोप-पद्यते । सुवन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वा-द्वाप् । टाप्युत्पन्ने समासः । स्थाशब्दः

१००) यानि सांगितलेला तद्धित प्रत्यय प्राप्त होतो त्याचा लुक् सांगितला पाहिजे.

तर मग आतां 'प्रष्टस्य इमाः प्राष्ठयः' 'प्रचरस्य इमाः प्राचर्यः' असे तद्धित-प्रत्ययान्त प्रयोग होत नाहीतच की काय ?

तसे प्रयोग होतात. हा लुक् विकल्पानें सांगावा. म्हणजे जेव्हां लुक् होईल तेव्हां प्राष्टी असें होईल आणि जेव्हां लुक् न होईल तेव्हां प्राष्टी असें होईल.

असेंच जर असेल तर लुक् मुळीच सांगा-वयास नको. कारण, तद्धित प्रत्यय विकल्पानें सांगितलाच आहे. तेव्हां ज्या वेळी तद्धित प्रत्यय होतो त्या वेळी प्राष्टी आणि ज्या वेळी तद्धित प्रत्यय होत नाही त्या वेळी प्राष्टी अशी दोन रूपे होतीलच.

तरी पण तद्धित प्रत्ययाचा लुक् सांगितला-च पाहिजे कारण लुक् न सांगतां तद्धित प्रत्ययच जर केला नाही तर 'प्रष्टाची स्त्री'

२-स्वार्थ, द्रव्य, लिंग, संख्या आणि कारक हे पांच प्रातिपदिकाचे अर्थ आहेत. उदा०-‘गौः’ शब्द ध्या. पशूमधील जो धर्म पाहून गोशब्दाचा प्रयोग धर्मी या अर्थी होतो तो धर्म स्वार्थ होय; व तो धर्मी द्रव्य होय. तेव्हां धर्म हा प्रथम मनांत येतो नंतर तो पदार्थ धर्मी या नालानें मागून मनांत येतो. तो धर्मी पदार्थ मनांत आल्यावर त्याच्या वरील लिंग, संख्या आणि कारक हे क्रमानें मनांत मागून येतात. लिंग हे मनांत येण्याला दुसऱ्या कशाची अपेक्षा लागत नाही म्हणून ते प्रथम मनांत येते. संख्येला दुसऱ्या

हा निराळा अर्थ प्रष्ट शब्दापासून मनांत येणार नाही.

पण जर त्याच अर्थाचा प्रष्ट शब्द असेल तर— प्रष्ट म्हणजे पुढारी, आणि प्रष्टाच्या स्त्री-मध्ये तर पुढारीपणा नाही. तेव्हां स्त्री हा अर्थ 'प्रष्ट' शब्दाचा कसा वरें असू शकेल ?

पण जसे स्त्रीला कांही एक न करतांच भर्त्यानें केलेलें पाप लागतें व त्यामुळें बंधन, क्लेश वगैरे भोगावे लागतात तसा तिच्या स्वतःमध्ये पुढारीपणा नसतांही भर्त्याचा प्रष्ट शब्द तिला मिळेल.

(वा. २) शिवाय, सुवन्तावरोवर समास होणार असल्यामुळें प्रष्ट हा शब्द डीप् प्रत्यय करतांना अकारान्त असला पाहिजे तो मिळत नाही. कारण सुप् प्रत्यय झाल्यानंतर त्या सुवन्तावरोवर समास (२।१।१९) होणार, आणि त्या सुप् प्रत्ययाच्या पूर्वीच अंतरंग-त्वास्तव स्त्री-प्रत्यय टाप् होईल. आणि तो

सजातीय पदार्थाची अपेक्षा असते: दुसरा वेल पाहून द्वित्व संख्या मनांत येते आणि दुसरा वेल नाही असें पाहून एकत्व संख्या मनांत येते. कारक हा अर्थ सर्वांच्या मागून मनांत येतो. कारण त्याला विजातीय अशा क्रियेची अपेक्षा असते. याप्रमाणें स्वार्थ, द्रव्य, लिंग, संख्या आणि कारक या पांच अर्थांची क्रमानें उपस्थिति होते. तेव्हां अर्थातच संख्या-बोधक 'सुप्' प्रत्ययापेक्षां लिंग-बोधक स्त्री-प्रत्यय अंतरंग होतो.

समस्येत । तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्ता
दितीकारो न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् । ३।

सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रिया पुंशब्देना-
भिधानात् । स्त्री पुंशब्देनाकारान्तेनाभिधी-
यते ॥ ननु चोक्तं पुंयोगादाख्याया तद्धि-
तलुग्वचनमिति । नैष दोषः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नातस्त्वद्वितोत्पत्तिर्भवतीति
यदयं पुंयोगादाख्यायामितीकारं शास्ति ॥
नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् । ये ङीकाराः स्त्रीप्रत्यया-

स्तदर्थमेतत्स्यान् ॥ यत्तर्ह्याख्याग्रहणं करोति।
न हि तद्धितान्तमाख्या भवति ॥

अथवा पुनरस्तु तस्येदमित्यनेनाभि-
संवन्धेन । ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां
तद्धितलुग्वचनमिति । नैष दोषः । नावश्य
मयमेवाभिसंवन्धो भवति तस्येदमिति ।
अयमप्यभिसंवन्धोऽस्ति सोऽयमिति ।
कथं पुनरतास्मिन्स इत्येतद्भवति । चतुर्भिः
प्रकारैस्तास्मिन्स इत्येतद्भवति तात्स्थ्यान्ता-
द्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तत्साहचर्यादिति । ता-

टाप् प्रत्यय ज्ञात्वानन्तर पुढे सुप् होऊन नंतर
समास होणार. तो त्या टाप्-प्रत्ययान्त 'स्या'
शब्दाबरोबर होईल तेव्हा प्रकृत सूत्राने न्हस्य
अकारान्ताइन सांगितलेला टीप् प्रत्यय प्राप्त
होत नाही.

(वा. ३) हे सिद्ध होत आहे !

ते कसे ?

असे की-पुरुषवाचक जो प्रथम वगैरे आका-
रान्त शब्द त्यानेच त्याच्या स्त्रीचे प्रतिपादन
केले जाते.

पण 'त्याची स्त्री' याच अर्थी तद्धित प्रत्यय
प्राप्त होतो त्याचा टप् सांगितला पाहिजे असे
आताच सांगितले आहे ना ?

हा दोष येत नाही ! कारण, ज्या अर्थी
'पुंयोगादाख्यायाम्' या सूत्राने 'त्याची स्त्री'
हा अर्थ विवक्षित असताना टाप् हा स्त्री-
प्रत्यय सांगितला आहे त्या अर्थी याच आचा-
र्याच्या कृतीवरून असे ज्ञापित होते की 'त्याची
स्त्री' या अर्थी तद्धित प्रत्यय होत नाही.

हे शपथ जमत नाही. कारण प्रकृत
सूत्राचा उपयोग निराख्या प्रकारचा सभवतो.
तो असा की-ज्या तद्धित प्रत्ययान्ताच्या पुढे

स्त्रीप्रत्यय ईकार प्राप्त होत नाही तेथे स्त्री-
प्रत्यय ईकार हा इष्ट नसला तरी तो होण्या-
करिता प्रकृत सूत्र केले आहे असे म्हणता येईल.

पण प्रकृत सूत्राचा तथा उपयोग देता
येणार नाही. कारण, येथे आख्या शब्द घातला
आहे, आणि तद्धित-प्रत्ययान्त शब्द हा काही
आख्या म्हणजे नाव होऊ शकत नाही.

अथवा, प्रथम वगैरे मूळ शब्दाच्या अर्थाचा
'त्याची स्त्री' असाच त्याच्या स्त्रीची
संबंध असो.

पण तथा संबंध असेल तर त्या अर्थी तद्धित
प्रत्यय प्राप्त होतो त्याचा टप् सांगितला
पाहिजे असे सांगितले आहे ना !

हा दोष येत नाही. कारण, प्रथम वगैरे मूळ
शब्दाच्या अर्थाचा 'त्याची स्त्री' असाच संबंध
असतो असे नाही. तर 'तोच ही' असाही
त्याचा स्त्रीरुपान संबंध असतो.

पण वस्तुतः तो नसून त्याला तो असे कसे
वरे म्हणता येईल ?

का वरे ? तो नसून त्याला तो असे चार प्रका-
रांनी म्हणता येते. ते चार प्रकार म्हणजे- १
तात्पर्य, २ तादर्थ्य, ३ तत्सामीप्य, ४ तत्साहचर्य.

३- 'तस्येदम्' [४।३।१२०] म्हणजे 'त्याची ही
वस्तु' या अर्थी तद्धित प्रत्यय केल्यानंतर त्या वस्तूचे
रचनेचे विवरण असेल तेथे टाप् टीप् वगैरे प्रत्यय प्राप्त
होणाने तेथे ते होत असताना तेव्हा त्यामध्ये ज्या

टिप्पणी टाप् प्रत्यय होतो-उदा० मानो इय मान-
वीया दीप्ति-तेथे टाप् प्रत्ययाचा वाप करून प्रकृत
सूत्राने टीप् प्रत्यय होऊ लागेल असा प्रकृत सूत्राचा
उपयोग समजतो.

तस्थ्यात्तावत् । मञ्त्रा हसन्ति । गिरिर्द-
ह्यते । तादृर्म्यात् । जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त
इत्याह । ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटि-
न्यपि तानि क्रियन्त इत्यतो जटी ब्रह्मदत्त
इत्युच्यते । तत्सामीप्यात् । गङ्गायां घोषः ।
कूपे गर्गकुलम् । तत्साहचर्यात् । कुन्तान्प्र-
वेशय । यष्टीः प्रवेशयेति ॥

अथवा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्टशब्दः ।
ननु चोक्तं सुवन्तसमासवचनाच्चाकारान्ता-

नुपपत्तिरिति । नैप दोषः ।
गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समास-
वचनम् ॥ ४ ॥

गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासो
भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कान्ये-
तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५ ॥

अभ्रविलिप्ती सूपविलिप्ती । सुवन्तानां
समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाप् । टाप्युत्पन्ने

तात्स्थ्याचै उदाहरण-मञ्त्राः हसन्ति. येथें माच्या-
वर वसणारे लोक मञ्त्र नसून त्यांना मञ्त्र असें
म्हटलें आहे. तसेंच गिरिर्दह्यते येथें गिरि म्ह.
पर्वत, त्यावर असलेली झाडे वगैरे ही स्वतः
गिरि नसून त्यांना गिरि असें म्हटलें आहे.
तादृर्म्याचें उदा०-एखादा जटाधारी मनुष्य
स्वतः ब्रह्मदत्त नव्हे तरी त्याला पाहून 'हा
ब्रह्मदत्त' असा प्रयोग होतो. ब्रह्मदत्त आला
असतां जी त्याला उद्देशून पूजा, गोप्रदान
वगैरे कायें करावयाचीं तीं कायें त्यालाही
करतां येतात या अभिप्रायानें जटाधारी मनु-
ष्याला ब्रह्मदत्त असें म्हटलें आहे. तत्सामी-
प्याचें उदा० गङ्गायां घोषः (गंगेवर गवळ-
वाडा आहे.) कूपे गर्गकुलम् (विहिरी-
वर गर्गाचें घर आहे.) तत्साहचर्याचें उदा०
कुन्तान् प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशय.

अथवा प्रष्ठाची स्त्री ही वस्तुतः जरी पुढारी
नाहीं तरी तिचा भर्ता पुढारी आहे म्हणून
तिलाही पुढारी समजूनच प्रष्ट शब्द लावला
आहे असेंच असूं दे

४-येथें गंगेचा तीर हां गंगा नसून गंगेच्या जवळ
असल्यामुळे त्याला गंगा असें म्हटलें आहे तसेंच
तळ्याचा जवळचा प्रदेश हा तळें नसून त्याला तळें
असें म्हटलें आहे.

५-कुन्त म्ह. भाला, यष्टि म्ह. काठी. हे भाले
व काठ्या घेऊन लोक चालले आहेत. यांना आंत
आण असें येथें तात्पर्य आहे. येथें ते लोक हे स्वतः भाले
नव्हेत व काठ्याही नव्हेत. तथापि त्यांनाच कुन्त व
यष्टि असें म्हटलें आहे. कारण भाले व काठ्या यांचें त्या

पण सुवन्तार्शी समास होणार असल्यामुळे
त्याच्या पूर्वीच टाप् प्रत्यय होईल आणि
प्रकृत सञ्ज्ञानें डीप् प्रत्यय करतांना 'ह्रस्व
अकारान्त प्रष्ट असें मिळत नाही' असा दोष
दाखविला आहे त्याची वाट काय ?

हा दोष येत नाही.

(वा. ४) 'गति, कारक आणि उपपद
यांचा जो उत्तरपदावरोवर तत्पुरुष समास
सांगितला आहे तो त्या उत्तरपदामध्ये धातू-
हून कृत् प्रत्यय केला कीं लगेच त्या कृत्-
प्रत्ययान्तावरोवरच होतो, सुप् प्रत्ययाची वाट
पाहण्याचें कारण नाही' अशी परिभाषा
करावी.

या परिभाषेची प्रयोजनें तरी कोणतीं
आहेत ?

(वा. ५) अभ्रविलिप्ती व सूपविलिप्ती हीं
प्रयोजनें. येथें विलिप्ति या उत्तरपदाहून सुप् प्रत्यय
करून समास (२।१।३२) होणार; पण त्या
सुप् प्रत्ययाच्या पूर्वी अंतरगत्वास्तव स्त्रीप्रत्यय
होईल. तो टाप् प्रत्यय झाल्यावर व त्या-

लोकांशीं साहचर्य आहे. तसेंच भर्त्याचें साहचर्य
त्याच्या स्त्रीला असतें म्हणून तिला प्रष्ट असें म्हटलें
आहे.

६-तेव्हां प्र-उपसर्गपूर्वक रथा धातूहून क प्रत्यय
[३।१।३६] केला कीं लगेच त्या क-प्रत्ययान्ता-
वरोवरच प्र याचा समास [२।२।१९] झाला म्हणजे
त्याला प्रातिपदिक संज्ञा [१।२।४६] होऊन प्रकृत
सञ्ज्ञानें अकारान्त प्रातिपदिकाहून डीप् करतां येतो.

समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत । तत्र
क्तादल्पाख्यायामकारान्तादिति डीप्न
प्राप्नोति ॥

जातेर्डीप्विधाने ॥ ६ ॥

जातेर्डीप्विधाने प्रयोजनम् । व्याघ्री
कच्छपी । सुवन्तानां समासः । तत्रान्त-
रङ्गत्वाद्वाप् । टाप्युत्पन्ने समासः । प्राशब्दः
समस्येत । तत्र जातेरस्त्रीविषयाद्योपधाद-
कारान्तादिति डीप्न प्राप्नोति ॥

समासान्तस्य णत्वे ॥ ७ ॥

समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति
प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तप्रहणम-

नंतरं मुप्-प्रत्ययं ज्ञात्वावरं समासं होईल. तो
विलिप्ता या टाप्-प्रत्ययान्तं उत्तर-
पदांशरोवरं होईल. आणि तसें ज्ञात्वास त्या
नंतरं न्द्वय-अकारान्तं प्रातिपदिकं नसल्यामुळे
'क्तादल्पाख्यायाम्' (४।१।५१) यांना
डीप् प्रत्यय होणार नाही. तो होणें हा या
परिभाषेचा उपयोग आहे.

(वा. ६) जातिवाचकं शब्दाहूनं डीप्
प्रत्यय (४।१।६३) सांगितला आहे. तेथें या
परिभाषेचा उपयोग होतो. ही परिभाषा नसेल तर
व्याघ्री व कच्छपी येथें व-प्रत्ययान्तं उत्तरपदाहूनं
मुप् प्रत्यय ज्ञात्वांतरं समास होणार, पण त्या
मुप् प्रत्ययाच्या पूर्वी अंतरंगत्वास्तव अगोदर
टाप् प्रत्यय होऊन नंतरं पुढें मुप् प्रत्यय होऊन
प्रा व पा या उत्तरपदांशरोवरं समास होईल; व
त्यानंतरं न्द्वय अकारान्तं शब्द नसल्यामुळे
जातेरस्त्रीविषयात् (४।१।६३) यांना डीप्
होणार नाही.

(वा. ७) समासान्ताला सांगितलेल्या
णत्वाविषयी या परिभाषेचा उपयोग आहे.
'प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तप्रहणमसमा-

समासान्तप्रतिषेधार्थमिति । तस्मिन्क्रिय-
माणे मापवापिणी ब्रीहिवापिणी सुवन्तानां
समासः । तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वाङ्गीप्
डीप्युत्पन्ने समासः । वापिनीशब्दः सम-
स्येत । तत्र समासान्तस्येति णत्वं न
प्राप्नोति ॥

कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च ॥ ८ ॥

कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयोजनम् ।
सांकूटिनम् व्यावक्रोशी । अत्रावयवादु-
त्पत्तिः प्रसज्येत । गतिकारकोपपदानां कृद्धिः
सह समासो भवतीति न दोषो भवति ॥
सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवाद्दु-

सान्तप्रतिषेधार्थम्' (८।४।११ वा १) असें
(वार्तिककार) पुढें सांगणार आहेत. आणि तसें
सांगितलें असतां मापवापिणी, व ब्रीहिवापिणी
येथें मुप्-प्रत्ययान्तांशरोवरं समास होईल. पण
त्या मुप् प्रत्ययाचे पूर्वी अंतरंगत्वास्तव नका-
रान्ताहून सांगितलेला डीप् प्रत्यय (४।१।५)
होईल. आणि तो डीप् प्रत्यय (४।१।५)
केल्यानंतरं मुप् प्रत्यय होऊन वापिनी या
उत्तरपदांशरोवरं समास (२।२।१९) होऊन
लागेल. तेव्हा समासाच्या अंती असलेल्या
नकाराला सांगितलेलें णत्व होणार नाही.

(वा. ८) कृत्-प्रत्ययान्ताहून तद्धित
प्रत्यय केला असतां तेथें वृद्धि आणि इष्ट स्वर
साधतात हें या परिभाषेचें फल होय. उदा०
सांकूटिनम्, व्यावक्रोशी. येथें कूटिन् आणि
क्रोश एवञ्चा भागावहनच तद्धित प्रत्यय
हाला असता. पण 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः
सह समासवचनम्' ही परिभाषा घेतली म्हणजे
मात्र हा दोष येत नाही.

पण 'गतिकारकोपपदानाम्' ही परि-
भाषा घेतली तरी मुद्दाम कूटिन् व क्रोश एवञ्चां-

७-वि व भा हे उभार्ता पूर्वी असलेल्या प्रा
व गृहून व प्रत्यय [१।१।१३६] आणि कश्च उभार
अभ्यासां या व गृहून 'सुति' [१।२।४] या
वेगवेगळ्याने व प्रत्यय अनेक वेळे प्रत्यय होत आहेत.

८-गोर्गे (१।४।१३ टोप २३) पदा. सांकूटिन् व
व्यावक्रोश एवञ्चाहून तद्धित प्रत्यय ज्ञात्वामुळे त्या
तद्धित प्रत्ययामुळे होणारा स्वर सांकूटिन् व व्याव-
क्रोश एवञ्चा होतो.

त्पत्तिः प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति । एतयैव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अप्रातिपदिक-

त्वात् । कृत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषयेह शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह । इह हि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इति वाक्येऽपि लुक्प्रसज्येत । स्वरे च दोषः स्यात् । प्रकारकः प्रकरणम् । गतिकारकोपपदात्क-दन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो

वरुनच तद्धित प्रत्यय होणार आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं प्रत्ययाचें ग्रहण जेथें केलें असेल तेथें तो प्रत्यय ज्या प्रकृतीहून केला असेल त्या प्रकृतीला आरंभ करूनच त्या प्रत्ययान्ताचें ग्रहण होतें अशी परिभाषा आहे.

पण त्या परिभाषेचा अपवाद असलेली 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (१।४।१३ वा. ९.) अशी परिभाषा आहे. त्यामुळे संकृटिन् व तसाच व्यवक्रोश हा समुदाय कृत्-प्रत्ययान्त समजून त्याहून तद्धित प्रत्यय होईल.

तर मग 'कृद्ग्रहणे०' ही जर परिभाषा आहे तर तिनेच संकृटिन् व व्यावक्रोशी ही उदाहरणें साधतील. तेव्हां 'गतिकारकोपपदानाम्०' या परिभाषेचीं तीं प्रयोजनें नव्हेत.

'कृद्ग्रहणे०' ही परिभाषा घेतली तरी जांपर्यंत 'गतिकारकोपपदानाम्०' ही परिभाषा घेतली नाही तोंपर्यंत तीं उदाहरणें साधणार नाहीत.

काय कारण ?

कारण असें कीं 'संकृटिन्' एवढ्याला प्रातिपदिक संज्ञा नाही म्हणून त्याहून तद्धित प्रत्यय होणार नाही.

पण समास न झाल्यामुळे संकृटिन् एवढ्याला प्रातिपदिक संज्ञा न झाली तरी 'कृद्ग्रहणे०' या परिभाषेनेच 'विशिष्टकृत्-प्रत्ययान्त' म्हणून तेवढ्या समुदायाला प्रातिपदिक संज्ञा होईल.

अशा रीतीने प्रातिपदिक संज्ञेविपर्यी 'कृद्ग्रहणे०' ही परिभाषा आणणें शक्य आहे काय ?

तसें शक्य नाही. कारण 'मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते' येथें समास केला नाही त्या वेळीं (२।२।२१) 'कृद्ग्रहणे०' या परिभाषेमुळे वाक्याला प्रातिपदिक संज्ञा झाली तर मूलकेन छांतील तृतीया-प्रत्ययाचा लुक् (२।४।७१) होऊ लागेल. शिवाय 'प्रकारकः' व 'प्रकरणम्' येथें स्वराच्या संबंधानें दोष येतो. तो असा की-प्रकारक एवढ्याला समीसाच्या पूर्वीच 'कृद्ग्रहणे०' या परिभाषेने प्रातिपदिक संज्ञा होईल आणि कारक याहून सुप् प्रत्यय न झाल्यामुळे समास होणार नाही. आणि गति, कारक व उपपद यांच्या पुढील कृत्-प्रत्ययान्त उत्तरपदाला सांगितलेला प्रकृतिस्वर (६।२।१३९) होणार नाही.

हा दोष येत नाही. कारण प्रकारक या

९-तेव्हां कृटिन् एवढेंच इनुण्-प्रत्ययान्त समजलें जाईल. संकृटिन् एवढें समजलें जाणार नाही. म्हणून अण् हा तद्धित प्रत्यय (५।४।१५) कृटिन् एवढ्या वरूनच होईल. तसेच व्यावक्रोशी येथेही क्रोश एवढेंच णच् प्रत्ययान्त समजलें जाईल व तेवढ्यावरूनच अण् हा तद्धित प्रत्यय (५।४।१४) होऊ लागेल.

१०-कारण, 'गतिकारकोपपदानाम्०' ही परिभाषा नसल्यामुळे प्रातिपदिक संज्ञा होऊन सुप् प्रत्यय होऊन नंतर समासाची प्राप्ति येणार आहे.

११-कारण, समास झाल्याशिवाय उत्तर-पद म्हणतां येत नाही.

न स्यात् । नैप दोष । द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रय स्वरो भविष्यति । इहापि तर्हि साकूटिनम् व्यावक्रोशीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयावयवादुत्पत्तिं प्रसज्येत । अवयवादुत्पत्तौ सत्या को दोष । कौम्भकारेयो न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् ॥ तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्या. परिभाषाया उभाभ्यां तु

खलु सिध्यति ॥

अवदानाया तु ङीप्सङ्गः ॥ ९ ॥

अवदाताया तु ङीप्प्राप्नोति । अवदाता ब्राह्मणी । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः [४.१ ३९] इति ॥ नैप वर्णवाची । किं तर्हि । विशुद्धवाची । आतश्च विशुद्धवाच्येवं ह्याह

त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।

एतच्छिवे विजानीहि ब्राह्मणान्यस्य लक्षणमिति ॥

समुदायालाही प्रातिपदिक संज्ञा होईल आणि कारक ह्या अवयवालाही होईल दोषानाही येथे प्रातिपदिक संज्ञा होतील. त्यातील कारक या अवयवाला झालेल्या प्रातिपदिक संज्ञेमुळे शुप् प्रत्यय होऊन समास होऊन स्वरही होईल.

तर मग त्याप्रमाणेच साकूटिनम् व व्यावक्रोशी येथेही समुदाय आणि अवयव या दोषाना प्रातिपदिक संज्ञा होईल आणि त्या मध्ये कूटिन् व क्रोश या अवयवाला जी प्रातिपदिक संज्ञा होईल तिच्यामुळे तेवढ्याहून तद्धित प्रत्यय होऊ लागेल.

मग अवयवाहून तद्धित प्रत्यय झाला तर कोणता दोष येतो !

अवयवाहून तद्धित प्रत्यय झाला तर कौम्भकारेय हे रूप सिद्ध होणार नाही, कारण 'अवयवालाच वृद्धि आणि स्वर होतील' असा दोष पूर्वी (पृ. २०६ प. १९) दिला आहे तथा साकूटिनम् व व्यावक्रोशी येथेही येईल

१२-अत्रागत एवञ्च सप्तदश शब्द गौरवान् या अर्थवाचक आहे असे गृहीत घेऊन हा शब्द केव्हा आहे तद्वत्परकेशवशायम्० ही परिभाषा नमः शब्दने दात घेऊन गुरु प्रत्ययाच्या पूर्वी अत्रागतशब्दाचा टाप् प्रत्यय द्यावा या शब्दाचा गौरवान् हा अर्थ नमः स्वमुने ङीप् होणार नाही, आणि मगून समान

तेव्हा एकंदरीत 'गतिकारकोपपदानाम्०' या परिभाषेची साकूटिनम् व व्यावक्रोशी ही प्रयोजने आहेतच. आता ही परिभाषा आणि 'कृद्ग्रहणे०' ही परिभाषा ह्या दोन्ही परिभाषा घेतल्या असता साकूटिनम् व व्यावक्रोशी ही उदाहरणे सिद्ध होतात असे समजावे

(वा ९) अवदाता ब्राह्मणी या उदाहरणामध्ये 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न' (४.१.३९) या सूत्राने ङीप् प्राप्त होतो.

अवदात हा शब्द वर्णवाचक नव्हे तर त्याचा अर्थ शुद्ध असा आहे शिवाय शुद्ध या अर्थी अवदात शब्दाचा प्रयोगही आहे. तो असा—

त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।

एतच्छिवे विजानीहि ब्राह्मणान्यस्य लक्षणम् ॥

याचा अर्थ—हे शिवे ज्या ब्राह्मणाची विद्या, यज्ञ आणि कर्म या तीन गोष्टी अवदात गृहजे शुद्ध आहेत तो श्रेष्ठ ब्राह्मण समजावा.

शास्त्रानुर अवदाना हा शब्द वाताचक आहे तरी इस्व अक्षरात नमस्यामुने ङीप् प्रत्यय होत नाही परंतु 'गतिकारकोपपदानाम्०' ही परिभाषा घेतली म्हणजे मात्र टाप् प्रत्ययाच्या अगोदर समान होऊन ङीप् होऊन येतो हा दोष येतो

सूर्यादेवतायां चाव्यक्तव्यः । सूर्यस्य स्त्री
सूर्या । देवतायामिति किमर्थम् । सूरौ ॥
इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमार-
ण्ययवयवनमातुलाचार्याणामा-

नुक् ॥ ४ । १ । ४९ ॥

हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ १ ॥

हिमारण्ययोर्महत्त्वं इति वक्तव्यम् ।
महद्विमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥

यवाद्दोषे ॥ २ ॥

यवाद्दोष इति वक्तव्यम् । दुष्टो यवो
यवानी ॥

यवनाल्लिप्याम् ॥ ३ ॥

यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यम् । यवनानी
लिपिः ॥

‘सूर्यादेवतायां चाप् वक्तव्यः’ म्हणजे सूर्य
शब्दाहून ‘त्याची स्त्री’ हा अर्थ वितक्षित
असतांना चाप् प्रत्यय होतो असें म्हणावें, परंतु
ती स्त्री देवता असली पाहिजे. उदा०—
सूर्याची स्त्री देवता या अर्थी ‘सूर्या’.

येथें देवता असली पाहिजे असें कशा-
करितां म्हटलें आहे ?

कुन्ती ही सूर्याची स्त्री आहे पण देवता नव्हे.
तेथें सूर्यस्य स्त्री सूरौ असा ङीप् प्रत्ययच होतो.

(सू. ४९ वा. १) हिम व अरण्य या
शब्दाहून त्यांचें महत्त्वं हा अर्थ असतांना
ङीप् प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा० मोठें
हिम या अर्थी हिमानी; मोठें अरण्य या
अर्थी अरण्यानी.

(वा. २) यव शब्दाहून त्याचा दोष हा
अर्थ असतांना ङीप् प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा०—दुष्ट यव या अर्थी यवानी.

(वा. ३) यवन शब्दाहून त्यांची लिपि
या अर्थी ङीप् प्रत्यय होतो असें म्हणावें.
उदा. यवनांची लिपि या अर्थी यवनानी.

१ (सू. ४९)—रुद्र, वरुण, भव, शर्व, रुद्र, मृड,
मातुल आणि आचार्य या शब्दाहून ‘त्याची स्त्री’ या
अर्थी ङीप् प्रत्यय होतो. तसेंच हिम, अरण्य, यव आणि

उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ ४ ॥

उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति वक्तव्यम् ।
उपाध्यायी उपाध्यायानी । मातुली मातु-
लानी ॥

मुद्रलाच्छन्दासि लिचि ॥ ५ ॥

मुद्रलाच्छन्दासि लिचेति वक्तव्यम् ।
स्थीरभून्मुद्रलानी ॥

आचार्यादणत्वं च ॥ ६ ॥

आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम् । आचा-
र्यानी ॥

आर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ ७ ॥

आर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यम् । आर्या
आर्याणी । क्षत्रिया क्षत्रियाणी ॥

(वा. ४) उपाध्याय आणि मातुल या
शब्दाहून ‘त्याची स्त्री’ या अर्थी ङीप् प्रत्यय
केला असतां त्या शब्दांना आनुक् आगम
विकल्पानें होतो असें म्हणावें. उदा० उपाध्या-
यस्य स्त्री उपाध्यायी, उपाध्यायानी. मातुलस्य
स्त्री मातुली, मातुलानी.

(वा. ५) वेदामध्ये मुद्रल शब्दाहून
स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ङीप् प्रत्यय होतो,
तो लिच् होतो आणि मुद्रल शब्दाला आनुक्
आगम होतो असें म्हणावें. उदा. स्थी-
रभून्मुद्रलानी.

(वा. ६) आचार्य शब्दाहून ङीप्
प्रत्यय आणि आचार्य शब्दाला आनुक्
आगम केला असतां त्याच्या नकाराला णत्व
(ङीप्) होत नाही असें म्हणावें. उदा०
आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी.

(वा. ७) आर्य आणि क्षत्रिय या
शब्दाहून ‘त्याची स्त्री’ या अर्थी ङीप् प्रत्यय
आणि आनुक् आगम हे विकल्पानें होतात असें
म्हणावें. आर्या, आर्याणी; क्षत्रिया, क्षत्रियाणी.

यवन या शब्दाहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ङीप्
प्रत्यय होतो. आणि या सर्वच शब्दांना आनुक् असा
आगम होतो. उदा०—इन्द्राणी, वरुणानी इत्यादि.

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ४।१।५० ॥

करणपूर्वादिति किमर्थम् । गवा क्रीता । अश्वेन क्रीता । करणपूर्वादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि हि क्रीतशब्द करणपूर्व । विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति मनसाक्रीतीति न सिध्यति ॥ एव तर्हि नैवं विज्ञायते करण पूर्वमस्मात्क्रीतशब्दात्सोऽय करणपूर्वस्तस्मात्करणपूर्वात्क्रीतशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । करणमस्मिन्प्रातिपदिके पूर्व तदिदं करणपूर्वम् तस्मात्करणपूर्वात्प्रातिपदिकार्त्कीतान्तादनुपसर्जना-

दिति ॥

[क्रीदल्पाख्यायाम् ॥ ४।१।५१ ॥]

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्

॥ ४।१।५२ ॥

अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अन्तोदात्ते जातस्य प्रतिषेधो वक्तव्य ।

दन्तजाता स्तनजाता ॥

पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे ॥ २ ॥

पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्तव्यम् । पाणिगृहीती भार्या । यस्या हि यथाकथंचित्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति ॥

(सू. ५०) येथें करणपूर्वात् असें कशा-
परिता म्हटलें आहे !

गवा क्रीता व अश्वेन क्रीता या वाक्यामध्ये
डीप् प्रत्यय न झाला पाहिजे म्हणून म्हटलें
आहे

पण 'करणपूर्वात्' असें म्हटलें तरी येथें
डीप् प्रत्यय प्राप्त होतोच. कारण येथेही क्रीत
शब्दाच्या पूर्वी गो हें करण आहेच.

गो हें करण जरी आहे तरी त्याच्या
पुढील तृतीया विभक्तीनें व्यवधान असल्या-
मुळे येथें डीप् होणार नाही.

पण जर विभक्ति प्रत्ययामुळेमुद्धा व्यवधान
होत असेल तर मनसाक्रीती येथें डीप्
प्रत्यय होणार नाही.

तर मग करण आहे. पूर्वी ज्याहून असा

क्रीत शब्द असा अर्थ येथें समजू नये, तर
करण आहे पूर्वपद ज्या प्रातिपदिकामध्ये असें
जें अनुपसर्जन क्रीत शब्द अती असलेलें
प्रातिपदिक त्याहून खीत्व विवक्षा असताना
डीप् प्रत्यय होतो असा अर्थ समजावा.

(सू. ५२ वा. १) जात शब्द उत्तरपद
असलेल्या बहुव्रीहीहून प्रकृत सूत्रानें डीप् प्रत्यय
होत नाही असें म्हणावें. उदा०—दन्तजाता,
स्तनजाता.

(वा. २) पाणिगृहीती वगैरे शब्दामध्ये
जो डीप् प्रत्यय होतो तो विशेष अर्थ अस-
ताना होतो असें म्हणावें उदा० 'पाणि
गृहीती' भार्या. ज्या स्त्रीचा हात कोणीतरी
सहन धरला असेल अशी स्त्री या अर्थी
'पाणिगृहीता' असाच प्रयोग होतो.

१ (सू. ५०)—ज्या प्रातिपदिकामध्ये करण पूर्वपद
आहे अशा क्रीतशब्दान प्रातिपदिकाहून रशीत्व विवक्षा
अमताना डीप् प्रत्यय होतो उदा०—वस्त्रेण क्रीता
वस्त्रेणीती, गवा क्रीता गेव्रीती

२ 'मापमन्न' हा श्लोक समाम (६।३।४)
अश्वे येथें मनसाक्रीत यत्ना प्रातिपदिक सज्ञ आहे

१ (सू. ५१)—ज्या प्रातिपदिकामध्ये पूर्वपद करण
असे अशा क-प्रत्ययान्न प्र-निर्देशाहून रशात्वविवक्षा
अमताना डीप् प्रत्यय होतो परंतु परार्थाचा संबंध

येथे टिकणी अमला पाहिजे उदा०—अग्निरिप्ती यौ

१ (सू. ५२)—ज्या बहुव्रीहीचे उत्तरपद क-
प्रत्ययात आहे अशा अन्तोदात्त बहुव्रीहीहून रशीत्व
विवक्षा अमताना डीप् प्रत्यय होतो उदा०—उरमित्री
येथें मित्र याला परिजात (२।२।३६ वा १)
शाल्य आहे आणि 'जानिगाल०' (६।२।१७०)
या सूत्राने अनोपसर्ग शाल्य आहे

२—विशदामध्ये भाषानें विधिपूर्वक केलेली स्त्रीचे
पाणिग्रहण हा विशेष अर्थ होय

बहुलं तणि ॥ ३ ॥
बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं
तणीति । संज्ञालुन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयो-
जनम् ।

प्रबद्धविलूनाग्रथम् ॥ ४ ॥
प्रबद्धविलूनी प्रबद्धविलूना ॥
अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादि-
पूर्वात् ॥ ५ ॥

अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वा-
दिति वक्तव्यम् । बहु । बहुकृता । नञ् ।
अकृता । सु । सुकृता । काल । मासजाता
संवत्सरजाता । सुखादि । सुखजाता दुःख-

(वा. ३) येयं बहुलं तणि असें म्हणावें.
तणि म्हणजे काय ?
'तणि' या शब्दानें संज्ञा शब्द आणि
वेद या दोघांचें ग्रहण होतें तेव्हां त्या दोन
ठिकाणीं बाहुल्येकरून डीप् प्रत्यय होतो असें
म्हणावें.

याचा काय उपयोग ?
(वा. ४) प्रबद्धविलूना येयं डीप् प्रत्यय
बाहुल्येकरून होतो हा त्याचा उपयोग होय.
(वा. ५) बहु, नञ्, सु, कालवाचक शब्द
आणि सुखादिगणपठित शब्द हे पूर्वपद अस-
तील तर त्या अन्तोदात्त बहुव्रीहीहून हा डीप्
प्रत्यय होत नाही असें म्हणावें. उदा०-बहु-
कृता, अकृता, सुकृता, मासजाता, संवत्सर-
जाता, सुखजाता, दुःखजाता.

(वा. ६) अथवा बहुव्रीहीमधील पूर्व-
३-जिचे बंध सुटले आहेत अशी. येयं बन्ध धातू-
हून भावी क्त प्रत्यय केला आहे.
४-असें म्हटलें म्हणजे पूर्वाचें वार्तिक (५)
करावयास नको. कारण बहु नञ् चोरे शब्द हे जाति-
शब्द नव्हेत.

१ (सू. ५३)-ज्या बहुव्रीहीचें पूर्वपद स्वाङ्गभिन्न
आहे आणि उत्तरपद क्त-प्रत्ययान्त आहे अशा अन्तो-
दात्त बहुव्रीहीहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना डीप् प्रत्यय

जाता ॥
जातिपूर्वाद्वा ॥ ६ ॥
अथवा जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥
[अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ४।१।५३ ॥]
स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोप-
धात् ॥ ४।१।५४ ॥
स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्युच्यते किं स्वाङ्गं
नाम ।

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।
अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चैतत्तथा युतम् ॥
अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गम् ॥ अद्रवमिति
किमर्थम् । बहुलोहिता । नैतदस्ति । बहुचो-

पद जाति शब्द पाहिजे असें म्हणावें.
(सू. ५४) येयं स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् असें
म्हटलें आहे. पण येयं स्वाङ्ग म्हणजे काय ?
(श्लो. १) जो पदार्थ पातळ नसून मूर्त
आकाराचा आहे आणि विकारापासून झालेला
नव्हे असा प्राण्याच्या शरीरांतील जो मुख,
हात, पाय चोरे अवयव तो स्वाङ्ग होय. प्राणि-
भिन्नाचे ठिकाणीही असलेला स्वाङ्ग होय.
येयं स्वाङ्ग ज्याला म्हणतात तो पदार्थ
पातळ नसावा असें कशाकरितां म्हटलें आहे ?
बहुलोहिता येयं डीप् प्रत्यय होऊं नये
म्हणून म्हटलें आहे.

हा उपयोग वरोवर दिसत नाही. कारण
येयं लोहित हें स्वाङ्ग आहे असें समजून
डीप् प्राप्त झाला तरी स्वाङ्गवाचक शब्दा-
मध्ये बहुत अच् असतील तर डीप् प्रत्यय
विकल्पानें होतो. उदा०-सुरापीती, सुरापाता.

१ (सू. ५४)-उपधेला संयोग नसेल जो
उपसर्जन स्वाङ्गवाचक शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून-
स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना डीप् प्रत्यय विकल्पानें होतो.
उदा०-चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा.

२-लोहित म्ह. रक्त. तें येयं पातळ आहे म्हणून
येयं त्याला स्वाङ्ग म्हणतां येत नाही.

नेति प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि । बहुकफा ॥ मूर्तिमदिति किमर्थम् । बहुबुद्धि बहुमना । नैतदास्ति । अत इति वर्तते । इदं तर्हि । बहुज्ञाना ॥ प्राणिस्थामिति किमर्थम् । शृङ्गमुखा शाला ॥ अविकार-जमिति किमर्थम् । बहुगडु बहुपिटका । नैतदास्ति । इह तावद् बहुगडुरित्यत इति वर्तते । बहुपिटकेति बहुचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि । बहुशोफा ॥ अतस्त्य तत्र दृष्ट च । अप्राणिस्थ प्राणिनि दृष्टं च होत नाही (४।१।५६) असा त्याचा निषेध होईल.

तर मग बहुकफा हें उदाहरण घ्या

आतां स्वाग ज्याला म्हणतात तो पदार्थ मूर्त आकाराचा असावा असे कशाकरिता म्हटलें आहे ?

बहुबुद्धि बहुमनाः घोगे ठिकाणीं ढीप् प्रत्यय होऊ नये म्हणून म्हटलें आहे

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही कारण येथें अत याची अनुवृत्ति आहे तेव्हा ह्रस्व भकारान्त प्रातिपदिकाहूनच हा ढीप् प्रत्यय होणारा आहे

तर मग बहुज्ञाना हें उदाहरण घ्या.

आता स्वाग ज्याला म्हणतात तो पदार्थ प्राण्याच्या शरीरातील पदार्थ असला पाहिजे असे कशाला म्हटलें आहे ?

शृङ्गमुखा शाला येथें ढीप् प्रत्यय हाऊ नये म्हणून म्हटलें आहे ?

आता स्वाग ज्याला म्हणतात तो पदार्थ विकारापासून शालेला नसावा असे कशा करिता म्हटलें आहे ?

बहुगडु बहुपिटका घोगे ठिकाणीं ढीप् प्रत्यय होऊ नये म्हणून म्हटलें आहे

१-कफ हा पदार्थ पदार्थ असल्यामुळे स्वतःचा

४-अग्नी बुद्धि व मनस् हे दृष्ट -ह्रस्व-भकारान्त

स्वाङ्गसंज्ञ मवति । दीर्घकेशी रथ्येति ॥ तस्य चेत्तत्तथा युतमप्राणिनोऽपि स्वाङ्गसंज्ञ मयतीति । दीर्घनासिक्यर्चा । तुङ्गनासि क्यर्चेति ॥

अथोपसर्जग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । शिखा ।

उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीधधिकारात् ॥ १ ॥

उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीह्याधिकारात् । बहुव्रीहेरिति वर्तते । क

हे उपयोग बरोबर दिसत नाहीत त्यापैकीं बहुगडु येथें तर गडु हें प्रातिपदिक अकारान्त नाही आणि येथें तर अत अशी अनुवृत्ति आहे तसेंच बहुपिटका येथें पिटक शब्दामध्ये बहुत अच असल्यामुळे ढीप् प्रत्ययाचा निषेध होईल तर मग बहुशोफा हें उदाहरण घ्या.

तसेंच जो प्राण्याच्या शरीरामध्ये दृष्ट पदार्थ तो इतर ठिकाणीं असला तरी स्वाङ्ग होय. उदा० दीर्घकेशी रथ्या.

तसाच जो प्राण्याचा शरीरामधील पदार्थ प्राण्याच्या शरीरात जसा संयुक्त असतो तसाच तो प्राणिभिन्नाचे ठिकाणीं संयुक्त असेल तर तोही स्वाग होय उदा० दीर्घनासिकी अर्चा, तुङ्गनासिकी अर्चा.

आता येथें उपसर्जन-ग्रहण कशाकरिता केलें आहे ?

शिखा या उदाहरणामध्ये ढीप् प्रत्यय न व्हावा म्हणून केलें आहे

(वा १) ह्या सूत्रामध्ये उपसर्जन ग्रहण करण्यात काही अर्थ दिसत नाही.

काय कारण ?

कारण असें की बहुव्रीहि पदाची मागून अनुवृत्ति येथें येत आहे.

५-गडु म्ह गडु व पिटक म्ह पट हे विकारासुद्धे होणारे पदार्थ आहेत

६-शोफ म्हणजे सूत्र

७-अचा म्हणजे प्रतिमा.

प्रकृतम् । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् [४.१.५२]
इति, ॥ बहुवृत्त्यर्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्त-
व्यम् । बहुचो नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति
तद्बहुवृत्त्यग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विशा-
येत । बहुच उपसर्जनाच्चेति । अथाक्रियमाण
उपसर्जनग्रहणे कस्य बहुवृत्त्यग्रहणं विशेषणं
स्यात् । बहुव्रीहेरिति वर्तते बहुव्रीहिविशे-
षणं चिन्तयेत् । अस्ति चेदानीं कश्चिदवह-
न्बहुव्रीहिर्यदर्थो विधिः स्यात् । अस्ती-
त्याह । स्वडा स्वडीति ॥

बहुवृत्त्यर्थमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम्
॥ २ ॥

स्वाङ्गग्रहणं क्रियते तद्बहुवृत्त्यग्रहणेन विशेष-
यिष्यामः । स्वाङ्गाद्बहुचो नेति ॥ एवं
तर्ह्यन्तोदात्तादिति वर्तते अन्तोदात्तार्थो
ऽयमारम्भः ।

अनन्तोदात्तार्थमिति चेत्सहादिकृतत्वा-
त्सिद्धम् ॥ ३ ॥

यदयं सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च [४.१.५७]
इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो

मागे कोठे वरे बहुव्रीहि पद आहे ?
बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् (४।१।५२) येथे
आहे.

तर मग बहुवृत्त्याकरितां उपसर्जन-ग्रहण केलें
पाहिजे. प्रातिपदिक जर बहुच् असेल तर तेथें
डीप् प्रत्यय होत नाही असा निषेध पुढें
(४।१।५६) सांगणार आहेत. तेव्हां तें बहुच् हें
उपसर्जनाचें विशेषण आहे असें समजलें पाहिजे.
तेव्हां ज्यामध्ये बहुत अच् आहेत अशा उप-
सर्जन स्वाङ्गाहून डीप् होत नाही असा
त्याचा अर्थ होतो.

पण येथें उपसर्जन-ग्रहण केलें नाही तर
बहुच् हें कोणाचें वरें विशेषण होईल ?

मागून बहुव्रीहेः या पदाची अनुवृत्ति येत
आहे. तेव्हां तें बहुव्रीहेचें विशेषण होईल.

पण ज्यामध्ये बहुत अच् नाहीत असा
एखादा तरी बहुव्रीहि आहे काय की ज्या-
करितां बहुच् हें बहुव्रीहेचें विशेषण दिलें
जात आहे असें म्हणतां येईल ?

होय, आहे तर. उदा० स्वडी, स्वडी.

८-अह म्ह. विचवाची नांगी. येथें प्रकृत सज्ञानें
डीप् प्रत्यय विकल्पातें होतो.

९-बहुव्रीहेची अनुवृत्ति आली म्हणजे तेथें स्वाङ्ग-
हें उपसर्जन असणारच असे असताही जें येथें उपसर्जन.
ग्रहण केलें आहे ते अशाकरितां की- बहुव्रीहेवरिच
अन्तोदात्तात् याचा संवध होईल, तो होऊ नये. अन्तो-

(वा. २) 'बहुच् कोण' तें समजण्याकरितां
उपसर्जन-ग्रहण केलें असेल तर तें कार्य
स्वाङ्ग-ग्रहणानेंच सिद्ध होत आहे. येथें
स्वाङ्गात् असें म्हटलें आहे त्यालाच बहुच्
हें विशेषण लावतां येईल. म्हणजे ज्यामध्ये
बहुत अच् आहेत अशा स्वाङ्गवाचक
शब्दाहून डीप् प्रत्यय होत नाही असा अर्थ
होईल.

तर मग आतां अन्तोदात्तात् असें मागून
चालूं आहे तेव्हां अन्तोदात्त नसतांनाही डीप्
प्रत्यय होण्याकरितां येथें उपसर्जन-ग्रहण केलें
आहे असें म्हणतां येईल.

(वा. ३) अन्तोदात्त नसला तरी तेथें
डीप् प्रत्यय होण्याकरितां उपसर्जन-ग्रहण केलें
आहे असें असेल तर तेही बरोबर नाही.
कारण, सह वगैरे शब्द पूर्वी असतांना जो
निषेध केला आहे त्यावरूनच तें सिद्ध होत
आहे. असें पहा की 'सहनञ्विद्यमान-
पूर्वाच्च' (४।१।५७) या सूत्रानें अन्तोदात्त
नसतांही जो डीप् प्रत्ययाचा निषेध आचा-

दात्त असो अथवा नसो, फक्त स्वाङ्ग हें उपसर्जन
असले म्हणजे तेथे डीप् प्रत्यय झाला पाहिजे.

१०-सहनासिका वगैरे बहुव्रीहेमध्ये पूर्वपठाला
प्रकृतस्वर (६।२।१) झाला असतां शेष-निवातानें
(६।१।२५८) वाकांचे अच् अनुदात्त होत असल्या-
मुळे तेथें बहुव्रीहि अन्तोदात्त होत नाही.

नन्तोदात्तादपि भवतीति ॥

स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु ॥ ४ ॥

स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । स्वाङ्गाद्यथा स्यात्स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत् । कल्याणपाणिपादा ॥ अथ क्रियमाणे ऽप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् । न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते । काशिकोसलीया इति । जनपदतदवध्योरिति चुब्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयो-
यौनीं केला आहे त्यावरून ते असे सुचवितात कीं अन्तोदात्त नसला तरी प्रकृत सूत्रानें ङीप् प्रत्यय द्योतो.

(पा. ४) स्वाङ्गवाचक शब्द अनेक असतील तेथे ङीप् प्रत्यय न होण्याकरिता येथे उपसर्जन-ग्रहण केलें पाहिजे. स्वाङ्गवाचक शब्द एकच असेल तेथेच ङीप् प्रत्यय झाला पाहिजे. कल्याणपाणिपादा असा स्वाङ्गवाचक पाणिपाद वगैरे शब्दांचा समुदाय असेल तेथें होऊ नये.

पण येथें उपसर्जन-ग्रहण केलें तरी कल्याणपाणिपादा येथें ङीप् प्रत्यय कां बरें होत नाही ? येथें पाणिपाद हें स्वाङ्ग उपसर्जन आहेच.

येथें ङीप् प्रत्यय न होण्याचें कारण असें कीं पाणि आणि पाद हे दोन्ही मिळून स्वाङ्ग नव्हे. उदा० जनपदाच्या समुदायाला मिळून काहीं जनपद म्हणत नाहीत. म्हणूनच काशिकोसलीयाः येथें 'जनपदतदवध्योश्च' (४।२।१२४) हा वुच् प्रत्यय होत नाही.

हाही येथें उपसर्जन-ग्रहणाचा उपयोग बरोबर दिसत नाही, कारण पूर्वसूत्रांतून अ-

११- 'काशयश्च कोशलश्च' अशा अर्थी काशि-कोशल हा द्व द्व वरून पुढें 'तत्र प्रव.' या अर्थी छ प्रत्यय (४।२।१२४) झाला आहे. काशि व कोशल या नावाचे जनपद निरनिराळे आहेत. परंतु येथें जर

जनम् । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति वर्तते तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः । अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति । यच्चात्रा स्वाङ्गपूर्वपदात्परं न तदन्तो बहुव्रीहिर्यदन्तश्च बहुव्रीहिर्न तद स्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम् ॥ ननु च तत्पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणम् । नेत्याह । पूर्वपदविशेषणं तत् । न स्वाङ्गमस्वाङ्गम् पूर्वं पदं पूर्वपदम् अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदम् अस्वाङ्गपूर्वपदादिति । यद्येवं पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति । बहुव्रीहिश्च विशेषितः । कथम् ।

स्वाङ्गपूर्वपदात् याची अनुवृत्ति येथें आहे. त्याचा स्वाङ्गकडे संबंध करूं. तेव्हां अस्वाङ्ग अशा पूर्वपदाच्या पुढील जो स्वाङ्गवाचक शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून ङीप् प्रत्यय होतो असा येथें अर्थ होईल. तेव्हां कल्याणपाणिपादा येथें अस्वाङ्ग अशा कल्याण या पूर्वपदाच्या पुढील जो स्वाङ्गवाचक शब्द पाणि हा आहे तदन्त बहुव्रीहि नाही; आणि बहुव्रीहीच्या शेवटीं जो स्वाङ्गवाचक पाद हा शब्द तो अस्वाङ्ग अशा कल्याण या पूर्वपदाच्या पुढें नाही.

पण, पूर्वसूत्रामधील 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' या शब्दामध्ये कर्मधारय समास करून पूर्वपदाकडेच त्याचा संबंध करावयाचा आहे. तो असा:— 'न स्वाङ्गम् अस्वाङ्गम् पूर्वं च तत् पदं च पूर्वपदम्, अस्वाङ्गं च तत् पूर्वपदं च' म्हणजे अस्वाङ्ग असें जें पूर्वपद त्याच्या पुढें असाच तेथें अर्थ आहे.

पण पूर्वसूत्रामध्ये असेच असेल तर तेथें बहुव्रीहीला कांहीच विशेषण नाही असें होतें.

बहुव्रीहीलाही विशेषण तेथें आहे.

त्याच्या समुदायाला जनपद म्हटलें तर जनपदवाचकाहून सागितलेला वुच् प्रत्यय (४।२।१२५) छ प्रत्ययाचा बाध करून होऊ लागेल.

क्तादिति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयि-
ष्याम् । अस्वाज्ञात्पूर्वपदात्परं यत्कान्तं
तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहुव्रीहेरिति
वर्तते उपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् । निष्केशी
यूका । अतिकेशी मालेति ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्ण-
शृङ्गाच्च ॥ ४।१।५५ ॥

नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च
॥ १ ॥

नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति
वक्तव्यम् । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा ॥

कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ २ ॥

कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति वक्त-

तै कसे ?

तेथें मागून कात् या पदाची अनुवृत्ति
आहे. त्याचा बहुव्रीहीकडे संबंध करूं. म्हणजे
एकंदर त्याचा अर्थ असा होतो की :-अस्वाङ्ग
अज्ञा पूर्वपदाच्या पुढील जें क्त-प्रययान्त
उत्तरपद तदन्त बहुव्रीहीहून डीप् प्रत्यय वि-
कल्पानें होतो.

तर मग आतां येथें जें उपसर्जन-ग्रहण
केलें आहे त्याचा उपयोग असा समजावा की,
बहुव्रीहीची अनुवृत्ति येत असतांना ज्या अर्थी
येथें उपसर्जन ग्रहण केलें आहे त्या अर्थी
बहुव्रीहीची अपेक्षा न धरतां फक्त उपसर्जन
असलें की तेथें डीप् प्रत्यय होतो असें आचा-
र्यांच्या मनांत आहे. उदा० केशेभ्यः नि-
ष्कान्ता निष्केशी यूका, केशान् अतिकान्ता
अतिकेशी माला.

(सू. ५५ वा. १) हा जो नासिका
वगैरे शब्द अन्ती असलेल्या प्रातिपदिकाहून
विकल्पानें डीप् प्रत्यय सांगितला आहे तेथें
पुच्छ शब्दही ज्यास्त घालावा. उदा०

१ (सू. ५५) -नासिका, उदर, ओष्ठ, जङ्घा,
दन्त, कर्ण आणि शृङ्गा हे जे स्वाङ्गवाचक उपसर्जन
शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून स्त्रीत्व-विषया असतांना

व्यम् । कवरपुच्छी मणिपुच्छी विषपुच्छी
शरपुच्छी ॥

उपमानात्पक्षाच्च ॥ ३ ॥

उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् ।
उल्लूकपक्षी शाला । उल्लूकपुच्छी सेनेति ॥

नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्वि-
द्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिपेधो विप्रातिपेधेन

॥ ४ ॥

नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्वि-
द्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिपेधो भवति विप्रातिपे-
धेन । नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः ।
कल्याणनासिकी कल्याणनासिका । सहन-
ञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिपेधस्याव-
काशः । समुखा अमुखा विद्यमानमुखेति ।

कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा.

(वा. २) कवर, मणि, विष आणि शर या
शब्दांच्या पुढील जो पुच्छ शब्द तदन्त प्राति-
पदिकाहून डीप् प्रत्यय नित्य होतो असें
म्हणावें. उदा० कवरपुच्छी, मणिपुच्छी,
विषपुच्छी, शरपुच्छी.

(वा. ३) उपमानवाचक शब्दांच्या पुढील
जो पक्ष शब्द किंवा पुच्छ शब्द तदन्त प्राति-
पदिकाहून डीप् प्रत्यय नित्य होतो असें
म्हणावें. उदा. उल्लूकपक्षी शाला, उल्लूकपुच्छी
सेना.

(वा. ४) हा जो नासिका वगैरे शब्द
अन्ती असलेल्या प्रातिपदिकाहून विकल्पानें
डीप् प्रत्यय सांगितला आहे त्याचा,
'सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च' हा पुढील निषेध
विप्रातिपेधामुळे परत्वास्तव बाधक होतो.
'कल्याणनासिकी च कल्याणनासिका' येथें
प्रकृत सूत्रानें सांगितलेल्या विकल्पाला अव-
काश आहे. तसेंच समुखा अमुखा च
विद्यमानमुखा येथें 'सहनञ्विद्य०' या

विकल्पानें डीप् प्रत्यय होतो. उदा०-तुङ्गनासिकी,
तुङ्गनासिका.

इहोभयं प्राप्नोति । 'सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति । सहनाञ्चिद्यमानपूर्वलक्षणश्च । पुरस्तादप-
चादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्त इत्येवमियं विभाषा बहुलक्षण प्रतिषेधं बाधिष्यते सहनाञ्चिद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते । ओष्ठजद्वादन्तकर्णशृङ्गाद्येति संयोगोपध-
लक्षणश्च प्रतिषेधं प्राप्नोति सहनाञ्चिद्यमान-
पूर्वलक्षणश्च । मध्येऽपवादा पूर्वान्विधीन् बाधन्त इत्येवमियं विभाषा संयोगोपध-
लक्षण प्रतिषेधं बाधिष्यते सहनाञ्चिद्यमान-
पूर्वलक्षणं न बाधिष्यते ॥
[न क्रोडादिवहचः ॥ ४।१।५६ ॥

निषेधाला अवकाश आहे. आणि सनासिका अनासिका व विद्यमाननासिका येथे दोघाचीही प्राप्ति येते, तेव्हा तेथे विप्रतिषेधामुळे 'सहनञ्-
विद्यमानपूर्वाच्च' हा निषेध परत्वास्तव बाधक होतो.

पण येथे विप्रतिषेधच मुळीं संभवत नाही. कारण हा विधि आहे आणि तो निषेध आहे आणि विधि व निषेध यामध्ये विप्रतिषेध आहे असे म्हणणे योग्य नाही

येथे काही हा विधि जणू काय मऊ काप साचा बनविला आहे असे समजून ये, तर निषेधाच्या विषयामध्ये निषेधाला बाजूला सारण्याकरिताच मुद्दाम बनविला आहे तेव्हा हा जसा 'नासिका, उदर वगैरे शब्दाविषयी बह्वच प्रातिपदिकाहून ङीप् होत नाही' या पुढील सूत्राने सांगितलेल्या निषेधाचा बाध करतो आणि ओष्ठ वगैरे शब्दाविषयी 'अस संयोगोपधात्' या पूर्वसूत्रामध्येच असलेल्या निषेधाचा बाध करतो तसा 'सहनञ्चिद्यमान-पूर्वाच्च' या निषेधाचाही बाध करील.

तर मग आता येथे उपाय तरी काय योजावा?

२-निषेध हा जसा विधीला दूर सारण्याकरिताच अवतीर्ण झालेला असतो तसा काही विधि हा निषेधाला दूर सारण्याकरिता अवतीर्ण झालेला नसतो तेव्हा निषेध हा प्रबल असल्यामुळे विधि आणि निषेध याची परावरी नसते म्हणून विप्रतिषेध संभवत नाही

उपाय असा की नासिका व उदर शब्दा-
विषयी बह्वच म्हणून पुढील सूत्राने निषेध प्राप्त होत, तसाच त्याच्या पुढील 'सहनञ्-
विद्यमानपूर्वाच्च' हाही निषेध प्राप्त होतो. तेव्हा 'पूर्वी पठित असलेला अपवाद हा जवळच्या विधीचा बाध करतो त्याच्या पलीकडील विधीचा बाध करीत नाही' या न्यायाने प्रकृत सूत्राने सांगितलेला हा विकल्प बह्वच म्हणून सांगितलेल्या जवळच्या निषेधाचा बाध करील, 'सहनञ्चिद्यमान०' या निषेधाचा बाध करणार नाही. तसेच ओष्ठ, जड्या, दन्त, कर्ण आणि शृङ्गा या पाच शब्दाविषयी उपधेला संयोग असल्यामुळे असंयोगोपधात् हा पूर्व सूत्रातील निषेध प्राप्त होतो, आणि 'सहनञ्०' हाही निषेध प्राप्त होतो. तेव्हा तेथे 'मध्ये पठित असलेला अपवाद हा पूर्वविधीचा बाध करतो, पुढील विधीचा बाध करीत नाही' या न्यायाने प्रकृत सूत्राने सांगितलेला हा विकल्प 'असंयोगोपधात्' या पूर्वीच्या निषेधाचाच बाध करील, 'सहनञ्०' या पुढील निषेधाचा बाध करणार नाही.

१ (सू.५६)-क्रोडादिगणपठित जे शब्द आणि ज्या-
मध्ये बहुत अच् आहेत असे जे स्वाङ्गवाचक शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून ङीप् प्रत्यय होत नाही उदा० कल्याण क्रोडा, पशुजघना क्रोड म्ह अश्वाचे उर स्थल

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥४।१।५७।
 नस्वमुखात्संज्ञायाम् ॥४।१।५८॥
 दीर्घजिह्वी च च्छन्दासि
 ॥४।१।५९॥]

दिक्पूर्वपदान्डीप् ॥४।१।६०॥
 दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ।
 प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी ॥

डीविविधाने ह्यन्यत्रापि डीविपया-
 न्डीप्सङ्गः ॥ २ ॥

डीविविधाने हि सत्यन्यत्रापि डिविप-

(सू. ६० वा. १) येथे डीप् प्रत्यय न
 सांगतां 'दिग्वाचक पूर्वपदाच्या पुढील जो
 स्वाङ्गवाचक शब्द तदन्ताहून केलेल्या डीप्
 प्रत्ययाला अनुदात्त होतो' असे सांगावे. उदा०
 प्राङ्मुखी, प्रत्यङ्मुखी.

(वा. २) स्वतंत्र डीप् प्रत्यय सांगितला
 तर डीप् जेथे होत नाही तेथेही डीप् प्रत्यय
 होऊं लागेल. उदा०-प्राग्गुल्फा, प्रत्यग्ललाटा.

पण या उदाहरणांमध्ये डीप् प्रत्यय न
 होण्याची जी कारणे असंयोगोपधात् बह्वचः न
 इत्यादि पूर्वी निर्दिष्ट केली आहेत त्यांची येथे
 अनुवृत्ति केली असतां डीप्ही होणार नाही.

जरी असंयोगोपधात् बह्वचः न इत्यादि
 पदांची अनुवृत्ति केली असतां काम भागेल
 तरी हा वैकल्पिक डीप् प्रत्यय ज्या वेळीं केला
 नाही त्या वेळीं प्राङ्मुखी असा टाप् प्रत्यय इष्ट
 आहे, तेथे एकदां डीप् प्रत्यय-(४।१।५४.)

१ (सू. ५७)-सह, ननु, आणि विद्यमान हे शब्द
 पूर्वी असलेले जे प्रातिपदिक त्याहून डीप् प्रत्यय होत
 नाही. उदा० सकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा.

१ (सू. ५८)-संज्ञाशब्दामध्ये नख किंवा मुख
 शब्द शेवटीं असलेल्या प्रातिपदिकाहून डीप् प्रत्यय
 होत नाही. उदा०-शर्पणखा; गौरमुखा.

१ (सू. ५९)-दीर्घजिह्वी असा डीप्-प्रत्ययान्त
 शब्द वेदामध्ये निपातन केला जातो. उदा० दीर्घजिह्वी.

१ (सू. ६०)-दिग्वाचक पूर्वपदाच्या पुढील जो

वान्डीप्प्रसज्येत । प्राग्गुल्फा प्रत्यग्ल-
 लाटा ॥ ननु चैते विशेषा अनुवर्तेरन्सं-
 योगोपधाद्बह्वचो नेति । यद्यप्येते विशेषा
 अनुवर्तेरन्संयोगोपधाद्बह्वचो नेत्येवमपि
 दिक्पूर्वपदान्डीपा मुक्ते डीप्प्रसज्येत ।
 नैप दोषः । उक्तमेतद्यत्रोत्सर्गोपवादं विभाषां
 तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवतीति ॥
 अथवा डीप आदेशो डीप् करिष्यते । तत्तर्हि
 डीपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
 प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । अन्यतो डीप्
 [४.१.४०] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं
 षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिक्पूर्वपदादित्थेषा

ही होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण मार्गे (२।२।
 ३ पृ. ३३३ पं. ३-५) असे सांगितले आहे
 कीं उत्सर्ग आणि अपवाद हे दोन्ही जेथे विक-
 ल्पाने सांगितले असतील तेथे अपवाद केला
 नाही त्या वेळीं उत्सर्गही होत नाही. अथवा,
 प्रकृत सूत्राने डीप् प्रत्ययाचे स्थानी डीप् हा
 आदेश सांगता येईल.

तर मग तसा अर्थ होण्याकरतां येथे डीपः
 असे पद घातले पाहिजे.

तसें पद घालावयास नको. कारण-मागून
 अनुवृत्ति येत आहे.

मार्गे कोठे वरें डीपः असे पद आहे ?

अन्यतो डीप् (४।१।४०) येथे आहे.

आहे खरें, पण ते तेथे डीप् असे प्रथमान्त
 उच्चारले आहे. आणि आम्हाला तर डीपः
 असे षष्ठ्यन्त पाहिजे आहे.

स्वाङ्गवाचक शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून स्त्रीत्व-
 विवक्षा असतांना जो डीप् प्रत्यय प्राप्त होतो तो न
 होता त्याच्या ऐवजीं डीप् प्रत्यय होतो. उदा०-
 प्राङ्मुखी, प्राङ्मुखा. डीप् झाला असतां प्रत्यय-स्वराने
 (३।१।३) प्राङ्मुखी असा अन्तोदात्त होईल; आणि
 डीप् केला म्हणजे तो अनुदात्त (३।१।४) होतो आणि
 पूर्वपद-प्रकृतिस्वराने (६।२।१) प्राङ्मुखी असा-आद्य-
 दात्त होतो.

पञ्चमी ङीपिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्प-
यिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७]
इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ
पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्य-
यविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुव-
र्तते ॥

[धाहः ॥ ४।१।६१ ॥

सख्यशिर्ष्वेति भाषायाम्

ही अङ्चण येणार नाही. कारण, 'दिक्पूर्व-
पदात्' अशी जी येथें पञ्चमी उच्चारली आहे
ती 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) या परि-
भाषेच्या साहाय्याने ङीष् या पदामर्थ्ये प्रय-
मेच्या ऐवजी षष्ठीची कल्पना करील.

पण हा प्रत्ययविधि आहे ना ? आणि
प्रत्ययविधीमध्ये तर पंचमीच्या जोरावर प्रत्य-
याच्या पुढील प्रथमेला षष्ठीची कल्पना होत
नसते.

हा त्या प्रत्ययाचा विधि नव्हेच. ङीष् हा
प्रत्यय पूर्वांचे सांगितला आहे. येथें फक्त
त्याची अनुवृत्ति आहे.

(सू. ६३) येथें 'जातेः' असें म्हटलें आहे.
पण जाति म्हणजे काय ?

(श्लो. १) विशेष प्रकारच्या आकारामुलें
जी समजली जाते ती जाति होय; हत्ती, घोडा,
उंट, बैल, कुमार, तरुण, वृद्ध हे जाति शब्द
होत (१). जो धर्म एका ठिकाणी समजला
असला त्याच्या संवधानें इतर काहीं ठिकाणी

२-नाहीं तर 'गुप्तिङ्किङ्च मन्' (३।१।५)
येथेंही सन अशी षष्ठीची कल्पना होऊन सन् प्रत्ययाने
विशान नाही असें झाले असतें.

३-तेन्हा येथें ङीष् या प्रथमान्त पदामर्थ्ये षष्ठीची
कल्पना आम्ही करीत नाही ङीष् या पदामर्थ्ये करतो.
तेथें काहींच हरकत दिसत नाही

१ (सू. ६१)-वाह असा जो पिव (३।१।६४)
प्रत्ययान्त शब्द तरुण प्रातिपदिकाहून अश्वि-विषया

॥ ४।१।६२ ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्

॥ ४।१।६३ ॥

जातेरित्युच्यते का जातिर्नाम ।

आकृतिप्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्ते।
सकृदाख्यातनिर्माह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

अपर आह ।

प्रादुर्भावाविनाशाभ्यां, सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।
असर्वलिङ्गा बह्वर्भा तां जातिं कथयो विदुः ॥

तो सहज समजला जातो तो धर्म जाति होय;
ह्या जातीचे दर्शक शब्द सर्वलिङ्गी नसावेत.
उदा० ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे शब्द हे जाति-
शब्द होत (२). औपगव वगैरे अपत्य प्रत्य-
यान्त शब्द आणि विशेष शाखेचें अध्ययन
करणारा या अर्थाचे कठ बह्वृच वगैरे शब्द
हेही जाति शब्द होत (३).

येथें दुसऱ्या एका वैयाकरणानें जातीचें
लक्षण असें सांगितलें आहे.—

(श्लो. २) पदार्थ उत्पन्न झाला कीं लगेच
जसे त्याचे गुण दिसू लागतात तसा जो धर्म
दिसतो, आणि तो पदार्थ नष्ट झाला कीं लगेच
जसे त्याचे गुण दिसेनासे होतात तसा जो धर्म
दिसेनासा होतो त्या धर्माला जाति म्हणतात.
उदा० हत्ती, घोडा, इत्यादि शब्द हे जाति
शब्द होत. (१) अनेक पदार्थांचे ठिकाणी
असणाऱ्या धर्मांलाही जाति म्हणतात; ह्या
जातीचा दर्शक शब्द सर्वलिङ्गी नसावा. उदा.
ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे शब्द हे जाति शब्द होत.

असताना ङीष् प्रत्यय होतो उदा०-दित्योही.

१ (सू. ६२)-मखी आणि अशिम्बी हे दोन ङीष्-
प्रत्ययान्त शब्द फक्त लौकिक प्रयोगामर्थ्ये निपातन केले
जातात. उदा० सखी, न शिशुर्यस्या सा अशिम्बी

१ (सू. ६३) जो शब्द नित्य-स्त्रीलिङ्गी नव्हे,
आणि ज्या शब्दाच्या उपभेदा यकार नाही अशा
जाति शब्दाहून स्त्रीत्व-विवक्षा असताना ङीष् प्रत्यय
होतो. उदा० कुसुमी, वृषणी, पादाम्बनी, कटी.

गोत्रं च चरणानि च ॥

कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः ।

यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति भवितव्यम् । यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भवितव्यम् ॥

अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते ।

समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति ।

आहोस्वित्कचिच्चदस्त्रीविषयमिति । किं

चातः । यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ

यदस्त्रीविषयमिति द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते कचिच्चदस्त्रीविषयमिति माला वलाका अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु कचिच्चदस्त्रीविषयमिति । कथं माला वलाकेति । अजादिपुं पाठः करिष्यते ॥

अयोपधादिति किमर्थम् । इभ्या क्षत्रिया ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ऽयोपधादिति । अको-

पधादित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्

चटका मूपिकेति ॥ यद्यकोपधादित्युच्यते

(२) तस्यैव औपगव वगैरे अपत्य-प्रत्ययान्त शब्द आनि विशेष शालेचै अध्ययन करणारा या अर्थान्च शब्द कठ बहुवृच् वगैरे हेही जाति शब्द होत.

हीं जी दोन प्रकारची जातीची लक्षणे सांगितली त्यांमध्ये फरक काय वरें आहे ?

फरक असा आहे की-पूर्वीचें लक्षण घेतलें असतां कुमारीभार्यः असे रूप व्हावें, आणि दुसरे लक्षण घेतलें असतां कुमारभार्यः असें व्हावें.

आतां येथें अस्त्रीविषयात् म्हणजे तो शब्द इतर लिंगी असावा असें जें म्हटलें आहे त्याचा अर्थ कसा समजावा ? जाति शब्द हा ज्या अर्थानें जाति शब्द होतो त्याच अर्थी तो इतर लिंगी असावा, किंवा कोणत्याही अर्थी तो शब्द इतर लिंगी असावा ?

या दोन अर्थोमध्ये काय वरें फरक आहे ?

ज्या अर्थानें तो जाति शब्द होतो त्याच अर्थी तो इतर लिंगी असावा असें म्हटलें तर द्रोणी^३, कुटी व पात्री येथें प्रकृत सूत्रानें ङीष् प्रत्यय होणार नाही. आतां कोणत्याही अर्थी

तो शब्द इतर लिंगी चालणारा असावा असें म्हटलें तर माली व वलाका येथेही ङीष् प्रत्यय होऊं लागेल.

तर मग कोणत्याही अर्थी तो शब्द इतर लिंगी चालणारा असावा असाच अर्थ असूं दे. पण असा अर्थ घेतला तर माला व वलाका येथें ङीष् प्रत्यय होऊं लागेल त्याची वाट काय ?

अजादि गणामध्ये (४।१।४) पाठ केला असतां त्या शब्दांहून ङीष् प्रत्ययाचा वाध करून टाप् प्रत्यय होईल.

आतां यकार उपधेला नसावा असें येथें कशाकरितां म्हटलें आहे ?

इभ्या व क्षत्रिया येथें ङीष् प्रत्यय होऊं नये म्हणून म्हटलें आहे.

यकार उपधेला नसावा हें फारच थोडें येथें म्हटलें आहे. ककार उपधेला नसावा असेंही येथें म्हटलें पाहिजे. कारण चटका, मूपिका वगैरे ठिकाणींही हा ङीष् प्रत्यय न झाला पाहिजे.

पण जर ककार उपधेला नसावा असें म्हटलें तर काकी, कोकी, पिकी, शुकी, उलूकी वगैरे

२-कुमारी भार्या यस्य असा बहुव्रीहि केला असतां पहिल्या लक्षणानें कुमार हा जाति शब्द होतो; म्हणून पुंवद्भाव होत नाही. (६।३।४१) माय्यकारांना पहिलेंच लक्षण मान्य आहे.

३-द्रोणी म्हणजे एक प्रकारची ओपधि या अर्थी हा शब्द नित्य स्त्रीलिंगी आहे, पुंलिंगी नाही;

परिमाण या इतर अर्थी पुंलिंगी आहे.

४-कारण, ' माळरान ' या अर्थी माल हा शब्द नपुंसकलिंगी आहे. तसेंच वला म्हणजे वला नांवाची विद्या. तिला सांगणारा या अर्थी वलाक हा शब्द इतर लिंगी चालतो.

‘काकी कोकी पिकी शुकीति न सिध्यति ।
अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव । कथं चटका
मूपिकेति । अज्जादिषु पाठः कर्तव्यः ॥

योपधप्रतिषेधे गवयहयमुक्यमनुष्य-
मत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ १ ॥

योपधप्रतिषेधे गवयहयमुक्यमनुष्यम-
त्स्यानां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ।
गवय गवयी । हय हयी । मुक्य मुकयी ।
मनुष्य मनुष्यी । मत्स्य मत्सी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालो-
त्तरपदाच्च ॥ ४।१।६४ ॥

सदकाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधः
॥ १ ॥

सदकाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रति-
षेधो वक्तव्यः । सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा काण्ड-

पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा ॥
संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ २ ॥

संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्प्रति-
षेधो वक्तव्यः । सम् । संफला । सम् ॥
भस्त्रा । भस्त्राफला । भस्त्रा ॥ अजिन ।
अजिनफला । अजिन ॥ पिण्ड । पिण्ड-
फला । पिण्ड ॥ शण । शणफला ॥

श्वेताच्चेति वक्तव्यम् । श्वेतफला ॥

त्रेश्च ॥ ३ ॥

त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला ॥

मूलान्नवः ॥ ४ ॥

मूलान्नवः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमूला ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ४।१।६५ ॥

जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं
किमर्थम् । अथोपधादिति वर्तते योपधादपि

ठिकाणीं ङीप् प्रत्यय होणार नाही.

तर मग यकार उपधेला नसावा एवढेंच
येथें म्हणावें.

पग एवढेंच म्हटलें तर चटका, मूषिका
येथें ङीप् प्रत्यय होऊं लागेल ना !

अज्जादि गगामध्ये पाठ केला असता तेथे
ङीप् प्रत्ययाचा बांध करून टाप् प्रत्यय होईल.

(वा. १) यकार उपधेला नसावा असा
जो प्रकृत सूत्रामध्ये निषेध केला आहे तो
गवय, हय, मुक्य, मनुष्य आणि मत्स्य या
शब्दांना लागू होत नाही असें म्हणावें. उदा०
हयी, गवयी, मुकयी, मनुष्यी, मत्सी.

(श्लो. ६४ वा. १) ‘सत्, अच्च् धादू-
पासून साधलेला अच् हा शब्द, काण्ड, प्रान्त,
शत आणि एक या शब्दांच्या पुढील जो पुष्प
शब्द तदन्त-प्रातिपदिकाहून ङीप् प्रत्यय होत
नाहीं’ असा प्रतिषेध सांगावा. उदा० सत्पुष्पा,
प्राक्पुष्पा, काण्डपुष्पा, प्रान्तपुष्पा, शतपुष्पा,

एकपुष्पा.

(वा. २) ‘सम्, भस्त्रा, अजिन, शण
आणि पिण्ड या शब्दांच्या पुढील जो फल
शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून ङीप् प्रत्यय होत
नाहीं’ असा प्रतिषेध सांगावा. उदा० संफला,
भस्त्रफला, अजिनफला, शणफला, पिण्डफला.

हा फल शब्द श्वेत शब्दाच्या पुढे आला
तरी तेथेही तदन्त प्रातिपदिकाहून ङीप् प्रत्यय
होतो असें म्हणावें. उदा० श्वेतफला.

(वा. ३) त्रि शब्दाच्या पुढील जो फल
शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून ङीप् प्रत्यय होत
नाहीं असें म्हणावें. उदा० त्रिफला.

(वा. ४) नञ् या अव्ययाच्या पुढील
जो मूल शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून ङीप्
प्रत्यय होत नाही असें म्हणावें. उदा० अमूला.

(सू. ६५) जातेः या पदाची अनुवृत्ति
येत असताना पुनः येथे जातें: असें कशाला
म्हटलें आहे !

१ (सू. ६४)—एक, बर्ग, पां, पुण, पन,
मू, आणि बल हे शब्द व्यास्ये उत्तरपर असेत
असा सन्निहित प्रातिपदिकाहून ङीप् प्रत्यय असताना
ङीप् प्रत्यय होतो. उदा० ऐश्वरकी बर्गे. हे सर्व शब्द

भोपधिविधेय या अपाचे निम्न स्त्रीलिङ्गी आहेत.

१ (सू. ६५)—मनुष्यजातिवाचक जे नृस्य
शब्दातून प्रातिपदिक लाहून स्त्रीत्व-विशेषा अमनाना
नञ् प्रत्यय होतो. उदा० दासी, अन्ती.

यथा स्यात् । औदमेयी ॥

इतो मनुष्यजातेरिव उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इतो मनुष्यजातेरिव उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सौतंगमी मौनिचिती ॥

ऊङुतः ॥ ४।१।६६ ॥

किमर्थो ङकारः । विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः । नोद्धात्वोः [६.१. १७५] इति । नोधात्वोरित्युच्यमाने यवाग्वै यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थं न उङुत

तै 'जातेः' 'इ' पद 'अयोपधात्' या पदाद्यौ संवद्ध झालेलं आहे. आणि येथे तर यकार उपधेला असला तरी त्याहून ङीप् प्रत्यय झाला पाहिजे. उदा० औदमेयी.

(वा. १) इप् प्रत्ययाहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ङीप् प्रत्यय होतो असें येथे उपसंख्यान करावें. उदा.—सौतंगमी, मौनिचिती^२.

(सू. ६६) येथे ऊङ् प्रत्ययाला ङकार कदाकारितां लावला आहे ?

ङकारेत्संज्ञक असें विशेषण ङकाराला लावतां यावें म्हणून येथे ङकार लावला आहे.

अशा तऱ्हेने विशेषण लागून कोठें वरें उपयोग होत आहे ?

नोद्धात्वोः (६।१।१७५) येथे उपयोग होत आहे. जर तेथे ङकार न उच्चारतां 'नोधात्वोः' असें म्हटलें तर यवाग्वै व यवाग्वै येथेही विभक्ति प्रत्ययाला होणाऱ्या उदात्ताच्चा (६।१।१७४) त्यानें निषेध होऊं लागेल.

इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः ब्रह्मवन्धूः धीववन्धूरिति । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ॥

न सिध्यति । गोत्रियोरुपसर्जनस्य [१. २. ४८] इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । इह च

ब्रह्मवन्धूच्छत्रम् ब्रह्मवन्धूच्छत्रम् पत्व-तुकोरसिद्धः [६.१.८६] इत्येकादेशस्या-

सिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येत । इह च ब्रह्मवन्धूः धीववन्धूः नद्युतः कत्रिति कप्प्रस-

ज्येत ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते ब्रह्मवन्धूः धीववन्धूरिति गोत्रियोरुपसर्जनस्येति

आतां येथे ऊङ् हा प्रत्यय दीर्घ कदाकरितां सांगितला आहे ? तसा सांगूं नये. तर 'ऊङुतः' असा ह्रस्वच उद् प्रत्यय सांगावा.

पण तसा सांगितला तर ब्रह्मवन्धूः व धीववन्धूः हीं उदाहरणे कशी साधतील ?

सवर्ण-दीर्घ (६।१।१०१) केला म्हणजे साधतील.

तशीं साधणार नाहीत. कारण 'गोत्रियोः०' (१।२।४८) यानें न्हत्व होऊं लागेल. तसेंच

ब्रह्मवन्धूच्छत्रम् ब्रह्मवन्धूच्छत्रम् येथे 'छे च' (६।१।७३) यानें नित्य तुक् आगम होऊं लागेल.

कारण पत्वतुकोरसिद्धः (६।१।८६) या शास्त्रानें तुक् आगमाच्या दृष्टीनें सवर्णदीर्घ-

एकादेश असिद्ध असल्यामुळे तेथे ह्रस्व उकार आहे अशी कल्पना होईल. तसेंच ब्रह्मवन्धूः

व धीववन्धूः येथे नद्युतश्च (५।४।१५३) यानें समासान्त कप् प्रत्यय होऊं लागेल.

हे दोष येत नाहीत. ब्रह्मवन्धूः व धीववन्धूः येथे 'गोत्रियोः०' यानें न्हत्व होऊं लागेल

२—सुतंगम व मुनिचित या शब्दांहून 'त्यानें निर्माण केलेली नगरी' या अर्थी इप् प्रत्यय (४।२।८०) झाला आहे.

१ (सू. ६६)—ज्याच्या उपधेला यकार नाही अशा न्हस्व-ङ्कारान्त मनुष्यजातिवाचक प्रातिपदिकादन स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ऊङ् प्रत्यय होतो.

उदा० कुरुः, ब्रह्मवन्धूः

२—ऊङ् प्रत्ययाच्या दीर्घ उच्चारणाच्या जोरावर ब्रह्मवन्धूः धीववन्धूः वगैरे ठिकाणी 'गोत्रियोः०' यानें न्हत्व होत नसतो आणि क प्रत्ययही होत नसतो असा अभिप्राय आहे. ब्रह्म वन्युयस्याः, तसाच वीरः वन्युयस्याः असा बहुव्रीहि समास येथे आहे.

ह्रस्वस्य प्रसज्येतेत्युभयत आश्रये नान्ता
दिवत् । यदप्युच्यते ब्रह्मवन्धूच्छत्रम् ब्रह्म-
वन्धूच्छत्रम् पत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेश-
स्यासिद्धत्वान्नित्यस्त्वप्रसज्येतेति पदान्त-
पदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो न चैष पदान्तप-
दाद्योरेकादेशः । यदप्युच्यत इह च ब्रह्म
वन्धू. धीववन्धूरिति नष्टृत. कनिति कप्प्र-
सज्येतेति नद्यन्ताना यो बहुव्रीहिरित्येवं
तत्र चैष नद्यन्ताना बहुव्रीहि ॥ ३९७
लक्षणस्तर्हि कप्प्राप्नोति । तस्माद्दीर्घोच्चारणं

कर्तव्यम् ॥

ऊङ्प्रकरणे ऽप्राणिजातेश्चरज्ज्वादीनाम्

॥ १ ॥

ऊङ्प्रकरणे ऽप्राणिजातेश्चरज्ज्वादीना-
मिति वक्तव्यम् । अलानूः कर्कन्धूः ॥
अप्राणिजातेरिति किमर्थम् । कृक्वाकुः ॥
अरज्ज्वादीनामिति किमर्थम् । रज्जुः हनुः ॥

[योऽन्तात्संज्ञायाम् ॥ ४।१।६७ ॥

पङ्गोश्च ॥ ४।१।६८ ॥

असा जो दोष दाखविला तो तर येत नाहीच.
कारण 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' अशी
परिभाषा आहे तसेंच ब्रह्मवन्धूच्छत्रम्, ब्रह्म
वन्धूच्छत्रम् येथे 'पत्वतुकोरसिद्ध.' याने एका
देश असिद्ध असल्यामुळे नित्य वृक् आगम
होऊ लागेल असा जो दोष दिला आहे तोही
येत नाही कारण मागील पदाच्या शेवटचा
एक वर्ण आणि पुढील पदाच्या आरम्भीचा
एक वर्ण अशा दोन वर्णांच्या स्थानी झालेला
जो एकादेश तोच त्या शास्त्राने असिद्ध होत
असतो. आणि ब्रह्मवन्धू येथे दोन उकाराचे
स्थानी सवर्णदीर्घ एकादेश झाला आहे ते
दोन उकार पदाच्या शेवटचा आणि पदाच्या
आरम्भीचा असे नोंहीत. तसेंच ब्रह्मवन्धू
व वीरवन्धू येथे नष्टृतश्च याने कप् प्रत्यय
होऊ लागेल असा जो दोष दिला आहे तोही
बरोबर नाही. कारण नद्यन्त पदाचा जो
बहुव्रीहि असा तेथे अर्थ आहे. आणि ब्रह्म-

वन्धू हा बहुव्रीहि तर नद्यन्त पदाचा झालेला
नाही.

तर मग ब्रह्मवन्धू. येथे शेपाद्विभाषा
(५।४।१५४) याने कप् प्रत्यय होऊ लागेल
असा दोष येतो. त्याकरिता येथे ऊङ् असा
दीर्घच प्रत्यय सांगितला पाहिजे.

हा ऊङ् प्रकरणामध्ये प्राणिभिन्न जाति-
वाचक न्स्व-उकारान्त शब्दाहून ऊङ् प्रत्यय
होतो असे उपसख्यान करावे. पण तो
उकारान्त शब्द रज्जु वगैरे गणातील नसावा.
उदा०-अलानू, कर्कन्धू.

येथे प्राणिभिन्न असे कशाकरिता म्हटले आहे ?
कृक्वाकु (कोंवडी) येथे ऊङ् प्रत्यय होऊ
नये म्हणून म्हटले आहे.

रज्जु वगैरे शब्द नसावेत असे कशा-
करिता म्हटले आहे ?

रज्जु. हनु येथे ऊङ् प्रत्यय होऊ नये
म्हणून म्हटले आहे.

१-अन्तादिवच (६।१।८५) याने पूर्वांतव
झाव आणि परान्विझाव हे दोन्ही एकाच कार्याकरिता
प्रकरण होत नाहीत असा त्या परिभाषेचा अर्थ आहे
आणि येथे ब्रह्मवन्धू हे पूर्वांतवझावने प्रातिपदिक
आणि उ हा परान्विझावने ह्रस्व प्रत्यय अने न्स्वाकरिता
दोन्ही प्रकरण समजावे लागतात

४-मग एका (१।१।१११ प. १८६ प ५)

५-येथे ब्रह्मवन्धू या बहुव्रीहिच्या पुढे ऊङ् हा
नदी प्रत्यय झालेला आहे

१ (सू. ६७)-नाडु-शब्दान्त प्रातिपदिकाहून
स्त्रीत्व-विवक्षा असताना ऊङ् प्रत्यय होतो परंतु तो
ऊङ्-प्रत्ययान्त शब्द कोणाचा तरी सहा पाहिजे उ०
मद्राहू

१ (सू. ६८)-पश्य शब्दाहून स्त्रीत्व-विवक्षा
असताना ऊङ् प्रत्यय होतो कदा० पश्यू.

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ४।१।६९॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च

॥ ४।१।७० ॥

सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । स-
हितोरुः सहोरुः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥

॥ ४।१।७१ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते कद्रुकमण्डल्वोरिति ।
कद्रुकमण्डलगुग्गुलुमधुजतुपतयाल्लनामि-

ति वक्तव्यम् । कद्रूः कमण्डलुः गुग्गुलुः
मधूः जतुः पतयालुः ॥

[संज्ञायाम् ॥ ४।१।७२ ॥

शार्ङ्गवाद्यवो डीन् ॥ ४।१।७३ ॥

यडश्चाप् ॥ ४।१।७४ ॥

पाच्च यन्श्चाप् ॥ १ ॥

पाच्च यन्श्चाप् वक्तव्यः । शार्ङ्गराक्ष्या
पौतिमाण्या ॥ तत्रायमप्यर्थो गौकक्ष्य-
शब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते स न पठितव्यो
भवति । यदि न पठ्यते गौकक्षीपुत्र इति

(सू. ७०) 'सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्'
म्हणजे सहित आणि सह या शब्दांच्या पुढील
जो ऊरु शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहूनही ऊङ्
प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा० सहितोरुः,
सहोरुः .

(सू. ७१) वेदामध्ये कद्रु आणि कम-
ण्डलु या दोन शब्दांहून जो ऊङ् प्रत्यय
सांगितला आहे तो फारच थोडा आहे.
तर कद्रु, कमण्डलु, गुग्गुलु, मधु, जतु, आणि
पतयालु या शब्दांहून वेदामध्ये ऊङ् प्रत्यय

होतो असें म्हणावें. उदा०-कद्रूः, कमण्डलुः,
गुग्गुलुः, मधूः, जतुः, पतयालुः.

(सू. ७४ वा. १) प्रकाराच्या पुढील जो
यन् प्रत्यय तदन्त-प्रातिपदिकाहून स्त्रीत्व-
विवक्षा असतांना चाप् प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा०-शार्ङ्गराक्ष्या, पौतिमाण्या. हे
वचन करण्यांत दुसरा एक सहज फायदा
असा होतो कीं क्रौड्यादि गणामध्ये (४।१।
८०) जो गौकक्ष्य शब्द घातला आहे तो
घालावयास नको.

१ (सू. ६९.)-ज्या प्रातिपदिकामध्ये ऊरु शब्द
उत्तरपद आहे त्या प्रातिपदिकाहून स्त्रीत्व-विवक्षा
असतांना ऊङ् प्रत्यय होतो उपां गम्यमान असतांना.
उदा० कद्रलीस्तम्भोरुः-

१ (सू. ७०.)-ज्या प्रातिपदिकामध्ये संहित,
शफ, लक्षण आणि वाम हे शब्द आरंभां आहेत आणि
ऊरु शब्द अन्तीं आहे त्या प्रातिपदिकाहून स्त्रीत्व-
विवक्षा असतांना ऊङ् प्रत्यय होतो. उदा० सहितोरुः.

१ (सू. ७१.)-वेदामध्ये कद्रु आणि कमण्डलु या
शब्दांहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ऊङ् प्रत्यय होतो.
उदा० कद्रूः.

१ (सू. ७२.)-भाष्येमध्ये कद्रु आणि कमण्डलु या
शब्दांहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ऊङ् प्रत्यय होतो,
पण तो संज्ञा शब्द असल्या पाहिजे. उदा० कद्रूः नाम
काचित्.

१ (सू. ७३.)-शार्ङ्गवादि गणामधील शब्द
आणि अज्-प्रत्ययान्त शब्द यांहून स्त्रीत्व-विवक्षा
असतांना डीन् प्रत्यय होतो. उदा० शार्ङ्गद्वी, वैदी.

१ (सू. ७४.)-यड-प्रत्ययान्त प्रातिपदिकाहून
स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना चाप् प्रत्यय होतो. उदा०-
आम्बष्ठ्या, कारीपगन्ध्या. आम्बष्ठ्या येथें आम्बष्ठ
शब्दाहून व्यङ् प्रत्यय (४।१।१७१) झाला आहे. आणि
कारीपगन्ध्या येथें कारीपगन्धि शब्दाच्या पुढील अण्
प्रत्ययाचे (४।१।१९२) स्थानी प्यङ् आदेश (४।१।७८)
झाला आहे.

२-शार्ङ्गराक्ष व पौतिमाप या शब्दांहून गोत्रापत्य
स्त्री या अर्थी यच् (४।१।१०५) झाला आहे.

३-कारण गौकक्षशब्दाहून गोत्रापत्य स्त्री या अर्थी
यच् (४।१।१०५) प्रत्यय केला असतां तदन्ताहून
प्रकृत वार्तिकानें चाप प्रत्यय होऊन गौकक्ष्या हे रूप

संप्रसारणं न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृही-
तम् । गौकक्ष्यापुत्र इत्येव मथितव्यम् ।
एवं हि सौनागा. पठन्ति प्यङ्ः संप्रसा-
रणे गौकक्ष्याया प्रतिषेध इति ॥

आवट्याच्च ॥ ४।१।७५ ॥

अन उपधालोपिन ऊघसो ङीप्पूर्व-
विप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् [४.१.
२८] इत्येतस्मादूघसो ङीष्मवति पूर्व-
विप्रतिषेधेन । अन उपधालोपिनोऽन्यतर-
स्यामित्येतस्यावकाशः । बहुराज्ञी बहुत-
क्षणी । ऊघसो ङीष्मवतीत्यस्यावकाशः ।

विभाषा ङीव्यदा न' ङीप्सोऽवकाशः ।
ङीप्सङ्ग उभयं प्राप्नोति । ऊघसो ङीष्म-
वति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्र-
तिषेधो वक्तव्यः । न यक्तव्यः । अन उप-
धालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यत्रोघसो ङीष्म-
वतीत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

आवट्याद्यन्ः प्फश्चापः ॥ २ ॥

आवट्याद्यन्ः प्फश्चापो भवति पूर्व-
विप्रतिषेधेन । आवट्याद्यन्श्चापोऽवकाशः ।
उदीचाम् । आवट्या । प्फस्यावकाशः ।
अन्यानि यवन्तानि । गार्ग्यायणी वात्स्या-
यनी । आवटपशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति ।
आवट्यायनी । प्फो भवति पूर्वविप्रतिषे-

पण जर गौकक्ष्य शब्द ऋड्यादि गणा
मध्ये घातला नाही तर गौकक्ष्याया पुत्र. गौक-
क्ष्यापुत्र. येथे प्यङ् प्रत्यय न झाल्यामुळे
संप्रसारण (६।१।१३) होणार नाही.

हा दोष नव्हे, उलट इष्टच साधत आहे.
संप्रसारण न होता गौकक्ष्यापुत्रः असेच रूप
येथे झाले पाहिजे. कारण सौनाग वैयकरण
'ङ्' प्रत्ययाला सामिललेले संप्रसारण गौक-
क्ष्य इ दला होत नाही' असा स्पष्ट निषेधच
करीत आहेत.

(सू. ७५ वा. १) अन उपधालोपि-
नोऽन्यतरस्याम् (४।१।२८) या ङीप्
प्रत्ययापेक्षा बहुव्रीहेरूपसो ङीप् (४।१।२५)
हा ङीप् प्रत्यय पूर्वविप्रतिषेधाने होतो. 'अन
उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' याला बहुराज्ञी व
बहुतक्षणी येथे अवकाश आहे. तसेच अन
उपधालोपिनो याने ङीप् प्रत्यय विकल्पाने
सांगितला असल्यामुळे ज्या वेळी तो ङीप्
प्रत्यय होत नाही त्या वेळी 'बहुव्रीहेरूपसो
ङीप्' याला अवकाश आहे. आता ज्या

साधते.

१-(सू. ७५) आवट्य या यञ् प्रत्ययान्त शब्दा
हून स्त्रीत्व-विक्षा अमलानो चाप् प्रत्यय होतो.

वेळी तो ङीप् प्रत्यय होतो त्या वेळी कुम्भोष्ठी
येथे दोघाची प्राप्ति येते तेथे बहुव्रीहेरूपसो
ङीप् हा ङीप् पूर्व विप्रतिषेधाने होतो.

तर मग तसा पूर्वविप्रतिषेध सांगितला
पाहिजे.

सागावयास नको. कारण 'अन उपधालो-
पिनोऽन्यतरस्याम्' येथे 'बहुव्रीहेरूपसो
ङीप्' या ङीप् पदाची अनुवृत्ति आणून
२२०२ य.क्याथ केला म्हणजे काम भागेल.

(वा. २) आवट्य या यञन्त शब्दाहून
सांगितलेल्या या चाप् प्रत्ययापेक्षा प्फ प्रत्यय
(४।१।१७) पूर्वविप्रतिषेधाने होतो. आव-
ट्य या यञन्त शब्दाहून सांगितलेल्या चाप्
प्रत्ययाला उत्तरेकडील आचार्यांच्या मताने
आवट्या येथे अवकाश आहे. तसेच गार्ग्यो-
यणी व वात्स्यायनी येथे यञ् प्रत्ययान्त इतर
शब्दांमध्ये प्फ प्रत्ययाला अवकाश आहे.
आणि पूर्वेकडील आचार्यांच्या मताने आवट्य
शब्दाहून दोघाची प्राप्ति येते. तेव्हा तेथे
आवट्यायनी असा पूर्वविप्रतिषेधाने प्फ प्रत्य-

सहा. आवट्या अवट शब्द गणादि गणामध्ये (४।१।
१०५) आहे अवटस्य गोताप्य स्त्री आवट्या

धेन ॥ आवटग्रहणेन नार्थः । यञः ष्फ-
श्चाप इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
शार्कराक्ष्यायणी पौतिमाष्यायणी ॥ यञ-
हणेन नार्थः । ष्फश्चाप इत्येव । गौकक्ष्य-
शब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते । इदमपि सिद्धं
भवति गौकक्ष्यायणी ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । प्राचां ष्फ
तद्धितः सर्वत्र । क सर्वत्र । यत्र ष्फश्चा-
न्यश्च प्राप्नोति ष्फ एव तत्र भवतीति ।
ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः सर्वत्र । क सर्वत्र ।

यच्च हेतोः । ह्य वार्तिकामध्ये आवट्यात् असे
म्हणण्यांत अर्थ नाही. 'यञः ष्फश्चापः'
एवढेंच म्हणावें. म्हणजे आवट्य शब्दाशिवाय
इतर ठिकाणीही शार्कराक्ष्यायणी व पौतिमाष्या-
यणी येथें पूर्वविप्रतिषेधानें ष्फ प्रत्यय सिद्ध होतो.
तसेच ह्या वार्तिकामध्ये यञः असे म्हणण्यांतही
कांहीं अर्थ दिसत नाही. 'ष्फश्चापः' एव-
ढेंच म्हणावें, त्याचा उपयोग असा होतो कीं
गौकक्ष्य असा जो क्रौड्यादि गणामध्ये शब्द
आहे त्या प्यङ्-प्रत्ययान्त शब्दाहूनही चाप्
प्रत्ययापेक्षां पूर्वविप्रतिषेधानें ष्फ प्रत्यय सिद्ध
होतो.

तर मग तसां पूर्वविप्रतिषेध सांगितला
पाहिजे.

सांगावयास नको. कारण 'प्राचां ष्फ
तद्धितः सर्वत्र' (४।१।३७) असें तें सूत्र

१२-पुढील 'सर्वत्र लोहितादि०' (४।१।१८) या
सूत्रांतील सर्वत्र हा शब्द पूर्वसूत्रांत घालतां येईल
(मागे ४।१।१८ पृ. ४३० पं २ पहा.)

१ (सू. ७६)-हें अधिकारसूत्र आहे. ह्या पुढील
'ति' या प्रत्ययाला आरंभ करून पांचवा अध्याय संपे-
पर्यंत जे प्रत्यय सांगितले आहेत त्या सर्व प्रत्ययांना
'तद्धित' अशी संज्ञा आहे.

१ (सू. ७७)-युवन् शब्दाहून स्त्रीत्व-विवक्षा
असतांना ति प्रत्यय होतो. उदा०-युवतिः.

१ (सू. ७८)-ज्या प्रातिपदिकामध्ये कर्मान
तान अच् आहेत आणि त्यांतील शेवटच्या
अचाच्या मागील अच् गुरु आहे असें जे अण्-प्रत्ययान्त
किंवा इच्-प्रत्ययान्त प्रातिपदिक त्यांतील अण् आणि

प्राचां चौदीचां च ॥

[तद्धिताः ४।१।७६॥

यूनस्तिः ॥ ४।१।७७ ॥]

अणिजोरनार्थयोगुरूपोत्तमयोः

प्यङ्गोत्रे ॥ ४।१।७८ ॥

इह कस्मान्न भवति । दाक्षी ग्राक्षीति ।
आतिशायिकेनायं तमशब्देन निर्देशः क्रियते
स च त्रिप्रभृतिषु वर्तते त्रिप्रभृतीनामभा-
वात् ॥ यद्येवं

करतां येईल.

सर्वत्र म्हणजे कोठें ?

ज्या ठिकाणी ष्फ प्रत्यय आणि इतर
प्रत्यय प्राप्त होतात अशा सर्व ठिकाणी ष्फ
प्रत्ययच होतो. त्याच्या पुढें 'लोहितादिकतन्तेभ्यः'
असें सूत्र होय. तेथें सर्वत्र या पदाची अनुवृत्ति
आहे.

तेथें सर्वत्र म्हणजे कोठें ?

पूर्वेकडील आणि उत्तरेकडील अशा सर्वत्र
आचार्यांच्या मतीं असां तेथें सर्वत्र याचा अर्थ
समजावा.

(सू. ७८ वा. १) दाक्षी^२ व ग्राक्षी तेथें
प्यङ् आदेश कां होत नाही ?

उत्तम हा शब्द अतिशय या अर्थी तमप्
(५।३।५५) प्रत्यय करून येथें उच्चारला आहे
आणि अतिशय तर तीन पासून पुढें अच्

इच् यांचें स्थानी स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना प्यङ्
आदेश होतो, पण ते अण् व इच् हे प्रत्यय गोत्रापत्य
या अर्थी केलेले असले पाहिजेत. आणि तें गोत्रापत्य
ऋषांचें नसलें पाहिजे. उदा०-कुमुदस्येव गन्धोऽस्य
कुमुदगन्धिः. येथें इकार (५।४।१३५) झाला आहे.
कुमुदगन्धेः गोत्रापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या. येथें अण् प्रत्य-
याचे (४।१।२९२) स्थानी प्यङ् आदेश व पुढें चाप्
प्रत्यय (४।१।७४) झाला आहे. तसेंच वराहस्य
गोत्रापत्यं स्त्री वाराहा. येथें वराह शब्दाहून केलेल्या
इच् प्रत्ययाचे (४।१।९५) स्थानी प्यङ् आदेश होऊन
पुढें चाप् प्रत्यय झाला आहे.

२-दक्ष व इक्ष या शब्दांहून इच् प्रत्यय (४।१।
९५) झाला आहे. हा गोत्रापत्य या अर्थी होतो.

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।

आम्निधिः केन ते न स्यात्प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥ १ ॥

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुर्नित्युच्यत आम्निधिः केन तव न स्यात् । अव्ययघादिति प्राप्नोति । प्रकर्षे यद्ययं तमः । यद्ययं तमः प्रकर्षे वर्तते ॥

उद्गतस्य प्रकर्षोऽयं गतशब्दोऽत्र लुप्यते ।

उद्गतस्यायं प्रकर्षः । गतशब्दस्यात्र लोपो भवति ॥

नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृ

प्यते ॥ २ ॥

नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः । कस्य तर्हि ।

धात्वर्थस्य ॥

उद्गतोऽपेक्षते किंचित्त्रयाणा द्वौ किलोद्गतौ ॥

अनुद्गतमपेक्षोद्गत इत्येतद्भवति । त्रयाणा द्वौ किलोद्गतौ । त्रयाणा किल द्वावुद्गतौ भवतः ॥

चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वाराह्याया न सिध्यति ॥ ३ ॥

चतुष्प्रभृतिषु प्रकृत्यो वाराह्याया न सिध्यति । वाराह्याया न प्राप्नोति । किं

असतील तर समैवतो. तेहा दाक्षी व प्राक्षी येथें तीनापेक्षा ज्यास्त अच् नाहीत. दोनच अच् आहेत म्हणून होत नाही.

पण असें असेल तर—

(श्लो. १) उत्तम शब्दामधील तमप् प्रत्यय प्रकर्ष म्ह. अतिशय या अर्थी आहे असें गृहीत करून दाक्षी शब्दामधील जो पहिला गुरु अकार तो उत्तमाच्या जवळचा नसल्यामुळे प्यड होत नाही. पण प्रकर्ष या अर्थाचा हा तमप् प्रत्यय जर असेल तर त्या उत्तम शब्दाहून आम् प्रत्यय (५।४।११) का केला नाही ?

(श्लो. २) येथें गत शब्द उच्चारला नाही. उत्तमाचाच उद्गत असा अर्थ आहे. आणि त्याचार्थे येथें प्रकर्ष आहे.

तेव्हा येथें उत् या अव्ययाच्या अर्थाचा प्रकर्ष नाही तर त्यातील गम् धावचा अर्थ जो उच्चारणक्रिया तिचा प्रकर्ष आहे.

उद्गत म्हणजे 'पुढें उच्चारलेला' असें जेव्हा कोणा एखाद्याला म्हणावयाचें असतें तेव्हा त्याच्या मागे कोणी तरी अच् असला पाहिजे अशी अपेक्षा असतेच. अनुद्गताच्या मानानें च उद्गत असें म्हणता येतें. आणि जेथें तीन अच् असतील तेथें त्या तिघातील पुढील दोहोंनी उद्गत म्हणता येतें.

तेव्हा ज्या ठिकाणी चार पाच यौरे अच् असतील तेथेंच प्यड प्रत्यय करावा. तेव्हा वाराह्या या उदाहरणामध्ये प्यड प्रत्यय होणार नाही

काय कारण ?

३-निदान तीन अच् जेथें आहेत तेथेंच पुढे उच्चारलेले असें विशेषण दुसरा आणि तिसरा या दोन अचाना देता येतें कारण त्याच्या मागे अच् असतो अतिशय हा त्याबाल तिच्या अचाला समवतो तेव्हा दोनच अच् जेथें आहेत तेथें उत्तम म्हणता येणार नाही

४ उच्चारण-क्रियेच्या प्रकर्षाच्या द्वारानें उच्चारल्या वगोघा प्रकर्ष होतो तेव्हा हा द्रव्याचा प्रकर्ष

अमत्यामुळे आम् प्रत्यय होत नाही कारण त्या आम् नागनात्या सूत्रामध्ये (५।४।११) अद्रव्यप्रकर्षे असें म्हणल आहे

५-तेव्हा त्या दोहोंमधल शेवटच्या अचाला फार तर उत्तर असा तर-प्रत्ययान्त शब्द लावता येण उत्तम शब्द लावणें शक्यता निदान चार अच् अमले पाहिजेत म्हणजे पहिला अनुद्गत, दुसरा उद्गत, तिसरा उत्तर आणि चवथा उत्तम असें म्हणता येईल

कारणम् । चतुष्प्रभृतीनामभावात् ॥

भिद्यतेऽस्य स्वरस्तेन विधिश्चामो न लक्ष्यते ।

भिद्यते खल्वस्य स्वरस्तेनातिशायिकेन तमशब्देनोत्तमस्य । विधिश्चामो न लक्ष्यते । विधिश्चामो न कचिदपि लक्ष्यते ॥

शब्दान्तरमिदं विद्याद् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ॥४॥

एवं तर्ह्यन्योऽयमातिशायिकेन समानार्थ-स्तमस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते ॥

किं पुनरयमणिजोरादेश आहोस्विद-णिञ्भ्यां परः । कश्चात्र विशेषः ।

कारण असें कीं वाराह्या येथें चार अथवा पांच असे ज्यास्ती अच् नाहीत; फक्त तीनच आहेत.

(श्लो.४) शिवाय, अतिशय या अर्थां होणाऱ्या तमप् प्रत्ययाच्या स्वरापेक्षां ह्या उत्तम शब्दाचा स्वर निराळाच दृष्टीस पडतो. तसेंच ह्या उत्तम शब्दापुढें आम् प्रत्यय झालेला कोठेंही दृष्टीस पडत नाही.

तर मग येथील तम हा अतिशय अर्थां सांगितलेल्या तमप् प्रत्ययासारख्या अर्थाचा निराळाच शब्द आहे. आणि तो शब्द कमीत कमी तीन अच् असले तरी तेथें शेवटच्याला लागतो.

पण काय हो ह्या सूत्रानें सांगितलेला प्यङ् हा अण् आणि इव् यांचे स्थानी आदेश होतो, किंवा अण्-प्रत्ययान्त आणि इव्-प्रत्ययान्त यांच्या पुढें प्रत्यय होतो ?

या दोहोंमध्ये फरक काय वरें होणार आहे ?

६—उद्मेघस्य गोत्रापत्यं रत्रौ औद्मेघा. उद्मेघ शब्दाहून केलेल्या इन्-प्रत्ययाचे (४।१।१५) स्थानी प्यङ् झाला म्हणजे तो प्यङ् प्रत्यय अपत्य या अर्थाचा प्रत्यय होतो; म्हणून पुढें अण् प्रत्यय (४।२।११२) होतो, आणि त्या प्यङ् प्रत्ययांतल्या

प्यङ्चनादेशे यलोपवचनम् ॥ १ ॥

प्यङ्चनादेशे यलोपो वक्तव्यः । औद-मेघायाश्छात्रा औदमेघाः ॥

द्विश्राण्विधेयः ॥ २ ॥

द्विश्राण्विधेयः । औदमेघायाश्छात्रा औदमेघाः । औदमेघानां संघ औदमेघः । इव् इत्यण्न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यादेशः ।

आदेशे नलोपवचनम् ॥ ३ ॥

अद्यादेशो नलोपो वक्तव्यः । औडुलोम्या शारलोम्येति । ये चाभावकर्मणोः [६.४.१६८] इति प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥

न वा प्यङ्गे लोपनिमित्तत्वात् ॥ ४ ॥

(वा. १) प्यङ् हा जर आदेश केला नाही तर औदमेघायाश्छात्राः औदमेघाः येथें प्यङ् प्रत्ययाच्या यकाराचा लोप सांगितला पाहिजे.

(वा. २) प्यङ्-प्रत्ययान्ताहून अण् प्रत्यय होतो असें दोन ठिकाणीं विधान केलें पाहिजे. उदा० औदमेघायाश्छात्राः औदमेघाः, औदमेघानां संघः औदमेघः ह्या दोन उदाहरणांमध्ये इव्-प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला अण् प्रत्यय (४।२।११२, ४।३।१२७) होत असेतो तो होणार नाही.

असें असेल तर मग हा प्यङ् प्रत्यय अण् आणि इव् यांचे स्थानी आदेशच असू दे.

(वा. ३) प्यङ् हा जर आदेश असेल तर औडुलोम्या व शारलोम्या येथें अन् याचा लोप सांगितला पाहिजे. नाही तर तेथें ये चाभाव-कर्मणोः (६।४।१६८) यांनं प्रकृतिभाव होऊं लागेल.

यकाराचा लोप (६।४।१५१) होतो.

७—कारण, इन् प्रत्ययाचे स्थानी प्यङ् हा आदेश झाला म्हणजे अन्निवद्भावेन (१।१।५६) तो इन् प्रत्यय आहे असें समजतां येतें.

न वैष दोषः । किं कारणम् । प्यङो लोपनिमित्तत्वात् । लोपनिमित्तः प्यङ् । नाकृते लोपे प्यङ् प्राप्नोति । किं कारणम् । गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते न चाकृते लोपे गुरूपोत्तमं भवति ॥

अथवा पुनरस्तु परः । ननु चोक्तं प्यङ्गनादेशे यलोपवचनं द्विरण्विधिरिति । नैष दोषः । यत्तादुच्यते यलोपवचनमित्यदोष एषः । किं कारणम् । पुंवद्भावाज्जादौ तद्धिते । यजादौ तद्धिते पुंवद्भावो

भविष्यति भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति ॥ अयं तर्हि दोषो द्विरण्विधिरिति । नैष दोषः । सिद्धञ्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च । किमत्र न्याय्यम् । आदेश इत्येतन्न्याय्यम् । कुत एतत् । एवं चैव हि कृत्वाचार्येण सूत्रं पठितं पष्ठया च निर्देशः कृतः । अत एव पक्षो निर्दोषः । ननु च परस्मिन्नपि सति ये दोषास्ते परिहृताः । पुंवद्भावेन यलोपः

(वा. ४) अथवा हा दोष येत नाही.

काय कारण ?

कारण असे की तेथे लोप हा प्यङ् प्रत्ययाचे निमित्तच आहे. तेथे अन् याचा लोप जर झाला नाही तर प्यङ् प्रत्ययाची प्राप्तीच येत नाही.

काय कारण ?

कारण असे की येथे गुरूपोत्तमयोः असे म्हटले आहे, आणि औङुलोम्या व शार्लोम्या येथे गुह वर्ण जो ओकार तो अन् याचा लोप झाल्यानंतरच उपोत्तम होणार आहे. तेव्हा अन् याचा लोप झाला नाही तोंपर्यंत औङुलोम इन् येथे उपोत्तम म्ह. अन्त्य इका राच्या जवळचा अकार हा गुह नाही.

अथवा येथे प्यङ् हा आदेश न होता पुढे होणारा प्रत्ययच असू दे.

पण आदेश न केला तर 'यकाराचा लोप सांगितला पाहिजे, आणि दोन ठिकाणी अण् प्रत्ययाचे विधान केले पाहिजे' असे म्हटले आहे ना ?

हा दोष येत नाही औदमेष्वायाश्चात्राः औदमेष्वाः येथे यकाराचा लोप होणार नाही असा जो दोष दिला आहे तो तर येत नाहीच !

काय कारण ?

कारण असे की यकारादि किंवा अजादि तद्धित प्रत्यय पुढे असताना पुवद्भाव होत असतो. भस्याढे तद्धिते (६।३।३५ वा. ११) याने पुवद्भाव होऊन औदमेष्वा या प्यङ्-प्रत्ययान्ताला पुङ्लिगासारखे औदमेष्वा असे रूप प्राप्त होते.

तर मग अण् प्रत्ययाचे दोन ठिकाणी विधान केले पाहिजे हा तर दोष आहे ना ?

हाही दोष येत नाही. कारण तो पुवद्भाव अण् हा तद्धित प्रत्यय करण्याचे पूर्वीच होत आहे.

येथे प्यङ् हा आदेश करणे, आणि पुढे प्रत्यय करणे असे दोन पक्ष सांगितले आहेत, पण त्यामध्यें कोणता पक्ष घेणे न्याय्य आहे ?

आदेशपक्ष हाच न्याय्य पक्ष होय. आदेश मनात धरूनच आचार्यांनी हे सूत्र केले आहे. कारण, 'अणिजोः' असे पठ्यन्त पद येथे उच्चारले आहे. तेव्हा हाच पक्ष निर्दुष्ट समजला पाहिजे.

पण प्रत्ययपक्षावरही आलेले दोष दूर केलेच आहेत ना ?

दूर केले आहेत सरे, पण सर्वथा दूर होत नाहीत. यलोपाचा दोष पुवद्भावाने घाल-

परिहृतः स च पुंवद्भावो ऽहे भवति तत्रौ-
दमेधेयो न सिध्यति ॥

अनुबन्धौ त्वया कार्यौ

यस्यादेशोऽनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः
सामान्यग्रहणार्थो ऽपरः सामान्यग्रहणा-
विघातार्थः । क सामान्यग्रहणार्थनार्थः ।
यङश्चाप् [४.१.७४] इति । अथ सामा-
न्यग्रहणाविघातार्थेन कार्यः । अत्रैव । किं
प्रयोजनम् ।

विला पण तो पुंवद्भाव ढ प्रत्यय पुढें असतांना
होत नसतो. तेव्हां औदमेधेयेः या ढ प्रत्य-
याच्या उदाहरणामध्ये यकाराचा लोप होणार
नाहीं हा दोष उरतोच.

(श्लो.५) आदेश पक्ष घेणाऱ्यानें प्यङ् प्रत्य-
याला पकार आणि ङकार हे दोन अनुबंध जोडले
आहेत ते तसेच कायम ठेवले पाहिजेत. एक
सामान्य-ग्रहणाकरितां आणि दुसरा तें सामान्य-
ग्रहण न विघडतां कायम राहावें याकरितां.
सामान्य-ग्रहणाकरितां अनुबंधाचा उपयोग
कोठें वरें होतो ?

यङश्चाप् (४।१।७४) येथें यङ् शब्दानें
ज्यङ् (४।१।७४) -आणि हा प्रकृत
प्यङ् या दोघांचेही ग्रहण होत असतें.

वरें; आतां सामान्य-ग्रहण न विघडतां
कायम राहतें असा उपयोग कोठें वरें होतो ?
तोही उपयोग त्या सूत्रामध्ये होतो.^{१०}

कोणता वरें तो उपयोग ?

कौमुदगन्ध्या व वाराह्या येथें या प्यङ्-
प्रत्ययान्ताहून चाप् प्रत्यय व्हावा हा उपयोग
होय.

पण आतां प्यङ् हा पुढें प्रत्यय होतो असा

९—जर या प्यङ् प्रत्ययाला पकार अनुबंध जोडला
नाहीं तर यङश्चाप् येथें यङ् या शब्दाने प्य या प्रत्य-
याचें ग्रहण होणार नाहीं.

१०—जर प्यङ् या प्रत्ययाला पकार अनुबंध
जोडला नाहीं तर यङश्चाप् येथें यङ् शब्दानें या यङ्
प्रत्यय प्रकृत घेतला जाईल. प्यङ् याला अकार अनुबंध

चावर्थ

चाव्यथा स्यात् ॥ तव कथं चाप् ।

टाडिवाधर्मम् ।

टापा मम सिद्धम् ॥ ननु च ममापि
टापा सिद्धम् ॥ न सिध्यति । अण इतीज
इति चेकारः प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । जैवं
विज्ञायते ऽणन्तादकारान्तादिवन्तादिका-
रान्तादिति । कथं तर्हि । अण्योऽकार इव्य
इकार इति ॥ स्वरार्थस्तर्हि त्वया चान्व-

पक्ष घेणाऱ्या तुझ्या मतीही हे अनुबंध पाहिजे-
तच. नाहीं तर चाप् प्रत्यय कसा होईल ?

माझ्या मती कौमुदगन्ध्या व वाराह्या हीं
रुपें टाप् प्रत्ययानेंच सिद्ध होत आहेत.

पण आदेश पक्ष घेणाऱ्या माझ्या मतीही
टाप् प्रत्ययानें तीं रुपें सिद्ध होतीलच.

तुझ्या मतीं मात्र तशीं सिद्ध होणार
नाहींत. कारण, प्यङ् हा आदेश
स्थानिवद्भावानें (१।१।५६) अण् अथवा इज्
आहे असें समजलें जाईल; आणि अण्-प्रत्य-
यान्ताहून सांगितलेला ङीप् प्रत्यय (४।१।१५)
तसाच इज्-प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला ङीप्
प्रत्यय (४।१।६५ वा ?) त्याहून प्राप्त झाला
असतां तो टापाचा बाध करून होऊं लागेल.

हा दोष येत नाहीं कारण, अण्-प्रत्ययान्त
जें अकारान्त प्रातिपदिक तसेंच इज्-प्रत्ययान्त
जें इकारान्त प्रातिपदिक असा तेथें अर्थ करूं नये.

तर मग कसा अर्थ करावा ?

अण् जो अकार तदन्त प्रातिपदिकाहून
ङीप् प्रत्यय होतो; तसेंच, इज् जो इकार
तदन्त प्रातिपदिकाहून ङीप् प्रत्यय होतो असा
अर्थ करावा.

व्यास्त असल्यामुळे त्याचें ग्रहण होणार नाहीं.

११—कौमुदगन्ध्या येथें अणाचें स्थानां जालेला
जो प्यङ् म्हणजे य तो स्थानिवद्भावानें अण् समजला
नहीं अकार नव्हे आणि त्यांना जो अकार तो आदेश
नसल्यामुळे अण् समजला जात नाहीं म्हणून ङीप् होत
नाहीं.

क्तव्यः। जिनतीत्याद्युदात्तत्वं मा भूषितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति ॥ तवापि तर्हि ष्यडोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य दाघ्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

उक्तेऽपि हि भवन्त्येते ।

उक्तेऽपि तु स्त्रीत्वे भवन्त्येते टावाद्यः । उक्तमेतत्स्वार्थिकाष्टावाद्य इति ॥ ममापि तर्हि सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं नेति ॥

तेन विन्न भविष्यति ॥ ५ ॥

अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र न सिध्यति ।

तर मग आदेशपक्ष घेणान्या तुङ्या मती वाराह्या इत्यादि ठिकाणी अन्तोदात्त स्वर होण्याकरिता चाप् प्रत्यय सागितलें पाहिजे. नाही तर इज् या जित् प्रत्ययाचे स्थानी ष्यङ् आदेश झाल्यामुळे 'जित्यादि०' (६।१।१९७) यानें आद्युदात्त होईल. तो न झाला पाहिजे, आणि चित् प्रत्यय अन्तोदात्त होतो (६।१।१६३) तो अन्तोदात्त झाला पाहिजे.

पण प्रत्ययपक्ष घेणान्या तुङ्या मतीही ष्यङ् प्रत्ययानें स्त्रीत्व उक्त असल्यामुळे पुनः त्या अर्थां टाप् प्रत्यय होणार नाही. म्हणून तेथें चाप् प्रत्यय सागितलाच पाहिजे.

हा दोष येत नाही. पुन. स्त्रीप्रत्यय होण्याकरिता काही चाप् सागावयास नको.

स्त्रीत्व हा अर्थ उक्त असला तरी पुनः टाप् धीरे प्रत्यय होतातच. कारण टाप् धीरे प्रत्यय स्वार्थी होतात असें मार्गे (४।१।३ वा. ५) सागितलेंच आहे.

तर मग आदेश मानणाऱ्या माझ्या मतीही हा आदेश इज् या अनुबध्दसहिताला सागितला आहे. आणि अनुबध्दसहिताला आदेश सागितला असेल तेथें स्थानीच्या अनुबध्दाचें

अस्थानिवत्त्वे दोषो वृद्धिस्ते न प्राप्नोति । औडुलोम्या शारलोम्येति । न चेदानीमर्ध-जरतीय लभ्यं वृद्धिर्मे भविष्यति स्वरो नेति । तद्यथा । अर्धजरत्या कामयते ऽर्ध नेति ॥

त्वयाप्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद्विशेष-णम् ॥ ६ ॥

त्वयाप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः क विशेषणार्थेनार्थः । प्यङः संप्रसारण-मिति ॥

कार्य आदेश झाल्यावर होत नाही असें मार्गे (२।४।४९ वा. २) सागितलेंच आहे.

त्यामुळे ष्यङ् आदेश डित् समजला जाणार नाही.

(श्लो. ६) पण जर स्थानीच्या अनुबध्दाचें कार्य आदेश झाल्यावर होत नाही तर तुङ्या मती वृद्धी-(७।२।११७) ही होणार नाही. उदा० औडुलोम्या, शारलोम्या. आणि 'स्थानीचें कार्य आदेशाला वृद्धी तेवढी मला करता येईल आणि स्वर मात्र मी करणार नाही' असें अर्धवट तुला कसें म्हणता येईल ? लोका-मध्येही 'स्त्री म्हातारी झाली कीं तिच्या मुलाची तेवढी इच्छा करित नाहीत आणि इतर मागाची इच्छा करतात' असें कधीहि होत नाही.

प्रत्ययपक्ष घेणान्या तुङ्या मतीही षका-रेत्सक्तक तसेंच डकारेत्सक्तक असें विशेषण लागण्याकरिता ष्यङ् प्रत्ययाला अनुबध्द जोडलेच पाहिजेत

असें विशेषण लावल्यामुळे कोठें बरें उपयोग होत आहे.

'प्यङः संप्रसारणम्०' (६।१।१३) येथें उपयोग होत आहे^{१३}.

१२—प्रत्ययपक्ष घेतला अमना ष्यङ् प्रत्ययाच्या स्वराने-(३।१।३)च वाराह्या येथें अन्तोदात्त सिद्ध होतो

१३—आम्हणुपुन येथें ष्यङ् प्रत्यय (४।१।

१७१) झाला असना तेथें संप्रसारण होत नाही कारण, प्यङ् अमे तेथें पकारेत्सक्तकाचें उच्चारण केले आहे

अक्रियैव विशेषोऽत्र सानुबन्धो विशेष-
वान् ।

अक्रियैव मम विशेषः सानुबन्धस्तु
विशेषवान् ॥

पाश्यायां ते कथं न स्यात्

पाश्यापुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति ॥

एको मे स्याद्विशेषणम् ॥ ७ ॥

एको मम विशेषणार्थः । त्वया पुनर्द्वौ
कर्तव्यौ ॥ अथैकस्मिन्नपि सति कः करि-
ष्यते । किं चातः ।

अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात्

(श्लो. ७) पण येथे काहीं एक अनुबंध
न लावणें हाच विशेष मला समजतां
येईल^{१८}. आणि ज्याला अनुबंध जोडले आहेत
तो अर्थातच ह्यापेक्षां निराळा समजला जाईल.

तसें केलें तर तुझ्या मर्ती पाश्यापुत्रः येथें
संप्रसारण कां वरें होणार नाही ?

प्रत्ययपक्ष घेणाऱ्या माझ्या मर्ती विशेष-
णार्थ एक अनुबंध लावला म्हणजे काम होईल.
पण आदेशपक्ष घेणाऱ्या तुझ्या मर्ती माल
यडश्चाप् येथें सामान्य-ग्रहणाकरितां दोन्ही
अनुबंध जोडले पाहिजेत.

पण आतां एका अनुबंधानें काम भागेल
म्हणतोस तो एक अनुबंध कोणता वरें लावतोस ?
कोणताही लावला तरी काय फरक होईल ?

१४—प्रकृत सूत्रामध्ये नुसता य असाच उच्चारणा
आणि 'प्यडः संप्रसारणं' येथेही पकार व ङकार
काढून य प्यडाच उच्चारणा म्हणजे तेथे याचेंच ग्रहण
होईल; प्यड् या प्रत्ययाला अनुबंध असल्यामुळे त्याचें
ग्रहण होणार नाही.

१५—पाश्यानां समूहः पाश्या. पाश शब्दाहून
य प्रत्यय (४।१।४९) झाला आहे.

१६—प्रत्ययपक्ष घेणाऱ्याच्या मर्ती यडश्चाप् येथें
प्य प्रत्ययाचें ग्रहण होत नाही; तेव्हां चाप् प्रत्ययानें
ढीप् प्रत्ययाचा वाप होईल असें म्हणतां येत नाही.
आदेशपक्ष घेणाऱ्यानें दोन्ही अनुबंध ठेवले असल्यामुळे
चाप प्रत्यय प्राप्त होतो. तेव्हां त्यानें ढीप प्रत्ययाचा

यद्येताभ्यामन्यः क्रियते सूत्रभेदः कृतो
भवति ॥

पिति लिङ्गं प्रसज्यते ।

अथ पित्क्रियते पित इतीकारः प्राप्नोति ॥

ङिति चेक्रीयते दोषः

अथ ङित्क्रियते चेक्रीयते दोषो भव-
ति । लोलूयापुत्रः लोलूयापतिरिति ॥

व्यवधानान्न दुष्यति ॥ ८ ॥

अकारेण व्यवहितत्वान्न दोषो भवति ॥

योऽनन्तरो न धातुः सः

धातोरिति वर्तते यश्चात्रानन्तरो नास्ती

(श्लो. ८) पकार आणि ङकार या दोघां-
पेक्षां निराळाच कोणता तरी लावशील तर
सूत्रभेद होईल.

जर पकार लावशील तर त्याच्या पुढें स्त्री-
प्रत्यय ङीप् (४।१।४९) होऊं लागेल^{१६}.

आतां ङकारच एकटा अनुबंध लावला तर
लोलूयापुत्रः व लोलूयापतिः येथें यड्-प्रत्य-
यान्त स्थलीं दोष येतो.

लोलूयापुत्रः येथें यड्-प्रत्ययान्त आणि पुत्र
शब्द यांच्यामध्ये अकारानें व्यवधान असल्या-
मुळे संप्रसारण होत नाही म्हणून दोष नाही.

(श्लो. ९) प्यडः संप्रसारणम्० येथें धातोः याची
अनुवृत्ति आहे. आतां कौमुदगन्धीपुत्रः इत्यादि
ठिकाणीं पुत्र शब्दाच्या मार्गे अव्यवहित जो
वाप होईल.

१७—लोलूय या यड्-प्रत्ययान्त ल धातूहून
अ प्रत्यय (३।३।१०२), यडाच्या अकाराचा लोप
(६।४।४८), टाप् व पुढें पुत्र शब्दाबरोबर समास
झाला आहे. येथें यड् प्रत्ययाच्या अकाराचा पुढील
अकाराशीं एकदेश झालेला नाही. कारण, यड् प्रत्यया-
पेक्षां फक्त यकार हें व्यञ्जनच उरलें आहे. तेव्हां पुढें
जो अ प्रत्यय आणि टाप् यांचा एकदेश झाला आहे
त्या अकारानें व्यवधान येत आहे.

१८—'अदेच उपदेशो' (६।१।४५) येथें 'लिटि
धातोः' (६।१।८) या सूत्रांतून धातोः या पदाची अनु-
वृत्ति गोम्यान् येथें आत न होण्याकरितां केेली आहे.

धातु. ।

यो धातु सोऽनन्तर. ।

यश्च धातुर्नासाऽनन्तर ।

न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रस-
ज्यते ॥ ९ ॥

न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्राप्नोति ॥

यदि पुनर्यद्वा धातुर्विशेष्येत ।

यद्वा विशेष्येत यदीह धातु

यद् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ।

यद्येव यद्वा धातुर्विशेष्यते ऽथापि
धातुना यद् तुल्यमेतद्भवति ॥

उभौ प्रधानं यदि नात्र दोष.

अथोभौ प्रधानं भवतो नात्र दोषो भवति ॥

तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते ॥ १० ॥

तथा सति वाक्पतिः वाक्पुत्र इत्यत्र
प्रसारणं प्राप्नोति ॥

धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः ।

धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति कृत्वैष
निश्चयः क्रियते ॥ अवश्यमात्त्वार्थं धातु-
ग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोभ्याम्
गोभि नौभ्याम् नौभि. ॥

आत्त्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करि-
ष्यते ॥ ११ ॥

उपदेशो यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते ।

उद्देशो रुद्धिशब्दानां तेन गोर्न भवि-
ष्यति ॥ १२ ॥

एष तर्ह्युपदेश इत्युच्यत उपदेशश्च प्राति
पदिकानां नोपदेशः ॥

आहे तो यदन्त धातु नव्हे. आणि लोळ्या
येथें जो लोळ्य हा यदन्त धातु आहे तो पुन
शब्दाच्या मार्गे अव्यवहित नाही आणि अशा
रीतीनें दोन्ही गोष्टी दोन्ही ठिकाणी जुळत
नाहींत म्हणून सूत्रसामर्थ्यास्तव सप्रसारण
होईल तें दोन्ही ठिकाणी होऊ लागेल.

पण जर येथें यद् हें धातुचें विशेषण केलें
तर—

(श्लो. १०) आता येथें यद् हें धातुचें विशेषण
करून यदन्त धातु असा अर्थ केला काय आणि
धातु हें यडाचें विशेषण करून धातुचा अययव
जो यद् असा अर्थ केला काय वरील अद्वयन
सारखीच.

पण जर त्या दोघांचा सप्र. न.
करता दोन्हीही स्वतन्त्र मानले तर मात्र लोड-
यापुत्र. येथें दोष येणार नाही.

तेषां भवति च 'यद्' सप्रसारणम्. (६।१।१३) या
मधल्या सूत्रमध्ये धनो याची अनुवृत्ति होणारच
परंतु यद्-प्रत्ययान्त धातु कोठेंच नमल्यामुळे त्याचा
सप्र होत नाही अर्थात् जर यद् याच्या येथेही यद्
अने केले तर यद् प्रत्ययान्त धातु समस्त अमल्यामुळे
तेथे धनो याचा सप्र होणारच तेंहा पुन व पति
रुद्ध पुढे अमलाना अव्यवहित जो यद्-प्रत्ययान्त
धातु असा अर्थ होई.

परंतु वाक्पुत्रः व वाक्पति. येथें सप्रसारण
होऊ लागेल ही दोष येतो.

(श्लो. ११) रुक्कार या एकाच अनुवधानें काम
भागेल असें जें आम्ही प्रत्ययपक्षवादी म्हणतो
तें प्यड. सप्रसारणम्. येथें धातुग्रहणाचा संभवच
नाहीं असें समजूनच म्हणत आहों.

पण गोभ्याम् गोभि. नौभ्याम् नौभिः येथें
आत्व (६।१।४५) न होण्याकरिता 'धातो.'
असें त्या प्रकरणामध्ये म्हटलेंच पाहिजे ना ?

गोभ्याम् वगैरे ठिकाणी आत्व न होण्या-
करिता जर धातुग्रहणाची जहर असेल तर
त्या आत्व सांगणाऱ्या सूत्रामध्येच धातुग्रहण
करावें.

(श्लोक १२) शिवाय उपदेशी जें एजन्त
त्याला जर तें आत्व सांगितलें आहे तर गोभ्याम्
वगैरे ठिकाणी आत्वाचें नावच वाढावयास

१९—पुन व पति शब्द पुढे अमलाना अव्यवहित
अशा यद्-प्रत्ययान्त आणि धातुला सप्रसारण होतें
ज्या अर्थे होईल आणि लोळ्यापुत्र येथें अकारानें
व्यवधान अमल्यामुळे होणार नाही पण जसें कौमुद-
गाध्यापुत्र येथें अव्यवहित यदन्त अमल्यामुळे सप्रसा-
रण होतें तसें व्यवधान येथें वद् हा अव्यवहित वद्
धातु अमल्यामुळे तेथें सप्रसारण होऊ लागेल हा दोष
येतो.

गोत्रावयवात् ॥ ४।१।७९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । गोत्रावयवादगो-
त्रार्थम् । गोत्रावयवादित्युच्यते ऽगोत्रार्थो-
ऽयमारम्भः ।

गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम्
॥ १ ॥

गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं
प्राप्नोति । इहापि प्राप्नोति । आहिच्छत्री
कान्यकुब्जीति ॥ एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रा-

वयवात् ।

गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकम् । सिद्धं
गोत्रे पूर्वेणैव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।
गुरुपोत्तमयोरित्युच्यते ऽगुरुपोत्तमार्थोऽय-
मारम्भः ।

अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वपात्रवयव-
त्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वपात्रवयव-

नको. कारण गो वगैरे रुढि-शब्द असले तरी
त्यांचा उद्देश आहे, उपदेश नाही. तेव्हां अर्था-
तच गो वगैरे शब्दांना आत्व होणार नाहीच.

(सू. ७९) हे सूत्र कशाकरितां केले आहे ?

गोत्रावयवात् एवढेच येथे म्हटले आहे
तेव्हां तो जो गोत्रावयव म्हणजे प्रसिद्ध
गोत्र नसून त्या सारख्या अर्थाचा जो शब्द
त्याच्या पुढील अण् व इज् प्रत्यय गोत्रा-
पत्य या अर्थी नसले तरी प्यङ् तेथे होण्या-
करितां हे सूत्र केले आहे.

(वा. १) गोत्रावयव शब्दाच्या पुढील
अण् व इज् प्रत्यय गोत्रापत्य या अर्थी नसेल
तरी तेथे प्यङ् होण्याकरितां हे सूत्र केले
असेल तर आहिच्छत्री कान्यकुब्जी वगैरे
ठिकाणी प्यङ् होऊं लागेल; आणि तो तर

तेथे इष्ट नाही.

तर मग गोत्रावयव शब्दाच्या पुढील
गोत्रापत्य या अर्थी केलेलेच अण् व इज्
प्रत्यय पाहिजेत असेच असूंदे.

(वा. २) गोत्रापत्य या अर्थी केलेलेच
अण् व इज् प्रत्यय येथे अपेक्षित असतील तर
हे सूत्रच मुळी व्यर्थ होईल. कारण गोत्रापत्य
हा अर्थ असेल तर पूर्व सूत्रानेंच प्यङ् होईल.

तर मग आतां ह्या सूत्राचा उपयोग
असा कीं अण् व इज् प्रत्ययांच्या मागील
अच् गुरु असला पाहिजे असे पूर्व सूत्रामध्ये
म्हटले आहे. तेव्हां जेथे अण् व इज् प्रत्यया-
च्या मागील अच् गुरु नसेल त्या ठिकाणीं
प्यङ् होण्याकरितां हे सूत्र केले आहे.

(वा. ३) अण् व इज् प्रत्ययांच्या मागील

२०—‘प्रत्यक्षमाख्यानम् उपदेशः’ आणि ‘गुणैः
प्रापणम् उद्देशः’ अशीं या शब्दांचीं लक्षणे आहेत.
भू, एध्, स्पर्ध् हे प्रत्यक्ष आख्यान होय. ते त्या
धातूंचे स्वरूपज्ञान होण्याकरितांच केले आहे. तसें
प्रातिपदिकांचें प्रत्यक्ष आख्यान कोठें नाही. सर्वादि
गणामध्ये सर्व, विश्व वगैरे प्रातिपदिकें प्रत्यक्ष उच्चारलीं
आहेत तीं त्यांचें स्वरूपज्ञान होण्याकरितां उच्चारलीं
नाहींत तर त्यांचीं स्वरूपे सिद्ध आहेत असें गृहीत धरून
त्यांना सर्वनाम संज्ञा होण्याकरितां फक्त तेथे त्यांचा
अनुवाद केला आहे. प्रातिपदिकांच्या स्वरूपाचें
ज्ञान, प्रातिपदिकांचें स्वरूप प्रत्यक्ष न उच्चारतां
धातूंहून कृत प्रत्यय सांगणें तसेंच प्रातिपदिकांहून
तद्धित प्रत्यय सांगणें किंवा समास सांगणें अशा उपा-

यांनीं आचार्यांनीं करून दिलेले आहे. हेच गुणैः प्रापणं होय.

१(सू. ७९)—गोत्र म्हणजे प्रवराध्याय—प्रसिद्ध गोत्र.
त्याचे अवयव म्ह. प्रत्यक्ष ते नव्हेत तरी पण त्यांपैकींच
त्या सारखे समजले जाणारे. उदा०—एकादा पुरुष सदा-
चारसंपन्न, शानी व कर्ता असेल तर त्याच्या नांवा-
नेच त्याचें कुल लोकांमध्ये प्रसिद्धीला आलेलें असतें.
कुणिक मुणिक वगैरे पुरुष तसे होत. तशा शब्दांहून
गोत्रापत्य या अर्थी केलेल्या अण् किंवा इज् प्रत्ययाचे
स्थानी स्त्रीत्व—विवक्षा असनांना प्यङ् आदेश होतो.
पुणिकस्य गोत्रापत्यं स्त्री पौणिक्या. येथे अन्त्य वर्णाच्या
जवळचा इकार हा गुरु नसल्यामुळे प्यङ् होत नाही.

२—अहिच्छत्र व कान्यकुब्ज या शब्दांहून तत्र
जाता या अर्थी अण् प्रत्यय (४।३।२५) शाला आहे.

त्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अष्टाशीतिः सहस्रा-
ण्यूर्ध्वरेतसामृषीणां वभूयुस्तत्रागस्त्याष्टमै-
र्ऋषिभिः प्रजनोऽभ्युपगतः । तत्रभवतां
यदपत्यं तानि गोत्राणि । अतोऽन्ये गोत्रा-
वयवाः । तत उत्पत्तिः प्राप्नोति तच्चानिष्टम् ।
तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ॥ कथं येभ्योऽगुरु-
पोत्तमेभ्य इष्यते ।

सिद्धं तु रौढ्यादिपूपसंख्यानात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । रौढ्यादिपूपसंख्या-
नात् । रौढ्यादिपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । के
पुनः रौढ्यादयः । ये क्रौढ्यादयः ॥

अन् गुह नसेल त्या ठिकाणी प्यड् होण्या-
करितां हे सूत्र केले असेल तर सर्वच गोत्रा-
वयव असल्यामुळे सर्वत्र प्यड् होऊ लागेल.
असें पहा की ऊर्ध्वरेतसै म्हणजे जितेन्द्रिय
असे अठ्याऐशी हजार ऋषि झाले. त्या-
पैकीं कस्यप वगैरे सात आणि अगस्त्य
आठवा एवढ्यानीच प्रजनांची स्वीकार केला.
त्या आठ ऋषींच्या अपत्यालाच गोत्र म्हण-
तात. तेव्हा त्याशिवाय ते सर्वच गोत्रा-
वयव होत. तेव्हा त्या सर्वच शब्दाहून प्यड्
होऊ लागेल आणि तो तर इष्ट नाही. तेव्हा
एकंदरीत प्रकृत सूत्र करण्यात कांहीं अर्थ
दिसत नाही.

पण हे सूत्र केले नाही तर अण् व इज्
प्रत्ययाच्या मागील अन् गुह नाही अशा
पुनिक वगैरे ज्या शब्दाहून प्यड् इष्ट आहे
त्याची याट काय ?

(वा. ४) हे सिद्ध होत आहे.

ते कसे ?

असे की त्या पुनिक वगैरे शब्दांचे रौढ्या-
दि गणामध्ये उपसंख्यान करावे म्हणजे झाले.

१-संज्ञिते होने किंवा न होने ही गोष्ट व्याख्या-
ताभ्यात अर्धे असताना ऊर्ध्वरेतसुं म्हणतात.

४-येथे काही प्रजेतरादन करीत यांना प्रजन
म्हणतात.

५-तेव्हा प्रकृत सूत्र करावे आणि पुनिक पुनिक

भारद्वाजीयाः पठन्ति । सिद्धं तु कुला-
ख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्य इति ।
सिद्धमेतत् । कथम् । कुलाख्या लोके गोत्रा-
वयवा इत्युच्यन्ते ॥

अथवा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति ।
यो गोत्रादवयुतः । कश्च गोत्रादवयुतः ।
योऽनन्तरः । देवदत्त्या याज्ञदत्त्येति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याक-
रणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

पण रौढ्यादि गण हा कोणत्या सूत्रामध्ये
बरे निर्दिष्ट केला आहे ?

पुढील सूत्रामध्ये जो क्रौड्यादि गण निर्दिष्ट
केला आहे तेथील जे क्रौड्यादि शब्द तेच रौढ्या-
दि शब्द होत. येथे भारद्वाजीय वैयाकरण
म्हणतात “सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्रा-
भिमताभ्यः” म्हणजे ‘सिद्ध होत आहे, ते कसें
तर कुलाला जें नाव पडतें तें लोकामध्ये
गोत्रासारकें मान्य असल्यामुळे त्यालाच
गोत्रावयव म्हणतात.’ अथवा गोत्रावयव
म्हणण्याला तोच योग्य होतो की जो गोत्रा-
तून बाहेर पडतो.

कोण बरे गोत्रातून बाहेर पडतो ?

जो साक्षात् अपत्य असेल तो. जसे देव-
दत्तस्यापत्यं स्त्री देवदत्त्या. देवदत्ताची साक्षात्
मुलगी. यज्ञदत्तस्य अपत्यं स्त्री याज्ञदत्त्या.

याप्रमाणे श्रीभगवान् पतञ्जलि ऋषींनी
रचितेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या चवथ्या
अध्यायाच्या पहिल्या पादाचे दुसरे आह्निक
समाप्त झाले.

वगैरे जे गोत्रावयव-वाचक शब्द त्याहूनच प्यड् प्रत्यय
करतात.

६-कारण, गोत्र हे नाव गोत्रातून पुढच्याला अर्धे
(४।१।१६२).

अध्याय ४ पाद १ आह्निक २ समाप्त.

[क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ४।१।८० ॥]

[दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रि-
काण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्
॥ ४।१।८१ ॥]

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ४।१।८२ ॥

समर्थवचनं किमर्थम् । समर्थादुत्पत्ति-
र्यथा स्यात् । उपगोरपत्यम् । असमर्थान्मा
भूदिति । कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति ।

समर्थवचनमनर्थकं न ह्यसमर्थेनार्था-
भिधानम् ॥ १ ॥

समर्थवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।
न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । न ह्यसमर्थादुत्प-
द्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अन-
भिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अथ प्रथमवचनं किमर्थम् । प्रथमवचनं
प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमात्प्रत्ययोत्प-
त्तिर्यथा स्यादप्रथमान्मा भूत् । उपगोरपत्य-
मित्यपत्यशब्दात् ।

• (सू. ८२) येथें समर्थग्रहण कशाकरितां
केलें आहे ?

उपगूचें अपत्य अशा अर्थाची विवक्षा
असतांना उपगु या समर्थ शब्दाहूनच प्रत्यय
झाला पाहिजे. कांवलें उपगूचें अपत्य देव-
दत्ताचें अशा अर्थाची विवक्षा असतांना केवल
'उपगूचें अपत्य' हे शब्द जवळ असल्या-
मुळें उपगु शब्दाहून प्रत्यय न झाला पाहिजे.

(वा. १) येथें समर्थ-ग्रहणाचा कांहीं
उपयोग दिसत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं ज्याचा प्रत्ययार्थाशीं
अन्वय नाही अशा शब्दाच्या पुढें प्रत्यय केला

१(सू. ८०)-क्रौडि व्याटि वगैरे क्रौड्यादिगणांतील
शब्दांहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना प्यङ् प्रत्यय होतो.
उदा०-क्रौट्या, व्याट्या.

(सू. ८१)-दैवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्रि आणि
काण्ठेविद्धि या शब्दांहून स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना प्यङ्
प्रत्यय विकल्पानें होतो. उदा०-दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी.
येथें देवयज्ञ शब्दाहून इन् प्रत्यय (४।१।९५) केला
आहे. तो गोत्राप्रत्य या अर्थी केला तर अणिजेः०
(४।१।७८) यानें नित्य प्यङ् प्राप्त होतो, आणि साक्षात्
अपत्य या अर्थी केला तर मुळीच प्यङ् प्रत्यय प्राप्त
होत नाही. त्या दोन्ही ठिकाणीं प्रकृत सत्रानें विकल्प
प्राप्त होतो. असेंच इतर तीन शब्दांविषयीं समजावें.

१(सू. ८२)-हें अधिकारसूत्र आहे. समर्थ म्हणजे अर्थ
प्रतिपादन करण्याच्या कामीं समर्थम्ह. संधिकार्य वगैरे
होजून तयार झालेला शब्द. प्रथम म्ह. सूत्रामध्ये

तर त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून अर्थाचें अभि-
धान होणें शक्यच नाही. तेव्हां अनभिधाना-
मुळेंच तशा ठिकाणीं प्रत्यय होणार नाही.

आतां प्रथमात् असें येथें कशाकरितां म्हटलें
आहे ?

कोणत्या शब्दाच्या पुढें प्रत्यय करावा तें
समजण्याकरितां म्हटलें आहे. कारण, तस्य
आणि अपत्यम् या दोन शब्दांमध्ये तस्य हें
प्रथमतः उच्चारलें असल्यामुळें त्याहूनच प्रत्यय
होतो असें समजण्याकरितां तें केलें आहे.
अप्रत्यय हा शब्द मागून उच्चारला असल्यामुळें
उपगूचें अपत्य असा अर्थ विवक्षित असतांना
अपत्यवाचक शब्दाहून प्रत्यय न झाला पाहिजे.

अर्थनिर्देश करतांना प्रथमतः उच्चारलेला शब्द. तस्य
अपत्यम् (४।१।९२) ह्या दोन शब्दांनीं प्रत्ययाच्या
अर्थाचा निर्देश केला आहे. त्यांमध्ये तस्य हें
पद प्रथमतः उच्चारलें आहे. म्हणून उपगूचें अपत्य या
अर्थी उपगु शब्दाहून प्रत्यय होतो. कारण तस्य या
शब्दानें उपगूच गृहीत धरला आहे. जर हा उपगु
अपत्य शब्दानें गृहीत धरला तर 'उपगुः अपत्यं तस्य'
असें वाक्यच राहेंत.

२-प्रत्ययार्थाशीं अन्वय पावलेले असा समर्थ,
शब्दाचा अर्थ गृहीत धरून हा विचार केला आहे.

३-उपगूचें अपत्य मानु अशा त्या दोहोंमध्ये
असलेला संबंध 'उपगोः अपत्यम् औपगवः मानुः' अशा
औपगव शब्दापासूनच प्रतीत झाला पाहिजे. 'मानुः'
अपत्यं तस्य मानवः उपगुः' अशा मानव शब्दापासून
तो संबंध प्रतीत न झाला पाहिजे.

प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् ॥ २ ॥

प्रथमवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् । न ह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अथ वावचनं किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति ।

वावचने चोक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तं वावचना-
नर्थकं च तत्र नित्यत्वात्सन इति । इहापि

(वा. २) येथें 'प्रथमात्' याचा काहीं
उपयोग दिसत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं जें पद अर्थनिर्देश करताना प्रथमतः उच्चारलेलें नाही त्याच्या पुढे प्रत्यय केला तर त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून अर्थाचें अभिधान होणें शक्यच नाही. तेव्हा अनभिधानामुळेच तशा अर्था प्रत्यय होणार नाही.

आता येथें वा शब्द कशाकरिता घातला आहे ?

प्रत्यय न होता त्या अर्थाचें वाक्यही एकदा राहिलें पाहिजे म्हणून घातला आहे. उदा० उपगोः अपत्यम्.

(वा. ३) वा शब्दासबधानें मागें सागितलेंच आहे.

तें काय वरें सागितलें आहे ?

वावचनानर्थक्य च तत्र नित्यत्वात्सन. (१।१।७ वा. ९) असें मागें सागितलेंच आहे. येथेही. वा शब्दाचा काहीं उपयोग दिसत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं वृत्तीमध्यें प्रत्यय नित्यच

वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययस्य । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च वृत्तिश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्द्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन ॥

अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूत् । किं पुनः

इष्ट आहे. तें असें—वृत्तिपक्ष आणि अवृत्तिपक्ष असे दोन पक्ष आहेत. वाक्य आणि वृत्ति या दोन गोष्टी स्वभावतःच होतात. त्यात वृत्तिपक्ष घेतला असता तेथें प्रत्यय हा स्वभावतःच नित्य होतो. म्हणून तेथें 'वा' या शब्दाचा सबध कोणीकडे करावा असा विचार उत्पन्न झाला असता त्या प्रत्ययाला होणारी जी प्रत्यय सज्ञा तिला सोडून दुसरे कोणीकडे वरें त्या 'वा' शब्दाचा सबध करणें शक्य होईल ? आणि ती सज्ञा तर एकदा करणें आणि एकदा न करणें असें मुळींच इष्ट नाही. तात्पर्य, येथें वा शब्दाचा उपयोग नाही. असो

आता येथें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें समर्थग्रहण करू नयेच कीं काय ?

असें नाही. येथे समर्थग्रहण करावें.

त्याचा उपयोग काय ?

उपयोग असा कीं जें समर्थ प्रातिपदिक असेल त्याहून प्रत्यय झाला पाहिजे; समर्थ नसेल त्याहून न झाला पाहिजे.

मग समर्थ म्हणजे काय समजावें ?

जें प्रातिपदिक आपला अर्थ दाखविण्याच्या कामीं समर्थ असतें तेंच समर्थ होय.

४—व्याकरणशास्त्रावरून काहीं नवीन प्रयोग भ्रावणाचे नाहीत, तर प्रयोग हे मूळचेच आहेत फक्त ज्या अर्था जो प्रयोग मूळचा झालेला आहे त्या

प्रयोगापासून तो अर्थ मनात बाबा या हेतूने आचार्य पाणिनीने ही प्रवृत्ति—प्रत्ययाची कल्पना केली आहे.

समर्थम् । अर्थाभिधाने यत्समर्थम् । किं पुनस्तत् । कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम् । सौत्थितिः वैक्षमाणिरिति ॥ अथ तद्वाचनं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु वाक्यस्यानेन साधुत्वमन्वाख्यायते ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ४।१।८३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशो न हि तत्र कश्चि-

दीव्यच्छब्दः पठ्यते । कस्तर्हि । दीव्यति शब्दः । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यतेरिति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यतेरिति । न कर्तव्यः दीव्यतिशब्दे दीव्यच्छब्दोऽस्ति तस्मादेव पञ्चमी । किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येष परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति । किं

अमुक एक प्रातिपदिक तसे आहे असे कशावरून वरें समजावें ?

ज्या प्रातिपदिकांतील वर्णांची आनुपूर्वी संधि वगैरे होऊन बरोबर जुळून आलेली आहे तें समर्थ होय उदा० सौत्थितिः, वैक्षमाणिः

आतां पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें येथें, 'वा' हा शब्द घालूं नयेच कीं काय ?

असें नाही. वा हा शब्द येथें घालावा.

त्याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा कीं शब्द हे मूळचे नित्यच आहेत. व्याकरणशास्त्र हें फक्त साधुत्व कळविणारें आहे. तेव्हां येथें वा शब्द नसेल तर फक्त 'औपगव' या वृत्तीलाच साधुत्व समजलें जाईल. उपगोः अपत्यम् या वाक्याला साधुत्व समजणार नाही तें समजावें याकरितां येथें वा शब्द घातला पाहिजे.

(सू. ८३) येथें 'दीव्यतः' असें म्हटलें आहे तें योग्य दिसत नाही. कारण पुढें कोण-

त्याही सूत्रामध्ये दीव्यत् असा शब्द उच्चारलेला दिसत नाही.

तर मग कोणता शब्द आचार्यांच्या मनांत असावा ?

'दीव्यति' (४।४।२) हा तो शब्द होय.

तर मग आचार्यांनीं येथें कसें म्हटलें पाहिजे ?

'प्राग्दीव्यतेः' असें म्हटलें पाहिजे.

तर मग 'प्राग्दीव्यतेः' असें येथें म्हणावें.

तसें म्हणावयास नको. त्या दीव्यति शब्दांतीलच 'दीव्यत्' एवढा जो भाग तो येथें घेऊन त्याचा पंचमीचा प्रत्यय लावून दीव्यतः असें उच्चारलें आहे.

पण येथें पुढील इकार सोडून दीव्यत् असा विकृत भाग कां वरें घेतला आहे ?

मुद्दाम विकृत भाग घेण्यामध्ये आचार्यांचा असा उद्देश आहे कीं 'विकृत भाग हा मूळ स्वरूपपेक्षां निराळा समजून नये अशी परिभाषाच सुचवावयाची आहे.

५—सूयितस्य अपत्यम् सौत्थितिः. सूयित शब्दाहून अपत्य वा अर्थ इन् प्रत्यय (४।१।९५) झाला आहे. येथें सु सूयित अशा अवस्थेत संधिकार्य (६।१।१०१) करण्याच्यापूर्वी इन् प्रत्यय झाला तर सु यांतील उकाराला वृद्धि (७।१।१७) होऊन साधुत्थितिः असें मलत्तैच रूप होईल. परंतु सुसूयित हें समर्थ नाही. म्हणून त्याहून इन् प्रत्यय होत नाही. संधिकार्य करून सिद्ध झालेल्या शब्दापासूनच लोकांमध्ये अर्थबोध होतो, सु सूयित यापासून होत नाही; म्हणून त्याला समर्थ म्हणतां येत नाही. वैक्षमाणस्य

अपत्यं वैक्षमाणिः येथें असेंच समजावें. वि. वैक्षमाण येथें दावें झाला आहे.

१ (सू. ८३).—'दीव्यति' या अर्थाचा निर्देश पुढें (४।४।२) केला आहे. त्याच्या पूर्वीपर्यंत जो जो अर्थाचा निर्देश केला आहे त्या सर्व अर्थां अन् प्रत्यय होतो. उदा०—तस्यापत्यम् (४।१।९२) तेन रक्तम् (४।२।१) इत्यादि अर्थ असतांना उपगोः अपत्यम् औपगवः या ऐवजं व कपायेण रक्तं वद्धम् या ऐवजं कापायम् असे शब्द होतात.

मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । एकदेशविकृते-
पूपसंख्यानं चोदितं तत्र कर्तव्यं भवति ॥
अथवा प्राक्शब्दोऽयं दिक्शब्दो दिक्शब्दैश्च
योगे पञ्चमी भवति तत्राप्रथमासमाना-
धिकरण इति शता भविष्यति ॥

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥१॥

प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम् ।

सकृद्विहितं प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् ।
योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कर्पिमिति ॥
नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादत्येतत्सि-

द्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं
इति योगे योग उपतिष्ठते ।

अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवाद-
विषयेऽण्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये-
ऽण्प्राप्नोति । अत इञ् [४.१.९५] अण्वे-
त्यणपि प्राप्नोति ॥

तस्मात्प्राग्वचनम् ॥ ३ ॥

तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥ अथ क्रिय-
माणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते ।
प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । आहोस्वि-

ही परिभाषा सुबविष्यात् काय बरे पायदा
आहे ?

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् (१।१।५६
वा. ९) असें जे पूर्वी म्हटलें आहे तें म्हणा
वयास नको.

अथवा प्राक् हा येथें दिग्वाचक शब्द आहे,
आणि दिग्वाचक शब्दाचा योग असताना
पंचमी सांगितली (२।१।२९) आहे तेव्हा
प्रथमान्ताशीं सामानाधिकरण्य असल्यामुळें शतृ
प्रत्यये झाला आहे

आता येथें प्राग्दीव्यतः असे वशाकरिता
म्हटलें आहे ?

(वा. १) येथें एनाच ठिकाणीं अण्
प्रत्ययाचें विधान करण्याकरिता ' प्राग्दीव्यतः '
असें येथें म्हटलें आहे. स्पष्टीकरण करावयाचें
म्हटल्यास येथें एका ठिकाणीं अण् प्रत्यय
सांगितला म्हणजे पुढील त्या त्या अर्थीं अण्
प्रत्ययाचें विधान केले असें होईल. नाहीतर
त्या त्या प्रत्येक सूत्रामध्ये अण् ग्रहण करण्याचा
प्रसंग येईल.

२-दीव्यति शब्दापैकीं इकार सोढून त्याच्या
मागील दीव्यत् हा भाग येथें घेतला आहे असें समजून
येथें घेतला हा शब्दच येथें घेतला आहे पण तो
घेताना शास्त्रांमुळे लात येईल फेरफार सहज झाला आहे
तेथें प्रथमान्ताशीं सामानाधिकरण्य असल्यामुळे लटाचें

' प्राग्दीव्यतः ' याचा हा उपयोग बरोबर
दिसत नाही कारण, ' अण् ' याचा येथें अधि-
वार केला म्हणजे पुढें प्रत्येक ठिकाणीं त्याचा
संघ होईल. ' अधिकारः प्रतियोग तस्या-
निर्देशार्थः ' (१।१।११ वा. १) असें मागे
म्हटलेंच आहे. तेव्हा दर एक शास्त्रामध्ये ' अण् '
हे पद उपस्थित होईलच.

(वा. २) अधिकार केला म्हणजे सिद्ध
होईल असे म्हणाल तर अपवादाच्या विषया-
मध्येही अण् प्रत्यय प्राप्त होईल. उदा०
' अत इञ् (४।१।९५) येथेंही अण् प्रत्ययाचा
संघ होईल. आणि ' अकारान्त शब्दाहून
अपत्य या अर्थीं इञ् आणि अण् प्रत्यय होतात '
असा अर्थ होऊन तेथें अण् प्रत्ययही होऊ
लागेल.

(चा. ३) म्हणून ' प्राग्दीव्यतः ' असें येथें
म्हटलें पाहिजे.

आता प्राग्दीव्यतः असें येथें म्हटलें तरी
त्याचा अर्थ कसा समजावयाचा ? दीव्यति
शब्दाच्या पूर्वी प्रत्यय सांगण्याकरिता ज्या ज्या

स्थानीं शतृ प्रत्यय (३।२।१२४) न होता तिङ्
प्रत्यय होऊन दीव्यति असें क्रियापद झाले आहे, आणि
येथें पचमी होत असल्यामुळे प्रथमान्ताशीं सामाना-
धिकरण्य नाही म्हणून शतृ प्रत्यय होऊन दीव्यत् असा
शब्द बनला आहे व त्याची दीव्यत ही पचमी आहे.

त्प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति । किं चातः । यदि विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति स एव दोषोऽपवादविषयेऽप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृति-विशेषादुत्पद्यमान इज्जणं बाधते ॥ यथा न दोषस्तथास्तु । प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति विज्ञायते । कुत एतत् । तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कांचिदेव निमि-

त्तत्वेनोपाददीत ॥ अथवा पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । ननु चोक्तमपवादविषयेऽप्रसङ्ग इति ।

न वा कचिद्वाचचनात् ॥ ४ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । कचिद्वाचचनात् । यदयं कचिद्वाचचनं करोति पीलाया वा [४.१.११८] उदश्वितोऽन्यतरस्याम् [४.२.१९] इति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नापवादविषयेऽप्रभवतीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचनेन । अधि-

शब्दांचा निर्देश केला असेल त्या त्या सर्व शब्दांहून अण् प्रत्यय होतो असा अर्थ व्यावयाचा, किंवा दीव्यति या अर्थाच्या पूर्वी जो जो अर्थाचा निर्देश केला असेल त्या त्या सर्व अर्थी अण् प्रत्यय होतो असा अर्थ व्यावयाचा ?

या दोन अर्थामध्ये काय वरं फरक होतो ?

फरक असा होतो की दीव्यति शब्दाच्या पूर्वी प्रत्यय सांगण्याकरितां ज्या ज्या शब्दांचा निर्देश केला असेल असा अर्थ घेतला तर वर सांगितलेलाच दोष येतो. म्हणजे इज्ज वगैरे अपवाद प्रत्ययांच्या विषयांमध्ये अण् प्रत्यय होऊं लागेल. आतां 'दीव्यति' शब्दाच्या पूर्वी जो जो अर्थाचा निर्देश केला असेल त्या त्या सर्व अर्थी अण् प्रत्यय होतो असा अर्थ घेतला म्हणजे मात्र तो दोष येत नाही, कारण त्या एकाच अर्थी अकारान्त वगैरे विशेष शब्दांहून सांगितलेले इज्ज वगैरे अपवाद प्रत्यय अण् प्रत्ययाचा बाध करतात.

तर मग ज्या पक्षी दोष येत नाही तोच पक्ष येथे घ्यावा म्हणजे 'दीव्यति' शब्दाच्या पूर्वी जो जो अर्थाचा निर्देश केला असेल असाच 'प्राग्दीव्यतः' याचा अर्थ समजावा.

पण तसाच अर्थ घेण्याला प्रमाण काय ?

प्रमाण असें कीं—येथें प्राक् याला अबाधि

म्हणून दीव्यतः असा अर्थाच्या दृष्टीने निर्देश केला आहे. नाही तर पुढें पुष्कळच शब्द सूत्रामध्ये निर्दिष्ट केले आहेत त्यांपैकी एखादा शब्द घेऊन तो येथें अबाधि म्हणून दाखविला असतो.

अथवा 'दीव्यति' शब्दाच्या पूर्वी प्रत्यय सांगण्याकरितां ज्या ज्या शब्दांचा निर्देश केला असेल त्या त्या सर्व शब्दांहून अण् प्रत्यय होतो असाच कां अर्थ असेना ?

पण तसा अर्थ घेतला तर इज्ज वगैरे अपवाद प्रत्ययांच्या विषयांमध्ये अण् प्रत्यय होऊं लागेल असा दोष दिला आहे ना ?

(वा. ४) हा दोष येत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं कांहीं ठिकाणीं 'वा' असें म्हटलें आहे. 'पीलाया वा' (४.१.११८) 'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' (४.२.१९) येथें 'अन्यतरस्याम्', 'वा' असे जे शब्द आचार्य उच्चारित आहेत त्यांवरून ते असें सुचवितात कीं अपवादाच्या विषयामध्ये अण् प्रत्यय होत नाही.

पण अशा रीतीनें ज्ञापकानें सिद्ध होत असेल तर 'प्राग्दीव्यतः' हेंही म्हणावयास नको, अण् असा अधिकार केला म्हणजे सर्व साधते.

तेव्हां येथें 'प्राक्कुल्यवाद्' असें म्हटलें असतें

कारात्सिद्धम् । ननु चोक्तमधिकारात्सिद्ध-
मिति चेदपवादविषये ऽणप्रसङ्ग इति ।
नैष दोष । परिहृतमेतन्न वा कचिद्वाच-
नादिति ॥ किं पुनः कारणमियानवधिर्गृ-
ह्यते न प्राक्ठक इत्येवोच्येत । एतच्चाप-
यत्यर्थेष्वयं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान
इवणं वाधते ॥

[अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ४।१।८४॥]

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर-

पदाण्य ॥ ४।१।८५ ॥

अधिकाराने जर सर्व सिद्धि होत असेल तर
इज् वगैरे अपवादाच्या विषयामध्ये अण् होऊ
लागेल असा दोष येत आहे ना ?

हा दोष येत नाही त्याचा परिहार
'पीलाया वा' येथील 'वा' शब्दावरून ज्ञापन
करून आताच केला आहे

पण काय हो, येथे 'दीव्यत' असा जो
अवधीचा निर्देश केला आहे तो काय म्हणून ?
तसा करू नये त्यापेक्षा 'प्राक् ठक' असा
अवाधि म्हणून प्रत्ययाचाच सरल रीतीने निर्देश
करावा

अवधि म्हणून दीव्यत असा निर्देश कर
ण्याने सूत्रकार असे सुचवितात की दीव्यति या
अर्थाच्या पूर्वी निर्दिष्ट केलेल्या अर्थी अण्
प्रत्यय होतो

असे सुचविल्यापासून काय फायदा होत आहे?
फायदा असा होतो की अकारान्त शब्दा

४-—नर्हातर अपवादाच्या विषयामध्ये अण् प्रत्यय
होत नाही ही गेट्ट शपनावरून ध्यावी लागली
अमनी

१ (स. ८४)—अश्वपत्यादि शब्दांतील अश्वपति
वगैरे शब्दाहून अपत्य वगैरे प्राग्दीव्यतीय अवापेक्षा
समवेत त्या त्या अर्थी अण प्रत्यय होतो उदा०—अश्व
पति अपत्यम् आश्वपति याप्रमाणेच अश्वपतिना निवृ-
त्तम्, अश्वपतिनिवास, अश्वपतिरिदम् इत्यादि समव

वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम्-

॥ १ ॥

वाङ्मतिपितृमता छन्दस्युपसंख्यान कर्त-
व्यम् । वाक् । वाच्य । वाक् ॥ मति ।
मात्य । मति ॥ पितृमत् । पितृमत्य ॥

पृथिव्या वाजौ ॥ २ ॥

पृथिव्या वाजौ वक्तव्यौ । पार्थिवा
पार्थिवी ॥

देवस्य यज्वौ ॥ ३ ॥

देवस्य यज्वौ वक्तव्यौ । दैव्यम् दैवम् ॥

बहिपट्टिलोपश्च यच्च ॥ ४ ॥

बहिपट्टिलोपश्च यच्च वक्तव्य । बहि-
र्भवो बाह्य ॥

हून सांगितलेले इज् वगैरे प्रत्यय हे ह्या अण्
प्रत्ययाचा सरलच बाध करतात

(स. ८५ वा. १) वाच्, मति आणि
पितृमत् या शब्दाहून 'प्राग्दीव्यतीय' या
अर्थी वेदामध्ये प्य प्रत्यय होतो असे उप-
संख्यान करावे. उदा.—वाच्य, मात्य,
पितृमत्य.

(वा. २) पृथिवी शब्दाहून 'प्राग्दी-
व्यतीय' या अर्थी ज आणि अज् असे प्रत्यय
होतात उदा—पार्थिवा, पार्थिवी.

(वा. ३) देव शब्दाहून 'प्राग्दीव्यतीय'
या अर्थी यज् आणि अज् हे प्रत्यय होतात
उदा—दैव्यम्, दैवम्

(वा. ४) बहिस् या शब्दाहून प्राग्दी-
व्यतीय' या अर्थी यज् प्रत्यय होतो आणि
बहिस् शब्दातील इस् या भागाचा लोप
होतो. उदा.—बहिर्भव, बाह्य.

णच्या अर्थी अण प्रत्ययच होतो

१ (स. ८५)—दिति अदिति, अतित्य, आणि
पतिशब्द उत्तर पद जमलेला सामाजिक शब्द याहून
अपत्य वगैरे प्राग्दीव्यतीय अर्थी प्य प्रत्यय होतो उदा०
दितिरपत्य दैत्य प्राग्दीव्यतीय अर्थापेक्षा समवर्णाच्या
अर्थीही दैत्य अण च शब्द होतो

२—अज प्रत्यय काय म्हणजे स्वातंत्र्य विवक्षा अण
ताना पुढे बांध (४।१।८५) होतो

ईकक्च ॥ ५ ॥

ईकक्च वक्तव्यः । वाहीकः ॥

ईकञ्छन्दसि ॥ ६ ॥

ईकञ्छन्दसि वक्तव्यः । वाहीकमस्तु भद्रं वः ॥

स्थाम्नोऽकारः ॥ ७ ॥

स्थाम्नोऽकारो वक्तव्यः । अश्वत्थामः ॥

लोम्नोऽपत्येषु बहुपु ॥ ८ ॥

लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः । उडुलोमाः शरलोमाः । बहुष्विति किमर्थम् । औडुलोमिः शारलोमिः ॥

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ ९ ॥

(वा. ५) वहिस् शब्दाद्गुण ईकक् प्रत्यय हातो आणि त्यांतील इस् या भागाचा लोप होतो. उदा.—वाहीकः

(वा. ६) वहिस् शब्दाद्गुण वेदामध्ये ईकञ् प्रत्यय होतो आणि त्यांतील इस् भागाचा लोप होतो. उदा.—वाहीकमस्तु भद्रं वः.

(वा. ७) स्थामन् शब्दान्त प्रातिपदिकाद्गुण 'प्राग्दीव्यतीय' अर्थी अकार प्रत्यय होतो. असें म्हणावें. उदा.—अश्वत्थामः

(वा. ८) लोमन्-शब्दान्त प्रातिपदिकाद्गुण बहुत अपत्ये या अर्थी अकार प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा.—उडुलोमः, शरलोमाः

येथें बहुत अपत्ये असें कशाकरितां म्हटलें आहे ?

औडुलोमिः शारलोमिः येथें अकार प्रत्यय न झाला पाहिजे, म्हणून म्हटलें आहे.

(वा. ९) 'प्राग्दीव्यतीय' अर्थामध्ये संभव-

३—ईकञ् प्रत्यय केला म्हणजे वाहीक शब्दांतील आदि आकार उदात्त (६।१।१७) होतो.

४—उडुलोमन् शब्दाद्गुण बहुत अपत्ये या अर्थी अ प्रत्यय झाला आहे आणि अन् भागाचा लोप (६।४।१४४) झाला आहे. बहुत अपत्याची विवक्षा नसेल तेव्हां उडुलोमन् अपत्यम् औडुलोमिः असें रूप होतें. येथें इन् प्रत्यय (४।१।९६) होतो.

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्तव्यः । गवि भवं गव्यम् । गोरिदं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवतास्य स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः ॥

ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्व-
विप्रतिपिद्धम् ॥ १० ॥

ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्ति पूर्वविप्रतिपेधेन । ण्यादीनामवकाशः दितिर्देवतास्य दैत्यः । अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः । दुलेरपत्यं दौलेयः बालेयः । इहोभयं प्राप्नोति । दितेरपत्यं दैत्यः ॥ अपरस्थार्थविशेषलक्षणस्याणपवा-

णान्या सर्व अर्थी गो शब्दाद्गुण जो प्रत्यय प्राप्त होईल तो जर अजादि असेल तर तो न करतां 'यत्' प्रत्यय करावा. उदा.—गवि भवं गव्यम्, गोरिदं गव्यम्, गोः स्वं गव्यम्, गौर्देवतास्य गव्यः स्थालीपाकः.

(वा. १०) प्राग्दीव्यतीय अर्थी सांगितलेले हे ण्य वगैरे प्रत्यय अपत्य वगैरे त्या त्या विशेष अर्थी अण् प्रत्ययाचा वाध करून प्राप्त झालेल्या प्रत्ययांपेक्षां पूर्व-विप्रतिपेधानें होतात. 'दितिः देवता अस्य दैत्यः' या उदाहरणामध्ये ह्या ण्य वगैरे प्रत्ययांना अवकाश आहे, आणि विशेष अर्थी सांगितलेल्या व अण् प्रत्ययाचा वाध करून होणाऱ्या प्रत्ययांना दुलेः अपत्यं 'दौलेयः' तसेच बालेयः येथें अवकाश आहे; पण, दितेरपत्य दैत्यः येथें दोषांची प्राप्ति येते; तेथे पूर्वविप्रतिपेधाने ण्य प्रत्ययच होतो. दुसरें उदाहरण असें कीं अचित्त-हस्तिधेनोष्ठक् (४।२।४७) या सूत्रानें

५—येथें तत्र भवः (४।३।५३) तस्येऽन् (४।३।२०) साऽस्य देवता (४।२।२४) ह्या सूत्रांनी अण् प्रत्यय प्राप्त झाला आहे. अण् हा प्रत्यय अजादि आहे.

६—येथें दुलि व बलि या इकारान्त शब्दाद्गुण अपत्य याअर्थी ङ्क् (४।१।१२२) प्रत्यय झाला आहे. तो अण् (४।१।९२) प्रत्ययाचा अपवाद आहे.

दस्यापकाश । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् [४. २.४७] आपूपिकम् शाष्कुलिकम् ।
 प्यादानामपकाश । वार्हस्पत्यम् प्राजाप
 त्यम् । इहोभय प्राप्नोति । वनस्पतीना
 समूहो वानस्पत्यम् । प्यादयो भवन्ति
 पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो
 वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः ।
 विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति । दितिवन
 स्पतिभ्यामपत्यसमूहयोः ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४।१।८६ ॥

समूह या विशेष * अर्थी अण् प्रत्ययाच्चा
 (४।१।३७) नाध कस्मिन् ठक् प्रत्यय सांगितला
 आहे. त्याला आपूपिकम् शाष्कुलिकम्
 इत्यादि ठिकाणी अवकाश आहे. आणि
 वार्हस्पत्यम् प्राजापत्यम् इत्यादि उदाहणा
 मध्ये ह्या प्य वगैरे प्रत्ययाना अवकाश आहे.
 पण वनस्पतीना समूह. वानस्पत्यम् येथे त्या
 दोघाची प्राप्ति येते. तेथे पूर्वविप्रतिषेधाने प्य
 वगैरे प्रत्यय होतात

तर मग तसा पूर्वविप्रतिषेध येथे सांगितला
 पाहिजे

सागावयास नको कारण, 'विप्रतिषेधे पर
 कार्यम्' (१।४।२) येथे पर हा शब्द इष्ट
 या अर्थाचा आहे. दोन शास्त्राचा विरोध
 आला असता त्यामध्ये जे पर म्हणजे इष्ट
 असेल तेच होतें. तेव्हा दिति शब्दाहून अपत्य
 या अर्थी आणि वनस्पति शब्दाहून समूह या
 अर्थी प्य प्रत्ययच होतो.

(सू. ८६ वा १) उत्सादिगणातील

१-(सू. ८६) उत्सादिनाम्पठिन शब्दाहून प्राप्ती
 व्यनीय अर्थी अण् प्रत्यय होतो उत्सस्य अपत्यम्
 अस्म प्राप्तीव्यनीय अर्थीपठि समवाग्या इतर
 अर्थीही अण् प्रत्ययच होतो

२-त्रिगु हे पर प्रकारचे (अस्य अक्षराचे
 वृत्त आहे

३-छन्दस् या शब्दाचा अर्थ वेद-मग असा
 गृहीत धरून ही शका केणी आहे.

अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ १ ॥

अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्त-
 व्यम् । ग्रीष्मम् । अच्छन्दसीति किम् ।
 त्रिष्टुप्ग्रीष्मी ॥ यद्यच्छन्दसीत्युच्यते ग्रीष्मा
 वेतौ मासौ अत्र न प्राप्नोति । अच्छन्दसी-
 त्युच्यते नैतच्छन्दः समीक्षितं काठकं काला
 पकं मौदकं पैप्पलादकं वा । किं तर्हि । प्रत्य-
 यार्थविशेषणमेतत् । न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो
 भवतीति ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्तौ भवनात्

॥ ४।१।८७ ॥

ग्रीष्म शब्दाहून जो हा अण् प्रत्यय होतो तो
 प्रत्ययान्त शब्दापासून वृत्त हा अर्थ गम्यमान
 होत नसेल तरच होतो असे म्हणावे. उदा०
 ग्रीष्मम्

वृत्त हा अर्थ नसावा असे कदाकरिता
 म्हटले आहे ?

त्रिष्टुप् ग्रीष्मी.

पण जर अच्छन्दसि असे म्हटले तर ग्रीष्मी
 एतौ मासौ या वैदिक प्रयोगामध्ये अण्
 प्रत्यय होणार नाही.

अच्छन्दसि असे आहे त्यातील छन्दस् हा
 शब्द काठक, कालापक, मौदक, पैप्पलादक
 वगैरे वेदभाग या अर्थाने घातला नाही.

तर मग आचार्यांनी त्याचा काय अर्थ
 मनात धरला आहे ?

प्रत्ययार्थाचे ते विशेषण आहे. म्हणजे
 'छन्द हा अर्थ प्रत्ययाचा होत नसेल तर'
 असा अर्थ आहे.

१ (सू. ८७) अपत्य या अर्थाला आरम्भ करून
 भवन [पा. १।१] या अथापर्यंत जे अर्थ दिले आहेत
 त्यापैकी कोणत्याही अर्थी ह्या शब्दाहून नञ् प्रत्यय
 होता आणि पुम् शब्दाहून रनञ् प्रत्यय होतो
 उदा०-स्त्री, पुंस् येथे पुम् शब्दातील शेवटच्या
 स्काराचा लोप [पा. १।२.३] आणि उकाराला वृद्धि
 (पा. १।१.७) झाली आहे

किमर्थं नञ्स्त्रजावुच्येते न नञेवोच्येत ।
का रूपासिद्धिः पौंसम् । पुंसिति सकारान्तो
नञश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । संयोगा-
न्तस्य लोपः [८.२.२३] इति लोपः
प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नैवार्थो नञा नापि
स्त्रजा । अन्वप्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते नकार-
श्चागमो वक्तव्यः । अथ नकारागमे सति
किं पूर्वान्तः करिष्यत आहोस्वित्परादिः ।

किं चातः । यदि पूर्वान्तः स्त्रैणाः बहुषु लोपः
प्राप्नोति । स्त्रैणानां संघः संघाङ्कलक्षणेष्वा-
व्यवियामण् [४.३.१२७] इत्यप्रा-
प्नोति । अथ परादिः पौंसम् स एव दोषः
संयोगान्तलोपः प्राप्नोति ॥ अस्तु पूर्वान्तः ।
कथं स्त्रैणाः स्त्रैणानां संघ इति । उभयत्र
लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं न चेदं लौकिकं
गोत्रम् । ईकारस्तर्हि प्राप्नोति । इष्टमेवैत-

(सू. ८७) येयं नञ्. आणि सञ् असे
निरनिराले दोन प्रत्यय कशाकरितां सांगितले
आहेत ? तसे सांगावयास नकोत. दोन्ही शब्दां-
हून नञ् हा एकच प्रत्यय सांगावा.

पुमस् शब्दाहूनही नञ् प्रत्ययच जर झाला
तर पौंस हा शब्द कसा साधेल ?

येयं तर कांहीच अडचण दिसत नाही.
कारण पुमस् असा शब्द सकारान्त आहे.
आणि नञ् असा तर प्रत्यय आहे.

तरी पण पौंस हा शब्द सिद्ध होत नाही.
कारण संयोगान्तस्य लोपः (८.२.२३) या
सूत्रानें त्या सकाराचा लोप प्राप्त होत आहे ना ?

असें आहे तर मग आतां येयं नञ् प्रत्ययही
सांगूं नये आणि स्त्रजूही सांगूं नये. पूर्वसूत्रानें
अञ् प्रत्यय सांगितला आहे त्याचीच येयं
अनुवृत्ति करावी, आणि येयं त्या अञ् प्रत्य-
याच्या बरोबरच नकार आगम अधिक
सांगावा म्हणजे झालें.

पण हा आगम सांगितला तर तो नकार
काय मागील शब्दाचा अन्तावयव समजावा
किंवा पुढील प्रत्ययाचा आद्यावयव समजावा ?

या दोहोंमध्ये फरक काय ?

फरक असा कीं जर हा नकार मागील

२—प्रत्ययाचा आद्यावयव नकार केला म्हणजे
तो अञ् प्रत्यय अकाररूप नसल्यामुळे हे दोष येत
नाहींत असा अभिप्राय आहे. ' अकाररूप जो अञ् '
असा अर्थ त्या दोन्ही ठिकाणीं करावा.

३—लौकिक गोत्र म्हणजे ऋषींचें अपत्य होय.

शब्दाचा अन्तावयव केला तर स्त्रैणाः अशी
बहुत्व-विवक्षा असेल तेव्हां स्त्रैण या
अञ्-प्रत्ययान्ताहून संघाङ्कलक्षणेष्वाव्यवियामण्
(४.३.१२७) या सूत्रानें अण प्रत्यय होऊं
लागेले. वरें, आतां हा नकार आगम प्रत्ययाचा
आद्यावयव केला तर पौंस शब्दामध्ये संयो-
गान्तस्य लोपः (८.२.२३) यानें सकाराचा
लोप होऊं लागेल हा पूर्वाचाच दोष येत आहे.

तर मग आतां हा नकार मागील शब्दाचा
अन्तावयवच असूंदे.

पण अन्तावयव केला तर स्त्रैणाः येयं अञ्
प्रत्ययाचा लोप आणि स्त्रैणानां संघः या अर्थी
अण प्रत्यय होऊं लागेल असे जे दोष दिले
आहेत त्यांची वाट काय ?

त्या दोन्ही ठिकाणीं मागील सूत्रांतून
(२.४.६३; ४.३.१२६) गोत्र शब्दाची
अनुवृत्ति आहे. आणि त्या ठिकाणीं लौकिक
गोत्रच व्याख्याचें आहे. आणि स्त्रैण व पौंस
या शब्दांपासून कांही लौकिक गोत्राचा बोध
होत नाहीं.

तर मग आतां प्रकृत सूत्रानें अञ् प्रत्यय
सांगितला तर स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना ङीप्
प्रत्यय (४.१.१५) होऊं लागेल हा दोष येतो.

स्त्रैण व पौंस या शब्दांमध्ये जरी अपत्य या अर्थी
प्रत्यय केला व वस्तुतः तें अपत्य ऋषींचें असलें तरी
त्या शब्दापासून कांही ऋषींचें अपत्य या रूपानें बोध
होत नाहीं.

त्संगृहीतं सैणी पौंस्त्रीत्येव भनितव्यम् ।
एवं हि सौनागाः पठन्ति । नञ्स्त्रीकवख्यु-
स्तदणतलुनानामुपसख्यानमिति । टिलोप-
स्तर्हि प्राप्नोति । नुग्वचनाञ्च भविष्यति ।
भवेदिह नुग्वचनाञ्च स्यात् सैणमिति ।
इह तु खलु पौंस्त्रिमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति ॥
तस्मान्नञ्स्त्रीकवख्यौ वक्तव्यौ ॥

अथेमौ नञ्स्त्रीकौ प्राग्भवनादाहोस्वि-
त्यावतेः । कश्चात्र विशेषः ।

नञ्स्त्रीकौ भवनादिति चेद्व्यर्थे

हा दोष नन्दे, तर उलट इष्ट साधत आहे.
स्त्रीत्व-निपत्ता असताना स्त्रीं व पौंस्त्री अर्थांच
रूपे झाली पाहिजेत. कारण 'नञ्स्त्रीकवख्यु-
स्तदणतलुनानामुपसख्यानम्' (४।१।१५ पृ.
२०९ प. ८) असें तेथें डीप् प्रत्यय होण्याक-
रिता सौनागांनी वचन केले आहे.

तर मग आता प्रकृत सूत्रानें अञ् प्रत्यय
सागून मागील शब्दाचा अन्तावपर नुक्
आगम केव्हा तर टिलोप (६।४।१४४)
होईल हा दोष येतो.

टिलोप झाला तर नुक् आगम सांगितलेल्या
व्यर्थ होईल. तेव्हा त्याच्या सामर्थ्यास्तव टिलोप
होणार नाही

'शुक् आगमनाच्या सामर्थ्यास्तव टिलोप
होत नाही' हे उत्तर नैम शब्दापुरतें जुळेल.
पौंस्त्री शब्दामध्ये जुळत नाही. तेथें उलट नुक्
आगम केव्हा म्हणूनच टिलोप होऊ लागेल.
तेव्हा एवढीच आगमानी येथें नञ् आणि
स्त्री असे जे निरनिराळे दोन प्रत्यय सांगितले
आहेत ते एकेच सांगितले पाहिजेत.

या पाप हो, हे मग आता स्त्री प्रत्यय
जा अर्था होतात ते अर्थ भवनाच्या (५।२।

प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नञ्स्त्रीकौ भवनादिति चेद्व्यर्थे प्रतिषेधो
वक्तव्यः । स्त्रीवत् पुंवदिति । किं पुन.
कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्त्रीकौ प्राग्भ-
वनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्य-
विहितं वर्ति वाधेयाताम् ॥ तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । वतेः प्रागिति
वक्ष्यामि ।

वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसंख्यानं कर्त-

१) पूर्वीचे ध्यावयाचे किंवा वति प्रत्ययाच्या
(५।१।११५) पूर्वीचे ध्यावयाचे ?

या दोहोंमध्ये काय फरक ?

(वा. १) भवनाच्या पूर्वीचे अर्थ ध्याव-
याचे असतील तर तेन तुल्यम् या वति प्रत्य-
याच्या अर्था हे नञ् व स्त्री प्रत्यय होत नाहीत
असें म्हटलें पाहिजे. उदा० स्त्रीवत्, पुंवत्.

पण ही उदाहरणें न साधण्याचे काय बरें
कारण ?

कारण असें की भवनाच्या पूर्वीच्या अर्था
हे नञ् व स्त्री प्रत्यय सांगितले आहेत. ते
स्त्री आणि पुंस् या विशेष शब्दावरून सांगितले
असल्यामुळे सामान्यतः सांगितलेल्या वति
प्रत्ययाचा (५।१।११५) ते वाध करतील.

तर मग 'तेन तुल्यम्' या अर्था हे प्रत्यय
होत नाहीत असा निषेध सांगितला पाहिजे.

तसा निषेध सांगायचा नको. कारण प्रकृत
सूत्रानर्थे भवनात् याच्या ऐवजी 'वतेः प्राक्'
असें म्हटलें म्हणजे झाले.

(वा. २) 'वते प्राक्' अशी मर्यादा घातली
तर 'तस्य भावः' या अर्था हे नञ् व स्त्री प्रत्यय
होतात असें उपसंख्यान केले पाहिजे. उदा०

४-हेनं शब्दाचे स्त्री शब्दाचा नुक् आगम
होत नाही. कारण शब्दाचे नुक् आगम
होत नाही, असे नुक् आगम सांगितले नाही
तर शब्दाचा नुक् (१।४।१४८) होऊन तोच नञ्

होत नाही नुक् आगम व्यर्थ होता

५-कारण, त्याप्रमाणे नकारात्मक होत नाही.
तेव्हा पौंस्त्री शब्दामध्ये नुक् आगम केव्हा तर टिलोप
होईल हा दोष कायन राहता.

व्यम् । स्त्रीभावः स्त्रैणम् । पुंभावः पौंस-
मिति । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमे-
वास्तु । ननु चोक्तं नञ्स्त्रञौ भवनादिति
चेद्व्यर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । आचा-
र्यप्रवृत्तिर्द्वापयति न वत्यर्थे नञ्स्त्रञौ भवत
इति यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति ।
एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं

द्वापकम् ॥

१ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ४।१।८८ ॥

इह कस्मान्न भवति । त्रैविद्यः पाञ्च-
नदः पादुल इति । इह तावत्त्रैविद्य इति
नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य
इति । कथं तर्हि । त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या
त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति ॥ इहापि

स्त्रीभावः स्त्रैणम्, पुंभावः पौंसम्. शिवाय
आचार्यानीं केलेल्या सूत्रांमध्ये बदल होतोच.

तर मग आतां आचार्यानीं मूळ जसें सूत्र
केले आहे तसेंच असू दे.

पण नञ्स्त्रञौ भवनात् अशी मूळची
मर्यादा कायम ठेवली तर 'तेन तुल्यम्' या
वति प्रत्ययाच्या अर्थी नञ् व स्त्रञ् हे प्रत्यय
होत नाहीत असा निषेध सांगितला पाहिजे
ना ?

हा दोष येत नाही. कारण 'स्त्रियाः पुंवत् ०'
(६।१।३४) या सूत्रामध्ये जो आचार्यानीं
पुंवत् असा शब्द उच्चारला आहे त्याच निपा-
तनावरून ते असे सुचवितात की वति प्रत्य-
याच्या अर्थी नञ् व स्त्रञ् प्रत्यय होत नाहीत.

तरी देखील स्त्रीवत् हा शब्द साधत
नाहीच. कारण पुंवत् हें निपातन पुमस् या
शब्दापुरतेंच काम करील.

तें निपातन पुमस् शब्दापुरतें न समजतां
प्रकृत सूत्रासंबंधानें समजलें जाईल.

(सू. ८८) त्रैविद्यः, पाञ्चनदः, पादुलः
इत्यादि ठिकाणीं प्रकृत सूत्रानें तद्वित प्रत्ययाचा
लुक् कां होत नाही ?

लुक् न होण्याचें कारण असें की त्रैविद्यः
येथें तिस्रो विद्याः अधीते असा विग्रह आम्ही
करीत नाही.

तर मग कसा विग्रह करतां ?

त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते
त्रैविद्यः असा विग्रह करतां. पाञ्चनदः येथेंही

पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । कथं तर्हि । पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदम् पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति ॥ पादकुल इति नैवं विज्ञायते पदु कुलेषु भवः पादकुल इति । कथं तर्हि । पण्णां कुलं पदुलम् पदुले भवः पादकुल इति ॥

अजादिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चगर्गरूप्यम् पञ्चगर्गमयम् ॥

द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥ १ ॥

द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ।

पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनदः असा विग्रह करीत नाही.

तर मग कसा विग्रह करता ?

पञ्चाना नदीनां समाहारः पञ्चनदम् पञ्चनदे भवः पाञ्चनदः असा विग्रह करतो. तसेच पादकुलः येथेही पदुस कुलेषु भवः पादकुलः असा विग्रह करीत नाही.

तर मग कसा विग्रह करता ?

पण्णां कुलं पदुलम् पदुले भवः पादकुलः असा विग्रह करतो.

प्रकृत सूत्राने सांगितलेला हा लुक् अजादि प्रत्ययाचाच होतो असें म्हणावे. कारण पञ्चगर्गरूप्यम् व पञ्चगर्गमयम् येथे रूप्य व मय या प्रत्ययाचा लुक् न झाला पाहिजे.

(वा.१) द्विगूच्या पुढील ज्या तद्धित प्रत्ययाचा लुक् होतो तेथे तन्निमित्त-ग्रहण करावे. म्हणजे तो तद्धित प्रत्यय त्या द्विगुसमासाला कारणीभूत असला पाहिजे, असें म्हणावे. कारण पञ्चकपालस्येदं खण्डं पञ्चकपालम् येथे अण् प्रत्ययाचा (४।३।१२०) लुक् न झाला

३-पञ्चन् आणि नदी या शब्दाचा समाहार या अर्थी अव्ययीभाव समास (२।१।२०), नंतर पुढे 'कुणोदरकृपाश्रुपूजाया भूमेर्च् प्रत्ययः स्मृतः । गोदावरीश्च नवाश्च सत्याया उत्तरे यदि' या वचनाने समामान्त अच् प्रत्यय झाला आहे. येथेही

द्विगुनिमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भचतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पञ्चकपालमिति ॥

अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि ॥ २ ॥

अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्त-ग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं

पाहिजे.

(वा.२) द्विगूला कारणीभूत तद्धित प्रत्यय द्विगूहून केला असता आणि द्विगूला कारणीभूत नसलेला तद्धित प्रत्यय द्विगूहून केला असता जर त्या दोहोंच्या अर्यांमध्ये फरक होत नसेल तर द्विगूला कारणीभूत नसलेल्याही तद्धित-प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्राने लुक् होतो असें म्हणावे. याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा की पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः असा विग्रह केला असता प्रकृत सूत्राने तद्धित प्रत्ययाचा लुक् होऊन जसें पञ्चकपालः असें रूप होतें तसें पञ्चाना कपालाना समाहारः पञ्चकपाली पञ्चकपाल्यां संस्कृतः असा विग्रह केला असताही प्रकृत सूत्राने लुक् होऊन पञ्चकपालः असेंच झाले पाहिजे.

पण जे येथे तन्निमित्त-ग्रहण करावे असें म्हटले आहे त्या तन्निमित्त शब्दाचा अर्थ तरी काय आहे ?

'त्या तद्धित प्रत्ययाचा निमित्त असा जो द्विगु' तो 'तन्निमित्त' समजावा किंवा 'तो तद्धितार्थी द्विगु नसल्यामुळे लुक् होत नाही.

४-पञ्चम्यः गणेश्वः आगतम् अमा अर्थ आहे. येथे पञ्चन् आणि गन् या शब्दाचा तद्धितार्थी द्विगु होऊन पुढे रूप्य आणि मयच् प्रत्यय (४।३।८१, ८२) झाले आहेत.

३०५३१

तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति । आह-
स्वित्स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्नि-
मित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते
तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति
क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति
पञ्चकपालस्येदं खण्डमिति । अथ विज्ञा-
यते स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः
तन्निमित्तादिति न दोषो भवति । यथा न
दोषस्तथास्तु । स निमित्तमस्य सोऽयं
तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति विज्ञायते ।
कुत एतत् । यद्यमाहार्थविशेषासंप्रत्यये

ऽतन्निमित्तादपीति ॥

तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । न
कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी । का
तर्हि । संबन्धपट्ठी । द्विगोस्तद्धितस्य लुभ-
यति । किं च द्विगोस्तद्धितः । निमित्तम् ।
यस्मिन्दिगुरित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति ।
प्रत्यये ॥ इदं तर्हि वक्तव्यमर्थविशेषासंप्रत्यये
ऽतन्निमित्तादपीति । एतच्च न वक्तव्यम् ।
इहास्माभिलैशब्दं साध्यम् । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृतः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतः । पञ्चक-
पालः दशकपाल इति । तत्र द्वयोः शब्द-

तद्धित प्रत्यय आह निमित्तं व्याचा असा जो
द्विगु' तो 'तन्निमित्त' समजावा ?

या दोन अर्थामध्ये काय वरें फरक आहे ?
फरक असा की 'त्या तद्धित प्रत्ययाचा
निमित्त असा जो द्विगु' असा अर्थ असेल तर
तन्निमित्त-ग्रहण केलें तरी पञ्चकपालस्येदं खण्डं
पाञ्चकपालम् येथें लुक् प्राप्त होतोच. आतां
'तो तद्धित प्रत्यय आहे निमित्तं व्याचा असा
जो द्विगु' असा अर्थ असेल तर मात्र हा दोष
येत नाही.

तर मग जो अर्थ घेतला असतां दोष येत
नाहीं तोच अर्थ असूं दे, म्हणजे तो तद्धित
प्रत्यय आहे निमित्तं व्याचा असा जो द्विगु
तो तन्निमित्त द्विगु होय.

दोष येत नाही हें खरें, पण तसाच अर्थ
घेण्याला प्रमाण काय ?

प्रमाण असे की हे आचार्य वार्तिककार
पूर्व वार्तिकानें सिद्ध होत नाही म्हणून 'अर्थ-
विशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि' असें दुसरें
वार्तिक करतात.

तर मग आतां एकंदरीत तन्निमित्त-ग्रहण
केलें पाहिजे.

तन्निमित्त-ग्रहण करावयास नको. कारण कीं

५-जर तद्धित प्रत्ययाचा निमित्त द्विगु असा अर्थ
असता तर पद्मानां कपालानां समाहारः पञ्चकपाली,
पञ्चकपाल्यां संस्कृतः असा विग्रह केला तरी तें

हा सूत्रामध्ये द्विगोः ही सूत्रकारांनीं पञ्चमी
घातली आहे असें समजूं नये.

पंचमी नाही तर ही विभक्ति कोणती आहे?
सामान्यतः संबन्ध दाखविणारी पट्ठी आहे.
म्हणजे द्विगूचा जो तद्धित त्याचा लुक् हेतो
असा अर्थ आहे.

द्विगूचा तद्धित म्हणजे कसा ?

द्विगूचा जो निमित्त तो द्विगूचा तद्धित
होय. जो पुढें असतांना द्विगु अशी संज्ञा होते
तो.

कोण पुढें असतांना द्विगु अशी संज्ञा
होते ?

प्रत्यय पुढें असतांना द्विगु अशी संज्ञा होते.

तर मग आतां 'अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽ
तन्निमित्तादपि' असें म्हटलें पाहिजे.

तेही म्हणावयास नको. असें पहा कीं येथें
एकंदर तीन तऱ्हेचे प्रयोग साधले पाहिजेतः
(१) पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः (२) पञ्चकपाल्यां
संस्कृतः अशीं दोन तऱ्हेचीं वाक्यें, आणि (३)
पञ्चकपालः दशकपालः अशीं तद्धित प्रत्यय होऊन
झालेली वृत्ति. ती जीं सारख्या अर्थार्थी
वाक्यें त्यांपैकीं एका तऱ्हेच्या (२) वाक्यानें
पञ्चकपालः या वृत्तीचा विग्रह फक्त दाखविला

तन्निमित्त द्विगु असल्यामुळे पूर्वं वार्तिकानेंच सिद्ध
होते म्हणून उत्तर वार्तिक करावयाची जरूर नसते.

योः समानार्थयोरेकेन विग्रहो ऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मासमिति विग्रह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विग्रह्य वाक्यमेव । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥४१॥८९॥

गोत्रे ऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वाद-
प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

गोत्रे ऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वाद-

प्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । अलुनिमित्तो-
ऽजादिरजादिनिमित्तश्चालुक्तदितरेतराश्रयं
भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्तीं
विप्रतिषेधात्तु लुक्श्लोविधानम् ॥ २ ॥

विप्रतिषेधात्तु लुक्श्लो भविष्यति ।
लुकोऽवकाशः । गर्गाः वत्साः । विदाः
उर्वाः । छस्यावकाशः । शालीयः मालीयः ।
गार्गीयः चात्सीयः । इहोभयं प्राप्नोति ।
गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः चात्सीयाः । छो
भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैप युक्तो
विप्रतिषेधः ।

भूम्नीति च लुक्प्राप्ते

जाईल, आणि तद्धित प्रत्ययाची उत्पत्ति ही
अव्यविक न्यायाने पञ्चकपाल, या तद्धितायीं
केलेल्या दिग्गूढनच होईल. उदा० अवेर्मासम्
असा विग्रह अवि शब्दाने दाखविला तरी
अवि शब्दाहूनच तद्धित अण् प्रत्यय होऊन
आविकम् अशीच वृत्ति होते. तसें येथे पञ्च-
कपाल्या संस्कृतः असा फक्त विग्रहच पञ्चक-
पाली शब्दाने दाखविला जाईल आणि पञ्च-
कपाल शब्दाहूनच तद्धित अण् प्रत्यय होऊन
वृत्ति होईल. पञ्चाकपाल्या संस्कृतः असें फक्त
पञ्चकपाली शब्दाने विग्रहवाक्य होईल.
तेव्हां जे तीन तद्देचे प्रयोग इष्ट आहेत ते
अशा रीतीने सिद्ध होतातच.

(स. ८९ वा. १) गोत्रेऽलुगचि असा हा
अजादि प्रत्यय येथे निमित्त म्हणून जर घरला
तर इतरेतराश्रय दोष येतो. म्हणून काहीच
सिद्ध होणार नाही.

इतरेतराश्रय येथे कसा बरे येतो ?

अलुक् हा अजादि प्रत्ययाचे निमित्त आहे.

६-तेव्हा पञ्चकपाली या समाहार दिग्गूढन उत्पन्न
होण्या तद्धित प्रत्ययाचा लुक् होण्याकरिता जे दुसरे
शब्दिक वेडे आहे ते नसो असे सिद्ध झाले.

१ (स. ८९)-गोत्रप्रत्यय या अर्थी केलेल्या प्राय-
वाचा ऋतु-विक्षा क्रमनाना जो लुक् (२।४।६१)

आणि अजादि प्रत्यय हा येथे अलुकाचे निमित्त
घरला आहे. अशा रीतीने येथे इतरेतराश्रय
दोष येतो. आणि असा इतरेतराश्रय दोष
ज्या कार्यामध्ये येतो तेथे काहीच सिद्ध होव
नाही.

(वा. २) विरोध असल्यामुळे लुकाचा
परत्वास्तव बाध करून अगोदर छ प्रत्यय
होईल. गर्गाः वत्साः विदाः उर्वाः येथे लुकाळा
(२।४।६४) अवकाश आहे आणि शालीयः
मालीयः येथे छ प्रत्ययाला (४।२।११४)
अवकाश आहे. पण गर्गाणा छात्राः गार्गीयाः,
तसेच चात्सीयाः येथे दोषाची प्राप्ति येते तेव्हा
त्यामध्ये विप्रतिषेधाने छ प्रत्यय होतो.

येथे विप्रतिषेध मानणें बरोबर दिसत नाही.
कारण—

(श्लो. १) गोत्राप्रत्यय प्रत्ययाचा जो येथे
लुक् प्राप्त होतो त्याला फक्त अपत्याचे बहुत्व
विवक्षित असले पाहिजे एवढेच निमित्त अस-
ल्यामुळे तो अतरंग आहे आणि 'त्याचे छात्र'

संगितला आहे, तो लुक् होत नाही, परंतु त्या गोत्र-
प्रत्ययान्ताहून पुढे प्राप्तीव्यताय अर्थी अजादि तद्धित
प्रत्यय कर्तव्य असेल तर. गर्गस्य गोत्राप्रत्ययानि गर्गाः,
गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः.

वाह्ये चार्थे विधीयते ऽजादिः ।

बहिरङ्गमन्तरङ्गद्वयम्

विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥ १ ॥

भूम्नि प्राप्तस्य लुको

यदजादौ तद्धिते ऽलुक् शास्ति ।

एतद् त्रवीति कुर्वन्

समानकालावलुग्लुक्च ॥ २ ॥

यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुको ऽजादौ तद्धिते ऽलुक् शास्ति तच्चापयत्याचार्यः समान-
कालावेतावलुग्लुकाविति ॥

यदि वा लुक् प्रसङ्गे

भवत्यलुक्छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य ।

वर्गेरे वाह्ये अर्थी अजादि प्रत्यय सांगितला असल्यामुळे तो बहिरंग आहे. तेव्हां तो बहिरंग अजादि प्रत्यय अंतरंग लुकापेक्षां विप्रतिषेधानें होतो हें म्हणणें योग्य दिसत नाहीं.

(श्लो. २) बहुत्वाची विवक्षा असतांना प्राप्त होणाऱ्या लुकाचा वाधक म्हणून जो हा अजादि तद्धित प्रत्ययाच्या निमित्तानें आचार्य अलुक् सांगत आहेत त्या आचार्यांच्या ह्या कृतीवरून अलुक् आणि लुक् हे समानकाली प्राप्त होणारे आहेत असें ते सुचवीत आहेत.

(श्लो. ३) 'पूर्वी अपवाद मनांत येतात आणि मागून उत्सर्ग मनांत येतात' या न्यायाला अनुसरून जर लुक् प्राप्त होतो त्याच वेळीं अलुक् या अपवादाचा संभव आहे किंवा नाही हा विचार केला असतां अपवादाचा विषय आहे असें समजून उत्सर्ग मार्गे सरला तर छ प्रत्यय सहजच होईल.

अपवादाच्या विषयाची कल्पना करून तो

२-उलट लुक् हा अगोदरच प्राप्त होत असल्यामुळे तोच अजादि प्रत्ययापेक्षां ज्यास्त बलवान् होणार आहे.

३-लुक् पूर्वीच येतो. आणि मागाहून छ प्रत्यय केल्यानंतर अलुक् येतो. असें असतांही ते दोघे समान काली प्राप्त होतात अशी कल्पना देऊन तन्हेनं संभवतेः लुकाच्या वेळींच अलुक् किंवा अलुकाच्या वेळीं लुक्. ह्यांपैकी पहिली तन्हा म्हणजे लुक् प्राप्त होतो त्याच

यदि वा लुक् प्रसङ्गे ऽलुग्भवति तथा-
स्य छः प्रसिद्धो भवति । पूर्वं ह्यपवादा
अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥

लुग्वालुक् प्रसङ्गं

प्रतीक्षते छे ऽलुगस्य तथा ॥ ३ ॥

लुग्व पुनरलुक् प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते
तथास्य छेऽलुक्प्रसिद्धो भवति । प्रकल्प्य
वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य
प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक् ॥ ३ ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य
प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुग्वक्तव्यः । विदानामपत्यं
माणवको वैदः । वैदौ । किमर्थमिदं नाची-
त्येवालुक्प्रसिद्धः । अचीत्युच्यते न चात्राजादि

अपवादाचा विषय सोडून इतर ठिकाणीं उत्सर्ग होतो या न्यायाला अनुसरून जर येथें पूर्वी प्राप्त झालेला लुक् अपवादाची प्राप्ति येते कीं नाही ती वाट पहात बसेल तरी देखील छ-प्रत्यय होऊन अलुक् प्राप्त होतोच.

(वा. ३) बहुत्व-विवक्षा असतांना ज्या गोत्र प्रत्ययाचा लुक् सांगितला आहे अशा बहुवचनान्त शब्दाहून पुढें युवापत्य अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असेल व तें युवापत्य एक किंवा दोन अशी विवक्षा असेल तर त्या गोत्र प्रत्ययाचा लुक् होत नाही असें म्हणावें. उदा०-विदस्य गोत्रापत्यानि विदाः; विदानामपत्यं माणवकः वैदः, माणवकौ वैदौ.

हें वचन कशाकरितां केलें आहे ? तें करूं नये. प्रकृत सूत्रानेंच तेथें लुक् सिद्ध आहे.

पण प्रकृत सूत्रामध्ये अचि असें म्हटलें आहे ना ! आणि वैदः वैदौ येथें तर अजादि प्रत्यय दृष्टीस पडत नाही.

वेळीं अलुकाचा संभव आहे कीं नाही तें पाहणें; आणि दुसरी तन्हा म्हणजे लुक् पूर्वी प्राप्त झाला तरी त्याला अलुकाची प्राप्ति येईपर्यंत थोपवून धरणें.

४-विद शब्दाहून गोत्रापत्य या अर्थी अञ् प्रत्यय (४।१।१०४), त्याचा लुक् (२।४।६४) प्राप्त झाला आहे. त्याच्या पुढें केलेला जो इन् (४।१।९५) हा युव-प्रत्यय त्याचा लुक् (२।४।५८) झाला आहे.

पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ४ ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहवो माणवका विदाः । वैदयोर्विदाः । अब्यो बहुषु यब्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग्न प्राप्नोति । मा भूदेवमब्यो बहुषु यब्यो बहुष्विति । अबन्तं यद्बहुषु यबन्तं यद्बहु-

ष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति ॥

नैप दोषः । यत्तावदुच्यते गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोर्लुग्वक्तव्य इति न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक्सिद्धः । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन

इञ् हा युव-प्रत्ययाचा लुक् झाला असला तरी प्रत्ययलक्षणाने (१।१।६२) तो अजादि प्रत्यय पुढें आहे असें समजता येईल.

वर्णाच्या मिमित्तानें सांगितलेलें कार्य कर्तव्य असताना प्रत्ययलक्षण होत नाही असा निषेध आहे.

(वा. ४) एकत्वाची किंवा द्वित्वाची विवक्षा असताना ज्या गोत्र प्रत्ययाचा लुक् होत नाही त्या शब्दाहून पुढें युवापत्य या अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असेल व त्या युवापत्याचें बहुत्व विवक्षित असेल तर त्या गोत्रप्रत्ययाचा लुक् होतो असें म्हणावें. उदा०-विदस्य गोत्रापत्य वैदः, वैदौ. वैदस्य युवापत्यानि विदाः. माणवकाः, वैदयोर्युवापत्यानि विदाः माणवकाः, बहुत गोत्रापत्ये या अर्थाचा जो अञ् प्रत्यय आणि बहुत गोत्रापत्ये या अर्थाचा जो यञ् प्रत्यय त्याचा सांगितलेला जो लुक् (२।४।६४) तो येथें प्राप्त होत नाही.

बहुत गोत्रापत्ये या अर्थाचा जो अञ् आणि बहुत गोत्रापत्ये या अर्थाचा जो यञ् त्याचा लुक् होतो या अर्थानें येथें लुक् झाला नाही तरी न होऊं दे. अञ्-प्रत्ययान्ताच्या

५ - म्हणून यज्ञाभ्ये अत्रि अनें म्हटले क्षमत्या-मुळे हा कार्याचा वार्ता निमित्त आहे असें समजतें.

६-कश्यप शब्दाहून गोत्रापत्य या अर्थी कञ् प्रत्यय (४।१।१०४), नंतर त्याची प्रतिवृत्ति या अर्थी कञ् (५।१।१६) प्रत्यय व त्याचा लुक् (५।१।१००) अशी

अर्थाचें बहुत्व असताना तसेंच यञ्-प्रत्ययान्ताच्या अर्थाचें बहुत्व असताना त्या प्रत्ययाचा लुक् होतो अशा अर्थानें येथें लुक् होईल.

त्या सूत्राचा तसा अर्थ घेणें शक्य नाही. कारण तसा अर्थ घेतला तर कश्यपस्य गोत्रापत्य काश्यपः कश्यपस्य प्रतिकृतयः काश्यपाः येथें लुक् होईल असा दोष येतो.

ही दोन्ही वार्तिकें करावयास नकोत. वैदः वैदौ विदाः येथें दोष येत नाही. युवापत्य एक किंवा दोन अशी विवक्षा असताना तेथें गोत्रापत्याच्या बहुत्वाची विवक्षा असली तरी लुक् होत नाही असें जें म्हटलें आहे तें म्हणावयास नको. प्रकृत सूत्रानेंच तेथें लुकाचा निषेध सिद्ध आहे.

पण प्रकृत सूत्रामध्ये अचि असें म्हटलें आहे ना ? आणि वैदः वैदौ येथें तर अजादि प्रत्यय दृष्टीस पडत नाही.

इञ् हा अजादि युव-प्रत्यय प्रत्ययलक्षणानें पुढें आहे असें समजता येतें.

पण वर्णाच्या निमित्तानें सांगितलेलें कार्य कर्तव्य असताना प्रत्ययलक्षणाचा निषेध आहे ना ? नाही ठिकी वर्णाच्या निमित्तानें सांगि-

कार्ये साम्य अहेन. त्यामुळे प्रतिवृत्ति हा अर्थ अञ्-प्रत्ययान्ताचाच आलेला आहे. असा अनेक प्रतिवृत्ती येथें विवक्षित अहेत.

७-अर्थे (१।१।६२ वा. ११) पाहो.

भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति ॥ अथवा-
विशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि ।
यद्यविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते
विदानामपत्यं बहवो माणवका विदाः
अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु ! पुनरस्य युवबहुत्वे
वर्तमानस्य लुग्भविष्यति । पुनरलुक्स्मान्न
भवति । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्यया-

न्तस्यालुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं
गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमु-
पसंक्रान्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमात्रि-
भरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिर-
सिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम् ।
गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् ॥५॥
अथवा गर्गभार्गविकाग्रहणं नियमार्थं

तलेलीं हीं कायें जर प्रत्यय लक्षणाने होतात तर
त्याप्रमाणे येथेंही प्रत्ययलक्षणाने लुकाचा
निषेध होईल.

अथवा, प्रकृत सूत्रामध्ये अचि असें न
म्हणतां मोघमच लुकाचा निषेध सांगावा.
आणि पुढें 'हलि न' म्हणजे हलादि प्रत्यय
पुढें असतांना हा निषेध होत नाही असें
म्हणावें.

पण, जर लुकाचा निषेध मोघम सांगून पुढें
'हलि न' असें म्हटलें तर विदस्य गोत्रापत्यानि
विदाः याच्या पुढें युवापत्य अर्थां विदानामपत्यं
बहवो माणवकाः विदाः असा इव् प्रत्यय केला
असतां त्याचा लुक् होतो (२।४।४८) तेथें
त्या अव् प्रत्ययाच्या लुकाचा प्रकृत सूत्रानें
निषेध होऊं लागेल.

त्या वेळीं आलेल्या लुकाचा निषेध झाला

तर होऊं दे पण पुढें त्याच अव् प्रत्ययान्ताला
युवापत्ये हा अर्थ प्राप्त झाल्यानंतर त्या
निमित्तानें अव् प्रत्ययाचा लुक् होईल.

पण त्या निमित्तानें पुनः प्राप्त झालेल्या
लुकाचाही प्रकृत सूत्रानें निषेध कां होत नाही.

समर्थामध्ये प्रथम जें गोत्र-प्रत्ययान्त तेथेंच
प्रकृत सूत्रानें लुकाचा निषेध होतो. आणि
येथें वैद हें समर्थामध्ये प्रथम गोत्र-प्रत्ययान्त
नव्हे. तर ह्या अव् प्रत्ययान्ताला येथें गोत्र हा
अर्थ दुसरा प्राप्त झाला आहे. आणि असें तर
अवश्य मानलेंच पाहिजे. कारण, अग्निभरद्वा-
जिका, वसिष्ठकश्यपिका, कुत्सकुशिकिका हीं
उदाहरणें साधणें जरूर आहे.

(वा. ५) अथवा गर्गभार्गविका या शब्दाचें
ग्रहण करावें तें नियमार्थ होईल. तो नियम
असा कीं—ज्या गोत्र-प्रत्ययान्ताला दुसरा

८—तेव्हां या निषेधाला वर्ण हा निमित्त नसल्या-
मुळे प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होणार नाही आणि गर्गस्य
गोत्रापत्यानि गर्गाः, गर्गस्य आगतं गर्गस्यम् येथें
गोत्रापत्य या अर्थी केलेल्या यव् प्रत्ययाचा लुक् हातो.
कारण रूप्य हा प्रत्यय (४।३।८१) ह्यादि आहे.

९—युवापत्य अर्थी केलेल्या इन् प्रत्ययाचा लुक्
(२।४।५८) झाल्यानंतर पुष्कळ युवापत्ये हा अर्थ पूर्वी-
च्या अन् प्रत्ययान्तालाच प्राप्त होतो आणि युवापत्याला
लौकिक गोत्रसंज्ञा आहेच. आणि लुप् सांगणाऱ्या शास्त्रा-
मध्ये लौकिक गोत्राचें ग्रहण केलें आहे.

१०—अत्रि शब्दाहून बहुत गोत्रापत्ये या अर्थी ढक्
(४।१।१२२) पुढें बहुत युवापत्ये या अर्थी इन् (४।१।
९५), त्या इन् प्रत्ययाचा लुक् (२।४।५८) आणि

ढक् प्रत्ययाचाही लुक् (२।४।६५) अशां कायें झालीं
आहेत. तसेंच भरद्वाज शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी अन्
प्रत्यय (४।१।१०४), पुढें युवापत्य अर्थी इन् प्रत्यय,
त्या दोन्ही प्रत्ययांचे लुक् पुढें अचि आणि भरद्वाज
यांचा द्वंद्व करून नंतर त्यांची मैथुनिका (दांपत्यसंबंध)
या प्राग्जीव्यतीथ अर्थी वुन् प्रत्यय (४।३।१२५) अशां
कायें झालीं आहेत. येथें प्रकृत सूत्रानें लुकाचा निषेध न
व्हावा म्हणून प्रथम गोत्र-प्रत्ययान्त असें म्हटलें पाहिजे.
याप्रमाणें पुढील सर्व उदाहरणांत समजावें. वसिष्ठ, भृगु,
अङ्गिरस आणि कुत्स यांहून गोत्रापत्य अर्थी अन् (४।१।-
११४) कश्यप व कुशिक यांहून गोत्रापत्य अर्थी अन् प्रत्यय
(४।१।१०४) पुढें युवापत्य अर्थी इन् प्रत्यय त्याचा
लुक् वगैरे, वगैरे.

भविष्यति । एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुम्भयति नान्यस्येति ॥ यदप्युच्यत एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यो ऽन्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुप्त प्राप्नोतीति मा भूदेवमन्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्यवन्तं यद्वहुषु यवन्तं यद्वहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्त नैवं शक्यामिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिरुतयः काश्यपा इति । नैव दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चैतद्धी-

किं गोत्रम् ॥ यद्यवन्तं यद्वहुषु यजन्तं यद्वहुष्वित्येवमुच्यते विद्वानामपत्यं माणवको वैदः वैदो अत्रापि प्राप्नोति । अलुगत्र लुक् वाधिष्यते ऽनुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्नभविष्यति ॥

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । आपत्यो वा गोत्रं परमप्रकृतेश्चापत्य आपत्याजीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चाश्वियामेकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च बहुवचनलोपिपु च सिद्धमिति । तत्र

गोत्रापत्यं हा अर्थं प्राप्तं होतो त्या ठिकाणीं जर प्रकृत सूत्रानें दुसरा गोत्रापत्य या अर्थामुळें गोत्रापत्यवाचक समजून लुकाचा निषेध होईल तर पत्तं गंगमार्गविका या शब्दामध्येच होतो, इतर ठिकाणी होत नाही.

तसेच 'युवापत्याचें बहुत्व विवक्षित असेल तर तेथें गोत्रापत्याचें बहुत्व विवक्षित नसेल तरी त्या गोत्रापत्य प्रत्ययाचा लुक् होतो' असें जें म्हटलें आहे तेंही म्हणावयास नको.

पण बहुत गोत्रापत्ये या अर्थाचा जो अन् प्रत्यय आणि त्याच अर्थाचा जो यन् प्रत्यय त्याचा लुक् सांगितला असल्यामुळें तो प्राप्त होत नाही असें म्हटलें आहे ना !

बहुत गोत्रापत्ये या अर्थाचा जो यन् अथवा अन् त्याचा लुक् होतो या अर्थानें लुक् होत नसेल तर न होऊं दे. बहुत गोत्रापत्ये या अर्थाचें जें अन्-प्रत्ययान्त अथवा यन्-प्रत्ययान्त शब्दस्वरूप त्यातील अन् अथवा अन् प्रत्ययाचा लुक् होतो असा अर्थ घेतला असला लुक् होईल.

पण तसा अर्थ घेणें शक्य नाही कारण तसा अर्थ घेतला तर कसूनस्य गोत्रापत्य काश्यपः काश्यपस्य प्रतिरुतयः काश्यपाः येथे अन् प्रत्ययाचा लुक् होऊ लागेल असा दोष दिला आहे ना !

हा दोष येत नाही. कारण लुक् सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये लैमिक गोत्राचें ग्रहण केलें आहे. आणि येथें प्रतिवृत्तीचें बहुत्व आहे. प्रतिकृति वार्ही गोत्र नव्हेत.

पण बहुत गोत्रापत्ये या अर्थाचे जें अन् प्रत्ययान्त अथवा यन्-प्रत्ययान्त असा अर्थ घेतला तर निदस्य बहूनि गोत्रापत्यानि विदाः विद्वानामपत्यं माणवकः वैदः येथें तसेंच वैदो येथेही लुक् होऊ लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण, प्रकृत सूत्रानें सांगितलेला अट् हा लुकाचा बाध करीत आणि अलुक् केल्यानंतर युवापत्य या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् झाल्यामुळें त्या अन्-प्रत्ययान्ताला तो अर्थ असला तरी तेथें बहुत्व हें निमित्त नसल्यामुळें पुनः लुकाची प्राप्ति येणार नाही.

(वा. ६) अथवा हें सांगितलेंच आहे.

तें वाय सांगितले आहे.

आपत्य या गोत्रम् परमप्रकृतेश्चापत्यः. आपत्याजीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ चाश्वियाम् एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च बहुषु च नन्योपिपु च सिद्धम्. (४।१।१६३ वा. ४-९) या वार्तिकामध्ये जें सांगण्याचें तें सांगितलेंच आहे. या वार्तिक्याचा अर्थः— साक्षात् द्विधा परंपरेनें आपत्याचें जें आपत्य तें आपत्य

होता असा युवापत्या लैमिक गोत्र मरा अर्थच.

११—युवापत्य या अर्थे केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् शब्दानंतर तो अर्थ असा अन्-प्रत्ययान्ताना प्राप्त

विदानामपत्यं माणवक इति विग्रह विद-
शब्दाद् व्येकयोस्तपत्तिर्भविष्यति विदा
इत्यविरविकन्यायेन ॥

यूनि लुक् ॥ ४।१।९० ॥

यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्गः
॥ १ ॥

यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यायथेष्टं
प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्यये ऽवस्थिते लुक् ।

होय. त्याला गोत्र म्हणतात. गोत्र या अर्थाची
विवक्षा असेल तेथें त्या अर्थी एकदम मूल
प्रकृतीहूनच प्रत्यय होतो. जीवद्वंद्व (५।१।-
१६३) वगैरे निमित्तानें युव संज्ञा असेल
तेथें अपत्याचें अपत्य या अर्थी एकदम केलेल्या
प्रत्ययाच्या पुढें युवसंज्ञक जो दुसरा प्रत्यय तो
स्वार्थाच होतो. तो स्त्रीत्व-विवक्षा असतांना
मात्र होत नाही. एको गोत्रे (४।१।९३)
लोप होतो तेथेही अशा रीतीने इष्ट सिद्ध
होतें. उदा०-विदस्य गोत्रापत्यानि विदाः विदा-
नामपत्यं माणवकः असा विग्रह केला असतां
तेथें माणवक एक असो किंवा दोन असोत
मूल विद शब्दाहूनच एकदम प्रत्यय करून वैदः
वैदौ अर्थी रूपें होतील. आणि विदस्य गोत्रा-
पत्यं वैदः वैदस्यापत्यानि बहवो माणवकाः
असा विग्रह केला असतां तेथें मूल विद शब्दा-
हून एकदम बहुत अपत्ये या अर्थी प्रत्यय
करून विदाः असें रूप होईल. ही गोष्ट अविर-
विकर्न्यायानें सिद्ध होतें.

(सू. ९० वा. १) अजादि प्राग्दीव्यतीय

१२-या न्यायाचें स्वरूप मागील सूत्रांत टीप २
मध्ये सांगितलेंच आहे. तेव्हां विग्रह वाक्यावरून जरी
दोन प्रत्यय करावे असें मनांत येतें तरी वृत्तीमध्ये
एकच प्रत्यय एकदम त्या अर्थी होतो.

१ (सू. ९०)-युव-प्रत्ययान्ताच्या पुढें जर
प्राग्दीव्यतीय अजादि प्रत्यय कर्तव्य असले तर तो
प्रत्यय कण्याच्या पूर्वीच युवप्रत्ययाचा लुक् होतो,

अनिष्टप्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि च

प्रतिषेधः ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण लुक्-
मुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । सिध्यति-
सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ।
ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यायथेष्ट-
प्रसङ्ग इति । नैप दोषः । अचीति नैपा

प्रत्यय पुढें असतांना युवापत्य प्रत्ययाचा लुक्
होतो असें म्हटलें तर युव प्रत्ययान्ताहून
अनिष्ट प्रत्यय प्राप्त होतो. तो अनिष्ट प्रत्यय
पुढें कस्यानंतर युव प्रत्ययाचा लुक् होईल.
आणि तो लुक् होण्याच्या पूर्वी केलेला अनिष्ट
प्रत्यय राहू लागेल.

(वा. २) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

असें कीं अजादि प्रत्यय पुढें असतांना
असें न म्हणतां मोघमच प्रकृत सूत्रानें लुक्
सांगून हलादि प्रत्यय पुढें असेल तर तो लुक्
होत नाही असा निषेध करावा म्हणजे झाले.

अशा रीतीने सिद्ध होईल. पण सूत्रामध्ये
फिरवाफिरव करावी लागते ना ?

तर मग मूलचें सूत्र आहे तसेंच असू दे.

पण अजादि प्रत्यय पुढें असतांना युव
प्रत्ययाचा लुक् होतो असें म्हटलें तर अनिष्ट
प्रत्यय होऊ लागेल असा दोष दिला आहे ना ?

हा दोष येत नाही कारण ह्या सूत्रांतील
अचि ही परसतमी समजू नये.

उदा०-फण्दाहृत शब्दाहून गोत्रापत्य या अर्थी इव
प्रत्यय (४।१।९५), त्याच्यापुढें युवापत्य अर्थी ण
प्रत्यय (४।१।९५.०) त्याच्या पुढें त्याचे शिष्य या
शैषिक अर्थी प्रत्ययाचा लुक् होतो, नंतर मागील
शब्द इन् प्रत्ययान्त असल्यामुळे त्याहून शैषिक अर्थी
' इन्श्च ' (४।१।११२) या सूत्रानें अण् प्रत्यय
होऊन फण्दाहनाः छात्राः असें होतें.

परसप्तमी । का तर्हि । विषयसप्तमी । अजादौ
त्रिषय इति । तत्राचि त्रिषये लुकि कृते यो
यत् प्रत्यय प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।
प्रयोजनं सौमिरगोत्रेभ्यो णठक्छाः ॥३॥

ण । पाण्डाहतेरपत्य माणवक पाण्डा-
हत् । पाण्डाहत्तस्य यूनश्छात्रा पाण्डा
हता । ण ॥ ठक् । भागवित्तेरपत्य माणवको
भागवित्ति । भागवित्तिकस्य यूनश्छात्रा
भागवित्ता । ठक् ॥ छ । तैकायनेरपत्यं

माणवकस्तैकायनीय । तैकायनीयस्य
यूनश्छात्रास्तैकायनीया ॥

इज्ज्यौ सर्वत्र ॥ ४ ॥

इज्ज्यो सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवैर्यून-
श्छात्रा औपगवीया । वृद्धवदतिदेशे
सतीचो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति ॥ नैष दोष ।
प्रत्याख्यायवातेऽसावतिदेश । कथं यानि
प्रयोजनानि । तानि ज्ञापकेन सिद्धानि ॥
यत्पञ्चान्तात्तर्हीन प्रयोजनम् । यत् ।
श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य । श्वशुर्यस्यापत्य

तर मग कोणती समजावी ?

विषयसप्तमी समजावी अजादि प्रत्ययाची
विवक्षा असताना असा अर्थ आहे. अर्थात्
अजादि प्राग्दीव्यतीय प्रत्यय करावयाचा मनात
आगल्याबरोबर अगोदरच युव प्रत्ययाचा
लुक् करून नंतर पुढे जो अनादि प्रत्यय प्राप्त
होईल तो लुकाचे पूर्वी प्राप्त होत नसला तरी
तो होईल

पण अगोदर ह्या सूत्राची प्रयोजने कोणती वरी
पाण्डाहतेरपत्यम् या अर्थी पाण्डाहति या
इज्जन्ताहून युवापत्य अर्थी ण प्रत्यय
(४।१।१५०) होतो त्या पाण्डाहताचे छात्र
या अर्थी छ प्रत्यय प्राप्त होतो परंतु अगोदरच
ण प्रत्ययाचा लुक् शास्त्रामुळे त्या छ प्रत्य-
याचा बाध करून अण् (४।२।११२) प्रत्यय
होतो तसेच भागविचीने अपत्य या अर्थी
भागविति या इज्ज्-प्रत्ययान्ताहून युवापत्य
अर्थी ठक् प्रत्यय (४।१।१४८) होतो त्या
भागवित्तिचाचें छात्र या दौषिक अर्थी छ
प्रत्यय प्राप्त होतो परंतु अगोदरच त्या ठक्
प्रत्ययाचा लुक् शास्त्रामुळे त्या इज्ज्-प्रत्ययान्त
प्रवृत्तीहून छ प्रत्ययाचा बाध करून अण् प्रत्यय
होतो तसेच तैकायनीये अरय या अर्थी
तैकायनि या निज्- (४।१।१५४) प्रत्यया

न्ताहून युवापत्य या अर्थी छ प्रत्यय
(४।१।१४९) होतो पुढे त्या तैकायनीयाचे
छात्र या दौषिक अर्थी छ प्रत्यय (४।२।११५)
होतो पूर्वीच्या छ प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्राने
लुक् होतो

(वा ४) इज् (४।१।१५५) आणि
ण्य (४।१।१७२) हे युवापत्य या अर्थी
कोणत्याही शब्दाहून केलेले असोत तेथे त्याचा
प्रकृत सूत्राने लुक् करणें हा उपयोग होतोच.
उदा०—उपगोगोत्रापत्यम् औपगव, तस्या
पत्ययुवा औपगवि इत्यश्छात्रा औपगवीया
युवापत्य हे गात्रापत्यासारखे समजावे (पुढील
वा ५) या अतिदेशाने हा इज् गोत्रापत्या
र्थक होतो म्हणून अण् प्रत्यय (४।२।११२)
होऊ लागेल

हा दोष येत नाही कारण त्या अतिदेशाचे
प्रत्याख्यानच केले आहे

पण त्या अतिदेशाची जी उदाहरणे आहेत
त्याची वाट काय ?

ती उदाहरणे ज्ञापकाने सिद्ध होतात

तर मग, यत्, ए आणि छ हे प्रत्यय
केल्यानंतर पुढे युवापत्य या अर्थी केलेल्या
इज् प्रत्ययाचा लुक् होणें हे प्रकृत सूत्राचे
प्रयोजन होय उदा० श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्ये,

पुढे तस छात्र या अर्थी इज् प्रत्ययाहून अण्
प्रत्यय (४।२।११२) होतो

१—पुढील बर्षिक ५ बटीक मध्य पर्यंत.

२—ह्याच इतिशब्दगोत्राव कतिपय,
मत्स्यव युवा या अर्थी अण् प्रत्यय होऊन इतिशब्द,
हे त्या अण् प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्राने लुक् होऊन ग्राह्य

श्वाशुरिः । श्वाशुरेयूनश्चात्राः श्वाशुराः ।
यत् ॥ ख । कुलस्यापत्यं कुलीनः । कुलीन-
स्यापत्यं कौलीनिः । कौलीनेयूनश्चात्राः
कौलीनाः । ख ॥ छ । स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः ।
स्वस्त्रीयस्यापत्यं स्वास्त्रीयिः । स्वास्त्रीयेयून-
श्चात्राः स्वास्त्रीयाः ॥ एतान्यपि हि न सन्ति
प्रयोजनानि । अत्रापि यूनि श्वशुर्यः कुलीनः
स्वस्त्रीय इत्येव भवितव्यम् । उक्तमेतदणि-
बोर्लुक्क्यब्राह्मणगोत्रमात्राद्युच्यप्रत्ययस्योप-
संख्यानमिति । अब्राह्मणगोत्रमात्रादित्यु-
च्यते न चैतदब्राह्मणगोत्रमात्रम् । अब्राह्म-

णगोत्रमात्रादिति नायं पर्युदासो यदन्यद्ब्रा-
ह्मणगोत्रमात्रादिति । किं तर्हि । प्रसज्यायं
प्रतिषेधो ब्राह्मणगोत्रमात्रात्रेति । अवश्यं
चैतदेवं विज्ञेयं मायूरिः कापोतिः कापिञ्ज-
लिरित्येवमर्थम् ॥ एवं तर्ह्यण्यौ सर्वत्र
प्रयोजनम् । अण् । ग्लौचुकायनेरपत्यं माण-
वको ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनस्य यून-
श्चात्रा ग्लौचुकायनाः । ण्यश्च कापिञ्जला-
द्यर्थम् । कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः
कापिञ्जलाद्यः । तस्य यूनश्चात्राः कापि-
ञ्जलादाः ॥

श्वशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः येथें युवापत्य या अर्थी
इव प्रत्यय झाला आहे. श्वाशुरेश्चात्राः श्वाशुराः,
तसेच कुलस्यापत्यं कुलीनः कुलीनस्यापत्यं
कौलीनिः कौलीनेश्चात्राः कौलीनाः. तसेच
स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः, स्वस्त्रीयस्यापत्यं स्वास्त्रीयिः,
स्वास्त्रीयेश्चात्राः स्वास्त्रीयाः.

हीही प्रकृत सूत्राची उदाहरणे वरोवर
नाहीत. कारण, पुढें शैषिक प्रत्यय केला नाही
तरी युव प्रत्ययाचा लुक् होऊन त्या अर्थीच
श्वशुर्यः कुलीनः व स्वस्त्रीयः अशीं रूपे झालीं
पाहिजेत. कारण 'अणिबोर्लुकि अब्राह्मणगोत्र-
मात्राद्युच्यप्रत्ययोपसंख्यानम्' (२।४।५८
पृ. ४८९ पं. ७) असें मागे सामान्यतः
लुकाचें विधान केलेंच आहे.

पण तेथें 'अब्राह्मणगोत्रमात्रात्' असें
म्हटलें आहे ना ? आणि श्वशुर्यः कुलीनः व
स्वस्त्रीयः हे शब्द तर ब्राह्मणभिन्नालाच लाग-
तात असें नाही.

अब्राह्मणगोत्रमात्रात् हा पर्युदास नव्हे
म्हणजे ब्राह्मणगोत्राला लागणारे जे जे शब्द
त्यांहून निराळे क्षत्रिय वगैरे असा अर्थ नाही.
तर हा प्रसज्यप्रतिषेध आहे. म्हणजे ब्राह्मण-

गोत्रालाच फक्त लागणारे जे शब्द तेथें लुक्
होत नाही. शिवाय मायूरिः, कापोतिः व
कापिञ्जलिः येथें युव-प्रत्ययाचा लुक् होण्या-
करितां प्रसज्यप्रतिषेध घेतलाच पाहिजे.

तर मग, अण् आणि ण्य हे प्रत्यय युवा-
पत्य या अर्थी कोणत्याही शब्दाहून केलेले
असोत तेथें त्यांचा प्रकृत सूत्रानें लुक् करणें
हा उपयोग होतोच.

उदा०-ग्लौचुकायनि या फिन् (४।१।१६०)
प्रत्ययान्त शब्दाहून युवापत्य अर्थी अण् प्रत्यय
(४।१।९२) होऊन ग्लौचुकायन असें रूप
होतें. पुढें त्याचे छात्र या अर्थी शैषिक प्रत्यय
कर्तव्य असतांना प्रकृत सूत्रानें अण् प्रत्ययाचा
लुक् झाल्यामुळें ग्लौचुकायनि हे वृद्ध (१।१।७३)
नव्हे म्हणून छ प्रत्यय (४।२।११४) न होतां
अण् होऊन ग्लौचुकायनाः असें होतें. तसेंच
कापिञ्जलादि शब्दांच्या पुढील ण्य प्रत्ययाचा
लुक् होणें हाही प्रकृत सूत्राचा उपयोग होय.
कापिञ्जलादि शब्दाहून युवापत्य अर्थी ण्य
प्रत्यय (४।१।१०२) होऊन कापिञ्जलाद्य असें
होतें. पुढें त्या कापिञ्जलाद्याचे छात्र या अर्थी
अण् प्रत्यय होऊन कापिञ्जलादाः असें होतें.

४-पर्युदास घेतला तर ब्राह्मणसदृश क्षत्रिय वगैरेंचें
गोत्र विवक्षित असेल तेथेंच लुक् होईल आणि
मायूरिः वगैरे उदाहरणामध्ये पक्ष्यांची गोत्रे विवक्षित

असल्यामुळें तेथें युवापत्य अर्थी केलेल्या फक् प्रत्ययाचा
(४।१।१०१) लुक् होणार नाही.

५-मागील टीप २ पहा.

समर्थयिष्यामहे । यथा गोत्र युवप्रत्ययो न भवत्येवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे सून्यपि न भवतीति ॥ तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथवैतर्हि सूनि लुगित्येतन्न क्रियते । कथं तर्हि फक्फिञोरन्यतरस्याम् [४.१.९१] इति । फक्फिञ्वर्ती युवा वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो बुञ्ज

प्राप्नोति ॥

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनार्थोऽतिदिश्येत । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे सूनो वृद्धवदर्थो भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथवैतर्हि सूनि लुगित्येतन्न करिष्यते । कथं फक्फिञोरन्यतरस्यामिति । फक्फिञ्वर्ती युवार्थो वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः

म्हणजे गोत्रापत्य अर्थी जसा युवापत्यार्थक प्रत्यय होत नाही तसा प्राग्दीव्यतीय अर्थाची विवक्षा असतांना युवापत्य या अर्थीही युवापत्यार्थक प्रत्यय होत नाही.

तर मग तसा अतिदेश केला पाहिजे.

जरी तसा अतिदेश करावा लागला तरी अतिदेशाचें तात्पर्य वर सांगितल्याप्रमाणें मानलें असतां सूनि लुक् हें प्रकृत सूत्रच मुळीं करावयास नको हें लाघव आहेच.

जर हें सूत्र न करतां अतिदेश केला तर 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' या पुढील सूत्राचा अर्थ कसा करावयाचा ?

'युवापत्य या अर्थी जर फक् किंवा फिञ् हे प्रत्यय कर्तव्य असतील तर तेथें त्या युवापत्य अर्थाला गोत्रापत्याप्रमाणें समजावें' हा अतिदेश विकल्पानें समजावा असा त्याचा अर्थ होईल.

पण आतां ज्या वेळीं हा वैकल्पिक अतिदेश येथें घेतला नाही त्या वेळीं गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किञ्चित् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः येथें गोत्र प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला बुञ् प्रत्यय प्राप्त होत नाही.

आतां युवापत्य प्रत्ययाहून प्राग्दीव्यतीय

अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असतांना तो युवापत्य हा अर्थ गोत्रापत्य या अर्थासारखा समजावा असा अर्थाचा अतिदेश केला तरी देखील तो अतिदेश घेतला त्या वेळीं युवापत्य अर्थी फक् प्रत्यय होत नाही म्हणून गार्ग्यकम् हें रूप साधतें.

तर मग तसा अतिदेश केला पाहिजे.

जरी तसा अतिदेश करावा लागला तरी अर्थाच्या अतिदेशामुळें सूनि लुक् हें प्रकृत सूत्रच मुळीं करावयास नको हें लाघव आहेच.

पण जर लुक् न सांगतां अर्थाच्या अतिदेशानें काम भागविलें तर 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' या पुढील सूत्राचा अर्थ कसा करावयाचा ?

युवापत्य या अर्थी जर फक् किंवा फिञ् प्रत्यय कर्तव्य असेल तर तेथें त्या युवापत्य या अर्थाला गोत्रापत्य या अर्थाचा अतिदेश विकल्पानें समजावा असा त्याचा अर्थ होईल.

पण आतां ज्या वेळीं हा वैकल्पिक अतिदेश घेतला नाही त्या वेळीं गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किञ्चित् गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः येथें गोत्र प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला बुञ् प्रत्यय प्राप्त होत नाही.

७—अतिदेश घेतला म्हणजे जसा 'औपगवीयः' येथें इज प्रत्यय उत्पन्न होत नाही तसा गार्ग्यकम्

येथें फक् प्रत्यय उत्पन्न होत नाही. तेव्हां एकदां गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यकम् हें रूप साधतें.

प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः

॥ ५ ॥

प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः । युवा वृद्धवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो बुद्ध्यथा स्यात् ॥ यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियत औपगवेर्यूनश्चात्ता औपग

(वा. ५) युवापत्य या अर्थी प्रत्यय करुन पुढे प्राग्दीव्यतीय अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असताना ते युवापत्य गोत्रापत्यासारखें समजावें असा अतिदेश करावा.

याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा कीं गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यायणकम् (४।२।३९) गार्ग्यायणानां किञ्चित् गार्ग्यायणकम् (४।३।१२६) गार्ग्यायणो भक्तिः अस्य गार्ग्यायणक (४।३।९९) या तिन्ही ठिकाणीं गोत्र-प्रत्ययान्ताहून सांगि सत्तेला पुन् प्रत्यय गार्ग्यायण या युर प्रत्ययान्ताहून ४।२।१०१) सांग् पादिजे.

पण जर युवापत्याला गोत्र प्रत्ययासारखा असा अतिदेश केला तर औपगय या अण् प्रत्ययान्ताहून युवापत्य अर्थी इप् प्रत्यय केल्यानंतर त्याहून त्याचे शिष्य या शेषिक अर्थी छ प्रत्यय (४।२।११४) न होता त्याचा बाध करून इमथ (४।२।११२) या सूत्रानें अण् प्रत्यय होऊ लागेल.

आतां जर ' युवापत्य हें गोत्रापत्यासारखें समजावें ' या अतिदेशानें युवापत्य या अर्थी प्रत्ययाची येथें अनुत्पत्तीच होईल (तर मात्र हा दोष येणार नाही.)

१-प्राग्दीव्य' देखे अर्थात व गोत्र-प्रत्ययान्ताहून असा दुसऱ्या अर्थे इप् प्रत्यय होणार हा युवापत्याला गोत्रापत्यासारखें समजावून घ्यावें अर्थे इप् प्रत्यय होऊ नये असा अतिदेश

वीया इतीवो गोत्र इत्यप्रामोति ॥

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरिति दिश्येत । कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्यातिदेशदुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । सातृवदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि युवा वृद्धवद्भवति वृद्धवन्न भवतीत्येवं वाक्यशेषं

पण युवापत्य हें गोत्रापत्यासारखें समजावें या अतिदेशानें प्रत्ययाची उत्पत्तीच होत नाही असें कसें बरे म्हणता येईल ?

का बरें ! येथें वति प्रत्ययाचा निर्देश केला आहे ना ? आणि वति प्रत्ययाचा निर्देश केला असेल त्या ठिकाणी ' जशी तेथें एखादी गोष्ट होते तशी येथें करणें ' किंवा ' जशी एखादी गोष्ट होत नाही तशी येथें न करणें ' या दोहोंपैकी कोणताही वाक्यशेष जोडणें हें आपल्या इच्छेवर अवलंबून आहे. उदा. मद्र-देशामध्ये यव हें धान्य उशीनर देशासारखेंच समजावें असें म्हटलें असता उशीनर देशाप्रमाणें यव हें धान्य मद्र देशामध्ये विपुल आहे, किंवा उशीनर देशाप्रमाणें यव हें धान्य मद्र-देशामध्ये मुळीच नाही असा दोन्ही तऱ्हेचा अर्थ प्रतीत होतो. तसेंच ह्या मुलीला कऱ्याचें ज्ञान आईसारखेंच आहे असें म्हटलें असता तेथें आईला जशी कलाची माहिती आहे तशी दिला आहे, किंवा आईला जशी कऱ्याची माहिती भिन्नच नाही तशी दिलाही नाही अशा दोन्ही तऱ्हेचा अर्थ प्रतीत होतो, तसेंच येथेही ' युवापत्य हे गोत्रापत्याप्रमाणें समजावें, असें म्हटलें असता त्याप्रमाणें येथेही होत नाही असा वाक्यशेष जोडता येईल:

आ प्रत्यय होणार नाही तेथें ' औपगव ' देखे अतिदेशानें आ प्रत्यय होऊ लागेल ' या उक्त्यानेला कऱ्यालाच अतिदेशाचा तात्पर्य हें दुसऱ्या तऱ्हेचा येज्ज बरे आहे.

समर्थयिष्यामहे । यथा गोत्र युवप्रत्ययो न भवत्येवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यून्यपि न भवतीति ॥ तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथवैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते । कथं तर्हि फक्फिजोरन्यतरस्याम् [४.१.९१] इति । फक्फिज्वर्ती युवा वा वृद्धवद्धवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो बुञ्ज

प्राप्नोति ॥

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनार्थोऽतिदिश्येत । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथवैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न करिष्यते । कथं फक्फिजोरन्यतरस्यामिति । फक्फिज्वर्ती युवार्थो वा वृद्धवद्धवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः

म्हणजे गोत्रापत्य अर्थी जसा युवापत्यार्थक प्रत्यय होत नाही तसा प्राग्दीव्यतीय अर्थाची विवक्षा असतांना युवापत्य या अर्थीही युवापत्यार्थक प्रत्यय होत नाही.

तर मग तसा अतिदेश केला पाहिजे.

जरी तसा अतिदेश करावा लागला तरी अतिदेशाचें तात्पर्य वर सांगितल्याप्रमाणें मानलें असतां यूनि लुक् हें प्रकृत सूत्रच मुळीं करावयास नको हें लाघव आहेच.

जर हें सूत्र न करतां अतिदेश केला तर 'फक्फिजोरन्यतरस्याम्' या पुढील सूत्राचा अर्थ कसा करावयाचा ?

'युवापत्य या अर्थी जर फक् किंवा फिज्व् हे प्रत्यय कर्तव्य असतील तर तेथें त्या युवापत्य अर्थाला गोत्रापत्याप्रमाणें समजावें' हा अतिदेश विकल्पानें समजावा असा त्याचा अर्थ होईल.

पण आतां ज्या वेळीं हा वैकल्पिक अतिदेश येथें वेतला नाही त्या वेळीं गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किञ्चित् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः येथें गोत्र प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला बुञ् प्रत्यय प्राप्त होत नाही.

आतां युवापत्य प्रत्ययाहून प्राग्दीव्यतीय

अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असतांना तो युवापत्य हा अर्थ गोत्रापत्य या अर्थासारखा समजावा असा अर्थाचा अतिदेश केला तरी देखील तो अतिदेश वेतला त्या वेळीं युवापत्य अर्थी फक् प्रत्यय होत नाही म्हणून गार्ग्यकम् हें रूप साधतें.

तर मग तसा अतिदेश केला पाहिजे.

जरी तसा अतिदेश करावा लागला तरी अर्थाच्या अतिदेशामुळें यूनि लुक् हें प्रकृत सूत्रच मुळीं करावयास नको हें लाघव आहेच.

पण जर लुक् न सांगतां अर्थाच्या अतिदेशानें काम भागविलें तर 'फक्फिजोरन्यतरस्याम्' या पुढील सूत्राचा अर्थ कसा करावयाचा ?

युवापत्य या अर्थी जर फक् किंवा फिज्व् प्रत्यय कर्तव्य असेल तर तेथें त्या युवापत्य या अर्थाला गोत्रापत्य या अर्थाचा अतिदेश विकल्पानें समजावा असा त्याचा अर्थ होईल.

पण आतां ज्या वेळीं हा वैकल्पिक अतिदेश वेतला नाही त्या वेळीं गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किञ्चित् गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः येथें गोत्र प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला बुञ् प्रत्यय प्राप्त होत नाही.

७-अतिदेश वेतला म्हणजे जसा 'औपगवीयः' येथें श्व प्रत्यय उत्पन्न होत नाही तसा गार्ग्यकम्

येथें फक् प्रत्यय उत्पन्न होत नाही. तेव्हां एकदां गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यकम् हें रूप साधतें.

गोत्राश्रयो बुञ्ज प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि

राजन्यादुन्मनुष्याच्च

ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

यद्यं बुञ्जिवधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो लौकिक पर गोत्रग्रहणमिति । युवा च लोके गोत्रमित्यु पचर्यते । किंगोत्रोऽसि माणवक । गार्ग्या-

यणः । किंगोत्रोऽसि माणवक । वात्स्या-
यन ॥ यद्येतज्ज्ञापयत औपगवेर्यूनश्चात्रा
औपगवीया गोत्राश्रय इवो गोत्र इत्यणप्रा-
प्नोति । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामू-
हिकेषु ज्ञापकं गार्ग्यायणाना किंचिद्गार्ग्याय-
णकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणक
गोत्राश्रयो बुञ्ज प्राप्नोति । बुञ्जिवधौ ज्ञाप-
कम् । यदि बुञ्जिवधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यून-

तर मग आता—

राजन्य आणि मनुष्य या शब्दादून जो बुञ् प्रत्यय (४।१।१९) सांगितला आहे त्याच रून ' अपत्याधिकाराच्या पुढे लौकिक गोत्र प्यावे ' अशा अर्थाचे ज्ञापन होते आणि युवा-
पत्य-प्रत्ययान्तापासून अपत्य अर्थाचा बोध होत असल्यामुळे त्याला गोत्र असे लोकामध्ये म्हणतात, असे पदा की हे माणवका तुझे गोत्र काय असा प्रश्न केला असता त्याचे उत्तर ' मी गार्ग्यायण आहे ' असे तो देतो. तसेच हे माणवका तुझे गोत्र काय असा प्रश्न केला असता त्याचे उत्तर मी वारत्यायन आहे असे देतो.

पण हे ज्ञापक घेतले तर औपगवेश्चात्रा औपगवीया. येथे औपगवि या युवापत्यार्थक इन् प्रत्ययान्तादून गोत्रापत्यार्थक इन् प्रत्यया-

न्तादून सांगितलेला अण् प्रत्यय होऊ लागेल.

त्या ज्ञापकाचा उपयोग समूह या अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असेल तरच करावा अन्यत्र करू नये.

पण समूह या अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असता नाच या ज्ञापकाचा उपयोग करावयाचा असेल तर गार्ग्यायणाना समूह गार्ग्यायणकम् हे उदाहरण साधले तरी गार्ग्यायणाना किंचित् गार्ग्यायणकम् व गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्याय-
णकः येथे गोत्र-प्रत्ययान्तादून सांगितलेला बुन् प्रत्यय होणार नाही.

असे असेल तर मग बुन् प्रत्यय करण्यापुर-
तेच ज्ञापक संपेजावे.

जर हे ज्ञापक बुन् प्रत्ययापुरतेच घेतले तर युवापत्यत्राचक जो शालङ्काकि शब्द त्याहून त्याचे छात्र या अर्थी गोत्रापत्यत्राचक इन्-प्रत्य-
यान्तादून सांगितलेला अण् प्रत्यय होणार नाही.

८-राजन्य आणि मनुष्य हे शब्द अपत्य अर्थी युक् प्रत्यय (४।१।१९, ४।१।२६) करून साधले आहेत. त्या अपत्यप्रत्ययान्ताला गोत्र सदा असल्यामुळे ' गोत्रेशो० ' या सूत्रातील गोत्र शब्दानेच काम भागत असल्यामुळे त्या सूत्रातील राजन्य आणि मनुष्य हे शब्द व्यथ हातील त्यावरून अपत्याधिकाराच्या पुढे लौकिक गोत्र प्यावे असे ज्ञापक घेता येते व ते घेतल म्हणजे मात्र तेथे सूत्रमध्ये राजन्य व मनुष्य हे शब्द देखेच पाहिजेत कारण लोकामध्ये राजन्य व मनुष्य हे शब्द जातिवाचक आहेत त्यापासून अपत्य या स्थाने बोध होत नाही म्हणून तेथे जातिशब्दाने काम भागावदाचे नसे

९-तेव्हा उत्तरातील युव-प्रत्ययान्त शब्दावरून जर छेकाना गोत्र कळने तर युवापत्य-प्रत्ययान्ताला लौकिक गोत्र सदा आहे असे सिद्ध होते

१०-कारण ज्या सूत्रमार्फत राजन्य व मनुष्य हे शब्द ज्ञापक आहेत त्या सूत्राने समूह या अर्थीच प्रत्यय सांगितला आहे

११-कारण, ज्या सूत्रातील राजन्य व मनुष्य हे शब्द ज्ञापक आहेत त्या सूत्राने बुन् प्रत्ययच सांगितला आहे

१२-शालङ्कि शब्दामध्ये गोत्रापत्य या अर्थी इन् प्रत्यय (४।१।२६) केला आहे त्याच्या पुढे युवा-
पत्य या अर्थी केलेल्या ण् प्रत्ययाचा (४।१।२०)

श्छात्राः शालङ्काः इजो गोत्र इत्यन
प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथमौपग-
वेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः । गोत्रेणैवं
विशेषयिष्यामः । गोत्रे य इज्विहित इति ॥

[फाक्फिबोरन्यतरस्याम् ॥

४।१।९१ ॥]

तस्यापत्यम् ॥ ४।१।९२ ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि

तस्येदम् [४.३.१२०] इत्यपत्येऽप्य-
प्सिद्धः । तस्येदंविशेषा हेते ऽपत्यं समूहो
विकारो निवास इति ॥ किमर्थं तर्हीद-
मुच्यते ।

वाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य वाधकास्तद्वाधनार्थम् ॥ कथं

तर मग ते शपक मोधमच असू दे.
पण तसें मोधम शपक घेतलें तर औपगवे-
श्छात्राः औपगवीयाः येथें औपगवि या युवा-
पत्यार्थक इज्-प्रत्ययान्ताहून छ प्रत्यवाचा वाध
करून इजश्च (४।२।११२) यानें अण् प्रत्यय
होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण, 'गोत्र या अर्थी
सांगितलेला जो इज् प्रत्यय ' अशा अर्थानें
गोत्र^३ हें इज् प्रत्ययाचें विशेषण करतां येईल.

(सू. ९२ श्लो. १) तस्येदम् (४।३।
१२०) या सूत्रानें सांगितलेला अण् प्रत्यय
अपत्य अर्थीही होईलच. कारण, ' त्याचें हें '
हा अर्थ सामान्य आहे. अपत्य, विकार, समूह,

निवास वगैरे हे त्याचे विशेष आहेत.

तर मग ' वाधनार्थं कृतं भवेत् ' हें सूत्र
कशाकरितां केलें आहे ?

तस्येदम् यानें सांगितलेल्या अण् प्रत्ययाचे
जे वाधक प्रत्यय आहेत त्यांचा वाध करून
अपत्य याअर्थी अण् प्रत्ययच व्हावा याकरितां
हें सूत्र केलें आहे.

पण काय हो अपत्य हा अर्थ उक्त असल्या-
मुळें शेष नव्हे; तेव्हां त्या अर्थी सांगितलेला
प्रत्यय शैपिक नव्हे. आणि तस्येदम् हा अर्थ
शेष असल्यामुळें त्या अर्थी सांगितलेला प्रत्यय
शैपिक होय. तेव्हां त्या दोघांची एकदम प्राप्तीच
येत नाही. मग त्यांत एकानें दुसऱ्याचा वाध

लुक् (२।४।५९) झाल्यामुळें शालङ्कि असेंच गोत्रा-
पत्याला आणि युवापत्याला म्हणतां येतें. तेव्हां
शालङ्कि या इज्-प्रत्ययान्तालाच युवापत्य हा अर्थ
असल्यामुळें तेथें इज्-प्रत्ययान्त हें गोत्रापत्यवाचक
नव्हे. युवापत्याला जरी लौकिक गोत्र म्हणतां येतें
तरी तें बुज् प्रत्ययापुरतेंच आहे.

१३-औपगवीयाः येथें युवापत्याला लौकिक गोत्र
म्हणतां येत असल्यामुळें तो इज् प्रत्यय जरी तेथें गोत्रा-
पत्यवाचक झाला तरी तो काही गोत्रापत्य या अर्थी
सांगितलेला नाही, म्हणून अण् प्रत्यय होत नाही.

१ (सू. ९१)-फक् व फिज् या युव प्रत्ययांच्या
पुढें जर प्राग्दीव्यतीय अजादि प्रत्यय कर्तव्य असेल तर
तो प्रत्यय करण्यापूर्वीच त्या फक् व फिज् या प्रत्य-
यांचा लुक् विकल्पानें होतो. उदा०-गार्ग्यायणस्य छात्राः
गार्गीयाः, गार्ग्यायणीयाः; यास्कायनस्य च्छात्राः
यास्कीयाः, यास्कायनीयाः.

१ (सू. ९२)-पठो-प्रत्ययान्त प्रातिपदिकाहून
' त्याचें अपत्य ' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०-
उपगोः अपत्यम् औपगव . गोत्रापत्याची विवक्षा असेल
तरीही हा प्रत्यय होतो. उपगोः गोत्रापत्यम् औपगवः-
उपगु शब्दाहून उत्स् हा पठो प्रत्यय करून त्याच्या पुढें
प्रकृत स्रजानें अण् हा तद्धित प्रत्यय केल्यानंतर उप-
गु इस् य याला प्रातिपदिक संज्ञा (१।२।४६), उत्स्
प्रत्ययाचा लुक् (२।४।७१) आदिबुद्धि (७।२।११७)
शेवटच्या उकाराला गुण (६।४।१४७) आणि अण्
आदेश हीं कार्ये होऊन औपगव असा शब्द होतो.

२.-भानोः इदम् भानवीयम् येथें ' तस्ये-
दम् ' याचा वाध करून वृद्धाच्छः [४।२।११४] यानें
छ प्रत्यय होत असतो; पण त्याचा वाध करून भानोः
अपत्यम् या अर्थी भानु शब्दाहून अण् प्रत्यय होऊन
भानवः असें होतें.

पुनरशैषिक शैषिक बाधेत ।

उत्सर्गः शेष एवासौ

यो ह्युत्सर्ग सोऽपि शेष एव ॥ अयै
तस्मिन्नावक्याधने सति किं प्रयोजनम् ।

वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥१॥

वृद्धानि प्रयोजयन्ति । भानोरपत्यं भा
नव । श्यामगोरपत्यं श्यामगव ॥ कथं
पुनरिच्छताप्यपमानं प्राप्तवञ्शस्यो बाधि
तुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं
भवानध्यास्य तस्यग्रहणस्येव प्रयाननमाह
न पुन सर्वस्यैव योगस्य । अत्रश्यमुत्तरा-

र्थमर्थनिर्देशं कर्तव्यम् । समर्थप्रतिभक्तिरपि
तर्ह्यत्रश्यमुत्तरार्थं प्रतिनिर्देश्या । एव तर्हि
योगविभागस्मरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि
तस्यापत्यमत इव भवतीत्येव ब्रूयात् ॥

पुल्लिङ्गेनाय निर्देशं त्रियत् एकवचना-
न्तेन च तेन पुल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात्क-
वचनान्ताच्च स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद्विवचनमहु
वचनान्ताच्चेदं न स्यात् ।

तद्वितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं

तस्याविवक्षितत्वात् ॥१॥

तद्वितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणम्

कस्य बरं होगार ?

तस्यापत्यम् हे सूत्र नसेल तर सामान्यत
घोटक त्या शब्दाहून अपत्य अर्थी प्रत्यय
कोणीच सांगितला नसल्यामुळे सामान्यत
अपत्य हा अर्थ शेष होतच आहे

आता छ वगैरे जे बाधक प्रत्यय त्याचा
बाध होऊन अण् प्रत्ययच होण्याकरिता हे जे
सूत्र केले त्याचा उपयोग तरी कोठे ?

वृद्धशब्दक (१।१।७३) जे शब्द तेथे त्याचा
उपयोग हातो उदा०-भानोरपत्यं भानव ,
श्यामगोरपत्यं श्यामगव

पण अण् प्रत्ययाचा अपवाद म्हणून मुद्दाम
छ प्रत्यय जर सांगितला आहे तर त्या छ प्रत्य
याचा बाध व्हावा अशी इच्छा असली तरी
ती गाष्ट शक्य कशी बरे होईल ?

तस्य असे येथे मुद्दाम म्हटले आहे त्याच्या
जोरावर अपवादाचाही बाध होईल

पण काय रे, येथे तू तस्य या शब्दावरच
मुल्यत भिस्त ठेवून त्याचा उपयोग सांगतोस,
सर्व सूत्राचा हा उपयोग आहे असे का बरे
सांगत नाहीस ?

अपत्यम् हा अर्थाचा निर्देश उत्तर सूत्रा

मर्थे अनुवृत्ति हाण्याकरिता केलाच पाहिजे.
म्हणून मी 'तस्य म्हणण्याच्या जोरावर' असे
म्हटले

पण अपत्यम् या अर्थाप्रमाणे त्या अर्थाला
याग्य अशी विभक्ति देखील पुढे अनुवृत्त
होण्याकरिता येथे उच्चारलीच पाहिजे ना ?

तर मग तस्यापत्यम् ही दोन्ही पदे पुढील
सूत्रात घालावयाची ती न घालता जे हे निराळे
सून केले आहे त्याच्या जोरावर छ प्रत्ययाचा
बाध होईल नाही तर तस्यापत्यमत इव असेच
सून सूत्रकारांनी केले असते

आता तस्य हे तद् शब्दाचे पुल्लिङ्गी पंथीचे
एकवचन उच्चारले आहे तेव्हा पुल्लिङ्गी शब्द
असेल तरच आणि त्याहून पंथीचे एकवचनच
जर केले असेल तरच त्याहून अपत्य या अर्थी
तद्वित प्रत्यय होईल स्त्रीलिङ्गी किंवा नपुंसक
लिङ्गी शब्द असेल तर त्याहून तसेच पुल्लिङ्गी
शब्द असल्या तर त्याचे पुढे जर पंथीचे द्विवचन
किंवा बहुवचन केले असेल तर त्याहूनही
अपत्य या अर्थी प्रत्यय होणार नाही.

(वा १) तद्वित प्रत्ययाच्या अर्थाचा
निर्देश केला असेल तेथे लिङ्ग आणि वचन

१-तस्य अर्थ असेल तेथे छ प्रत्ययाची प्रती यत्र
अर्थी हे प्रत्यय सूत्र वर म्हणजे अर्थ असे हा शेष
होत नाही म्हणून मानव यथे छ प्रत्ययाची प्रती यत्र
येथे नाही हाच छ प्रत्ययाचा बाध होय

४-मुनपु अपत्यम् सीमान्, श्रवत्यापत्य इति
यथे होणार नाही तसेच उपवेशापत्यम् उपगूढानपत्यम्
अशी विवेका अनेक तेथही होणार नाही

किं कारणम् । तस्याविवक्षितत्वात् । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारि च भवास्तद्वेपी च । नान्तरीयकत्वाद्वा पुंलिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च । अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुपं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुपपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि

प्रमाण समजुं नये.

काय कारण ?

कारण असें कीं तेथें त्यांचा निर्देश हा विवक्षित नसतो.

पण येथें तस्य हें सूत्रकारांनींच पुंलिङ्गी एकवचन उच्चारलें आहे ना ? मग त्यांच्याच मती त्याची अविवक्षा कशी वरें होईल ? आणि असें असेल तर जें तूं करतोस त्याचाच तूं द्वेष करतोस असें नाही कां होत ?

सूत्रकारांनीं जो येथें पुंलिङ्गाचा आणि एकवचनाचा निर्देश केला आहे तो नाइलाजास्तव केला आहे; मुद्दाम केलेला नव्हे. कारण, कोणताही शब्द उच्चारवयाचा म्हणजे त्याला कोणती तरी विभक्ति आणि कोणतें तरी वचन अवश्य लावावेंच लागतें. उदा० अन्नाची इच्छा करणारा मनुष्य प्रथमतः नाइलाजास्तव कौड्यासकट, भुशासकट भाताची रास घालतो; मग त्यांतील जेवढा ग्राह्य भाग आहे तेवढा घेऊन कोंडा व भुसा टाकून देतो. तसेंच मांसाची इच्छा करणारा कोणी मनुष्य नाइलाजास्तव प्रथमतः सालासकट, कांटयांसकट मासे आणतो; पण पुढें त्यांतील जेवढा ग्राह्य

नान्तरीयकत्वात्पुंलिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥

सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः

सामान्यनिर्देशात् ॥ २ ॥

सर्वनामनिर्देशे विशेषस्यासंप्रत्ययः । किं कारणम् । सामान्यनिर्देशात् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद्विशेषवाचिनो न स्यात् ॥

सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु ॥ ३ ॥

सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्ववतिष्ठते । तद्यथा । गौरनुबन्धो ऽजोऽग्नीषोमीय इत्याकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणा-

भाग आहे तेवढाच घेऊन साल, कांटे वगैरे वाकीचा भाग फेकून देतो. येथेही त्याप्रमाणें नाइलाजास्तव सूत्रकारांनीं तस्य हा पुंलिङ्गी तद् शब्दाचा एकवचन पुढें लावून निर्देश केला आहे पण तो त्यांनाच विवक्षित नाही.

(वा. २) येथें तद् या सर्वनाम शब्दाचा निर्देश केला आहे. त्यापासून उपगु वगैरे विशेष शब्दांचा बोध होणार नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं येथें सामान्य निर्देश आहे. तस्य हा निर्देश तद् या सर्वनाम शब्दाचा आहे, आणि सर्वनाम हें सामान्यवाचक शब्द असतात. तेव्हां सामान्य शब्दांहूनच तद्धित प्रत्यय उत्पन्न होईल; उपगु वगैरे विशेष शब्दांहून होणार नाही.

(वा. ३) सामान्याच्या संबंधानें केलेले विधी विशेष पदार्थांचाच लागू होतात. उदा० गौरनुबन्धः म्ह. बैलाचें अनुबन्धन करावें; अजोऽग्नीषोमीयः म्ह. अग्नि आणि सोम या देवतांना उद्देशून अज द्यावा. येथें गो व अज या जाति शब्दांनीं त्या त्या जातीसंबंधानें विधि केला असतां आरम्भण, आलम्भन, प्रोक्षण छेदन हे आरम्भण वगैरे शब्दांचे अर्थ होत.

लम्बनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते ॥
विषम उपन्यासः । अस्ति कारणं येनैत-
देवं भवति । किं कारणम् । असंभवात् ।
आकृतानारम्भणादीना संभवो नास्तीति
कृत्वाकृतिसहचरिते द्वय आरम्भणादीनि
क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवा-
त्सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन
उत्पत्तिर्भविष्यति ॥

अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धि-
र्नपुंसकत्वात् ॥ ४ ॥

अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धि ।

विशसन वगैरे त्या त्या क्रिया त्या त्या व्यक्ती-
लाच केल्या जातात.

हा दृष्टान्त वगैरे नाही. कारण आरम्भण
वगैरे क्रिया व्यक्तीलाच केल्या जातात याचे
कारण निराळेंच आहे.

तें कोणतें कारण ?

तें कारण असें कीं तेथें संभवच नाही.
म्हणजे आरम्भण वगैरे क्रिया जातीचे ठिकाणीं
करतां येत नाहीत. म्हणून त्या त्या जातीचा
आश्रय जो पदार्थ त्या ठिकाणीं आरम्भण,
आलम्बन, विशसन वगैरे क्रिया केल्या जातात.

मग तीच तन्हा येथेंही आहे. सामान्यवा-
चक शब्दाहून तद्विषय प्रत्यय करता येत नस-
ल्यामुळे उगु वगैरे विशेष शब्दाहून तद्वि-
षयाची उत्पत्ति होईल.

(पा. ४) अपत्य या शब्दानें येथें
अर्थाचें प्रतिपादन केलें असल्यामुळे स्त्रीलिङ्गी
किंवा पुल्लिङ्गी अर्थ असेल तर त्या अर्थी
तद्विषय प्रत्यय होणार नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं अपत्य हा नपुंसकलिङ्गी
शब्द एखाद उच्चारला आहे. तेव्हा त्या अर्थी

किं कारणम् । नपुंसकलिङ्गत्वात् । अपत्यं
नपुंसकलिङ्गं तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवाभिधानं
स्यात्स्त्रीपुंलिङ्गस्य न स्यात् ॥ ननु चेदं
पुरस्तादेव चोदितं परित्यक्तं च । उत्पत्ति-
स्तत्र चोद्यत इह पुनरुत्पन्नेनाभिधानं
चोद्यते ॥

सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रजनस्य विवक्षित-
त्वात् । प्रजनोऽत्र विवक्षितः स च सर्व-
लिङ्गः ॥ किं पुनः कारणं समानाया प्रवृ-
त्तावपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलिङ्गः ।

केलेल्या तद्विषय प्रत्ययानें नपुंसक अपत्याचेंच
प्रतिपादन होईल. स्वपत्य किंवा पुमपत्य याचें
प्रतिपादन केलें जाणार नाही.

पण हा प्रश्न पूर्वीच उपस्थित झाला होता
आणि त्याचा परिहारही तेथेंच केला आहे ना !

तद्विषय प्रत्ययाच्या उत्पत्तीसघटानें पूर्वी
प्रश्न उपस्थित झाला होता. आणि येथें उत्पन्न
झालेल्या तद्विषय प्रत्ययानें कोणत्या प्रकारच्या
अर्थाचें प्रतिपादन केलें जाईल असा प्रश्न उप-
स्थित झाला आहे.

(पा. ५) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

असें कीं येथें पक्ष प्रजन म्ह. प्रसव विव-
क्षित आहे. आणि प्रजन हा शब्द तर सर्व-
लिङ्गी अर्थांना लागू पडतो.

पण प्रजन व अपत्य या दोन्ही शब्दाची
आपला अर्थ दाखविण्याविषयीची प्रवृत्ति एका-
ख्याच तन्हेची असताना अपत्य म्हटलें कीं
नपुंसकलिङ्गीच अर्थ मनांत येतो आणि प्रजन
म्हटलें कीं सर्वलिङ्गी अर्थ मनांत येतो असा
परक का बरें होतो ?

शब्दानें निवृत्त होणे

०—तद्विषय प्रत्यय ज्या शब्दाहून उत्पन्न होतो तो
शब्द कोणत्या लिङ्गी असावा असा प्रश्न.

१-अपत्य हा सर्वलिङ्गी-शब्द आहे तेव्हां त्याच्या
'कोणत्या अपत्य ?' अशी पुढच्या सर्वलिङ्गी अर्थांना
आश्रय होणो असावा ती 'उगु' असा विशेष

एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्
॥ ६ ॥

एकार्थे शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते ।
तद्यथा । पुष्यः तारका नक्षत्रम् । गेहम्
कुटी मठ इति ॥

अवयवान्यत्वाच्च ॥ ७ ॥

अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गान्यत्वं दृश्यते ।
तद्यथा । कुटी कुटीरः । शमी शमीरः ।
शुण्डा शुण्डारः । अवयवान्यत्वात्किल
लिङ्गान्यत्वं स्यात्किं पुनर्यत्र शब्दान्य-
त्वमपि ॥

एको गोत्रे ॥ ४।१।९३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

उत्पादयितारं प्रत्ययप्रत्ययोगात्तस्य च
विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे ॥ १ ॥

उत्पादयितोत्पादयितापत्येन युज्यते ।
तस्य च विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुः स
चाभिसंबन्धो विवक्षितः । उत्पादयितारं
प्रत्ययप्रत्ययोगात्तस्य चाभिसंबन्धस्य विव-
क्षितत्वादुत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधा-
ने ऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव
स्यादिति तच्चान्तरेण यन्नं न सिध्यतीत्येक-
वचनं गोत्रे । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ कथं
पुनर्ज्ञायत उत्पादयितोत्पादयितापत्येन
युज्यत इति । एवं हि दृश्यते लोके । पिता-
महस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्पृच्छति

(वा. ६) अर्थ सारखाच असला तरी
शब्द निरनिराळा असल्यामुळे लिंगभेद झालेला
दृष्टीस पडतो. उदा० पुष्यः, तारका, नक्षत्रम्
हे तिन्ही शब्द सारखाच अर्थाचे असून लिंग
मात्र निराळे दिसते. तसेंच गेहम्, कुटी, मठः
येथेही समजावे.

(वा. ७) तसेंच ज्या दोन शब्दांमध्ये
कांहीं वर्ण सारखे असून कांहीं वर्ण निराळे
असतात तेथेही लिंगभेद झालेला दिसतो.
उदा० कुटी, कुटीरः येथे, किंवा शमी, शमीरः,
शुण्डा, शुण्डारः. येथे कांहीं थोडे वर्ण निराळे
असेल तरी तेवढ्यामुळेही जर लिंगभेद
झालेला दिसतो तर शब्दच मुळीं निराळे
आहेत तेथे लिंगभेद होईल हें काय सांगावे ?

(सू. ९३) हें सूत्र कशाकरितां केलें
आहे ?

(वा. १) जो जो अपत्य उत्पन्न कर-

णारा असेल त्याचा त्याचा अपत्य या अर्थाशी
संबंध विवक्षित आहे. तेव्हां आपल्याला जो
उत्पन्न करणारा त्याला जो उत्पन्न करणारा
त्यालाही जो उत्पन्न करणारा त्याचें त्याचें तें
तें अपत्य दाखविण्याकरितां एका मूळ शब्दा-
हून ओळीनें तितके अपत्य अर्थाचे प्रत्यय
होले लागतील; आणि तशा ठिकाणीं वस्तुतः
एकच प्रत्यय इष्ट आहे. तेव्हां ही गोष्ट कांहीं
तरी यत्न केल्याशिवाय सिद्ध होणार नाहीं.
म्हणून हें सूत्र केलें आहे. म्हणजे तेथें एकाच
प्रत्ययाचें प्रतिपादन होतें.

पण जो जो अपत्य उत्पन्न करणारा असेल
त्याचा त्याचाच अपत्य अर्थाशी संबंध होतो
असें कशावरून समजावे ?

असें पहा कीं लोकांमध्ये आजोचांच्या
मांडीवर बसलेल्या मुलाला पाहून कोणी त्यांना
हा मुलगा कोणाचा असें विचारले असतां त्या

८-कुटी, शमी आणि शुण्डा या शब्दांहून स्वार्थी
र प्रत्यय (पा३।८८) झाला आहे. न्त्वाकुटी कुटीरः.

२(सू.९३)—गोत्रापत्य हा अर्थ दाखविण्याकरितां
प्रत्ययकर्तव्य असेल तर तो एकच प्रकारचा करावा. पौत्रा-
पासून पुढच्या मनुष्याला गोत्र म्हणतात (४।१।१६२)-

प्रकृत सूत्रांनं हा नियम केल्यामुळे उपगूचा मुलगा या
अर्थी अग्रे प्रत्यय करून पुनः त्याचा मुलगा या अर्थी
इन् प्रत्यय करून उपगूच्या पौत्राला औपगवि असें
म्हणतां येत नाहीं; तर त्यालाही औपगव असेंच
म्हणावे.

वस्त्यायामिति । स आह देवदत्तस्य यज्ञ-
त्तस्य वेति । उत्पादयितार व्यपदिशति
नात्मानम् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं
तर्हीति ।

तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे
नियतत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
औपगम्यपत्यमिति । किं कारणम् । गोत्रे
नियतत्वात् । गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते तेन
यश्चासौ यथाजातीयकश्च गोत्रप्रत्यय

प्रश्नाच्चै उचर देवाना आनोवा आपत्या पुनाचै
म्हणजे त्या मुलाच्या बापाचै नाव घेऊन हा
देषदत्ताचा अथवा हा यज्ञदत्ताचा असें म्हणतात.
तेथे ' माशा मुलागा ' असें ते म्हणत नाहीत.

हा प्रकृत सूत्राचा उपयोग आहे तरा.

मग आता पुढे तुमचें काय म्हणणें आहे ?

(या. २) गोत्र अर्थ विवक्षित अस-
तांना त्या अर्थाचा बोध होण्याकरिता जो
प्रत्यय करावयाचा तो प्रत्ययान्ताहून करू
नये असा येथें निषेध सांगितला पाहिजे. उदा०
औपगम्य अपत्यम् असें वाच्यच व्हावें. त्या-
अर्थी औपगम्य याहून प्रत्यय न झाला पाहिजे.

असा प्रतिषेध करण्याचें कारण काय !

कारण असें की जर असा निषेध केला
नाहीं तर ' एको गोत्रे ' असा नियम बळून
काम भागत नाही. पारा, गोत्र या अर्थी
एकच प्रत्यय होतो असा नियम केला जातो.
तेव्हां जो जसा प्रकारचा प्रत्यय एकच करारा
असा नियम केला जातो त्या नियमानें तसा
प्रकारचा गोत्र प्रत्यय दुसरा करावयाचा नाही,
तर एकच करारा असा नियम होईल.

कसा बरे दुसरा प्रत्यय प्राप्त झाला असा

प्राप्नोति स एकः स्यात् । कश्च प्राप्नोति ।
य. प्रत्ययान्तात् ॥

परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः ॥ ३ ॥

परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या । अयोगाद्धि
न प्राप्नोति ॥

एतयोश्चैव परिहारः पठिष्यति ह्याचार्यो
यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिरिति तस्य च यथा
तत्प्रत्ययान्तम् । यथा तदेव विकारावयवप्र-
त्ययान्त द्वितीय च तृतीय च विकारं
संक्रामत्येवमिहापि तदेवापत्यप्रत्ययान्तं

त्याची या नियमानें व्यावृत्ति होईल !

गोत्र प्रत्यय हा प्रत्ययान्ताहून प्राप्त होतो
तेव्हा तसला प्रत्यय एकच होईल, दुसरा
होणार नाही.

(वा. ३) शिवाय, मूळ पुराणाचा बोधक जो
शब्द गृहीत धरला असेल त्याहून एकदम
प्रत्यय होतो असें म्हणावें. कारण गोत्रापत्य
हें मूळ पुराणाचें प्रत्यक्ष अपत्य नसल्यामुळे
त्याहून प्रत्यय प्राप्त होत नाही.

ह्या दोन्ही आक्षेपाचा आगि 'यूनि चान्त-
र्हितेऽप्राप्तिः' (वा. ५) असा जो आचार्य
वार्तिककार पुढें आक्षेप वेगार आहेत
त्याचाही परिहार असा आहे की-विकार व
अवयव (४।३।१३४।१३५) या अर्थी
प्रत्यय केल्यानंतर तो प्रत्ययान्त शब्द त्या विकार-
ाचा विकार व त्या अवयवाचा अवयव अशा
दुसऱ्या व तिसऱ्या अवस्थेत पोचलेल्या विकार व
अवयव यांनाही दाखवू शकतो त्याप्रमाणें येथेही
अपत्य या अर्थी प्रत्यय केल्यानंतर तो प्रत्य-
यान्त शब्द त्या अपत्याचें अपत्य अशा दुसऱ्या
निर्दीतीत अपत्याला आगि तिसऱ्या निर्दीतीत
अपत्यालाही दाखवील.

२-जन्तु हा शब्द अपत्य अर्थे आ. प्रत्यय केल्या-
नंतर हा शब्द जन्तु अर्थे आ. प्रत्यय केल्यावरही
बोध होत असल्यामुळे औपगम्य या शब्दावरून
प्रत्यय केल्यावरही अर्थ न बदलतो असा नियम
होत आहे व असेच औपगम्य हा शब्द अपत्य-
प्रत्ययान्त

नेव एतस्य पुढील निर्दीतीत आचार्या बघ होत
आपत्यपुढे म्हणण्या या शब्दाहून पुढे प्रत्यय कर-
ण्याचा उद्देश नाही तेव्हां पुढील (५) वार्तिकाने जो
शब्द दर्शविला आहे तोही बघ नाही

द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं संक्रमिष्यति ॥
भवेत्सिद्धम् औपगवस्यापत्यमौपगवः यत्र
स एवानन्तर इष्यते स एव गोत्रे । इदं तु
खलु न सिध्यति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यं इति ।
अत्र ह्यन्योऽनन्तर इष्यतेऽन्यो गोत्रे ॥

स्त्रियां चानियमः ॥ ४ ॥

स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति ।
औपगवी माणविका । नियमाद्धि स्त्री पर्यु-
दस्यत एको गोत्रे गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति ॥

अद्या रीतिनं ज्या ठिकाणीं साक्षात्
अपत्य अर्थी प्रत्यय करून सिद्ध झालेल्या
शब्दानेच त्या अपत्याच्या अपत्याचाही बोध
होणें इष्ट असेल, उदा० औपगवाच्या अपत्या-
लाही औपगवच म्हणतात, तशा ठिकाणीं
इष्ट-सिद्धि होईल. पण गर्गाच्या तशा अप-
त्याला गार्गि असें न म्हणतां गार्ग्य असें म्हण-
तात तें सिद्ध होत नाही. कारण येथें गर्ग
शब्दाहून साक्षात् अपत्य या अर्थी निराळा
प्रत्यय (इज्) इष्ट आहे, आणि त्या अप-
त्याचें अपत्य म्हणजे गोत्रापत्य या अर्थी
निराळा प्रत्यय (वज्) इष्ट आहे.

(वा. ४) शिवाय गोत्र अपत्याचें जें
अपत्य तें जर स्त्रीरूपी असेल तर तेथें एकच
प्रत्यय होतो हा नियम लागू होणार नाही.
उदा०—उपगूची युवापत्य स्त्री या अर्थी
औपगवी असें झालें पाहिजे. कारण एको गोत्रे,
गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् येथें अस्त्रियाम् असें म्हटलें
असल्यामुळें स्त्रीरूपी अपत्य हें वरील नियमा-
पासून वगळलें जातें.

पण हा दोष कोणत्या पक्षी येतो ? अपत्य हें
पित्याचेंच म्हणतां येतें हा पक्ष घेतला तर.

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः । उत्पादयितर्यपत्य-
युक्ते । उत्पादयितरि तावदपत्ययुक्ते न
दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत
उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोप-
पद्यते । असति नियमे नैव दोषः ॥ सर्वेषु
तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु
सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम
उपपन्नो भवति । सति नियम एव दोषः ॥
उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्या

अपत्य हें पित्याचेंच म्हणतां येतें हा पक्ष घेतला
तर 'स्त्रियां चानियमः' म्ह. "स्त्रीरूपी अपत्य
असेल तर हा नियम लागू होणार नाही" असा
दोष तुम्हांला देतां येत नाही. कारण, त्या
पक्षी पितृवाचक व पितामहवाचक अशा
सर्व प्रकारच्या शब्दांहून अपत्य अर्थी प्रत्यय
प्राप्त होत नाही. म्हणून प्रकृत सूत्र विधा-
यकच मानावें लागतें, त्याला नियमार्थ म्हणतां
येत नाही. तेव्हां नियमच जर नाही तर नियम
लागू होणार नाही असा दोष तुम्हांला देतां
येत नाही.

तर मग अपत्य हें पित्याचें असेंही म्हणतां
येतें व पितामहाचें असेंही म्हणतां येतें, असा
पक्ष घेतला असतां हा दोष येतो असें म्हणतों:
तसा पक्ष घेतला असतां पितृवाचक व पिता-
महवाचक अशा सर्वच प्रकारच्या शब्दांहून
अपत्य अर्थी प्रत्यय प्राप्त होतो म्हणून प्रकृत सूत्र
नियमार्थ म्हणतां येतें. तेव्हां तो नियम स्त्री-रूपी
अपत्याविषयी लागू होत नाही असा दोष येतो.

तसेंच 'अपत्य हें पित्याचेंच म्हणतां येतें'
ह्या पक्षीहि स्त्रीरूपी युवापत्याची विवक्षा
असतांना त्या अर्थी एक गोत्र प्रत्यय करतां

३—येथें उपरु शब्दाहून अग् प्रत्यय होऊन पुढें
टोप् प्रत्यय (४।१।१५) झाला आहे.

४—'एको गोत्रे' आणि 'गोत्राद्यून्यो' या दोषांचाही
'अस्त्रियाम्' हा दोष आहे असा अभिप्राय आहे.

५—तर पितामहवाचक उपरु वगैरे शब्दांहून एक-
दम गोत्रापत्य अर्थी प्रत्यय होण्याकरितां हें प्रकृत सूत्र
विधानार्थकच होतें.

अभिधान न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रसहा युवसंज्ञा बाधते गोत्राद्युनि चासिया प्रत्ययो विधीयते ॥

यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः ॥ ५ ॥

यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः । गार्ग्यायणस्यापत्यमिति ॥ वतरश्मिन्पक्षे ऽयं दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत्र उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैव दोषः ॥

येणार नाहीं असा दोष येतोच

काय कारण !

कारण असें कीं तेथें युवसंज्ञेनें (४।१।१६३) गोत्रसंज्ञेचा (४।१।१६२) बाध होतो

शिवाय, युवापत्य अर्थी प्रत्यय गोत्र-प्रत्ययान्ताहून होतो हा विधीही स्त्रीरूपी अपत्या सबधाने लागू होणार नाही

(धा. ५) युवापत्यानें व्यवहित युवापत्य म्हणजे गार्ग्यायणाचें अपत्य, असें युवाप याचें अपत्य विवक्षित असताना गोत्राद्युनि० नियम लागू होणार नाही

पण हा नियम कोणत्या पक्षीं येतो ? अपत्य हें पित्याचेंही म्हणता येतें व पितामह वगैरेंचेंही म्हणता येतें या पक्षीं तर दोष येत नाहीच कारण त्या पक्षीं बाप, आज्ञा, पणजा वगैरे कोणाचाही बाधक शब्द असो त्या सर्वाहून अपत्य अर्थी प्रत्यय करता येतो ते हा अर्थातच तेथें 'गोत्राद्युनि०' हा नियम लागू होतो आणि नियम लागू झाला म्हणजे अर्थातच दोष येत नाही आतां अपत्य हें पित्याचेंच म्हणता येतें हा पक्ष घेतला तर मात्र हा दोष येतो कारण त्या पक्षीं गर्ग वगैरे मूळ शब्दाहून आणि

उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्त परमप्रकृतेरनन्तराद्गोत्राद्यायोगान्न प्राप्नोति । यूनाश्च न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रादिति नियमात् ॥ सन्तु तर्हि सर्वे ऽपत्ययुक्ता इति । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वे ऽपत्ययुक्ता इति । एव हि याज्ञिका पठन्ति । दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन्स सोम पिबेदिति । यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति तत एतदुपपन्नं भवति । कथं यदुक्तं

गार्ग्य या जवळच्या गोत्र-प्रत्ययान्ताहून गार्ग्यायणाचें अपत्य या अर्थी प्रत्यय प्राप्त होत नाही कारण त्या अपत्याशीं गर्गाचा व गार्ग्याचा साक्षात् संबंध नाही शिवाय गार्ग्यायणाचा त्याच्या अपत्याशीं साक्षात् संबंध असला तरी गार्ग्यायण हें गोत्र-प्रत्ययान्त नसल्यामुळे त्याहूनही प्रत्यय प्राप्त होत नाही.

काय कारण !

कारण असें कीं युवापत्य या अर्थी प्रत्यय गोत्र-प्रत्ययान्ताहूनच होतो असा नियम आहे.

तर मग, अपत्य हें बाप, आज्ञा, पणजा वगैरे सर्वांचेंच म्हणता येतें या पक्षावर जर हा दोष येत नाही तर तोच पक्ष असू दे.

पण 'अपत्य हें सर्वांचें म्हणता येतें' असा एक पक्ष आहे असें कशावरून समजावें !

अशावरून समजातें कीं 'ज्याच्या कुलामध्ये दहा पुरुषापर्यंत कोणीही शूद्र स्त्रीशीं विवाह केला नाही तो सोम प्राशन करण्याला योग्य होतो' असें याज्ञिक लोक म्हणतात हें त्याचें म्हणणें 'अपत्य हें सर्वांचेंच म्हणता येतें' या पक्षीच जुळतें

नाहींत असा जर अर्थ हें पित्याचेंच म्हणता येतें असा पक्ष अनेक तर दहा पुरुषांपर्यंत दोष लागण्याचें काहीन कारण नसत नाही तन्मा यावरून अपत्य हें सर्व चेंच म्हणता येतें हा पक्ष सिद्ध होतो

६-असयाध्या सप्तनपासून त्याच्या कुलामात पूर्वपुरुषांचा उच्चार होतो, अथ पात हात नाही जो मनुष्य शूद्र स्त्रीशीं विवाह करता त्याचा अथ पात होतो आणि त्याच्या सप्तन पत्नी त्या कुळातील दहा पुरुषांना दोष लागतो त सोम-प्राशनला योग्य होत

पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्पृच्छति कस्यायामिति स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानमिति । उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता । सर्वेषां न इदमपत्यं देवदत्तस्त्वस्योत्पादयितेति ॥

अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन कियत् एको गोत्र इति ।

सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे ॥६॥

सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । न तु ज्ञायते

पण अशा रीतीने हा पक्ष जर व्यवहारावरून सिद्ध होतो तर 'अपत्य हे पित्याचेच म्हणतां येतें' या पक्षाला साधक जो लोकांतील व्यवहार दाखविला त्याची काय वाट ? तो व्यवहार असा 'आजोवांच्या मांडीवर वसलेल्या मुलाला पाहून कोणी त्याला हा मुलगा कोणाचा असा प्रश्न केला असता त्याचे उत्तर देतांना आजोवा आपल्या पुत्राचे म्हणजे त्या मुलाच्या बापाचे हा देवदत्ताचा अथवा हा यज्ञदत्ताचा असे नांव सांगतात, हा मुलगा माझा आहे असे म्हणत नाहीत.'

ह्या व्यवहारामध्ये प्रश्न करणारा हा उत्पत्ती-संबंधाने प्रश्न करित आहे आणि उत्तर देणारा 'हे अपत्य आमचे सर्वांचेच आहे' असे मनांत धरून 'देवदत्त या मुलाचा जनक आहे' असे उत्तर देत आहे.

आतां सर्वांचेच अपत्य म्हणतां येत असेल तर 'एको गोत्रे' हें प्रकृत, सूत्र कशाकरितां केलें आहे ?

(वा. ६) सर्वांचाही अपत्याशी योग संभवतो

७-उपगोः गोत्रापत्यम् औपगवः असा उपगु शब्दाहून एकदम गोत्रापत्यार्थी अण् प्रत्यय होऊन इष्टरूप साधते; तरी उपगूचा मुलगा या अर्थी अण् प्रत्यय करून त्या

क एको भवति यो वा परमप्रकृतेर्यो वानन्तरादिति ॥

नियमानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥

नियमश्च नोपपद्यते । किं कारणम् । न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः ॥८॥ न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । किं तर्हि ।

अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्यया-

न्तरप्राप्तिः ॥ ९ ॥

अपत्यान्तरे ऽपत्यान्तरे शब्दान्तराव्शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति ।

म्हणून गोत्रापत्य विवक्षित असतांना प्रत्ययान्ताहूनही प्रत्यय होऊ लागेल त्याचा निषेध होण्याकरितां एको गोत्रे हें सूत्र केलें आहे.

हा या सूत्राचा उपयोग आहे खरा.

मग आतां पुढें तुमचें काय म्हणणें आहे ?

म्हणणें असें कीं उपगूच्या गोत्रापत्याची विवक्षा असतांना उपगु शब्दाहून अण् आणि त्याहून इज् असे दोन प्रत्यय न होतां प्रकृत सूत्रानें एकच प्रत्यय होतो; पण तो कोणता एक प्रत्यय होतो ? उपगु या मूळ शब्दाहून प्राप्त झालेला जो अण् तोच गोत्रापत्य अर्थी करावा किंवा औपगव याहून जो प्राप्त झाला तोच करावा हें समजत नाहीं.

(वा. ७) शिवाय नियमही चुळत नाहीं.

काय कारण ?

(वा. ८) कारण असें कीं एका अपत्य या अर्थी अनेक प्रत्ययांची प्राप्ति येत नाहीं. तर मग कशी प्राप्ति येते ?

(वा. ९) निरनिराळ्या अपत्य या अर्थी निरनिराळ्या शब्दाहून निरनिराळा

औपगव या प्रत्ययान्ताहून त्याचा मुलगा या अर्थी इज् प्रत्यय होऊन औपगवि असेंही उपगूच्या गोत्रापत्याला म्हणतां येईल. तें न यावें याकरितां हें सूत्र केलें आहे.

फगन्तादिबिबन्तात्फगिति फगिओदांश-
तयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति ॥ कतरस्मिन्पक्षे
ऽयं दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्य-
युक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु
सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम
उपपन्नो भवति । सति नियमे नैव दोषः ॥
उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते ऽयं दोषः ।
उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या
भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते ।
असति नियम एव दोषः ॥ उत्पादयितरि

चापत्ययुक्ते न दोषः । कथम् ।
अपत्यं समुदायश्चेन्नियमो ऽत्र समीक्षितः ।
तस्मिन्सुबहवः प्राप्ता नियमो ऽस्य भवि-
ष्यति ॥ १ ॥

अपत्यमित्यनेन सर्वमुपगवादिपितृकम-
पत्यं समीक्षितम् । तस्मिन्सुबहवः प्रत्ययाः
प्राप्ताः । नियमोऽस्य भविष्यत्येको गोत्र
इति ॥

यदप्युच्यते स्त्रियां चानियम इत्येवं
वक्ष्यामि गोत्राद्युक्तिं प्रत्ययो भवति स्त्रियां

प्रत्यय प्राप्त होत आहे. तो असा की—
गाग्र्यायण वगैरे फक्— (४।१।१०१)
प्रत्ययान्त शब्दाहून त्याचें अपत्य या अर्थी इञ्
प्रत्यय (४।१।९५), त्या इञ्—प्रत्ययान्त
शब्दाहून त्याचें अपत्य या अर्थी फक् प्रत्यय,
त्याहून पुनः इञ्, त्याहून पुनः फक् अशी
दहावा पुरुष विवक्षित असेल तर दहापर्यंत
देखील प्रत्ययांची ओळ लागेल.

पण हा दोष कोणत्या पक्षीं बरें येतो ?

‘अपत्य हें बाप, आज्ञा, पणजा वगैरे
सर्वांचेंच म्हणता येतें’ या पक्षीं.

‘अपत्य हें बाप आज्ञा पणजा वगैरे
सर्वांचेंच म्हणता येतें’ या पक्षीं तर दोष येत
नाहींच. कारण, त्या पक्षीं बाप आज्ञा वगैरे
कोणाचाही वाचक शब्द असो, त्या सर्वाहून
अपत्य या अर्थी प्रत्यय करता येतो; तेव्हा
अर्थातच तेथें हा नियम लागू होतो आणि
नियम लागू झाला म्हणजे कांहीं दोष येत

नाहीं. आतां अपत्य हें पित्याचेंच म्हणतां येतें
हा पक्ष घेतला तर हा दोष येतो. कारण त्या
पक्षीं बाप, आज्ञा वगैरे सर्वांच्या वाचक शब्दां-
हून अपत्य या अर्थी प्रत्यय प्राप्त होत नाहीं. तेव्हां
अर्थातच तेथें नियम लागू होत नाहीं. आणि
नियम लागू झाला नाहीं म्हणजे दोष येणारच.

‘अपत्य हें पित्याचेंच म्हणतां येतें’
या पक्षींही हा दोष येत नाहीं.

तो कसा ?

(श्लो. १) उपगूच्या वंशांतील सर्वांचीं
अपत्ये अशी अपत्यांची परंपरा जेथें असेल
तेथें नियम व्हावा असें आचार्यांनीं मनांत
घरलें आहे. तेव्हा अपत्यांची माला असेल तेथें
त्या अर्थी प्रत्ययही बहुत प्राप्त होतात “व तेथें
त्यांचा निर्धम होईल.

आता ‘स्त्रिया चानियमः’ (वा. ४)
असा जो दोष दाखविला आहे तोही येत नाहीं.
कारण, गोत्र—प्रत्ययान्ताहूनच सुवापत्य अर्थी

८—उपगूचें गोत्रपत्य विवक्षित असेल त्या ठिकाणीं
त्या अर्थी उरग शब्दाहून एकदम गोत्रपत्य या अर्थी
एक प्रत्यय करावा ह्या उरग शब्दाहून अपत्य अर्थी
अन् प्रत्यय, त्याहून अपत्य अर्थी इन् प्रत्यय अने दोन
प्रत्यय करावेत असा अनियम प्राप्त झाला अमतां तेथें
ग्रहण धरून नियम प्राप्त व्हावा जातो. तेव्हा ‘नियमा-
नुसरि’ (वा. ७०) हा दोष येत नव्ही. तसेच
कोणात एक प्रत्यय करावा ही संकल्पना येत नाहीं.

९—उपगूपासून संभवाचा पुरुष विवक्षित असेल तर
उरग शब्दाहून अपत्यप्रत्यय, त्याच्या पुढें दुसरा अपत्य
प्रत्यय, अशी २२ प्रत्ययांची माळ लागेल; तेथें असा
नियम केला जातो की— मूळ पुरुषापासून कितीही
दूरचा त्याच्या वंशातील पुरुष विवक्षित असेल, तेथें मूळ
पुरुषाचा त्या पुरुषाशी कितीही परंपरा—संबंध असला
तरी तो येऊन एकच अपत्य प्रत्यय करावा; माळ हावू
नये.

नेति ॥ एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां लुक् ॥ एवमप्यौपगवी माणविका अनुपसर्जनादितीकारो न प्राप्नोति । सा भूदेवमण्योऽनुपसर्जनमिति । अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा

काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत । नैप दोषः । अध्येत्र्यामभिवेशाप्रामाण ईकारेण भवितव्यं यश्चात्राध्येत्र्यामभिवेशायामण्लुप्तः स यश्च श्रूयत उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ॥ इह तर्हि औपगवी माणविका भार्यास्यौपगवीभार्यः जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति । सा

प्रत्यय होतो असा नियम 'गोत्राद्युनि०' यानें केल्यानंतर 'अस्त्रियाम्' यानें तें युवापत्य स्त्रीरूपीं असेल तर त्या नियमाचा बाध केला जाईल.

तरी पण स्त्रीरूपी युवापत्याला गोत्रसंज्ञा नसल्यामुळे गोत्रापत्य अर्थी केलेल्या प्रत्ययानें त्याचें प्रतिपादन होणार नाही हा दोष येतोच

तर मग गोत्रप्रत्ययान्ताहूनच युवापत्य अर्थी प्रत्यय होतो असें सांगितल्यानंतर त्याच्या पुढें तें युवापत्य स्त्रीरूपीं असेल तर त्याचा लुक् सांगावा म्हणजे झालें.

तरी पण औपगवी माणविका येथें अनुपसर्जन अशा अण् प्रत्ययापुढें सांगितलेला डीप् प्रत्यय (४।१।१५) होणार नाही.

अण् जो अनुपसर्जन तदन्ताहून डीप् होतो अशा अर्थानें येथें डीप् प्रत्यय प्राप्त होत नसेल तर न होऊं दे. अण्-प्रत्ययान्त जें अनुपसर्जन त्याहून डीप् प्रत्यय होतो अशा अर्थानें तो होईल^२.

पण तसा अर्थ करणें शक्य नाही. कारण,

१०—लुक् झाला म्हणजे गोत्रापत्य-प्रत्ययान्तानेंच स्त्रीरूपी युवापत्याचें प्रतिपादन होईल.

११—उपसु शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी अण् प्रत्यय करून त्याच्या पुढें युवापत्य अर्थी केलेल्या इण् प्रत्ययाचा लुक् झाल्यानंतर त्या अण्-प्रत्ययान्ताहून डीप् होणार नाही. कारण त्या अण् प्रत्ययाचा जो गोत्रापत्य हा अर्थ तो युवापत्याला विशेषण आहे. म्हणून तो उपसर्जन होत आहे.

तसा अर्थ केला तर 'काशकृत्स्नि ऋषीर्न सांगितलेली मीमांसा' या अर्थी अण् प्रत्यय (४।३।१०१) करून पुढें डीप् (४।१।१५) केल्यानंतर त्या काशकृत्स्नी शब्दाहून तिचें अध्ययन करणारी या अर्थी अण् प्रत्यय (४।२।५९), त्याचा लुक् (४।२।६४) मागील डीप् प्रत्ययाचा लुक् (४।२।४९) हीं कार्ये होऊन काशकृत्स्ना (ब्राह्मणी) असें होण्याऐवजीं तेथें अण्-प्रत्ययान्त अनुपसर्जन असल्यामुळे डीप् प्रत्यय होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण येथें अध्ययन करणारी या अर्थी केलेला जो अण् प्रत्यय त्याचा लुक् झाला आहे. आतां जो मागील अण् प्रत्यय दिसतो त्याहून डीप् प्रत्यय पूर्वीं एकदां झालाच आहे म्हणून पुन्हां होणार नाही.

तर मग औपगवी मुलगी ही आहे भार्या ज्याची या अर्थी औपगवीभार्यः असें होतें. येथें जातेश्च (६।३।४१) यानें जो पुंवद्भावाचा (६।३।३४) निषेध होतो तो होणार नाही.

येथें 'जातेश्च' यानें पुंवद्भावाचा निषेध

१२—युवापत्य अर्थी केलेल्या इण् प्रत्ययाचा लुक् झाल्यामुळे तो अर्थ मागील अण्-प्रत्ययान्तालाच आला आहे आणि तो अर्थ तर कोणालाही विशेषण नसल्यामुळे अनुपसर्जनच आहे.

१३—औपगवी यापासून स्त्रीरूपी युवापत्याचा बाध होतो. युव-संज्ञेनं गोत्र संज्ञेचा बाध होत असल्यामुळे जातिसंज्ञा (४।१।६३ पृ. २२५ पं. १९) नाही म्हणून पुंवद्भावाचा निषेध होणार नाही.

भूदेनम् । वृद्धिनिमित्तस्येत्येनं भविष्यति ।
यत्तर्हि न वृद्धिनिमित्तः । ग्लुचुकायनी
माणिका भार्यास्य ग्लुचुकायनीभार्यः ॥
तस्मात्प्रिया युनत्या युनसंज्ञेन पर्युदसि-
त्तव्या तस्या च पर्युदस्ताया गौरप्रत्ययान्त-
मेवयूनि वर्तते ॥

इहोत्पादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्ताप्रति-
पेधो वक्तव्यः परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्नक्तव्या ।
सर्वेण्यपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्ताप्रतिपेधो
वक्तव्यः ।

तस्मान्प्रतिपेधः ॥ १० ॥

तस्मात्प्रतिपेधो वक्तव्य ॥

ज्ञाया नाही तर न होऊ दे 'वृद्धिनिमित्तस्य' (६।३।३९) याने निषेध होईल.

तर मग ज्या ठिकाणी तद्विध प्रययामुळे वृद्धि झाली नसेल तेथे दोष येतो उदा० 'ग्लुचुकायनी मुलगी ज्याची भार्या आहे' या अर्थी ग्लुचकौर्वेनाभार्य. असे होतं.

तेन्ना एकदरीत स्त्रीरूपी युनापत्य असेल तेथे त्या अन्त्याला मुळी युनसंज्ञाच होत नाही असा निषेध केला पाहिजे. असा रीतीने युन संज्ञा झाली नाही म्हणजे गोनसंज्ञा कायम असल्यामुळे त्या युनापत्याचा गोन गोन-प्रत्ययान्तासामुनच होतो.

आता येथे 'अपत्य ह्' नित्याचंच म्हणता येतं' या पशी अपत्य अर्थी प्रत्यय हा प्रत्यया-न्ताहून होत नाही असे म्हटले पाहिजे. शिवाय मूळपुरुषबोधक जो शब्द त्याहून फकत प्रत्यय होतो असे म्हटले पाहिजे आणि 'अपत्य ह्' बाप आज्ञा योगे सर्वांचेच म्हणता येतं' या पशी अपत्य अर्थी प्रत्यय हा प्रत्ययान्ताहून होत नाही असे म्हटले पाहिजे.

(या. १०) एकदरीत तसा निषेध केला पाहिजे.

संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ ११ ॥

अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्न-
क्तव्या ॥ यद्वि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्ति-
रच्यते कथं गार्ग्यायण. वात्स्यायन इति ।

गोत्राद्यूनीति च ॥ १२ ॥

गोत्राद्यूनीत्येतद्वक्तव्यम् ॥

तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १३ ॥

तच्चानश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् । जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् ।
जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति । जातिर्न
वर्तते । संज्ञा न वर्तते । सर्वनाम
न वर्तते । जातिर्न वर्तते । कास्स्यापत्यम्

(वा. ११) किंवा 'संज्ञाकारि' म्हणजे कुलव्यप-
देशेदेव जो मूळ पुरुष म्हणून गृहीत घरेलें
त्याहूनच अपत्य अर्थी प्रत्यय होतो असे म्हणायें.

पण जर संज्ञाकारि शब्दाहून अपत्य
अर्थी प्रत्यय होतो असे म्हटलें तर गार्ग्यायणः
वात्स्यायन येथे गार्ग्य व वात्स्य याहून फक
प्रत्यय (४।१।१०१) कसा होईल ?

(वा. १२) गोन-प्रत्ययान्ताहून युनापत्य
अर्थी प्रत्यय होतो असे म्हणायें म्हणजे तेथे
दोष येणार नाही.

(वा १३) आणि संज्ञाकारि शब्दाहूनच
अपत्य अर्थी प्रत्यय होतो असे अपत्य म्हटलें
पाहिजे.

त्याचा काय उपयोग ?

जाति-शब्द योगेहून अपत्य अर्थी प्रत्यय
न झाला पाहिजे हा त्याचा उपयोग होय
जाति शब्दाची तशी तद्विध वृत्ति होत नाही,
सत्या शब्दाची तद्विध वृत्ति होत नाही, आणि
सर्वनामसंज्ञा शब्दाची तद्विध वृत्ति होत
नाही. त्यापैकी जाति-शब्दाची अपत्य अर्थी
वृत्ति होत नाही याचें उदाहरण 'कास्स्यापत्यम्',
'कुरारसापत्यम्' असे वाक्यच राहते सत्या

१४-ग्लुचुकायनी मुलगी ज्याची भार्या आहे (६।३।३९) प्रत्यय, पुढे युनसंज्ञा अर्थी भा. त्याचा मूळ, पुढे 'ग्लुचकौर्वेनाभार्य' याचे ही प्रत्यय, व नंतर ग्लु-
चकौर्वेनाभार्य झाली आहे

१५-ग्लुचकौर्वेनाभार्य असेल तेथे 'ग्लुचकौर्वेनाभार्य' या निमित्त कथयने किंवा त्या युनापत्य अर्थी
केल्या प्रत्ययान्त मुळ ग्लुचकौर्वेनाभार्य असे म्हणता नाही

कुररस्यापत्यमिति । संख्या न वर्तते । नवानामपत्यम् दशानामपत्यमिति । सर्वनाम न वर्तते । सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति ॥ यत्तावदुच्यते जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्यमिति येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यति । यदप्युच्यते संख्या न वर्तते नवानामपत्यम् दशानामपत्यमिति संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदप्युच्यते

सर्वनाम न वर्तते सर्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसमर्थत्वान्न भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यतीति नैतद्विदामहे काको न काक इति । किं तर्हि । येनैव हेतुनैतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । यदप्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति

शब्दांची अपत्य अर्थी वृत्ति होत नाही. याचें उदा०-नवानामपत्यम् दशानामपत्यम् असें वाक्यच राहतें. तसेंच सर्वनाम शब्दांची अपत्य अर्थी वृत्ति होत नाही याचें उदाहरण सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यम् असें वाक्यच राहतें.

पण ह्या उदाहरणांमध्ये अपत्य अर्थी वृत्ति न होण्याचें कारण निराळेंच आहे. तें असें कीं काकस्यापत्यम् व कुररस्यापत्यम् येथें मूल काक हा शब्द ज्या कारणानें एका कावळ्याला लागतो त्याच कारणानें तो शब्द दुसऱ्या व तिसऱ्या कावळ्याला म्ह. कावळ्याच्या अपत्याला लागतोच. तेव्हां तेथें वृत्ति करण्याचें कारणच राहात नाही. तसेंच संख्यावाचक शब्दांची अपत्य अर्थी वृत्ति होत नाही. उदा०-नवानामपत्यम् दशानामपत्यम् असें जें म्हटलें आहे तेथेंही वृत्ति न होण्याचें कारण असें आहे कीं संख्या शब्दांना नेहमीं संख्येय पदार्थांची अपेक्षा असते. तेव्हां सापेक्ष अशा त्या संख्या शब्दांचें इतरत्र सामर्थ्य नाही. म्हणजे त्या संख्या शब्दांचा संख्येय सोडून अपत्य वगैरे इतर ठिकाणीं संबंध होत नाही. तेव्हां सामर्थ्य नसल्यामुळें वृत्ति होत नाही. (२।१।१). तसेंच सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यम् येथें सर्वनाम शब्दांची अपत्य अर्थी वृत्ति

होत नाही असें जें म्हटलें आहे तेथेंही असें समजावें कीं सर्वनाम शब्दानें ज्या वस्तूचा निर्देश केला असतो त्या निर्देश्य वस्तूची त्याला कायमची अपेक्षा असते. तेव्हां त्या सर्वनाम शब्दांचें इतरत्र सामर्थ्य नसल्यामुळें अपत्य अशी वृत्ति होत नाही.

काकस्यापत्यम् वगैरे ठिकाणीं वृत्ति न होण्याचीं जीं कारणें दाखविलीं तीं बरोबर दिसत नाहीत. त्यांपैकी काकस्य अपत्यम् येथें जें म्हटलें आहे कीं ज्या कारणानें एका कावळ्याला काक हा शब्द लागतो त्याच कारणानें दुसऱ्या व तिसऱ्याही कावळ्याला काक असें म्हणतां येईल ही गोष्ट आम्हांलाही कळू आहेच. कारण तो काक आहे कीं नाही असा आम्ही वाद करीत नाही. तर फक्त आमचें म्हणणें इतकेंच कीं ज्या कारणानें काकस्यापत्यम् अथवा कुररस्यापत्यम् असें त्याला अपत्य म्हणतां त्याच कारणानें त्या अपत्य अर्थी तादृश वृत्तीही प्राप्त होते. तसेंच संख्या शब्दाला नेहमीं संख्येय पदार्थांची अपेक्षा असते. तेव्हां सापेक्ष अशा त्या संख्या शब्दांचा संख्येय सोडून दुसरीकडे म्ह. अपत्य वगैरेकडे संबंध होत नाही असें जें म्हटलें आहे तेंही सर्व ठिकाणीं लागू होत नाही, ज्या ठिकाणीं

कुररस्यापत्यमिति । संख्या न वर्तते । नवानामपत्यम् दशानामपत्यमिति । सर्वनाम न वर्तते । सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति ॥ यत्तावदुच्यते जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्यमिति येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यति । यदप्युच्यते संख्या न वर्तते नवानामपत्यम् दशानामपत्यमिति संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदप्युच्यते

शब्दांची अपत्य अर्थी वृत्ति होत नाही. याचें उदा०-नवानामपत्यम् दशानामपत्यम् असें वाक्यच राहते. तसेंच सर्वनाम शब्दांची अपत्य अर्थी वृत्ति होत नाही याचें उदाहरण सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यम् असें वाक्यच राहते.

पण ह्या उदाहरणांमध्ये अपत्य अर्थी वृत्ति न होण्याचें कारण निराळेंच आहे. तें असें कीं काकस्यापत्यम् व कुररस्यापत्यम् येथें मूळ काक हा शब्द ज्या कारणानें एका कावळ्याला लागतो त्याच कारणानें तो शब्द दुसऱ्या व तिसऱ्या कावळ्याला म्ह. कावळ्याच्या अपत्याला लागतोच. तेव्हां तेथें वृत्ति करण्याचें कारणच राहात नाही तसेंच संख्यावाचक शब्दांची अपत्य अर्थी वृत्ति होत नाही. उदा०-नवानामपत्यम् दशानामपत्यम् असें जें म्हटलें आहे तेथेंही वृत्ति न होण्याचें कारण असें आहे कीं संख्या शब्दांना नेहमीं संख्येय पदार्थांची अपेक्षा असते. तेव्हां सापेक्ष अशा त्या संख्या शब्दांचें इतरत्र सामर्थ्य नाही. म्हणजे त्या संख्या शब्दांचा संख्येय सोडून अपत्य वगैरे इतर ठिकाणीं संबंध होत नाही. तेव्हां सामर्थ्य नसल्यामुळे वृत्ति होत नाही. (२।१।१). तसेंच सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यम् येथें सर्वनाम शब्दांची अपत्य अर्थी वृत्ति

सर्वनाम न वर्तते सर्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसमर्थत्वान्न भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यतीति नैतद्विवदामहे काको न काक इति । किं तर्हि । येनैव हेतुनैतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । यदप्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति

होत नाही असें जें म्हटलें आहे तेथेंही असें समजावें कीं सर्वनाम शब्दानें ज्या वस्तूचा निर्देश केला असतो त्या निर्देश्य वस्तूची त्याला कायमची अपेक्षा असते. तेव्हां त्या सर्वनाम शब्दांचें इतरत्र सामर्थ्य नसल्यामुळे अपत्य अशी वृत्ति होत नाही.

काकस्यापत्यम् वगैरे ठिकाणीं वृत्ति न होण्याचीं जीं कारणें दाखविलीं तीं बरोबर दिसत नाहीत. त्यांपैकी काकस्य अपत्यम् येथें जें म्हटलें आहे कीं ज्या कारणानें एका कावळ्याला काक हा शब्द लागतो त्याच कारणानें दुसऱ्या व तिसऱ्याही कावळ्याला काक असें म्हणतां येईल ही गोष्ट आम्हांलाही कबूल आहेच. कारण तो काक आहे कीं नाही असा आम्ही वाद करित नाही. तर फक्त आमचें म्हणणें इतकेंच कीं ज्या कारणानें काकस्यापत्यम् अथवा कुररस्यापत्यम् असें त्याला अपत्य म्हणतां त्याच कारणानें त्या अपत्य अर्थी ताद्वित वृत्तीही प्राप्त होते. तसेंच संख्या शब्दाला नेहमीं संख्येय पदार्थांची अपेक्षा असते. तेव्हां सापेक्ष अशा त्या संख्या शब्दांचा संख्येय सोडून दुसरीकडे म्ह. अपत्य वगैरेकडे संबंध होत नाही असें जें म्हटलें आहे तेंही सर्व ठिकाणीं लागू होत नाही. ज्या ठिकाणीं

भवति, वै कस्यचिदर्थोत्पकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यम्-विश्वेषामपत्यमिति निर्देशप्रमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति भवति वै कस्यचिदर्थोत्पकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चानश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि हि संज्ञाकारिमहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्य-

मानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा ।

कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः ।

आहेयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥२॥

तादायनिः यादायनिः कैमायनिरिति ॥

तदेतदनन्त्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं वा कर्तव्यं प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ उभयं न कर्तव्यम् । गोत्रग्रहणं न करि-

सर्वेष्वप्यपदार्थं अमुक आहे असें अर्थोवहन किंवा प्रकरणावरुन निश्चित ज्ञान सहजच ज्ञालेलें असतें तेथें संख्या शब्दाला सापेक्षता असत नाही, तेव्हा त्याची अपत्य अर्थी तद्वित वृत्ति प्राप्त होते. तसेंच सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यम् इत्यादि ठिकाणीं सर्वनाम शब्दानें ज्या वस्तूचा निर्देश केला जातो त्या निर्देश वस्तूची त्याला कायमची अपेक्षा असते. तेव्हा तो सर्वनाम शब्द सापेक्ष असल्यामुळें ती निर्देश्य वस्तू सोडून इतर 'ठिकाणीं' म्ह. अपत्य वगैरेंचीं सबंध होत नाही असें जे म्हटलें आहे ती ही गोष्ट सर्व ठिकाणीं लागू होत नाही, ज्या ठिकाणीं निर्देश्य वस्तू अमुक आहे असें अर्थोवहन किंवा प्रकरणावरुन निश्चित ज्ञान सहजच ज्ञालेलें असतें तेथें त्या सर्वनाम शब्दाला सापेक्षता असत नाही. तेव्हा त्याची अपत्य अर्थी तद्वित वृत्ति प्राप्त होते.

तर मग, आता अनभिधानास्तव जाति शब्द, संख्या शब्द, आणि सर्वनाम शब्द याहून अपत्य अर्थी प्रत्यय होत नाही असें समजावें. आणि अनभिधानामुळें अपत्य अर्थी

प्रत्यय होत नाही असें अवश्य मानलेंच पाहिजे. (कारण अनभिधान हें कारण मानलें म्हणजे जाति वगैरे शब्दापैकी ज्या काहीं शब्दाहून अपत्य अर्थी प्रत्यय करून अर्थाचें अभिधान होतें तेथें प्रत्यय करावयास मोकळीक मिळते. नाही तर) संज्ञाकारि शब्दाहूनच अपत्य अर्थी प्रत्यय होतो (वा. ११) असें वचन केलें असता जाति वगैरे शब्दापैकी ज्या काहीं शब्दाहून केलेल्या प्रत्ययानें अर्थाचें अभिधान होतें तेथें अपत्य प्रत्यय होत असतो तो होणार नाही. उदा०

कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः ।

आहेयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥

या श्लोकातील मायूरिः वगैरे प्रयोग पहा. तसेंच तादायनि, यादायनिः, कैमायनि. वगैरेही प्रयोग पहा. तेव्हा अन्यत्र उपयोगी न पडणारे असें संज्ञाकारिभ्यः हें वचन केवळ प्रत्ययमाला टाळण्याकरितां केलें पाहिजे किंवा अपत्य अर्थी होणारा प्रत्यय हा प्रत्ययान्ताहून होत नाही असा प्रतिषेध तरी केला पाहिजे.

ह्या दोन्ही गोष्टी करावयास नकोत. प्रकृत

१७-कारण, त्या संख्या शब्दापामूनच तितक्या सत्येष्वपदार्थांचा बोध होतो

१८-येथें मयूर व कपिञ्जल या जातिशब्दाहून अपत्य अर्थी इन् प्रत्यय (४।१।१५) झाला आहे तमाच अहे शब्दाहून इन् प्रत्यय (४।१।१२२) झाला आहे. पण ह्या संख्या-शब्दाहून अपत्य अर्थी इन्

(४।१।१६) झाला आहे, तसाच तद्, यद्, किम् या सर्वनाम शब्दाहून अपत्य अर्थी किन् (४।१।१५७) झाला आहे तेव्हा जाति शब्द वगैरेंची अपत्य अर्थी वृत्ति न होण्याकरिता 'संज्ञाकारिभ्यः' हें वचन केलेंच पाहिजे असें म्हणता येणार नाही

प्यते । एको ऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोऽपत्ये प्रत्ययः स्यात् ॥ यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति । वक्तव्यमेवैतद्गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति ॥ अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते । एवमपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसंबध्यत एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति । किं तर्हि । प्रकृतिरभिसंबध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयति । यदि चेदानीं

प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् ॥ अथवास्थानेऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्विद्यते । लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपचरन्त्येक इति वा प्रथम इति वा । यावद् ब्रूयात्प्रथमो ऽपत्ये प्रत्ययमुत्पादयति तावदेको गोत्र इति ॥

[गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ ४।१।९४॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

सूत्रामध्ये गोत्र शब्द काह्नन टाकतां येईल. तेव्हां 'अपत्य अर्थी प्रत्यय एक होतो' असाच त्याचा अर्थ होईल आणि आतां जर अपत्य-प्रत्ययान्ताहून पुनः अपत्य अर्थी प्रत्यय केला तर 'अपत्य अर्थी एक प्रत्यय केला' असें होत नाही. म्हणून अपत्य-प्रत्ययान्ताहून पुन्हां अपत्य प्रत्यय होणार नाही.

पण जर प्रकृत सूत्रामध्ये गोत्र-ग्रहण केलें नाही तर गार्ग्यायणः व वात्स्यायनः येथें गोत्रापत्य अर्थी यजू प्रत्यय (४।१।१०५) करून पुढें युवापत्य अर्थी फक् (४।१।१०१) कसा बरें होईल ?

त्याकरितां 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' हें पुढील सूत्र केलेंच पाहिजे; त्यानेच तें साधेल.

शिवाय प्रकृत सूत्रामध्ये जें आचार्यांनीं गोत्र-ग्रहण केलें आहे तें जसेंच्या तसेंच ठेवले तरी दोष येत नाही. कारण 'गोत्र या अर्थी एकच प्रत्यय होतो' असा 'एक' या शब्दाचा प्रत्ययाकडे आम्ही संबंध करित नाही तर त्या

'एक' शब्दाचा प्रकृतीकडे संबंध करतो. तेव्हां एका प्रकृतीहूनच गोत्रापत्य या अर्थी प्रत्यय होतो असा अर्थ होईल. आणि आतां जर गोत्रापत्य विवक्षित असतांना एक प्रत्यय करून त्या प्रकृतीहून पुन्हां दुसरा प्रत्यय केला जाईल तर एका प्रकृतीहूनच प्रत्यय केला असें होत नाही.

अथवा, येथें हा सर्व प्रयत्न भलत्याच ठिकाणीं केला असें दिसतें. कारण, शास्त्र म्हणजे काहीं लोकांपेक्षा निरालें असें मुळींच नाही. आणि लोकांमध्ये तर संख्येला प्रारंभ झाला कीं पाहिल्यालाच एक असेंही म्हणतात, व प्रथम असेंही म्हणतात. तेव्हां गोत्रापत्य विवक्षित असतांना प्रथम शब्देच अपत्य प्रत्ययाला प्रकृतिभूत होतो अशा अर्थाचेच 'एको गोत्रे' हें सूत्र होय.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतंजलींनीं रचिलेल्या व्याकरमहाभाष्यांतील चवथ्या अध्यायाच्या पाहिल्या पादाचें तिसरें आन्धिक समाप्त झालें.

१(सू. ९४)—युवापत्याची विवक्षा असेल तर त्या अर्थी होणारा प्रत्यय गोत्रापत्य-प्रत्ययान्ताहूनच हातो. तें युवापत्य जर स्त्रीरूपी असेल तर त्याला युव-संज्ञाच होत नाही. तेव्हां अर्थातच स्त्रीरूपी युवापत्याला गोत्र

संज्ञाच (४।१।१६२) कायम राहत असल्यामुळे तेथें पूर्वीचाच नियम लागू होतो.

अध्याय ४ पाद १ आन्धिक ३ समाप्त.

भवति वै कस्यचिदर्थोत्पत्त्याद्वापेक्ष्यं निश्चातं यदा निश्चातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यम्-विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति भवति वै कस्यचिदर्थोत्पत्त्याद्वापेक्ष्यं निश्चातं यदा निश्चातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि हि संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्य-

मानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा ।

कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः ।

आहेयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥२॥

तादायनिः यादायनिः कैमायनिरिति ॥ तदेतदन्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं वा कर्तव्यं प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

उभय न कर्तव्यम् । गोत्रग्रहणं न करि-

संख्येय पदार्थं अमुक आहे असें अर्थावरून किंवा प्रकरणावरून निश्चित ज्ञान सहजच झालेलें असतें तेथें संख्या शब्दाला सापेक्षता असत नाहीं. तेव्हा त्याची अपत्य अर्थी तादित वृत्ति प्राप्त होते. तसेंच सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यम् इत्यादि ठिकाणीं सर्वनाम शब्दानें ज्या वस्तूचा निर्देश केला जातो त्या निर्देश्य वस्तूची त्याला कायमची अपेक्षा असते. तेव्हा तो सर्वनाम शब्द सापेक्ष असल्यामुळे ती निर्देश्य वस्तू सोडून इतर ठिकाणीं म्ह. अपत्य वगैरेंची संवध होत नाहीं असें जे म्हटलें आहे ती ही गोष्ट सर्व ठिकाणीं लागू होत नाहीं. ज्या ठिकाणीं निर्देश्य वस्तू अमुक आहे असें अर्थावरून किंवा प्रकरणावरून निश्चित ज्ञान सहजच झालेलें असतें तेथें त्या सर्वनाम शब्दाला सापेक्षता असत नाहीं. तेव्हा त्याची अपत्य अर्थी तादित वृत्ति प्राप्त होते.

तर मग, आता अनभिधानास्तव जाति शब्द, संख्या शब्द, आणि सर्वनाम शब्द याहून अपत्य अर्थी प्रत्यय होत नाहीं असें समजावें. आणि अनभिधानामुळे अपत्य अर्थी

प्रत्यय होत नाहीं असें अवश्य मानलेंच पाहिजे. (कारण अनभिधान हें कारण मानलें म्हणजे जाति वगैरे शब्दापैकी ज्या काहीं शब्दाहून अपत्य अर्थी प्रत्यय करून अर्थाचें अभिधान होतें तेथें प्रत्यय करावयास मोकळीक मिळते. नाहीं तर) संज्ञाकारि शब्दाहूनच अपत्य अर्थी प्रत्यय होतो (वा. ११) असें वचन केलें असता जाति वगैरे शब्दापैकी ज्या काहीं शब्दाहून केलेल्या प्रत्ययानें अर्थाचें अभिधान होतें तेथें अपत्य प्रत्यय होत असतो तो होणार नाहीं. उदा०

कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः ।

आहेयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥

या श्लोकातील मायूरिः वगैरे प्रयोग पहा. तसेच तादायनिः, यादायनिः, कैमायनि वगैरेही प्रयोग पहा. तेव्हा अन्यत्र उपयोगी न पडणारे असें संज्ञाकारिभ्य. हें वचन केवळ प्रत्ययमाला टाळण्याकरिता केलें पाहिजे किंवा अपत्य अर्थी होणारा प्रत्यय हा प्रत्ययान्ताहून होत नाहीं असा प्रतिषेध तरी केला पाहिजे.

ह्या दोन्ही गोष्टी करावयास नकोत. प्रकृत

१७-कारण, त्या संख्या शब्दापामूनच तितक्या सख्येय पदार्थांचा बोध होतो

१८-येथे मयूर व कपिञ्जल या जातिशब्दाहून अपत्य अर्थी इम् प्रत्यय (४।१।१५) झाला आहे तसाच अदि शब्दाहून ढक् प्रत्यय (४।१।१२२) झाला आहे. पञ्चन हा संख्या-शब्दाहून अपत्य अर्थी इम्

(४।१।१६) झाला आहे, तसाच तद्, यद्, किम् या सर्वनाम शब्दाहून अपत्य अर्थी किम् (४।१।१५७) झाला आहे तेव्हा जाति शब्द वगैरेंची अपत्य अर्थी वृत्ति न होण्याकरिता 'संज्ञाकारिभ्य' हें वचन केलेंच पाहिजे असे म्हणता येणार नाहीं

प्यते । एको ऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोऽपत्ये प्रत्ययः स्यात् ॥ यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति । वक्तव्यमेवेतद्गोत्राद्यन्यस्त्रियामिति ॥ अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते । एवमपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसंबध्यत एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति । किं तर्हि । प्रकृतिरभिसंबध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयति । यदि चेदानीं

प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकां प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् ॥ अथवास्थानेऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते । लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपचरन्त्येक इति वा प्रथम इति वा । यावद्ब्रूयात्प्रथमो ऽपत्ये प्रत्ययमुत्पादयति तावदेको गोत्र इति ॥

[गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ॥ ४।१।९४॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

सूत्रामध्ये गोत्र शब्द काढून टाकतां येईल. तेव्हां 'अपत्य अर्थी प्रत्यय एक होतो' असाच त्याचा अर्थ होईल आणि आतां जर अपत्य-प्रत्ययान्ताढून पुनः अपत्य अर्थी प्रत्यय केला तर 'अपत्य अर्थी एक प्रत्यय केला' असें होत नाही. म्हणून अपत्य-प्रत्ययान्ताढून पुन्हां अपत्य प्रत्यय होणार नाही.

पण जर प्रकृत सूत्रामध्ये गोत्र-ग्रहण केलें नाही तर गार्ग्यायणः व वात्स्यायनः येथें गोत्रापत्य अर्थी यक् प्रत्यय (४।१।१०५) करून पुढें युवापत्य अर्थी फक् (४।१।१०१) कसा बरें होईल ?

त्याकरितां 'गोत्राद्यन्यस्त्रियाम्' हें पुढील सूत्र केलेंच पाहिजे; त्यानेच तें साधेल.

शिवाय प्रकृत सूत्रामध्ये जें आचार्यानीं गोत्र-ग्रहण केलें आहे तें जसेंच्या तसेंच ठेवलें तरी दोष येत नाही. कारण 'गोत्र या अर्थी एकच प्रत्यय होतो' असा 'एक' या शब्दाचा प्रत्ययाकडे आम्ही संबंध करित नाहीं तर त्या

'एक' शब्दाचा प्रकृतीकडे संबंध करतो. तेव्हां एका प्रकृतीहूनच गोत्रापत्य या अर्थी प्रत्यय होतो असा अर्थ होईल. आणि आतां जर गोत्रापत्य विवक्षित असतांना एक प्रत्यय करून त्या प्रकृतीहून पुन्हां दुसरा प्रत्यय केला जाईल तर एका प्रकृतीहूनच प्रत्यय केला असें होत नाही.

अथवा, येथें हा सर्व प्रयत्न भलत्याच ठिकाणीं केला असें दिसतें. कारण, शास्त्र म्हणजे कांहीं लोकांपेक्षां निराळें असें सुळींच नाही. आणि लोकांमध्ये तर संख्येला प्रारंभ झाला कीं पहिल्यालाच एक असेंही म्हणतात, व प्रथम असेंही म्हणतात. तेव्हां गोत्रापत्य विवक्षित असतांना प्रथम शब्दच अपत्य प्रत्ययाला प्रकृतिभूत होतो अशा अर्थाचेंच 'एको गोत्रे' हें सूत्र होय.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतंजलीनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यांतील चवथ्या अध्यायाच्या पहिल्या पादाचें तिसरें आह्मिक समाप्त झालें.

१ (सू. ९४) — युवापत्याची विवक्षा असेल तर त्या अर्थी होणारा प्रत्यय गोत्रापत्य-प्रत्ययान्ताढूनच हातो. तें युवापत्य जर स्त्रीरूपी असेल तर त्याला युव-संज्ञाच होत नाही. तेव्हां अर्थातच स्त्रीरूपी युवापत्याला गोत्र

संज्ञाच (४।१।१६२) कायम राहत असल्यामुळे तेंच पूर्वीचाच नियम लागू होतो.

अध्याय ४ पाद १ आह्निक ३ समाप्त.

अंत इव् ॥ ४।१।९५ ॥

इवो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ

विप्रतिपेधेन ॥ १ ॥

इवो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिपेधेन । इञोऽवकाशः । दाक्षि-
ग्राक्षिः । फिञोऽवकाशः । तादायनिः
यादायनिः । इहोभयं प्राप्नोति । तापसायनिः
सामितिकायनिः । फिनोऽवकाशः । त्वचा-
यनिः सुचायनिः । इवः स एव ।
इहोभयं प्राप्नोति । ग्लुचुकायनिः म्लुचुका-
यनिः । फिञ्फिनौ भवतो विप्रति-
पेधेन ॥ इह कस्मान्न भवति । दाक्षि-
ग्राक्षिः । बहुलवचनात् ॥

तद्राजश्च ॥ २ ॥

तद्राजश्चेवो भवति विप्रतिपेधेन ।
तद्राजस्यावकाशः । ऐश्वाकः । इवः स
एव । इहोभयं प्राप्नोति । पाञ्चालः वैदेहः
वैदर्भः । तद्राजो भवति विप्रतिपेधेन ॥

वाह्वादिभ्यश्च ॥ ४।१।९६ ॥

वाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्र-
भावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां
प्रतिपेधः ॥ १ ॥

वाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे ।
लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिपेधो वक्तव्यः ।
वाहोरपत्यं बाह्विः । यो हि बहुर्नाम बाह-
वस्तस्य भवति । नडस्यापत्यं नाडायनः ।

(सू. ९५ वा. १) वृद्ध प्रातिपादिकाहून्
सागितलेला फिन् (४।१।९५) आणि
अवृद्ध प्रातिपादिकाहून् सागितलेला फिन् (४।१।
९६०) हे प्रत्यय ह्या इन् प्रत्ययापेक्षा विप्रति-
पेधानें परत्वास्तव होतात. ह्या इन् प्रत्ययाला
दाक्षिः व ग्राक्षिः येथें अवकाश आहे. तादा-
यनिः व यादायनिः येथें फिन् प्रत्ययाला
अवकाश आहे. आणि तापसायनि व सामिति-
कायनि येथें दोघाची प्राप्ति येते. तसेंच
त्वचायनि व सुचायनि येथें फिन् प्रत्ययाला
अवकाश आहे. ह्या इन् प्रत्ययाला अवकाश
दाखविलाच आहे. आणि ग्लुचुकायनि व म्लुचु-
कायनि. येथें दोघाची प्राप्ति येते तेव्हा तेथें विप्र-
तिपेधानें फिन् आणि फिन् हे परत्वास्तव होतात.

आता दाक्षि व ग्राक्षि येथें फिन् प्रत्यय
वा बरें होत नाही !

तो फिन् (४।१।९६०) बाहुल्येकरून
सागितला असल्यामुळें होत नाही.

(वा. २) तद्राज- (४।१।९६८-९७२)
सशक प्रत्यय ही विप्रतिपेधानें ह्या इव् प्रत्ययाचा

परत्वास्तव नाश करतात. ऐश्वाक येथें तद्राज
प्रत्ययाला अवकाश आहे. ह्या इन् प्रत्ययाला
अवकाश दाखविलाच आहे. आणि पाञ्चालः,
वैदेहः, वैदर्भः इत्यादि ठिकाणीं दोघाची प्राप्ति
येते तेव्हा तेथें विप्रतिपेधानें तद्राज प्रत्यय
परत्वास्तव होतात.

(सू. ९६ वा. १) ह्या वाह्वादि, कुञ्जादि,
नडादि वगैरे गणामध्ये जे शब्द दृष्टीस पड-
तात त्याचा अर्थ लोकप्रसिद्ध कुलप्रवर्तक मूळ
पुरुष असा असेल तरच ते शब्द त्या त्या
गणामध्ये आहेत असे समजावें. त्याशिवाय
इतर ठिकाणीं ते प्रत्यय होत नाहीत, असा
प्रतिपेध सांगावा बाहु नावाचा पुरुष तसा
असेल तर बाहो अपत्य बाह्विः असा प्रकृत
रूढानें इन् प्रत्यय होतो. आणि इतर ठिकाणीं
म्हणजे एगद्या मनुष्याचें बाहु असें नाव ठेवले
असेल तर तेथें बाहोः अपत्य बाहवः असा
अण् प्रत्ययच (४।१।९२) होतो. तसेंच
लोकप्रसिद्ध कुलप्रवर्तक जो नड तो अर्थ
असेल तर नडस्य गोत्रापत्य नाडायन. असे

१ (सू. ९५)—इव अवकारान्त जें प्रातिपादिक
त्याहून 'त्याचें अपत्य' या अर्थी इन् प्रत्यय होतो
उदा०—दक्षस्यापत्यम् दाक्षि

१ (सू. ९६)—बाह्वादि गणातील जे बाहु वगैरे
शब्द त्याहून त्याचें अपत्य या अर्थी इन् प्रत्यय होतो.
उदा०—बाहो. अपत्य बाह्विः.

यो हि नडो नाम नाडिस्तस्य भवति ॥
 संवन्धिशब्दप्रत्ययानां तत्सदृशात्प्र-
 तिषेधः ॥ २ ॥

संवन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्र-
 तिषेधो वक्तव्यः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः ।
 यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति ॥
 प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । संवन्धिशब्दानां
 तत्सदृशात्प्रतिषेध इत्येव । इदमपि सिद्धं
 भवति । मातृपितृभ्यां स्वसा [८.३.८४]
 मातृष्वसा पितृष्वसा । अन्या मातृस्व-
 सेति ॥

होतैः, आणि नड नांवाचा कोणी तरी असेल
 तर तेथे नडस्य गोलापत्यं नाडिः असा इज्
 प्रत्ययच (४।१।९५) होतो.

(वा. २) संवन्धि शब्दांहुन सांगितलेले जे
 प्रत्यय ते त्या शब्दांच्या अर्थ त्या संवन्धीच्या
 सारखा असा असेल तर होत नाहीत असें
 म्हणावें. श्वशुराचें अपत्य या अर्थी यत् प्रत्यय
 (४।१।१३७) होऊन श्वशुर्यः असें रूप होतें.
 ज्या ठिकाणी श्वशुर शब्दाचा अर्थ श्वशुरा-
 सारखा असा असेल किंवा ज्याचें श्वशुर असें
 नांवच असेल तेथे त्या श्वशुर शब्दाहुन इज्
 प्रत्यय होऊन श्वाशुरिः असेंच होतें.

ह्या वार्तिकामध्ये प्रत्यय शब्द घालण्यांत
 कांहीं अर्थ दिसत नाही. तर 'संवन्धिशब्दानां
 तत्सदृशात्प्रतिषेधः' एवढेंच म्हणावें; व तसें
 म्हटलें म्हणजे त्या निषेधाचा इतर कार्याकडेही
 उपयोग होतो. म्हणून 'मातृपितृभ्यां स्वसा'
 (८।३।८४) यानें सांगितलेलें पत्व मातृ वगैरे
 शब्द प्रसिद्ध अर्थाचे असतील तरच होतें.

१ (सू. ९७) — सुधातृ शब्दाहुन त्याचें अपत्य या अर्थी
 इम् प्रत्यय होतो आणि त्याबरोबरच सुधातृ शब्दातील
 शेवटच्या शकाराला अकङ् आदेश होतो. उदा०—
 सुधातृः अपत्यं सौधातकिः.

२—व्यास, वरुड वगैरे शब्दाहुन स्वार्थां कन्

सुधातुरकङ् ॥ ४।१।९७ ॥

सुधातृव्यासयोः ॥ १ ॥

सुधातृव्यासयोरिति वक्तव्यम् । सौधा-
 तकिः । वैयासकिः शुक्रः ॥ अत्यल्पमि-
 दमुच्यते । सुधातृव्यासवरुडनिपादचण्डा-
 लविम्बानामिति वक्तव्यम् । सौधातकिः ।
 वैयासकिः शुक्रः । वारुडकिः । नैपादकिः ।
 चाण्डालकिः । वैम्बकिः ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृ-
 त्यन्तराण्येवैतानि ॥

उदा० मातृष्वसा (मावशी) पितृष्वसा (आत्या) .
 इतर ठिकाणी मातृस्वसा, पितृस्वसा अशींच
 रूपे होतात.

(सू. ९७ वा. १) सुधातृ आणि व्यास
 ह्या दोन शब्दांहुन अपत्य या अर्थी इज् प्रत्यय
 होतो. आणि या दोन्ही शब्दांच्या शेवटच्या
 वर्णाला अकङ् आदेश होतो असें म्हणावें.
 उदा०—सौधातकिः, वैयासकिः शुक्रः.

हे फारच थोडे सांगितले आहे. 'सुधातृ-
 व्यासवरुडनिपादचण्डालविम्बानामिति वक्तव्यम्'
 असें सांगावें: सुधातृ, व्यास, वरुड, निपाद,
 चण्डाल आणि विम्ब या शब्दांहुन अपत्य या
 अर्थी इज् प्रत्यय होतो आणि या शब्दांच्या
 शेवटच्या वर्णाला अकङ् आदेश होतो असें
 म्हणावें. उदा०—सौधातकिः, वैयासकिः शुक्रः,
 वारुडकिः, नैपादकिः, चाण्डालकिः, वैम्बकिः.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण ते निराळेच
 शब्द आहेत.

प्रत्यय करून व्यासक व वरुडक असे जे शब्द होतात
 त्यातून इज् प्रत्यय केला म्हणजे वैयासकिः वारुडकिः.
 वगैरे शब्द मिळू होताना. कन् प्रत्यय न करताना व्यास
 वरुड वगैरे शब्दाहुन अभ्यावेक न्यायानें इम् प्रत्यय
 होत नाही असे समजावें.

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्

॥ ४।१।१८ ॥

किमर्थश्चकार । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । अथ वकारः किमर्थः । वकारो वृद्धयर्थः । णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥ एकेन ककारेणोभयं सिद्धम् ॥ अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । कः विशेषणार्थं नार्थः । व्रातच्छफजोरस्त्रियाम् [५.३.११३]

इति । फक् इति ह्युच्यमाने नाडायन अत्रापि प्रसज्येत । अथापि फक् इत्युच्यत एवमप्याश्वायन अत्रापि प्रसज्येत । तस्माच्चकार एव कर्तव्योऽन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात् । चकारे चेदानीं विशेषणार्थं क्रियमाणे ऽवश्यं वृद्धयर्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । स च वकार एव कर्तव्यः सूत्रभेदो सा भूदिति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि वै चकारेऽन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति । किं कार-

(सू. १८) येथें या चफञ् प्रत्ययाला चकार अनुबध कशाकरिता जोडला आहे ?

स्वराकरिता जोडला आहे चकार इत्सश्च असेल तेथें अन्त उदात्त होतो (६।१।१६३) असा सांगितलेला अन्त उदात्त स्वर येथें झाला पाहिजे

आता या चफञ् प्रत्ययाला जकार अनुबध कशाकरिता जोडला आहे ?

जकार हा वृद्धि होण्याकरिता जोडला आहे जकारेत्सश्च किंवा जकारेत्सश्च प्रत्यय पुढें अक्षताना सांगितलेली आदिवृद्धि (७।२।११७) येथें झाली पाहिजे.

पण येथे या (फ) प्रत्ययाला फक् एक फकार अनुबध जोडला म्हणजे या दोही गोष्टी साधतील.

एक वकार अनुबध जोडून फक् प्रत्यय जरी येथें सांगितला तरी काहीं ठिकाणी याच फक् प्रत्ययाचें ग्रहण होण्याकरिता काहीं तरी विशेषण लाविणें पाहिजे आणि तें विशेषण म्हणून या फक् प्रत्ययाला जुळण्याकरिता वकाराशिवाय दुसरा कोणता तरी अनुबध जोडलाच पाहिजे

असे विशेषण लावल्याने कोठें बरें उप योग होतो ?

याच प्रत्ययापुढें स्वार्थी ज्य प्रत्यय सांगणाऱ्या 'व्रातच्छफजोरस्त्रियाम्' (५।३।११३) या सूत्रामध्ये तेथें जर फक् असें पद उच्चारलें तर नाडायन येथेंही पुढील सूत्राने फक् प्रत्यय केला असल्यामुळें तेथेंही त्याच्यापुढें स्वार्थी ज्य प्रत्यय होऊ लागेल आता येथे चफञ् सांगून 'व्रातच्छफजो०' या सूत्रामध्ये फक् असेंच पद उच्चारलें तर आश्वायन येथें चफञ् प्रत्यय (४।१।११०) केला असल्यामुळें तेथें ही त्याच्या पुढें स्वार्थी ज्य प्रत्यय होऊ लागेल. तेव्हा येथें चकार जोडला पाहिजे तो चकार 'व्रातच्छफजो०' येथें उच्चारला म्हणजे ह्याच प्रत्ययाच्या पुढे स्वार्थी ज्य प्रत्यय होईल आणि अन्त उदात्तही होईल

अशा रीतीने या प्रत्ययाला चकारेत्सश्च हें विशेषण जुळण्याकरिता येथे चकार जोडला असता वृद्धि होण्याकरिता दुसरा अनुबध अकार, गकार किंवा ककार यापैकी कोणता तरी जोडलाच पाहिजे तो अकारच जोडावा कारण विनाकारण सूत्रामध्ये फिरवाफिरव करण्यात काहीं मतभय नाही

पण अशा रीतीने अकार जोडला तर अन्त उदात्त होण्याकरिता चकार जोडला तरी अन्त उदात्त स्वर होणार नाही.

१ (४.१८) - कुञ्ज वगर ज कुञ्जादि गणांतलि शब्द लावून न प्रत्यय या अर्थी चफञ् प्रत्यय होतो उदा० - जकारेत्सश्च कशाकरिता येथें कुञ्ज शब्दासून प्रत्यय

सूत्रान चफञ् प्रत्यय, फकाराला आयन् (५।३।१३) आदेश आणि पुढें स्वार्थी ज्य-प्रत्यय (५।३।११३) अर्को कार्य झाला आहेत.

णम् । परत्वाञ्जिनीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ।
चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ।
चित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ।
अस्त्यन्यञ्चित्करणे प्रयोजनम् । किम् ।
वृद्धयर्थो चकारः । चित्करणेऽपि तर्ह्यन्यत्प्र-
योजनमस्ति । किम् । विशेषणार्थश्चकारः ।
शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्गु-
तत्र चकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति ।
वृद्धयर्थोऽपि तर्ह्यन्यः शक्योऽनुबन्ध
आसङ्गु तत्र चकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं

प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि स्वरे योगविभागः
करिष्यते । इदमस्ति । चितः [६. १. १६३] ।
चितोऽन्त उदात्तो भवति । ततस्तद्धितस्य ।
तद्धितस्य च चितोऽन्त उदात्तो भवतीति ।
किमर्थमिदम् । परत्वाञ्जिनीत्याद्युदात्तत्वं
प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् । ततः कितः ।
कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति ॥ किं
पुनरत्र स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन यावता
चफवन्ताञ्ज्यो विधीयते तत्र जिनीत्या-
द्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । बहुषु

काय कारण ?

कारण असें कीं 'जिति०' (६।१।१९७)

यां सूत्राने परत्वास्तव आद्युदात्त प्राप्त होतो.

पण इत्संशक चकार जोडला आहे त्याच्या
सामर्थ्यास्तव अन्त उदात्त होईल.

तर मग तसेंच इत्संशक अकार जोडला
आहे त्याच्या सामर्थ्यास्तव आदि उदात्त
होईल.

पण इत्संशक अकार जोडण्याचा दुसरा
उपयोग आहे ना ?

तो कोणता वरें ?

वृद्धि (७।२।१९७) होणे हा त्याचा उपयोग
आहे.

तर मग इत्संशक चकार जोडण्याचाही
दुसरा उपयोग आहेच.

तो कोणता ?

चकारेत्संशक असें विशेषण त्याला जुळून
त्याहूनच स्वार्थी व्य प्रत्यय होतो.

पण विशेषण जुळणे हा उपयोग कांहीं चका-
राचाच आहे असें नाही. त्याकरितां दुसरा कोण-
ताही वर्ण जोडून तसें विशेषण देतां येईल. असें
असतां जो येथे चकारच जोडला आहे त्याच्या
सामर्थ्यास्तव अन्त उदात्त होईल.

मग तसा वृद्धीकरितां कांहीं अकारच
जोडावयास नको. त्याकरितां दुसरा वर्ण नकार
किंवा ककार जोडतां येईल. असें असतां जो

येथे अकारच जोडला आहे त्याच्या सामर्थ्या-
स्तव आदि उदात्त होईल.

असें आहे तर मग स्वर सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये
योगविभाग करण्यांत येईल. तो असाः-चितः
(६।१।१६३) हें पहिलें सूत्र होय. चित्
प्रत्ययान्ताचा अन्त उदात्त होतो असा त्याचा
अर्थ होईल. त्यानंतर 'तद्धितस्य' (६।१।१६४)
हें दुसरें सूत्र होय. चित् जो तद्धित प्रत्यय
तदन्ताचा अन्त उदात्त होतो असा त्याचा
अर्थ होईल.

चितः या सूत्राने अन्त उदात्त सिद्ध होत
असतांना पुन्हां तद्धित प्रत्ययाविषयी हें निराळें
सूत्र कशाकरितां केले आहे ?

ज्या ठिकाणीं चितः याचा परत्वास्तव बाध
करून ' जित्यादिः ' (६।१।१९७) याने
आदि उदात्त प्राप्त होतो त्याचा बाध करण्या-
करितां हें सूत्र निराळें मुद्दाम केले आहे.
त्याच्या पुढें ' कितः ' (६।१।१६५) हें सूत्र
होय. कित् जो तद्धित प्रत्यय त्याचा अन्त
उदात्त होतो असा त्याचा अर्थ होईल.

पण आतां इत्संशक चकारामुळे अन्त उदात्त
स्वर जो होतो त्याचा काय वरें उपयोग ?
कारण, जर येथे या चफ प्रत्ययान्ताहून व्य
प्रत्यय कायमचाच होत आहे तर तो व्य प्रत्यय
केल्यानंतर मागून आदि उदात्त होणारच.

असें नाही; बहुत्व-विवक्षा असतांना कुञ्जस्य

लोपे कृते उन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ।
कौञ्जायना इति ॥

इह केचिद् द्व्येकयोः फ्यब्बं विदधति
बहुषु च फक् केचिच्छफ्यन्ताब्ब्यम् ।
किमत्र न्याय्यम् । व्यवचनमेव न्याय्यम् ।
द्व्येकयोर्हि फ्यब्बि सति बहुषु च फकि कौञ्जा-
यनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जा-
यन्यौ केन यशब्दः श्रूयेत । द्व्येकयोरित्युच्य-
मानो न प्राप्नोति । इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं
बहवो माणवकाः कौञ्जायनाः केन यशब्दो न
श्रूयेत । द्व्येकयोरित्युच्यमानः प्राप्नोति ॥
तदेतत्कथं कृत्वा व्यवचनं व्यायो भवति ।

गोत्रापत्यानि कौञ्जायनाः येयं त्या ज्य प्रत्ययाचा
लोप (२।४।६२) केला असता अन्त उदात्त
कायम राहतो त्याकरिता येयं चकार पाहिजे.

येयं पूर्वीचे काही वैयाकरण लोक गोत्रापत्य
अर्थी च्फञ् प्रत्यय आणि पुढें स्वार्थी ज्य प्रत्यय
असे दोन प्रत्यय न करता एकच प्रत्यय करणात,
तो प्रत्यय मात्र द्वित्व व एकत्व याची विवक्षा
असताना फ्यञ् असा करतात आणि बहुत्वाची
विवक्षा असताना फक् असा करतात. आणि
काही लोक च्फञ् प्रत्यय करून पुढें ज्य प्रत्यय
करतात.

या दोन प्रकारापैकी योग्य प्रकार कोणता ?

च्फञ् प्रत्यय करून पुढें ज्य प्रत्यय करणें
हाच प्रकार योग्य होय. कारण द्वित्व व एकत्व
याची विवक्षा असताना फ्यञ् प्रत्यय आणि
बहुत्वविवक्षा असताना फक् प्रत्यय केला
तर कौञ्जायनानामपत्य माणवकः कौञ्जायन्य.
तसेंच कौञ्जायन्या या उदाहरणामध्ये
यशब्द कसा दिसेल ? कारण फ्यञ्
प्रत्यय द्वित्व किंवा एकत्व याची विवक्षा
असतानाच सांगितला असल्यामुळे येयं
तो प्राप्त होत नाही. तसेंच कौञ्जायन्यस्य अपत्या
नि बहवो माणवकाः कौञ्जायनाः येयं य शब्द

यदि तन्नास्त्यापत्यो वा गोत्रं परमप्रकृते-
श्चापत्य आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो
युवसंज्ञः स चास्त्रियामेकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं
च बहुवचनलोपिपु चसिद्धमिति । सति हि
तस्मिन्द्व्येकयोरपि फ्यब्बि सति बहुषु च
फकि न दोषो भवति । तत्र कौञ्जायनाना-
मपत्यं माणवक इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्
द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जायन्यः
कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माण-
वका इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद् बहुवचनोत्पत्तिर्भ-
विष्यति । कौञ्जायना इति ॥

का दिसणार नाही ? कारण द्वित्व व एकत्व
याची विवक्षा असताना सांगितलेला फ्यञ्
प्रत्यय येयं प्राप्त होत आहे.

आता च्फञ् प्रत्यय करून पुढें ज्य प्रत्यय
करणें हा प्रकार योग्य खरा, पण केव्हा ?

औपत्यो वा गोत्रम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः ।
आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स
चास्त्रियाम् । एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च । बहुवच-
नलोपिपु च सिद्धम् (४।१।१६३ वा. ४-९)
ही वचने नसतील तेव्हा. आणि ही वचने
घेतली म्हणजे मात्र द्वित्व व एकत्व याची
विवक्षा असताना फ्यञ् प्रत्यय सांगितला तरी
आणि बहुत्व-विवक्षा असताना फक् प्रत्यय
सांगितला तरी येयं काही दोष येत नाही.
कौञ्जायनानामपत्य माणवकः असा विग्रह केला
असता त्या माणवकाचें द्वित्व किंवा एकत्व
विवक्षित असेल तर कुञ्ज शब्दाहून फ्यञ्
प्रत्यय होऊन कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ ही रूपे
साधतील, आणि कौञ्जायन्यस्य अपत्यानि
माणवकाः असा विग्रह केला असता त्या माण-
वकाचें बहुत्व विवक्षित असल्यामुळे त्या अर्थी
कुञ्ज शब्दाहून फक् प्रत्यय होऊन कौञ्जायना.
असे रूप होईल.

८०) यान निषेध व्राने

३-मागे (४।१।८९ पा. ६] परा.

२-येयं युवास्त्य या अर्थी केलेल्या इत्-प्रत्ययाचा
हक् (२।४।५८) आणि व्यप्रत्ययाचाहा जो हक्
(२।४।६२) प्राप्त होतो त्याचा गोत्रेडुगुगिच (४।१।

[नडादिभ्यः फक् ॥ ४।१।१९ ॥

हरितादिभ्योऽञ् ॥ ४।१।१०० ॥

यञिजोश्च ॥ ४।१।१०१ ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्सा-

प्रायणेषु ॥ ४।१।१०२ ॥

द्रोणपर्वतजिवन्तादन्यतरस्याम्]

॥ ४।१।१०३ ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्

॥ ४।१।१०४ ॥

अनृष्यानन्तर्यं इत्युच्यते तत्रेदं न

सिध्यति कौशिको विश्वामित्र इति । किं कारणम् । विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषिः स्यामिति । तत्रभवानृषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति । तत्रभवानृषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति । तत्रभवानृषिः संपन्नः । तदेतदृष्यानन्तर्यं भवति तत्रानृष्यानन्तर्यं इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । नैवं विज्ञायत ऋष्यानन्तर्यं न भवतीति । कथं तर्हि । ऋषावनन्तरे नेति ।

(सू. १०४) येथे अनृष्यानन्तर्ये असे म्हणजे ऋषिभिन्न नसावे म्हणून तपश्चर्या केली. त्या तपश्चर्येच्या सामर्थ्याने तो मान्य ऋषि झाला. नंतर 'मी अनृषीचा पुत्र नसावा' म्हणून पुनः तपश्चर्या केली. त्या तपश्चर्येच्या सामर्थ्याने त्याचा पिता जो गाधि तो मान्य ऋषि झाला.

काय कारण ?

कारण असे की विश्वामित्राने मी अनृषि म्हणजे ऋषिभिन्न नसावे म्हणून तपश्चर्या केली. त्या तपश्चर्येच्या सामर्थ्याने तो मान्य ऋषि झाला. नंतर 'मी अनृषीचा पुत्र नसावा' म्हणून पुनः तपश्चर्या केली. त्या तपश्चर्येच्या सामर्थ्याने त्याचा पिता जो गाधि तो मान्य ऋषि झाला.

नंतर 'मी अनृषीचा पौत्र नसावा' म्हणून पुन्हा तपश्चर्या केली. त्या तपश्चर्येच्या सामर्थ्याने विश्वामित्राचा आजो जो कुशिक तोही मान्य ऋषि झाला. यावरून येथे हे ऋषींचे आनन्तर्य होत आहे. तेव्हा अनृष्यानन्तर्ये हा निषेध येथे प्राप्त होत आहे.

हा दोष येत नाही. कारण 'ऋषींचे आनन्तर्य असतांना हा अञ् प्रत्यय होत नाही' असा 'अनृष्यानन्तर्ये' याचा अर्थ आम्ही समजत नाही.

तर मग त्याचा अर्थ कसा समजतां ?

ते गोत्रापत्य वत्स वंशातील असले पाहिजे, आणि दभं शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी फक् प्रत्यय होतो ते गोत्रापत्य आश्रायण असले पाहिजे. उदा०—शारद्वत्तयनो भार्गवः, शौनकायनो वात्स्यः, दार्भायण आश्रायणः.

१ (सू. १०३)—द्रोण, पर्वत आणि जीवन्त या शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी फक् प्रत्यय विकल्पाने होतो. उदा०—द्रोणस्य गोत्रापत्यम् द्रोणायनः तसेच द्रोणिः.

१ (सू. १०४)—विद वगैरे विदादि गणांतील शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी अञ् प्रत्यय होतो. आणि या गणामध्ये जे शब्द ऋषिभिन्न अर्थाचे वाचक असतील त्याहून साक्षात् अपत्य या अर्थी अञ् प्रत्यय होतो. उदा०—विदस्य गोत्रापत्यं वैदः, पुत्रस्य अपत्यं पौत्रः.

२—ज्या गोत्रापत्य अर्थी हा अञ् प्रत्यय होतो ते गोत्रापत्य ऋषींचे साक्षात् अपत्य होत असेल तर हा अञ् प्रत्यय होत नाही असा अनृष्यानन्तर्ये याचा अर्थ गृहीत धरला आहे.

१ (सू. १०१)—नडादि गणांतील जे नड वगैरे शब्द त्याहून गोत्रापत्य अर्थी फक् प्रत्यय होतो. उदा०—नडस्य गोत्रापत्य नाडायनः.

१ (सू. १००)—विदादि गणांतील शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी अञ् प्रत्यय (४।१।१०४) सांगितला आहे. त्या विदादि गणांपैकीच अन्तरंगण जो हरितादि गण त्यांतील हरित वगैरे शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी अञ् प्रत्यय केला असता त्याहून पुढे युवापत्य अर्थी फक् प्रत्यय होतो. उदा०—हारितस्य अपत्यं हारितायनः.

१ (सू. १०१)—गोत्रापत्य अर्थी केलेले जे यञ् व शञ् हे प्रत्यय तदन्त शब्दाहून युवापत्य अर्थी फक् प्रत्यय होतो. उदा०—गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः, दाक्षिरपत्यं दाक्षायणः.

१ (सू. १०२)—शरद्वत् शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी फक् प्रत्यय होतो, ते गोत्रापत्य भृगु वंशातील असले पाहिजे. शुनक शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी फक् प्रत्यय होतो,

यद्येवम्

अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधि-
कारात् ॥ १ ॥

अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् । किं
कारणम् । संज्ञागोत्राधिकारात् । संज्ञागोत्र
इति वर्तते कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात् ।
नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ॥ एवं तर्हि
सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधं
शास्त्रि तज्ज्ञापयत्याचार्यो विदादिषु ये
ऽनृषयः पठ्यन्ते तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भव-
तीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।

कपि अखेल तर तेथे साक्षात् अपत्य या अर्थी
हा अज् प्रत्यय होत नाही असा अर्थ आहे.
पण अनृष्यानन्तर्ये याचा असाच अर्थ
अखेल तर—

(वा. १) अनृष्यानन्तर्ये असें येथे म्हणा-
वयासच नको.

काय कारण ?

कारण असें कीं गोत्र अशी जी संज्ञा
(४।१।१६२) केली आहे त्या अर्थाचा गोत्र
शब्द मागून अनुवृत्तीने येत आहे. तेव्हा येथें
साक्षात् अपत्य या अर्थी अज् प्रत्यय होणार
तरी कसा ? तेव्हा साक्षात् अपत्य या अर्थी
प्राप्तीच जर येत नाही तर कधीविषयी त्याचा
निषेध करण्यात काहीच अर्थ नाही.

तर मग आतां अशा रीतीने सिद्ध होत
असतांनाही आचार्यांनीं जो, येथें अनृष्यानन्तर्ये
असा निषेध केला आहे त्यावरून ने असें
सुचवितात कीं या विदादि गणामध्ये जे शब्द

१ (सू. १०५)—गर्ग वगैरे गर्गादि गणातील शब्दा-
हून गोत्रापत्य अर्थी यज् प्रत्यय होतो. उदा०—गर्गास्य
गोत्रापत्य गार्ग्यः.

१ (सू. १०६)—मधु व बभ्रु या शब्दाहून गोत्रापत्य
अर्थी यज् प्रत्यय होतो. परंतु त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून
कनाने ब्रह्म व कौशिक या अर्थाचा बोध शक्य पाहिजे.
उदा०—मधोः गोत्रापत्य माधव्यः ब्रह्माः, बभ्रोः
गोत्रापत्य बाभ्रव्यः कौशिकः.

नानान्द्रः पौत्रः दौहित्र इत्येतत्सिद्धं भवति ॥

[गर्गादिभ्यो यज् ॥ ४।१।१०५ ॥

मधुवभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः

॥ ४।१।१०६ ॥

कपिबोधदादिरसे ॥ ४।१।१०७]

वतण्डाच्च ॥ ४।१।१०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्यो यज्
[४.१.१०५] इत्येवं सिद्धम् । लुक्
स्त्रियाम् [१०९] इति वक्ष्यामीति । यदि
पुनस्तत्रैवोच्येत । नैवं शक्यम् । आङ्गिर-
सप्रहणं हि विच्छिद्येत ॥

ऋषिभिन्नवाचक आहेत त्याहून साक्षात्
अपत्य या अर्थीही अज् प्रत्यय होतो.

या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

उपयोग असा कीं नानान्द्रः, पौत्रः, दौहित्रः
येथें ननान्द्र पुत्र व दुहितृ या शब्दाहून साक्षात्
अपत्य या अर्थी अज् प्रत्यय सिद्ध होतो.

(सू. १०८) हें सूत्र कशाकरिता केलें
आहे ? तें करावयास नको. कारण गर्गादि
गणामध्ये वतण्ड शब्दाचा पाठ आहेच. तेव्हां
त्यानेच (४।१।१०५) यज् प्रत्यय सिद्ध
होत आहे.

या सूत्राच्या पुढें लुक् स्त्रियाम् असें सूत्र
आहे. तेथें वतण्ड शब्दाचा संबंध होण्या-
करिता येथें हें सूत्र केलें आहे. आतां त्या
गणामध्येच जर वतण्ड शब्दाच्या पुढें
लुक् स्त्रियाम् असें म्हणावें तर तसें करणें शक्य
नाहीं. कारण तसें केलें तर आङ्गिरसे याचा
सबध सुटेल.

१ (सू. १०७)—कपि व बोध या शब्दाहून गोत्रापत्य
अर्थी यज् प्रत्यय होतो त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून
आङ्गिरसे या अर्थाचा बोध होत अमला पाहिजे. उदा०
कपोः गोत्रापत्य काप्य आङ्गिरसः.

१ (सू. १०८)—वतण्ड शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी यज्
प्रत्यय होतो. त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून आङ्गिरस या
अर्थाचा बोध होत अमला पाहिजे उदा०—वतण्डस्य
गोत्रापत्य वातण्ड्य आङ्गिरसः.

[लृक् स्त्रियाम् ॥ ४।१।१०९ ॥
अंश्वादिभ्यः फञ् ॥ ४।१।११० ॥
भर्गात्त्रैगर्ते ॥ ४।१।१११ ॥]

शिवादिभ्योऽण् ॥ ४।१।११२ ॥
किमर्थं शिवादिभ्यो ऽण्विधीयते न
यथाविहितमित्येवोच्येत । शिवादिभ्यो
यथाविहितमितीयत्युच्यमान इवप्रसज्येत
इवतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं

किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधना-
र्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भ-
सामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स
भविष्यति । कश्चासौ । अण्वेव ॥ उत्तरार्थं
तर्हि । अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्तन्नामि-
काभ्यः [४.१.११३] इति । अत्र यथा-
विहितमितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत ।
ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं

(सू. ११२) 'येथें शिवादि गणांतील
शब्दांहून अण् प्रत्यय होतो' अशा रीतीनें पुन्हां
अण् प्रत्यय कां सांगितला आहे ? तो सांगूं
नये. तर 'ज्याप्रमाणें सांगितलें आहे त्याप्रमाणें'
एवढेंच म्हणोंवें.

पण असे म्हटलें तर इज् प्रत्यय होऊं
लागेल. कारण अकारान्ताहून इज् प्रत्यय
सांगितला आहे.

इज् प्रत्ययच जर होईल तर पूर्वी ज्या सूत्रानें
सांगितला आहे त्यानेंच होईल, तो येथें पुनः
सांगायचा कारण कांहींच दिसत नाही; तेव्हां
त्याचें विधान येथें व्यर्थच होईल. त्या इज्
प्रत्ययाचे जे बाधक प्रत्यय असतील त्यांचा
बाध करण्याकरितां येथें पुन्हां त्याचें विधान
केलें असें म्हणावें तर तसें म्हणतां येत नाही.
कारण असा प्रत्ययच कोणता नाही कीं जो इज्
प्रत्ययाचा बाध करील. तेव्हां पूर्वी सांगि-
तलेल्या प्रत्ययाचें जें येथें पुन्हां विधान केलें

आहे त्याच्या सामर्थ्यास्तव पूर्वी सांगितलेल्या
प्रत्ययांपैकीं अशा प्रत्ययाचें येथें विधान
समजावें कीं जो प्रत्यय पूर्वी सांगितला आहे
खरा, पण त्याचा बाधक प्रत्यय असल्यामुळें
येथें त्याची प्राप्ति मात्र येत नाही. तेव्हां असा
प्रत्यय जो असेल तोच येथें पुनः विधान
केल्यामुळें होईल.

असा प्रत्यय शैवः येथें कोणता वरें आहे ?

असा प्रत्यय तेथें अण् हाच आहे.

तर मग ' अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्त-
न्नामिकाभ्यः ' या पुढील सूत्रामध्ये अनुवात्ति
होण्याकरितां येथें अण्-ग्रहण केलें पाहिजे.
नाहीं तर सांगितलेला प्रत्यय होतो इतकाच त्या
सूत्राचा अर्थ होईल आणि ढक् प्रत्यय होऊं
लागेल. कारण, नदी व मानुषी यांहून ढक्
प्रत्यय (४।१।१२०) सांगितला आहे.

ढक् प्रत्ययच जर होईल तर ज्या सूत्रानें
तो सांगितला आहे त्यानेंच होईल. त्याचें
येथें पुन्हां विधान कशाकरितां ?

१ (सू. १०९)—पूर्वसूत्रानें केलेल्या यज् प्रत्ययाचा
स्त्रीत्वविशेषा असतांना लुक् होतो. उदा० वतण्डस्य
गोत्रापत्यं स्त्री वतण्डी. येथें लीन् (४।१।७३) प्रत्यय
झाला आहे.

१ (सू. ११०)—अश्व वगैरे अश्वादि गणांतील शब्दां-
हून गोत्रापत्य अर्थी फञ् प्रत्यय होतो. उदा० अश्वस्य
गोत्रापत्यम् आश्वयनः

१ (सू. १११)—भर्ग शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी
फञ् प्रत्यय होतो. पण त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून द्वैगर्त
पुरुषाचा बोध होत असला पाहिजे. उदा०—भर्गायणः

द्वैगर्तः.

१ (सू. ११२)—शिव वगैरे शिवादिगणांतील
शब्दांहून अपत्य अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—
शिवस्य अपत्यम् शैवः.

२—तर्ज्ज्वं शब्दांहून तस्यापत्यम् यानें अण् प्रत्यय
सांगितला आहे तोच होईल.

३—शिव वगैरे शब्दांहून तस्यापत्यम् यानें अण्
सांगितला आहे खरा पण ' अत इज् ' यानें त्याचा
बाध होत असल्यामुळें येथें तो अण् होणार नाही; तों
येथें पुनः विधानाच्या जोरावर होईल.

किमर्थं स्यान् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधना-
थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत तत्रार-
म्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति न
भविष्यति । कश्चासौ । अणोच । उत्तरार्थ-
मेव तर्हि । ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च
[११४] इति । अत्र यथाविहितमिती
यत्युच्यमान इन्प्रसज्येत । इवतो यथा-
विहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यान् ।
ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति
यस्तं बाधेत तस्मारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो

न च प्राप्नोति स भविष्यति ।
कश्चासौ । अणोच ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि ।
मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः कन्यायाः
कनीन च [११५; ११६] इति । अत्र
यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत
ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं
किमर्थं स्यात् । मातुरुकारं वक्ष्यामि
कन्यायाः कनीनभाजमिति । यद्येतावत्प्रयो-
जन स्यात्तत्रैवायं मूयात्स्नीभ्यो ढक् [१२०]
मातुरुकार कन्यायाश्च कनीन इति ॥

त्या ढक् प्रत्ययाचे जे बाधक प्रत्यय अस-
तील त्याचा बाध करण्याकरिता असे म्हणावे
तर तसा प्रत्यय कोणीच नाही की जो ढक्
प्रत्ययाचा बाध करील. तेव्हा येथे पुन्हा जें
विधान केलें आहे त्याच्या सामर्थ्यास्तव
जो प्रत्यय सांगितला खरा, पण त्याचा बाधक
प्रत्यय असल्यामुळे येथे त्याची प्राप्ति माल
येत नाही असा प्रत्यय जो असेल तोच येथे
पुन्हा विधान केल्यामुळे होईल.

असा प्रत्यय तेथे कोणता आहे ?

असा प्रत्यय तेथे अण् होच आहे.

तर मग ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च (४।१।-
११४) या सूत्रामध्ये अनुवृत्ति होण्याकरिता
येथे अण् ग्रहण केलें पाहिजे. नाही तर सांगि-
तलेला प्रत्यय होतो इतकाच त्या सूत्राचा
अर्थ होईल आणि इम् प्रत्यय होऊ लागेल.
कारण अकारान्त शब्दाहून इम् प्रत्यय सांगि-
तला आहे.

इम् प्रत्ययच जर होईल तर ज्याने तो
सांगितला आहे त्यानेच होईल मग त्याचे
येथे पुनः विधान कशाकरिता ?

त्या इम् प्रत्ययाचे जे बाधक प्रत्यय अस-
तील त्याचा बाध करण्याकरिता असे म्हणारे
तर एणा प्रत्यय कोणीच नाही की जो इम्

प्रत्ययाचा त्या ठिकाणी बाध करील. तेव्हा
येथे जें पुन्हा विधान केलें आहे त्याच्या
सामर्थ्यास्तव जो प्रत्यय सांगितला आहे खरा,
पण त्याचा बाधक प्रत्यय असल्यामुळे येथे
त्याची प्राप्ति माल येत नाही असा जो प्रत्यय
असेल तोच येथे पुन्हा विधान केल्यामुळे
होईल.

असा प्रत्यय तेथे कोणता आहे ?

असा प्रत्यय तेथे अण् हाच आहे.

तर मग ' मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः '
(४।१।१५) ' कन्यायाः कनीन च ' (४।१।-
११६) येथे अनुवृत्ति होण्याकरिता येथे अण्-
ग्रहण केलें पाहिजे. नाही तर सांगितलेला प्रत्यय
होतो इतकाच त्या सूत्राचा अर्थ होईल आणि
ढक् होऊ लागेल. कारण, त्याहून ढक् प्रत्यय
सांगितला आहे.

ढक् प्रत्ययच जर होईल तर तो ज्याने
सांगितला आहे त्यानेच होईल. मग त्याचे
येथे पुन्हा विधान कशाकरिता ?

पुनः येथे विधान अद्यावृत्ति होईल की
त्या प्रत्ययाच्या धरोवर येथे मातृ शब्दातील
ककाराच्या उकार सागावयाचा आहे; तसाच
कन्या शब्दाला कनीन आदेश सागावयाचा
आहे.

४-अण् प्रत्ययाचा ढक् प्रत्ययनेच बाध होतो त्याने
येथे पुनः विधान केल्यामुळे अर्थ होईल.

५-ज्याने ते अदेश ढक् प्रत्ययनेच बाध
दिला आहे तेच अदेश ककाराच्या धरोवर येथे पुनः ढक् प्रत्य-
याचे विधान केलें आहे होईल.

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमृष्टिपेणशब्दः
शिवादिषु पठ्यते । तत्र यथाविहितमिती-
यत्युच्यमान इवप्रसज्येत । तं परत्वात्सेना-
न्ताण्यो वाधेत । तत्रारम्भसामर्थ्यादि-
वप्रसज्येत । पुनरग्रग्रहणादणोव भवति ॥

[अंवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्त-
नामिकाभ्यः ॥ ४।१।११३ ॥]

ऋष्यन्धकवृद्धिगुरुभ्यश्च

॥ ४।१।११४ ॥

ऋषिस्व्यणो ढग्नकौ विप्रतिपेधेन ॥१॥

ऋष्यणः स्व्यणश्च ढग्नकौ भवतो
विप्रतिपेधेन । ऋष्यणोऽवकाशः । वासिष्ठः
वैश्वामित्रः । ढकोऽवकाशः । दुलि दौलेयः ।
वलि वालेयः । इहोभयं प्राप्नोति । अत्रि
आत्रेयः ॥ स्व्यणोऽवकाशः । मकान्दिका
माकान्दिकः । ढकोऽवकाशः । काणिकेरः ।
इहोभयं प्राप्नोति । पौणिकेरः मौद्गलिकेरः ॥
ढग्नकौ भवतो विप्रतिपेधेन ॥

व्यचो ढको ढग्नकौ ॥ २ ॥

व्यचो ढग्नभवतीत्येतस्माद्ग्नकौ भवतो

जर तेवढाच उपयोग असता तर स्त्रीभ्यो
ढक् या सूत्राच्या पुढेच मातृ शब्दाला उकार
व कन्या शब्दाला कनीन आदेश सांगितला
असता.

तर मग आतां येथे अण् ग्रहण करण्याचा
उपयोग असा समजावा कीं या शिवादि गणा-
मध्ये ऋष्टिपेण असा शब्द आहे. ' सांगित-
लेला प्रत्यय होतो ' एवढेच येथे म्हटले तर
त्याहून इन् प्रत्यय होऊ लागेल; कारण तो
सांगितलेला आहे. आणि सेन-शब्दान्ताहून
सांगितलेल्या ण्य प्रत्ययाने (४।१।१५२)
त्याचा परत्वास्तव वाध होत असल्यामुळे तो
येथे प्राप्त होत नाही. तेव्हां येथे पुन्हां विधान
केल्यामुळे ण्य प्रत्ययाला मार्गे सारून इक्
होईल. तो न होतां अण् प्रत्ययच झाला
पाहिजे म्हणून येथे अण्-ग्रहण केलें पाहिजे.

(सू. ११४ वा. १) ऋषिवाचक शब्दाहून
प्रकृत सूत्रानें सांगितलेल्या अण् प्रत्ययापेक्षां
ढक् प्रत्यय आणि मनुष्य स्त्रीवाचक शब्दाहून

पूर्वसूत्रानें सांगितलेल्या अण् प्रत्ययापेक्षां ढक्
प्रत्यय विप्रतिपेधानें परत्वास्तव होतात. वासिष्ठः
वैश्वामित्रः येथें ऋषिवाचक शब्दाहून सांगित-
लेल्या अण् प्रत्ययाला अवकाश आहे. आणि
दुलेरपत्यं दौलेयः, वलेरपत्यं वालेयः, येथें
ढक् प्रत्ययाला (४।१।१२२) अवकाश आहे.
आणि अत्रेः अपत्यम् आत्रेयः येथें दोघांची
प्राप्ति येते. तसेंच मकान्दिकाया अपत्यं माकान्दिकः
येथें पूर्वसूत्रानें मनुष्य स्त्रीवाचक शब्दाहून
सांगितलेल्या अण् प्रत्ययाला अवकाश आहे.
आणि ढक् प्रत्ययाला (४।१।१३१) काणिकेरः
येथें अवकाश आहे. आणि पौणिकेरः व
मौद्गलिकेरः येथें दोघांची प्राप्ति येते. तेव्हां या
दोन्ही ठिकाणीं विप्रतिपेधानें अण् प्रत्ययाचा पर
त्वास्तव वाध करून ढक् व ढक् हे प्रत्यय होतात.

(वा. २) द्वयच्-प्रातिपदिकाहून सांगितलेल्या
ढक् प्रत्यया- (४।१।१२१) पेक्षां ढक् (४।१।
१३१) आणि ढक् (१।१।१३५) हे प्रत्यय
विप्रतिपेधानें होतात. द्वयच्-प्रातिपदिकाहून

६-तेव्हां ढक् प्रत्ययाच्या प्रकरणांमध्ये न
सांगतां ज्या अर्थी हे आदेश येथें निराक्या ठिकाणीं
सांगितले आहेत त्या अर्थी येथें सांगितलेला प्रत्यय
म्हणजे अण् हाच घेतां येईल.

१-(सू. ११३) वृद्ध संज्ञक (१।१।७३)
नन्वेत अशी जी नदीची किंवा मनुष्यस्त्रीची नांवें त्याहून

अपत्य या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०-यमुनाया
अपत्यं यामुनः; चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः.

१-(सू. ११४) ऋषिविशेषवाचक शब्द आणि
अन्धक, वृष्णि व कुरु या वंशांतील पुरुषांचे वाचक
शब्द याहून अपत्य अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०
वासिष्ठः श्वापत्नकः वासुदेवः नाकुलः.

विप्रतिपेधेन। द्यौः ढग्भवतीत्यस्यावकाशः। दात्तेयः गौतेयः। द्रुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। नदी नाटेरः। दासी दासेरः॥ ढञोऽवकाशः। कामण्डलेयः साद्रवाहेय। दकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। जम्बू जाम्बेयः। द्रुग्ढञौ भवतो विप्रतिपेधेन॥ न वर्ण्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्

॥ ३ ॥

न वैप युक्तो विप्रतिपेधो योऽयम् ण्यणो ढकश्च। किं कारणम्। ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धो ऽत्राणुत्सर्गेणैव तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजन येऽन्ये

तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम्। स यथैव तदपवादमिव बाधत एवं ढकमपि बाधेत।

तस्मादपिभ्यो ऽण्विधाने ऽज्यादि-
प्रतिपेधः ॥ ४ ॥

तस्मादपिभ्यो ऽण्विधाने ऽज्यादिभ्यः प्रतिपेधो वक्तव्यः॥ न वक्तव्यः। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त इत्येवमयमृष्यणिज तदपवादं बाधिष्यते ढक न बाधिष्यते॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिपेधो योऽयं ढको द्रुग्ढञौश्च। किं कारणम्।

सागितलेल्या ढक् प्रत्ययाला दात्तेयः व गौतेयः येथे अवकाश आहे आणि द्रूक् प्रत्ययाला काणिनेरः येथे अवकाश पूर्वी दाखविलाच आहे. पण नट्याः अपत्य नांटेरः तसेच दास्याः अपत्य दासेरः येथे दोघाची प्राप्ति येते. त्याप्रमाणे कामण्डलेयः व भाद्रवाहेयः येथे ढक् प्रत्ययाला अवकाश आहे, - ढक् प्रत्ययाला दात्तेयः येथे अवकाश दाखविलाच आहे, पण जाम्बेयः येथे जम्बू शब्दाहून दोघाची प्राप्ति येते. तेव्हा ढक् प्रत्ययाचा बाध करून ढक् व ढञ हे विप्रतिपेधाने परस्परार्थ होतात.

(वा. ३) ऋषिवाचक शब्दाहून सागितलेल्या अणू प्रत्ययापेक्षा विप्रतिपेधाने ढक् प्रत्यय होतो असा विप्रतिपेध पूर्ववार्तिकाने सागितला आहे तो बरोबर नाही.

काय कारण ?

कारण असे की, ऋषिवाचक शब्दाहून अणू प्रत्यय 'तस्यापत्यम्' (४।१।१२२) या सामान्य सूत्रानेच सिद्ध होत आहे. तेव्हा त्याचे जे प्रकृत सूत्राने पुन्हा विधान केले आहे त्याचा उपयोग असा की- त्या अणू प्रत्ययाचे अपवाद असे जे प्रत्यय प्राप्त होतात त्याचा

बाध होऊन पुन्हा अणू प्रत्ययच झाला पाहिजे. तेव्हा ऋषिवाचक शब्दाहून सागितलेल्या अणू प्रत्यय हा सामान्य अणू प्रत्ययाचा अपवाद असा इणू प्रत्ययाचा जसा बाध करतो तसा आनेयः येथे ढक् प्रत्ययाचाही बाध करील.

(वा. ४) तेव्हा ऋषिवाचक शब्दाहून जो हा अणू प्रत्यय सागितला आहे तो अत्रि वगैरे शब्दाहून होत नाही असा प्रतिपेध सागितला पाहिजे.

तसा प्रतिपेध सागावयास नको कारण 'मय्येपठित अपवाद हा पूर्वविधीचाच बाध करतो, पुढील विधीचा करीत नाही' या न्यायाने ऋषिवाचक शब्दाहून सागितलेला हा अणू प्रत्यय सामान्यतः सागितलेल्या अणू प्रत्ययाचा अपवाद जो पूर्वपठित (४।१।१५) इणू प्रत्यय त्याचाच बाध करील. पुढे (४।१।१२२) सागितलेल्या ढक् प्रत्ययाचा बाध करणार नाही.

तसेच ढक् प्रत्ययापेक्षा द्रूक् आणि ढञ हे विप्रतिपेधाने होतात असा प्रतिपेध (वा. २) सागितलेला आहे, तोही बरोबर नाही.

काय कारण ?

२-जेव्हा दात्तेय व गौतेय येथे दत्ता व गुमा ही प्रातिपदिके आहेत अण्व्ययसुद्ध अणू प्रत्ययाची प्राप्तिच येणार नाही आणि 'द्वाम्यो ढक्' या ममन्त्य सूत्रानेच

ढक प्रत्यय होईल, आणि 'द्यौः' द्यौः मुद्ध च वरु नये' त्वमुद्ध नांटेर व जाम्बेय येथे ढक् आणि ढञ प्रत्ययाचा बाध याने बाध होईल ही इकाच उक्त नाही.

ढक् पुनर्वचनमन्यनिवृत्यर्थम् ॥५॥

सिद्धोऽत्र ढक् स्त्रीभ्यो ढक् [४.१.१२०] इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयो-
जनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधना-
र्थम् । स यथैव तदपवादं तन्नामिकाणं
वाधत एवं द्रुढवावपि वाधेत ।

तस्मात्तन्नामिकाण्यन्वचः ॥ ६ ॥

तस्मात्तन्नामिकाण्यन्वच इति वक्तव्यम् ॥
न वक्तव्यम् । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधी-
न् वाधन्त इत्येवमयं ढक् तन्नामिकाणं
तदपवादं वाधिष्यते द्रुढव्यौ न वाधिष्यते ॥

ऋण्यन्धकवृष्णिक्कुर्वणः

(वा. ५) कारण असें कीं ' स्त्रीभ्यो ढक् ' (४।१।१२०) यानेंच ढक् प्रत्यय सिद्ध होत आहे. तेव्हां द्वयचः (४।१।१२१) यानें जें पुनः ढक् प्रत्ययाचें विधान केलें आह त्याचा उपयोग असा कीं त्या ढक् प्रत्ययाचे अपवाद असे जे प्रत्यय प्राप्त होतात त्यांचा वाध होऊन ढक् प्रत्ययच झाला पाहिजे. तेव्हां दात्तेयः व गौतेयः येथें तो ढक् प्रत्यय स्त्रीभ्यो ढक् याचा जो अपवाद ' अवृद्धाभ्यो० ' यानें सांगितलेला अण् प्रत्यय (४।१।११३) त्याचा जसा वाध करतो तसा नाटेरः व जाश्वेयः येथें ढक् (४।१।१३१) व ढञ् (४।१।१३५) या प्रत्ययांचाही वाध करील.

(वा. ६) तेव्हां मनुष्य स्त्रीवाचक शब्दा-
हून जो पूर्वसूत्रानें अण् प्रत्यय सांगितला आहे तेथें अद्वयचः असें म्हणावें.

तसें म्हणावयास नको. कारण,
' मध्ये पठित अपवाद हा पूर्वान्या
विधीचाच वाध करतो, पुढील
विधीचा वाध करित नाही ' या न्यायानें द्वयच
शब्दाहून सांगितलेला हा ढक् प्रत्यय (४।१।
१२१) स्त्रीभ्यो ढक् (४।१।१२०) याचा
अपवाद जो मनुष्यस्त्रीवाचक शब्दाहून सांगि-
तलेला अण् प्रत्यय (४।१।११३) त्याचाच
वाध करील; पुढे सांगितलेल्या ढक् (४।१।

सेनान्ताण्यः ॥ ७ ॥

ऋण्यन्धकवृष्णिक्कुर्वणः सेनान्ताण्यो
भवति विप्रतिपेधेन । ऋण्यणोऽवकाशः ।
वासिष्ठः वैश्वामित्रः । ण्यस्यावकाशः ।
पारिषेण्यः वारिषेण्यः । जातसेनो नामर्षि-
स्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रति-
पेधेन । जानसेन्यः ॥ अन्धकाणोऽवकाशः ।
श्वफल्कः श्वैत्रकः । ण्यस्य स एव ।
उग्रसेनो नामान्धकस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
ण्यो भवति विप्रतिपेधेन । औग्रसेन्यः ॥
वृष्ण्यणोऽवकाशः । वासुदेवः बालदेवः ।
ण्यस्य स एव । विष्वक्सेनो नाम वृष्णि-

१२१) व ढञ् (४।१।१३५) यांचा वाध
करणार नाही.

(वा. ७) ऋषिवाचक शब्द आणि अन्धक,
वृष्णि व कुरु या वंशांतील पुरुषांचे वाचक
शब्द यांहून प्रकृत सूत्रानें सांगितलेल्या अण्
प्रत्ययापेक्षां सेनान्त शब्दाहून सांगितलेला ण्य
प्रत्यय (४।१।१५२) विप्रतिपेधानें परत्वास्तव
होतो. ऋषिवाचक शब्दाहून सांगितलेल्या अण्
प्रत्ययाला वासिष्ठः व वैश्वामित्रः येथें अवकाश
आहे. सेनान्त शब्दाहून सांगितलेल्या ण्य
प्रत्ययाला पारिषेण्यः व वारिषेण्यः येथें अवकाश
आहे. आणि जातसेन हें एका कषीचें नांव
आहे त्याहून दोन्ही प्रत्ययांची प्राप्ति येते. तेथें
विप्रतिपेधानें ण्य प्रत्यय होऊन जातसेन्यः असें
होतें. अन्धक कुलांतील पुरुषवाचक शब्दाहून
सांगितलेल्या अण् प्रत्ययाला श्वफल्कः, श्वैत्रकः,
रान्धसः येथें अवकाश आहे. ण्य प्रत्ययाला
पारिषेण्यः येथें अवकाश दाखविलाच आहे.
आणि उग्रसेन हा अन्धक कुलांतील पुरुष आहे.
त्याहून दोन्ही प्रत्ययांची प्राप्ति येते. तेथें
विप्रतिपेधानें ण्य प्रत्यय होऊन औग्रसेन्यः असें
रूप होतें. तसेंच वृष्णि कुलांतील पुरुषवाचक
शब्दाहून सांगितलेल्या अण् प्रत्ययाला वासुदेवः
व बालदेवः येथें अवकाश आहे ण्य प्रत्ययाला
पारिषेण्यः येथें अवकाश दाखविलाच आहे.
आणि विष्वक्सेन हा वृष्णि कुलांतील पुरुष

सत्स्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रति-
पेधेन । वैष्वक्सेन्यः ॥ कुर्वणोऽवकाशः ।
नाकुलः साहदेवः । ण्यस्य स एव । भीम-
सेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो
भवति विप्रतिपेधेन । भैमसेन्यः ॥ सेना-
न्ताण्यो भवति विप्रतिपेधेन जातोऽप्यवि-
ष्वर्भामेभ्य इति वक्तव्यम् ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः

॥ ४।१।११५ ॥

किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते न

संख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवोच्येत । स्त्रीलिङ्गे यो
मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
संमिमीते संमाता संमातुरपत्यं सामात्र इति ।
कन्यायाः कनीनच ॥ ४।१।११६ ॥

इदं विप्रतिपिद्धम् । को विप्रतिपेधः ।
अपत्यमिति वर्तते । यदि च कन्या नापत्य-
मथापत्यं न कन्या । कन्या चापत्यं चेति
विप्रतिपिद्धम् ॥ नैतद्विप्रतिपिद्धम् । कथम् ।
कन्याशब्दोऽयं पुंसाभिसंबन्धपूर्वके संप्रयोगे
निवर्तते ॥ या चेदानीं प्रागभिसंबन्धात्पुंसा-

आहे त्याहून दोन्ही प्रत्ययांची प्राप्ति येते.
तेथें विप्रतिपेधानें ण्य प्रत्यय होऊन वैष्व-
क्सेन्यः असें होतें. तसच कुरु कुलांतील पुरुष-
वाचक शब्दाहून सांगितलेल्या अण् प्रत्ययाला
नाकुलः व साहदेवः येथें अवकाश आहे.
ण्य प्रत्ययाला पारिषेण्यः येथे अवकाश दाख-
विलाच आहे. आणि भीमसेन हा कुरु कुलां-
तील पुरुष आहे. त्याहून दोन्ही प्रत्ययांची
प्राप्ति येते. तेथें विप्रतिपेधानें ण्य प्रत्यय होऊन
भैमसेन्यः असे रूप होतें. हा जो सेनान्त
शब्दाहून अण् प्रत्ययाचा बाध करून विप्रति-
पेधानें ण्य प्रत्यय होतो तो जातसेन, उग्रसेन,
विष्वक्सेन, आणि भीमसेन या चार शब्दाहूनच
होतो असें म्हणावें.

(सू. ११५) येथें संख्यासंभद्रपूर्वायाः
असा स्त्रीलिङ्गी निर्देश कशाकरितां केला आहे ?
तसा करावयास नको. तर 'संख्यासंभद्रपूर्वस्य'
असें म्हणावें.

स्त्रीलिङ्गी जो मातृशब्द म्ह. आई या
अर्थाचा, त्याहूनच हा अण् प्रत्यय आणि
उच्चार आदेश झाला पाहिजे संमिमीते इति
समाता म्ह. चांगलें मोजणारा असा जो इसम
त्याचे अपत्य या अर्थी सामात्र; असेंच रूप होतें.
(सू. ११६) येथें हें अगदीच विरुद्ध
दिसतें.

तें काय बरें विरुद्ध दिसतें ?

येथें अपत्यम् अशी अनुवृत्ति आहे ना ?
कन्याच जर असेल तर अपत्य नाही; आणि
जर अपत्य असेल तर ती कन्याच नव्हे. कन्या-
ही आहे आणि तिला अपत्यही आहे हें अगदीं
विरुद्ध दिसतें

हें काहीं विरुद्ध नव्हे.

तें कसे ?

तें असें कीं मुलीचें कन्यात्व हें तिच्या पुरु-
षादीं विवाह सबंध होऊन त्याच्याशीं संयोग
झाल्यानंतर निवृत्त होतें. आणि जिचा विवाह

१-(सू. ११५) संख्या शब्द, सन् शब्द
आणि भद्र शब्द हे ज्याच्या पूर्वी आहेत असा जो
स्त्रीलिङ्गी मातृ शब्द त्याहून अपत्य अर्थी अण् प्रत्यय
होतो, आणि त्याच्या बरोबर मातृ शब्दातील ऋकाराला
उच्चार आदेश होतो. उदा०-वृष्णा मान्वाणामपत्यं वाप्सा-
तुत्, वैमातुः. येथें उच्चार आदेश हा रपर (१।१।
५१) झाला आहे.

२-येथें सामान्य सूत्रानें (४।१।९२) अण् प्रत्यय
झाला आहे. प्रकृत सूत्रानें झाला नाही, म्हणून उच्चार
आदेश झाला नाही.

१-(सू. ११६) कन्या शब्दाहून अपत्य अर्थी
अण् प्रत्यय होतो. आणि त्याच्या बरोबर कन्या शब्दाला
कनीन असा आदेश होतो. कन्यायाः अपत्यं कानीनः.
व्यास व कर्ण हे कानीन होत.

सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो
वर्तते एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्या-
भिमतयाः सुदर्शनाया यदपत्यं स कानीन
इति ॥

[विकर्णशुद्धच्छगलाद्वत्सभरद्वा-
जात्रिषु ॥ ४।१।११७ ॥

पीलाया वा ॥ ४।१।११८ ॥

ढक् च मण्डूकात् ॥ ४।१।११९ ॥]

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ४।१।१२० ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते

संघापूर्वीच पुरुषाशी संयोग होतो तिचें.
कन्यात्व कायमच असतें. तेव्हां अशी जी
कन्या म्हणून मानली गेलेली व लोकामध्ये कन्या
अशी स्पष्ट मिरवणारी तिचें येथें ग्रहण केलें
आहे. तिचें जें अपत्य तें कानीन होय.

(सू. १२०) स्त्री शब्दाचें ग्रहण ज्या
ठिकाणीं केलें आहे अशा सर्वच ठिकाणीं असा
प्रश्न उत्पन्न होतो कीं तेथें त्या स्त्री-ग्रहणानें
फक्त स्त्रीलिंगी शब्दाचें ग्रहण करावयाचें किंवा
स्त्री-प्रत्ययाचें ग्रहण करावयाचें अथवा स्त्री
या अर्थाचें ग्रहण करावयाचें ?

यात फरक काय ?

फरक असा आहे कीं जर स्त्रीलिंगी
शब्दाचें किंवा स्त्री या अर्थाचें ग्रहण येथें होत
असेल तर इडविडः अपत्यम् ऐडविडः, पृथः

१ (सू. ११७)—विकर्ण, शुद्ध आणि छगल या
तीन शब्दाहून अपत्य अर्थां अण् प्रत्यय होतो. परंतु
ते तीन क्रमानें वत्स भरद्वाज आणि अत्रि यांच्या कुलौ-
तील असले पाहिजेत. उदा०—विकर्णस्य अपत्यम्
वैकर्णः वात्स्यः; शुद्धस्यापत्यं शौड्यः भारद्वाजः,
छगलस्य अपत्यम् छगल आत्रेयः

१ (सू. ११८)—पीला शब्दाहून अपत्य या अर्थी
अण् प्रत्यय विकल्पाने होतो. पीलाया अपत्यं पेलः
पलेयः. हा अण् प्रत्यय होत नाही त्यावेळी ढक् प्रत्यय
(४।१।१२१) होतो.

१ (सू. ११९)—मण्डूक शब्दाहून अपत्य
अर्थी ढक् आणि अण् हे प्रत्यय विकल्पाने होतात.

स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्स्त्रीशब्द-
ग्रहणं वा स्यर्थग्रहणं वा । किं चातः ।
यदि शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा इडविडः
ऐडविडः पृथ् पार्थः उशिज् औशिजः दरद्
दारदः अत्रापि प्राप्नोति । अथ प्रत्ययग्रहणं
लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति न सिध्यति ॥
अस्तु प्रत्ययग्रहणम् । कथं लैखाभ्रेयः
वैमात्रेय इति । शुभादिषु पाठः करिष्यते ॥

वडवाया वृषे वाच्ये

वडवाया वृषे वाच्ये ढग्वक्तव्यः । वड

अपत्यम् पार्थः, उशिजः अपत्यम् औशिजः,
शरदः अपत्यं शारदः, येथेंही ढक् प्रत्यय
होऊं लागेल. आतां स्त्री-प्रत्ययाचें ग्रहण केलें
तर लैखाभ्रेयः वैमात्रेयः येथे ढक् प्रत्यय
होणार नाही.

तर मग आतां येथें स्त्री-प्रत्ययाचेंच ग्रहण
असूं दे.

पण जर स्त्री-प्रत्ययाचें ग्रहण केलें तर लैखा-
भ्रेयः व वैमात्रेयः येथें ढक् प्रत्यय कशानें
करावा ?

लेखाभ्रू आणि विमातृ या शब्दांचा
शुभादि (४।१।१२३) गणामध्ये पाठ केला
म्हणजे त्यांहून ढक् प्रत्यय होईल.

(श्लो. १) वडवौ शब्दाहून तिचा वृष
या अर्थी ढक् प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा०

मण्डूकस्य अपत्यं माण्डूकेयः, माण्डूकः. हे प्रत्यय हात
नाहींत त्या वेळी इण् प्रत्यय (४।१।१५) होतो.
माण्डूकिः.

१ (सू. १२०)—स्त्री-प्रत्ययान्त शब्दाहून अपत्य
या अर्थी ढक् प्रत्यय होतो. उदा०—गडगाया अपत्यं
गाडगेयः.

२—इडविड, पृथ्, उशिज् आणि दरद् हे चार।
शब्द स्त्रीलिंगी आहेत आणि त्यांचा अर्थही स्त्रियाच
आहेत.

३—वडवा शब्दाहून अपत्य अर्थी अण् प्रत्ययच
होतो. वडवाया अपत्यं वाडवः.

वाया वृपो वाडवेयः ॥

अण्क्रञ्जाकोकिलात्स्मृतः ।

कौञ्च कौकिल ॥

आरक्पुंसि ततोऽन्यत्र

ततोऽन्यत्र पुंस्त्यारग्वक्तव्यः । मूषि-

कायाः पुमान्मौषिकारः । मृग्या पुमान्मा-
गारः ॥

गोधाया द्रुविधौ स्मृतः ॥

गोधाया पुमान्गोधेरः ॥

[द्व्यचः ॥ ४।१।१२१ ॥

इतश्चानिचः ॥ ४।१।१२२ ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ ४।१।१२३ ॥

वडवाया वृषः वाडवेयः ।

क्ञ्जा व कोकिला या शब्दाहून अपत्य या
अर्थी अण्प्रत्यय होतो. उदा० कौञ्च, कोकिल .

इतर काहीं स्त्री-प्रत्ययान्त शब्दाहून तिचा
पुरुष या अर्थी आरक् प्रत्यय होतो. उदा०—
मूषिकायाः पुमान् मौषिकारः, मृग्या. पुमान्
मागारः.

आणि गोधा शब्दाहून जो द्रुक् प्रत्यय
सांगितला आहे तोही गोधा शब्दाहून तिचा

१ (सू. १२१)—ज्यामध्ये दोन अत्र आहेत
असा जो स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द त्यान्त अपत्य या अर्थी
द्रक् प्रत्यय होतो उदा०—दाताया अपत्य दातयेय अण
प्रत्ययाच्या (४।१।१२३) बाधाकारिता हे मूल
केले आहे

१ (सू. १२२)—न्हस्व इकारान्त शब्दाहून
अपत्य अर्थी दक् प्रत्यय होतो तो शब्द इन्-प्रत्ययान्त
नसावा उदा०—अत्र अपत्यम् आत्रेयः

१ (सू. १२३)—शुभ्र वंगरे जे शुभ्रादिगणातील
शब्द त्याहून अपत्य अर्थी दक् प्रत्यय हाता उदा०—
शुभ्रस्यापत्य दौभ्रेय

१ (सू. १२४)—विकर्ण आणि कुपीतक या
शब्दाहून अपत्य अर्थी दक् प्रत्यय होतो परंतु अपत्य
काश्यप गोत्रातील अमने पाहिजे उदा०—विकर्ण
रयापत्य वैकुण्ठ काश्यप

१ (सू. १२५)—भू शब्दाहून अपत्य अर्थी दक्

विकर्णकुपीतकात्काश्यपे

॥ ४।१।१२४ ॥

भुवो युक् च ॥ ४।१।१२५ ॥

कल्याण्यादीनामिन्ड्

॥ ४।१।१२६ ॥

कुलटाया चा ॥ ४।१।१२७ ॥

चटकाया ऐरक् ॥ ४।१।१२८ ॥

चटकायाः पुंलिङ्गनिर्देशः ॥ १ ॥

चटकायाः पुंलिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः ।

इहापि यथा स्यात् । चटकस्यापत्यं चाट-
कैर ॥ यदि पुंलिङ्गनिर्देशः क्रियते चटकाया
अपत्यं चाटकैर इति न सिध्यति । प्राति-

पुरुष या अर्थी होतो. गोधायाः पुमान् गोधेरः

(सू. १२८ वा. १) येथे चटकायाः
असा जो स्त्रीलिङ्गी निर्देश केला आहे तो
चटकात् असा पुंलिङ्गी करावा. कारण, चट-
कत्य अपत्यम् चाटकैरः येथेही ऐरक् प्रत्यय
झाला पाहिजे.

पण जर पुंलिङ्गी निर्देश केला तर चटकाया
अपत्य चाटकैर हे उदाहरण सिद्ध होणार
नाही

प्रत्यय होतो आणि त्याच्या बरोबर अशुभ्रादला युक् आगम
होतो उदा०—भुव अपत्य भ्रुवेय .

१ (सू. १२६)—कल्याणी वंगरे ने कल्याण्यादि
गणानाल शब्द त्याहून अपत्य अर्थी दक् प्रत्यय होतो
आणि त्याच्या बरोबर त्या शब्दातील शेवटच्या वर्णाला
इन्ड् आदेश होतो उदा०—कल्याण्या अपत्य काल्या
णिनेय

१ (सू. १२७)—कुलटा शब्दाहून अपत्य अर्थी
दक् प्रत्यय होतो आणि त्याच्याबरोबर त्या शब्दातील
शेवटच्या आकाराला इन्ड् आदेश मात्र विफल्यार्थ होतो.
उदा०—कुलटाया अपत्य कौलटिनेय, कौलटये. भिन्ने
करिता घरोघर दिंडगारी सनी स्त्री असा येथे कुलटा
शब्दाचा अर्थ आहे

१ (सू. १२८)—चटका शब्दाहून अपत्य अर्थी
ऐरक् प्रत्यय होतो उदा०—चटकाया अपत्य चाटकैर

पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति ॥

स्त्रियामपत्ये लुक् ॥ २ ॥

स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः । चटकाया अपत्यं स्त्री चटका ॥

[गोधाया ढक् ॥ ४।१।१२९ ॥]

आरगुदीचाम् ॥ ४।१।१३० ॥

आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

आरग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रका सिद्धत्वात् । गोधाकारान्ता रक् प्रत्ययः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्गारकं

शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । मौण्डारः जाडारः पाण्डार इत्येतत्सिद्धं भवतीति ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ ४।१।१३१ ॥

क्षुद्राभ्य इत्युच्यते का क्षुद्रा नाम । अनियतपुंस्काङ्गहीना वा ॥

[पितृष्वसुष्ठु ॥ ४।१।१३२ ॥]

ढकि लोपः ॥ ४।१।१३३ ॥

केन विहिते पितृष्वसुढकि लोप इत्युच्यते । एतदेव ज्ञापयति भवति पितृष्वसुढगिति यदयं ढकि लोपं शास्ति ॥

हूनही हा अपत्य अर्थी आरक् प्रत्यय होतो.

या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

उपयोग असा कीं मौण्डारः जाडारः पाण्डारः हीं उदाहरणें सिद्ध होतात.

(सू. १३१) येथें क्षुद्राभ्यः असें म्हटलें आहे. पण क्षुद्रा असें कोणाला म्हणावें ?

ज्या स्त्रीचा नियमित पुरुषाशी संबंध नाही, किंवा जिचा शरीरांतील एखादा भाग कमी आहे तिला क्षुद्रा स्त्री असें म्हणतात.

(सू. १३२) पितृष्वसु शब्दाहून कोणत्या वरें सूत्रानें ढक् प्रत्यय सांगितला आहे कीं जो पुढें असतांना प्रकृत सूत्रानें सांगितलेला लोप करतां येईल ?

ज्या अर्थी आचार्यांनीं ढक् पुढें असतांना पितृष्वसु शब्दाच्या शेवटच्या वर्णाचा लोप सांगितला आहे त्या अर्थी ते असें सुचवितात कीं पितृष्वसु शब्दाहून अपत्य अर्थी ढक् प्रत्यय होतो.

अर्थी ढक् प्रत्यय विकल्पानें होतो. उदा०—दास्या; अपत्यं दास्तरः, दासेयः, काणेरः, काणयः.

१ (सू. १३२)—पितृष्वसु शब्दाहून अपत्य अर्थी छ्ण् प्रत्यय होतो. उदा०—पितृष्वस्त्रीयः.

१ (सू. १३३)—पितृष्वसु शब्दांतील शेवटच्या ऋकाराचा लोप होतो. अपत्य अर्थाचा ढक् प्रत्यय पुढें असतांना. उदा०—पितृष्वसेयः.

‘प्रतिपदिकाचें ग्रहण केलें तर तेथें लिंग-प्रत्यय—विशिष्टचैही ग्रहण होतें’ या परिभाषेन चटका शब्दाहूनही ऐरक् प्रत्यय होईल.

(वा. २) जर तें अपत्य स्त्रीरूपीं असेल तर त्या अपत्य या अर्थी केलेल्या ऐरक् प्रत्ययाचा लुक् होतो असें म्हणावें. उदा०—चटकाया अपत्यं स्त्री चटका.

(सू. १३० वा. १) येथें आरक् असा प्रत्यय सांगावयास नको.

काय कारण ?

कारण असें कीं रक् प्रत्यय सांगितला म्हणजे तेवढ्यानेच गौधेरः हें उदाहरण सिद्ध होत आहे. गोधा शब्द तर दीर्घ आकारान्त आहे आणि पुढें रक् प्रत्यय आहे.

तर मग अशा रीतीनें सिद्ध होत असतांनाही जो येथें आचार्यांनीं आरक् असा प्रत्यय सांगितला आहे त्यावरून ते असें सुचवितात कीं गोधा शब्दापेक्षां इतर शब्दां-

१ (सू. १२९)—गोधा शब्दाहून अपत्य अर्थी ढक् प्रत्यय होतो. उदा०—गोधाया अपत्यं गौधेरः.

१ (सू. १३०)—उत्तर दिशेकडील आचार्यांच्या मतानें गोधा शब्दाहून अपत्य अर्थी आरक् प्रत्यय होतो. उदा०—गोधाया अपत्यं गौधारः.

२ सुण्ड, जण्ड, व पण्ड, हे शब्द दीर्घ आकारान्त नसल्यामुळे हीं उदाहरणें रक् प्रत्ययानें साधत नाहीत.

१ (सू. १३१)—क्षुद्रस्त्रीवाचकशब्दाहून अपत्य

मातृष्वसुश्च ॥ ४।१।१३४ ॥

ढकि लोपः [१३३] इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति मातृष्वस्तीय इति । नैष दोषः । एवं वक्ष्यामि । पितृष्वसुश्च ढकि लोपः [१३२] । ततो मातृष्वसुश्च [१३३] । पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति । किं पुनस्तत् । छण्डकि लोपश्च ॥

[चंतुष्पादभ्यो ढक् ॥ ४।१।१३५ ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ ४।१।१३६ ॥]

राजश्वशुराद्यत् ॥ ४।१।१३७ ॥

(सू. १३४) ढक् प्रत्यय पुढे असताना मातृष्वसु शब्दातील शेवटच्या ककाराचा लोप येथे सांगितला आहे तेव्हा मातृष्वसेय. हे ढक् प्रत्ययाचे उदाहरण साधले तरी मातृष्वस्तीयः हे छण् प्रत्ययाचे उदाहरण साधत नाही. हा दोष येत नाही. ' पितृष्वसुश्च ढकि लोपः ' असे एकच सूत्र करू. त्यानंतर मातृष्वसुश्च हे सूत्र होय. पितृष्वसु शब्दाला जे आगतले आहे ते मातृष्वसु शब्दालाही होते असा त्याचा अर्थ होईल.

पितृष्वसु शब्दाला काय बरे सांगितले

१ (सू. १३४)—मातृष्वसु शब्दाहूनही पितृष्वसु शब्दाप्रमाणेच प्रत्यय होतात

१ (सू. १३५)—चार पायाच्या प्रण्यातील जातिवाचक शब्दाहून अत्य अर्थो ढक् प्रत्यय होतो. उदा०—कानष्टेयः.

१ (सू. १३६)—गृष्ट वगैरे जे गृष्ट्यादि गातातील शब्द त्याहून अत्य अर्थो ढक् प्रत्यय होतो उदा०—गृष्टेयः.

१ (सू. १३७)—राजन् व श्वशुर या शब्दाहून अत्य अर्थो ढक् प्रत्यय होतो. उदा०—राजन्, श्वशुर.

२—राजन् शब्दापासून क्षत्रिय जातीचा बोध होतो आणि राजन् या शब्दापासून परतचा राजपुत्र व्यक्तीचा बोध होतो

१ (सू. १३८)—क्षत्र शब्दाहून अत्य अर्थो ढक् प्रत्यय होतो त्या व-वर्णाने शब्दाहून जातीचा बोध होतो प. १३८. उदा०—क्षत्रस्य अत्य क्षत्रिय.

१ (सू. १३९)—कुल शब्दाहून आणि सदान्

राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ १ ॥

राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् । राजन्यो नाम जातिः । क मा भूत् । राजन इति ॥

[क्षत्राद् घः ॥ ४।१।१३८ ॥

कुलात् खः ॥ ४।१।१३९ ॥]

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुलौ

॥ ४।१।१४० ॥

महाकुलादखलौ ॥ ४।१।१४१ ॥

दुष्कुलाङ्कु ॥ ४।१।१४२ ॥

आहे ?

छण् प्रत्यय आणि ढक् प्रत्यय करून तो पुढे असताना ककाराचा लोप सांगितला आहे.

(सू. १३७ वा. १) राजन् शब्दाहून अपत्य या अर्थी जो प्रकृत सूत्राने यत् प्रत्यय सांगितला आहे. तेथे ' त्या प्रत्ययान्तापासून जातीचा बोध होत असेल तर ' असे म्हणावे. उदा० राजन्या नाम जातिः, जातीचा बोध होत असचा पाहिजे असे म्हटले असल्यामुळे राजः अपत्यं राजनः येथे यत् प्रत्यय होत नाही.

शब्दाहून अत्य अर्थो ख प्रत्यय होतो. उदा०—कुलिनः आत्यकुलान्.

१ (सू. १४०)—केवल कुल शब्दाहून अत्य अर्थो यत् आणि ढक् हे प्रत्यय विकल्पाने होतात. उदा०—कुल्यः, कौल्यकः हे प्रत्यय होत नाहीत त्या वेळी पूर्व सूत्राने ख प्रत्यय होतो. उदा०—कुलीन.

१ (सू. १४१)—महाकुल शब्दाहून अत्य अर्थो अम् आणि खम् हे प्रत्यय विकल्पाने होतात. उदा०—महाकुल. महाकुलीन. हे प्रत्यय होत नाहीत त्या वेळी ' कुलात्स ' या सूत्राने ख प्रत्यय होतो. उदा०—महाकुलीन.

१ (सू. १४२)—दुष्कुल शब्दाहून अत्य अर्थो ङ्क् प्रत्यय विकल्पाने होतो. उदा०—दुष्कुल्यः. हा ङ्क् प्रत्यय होत नाही त्या वेळी ' कुलात्स ' याने ख प्रत्यय होतो. उदा०—दुष्कुलीन..

स्वसुद्धः ॥ ४।१।१४३ ॥
 भ्रातृव्येच ॥ ४।१।१४४ ॥
 व्यन्सपत्ने ॥ ४।१।१४५ ॥
 व्यन्चनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् ॥ १ ॥
 व्यन्चनमनर्थकम् । किं कारणम् ।
 प्रत्ययार्थाभावात् । किमिदं प्रत्ययार्थाभा-
 वादिति । अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति
 वर्तते ऽनपत्ये चापि सपत्ने भ्रातृव्यशब्दो
 वर्तते । पाप्मना भ्रातृव्येणेति ॥ अस्तु
 तावद्यदपत्यं सपत्नश्च तत्र भ्रातृव्य इति ।
 कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति । उपमाना-
 त्सिद्धम् । भ्रातृव्य इयं भ्रातृव्यः ॥

[रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ ४।१।१४६ ॥]
 गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च
 ॥ ४।१।१४७ ॥
 किमर्थो णकारः । वृद्धवर्थः । ञिणतीति
 वृद्धिर्यथा स्यात् । गार्गो जाल्मः ।
 गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं
 वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥
 गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थ-
 कम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदि-
 कस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ॥ लुगर्थ-
 स्तर्हि णकारः कर्तव्यः । यल्लुगन्तमवृद्धं
 तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । वातण्डो जाल्मः ।

(सू. १४५ वा. १) येथें हा व्यन् प्रत्यय
 सांगणें निरूपयोगी आहे.

काय कारण ?
 कारण असें कीं येथें प्रत्ययार्थाभाव आहे.
 प्रत्ययार्थाभाव म्हणजे काय ?
 या ठिकाणीं सूत्रांत अपत्य या अर्थीची
 अनुवृत्ति आहे; आणि अपत्य अर्थ तर जुळत
 नाही. कारण अपत्य नव्हे असा जो केवळ शत्रू
 त्या अर्थीही भ्रातृव्य शब्दाचा प्रयोग दिसतो.
 उदा०-पाप्मना भ्रातृव्येण.

तर मग भ्रातृव्येण अपत्य असा जो शत्रू
 त्याच अर्थी भ्रातृव्य शब्दाचा प्रयोग असूं दे.
 पण तसें म्हटलें तर पाप्मना भ्रातृव्येण या
 प्रयोगाची वाट काय ?

पाप्मा म्हणजे पाप. तें भ्रातृव्यासारखें म्हणून
 त्याला तेथें भ्रातृव्य असें म्हटलें आहे.

(सू. १४७) येथें ह्या ण प्रत्ययाला णकार

कशाकरितां जोडला आहे ?

वृद्धीकरितां जोडला आहे. जित् व णित्
 प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेली वृद्धि (७।२।
 ११७) झाली पाहिजे. उदा०-गार्गो जाल्मः.

(वा. १) गोत्रस्त्रियाः० या सूत्रानें सांगि-
 तलेल्या ण प्रत्ययाला इत्संज्ञक णकार जोड-
 ण्याचा कांहीं उपयोग नाही.

काय कारण ?
 कारण असें कीं गोत्र-प्रत्ययान्त प्रातिपदिक
 वृद्ध-संज्ञकच आहे.

तर मग ज्या ठिकाणीं गोत्र प्रत्ययाचा
 लुक् झाला असेल तेथें वृद्धि होण्याकरितां
 णकार पाहिजे. उदा०-वतण्ड्याः अपत्यम्
 वातण्डो जाल्मः. येथें गोत्र प्रत्ययाचा लुक्
 (४।१।१०९) झाल्यामुळे वतण्डो हें गोत्र-
 प्रत्ययान्त प्रातिपदिक वृद्ध नाही. पण येथें
 वृद्धि झाली पाहिजे.

१ (सू. १४३)-स्वसु शब्दाहून अपत्य या अथा
 छ प्रत्यय होतो. उदा.-स्वसुः अपत्यं स्वस्रीयः.

१ (सू. १४४)-भ्रातृ शब्दाहून अपत्य अर्थां व्यत्
 आणि छ हे प्रत्यय होतात. उदा०-भ्रातृव्यः, भ्रातृव्यः.

१ (सू. १४५)-भ्रातृ शब्दाहून प्रत्ययान्ताचा
 अर्थ शत्रू असतांना व्यन् प्रत्यय होतो. उदा०-
 भ्रातृव्यः शत्रूः.

१ (सू. १४६)-रेवती वंगरे शब्दाहून अपत्य

अर्थो ङ्क् प्रत्यय होतो. उदा० रेवतिकः.

१ (सू. १४७)-स्त्रीत्वे जे गोत्रापत्य तद्वाचक
 प्रत्ययान्ताहून युवापत्य अर्थो ण आणि ङ्क् हे प्रत्यय
 निन्दा गम्यमान असतांना होतात. उदा०-गार्ग्यः
 अपत्यं गार्ग्यः जाल्मः, गार्गिकः. येथें ण गार्ग्य म्.
 गार्गांचा मुलगा आहे अशा रीतीने गार्ग्य नांव नाहीत
 नसल्यामुळे त्यांची नादिता आदेशावरून दिली जात व
 त्यामुळे त्यांची निन्दा गम्यमान होत.

लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । लुक्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र लुगोत्रेऽलुगचि [४.१.८९] इति ॥ व्यवहितत्वादप्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेन्न

पुंवद्भावात् ॥ ३ ॥

व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न । किं कारणम् । पुंवद्भावात् । पुंवद्भावोऽत्र भवति । भस्य तद्धिते ऽष्टे पुंवद्भावो भवतीति ॥

फिनर्थं तु ॥ ४ ॥

फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत्फिन-

न्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । ग्लौचुका-
यनो जात्मः ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च ॥ ५ ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः कर्तव्यः । मार्गा भार्यास्य मार्गाभार्यः । वृद्धिनिमित्त-
स्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

गोत्राद्यन्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम्
॥ ६ ॥

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् [४. १. ९४] इति
वचनादप्रयोजनमेतद्भवति । नास्ति मार्गा ॥
अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ ७ ॥

अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेतद्भव-
ति । न स्त्री वंश्या । अस्ति मार्गा स्त्री ॥

१ (वा. २) गोत्र प्रत्ययाचा लुक् होतो त्या ठिकाणी वृद्धि होण्याकरिता णकार पाहिजे असे म्हणता येत नाही.

काय कारण ?

कारण असे की गोत्रेऽलुगचि (४।१।८९) झाले तेथे लुकाचा निषेध केला आहे.

व्यवहितत्वादप्रतिषेधः म्हणजे गोत्र प्रत्यय आणि अजादे प्राग्दीव्यतीय अर्थी केलेला पुढील प्रत्यय या दोहोंमध्ये डीप् प्रत्ययाच्या ईकाराने व्यवधान होत असल्यामुळे लुकाचा प्रतिषेध येथे प्राप्त होत नाही.

(वा. ३) व्यवधान असल्यामुळे लुकाचा निषेध येथे येत नाही असे म्हणशील तर तसे नाही.

काय कारण ?

कारण असे की तो डीप् प्रत्यय पुंवद्भावाने निघून जात आहे. भस्यादे तद्धिते (६।३।३९ वा ११) याने येथे पुंवद्भाव होत आहे.

(वा. ४) ज्या ठिकाणी गोत्र प्रत्यय फिन्

केला असेल तेथे वृद्धि होण्याकरिता णकार पाहिजे. फिन्-प्रत्ययान्त प्रातिपदिक जे अवृद्ध असेल त्या ठिकाणी वृद्धि होण्याकरिता या ण प्रत्ययाला णकार पाहिजे. उदा०-ग्लौचुकायन्याः अपत्यं ग्लौचुकायनः जात्मः.

(वा. ५) शिवाय पुंवद्भावाचा निषेध होण्याकरिताही येथे णकार जोडला पाहिजे. मार्गा भार्या यस्य स मार्गाभार्यः. येथे वृद्धि-निमित्तस्य० (६।३।३९) याने मार्गा या पूर्वपदाला पुंवद्भावाचा निषेध झाला पाहिजे.

(वा. ६) हा णकाराचा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् (४।१।९४) असे सूत्र असल्यामुळे मार्गा हा शब्दच मुळी सिद्ध होत नाही.

(वा. ७) अथवा स्त्री ही वक्ष्य नसल्यामुळे मार्गा हा उपयोग संभवतो. मार्गाची पौत्री स्त्री ही मार्गाच्या वंशात उत्पन्न झाली असली तरी तिला मार्गाच्या वंशातली असे म्हणता येत नाही. म्हणून तिच्या मुलीला

२-गग शब्दाहून गोत्राप्रत्यय अत्र यत्र प्रत्यय (४।१।१०१), पुढे डप् (४।१।१६), पुढे युत्र पत्र अत्र प्रकृत सूत्राने ण प्रत्यय व पुढे टाप् करून गग अत्र शब्द साधारण्याचा परंतु स्त्रीरूपी अपत्याला युव मशाच नाही तेव्हा त्या अर्थी प्रकृत सूत्राने ण

प्रत्यय करता येणार नाही कारण युव मशा नसल्यामुळे गोत्र मग होणार, आणि गोत्राप्रत्यय अर्थी प्रत्यय तर एकी गोत्रे (४।१।९३) या निष्पत्त्यामुळे प्रत्ययान्ता हून होत नाही.

अपर आह । द्वावेव वंशौ मातृवंशः
पितृवंशश्च । यावता मातृवंशोऽप्यस्ति
नास्ति मार्गा ॥

वृद्धाष्टसौवीरेषु बहुलम्
॥ ४।१।१४८ ॥

गोत्रस्त्रियाः वृद्धाष्टक फेच्छ च फाण्टा-
हति [१४७-१५०] इमे चत्वारो योगाः ।
तत्र त्रयः कुत्सने त्रयः सौवीरगोत्रे ।
आद्यो योगः कुत्सने एव परः सौवीरगोत्र
एव ॥

गर्गाच्या संवधाने गोत्रसंज्ञा-(४।१।१६२)
ही नाही. तेव्हां त्या मुलीला मार्गा असे
म्हणतां येत.

येथे दुसरा कोणी वैयाकरण असे म्हणतो
की वंश हे मातृवंश आणि पितृवंश असे दोनच
आहेत. तेव्हां जर मातृवंश आहे तर मार्गा
असे रूप होत नाहीच.

(सू. १४८) गोत्रस्त्रियाः०, वृद्धाष्टक०,
फेच्छ च आणि फाण्टाहति० (४।१।१४७-
१५०) हीं चार सूत्रे क्रमाने सूत्रकारांनीं केलीं
आहेत. त्यांपैकी शेवटचे सूत्र सोडून पहिलीं
तीन सूत्रे निंदा गम्यमान असतांना प्रवृत्त
होतात. तसेंच पहिलें सूत्र सोडून पुढील तीन
सूत्रे सौवीर गोत्र असतांना प्रवृत्त होतात.
पहिल्या सूत्रामध्ये निंदा हेंच निमित्त आहे;

३-गोत्र संज्ञा नसल्यामुळे एको गोत्रे या नियम
लागू होत नाही. तेव्हां गर्गाची पौत्रा जी गर्गा त्या
गर्गा शब्दाहून तिचा मुलगी या अर्थी प्रकृत सूत्राने
ण प्रत्यय जोऊन गर्गा असे रूप होईल.

४-गर्गाच्या पौत्राची जी मुलगी तिचा गर्ग कुलहा
मातृवंश होतो. म्हणून तिच्या गर्गाच्या संवधाने गोत्र
संज्ञा होणार आणि एको गोत्रे या नियम येथे लागू
होणार. तेव्हां यद्-प्रत्ययान्ताहून अस्त अर्थी ण प्रत्यय
होणार नाहीं. म्हणून गर्गा असे रूपच होणार नाहीं.

१ (सू. १४८)-सौवीर गोत्र-प्रत्ययान्त वृद्ध
संज्ञा शब्दाहून अस्त अर्थी बाहुल्येकरून ठग प्रत्यय
निंदा गम्यमान असतांना होतो. उदा०-भगवित्तेकरून
भागवित्तेकरून; तर्गवित्तेकरून तर्गवित्तेकरून.

[फेच्छ च ॥ ४।१।१४९ ॥]

फाण्टाहतिमिमताभ्यां णफिजौ
॥ ४।१।१५० ॥

किमर्थो णकारः । वृद्धवर्थः । जिणीतीति
वृद्धिवर्था स्यात् । फाण्टाहतः ।

फाण्टाहतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्य
वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

फाण्टाहतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थ-
कम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदि-
कस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ॥

सौवीर गोत्र हें निमित्त नाही. तसेंच चवथ्या
सूत्रामध्ये सौवीर गोत्र हेंच निमित्त आहे;
निंदा हें निमित्त नाही.

(सू. १५०) येथे फाण्टाहति शब्दाहून
हा जो ण प्रत्यय सांगितला आहे त्याला णकार
कशाकरितां जोडला आहे ?

वृद्धाकरितां जोडला आहे. मित् व णित्
प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेली वृद्धि (७।१।
११७) येथे झाली पाहिजे, उदा० फाण्टाहतः.

(वा. १) फाण्टाहति शब्दाच्या पुढील
प्रत्ययाला इत्संज्ञक णकार जोडण्याची कांहीं
जहर नाही.

काय कारण ?

कारण असे की फाण्टाहति हें प्रातिपदिक
वृद्ध (१।१।७३) आहेच.

१ (सू. १४९)-सौवीर-गोत्राप्रत्ययान्त फिज्-
प्रत्ययान्त वृद्ध-संज्ञक शब्दाहून अपत्य अर्थी च आणि
ठग प्रत्यय निंदा गम्यमान असतांना होतो. उदा०-
बाहुल्येकरून बाहुल्येकरून; बाहुल्येकरून; बाहुल्ये
करून गोत्राप्रत्यय अर्थी मित् प्रत्यय (४।१।१५४)
सांगला आहे.

१ (सू. १५०)-सौवीर गोत्राप्रत्यय प्रत्ययाचक
ने फाण्टाहति व मित्ते १ शब्द लागून अस्त अर्थी
क्रमांत ण आणि मित्ते १ प्रत्यय लागून उदा०-फाण्टा-
हति, मित्तेकरून. गोत्री प्रत्यय गोत्री शब्दाहून
मिताव अर्थी मित्ते मित्ते मित्ते मित्ते मित्ते मित्ते
मिताव अर्थी मित्ते मित्ते मित्ते मित्ते मित्ते मित्ते

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ २ ॥

पुंवद्भावस्य प्रतिषेधार्थो णकार कर्तव्यः ।
फाण्टाहता भार्यास्य फाण्टाहताभार्य ।
वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा
स्यादिति ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । गोत्रान्यस्त्रियामिति वच-
नादप्रयोजनमवश्यताद्वा स्त्रिया प्रयोजन-
मिति ॥

कुंवादिभ्यो ण्यः ॥ ४ ॥ १ । १५१ ॥

वामरथस्य कण्वादिभ्यस्त्वंस्वर्जम् ॥ १ ॥

वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः ।

किम्विशेषेण । नेत्याह । स्वरं वर्जयित्वा ।
किं प्रयोजनम् । वामरथस्य च्छात्रा
वामरथा । कण्वादिभ्यो गोत्रे [४. २. १११]
इत्यण्यथा स्यात् ॥ यदि कण्वादिवदित्यु-
च्यते प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति । तत्र
को दोषः । वामरथा । बहुषु लोपो न
प्राप्नोति । वामरथानां सघः । सघाङ्कलक्षणे-
ष्वन्यत्रिज्यामण् [४. ३. १२७] इत्यण
प्राप्नोति ॥ यदि पुनर्यञ्चदित्युच्येत । एव-
मपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति । तत्र
को दोषः । वामरथस्य च्छात्रा वाम-
रथा कण्वादिभ्यो गात्र इत्यण प्राप्नोति ॥

(वा २) पुंवद्भावाचा निषेध होण्या
करिता णकार जोडला पाहिजे फाण्टाहता
भार्या यस्य स फाण्टाहताभार्य . येथें 'वृद्धिनिमि-
त्तस्य' (६।३।३९) यानें पुंवद्भावाचा
निषेध झाला पाहिजे

(वा ३) अथवा हे सांगितलेंच आहे.
तें काय सांगितलें आहे ?

गोत्रान्यस्त्रियामिति वचनात् अथयोजनम्,
अवश्यत्वाद्वा स्त्रिया प्रयोजनम् (४।१।१४७
वा ३, ७) असें सांगितलेंच आहे

(सू १५१ वा. १) वामरथ हा शब्द
कण्वादि गणातील न दासारखा समजावा
असा अतिदेश करावा

हा अतिदेश सर्व ठिकाणीं व्याख्याचा कीं
काय ?

नाहीं. स्वर विधीशिषाय सर्व ठिकाणीं
हा अतिदेश व्याख्याचा

ह्या अतिदेशाचा उपयोग काय ?

उपयोग जसा कीं वामरथस्य छात्रा
वामरथा येथें वामरथ शब्दाहून प्रकृत सूत्रानें
अपत्य या अर्थी ण्य प्रत्यय झाल्यानंतर पुढें
'याचे छात्र या शैषिन् अर्थी 'कण्वादिभ्यो गोत्रे'

(४।२।१११) यानें अण् प्रत्यय झाला पाहिजे.

पण येथें वामरथ शब्द हा कण्वादि गणा
तील शब्दाप्रमाणें समजावा असा अतिदेश
केला आहे तेव्हा त्या वामरथ शब्दा या
पुढील प्रकृत सूत्राने झालेला ण्य प्रत्यय हा
कण्वा शब्दाहून होणाऱ्या (४।३।१०५) यञ्
प्रत्ययाप्रमाणे समजला जाणार नाही

मग तसें झालें तर दोष काय येतो ?

वामरथस्य गोत्रापत्यानि वामरथा येथें
प्रकृत सूत्रानें केलेल्या ण्य प्रत्ययाचा लुक्
(२।४।६४) होणार नाही. तसेंच वामरथाना
सत्र वामरथ येथें सघाङ्कलक्षणेष्वाजिना
मण् (४।३।१०७) या सूत्रानें यञ् प्रत्यया
न्ताहून सत्र वगैरे अर्थी सांगितलेला अण्
प्रत्यय होणार नाही

आता जर ण्य प्रत्यय हा यञ् प्रत्ययाप्रमाणें
समजावा असा अतिदेश केला तरी वामरथ हा
शब्द कण्वादि गणातील शब्दाप्रमाणें समजावा
असा अतिदेश हाणार नाही

मग तसें झालें तर दोष काय येतो ?

वामरथस्य छात्रा वामरथा येथें 'कण्वा
दिभ्यो गोत्रे' याने अण् प्रत्यय होणार नाही.

१ स १५१)-कुरु वगैरे न कुवन्ति गणात च

२० त्याहून अपत्य या अर्थी ण्य प्रत्यय होतो उदा०.

वैरय

अस्तु तर्हि कण्वादिवदित्येव । कथं वाम-
रथाः वामरथानां संघ इति । यद्यं स्वर-
वर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाग्नि-
तमप्यतिदिष्टं भवतीति ॥

[सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च

॥ ४।१।१५२ ॥]

उदीचामिब् ॥ ४।१।१५३ ॥

उदीचामिन्निधौ तक्ष्णोऽण्वक्तव्यः ॥ १ ॥

उदीचामिन्निधौ तक्ष्णोऽण्वक्तव्यः ।

ताक्ष्णः ॥ यदि पुनरयं तक्ष्णशब्दः शिवा-
दप्यु पठ्येत ।

शिवादिरिति चेण्यविधिः ॥ २ ॥

शिवादिरिति चेण्यो विधेयः । ताक्ष्ण्य
इति ॥

सिद्धं तूदीचां वा ण्यवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उदीचां वा
ण्यवचनात् । उदीचां वा ण्यो भवतीति
वक्तव्यम् । ण्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स

तर मग वामरथ हा शब्द कण्वादि गणां-
तील शब्दांप्रमाणं समजावा असाच अतिदेश
असुं दे.

पण तसा अतिदेश असेल तर वामरथस्य
गोत्रापत्यानि वामरथाः येथे लुक् आणि वामर-
थानां संघः वामरथः येथे अण् प्रत्यय कसा वरें
होईल ?

येथे वार्तिककारांनी 'स्वरवर्जम्' असें जें
म्हटलें आहे त्यावरून त्यांनीं असें सुचविलें
आहे कीं या ण्य प्रत्ययाला यञ् प्रत्ययाप्रमाणे
कार्य करावें.

(सू. १५३ वा. १) तक्षन् हा शब्द
शिल्पिवाचक आहे. त्याहून प्रकृत सूचानें इञ्
प्रत्यय प्राप्त झाला असतां तो न करता त्याच्या
ऐवजीं अण् प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा०

तक्षः अपत्यं ताक्षः.

आतां जर अण् प्रत्यय होण्याकरितां हा
तक्षन् शब्द शिवादि गणामध्ये (४।१।१२)
घातला तर—

(वा. २) शिवादि गणामध्ये घातला
तर ताक्ष्ण्यः हें उदाहरण सिद्ध होण्याकरितां
ण्य प्रत्ययाचें विधान केलें पाहिजे^१.

(वा. ३) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

सेनान्त वर्गरे शब्दांहून इतर आचार्यांचा
मतानें ण्य प्रत्यय होतो आणि उत्तर दिशे-
कडील आचार्यांचा मतानें होत नाहीं असा
येथें विकल्प सांगता. तेव्हां अर्थात्तच ण्य
प्रत्यय होत नाहीं तेव्हा ज्या शब्दांहून जो
प्रत्यय प्राप्त होत असेल तो तेथें होईल.

ततो भविष्यति ॥

[तिकादिभ्यः फिञ् ॥ ४।१।१५४ ॥]

कौसल्यकामार्याभ्यां च

॥ ४।१।१५५ ॥

किमिदं कौसल्यकामार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते । एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते कौसल्यकामार्याभ्यां चेति ॥

फिञ्प्रकरणे दगुकौसलकर्मरञ्छा-
गवृषाणां युद् ॥ १ ॥

फिञ्प्रकरणे दगुकौसलकर्मरञ्छाग-
वृषाणां युद् चेति वक्तव्यम् । दगु दागव्या-

यनिः । कौसल कौसल्यायनिः । कर्मर
कामार्यायणिः । छाग छाग्यायनिः । वृष
वाष्प्यायणिः ।

यदि युद् क्रियते युटि कृते ऽनादित्वा-
दादेशो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् ।
युद् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ।
परत्वादादेशः । नित्यो युद् । कृते-
ऽप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । युट्य-
नित्यः । अन्यस्य कृत आदेशे प्राप्नोत्य-
न्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवान्वाधि-
रनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्हि युद् ।
कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेन युडुच्यत

(सू. १५५) येथे ' कौसलकर्मरा-
भ्याम् ' असे मूळ शब्दाचे उच्चारण न करता
कौसल्य कामार्ये असे विकृत शब्द वा
बरे उच्चारले आहेत ?

ह्या इन् प्रत्ययाच्या मागे मूळ शब्दांचीं
अशीं विकृत रूपेच इष्ट आहेत म्हणून उच्चा-
रले आहेत.

येथे जे हे सूत्रकारांनीं दोनच शब्द उच्चा-
रले आहेत ते फारच कमी उच्चारले आहेत.

(वा. १) या फिञ् प्रकरणामध्ये दगु, कर्मर,
कौसल, छाग आणि वृष या शब्दाहून अपत्य
या अर्थी फिञ् प्रत्यय होतो आणि त्या फिञ्
प्रत्ययाला युद् असा आगम होतो असे म्हणावे.
उदा० दागव्यायनिः, कौसल्यायनिः, कामार्या-
यणिः, छाग्यायनिः, वाष्प्यायणिः.

पण जर येथे प्रत्ययाला युद् आगम सांगि-
तला तर तो युद् आगम केल्यानंतर फका-
राला प्रत्ययाचा आदि अवयव असे म्हणतां
येत नसल्यामुळे त्याचा आयन् आदेश (७।
१।२) होणार नाही.

येथे अगोदर असा विचार उत्पन्न होतो की
फकाराला आयन् आदेश अगोदर करावा
किंवा युद् आगम करावा.

मग तुमचे काय म्हणणे आहे ?

परत्वास्तव आयन् आदेश अगोदर करावा.

पण युद् आगम नित्य आहे ना ? कारण,
आयन् आदेश केल्यानंतरही त्याची प्राप्ति येते
आणि तो करण्याच्या पूर्वीही प्राप्ति येते.

तरी पण येथे युद् आगमही अनित्यच
आहे. कारण, तो आयन् आदेश केल्यानंतर
एका शब्दाला प्राप्त होतो आणि आयन्
आदेश करण्याच्या पूर्वी दुसऱ्या शब्दाला प्राप्त
होतो; आणि अशा रीतीने निरनिराळ्या
शब्दाला प्राप्त होणारा विधि अनित्य सम-
जला जातो.

तर मग आता येथे आयन् आदेशापेक्षा
युद् आगम अन्तरग आहे.

तो अन्तरग कसा ?

असा की युद् आगम हा प्रत्ययाच्या बरो-
बरच सांगितला आहे आणि प्रत्यय उत्पन्न

१- (सू. १५४) त्कि बरो जे निकादि
भगादीन शब्द त्याहून अपत्य या अर्थी फिञ् प्रत्यय
होतो. उदा०- तैकायनिः..

१- (सू. १५५) कौसल आणि कर्मर या

शब्दाहून अपत्य या अर्थी फिञ् प्रत्यय होतो. आणि
त्याच्या बरोबरच त्या शब्दांना कर्मने कौसल्य आणि
कामार्य असे आदेश होतात. उदा०- कौसल्य
अपत्य कौसल्यायनि, कर्मरस्य अपत्य कामार्यायनिः.

ततो भविष्यति ॥

[तिक्तादिभ्यः फिञ् ॥ ४।१।१५४ ॥]

कौसल्यकामार्थाभ्यां च

॥ ४।१।१५५ ॥

किमिदं कौसल्यकामार्थयोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते । एव विकृताभ्या यथा स्यात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते कौसल्यकामार्थाभ्या चेति ॥

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारञ्जा-
गवृषाणां युद् ॥ १ ॥

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारञ्जग-
वृषाणां युद् चेति वक्तव्यम् । दगु दागव्या-

यनि । कोसल कौसल्यायनि । कर्मार-
कामार्थायाणि । छाग छाग्यायनि । वृष
वार्ष्यायणि ।

यदि युद् क्रियते युदि कृते ऽनादित्वा-
दादेशो न प्राप्नोति । इदमिह । सप्रधानं
युद् क्रियतामादेश इति किमत्र क-
परत्वादादेश । नित्यो युद्
ऽप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नो-
नित्य । अन्यस्य कृत आ-
न्यस्याकृते शब्दान्तरस्य
रनित्यो भवति । अ-
कान्तरङ्गता । उत्पत्ति

(सू. १५५) येषे ' कोसलकर्मार-
न्याम् ' अस्मै मूल शब्दाच्च उच्चारणं न कृता
कौसल्य कामार्थं अस्मै विकृत शब्द वा
नरे उच्चारणे आहेत ?

ह्यो इन् प्रत्ययाभ्यां मागे मूल शब्दाचीं
अशीं विकृत रूपेच इष्ट आहेत म्हणून उच्चा-
रणे आहेत

येथे जे हे सूत्रकारांनीं दोनच शब्द उच्चा-
रणे आहेत त फारच कमी उच्चारणे आहेत

(वा. १) या फिञ् प्रकरणामध्ये दगु, कर्मार,
कोसल, छाग आणि वृष या शब्दाहून अपत्य
या अर्थां फिञ् प्रत्यय हातो आणि त्या फिञ्
प्रत्ययाला युद् असा आगम हाता असें म्हणावे.
उदा० दागव्यायनि, कौसल्यायनि, कामार्था-
यणि, छाग्यायनि, वार्ष्यायणि

पण जर यथे प्रत्ययाला युद् आगम सांगि-
तला तर तो युद् आगम वेळ्यानंतर फका-
राला प्रत्ययाचा जादि अवयव असें म्हणता
येत नसल्यामुळे त्याला आयन् आदेश (वा.
१।२) होणार नाही.

१- (सू. १५४) तिक्र वगरे च तिक्रदि-
गणांताळ शब्द लाहून अपत्य या अर्थी फिञ् प्रत्यय
होतो उदा०- तैकायनि

१- (सू. १५५) कोसल आणि कर्मार या

येथे अगोदर
फकाराला अ-
किंवा युद्
मग
पर

अ

श
जला

तर
युद् आगम
तो अंतरंग
अथा कीं युद्
वरच सांगितला अ

शब्दान्तर अपत्य या अर्थी १५
त्याच्या बराबरच त्या शब्दाना
कामार्थ अम आदेश होताना
अपत्य कौसल्यायनि, कर्मारस्य अप

कारिभ्य इञोऽगोत्रात्फिञ्विप्रतिपे-
धेन ॥ ४ ॥

कारिभ्य इञ्भवतीत्येतस्मादगोत्रात्फि-
ञ्भवति विप्रतिपेधेन । कारिभ्य इञ्भव-
तीत्यस्यावकाशः । आयस्कारिः लौहकारिः ।
फिञोऽवकाशः । तापसायनिः सामिति-
कायनिः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितायनिः ।
फिञ्भवति विप्रतिपेधेन ॥

[पुत्रान्तादन्यतरस्याम्

॥ ४।१।१५९ ॥

प्रांचामवृद्धात् फिन् बहुलम्

॥ ४।१।१६० ॥]

(वा. ४, शिल्पिवाचक शब्दाहून सांगि-
तलेल्या इञ् प्रत्ययापेक्षां (४।१।१५३)
गोत्रप्रत्ययान्तभिन्न वृद्धसंज्ञक शब्दाहून
सांगितलेला फिञ् प्रत्यय (४।१।१५७)
विप्रतिपेधानें पूर्वीं होतो. शिल्पिवाचक शब्दा-
हून सांगितलेल्या इञ् प्रत्ययाला आयस्कारिः
व लौहकारिः येथें अवकाश आहे. तसेंच ताप-
सायनिः व सामितिकायनिः येथें फिञ् प्रत्य-
याला अवकाश आहे. पण नापितायनिः येथें
दोघांची प्राप्ति येते. तेथें विप्रतिपेधानें परस्त्रा-
स्तव फिञ् प्रत्यय होतो.

(सू. १६१ श्लो. १) मनु शब्दाहून
अपत्य या अर्थी सामान्यतः सांगितलेला अण्
प्रत्यय (४।१।८३) होतो, परंतु तें अपत्य
कुत्सित व मूढ असेल तर. शिवाय मनु शब्दां-
तील नकाराला णकार होतो त्यामुळे माणव

१-- (म. १५९) पुत्र-शब्दान्त जें वृद्धसंज्ञक
प्रातिपदिक त्याहून अपत्य अर्थी उत्तर दिशेकडलें
आचार्याच्या मतानें फिन् प्रत्यय होतो; आणि तो
फिन् प्रत्यय केल्यानंतर पूर्वीच्या पुत्रशब्दान्त प्राति-
पदिकाला पुत्र अगम विरह्याणें होतो. उदा०-- गर्गा-
पुत्रकायनिः गर्गापुत्रयनिः. इत् आचार्याच्या मतानें
गर्गापुत्रिः.

१-- (म. १६०) वृद्धसंज्ञक-शित जें प्रातिपदिक
त्याहून अपत्य या अर्थी फिन् प्रत्यय पूर्वसंज्ञक नाचा-
र्याच्या मतानें बाहुवचन होतो. उदा०-- मनु-
कायनिः.

मनोर्जातावज्यनौ पुक् च
॥ ४।१।१६१ ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः
स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति
माणवः ॥ १ ॥

यदि पुक्पूर्वान्तः क्रियते मानुपाः बहुषु
लोपः प्राप्नोति । मानुपाणां संघः संघा-
ङ्गलक्षणेष्वाज्यविज्यामण् [४.३.१२७]
इत्यण्प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिः । यदि
परादिर्मानुपी अज्यन्तादितीकारो न प्राप्नो-
ति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव । कथं मानुपाः

शब्द सिद्ध होतो.

आतां येथें जर हा पुक् आगम मनु शब्दाचा
अन्तावयव केला आहे तर बहुत्वविवक्षा अस-
तांना मानुपाः येथें अण् प्रत्ययाचा लुक्
(२।४।६४) प्राप्त होतो.

तसेंच, मानुपागां संघः येथें संघाङ्ग-
लक्षणेष्वाज्यविज्यामण् (४।३।१२७) या
सूत्रानें अज्य-प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला अण्
प्रत्यय ही होऊं लागेल.

तर मग येथें प्रकार हा प्रत्ययाचा आद्या-
वयव असूं दे.

पण जर प्रत्ययाचा आद्यावयव केला तर
अज्य-प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला ईकार (४।
१।७३) प्राप्त होत नाही.

तर मग पुक् असा मनु शब्दाचा अन्ताव-
यवच असूं दे.

१-- (म. १६२) मनु शब्दाहून अपत्य या अर्थी
अण् व यत् हे प्रत्यय होनात. आणि त्यांच्या बरोबर
मनु शब्दाच्या पुक् अगम होतो. त्या प्रत्ययान्त शब्दा-
पासून एका प्रकारच्या जागीचा बोध होत असला
पाहिजे. उदा०-- मानुपः, मनुप्यः.

२-- विहित कर्म न कारणारा व निषिद्ध कर्म कर-
णारा तो कुत्सित होय. ज्याच्या विद्या नाही तो मूढ
होय.

३-- स्थाने पुन् प्राप्ति प्यन् असेच प्रत्यय
संभाव्य.

यदि पुनरथ कुद् परादि क्रियेत ।

कुटि प्रत्ययादेरादेनानुपत्तिरनादि
त्वात् ॥ १ ॥

कुटि सति प्रत्ययादेरादेशो नोपपद्यते ।
किं कारणम् । अनादित्वात् । कुटि कृते
ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥ एव तर्हि
पूर्वान्तं करिष्यते ।

पूर्वान्ते नलोपवचनम् ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तं क्रियते नलोपो वक्तव्यः ।
चार्मिकायाणि चार्मिकायाणि । नलोप
प्रातिपदिकान्तस्य [८२.७] इति नलोपो
न प्राप्नोति । परादौ पुन सति नलोप

प्रातिपदिकान्तस्येति नलोप सिध्यति ॥
अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तं कुटि
कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धत्वादिष्टस्य कुड्वचनान् ॥३॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कुद् चादिष्टस्येति वक्त-
व्यम् । तच्चर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन सं-
नियोगं करिष्यते । कुद् च । किं च । यच्चा-
न्प्रप्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः ।
सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्या
समेतास्तु । ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवच-
नमिति । नैप दोषः । क्रियत एतन्न्यास
एव चर्मिर्मणिर्नलोपश्चेति ॥

(सू. १५८) जर येथं प्रत्ययाचा आद्या
वयव कुट् असा आगम केला असता तर—

(वा. १) कुट् असा आगम केला तर
प्रत्ययाच्या आदि वर्णाला आदेश होणार नाही
काय कारण ?

कारण अस की प्रत्ययाला कुट् आगम
झाल्यानंतर पकार हा आद्यावयव नसल्यामुळे
त्याला आयन् आदेश होणार नाही

तर मग मागील शब्दाचा अन्तावयव कुक्
असाच आगम करता येईल

(वा. २) जर मागील शब्दाचा अन्ताव
यव कुक् असा वेग तर चार्मिकायाण व चार्मि-
कायाणि देथे चर्मिन् व चर्मिन् या शब्दाच्या
नकाराचा नलोप प्रातिपदिकान्तस्य (८२.७)
याने लोप प्राप्त होत नाही, त्याचें यथ विधान
केलें पाहिजे जाण कुट् असा पुढील प्रत्य-
याचा आद्यावयव फक्त म्हणजे 'नलोप प्रातिप०'
या सूत्रानेंच नकाराचा लोप साधतो

जसे आदि तर मग प्रत्ययाचा आद्यावयव
कुट् असाच असू दे.

पण प्रत्ययाचा अन्तावयव कुट् असा आगम
केला तर पकार हा प्रत्ययाचा आद्यावयव नस-
ल्यामुळे त्याला आयन् आदेश होणार नाही

असा दोष दिला जाहे ना ?

(वा. ३) हें सिद्ध हात आहे ,

तें कस ?

आदेशालाच कुट् आगम होतो असे म्हणावें.
तर मग तसें खूब केलें पाहिजे

तस खून करावयास नको. कुट् च याच
शब्दानें कुट् आगम जाणि आयन् आदेश
याच वरीनर विधान करता येईल कुट् च
म्हणजे कुट् आगम होतो, जाणवी—

जाणवी तें काय ?

ज दुसरे प्राप्त होत तें

त दुसरे काय बरें प्राप्त होतें ?

पकाराला आयन् आदेश दुसरा प्राप्त होता.
अशा रीतीने सिद्ध होतें हे खरें, पण
सुत्रामध्ये फिरवाफिरव करावी लागते

तर मग मूळचें जाहे तसेंच खून असू द

पण मागील शब्दाचा अन्तावयव कुक् असा
केला तर चार्मिकायाणि व चार्मिकायाणि येथें
नकाराच्या लोपाचें विधान केलें पाहिजे असा
दोष दिला आहे ना ?

हा दोष येत नाही कारण सूत्रकारानीं
'चर्मिर्मणिर्नलोपश्च' जसे या वाक्यादि
गणामध्ये खून केलेंच आहे.

कारिभ्य इञ्जोऽगोत्रात्फिञ्विप्रतिपे-
धेन ॥ ४ ॥

कारिभ्य इञ्भवतीत्येतस्मादगोत्रात्फि-
ञ्भवति विप्रतिपेधेन । कारिभ्य इञ्भव-
तीत्यस्यावकाशः । आयस्कारिः लौहकारिः ।
फिञोऽवकाशः । तापसायनिः सामिति-
कायनिः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितायनिः ।
फिञ्भवति विप्रतिपेधेन ॥

[पुत्रान्तादन्यतरस्याम्

॥ ४ । १ । १५९ ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्

॥ ४ । १ । १६० ॥]

(वा. ४) शिल्पिवाचक शब्दाहून सां-
गितलेल्या इव् प्रत्ययापेक्षां (४।१।१५३)
गोत्रप्रत्ययान्तभिन्न वृद्धसंज्ञक शब्दाहून
सांगितलेला फिन् प्रत्यय (४।१।१५७)
विप्रतिपेधाने पूर्वी होतो. शिल्पिवाचक शब्दा-
हून सांगितलेल्या इव् प्रत्ययाला आयस्कारिः
व लौहकारिः येथे अवकाश आहे. तसेंच ताप-
सायनिः व सामितिकायनिः येथे फिन् प्रत्य-
याला अवकाश आहे. पण नापितायनिः येथे
दोघांची प्राप्ति येते. तेथे विप्रतिपेधाने परत्या-
स्तव फिन् प्रत्यय होतो.

(सू. १६१ श्लो. १) मनु शब्दाहून
अपत्य या अर्थी सामान्यतः सांगितलेला अण्
प्रत्यय (४।१।८३) होतो, परंतु ते अपत्य
कुत्सित व मूढ असेल तर. शिवाय मनु शब्दां-
तील नकाराला णकार होतो त्यामुळे माणव

१- (सू. १५९) पुत्र-शब्दान्त जे वृद्धसंज्ञक
प्रातिपदिक त्याहून अपत्य अर्थी उत्तर दिशेकडे
आचार्यांच्या मताने फिन् प्रत्यय होतो; आणि तो
फिन् प्रत्यय केल्यानंतर पूर्वीच्या पुत्रशब्दान्त प्राति-
पदिकाला पुन्हा आगम विल्लाने होतो. उदा०- गार्गो-
पुत्रमायणिः गार्गोपुत्र यणिः. इतर आचार्यांच्या मताने
गार्गोपुत्रः.

१- (सू. १६०) वृद्धसंज्ञक-भिन्न जे प्रातिपदिक
त्याहून अपत्य या अर्थी फिन् प्रत्यय पूर्वेकडले आचा-
र्यांच्या मताने बाहुल्येकरून होतो. उदा०- स्तुतु-
कायनिः.

मनोज्ञातावच्यतौ पुक् च
॥ ४ । १ । १६१ ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः
स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति
माणवः ॥ १ ॥

यदि पुक्पूर्वान्तः क्रियते मानुषाः बहुषु
लोपः प्राप्नोति । मानुषाणां संघः संघा-
ङ्गलक्षणेष्वाव्यविजामण् [४.३.१२७]
इत्यण्प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिः । यदि
परादिर्मानुषी अजन्तादितीकारो न प्राप्नो-
ति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव । कथं मानुषाः

शब्द सिद्ध होतो.

आतां येथे जर हा पुक् आगम मनु शब्दाचा
अन्तावयव केला आहे तर बहुत्वविवक्षा अस-
तांना मानुषाः येथे अण् प्रत्ययाचा लुक्
(२।४।६४) प्राप्त होतो.

तसेंच, मानुषाणां संघः येथे संघाङ्ग-
लक्षणेष्वाव्यविजामण् (४।३।१२७) या
सूत्राने अण्-प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला अण्
प्रत्ययी होऊन लागेल.

तर मग येथे पकार हा प्रत्ययाचा आद्या-
वयव असू दे.

पण जर प्रत्ययाचा आद्यावयव केला तर
अण्-प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला ईकार (४।-
१।७३) प्राप्त होत नाही.

तर मग पुक् असा मनु शब्दाचा अन्ताव-
यवच असू दे.

१- (सू. १६२) मनु शब्दाहून अपत्य या अर्थी
अण् व अत हे प्रत्यय होताने. आणि त्यांच्या बरोबर
मनु शब्दाच्या पुक् आगम होतो. त्या प्रत्ययान्त शब्दा-
पासून एक प्रकारच्या जातीचा बोध होत असला
पाहिजे. उदा०- मानुषः, मनुष्यः.

२- विहित कर्म न करणारा व निषिद्ध कर्म कर-
णारा तो कुत्सित होय. ज्याला दया नाही तो मूढ
होय.

३- म्हणजे पण आणि ध्वन् असेच प्रत्यय
सांगायचे.

मानुषाणां संघ इति । उभयत्र लाककस्य गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥ किं तर्हि । जातिः ॥ इह तर्हि मानुष्यकमिति हलस्तद्धितस्येति लोपः प्राप्नोति । परादावप्येव दोषः । यद्वि तद्वलस्तद्धितस्येति हल्ग्रहणं न तदङ्गविशेषणं शक्यं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । वृकादृष्टेः [५.३ ११५] वार्केणीति । तस्मादुभाभ्यामेव वक्तव्यं प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान् इति ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्

॥ ४।१।१६२ ॥

पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥

पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्याविवक्षा तस्य पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । गर्गोऽपि हि कंचित्प्रति । पौत्रः कुशिकोऽपि तत्र मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । समर्थानां प्रथमाद्वा [४.१.८२] इति वर्तते । समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृतीति विज्ञायते ॥

पण पुक् केला तर मानुषाः येथें लुक् आणि मानुषाणां संघ. येथें अण् का होत नाही ?

दोन्ही ठिकाणी लौकिक गोत्राचें ग्रहण केले आहे. आणि येथें तर मानुष शब्दापासून लौकिक गोत्राची प्रतीति होत नाही.

तर मग त्या मानुष शब्दापासून कशाची प्रतीति होत आहे ?

जातीची प्रतीति होत आहे.

तर मग आता मानुष्यरम् येथें हलस्तद्धितस्य (६।४।१५०) याच्या पुढील 'आपत्यस्य०' या सूत्रानें यकाराचा लोप होऊ लागेल हा दोष येतो.

प्रत्ययाचा आद्यावयव केला तरी हा दोष आहेच. कारण हलस्तद्धितस्य येथें 'हन्' हें अगाचें विशेषण करून हलन्त अंग असा अर्थ करणें शक्यें नाही. तसा अर्थ केला तर वृक् शब्दाहून टण्यम् (५।४।११५) करून पुढें स्त्रीत्वाची विवक्षा असताना वार्केणी असें रूप होतें तेथें दोष येईल. तेन्हा येथें हा आगम पूर्वीचा अन्तावयव घेणारे असोत किंवा

प्रत्ययाचा आद्यावयव घेणारे असोत दोषा नाही मानुष्यरम् येथें यकाराचा लोप न होण्याकरित 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' (६।४।१६३ वा. ३) असें वचन करणें जरूर आहे.

(सू. १६२ वा. १) ही जी येथें पौत्रं वगैरे अपत्याना गोत्र सज्ञा सांगितली आहे ती गोत्र संज्ञा तें ज्याचें अपत्य अशी विवक्षा जसेच त्याच्यामुळेच त्याच्या पौत्र वगैरेना होते असें म्हणावें. नाही तर मूल पुरुष म्हणून गृहीत धरलेला जो गर्ग तसाच कुशिक तो देखील कोणाचा तरी पौत्र असणारच म्हणून त्यालाही ही गोत्र सज्ञा होऊ लागेल; पण ती न झाली पाहिजे.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको कारण 'समर्थानां प्रथमाद्वा' (४।३।८२) अशी येथें अनुवृत्ति आहे. तेन्हा समर्थीमध्ये जो प्रथम उच्चारित त्याचें जे पौत्र वगैरे अपत्य त्याला त्याचे गोत्र म्हणावे, असा अर्थ येथें समजला जातो.

४—तर हल. हें यकाराचेंच विशेषण केले पाहिजे.

१—(सू. १६२) पुत्राचा मुलगा तो पौत्र होय. पौत्र, पौत्रा वगैरे अपत्याना गोत्र अशा संज्ञा होते. फक्त साक्षात् अपत्याला ही शास्त्राव गोत्र संज्ञा

नाहीं, त्यामुळे गोत्र या अर्थी सांगितलेले प्रत्यय (४।१।९८) सक्षत अपत्य या अर्थी होत नाहीत. अपत्य या अर्थी सांगितलेले प्रत्यय मात्र मग अमो अथवा नसो त्या अपत्य या अर्थी होतात.

जीवद्वंश्यं च कुत्सितम् ॥२॥

जीवद्वंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । गार्ग्यस्त्वमसि जालम् । वात्स्यस्त्वमसि जालम् ॥ का पुनरपि कुत्सा । पितृतो लोके व्यपदेशयतास्वतन्त्रेण भवितव्यम् । य इदानीं पितृमान्स्वतन्त्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जालम् न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसि ॥

जीवति तु वंश्ये युवा

॥ ४।१।१६३ ॥

जीवति तु वंश्ये येति

(वा. २) प्रपौत्र वगैरे अपत्याला त्या अपत्याच्चा पिता वगैरे कोणी वडील पुरुष जिवंत असल्यास गोत्र संज्ञेचा बाध कलून जी युवसंज्ञा पुढील सूत्रानें सांगितली आहे तेथें तें अपत्य जर कुत्सित असें विवक्षित असेल तर त्याला युवसंज्ञा न होतां गोत्रसंज्ञाच होते असें म्हणावें. उदा०—गार्ग्यस्त्वमसि जालम्, वात्स्यस्त्वमसि जालम्.

येथें त्या अपत्याची कुत्सा म्ह. निन्दा कशी वरें होते ?

हा पुरुष अमक्याचा मुलगा, अमक्याचा नातू असा लोकांमध्ये व्यवहार ज्या पुरुषाला केला जातो तो पुरुष त्या पित्याच्या किंवा पितामहाच्या अधीन असतो, म्हणजे त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागतो असें गम्यमान होतें. आतां जो पुरुष त्याचा वडील माणूस जिवंत असूनही त्याच्या अधीन असत नाही त्याला उद्देशून गार्ग्यस्त्वमसि जालम् असें म्हटलें जातें. 'तुला गर्गाचें अपत्य म्हणणें शोभत नाही' असें या वाक्याचें तात्पर्य आहे.

१- (सू. १६३) पौत्र वगैरेंचें जें प्रपौत्र वगैरे अपत्य त्याच्या गोत्र संज्ञा न होतां यव संज्ञा होते. परंतु त्या अपत्याचा त्याच्या वंशांताल पिता, पितामह, प्रापतामह यांपैकी कोणी वडील माणूस जिवंत असला

पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च ॥१॥

जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पौत्रप्रभृतीति वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे पौत्रप्रभृतीति वर्तते इति । किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनम् ।

तच्च दैवदत्तस्य ॥२॥

दैवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिरिति । अनन्तरं यदपत्यं तस्य युवसंज्ञा मा भूदिति ॥ दैवदत्तस्य तर्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति । एतदपि पौत्रप्रभृति भवति ॥ न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंवध्यते पौत्र-

(सू. १६३ वा. १) वंशांतील पिता वगैरे वडील माणूस जिवंत अभातांना सांगितलेली ही युवसंज्ञा पौत्र प्रभृतीच्या अपत्याला होते असें म्हणावें.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण 'पौत्रप्रभृति' या पदाची अनुवृत्तच येत आहे.

तर मग 'पौत्रप्रभृत्यपेक्षम्' असें जें वार्तिककारांनीं येथें म्हटलें आहे त्याचा अर्थही पौत्रप्रभृति या पदाची अनुवृत्ति येथें येते असाच समजावा.

पण पौत्रप्रभृति या पदाचा संबंध येथें कशाकरितां केला पाहिजे ?

(वा. २) दैवदत्तस्य अपत्यं दैवदत्तिः येथें दैवदत्ताचें जें साक्षात् अपत्य त्याला युवसंज्ञा न झाली पाहिजे.

तरी पण दैवदत्ताच्या पौत्राला युवसंज्ञा प्राप्त होतेच. कारण पौत्रप्रभृतीमध्ये पौत्राचा संग्रह होणारच.

येथें पौत्रप्रभृति जें अपत्य असा पौत्र-पाहिजे,

२- नाही तर पुत्राला व पौत्रालाही होऊं लागेल.

३- येथें पौत्रप्रभृति असें नवीन पद घालवें असा वार्तिककारांचा अभिप्राय समजून नये.

प्रभृति यदपत्यमिति । किं तर्हि । वश्योऽ
भिसवध्यते पौत्रप्रभृतिवश्ये जीवति
यदपत्यमिति ॥ एवमपि देवदत्तस्य द्वौ
पुत्रौ तयो कनीयसि युवसज्ञा प्राप्नोति
भ्रातरि च ज्यायसि [४ १ १६४]
इति ॥ एव तर्ह्यपत्यमेवाभिसवध्यते न तु
पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यम् । नैव
विज्ञायते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति । कथं
तर्हि । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ ३ ॥

वृद्धस्य च पूजाया युवसज्ञा वक्तव्या ।
तत्रभवन्तो गार्गायणा । तत्रभवन्तो
वात्स्यायना ॥ ना पुनरिह पूजा । युवत्व
लोक ईप्सित पूज्युपचर्यते । तत्रभवन्तो
युवतनापचयमाणा प्रीता भवन्ति ॥

प्रभृति याचा अपत्याकडे सन्ध करु नये

तरमग त्याचा कोणीकडे सन्ध करावयाचा?

वशाकडे सन्ध करावयाचा पौत्रप्रभृति
जो वशातील पुरुष तो जिवत असताना
अपत्याला युवसज्ञा होते असा त्याचा अर्थ
हातो

तरी पण पुढील दोषयतोच दवदत्ताला दोन
पुत्र आहेत त्यापैकी थारला जिवत असताना
धारुत्या पुत्राला 'भ्रातरि च ज्यायसि' या
पुढील सूत्राने युवसज्ञा प्राप्त होते

तर मग आता पौत्रप्रभृति याचा अप या
कडे सन्ध करावयाचा, परंतु 'पौत्रप्रभृति
च अपत्य' असा सामानाधिकरण्याने सन्ध
करावयाचा नाही

मग कसा करावयाचा ?

पौत्रप्रभृताचे जे अपत्य असा वैयाधिकर
णाने सन्ध करावयाचा

(वा ३) प्रशसा विरक्षित असेल तर गोत्रा
पत्याला युवसज्ञा होते असे म्हणावे उदा०
तत्रभवन्तो गार्गायणा, तत्रभवता वा स्या
यना

आपत्यो वा गोत्रम् ॥ ४ ॥

अथवापत्यो गोत्रसज्ञो भवतीति
वक्तव्यम् ॥

परमप्रकृतेश्चापत्य ॥ ५ ॥

परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्तव्यम् ॥

आपत्याज्जीवद्वयात्स्वाथ द्वितीयो

युवसंज्ञ ॥ ६ ॥

आपत्याज्जीवद्वयात्स्वार्थे द्वितीय
प्रत्ययो वक्तव्यो युवसज्ञश्च भवतीति
वक्तव्यम् ॥

स चास्त्रियाश्च ॥ ७ ॥

स चास्त्रिया भवतीति वक्तव्यम् ॥

एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ ८ ॥

एव च कृत्वैकोगोत्रग्रहणमनर्थक
भवति ॥

पण येथे गात्रापत्याची प्रशसा कशी बरे
हाते ?

लोकामध्ये युवत्वाची इच्छा केली जाते
तेव्हा युवो म्हणजे हीच येथे प्रशसा होय
तेव्हा सद्धर्तनी अशा गर्गाच्या गोत्रापत्याना
ते वस्तुतः तदग नसून त्यांना तदग म्हणजे हीच
त्याची प्रशसा येथे समजावी

(वा ४) साक्षात् त्रिना परपरेने अप
त्याचे जे अपत्य ते आपत्य होय, त्याला गात्र
म्हणतात

(वा ५) त्या गोत्र या अर्थी मूळ प्रकृताहूनच
एकदम प्रत्यय होतो असे म्हणावे

(वा ६) जीवद्वय वगैरे निमित्ताने युव
सज्ञा होत असेल तेथे अपत्याचे अपत्य असा
त्या अर्थी एकदम वेगळ्या प्रत्ययाच्या पुढे
युवसज्ञक दुसरा प्रत्यय स्वार्थीच होतो असे
म्हणावे

(वा ७) ता स्वार्थी प्रत्यय स्त्रीत्व विवक्षा
असतात मान होत नाही असे म्हणावे

(वा ८) असे वेगळे म्हणजे एने गाने
(४।१।९४) हे सूत्र करावयाचेच नाही

बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् ॥९॥

बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति ।
तत्र विदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य
विदशब्दाद् द्वेकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति ।
वैदः वैदौ । वैदस्यापत्यं बहवो माणवका
इति विगृह्य विदशब्दाद्बहुवृत्तात्तिर्भविष्यति ।
विदा इति ॥

[भ्रातरि च ज्यायसि

॥ ४ । १ । १६४ ॥]

वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थाविरतरे

जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

अन्यग्रहणं किमर्थम् । भ्रातरिति
वर्तते सपिण्डमात्रे यथा स्यात् ॥ अथ
स्थविरतरग्रहणं किमर्थम् । उभयतो
विशिष्टे यथा स्यात्स्थानतो वयस्तत्र ॥
अथ जीवतीति वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं
किमर्थम् । जीवतो जीवति यथा स्यान्मृते
मा भूत् । मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येव
भवितव्यम् ॥

अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवत्युताहो

(वा. ९) बहुत गोत्रापत्यं या अर्थी केलेल्या
प्रत्ययाचा जेथें लोप होतो तेथेंही जशा रीतीनें
सिद्ध होतें. तें असें— 'विदस्य गोत्रापत्यानि
विदाः। विदानामपत्यं माणवकः' असा विग्रह केला
असतां तेथें तो माणवक एक असो किंवा दोन
अघोत मूळ विद शब्दाहूनच एकदम प्रत्यय
होऊन वैदः वैदौ अर्थां रूपं होतील. आणि
'विदस्य गोत्रापत्यं वैदः वैदस्यापत्यानि बहवो
माणवकाः' असा विग्रह केला असतां तेथें मूळ
विद शब्दाहून बहुत अपत्यं या अर्थी एकदम
प्रत्यय होऊन विदाः असें रूप होईल.

(सू. १६५) येथें अन्य शब्द कशा-
करितां वातला आहे ?

अशाकरितां वातला आहे कीं मागे भ्रातरि
असें म्हटलें आहे. आणि ह्या सूत्रानें युवसंज्ञा
तर फक्त सपिण्ड जिवंत असला तरी झाली

५—अविरविः श्यायानं हें सिद्ध होतें (४।१।८९
टीप १२ पहा.)

१—(सू. १६४) पौत्र वर्गरेचें जें प्रपौत्र वर्गरे
अपत्य त्याला गोत्रसंज्ञा न होतां युवसंज्ञा होते. परंतु त्या
अपत्याचा थोरला भाऊ जिवंत असला पाहिजे.

१—(सू. १६५) पौत्र वर्गरेचें जें प्रपौत्र वर्गरे
अपत्य त्याला गोत्र संज्ञा न होतां युवसंज्ञा विकल्पानें
होने परंतु त्या अपत्याचा पिता वर्गरे वंश्य व थोरला
भाऊ जिवंत नसून दुसरा मानानें व वयानें मोठा असा
चुलता वर्गरे कोणी तरी सपिण्ड मनुष्य जिवंत असला

पाहिजे.

आतां येथें स्थविरतरे असें कशाकरितां
म्हटलें आहे ?

मानानें व वयानें अशा दोन्ही बाजूंनीं जो
मोठा सपिण्ड पुरुष त्याचा बोध झाला पाहिजे
म्हणून म्हटलें आहे.

आतां जीवति असें मागून अनुवृत्त येत
असतांना पुनः येथें जीवति असें कशाकरितां
म्हटलें आहे ?

इतर सपिण्ड पुरुष जिवंत असला तरी ज्या
अपत्याला युवसंज्ञा करावयाची तें अपत्य जिवंत
असेल तरच त्याला युवसंज्ञा झाली पाहिजे.
तें अपत्य जर मृत असेल तर त्याला युवसंज्ञा न
झाली पाहिजे. जर तें अपत्य मृत असेल तर
गार्ग्यो मृतः असाच प्रयोग झाला पाहिजे.

आतां येथें गोत्रसंज्ञा आणि युवसंज्ञा यांचा

पाहिजे, आणि ज्या अपत्याला युव संज्ञा करावयाची तें
अपत्यही जिवंत असले पाहिजे.

२—भ्रातरि याचा येथें संबंध होऊं नये याकरितां
अन्य हें पद वातलें आहे. नाहीं तर भ्राता जिवंत
असून आणखी दुसरा सपिण्ड जिवंत असेल तर तेथेंच
युव संज्ञा विकल्पानें होईल.

३—नाहीं तर ज्यायसि याचा अनुवृत्त येऊन
फक्त वयानें मोठा एवढाच अर्थ होईल.

४—युव संज्ञा झाली असतां तर गार्ग्यायण शब्दाचा
प्रयोग त्याच अर्थां झाला असत.

न । किं च प्राप्नोति । वाढ प्राप्नोति न
ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः । किं चातः ।

गोनयूनोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं
भवेत् ।

गोनयूनोः समावेशे को दोषः । तत्कृतं
प्राप्नोति । गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नु
वन्ति । यास्कायनयः लाह्यायनयः । यस्का
दिभ्यो गोत्रे [२.४.६३] इति लुक्प्राप्नोति ॥
यस्कादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यनु-
वर्तनात् ॥ १ ॥

यस्कादिषु न दोषः । किं कारणम् । न

यूनीत्यनुवर्तनात् । न यूनीति तत्रानुवर्तते ।
क प्रकृतम् । न तौत्वलिभ्यः [२.४.६१]
इति ॥

दोषोऽलिविदपञ्चाला न यूनीत्यनुवर्त-
नात् ।

यदि न यूनीत्यनुवर्तते अत्रयः विदाः
पञ्चाला माणवका इति न सिध्यति ॥ नैष
दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । न तौत्व-
लिभ्यः । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रिया
लुग्भवति तौत्वलिभ्यो यूनि न । यस्का
दिभ्यो गोत्रे लुग्भवति यूनि न । तौत्वलिभ्य

समावेश हेतोर्किंवा युवसज्ञा होईल तेथे तिनें
गोनसज्ञेचा नाथ हेतो ?

पण येथे वस्तुतः कसें बरे असावे ?

स्वात्रीनें समावेशच झाला पाहिजे. कारण
येथे एकच सज्ञा व्हावी (१।४।१) असा अधिकार
नाही. मग तसा—

(श्लो. १) गोनसज्ञा आणि युवसज्ञा याचा
समावेश झाला तर दोष काणता ?

युवसज्ञा झाली असता तेथे गोलसज्ञेचे कार्य
म्हणजे गोलसज्ञेमुळे होणारे विधी होऊ लागतील.
ते असे की—यास्कायनय व लाह्यायनयः येथे
यस्कादिभ्यो गोत्रे (२।४।६३) यांनी लुक्
होऊ लागेल.

यस्कादिगणातील शब्दासंबधानें दोष मुळींच
येणार नाही.

काय कारण ?

५—यस्का शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी अण् प्रत्यय
(४।१।१२) व त्याच्य पुढे यवान्त्य अर्थी पित्र
प्रत्यय (४।१।५६) झाला आहे, त्याचा लुक् होऊ
लगेल

६—‘म्यक्ष्त्रिया’ वा ‘यज्ञातून (२।६।१७)
‘न तौत्वलिभ्यः’ यय यून अशी अनुवृत्ति आहे
तसा तेथ युवापत्य या अथा शालेल्या प्रत्ययाचा लुक्
होत नाही असा अर्थ आहे. तशीच अनुवृत्ति येथे
आणून युवापत्य अर्थी प्रत्यय केल्या अमता लुक् होत नाही

कारण असे की तेथे ‘न यूनि’ या पदाची
अनुवृत्ति येत आहे

‘न यूनि’ अशी पदे मागे कोठे बरे आहेत ?
‘न तौत्वलिभ्य (२।४।६१) येथे आहेत.
(श्लो. १) जर ‘न यूनि’ अशी अनुवृत्ति
पुढे चालू होईल तर अर्थाय, विदा, पञ्चालाः
येथे लुक् होणार नाही.

हा दोष येत नाही. अनुवृत्ति केली तरी
ती सवधासहित अनुवृत्ति होईल ती जशी—
न तौत्वलिभ्यः. (२।४।६१) येथे ‘तौत्व-
लिभ्यः’ याचा सवध ‘न यूनि’ याच्याकडे
झाला आहे. तशीच पुढे अनुवृत्ति होते.
तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (२।४।६२)
‘तद्राज प्रत्ययाचा लुक् होतो’ असा या
सूत्राचा एक तात्पर्य झाल्यानंतर ‘युवापत्य
अर्थी प्रत्यय कला असता लुक् होत नाही’

अना गिराया वाक्याथ वरून लुकाचा निषेध करावा
७—अत्रि शब्दाहून गोलपत्य या अर्थी दक् (४
१।२२२), विद शब्दाहून अण् (४।१।१०४) आणि
पञ्चाल शब्दाहून ‘जनपदशब्दात्’ (४।१।६८)
याने अण् या नि ही ठिकाणा पुढे बहुत युवापत्य या
अथा इन् (४।१।९५) प्रत्यय कला अमता त्या इन्
प्रत्ययाचा लुक् (२।४।१८) झाल्यानंतर मागाल दक्
व अण् या प्रत्ययाचा लुक् (२।४।६४, ६५) होतो
तो होणार नाही.

इति निवृत्तम् । यवजोश्च अत्रिभृगुकुत्स-
वसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च लुग्भवति । यूनि
नेत्यपि निवृत्तम् ॥

इह तर्हि काण्व्यायनस्य च्छात्राः
काण्व्यायनीयाः कण्वादिभ्यो गोत्रे
[४.२.१११] इत्यप्रप्राप्नोति ।

कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति
ततः परम् ॥ २ ॥

कण्वादिषु दोषो नास्ति । किं कारणम् ।
न यून्यस्ति ततः परम् । कण्वादिभ्यो

यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते
यश्चात्र कण्वादिभ्यो विहितो न तदन्तं
प्रातिपदिकं यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ
कण्वादिभ्यः ॥

इह तर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरित्येका
गोत्रे [४.१.९३] इत्येतस्मान्नियमात्प्र-
त्ययो न प्राप्नोति ।

एको गोत्रे प्रतिपदं

प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते गोत्राद्यु-
न्यस्त्याम् [९४] इति । तदन्तात्तर्ह्यनेकः

असा निराळा स्वतंत्रच वाक्यार्थ होतो. कारण
तेथें 'न यूनि' एवढाच अनुवृत्ति आहे.
तौत्वलिभ्यः याची अनुवृत्ति नाही. पुढें
'यजजोश्च' (२।४।६४) व 'अत्रिभृगु-
कुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च' (२।४।
६५) या दोन सूत्रांचा 'लुक्' होतो 'असा
एकच वाक्यार्थ आहे. कारण तेथें 'यूनि न'
या पदांचीही अनुवृत्ति नाही.

तर मग आतां गोत्रसंज्ञा आणि युवसंज्ञा
यांचा समावेश होईल तर काण्व्यायनीयाः येथें
कण्वादिभ्यो गोत्रे (४।२।१११) यानें अण्
होऊं लागेल असा दोष येतो.

(श्लो. १) कण्व वगैरे शब्दांसंबंधानें
दोष येत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं युवापत्य अर्थां केलेला
प्रत्यय हा त्या कण्व शब्दाच्या पुढें नाही.
कण्व वगैरे शब्दांहून केलेला जो गोत्रापत्य
अर्थाचा प्रत्यय तदन्त प्रातिपदिकाहून शैषिक

अर्थां अण् प्रत्यय त्यानें सांगितला आहे.
आणि काण्व्यायनीयाः येथें कण्व शब्दाहून
गोत्रापत्य अर्थां जो यच् प्रत्यय केला आहे
तदन्त प्रातिपदिक काण्व्यायन हें नव्हे. आणि
ज्या-फक्-प्रत्ययान्त काण्व्यायन या प्रातिपदि-
काहून अण् प्रत्यय होईल असा दोष दाख-
विला तो फक् प्रत्यय कण्व याहून पुढें केलेला
नव्हे.

तर मग त्या दोन संज्ञांचा जर समावेश
होईल तर औपगवस्यापत्यमौपगविः येथें
एको गोत्रे (४।१।९३) या नियमानुळें इच्
प्रत्यय होणार नाही.

एको गोत्रे असा जरी नियम आहे तरी
युवसंज्ञा झाली असेल तेथें मुद्दाम विशेष रूपानें
'गोत्राद्यून्यस्त्याम्' (४।१।९४) यानें 'एको
गोत्रे' याचा बाध करून प्रत्ययान्ताहून प्रत्यय
करण्यास मोकळीक दिली आहे.

असें असेल तर मग औपगवि याच्या पुढें-
ही अनेक प्रत्यय होऊं लागतील.

८—ह्या वाक्यार्थाचा स्वतंत्र उपयोग नाही. फक्त
पुढे यातील वाढी पदांची अनुवृत्ति होत आहे. म्हणून
येथें अनुवृत्ति करून हा वाक्यार्थ केला आहे.

९—कण्व शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थां यच् (४।१।
१०५), पुढें युवापत्य अर्थां फक् (४।१।१०१) व
ल.च्या पुढें शैषिक अर्थां छ प्रत्यय (४।२।११४) हातां.
त्यां छ प्रत्ययाचा बाध करून अण् प्रत्यय होऊं लागेल.

१०—उपयु शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थां अण् (४।
१।९२) प्रत्यय करून पुढें युवापत्य अर्थां इन् प्रत्यय
(४।१।९५) केला आहे. जर युवापत्याला 'गोत्र-
संज्ञा कायम' असेल तर त्या गोत्रप्रत्ययाचा विवक्षा
असल्यामुळें 'एको गोत्रे' (४।१।९३) या नियमानें
इन् प्रत्यय होणार नाही.

न । किं च प्राप्नोति । वाढ प्राप्नोति न
ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः । किं चातः ।

गोत्रयूनोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं
भवेत् ।

गोत्रयूनोः समावेशे को दोषः । तत्कृतं
प्राप्नोति । गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नु
वन्ति । यास्कायनयः लाह्यायनयः । यस्का-
दिभ्यो गोत्रे [२.४.६३] इति लुक्प्राप्नोति ॥
यस्कादिषु न दोषोऽस्ति न यूनित्यनु-
वर्तनात् ॥ १ ॥

यस्कादिषु न दोषः । किं कारणम् । न

यूनीत्यनुवर्तनात् । न यूनीति तत्रानुवर्तते ।
क प्रकृतम् । न तौत्वलिभ्यः [२.४.६१]
इति ॥

दोषोऽतिविदपञ्चाला न यूनीत्यनुवर्त-
नात् ।

यदि न यूनीत्यनुवर्तते अत्रयः विदाः
पञ्चाला माणवका इति न सिध्यति ॥ नैष
दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । न तौत्व-
लिभ्यः । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रिया
लुग्भवति तौत्वलिभ्यो यूनि न । यस्का-
दिभ्यो गोत्रे लुग्भवति यूनि न । तौत्वलिभ्य

समावेश होतो किंवा युवसंज्ञा होईल तेथें तिणें
गो-संज्ञेचा बाध होतो ?

पण येथें वस्तुतः कसें बरें असावें ?

खात्रीनं समावेशच झाला पाहिजे. कारण
येथें एकच संज्ञा न्हावी (१।४।१) असा अधिकार
नाहीं. मग तसा—

(श्लो. १) गोत्रसंज्ञा आणि युवसंज्ञा याचा
समावेश झाला तर दोष काणता ?

युवसंज्ञा झाली असता तेथे गोत्रसंज्ञेचें कार्य
म्हणजे गोत्रसंज्ञेमुळे होणारे विधी होऊ लागतील.
ते असे री-यास्कायनय. व लाह्यायनय येथें
यस्कादिभ्यो गोत्रे (२।४।६३) यांनं लुक्
होऊ लागेल.

यस्कादि गणातील शब्दासंबंधानें दोष मुळींच
येणार नाही.

काय कारण ?

५—यस्क शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थी अण् प्रत्यय
(४।१।१२) व त्याच्यापुढे युवापत्य अर्थी फिज
प्रत्यय (४।१।२५) झाला आहे, त्याचा लुक् होऊ
लगेल.

६—‘प्यक्षत्रिया०’ या सूत्रातून (२।४।७)
‘न तौत्वलिभ्यः’ यव यूनि अशी अनुवृत्ति आहे
तेन्ना तेव युवापत्य या अर्थी शालेत्या प्रत्ययाचा लुक्
होत नाही असा आहे. तरीच अनुवृत्ति येथें
आणून युवापत्य अर्थी प्रत्यय केला अमता लुक् होत नाही

कारण असें कीं तेथें ‘न यूनि’ या पदाची
अनुवृत्ति येत आहे

‘न यूनि’ अशीं पदें मागें कोठें बरें आहेत ?
‘न तौत्वलिभ्यः’ (२।४।६१) येथें आहेत.
(श्लो. १) जर ‘न यूनि’ अशी अनुवृत्ति
पुढें चालू होईल तर अत्रयः, विदा, पञ्चालाः
येथें लुक् होणार नाही.

हा दोष येत नाही. अनुवृत्ति केली तरी
ती सवधासहित अनुवृत्ति होईल ती अशी—
न तौत्वलिभ्यः (२।४।६१) येथें ‘तौत्व-
लिभ्यः’ याचा संबंध ‘न यूनि’ याच्याकडे
झाला आहे. तरीच पुढें अनुवृत्ति होते.
तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (२।४।६२)
‘तद्राज प्रत्ययाचा लुक् होतो’ असा या
सूत्राचा एक वाक्यार्थ झाल्यानंतर ‘युवापत्य
अर्थी प्रत्यय केला असता लुक् होत नाही’

जसा निराप्य वाक्यार्थ करून लुकाचा निषेध करावा

७—अत्रि शब्दाहून गात्रापत्य या अर्थी ङक् (४
२।१२२), विद शब्दाहून अण् (४।१।२०४) आणि
पञ्चल शब्दाहून ‘जनपदशब्दात्’ (४।१।२६८)
यान अण् या तन्ही ठिकाणा पुढें बहुत युवापत्य या
अर्थी इण् (४।१।२५) प्रत्यय केला अमता त्या इण्
प्रत्ययाचा लुक् (२।४।२८) झाल्यानंतर मागाल ङक्
व अण् या प्रत्ययाचा लुक् (२।४।६४, ६५) होतो
तो होणार नाही.

इति निवृत्तम् । यञ्बोश्च अत्रिभृगुकुत्स-
वसिष्ठगोतमाद्गोत्रोभ्यश्च लुग्भवति । यून
नेत्यपि निवृत्तम् ॥

इह तर्हि काण्व्यायनस्य च्छात्राः
काण्व्यायनीयाः कण्वादिभ्यो गोत्रे
[४.२.१११] इत्यप्राप्नोति ।

कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति
ततः परम् ॥ २ ॥

कण्वादिषु दोषो नास्ति । किं कारणम् ।
न यून्यस्ति ततः परम् । कण्वादिभ्यो

यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते
यश्चात्र कण्वादिभ्यो विहितो न तदन्तं
प्रातिपदिकं यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ
कण्वादिभ्यः ॥

इह तर्हिपगवस्यापत्यमौपगविरित्येका
गोत्रे [४.१.९३] इत्येतस्मान्नियमात्प्र-
त्ययो न प्राप्नोति ।

एको गोत्रे प्रतिपदं

प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते गोत्राद्यु-
न्यस्त्रियाम् [९४] इति । तदन्तात्तर्ह्यनेकः

असा निराळा स्वतंत्रच वाक्यार्थ होतो. कारण
तेथें 'न यून' एवढीच अनुवृत्ति आहे.
तौल्यलिभ्यः याची अनुवृत्ति नाही. पुढें
'यञ्बोश्च' (२।४।६४) व 'अत्रिभृगु-
कुत्सवसिष्ठगोतमाद्गोत्रोभ्यश्च' (२।४।
६५) या दोन मुत्रांचा 'लुक्' होतो 'असा
एकच वाक्यार्थ आहे. कारण तेथें 'यून' न
या पदांचीही अनुवृत्ति नाही.

तर मग आतां गोत्रसंज्ञा आणि युवसंज्ञा
यांचा समावेश होईल तर काण्व्यायनीयाः येथें
कण्वादिभ्यो गोत्रे (४।२।१११) यानें अण्
होऊ लागेल असा दोष येतो

(श्लो. १) कण्व वगैरे शब्दांसंबंधानें
दोष येत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं युवापत्य अर्थां केलेला
प्रत्यय हा त्या कण्व शब्दाच्या पुढें नाही.
कण्व वगैरे शब्दांहून केलेला जो गोत्रापत्य
अर्थाचा प्रत्यय तदन्त प्रातिपदिकाहून शैषिक

अर्थां अण् प्रत्यय त्यानें सांगितला आहे.
आणि काण्व्यायनीयाः येथें कण्व शब्दाहून
गोत्रापत्य अर्थां जो यञ् प्रत्यय केला आहे
तदन्त प्रातिपदिक काण्व्यायन हें नव्हे. आणि
ज्या-फक्-प्रत्ययान्त काण्व्यायन या प्रातिपदि-
काहून अण् प्रत्यय होईल असा दोष दाख-
विला तो फक् प्रत्यय कण्व याहून पुढें केलेला
नव्हे.

तर मग त्या दोन संज्ञांचा जर समावेश
होईल तर औपगवस्यापत्यमौपगविः येथें
एको गोत्रे (४।१।९३) या नियमासुद्धें इव्
प्रत्यय होणार नाही.

एको गोत्रे असा जरी नियम आहे तरी
युवसंज्ञा झाली असेल तेथें मुद्दाम विशेष रूपानें
'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' (४।१।९४) यानें 'एको
गोत्रे' याचा वाच करून प्रत्ययान्ताहून प्रत्यय
करण्यास मोकळीक दिली आहे. —

असें असेल तर मग औपगवि याच्या पुढें-
ही अनेक प्रत्यय होऊं लागतील.

८—आ वाक्यार्थाचा स्वतंत्र उपयोग नाही. फक्त
पुढे यांतील वांही पदांची अनुवृत्ति होत आहे. म्हणून
येथे अनुवृत्ति करून हा वाक्यार्थ केला आहे.

९—कण्व शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थां यञ् (४।१।
१०५), पुढें युवापत्य अर्थां फक् (४।१।१०६) व
त्याच्या पुढें शैषिक अर्थां छ प्रत्यय (४।२।११४) हाता-
र्यां छ प्रत्ययाचा वाच करून अण् प्रत्यय होऊं लागेल.

१०—उपपु शब्दाहून गोत्रापत्य अर्थां अण् (४।
१।९२) प्रत्यय करून पुढें युवापत्य अर्थां इन् प्रत्यय
(४।१।९५) केला आहे. जर युवापत्याला गोत्र-
संज्ञा कायम असेल तर त्या गोत्रप्रत्ययाची विवक्षा
असल्यासुद्धें 'एको गोत्रे' (४।१।९३) या नियमानें
इन् प्रत्यय होणार नाही.

प्रत्ययः प्राप्नोति ।

गोत्राद्युनि च तत्स्मरेत् ।

गोत्राद्यन्यस्त्रियामिति तत्स्मरेत् । किम् ।

एक इत्येव ॥

गोत्रे तर्ह्यलुगुक्त स यू-यपि प्राप्नोति ।

अस्तु । पूनर्युनि लुभात्रेप्यति । नैव शक्यम् । फक्फिबोर्दोष स्यात् । शालङ्के-
र्यूनश्चात्रा शालङ्का । पैलस्य पैलीया ।

फक्फिबोरन्यतरस्याम् [४.१.९१] इत्य-
न्यतरस्या श्रवणं प्रसज्येत । तस्माद्युनस-
ज्ञाया गोत्रसज्ञाया प्रतिषेधो प्रकृत्य ॥ न
वक्तव्यः । तुर्नियामकः । तु क्रियते स
नियामको भविष्यति । जीवति तु वक्ष्ये
ऽपत्यं युनसज्ञमेव भवतीति ॥

यदि तर्हि युवसज्ञाया गोत्रसज्ञा न
भवति य इष्यन्ते यूनि गोत्राद्या विधयस्ते

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् यानेही पण तसेच
सांगितले आहे

तसे म्हणजे कसे ?

‘एको गोत्रे’ याप्रमाणे ‘गोत्राद्यन्य०’ याने
ही एकच युवापत्य प्रत्यय करणाबद्दल नियम
केला आहे

तर मग आता युवापत्याला गोत्र सज्ञा
असेल तर गोत्र प्रत्ययाच्या लुकाचा जा निषेध
सांगितला आहे (४।१।८९) तो युवा
पत्य प्रत्ययाच्या लुकाविषयीही प्रोक्त होता

प्राप्त होत असेल तर होऊ दे ‘यूनि लुक्’
(४।१।९०) याने त्याचा नाश करून लुक्
होईल.

असें करणें शक्य नाही कारण फक् व
पिञ् प्रत्यय जथें असतील तेथें दोष येतो युव
प्रत्ययान्त शालङ्कि शब्दाहून त्याचे शिष्य या
अर्थी शैषिण अण् प्रत्यय होऊन शालङ्का
असें रूप होतें. तसेच युव-प्रत्ययान्त पैल

शब्दाहून त्याचे शिष्य या शैषिक अर्थी छ
प्रत्यय होऊन पैलीया असें रूप होतें तेथें फक्
व पिञ् या युवापत्य प्रत्ययाचा लुक् ‘फक्फिबो-
रन्यतरस्याम्’ (४।१।९१) याने विकल्पानें
होईल त्याणि त्यामुळे त प्रत्यय एम्हा तेथें
राहतील तेम्हा युव सजेनें गात्र सजेचा शोध
होतो असें येथें वचन करावयास पाहिजे.

तसें वचन करावयास नको कारण तु
शब्द हा तसा नियम करील ‘जीवति तु वक्ष्ये
युवा’ या युनसज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रामध्यें जो
‘तु’ शब्द घातला आहे त्यावरून असा नियम
होतो की-वशातील पुरुष निवत असताना
पौत्र वगैरेच्या अपत्याला युव सज्ञाच होते
म्हणजे गोत्र सज्ञा हात नाहीं.

आता जर युन सज्ञा झाली असता तेथें
गात्र सज्ञा होत नाहीं तर युवापत्य अर्थी
प्रत्यय केश असता तेथें जे गोत्र सजेवर अव-
लंबून होणारे विधी इष्ट आहेत ते सिद्ध

१—जत्र शब्दाहून गात्रापत्य अर्थी ढक् (४।
१।१२२) व त्याचे पुढ्यवर्त्य अर्थी इन् प्रत्यय झाल्या
नंतर (४।१।९१) त्याचा नाश होऊन (४।१।८८)
त्याचा पुढे शैषिक प्रत्यय काव्य असताना निषेध
होऊ लागेल

२—देवादि गणसभ्य (४।१।९९) शालङ्कि
असा शब्द आहे तेथें गोत्रापत्य अर्थी इन् प्रत्यय झाला
अद त् पुढे युवापत्य अथा वगैरेला फक् प्रत्ययाचा
‘फक्फिबोर्दोष’ याने लुक् झाल्यानंतर युवप्रत्ययात
शालङ्कि शब्द हाता तसेच गोत्रापत्य अर्थी अण्

प्रत्यय (४।१।१८) कोट्या पैल शब्द आहे त्याहून
युवापत्य अर्थी कल्ल्या पिञ् (४।१।९०) प्रत्ययाचा
‘फक्फिबोर्दोष’ याने लुक् झाल्यानंतर युवप्रत्ययान्त
पल शब्द होता युवापत्याला गोत्र सज्ञा नसल्यामुळे
पैलादिभ्यश्च यात्रा ‘गोत्राद्युनाचि’ हा निषेध हात
नाहा म्हणून पुढे शैषिक प्रत्यय कला असता फक्
रूप हात युवापत्याला गोत्र सज्ञा झाले तर आणि
त्या वेळीं युनि लुक्’ याने लुक् झाले तर फक् व पिञ्
याचा लुक् विधाने ढक् लागेल हा दोष येता

न सिध्यन्ति । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो बुञ्ज प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि राजन्याद् बुञ्जनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥ ३ ॥

यद्यं बुञ्जिधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति । युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते । किंगोत्रोऽसि माणवक । गार्ग्यायणः । किंगोत्रोऽसि माणवक । वात्स्यायनः ॥ अथेतज्ज्ञाप्यत औपगवेर्यून-श्चात्त्रा औपगवीयाः इवो गोत्र इत्यण्प्रा-होणार नार्हीत. गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यायण-कम्, गार्ग्यायणानां किञ्चित् गार्ग्यायणकम् तसंच गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः येथं गोत्र प्रत्ययाहून सांगितलेला बुञ् प्रत्यय (४।२। ३९, ४।३। १२६, ४।३। १९९) प्राप्त होत नार्ही.

तर मग आतां—

राजन्य आणि मनुष्य या शब्दांहून जो बुञ् प्रत्यय (४।२।३९) सांगितला आहे त्यावरून 'अपत्य अधिकाराच्या पुढे लौकिक गोत्र ध्यावे' अशा अर्थाचे ज्ञापन होतें; आणि युवापत्य-प्रत्ययान्तापासून अपत्य अर्थाचा शोध होत असल्यामुळे त्याला गोत्र असे लोकां-मध्ये म्हटलें जातें. असे पहा की 'हे माणवका, तुझें गोत्र काय ?' या प्रश्नाचें उत्तर 'मी वात्स्यायन आहे' असे दुसरा देतो.

पण हें ज्ञापक वेतलें तर औपगवेश्वात्त्रा औपगवीयाः येथें युवापत्यार्थक औपगवि या इज्-प्रत्ययान्ताला गोत्रापत्यार्थक इज्-प्रत्यया-न्ताहून सांगितलेला अण् प्रत्यय होऊं लागेल.

त्या ज्ञापकाचा उपयोग समूह या अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असेल तरच करावा; अन्यत्

प्नोति । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामूहिकेषु ज्ञापकं गार्ग्यायणानां कि-ञ्चिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो बुञ् न प्राप्नोति । बुञ्जिधौ ज्ञापकम् । बुञ्जिधावेतज्ज्ञाप-कम् । यदि बुञ्जिधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यून-श्चात्त्राः शालङ्काः इवो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथमौ-पगवेर्यूनश्चात्त्रा औपगवीयाः । इवो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति । नैप दोषः । गोत्रेणात्रेवं विशेषयिष्यामः । गोत्रे य इञ्जिहित इति ॥ [वृद्धस्यच पूजयाम् ४।१।१६६॥

कह नये.

पण समूह या अर्थी प्रत्यय कर्तव्य अस-तांनाच या ज्ञापकाचा उपयोग करावयाचा असें असेल तर गार्ग्यायणानां किञ्चित् गार्ग्यायणकम् तसंच गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः येथें गोत्र-प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला बुञ् प्रत्यय होणार नार्ही.

असें असेल तर बुञ् प्रत्यय करण्यापुरतेंच तें ज्ञापक समजावें.

जर तें ज्ञापक बुञ् प्रत्यय करण्यापुरतेंच घेतलें तर युवापत्यवाचक जो शालङ्कि शब्द त्याहून त्याचे छाल वा अर्थी गोत्रापत्य-वाचक इज्-प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला शैषिक अण् प्रत्यय होणार नार्ही.

तर मग तें ज्ञापक मोघमच असूं दे.

पण तसें मोघम ज्ञापक घेतलें तर औपग-वेश्वात्त्राः औपगवीयाः येथें औपगवि वा युवा-पत्यार्थक-प्रत्ययान्ताहून छ प्रत्ययाचा वाध करून 'इजश्च' यानें अण् प्रत्यय होऊं लागेल.

हा दोष येत नार्ही. कारण गोत्र या अर्थी केलेला जो इज् प्रत्यय अशा अर्थाचे 'गोत्रे' हें इज् प्रत्ययाचें विशेषण करतां येईल.

१३-मार्गे ४।१।१० पृ. ११८ प. ८ पाह्यें.

१—(य. १६६) मार्गे (४।१।१६३ वा. ३)

पहा. हें वार्तिक तसेंच सू. १६२ वा. २ हीं दोन वार्तिकें नृशपाठानर्थ्ये कोणां नरी घातली आहेत.

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ ४।१।१६७॥]

जनपदशब्दात्क्षत्रियादश्च

॥ ४।१।१६८ ॥

क्षत्रियादेकराजात्संघप्रतिपेधार्थम् ॥ १ ॥

क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । संघप्रतिपेधार्थम् । संघान्मा भूत् । पञ्चालानामपत्यम् विदेहानामपत्यमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुक् पञ्चाला इत्येतद्भवति । यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्स्मिञ्चालु-

ग्भविष्यति ॥ इदं तर्हि क्षौद्रकाणामपत्यम् मालवानामपत्यमिति । अत्रापि क्षौद्रक्यः मालव्य इति नैतत्तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा । किं तर्हि । तेषामेव कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिंश्चिदस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्स्मिञ्चालुग्भविष्यति ॥

अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यवैदेहिः ।

क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् ॥ २ ॥

(सू. १६८ वा. १) क्षत्रिय राजा जर एकच विवक्षित असेल तरच त्याहून प्रत्यय होतो असें म्हणावें.

याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा कीं, क्षत्रियाचा संघ असेल तेथे त्याहून प्रत्यय न झाला पाहिजे. उदा०—पञ्चालानामपत्यम् तसेंच विदेहानामपत्यम् या अर्थी अनेक पञ्चालवाचक तसेंच अनेक विदेहवाचक अशा पञ्चाल व विदेह शब्दाहून प्रत्यय न झाला पाहिजे.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण पञ्चाल शब्दाहून बहुत गोघ्रापत्ये या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् झाला म्हणजेच पञ्चाल शब्दाला बहुत पञ्चाल राजे असा अर्थ येणार, त्याहून जर हा प्रत्यय होईल तर तो युवापत्य अर्थीच होईल. आणि असा युवापत्य अर्थी प्रत्यय झाला तर त्याचा लुक् (२।४।५८) होणारच. आणि पूर्वीच्या गोघ्रापत्य अर्थी केलेल्या प्रत्ययाच्या लुकाचा निषेधच (४।१।८९)

होणार.

तर मग क्षौद्रकाणामपत्यम् तसेंच मालवानामपत्यम् या अर्थी अनेक क्षौद्रक व अनेक मालव या अर्थीच्या क्षौद्रक व मालव शब्दाहून हा तद्राज प्रत्यय झाला पाहिजे.

येथे देखील क्षौद्रक्य व मालव्य असें काही त्याच्या नोकरचाकराला म्हणत नाहीत; तर त्याच्या वशातीलच कोणत्या तरी पुरुषाला तसें म्हणता येतें. तेव्हा त्याहून हा तद्राज प्रत्यय होईल, तो युवापत्य अर्थीच होईल; आणि युवापत्य अर्थीच झाला तर पूर्वीप्रमाणें त्या प्रत्ययाचा लुक् व गोघ्रा प्रत्ययाचा अलुक् होणारच.

आता या सूत्रामध्ये क्षत्रिय शब्द कशा करिता घातला आहे ?

विदेह नावाचा कोणी एक ब्राह्मण आहे. त्या विदेह शब्दाहून अपत्य अर्थी इन् प्रत्यय (४।१।९५) होऊन वैदेहिः असेंच रूप होतें. तेथे हा अण् प्रत्यय न झाला पाहिजे.

(वा. २) येथे क्षत्रिय ग्रहण व्यर्थ आहे या-

१—(सू. १६७) मार्ग (४।१।१६२ वा २) पहा.

१—(सू. १६८) देशविशेषवाचक असा शब्द ज्या देशाच्या क्षत्रिय राजाला लागू पडतो त्याहून अपत्य या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—पञ्चाल देशाच्या राजाला पञ्चाल म्हणतात त्याचा पुत्र पञ्चाल होय.

२—एकदरीत बहुत पञ्चाल राजे या अर्थी पञ्चाल असा शब्दच तयार होत नाही आणि पञ्चाल हा जो शब्द तयार होतो तो जनपद शब्द नव्हे.

३—आणि विदेह म्हणून एक प्रकारचा देशही आहे. तेव्हा विदेह हा जनपद शब्द आहे.

किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं बाह्यादिप्रभृ-
तिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽ-
न्यत्र तेषां प्रतिषेध इति । अपरमुक्तमन-
भिधानादिति ॥

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य
राजन्यप्रत्ययवत् ॥ ३ ॥

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राज-
न्यप्रत्ययवत्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् ।
पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ॥

पूरोरण्वक्तव्यः पौरवः ॥

पाण्डोर्दण्वक्तव्यः । पाण्डवः ॥

[सार्वभौमगान्धारिभ्यां च

॥ ४।१।१६९ ॥]

इन्द्रमगधकलिङ्गसूरमसादण्

॥ ४।१।१७० ॥

अणो व्यङ्ग्येभ्यो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

अणो व्यङ्ग्येभ्यो विप्रतिषेधेन भवन्ति
विप्रतिषेधेन । अणोऽवकाशः । आङ्गः
वाङ्गः । व्यङ्गोऽवकाशः । आम्बष्ठवः
सौवीर्यः । इहोभयं प्राप्नोति । दार्व्यः ॥
पयस्यावकाशः । निचक नैचक्यः । अणः
स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नीप नैप्यः ॥
इवोऽवकाशः । आजमीढिः आजक्रन्दिः ।
अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । वुध

संबन्धानं सांगितल्लेख आह ।

ते काय सांगितल्लेख आह ?

एकं तर 'बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं
गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः'
(४।१।१६ वा. १) अस्मै सांगितल्लेख आह;
आणि दुसरे 'अनभिधानात्' (३।२।१ वा. ५)
अस्मै सांगितल्लेख आह.

(वा. ३) क्षत्रियविशेषवाचक 'शब्दाद्भू-
जे हे अपत्य अर्थी अण् वर्गरे तद्राजसंज्ञक
प्रत्यय सांगितले आहेत ते प्रत्यय, तोच शब्द
देशविशेषवाचक घेतला असेल तेव्हां त्याहून
' त्याचा राजा ' या अर्थी होतात अस्मै म्हणावे.
उदा० पञ्चाल देशाचा राजा या अर्थी पञ्चा-
लानां राजा पाञ्चालः अस्मै होत.

पूरोरण् वक्तव्यः म्हणजे देशविशेषवाचक
पूर्व शब्दाद्भूज 'त्याचा राजा' या अर्थी अण्
प्रत्यय होतो अस्मै म्हणावे; उदा० पौरवः.

तस्मै पाण्डोर्दण्व् वक्तव्यः म्हणजे देश-

विशेषवाचक पाण्डु शब्दाद्भूज 'त्याचा राजा'
या अर्थी दण्व् प्रत्यय होतो अस्मै म्हणावे.
उदा० पाण्डवः.

(सू. १७० वा. १) ह्या अण् प्रत्यया-
पेक्षां पुढील तीन सूत्रांनी क्रमानें सांगितलेले
व्यङ्, ण्य, आणि इन् हे प्रत्यय विप्रतिषेधानें
होतात. आङ्गः व वाङ्गः येथें ह्या अण्
प्रत्ययाला अवकाश आहे व आम्बष्ठवः व
सौवीर्यः येथें व्यङ् प्रत्ययाला अवकाश आहे.
पण दार्वस्यापत्यं दार्व्यः येथें दोघांची प्राप्ति
येते. तस्मैच निचकस्यापत्यं नैचक्यः येथें
ण्य प्रत्ययाला अवकाश आहे; अण् प्रत्य-
याला अवकाश पूर्वी दाखविलाच आहे; पण
नीपस्यापत्यं नैप्यः येथें दोघांची प्राप्ति येते.
तस्मैच, आजमीढिः व आजक्रन्दिः येथें इन्
प्रत्ययाला अवकाश आहे; व अण् प्रत्ययाला
अवकाश पूर्वी दाखविलाच आहे; पण
मुधस्यापत्यं वीधिः येथें दोघांची प्राप्ति येते.

१—(सू. १६९) सार्वभौम आणि गान्धारि या
दोन्ही शब्दांचे प्रत्येकी दोन अर्थे राजविशेष आणि
देशविशेष असे आहेत. सार्वभौम राजविशेषवाचक अशा
त्या शब्दाद्भूज असले अर्थी अण् प्रत्यय होतो. आणि
देशविशेषवाचक अशा त्या शब्दाद्भूज त्याचा राजा
या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. त्याच (४।१।१७०)
प्रत्ययाचा हा अपवाद आहे. उदा० सार्वभौमः; गान्धारिः.

१—(सू. १७०) नीप अण् प्रत्ययाचे आहेत
असे शब्द आणि नगध कलिङ्ग व सूरस हे शब्द
राजा या अर्थी घेतले तर त्याहून असले अर्थी आणि
देश अर्थी घेतले तर त्याहून त्याचा राजा या अर्थी
अण् प्रत्यय होतो. उदा० नीपः, नगधः, कलिङ्गः,
सूरसः.

बौधिः ॥ व्यङ्ग्यञो भवन्ति विप्रति-
पेधेन ॥

व्यङ्गः कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ २ ॥

व्यङ्गः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति विप्र-
तिपेधेन । व्यङ्गोऽवकाशः । आवन्त्यः
कौन्त्यः । ण्यस्य स एव । नैशो नाम
जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति
विप्रतिपेधेन । नैश्यः ॥

[वृद्धेत्कोसलाजादाव्यङ्ग]

॥ ४।१।१७१ ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ ४।१।१७२ ॥

तेष्वां या सर्वे ठिकाणी व्यङ्ग्यं, ण्यं व इञ्
हे प्रत्यय विप्रतिपेधानं होतात.

(वा. २) पुढील सूत्रानें सांगितलेल्या
व्यङ्ग्य प्रत्ययाचा त्याच्या पुढील सूत्रानें सांगि-
तलेल्या ण्य प्रत्ययानें बाध होतो:-आवन्त्यः
कौन्त्यः येथें व्यङ्ग्य प्रत्ययाला अवकाश आहे;
व ण्य प्रत्ययाला अवकाश पूर्वी दाखविलाच
आहे; पण जनपदवाचक नैश शब्दाहून
दोषाची प्राप्ति येते. तेथें ण्य प्रत्यय विप्रतिपेधानें

साल्वाचयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्म-
कादिच् ॥ ४।१।१७३ ॥

ते तद्राजाः ॥ ४।१।१७४ ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ ४।१।१७५ ॥

कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोडाद्यर्थम्

॥ १ ॥

कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । किं प्रयो-
जनम् । चोडाद्यर्थम् । चोडः कडेरः केरलः ।

[स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च

॥ ४।१।१७६ ॥]

अंतश्च ॥ ४।१।१७७ ॥

होतो. उदा० नैशस्य राजा नैश्यः.

(सू. १७५) ह्या सूत्रामध्ये एकटा कम्बोज
शब्द उच्चारला आहे. तेथे 'कम्बोजादिभ्यः'
असे म्हणावें.

याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा कीं चोड वगैरे शब्दांच्या
पुढील अच् प्रत्ययाचा लुक् झाला पाहिजे.
उदा०-चोडः, कडेरः, केरलः, शकः, यवनः.

१-(सू. १७१) वृद्धसञ्जक शब्द, म्हणजे इका-
रान्त शब्द आणि कोसल व अजाद हे शब्द राजवा-
चक घेतले तर त्याहून अपत्य अर्थी, आणि देशवाचक
घेतले तर त्याचा राजा या अर्थी व्यङ्ग्य प्रत्यय होतो.
उदा०-आवन्त्यः, आवन्त्यः, कौन्त्यः, आजायः.

१-(सू. १७२) कुरु शब्द आणि नकार वर्ण आदि
असल शब्द, हे राजवाचक घेतले तर त्याहून अपत्य
अर्थी, आणि देशवाचक घेतले तर त्याहून त्याचा राजा
या अर्थी ण्य प्रत्यय होतो. उदा०-कौरव्यः, नैषध्यः.

१-(सू. १७३) साल्व देशातील जे उदुम्बर
वगैरे पोद्देश तद्वाचक जे शब्द आणि प्रत्यग्रथ, कलकूट,
व अश्मक हे शब्द याहून ते जर राजवाचक घेतले तर
अपत्य अर्थी आणि देशवाचक घेतले तर त्याचा
राजा याअर्थी इच् प्रत्यय होतो. उदा०-औदुम्बरिः प्रात्य-
ग्रथिः, कलकूटिः, आश्मकिः.

१-(सू. १७४) अच् प्रत्ययाला (४।१।१६८)

वारम करून इच् (४।१।१७३) प्रत्ययापर्यंत
जे प्रत्यय त्यांना तद्राज अशी सज्ञा होते. तद्राज
संज्ञेमुळे बहुत्व विवक्षा असताना लुक् (१।४.६२)
होतो.

१-(१७५) जनपद शब्दावृत्त (४।१।१६८)
या सूत्रानें कम्बोज वगैरे शब्दाहून केलेल्या अच् प्रत्य-
याचा लुक् होतो उदा०-कम्बोज, चोलः.

१-(सू. १७६) अवन्ति व कुन्ति या
शब्दांच्या पुढील जो व्यङ्ग्य हा तद्राज प्रत्यय आणि
कुरु शब्दाच्या पुढील जो ण्य हा तद्राज प्रत्यय त्याचा
झाला विवक्षा असताना लुक् होतो. उदा०-अवन्ती,
कुन्ती, कुरु

१-(सू. १७७) तद्राज सञ्जक जो 'ज'
प्रात्यय त्याचा स्त्रीत्व विवक्षा असताना लुक् होतो. उदा०
शस्त्रसेनी.

इह क्रमाम्न भवति । आम्बष्ठया
सौवीर्या । अत इत्युच्यते न चैपोऽकारः ।
तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति ।
अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो
लुग्वचनात् ॥ १ ॥

अत इति तदन्तस्याग्रहणम् । किं कार-
णम् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् । यद-
यमवन्त्यादिभ्यो लुक् शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो नात्र तदन्तविधिर्भवतीति ॥

पश्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पशूः रक्षाः
असुरी ।

यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्वादिभ्यः
॥ २ ॥

यदयं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः
[४. १. १७८] इति प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति पश्वादिभ्यो
लुगिति ॥

[न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः
॥ ४ । १ । १७८ ॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्या-
करणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

(सू. १७७) आम्बष्ठया व सौवीर्या येथें
ज्यङ् प्रत्ययाचा (४।१।१७१) ह्या प्रस्तुत
सूत्रानें लुक् कां होत नाही ?

सूत्रामध्ये अतः असें म्हटलें आहे. आणि
येथें तर अ एवढाच प्रत्यय नाही; तर य
प्रत्यय आहे.

पण तदन्तविधि (१।१।७२) होऊन
अकारान्ताचा लुक् प्राप्त होतो ना ?

हें मनांत आणून वार्तिककार म्हणतात—
(वा. १) सूत्रामध्ये अतः या शब्दानें
अकारान्ताचें ग्रहण करावयाचें नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं पूर्वं सूत्रानें अवन्ति वगैरे
शब्दांच्या पुढील अकारान्त प्रत्ययाचा जो
आचार्यांनी लुक् सांगितला आहे त्यावरून
त्यांनीं असें सुचविलें आहे कीं अतश्च या

सूत्रामध्ये तदन्तविधि होत नाही.

पश्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः म्हणजे पशू वगैरे जे
पश्वादि गणांतील शब्द त्यांच्या पुढील तद्राज-
संज्ञक अण् प्रत्ययाचा (५।३।११७) लुक्
होतो असें म्हणावें. उदा-पशूः, रक्षाः, असुरी.

(वा. २) यौधेयादि गणांतील शब्दांच्या
पुढील तद्राज-संज्ञक अण् प्रत्ययाच्या (५।३।-
११७) लुकाचा जो 'न प्राच्यभर्गादियौधे-
यादिभ्यः' या पुढील सूत्रानें आचार्यांनीं
निषेध केला आहे, त्यावरून त्यांनीं असें सुच-
विलें आहे कीं पशू वगैरे शब्दांच्या पुढील
स्वार्थिक तद्राज प्रत्ययाचाही यानें लुक् होतो.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतञ्जलींनीं रचिलेल्या
व्याकरणमहाभाष्याच्या चवथ्या अध्यायाच्या
पहिल्या पादांतील चवथें आह्निक समाप्त झालें
व पादही समाप्त झाला.

२ ह्या अपत्यप्रत्यय प्रकरणांत तद्राज प्रत्यय
(४।१।१६८) आहेत, आणि स्वार्थिकप्रत्यय
प्रकरणांत तद्राज प्रत्यय (५।३।११२) आहेत.
तसें तद्राज प्रत्ययाचा लुक्ही (४।१।१७४) ह्या
अपत्यप्रत्यय प्रकरणांत सांगितला आहे; आणि दुसऱ्या
अध्यायांतला (२।४।६२) सांगितला आहे. नेहमीं तो
लुक् दोन्ही ठिकाणांच्या तद्राज प्रत्ययांचा होईल. परंतु
ह्या अपत्यप्रत्यय प्रकरणांत सांगितलेला लुक् ह्या प्रक-

करणातील जे तद्राज प्रत्यय त्यांचाच होईल म्हणून हें
वचन केलें आहे.

१—(सू. १७८) पूर्वेकडील देशाचे वाचक शब्द,
भर्गादि गणांतील शब्द आणि यौधेयादि गणांतील
शब्द यांच्या पुढील तद्राज प्रत्ययाचा लुक् होत
नाहीं. उदा०—पान्चाली, भागो, यौधेया.

तेन रक्तं रागात् ॥ ४ । २ । १ ॥

रागादिति किमर्थम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधाना-

दुपाध्यानार्थक्यम् ॥ १ ॥

रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधाना दुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्यरागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधान स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

लाक्षारोचनाढक् ॥ ४ । २ । २ ॥

ठक्प्रकरणे शकलकर्ममाभ्यामुप-

संख्यानम् ॥ १ ॥

ठक्प्रकरणे शकलकर्ममाभ्यामुपसंख्यान

कर्तव्यम् । शाकलिकम् कार्दमिकम् ॥

नील्या अन् ॥ १ ॥

नील्या अन्वक्तव्य । नील्या रक्त नीलम् ॥

पीतात्कन् ॥ ३ ॥

पीतात्कन्वक्तव्यः । पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तर तस्मात्लुप्तवक्तव्य ॥

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् ॥ ४ ॥

हरिद्रामहारजनाभ्यामन्वक्तव्य । हरिद्रम् माहारजनम् ॥

रागादित्युच्यते तत्रेदं न लिख्यति हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ कापायौ गर्दभस्य

(सू. १) येन रागात् असे कशाकरिता म्हुटलें आहे ?

देवदत्तेन रक्त वस्त्रम् या ठिकाणी देवदत्त या कार्यकर्त्याहून 'तेन रक्तम्' या अर्थी प्रत्यय न झाला पाहिजे.

(वा. १) रक्त वगैरे अर्थीचें अभिधान होत असेल तेथे त्या अर्थी प्रत्यय सांगितला असल्यामुळे अमुक प्रसाराच्या शब्दाहून प्रत्यय होतो असे विशेष निमित्त सांगणें व्यर्थ आहे कारण, रगवाचक शब्दाशिवाय इतर शब्दाहून उत्पन्न झालेल्या प्रत्ययानें त्या अर्थीचें प्रतिपादन होत नाही तेव्हा अर्थातच अनभिधानास्तव इतर शब्दाहून प्रत्यय होणारच नाही

(सू. २ वा. १) या ठक् प्रत्ययाच्या प्रेरणामध्ये शकल व कर्म या शब्दाहून 'तेन रक्तम्' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो असे म्हणावें उदा० शाकलिकम्, कार्दमिकम्

१-(सू. १) रगवाचक शब्दाहून त्यानें रगविलेला' वा अर्थी अणू प्रत्यय होतो उदा०-कापायेन रक्त वस्त्र कापायम्

१-(सू. २) लाक्षा आणि रोचना या शब्दाहून 'तेन रक्तम्' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो उदा० लाक्षि

(वा. २) नीली शब्दाहून 'तेन रक्तम्' या अर्थी अन् प्रत्यय होतो असे म्हणावें उदा० नील्या रक्तम् नीलम्

(वा. ३) पीत शब्दाहून 'तेन रक्तम्' या अर्थी कन् प्रत्यय होतो असे म्हणावें उदा० पीतेन रक्त पीतकम् अथवा पीत या अर्थीच पीतक असा स्वतंत्र शब्द आहे त्याहून 'तेन रक्तम्' या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा उक् सांगावा.

हरिद्रा आणि महारजन या शब्दाहून 'तेन रक्तम्' या अर्थी अन् प्रत्यय होतो असे म्हणावें उदा० हरिद्रया रक्त हारिद्रम्, महारजनेन रक्त माहारजनम्.

पण येथें रागात् असे म्हुटलें आहे. तेव्हा 'हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ', 'कापायौ गर्दभस्य कर्णौ' ही उदाहरणें साधत नाहीत

सारखेपणामुळे असे प्रयोग झाले आहेत कम्, रौचनिकम्

२-कारण, कोंबड्याचे पाय पिंवेले असले तरी ते पांदां हड्डीनें रगविलेले नसतात तसेच गाढ्याचे पान हे तावडसर असले तरी ते पांदां त्या रगाने रगविलेले नसतात

कर्णाविति । उपमानात्सिद्धम् । हारि-
द्राविव हारिद्रौ कापायाविव कापायौ ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ४।२।३॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । योगो हि नाम
भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो न च
कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो नित्ये
हि कालनक्षत्रे । कथं तर्हि निर्देशः
कर्तव्यः ।

नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्

काले प्रत्ययविधानम् ॥ १ ॥

नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले
प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पुण्येण युक्तः

पुण्ययुक्तः पुण्ययुक्तश्चन्द्रमाः अस्मिन्काले ।

पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥

तत्रोत्तरपदलोपः ॥ २ ॥

तत्रैवं सत्युत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुण्य-
युक्तशब्दाद्वि प्रत्ययो विधीयते ॥

लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ ३ ॥

लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो
यलिङ्गं वचनं च तद्युक्तवद्भावेन प्राप्नोति ॥

कालयोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव ॥

ननु चोक्तमयुक्तोऽयं निर्देशो योगो हि
नाम भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो

हृददीने रंगविलेख्या पदार्थासारखे ते पाय
असल्यामुळे त्यांना हारिद्र असे गौण रीतीने
म्हटले आहे. तसेच गर्दभाचे कान हे कपायाने
रंगविलेल्या पदार्थासारखे असल्यामुळे त्यांना
कापाय असे गौण रीतीने म्हटले आहे.

(सू. ३) हा निर्देश वरोवर दिसत नाही.
कारण, जे दोन पदार्थ जवळही असतात
आणि दूरही होतात त्यांमध्ये एकाचा दुसऱ्याशी
योग झाला असे म्हणता येते. आणि काल व
नक्षत्र हे दोन पदार्थ एकमेकांच्या जवळ आले
किंवा दूर झाले असे काहीच म्हणता येत
नाही. कारण काल व नक्षत्र ह्या दोन्ही पदा-
र्थांची एक प्रकारची कायमचीच स्थिति आहे.

तर मग येथे कसे वर म्हटले पाहिजे ?

(वा. १) नक्षत्राशी चंद्राचा योग होतो.
तेव्हा नक्षत्राने युक्त चंद्र या अर्थाच्या शब्दा-
दून त्याने युक्त काल या अर्थी प्रत्यय होतो
असे म्हटले पाहिजे. पुण्य नक्षत्राने जो

युक्त तो पुण्ययुक्त होय. तसा ' पुण्य चंद्र ज्या
वेळी असतो ' या अर्थी पौषम् अहः, पौषी
रात्रिः असे प्रयोग होतात.

(वा. २) तेव्हां ' पुण्ययुक्त ' या शब्दा-
दून प्रत्यय होतो म्हणून त्यांतील उत्तरपदाचा
म्हणजे युक्त शब्दाचा लोप होतो असे म्हटले
पाहिजे.

(वा. ३) शिवाय लिंग आणि वचन हीं
जुळत नाहीत. चंद्राचे जें लिंग तसेच वचन तें
युक्तवद्भावाने प्राप्त होतें.

(वा. ४) ' नक्षत्रेण युक्तः कालः ' असा
जो मूळ सूत्रकारांनी निर्देश केला आहे तोच
असू दे.

पण हा निर्देश वरोवर दिसत नाही. कारण
' जे दोन पदार्थ जवळही असतात व दूरही
होतात त्यांमध्ये एकाचा दुसऱ्याशी योग
झाला असे म्हणता येते; आणि काल व नक्षत्र
हे दोन्ही पदार्थ एकमेकांच्या जवळ आले

१—(सू. ३) नक्षत्रावरून चंद्रादून ' त्याने युक्त '
या अर्थी अणु प्रत्यय होतो, परंतु जो युक्त तो कायम
असल्या पाहिजे. उदा. ० पुण्येण युक्तं दिनं पौषम्.

२—नक्षत्रावरून चंद्रादून त्याने युक्त
काल या अर्थी केलेल्या अणु प्रत्ययाचा पुढील नुश्राने

उत्तर पदार्थानंतर मग शब्दाचे स्वार्थाने चंद्रावरून
कायम राहतात (१।२।२.१). अथ मयाः नसा प्रयोग
होतो. अथा मया नसा नक्षत्रेण युक्त चन्द्र या अर्थी या
न्यायानुसार चंद्रादून त्याने या प्रत्ययाने पुढील अर्थी
नक्षत्रावरून चंद्रादून त्याने युक्त काल या अर्थी केलेल्या
अणु प्रत्ययाचा पुढील नुश्राने.

न च कालनक्षत्रयोः संनिरूपविप्रकर्षीं स्तो
नित्ये हि कालनक्षत्रे इति । नैष दोषः ।
पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि पुण्यशब्दो वर्तते
तन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते ॥

तथा च संप्रत्ययः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वा लोके संप्रत्ययो भवति ।
पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति
पुण्येणाद्य मवाभिरद्येति ॥

लुप्तविशेषे ॥ ४ । २ । ४ ॥

इह कस्मान्न भवति । पौषी रात्रिः ।
पौषमहः । अविशेष इत्युच्यते विशेषश्चात्र

गम्यते । रात्रिरित्युक्तेऽहर्नेति गम्यते ।
अहरित्युक्ते रात्रिर्नेति गम्यते ॥ इहापि
तर्हि न प्राप्नोति । अद्य पुण्य इति ।
अत्रापि हि विशेषो गम्यते । अद्येत्युक्ते न
ह्यो न श्व इति ॥ यद्यप्यत्र विशेषो गम्यते,
ऽविशेषोऽपि गम्यते । अद्येत्युक्ते न ज्ञायते
रात्रौ वा दिवा वेति । यतो ऽविशेषस्त-
दाश्रयो लुप्तमविष्यति ॥ इहापि तर्हि
यद्यपि विशेषो गम्यते ऽविशेषोऽपि तु
गम्यते । रात्रिरित्युक्ते न ज्ञायते कदेति ।
यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुप्तप्राप्नोति ॥ एवं

किंवा दूर झाले असे काहीच म्हणता येत
नाही; कारण काल व नक्षत्र या दोन्ही पदार्थांची
स्थिति कायमची एका प्रकारचीच आहे' असे
माणे म्हटले आहे ना ?

हा दोष येत नाही. कारण पुण्य नक्षत्राच्या
जवळ असलेला चंद्र असा येथे पुण्य शब्दाचा
अर्थ आहे'. तेव्हा पुण्य वगैरे शब्दाचा हा
जो अर्थ त्या अर्थाने युक्त काल असे कालाला
विशेषण देता येते.

(वा. ५) आणि तसाच लोकामध्ये बोध
होतो. पुण्य नक्षत्राच्या जवळ चंद्र असतानाच
लोक असे बोलतात की आज पुण्याशी योग
आहे, आज मघाशी योग आहे.

(सू. ४) ' पुण्येण युक्ता पौषी रात्रिः '
तसेंच ' पुण्येण युक्त पौषमहः ' येथे ह्या सूत्राने
छप् का होत नाही ?

सूत्रकारानीं येथे अविशेषे असे म्हटले आहे
ना ! आणि येथे तर कालाचा विशेष गम्यमान
होत आहे. रात्र म्हटली म्हणजे दिवस नव्हे
आणि दिवस म्हटला म्हणजे रात्र नव्हे असे

मनात येते.

असें असेल तर ' अद्य पुण्यः ' येथेही
छप् होणार नाही. कारण येथेही आज असें
म्हटले म्हणजे ' काल नव्हे व उद्या नव्हे '
असा विशेष मनात येतोच.

येथे जरी विशेष मनात येतो तरी दुसऱ्या
दृष्टीने अविशेषही मनात येतोच. तो असा की
आज असें म्हटले असता ' दिवसा किंवा
रात्री ' असा काहीच विशेष समजत नाही.
तेव्हा तो अविशेष घेऊन त्यामुळे येथे छप्
होईल.

तर मग आता ' पौषी रात्रिः ' येथेही
विशेष जरी मनात येतो तरी दुसऱ्या दृष्टीने
अविशेषही मनात येतोच. तो असा की-
रात्री असें म्हटले की आधर्षी किंवा मध्य-
रात्री जथवा पहारें असा काही विशेष मनात
येत नाही. तसेंच दिवसा असें म्हटले की
सकाळीं, दुपारी किंवा संध्याकाळीं असा विशेष
काहीच समजत नाही. तेव्हा तो अविशेष
घेऊन तेथेही छप् होऊं लागेल.

१-—अ्या नक्षत्राचक शब्दाहून येथे प्रत्यय होतो
त्या शब्दाचा ' त्या नक्षत्रान युक्त चन्द्र ' असा अर्थ
गौण रीतीनें घेतला जातो. आणि एख्वा शब्दाचा
गौण रीतीनें दुमरा अर्थ घेतला तरा त्या शब्दाचें
मूळचें अर्थ व अर्थन ही कायम असतात.

१-—(सू. ४) एव सूत्राने सांगितलेल्या प्रत्ययाचा
छप् होतो परंतु प्रत्येक नक्षत्राचा चन्द्राशी योग सुमारे
साठ घटका असतो तसाच तो मोघम दाखवावयाचा
असला पाहिजे त्या साठ घटका मालाच्या घोटविना-
गाची प्रतीति नमनी पाहिजे. उदा०-—अद्य पुण्यः.

तर्हि नक्षत्रेण युक्तः कालः (३) इत्यनु-
वर्तते । नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे ।
कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते । अहो-
रात्रः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्

॥ ४ । २ । ५ ॥

इह कस्मान्न युक्तवद्भावो भवति ।
श्रवणा रात्रिः । निपातनादेतत्सिद्धम् ।
किं निपातनम् । विभाषा फाल्गुनीश्रवणा-
कार्तिकीचैत्रीभ्य [४. २. २३] इति ॥

[द्वंद्वच्छः ॥ ४ । २ । ६ ॥]

दृष्टं साम ४ । २ । ७ ॥

दृष्टं साम कलेर्द्वक् ॥ १ ॥

तर मग 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' अशी येथें
अनुवृत्ति येत आहे. तेव्हां नक्षत्रानें युक्त जो
काल त्यांतील विशेष मनांत न आला पाहिजे
असें समजावें.

पण केवढा वरें काल नक्षत्रानें युक्त होऊं
शकतो ?

अहोरात्र म्हणजे साठ वटिका होऊं शकतो.
(सू. ५) श्रवणा रात्रिः येथें युक्तवद्भाव
(१।२।५१) कां होत नाही ?

निपातनामुलें हें सिद्ध होत आहे.

तें निपातन कोणतें ?

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः
(४।२।२३) येथें श्रवणा असें उच्चारलें
आहे तें निपातन होय.

(सू. ७ वा. १) कलि शब्दाहून 'त्यानें
दृष्टं साम' या अर्थी ढक् प्रत्यय होतो ' असें
म्हणावें. उदा.—कलिना दृष्टं कालेयं साम.

१—(सू. ५) श्रवण आणि अश्वत्थ या शब्दांच्या
पुढील ' त्यानें युक्त काल ' या अर्थी केल्ल्या प्रत्ययाचा
एकंदरांत तो शब्द संज्ञा असिल तर लृप् होतो,
उदा०—श्रवणा रात्रिः, अश्वत्थो मुहूर्तः.

१—(सू. ६) नक्षत्रवाचक शब्दांच्या द्वंद्वहून
' त्यानें युक्त काल ' या अर्थी छ प्रत्यय होतो. उदा०

दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्द्वक्त्वयः । कलिना
दृष्टं साम कालेयं साम गीयते ॥

अपर आह । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् ।
सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्त्वयः । अग्निना
दृष्टं सामाग्नेयम् । अग्नौ भवमाग्नेयम् ।
अग्नेरागतमाग्नेयम् । अग्नेः स्वमाग्नेयम् ।
अग्निर्देवतास्यग्नेयः । कलिना दृष्टं साम
कालेयम् । कलेरागतं कालेयम् । कलौ
भवं कालेयम् । कलेः स्वं कालेयम् । कलि-
र्देवतास्य कालेयश्चरुः ॥

दृष्टे सामानि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा
विधीयते ।

दृष्टे सामानि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा

कालेय असें एक प्रकारच्या सामाला म्हणतात.
दुसरा कोणी वैवाकरण येथें ' सर्वत्राग्निकलिभ्यां
ढक् ' असें म्हणतो. त्याचा अर्थः—अग्नि व कलि
या दोन शब्दांहून प्राद्वीव्यतीय सर्वच अर्थी ढक्
प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा.—अग्निना
दृष्टमाग्नेयम्, अग्नौ भवमाग्नेयम्, अग्नेः आग-
तम् आग्नेयम्, अग्नेः स्वम् आग्नेयम्, अग्निर्देवता
अस्य आग्नेयः. तसेंच कलिना दृष्टं साम काले-
यम्, कलेः आगतम् कालेयम्, कलौ भवम्
कालेयम्, कलेः स्वम् कालेयम्, कलिर्देवता
अस्य कालेयश्चरुः.

(श्लो. १) 'दृष्टं साम' या अर्थी सांगित-
लेला, आणि 'तत्र जातः' या अर्थी प्रथमतः
सांगून दुसऱ्यानदां सांगितलेला जो अण् प्रत्यय
तो विकल्पानें डिट् होतो असें म्हणावें.
उदा.—उशनम् शब्दाहून त्यानें दृष्टं साम या
अर्थी अण् प्रत्यय केल्यानंतर औशनम्, व

राधानुरार्धाया रात्रिः, तिथ्यनुवर्तनीयमहः.

१—(सू. ७) प्रातिपदिकाहून ' त्यानें दृष्ट ' या
अर्थी अण् प्रत्यय होतो, परंतु जे दृष्ट तें सामत्र
असलें पाहिजे. उदा० वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम.

२—दित् शाला- त्या वेळीं दित्संस्क (१।१।६४)
भागाचा लोप (६।१।१४३) होतो.

वक्तव्य । उशनसा दृष्ट साम औशनसम्
औशनम् । शताभिपजि जात शतभिपज.
शतभिष ॥

तीयादीकृ

तीयादीकृप्रक्तव्य । द्वैतीयीक तार्ती-
यीक ॥

न विद्यायाः

विद्याया न भवतीति वक्तव्यम् ।
द्वितीया विद्या तृतीया विद्येत्येव ॥

गोत्रादङ्कुवदिष्यते ॥

औपगवकम् ॥

दृष्टे सामानि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा
मिधीयते ।

औशनसम् अशी दोन रूपे होतात तसेच, शत
भिपज् शब्दाहून त्या नभन्नावर झालेला या
अर्थी अण् प्रत्यय (४।३।२५) केल्यानंतर
शतभिष शतभिपज अशी दोन रूपे होतात
तीय प्रत्ययान्ताहून स्वाधा ईकृ प्रत्यय
होतो असे म्हणावे उदा० — द्वैतीयीक , तार्ती-
यीक विद्या हा अर्थ जसेल तर हा ईकृ प्रत्यय
होत नाही असे म्हणावे तन्हा द्वितीया विद्या,
तृतीया विद्या अशीच रूपे होतात.

अपत्य प्रत्ययान्ताहून अङ्क (४।३।२७)
अर्थी जे प्रत्यय होतात तेच प्रत्यय त्या शब्दा
हून ' दृष्ट साम ' या अर्थी होतात उदा० —
औपगवकम्, कापट्यम्

(सू. ९) येथे ज्यत् आणि ज्य या प्रत्ययाना
इकार अनुवध कशाकरिता जोडला आहे ?

इकार इत्थं प्रत्यय पुढे असताना टे
(६।४।१८३) या सूत्राने सांगितलेला टि

१—तत्त ज्ञ (४।३।२५) याने प्रथमतः अण्
प्रत्यय मागितला आहे परंतु कळू नये (४।३।२१)
याने बाप होतो म्हणून मध्येला (४।३।२६)
या सूत्राने पुनः ' ना भू प्रत्यय मागितला आहे तो
साक्षात् येथे झाला आहे

२—(सू. ८) पुनः एतावती वार्ता १ पदा
ते वार्तिक येथे सूत्रावरून घेतले आहे

तीयादीकृ विद्याया गोत्रादङ्कु-
वदिष्यते ।

[' कलेर्दृक् ॥ ४।२।८ ॥]

वामदेवाङ्कुच्यो

॥ ४२।९ ॥

किमर्थो इकार । द्वितीति लोपो यथा
स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यस्येति
लोपेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ एव तर्हि सिद्धे सति
यद्ययतौ द्वितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
भवत एते परिभाषे अननुबन्धकमहणे न
सानुबन्धकस्य तदनुबन्धकग्रहणे नातदनु-
बन्धकस्य ग्रहणमिति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । अवामदेव्यमित्येतत्सिद्धं भवति ॥

लोप झाला पाहिजे म्हणून

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण
यस्येति च (६।४।१४८) या सूत्राने लोप
झाला तरी हे सिद्ध होत आहे

तर मग असे असताही ज्याअर्थी येथे
आचार्यांनी या प्रत्ययाना इकार अनुवध जोडला
आहे त्याअर्थी त्यांनी असे सुचविले आहे की
सूत्रामध्ये अनुवधरहिताचे ग्रहण केले असेल तर
तेथे अनुवधरहिताचे ग्रहण करू नये, आणि
सूत्रामध्ये कोणत्याही शब्दाचे एक अनुवध लावून
ग्रहण केले असेल तर तेथे तो अनुवध असून
दुसरा अनुवध ज्याला असेल त्याचे ग्रहण करू
नये अशा रीतीने ह्या दोन परिभाषा येथे
ज्ञापित होतात

ह्या ज्ञापित केलेल्या परिभाषाचा उपयोग
काय ?

उपयोग असा की ' अवामदेव्यम् ' या

१—(सू. ९) वामदेव शब्दाहून ' त्यान इत्
मान ' या अर्थी ज्यत् आणि ज्य अतः प्रत्यय होतात
उदा० वामदेवेन इत् मान वामदेव्यम् इत्यत्र प्रत्यय
कळा म्हणजे प्रत्ययान्तावर आकार स्वरेत
(४।३।२८५) होतो आणि ज्य प्रत्यय वेदा म्हणजे
वामदेव्यम् इत् पर अतोवाच होतो

सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ ङितौ ।
ग्रहणं मा तदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ ४ । २ । १० ॥

परिवृतो रथ इति तदेकान्तग्रहणम् ॥ १॥

परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं
कर्तव्यम् । येन परिवृतो रथो रथैकान्त-
श्चेत्स भवतीति वक्तव्यम् । इह मा
भूत् । पुत्रैः परिवृतो रथः । छात्रैः परि-
वृतो रथ इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति पुत्रैः परिवृतो
रथः छात्रैः परिवृतो रथ इति । अनाभि-
धानात् ॥

नञ्-तत्पुरुषामध्ये उत्तरपदाच्चा अन्त उदात्त
(६।२।१५६) न होतां पूर्वं पदाला प्रकृति-
स्वर (६।२।२) सिद्ध होतो.

(सू. १० वा. १.) 'परिवृतो रथः' या सूत्रामध्ये
तदेकान्त ग्रहणं करावें. म्हणजे ज्या पदार्थानें रथ
वेष्टित होतो तो पदार्थ रथापैकींच एक भाग
आहे अशी प्रतीति होत असेल तरच प्रत्यय
होतो असें म्हणावें. कारण, पुत्रैः परिवृतो रथः,
तसेंच छात्रैः परिवृतो रथः येथें प्रत्यय न
झाला पाहिजे.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको.

पण तसें म्हटलें नाहीं तर पुत्रैः परिवृतो रथः,
छात्रैः परिवृतो रथः येथें प्रत्यय कां होत नाहीं ?

१—(सू. १०) प्रतिपादकाहून ' त्यानें वेष्टित '
या अर्थी अण् प्रत्यय होतो, पण तो वेष्टित पदाचे रच
असला पाहिजे. उदा० वस्त्रैः परिवृतो वास्तो रथः.

२— पुत्र, छात्र वगैरे शब्दाहून 'त्यानें वेष्टित रथ'
या अर्थी अण् प्रत्यय केला अमतां त्या शब्दापासून
त्या अर्थाची प्रतीती होत नाहीं.

१—(सू. ११) पाण्डुकम्बल शब्दाहून त्यानें
वेष्टित रथ या अर्थी इन् प्रत्यय होतो. उदा० पाण्डु-
कम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली रथः.

१—(सू. १२) द्वैप आणि वैयाघ्र या शब्दाहून

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ४।२।११॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं पाण्डु-
कम्बली पाण्डुकम्बालिनौ पाण्डुकम्बालिन
इति ॥ इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् ।
पाण्डुकम्बलोऽस्यास्तीति पाण्डुकम्बली ॥

[द्वैपवैयाघ्रादन् ॥ ४।२।१२॥]

कौमारापूर्ववचने ॥ ४ । २ । १३॥

कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः

स्त्रिया अपूर्वत्वे ॥ १ ॥

कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया
अपूर्वत्व इति वक्तव्यम् । अपूर्वपतिं कुमारी-
मुपपन्नः कौमारो भर्ता । कुमार्यपूर्वपतिः

अनभिधानास्तत्र तेथें होत नाहीं.

(सू. ११) हें सूत्र केलें नाहीं तरी चालेल.

पण सूत्र केलें नाहीं तर पाण्डुकम्बली पाण्डु-
कम्बालिनौ पाण्डुकम्बालिनः हीं रूपें कशीं वरें
साधतील ?

पाण्डुकम्बल शब्दाहून ' तो ज्याचा आहे '
या अर्थी मत्वर्थीय इन् प्रत्यय (५।२।११५)
केला म्हणजे साधतील

(सू. १३ वा. १.) कुमारी शब्दाहून 'तीप्रत प्राप्त'
झालेला पति' या अर्थी आणि स्वार्थी अण् प्रत्यय
होतो पण त्या दोन्ही ठिकाणीं त्या स्त्रीचेंच अपू-
र्वत्व गम्यमान असलें पाहिजे. उदा० जिला पूर्वी
पति नव्हता अशा कुमारीप्रत प्राप्त झालेला
भर्ता तो कौमार होय. आणि जिला पूर्वी पति

'त्यानें वेष्टित रथ' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०
द्वैपेन परिवृतः द्वैपः रथः. द्वैप म्हणजे हत्तीचें कातडें.
वैयाघ्र म्हणजे बाघाचें कातडें.

१—(सू. १३) कुमारी शब्दाहून तिला 'प्राप्त'
झालेला पति' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. परंतु अपू-
र्वोक्ति असली पाहिजे. म्हणजे त्या कुमारीला 'हाच पति
प्रथम मिळालेला आहे' असा अर्थ असला पाहिजे. उदा०
अपूर्वपतिं कुमारीम् उपपन्न. कौमारः पतिः. शिवाय
तशाच प्रकारची कुमारी विविक्षित असेल तर त्या-
कुमारी शब्दाहून स्वार्थी अण् प्रत्यय याच सूत्रानें
होतो. उदा०-कौमारी भार्या.

पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या ॥

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते ।
अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

अथवा कुमार्या भवः कौमार ॥ यत्वेवं
कौमारी भार्येति न सिध्यति ।

पुंयोगात्स्वपभिधानम् ॥ २ ॥

पुयोगात् स्वपभिधानं भविष्यति । कौ-
मारस्य भार्या कौमारीति ॥

[तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ ४।२।१४ ॥

स्थण्डिलाच्छाधितारि त्रते

४।२।१५ ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ ४।२।१६ ॥

शूलोन्वाद्यत् ॥ ४।२।१७ ॥

दंभष्ठक् ॥ ४।२।१८ ॥

उदभितोन्यतरस्याम् ॥ ४।२।१९ ॥

क्षीरोद्ध्व ॥ ४।२।२० ॥]

सास्मिन्पौर्णमासीति ॥ ४।२।२१ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्त-
व्यम् ॥

नसून प्रथमतः च पतिमिलाला आहे अशी भार्या
कौमारी होय.

(श्लो १) कुमार्यानें अपूर्वत्व गम्यमान
असताना ' कौमारापूर्ववचने ' या सूत्रानें
कुमारी शब्दाहून अण् प्रत्यय सांगितलेला आहे.

अथवा हें सूत्र क० नये. तर कुमार्या भवति
अशा अर्थाची विवक्षा असताना कुमारी
शब्दाहून ' तिचे ठिकाणी पतित्वानें जसलेला '
या अर्थी ' तत्र भव ' (४ । ३ । ५३) यानें

१ (म १८) — पत्रवाचन शब्दाहून ' त्यात
कोहून ठरलेला ' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो उदा०
दराव उप्पन दाराव अन्न

१ — (म. १५) स्थण्डिल शब्दाहून ' त्याचे
ठिकाणी व्रतमुक्त स्थान वलागला ' या अर्थी अण्
प्रत्यय होतो उदा० स्थण्डिल स्थित व्रतनस्य स्थण्डिल
न्ति

१ — (म. १६) प्रतिपादकान् ' त्या ठिकाणा
मस्तार केले ' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो परंतु तो
संस्कृत केलेला अथवा त्या अर्थी अण् प्रत्यय होतो
अथवा संस्कृता मष्टा अस्मा

१ — (म. १७) उदभितोन्यतरस्याम् शब्दाहून
' त्या ठिकाणी नंतर रचिलेला ' या अर्थी अण् प्रत्यय
होतो उदा० उदभितोन्यतरस्याम् नसून, उदभितोन्यतरस्याम्

अण् प्रत्यय होईल आणि कौमारी हें रूप
साधेल.

पण अशा रीतीनें कौमारी भार्या हें रूप
साधत नाहीं.

कौमार अशा त्या पुरुषाच्या संबधानें
कौमारस्य भार्या कौमारी असा ' पुयो-
गात्० ' (४ । १ । ४८) यानें ङीप् प्रत्यय
केला म्हणजे तेंदी रूप साधेल.

(सू. २१ वा. १) ' सास्मिन् पौर्णमा-

१ — (सू. १८) दधि शब्दाहून ' त्यात संस्कार
करले ' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो उदा० दधि संस्का-
रन् दधिसन्

१ — (सू. १९) उदभितोन्यतरस्याम् ' त्यात
संस्कार करले ' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो उदा०
उदभितोन्यतरस्याम् औदभितोन्यतरस्याम् औदभितोन्यतरस्याम्

१ — (सू. २०) क्षारे संस्कृता क्षेरेयी यवगू

१ — (सू. २१) पौर्णमासीविशेषाचक्र शब्दा
हून ' ती आहे ज्याच्यानें अमा नास किंवा अजनास '
हा अर्थ निश्चित अमाना अण् प्रत्यय होतो
उदा० — पुष्य नक्षत्रानें युक्त पौर्णमासी पौषा (४।१।४)

म्हणताना त्या पौष शब्दाहून अण् प्रत्यय होऊन पौष
अमा शब्द हाया पौष शब्दाचा हा जा मास किंवा
अजनास हा अर्थ तो ' पौर्णमासी संस्कारा नाहीं '
असा वाक्यमुक्तच भावनाचा आहे

असंज्ञायां गरीयानुपसंयोगः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुप-
संयोगः कर्तव्यः स्यात् । मासार्धमास-
योरिति वक्तव्यं स्यात् । इह मा भूत् ।
पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पञ्चदशरात्रे दशरात्र
इति । संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् ।
भृतकमासे मा भूदिति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इति-
करणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा ॥

सीति' या सूत्रामध्ये संज्ञा-ग्रहण करावें.

(वा. २) नाहीं तर व्याच निमित्तानि
सूत्रामध्ये निर्देश करावा लागेल, मास किंवा
अर्थ हा अर्थ गम्यमान असतांना असें तर
म्हटलेंच पाहिजे. कारण पौषी पौर्णमासी ज्या
पंधरवड्यामध्ये आहे किंवा ज्या दशरात्रामध्ये
आहे अशा अर्थी -पौषी शब्दाहून अण्
प्रत्यय न झाला पाहिजे. तसेंच 'संवत्सर-
पर्वणी' याही निमित्ताचा निर्देश करावा
लागेल. कारण भृतकमास विवक्षित असेल तेथेही
पौषी शब्दाहून अण् प्रत्यय न झाला पाहिजे.

२. पौर्णमासीच्या पूर्वांचे काही दिवस आणि पुढील
काही दिवस मिळून जे पंधरा किंवा दहा दिवस होतात
उदा०—पौष शु. ११ पासून पौष कृ. १० पर्यंत
१५ दिवस होतात, किंवा पौष कृ. ५ पर्यंत दहा दिवस
होतात तेवढ्या कालाला पौष म्हणावयाचें नाहीं.

३ संवत्सर म्हणजे वर्ष. हें वार महिन्यांचे असते. तो
प्रत्येक महिना ज्या तिथीला पूर्ण होतो त्या तिथीला
पौर्णमासी म्हणतात. आणि म्हणून पौर्णमासी ही तिथि
पर्व म्हणून गणली जाते. तेव्हा त्या तिथीला संपणारा
जो मास किंवा अर्धमास सर्वलोकप्रसिद्ध आहे तोच
येथे ध्यावयाचा आहे. नाहा तर भृतकमास विवक्षित
असतांनाही प्रत्यय होऊ लागेल पो. शु. ११ ला
कोणी चाकर ठेवला गेला तर माघ शु. ११ ला एक
महिना झाला असे म्हणतात. हा भृतक मास होय.

१—(सू. २२) पौर्णमासीविशेषवाचक जे
आग्रहायणी व अश्वत्थ हे शब्द त्याहून 'ती पौर्णमासी

[आग्रहायण्यश्वत्थादृक्

॥ ४।२।२२ ॥

विज्ञाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्ति-

कीचैत्रिभ्यः ॥ ४।२।२३ ॥

सांस्य देवता ॥ ४।२।२४ ॥

कस्येत् ॥ ४।२।२५ ॥

यस्येति लोपः कस्मान्न भवति । इकारो-
च्चारणसामर्थ्यात् ॥

अथ यत्कायं हविः कथं तस्य संप्रैपः

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण सूत्रामध्ये
इति शब्द घातला आहे. त्यावरून तशी
विवक्षा असेल तेथेच प्रत्यय होईल.

(सू. २५) या सूत्रानें इकार आदेश
झाल्यानंतर त्याचा यस्येति च (६।४।१४८)
यानें लोप कां होत नाहीं ?

इकार सांगितला आहे म्हणून त्याच्या
सामर्थ्यास्तव होत नाहीं.

आतां 'कायं हविः' येथें हवि देण्यापूर्वी
अध्वर्यूनें होत्याला जो प्रेष द्यावयाचा असतो

आहे ज्या मासामध्ये किंवा अर्धमासामध्ये ' या अर्थी
ठक् प्रत्यय होतो, उदा० आग्रहायणिकः मासः अर्ध-
मासः; आश्वत्थिको मासः अर्धमासः.

१—(सू. २३) फाल्गुनी, श्रवणा, कार्तिकी
आणि चैत्री हे जे पौर्णमासीविशेषवाचक शब्द
त्याहून 'ती पौर्णमासी आहे ज्या मासामध्ये,'
किंवा अर्धमासामध्ये या अर्थी ठक् प्रत्यय
विरूपण होतो. उदा० फाल्गुनिकः फाल्गुनः, इत्यादि.

१—(सू. २४) देवताविशेषवाचक शब्दाहून
'ती आहे देवता ज्याची' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो.
उदा०—इन्द्रः देवता अस्य ऐन्द्रः मन्त्रः; ऐन्द्रः हविः.

१—(सू. २५) क न्ह. प्रजापति. त्या क शब्दाहून
'ती आहे देवता ज्याची' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो.
आणि त्याच्यापरोवरच क शब्दाच्या अकाराला न्हस्व
इकार आदेश होतो. उदा०—कः देवता अस्य 'कायन्'
हविः.

कर्तव्यः । यदि तावत्किमः कादेशः कस्मा
अनुब्रूहीति भवितव्यम् । अथ न किमः
कायानुब्रूहीति भवितव्यम् ॥ यद्यपि किमोऽ
थापि न किम उभयथा कस्मा अनुब्रूहीति
भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा
क्रियते सर्वश्च प्रजापतिः प्रजापतिश्च कः ॥

अपर आह । यद्येव किमोऽथापि न
किम उभयथा कायानुब्रूहीति भवितव्यम् ।
संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते

संज्ञा चैषा तत्रभवतः ॥

[शुंकाद् घन् ॥ ४।२।२६ ॥]

अपोनप्त्रपानप्त्भ्यां घः

॥ ४ । २ । २७ ॥

अथ यदपोनप्त्रियमपानप्त्रियं हरिः कथं
तस्य संप्रैपः कर्तव्यः । अपोनपातेऽनुब्रूहि ।
अपानपातेऽनुब्रूहि ॥ अपोनप्त्रपानप्त्भ्याः
कस्मात् भवति । प्रत्ययसंनियोगेन ऋका-
रान्तत्वमुच्यते तेनासति प्रत्यये न भवि-

तो कदा यावयाचा? कारण, कायम् येथे जर
किम् शब्दालाच आदेश होत असेल^२ तर
'कस्मै अनुब्रूहि' असे म्हटले पाहिजे. आणि
जर किम् शब्दाला क आदेश नसेल म्हणजे
स्वतंत्र क शब्द असेल तर 'काय अनुब्रूहि'
असे म्हटले पाहिजे.

जरी किम् शब्दाला आदेश असला किंवा
नसला तरी दोन्ही वेळा कस्मै अनुब्रूहि असेच
म्हटले पाहिजे. कारण सर्वाला सर्वनाम सज्ञा
केली जाते. आणि प्रजापति हा सर्व जगाची
प्रवृत्ति असल्यामुळे सर्व आहे. आणि प्रजापति
हाच क होय.

येथे दुसऱ्या काही लोकांचे जसे म्हणणे
आहे की जरी किम् शब्दाला आदेश
असला किंवा नसला तरी दोन्ही वेळा 'काय

अनुब्रूहि' असेच म्हटले पाहिजे. कारण सज्ञा
शब्दाला आणि उपसर्जन झालेल्या शब्दाला
सर्वनाम संज्ञेचा निषेध केला आहे (१।१।
२७ वा. २) आणि येथे तर किम् ही
महात्मा ब्रह्मदेवाची सज्ञाच आहे.

(म. २७) आता अपानप्त्रियम् तसेच
अपोनप्त्रियम् हे हवि देण्याच्या पूर्वी होत्याला प्रेष
देताना अध्वर्यूने कसे म्हणावे ?

अपोनपाते अनुब्रूहि तसेच अपानपाते
अनुब्रूहि असे म्हणावे.

येथे या शब्दाना अपोनप्त् आणि
अपानप्त् असे जादेश का होत नाहीत ?

प्रत्ययाच्या बरोबर हे ऋकारान्त आदेश
सांगितले आहेत. प्रेषामध्ये नुसते देवतेचे नाव
असल्यामुळे तेथे हे आदेश होत नाहीत.

२. येथे दुसरा पक्ष जना आहे की कायेन् या प्रश्न
मध्यस्थे करव हा 'क' शुभाचा निर्देश नसे तर
'किन्' शुभाचाच आहे. त्या किम् शब्दाला किम्.
क (अ।२।१०३) याने क आदेश जाला आहे. किन्
शुभाचा अर्थ प्रजापति हा आहे तेव्हा जना अर्थ
होतो की किन् शब्दातून ता आहे देवता ज्याची या
अर्थ मध्यस्थ होतो. आणि किन् शब्दाच्या नन्दा-
राज इतर आदेश होतो, या वेळी त्या इतराचा जोष
हा (६।१।१८८) होत. कारण छेप जाला तरी
इतर आदेश मध्य होत नाही किन् होण्याकरिताच
इतर आदेश देण आहे जना शब्दात येतो. २।१
जस १।२ मधील इतराचा इति होऊन मध्य जोष
४ स्य दुव करव असे कर होत.

३-तेव्हा प्रजापति या सर्वांचे जे 'क' हे नाव
आहे ते सर्वनाम होत आहे. सर्वनाम या अर्थ
संज्ञेच्या 'ते' शब्द प्रजापतिवाचक क या शब्दाला मध्य
नाम सज्ञा आहे असा अभिप्राय आहे.

१-(य. २६) शुक्र शब्दातून 'नी' आहे देवता-
ज्याची' या अर्थ मध्यस्थ होतो. उदा० शुक्रः देवता
मध्य शुक्रेश हवि.

१-(य. २७) अपोनपाते व अपानपाते या
नावाच्या देवता आहेत. त्या शब्दातून 'ती' आहे देवता
ज्याची' या अर्थ मध्यस्थ होतो, आणि १८ व २०
त्या दोन शब्दाना कर्माने 'अपोनप्त्' आणि 'अपानप्त्'
अने आदेश होतात. उदा०-अपोनप्त् देवता मध्य
अपोनप्त्रियम् हवि, अपानप्त्रियम्

तव्यम् ॥

ॐ च ॥ ४।२।२८ ॥

छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्या-
नम् ॥ २ ॥

छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् तार्णोविन्द-
वीयम् ॥

शतरुद्राद् च ॥ १ ॥

शतरुद्राद्व्यत्ययो वक्तव्यः । छश्च
वक्तव्यः । शतरुद्रियम् शतरुद्रीयम् ॥

[महेन्द्राद् चाणौ च ॥ ४।२।२९ ॥

सोमाद्व्यण् ॥ ४।२।३० ॥

(सू. २८ वा. १) या छ प्रत्ययाच्या प्रकरणा-
मध्ये पैङ्गाक्षीपुत्र वगैरे शब्दाहून ती आहे
देवता ज्याची या अर्थी छ प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा० पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्, तार्णो-
विन्दवीयम्.

(वा. २) शतरुद्र शब्दाहून ती आहे
देवता ज्याची या अर्थी घ आणि छ असे
प्रत्यय होतात असें म्हणावें. उदा० शतरुद्राः
देवता अस्य शतरुद्रियम्, शतरुद्रीयम्.

१-(सू. २८) पूर्वसूत्राच्या विषयामध्ये छ
प्रत्ययही होतो. उदा०--अपोनप्त्रीयम् हविः, अपान-
प्त्रीयम्.

१-(सू. २९) महेन्द्र शब्दाहून 'ती आहे देवता
ज्याची' या अर्थी घ, अण् आणि छ असे प्रत्यय होतात.
उदा०--महेन्द्रो देवता अस्य महेन्द्रियं हविः, माहेन्द्रम्,
महेन्द्रीयम्

१-(सू. ३०) सोमशब्दाहून 'ती आहे देवता
ज्याची' या अर्थी ट्यण् प्रत्यय होतो. उदा०--सोमो
देवता अस्य सौम्यं हविः.

१-(सू. ३१) वायु, ऋतु, पितृ आणि उपसू या
शब्दाहून 'ती आहे देवता ज्याची' या अर्थी यत् प्रत्यय
होतो. उदा०--वायुः देवता अस्य वायव्यं हविः, ऋतव्यम्

वाय्वृत्पित्रुषसो यत् ॥ ४।२।३१ ॥

चावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नी-
षोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च

॥ ४।२।३२ ॥

अग्नेर्हक् ॥ ४।२।३३ ॥]

कालेभ्यो भववत् ॥ ४।२।३४ ॥

कथमिदं विज्ञायते । भवे ये प्रत्यया
विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देव-
तेत्यस्मिन्नर्थ इति । आहोस्वित्कालेभ्यो भवे
ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देव-
तेत्यस्मिन्नर्थ इति । कश्चात्र विशेषः ।

कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥ १ ॥

(सू. ३४) या सूत्राचा अर्थ कसा सम-
जावयाचा आहे? 'कोणत्याही शब्दाहून भव
या अर्थी तेथें उत्पन्न झालेले जे प्रत्यय होतात
ते प्रत्यय कालविशेषवाचक शब्दाहून ती
आहे देवता ज्याची या अर्थी होतात' असा
अर्थ आहे किंवा 'कालविशेषवाचक शब्दा-
हून भव या अर्थी 'जे प्रत्यय होतात ते
प्रत्यय कोणत्याही शब्दाहून ती आहे देवता
ज्याची या अर्थी होतात' असा अर्थ आहे?

या दोन अर्थींमध्ये फरक काय?

पितृयम्, उपसूयम्.

१-(सू. ३२) चावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्व,
अग्नीषोम, वास्तोष्पति आणि गृहमेधा या शब्दाहून
'ती आहे देवता ज्याची या अर्थी छ आणि यत् हे
प्रत्यय होतात. उदा०--चावापृथिवीयम्, चावापृथिव्यम्.

१-(सू. ३३) अग्नि शब्दाहून ती आहे देवता
ज्याची या अर्थी हक् प्रत्यय होतो. उदा०--अग्निः
पुरोटाशः.

१. (सू. ३४) कालविशेषवाचक शब्दाहून तत्र
भव. (४।३।५३) या अर्थी जे ठक् (४।३।११)
वगैरे प्रत्यय होनात ते प्रत्यय त्याच शब्दाहून ती
आहे देवता ज्याची या अर्थी होतात. उदा०--मानो
देवता अस्य मानिकम्.

यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहि-
तास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्य-
स्मिन्नर्थे इति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ॥

यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्राति-
पदिकमात्राप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अथ विज्ञायते कालेभ्यो मत्रे ये प्रत्यया
विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे
इति प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुयन्ति ॥

सिद्धं नूभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्देशात् ।
उभयनिर्देशं कर्तव्यम् । कालेभ्यो भवव-
त्कालेभ्य इति ॥ स तर्ह्युभयनिर्देशं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । भववदिति वतिना
निर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो

येन विशेषणेन भवे. प्रत्यया विहितास्ताभ्यः
प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन सास्य देवते-
त्यस्मिन्नर्थे भवन्ति ततो ऽमी भववत्कृता-
स्यु । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्यु प्रत्य-
यमात्रं वा स्यान्नामी भववत्कृताः स्युः ॥
महाराजप्रोष्ठपदाद्वृत् ॥४।२।३५॥

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तते इति

नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञा-
दिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञो वर्तते
ऽस्मिन्काले नावयज्ञिक । पाकयज्ञिक ॥

पूर्णमासादण् ॥ २ ॥

पूर्णमासादण्वक्तव्यम् । पूर्णमासो वर्तते
ऽस्मिन्काले पौर्णमासी तिथिः ॥

(वा. १) ' कोणत्याही शब्दाहून भव
या अर्थी जे प्रत्यय होतात ते कालविशेष
वाचक शब्दाहून ती आहे देवता ज्याची या
अर्थी होतात ' असा अर्थ असेल तर सगळेच
प्रत्यय होऊ लागतील.

(वा. २) आता ' कालविशेषवाचक
शब्दाहून भव या अर्थी जे प्रत्यय होतात ते
प्रत्यय कोणत्याही शब्दाहून ती आहे देवता
ज्याची या अर्थी होतात ' असा अर्थ असेल तर
सगळ्याच शब्दाहून ते प्रत्यय होऊ लागतील.

(वा. ३) हे सिद्ध होत आहे.

ते कसे ?

' कालेभ्यो भववत्कालेभ्यः ' असा कालेभ्य
याचा दोनदा निर्देश करावा.

तर मग तसा दोनदा निर्देश केला पाहिजे.
करावयास नको कारण भववत् असा वति
प्रत्ययाने निर्देश केला आहे तेव्हा ज्या

२-दिगादिभ्यो यत् (४।३।५) यानें ' भव '
म्हणजे उत्पन्न झालेला या अर्था यत् प्रत्यय होतो तोहा
कालवाचक शब्दाहून ' ती आहे देवता ज्याची ' या
ज्या होऊ लागेल

३-कालादण् (४।३।११) याने ' भव ' या
अर्थी कालविशेषवाचक शब्दाहून ठञ् प्रत्यय होतो

शब्दाहून जे निमित्त असताना जे प्रत्यय ' भव '
या अर्थी होतात त्याच शब्दाहून तेच निमित्त
असताना तेच प्रत्यय ' ती आहे देवता ज्याची '
या अर्थी केले तर ते भव या अर्थाप्रमाणे बरो-
बर केले असे होईल आणि जर वाटेल त्या
शब्दाहून केले किंवा वाटेल ते प्रत्यय केले तर
ते भव या अर्थाप्रमाणे बरोबर केले असे होणार
नाहीं

(सू. ३५ वा. १) या ठञ् प्रत्ययाच्या प्रक-
रणामध्ये नवयज्ञ वगैरे शब्दाहून ' ते आहे ज्या
काली ' या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो असे म्हणावे
उदा०-नवयज्ञ. अस्मिन् काले वर्तते नावयज्ञिक
काल. पाकयज्ञिक कालः.

(वा. २) पूर्णमास शब्दाहून ' तो होतो
ज्या काली ' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो उदा०-
पूर्णमास वर्तते ऽस्मिन् काले पौर्णमासी तिथिः.

तो इद्र शब्दाहून ' ती आहे देवता ज्याची ' या
अर्थी होऊ लागेल

१-(सू. ३५) महाराज आणि प्रोष्ठपद या शब्दा-
हून ' ती आहे देवता ज्याची ' या अर्थी ठञ् प्रत्यय
होतो उदा०-महाराज देवता अस्य माहाराजिन्यन्.
प्रोष्ठपदिकन्

पितृव्यमातुलमातामहपि-

तामहाः ॥४॥२॥३६॥

पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते ।

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्गुलचौ ॥ १ ॥

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्गुलचौ

प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः ।

मातुर्भ्राता मातुलः ॥

मातामहपितामहेति किं निपात्यते ।

मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ २ ॥

मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्प्रत्ययो

निपात्यते । मातुः पिता मातामहः ।

पितुः पिता पितामहः ॥

मातरि पिच्च ॥ ३ ॥

पिच्च वक्तव्यः । मातामही पितामही ॥

महो वा छन्दस्यानङोऽवग्रहदर्श-

नात् ॥ ४ ॥

महो वा पुनरेव भविष्यति छन्दस्या-

नङोऽवग्रहदर्शनात् । छन्दस्यानङो

ऽवग्रहो दृश्यते । पितामह इति ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः ॥ ५ ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते

प्रत्यया वक्तव्याः । अविषोढम् अविदूसम्

अविमरीसम् ॥

तिलाग्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ ६ ॥

तिलाग्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ ।

तिलपिञ्जः तिलपेजः ॥

पिञ्जश्छन्दसि डिच्च ॥ ७ ॥

पिञ्जश्छन्दसि डिच्च वक्तव्यः । तिलिपि-

(सू. ३६) पितृव्य आणि मातुल या शब्दांमध्ये काय निपातन केलें आहे ?

(वा. १) पितृ आणि मातृ या शब्दांहून ' त्याचा भाऊ ' या अर्थी क्रमानें वदत् आणि ङलच् या प्रत्ययांचें येथें निपातन केलें आहे. उदा०-पितुः भ्राता पितृव्यः, मातुर्भ्राता मातुलः.

मातामह आणि पितामह या शब्दांमध्ये काय निपातन केलें आहे ?

(वा. २) मातृ आणि पितृ या शब्दांहून ' त्याचा पिता ' या अर्थी डामहच् प्रत्यय येथें निपातन केला आहे. उदा०-मातुः पिता मातामहः, पितुः पिता पितामहः.

(वा. ३) मातृ आणि पितृ या शब्दांहून त्याची माता या अर्थी डामहच् प्रत्यय होतो आणि तो प्रत्यय पितृ होतो असें म्हणावें. उदा०-मातुः माता मातामही, पितुः पिता पितामही.

१-(सू. ३६) पितृव्य, मातुल, मातामह आणि पितामह हे शब्द निपातन केले आहेत.

२-प्रत्यय पितृ शाल्यामुळे स्त्रीत्व-वियक्षा असतांना ३५ (४११४१) प्रत्यय झाला आहे.

३-सामासिक वंगरे पदांतील अवान्तर पद असले

(वा. ४) अथवा मातृ आणि पितृ या शब्दांहून मह प्रत्यय होतो आणि मातृ व पितृ शब्दांतील ऋकाराला आनङ् आदेश होतो; कारण, तेथें अवग्रह केलेला दृष्टीस पडतो. उदा०-पितामह इति पिता ऽमहः, मातामह इति माता ऽमहः.

(वा. ५) अवि शब्दाहून तिचें दूध या अर्थी सांढ, दूध, आणि मरीसच् हे प्रत्यय होतात असें म्हणावें. उदा०-अवेः दुग्धम् अविषोढम् अविदूसम् अविमरीसम्. शेळीचें दूध हा या सर्व शब्दांचा अर्थ आहे.

(वा. ६) तिल शब्दाहून पिञ्ज आणि पेज हे प्रत्यय होतात, परंतु तो तीळ निष्फल असला पाहिजे. निष्फल अशा तिळाला तिल-पिञ्ज किंवा तिलपेज असें म्हणतात.

(वा. ७) वेदामध्ये पिञ्ज हा प्रत्यय डित् होतो असें म्हणावें. उदा०-तिलिपिञ्जं दण्डानतम्.

तेथें अवग्रह करण्याची पदकारांची पद्धत आहे. अवान्तर पद शब्द कीं तेथें थोडा वेळ थांबून पुढील भाग उच्चारणें याला अवग्रह न्हाणाना. ' मह ' प्रत्यय केला तरच मागील आकारान्ताला पदसंज्ञा (११४१७) होते.

अं दण्डानतम् ॥

[तस्य समूहः ॥ ४ । २ । ३७ ॥]

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते
न तस्य समूहः [३७] इत्येव सिद्धम् ।
न सिध्यति । अनुदात्तादिलक्षणोऽङ्गप्राप्त
स्तद्वाधनार्थम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

भिक्षादिषु युवतिग्रहणानयक्यं
पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ ॥१॥

भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकम् । किं
कारणम् । पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्यय-
विधौ । पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति भस्यादे
तद्धिते पुंवद्भवतीति । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ।

(सू. ३८) या भिक्षादि गगामध्ये युवति
शब्दकशाकरिता घातला आहे ? तो घाटून ये-
तस्य समूहः या पूर्वसूत्रानेच तेषु अण् प्रत्यय
सिद्ध होत नाही का ?

पूर्वसूत्राने सिद्ध होत नाही. कारण,
अनुदात्तादेरन् (४।२।४४) याने सागि-
तलेला अण् प्रत्यय हा त्या अण् प्रत्ययाचा
बाध करून प्राप्त होतो त्या ञ् प्रत्ययाचा
बाध करून अण् प्रत्ययच होण्याकरिता या
गगामध्ये युवति शब्द घातला आहे.

यानतः वार्तिकेन गृह्यतात.

(वा. १) भिक्षादि गगामध्ये युवति
शब्दाचा घाट् व्यर्थ आहे. .

काय कारण ?

ज्ञान अथे की भस्यादे तद्धिते (६।३-
१५) याने सागितलेल्या पुंवद्भावाने युवति

स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

गोलोक्षोष्टोरभराजराजन्यराज-

पुत्रवत्समनुष्याजाद्वन्

॥ ४ । २ । ३९ ॥

वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वृद्धानां समूहो
वार्द्धकम् ॥

अञो वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

अञो वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।
अञोऽवकाशः । कपोत कापोतम् । वुञो
ऽनकाशः । ग्लुचुकायनि ग्लौचुकायनकम्
म्लौचुकायनकम् । इहोभयं प्राप्नोति ।
औपगवकम् कापटवकम् । वुञ्भवति
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो

शब्दाला युवन् असे रूप प्राप्त होतें, आणि
पुंवद्भाव हा तद्धित प्रत्यय कर्तव्य असताना
अगोदरच होत असतो.

(सू. ३९) वृद्ध शब्दाहूनही त्याचा
समूह या अर्थी वुञ् प्रत्यय होतो असे म्हणावें.
उदा० वृद्धानां समूहः वार्द्धकम्.

(वा. १) अण् प्रत्ययापेक्षा पूर्वविप्रति-
षेधाने त्याचा बाध करून वुञ् प्रत्यय होतो.
उदा० कपोतानां समूहः कापोतम्. येथे अण् प्रत्य-
याला (४।२।४४) अवकाश आहे आणि
ग्लुचुकायनीनां समूहः ग्लौचुकायनकम् येथे त्या-
प्रमाणेच म्लौचुकायनकम् येथे हा वुञ् प्रत्य-
याला अवकाश आहे. पर औपगवानां समूहः
औपगवकम् तसेच कापटवकम् येथे दोघाची
प्राप्ति जाली असता पूर्वविप्रतिषेधाने वुञ्
प्रत्यय होतो.

वक्तव्यः । न वक्तव्यः । वक्ष्यत्येतत्पूर्वोऽपि वृत्परमत्वं वाधत इति ॥ अथवेष्टवाची परशब्दः । विप्रतिपेधे परं यदिष्टं तद्धवतीति ॥

ठक्त्तु विप्रतिपेधात् ॥ २ ॥

ठक्त्तु भवति विप्रतिपेधेन । ठकोऽवकाशः । सक्त्तु सात्तुकम् । अवः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आपूपिकम् शाष्कुलिकम् मौदकिकम् । ठग्भवति विप्रतिपेधेन ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४ । २ । ४० ॥

गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् । गणिकानां

समूहो गाणिक्यम् ॥

[ठक् कवचिनश्च ॥ ४ । २ । ४१ ॥]

ब्राह्मणमाणवदाडवाद्यन्

॥ ४ । २ । ४२ ॥

किमथ ब्राह्मणादिभ्यो-यन्विधीयते न यञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यनो वा यञो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानमिति चोदयिष्यति तत्र कर्तव्यं

तर मग तथा पूर्वविप्रतिपेध सांगितला पाहिजे.

सांगावयास नको. कारण हा वृन् प्रत्यय जरी पूर्वपाठित आहे तरी तो पुढील अञ् प्रत्ययाचा वाध करतो असें पुढें (४।२।४५ पृ. १८२) सांगावयाचेंच आहे. अथवा विप्रतिपेधे (१।४।२) या सूत्रांतील परशब्द इष्ट या अर्थाचा आहे. तेव्हां ' विरोध ' उपस्थित झाला असतां दोहोंमध्ये पर म्हणजे इष्ट जें असेल तें होतें असा त्या सूत्राचा अर्थ आहे.

(वा. २) ठक् प्रत्यय ४।२।४०) मात्र विप्रतिपेधामुळे अञ् प्रत्ययाचा परत्वास्तव वाध करतो. सक्त्तुनां समूहः सात्तुकम् येथें ठक् प्रत्ययाला अवकाश आहे; अञ् प्रत्ययाला अवकाश पूर्वी दाखविलाच आहे; पण येथें तसेंच अपूपानां समूहः आपूपिकम् शाष्कुलिकम् व मौदकिकम् येथें दोवांची प्राति गेते; तेव्हां त्यांमध्ये विप्रतिपेधानें ठक् प्रत्यय परत्वास्तव होतो.

(सू. ४०) गणिकायाश्चेति वक्तव्यम्. म्हणजे गणिका शब्दाहूनही हा अञ् प्रत्यय हातो असें म्हणावें. उदा० गणिकानां समूहः गाणिक्यम्.

(सू. ४२) ब्राह्मण वगैरे शब्दाहून येथें यन् हा प्रत्यय कशाकरितां सांगितला आहे ? तो सांगू नये. पूर्व सूत्रामध्ये यञ् प्रत्यय सांगितला आहे त्याचीच येथें अनुवृत्ति होईल. कारण ह्या ब्राह्मण वगैरे शब्दाहून यन् प्रत्यय केला काय आणि यन् प्रत्यय केला काय कांहीं फरकच होत नाही. रूप तेंच होतें आणि स्वरही तोच होतो. तर मग अशा रीतीनें मिश्र होत अस्तां नाही जो येथें आचार्यांनीं ब्राह्मण वगैरे शब्दां हून यन् प्रत्यय सांगितला आहे त्यावरून त्यांनीं असें नुचविले आहे की इतर शब्दांहूनही हा यन् प्रत्यय होतो.

या शापकाचा उपयोग काय ?

उपयोग असा की ह्या यन् प्रत्ययाच्या प्रकरणामध्ये पृष्ठ शब्दाहून यन् प्रत्यय होतो असें जे पुढें उपसंख्यान केले आहे तें सांगावयास

१—(सू. ४०) केदार शब्दाहून ' त्यांचा समूह ' या अर्थी यन् नाहीं वृन् असे प्रत्यय होणार. उदा०—केदारगणां समूहः केदारयन्. केदारयन्.

१—(सू. ४२) कवचिनं यानि केदरा वा शब्दाहून ' त्यांचा समूह ' हा अर्थी यन् प्रत्यय होतो.

उदा०—कवचिनं समूहः कवचिनयन्, केदारयन्.

१—(सू. ४३) मज्जा नल्लव नानि केदरा वा शब्दाहून ' त्यांचा समूह ' या अर्थी यन् प्रत्यय होतो. उदा०—मज्जागणां समूहः मज्जायन्.

भवति ॥

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

पृष्ठाना समूहः पृष्ठयः पङ्क्तयः ॥

ग्रामजनचन्धुभ्यस्तल्

॥ ४ । २ । ४३ ॥

गजसहायाभ्या चेति वक्तव्यम् । गजता
सहायता ॥

अहः खः ॥ १ ॥

अहः खो वक्तव्यः । अह्ना समूहो
अहीनः ॥

क्रतौ ॥ २ ॥

क्रताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।

आह्नाय धूतपाप्मानो भास्करा जात-
मृत्यवः ॥

पश्वाः सण् ॥ ३ ॥

पश्वाः सण्वक्तव्यः । पशूना समूहः
पार्श्वम् ॥ यदि सण्प्रत्यय इत्संज्ञा न प्राप्नोति
एव तर्हि णस्वक्तव्यः ॥

[अनुदात्तादेरञ् ॥ ४ । २ । ४४ ॥]

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ४५ ॥

खण्डिकशुकोलूक । किमर्थं खण्डिका-
दिपूलूकशब्दः पठ्यते नानुदात्तादेरित्येव
सिद्धम् । न सिध्यति । चापोलूकयोश्च

नको.

(वा. १) ह्या यन् प्रत्ययाभ्या प्रकरणामध्ये पृष्ठ
शब्दाह्नं यन् प्रत्यय होतो अस्मै उपसंख्यान
करावे. उदा०—पृष्ठाना समूहः पृष्ठयः पङ्क्तयः.

(सू. ४३) गजसहायाभ्या चेति वक्तव्यम्
गजजे गज आणि आणि सहाय या शब्दाह्ननी
तल् प्रत्यय होतो अस्मै ग्हावे. उदा०—गजाना
समूहः गजता, सहायाना समूहः सहायता.

(वा. १) अहन् शब्दाह्नं त्याचा समूह या
अर्थी ख प्रत्यय होतो. अह्ना समूहः अहीनः

(वा. २) अहन् शब्दाह्नं जो ख प्रत्यय
सांगितला आहे तो त्या एकदर शब्दापसून
क्रतु हा अर्थ गम्यमान असेल तरच होतो
अस्मै ग्हावे. कारण 'आह्नाय धूतपाप्मानो
भास्करा जातमृत्यवः' येथे ख प्रत्यय न झाला
पाहिजे.

(वा. ३) पशू शब्दाह्नं 'त्याचा समूह' या
अर्थी सण् प्रत्यय होतो अस्मै ग्हावे. उदा०—
पशूना समूहः पार्श्व .

जर सण् प्रत्यय केला तर सकाराळा इत्संज्ञा
पाहिजे ती कशाने होईल? ती कोणत्याही
सूत्राने प्राप्त होत नाही.

तर मग णस् प्रत्यय सांगावा ग्हावे झाले.
(सू. ४५) या खण्डिकादि गणामध्ये
खण्डिक, शुक्र, उलूक असा पाठ आहे. येथे
उलूक शब्द घातलेला दिसतो तो कशाकारिता
घातला आहे? तो घाळू नये. कारण 'अनु-
दात्तादेरञ्' या पूर्वे सूत्रानेच तेथे अञ् प्रत्यय
सिद्ध होत आहे.

तशा रीतीने सिद्ध होत नाही. कारण चाष
व उलूक या शब्दाचा वेदामध्ये प्रयोग पाहिला
असता तेथे आदि उदात्त स्वर दृष्टीस पडतो.

१—(सू. ४३) ग्राम, जन आणि चन्धु या
शब्दाह्नं 'त्याचा समूह' या अर्थी तल् प्रत्यय
होता. उदा० ग्रामाणा समूहः ग्रामता.

२—येथे अहन् शब्दाह्नं 'त्याचा समूहाय' या
अर्थी अञ् प्रत्यय (४।२।४०) होऊन आहे अम
कस झाले आहे.

१—(सू. ४४) ह्या शब्दातील अचापकी

पाहिला अञ् अनुदात्त स्वराचा आहे अशा शब्दाह्नं
'त्याचा समूहाय' या अर्थी अञ् प्रत्यय होतो.
उदा० कोताना समूहः कोतवम्, मयूराणा समूहः
मायूरम्

१—(४५) खण्डिका वगैरे शब्दाह्नं 'त्याचा
समूहाय' या अर्थी अञ् प्रत्यय होतो. उदा० खण्डि-
काना समूहः खण्डिकम्.

न्दस्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते । चाषेण
किकिदीविना । यदुल्लूको वदति । नैतयो-
च्छन्दसि सामूहिको दृश्यते यत्र च दृश्यते
तत्रैतावनुदात्तादी ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।
अयमौलूकयो गोत्रं तत्र गोत्राश्रयो वुञ्-
प्रस्तद्वाधनार्थम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
बहुवचनान्तानां सामूहिको बहुषु च
लुक्त्र लुकि कृते ऽनुदात्तादेरित्येव
सिद्धम् । न सिध्यति । गोत्रे ऽलुगचि
(४.१.८९) इत्यलुक् प्राप्नोति ॥

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रक-

मालवात् ।

अनुदात्तादेरित्येवाञ्सिद्धः किमर्थं
क्षुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते ।
गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्तस्तद्वाधनार्थम् ।

गोत्राद्बुञ्च च तद् गोत्रं

गोत्राद् बुञ्च भवतीत्युच्यते न च क्षुद्र-
कमालवशब्दो गोत्रम् । न च गोत्रसमुदायो
गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । जनपदसमु-
दायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते । काशि-
कोसलीया इति वुञ्च भवति ॥ तदन्त-
विधिना प्राप्नोति ।

उदा०—चाषेण किकिदीविना, यदुल्लूको वदति.

पण हे ज आदि उदात्त स्वर असलेले शब्द
आहेत त्यांहून त्यांचा समुदाय या अर्थी प्रत्यय
झालेला दिसत नाही. ज्यांहून प्रत्यय झालेला
दृष्टीस पडतो तेथे तर त्या शब्दांतील आदि
अच् अनुदात्त स्वर असलेला आहेच.

तर मग आतां या खंडिकादि गणामध्ये उल्लूक
शब्द जो घातला आहे त्याचा उपयोग असा
समजावा कीं औलूक्य असा गोत्र-प्रत्ययान्त
शब्द (४।१।१०५) आहे. त्याला गोत्र-
प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला वुञ् प्रत्यय (४।२।-
३९) प्राप्त होतो. त्याचा वाध करून अञ्
प्रत्ययच झाला पाहिजे.

हाही उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण
समूह या अर्थी प्रत्यय होणार तो बहुवचनी
प्रत्यय केल्यानंतरच होणार, आणि बहुत्व-
विवक्षा असतांना तर त्या अञ् प्रत्ययाचा लुक्
होणार, तेव्हां लुक् केल्यानंतर अनुदात्तादेरञ्
या पूर्व सूत्रानेंच अञ् प्रत्यय सिद्ध होत आहे.

तसा अञ् प्रत्यय येथें सिद्ध होत नाही. कारण

२—बहुत्व-विवक्षा असतांना गोत्राप्रत्यय अर्थी केलेल्या
यञ् प्रत्ययाचा लुक् (२।४.३४) झाल्यानंतर
राहिलेला जो उल्लूक शब्द तो या गणांत जोर
भसा अभिप्राय आहे.

३—यञ् प्रत्ययाचा लुक् झालेनामुळे वितति०
(५।१।११७) याने आदि उदात्त शब्द नाहीं.

गोत्रेऽलुगचि (४।१।८९) यानें लुकाचा
निषेध होत आहे.

(श्लो. १) या खंडिकादि गणामध्ये
क्षुद्रकमालव या शब्दाहून जो अञ् प्रत्यय
सांगितला आहे त्याचा काय बरें उपयोग ?
कारण अनुदात्तादेरञ् या पूर्वसूत्रानेंच अञ्
प्रत्यय सिद्ध होत आहे.

गोत्र-प्रत्ययान्ताहून वुञ् प्रत्यय (४।२।-
३९) सांगितला आहे. त्याचा वाध करून
अञ् प्रत्यय होण्याकरितां ह्या गणामध्ये
क्षुद्रकमालव हा घातला आहे.

पण गोत्र-प्रत्ययान्ताहून वुञ् सांगितला
आहे ना ? आणि 'क्षुद्रकमालव' हा शब्द
तर गोत्रप्रत्ययान्त नव्हे. कारण गोत्रांच्या
समुदायाला कांही गोत्र म्हणतां येत नाही.
जनपदांच्या समुदायाला लोकांमध्ये जनपद
असें म्हणत नाहीत. म्हणूनच काशिकोस-
लीयाः येथें वुञ् प्रत्यय (४।२।१२४) होत
नाहीं.

पण तदन्तविधीनं प्राप्त होत आहे ना ?

४—क्षुद्रक शब्दाहून बहुत अण्ये या अर्थां यञ्
(४।१।१३८) हा नद्वय प्रत्यय झाल्यानंतर द्व
समाप्त शेजून क्षुद्रकमालव या सामान्तिक शब्दाचा
अन्त उदात्त (५।१।२२३) झाल्या गोरे. नेव्हा
आदि अनुदात्त होतो.

तदन्तान्न स सर्वतः ॥ १ ॥

परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिर्न चेदं
तत्र परिगण्यते ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह
तदन्तविधिरिति ॥

तथा चापिशलेर्विधिः ।

एवं च कृत्वापिशलेराचार्यस्य विधि-
रुपपन्नो भवति । धेनुरनन्वि कमुत्पादयति ।
धेनूनां समूहो धेनुकम् । अनन्वीति किम-
र्थम् । अधेनूनां समूह आधेनवम् ॥

सेनायां नियमार्थं वा

अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः । धुद्रक-
मालवशब्दात्सेनायामेव । क मा भूत् ।
क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

यथा वाध्येत वाञ्छुञ्चा ॥ २ ॥

अथवा ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोऽपि बुञ्
परमन् वाधत इति ॥ ननु चोक्तं गोत्राद्बुञ्
न च तद् गोत्रमिति । तदन्ताविधिना प्राप्नोति ।
ननु चोक्तं तदन्तान्न स सर्वत इति ।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापय-
त्याचार्यो भवतीह तदन्ताविधिरिति ॥ कथं
पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुं भवति च
तदन्तविधिः पूर्वश्च बुञ् परमन् वाधत

तदन्तविधिर्न सर्व ठिकाणी प्रत्यय होत
नाहीत. कांही ठराविक कार्याविषयीच
तदन्ताविधि होत असतो. आणि हें तर ठरा-
विक कार्यामध्ये गणलेलें कार्य नाही.

(श्लो. २) तर मग आचार्यांनी जो ह्या
गणामध्ये धुद्रकमालव शब्दाचा पाठ केला
आहे त्यावरून त्यांनी येथें तदन्तविधि
होतो असें सुचविलें आहे. आणि ह्या प्रकरणा-
मध्ये तदन्तविधि होतो असें समजलें म्हणजे
आपिशलि आचार्यांनी केलेला विधि जुळतो.
तो विधि म्हणजे मार्गे नञ् नसेल तर धेनु
शब्दाहून 'क' हा प्रत्यय होतो. उदा० धेनूनां
समूहः धेनुकम्.

मार्गे नञ् नसावा असें येथें कशाकरिता
म्हटलें आहे !

अधेनूना समूहः आधेनवम् येथें क प्रत्यय
न झाला पाहिजे.

अथवा धुद्रकमालव शब्दाहून जो पूर्व
सूत्रानें अञ् प्रत्यय होणार तो सेना अर्थ
असेल तरच होतो असा नियम होणाकरितां ह्या
गणामध्ये तो शब्द पातला आहे. आणि असा
नियम केल्यामुळे सेना अर्थ नसेल त्या ठिकाणीं

क्षौद्रकमालवकम् असा प्रयोग होतो. जेथें अञ्
प्रत्ययच होत नाही.

अथवा आचार्यांनी जो ह्या गणामध्ये
धुद्रकमालव शब्दाचा पाठ केला आहे त्या-
वरून त्यांनी असें सुचविलें आहे कीं अञ्
प्रत्यय (४।२।४४) जरी पर आहे तरी
पूर्वी सांगितलेला असूनही बुञ् (४।२।३९)
प्रत्यय त्याचा वाध करतो.

पण गोत्र-प्रत्ययान्ताहून बुञ् सांगितलेला
आहे, आणि 'धुद्रकमालव' एवढा शब्द तर
गोत्र-प्रत्ययान्त नव्हे असें सांगितलें आहे ना !
तरी पण तदन्तविधीनें प्राप्त होत आहे.

तदन्तविधि हा ठराविक कांही ठिकाणींच
होतो सर्व ठिकाणीं होत नाही असेही पण
सांगितलेच आहे.

तर मग त्या गणपाठांतील धुद्रकमालव
शब्दाच्या पाठावरून ह्या प्रकरणामध्ये
तदन्तविधि होतो असें आचार्यांनी ज्ञापित
केले आहे.

पण त्या गणामध्ये केलेल्या धुद्रकमालव
शब्दाच्या पाठावरून ह्या प्रकरणामध्ये 'तदन्त-
विधि होतो' आणि 'पूर्वी सांगितलेला बुञ्

'क' प्रत्ययच सांगितला आहे व मार्गे नञ्
नसावा असें म्हटलें आहे.

१-हा नियम येथें पुढे (वा १) केला आहे

५-मार्गे १।१।७२ वा. ४ परा.

१-धेनु शब्दाहून ठक् प्रत्ययाला क भादरा
(७।१।५२) होतो. या ठिकाणी आपिशलि आचार्यांनी

इति । उभयं ज्ञाप्यते ॥

अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासं-
ज्ञायाम् ॥ १ ॥

अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञाया-
मिति वक्तव्यम् । क्षौद्रकमालवी सेना
चेत् । क मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्य-
दिति ॥

[चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४।२।४६॥
अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४।२।४७॥
केशांश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्
॥ ४।२।४८ ॥]

पाशादिभ्यो यः ॥ ४।२।४९ ॥

पाशवृणधूमवात् ।

पृथग्वातादर्शनादसमूहः ॥ १ ॥

पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽयं सामाहिकः ।
न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते ॥ न तर्हीदानी-
मिदं भवति वात्येति । भवति

शीघ्रत्वे तु ॥ २ ॥

शीघ्रो वातो वात्या ॥ अथवा पृथग्वाता
अपि दृश्यन्ते । तद्यथा । पूर्वो वातः । उत्तरो
वातः । सर्वतो वातः । वाता वान्तु दिशो
दश ॥

खलंगोरथात् ॥ ४।२।५० ॥

इनित्रकव्यचश्च ॥ ४।२।५१ ॥

प्रत्यय पुढे सांगितलेल्याही अच् प्रत्ययाचा
बाध करतो' ह्या दोन्ही गोष्टी कशा बरे
सुचविल्या जातील ?

दोन्ही गोष्टी सुचवितां येतात ?

(वा. १) ह्या अच् प्रत्ययाच्या प्रकरणा-
मध्ये क्षुद्रकमालव शब्दाहून त्यांचा समुदाय
या अर्थी अच् प्रत्यय होतो परंतु तो प्रत्ययान्त
शब्द सेनेची संज्ञा असेल तर असे म्हणावें.
तेव्हा सेना अर्थ असेल तर क्षौद्रकमालवी असे
होतें. सेना अर्थ नसेल व दुसरा अर्थ असेल
तर क्षौद्रकमालवकम् असे रूप होतें. येथे अच्
प्रत्यय न झाला पाहिजे.

(सू. ४९) पाश, तृण, धूम, वात असा

ह्या गणामध्ये वात शब्द दिसतो. परंतु—

(वा. १) निरनिराळे अनेक वात दिसत
नाहीत म्हणून वात शब्दाहून त्यांचा समुदाय
या अर्थी प्रत्यय सांगणे योग्य होत नाही.

तर मग वात्या असा शब्द होत नाहीच
काय ?

होतो, पण—

(वा. २) शीघ्रगमन करणाऱ्या वाऱ्याला
वात्या म्हणतात. अथवा निरनिराळे अनेक
वाऱेही दिसतात. उदा० हा पूर्वेकडील वारा,
हा उत्तरेचा वारा, हा सर्व दिशांनी वाहणारा
वारा. तसेच, 'दाहा दिशांनी वारं वारोत' असे
प्रयोग लोकांमध्ये आहेत.

१—(सू. ४६) शास्त्राविरोधवाचक शब्दाहून
धर्म या अर्थी ये प्रत्यय (४।२।२० वा. ११)
होतात ते प्रत्यय त्याच शब्दाहून ' त्यांचा समु-
दाय ' या अर्थी होतात. उदा० कठानां धर्मः काठ-
कम्, कठानां समूहः काठकम्

१—(सू. ४७) प्राणिभिरावाचक शब्द आणि
शस्त्रिभूतं पेतुं हे शब्द, पांशून् ' त्यांचा समुदाय '
या अर्थी ठहू प्रत्यय आला. उदा० अश्वानां समूहः अश्व-
पिकम्. शस्त्रिकम्.

१—(सू. ४८) कश व अप वा शब्दाहून
' त्यांचा समुदाय ' या अर्थी क्काने वन् व छ हे
प्रत्यय निरुपगमने होणान उदा० केशानां समूहः

केश्यम्, शस्त्रिकम्; अश्वानां समूहः अश्वपिकम्, अश्वम्,

१ (सू. ४९)—पाशादि गणांतील पाश वगैरे
शब्दाहून ' त्यांचा समुदाय ' या अर्थी व प्रत्यय
होतो. उदा० पाशानां समूहः पाश्या.

१ (सू. ५०)—तृण, गो आणि रथ या शब्दां-
हून ' त्यांचा समुदाय ' या अर्थी व प्रत्यय होतो.
उदा० तृणानां समूहः तृण्या, गोया, रथ्या.

१ (सू. ५१)—अन्ध, गो आणि रथ ह्या तीन
शब्दाहून ' त्यांचा समुदाय ' या अर्थी इनि, व
आणि इत्यन्तरे तीन प्रत्यय आलात. उदा०
अन्दिनी, गोया, रथया.

खलादिभ्य इतिर्वक्तव्यः । मलिनी
ऊकिनी कुन्दुमिनीति ॥

विषयो देशे ॥ ४।२।५२ ॥

विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचन-
विषयात् ॥ १ ॥

विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचन
विषयाद्वक्तव्यः । अज्ञाना विषयो ज्ञाः ।
वक्ताः सुहाः पुण्ड्राः ॥

गान्धार्यादिभ्यो वा ॥ २ ॥

गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम् ।
गान्धारः गान्धारयः । वासातः वसातयः ।
शैवः शिवयः ॥

राजन्यादिभ्यो वा बुञ् ॥ ३ ॥

राजन्यादिभ्यो वा बुञ् वक्तव्यः । राजन्याः

राजन्यकः । दैवधातवाः दैवयातवकः ॥

वैत्ववनादिभ्यो नित्यम् ॥ ४ ॥

वैत्ववनादिभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् ।
वैत्ववनकः आम्बरीपपुत्रकः आत्मकामे-
यकः ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वा-

निवासविवक्षायां लुब्बिषय-

विवक्षायां प्रत्ययः ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् अभि-
धेयस्य निवासविषयत्वात् । यदभिधेयं स
निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवास-
विषयत्वान्निवासविवक्षायां लुब् विषयवि-
वक्षायां प्रत्ययो भविष्यति ॥ इदं तर्हि

(स. ५१ वा. १) खल वीरे शब्दाद्भूत
हा इति प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा०—
खलिनी, डाकिनी कुन्दुमिनी.

(स. ५२ वा. १) बहुवचनान्त शब्दाच्या
पुढील विषय या अर्थां केल्या प्रत्ययाचा लुप्
होतो पण एकदर शब्दाचा अर्थ जनपद असला
पाहिजे. उदा०— अज्ञाना विषयो देशः अज्ञाः,
वक्ताः, सुहाः, पुण्ड्राः.

(वा. २) गान्धारि वीरे शब्दाद्भूत विषय
या अर्थां केल्या प्रत्ययाचा लुप् विकल्पाने
होतो, असें म्हणावें. उदा०—गान्धारः, गान्धारयः;
वासातः, वसातयः; शैवः, शिवयः.

(वा. ३) राजन्य वीरे शब्दाद्भूत त्याचा
विषय देश या अर्थां बुन् प्रत्यय विकल्पाने होतो
असें म्हणावें. उदा०—राजन्याः राजन्यकः;
दैवयातवाः दैवयातवकः.

(वा. ४) वैत्ववन वीरे शब्दाद्भूत त्याचा

विषय या अर्थां कन् प्रत्यय नित्य होतो असें
म्हणावें उदा० वैत्ववनकः, आम्बरीपपुत्रकः,
आत्मकामेयकः.

तर मग कोठें निः लुप् होतो, कोठें विकल्पाने
लुप् होतो तसेंच कोठें बुन् प्रत्यय नित्य
होतो, असें निरनिराळ्या तऱ्हेने पुढील सांगि-
तलें पाहिजे.

(वा. ५) अथवा तसें हें काही सांगावयास
नको.

काय कारण ?

कारण असें कीं प्रत्ययाचा अर्थ हा
निवास आणि विषय असा दोन प्रकारचा
आहे आणि तो असा दोन प्रकारचा असल्यामुळे
निवासाची विवक्षा असेल त्या वेळीं लुप्
(४।२।८१) होईल आणि विषयाची विवक्षा
असेल त्यावेळीं प्रत्यय होईल.

तर मग आता हें सांगण्याचा उपयोग

१ (स. ५२)—प्रातिपदिकाद्भूत ' त्याचा
विषय ' या अर्थी भन् प्रत्यय होतो परंतु तो विषय
देश असला पाहिजे. विषय म्हणजे मनीषी पदार्थ. उदा०
शिखाणां विषय. शैव देश..

२—म्हणजे त्याची बहुवचनस्य या अर्थां केल्या
भन् (४।१।१००) या तऱ्हेच प्रत्ययाचा लुप्

(२।४।६२) झाला आहे. तेव्हा त्या अर्थाचा
भन् हा शब्द नित्य बहुवचनाचा चालतो

३—त्याचा निवास या अर्थी भन् प्रत्यय
(४।२।६०) सांगितला आहे. आणि देश
वाच्य भमताना त्याचा लुप् (४।२।८१)
सांगितला आहे. येथे त्याचा विषय देश या अर्थी

प्रयोजनमेतज्ज्ञास्यामीह नित्यो विधिरिह
विभाषेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
यावता यदभिदेयं स निवासश्च विषय-
श्चाभिधेयस्य निवासविषयत्वात्निवासवि-
वक्षायां लुप् विषयविवक्षायां प्रत्ययः ॥

[राजन्यादिभ्यो लुप् ॥ ४।२।५३ ॥

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो

विधल्भक्तलौ ॥ ४।२।५४ ॥]

सोस्यादिरिति ऋन्दसः

प्रगाथेषु ॥ ४।२।५५ ॥

ऋन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ

उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ऋन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम्
अनुष्टुवेवानुष्टुभम् जगत्येव जागतम् ॥

[संग्रामे प्रयोजयद्योद्धृभ्यः

॥ ४।२।५६ ॥

तंदस्यां प्रहरणमिति

क्रीडायां णः ॥ ४।२।५७ ॥

धेवः सास्यां क्रि-

धेति जः ॥ ४।२।५८ ॥]

येथे नित्य विधि व येथे विकल्प हा विभाग
समजणें हा आहे.

हाही उपयोग बरोबर दिसत नाही; कारण,
प्रत्ययाचे अर्थ निवास व विषय असे दोनच
येथे संभवतात. तेव्हां निवास अर्थाची विवक्षा
असेल तेव्हां लुप् आणि विषय अर्थाची
विवक्षा असेल तेव्हां प्रत्यय होईल असें

समजेलच.

(सू. ५५ वा. १) वृत्त-वाचक शब्दाहून
प्रत्यय सांगणान्या ह्या प्रकरणामध्ये वृत्त-वाचक
शब्दाहून नपुंसकलिङी स्वार्थी अण् प्रत्यय
होतो असें म्शगर्थे. उदा०-त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम्,
अनुष्टुवेव आनुष्टुभम्, जगत्येव जागतम्.

तदधीते तद्वेद ॥ ४।२।५९ ॥

किमर्थमिमांशुभाष्ये निदिश्यते न
योऽधीते वेत्यप्यसौ यस्तु वेत्यधीते ऽप्यसौ ।
नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवन्ति हि
कश्चित्संपाठ पठति न च वेत्ति कश्चिच्च
वेत्ति न च संपाठं पठति ॥

क्रंतूक्त्यादिसूत्रान्तादृक्

॥ ४।२।६० ॥

उक्त्यादीत्युच्यते कान्युक्त्यानि । सामानि ।

यद्येवं सामगमाल औक्थिक इति प्राप्नोति ।
नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ।
उक्त्यर्थमुक्तम् ॥

इहोक्त्यान्वधीत औक्थिकः यज्ञमधीते
याज्ञिकः य इदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं
चाधीते कथं तत्र भवितव्यम् । औक्थिक-
याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् । कथम् ।

तस्येदंप्रत्ययालुक् । तस्येदंप्रत्यालुक्-
क्त्यः । इहार्थाभिप्रेक्षणं साध्यम् ।

(सू. ५९) येथे हे निरतिराळे दोन अर्थ
कशाकरिता उच्चारले जावेत ? तसे उच्चारवयास
नकोत. कारण, जो मनुष्य जें अध्ययन करतो
तें तो मनुष्य जागीत असतोच तसेंच जो जें
जागतो त्याचें तो अध्ययन करतोच.

पण ह्या दोन्ही गोष्टी प्रत्येक ठिकाणी
असतातच असा काही नियम नाही. कारण
असेही दृष्टीस पडतें की, एखादा मनुष्य ग्रन्थ
तोंडपाठ म्हणतो पण त्याला त्यातलें काही कळत
नाहीं. तसेंच एखाद्या मनुष्याला एखादी गोष्ट
कळते पण त्याला तोंडपाठ काहीच येत
नाहीं.

(सू. ६०) येथे उक्त्यादि अर्थे म्हटले
आहे. पण उक्त्य म्हणजे काय ?

उक्त्य म्ह. साम.

पण अर्थे असेल तर केवळ साम गानान्यासा
औक्थिक म्हणजे लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण त्याच्याकरिता
अधर्ते त्याला तो शब्द जसा सायता देतो त
येथे उक्ताकरिता जें प्रत्यय त्याला उक्
शब्द सायता देईल.

बरे, तर त्या उक्त्याचें जो अध्ययन करतो तो
औक्थिक होय. तसेंच यज्ञाचें जो अध्ययन
करतो तो याज्ञिक होय. पण त्या औक्थिक
व याज्ञिक शब्दाहून 'तस्येदम्' म्हणजे
'त्याचें हें' या अर्थी ज्य प्रत्यय
(४।३।१२९) केला असता औक्थिक्य व
याज्ञिक्य असे जे शब्द उक्त्य व यज्ञ या अर्थी
होतात त्या औक्थिक्य व याज्ञिक्य शब्दाहून
'त्याचें अध्ययन करतो' या अर्थी प्रत्यय
केला तर कशी रूपे होतील !

औक्थिकः व याज्ञिकः अर्थांच स्वें तें
झाडी पाहिजेत

पण तीं स्वें कशी बरे साधवी !

तस्येदंप्रत्ययालुक् म्हणजे 'तस्येदम्' ना
अर्थी प्रत्यय कल्यानतर त्याच्या पुढें प्रकृत अर्थी
प्रत्ययाचा लुक् हो । तस्येदम्
केलेल्या प्रत्ययान्

तसें वचन केले

'करावयास

येथे

ले

औक्थिक्यमधीते उक्त्यान्यधीते औक्थिक इति । तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेसांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमुक्त्यान्यधीत इति विगृह्यौक्थिक इति भविष्यत्यौक्थिक्यमधीते इति विगृह्यवाक्यमेव ॥

विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिक-
कस्मृतः ॥

विद्या । वायसविधिकः । विद्या ॥ लक्षण
गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । लक्षण ॥
कल्प । पाराशरकल्पिकः । पारकल्पिकः ।

कल्प ॥ सूत्र । वार्त्तिकसूत्रिकः सांग्रहसू-
त्रिकः । अकल्पादेरिति किमर्थम् । काल्पसूत्रः ।

विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मनिपूर्वा ॥

विद्याचानङ्गक्षत्रधर्मनिपूर्वेति वक्तव्यम् ।
आङ्गविद्यः क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः त्रैविद्यः ।

आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च
ठग्वक्तव्यः ॥ यावकीतिकः प्रैयङ्गविकः
यायातिकः । आख्यान ॥ आख्यायिका ।
वासवदात्तिकः । सौमनोत्तरिकः ॥ ऐतिहा-
सिकः पौराणिकः ।

सर्वसादेर्द्रिगोश्च लः ।

सर्वसादेर्द्रिगोश्च लो वक्तव्यः । सर्ववेदः
सर्वतन्त्रः । सवार्त्तिकः ससंग्रहः । पञ्च-

साधावयाचा आहे. उक्त्यान्यधीते, औक्थिक्य-
मधीते हीं दोन प्रकारचीं वाक्ये होत; आणि
त्या अर्थी औक्थिकः ही तद्धित-वृत्ति होय. येथें
उक्थ आणि औक्थिक्य हे जे सारख्या अर्थाचे
दोन शब्द त्यांपैकी औक्थिक्य या शब्दानें
फक्त विग्रहच दाखवावयाचा आहे आणि
तद्धित प्रत्यय हा उक्थ या शब्दाहून करावयाचा
आहे. ही गोष्ट अविरविकन्यायानें साधते. जसें
अवेः सांसम् असा अवि शब्दानें फक्त विग्रह दाख-
वून त्या अर्थी तद्धित प्रत्यय करणें तो अविक
शब्दाहूनच केला जातो आणि आविकम् अशी
वृत्ति होते तसें येथेंही उक्त्यानि अधीते असा
विग्रह करून उक्थ शब्दाहून प्रत्यय होऊन
औक्थिकम् असें होतें, आणि औक्थिक्यमधीते
असा विग्रह केला तर तेथें त्या अर्थी औक्थिक्य
शब्दाहून प्रत्यय न होतां तसें वाक्यच राहतें.

विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिक-
कस्मृतः म्हणजे विद्या, लक्षण, कल्प, आणि सूत्र हे शब्द
शेवटीं असलेला आणि कल्प शब्द ज्याच्या
आरंभीं नाही असा जो शब्द त्याहून अधीते
किंवा वेत्ति या अर्थी इक् प्रत्यय होतो.
उदा०—वायसविद्यामधीते वेत्ति वा वायस-
विधिकः. त्याचप्रमाणें गौलक्षणिकः, आश्वलक्ष-
णिकः, पाराशरकल्पिकः, पारकल्पिकः, वार्त्तिक-

सूत्रिकः सांग्रहसूत्रिकः हीं रूपे होतात.

कल्प शब्द आरंभीं नसावा असें कशा-
करितां म्हटलें आहे ?

कल्पसूत्रमधीते काल्पसूत्रः येथें इक् प्रत्यय
न होण्याकरितां म्हटलें आहे.

विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मनिपूर्वा म्हणजे अङ्ग,
क्षत्र, धर्म आणि त्रि हे शब्द ज्याच्या पूर्वी
आहेत असा जो विद्या हा शब्द तदन्ताहून इक्
प्रत्यय होत नाही असें म्हणावें. उदा०—
आङ्गविद्यः, क्षात्रविद्यः, धार्मविद्यः, त्रैविद्यः.

आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ठग्व-
क्तव्यः म्हणजे आख्यानविशेषवाचक शब्द,
आख्यायिकावाचक शब्द आणि इतिहास व
पुराण हे शब्द याहून अध्ययन करतो
किंवा जाणतो या अर्थी इक् प्रत्यय
होतो असें म्हणावें यावकीतिकः, प्रैयङ्ग-
विकः, यायातिकः हीं उदाहरणें आख्यानाचीं
हेत. वासवदात्तिकः, सौमनोत्तरिकः हीं आख्या-
यिकेचीं होत. ऐतिहासिकः व पौराणिकः हीं
इतिहास व पुराण शब्दाचीं होत.

सर्व किंवा स हे शब्द आदि असलेला
किंवा द्विगुंश्चक असा जो सामासिक शब्द
त्याहून अध्ययन करतो किंवा जाणतो या
अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् होतो. उदा०

कल्पः द्वितन्त्र ॥

अनुसूल्क्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च ल
इकन्पदोत्तरपदाच्छतपष्ठेः पिकन्पथ.

[क्रमादिभ्यो युन् ॥ ४।२।६१ ॥]

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ४।२।६२]

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमनुवा-
हणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिनः । इति-
नैतन्मत्पर्यायेन सिद्धम् ॥

घसन्तादिभ्यश्च ॥ ४।२।६३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अधीते वेदेति
वर्तते न च वसन्तो नामाभ्ययनमस्ति ॥
नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्दो भविष्यति ।
वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तोऽध्ययन-
मिति ॥

प्रोक्तांलुक् ॥ ४।२।६४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । प्रोक्तादिति भवि-

सर्ववेदः, सर्वतन्त्रः, सवार्तिकः, ससंग्रहः,
पञ्चकल्पः, द्वितन्त्रः, द्विवेदः ही आख्या
विकेची उदाहरणं होत. ऐतिहासिकः व
पौराणिकः ही इतिहास न पुराण शब्दाची होत.

(श्लोक. १) अनुसू, लक्ष्य आणि
लक्षण या शब्दाहून ठक् प्रत्यय होतो सर्व
किंवा स हे शब्द आरम्भो असलेल्या शब्दाहून
तसेंच द्विगुणमासाहून प्रत्ययाचा लुक् होतो.
तसेंच पद शब्द उत्तरपद असलेला जो शब्द
त्याहून इकन् प्रत्यय होतो. आणि शत किंवा
षष्टि या शब्दाच्या पुढील जो पथिन् शब्द
तो शेवटी असलेल्या सामासिक शब्दाहून
पिकन् प्रत्यय होतो.

(सू. ६२) हे सूत्र केले नाही तरी चालेल.
पण सूत्र केले नाही तर अनुब्राह्मणी

अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिनः हीं ह्ये कशी
सावतील ?

मत्वर्थीय इति (५ । २ । ११५) प्रत्ययाने
सावतील.

(सू. ६३) ह्या प्रकरणामध्ये वसन्त वंगरे
शब्दाहून प्रत्यय सांगणे बरे दिवत नाही.
कारण अधीते व वेद या अर्थाची येथे
अनुवृत्ती आहे. आणि वसन्त म्हणून अध्ययन
करणासारखा एखादा ग्रंथ मुळीच नाही.

हा दोष येत नाही. कारण ज्या दोषाचे
साहचर्य असते त्यातील एका अर्थाचा शब्द
दुःसह्य अर्थाही उपयोगात येतो. तेव्हा वसन्त-
सहचरित ग्रंथाचा वसन्त असे येथे म्हटले आहे.

(सू. ६४) येथे प्रोक्तात् हे म्हणणे
बरोबर दिसा नाही. प्रोक्तात् असे म्हटले

(सू. ६३) १- वसन्त वंगरे शब्दाहून अर्थाचे
किंवा वेत्ति या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०-वसन्त-
मर्षिते वामनितकः ज्या ग्रंथामध्ये वसन्त ऋतूचे वर्णन
केले आहे किंवा वसन्त ऋतूमध्ये ज्या ग्रंथाचे अध्ययन
केले जात तो ग्रंथ येथे वसन्त शब्दाचा अर्थ आहे

(सू. ६४) २- प्रोक्त या अर्थी केलेल्या प्रत्य-
याच्या पुढील जो अर्थाने किंवा वेत्ति या अर्थाचा
प्रत्यय त्याचा लुक् होतो. उदा०- पाणिनिना प्रोक्त
पाणिनीयम् (४ । २ । ११५) पाणिनीयम् अर्थाचे
पाणिनीयम्.

२- ' प्रोक्त या अर्थी असलेला प्रत्यय ' या अर्थी
प्रोक्तम् असे येथे पाहिजे

२- ' अनुसू ' नावाचा एक ग्रंथ आहे अनु-
सू अर्थाचे अनुसूक्त. येथे प्रत्ययाचा क जोडा
(७।१।५) आणि -इत्थ (७।१।१३) झाला
आहे लक्ष्यमर्षिते लक्ष्यक, लक्षणमर्षिते लक्षणिक.
पूर्वपक्षमर्षिते पूर्वपक्षिक, उत्तरपक्षमर्षिते उत्तरपक्षिक,
सप्तपक्षिकी, पष्ठपक्षिक. पष्ठपक्षिकी

१ (सू. ६१)- क्रमादि गणांतील क्रम वंगरे
शब्दाहून अर्थाचे किंवा वेत्ति या अर्थी युन् प्रत्यय
होतो उदा क्रमक..

२- (सू. ६२) अनुब्राह्मणा शब्दाहून अर्थाचे
किंवा वेत्ति या अर्थी शनि प्रत्यय होतो अनुब्राह्मण-
मर्षिते अनुब्राह्मणी, अनुब्राह्मणिनौ, ब्रह्मण्य ग्रंथामासारा
जो ग्रंथ त्याच्या अनुब्राह्मणा म्हणतात

तथ्यम् । सौत्रो निर्देशः ॥

सूत्राच्च कोषधात् ॥ ४।२।६५ ॥

संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । माहावार्तिकः कालापकः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ४।२।६६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥ १ ॥

अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति । पाणि-

नीयमिति वा भवति पाणिनीया इति वा । अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति । इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति च्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥२॥

तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति ।

अधीते वेदेति वर्तते तेनाध्येतृवेदित्रोरेव

पाहिजे.

सूत्रकारांनीं प्रोक्तात् या अर्थान् प्रोक्तात् असें म्हटलें आहे.

(सू. ६५) सूत्रवाचक शब्दांमध्ये मूळ प्रकृतिभूत संख्या शब्द असला पाहिजे असे म्हणावे. कारण माहावार्तिकः, कालापकः, चान्दोग्यनियकः येथे लुक् न झाला पाहिजे

(सू. ६६) हें सूत्र कशाकरितां केलें आहे.

(वा. १) प्रोक्त-प्रत्ययान्त शब्दापासून मनांत येणारा जो छन्दस् व ब्राह्मणयांशिवाय इतर अर्थ तो अनित्य असतो. उदा० पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयम् असेही होतें आणि त्या पाणिनीय शब्दाहून अधीते किंवा वेत्ति या अर्थी प्रत्यय केला तर पाणिनीयाः मनुष्याः

असेही होतें. तेव्हां इतर अर्थ अनित्य असल्यामुळे त्याप्रमाणें छन्दस् व ब्राह्मण हे अर्थही अनित्य होतील व ते तर नित्य म्हणजे अध्ययन करणें किंवा जाणणें या प्रत्ययार्थाशी संबंध पावलेलेच इष्ट आहेत. आणि ही गोष्ट तर त्याकरितां कांहीं तरी यत्न केल्यावांचून सिद्धीला जाणार नाही, म्हणून हें सूत्र केलें आहे.

हा या सूत्राचा उपयोग आहे खरा.

मग आतां पुढें तुमचें काय म्हणणें आहे ?

(वा. २) श्रामचें म्हणणें इतकेंच कीं जो अधिकार चालू आहे त्या अर्थी प्रत्यय नित्य होईल. अधीते व वेद ह्या अर्थाचा अधिकार चालू आहे. तेव्हां त्या अर्थाची विवक्षा असतांना

१- (सू. ६५) ककार उपधेला असलेला जो सूत्रवाचक शब्द त्याहून अधीते किंवा वेत्ति या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् होतो उदा०- अष्टकमधीते अष्टकः पाणिनीयः. आठ अध्याय पाणिनीय सूत्र आहे म्हणून त्या सूत्राला अष्टक असे म्हणतात. अष्टन् शब्दाहून कन् प्रत्यय (५।१।२२) झाला आहे.

१- (सू. ६६) ज्या प्रोक्त-प्रत्ययान्त शब्दाचा अर्थ छन्द (वेद) किंवा ब्राह्मण असू आहे त्या शब्दाहून अधीते किंवा वेत्ति या अर्थी प्रत्यय केलाच पाहिजे. उदा०- कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः. ह्या सूत्रांतील च या शब्दानें अनुक्ताचा सम-

ज्य होतो तेव्हां काव्यप व कौशिक या शब्दाहून प्रोक्त या अर्थी णिनि प्रत्यय (४।३।१०३) कल्यानंतर तेथें जरा छन्दस् किंवा ब्राह्मण हे प्रोक्त नसून कल्प घेतले तरी तेथें अधीते किंवा वेत्ति या अर्थी प्रत्यय केलाच पाहिजे हा नियम लागू होतो.

२- प्रोक्त या अर्थाचा पुढें अधीते किंवा वेत्ति या अर्थी कडे संवय करून त्या अर्थी प्रत्यय करणें हें ज्या ठिकाणी आपल्या इच्छेवर अवलंबून असतें त्या ठिकाणी तो प्रोक्त अर्थ अनित्य न्ह. अनित्य लमजला जातो.

तद्विषयता स्याद्येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात् । यदेह भवति पाणिनीयं महत्सु-
विहितमित्येवमिहापि स्यात् कठं महत्सु-
विहितमिति ॥

सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवच-
नम् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रोक्ताधिकार
एव तद्विषयता वक्तव्या । तेन प्रोक्तम्
(४. ३. १०१) छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृ-
वेदिप्रोरिति ॥ तत्तद्व्याध्येतृवेदितृग्रहणं कर्त-

प्रत्यय नित्य होईल, परंतु इतर जे व्यवहार
आहेत तेही अधीते व वेत्ति या अर्थी प्रत्यय
वचनच संभवतील तसे करावे असे सिद्ध
होणार नाही. उदा० पाणिनीय महत् सुवि-
हितम् ग्रहणे पाणिनीय व्याकरण हे मोठे
आहे, चांगले रचिलेले आहे असा प्रयोग होतो
त्याप्रमाणेच कठं महत् सुविहितम् असा ही
प्रयोग होऊ लागेल.

(वा. ३) हे सिद्ध होत आहे.

ते कथं ?

असे की अधीते किंवा वेत्ति या अर्थी
प्रत्यय केल्याच पाहिजे, अशा अर्थाचे तद्विष-
यवचन हे येथे न करता प्रोक्ताधिकारामध्येच
करावे. 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१)
याच्या पुढे 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदिप्रोः'
असे वचन करावे.

तर नम तेथे अध्येतृ व वेदितृ हे शब्द
घातले पाहिजेत.

येथे देखील घातलेच आहेत ना !

३-—'तेन प्रोक्तम्' अर्थात ते वाच्य होणे
नम वचन अर्थात व वेत्ति या अर्थाना प्रत्यय अम-
लात वचन होणार नाही परंतु हे मोठे कारण
आधिकारप्रसक्त जो 'अधीते वेत्ति' हा अर्थ त्याच्या
उद्देशाने तद्विषयनेष विधान होईल प्रकृत अर्थी
मागितले जे प्रत्यय त्याचा फक्त तद्विषयता घातली
नसत असे परामर्श होतो असा अविश्रय आहे
नाही असेही ह्याने प्रकृत उद्देश वेत्ति अधिकार

व्यम् । ननु चेहापि क्रियते । परार्थमेतद्भ-
वति तदधीते तद्वेदेति । एवं तर्हि यावदिह
छन्दोब्राह्मणग्रहणं तावत्तत्राध्येतृवेदितृ-
ग्रहणम् ॥ ननु च तत्रापि क्रियते ।
परार्थं तद्भविष्यति । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मण-
कल्पेषु शौनकादिभ्यश्छन्दसि [४. ३.
१०५; १०६] इति । इह वा छन्दोब्राह्म-
णग्रहणं क्रियते तत्र वाध्येतृवेदितृग्रहणं
को न्यत्र विशेषः ॥

येथे तदधीते तद्वेद असे जे घातले आहेत
त्याचा दुसराही उपयोग होत आहे.

तरी पण अध्येतृ व वेदितृ शब्द जरी तेथे
घातले तरी काही गौरव होत नाही. कारण
येथे छन्दोब्राह्मण शब्द घालणे काय आणि तेथे
अध्येतृ व वेदितृ शब्द घालण काय दोन्ही
सारखीच आहेत.

सारखीच कशी ? सारखी नाहीत. कारण
तेथे अध्येतृ व वेदितृ शब्द घालूनही पुनः छन्दस
व ब्राह्मण शब्द घातलेच पाहिजेत.

तेथे घातले तरी ते ज्यास्त नव्हेत. कारण
त्या शब्दाची पुढे अनुवृत्ति होऊन 'पुराण-
प्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' या सूत्रातील ब्राह्मण
हा शब्द, आणि 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि'
(४।३।१०६) या सूत्रातील छन्दसि हा
शब्द हे दोन्ही काढून टाकता येईल.

तेव्हा येथे छन्दोब्राह्मण शब्द काय आणि
तेथे अध्येतृवेदितृ शब्द काय या दोहोंमध्ये
काय बरे परक होतो ! काहीच होत नाही.

प्राप्त अर्थाने वेत्ति हा अर्थ विषय भागान घडणार
हा दोष येत नाही

४-—प्रोक्त अर्थे छन्दस किंवा ब्राह्मण असताना जर
'प्राक्त' या अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असेल तर पुढे अधीते
किंवा वेत्ति या अर्थीची प्रत्यय असेल तरच बरावा
असा त्याचा अर्थ द्याय

५-—'अधीते वेत्ति' या अर्थी प्रत्ययार्थ . दिशत
रुपा हा दुसरा उदाहरण द्याय.

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । सौलभानि ॥

किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

इनिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः ॥ ५ ॥

अथवेनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदीनिः प्रोक्ते तद्विषयो भव-

(वा. ४) याज्ञवल्क्य वगैरे शब्दाहून तेन प्रोक्तम् या अर्थी प्रत्यय केला असतां त्याच्या पुढें तद्विषयतेचा निषेध सांगारवा उदा० याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि, सौलभानि.

पण काय हो तद्विषयता ही ' तेन प्रोक्तम् ' या अधिकारामध्ये सांगितली म्हणूनच कां हा निषेध करावा लागत आहे ?

तसें कांहीं नाहीं. तद्विषयता ही कोठेंही सांगितली तरी याज्ञवल्क्य वगैरे शब्दासंबंधानें तद्विषयतेचा निषेध केलाच पाहिजे.

(वा. ५) अथवा छन्दोब्राह्मणानि असें न म्हणतां प्रोक्त या अर्थी केलेला जो इनि प्रत्यय (४ । ३ । १०३, १११) तो तद्विषय होतो म्हणजे त्याच्या पुढें अधीति व वेत्ति या अर्थी प्रत्यय केलाच पाहिजे असें म्हणावें.

६—म्हणजे त्याच्या पुढें अधीति किंवा वेत्ति या अर्थी प्रत्यय केलाच पाहिजे असा नियम नाहीं.

७—यज्ञवल्क शब्दाहून गोत्रापत्य या अर्थी यज्ञ प्रत्यय (४।१।०५), त्याच्या पुढें तेन प्रोक्तम् या अर्थी अण् प्रत्यय (४।२।१११), नंतर यकाराचा लोप (६।४।१५१) अशीं कायें झाली आहेत. सौलभानि येथें मुलभ शब्दाहून तेन प्रोक्तम् (४।३।७१) यांने अण् प्रत्यय झाला आहे.

८—तेव्हां याज्ञवल्कानि व सौलभानि येथे अण् प्रत्यय भ्रमत्यामुलें म्ह. इनि प्रत्यय नसल्यामुलें तद्विष-

तित्युच्यते पैझी कल्पः अत्रापि प्राप्नोति ।

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थम् ॥ ६ ॥

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । काश्यपकौशिकाभ्यामेवेनिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्य इति ॥

एवमपि च्छणादीनां तद्विषयता न प्राप्नोति । तैत्तिरीयाः वारतन्तवीयाः ॥

यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भव-

पण जर इनि प्रत्ययापुरती तद्विषयता घेतली तरीही पैझी कल्पः येथें तद्विषयता लागू होईल हा दोष येतोच.

(वा. ६) काश्यप व कौशिक या शब्दांचें सूत्रांत उच्चारण हें कल्प हा अर्थ असतांना नियमार्थ होईल. तो नियम असा कीं—प्रोक्त अर्थी केलेल्या इनि प्रत्ययानें कल्प घेतला असतांना जर तद्विषयता होईल तर काश्यप व कौशिक या दोन शब्दांहून केलेल्या इनि प्रत्ययापुरतीच होईल; इतर ठिकाणीं होणार नाहीं.

तरी पण तैत्तिरीयाः वारतन्तवीयाः इत्यादि उदाहरणांमध्ये प्रोक्त अर्थी छण् वगैरे प्रत्यय केले असतां तद्विषयता होणार नाहीं हा दोष येतोच.

आतां जर ' इनिः प्रोक्ते तद्विषयः ' असें न म्हणतां ' छणादयः प्रोक्ते तद्विषयाः ' असें यता लागू होत नाहीं.

९—येथें पिङ्ग शब्दाहून प्रोक्त या अर्थी इनि प्रत्यय (३।४।१०५) झाला आहे. छन्दोब्राह्मणानि असे म्हटलें असता हा दोष येत नाहीं. कारण, येथे प्रोक्त हें छन्द नाहीं, व ब्राह्मणही नाहीं. तर कल्प आहे.

१० छन्दोब्राह्मणानि० या सूत्राच्या एवजां ' इनिः प्रोक्ते तद्विषयः ' असें जें म्हटलें आहे त्याच्या पुढें ' काश्यपकौशिकाभ्यां कल्पे ' असें वचन करावें लागेलच. तें नियमार्थ समजावें.

न्तीत्युच्येत । एवमपि पैङ्गी कल्पः अत्रापि प्राप्नोति । काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थमित्येव ॥ एवमप्यौत्सर्गिकाणां तद्विषयता न प्राप्नोति । कौंडाः काङ्कता मौदाः पैप्पलादाः । छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकानध्येतृवेदिगोरेव बाधेरन्येऽन्य उपचारास्तत्र न बाधेरन् । तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तं याज्ञ-

वल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति । वक्ष्यते- तद्याज्ञप्रत्ययादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति तत्रैव चक्तव्यं तद्विषयता च न भवतीति ॥ कथं काश्यपिनः कौशिकिन इति । इति प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यमाने ऽन्यं काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यं तद्वेदानां विध्यर्थं भविष्यति ॥ कथं पाराशरिणो भिक्षवः शैला-
लिनो नटाः । अत्रापि तद्विषयता चेत्यनुव-

म्हणून प्रोक्तार्थी केलेले छग् वगैरे प्रत्यय हे तद्विषय समजावे असे म्हणावे तर पैङ्गी कल्पः येथे तद्विषयता होऊ लागेल हा दोष आहेच.

हा दोष येत नाही. कारण काश्यप या कौशिक या शब्दाचे उच्चारण हे कल्प हा अर्थ असताना नियमार्थ होईलच.

तरी पण तेन प्रोक्तम् (४।३।१०१) या सूत्रानें सामान्यतः अण् प्रत्यय केला असेल तेथे तद्विषयता होणार नाही हा दोष येतोच. उदा० कौंडाः, काङ्कताः, मौदाः, पैप्पलादाः; तसेंच छग् वगैरे प्रत्ययाना तद्विषयता असल्यामुळे अर्थातिवचेति या अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असेल तेथेच ते प्रत्यय अण् प्रत्ययाचा बाध करतील. तेव्हा तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोकाः तित्तिरियाः असे जे इतर व्यवहार तेथे उण् प्रत्यय होणार नाही. तेव्हा बाधक प्रत्यय न झाल्यामुळे अण् प्रत्यय होऊ लागेल.

तर मग इति प्रत्यय किंवा उण् वगैरे प्रत्यय असे विशेष काही न म्हणता उन्दी-

११-कौंड, काङ्कत, मुद आणि तित्तिरि या शब्दांतून ' एवमे प्रोक्त छद् ' या अर्थी ' अण् प्रत्यय ' पुढे त्या छद् याचे अपत्यन करणारे किंवा यानागेर या अर्थी अण् प्रत्यय छळा आहे.

१२-जे उण् तेन प्रोक्तम् (४।३।१०१) या अपत्यनपत्र पत्रेक परिधि अन नाही वचन असे तया रक्त नशी. करण हा शब्दाचा वचन अर्थ ' छद् ' हा अर्थ अपत्यन करणारा

ब्राह्मणानि असे जें मोघन म्हटलें आहे तें तसेंच असु दे.^{१२}

पण तसें म्हटलें असता याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रातपेधः (वा. ४) असा निषेध करावा लागेल असें म्हटलें आहे ना !

याज्ञवल्क्यादिप्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात् (४।३।१०५ वा. १) असें पुढें सांगावयाचेंच आहे. तेथेच त्याच्या पुढें तद्विषयतेचा निषेध सांगावा म्हणजे झालें.

तरी पण काश्यपिनः व कौशिकिनः येथे छद्-स् व ब्राह्मण हे अर्थ नसताना तद्विषयता कशी साधावी ?

प्रोक्त या अर्थी केलेल्या इति प्रत्ययाला तद्विषयता सांगितली असता काश्यपकौशिक्याभ्यां कल्पे (दीप १०) असें नियमार्थ वचन अवश्य करावें लागेल. तेंच वचन आता विध्यर्थ समजता येईल. तेव्हा काश्यपिनः येथे कल्प अर्थ असतानाही तद्विषयता होईल.

तरी पैर्न पाराशरिणो भिक्षवः, शैलालिनो नटाः येथे तद्विषयता कशी ?

१३-अत्रापि ' एवमे मोठ उद्देश न घता ' असा भासा ' एवमे उद्देश भावे व ' अर्थी वेति ' हा अर्थमिश्रित ते प्रत्यय विषयान भावे म्हणजे छ माधने.

१४-पराशरं व शिकलि या शब्दांतून प्रोक्त या अर्थी तिने प्रत्यय (४।३।१००) व अर्थी या अर्थी केलेल्या अण् प्रत्ययाचा (४।३।५९) उद् (४।३।१४) झाला आहे.

तिष्ठते ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि

॥ ४।२।६७ ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ४।२।६८ ॥

तस्य निवासः ॥ ४।२।६९ ॥

अदूरभवश्च ॥ ४।२।७० ॥

किं पुनरयमेको योग आहोस्विन्नाना-
योगाः। किं चातः। यद्येको योग उत्तरेष्वर्था-

देशेनपु देशे तन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या
न हेकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते ।
यदयं तदधीति तद्वेद [४. २. ५९]
इति द्विस्तद्ग्रहणं करोति । अथ नानायोगा
ओरस् [४. २. ७१] इत्येवमाद्यनुक्रमणं
यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशानं तस्यैव विषये
स्यात् । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु ताव-
देको योगः । ननु चोक्तमुत्तरेष्वर्थादेशेनपु
देशे तन्नाम्नि देशे तन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः
कर्तव्या न हेकयोगे ऽनुवृत्तिर्भ-

येथे ताद्विषयता याची अनुवृत्ति करतां येईल.
(सू. ६७-७०) येथे हीं चार सूत्रें मिळून
एकच सूत्र आहे किंवा निरनिराळीं चार सूत्रें
आहेत ?

या दोहोंमध्ये फरक कांय ?

जर एकच सूत्र असेल तर त्यांतील पहिल्या
अर्थाच्या वेळीं जें 'देशे तन्नाम्नि' हें निमित्त
घरलें आहे त्याची पुढील तिन्ही अर्थोमध्ये
अनुवृत्ति करावी लागेल; आणि एकाच सूत्रांत
तर अनुवृत्ति होत नसते.

हें कशावरून समजतें ?

तदधीते तद्वेद (४।२।५९) या सूत्रामध्ये
आचार्यांनीं जो तत् हा शब्द दोनदां उच्चारला

आहे त्यावरून हें समजतें.

आतां जर हीं चार सूत्रें निरनिराळीं ध्यावीं
तर त्या चार अर्थांतील शेवटचा जो
'अदूरभव' हा अर्थ त्याचीच फक्त अनुवृत्ति
पुढें चालू होऊन 'ओरस्' (४।२।७१)
योगे पुढील सूत्रांनीं सांगितलेले प्रत्यय त्याच
एका अर्थीं होतील.

ह्या दोन पक्षांतील तुला वाटेळ तो पक्ष घे.
असे ना कां एकच सूत्र ? असं दे.

पण एकच सूत्र घेतलें तर पुढील तीन
अर्थोमध्ये 'देशे तन्नाम्नि' या पदाचा संबंध
होणार नाही. कारण, एकाच सूत्रामध्ये अनुवृत्ति
होत नसते असें आतांच सांगितलें आहे ना ?

१४—पुराणप्रोक्तम् (४।२।१०५) या
सूत्रावर तद्विषयतेचा निषेध सांगितला आहे. त्यांतील
निषेध सोडून फक्त तद्विषयता या पदाची 'पाराशर्यं'
(४।२।११०) येथे अनुवृत्ति करावी.

१—(न. ६७) प्रातिपदिकाहून 'तें आहे ज्या
ठिकाणीं' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो परंतु त्या
अर्थानेंच त्या ठिकाणाला तें नांव प्राप्त झालें असलें
पाहिजे. उदा०—उदुम्बराः सन्ति अरिमन् औदुम्बर.
औदुम्बर हें तशा एका स्थळाचें नांव आहे.

१—(स. ६८) प्रातिपदिकाहून 'थ्याने निर्माण
केलेलें' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. परंतु त्या अर्थानेंच
त्या प्रदेशाला तें नांव प्राप्त झालें असलें पाहिजे.

उदा०—कुशान्वेन निर्वृत्ता कौशान्बी नाम नगरी.

१—(स. ६९) प्रातिपदिकाहून त्याचा निवास
म्ह. राहण्याची जागा या अर्थी अण् प्रत्यय होतो.
परंतु त्या अर्थानेंच त्या स्थळाला तें नांव प्राप्त झालें
असलें पाहिजे. उदा०—शिवीनां निवासो देशः शैवः.

१—(सू. ७०) प्रातिपदिकाहून 'त्याच्या जवळचा
प्रदेश' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. परंतु त्या अर्थानेंच
त्या प्रदेशाला तें नांव प्राप्त झालें असलें पाहिजे. उदा०
विदिशया अदूरमवं वेदिशं नाम नगरम्.

२—नाहीं तर तदधीते यांतील तद् शब्दाची
अनुवृत्ति होत असल्यामुळे पुनः तद्वेद येथे तद् शब्द
उच्चारला नसता.

यतीति । पर्यायेऽप्यनुवृत्तिर्भवति ।
 कथं ज्ञायते । यद्यं तदस्मात्स्वस्मिन्निति
 मनुष्य [५. २. ९४] इति द्विस्त्वद्ग्रहणं न
 करोति । कथं तदधीते तद्वेदेति । प्रमाद-
 कृतमाचार्यस्य शस्यमकर्तुम् ॥ अथवा
 पुनः सन्तु नानायोगाः । ननु चोक्तमोर-
 नित्येयमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्था-
 देशनं तस्यैव विषये स्यादिति । नैव
 शेषः । गोयूथवदधिकाराः । तद्यथा ।
 गोयूथभोक्तृदण्डप्रघटितं सर्वं समं घोषं
 गच्छति । तद्वदधिकाराः ॥

ओरम् ॥ ४। २। ५१ ॥
 ओराञ्चिबेनद्यां ननुञ्चिबेनद्यां ॥
 ओराञ्चिबेनद्यां ननुञ्चिबेनद्यां
 पेवेन । ओरनो ज्वकात्रः । चतुश्च
 तवम् । मनुष्योञ्चिबेनद्यां । ननुञ्चिबेनद्यां
 मशकायती । द्दोमयं प्राप्नोति । दुल्ल
 द्दमती । मनुञ्चिबेनद्यां विप्रविषेत् ।
 मंतोश्च बहज्ज्वात् ॥ ४। २। ५१ ॥
 अङ्गग्रहणं क्रियम् । द्वा द्व
 हणमङ्गविशेषणं विज्ञोयत । बह्म
 दिति । अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे बह्म

तथा कांही नियम नाही. एका सूत्रांतही
अनुभूति द्यात असेल.
हे कशापरून समजते?
अशापरून की 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मद्रूप'
(५।२।१४) त्या सूत्रामध्ये आचार्यांनी
दुसऱ्यानदा तत् शब्द घातला नाही.
मग तसे आचार्यांच्या मनात असेल तर
'तदपीते तद्रे' येथे दुसऱ्यानदां तत् शब्द
त्यांनी कां बरे घातला आहे ?
सहजगत्या गैरसाधपणाने तो दुसऱ्यानदां
तत् शब्द तेथे आपाचींच्या हावून पडला आहे.
तो तेथे न पातळा तरी चालेल.
अथवा ही चारी सुद्धे निराकाराची घेतली
तरी हरकत नाही.
पर तसे असेल तर फक्त चवथ्या एका
अर्धीच ओळख करी पुढील सूत्रानी सांगितलेले
प्रत्यय होतील असा दोष दाखविता आहे ना!
हा दोष नेट नाही. उ- - - - - अर्थ
निष्कर्ष आधार-रुपाये

ज्याप्रमाणें एखादा माईचा रुबा रूपा
न विकल्पित होता सर्वच मोठा रूप
शिरतो त्याप्रमाणेंच हे होय.
(सू. ७१ वा १) :
(१२।८५) या
म्ह
मु
ये
वर
अब
येथें
परतः
(
करिता
आ
अगावे
प्रत्यया
असले
पण
हे विशेष

कस्य विशेषणं स्यात् । मत्वन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहापि प्रसज्येत । मालावतामयं निवासो मालावतम् । अस्ति चेदानीं कश्चिदवह्वन्मत्वन्तो यदर्थो विविः स्यात् । अस्तीत्याह । स्ववान् श्ववान् ॥
 [वह्वः कूपेषु ॥ ४।२।७३ ॥
 उदक् च विपाशः ॥ ४।२।७४ ॥
 सङ्कलादिभ्यश्च ॥ ४।२।७५ ॥
 स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु
 ॥ ४।२।७६ ॥

सुवास्त्वादिभ्योष् ॥ ४।२।७७ ॥

रोगी ॥ ४।२।७८ ॥

कोपधाच्च ॥ ४।२।७९ ॥

वुञ्छणकठजिलसेनिरहञ्जयय-
 फक्फिजिञ्चककूठकोऽरीहणकू-
 शाश्वद्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्म-
 न्साखिसङ्काशवलपक्षकर्णसुतङ्ग-
 मप्रगदिन्वराहकुमुदादभ्यः ॥

४।२।८० ॥

मनुप्-प्रत्ययान्ताच्च विशेषण होईल.

मग तसे झाले असतां दोष कोठे येतो ?

मालावतां निवासः मालावतम् येथे अञ् प्रत्यय होऊ लागेल.

पग वहच् हें मनुप्-प्रत्ययान्ताच्च विशेषण झालें तर त्याचा उपयोग होईल असा एखादा मनुप्-प्रत्ययान्त शब्द वहच् नसलेला आहे काय ?

आहे तर; उदा०-स्ववान्, श्ववान्.

२-मालावतम् येथे अञ् प्रत्यय होऊन प्रत्यय-स्वराने (३।१।३०) अन्त उदात्त असलेला शब्द होतो तो होणार नाही.

१--(सू. ७३) वह्वच् प्रतिपादकाहून तदस्मिन्नास्ति इत्यादि चार अर्थार्थिकां संभवे ल् अर्थी अञ् प्रत्यय होतो. पण एकंदर शब्दापासून कूप अर्थ गम्यमान असला पाहिजे. उदा० दार्पवलेण निर्धूतः दैर्घवद्वाः कूपः

१--(सू. ७४) विपाश् नदीच्या उत्तरेकडील कूप अर्थ गम्यमान असतांना कोणत्याही प्रातिपदिकाहून ह्या चार अर्थार्थिकां संभवे ल् अर्थी अञ् प्रत्यय होतो. उदा०-दत्तेन निर्धूतः दात्तः कूपः.

१ (सू. ७५) १-संकल वगैरे शब्दाहून ह्या चार अर्थी अञ् प्रत्यय होतो. उदा०-संकलेन निर्धूतः सांकलः.

१--(सू. ७६) प्रातिपदिकाहून ह्या चार अर्थी अञ् प्रत्यय होतो. परंतु त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून सौवीर देश, साल्व देश व पूर्वकडील देश यातील स्त्रीलिंगी अर्थ गम्यमान असला पाहिजे. उदा० दत्तामित्रेण निर्धूता दत्तामित्रो नगरा, वैभूमात्री, माकन्दी.

१ (सू. ७७) सुवास्तु वगैरे शब्दाहून ह्या चार अर्थी अञ् प्रत्यय होतो. उदा०-सुवास्तोरदूर-भवं सोवास्तवं नगरम्.

१--(सू. ७८) रोगी किंवा रोगी-शब्दान्त जें प्रातिपदिक त्याहून ह्या चार अर्थी अञ् प्रत्यय होतो. उदा०-रोगः, आजकुरोगः.

१--(सू. ७९) ज्याच्या उपधेला ककार आहे अशा प्रातिपदिकाहून ह्या चार अर्थी अञ् प्रत्यय होतो. उदा०-कर्णवेष्टकेन निर्धूतः कार्णवेष्टकः.

१--(सू. ८०) अरीहण, कुशाश्व, ऋदय, कुमुद, काश, तृण, प्रेक्षा, अश्मन्, सखि, संकाश, वल्, पक्ष, कर्ण, सुतंगम, प्रगदिन्, वराह व कुमुद हे सतरा शब्द प्रत्येकीं आरंभां असलेले असे सतरा गण आहेत. त्यांतील शब्दाहून ह्या चार अर्थी क्रमानें वुञ्, छ्, क, ठ्, झ, स, श्नि, र, ढ्, ण्य, य, फ्, फिन्, इन्, व्य, कन् आणि ठ्क् असे सतरा प्रत्यय होतात. उदा०-अरीहणेन निर्धूतम् आरीहणकम्, कुशाश्वयः, ऋदयकः, कुमुदिकम्, काशिलम्, तृणसः, प्रेक्षी, अश्मरः, सखेयम्, सांकाश्यम्, वल्यः, पाक्षावणः, कार्णयिनिः, सौतंगमिः, प्रागद्यम्, वाराहकम्, कौमुदिकम्.

वतीति । एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति ।
 कथं ज्ञायते । यदयं तदस्यास्त्यास्मिन्निति
 मतुप् [५. २. ९४] इति द्विस्तद्ग्रहणं न
 करोति । कथं तदर्थात् तद्वेदेति । प्रमाद-
 कृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम् ॥ अथवा
 पुनः सन्तु नानायोगाः । ननु चोक्तमोर-
 वित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्था-
 देशनं तस्यैव विषये स्यादिति । नैव
 दोषः । गौयूथवदधिकाराः । तद्यथा ।
 गौयूथमेकदण्डप्रघटितं सर्वं समं घोपं
 गच्छति । तद्वदधिकाराः ॥

ओरञ् ॥ ४।२।७१ ॥

ओरञ्चिधेर्नद्यां मतुब्बिप्रतिपिद्धमा॥१॥

ओरञ्चिधेर्नद्यां मतुब्भवति विप्रति-
 पेधेन । ओरञ्चोऽवकाशः । कन्नतु कान्न-
 तवम् । मतुपोऽवकाशः । उदुम्बरावती
 मशकावती । इहोभयं प्राप्नोति ! इक्षुमती
 द्रुमती । मतुब्भवति विप्रतिपेधेन ॥

मंतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ४।२।७२ ॥

अङ्गग्रहणं किमर्थम् । यथा बह्वज्र-
 हणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत । बह्वचोऽङ्गा-
 दिति । अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे बह्वज्रग्रहणे

तसा काही नियम नाही. एका सूत्रातरी
 अनुवृत्ति होत असते.

हे कथावरून समजते !

अशावरून की 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्'
 (५।२।९४) ह्या सूत्रामध्ये आचार्यांनी
 दुसऱ्यानदा तत् शब्द घातला नाही.

मग तसे आचार्यांच्या मनात असेल तर
 'तदर्थात् तद्वेद' येथे दुसऱ्यानदा तत् शब्द
 त्यांनी का बरे घातला आहे !

सहजगत्या गैरसावधपणाने तो दुसऱ्यानदा
 तत् शब्द तेथे आचार्यांच्या हातून पडला आहे.
 तो तेथे न घातला तरी चालेल.

अथवा ही चारी सूत्रे निरनिराळी घेतली
 तरी हरकत नाही.

पण तसे असेल तर फक्त चवथ्या एका
 अर्थाने ओरञ्च वगैरे पुढील सूत्रांनी सांगितलेले
 प्रत्यय होतील असा दोष दाखविला आहे ना !

हा दोष येत नाही. कारण हे चारी अर्थ
 मिळून अधिकार-स्पर्शाने पुढे चालू होतील.

ज्याप्रमाणे एखादा गाईचा कळप एकजुटीने
 न विस्कळित होना सर्वच बरोबर गोठ्यात
 शिरतो त्याप्रमाणेच हे होय.

(सू. ७१ वा १) ओरञ्चाचा ' नद्यां
 मतुप्' (४।२।८५) या शास्त्राने विप्रतिपेधा-
 मुळे परत्वास्तव बाध होतो. कस्तु काश्तवम्
 येथे ओरञ्चाला अवकाश आहे, व उदुम्बरा-
 वती व मशकावती येथे त्या मतुप् प्रत्ययाला
 अवकाश आहे, पण इक्षुमती व द्रुमती
 येथे दोघाची प्राप्ति येते. तेथे विप्रतिपेधामुळे
 परत्वास्तव मतुप् प्रत्यय होतो.

(सू. ७२) येथे अज्ञात असे कथा
 करिता म्हटले आहे !

अशाकरिता म्हटले आहे की, बह्व् हे
 अगाचे विशेषण झाले पाहिजे. कारण, मतुप्
 प्रत्ययाच्या पूर्वीच्या अगामध्ये अनेक अच्
 असले पाहिजेत.

पण अज्ञात असे येथे म्हटले नाही तर बह्व्
 हे विशेषण कोणाचे बरे होईल !

१- (सू. ७१) तदस्मिन्निति • इत्यादि चारी
 अर्थ उर्वान्त प्रातिपदिकातून अच् प्रत्यय होतो
 वस्तु शब्दातून अच् प्रात्यय हाऊन कथितव न्या
 उद्ग होतो.

१- (सू. ७२) ज्या मतुप् प्रत्ययाच्या मग
 अज्ञानाचे कमीत कमी तीन तरी अच् आहेत त्या
 मतुप्-प्रात्ययान्त शब्दातून तदस्मिन्निति इत्यादि चारी
 अर्थ अच् प्रत्यय हातो. वशा सिध्दावत् स्थितीतून.

कस्य विशेषणं स्यात् । मत्वन्तविशेष-
णम् । तत्र को दोषः । इहापि प्रसज्येत ।
मालावतामयं निवासो मालावतम् । अस्ति
चेदानीं कश्चिदवह्वमत्वन्तो यदर्थो विविः
स्यात् । अस्तीत्याह । स्ववान् श्ववान् ॥
[वह्वचः कूपेषु ॥ ४।२।७३ ॥
उदक् च विपाशः ॥ ४।२।७४ ॥
सङ्कलादिभ्यश्च ॥ ४।२।७५ ॥
स्त्रीषु सौवीरसात्वप्राक्षु
॥ ४।२।७६ ॥

सुवास्त्वादिभ्योन् ॥ ४।२।७७ ॥

रोणी ॥ ४।२।७८ ॥

कोपधाच ॥ ४।२।७९ ॥

वृञ्छणकठजिलसेनिरद्वयय-
फकुफिजिञ्चककूठकोऽरीहणकु-
शाश्वश्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्म-
न्साखिसङ्काशवलपक्षकर्णसुतङ्ग-
मप्रगदिन्वराहकुमुदादभ्यः ॥

४।२।८० ॥

मतुप्-प्रत्ययान्ताच्च विशेषण होईल.
मग तसें झालें असतां दोष कोठें येतो ?
मालावतां निवासः मालावतम् येथें अञ्
प्रत्यय होऊं लागेल.

पण वह्वच् हे मतुप्-प्रत्ययान्ताच्च विशेष-
ण झालें तर त्याचा उपयोग होईल
असा एखादा मतुप्-प्रत्ययान्त शब्द वह्वच्
नसलेला आहे काय ?
आहे तर; उदा०-स्ववान्, श्ववान्.

२-मालावतम् येथें अण् प्रत्यय होऊन प्रत्यय-
स्वरानें (३।१।३०) अन्त उदात्त असलेला शब्द
होतो तो होणार नाही.

१-(सू. ७३) वह्वच् प्रतिपादकाहून तद-
स्मिन्नस्ति इत्यादि चार अर्थार्थकां संभवे ल्य अर्थां
अञ् प्रत्यय होतो. पण एकंदर शब्दापासून कूप अर्थ
गम्यमान असला पाहिजे. उदा० दौर्ध्वलेण निर्वृत्तः
दैर्घवत्तः कूपः

१-(सू. ७४) विपाश नदीच्या उत्तरेकडील
कूप अर्थ गम्यमान असतांना कोणत्याही प्रातिपदिका-
हून ह्या चार अर्थार्थकां संभवे ल्य अर्थां अञ् प्रत्यय
होतो. उदा०-दत्तेन निर्वृत्तः दातः कूपः.

१ (सू. ७५) १-संकल वगैरे शब्दाहून ह्या
चार अर्थार्थां अञ् प्रत्यय होतो. उदा०-संकलेन
निर्वृत्तः सांकलः.

१-(सू. ७६) प्रातिपदिकाहून ह्या चार अर्थार्थां
अञ् प्रत्यय होतो. परंतु त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून
सौवीर देश, सात्व देश व पूर्वकडील देश यांतील
छोलिंगी अर्थ गम्यमान असला पाहिजे. उदा० दत्ता-
मित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्रो नगरा, वैष्णवाग्री,
माकन्दी.

१ (सू. ७७) सुवास्तु वगैरे शब्दाहून ह्या
चार अर्थार्थां अण् प्रत्यय होतो. उदा०-सुवास्तोरदूर-
भवं सौवास्तवं नगरम्.

१-(सू. ७८) रोणी किंवा रोणी-शब्दान्त जें
प्रातिपदिक त्याहून ह्या चार अर्थार्थां अण् प्रत्यय होतो.
उदा०-रोणः, आजकरीणः.

१-(सू. ७९) ज्याच्या उपपेला ककार आहे
अशा प्रातिपदिकाहून ह्या चार अर्थार्थां अण् प्रत्यय होतो.
उदा०-कर्णवेष्टकेन निर्वृत्तः कार्णवेष्टकः.

१-(सू. ८०) अरीहण, कुशाश्व, ऋश्य, कुमुद,
काश, तृण, प्रेक्षा, अश्मन्, साखि, संकाश, वल,
पक्ष, कर्ण, सुतंगम, प्रगदिन्, वराह व कुमुद हे
सतरा शब्द प्रत्येकीं आरंभां असलेले असे सतरा
गण आहेत. त्यांतील शब्दाहून ह्या चार अर्थार्थां क्रमानें
वृज्, छण्, क, ठज्, इल, स, शनि, र, ढज्, ण्य,
य, फक्, फिज्, इज्, व्य, कक् आणि ठक् असे
सतरा प्रत्यय होतात. उदा०-अरीहणेन निर्वृत्तम्
आरीहणकम्, काशांश्वीयः, ऋश्यकः, कुमुदिकम्,
काशिलम्, तृणसः, प्रेक्षो, अश्मरः, साखेयम्,
सांकाश्यम्, वल्यः, पाक्षायणः, कार्णायनिः, सौत-
गमिः, प्रागयम्, वाराहकम्, कौशुदिकम्.

जनपदे लृप् ॥ ४।२।८१ ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ४।२।८२ ॥

शर्कराया वा ॥ ४।२।८३ ॥

ठक्छौ च ॥ ४।२।८४ ॥]

नद्यां मनुप् ॥ ४।२।८५ ॥

किमर्थं नद्या मनुव्यधीयते न तदस्या-
स्त्यस्मिन्निति मनुप् [५. २. ९४]
इत्येव सिद्धम् ।

नद्या मनुव्यचनं मत्वर्थेऽण्विधानात् ॥ १॥

नद्या मनुव्यचनं क्रियते मत्वर्थेऽण्वि-

धानात् । अयं मत्वर्थेऽण्विधीयते स
विशेषविहितः सामान्यविहितं मनुपं
वाधेत ॥

निर्वृत्ताद्यथ च ॥ २ ॥

निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्या मनुव्यचनं क्रियते ।

निर्वृत्ताद्यर्थेषु मनुव्यथा स्यात् ॥

[मध्वादिभ्यश्च ॥ ४।२।८६ ॥]

कुंमुदनडवेतसेभ्यो ड्नुत्

॥ ४।२।८७ ॥

महिषाचेति वक्तव्यम् । महिष्मात् ॥

(सू. ८५) नद्या मनुप् ह्या सूत्राने जो हा
मनुप् प्रत्यय सांगितला आहे तो कदाकरिता ?
तो सागावयास नको. कारण 'तदस्मिन्न-
स्तीति मनुप्' (५।२।९४) या सूत्रानेच मनुप्
प्रत्यय सिद्ध आहे.

(वा. १) ह्या सूत्राने मनुप् प्रत्यय अशा-
करिता सांगितला आहे की येथे 'तदस्मिन्न-
स्तीति' (४।२।९७) या सूत्राने मनुप्
प्रत्ययाच्या अर्थाचे अगु प्रत्यय सांगितला आहे.
तो 'देशे तत्राग्नि' असे विशेष निमित्त धरून
सांगितला असल्यामुळे सामान्यतः सांगितलेल्या

त्या मनुप् प्रत्ययाचा बाध करील म्हणून
येथे मुद्दाम मनुप् सांगितला आहे.

(वा. २) शिवाय ह्या चार अर्थोपेक्षा
पाहिल्या एका अर्थी मनुप् प्रत्यय सिद्ध असला
तरी निर्वृत्त वगैरे पुढील तीन अर्थी मनुप्
प्रत्यय मुळीच सिद्ध नाही. तो झाला पाहिजे
म्हणून येथे सांगितला आहे.

(सू. ८७) महिषाचेति वक्तव्यम् म्हणजे
महिष शब्दाहूनही हा ड्नुत् प्रत्यय होतो असे
म्हणाने. उदा० महिष्मान्.

१—(सू. ८१) ह्या चार अर्थी प्रत्यय केल्या-
नंतर त्यापासून जर फत्तादा जनपद हा अर्थ गम्यमान
होत असेल तर त्या प्रत्ययाचा पुत्र होतो. उदा०—
पञ्चालाना निवासः पञ्चाला जनपदः येथे पुत्रव-
त्त्व (१।२।५१) झाला आहे ग्राममुद्रायाला जन-
पद म्हणतात

१—(सू. ८२) वरणा वगैरे शब्दाहून ह्या चार
अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा पुत्र होतो. उदा०—वरणा-
नाम् अश्वमेध नारम् वरणा.

१—(सू. ८३) शर्करा शब्दाहून ह्या चार
अर्थी केलेल्या अगु प्रत्ययाचा पुत्र विस्तराने होतो.
उदा०—शर्करा शर्करम्.

१—(सू. ८४) ठक्छौ शब्दाहून ह्या चार
अर्थी ठक् आणि छ हेही प्रत्यय होनात. उदा०—
शर्करिकम्, शर्करियम्, शर्करा शर्कराचा कुमुदादि

गणामर्थे पाठ आहे म्हणून ठक् प्रत्यय होतो आणि
वराहादि गणामर्थे पाठ आहे म्हणून कक् प्रत्यय
(४।२।८०) होतो उदा०—शर्करिकम्, शर्करकम्

१—(सू. ८५) प्रातिपादिकाहून ह्या चार अर्थी
मनुप् प्रत्यय होतो परंतु त्या अर्थानच ते नाव
एव वा नदीला प्राप्त झालेले पाहिजे. उदा०—उदुम्बरा
सन्ति यस्याम् उदुम्बरावती नदी येथे उदुम्बर शब्दा
तील शेषटच्या अकाराला दीर्घ (६।१।११९)
झाला आहे.

१—(सू. ८६) मधु वगैरे शब्दाहून ह्या चार
अर्थी मनुप् प्रत्यय होतो. उदा०—मधुमान्

१—(सू. ८७) कुमुद नद आणि वेतस शब्दाहून
वर दिलेल्या चार अर्थी ड्नुत् प्रत्यय होतो. उदा०—
कुमुदान्, नद्मान्, वेतरवान्

नडशादाइ ड्वलच् ॥ ४।२।८८ ॥

शिखाया वलच् ॥ ४।२।८९ ॥

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ४।२।९० ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ४।२।९१ ॥

यदि पुनरयं कुद् परादिः क्रियेत ।

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरना-

दित्वात् ॥ १ ॥

कुटि सति प्रत्ययादेरित्यादेशस्यानुप-
पत्तिः । कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न
प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तो ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् ।
कुञ्चकीयाः । परादौ पुनः सति केऽणः
[७. ४. १३] इति ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति ॥
अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं कुटि कृते
ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धं त्वादिप्रस्य कुञ्चचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कुट्टादिप्रस्येति
वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम्

संनियोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

संनियोगः करिष्यते । क एष यन्नञ्चो-
द्यते संनियोगो नाम । चकारः कर्तव्यः ।

(सू. ९१) जर हा आगम पुढील प्रत्य-
याचा आद्यावयव कुद् असा केला असता तर—

(वा. १) कुद् केला तर प्रत्ययाच्या
आदि वर्णाला सांगितलेला आदेश म्हणजे येथे
छकाराला होणारा ईय् आदेश (४।१।२)
होणार नाही. कारण, छ प्रत्ययाला कुद्
आगम केल्यानंतर छकार हा वर्ण प्रत्ययाचा
आदि असत नाही.

तर मग मागील शब्दाचा अन्तावयव
कुक् असा करितां येईल.

(वा. २) जर कुक् असा मागील
शब्दाचा अन्तावयव असेल तर कुञ्चकीयाः
येथे कुञ्चा शब्दांतील आकाराला न्हस्व होतो
असे म्हणावे लागेल. प्रत्ययाचा आद्यावयव कुद्
असा केला म्हणजे मात्र ह्रस्व सांगावयास
नको. कारण ' केऽणः ' (७।४।१३) यानेंच

त्या वेळीं न्हस्व होतो.

तर मग प्रत्ययाचा आद्यावयव कुद् असाच
आगम असूं दे.

पण कुद् असा केला तर छकार हा
प्रत्ययाचा आदि नसल्यामुळे त्याला ईय्
आदेश होणार नाही असे सांगितले आहे ना ?
(वा. ३) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

असे की कुद् हा आगम छकाराला आदेश
शाल्यानंतर होतो, असे म्हणावे.

तर मग तसे सूत्रांत सांगितले पाहिजे.

तसे सांगावयास नको.

(वा. ४) संनियोग केला म्हणजे हें
सिद्ध होत आहे.

संनियोग म्हणून जें म्हणतां त्याकरितां येथे
यत्न तरी काय केला पाहिजे ?

१—(सू. ८८) नड आणि शाद या शब्दांहून
छा चार अर्धी ट्वलच् प्रलय होतो. उदा०—नड-
वलम्, शादलम्.

१—(सू. ८९) शिखा शब्दांहून छा चार
अर्धी वलच् प्रलय होतो. उदा०—शिखावल नाम नगरम्.

१—(सू. ९०) उत्कर वगैरे शब्दांहून छा
चार अर्धी छ प्रलय होतो. उदा०—उत्करीयम्.

१—(सू. ९१) नट वगैरे शब्दांहून छा चार
अर्धी छ प्रलय होतो आणि त्या छ प्रत्ययावरोवर नड
वगैरे शब्दांना कुक् असा आगम होतो. उदा०
नडकीयम्.

२—केऽणः याचा अर्थ ककारादि प्रलय पुढे अस-
तांना असा भरला आहे.

अ. ४ पा. २ आ. १ समाप्त.

कुट्ट । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं पूर्वान्ते ह्रस्वत्वमिति । निपातनादेवत्सिद्धम् । किं निपातनम् । कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति । तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यम् । परादावप्येव दोषः । यद्धि

तत्केऽण इति ह्रस्वत्वं न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । नदीकल्पः परीवाहः । कुमारीकाम्यतीति । तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यं कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कुट्ट च असा सूत्रामर्थे 'च'हा शब्द घालावा म्हणजे त्याचा असा अर्थ होईल की प्रत्ययाला कुट्ट आगम होतो; तसेंच आणखी त्याशिवाय दुसरे जें काही प्राप्त होत असेल तर तेंही होतें.

दुसरे कोणतें बरें कार्य येयें प्राप्त होतें ?

छकाराला ईय् आदेश प्राप्त होतो.

अशा रीतीने सिद्ध होतें, पण सूत्रामर्थे फिरवाफिरव करावी लागते.

तर मग मूळचें सूत्र आहे तसेंच अस् दे.

पण मागील शब्दाचा अन्तावयव कुक् असा केला तर कुञ्चा शब्दाला ह्रस्व सांगितला पाहिजे असें म्हटलें आहे ना !

निपातनामुलें तेथें न्हस्व सिद्ध होईल.

तें निपातन कोणतें बरें ?

या नडादि गणामर्थेच 'कुञ्चा न्हस्वत्वं च' असें म्हटलें आहे तेंच निपातन होय.

तर मग एकंदरीत मागील शब्दाचा अन्ता-

वयव कुक् असा आगम सांगितला म्हणजे तें निपातन केलें पाहिजे.

असें काही नाही. प्रत्ययाचा आद्यावयव कुट्ट असा केला तरी देखील तो दोष येतोच. तेन्ना त्या निपातनाची जरूर आहेच.

आता त्या वेळीं केऽणः यानें न्हस्व होईल असें जें म्हटलें होतें तें बरोबर नाही. कारण, ककारादि प्रत्यय पुढें असताना न्हस्व होतो असा त्याचा अर्थ करणें शक्य नाही. कारण, तसा अर्थ केला तर नदीकल्पः परीवाहः व कुमारीकाम्यति येथेही नदी व कुमारी याना न्हस्व होऊं लागेल. तेन्ना कुट्ट आगम करणारे आणि कुक् आगम करणारे या दोघांनीही 'कुञ्चा न्हस्वत्वं च' हें निपातन घेतलेंच पाहिजे.

याम्पमाणे श्रीभगवान् पतञ्जलि ऋषींनी रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या चवथ्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादांतील पहिलें आह्निक समाप्त झालें.

शेषे ॥ ४।२।९२ ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । अपत्या-
दिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो येऽन्येऽर्थाः स
शेषः ॥ किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् । शेषे
घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्ति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः ।
अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवन्तीति ।
अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते तेन

स्वार्थे न भविष्यन्ति । इमेऽपि तर्हि
जातादिष्वर्थेषु विधीयन्ते तेन स्वार्थे न
भविष्यन्ति ॥ कथं पुनरिहोच्यमाना
घादयो जातादिषु शक्या विज्ञातुम् ।
अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः । यद्यनुवर्तन्ते
घादयो या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः
पूर्वे पूर्वं प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि
जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे । अयुक्तैवं

(सू. ९२) येथें शेषे असें म्हटलें आहे;
पण शेष म्हणजे काय ?

अपत्य अर्थापासून ह्या चार अर्थपर्यंत
सांगितलेले जे अर्थ त्यापेक्षां इतर जे अर्थ
त्यांना शेष म्हणतात.

पण 'तत्र जातः' वगैरे अर्थ पुढें सांगितलेच
आहेत, मग पुनः येथें शेषे असें कशाकारितां
म्हटलें आहे ?

तत्र जातः (४।२।२५) याच्या पूर्वी
सांगितलेले जे घ (४।२।९३) वगैरे प्रत्यय ते
स्वार्थी होऊं लागतील; तसें होऊं नये याकरितां
येथें शेषे असें म्हटलें आहे.

हा शेषे याचा उपयोग बरोबर दिसत नाही.
कारण, येथें असा एक प्रश्न उद्भवतो कीं, अण्
वगैरे जे प्रत्यय पूर्वी सांगितले आहेत ते स्वार्थी
कां वरें होत नाहीत ? आतां अपत्य वगैरे
अर्थी ते प्रत्यय सांगितले असल्यामुळें स्वार्थी
होत नाहीत असें असेल तर हे पुढील घ वगैरे
प्रत्ययही ' जातः ' (जन्मलेला) वगैरे
अर्थांचे सांगितले आहेत म्हणून स्वार्थी होणार

नाहींत.

पण ' जातः ' या अर्थापूर्वी येथें पुढील
सूत्रापासूनच घ वगैरे प्रत्यय सांगितले आहेत
ते 'जातः' (४।२।२५) वगैरे अर्थी सांगितले
आहेत असें कसें म्हणतां येईल ?

कां वरें ? या घ, ख, य, लृच् वगैरे सर्व
प्रत्ययांची अनुवृत्ति ' तत्र जातः ' या सूत्रा-
मध्ये केली म्हणजे झालें.

पण जर तशी अनुवृत्ति केली तर ' तत्र
जातः ' याच्या पूर्वीच्या सूत्रांपैकीं ग्रामाद्यलृच्
(४।२।९४) वगैरे प्रस्तुत सूत्राच्या पुढील
सूत्रांनीं ज्या ज्या शब्दाहून प्रत्यय सांगितले
आहेत त्या त्या शब्दाहून त्याच्या त्याच्या
मागील सूत्रांनीं सांगितलेले घ, ख वगैरे
प्रत्ययही होऊं लागतील.

तर मग आतां 'तत्र जातः' असा अर्थाचा
निर्देश जेथें असेल तेथेंच अपेक्षा असल्यामुळें
या घ, ख वगैरे प्रत्ययांचा संबंध होईल.

पण अशा रीतीनें तेथें बहुत सूत्रांचा संबंध
करणे योग्य नाही. आकांक्षा उत्पन्न झाली

जातः ' येथें करावयाची तर ' ग्रामाद्यलृच् ' वगैरे
मधल्या सूत्रांमध्ये त्यांची अनुवृत्ति होणारच.

३-तत्र जातः (४।२।२५) कृतलृच् (४।२।२८)
असा फक्त अर्थाचा निर्देश केला आहे. तेव्हां कोणत्या
शब्दाहून कोणता प्रत्यय करावा अशी आकांक्षा उत्पन्न
झाली असतां तेथें त्यामुळें ' राष्ट्रवार० ' (४।२।९३)
या सूत्रापासून ' विभाषा पूर्वा० ' (४।२।२४) या
सूत्रपर्यंत मागील सर्व सूत्रांचा संबंध होईल.

१(सू.९२-)'अपत्य' या अर्थापासून(४।२।९२) ह्या
चार अर्थपर्यंत (४।२।७०) जे अर्थ सांगितले आहेत
त्यापेक्षां निराळे जे अर्थ प्रयोगाला अनुसरून कल्पिलेले
आणि पुढें 'तत्र जातः' या अर्थापासून (४।२।२५)
तत्वेदम् (४।२।२०) या अर्थपर्यंत प्रत्यय
सांगितलेले हे सर्व अर्थ 'शेष' होत. या सर्व अर्थां
अण् वगैरे प्रत्यय (४।२।२३, ४।२।२७) होतात.
उदा०-चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् इत्यादि.

२-कारण, घ ख या प्रत्ययांची अनुवृत्ति 'तत्र

बहुनोऽपेक्षा । अपेक्षमाणोऽयमनन्तरं
योगमपेक्षेत । बहुनोऽप्यपेक्षा भवति ।
तद्यथा । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः
[३.४.४६] इति सामान्यकं सविशेषकं
सर्वमपेक्ष्यते । अथवा पुनरस्त्वनुवृत्तिः ।
ननु चोक्तं या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्या-
पूर्वं पूर्वं प्रत्यया प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः ।
सबन्धमनुवर्तिष्यते । राष्ट्रवारपाराद् घञौ
[४.२.९३] । ग्रामाद्यखञौ [९४] राष्ट्रा-
वारपाराद् घञौ । कत्यादिभ्यो ढकञ् [९५]
राष्ट्रावारपाराद् घञौ ग्रामाद्यखञाविति ॥

अत उत्तरं पठति ।

शेषवचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रस-

ङ्गार्थम् ॥ १ ॥

शेषवचनं प्रियते शेषे घादयो यथा
स्युरपत्यादिषु मा भूवन्निति ॥ कथं च
प्राप्नुवन्ति ।

तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तस्येदंविशेषा हेतुः ऽपत्यं समूहो निवासो
विकार इति ॥

म्हणून त्याकरिता 'तत्र जात' या सूत्रामध्ये
त्याच्या जवळच्या सूत्राचा सबंध होईल

अपेक्षेला अनुसरून बहुताचाही सबंध होतो.
उदा० 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (३।४।
४६). येथे 'निमूलसमूलयो.' (३।४।३४)
या सूत्रापासून अकरा सूत्रांमधील सामान्य
प्रकृतीसह व विशेष प्रकृतीसह सर्वांचा जसा
पूर्वी सबंध झाला असेल तसा सबंध होतो.

अथवा 'तत्र जात' येथे मागाहून घ, ख
वगैरे सर्व प्रत्ययाची अनुवृत्ति असू दे.

पण अनुवृत्ति घेतली तर 'ग्रामाद्यखञौ',
वगैरे पुढील सूत्रांनी ज्या ज्या शब्दाहून प्रत्यय
सांगितले आहेत त्या त्या शब्दाहून त्याच्या
त्याच्या मागील सूत्रांनी सांगितलेले घ, ख
वगैरे प्रत्यय होऊ लागतील असा दोष दाख-
विला आहे ना ?

हा दोष येत नाही. कारण नुसत्या प्रत्य-
याची व प्रकृतीची अनुवृत्ति न करता ज्या
प्रत्ययाची सबंध झाला असेल त्या सबंधासकट
अनुवृत्ति करता येईल. उदा० राष्ट्रवारपारा
द् घञौ (४।२।९३) येथे राष्ट्रा व

अवारपार या शब्दाचा घ व ख या प्रत्य-
याची सबंध झाला आहे. 'ग्रामाद्यखञौ' या
पुढील सूत्रामध्ये पूर्वीचें राष्ट्रावारपाराद् घञौ
हें सूत्र त्या सबंधासह अनुवृत्त होतें. त्याच्या
पुढील कत्यादिभ्यो ढकञ् ह्या सूत्रामध्ये राष्ट्रा-
वारपाराद् घञौ व ग्रामाद्यखञौ ही दोन्ही सूत्रे
सबंधासह अनुवृत्त होत आहेत. हें सर्व मनात
थेऊन वार्तिकफार म्हणतात.

(वा. १) येथे जें 'शेषे' असें म्हटलें आहे
तें अशाकरिता कीं घ वगैरे प्रत्यय शेष अर्थीं
च झाले पाहिजेत, अपत्य वगैरे पूर्वोक्त्या अर्थीं
न झाले पाहिजेत.

पण या घ वगैरे प्रत्ययाची अपत्य वगैरे
अर्थीं प्राप्ति तरी कशी बरे येते ?

(वा. २) तस्येदम् म्हणजे 'त्याचें हें' या
पुढील (४।३।१२०) अर्थीं घ ख वगैरे
प्रत्यय सांगितलेच आहेत. आणि अपत्य, समूह,
निवास, विकार हे 'इदम्' याचे विशेष आहेत.
तेव्हा अपत्य अर्थीं अण् वगैरे प्रत्यय कर्तव्य
असताना तेथें इदम् या अर्थीं प्रत्यय प्राप्त
होणारच.

४- 'उपमाने कमणि च', (३।४।४५) या
सूत्रामध्ये सामान्य प्रकृति भरली आहे आणि निमूल-
समूल्यो कष (३।४।३४) वगैरे इतर सूत्रांमध्ये
कष वगैरे विशेष प्रकृति भरली आहे परंतु त्या सब-
ंधिकांनीं फणुल् प्रत्ययाच्या प्रकृतीप्रमाणे पुढे या सूत्रानें

अनुप्रयोग होत असतो

१- असेंच पुढे 'तत्र जात' या सूत्रापर्यंत
समजावें

६- कारण, विशेष नसेल तेथें सामान्य अमलेंच
पाहिजे

ग्रहणं नैवासिकेषु ॥

राष्ट्रावारपाराद् घञौ ॥ ४।२।९३ ॥

अवारपाराद्विगृहीतादपि ॥ १ ॥

अवारपाराद्विगृहीतादपीति वक्तव्यम् ।

अवारीणः पारीणः अवारपारीणः ॥

विपरीताच्च ॥ २ ॥

विपरीताच्चेति वक्तव्यम् । पारावारीणः ॥

[ग्रामाद्यख्यौ ॥ ४।२।९४ ॥]

कल्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ४।२।९५ ॥

ग्रामाच्चेति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कल्या-

दिभ्यो ढकवित्यत्र ग्रामादित्यनुवर्तिष्यते ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु

॥ ४।२।९६

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं कौले-

यकः । कुलस्यापत्यम् ।

कुक्षिग्रीवात्तु कन्ढञः ।

कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति ।

कुक्षिग्रीवादपि ढवन्तात्कन्भविष्यति ॥

[नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ४।२।९७ ॥]

तस्यैव 'गोलचरणाद् बुञ्' यानि बुञ् प्रत्यय सिद्ध
होत असताना निवास अर्थी युञ् प्रत्यय होण्या-
करिता जो अरीहणादि गणामध्ये (४।२।८०)
भास्त्रायण या गोलप्रत्ययान्त शब्दाचा पाठ
केला आहे तो निवास वगैरे अर्थोविपर्ययी
शापक होईल.

(सू. ९३ वा. १) 'अवारपार' या
सामासिक शब्दान्यां विप्रहावस्थेतील जे अवार
व पार हे दोन शब्द त्याहूनही हा ख प्रत्यय
होतो असे म्हणावे. उदा० अवारपारीणः,
अवारीणः, पारीणः.

(वा २) अवार व पार या शब्दामध्ये
वैपरित्य केलें असताही हा प्रत्यय होतो असे
म्हणावे उदा० पारावारीणः.

(सू. ९५) ग्राम शब्दाहूनही ढकञ् प्रत्यय

होतो असे म्हणावे. उदा० ग्रामेयकः. -

तर मग तसे म्हटलें पाहिजे.

तसे म्हणावयास नको. कारण कल्यादिभ्यो
ढकञ् या प्रकृत सूत्रामध्ये ग्रामात् या पदाची अनु-
वृत्ति करता येईल.

(सू. ९६) हे सूत्र केलें नाही तरी चालेल.

पण सूत्र केलें नाही तर कौलेयकः, कौषे-
यकः, ग्रैवेयकः हीं उदाहरणें कशी साधवीं !

'कुलस्यापत्यम्' कौलेयकः (४।१।
१४०) असा ढकञ् प्रत्यय होईल.

'कुक्षिग्रीवात्तु कन् ढञः' म्हणजे कुक्षि आणि
ग्रीवा या शब्दाहून शेष अर्थी ढक् प्रत्यय
(४।३।५६, ५७) केल्यानंतर पुढें स्वार्थी कन्
प्रत्यय होईल.

१—(सू. ९३) राष्ट्र आणि अवारपार या दोन
शब्दाहून शेष अर्थी क्रमानें व आणि ख हे प्रत्यय
होतात उदा०—राष्ट्राय, अवारपारीण, तत्र भव, तत्र
जात, तस्येदम् वगैरे अर्थापेक्षां समवेल तो अर्थ येथे
ध्यावा.

१—(सू. ९४) ग्राम शब्दाहून शेष अर्थी व
आणि ख असे प्रत्यय होतात उदा०—ग्राम्य
ग्रामीण.

१—(सू. ९५) कस्मिं वगैरे शब्दाहून शेष
अर्थी ढकञ् प्रत्यय होतो. उदा०—कास्त्रेयकः.

१—(सू. ९६) कुल, कुक्षि व ग्रीवा या तीन
शब्दाहून शेष अर्थी ढकञ् प्रत्यय होतो परंतु त्या
प्रत्ययान्त शब्दापासून श्वा, असि आणि अलकार हे
तीन अर्थ क्रमाने गोन्यमान होत असले पाहिजेत.
उदा०—कौलेयकः श्वा, कौक्षेयकः असि, ग्रैवेयकः
अलकार.

२—कुल्याचें कुल घेतलें म्हणजे त्यातील अपत्य
असें कुल्याला म्हणता येतें.

१—(सू. ९७) नदी वगैरे शब्दाहून शेष
अर्थी ढक् प्रत्यय होतो. उदा०—नादेयम्.

दक्षिणापश्चात्पुरस्सत्यक्

॥ ४।२।९८ ॥]

कापिण्याः षक् ॥ ४।२।९९ ॥

बाहुयुर्दिर्पदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । बाह्वा-

यनी और्दयनी पार्दयनी ॥

रङ्गोरमनुष्येऽण् च ॥ ४।२।१०० ॥

अमनुष्य इति किमर्थम् । राङ्गवको मनुष्यः ॥

रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्य-
तत्स्थयोर्बुज्विधानात् ॥ १॥

रङ्गोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम् । किं कार-
णम् । मनुष्यतत्स्थयोर्बुज्विधानात् । अयं

(सू. ९९) बाही, उर्दि आणि पर्दि या शब्दांद्वां शेष अर्थी षक् प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा०—बाह्यायनी, और्दयनी पार्दयनी.

(सू. १००) येथें अमनुष्ये असें कशा-
करितां म्हटलें आहे ?

राङ्गवकः मनुष्यः येथें अण् व षक् हे प्रत्यय न झाले पाहिजेत.

(वा. १) रङ्गोरमनुष्ये० या प्रकृत सूत्रा-
मध्ये अमनुष्य हा शब्द व्यर्थ आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं मनुष्य किंवा मनुष्यस्थ हसित वगैरे अर्थ जर प्रत्ययान्तापासून गम्यमान होत असतील तर बुज् प्रत्यय (४।२।१३४) ह्या रङ्कु शब्दाद्वां सांगितला आहे. तेव्हां अर्थातच तेथें तो ह्या षक् व अण् यांचा बाध करील.

तर मग येथें या अमनुष्य ग्रहणावरून आचार्य असें शापित करतात कीं मनुष्यभिन्न

१—(सू. ९८) दक्षिणा, पश्चात् आणि पुरस् या शब्दांद्वां शेष अर्थी लृक् प्रत्यय होतो. उदा०—दक्षिणात्यः, पश्चात्यः, पुरस्त्यः.

१—(सू. ९९) कापिशी शब्दाद्वां शेष अर्थी षक् प्रत्यय होतो. उदा०—कापिशायनं मपु, कापिशायनी द्राक्षा.

मनुष्ये मनुष्यस्थे च बुज्विधीयते स बाधको भविष्यति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणौ भवत इति ।

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापक-
मिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ २ ॥

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापक-
मिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणाविष्येते । किं तर्हि । बुज्वेवेद्यते ॥

अणग्रहणं च कच्छादिभ्योऽण्वचनात् ॥ ३ ॥

अणग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । कच्छादिभ्योऽण्वचनात् । कच्छादिपा-

पण मनुष्यस्थ चूडा वगैरे अर्थ गम्यमान होत असतील तर तेथें षक् व अण् हे प्रत्यय होतात.

(वा. २) मनुष्यभिन्न पण मनुष्यस्थ जे चूडा वगैरे अर्थ ते गम्यमान असतांना षक् व अण् हे प्रत्यय होतात अशाविषयी हें अमनुष्यग्रहण शापक आहे असें म्हणाल तर तें बरोबर नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं मनुष्यभिन्न पण मनुष्यस्थ अर्थ गम्यमान असतांना तेथें षक् व अण् हे प्रत्यय इष्ट नाहीत. तर तद्या ठिकाणीं फक्त बुज् प्रत्ययच इष्ट आहे.

(वा. ३) तसेंच या सूत्रामध्ये जें अण् प्रत्ययाचें विधान केलें आहे तेंही व्यर्थच आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं कच्छादि गणांतील शब्दा-
हून अण् प्रत्यय (४।२।१३३) सांगितलाच आहे. आणि या रङ्कु शब्दाचा कच्छादि गणा-

१—(सू. १००) रङ्कु शब्दाद्वां शेष अर्थी अण् आणि षक् हे प्रत्यय होतात. पण परस्पर प्रत्ययान्त शब्दांपासून मनुष्यभिन्न प्राणी असा अर्थ मनांत आला पाहिजे. उदा०—राङ्गवो गौः, राङ्गवायवो गौः.

ठादत्राण् भविष्यति ॥

[चंप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्

॥ ४ । २ । १०१ ॥

कन्धायाष्टक् ॥ ४ । २ । १०२ ॥

वर्णां वुक् ॥ ४ । २ । १०३ ॥]

अव्ययात् त्यप् ॥ ४ । २ । १०४ ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यान्विधिर्योऽव्यया-
त्स्मृतः ।

अमा । अमात्यः । अमा ॥ इह ।

इहत्यः । इह ॥ क । कत्यः । क ॥ तसि ।

ततस्त्यः । यतस्त्यः । तसि ॥ त्र । तत्रत्यः

यत्रत्यः ॥ इतरथा ह्यौत्तराहौपरिष्टपारतानां

मध्ये पाठ असल्यामुळे त्याहून अण् प्रत्यय होईलच.

(सू. १०४) काहीं ठराविक अव्यया-
हूनच हा त्यप्, प्रत्यय होतो असे परिगणन करावे.

(श्लो. १) अमा, इह, क, तसि-प्रत्ययान्त आणि त्र-प्रत्ययान्त याच अव्ययाहून हा त्यप् प्रत्यय होतो. उदा०—अमात्यः, इहत्यः, कत्यः, ततस्त्यः, यतस्त्यः, तत्रत्यः, यत्रत्यः. हे परिगणन केलें नाहीं तर 'औत्तराह, औपरिष्ट आणि पारत' वगैरे शब्दामध्ये अव्ययाहून त्यप् होत नाहीं' असा निषेध सागावा लागेल.

नि याहून त्यप् प्रत्यय होतो असे म्हणावे,

१—(सू. १०१) दिव्, प्राच्, अपाच्, उदच् आणि प्रत्यच् या शब्दाहून शेष अर्थी यत् प्रत्यय होतो उदा०—दिव्यम्, प्राच्यम्, अपाच्यम्, उदीच्यम्, प्रतीच्यम्,

१—(सू. १०२) कन्धा शब्दाहून शेष अर्थी ठक् प्रत्यय होतो उदा०—कान्धिक.

१—(सू. १०३) वर्णु देशातील कन्धा जसेल तर त्या कन्धा शब्दाहून शेष अर्थी वुक् प्रत्यय होतो उदा०—कान्धक. वर्णु नावाचा एक नद आहे

प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । औत्तराहः
औपरिष्टः पारतः ॥

त्यच्नेर्ध्रुवे ॥ त्यच्नेर्ध्रुवे वक्तव्यः । नित्यः ॥

निस्रो गते ॥ त्यच्चक्तव्य इति । निष्ठयः ॥

अरण्याणः ॥ अरण्याणो वक्तव्यः ।

आरण्याः सुमनसः ॥

दूरादेत्यः ॥ दूरादेत्यो वक्तव्यः । दूरेत्यः ॥

उत्तरादाहञ् ॥ उत्तरादाहञ् वक्तव्यः ।

औत्तराहः ॥

अव्ययात्त्यप्याविष्टस्योपसंख्यानं

छन्दसि ॥ १ ॥

अव्ययात्त्यप्याविष्टस्य च्छन्दस्यु-
पसंख्यानं कर्तव्यम् । आविष्टो वर्धते

पण त्या त्यप्-प्रत्ययान्त शब्दाचा अर्थ ध्रुव असा पाहिजे. उदा० नित्यः.

निर्गत या अर्थाच्या निस् याहून त्यप् प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा० निष्ठयः.

अरण्य शब्दाहून शेष अर्थी ण प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा० अरण्ये भवाः आरण्याः सुमनसः.

दूर शब्दाहून एत्य प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा० दूरेत्यः.

उत्तर शब्दाहून शेष अर्थी आहञ् प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा० औत्तराहः.

(वा. १) येथें वेदांमध्ये आविष्ट शब्दांचें उपसंख्यान करावे. उदा० आविष्टो वर्धते चाहः.

त्याच्या जवळच्या देशाला वर्णु म्हणतात.

१—(सू. १०४) अव्ययाहून शेष अर्थी त्यप् प्रत्यय होतो. उदा०—अमात्यः, इहत्यः.

२—उत्तराहि (५।३।३७) उपरिष्ठात् (५।३।३१) व परतः (५।६।७) या अव्ययाहून ' तत्र भव ' या अर्थी (४।३।५३) अण् प्रत्यय झाला आहे.

३—आविस् हे अव्यय परिगणनात नाहीं म्हणून त्याहून त्यप् प्रत्यय येथें सांगितला आहे.

चारुः ॥

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्राम-
कोपधविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोप-
धविधेर्वृद्धाच्छो भवति विप्रतिषेधेन ॥
अव्ययात्यवभवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः ।
छस्यावकाशः । शालीयः मालीयः ।
आरादुभयं प्राप्नोति । आरातीयः ॥
तीरोत्तरपदादवभवतीत्यस्यावकाशः । कख-
तीर काखतीरी । छस्य स एव । वायस-
तीरादुभयं प्राप्नोति । वायसतीरीयः ॥
रूप्योत्तरपदाच्चो भवतीत्यस्यावकाशः ।
चणाररूप्य चाणाररूप्या । छस्य स एव ।
माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति । तं चापि छं

परत्वाद्योपधलक्षणो बुश्-वाधते । माणि-
रूप्यकः ॥ उदीच्यग्रामाच्च बहुचोऽन्तोदा-
त्तादवभवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर शैव-
पुरः । छस्य स एव । वाडवकर्पादुभयं
प्राप्नोति । वाडवकर्पीयः ॥ कोपधादणभ-
वतीत्यस्यावकाशः । निलीनक नैलीनकः ।
छस्य स एव । औलूकादुभयं प्राप्नोति
औलूकीयः ॥

तेभ्यष्टञ्जिठौ ॥ ३ ॥

तेभ्यस्त्यवादिभ्यष्टञ्जिठौ भवतो विप्र-
तिषेधेन ॥ अव्ययात्यवभवतीत्यस्याव-
काशः । अमात्यः । ठञ्जिठयोरवकाशः ।
कारन्तविकी कारन्तविका । आरान्नाम
वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । आरात्की

(वा. २) अव्यय० (४।२।१०४), तीर-
रूप्योत्तरपद० (४।२।१०६) उदीच्यग्राम०
(४।२।१०९) आणि कोपध० (४।२।११०)
या विधीपेक्षां वृद्धाच्छः (४।२।११४) हा
विधि विप्रतिषेधाने परत्वास्तव होतो; 'अव्यया-
त्यप्' याला अमात्यः येथे अवकाश आहे; आणि
शालीयः, मालीयः येथे छ प्रत्ययाला अवकाश
आहे; पण आरातीयः येथे दोघांची प्राप्ति येते.
तसेच कखतीर शब्दाहून अञ् प्रत्यय केल्यावर
काखतीरी असें होतें, तेथे 'तीररूप्योत्तरपदात्०'
याला अवकाश आहे; छ प्रत्ययाला अवकाश
दाखविलाच आहे. पण वायसतीरीयः येथे
वायसतीर शब्दाहून दोघांची प्राप्ति येते. तसेच
चणाररूप्य शब्दाहून ज प्रत्यय केल्यावर चाणार-
रूप्या असें होतें. तेथे 'रूप्योत्तरपदात्०' याला
अवकाश आहे; व छ प्रत्ययाला अवकाश
दाखविलाच आहे; पण माणिरूप्य शब्दाहून
दोघांची प्राप्ति येते. आतां तेथे यकार उपधेला
असल्यामुळे योपधात्० (४।२।१२१) याने
सांगितलेला बुञ् प्रत्यय त्या छ प्रत्ययाचाही
परत्वास्तव बाध करतो आणि माणिरूप्यकः

असें रूढ होतें. तसेच शिवपुर शब्दाहून
अञ् प्रत्यय होऊन शैवपुरम् असें होतें;
तेथे 'उदीच्यग्रामाच्च बहुचः०' याला
अवकाश आहे व छ प्रत्ययाला अवकाश
पूर्वी दाखविलाच आहे; पण वाडवकर्पीयः
येथे वाडवकर्प शब्दाहून दोघांची प्राप्ति येते.
तसेच निलीनक शब्दाहून अञ् प्रत्यय होऊन
नैलीनकः असें रूप होतें; तेथे 'कोपधादण्' याला
अवकाश आहे व छ प्रत्ययाला अवकाश पूर्वी
दाखविलाच आहे; पण औलूकीयः येथे
औलूक शब्दाहून दोघांची प्राप्ति येते. तेव्हां
या सर्वे ठिकाणीं त्यप् वगैरे प्रत्ययांचा परत्वा-
स्तव छ प्रत्यय बाध करतो.

(वा. ३) त्यप् वगैरे ज्या प्रत्ययांचा छ
प्रत्यय बाध करतो त्या त्यप् वगैरे प्रत्ययापेक्षां
ठञ् व जिठ हेही प्रत्यय (४।२।११६-११८)
परत्वास्तव होतात. 'अव्ययात्यप्' याला
अमात्यः येथे अवकाश आहे आणि कारन्त-
विकी व कारन्तविका येथे ठञ् व जिठ या
प्रत्ययांना अवकाश आहे; पण आरात्की व
आरात्का येथे दोघांची प्राप्ति येते. आरात् या
कल्ल साधत आहे.

४-अमे१० हे परिगणन मनांत न घेतां हें
लिहिलें आहे. येथे परिगणनाचें कान परत्वास्तव बाध

आरात्का ॥ तीरोत्तरपदाद्भवतीत्यस्यावकाशः । कखतीर काखतीरी । ठञ्बिठयोः स एव । कास्तीरो नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कास्तीरिकी कास्तीरिका ॥ रूप्योत्तरपदाद्भवतीत्यस्यावकाशः । चणाररूप्य चाणाररूप्या । ठञ्बिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्बिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्वाधते । दासरूप्यकः ॥ उदीच्यग्रामाच्च बहुचोऽन्तोदात्तादभवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर शैवपुरः । ठञ्बिठयोः स एव । शाकलं नाम बाहीक-

ग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । शाकलिकी शाकलिका ॥ कोपधादणभवतीत्यस्यावकाशः । निलीनक नैलीनकः । ठञ्बिठयोः स एव । सौसुक नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्बिठौ परत्वात्कोपधलक्षणश्छो बाधते । सौसुकीयः ॥ न वा ठञादीनां छापवादत्वात्तद्विषये चाभावादितरेषाम् ॥ ४ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञादीनां छापवादत्वात् । ठञादयश्छापचादाः । तद्विषये चाभावादितरेषाम् । तद्विषये छविषये त्यबादीनामभावः ॥

नावाचें बाहीक देशामध्ये एक गाव आहे. तसेंच कखतीर शब्दाहून अञ् प्रत्यय होऊन काखतीरी असें होतें, तेथें तीरोत्तरपदात्० याला अवकाश आहे, ठञ् व जिठ याना अवकाश दाखविलाच आहे. आणि कास्तीरिकी व कास्तीरिका येथें दोघाची प्राप्ति येते. कास्तीर या नावाचें बाहीक देशामध्ये एक गाव आहे तसेंच चणाररूप्य शब्दाहून ज प्रत्यय होऊन चाणाररूप्या असें होतें. तेथें रूप्योत्तरपदाहून सागितलेल्या ज प्रत्ययाला अवकाश आहे, ठञ् व जिठ याना अवकाश दाखविलाच आहे, पण दासरूप्य नावाचें जें बाहीक देशातील गाव आहे त्याहून दोघाची प्राप्ति येते. आता तेथें यकार उपधेला असल्यामुळें प्राप्त झालेला वुञ् प्रत्यय हा त्या ठञ् व जिठ प्रत्ययाचाही परत्वात्तव बाध करतो व दासरूप्यकः असें रूप होतें. तसेंच शिवपुर शब्दाहून अञ् प्रत्यय होऊन शैवपुरम् असें होतें. तेथें ' उदीच्यग्रामाच्च बहुचो० ' याला अवकाश आहे. ठञ् व जिठ याना अवकाश दाखविलाच आहे, पण शाकलिकी

व शाकलिका येथें दोघाची प्राप्ति येते. शाकल म्हणून एक बाहीक देशातील गाव आहे. तसेंच निलीनक शब्दाहून अण् प्रत्यय होऊन नैलीनकः असें होतें. तेथें ' प्रस्योत्तरपदपल-यादिकोपधादण् ' याला अवकाश आहे. ठञ् व जिठ याना अवकाश दाखविलाच आहे, पण सौसुक नावाचें जें बाहीक देशातील गाव आहे त्याहून दोघाची प्राप्ति येते. आता तेथें उपधेला ककार असल्यामुळें प्राप्त झालेला छ प्रत्यय (४।२।४१ वा १) त्या ठञ् व जिठ प्रत्ययाचाही बाध करतो व सौसुकीयः असें रूप होतें.

(वा. ४) तेभ्यश्चञ्जिठौ (वा. ३) हा जो विप्रतिषेध सागितला आहे त्यात काहीं अर्थ दिसत नाहीं.

काय कारण ?

कारण असें कीं ठञ् वगैरे प्रत्यय हे छ प्रत्ययाचे अपवाद आहेत. आणि त्या छ प्रत्ययाच्या विषयामध्ये तर त्या त्यप् वगैरे प्रत्ययाचा अभावच आहे

५-कारण, त्या त्यप् वगैरे प्रत्ययाचा छ प्रत्ययानें बाध होत आहे. एकररीत त्यप् वगैरेचा परत्वास्तव बाध जो छ प्रत्यय त्याचे जें अपवाद ठञ् व जिठ

त्याच्याशीं त्या त्यप् वगैरे प्रत्ययाचा विप्रतिषेध बरोबर नाहीं कारण त्यप् वगैरे प्रत्यय आणि ठञ् व जिठ हे प्रत्यय याची बरोबरी नाहीं

कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृ-
त्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं
कोपधादणश्छस्य च । किं कारणम् ।
कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ।
सिद्धोऽत्राणुत्सर्गेणैव तस्य पुनर्वचन एतत्प्र-
योजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाध-
नार्थम् । स यथैव तदपवादमन्वं वाधत
एवं छमपि बाधेत ।

तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिप्रषेधः ॥ ६ ॥

तस्मादन्तोदात्ते कोपधादणः प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः
पूर्वोन्विधीन् वाधन्त इत्येवं कोपधादणन्
वाधिष्यसे छं न वाधिष्यते ॥

(वा. ५) तसेंच कोपधादण् आणि छ प्रत्यय
यांचा जो विप्रतिषेध दाखविला आहे तोही
बरोबर नाही.

काय कारण ?

कारण असें की पुनर्वचन हें अन्यनिवृत्त्यर्थ
आहे म्हणजे येथें सामान्य सूत्रानेंच (४।
१।८३) अण् प्रत्यय सिद्ध आहे असें असू-
नही जो येथें अण् प्रत्यय सांगितला आहे त्याचा
उपयोग असा की जे त्या अण् प्रत्ययाचे अप-
वाद प्रत्यय प्राप्त होत आहेत त्यांचा वाध
करून अण् प्रत्ययच झाला पाहिजे. तेव्हां तो
पुनः सांगितलेला अण् प्रत्यय (४।२।११०)
जसा सामान्यतः सांगितलेल्या अण् प्रत्ययाचा
अपवाद जो अञ् (४।२।१०९)
त्याचा वाध करतो तसा छ प्रत्ययाचाही वाध
करील.

(वा. ६) तेव्हां उदीच्यग्रामाच बहुचोऽ
न्तोदात्तात् (४।२।१०९) येथें उपधेला ककार
असलेल्या शब्दाहून अञ् प्रत्यय होत नाही
असा निषेध सांगावा.

तसा निषेध सांगावयास नको. कारण 'मध्यें
पठित अपवाद हे पूर्वविधीचाच वाध करतात,
परविधीचा वाध करीत नाहीत ' या न्यायानें

छादोदेशे कालाट्ठञ् ॥ ७ ॥

छादोदेशे ठञ् [४. २. ११९] कालट्ठञ्
[४. ३. ११] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।
छस्यावकाशः । शालीयः मालीयः ।
ओदेशे ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । निपाह-
कर्षू नैपाहकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नोति ।
दाक्षिकर्षुकः ॥ कालाट्ठञ्भवतीत्यस्याव-
काशः । आर्धमासिकम् सांवत्सरिकम् ।
छस्य स एव । मासादुभयं प्राप्नोति ।
मासिकम् ॥

नक्षत्रादण् ॥ ८ ॥

नक्षत्रादण्छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।
अणोऽवकाशः । तैपः पौपः । छस्य स
एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति । सौवातः ॥

हा कोपधादण् (४।२।११०) या सूत्रामध्ये
सांगितलेला अण् पूर्वीच्या (४।२।१०९)
अञ् प्रत्ययाचाच वाध करील; पुढील छ
प्रत्ययाचा (४।२।११४) वाध करणार नाही.

(वा. ७) छ प्रत्ययापेक्षां (४।२।११४)
ओदेशे ठञ् (४।२।११९) आणि काला-
ट्ठञ् (४।३।११) हे ठञ् प्रत्यय विप्रतिषेधानें
होतात. शालीयः व मालीयः येथें छ प्रत्ययाला
अवकाश आहे. निपादकर्षू शब्दाहून ठञ्
प्रत्यय केला असतां नैपादकर्षुकः असें रूप होतें.
तेथें ओदेशे ठञ् याला अवकाश आहे. पण दाक्षि-
कर्षुकः येथें दोघांची प्राप्ति येते. तथेच आर्धमा-
सिकम् व सांवत्सरिकम् येथें कालाट्ठञ् याला
अवकाश आहे; छ प्रत्ययाला अवकाश दाख-
विलाच आहे; पण मासिकम् येथें मास-
शब्दाहून दोघांची प्राप्ति येते. तेथें परत्वास्तव
ठञ् प्रत्यय होतो.

(वा. ८) छ प्रत्ययापेक्षां नक्षत्रवाचक
शब्दाहून सांगितलेला अण् प्रत्यय (४।३।१६)
विप्रतिषेधानें परत्वास्तव होतो. तैपः व पौपः येथें
त्या अण् प्रत्ययाला अवकाश आहे; छ प्रत्ययाला
अवकाश दाखविलाच आहे; पण सौवातः
येथें स्वाति शब्दाहून दोघांची प्राप्ति येते तेथें

अव्ययाद्दद्युलौ ॥ ९ ॥

अव्ययाद्दद्युलौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन । दद्युलौ अवकाशः । दोषातनम् दिवातनम् । छस्य स एव । प्रातःशब्दादुभय प्राप्नोति । प्रातस्तनम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ १० ॥

शरीरावयवाद्यच्छाद्भवति विप्रतिषेधेन । यतोऽवकाशः । दन्त्यम् ओष्ठ्यम् । छस्य स एव । पादशब्दादुभय प्राप्नोति । पद्यम् ॥

वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्वौ ॥ ११ ॥

वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्वौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन । यत्स्योरपकाशः । अकूरवर्ग्यः । अकूरवर्गीणः । छस्य स एव । वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति । वासुदेनर्ग्यः । वासु-

देववर्गीणः ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताद्वु ॥ १२ ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताद्वु [४. ३. ६७] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञोऽपकाशः । नतानत नातानतिक्र. । छस्य स एव । सामस्तादुभयं प्राप्नोति । सामस्तिक ॥

आयस्थानेभ्यष्टक् ॥ १३ ॥

आयस्थानेभ्यष्टक्छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञोऽपकाशः । शौलिकम् गौलिम् । छस्य स एव । आपणादुभयं प्राप्नोति । आपणिकम् ॥

विद्यायोनिष्वन्धेभ्यो वुन् ॥ १४ ॥

विद्यायोनिष्वन्धेभ्यो वुन् [४. ३. ७७] छाद् भवति विप्रतिषेधेन । वुनोऽवकाशः । औपाध्यायकम् पैतामहकम् ।

परत्वास्तव अण् होतो.

(वा. ९) छ प्रत्ययापेक्षा अव्ययाद्दद्युलौ सागितलेले द्यु व द्युल् हे प्रत्यय (४।३।२३) विप्रतिषेधाने होतात. दोषातनम् व दिवातनम् येथें द्यु व द्युल् प्रत्ययाना अवकाश आहे छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे आणि प्रातस्तनम् येथें प्रात या अव्ययाद्दद्युलौ प्राप्ति येते तेथें परत्वास्तव द्यु व द्युल् प्रत्यय होतात

(वा. १०) छ प्रत्ययापेक्षा शरीरावयवाद्यत् (४।३।५५) हा यत् प्रत्यय विप्रतिषेधाने होतो. दन्त्यम् व ओष्ठ्यम् येथें त्या यत् प्रत्ययाला अवकाश आहे. छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे. पा पद्यम् यथें पाद शब्दाद्दद्युलौ प्राप्ति येते. तेथें परत्वास्तव यत् प्रत्यय होतो.

(वा ११) अशब्दे यत्वौ (४।३।६४) यांने वर्गशब्दान्ताद्दद्युलौ सागितलेले यत् व ख हे प्रत्यय छ प्रत्ययापेक्षा विप्रतिषेधाने होतात. अकूरवर्ग्य व अकूरवर्गीण. येथें यत् व ख या प्रत्ययाना अवकाश आहे, छ प्रत्ययाला अवकाश दाख

विलाच आहे, पण वासुदेववर्ग्य व वासुदेववर्गीण. येथे दोषाची प्राप्ति येते तेथें परत्वास्तव (यत् व ख) हे प्रत्यय होतात

(वा. १२) छ प्रत्ययापेक्षा 'बह्वचोऽन्तोदात्ताद्वु' (४।३।६७) हा ठञ् प्रत्यय विप्रतिषेधाने होतो. समानत शब्दाद्दद्युलौ ठञ् प्रत्यय होऊन 'सानानतिक्र.' अथें रूप होतें तेथें ठञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे, छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे, पण सामस्तिक. येथें सानस्त शब्दाद्दद्युलौ प्राप्ति येते. तेथें परत्वास्तव ठञ् प्रत्यय होतो

(वा १३) ठगायस्थानेभ्यः (४।३।७५) हा ठक् प्रत्यय छ प्रत्ययापेक्षा विप्रतिषेधाने होतो. शौलिकम्, व गौलिम् येथें ठक् प्रत्ययाला अवकाश आहे, छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे, पा आपणिकम् येथें आपा शब्दाद्दद्युलौ प्राप्ति येते. तेथें परत्वास्तव ठक् प्रत्यय होतो.

(वा. १४) विद्यायोनिष्वन्धेभ्यो वुन् (४।३।७७) हा वुन् प्रत्यय छ प्रत्ययापेक्षा विप्रतिषेधाने होतो. औपाध्यायकम् व पैतामह-

छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आचार्यकम् मातुलकम् ॥

ऋतष्ठञ् ॥ १५ ॥

ऋतष्ठञ् [४. ३. ७८] छाद् भवति विप्रतिषेधेन । ठञोऽवकाशः । हौतृकम् स्वासृकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । शासृकम् भ्रातृकम् ॥

रूप्यमयटौ ॥ १६ ॥

रूप्यमयटौ छाद् भवतो विप्रतिषेधेन । रूप्यमयटोरवकाशः । देवदत्तरूप्यम् देवदत्तमयम् । छस्य स एव । वायुदत्ताहुभयं प्राप्नोति । वायुदत्तरूप्यम् वायुदत्तमयम् ॥

अचित्ताट्टक् ॥ १७ ॥

अचित्ताट्टक्छाद् भवति विप्रतिषेधेन ।

कम् येथे त्या वुञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे; छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे, पण आचार्यकम् व मातुलकम् येथे दोघांची प्राप्ति येते. तेथे परत्वास्तव वुञ् प्रत्यय होतो.

(वा. १५) ऋतष्ठञ् (४।३।७८) हा ठञ् प्रत्यय छ प्रत्ययापेक्षां विप्रतिषेधाने होतो. हौतृकम् व स्वासृकम् येथे ठञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे; छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे; पण शासृकम् व भ्रातृकम् येथे दोघांची प्राप्ति येते. तेथे परत्वास्तव ठञ् प्रत्यय होतो.

(वा. १६) रूप्य (४।४।८१) आणि मयट् (४।३।८२) हे प्रत्यय छ प्रत्ययापेक्षां विप्रतिषेधाने होतात. देवदत्तरूप्यम् व देवदत्तमयम् येथे रूप्य व मयट् यांना अवकाश आहे; छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे; पण वायुदत्तरूप्यम् व वायुदत्तमयम् येथे दोघांची प्राप्ति येते. तेथे परत्वास्तव रूप्य व मयट् हे प्रत्यय होतात.

(वा. १७) अचित्ताट्टक् (४।३।९६) याने भक्तिः या अर्थी सांगितलेला ठक् प्रत्यय छ प्रत्ययापेक्षां विप्रतिषेधाने होतो. आपूपिकः,

ठकोऽवकाशः । आपूपिकः शाष्कुलिकः मौदकिकः । छस्य स एव । पायसाहुभयं प्राप्नोति । पायसिकः ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ १८ ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् [४. ३. ९९] छाद् भवति विप्रतिषेधेन । वुवोऽवकाशः । ग्लौचुकायनकः त्रैगर्तकः । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । मार्गकः वात्सकः मालवकः ॥

णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यः ॥ १९ ॥

णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यश्छाद् भवति विप्रतिषेधेन । णिनेरवकाशः । हारिद्रविणः तौम्वुरविणः भाल्लविनः । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आरुणिनः शाट्ठायनिनः ॥

शाष्कुलिकः व मौदकिकः येथे त्या ठक् प्रत्ययाला अवकाश आहे; छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे; पण पायसिकः येथे पायस शब्दाहून दोघांची प्राप्ति येते. तेथे परत्वास्तव ठक् प्रत्यय होतो.

(वा. १८) गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् (४।३।९९) हा वुञ् प्रत्यय छ प्रत्ययापेक्षां विप्रतिषेधाने होतो. ग्लौचुकायनकः व त्रैगर्तकः येथे त्या वुञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे; छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे; पण मार्गकः, वात्सकः व मालवकः येथे दोघांची प्राप्ति येते. तेथे परत्वास्तव वुञ् प्रत्यय होतो.

(वा. १९) कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च (४।३।१०४) व पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु (४।३।१०५) ह्या सूत्रांनी सांगितलेला णिनि प्रत्यय हा छ प्रत्ययापेक्षां विप्रतिषेधाने होतो. हारिद्रविणः तौम्वुरविणः व भाल्लविनः येथे णिनि प्रत्ययाला अवकाश आहे; छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे; पण आरुणिनः व शाट्ठायनिनः येथे दोघांची प्राप्ति येते. तेथे परत्वास्तव णिनि प्रत्यय होतो.

पत्रपूर्वादञ् ॥ २० ॥

पत्रपूर्वादञ् [४. ३. ११२] छाद् भवति विप्रतिषेधेन । अवोऽवकाशः । उष्ट्र औष्ट्रम् औष्ट्रथम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । वामी वामम् वामीरथम् ॥

द्वन्द्वाद्बुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ २१ ॥

द्वन्द्वाद्बुन् वैरमैथुनिकयोः [४. ३. १२५] छाद् भवति विप्रतिषेधेन । बुनोऽवकाशः । अहिनकुलिका । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । काकोलुकिका श्वावराहिका ॥

गोत्रचरणाद्बुन् ॥ २२ ॥

गोत्रचरणाद्बुन् [४. ३. १२६] छाद् भवति विप्रतिषेधेन । बुनोऽवकाशः । ग्लौचुकायनकम् ग्लौचुकायनकम् । काठकम् कालापकम् । छस्य स एव । इहोभयं

प्राप्नोति । गार्गकम् वात्सकम् । मौदकम् पैपलादकम् ॥

कण्वादीवोऽण्विधेः ॥ २३ ॥

कण्वादिभ्योऽणभवतीवोऽणभवतीत्येतस्माद्बुन्भवति विप्रतिषेधेन । कण्वादिभ्योऽणभवतीवोऽणभवतीत्यस्यावकाशः । काण्वा दण्डमाणवाः । दाक्षा दण्डमाणवाः । बुन् स एव । इहोभयं प्राप्नोति । काण्वकम् दाक्षकम् ॥

ठञ्जिठाभ्यामोर्देशे ठञ् ॥ २४ ॥

ठञ्जिठाभ्यामोर्देशे ठञ् [४. २. ११९] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञ्जिठयोरवकाशः । कारन्तविकी कारन्तविका । ओर्देशे ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः ।

(वा. २०) पत्रपूर्वादञ् (४।३।१२२) हा अञ् प्रत्यय छ प्रत्ययापेक्षा विप्रतिषेधाने होतो. उष्ट्र शब्दाद्बुन् अञ् प्रत्यय (४।३।१२१) होऊन औष्ट्रम् असें रूप होतें. तेथें व औष्ट्रथम् येथें अञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे, छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे. पण वामी शब्दाद्बुन् अञ् प्रत्यय होऊन वामम् असें होतें. तेथें आणि वामीरथम् येथें दोघाची प्राप्ति येते. तेथें परत्वास्तव अञ् प्रत्यय होतो.

(वा. २१) द्वन्द्वाद्बुन् वैरमैथुनिकयोः (४।३।१२६) हा बुन् प्रत्यय छ प्रत्ययापेक्षा विप्रतिषेधाने होतो. अहिनकुलिका येथें त्या बुन् प्रत्ययाला अवकाश आहे, छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे, आणि काकोलुकिका व श्वावराहिका येथें दोघाची प्राप्ति येते. तेथें परत्वास्तव बुन् प्रत्यय होतो.

(वा. २२) गोत्रचरणाद्बुन् (४।३।१२६) हा बुन् प्रत्यय छ प्रत्ययापेक्षा विप्रतिषेधाने होतो. ग्लौचुकायनकम् ग्लौचुकायनकम् काठकम् व कालापकम्

येथें बुन् प्रत्ययाला अवकाश आहे. छ प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे; पण गार्गकम्, वात्सकम्, मौदकम् व पैपलादकम् येथें दोघाची प्राप्ति येते. तेथें परत्वास्तव बुन् प्रत्यय होतो.

(वा. २३) कण्व वगैरे शब्दाद्बुन् केलेला जो गोत्र प्रत्यय तदन्ताद्बुन् (४।२।१११) आणि इञ्-प्रत्ययान्ताद्बुन् (४।२।११२) सांगितलेला जो अण् प्रत्यय त्यापेक्षा बुन् प्रत्यय (४।३।१२६) विप्रतिषेधाने होतो. कार्णवाः व दण्डमाणवाः येथें 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' ह्या अण् प्रत्ययाला अवकाश आहे, दाक्षाः व दण्डमाणवाः येथें 'इञ्श्च या अण् प्रत्ययाला अवकाश आहे, बुन् प्रत्ययाला अवकाश पूर्वी दाखविलाच आहे, पण काण्वकम् व दाक्षकम् येथें दोघाची प्राप्ति येते. तेथें परत्वास्तव बुन् प्रत्यय होतो.

(वा. २४) ठञ् व जिठ (४।२।११६-११८) या प्रत्ययापेक्षा ओर्देशे ठञ् (४।२।११९) हा ठञ् प्रत्यय विप्रतिषेधाने होतो. कारन्तविकी व

६ — न दण्डमाण० (४।३।११) या निषेधा-मुळे येथें बुन् प्रत्यय (४।३।१२६) झाला नाही.

तेव्हा ह्या अण् व ठञ् याची बरोबरी दिसत नाही.

निषाहर्कू नैषाहर्कुकः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितवास्तुकः । ठञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ॥ २५ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञोऽनवकाशत्वात् । अनवकाशपृष्ठं ठञ्विधौ बाधित्यते । ननु चेदानीमेवावकाशः प्रकृतः । यद् वृद्धमनुवर्णान्तं बाहीकग्रामः स ठञ्विधयोरवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तमबाहीकग्रामः स ठञोऽवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं बाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषे-

धस्योपालम्भः । कस्य तर्हि । छादोर्देशे कालाट्वित्येतस्य । ननु च तत्राप्यवकाशः प्रकृतः । यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स च्छस्यावकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि वृद्धात्प्राचाम् [४. २. १२०] इत्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते । यावद् ब्रूयात्पूर्वस्मिन्योगे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति । यदेतस्मिन्योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥

योपधप्रस्थादीनां वुञ् ॥ २६ ॥

योपधप्रस्थादीनां वुञ्ठञ्विधौ

कारन्तविका येथं ठञ् व जिठ या प्रत्ययांना अवकाश आहे; निषाहर्कू शब्दाहून ठञ् प्रत्यय होऊन नैषाहर्कुकः असे रूप होतें; तेथें ओर्देशे ठञ् याला अवकाश आहे; पण नापितवास्तुकः येथें दोघांची प्राप्ति येते. तेथें परत्वास्तव ठञ् प्रत्यय होतो.

(वा. २५) ह्या विप्रतिषेधांत कांहीं अर्थ दिसत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं ओर्देशे ठञ् हां अनवकाश असल्यामुळे तो ठञ् व जिठ यांचा बाध करील.

पण तो अनवकाश आहे असें कसें म्हणतां ? आतांच त्याला अवकाश दाखविला आहे ना ? बाहीकग्रामवाचक जो शब्द वृद्ध आहे पण उवर्णान्त नाही तेथें ठञ् व जिठ यांना अवकाश आहे; जो शब्द उवर्णान्त आहे पण वृद्ध नव्हे व बाहीकग्रामही नव्हे तेथें ठञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे. पण जो शब्द उवर्णान्त आहे, वृद्ध आहे; आणि बाहीकग्रामही आहे, त्याहून दोघांची प्राप्ति येते.

तर मग ' न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ' असा जो येथें विप्रतिषेधाचा निषेध केला आहे तो ' ठञ्विधाभ्यामोर्देशे ठञ् ' (वा. २४)

या विप्रतिषेधाचा नव्हे, ' तर छादोर्देशे कालाट्व ' या (वा. ७) विप्रतिषेधाचा आहे.

पण तेथेंही दोघांना अवकाश दाखविलाच आहे. तो असा कीं, जो शब्द वृद्ध आहे पण उवर्णान्त नाही अशा ठिकाणीं म्ह. शालीयः, मालीयः येथें छ प्रत्ययाला अवकाश आहे; व जो शब्द उवर्णान्त आहे पण वृद्ध नाही, तेथें म्हणजे नैषाहर्कुकः येथें ठञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे; पण जो शब्द वृद्ध आहे उवर्णान्त आहे व देशवाचकही आहे तेथें दोघांची प्राप्ति येते.

तर मग आतां ओर्देशे ठञ् (४।२।११९) या सूत्राच्या पुढील ' वृद्धात्प्राचाम् ' या सूत्रामध्ये जो वृद्धात् असा शब्द उच्चारला आहे. त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, पूर्व सूत्राला वृद्ध व अवृद्ध अशीं दोन्ही प्रकारचीं उदाहरणं आहेत. त्यांपैकी वृद्ध उदाहरणांत सर्वत्र छ प्रत्ययाची प्राप्ति येत असल्यामुळे तो उवर्णान्त वृद्ध शब्दाहून सांगितलेला ठञ् प्रत्यय अनवकाश होतो. तेव्हां अनवकाश असल्यामुळे तेथें विप्रतिषेध वरोवर नाही.

(वा. २६) यकारोपध शब्दाहून सांगितलेला (४।२।१२१) आणि प्रस्थ वगैरे शब्द अंती असलेल्या शब्दाहून सांगितलेला

भवति विप्रतिषेधेन । योषधादुञ्भवतीत्य-
स्वायकाशः । सांकाश्य सांकाश्यकः ।
ठञ्विठयोः स एव । दासरूप्यं नाम वाही-
कग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । दास-
रूप्यकः ॥ प्रस्थान्तादुञ्भवतीत्यस्या-
यकाशः । मालाप्रस्थ मालाप्रस्थकः ।
ठञ्विठयोः स एव । पातानप्रस्थं नाम
वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । पाता-
नप्रस्थकः ॥ पुरान्तादुञ्भवतीत्यस्यावकाशः ।
काञ्चीपुर काञ्चीपुरकः । ठञ्विठयोः स
एव । नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मा-
दुभयं प्राप्नोति । नान्दीपुरकः ॥ बहा-

न्तादुञ्भवतीत्यस्यावकाशः । वातवह
यातवहकः । ठञ्विठयोः स एव । कौकु-
डीवहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं
प्राप्नोति । कौकुडीवहकः ॥

ओश्च ठञः ॥ २७ ॥

ओश्च ठञो वुञ्भवति विप्रतिषेधेन ।
ओष्ठञोऽयकाशः । नैपाहर्क्युकः । वुञः स
एव । आशीतमायोकभयं प्राप्नोति ।
आशीतमायकः ॥

जनपदानामकाणौ ॥ २८ ॥

जनपदानामकाणाघोष्ठञो भवतो विप्र-
तिषेधेन । अकस्यावकाशः । अङ्गाः आङ्-

(४।२।१२२) वुञ् प्रत्यय हा ठञ् व जिठ
(४।२।११६-११८) या प्रत्ययपेक्षा विप्र-
तिषेधाने अगोदर होतो. साकाश्य
शब्दाहून वुञ् प्रत्यय होऊन सांकाश्यकः
असे रूप होतें तेथे यकारोपध-
शब्दाहून सांगितलेल्या वुञ् प्रत्ययाला अवकाश
आहे. ठञ् व जिठ यांना अवकाश दाखवि-
लाच आहे. आणि दासरूप्य म्हणून जो वाहीक
ग्राम आहे त्याहून दोघांची प्राप्ति येते. तेव्हा
तेथे परत्वास्तव वुञ् प्रत्यय होतो व दासरूप्यकः
असे रूप होतें. तसेच मालाप्रस्थ शब्दाहून वुञ्
प्रत्यय होऊन मालाप्रस्थकः असे रूप होतें. तेथे
प्रस्थ शब्दान्ताहून सांगितलेल्या वुञ् प्रत्ययाला
अवकाश आहे. ठञ् व जिठ या प्रत्ययाना
अवकाश दाखविलाच आहे. आणि पातान-
प्रस्थ नांवाचा जो वाहीक ग्राम आहे तेथे
दोघांची प्राप्ति येते. तेव्हा तेथे परत्वास्तव वुञ्
प्रत्यय होतो व पातानप्रस्थकः असे रूप होतें.
तसेच काञ्चीपुर शब्दाहून वुञ् प्रत्यय होऊन
काञ्चीपुरकः असे रूप होतें. तेथे पुर शब्दान्ताहून
सांगितलेल्या वुञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे.
ठञ् व जिठ यांना अवकाश दाखविलाच आहे.
आणि नान्दीपुर नावाचा जो वाहीक ग्राम आहे
त्याहून दोघांची प्राप्ति येते; तेव्हा तेथे परत्वा-
स्तव वुञ् प्रत्यय होतो व नान्दीपुरकः असे रूप

होतें. तसेच वातवह शब्दाहून वुञ् प्रत्यय होऊन
वातवहकः असे रूप होतें. तेथे वह शब्दान्ता-
हून सांगितलेल्या वुञ् प्रत्ययाला अवकाश
आहे. ठञ् व जिठ यांना अवकाश दाखवि-
लाच आहे. आणि कौकुडीवह नांवाचा जो
वाहीक ग्राम आहे त्याहून दोघांची प्राप्ति येते.
तेव्हा तेथे परत्वास्तव वुञ् प्रत्यय होतो. कौकु-
डीवहकः.

(वा. २७) उवर्गान्ताहून सांगितलेल्या
(४।२।११९) ठञ् प्रत्ययपेक्षाही वुञ् प्रत्यय
(४।२।१२१) विप्रतिषेधाने अगोदर होतो.
उवर्गान्ताहून सांगितलेल्या ठञ् प्रत्ययाला नैपाह-
र्क्युकः येथे अवकाश आहे; वुञ् प्रत्ययाला
अवकाश दाखविलाच आहे; पण आशीत-
मायु शब्दाहून दोघांची प्राप्ति येते. तेथे
परत्वास्तव वुञ् प्रत्यय होतो व आशीतमाय-
कः असे रूप होतें.

(वा. २८) जनपदवाचक शब्दाहून
सांगितलेले अक प्रत्यय (४।२।१२५) आणि
अम् प्रत्यय (४।२।१३२) हे उवर्गान्ताहून
सांगितलेल्या ठञ् प्रत्ययपेक्षा विप्रतिषेधाने
अगोदर होतात. अङ्गाः असा बहुवचनान्त शब्द
(४।२।१६२) आहे. त्याहून अक प्रत्यय होऊन
आङ्गकः असे रूप होतें. तेथे अक प्रत्ययाला

कः । ओष्ठवः स एव । जिह्वो नाम
जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । जैह्वकः ॥
अणोऽवकाशः । ऋषिक आर्षिकः ।
ओष्ठवः स एव । इक्ष्वाकवो नाम जन-
पदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ऐक्ष्वाकः ॥

न वा वुञ्चपवादत्वादणः ॥ २९ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ।
वुञ्चपवादत्वादणः । वुञ्चपवादोऽणुञ्चौ-
ष्ठवं बाधियते ॥

कोपधादणोऽकान्ताच्छः ॥ ३० ॥

कोपधादणभवतीत्येतस्मादकान्ताच्छो
भवति विप्रतिषेधेन । कोपधादणभवतीत्य-
स्यावकाशः । नैलीनक नैलीनकः ।
अकान्ताच्छो भवतीत्यस्यावकाशः ।

अवकाश आहे; उवर्णान्ताहून सांगितलेल्या
ठञ् प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच आहे.
अङ्गाः याप्रमाणेच जिह्वः हें बहुवचन होय,
त्या देशवाचक जिह्व शब्दाहून दोघांची प्राप्ति
येते, तेथें परत्वास्तव अक प्रत्यय होतो व
जैह्वकः असें रूप होतें. तसेंच ऋषिक शब्दा-
हून 'कोपधादण' (४।२।१३२) यानें अण्
प्रत्यय होऊन आर्षिकः असें होतें. तेथें अण्
प्रत्ययाला अवकाश आहे; उवर्णान्ताहून सांगि-
तलेल्या ठञ् प्रत्ययाला अवकाश दाखविलाच
आहे; पण इक्ष्वाकु असा जो बहुवचनान्त
देशवाचक शब्द त्याहून दोघांची प्राप्ति येते.
तेथें परत्वास्तव अण् प्रत्यय होतो व
ऐक्ष्वाकः असें रूप होतें.

(वा. २९) ह्या विप्रतिषेधांत कांहीं अर्थ
दिसत नाहीं.

काय कारण ?

कारण असें कीं अण् हा वुञ् प्रत्ययाचा
अपवाद आहे. आणि वुञ् प्रत्यय तर उवर्णा-
न्ताहून सांगितलेल्या ठञ् प्रत्ययाचा परत्वास्तव
बाधक आहे.

(वा ३०) कोपधादणू (४।२।१३२)
यापेक्षां अक शब्दाहून सांगितलेला छ प्रत्यय
७—तेव्हां आ अण् व ठञ् यांची बरोबरी दिसत

आरीहणक आरीहणकीयः । ब्राह्मणको
नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
ब्राह्मणकीयः ॥

धन्ववुञ्चश्च ॥ ३१ ॥

धन्ववुञ्चश्च च्छो भवति विप्रतिषेधेन ।
धन्वनो वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः । पारे-
धन्व पारेधन्वकः । छस्य स एव । आष्ट-
कं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
आष्टकीयः ॥

न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्य-
र्थम् ॥ ३२ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ।
छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् ।
सिद्धोऽत्र च्छो वृद्धाच्छः [४.२.११४]

(४।२।४१) विप्रतिषेधानें होतो. कोपधा-
दणू याला नैलीनकः येथें अवकाश आहे, व
अक-शब्दान्ताहून सांगितलेला छ प्रत्यय आरी-
हणक शब्दाहून होतो, तेव्हां आरीहणकीय
येथें त्या छ प्रत्ययाला अवकाश आहे; पण
ब्राह्मणक म्हणून जो जनपद आहे त्याहून
दोघांची प्राप्ति येते तेथें परत्वास्तव छ प्रत्यय
होतो. उदा०—ब्राह्मणकीयः

(वा. ३१) धन्वयोपधादुञ्. (४।२।१२१)
यापेक्षां छ प्रत्यय (४।२।१४१) विप्रति-
षेधानें होतो. पारेधन्वन् शब्दाहून वुञ् प्रत्यय
होऊन पारेधन्वकः असें रूप होतें. तेथें धन्वयो-
पधादुञ् याला अवकाश आहे. छ प्रत्ययाला
अवकाश दाखविलाच आहे. आणि आष्टक
म्हणून जो धन्ववाचक शब्द आहे त्याहून
दोघांची प्राप्ति येते. तेथें परत्वास्तव छ प्रत्यय
होतो व आष्टकीयः अस रूप होतें.

(वा. ३२) ह्या विप्रतिषेधांत कांहीं अर्थ
दिसत नाहीं.

काय कारण ?

कारण असें कीं येथें वृद्धाच्छः (४।१।१
११४) यानें छ प्रत्यय सिद्धच आहे, आणि
असतां जो येथें मुद्दाम पुनः छ प्रत्यय (४।२
नाहीं.

इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं ये
ऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् ।
स यथैवान्यास्तदपवादान् बाधत एवमिम-
मपि बाधिष्यते ॥

[ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम्

॥ ४ । २ । १०५ ॥

तीरैरूप्योत्तरपदादञ्जौ

॥ ४ । २ । १०६ ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः

॥ ४ । २ । १०७ ॥

मंद्रेभ्योऽञ् ॥ ४ । २ । १०८ ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तो-
दात्तात्

॥ ४ । २ । १०९ ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधा-
दण् ॥ ४ । २ । ११० ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ ४ । २ । १११ ॥

इभश्च ॥ ४ । २ । ११२ ॥

नं ह्यचः प्राच्यभरतेषु

॥ ४ । २ । ११३ ॥

वृद्धाच्छः ॥ ४ । २ । ११४ ॥

भवेतष्ठकञ्सौ ॥ ४ । २ । ११५ ॥

१४१) सागितला आहे त्याचा उपयोग असा
की जे त्या छ प्रत्ययाचे अपवाद प्रत्यय प्राप्त
होतील त्याचा बाध करून पुनः छ प्रत्ययच
शाला पाहिजे. तेव्हा हा पुनः सागितलेला छ

प्रत्यय जसा त्या छ प्रत्ययाच्या इतर अपवाद
प्रत्ययाचा बाध करतो तसा ह्या अण् प्रत्ययाचा
ही बाध करीलच.

१—(सू. १०५) ऐषभस्, हस् आणि श्वस्
या अव्ययाहून शेष अर्थी त्वप् प्रत्यय विकल्पानें होतो
उदा०—ऐषभस्त्यम्, ऐषभस्तनम्, हस्त्यम्, हस्त
नम्, श्वस्त्यम्, श्वस्तनम्

१—(सू. १०६) ज्या शब्दामध्ये तीर किंवा
रूप्य हे उत्तरपद आहे अशा शब्दाहून शेष अर्थी
ममानें अञ् व ज हे प्रत्यय होतात, अण् होत नाही
उदा०—काकतीरम्, शैवरूप्यम्

१—(सू. १०७) ज्या शब्दामध्ये पूर्वपद दिक्
शब्द आहे आणि जो सहा शब्द नव्हे अशा शब्दा-
हून शेष अर्थी ज प्रत्यय होतो उदा०—पौर्वशाळ

१—(सू. १०८) पूर्वपद अशा दिक् शब्दाच्या
पुढील जो मद्र शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून शेष
अर्थी अण् प्रत्यय होतो उदा०—पौर्वमद्र

१—(सू. १०९) ज्या शब्दामध्ये बहुत अण्
आहेत आणि ज्याचा अन्त उदात्त आहे अशा उत्तर
दिशेकडील ग्रामवाचक शब्दाहून शेष अर्थी अण् प्रत्यय
होतो. उदा०—शैवपुरम्

१—(सू. ११०) ज्या शब्दामध्ये प्रत्यय शब्द
उत्तरपद आहे असे शब्द, पलदी वगैरे शब्द, आणि

ज्याच्या उपपेला ककार आहे असे शब्द याहून शेष
अर्थी अण् प्रत्यय होतो, पूर्व सूत्रानें अण् करू नये
उदा०—माद्रीप्रस्थ, पालद., नेलानक

१—(सू. १११) कण्वादि गणातील शब्दाहून
केलेला जो गोत्र प्रत्यय तदन्त शब्दाहून शेष अर्थी
अण् प्रत्यय होतो, छ प्रत्यय होत नाही. उदा०—
काण्व्यस्य छात्रा. काण्वा.

१—(सू. ११२) गोत्र या अर्थी केलेला जो इण्
प्रत्यय तदन्त शब्दाहून शेष अर्थी अण् प्रत्यय होतो,
छ प्रत्यय होत नाही उदा०—दक्षस्य गोत्रापत्य
दाक्षि, तस्य छात्रा दाक्षा.

१—(सू. ११३) प्राच्य गोत्रवाचक, किंवा
भरत गोत्रवाचक असें जे इण्—प्रत्ययान्त द्व्यचक प्राति-
पादिक त्याहून पूर्वसूत्रानें अण् प्रत्यय होत नाही.
उदा०—चैदीया..

१—(सू. ११४) वृद्धसंज्ञक प्रातिपदिकाहून
शेष अर्थी छ प्रत्यय होतो. उदा०—शालीय. गार्गीय.

१—(सू. ११५) वृद्धसंज्ञक तसाच सर्वनाम
संज्ञक जो भवत् शब्द त्याहून शेष अर्थी ठक् व छ्
हे प्रत्यय होतात. उदा०—भावत्क, भवदीय.

कार्यादिभ्यश्चिठौ

४।२।११६॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥४।२।११७॥

विंभाषोशीनरेषु ॥४।२।११८॥

ओदेशे ठञ् ॥४।२।११९॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥४।२।१२०॥

धन्वयोपधाद्बुञ् ॥४।२।१२१॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥४।२।१२२॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥४।२।१२३॥

जनपदतद्वध्योश्च ॥४।२।१२४॥

जनपदतद्वध्योर्वुञ्जिधानेऽवयवमात्रा-

त्प्रसङ्गः ॥ १ ॥

जनपदतद्वध्योर्वुञ्जो विधानेऽवयव-
मात्रात्प्राप्नोति । मौञ्जो नाम वाहीकेषु
ग्रामस्तस्मिन्भवो मौञ्जीयः ॥ एवं तर्हि
जनपदादेव जनपदावधेः ।

जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

जनपदादिति चेद्वधिश्रृणुमनर्थकम् ।

(सू. १२४ वा. १) जनपदवाचक
आणि जनपदावधिवाचक शब्दाहून सांगितलेला
हा बुञ् प्रत्यय, कोणताही ग्राम अवधि असेल
तर तद्वाचक शब्दाहून होऊं लागेल. मौञ्ज
म्हणून एक गांव वाहीक देशाच्या जवळ आहे.
त्या मौञ्जामध्ये अवलेला या अर्थी मौञ्जीयः
असा छ प्रत्यय होतो. तेथें बुञ् प्रत्यय होऊं

लागेल.

तर मग जनपदाचा अवधि असें न
म्हणतां जनपदच जो अवधि त्याहून बुञ् प्रत्यय
होतो असा अर्थ करतां येईल.

(वा. २) अवधि जर जनपदच घेतला
तर अवधि ग्रहण व्यर्थ होतें. कारण जनपदात्
एवढ्यानेच तेथें बुञ् प्रत्यय सिद्ध होत आहे.

१--(सू. ११६) काशि वंगरे शब्दाहून शेष
अर्थी ठञ् आणि जिठ असे प्रत्यय होतात. उदा०-
काशिकी, काशिका. जिठ प्रत्यय केला त्या वेळीं ङीप्
(४।१।१५) प्रत्यय होत नाही एवढाच फरक आहे.

१--(सू. ११७) वाहीक देशांतील ग्राम-
वाचक वृद्धसंज्ञक जें प्रातिपदिक त्याहून शेष अर्थी
छ प्रत्यय न होतां ठञ् व जिठ हे प्रत्यय होतात.
उदा०-शाकलिकी शाकलिका.

१--(सू. ११८) उशीनर देशांतील जें वाहीक
ग्राम तद्वाचक वृद्धसंज्ञक प्रातिपदिकाहून शेष अर्थी
ठञ् व जिठ हे प्रत्यय विकल्पात होतात. उदा०-
सौदर्शनीकी सौदर्शनीका सौदर्शनीया.

१--(सू. ११९) देशवाचक उवर्णान्त प्रातिप-
दिकाहून शेष अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो. उदा०-
नेपादकपुकः.

१--(सू. १२०) पूर्वेकडोल देशवाचक उवर्णान्त
प्रातिपदिकाहून शेष अर्थी पूर्वसंज्ञानें ठञ् प्रत्यय करणें
शाल्यास तें प्रातिपदिक वृद्ध असेल तरच करावा.
उदा०-आदकजम्बुकः, महवास्तु शब्दाहून होत नाही;

महवास्तवः असें रूप होतें.

१--(सू. १२१) धन्व न्ह. मरु देश होत.
त्यांतांल देशवाचक किंवा यकारोपध असे देशवाचक
जे वृद्धसंज्ञक शब्द त्याहून शेष अर्थी बुञ् प्रत्यय
होतो. उदा०-पारेधन्वकः, पेरारतकः, सांकाश्यकः,

१--(सू. १२२) प्रस्थ शब्द, पुर शब्द अथवा वह
शब्द अन्तीं असलेले असें जें देशवाचक प्रातिपदिक
त्याहून शेष अर्थी बुञ् प्रत्यय होतो. उदा०-माला-
प्रस्थकः, नान्दीपुरकः, पेलुवहकः.

१--(सू. १२३) रेफ उपधेला असलेला किंवा
शीघ्र ईकार अन्तीं असलेला असा जो पूर्वेकडोल देश-
वाचक वृद्धसंज्ञक शब्द त्याहून शेष अर्थी बुञ् प्रत्यय
होतो. उदा०-पाटलिपुत्रकः, कार्कन्दकः.

१--(सू. १२४) जनपद किंवा जनपदाचा
अवधि जो जनपद तद्वाचक शब्दाहून शेष अर्थी बुञ्
प्रत्यय होतो, छ प्रत्यय होत नाही. उदा०-आभि-
सारकः, आदर्शकः, श्यानायनकः, त्रैगर्तकः. लहानसा
जनपद हा मोठ्या जनपदाचा अवधि होतो.

सिद्धं जनपदादिभ्येव ॥ इदं तर्हि प्रजोर्जनं
जनपदाजनपदावधेर्वुवेय यथा स्याद्यदन्य-
त्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्य-
त्प्राप्नोति । छ. । गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जन-
पदा दुष्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति स पूर्व-
विप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

[अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्

॥ ४ । २ । १२५ ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात्

॥ ४ । २ । १२६ ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १२७ ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः

॥ ४ । २ । १२८ ॥]

अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४ । २ । १२९ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते मनुष्य इति । पथ्य-
ध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिपिपिति वक्त-
व्यम् । आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽ-
ध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको
विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको
हस्ती ॥

वा गोमयेऽपि वक्तव्यम् । आर-
ण्यका गोमयाः । आरण्या गोमयाः ॥

विभाषा कुरुयुगंधराभ्याम् -

॥ ४ । २ । १३० ॥

कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयो-
र्वुज्ज्विधानम् ॥ १ ॥

तर मग आता तदवधेः याचा उपयोग
असा कीं जनपदाचा अवधि जो जनपद त्याहून
बुन् प्रत्ययच झाला पाहिजे. इतर प्रत्यय जो
प्राप्त होईल तो न झाला पाहिजे.

तेथें इतर प्रत्यय कोणता बरें प्राप्त होतो?

छ प्रत्यय प्राप्त होतो. अवधिग्रहणाचा
असा उपयोग घेतला म्हणजे ' गर्तोत्तरपदाच्छ-
विधेर्जनपदादुब् पूर्वविप्रतिषिद्धम् (४ । २ । १२७
वा. १) असा जो पूर्वविप्रतिषेध पुढें साग-
ण्यात येणार आहे तो पूर्वविप्रतिषेध सांगाव-
यास नको.

(सू. १२९) येथें मनुष्ये असें जें म्हटलें

आहे तें पारच योडें आहे. तर ' पथ्यध्याय
न्यायविहारमनुष्यहस्तिपु ' म्हणजे पथिन्,
अध्याय, न्याय, विहार, मनुष्य आणि हस्तिन्
यांपैकी कोणताही अर्थ गम्यमान असताना
असें म्हणावें. उदा० आरण्यकः पन्थाः, आर-
ण्यकः अध्यायः, आरण्यकः न्यायः,
आरण्यकः विहारः, आरण्यकः मनुष्यः,
आरण्यकः हस्ती.

' वा गोमयेषु ' म्हणजे गोमय अर्थ गम्यमान
असताना शेष अर्थी बुच् प्रत्यय विकल्पानें
होतो असें म्हणावें. उ०- आरण्यका.
गोमयाः, आरण्याः गोमयाः.

उदा०-धौमक .

१-(सू. १२८) नगर शब्दाहून शेष अर्थी बुच्
प्रत्यय होतो पण निंदा किंवा प्रावीण्य अर्थ गम्यमान
पाहिजे उदा०-नागरकः भिक्षु, नागरक रथकार

१-(सू. १२९) अरण्य शब्दाहून शेष अर्थी
बुच् प्रत्यय होतो यस्वर प्रत्ययान्ताचा अर्थ मनुष्य
असला पाहिजे. उदा०-आरण्यक मनुष्य

१-(सू. १३०) कुरु व युगन्धर या देश
वाचक शब्दाहून शेष अर्थी बुच् प्रत्यय विकल्पानें होतो
उदा०-कौरवकः, योगन्धरक, योगन्धर.

१-(सू. १२५) जनपद किंवा जनपदाचा
अवधि जो जनपद तदाचक अवृद्ध किंवा वृद्ध
असा जो बहुवचनान् शब्द त्याहून शेष अर्थी बुच्
प्रत्यय होतो, अण् व छ हे होत नाहीत उदा०-
आह्वक, आजमीढक, दार्वक, कालजरक

१-(सू. १२६) कच्छ, अग्नि, वक्त्र आणि
गर्त हे शब्द ज्यामध्ये उत्तर पद आहेत अशा देश
वाचक शब्दाहून शेष अर्थी बुच् प्रत्यय होतो उदा०-
दारुकच्छक, कालग्रक, सन्धुवक्त्रक, बाहुगर्तक.

१-(सू. १२७) धूमादि गणांतील धूस बगैरे
देशवाचक शब्दाहून शेष अर्थी बुच् प्रत्यय होतो.

कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थ-
योर्बुञ् [४. २. १३४] इत्येतद्भवति विप्र-
तिषेधेन । कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनस्याव-
काशः । कौरवः कौरवकः । यौगंधरः
यौगंधरकः । मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ्भवतीत्य-
स्यावकाशः । अन्ये कच्छादयः । काच्छ-
को मनुष्यः । काच्छकमस्योक्षितम् जल्पि-
तम् हसितम् स्मितम् । इहोभयं प्राप्नोति ।
कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्योक्षितम् ।
जल्पितम् हसितम् स्मितम् । बुञ्भवति
विप्रतिषेधेन ॥ नैप युक्तो विप्रतिषेधः ।
न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयोऽवकाशः ।
कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनव-
काशः ॥ न खल्वपि कुरुशब्दो विभाषां

प्रयोजयति । अनेन बुञ्कच्छादिपाठादभ-
विष्यति । सैषा युगंधरार्था विभाषा ॥

[मद्रवृज्योः कन् ॥ ४ । २ । १३१॥
कोपधादण् ॥ ४ । २ । १३२ ॥]
कच्छादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३३ ॥

किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः
क्रियते ।

साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः
॥ १ ॥

साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधा-
नार्थः क्रियते । अण्यथा स्याद्वृज्मा भूदिति ॥
न आपदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थम्

॥ २ ॥

न धैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ।

(सू. १३० वा. १) ह्या वैकल्पिक बुञ्
प्रत्ययापेक्षां मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् हा नित्य बुञ्
विप्रतिषेधानेन अगोदर होतो. कौरवः व कौरवकः
तस्यैव यौगंधरकः व यौगंधरः येथे ह्या वैकल्पिक
बुञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे. व कच्छादि
गणांतील इतर शब्दांचे ठिकाणी 'मनुष्यतत्स्थ-
योर्बुञ्' (४।२।१३४) याला अवकाश आहे;
पण कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य ईधि-
तम् जल्पितम् हसितम् स्मितम् येथे दोषांची
प्राप्ति येते. तेथे तो नित्य बुञ् विप्रतिषेधाने
होतो.

हा विप्रतिषेध योग्य दिसत नाही. कारण
कच्छादि गणांतील इतर शब्दांचे ठिकाणी जो
अवकाश दाखविला तो कांही कुरु शब्दाला
अवकाश होत नाही. तेव्हां कच्छादि गणामध्ये
जो कुरु शब्दाचा पाठ आहे तो अनवकाशच
आहे. खरोखर विचार केला तर कुरु शब्दा-

हून बुञ् प्रत्ययाचा विकल्प सांगावयास नकोच.
कारण नित्य बुञ् सांगितला तरी त्याने बुञ्
आणि कच्छादि गणामध्ये पाठ आहे म्हणून
अण् असे पाळीपाळीने दोन प्रत्यय होतीलच.
तेव्हां युगंधर शब्दाकरितां येथे विभाषा शब्द
घातला आहे.

(सू. १३३) ह्या कच्छादि गणामध्ये
साल्व शब्दाचा पाठ कशाकरितां केला आहे ?

(वा. १) अण् प्रत्यय होण्याकरितां
कच्छादि गणामध्ये साल्व शब्दाचा पाठ केला
आहे. तेथे अण् प्रत्ययच झाला पाहिजे. बुञ्
प्रत्यय (४।२।१२४) न झाला पाहिजे.

(वा. २) बुञ् प्रत्यय न होण्याकरितां
पाठ करावयास नको. कारण त्याचा तो उपयोग
नाही.

काय कारण ?

कारण असे की अपदातो साल्वान्

जातः जायिकः, रक्षकपु जातः रक्षकः.

१—(सू. १३३) कच्छादि गणांतील कच्छा योगे
देशनाचक शब्दांमून दोष अर्थां अण् प्रत्यय होतो.
उदा०—कच्छे जातः कच्छः.

१—(सू. १३१) मद्र व वृजि या शब्दांमून
दोष अर्थां कन् प्रत्यय होतो. उदा०—मद्रकः वृजिकः.

१—(सू. १३२) ज्या शब्दाच्या उपेला करार
आहे अशा देशवाचक शब्दांमून दोष अर्थां अण्
प्रत्यय होतो; अण् प्रत्यय होत नाही. उदा०—अणिकेष

अपदातिगोयवागृहणमवधारणार्थं भवि-
ष्यति । अपदातावेव सात्वात् । गोयवा-
ग्वोरेव च सात्वादिति ॥

[मनुष्यतत्स्थयोरुक् ॥ ४।२।१३४ ॥

अपदातौ सात्वात् ॥ ४।२।१३५ ॥

गोर्यवाग्वोश्च ॥ ४।२।१३६ ॥]

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ ४।२।१३७ ॥

गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदादुन्पूर्वविप्र-

तिपिद्धम् ॥ १ ॥

गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदादुन्भवति
पूर्वविप्रतिषेधेन । गर्तोत्तरपदाच्छो भवती-
त्यस्यावकाशः । श्वाविद्वर्त श्वाविद्वर्तीयः ।
बुजोऽवकाशः । अङ्गः आङ्गकः । इहो-

(४।२।१३५) गोयवाग्वोश्च (४।२।१३६) ही
दोन कूर्ते नियमार्थं होतील. तो नियम जसा
कीं साल्व शब्दाहून शेष अर्थी बुन् प्रत्यय
कर्तव्य असेल तर पदातिभिन्न मनुष्य, गो
आणि यवागू हे अर्थ असतील तरच करावो.

(सू. १३७ वा. १) या छ प्रत्ययापेक्षा
जनपदवाचकाहून सांगितलेला बुन् प्रत्यय
(४।२।१२४) पूर्वविप्रतिषेधाने होतो.
श्वाविद्वर्त शब्दाहून प्रकृत सूत्राने छ प्रत्यय
होऊन श्वाविद्वर्तीयः असे रूप होतें. तेथे ह्या छ
प्रत्ययाला अवकाश आहे. बहुवचनी अङ्ग
शब्दाहून बुन् प्रत्यय कः आङ्गकः असे रूप
होतें. तेथे त्या बुन् प्रत्ययाला अवकाश आहे,

२—तेव्हा अर्थातच अपदाति, गो, आणि यवागू
याहून इतर अर्थी बुन् न झाल्यामुळे अण् प्रत्ययच
होईल असा अभिप्राय आहे. तरी पण, छ प्रत्ययाच्या
बाधाकरिता कच्छादि गणामध्ये पाठ पाहिजे

१—(सू. १३४) कच्छादिगणातील शब्दाहून
शेष अर्थी बुन् प्रत्यय होतो. परंतु प्रत्ययान्तापासून
मनुष्य किंवा मनुष्यातील चूडा, हसित वंगरे अर्थ
गम्यमान होत असले पाहिजेत उदा०—काच्छकः
मनुष्यः, काच्छकहसितम्, काच्छक चूडाकलापः.

१—(सू. १३५) कच्छादि गणामध्ये साल्व शब्द
आहे. त्या साल्व शब्दाहून शेष अर्थी बुन् प्रत्यय

मयं प्राप्नोति । त्रैगर्तकः । बुद्धमवति. पूर्व-
विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो
वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तमेवावधिग्रह-
णस्य प्रयोजनं जनपदाजनपदाभेदोर्बुवेव
यथा स्यादन्वत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

गहादिभ्यश्च

॥ ४।२।१३८ ॥

गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः

॥ १ ॥

गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो

वक्तव्यः । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ॥

चरणसंन्येन निवासलक्षणोऽण् ॥ २ ॥

चरणसंन्येन निवासलक्षणोऽण्वक्त-
व्यः । त्रयः प्राच्याः । त्रय उदीच्याः । त्रयो

पण त्रैगर्तकः येथे दोषाची प्राप्ति येते.
तेव्हा तेथे पूर्वविप्रतिषेधाने बुन् प्रत्यय होतो.
तर मग तसा पूर्वविप्रतिषेध सांगितला पाहिजे.
सागावयास नको. कारण तेथे अवधि ग्रहणाचा
उपयोग जसा सांगितला (पृ. २१६ पं. १५-१७)
आहे की 'जनपदाचा अवधि जो जनपद
त्याहून बुन् प्रत्ययच झाला पाहिजे; इतर
प्रत्यय जो प्राप्त होईल तो न झाला पाहिजे.

(सू. १३८ वा. १) ह्या गहादि गणा-
मध्ये पृथिवीमध्य शब्दाला मध्यम असा आदेश
होतो असे म्हणावे. उदा० पृथिवीमध्ये भवः
मध्यमीयः.

(वा. २) मध्ये असणाऱ्या शाखा अस-

मनुष्य अर्थ असताना करणे झाल्यास पदातिभिन्न अर्थ
असतानाच करावा. उदा०—सात्वता मनुष्यः.

१—(सू. १३६) प्रत्ययान्तापासून गो किंवा
यवागू हा अर्थ गम्यमान होत असले तर साल्व
शब्दाहून शेष अर्थी बुन् प्रत्यय होतो उदा०—सात्व-
गो. साल्विकयवागू.

१—(सू. १३७) गर्त शब्द उत्तरपद असलेल्या
देशवाचक शब्दाहून शेष अर्थी छ प्रत्यय होतो.
उदा०—वृकगर्तीयम्.

१—(सू. १३८) गह वंगरे शब्दाहून शेष अर्थी
छ प्रत्यय होतो. उदा०—गदीपः.

माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ॥

[प्राचां कटादेः ॥ ४।२।१३९ ॥

राज्ञः क च ॥ ४।२।१४० ॥]

वृद्धादकेकान्तखोपधात्

॥ ४।२।१४१ ॥

[कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तर-
पदात् ॥ ४।२।१४२ ॥

पर्वताच्च ॥ ४।२।१४३ ॥

विभाषामनुष्ये ॥ ४।२।१४४ ॥

कृकणवर्णाद् भारद्वाजे ॥ ४।२।१४५ ॥]

तील तर मात्र तेथें मध्यम शब्दाहून 'तो आहे निवास ज्याचा' या अर्थी अन् प्रत्यय (४।३।८८) होतो असें म्हणावें. उदा०—तयः प्राच्याः, तयः उदीच्याः, त्रयो माध्यमाः. प्राच्य, उदीच्य, व माध्यम हीं सर्वनामै त्या त्या देशांतील निवासामुळेच त्या त्या शाखांना पडली आहेत.

(सू. १४१) ईक शब्द अन्ती असलेल्या शब्दाहूनही शेष अर्थी छ प्रत्यय होतो असें म्हणावें. कारण ऐणीकीयः येथेही छ प्रत्यय झाला पाहिजे.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

१—(सू. १३९) कट शब्द आरंभों असलेला असा जो पूर्वकटील देशांचा वाचक शब्द त्याहून शेष अर्थी छ प्रत्यय होतो. उदा०—कटनगरीयम्.

१—(सू. १४०) राजन् शब्दाहून शेष अर्थी छ प्रत्यय होतो आणि त्याच्या वरोवरच राजन् शब्दाच्या नकाराला ककार होतो. उदा०—राजकीयम्.

१—(सू. १४१) अक किंवा ईक शब्द अन्ती असलेला किंवा उपपेला स्कार असलेला असा जो वृद्ध-संज्ञक देशवाचक शब्द त्याहून शेष अर्थी छ प्रत्यय होतो. उदा०—आरोहणीयम्, शाल्मलीयम्, आयामुखीयम्.

२—शब्दाच्या शेवटीं अक, इक, किंवा ईक यांपैकीं कांहीही असलें तरी तेथें उपपेला ककार असल्यामुळे

ईकान्तादपीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । ऐणीकीयः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्य-
र्थम् ॥ १ ॥

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सौसुकाद्यर्थम् । सौसुकीयः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

तसें म्हणावयास नको.

(वा. १) ह्या सूत्रामध्ये जें अकेकान्तग्रहण केलें आहे त्याच्या ऐवजी कोपध-ग्रहण करावें.

त्याचा काय उपयोग ?

उपपेला ककार असलेल्या सौसुक वगैरे शब्दाहूनही हा छ प्रत्यय झाला पाहिजे. उदा० सौसुकीयः.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतञ्जलींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यांतील चवथ्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादांतील दुसरें आह्निक समाप्त झालें. दुसरा पादही समाप्त झाला.

कोपध म्हणण्यानें त्या सर्व ठिकाणीं छ प्रत्यय सिद्ध होतो.

१—(सू. १४२) ज्या शब्दामध्ये कन्या, पलद नगर, ग्राम किंवा हृद हे शब्द उत्तपद आहेत अशा वृद्धसंज्ञक देशवाचक शब्दाहून शेष अर्थी छ प्रत्यय होतो उदा०—दाक्षिकणीयम् इत्यादि.

१—(सू. १४३) पर्वत शब्दाहून शेष अर्थी छ प्रत्यय होतो. उदा०—पर्वतीयः मनुष्यः.

१—(सू. १४४) मनुष्यमित्र अर्थ असलेला तर पर्वत शब्दाहून शेष अर्थी छ प्रत्यय विकल्पानें होतो. उदा०—पर्वतीयम् पार्वतम् उदकम्.

१—(सू. १४५) कृकण व षण हे जे भारद्वाज-देशवाचक शब्द त्याहून शेष अर्थी छ प्रत्यय होतो. उदा०—कृकणीयम्, षणीयम्.

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां न्वञ्च
॥ ४ । ३ । १ ॥

युष्मदस्मदभ्यां प्रत्ययविधाने योग-
विभागः ॥ १ ॥

युष्मदस्मदभ्यां प्रत्ययविधाने योग-
विभागः कर्तव्यः । युष्मदस्मदोरन्यतरस्या
छो भवति । युष्मदीयः अस्मदीयः । ततः
खञ्च । खञ्च भवति युष्मदस्मदोरन्यतर-
स्याम् । यौष्माकीणः आस्माकीनः ॥ किमर्थो
योगविभागः ।

समसंख्याप्रतिषेधार्थः ॥ २ ॥

संख्यातानुदेशो मा भूदिति ॥

तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ
॥ ४ । ३ । २ ॥

आदेशवचने च ॥ १ ॥

किम् । योगविभागः कर्तव्यः । तस्मि-
न्नाणि युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकः
आस्माकः । ततः खञि । खञि च युष्मा-
कास्माकौ भवतः । यौष्माकीणः आस्मा-
कीनः ॥ किमर्थो योगविभागः । सम-
संख्याप्रतिषेधार्थ इत्येव ॥

तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् ॥ २ ॥

तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न
ह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते ॥

(स. १ वा. १) युष्मद् व अस्मद् या
शब्दाहून हे प्रत्यय जेयें सांगितले आहेत तेथें
सूत्राचा योगविभाग करावा: 'युष्मदस्मदोरन्यतर-
स्याम्' असें छ प्रत्यय विकल्पानें सांगणारें
निरालें सूत्र करावें. त्याची उदाहरणें—
युष्मदीय, अस्मदीय: वगैरे, त्याच्या पुढें 'खञ् च'
असें निरालें सूत्र करावें. त्याचा अर्थ:—युष्मद्
व अस्मद् या शब्दाहून विकल्पानें खञ् प्रत्यय
होतो. त्याची उदाहरणें यौष्माकीणः आस्मा-
कीनः वगैरे.

हा योगविभाग कशाकरिता ?

(वा. २) युष्मद् व अस्मद् या दोन
शब्दांचा खञ् व छ या दोन प्रत्ययाशीं
क्रमानें संबंध होईल, तो न होण्याकरिता हा
योगविभाग केला पाहिजे.

(स. २ वा. १) आदेश सांगणाऱ्या ह्या
सूत्रामध्येही तसेंच—

तसेंच म्हणजे काय ?

१—(स. १) युष्मद् व अस्मद् या शब्दाहून दोन
अर्थी खञ् व छ हे प्रत्यय विकल्पानें होतात, अर्थात्
पुरुषां- प्रत्यय होतो उदा.—तव अय तावकीनः,
स्वदीय, तावकः, मम अय मामकीन, मदीयः,
मानक, युवयो. अय यौष्माकीण, युष्मदीय,
यौष्माकः; भावयो. मयम् आस्माकीनः, अस्मदीयः,

योगविभाग करावा. तो असा कीं—
'तस्मिन्नाणि युष्माकास्माकौ,' हें पहिलें
सूत्र. तो अण् पुढें सताना युष्मद् व
अस्मद् या शब्दाना क्रमानें युष्माक व अस्माक
हे आदेश होतात. हा त्याचा अर्थ होय.
उदा.—यौष्माकः आस्माकः. त्याच्या पुढें
'खञि' असें दुसरें सूत्र होय व
खञ् प्रत्यय पुढें असतानाही युष्मद् व
अस्मद् या शब्दाना क्रमानें युष्माक व
अस्माक हे आदेश होतात असा त्याचा अर्थ
होय. उदा.—यौष्माकीणः आस्माकीनः.

हा योगविभाग कशाकरिता ?

दोन प्रत्ययांच्या दोन आदेशाकडे क्रमानें
संबंध होऊ नये याकरिता हें कारण आहेच.

(वा. २) पण ह्या योगविभागाकरिता पुनः दुसरें
खञ् ग्रहण केलें पाहिजे ना ! कारण त्या खञ्-
ग्रहणाशिवाय सूत्राचा दुसरा भाग कसा
दाखविता येईल ?

आस्माकः, बहुत्व—निवृत्त्या अमृताना दिवाप्रमाणेच
रूपें होतात.

१—(स. २) युष्मद् व अस्मद् या शब्दाना
क्रमानें युष्माक व अस्माक हे आदेश होतात खञ् व
अन् प्रत्यय पुढें असताना.

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं
वक्ष्यामि । तस्मिन्वाजि युष्माकास्माकौ
भवतः । ततोऽणि च । आणि च युष्माका-
स्माकौ भवत इति ॥

तच्चकममकावेकवचने

॥ ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थग्रहणं च ॥ १ ॥

एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम् । एकार्थ-
योर्युष्मदस्मदोरिति वक्तव्यम् । किमर्थम् ।
नैकवचन इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति ।

तर मग सखें केलें पाहिजे.

तसैं करावयास नको. कारण, 'तस्मिन् युष्मा-
कास्माकौ' म्हणजे तो खज प्रत्यय पुढें असतांना
युष्याक आणि अस्माक हे आदेश होतात असा
अर्थ होईल आणि त्याच्या पुढें 'अणि
च' असें दुसरें सूत्र होईल व अण् प्रत्यय पुढें
असतांनाही युष्माक व अस्माक हे आदेश
त्या शब्दांना होतात असा त्याचा अर्थ होईल.

(सू. ३ वा. १) येथें एकार्थ-ग्रहण
करावें म्हणजे 'युष्मद् व अस्मद् शब्दांच्या
अर्थाची एकत्व-विवक्षा पाहिजे' असें म्हणावें.

कशाकरितां ? एकवचने एवढें म्हटल्यानें
सिद्ध होणार नाही का ?

काय कारण ?

कारण असें कीं एकवचनाचा अभाव
आहे. एकवचन पुढें असतांना असें सूत्रांत
म्हटलें आहे. आणि येथें तर एकवचनाचा
प्रत्यय दिसत नाही.

१—(सू. ३) एकत्व विवक्षा असेल तर युष्मद् व अस्मद्
या शब्दांना क्रमानें तवक व ममक हे आदेश होतात,
खन् किंवा अण् प्रत्यय पुढें असतांना. छ प्रत्यय पुढें
असतांना हे आदेश सांगितले नाहीत. तेथें फक्त
एकत्व विवक्षा असतांना त्व आणि न हे आदेश
(७।३।१८) होतात.

२—कारण तव मयें तावकीनः येथें युष्मद् तस्
मसा एकवचन तस् प्रत्यय करून पुढें खन् प्रत्यय
केला आहे. तरी खन्-प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिक संज्ञा

किं कारणम् । एकवचनाभावात् । एकवचन
इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः ॥
यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाप्यव्यौ विशेष्ये-
याताम् नैवं शक्यम् । इह हि प्रसज्येयाताम् ।
युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः आस्माकीनः ।
इह च न स्याताम् । तव छात्रास्ता-
वकीनाः मामकीनाः । तस्मान्नैवं शक्यम् ।
न चेदेवमेकार्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्त-
व्यम् । नेदं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रह-
णम् । किं तर्हि । अन्यर्थग्रहणम् । उच्यते
वचनम् एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥

आतां जर एकवचने हें विशेषण खज् व
अण् या प्रत्ययांना दिलें तर येथें इष्ट गोष्ट सिद्ध
होईल हें खरें; पण तसें करणें शक्य नाही. कारण
तसा अर्थ केला तर युष्माकं छात्रः यौष्मा-
कीणः, तसेंच अस्माकं छात्रः आस्माकीनः येथेही
तसा एकवचन प्रत्यय पुढें असल्यामुळें आदेश
होऊं लागतील. तसेंच तत्र छात्राः तावकीनाः,
मम छात्राः मामकीनाः येथें तसें एकवचन
पुढें नसल्यामुळें आदेश होणार नाहीत. तेव्हां
एकवचने हें खज् व अण् यांना विशेषण देतां
येतें नाही आणि तें तसें दिलें नाही म्हणजे एकार्थ-
ग्रहण केलें पाहिजे. एकार्थ ग्रहण करावयास
नको. कारण ह्या सूत्रांतील एकवचन शब्दानें
एकवचनसंज्ञक (१।४।१०३) प्रत्ययाचें
ग्रहण करावयाचें नाही तर एकवचन हा
शब्द येथें उच्यत इति वचनम्, एतस्य वचनम्
एकवचनम् असा अन्यर्थ आहे.

(१।४।६) होऊन त्या तस् या एकवचन प्रत्ययाचा
उक्त (२।४।७१) आद्य आहे.

३—मामकीनः असा जो मामकीन शब्दाच्या
पुढें प्रथमा एकवचन नुप्रत्यय केला आहे तो धेऊन
साधिल. कारण त्या वेळीं एकवचनपरत्वं जे खन् व
अण् प्रत्यय ते पुढें असतांना असा अर्थ होईल.

४—म्हणजे मम अर्थाचें प्रतिपादन करणारे
जे युष्मद् व अस्मद् शब्द असा अर्थ देतो.

अर्धाद्यत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाङ्गम् ॥ १ ॥

अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाङ्गवक्तव्यः ।
वालेयार्थिकः गौतमार्थिकः ॥

दिक्पूर्वपदाद्यच्च ॥ २ ॥

दिक्पूर्वपदाद्यच्च ठञ् च वक्तव्यः पूर्वा-
र्ध्यः पौर्वाधिकः । दक्षिणार्ध्यः दाक्षिणार्धि-
कः । उत्तरार्ध्यः औत्तरार्थिकः ॥ किमर्थ-
मिदमुच्यते यदाद्यन्यास एव दिक्पूर्व-
पदादधीदुभयमुच्यते । इदमद्यापूर्व क्रियते
ऽर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाङ्गमिति । तद् द्वेष्यं

विजानीयात्सर्वमेव विकल्पत इति । तदा
चार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे दिक्पूर्वपदा-
दधीदथान्यासमेव भवतीति ॥

[परावराधमोत्तमपूर्वाच्च

॥ ४ । ३ । ५ ॥

दिक्पूर्वपदाङ्गम् च ॥ ४ । ३ । ६ ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठौ

॥ ४ । ३ । ७ ॥

मध्यान्मः ॥ ४ । ३ । ८ ॥

अं सांप्रतिके ॥ ४ । ३ । ९ ॥

(सू. ४ वा. १) अर्थ शब्दाहून जो
हा येथें यत् प्रत्यय सांगितला आहे तेथें 'त्या
अर्थ शब्दाच्या मागे काही पूर्वपद असेल तर
त्याहून ठञ् प्रत्यय होतो' असे म्हणावें. उदा०
वालेयार्थिकः गौतमार्थिकः.

(वा. २) अर्थ शब्दाचे मागे दिग्वाचक
शब्द पूर्वपद असेल तर त्याहून यत् व ठञ्
असे प्रत्यय होतात असे म्हणावें. उदा०
पूर्वार्ध्यः, पौर्वाधिकः; दक्षिणार्ध्यः, दाक्षिणा-
र्थिकः; उत्तरार्ध्यः; औत्तरार्थिकः.

हे (दिक्पूर्वपदाद्यच्च) वार्तिक कशा-
कारिता बरें केले आहे ? कारण सूत्रपाठान्ध्वेच

आचार्यांनी दिग्वाचक पूर्वपद असेल तर अर्थ
शब्दाहून ठञ् व यत् असे दोन प्रत्यय सांगि-
तले आहेत. (४ । ३ । ६)

येथें ' अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाङ्गम् ' (वा. १)
हें जें नवीन वचन केलें आहे त्यावरून
सर्वत्र दोन प्रत्यय होतात असे भास होईल
परंतु तो बरोबर नाही असे मनांत धरून
आचार्य वार्तिककार येथें सूत्रकारांनी दिक्पूर्व-
पदाङ्गम् च ' असे जें केलें आहे तेंच बरोबर
आहे असे त्याच सूत्राचा ' दिक्पूर्वपदाद्यच्च '
(वा. २) असा अनुवाद करून मितत्वान्या
नात्याने सांगत आहेत.

१ (सू. ४)—अर्थ शब्दाहून शेष अर्थी यत्
प्रत्यय होतो उदा—अध्वन्.

२—'अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाङ्गम्' या वार्तिकवरून
' दिक्पूर्वपदाद्यच्च ' या सूत्रान्वये दिक्पूर्वपदाद्यच्च याच्या
पदार्थाची ' सपूर्वाङ्गम् ' असे म्हणावें असा या वार्तिकचा
अर्थ सहज होतो मनांत येतो, परंतु तो भ्रम आहे असे
वार्तिककारच दुसऱ्या वार्तिकाने सूचवीत आहेत.

१—(सू. ५) अर्थ शब्दाच्या मागे जर पर,
अवर, अध्वन् आणि उत्तम हे शब्द असतील तर तेथें-
ही त्याहून शेष अर्थी यत् प्रत्यय होतो उदा.—पराध्वन्,
अवराध्वन्, अध्वान्ध्वन्, उत्तमाध्वन्.

१—(सू. ९) अर्थ शब्दाच्या मागे दिग्वाचक
शब्द पूर्वपद असेल तर तेथें त्याहून शेष अर्थी ठञ् व
यत् असे दोन प्रत्यय होतात उदा.—पौर्वाधिकम्.

पूर्वाध्वम्.

१—(सू. ७) अर्थ शब्दाच्या मागे दिग्वाचक
शब्द पूर्वपद असेल तर तेथें त्याहून शेष अर्थी अञ् व
ठञ् असे प्रत्यय होतात. परंतु त्या प्रत्ययान्न शब्दा-
पामन ग्रान्ताचा किंवा जनपदाचा एक भाग असा अर्थ
गम्यमान होत असला पाहिजे उदा.—हे आमच्या
गांवच पौर्वाध्व आहेत अथवा पौर्वाधिक आहेत. पूर्वा-
धान् अमगारे लोक असा अर्थ आहे.

१—(सू. ८) मध्य शब्दाहून शेष अर्थी 'म'
प्रत्यय होतो. उदा.—अध्वन् मव मध्यन्.

१—(सू. ९) मध्य शब्दाहून शेष अर्थी 'म'
प्रत्यय होतो, त्यापसून वेदाद्या (योग्य) असा अर्थ
गम्यमान असा पाहिजे. उदा.—मध्य काष्ठम्.

द्वीपादनुसमुद्रं यञ्

॥ ४।३।१० ॥

कालाट्ठञ् ॥ ४।३।११ ॥

श्राद्धे शरदः ॥ ४।३।१२ ॥

विभाषा रोगातपयोः

॥ ४।३।१३ ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ ४।३।१४ ॥

श्वसस्तुट् ४।३।१५ ॥

श्वसस्तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वात्

॥ १ ॥

श्वसस्तुटि कृत आदेशानुपपत्तिः । किं कारणम् । अनादित्वात् । तुटि कृते

ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौवस्तिकम् । तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु परादिः । ननु चोक्तं श्वसस्तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य तुङ्गचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तुडादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥

संनियोगाद्वा ॥ ४ ॥

(सू. १५ वा. १) श्वस् शब्दाच्या पुढील ठञ् प्रत्ययाला तुद् आगम केल्यानंतर ठकाराला इक हा आदेश होणार नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं—तो आदि रहात नाही. म्हणजे तुद् आगम केल्यानंतर 'ठ' वर्ण हा प्रत्ययाचा आदि नसल्यामुळे त्याला इक आदेश (७।३।५०) होणार नाही.

तर मग आतां हा आगम तुक् असा पूर्वाचा अन्तावयव करतां येईल.

(वा. २) जर श्वस् शब्दाच्या अन्तावयव तुक् झाला तर शब्द तकारान्त झाल्यामुळे

शौवस्तिकम् येथें शब्दाच्या पुढील प्रत्ययाला क आदेश (७।३।५१) होऊं लागेल.

तर मग तुद् असा प्रत्ययाचा आद्यावयवच असूं दे.

पण तुद् असा आगम केला तर ठकार हा प्रत्ययाचा आदि नसल्यामुळे त्याला इक आदेश होणार नाही असें म्हटलें आहे ना ?

(वा. ३) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

असें कीं आदेश झाल्यानंतर मग तुद् आगम होतो असें म्हणावें म्हणजे झालें.

(वा. ४) अथवा सूत्रांतील शब्दानें संनि-

१—(सू. १०) दोन्ही वार्जनां पाणी असलेल्या असा जो समुद्राजवळचा प्रदेश नद्याचक द्वीप शब्दाहून शेष अर्थी यञ् प्रत्यय होतो. उदा.—द्वीपे भवद्वेष्यम्.

१—(सू. ११) कालवाचक शब्दाहून शेष अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो. उदा.—मासिकः आर्धमासिकः.

१—(सू. १२) शरद् शब्दाहून शेष अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो. त्या प्रत्ययान्त शब्दाहून श्राद्ध अर्थ गम्यमान होत असला पाहिजे. उदा.—शारदिकं श्राद्धम्.

१—(सू. १३) प्रत्ययान्तापासून रोग क्रिया आतप हा अर्थ गम्यमान होत असेल तर शरद् शब्दाहून शेष अर्थी ठञ् प्रत्यय विकल्पानें होतो. उदा०

शारदिकः शरद (रोग अथवा आतप).

१—(सू. १४) निशा च प्रदोष या शब्दाहून शेष अर्थी ठञ् प्रत्यय विकल्पानें होतो. उदा.—नैशम्, नैशिकम्, प्रादोषम्, प्रादोषिकम्.

१—(सू. १५) श्वस् शब्दाहून शेष अर्थी ठञ् प्रत्यय विकल्पानें होतो, आणि त्या ठञ् प्रत्ययाला तुद् असा आगम होतो. उदा०—श्रावस्तिकम्, येथें तुद् आगम (७।३।५) आद्य श्राव. ठञ् प्रत्यय नाश नव्या रूप प्रत्यय (४।३।५५) उदा०—श्वस्यः. नाश होत नाही तेव्हा तुद् असा प्रत्यय (४।३।५३) होतो. उदा०—

अथवा चेन संनियोगः करिष्यते ।
तुद् च । किं च । यच्चान्वत्प्राप्नोति । किं
चान्वत्प्राप्नोति । आदेशः ॥

['सांघिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण्
॥ ४ । ३ । १६ ॥

प्रावृष एण्यः ॥ ४ । ३ । १७ ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ ४ । ३ । १८ ॥

छन्दसि ठञ् ॥ ४ । ३ । १९ ॥

वसन्ताच्च ॥ ४ । ३ । २० ॥

हेमन्ताच्च ॥ ४ । ३ । २१ ॥]

सर्वत्राण् च तलोपश्च

॥ ४ । ३ । २२ ॥

हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं

हेन्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् ।
किं कारणम् । हेमन्तः प्रकृत्यन्तरत्वात् ।
प्रकृत्यन्तरं हेमन्ताब्दः । आतश्च प्रकृत्य-
न्तरमेवं ह्याह । हेमन्हेमन्नागनीगन्ति कर्णौ
तस्मादेतौ हेमन्तं शुष्यत इति ॥

अलोपदर्शनाच्च ॥ २ ॥

अलोपः खल्वपि दृश्यते । पादिक्रहैम-
न्तीति ॥

अपर आह । हेमन्तस्याण्वचनमणि च
तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।

योग केला जातो. तो असा की-तुद् असा
जागम होतो, आणखी दुसरें जें काहीं
प्राप्त होत असेल तेंही त्या-यावरोपरच होतें.

दुसरें कोणतें वरें कार्य प्राप्त होत आहे ?

ठकाराला इक आदेश प्राप्त होत आहे.

(सू. २२ वा. १) येथें जो अण् प्रत्यय
पुढें असताना हेमन्त शब्दातील त याचा लोप
सांगितला आहे तो व्यर्थ आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं हेमन्. येथें मूल शब्द हेमन्
असा निराळाच आहे. शिवाय, याच अर्थाचा
हेमन् असा निराळा शब्द मानलाच पाहिजे.

कारण “ हेमन् हेमन्नागनीगन्ति कर्णौ
तस्मादेतौ हेमन्तं शुष्यतः ” असा वेदामध्ये
हेमन् शब्दाचा प्रयोग दिसतो.

(वा. २) तसेंच वेदामध्ये ‘ पदिक्र-
हैमन्ती ’ असा हेमन्त शब्दाच्या अकाराचा
लोप केलेला प्रयोगही दिसतो.

येथे दुसरे एक वैयाकरण वार्तिककाराचा
असा अभिप्राय वर्णन करतात की-येथें
जो हेमन्त शब्दाहून अण् प्रत्यय सांगितला आहे,
आणि तो अण् पुढें असताना ‘ त ’ चा जो
लोप सांगितला आहे ते दोन्ही व्यर्थ आहेत.

काय कारण ?

१—(सू. १६) सांघिवेलादि गात्राणि, ऋतु
वाचक आणि नक्षत्र वाचक असे जे कालबोधक शब्द
त्याहून शेष अर्थाचा प्रत्यय होतो, ठञ् व उ हे होत
नाहींत. उदा०—सांघिवेलाया भव सांघिवेलन्, ज्येष्मन्,
तेपन्.

१—(सू. १७) प्रावृष शब्दाहून शेष अर्थाचा
‘ एण्य ’ प्रत्यय होतो. उदा०—प्रावृषि भव. प्रावृषेण्य
भयः.

१—(सू. १८) वर्षा शब्दाहून शेष अर्थाचा ठ्क्
प्रत्यय होतो. उदा०—वर्षामु भव वार्षिकन्.

१—(सू. १९) वेदामध्ये वर्षा शब्दाहून शेष

अर्थाचा ठञ् प्रत्यय होतो उदा०—वार्षिकम्, ऋ-
यातील वृ श्व असल्यामुळे येथे आदि उदात्त होतो.

१—(सू. २०) वेदामध्ये वसन्त शब्दाहून शेष
अर्थाचा ठ्क् प्रत्यय होतो उदा०—वासन्तिकौ ऋतू.

१—(सू. २१) वेदामध्ये हेमन्त शब्दाहून शेष
अर्थाचा ठ्क् प्रत्यय होतो उदा०—हैनन्तिकौ ऋतू.

१—(सू. २२) लोकांमध्ये व वेदामध्ये हेमन्त
शब्दाहून शेष अर्थाचा ण् प्रत्यय होतो, आणि त्या ण्
प्रत्ययाच्या बरोबर हेमन्त शब्दातील त या नागाचा
लोप होतो. उदा०—हैनन् वासः.

हेन्नः प्रकृत्यन्तरत्वादलोपदर्शनाच्चेत्येव ।

तत्र ऋतुभ्य इत्येव सिद्धम् ॥

सायचिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्यु-

ट्युलौ तुट् च ॥ ४ । ३ । २३ ॥

चिरपरुत्परारिभ्यस्त्वो वक्तव्यः । चिर-
त्नम् परुत्नम् परारित्नम् ॥

प्रगस्य च्छन्सि गलोपश्च तन्श्च
वक्तव्यः । प्रतन्मात्मानम् ॥

अग्रादिपश्चाद्धिमच्छमृतः । अग्रिमम्
आदिमम् पश्चिमम् ॥ अन्ताच्चेति वक्त-
व्यम् । अन्तिमम् ॥

अथ सायचिरयोः किं निपात्यते ।

सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्यय-
संनियुक्तम् ॥ १ ॥

सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियो-
गेन निपात्यते । सायंतनम् चिरंतनम् ॥
नैतदस्ति प्रयोजनम् । मकारान्तः सायं-
शब्दः । यदि मकारान्तः कथं सायाह्नुः ।

सायमोऽह्ने मलोपः ॥ सायमोऽह्ने
मलोपो वक्तव्यः ॥ कथं सायतरे । तरे
चेति वक्तव्यम् ॥ कथं सायम् साये । वा
सप्तम्यामिति वक्तव्यम् ॥

कारण असें की हेमन् असा निराळा शब्द
आहेच; व हेमन्त शब्दाच्या अकाराचा लोपही
दिसतो. तेव्हा तो शब्द ऋतुवाचक म्हणून
अणू प्रत्यय तेथें 'संधिवेला' (४।३।१६)
या सूत्रानेंच सिद्ध होत आहे.

(सू. २३) चिर, परत् आणि परारि
यांहून शेष अर्थी 'तन्' प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा० चिरतनम्, परतनम् परारितनम्.
तसेंच, वेदामध्ये प्रगे शब्दाहून शेष अर्थी तन्
प्रत्यय होतो आणि त्या प्रत्ययावरो-
वर प्रग शब्दांतील ग या भागाचा
लोप होतो असें म्हणावें. उदा० प्रतन्मात्मानम्.
तसेंच अग्र, आदि आणि पश्चात् या शब्दां-
हून शेष या अर्थी डिमच् प्रत्यय होतो असें
स्मरतात, उदा० अग्रिमम् आदिमम् पश्चिमम्.
अन्त शब्दाहूनही शेष अर्थी डिमच् प्रत्यय
होतो. उदा० अन्तिमम्.

आतां येथें साय व चिर या शब्दांमध्ये
निपातनानें काय केलें आहे ?

(वा. १) साय व चिर यांहून पुढें

प्रत्यय केल्यावरोवर त्या शब्दांच्या शेवटीं
मकार येतो असें येथें निपातन केलें जातें.
उदा०—सायंतनम्, चिरंतनम्.

हा उपयोग वरोवर दिसत नाही. कारण
सायम् असा मूळचाच मकारान्त शब्द आहे.

पण जर मूळचा सायम् असा मकारान्तच
शब्द असेल तर सायाह्नुः हा प्रयोग कसा
साधेल ?

सायमोऽह्ने मलोपः म्हणजे सायमू शब्दाच्या
मकाराचा लोप होतो अह्नु शब्द पुढें असतांना
असें म्हणावें.

तरी पण 'सायतरे' हा प्रयोग कसा साधेल ?

तरे चेति वक्तव्यम् म्हणजे तर प्रत्यय पुढें
असतांनाही सायम् शब्दाच्या मकाराचा लोप
होतो असें म्हणावें.

तरी पण सायम् व साये हीं रूपे कशीं
साधतील ?

वा सप्तम्यामिति वक्तव्यम् म्हणजे सप्तमी
प्रत्यय पुढें असतांना सायम् शब्दाच्या मका-
राचा लोप विकल्पानें होतो असें म्हणावें.

१-(सू.२३) साय, चिर, प्राह्ण, प्रग आणि अव्यये
या कालवाचक शब्दांहून शेष अर्थां ट्यु आणि ट्युल
हे प्रत्यय होतात आणि त्या प्रत्ययांना तुट् असा आगम
होतो. आणि साय व चिर या शब्दांच्या पुढें मकार

येतो व प्राह्ण आणि प्रग या शब्दांच्या शेवटच्या
अकाराला एकार होतो. उदा०—सायंतनम्, चिरंत-
नम्, प्राकृतनम्, प्रगेतनम्, शोषातनम्.

अथ प्राहप्रगयो. किं निपात्यते ।

प्राहप्रगयोरेकारान्तत्वम् ॥ २ ॥

प्राहप्रगयोरेकारान्तत्वं निपात्यते ।
प्राह्मेतनम् प्रगेतनम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
सप्तम्या अलुकापि सिद्धम् । भवेत्सिद्धं
यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा
न सिध्यति ॥

तुट्युक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । तुट्यादेशानुपपत्तिरनादि-
त्वादिति । तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न

प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ ४ ॥

यदि पूर्वान्तो विसर्जनीयो वक्तव्यः ।
प्रातस्तनम् पुनस्तनम् । परादौ पुनः सति
खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५]
इति विसर्जनीयः सिद्धो भवति ॥ अस्तु
तर्हि परादि. । ननु चोक्तं तुटि कृते
ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धत्वादिप्रस्य तुङ्चनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् आदिप्रस्य तुङ्च-

आता प्राह व प्रग या शब्दामध्ये काय
निपातन केलें आहे ?

(वा. २) प्राह व प्रग या शब्दाहून पुढें
प्रत्यय केल्याबरोबर त्या शब्दाच्या शेवटच्या
अकाराला एकार होतो असें येथें निपातन
केलें जातें. उदा. प्राह्मेतनम्, प्रगेतनम्.

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही. येथें
सप्तमी प्रत्ययाचा अलुक् (६।३।१७) केला
म्हणजे साधेल.

ज्या ठिकाणीं सप्तमी प्रत्यय केला असेल
तेथें असें अलुकानें साधेल. पण ज्या ठिकाणीं
इतर विभक्ती केल्या असतील तेथें प्राह्मेतनम्
व प्रगेतनम् हीं रूपें साधणार नाहीत तेव्हा
त्याकरिता निपातन पाहिजे.

(वा. ३) तुट् आगमाविषयीं सांगितलेंच
आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वात् (४।३।१५
वा. १) असें सांगितलें आहे. म्हणजे तुट्

केला असता 'यु' हा आदि नसल्यामुळे
त्याला 'अन' आदेश (७।१।१) होणार
नाहीं.

तर मग आता हा आगम पूर्वाचा अन्ता-
वयव तुक् असा करता येईल.

(वा. ४) जर पूर्वीच्या शब्दाचा अन्ता
वयव तुक् असा केला तर प्रातस्तनम् व पुन
स्तनम् येथें विसर्गाचें विधान करावें लागेल,
आणि पुढील प्रत्ययाचा आद्यावयव तुट् असा
केला म्हणजे मात्र मार्गे पदान्त असल्यामुळे
'खरवसानयो.' (८।३।३५) यानेंच विसर्ग
सिद्ध होईल

तर मग आता पुढील प्रत्ययाचा आद्यावयव
तुट् असाच आगम असू दे पण तुट् असा
पुढील प्रत्ययाचा आद्यावयव केला तर 'यु'
हा आदि नसल्यामुळे त्याला अन आदेश
होणार नाही असें सांगितलें आहे ना ?

(वा. ५) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

२-प्राह सोढ. अस्य प्राह्मेतन येथें प्रथमा
विभक्ति आहे

३-प्रत्ययाच्या आरमीं यु असल्या म्हणजे तो
अगत्येला निमित्त होत असतो म्हणून तेथें 'यु' याला
'अन' आदेश हातो गम् धातूहून ल्युन् प्रत्यय केला
म्हणजे गमन शब्द सिद्ध होतो परंतु मृत्यु शब्दामध्ये

यु धातूहून ल्यु हा कृतप्रत्यय (उणा ३।२१) केला असता
ल्यु यातील 'यु' हा आदि नसल्यामुळे अगत्येला
निमित्त होत नाही म्हणून 'अन' आदेश होत नाही
तसा येथें य्यु प्रत्ययाला तुट् आगम झाल्यानंतर ल्यु
असा प्रत्यय होतो म्हणून त्यातील 'यु' याला
'अन' आदेश होणार नाही

नात् । तुडादिप्रस्येति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

संनियोगाद्वा ॥ ६ ॥

अथवा चेन संनियोगः करिष्यते । तुद्वा
किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्य-
त्प्राप्नोति । आदेशः ॥

विभाषा पूर्वाह्वापराह्वाभ्याम्

॥ ४।३।२४ ॥

पूर्वाह्वापराह्वाभ्यां सुवन्तवचनं सप्तमी-
श्रवणार्थम् ॥ १ ॥

पूर्वाह्वापराह्वाभ्यां सुवन्तत्वं वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् । सप्तमीश्रवणार्थम् । सप्तम्याः
श्रवणं यथा स्यात् । पूर्वाह्वेतनम् अपरा-

ह्वेतनम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र सप्तमीति
यदयं वकालतनेषु कालनाम्नः [६. ३. १७]
इति सप्तम्या अलुक् शास्ति ॥

अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेद्व्ययात्सप्त-

मीप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेद्व्ययात्सप्तमी
प्राप्नोति । दोपातनम् दिवातनम् । अस्तु ।
अव्ययादिति लुग्वचिष्यति । इहापि लुक्प्रा-
प्नोति । पूर्वाह्वेतनम् अपराह्वेतनम् ।
अलुगत्र लुक् वाधिष्यते । इहापि बाधेव ।
दोपातनम् दिवातनम् । समानाश्रयो लुग-
लुका बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यः

असें कीं आदेश झाल्यानंतर त्याला तुद्
आगम होतो असें म्हणावे म्हणजे झाले.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावायास नको.

(वा. ६) अथवा सूत्रांतील च शब्दानें
संनियोग केला जातो; त्यानेंही काम होईल.
तो असा कीं—तुद् आगम होतो आणखी
दुसरें कांहीं जें प्राप्त होईल तेंही त्याच्या
वरोवरच होतें.

दुसरें कोणतें वरें कार्य प्राप्त होतें ?

‘ यु ’ याला ‘ अन ’ आदेश प्राप्त होतो.

(सू. २४ वा. १) पूर्वाह्व व अपराह्व
या शब्दांहून सुप् प्रत्यय कळून तदन्ताहून
तद्धित प्रत्यय होतो असें म्हणावें.

याचा उपयोग काय ?

सप्तमीचें श्रवण व्हावें हा त्याचा उपयोग
होय. पूर्वाह्वेतनम् तसेंच अपराह्वेतनम् असें
सप्तमीचें श्रवण झालें पाहिजे.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावायास नको. कारण ‘वकालतनेषु

कालनाम्नः’ (६।३।१७) ह्या सूत्रानें ज्या
अर्थी आचार्यांनीं तन प्रत्यय पुढें असतांना
सप्तमीचा अलुक् सांगितला आहे त्यावरून
त्यांनीं असें सूचित केलें आहे कीं येथें प्रकृति
आणि तद्धित प्रत्यय यांचेमध्यें सप्तमी होते.

(वा. २) ‘अलुक्’ वचन ज्ञापक असेल
तर त्या ज्ञापकामुलें दोपातनम् व दिवातनम्
येथें अव्ययाहूनही सप्तमी होऊं लागेल.

सप्तमी झाली तर होऊं दे. अव्ययादाप्सुपः
(२।४।८२) या सूत्रानें त्या सप्तमीचा लुक्
होईल.

तर मग पूर्वाह्वेतनम्, अपराह्वेतनम् येथेंही
सप्तमीचा लुक् (२।४।७१) होऊं लागेल.

जरी तेंथें लुक् प्राप्त झाला तरी अलुक्
(६।३।१७) त्याचा बाध करील.

तर मग दोपातनम् व दिवातनम् येथेंही
लुकाचा अलुक् बाध करूं लागेल.

पण समानाश्रय जो लुक् त्याच लुकाचा
अलुकानें बाध होतो.

समानाश्रय लुक् तो कोणता ?

१—(सू. २४) पूर्वाह्व व अपराह्व या
शब्दांहून दोष अर्थां विभक्त्यानें ट् व ट्यल् व प्रत्यय
होतात, आणि त्या प्रत्ययांना तुद् असा आगम होतो.

उदा०—पूर्वाह्वेतनम्, येथें सप्तमीचा अलुक् (६।३।
१७) झाला आहे. पूर्वाह्वेतनम्; अपराह्वेतनम्
आपराह्वेतनम्.

प्रत्ययाश्रयो ऽत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्ते-
र्लुग्भवति ॥ न सिध्यति । इह हि सति
प्रत्यये लुका भवितव्य सति लुक्प्रलुका
भवितव्यम् । तत्र च प्रत्यय एव नास्ति
कुतो लुग्भविष्यति । सैषा ज्ञापकेनासती
विभक्तिराकृष्यते । सा यथेह बाधिका
भवति पूर्वाह्वेतनम् अपराह्वेतनमित्येवमि-
हापि स्यात् दोषातनम् दिवातनम् ॥ एव
तर्हि न त्रूमो ऽलुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र

सप्तमीति । किं तर्हि । भवति सुबन्तादुत्पत्ति-
रिति । किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद्यावता समर्थानां
प्रथमादिति वर्तते सामर्थ्यं च सुबन्तेन ।
ज्ञाप्यमित्याह । कथम् । ड्याप्प्रातिपदि-
कादित्यपि वर्तते तत्र कुत एतत्सुबन्तादु-
त्पत्तिर्भविष्यति न पुनर्ड्याप्प्रातिपदिका
दिति । कथं यत्तदुक्तवृद्धावृद्धानर्णस्वरद्वय-
जलक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थ-
मिति । समर्थस्य यद्वृद्ध ड्याप्प्रातिपदि

जसा अलुक् तद्विप्रत्ययामुल्लेखं प्राप्तं होतो
तसा त्या तद्विप्रत्ययं अवलम्बून प्राप्तं होणारा
जो ' सुपो धातु० ' (२।४।७१) हा लुक् तोच
अलुकाशी समानाश्रय होय आणि दोषातनम्
यथे ' अव्ययादाप्सुप ' हा लुक् तर तद्विप्र-
प्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वीच होतो

अशा रीतीने हे सिद्ध होणार नाही. कारण,
प्रत्यय केला म्हणजे त्याचा लुक् होणार, आणि
येथे तर मुळात आरम्भी प्रत्ययच नाही मग
लुकाचे नाव कशाला ? तो येथे नसलेला विभक्ति
प्रत्यय ' घकालतनेपु० ' या ज्ञापकाने तद्विप्र-
प्रत्यय आणि याची प्रकृति याच्या मध्ये आणून
बसवावयाचा तेव्हा अशा रीतीने मुद्दाम बस-
विलेला विभक्ति प्रत्यय लुकाचा बाध करून
जसा पूर्वाह्वेतनम् व अपराह्वेतनम् येथे कायम
राहतो तसा दोषातनम् व दिवातनम् येथेही
कायम राहू लागेल.

तर मग आता येथे सप्तमी होते अशा
विषयी ' घकाल० ' हे अलुक्-वचन ज्ञापक
आहे असे आम्ही म्हणत नाही तर प्रातिपदि-
काहून अगोदर सुप् प्रत्यय करून त्या सुबन्ता-
हून तद्विप्रत्यय होतो अशाविषयी हे ज्ञापक आहे.

पण काय हो, 'सुबन्ताहून तद्विप्रत्यय होतो' याला
ज्ञापक कशाला पाहिजे ? कारण समर्थाना प्रथमात्
(४।१।८२) असा अधिकार आहेच, आणि
अन्वययोग्यता ही तर सुमन्त स्थाव्यामुल्लेख
येते

तरी पण त्याला ज्ञापक पाहिजे.

तें कसे ?

ड्याप्प्रातिपदिकात् (४।१।१) असा
ही अधिकार आहे तेव्हा अन्वययोग्य अशा
सुबन्ताहूनच तद्विप्रत्यय होईल आणि ड्याप्-
प्रातिपदिकाहून होणार नाही असे कशावरून ।

पण या ज्ञापकावरून जर तद्विप्रत्ययानी
प्रकृति सुबन्त घेतली तर ' वृद्धावृद्धावर्णस्वर
द्वयजलक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम् '
(४।१।१ वा. ३) म्हणजे 'वृद्ध, अवृद्ध
वगैरे जी प्रकृति म्हणून त्या त्या सूत्रात धरली
आहे ती ड्याप्प्रातिपदिकरूपी ध्यावी' असे
जें मागे सांगितलें आहे तें कसे जमेल ?

समर्थ म्ह. अन्वययोग्य असे जें असेल
त्यापैकी ' वृद्ध अवृद्ध वगैरे ड्याप्प्रातिपदि-
क असल्यास समर्थाने तद्विप्रत्यय होतो ' असे
त्याचे तात्पर्य समजावें.

१—कारण ड्याप्प्रातिपदिकात् हा अधिकार यथे
चाळ असल्यामुळे तद्विप्रत्यय हे विभक्ति प्रत्यय न
करतांच त्याच्या पूर्वीच होणारे आहेत तो तद्विप्र-
प्रत्यय शास्त्रानंतर मागून सप्तमी प्रत्यय मध्ये होणार व

नंतर त्याचा लुक् होणार तेव्हा दोषातनम् येथे
' अव्ययादा० ' हा लुक्ही अंतरग म्हणून करता येत
नाही

कमित्येवमेतद्विज्ञायते ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते
कथं द्विपद आगतं द्विपादूप्यम् प्रष्टौह आगतं
प्रष्टवाङ् रूप्यम् कीलालप आगतं कीलालपा
रूप्यम् पपुष आगतं पपिवद्रूप्यम् । पद्माव
ऊडाकारलोपः प्रसारणमित्येते विधयः
प्राप्नुवन्ति । लुकि कृते न भविष्यन्ति ॥
इह तर्हि सामसु साधुः सामन्यः वेमन्यः
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८. २. ७]
इति नलोपः प्राप्नोति । लुकि कृते भत्वान्न
भविष्यति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् ।

लुक्क्रियतां नलोप इति किमत्र कर्तव्यम् ।
परत्वान्नलोपः । एवं तर्हीदमिह संप्रधा-
र्यम् । नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्तिरिति
किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । अ-
सिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्ति-
र्भविष्यति । परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽ-
सिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि
तत्र परिगण्यते । कथम् । सुविवधिरिति
सर्वविभक्त्यन्तः समासः । सुपो विधिः
सुविविधिः । सुवन्ताद्विधिः सुविवधिरिति ॥

जर सुवन्तादून तद्धित होतो असें ज्ञापक
घेतलें तर द्विपदः आगतम् द्विपादूप्यम् येथें
पद् आदेश (६।४।१३०), प्रष्टौहः आगतम्
प्रष्टवाङ् रूप्यम् येथें ऊट् आदेश (६।४।१३२),
कीलालपः आगतम् कीलालपारूप्यम् येथें
आकाराचा लोप (६।४।१४०), आणि
पपुषः आगतम् पपिवद्रूप्यम् येथें संप्रसारण
(६।४।१३१) हे विधी सुवन्तादून रूप्य प्रत्यय
(४।४।३८१) केल्यानंतर त्या सुप् प्रत्ययाला
मानून होऊं लागतील.

पण त्या सुप् प्रत्ययाचा लुक् (२:४।७१)
माल्यानंतर ते होणार नाहीत.

तरी पण सामसु साधुः सामन्यः तसंच वेमन्यः
येथें सामन् व वेमन् या शब्दांद्वा सप्तमीचा
सुप्रत्यय करून पुढें यत् प्रत्यय (४।४।९८)
केल्यानंतर त्या सु प्रत्ययाला मानून पद संज्ञा
(४।१।१७) होत असल्यामुळे ' नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्य ' (८।२।७) यानें नका-
राचा लोप होऊं लागेल.

सु प्रत्ययाचा लुक् केल्यानंतर भ संज्ञा (१।
४।१८) असल्यामुळे तो होणार नाही.

पण येथें असा विचार उत्पन्न होतो कीं
सु प्रत्ययाचा लुक् अगोदर करावा किंवा न-

काराचा लोप अगोदर करावा.

मग या दोहोंमध्यें काय वरें अगोदर
करावें ?

परत्वास्तव नकाराचा लोप अगोदर करावा.
तर मग आतां सु प्रत्यय केल्यानंतर तद्धित
प्रत्यय करावा किंवा नकाराचा लोप करावा
हाच विचार अगोदर केला पाहिजे.

मग या दोहोंमध्यें काय वरें अगोदर करावें ?
येथेंही परत्वास्तव नकाराचा लोप अगो-
दर करावा.

पण नकाराचा लोप असिद्ध आहे (८।२।
१) तेव्हां त्याच्या असिद्धत्वास्तव तद्धित
प्रत्यय अगोदर होईल.

कांहीं ठराविक कार्यें कर्तव्य असतांनाच
नलोप असिद्ध ससजला जातो (८।२।२)
आणि तद्धित प्रत्यय हें कार्य तर त्यांमध्यें गण-
लेलें नाही.

हेंही कार्य त्यांमध्यें गणलेलें आहे.

तें कसें ?

सुविविधि असें कार्य तेथें गणलें आहे. आणि
सुविविधि हा समास सर्व विभक्तींनीं सोडवितां
येतो. सुपः विधिः सुविविधिः असाही सोडवितां
येईल, तसंच सुवन्तात् विधिः सुविविधिः असाही

३—तेव्हां सुवन्तादून तद्धित प्रत्यय होत असल्या-
मुळे तद्धित प्रत्यय हा सुविविधि आहे. आणि सु याचा
लुक् हाही सुविविधि आहे. तेव्हा नकाराचा लोप

होत असल्यामुळे तद्धित प्रत्यय होतो आणि सुपाचा
लुक्ही होतो. नंतर भ संज्ञा असल्यामुळे नलोप होत
नाही.

तत्र जातः ॥ ४।३।२५ ॥

किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते ।
जातादिष्वर्थेषु घादयो यथा स्युः स्वार्थे
मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
शेषे [४.२.९२] इति वर्तते तेन स्वार्थे न
भविष्यन्ति ॥ अत उत्तरं पठति ।

तत्रजातादिषु वचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । जातादिष्वेव
घादयो यथा स्युरिह मा भूवन् तत्रास्ते
तत्र शेत इति ॥ यदि नियमः क्रियते

दार्पदाः सक्तवः औलूखलो यावक इति न
सिध्यति । संस्कृतमित्येवं भविष्यति ।
भवेत्सिद्धं दार्पदाः सक्तव इति । इदं तु
न सिध्यति औलूखलो यावक इति ।
संस्कृतं हि नाम तद्वचति यत्तत एवाप-
कृष्याभ्यवह्रियते न च यावक उलूखला-
देवापकृष्याभ्यवह्रियते ऽवश्यं रन्धनादीनि
प्रतीक्ष्याणि । तस्मान्नार्थोऽनेन नियमेन ।
कस्मान्न भवति तत्रास्ते तत्र शेत इति ।
अनभिधानात् ॥ तच्चावश्यमनभिधानमा-

सोढविता येईल.

(सू. २५) येथें जातः वगैरे अर्थांचा
निर्देश सूत्रकारांनीं जो केला आहे तो कशा-
करिता ?

पूर्वीं राष्ट्र वगैरे शब्दाहून जे घ ख वगैरे
प्रत्यय (४।२।९२) सांगितले आहेत ते
ह्या जातः वगैरे अर्थां झाले पाहिजेत स्वार्थी
होऊ नयेत याकरिता या अर्थांचा निर्देश येथें
केला आहे.

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण,
तेथें शेषे (४।२।९२) या पदाची अनुवृत्ति
आहे; तेव्हा ते घ ख वगैरे प्रत्यय स्वार्थी
होणारच नाहीत. हें मनात घेऊन वार्तिककार
म्हणतात.

(वा. १) 'तत्र जातः' वगैरे अर्थांचे
निर्देश हे नियमार्थ केले आहेत. तो नियम
असा कीं हे घ ख वगैरे प्रत्यय जातः वगैरे
अर्थांचे झाले पाहिजेत; 'त्या ठिकाणीं बसतो'
'त्या ठिकाणीं निजतो' इत्यादि इतर अर्थां
होऊ नयेत.

पण येथें जर असा नियम केला तर दृषादि
पिशाः दार्पदाः सक्तवः म्हणजे पाट्यावर वाट-

लेले सातू, तसेंच उलूखले क्षुण्णः औलूखलो
यावकः म्हणजे उसळामध्ये कुटलेला जवस
इत्यादि ठिकाणीं त्या इतर अर्थां अणू प्रत्यय
होणार नाही.

'संस्कृत भक्षाः' (४।२।१६) यानें तेथें
अणू प्रत्यय होईल.

'संस्कृत भक्षाः' यानें दार्पदाः सक्तवः
येथें दृषद् शब्दाहून अणू प्रत्यय होईल, पण
औलूखलो यावकः येथें उलूखल शब्दाहून अणू
प्रत्यय होणार नाही. कारण, 'संस्कृत' असें
तथाच पदार्थांला म्हटलें जातें कीं जो तेथून
बाहेर काढल्याबरोबर खाण्यासारखा तयार
होतो. आणि यावक तर उसळ्याहून बाहेर काढ-
ल्याबरोबर लगेच खाण्यासारखा होत नाही.
त्याला पुन्हा शिजविण्याची अपेक्षा असेलच.
एकदरीत येथें नियम करण्यात काहीं अर्थ
दिसत नाही.

पण नियम केला नाही तर 'त्या ठिकाणीं
बसतो' 'त्या ठिकाणीं निजतो' या अर्थां का
बरे अणू प्रत्यय होणार नाही ?

अनभिधानास्तैव होणार नाही. आणि
असें अनभिधान जवस्य मानलेंच पाहिजे.

१—(सू. २५) प्रातिपदिकाहून 'तत्र जातः'
म्हणजे 'त्या ठिकाणां झालेला' या शेष अर्थां अणू
प्रत्यय होतो.

२—गृहे आसले, गृहे शेत या अर्थां गृह शब्दाहून

अणू प्रत्यय केला तर त्या गाई शब्दापासून काढें
बगण्या, घात निजण्या असा अर्थ लोकांमध्ये मनात
येत नाही.

श्रयितव्यम् । क्रियमाणेष्वपि ह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिपूतपद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिः । तद्यथा । अङ्गुल्या खनति । वृक्षमूलादागत इति ॥ न तर्हीदानीं जातादयोऽर्था निर्देष्टव्याः । निर्देष्टव्याश्च । किं प्रयोजनम् । अपवादविधानार्थम् । प्रावृषष्ठप् [४.३.२६] प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । क मा भूत् । प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्या बलाहकाः । यानि त्वेतानि निरपवादान्यर्थादेशनानि तानि शक्यान्य-

कर्तुम् । कृतलब्धक्रीतकुशलाः [४.३.३८] सौत्रो देवदत्त इति ॥

[प्रावृषष्ठप् ॥ ४ । ३ । २६ ॥

संज्ञायां शरदो बुन् ॥ ४ । ३ । २७ ॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्राभूः प्रदो-

षावस्कराद्रुन् ॥ ४ । ३ । २८ ॥

पथः पन्थ च ॥ ४ । ३ । २९ ॥

अमावास्याया वा ॥ ४ । ३ । ३० ॥

अ च ॥ ४ । ३ । ३१ ॥

कारण, येथे 'तत्र जातः' इत्यादि अर्थोचे निर्देश केले तरी त्या 'तत्र जातः' वगैरे अर्थी केलेल्या तद्धित प्रत्ययाने ज्या ठिकाणी तसा अर्थ दाखविला जात नाही तेथे त्या अर्थी तद्धित प्रत्यय होत नसतोच. उदा० अङ्गुल्या खनति [४ । ४ । २] वृक्षमूलात् आगतः (४ । ३ । ७४) अशा अर्थी अङ्गुलि व वृक्षमूल यांहून तद्धित प्रत्यय होत नाही.

तर मग आतां येथे 'तत्र जातः' वगैरे अर्थोचे निर्देश करावयास नकोतच कीं काय ? तसें नाही. ते निर्देश केलेच पाहिजेत.

मग त्यांचा उपयोग तरी काय ?

अपवाद प्रत्यय सांगण्याकरितां ते विशेष अर्थोचे निर्देश केले पाहिजेत. उदा० प्रावृषष्ठप् या पुढील सूत्राने 'तत्र जातः' या अर्थी अण् प्रत्ययाचा अपवाद ठप् प्रत्यय

सांगितला आहे. उदा० प्रावृषि जातः प्रावृषिकः.

कोणत्या अर्थी हा अपवाद ठप् प्रत्यय न झाला पाहिजे म्हणून येथे 'जातः' अशा अर्थाचा निर्देश करावयाचा ?

प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्याः बलाहकाः येथे 'तत्र भवः' या शेष अर्थी ठप् प्रत्यय न झाला पाहिजे.

आतां जे अर्थ असतांना अण् प्रत्ययाचा अपवाद प्रत्यय कोणत्याही शब्दाहून सांगावयाचा नसेल ते अर्थाचे निर्देश मात्र न केले तरी चालतील. उदा० लुघे कृतः, लब्धः, क्रीतः, कुशलः या अर्थी कृतलब्धक्रीतकुशलाः (४ । ३ । ३८) यांने लुघे शब्दाहून अण् प्रत्यय होऊन सौत्रो देवदत्तः असा प्रयोग होत असतो.

१—(सू. २६) प्रावृष् शब्दाहून 'तत्र जातः' या अर्थी ठप् प्रत्यय होतो. उदा०—प्रावृषि जातः प्रावृषिकः. एण्य प्रत्ययाचा (४।३।१७) हा अपवाद आहे.

१—(सू. २७) शरद् शब्दाहून 'तत्र जातः' या अर्थी बुन् प्रत्यय होतो. परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा असल्या पाहिजे. उदा०—शारदका मुद्राः.

१—(सू. २८) पूर्वाह्ण, अपराह्ण, आर्द्रा, मूल, प्रदोष आणि अवस्कर या शब्दाहून 'तत्र जातः' या अर्थी बुन् प्रत्यय होतो. उदा०—पूर्वाह्नकः इत्यादि.

१—(सू. २९) पथिन् शब्दाहून 'तत्र जातः' या अर्थी पुन् प्रत्यय होतो. आणि त्या प्रत्ययान्या बरोबर पथिन् शब्दाला पन्थ असा आदेश होतो. उदा०—पथि जातः पन्थकः.

१—(सू. ३०) अमावास्या शब्दाहून 'तत्र जातः' या अर्थी पुन् प्रत्यय विकल्पाने होतो. उदा०—अमावास्यायां जातः अमावास्त्यकः, अमावस्त्यः.

१—(सू. ३१) अमावास्या शब्दाहून 'तत्र जातः' या अर्थी पन्थकं 'अ' असाही प्रत्यय होतो. उदा०—अमावस्त्यः.

मिन्ध्वपकराभ्यां कन् ॥ ४।३।३२ ॥

अणञौ च ॥ ४।३।३३ ॥

अविष्टाफल्गुन्यनुराधास्वाति-
तिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखापादा-

बहुलाष्टक ॥ ४।३।३४ ॥

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः

स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः
स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । चित्रायां
जाता चित्रा स्त्री । चित्रा ॥ रेवती ।
रेवती स्त्री । रेवती ॥ रोहिणी । रोहिणी स्त्री ॥

फल्गुन्यपादाभ्यां टानौ ॥ २ ॥

फल्गुन्यपादाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ।
फल्गुनी । अपादा उपदधाति ॥

अविष्टापादाभ्यां छण् ॥ ३ ॥

अविष्टापादाभ्यां छण्वक्तव्यः श्राविष्टी-
याः आपादीयाः ॥

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात्
॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ।
नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । नक्षत्रेभ्यो
बहुलं लुमित्येवमत्र लुग्विष्यति ॥

[स्थानान्तगोशालखरशालाच

॥ ४।३।३५ ॥

(सू. ३४ पा. १) ह्य लुक्-प्रकरणा-
मध्ये चित्रा, रेवती आणि रोहिणी या शब्दा-
हून ' तत्र जातः ' या अर्थी केलेल्या
प्रत्ययाचा लुक् होतो स्त्रीत्व विवेक्षा असताना
असे उपसंख्यान करावे. उदा० चित्राया
जाता चित्रा स्त्री; रेवत्या जाता रेवती स्त्री;
रोहिणी स्त्री.

(वा. २) फल्गुनी व अपादा या शब्दां-
हून क्रमाने ' तत्र जातः ' या अर्थी ट व अन्
असे प्रत्यय होतात. उदा० फल्गुनी, अपादा
उपदधाति.

(वा. ३) अविष्टा आणि अपादा या
शब्दाहून ' तत्र जातः ' या अर्थी छण् प्रत्यय
होतो असे म्हणावे. उदा० श्राविष्टीयाः,
आपादीयाः.

तर मग तसा लुक् येथे सांगितला पाहिजे.

(वा. ४) अथवा तसा लुक् येथे सागा-
वयास नको.

काय कारण ?

कारण असे की नक्षत्रेभ्यो बहुलम्
(४।३।३७) याने लुक् सांगितलाच
आहे. तो येथे लुक् होईल.

१—(सू. ३२) सिन्धु व अरवर या शब्दाहून
' तत्र जातः ' या अर्थी कन् प्रत्यय होतो. उदा०—
सिन्धुक. अरवरकः.

२—(सू. ३३) सिन्धु व अरवर या शब्दाहून
' तत्र जातः ' या अर्थी प्रमान अन् व अस् हेही
प्रत्यय होतात उदा०—सम्भवः, आपकः.

३—(सू. ३४) अविष्टा, फल्गुनी, अनुराधा,
रक्षि, मिथु, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, अपादा आणि
बहुल या शब्दाहून ' तत्र जातः ' या अर्थी केलेल्या
प्रत्ययाचा लुक् होतो उदा०—अविष्टामु जातः अविष्टः.
येथे टाव् प्रत्ययाचाही लुक् (४।३।४२) झाला आहे.
फल्गुनः अनुराधः इत्यादि स्त्री ही याप्रमाणेच होतात.

२—येथे तद्धित प्रत्ययाचा लुक् च स्त्री प्रत्यय टाव्
झाला आहे रेवत्या व रोहिणी येथे पुनः स्त्री प्रत्यय
डोण् (४।३।४१) झाला आहे.

३—ट, अन् व छण् या प्रत्ययांचे विधान केले
आहे म्हणून त्या मानधोरानच त्याचा लुक् होत
नाही.

४—(सू. ३५) स्थान शब्द रेवती असलेले
शब्द आणि गोशाल व खरशाल हे शब्द यांच्या
पुढील ' तत्र जातः ' या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक्
होतो. उदा०—गोस्थाने जातः गोस्थानः, गोशालः,
खरशालः.

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्लतभि-

षजो वा॥ ४।३।३६॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ४।३।३७॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः

॥ ४।३।३८॥]

प्रायभवः ॥ ४।३।३९॥

प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात्

॥ १ ॥

प्रायभवग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्र भवोऽसौ भवति तत्र तत्र भवः [४.३.५३] इत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । अनित्यभवः प्रायभवः । नित्य-

भवस्तत्रभवः ।

अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्त-

संशयेन तुल्यम् ॥ २ ॥

यद्भवान्मुक्तसंशयं तत्र भव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते सौधो देवदत्त इति तेनै-
तत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीन्य-
भिनिष्क्रामति । अथैतद् भवान्प्रायभव-
उदाहरणं न्याय्यं मन्यते तत्र भवे किमुदा-
हरणम् । यत्तत्र नित्यं भवति । सौधनाः
प्रासादाः । सौधनाः प्राकारा इति । एवं तर्हि
तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेऽष्टो
विधीयते स यथा तस्मिन्वृष्टापचारे अङ्गु-
लीयमिति भवत्येवं प्रायभवेऽपि भवि-

(सू. ३९ वा. १) 'प्रायभवः' या अर्थी
प्रत्यय सांगणं व्यर्थं आहे.

काय कारण ?

कारण असे की 'तत्र भवः' (४।३।५३)
यानेच तेथे प्रत्यय सिद्ध होईल. कारण जो
ज्या राष्ट्र वगैरेंमध्ये प्रायः असतो तो तेथे
असणारा असतोच. तेव्हां तेथे 'तत्र भवः'
यानेच प्रत्यय होत आहे.

तसे सिद्ध होणार नाही. कारण जो नेहमी
नसतो त्याला 'प्रायभव' म्हणतात. आणि जो
नेहमी असतो त्याला 'तत्रभव' म्हणतात.

(वा. २) 'तत्र भवः' याचें योग्य उदा-
हरण असे जें सुप्ते भवः सौघः
हें तुला खालीने वाटतें तें आणि
प्रायभवः याचें उदाहरण ही दोन्ही सारखीच
आहेत. कारण, सुप्त देशांत नेहमी राहणारा

असें ज्याला तूं समजतोस तो देखील
एखादे वेळीं तरी त्या देशांतून बाहेर जातोच.
आतां तेंही 'प्रायभव' याचेंच उदाहरण योग्य
आहे असें जर तूं म्हणशील तर मग 'तत्र भवः'
याचें उदाहरण तरी तूं कोणतें सांगणार ?

जो पदार्थ सुप्त देशामध्ये कायमचा आहे
अशाविषयीचीं म्हणजे सौघः प्राकारः, सौघः
प्रासादः हीं त्याचीं उदाहरणें होत.

असें असेल तर 'तत्र भवः' या अधि-
कारामध्ये 'जिह्वामूलाङ्गुलेऽष्टः' (४।३।६२)
यानें अङ्गुलि शब्दाहून छ प्रत्यय करून अङ्गु-
लीय शब्द साधला आहे. परंतु एखादे वेळीं
घोटांतून बाहेर काढली जाणारी जी आंगठी
ती 'प्रायभव' असून जसें तिला 'तत्रभव'
समजून अङ्गुलीय असें आपण म्हणतो तसें

सौघः येथेंही म्हणतां येईल. तेव्हां प्रायभवः हें

१—(सू. ३६) वत्सशाला, अभिजित्, अश्वयुज्
आणि शतभिषज् या शब्दांच्या पुढीछ 'तत्र जातः'
या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् विकल्पानें होतो.
उदा०—वत्सशालः वात्सशालः इत्यादि.

१—(सू. ३७) नक्षत्र-वाचक शब्दांच्या पुढील
'तत्र जातः' या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा बाहुल्येकरून
लक् होतो. उदा०—रौहिणः, रोहिणः.

१—(सू. ३८) प्रातिपदिकाहून तत्कृत, तत्र-
लब्ध, तत्रक्रीत, आणि तत्रकुशल. या अर्थी अण् प्रत्यय
होतो. उदा०—सौघः.

१—(सू. ३९) प्रातिपदिकाहून 'तत्र प्राय-
भवः' म्हणजे तेथे प्रायः असणारा या अर्थी अण्
प्रत्यय होतो. उदा०—सुप्ते प्रायेण भवः सौघः.

प्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रायभव
इति प्रकृत्योपजानूपकरणोपनीवेष्टकं वक्ष्यति
स प्रायभव एव यथा स्यात्तत्र भवे मा
भूत् । उपजानुभवं गङ्गिति । अथेदानीं
तत्र भव इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्वि-
धीयते सोऽत्र कस्मान्न भवति । अनभि-
धानात् । स यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यत्र
भवत्येवं ठगपि न भविष्यति ॥

[उपजानूपकरणोपनीवेष्टक्

॥ ४।३।४० ॥

संभूते ॥ ४।३।४१ ॥]

कोशाङ्ग दञ् ॥ ४।३।४२ ॥

निराले सूत्र नञो.

तर मग आता प्रायभवः याचा उपयोग
असा की या 'प्रायभव' अधिकारामध्ये
'उपजानूपकरणोपनीवेष्टक्' (४।३।४०) या
पुढील सूत्रानें सांगितलेला ठक् प्रत्यय 'प्रायभव'
याच अर्थी झाला पाहिजे. 'तत्रभव' या अर्थी
म्हणजे एखाद्याच्या गुडध्याजवळ कायमची
गाठ असेल तर तेथें 'उपजानु भव गङ्' असें
वाक्यच राहिलें पाहिजे, ठक् प्रत्यय न झाला
पाहिजे.

हाही उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण
'उपजानु भव गङ्' येथें 'तत्र भवः' या अधिकारा-
मध्ये शरीरावयवाद्यत् (४।३।५५) यानें सांगि-
तलेला यत् प्रत्यय का बरे होत नाही ?

अनभिधानास्तव होत नाही.

तर मग तसा अनभिधानास्तवच ठक्
प्रत्ययही होणार नाही. एकदरीत 'प्रायभवः'
हें सूत्र नको.

(सू. ४२ वा. १) हा जो कोश शब्दा-
हून दञ् प्रत्यय सांगितला आहे तो 'संभूत' या

१—(सू. ४०) उपजानु, उपरण आणि उपनावि
या शब्दांहून 'प्रायभव' या अथा ठक् प्रत्यय होतो.
उदा०—अपिजानुक्.

१—(सू. ४१) प्रातिपदिकाहून 'तत्र संभूत'
म्हणजे तेथे संभव असल्या या अर्थी दञ् प्रत्यय होतो.

विकारे कोशाङ्ग ॥ १ ॥

विकारे कोशाङ्गवक्तव्य. । कोशस्य
विकारः कौशेयम् ॥

संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः ॥ २ ॥

संभूत इति ह्युच्यमाने ऽर्थस्यानुपपत्तिः
स्यात् । न ह्यदः कोशे संभवति । किं
तर्हि । कोशस्यादो विकारः ॥ यदि विकार
इत्युच्यते भस्मन्यापि प्राप्नोति भस्मापि
कोशस्य विकारः ॥ अथ संभूत इत्युच्य-
माने किमौ कस्मान्न भवति । किमिरपि
हि कोशे संभवति । अनभिधानात् ।
यथैव तर्ह्यनभिधानात्किमौ न भवत्येव

अर्थी न सागता 'विकार' या अर्थी सागावा.
उदा० कोशस्य विकारः कौशेयम्.

(वा. २) 'संभूत' या अर्थी प्रत्यय केला
तर कौशेय शब्दाचा अर्थ जुळत नाही. कारण,
कौशेय असें वज्राला म्हणतात; आणि त्या
वज्राचा संभव कोशामध्ये नाही. तर ते वज्र
हा कोशाचा विकार आहे.

पण जर 'विकार' या अर्थी प्रत्यय सांगि-
तला तर 'त्याचें भस्म' या अर्थीही दञ् प्रत्यय
होऊ लागेल. कारण भस्म म्हणजे राख हाही
कोशाचा एक प्रकारचा विकारच आहे.

आता संभूत' या अर्थी प्रत्यय सांगितला
तर त्यातील किमि या अर्थी दञ् प्रत्यय का
होत नाही ? कारण किमि म्हणजे एक प्रकारचा
किडा हा कोशामध्ये होत असतो.

अनभिधानास्तव तेथें दञ् प्रत्यय होत
नाहीं.

तर मग जसा संभूते असें म्हटलें असता
किमि या अर्थी दञ् प्रत्यय अनभिधानास्तव
होत नाही तसा विकारः असें म्हटलें असता

उदा०—सुप्ते संभवति सौप्त .

१—(सू. ४२) कोश शब्दाहून 'संभूत' या
अर्थी दञ् प्रत्यय होतो उदा०—कोशे संभवति
कौशेय वक्ष्य.

भस्मन्यपि न भविष्यति । अर्थश्चोपपन्नो भवति ॥

[कालात्साधुपुष्पत्पच्यमानेषु

॥ ४।३।४३ ॥

उंते च ॥ ४।३।४४ ॥

आश्वयुज्या बुञ् ॥ ४।३।४५ ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्

॥ ४।३।४६ ॥

देयमृणे ॥ ४।३।४७ ॥]

कालाप्यश्वत्थयववुसाहुन्

॥ ४।३।४८ ॥

भस्म या अर्थी ढञ् प्रत्यय अनभिधानास्तव होणार नाही. तेव्हा दोपही येत नाही, आणि कौशेयं वस्त्रम् येथें विकार हा अर्थही चांगला सुळतो.

(सू. ४८) हा निर्देश अयुक्त आहे. कारण येथें कालात् अशी अनुवृत्ति आहे;

१—(सू. ४३) कालवाचक शब्दाहून त्यामध्ये साधु, त्यामध्ये फुलणारा, किंवा त्यामध्ये पक होणारा या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—हेमन्ते साधु. हेमन्तः प्राकारः, वसन्ते पुष्पन्ति वासन्त्यः कुन्दलता, शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः.

१—(सू. ४४) कालवाचक शब्दाहून 'त्यामध्ये पेरले जाणारे' या अर्थीही अण् प्रत्यय होतो. उदा०—हेमन्ते ज्यन्ते हेमन्ताः यवाः.

१—(सू. ४५) आश्वयुजी शब्दाहून 'त्यामध्ये पेरलेले' या अर्थी बुञ् प्रत्यय होतो. उदा०—आश्वयुज्यामुक्ताः आश्वयुजका मायाः. आश्वयुजी म्ह. आश्विनी पौर्णिमा.

१—(सू. ४६) ग्रीष्म व वसंत या शब्दाहून 'त्यामध्ये पेरलेले' या अर्थी बुञ् विकल्पानें होतो. उदा०—ग्रीष्मे उत्तम् ग्रीष्मकम्, ग्रीष्मम् सस्यम्.

१—(सू. ४७) कालवाचक शब्दाहून 'त्यामध्ये दिले जाणारे ऋण' या अर्थी अण् वंगरे प्रत्यय होतात. उदा०—मासे देयं मासिकम् ऋणम्.

१—(सू. ४८) कलापिन्, अश्वत्थ आणि यव-वुस या कालवाचक शब्दाहून 'त्यामध्ये दिले जाणारे ऋण' या अर्थी बुञ् प्रत्यय होतो. उदा०—कलापिनि काले देयमृणं कलापकम्, अश्वत्थकम्, यववुसम्.

अयुक्तोऽयं निर्देशः । कालादिति वर्तत न च कलापी नाम कालोऽस्ति ॥ नैप दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥

[ग्रीष्मावरसमाहुन् ॥ ४।३।४९ ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च

॥ ४।३।५० ॥

व्याहरति मृगः ॥ ४।३।५१ ॥

तदस्य सोढम् ॥ ४।३।५२ ॥]

आणि कलापिन् ह्या नांवाचा काल तर नाही.

हा दोष येत नाही. कारण अर्थाच्या साहचर्यामुळे एका अर्थाचा शब्द दुसऱ्या अर्थी उपयोगांत येतो. तेव्हा मोर हे ज्या कार्त्तिकी कलाप धारण करतात त्या कालाला कलापिन् असे म्हटले जाते.

२—तसेच ज्या कार्त्तिकी अश्वत्थाचा फल येतो त्या कालाला अश्वत्थ म्हणतात; आणि ज्या कार्त्तिकी यवाला वुस थरते त्या कालाला यववुस म्हणतात.

१—(सू. ४९) ग्रीष्म आणि अवरसमा या कालवाचक शब्दाहून 'त्यामध्ये देय ऋण' या अर्थी बुञ् प्रत्यय होतो. उदा०—ग्रीष्मे देयम् ग्रीष्मकम् ऋणम्; अवरसमाकम्. अवरसमा म्ह. अलीकटचे वर्ष.

१—(सू. ५०) संवत्सर आणि आग्रहायणी या कालवाचक शब्दाहून 'त्यामध्ये दिले जाणारे ऋण' या अर्थी ठञ् व बुञ् हे प्रत्यय होतात. उदा०—संवत्सरे देयं सावत्सरिकम्, सांवत्सरिकम् ऋणम्; आग्रहायणिकम्, आग्रहायणकम्.

१—(सू. ५१) कालवाचक शब्दाहून 'त्यामध्ये शब्द करणारा मृग' या अर्थी अण् वंगरे प्रत्यय होतात. उदा०—निशायां व्याहरति नैशः मृगः.

१—(सू. ५२) कालवाचक शब्दाहून ते सहन झाले आहे ज्याला या अर्थी अण् वंगरे प्रत्यय होतात. उदा०—राक्षसाचक निशा शब्दाचा रात्री केले जाणारे अध्ययन असा गोण अर्थ घेऊन त्याच्या पुढे ते तसे अध्ययन ज्याला सहन झाले आहे या अर्थी ठञ् व अण् (४।३।१४) प्रत्यय होतात. उदा०—नैशः, नैशिकः.

तत्र भवः ॥ ४ । ३ । ५३ ॥

तत्रेति वर्तमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम्।

तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं काल-

निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं क्रियते कालनिवृत्त्यर्थम् । कालाधिकारो निय-
त्यते ॥ न हि काको चाश्यत इत्येवाधि-
कारा निवर्तन्ते को वाभिसंबन्धो यत्तत्र-
ग्रहणं कालाधिकारं नियतयेत् । एषोऽभि-
संबन्धः । कालाभिसंबन्धं तत्रग्रहणमनुव-
र्तते तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्तकं
भवति तस्मिन्निवृत्ते कालाधिकारोऽपि
निवर्तते ॥

(सू. ५३) 'तत्र' असें येथें मागून अनु-
वृत्तीनें येत असता पुन्हा येथें 'तत्र' असें कशा-
करितां म्हटलें आहे ?

(वा. १) 'तत्र' याची मागून अनुवृत्ति
येत असता पुनः येथें जें तत्र शब्दाचें ग्रहण केलें
आहे तें कालात् हा अधिकार बंद होण्याकरिता
केलें आहे.

पण काय हो, येथें तत्र-ग्रहण केलें काय,
आणि त्याचा कालात् हा अधिकार बंद होण्याशीं
संबंध काय, की ज्यामुल्ले तत्र-ग्रहण हें 'कालात्'
ह्या अधिकाराला बंद करील ? असें पहा कीं—
कावळा ओरडतो असें काही तरी बोललें असता
त्यानें अधिकार कां बंद होत असतात ?

संबंध आहे तर; उगीच कसें होईल ? मागून

१—(सू. ५३) प्रातिपदिकाहून 'तत्र भवः'
म्हणजे तेथें असणारा या अर्थी अण् वगैरे प्रत्यय
होतात. उदा०—सुत्रे भवः खोभः.

१—(सू. ५४) दिग् वगैरे शब्दाहून 'तत्र
भवः' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उ०—दिशि भव
दिश्यम्.

१—(सू. ५५) शरीरावयववाचक शब्दाहून
'तत्र भवः' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—
दन्ते भव दन्त्यम्.

१—(सू. ५६) इति, इधे, कदापि, वारि,

[दिगादिभ्यो यत् ॥ ४ । ३ । ५४ ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ४ । ३ । ५५ ॥

इति कुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ्
॥ ४ । ३ । ५६ ॥

ग्रीवाभ्योण् च ॥ ४ । ३ । ५७ ॥]

गम्भीराञ्च्यः ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

अप्रकरणे परिमुखादिभ्य

उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । पारिमुख्यम् पारिहन्व्यम् ॥

अव्ययीभावाद्विधान उपकूलादिभ्यः

प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययीभावाद्विधान उपकूलादिभ्यः

जें तत्र-ग्रहण अनुवृत्तीनें येणार तें कालाशीं
संबंध पावलेलेंच येणार. आतां ह्या तत्र-ग्रहणानें
त्या तत्र ग्रहणाची निवृत्ति होणें हें तर सरळच
आहे. तेव्हा तें तत्र-ग्रहण निवृत्त झालें म्हणजे
अर्थातच त्या तत्र ग्रहणाशीं संबंध पावलेला
कालात् हा अधिकारही निवृत्त होणारच.

(सू. ५९ वा. १) ह्या अ्य प्रत्ययाच्या
प्रकरणामध्ये. परिमुख वगैरे काहीं अव्ययी-
भावाहूनच हा अ्य प्रत्यय होतो असें उपसं-
ख्यान करावें. उदा०—परिमुखं भवं पारिमु-
ख्यम्, परिहन् भवं पारिहन्व्यम्.

(वा. २) अव्ययीभावाहून अ्य प्रत्यय होतो
असा येथें मोघम अ्य प्रत्यय सांगितला तर
उपकूल वगैरे अव्ययीभावाहून तो होत नाहीं

अस्ति आणि अहि या शब्दाहून 'तत्र भवः' या
अर्थी दन् प्रत्यय होतो. उदा०—द्वौ भव दातव्यम्
इत्यादि.

१—(सू. ५७) ग्रीवा शब्दाहून 'तत्र भवः'
या अर्थी अण् व दञ हे प्रत्यय होतात. उदा०—
ग्रीवासु भव ग्रन्थम्, ग्रैव्यम्.

१—(सू. ५८) गम्भीर शब्दाहून 'तत्र भवः'
या अर्थी अ्य प्रत्यय होतो. उदा०—गम्भीरे भव
गाम्भार्यम्.

प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलः औपमूलः किकम् ॥

औपशालः ॥

[अव्ययीभावाच्च ॥ ४।३।५९ ॥]

अन्तःपूर्वपदाद् ठञ् ॥ ४।३।६० ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मा-
दिषु चेष्यते ।

समानस्य । सामानिकः ॥ तदादेः ।
सामानग्रामिकः सामानदेशिकः ॥ अध्या-
त्मादिषु चेष्यते । आध्यात्मिकः आधि-
दैविकः आधिभौतिकः ॥

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च

ठञ्चक्तव्यः । और्ध्वदमिकम् और्ध्वदे-
हिकम् ॥

लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

ठञ्चक्तव्यः । ऐहलौकिकम् पारलौ-

असा प्रतिषेध सांगावा. उदा० उपकूले भवः
औपकूलः; तसंच औपमूलः, औपशालः.

सूत्रकारांनीं येथें हें फारच थोडें सांगितलें
आहे.

(श्लो. १) समान शब्द, समान शब्द
आरंभी असलेला शब्द आणि अध्यात्मादि
गणांतील शब्द यांहून 'तत्र भवः' या अर्थी
ठञ् प्रत्यय इष्ट आहे. उदा. सामानिकः,
सामानग्रामिकः, सामानदेशिकः, आध्या-
त्मिकः, आधिदैविकः, आधिभौतिकः.

ऊर्ध्व शब्दाच्या पुढें असलेला जो दम शब्द
किंवा देह शब्द तदन्त शब्दाहून 'तत्र भवः'
या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो असें म्हणावें.
उदा. और्ध्वदमिकम्, और्ध्वदेहिकम्.

ज्या प्रातिपदिकामध्ये लोक शब्द उत्तर-
पद आहे त्या प्रातिपदिकाहून 'तत्र भवः'
या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा०

१—(सू. ५९) अव्ययीभाव हून 'तत्र भवः'
यो अर्थी व्य प्रत्यय होतो. उदा०—परिमुख्यम् भवं
पारिमुख्यम्.

मुखपार्श्वतसोरीयः

मुखपार्श्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयो
वक्तव्यः । मुखतीयः पार्श्वतीयः ॥

कुजनस्थ परस्य च ।

ईयो वक्तव्यः । जनकीयम् परकीयम् ॥

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य

मध्यीयः ॥

मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।
माध्यमः मध्यमीयः ॥

मध्य मध्यं दिनण्चास्मात्

मध्यशब्दो मध्यंशब्दमापद्यते दिनण्चा-
स्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः । माध्यंदिन उद्गा-
यति ॥

स्यान्नो लुगजिनात्तथा ।

इह लोके भवम् ऐहलौकिकम्, पारलौकिकम्.
(श्लो. २) मुख किंवा पार्श्व या शब्दां-
हून केलेला जो तस् प्रत्यय तदन्ताहून 'तत्र भवः'
या अर्थी ईय प्रत्यय होतो; आणि त्या प्रत्य-
याच्या बरोबरच त्या शब्दांना कुक् असा
आगम होतो. उदा. जनकीयम्, परकीयम्.

मध्य शब्दाहून 'तत्र भवः' या अर्थी
ईय प्रत्यय करावा; आणि तसंच त्या शब्दा-
हून मण् आणि मीय हेही प्रत्यय होतात
असे म्हणावें. उदा. मध्ये भवः मध्यीयः,
माध्यमः, मध्यमीयः.

(श्लो. ३) मध्य शब्दाहून 'तत्र भवः'
या अर्थी दिनण् असा ही प्रत्यय होतो आणि
त्या प्रत्ययाच्या बरोबर मध्य शब्द हा मध्यम्
अशा आदेशाप्रत प्राप्त होतो. उदा. माध्यं-
दिन उद्गायति.

स्यामन्—शब्दान्त व अजिनशब्दान्त

१—(सू. ६०) ज्या अव्ययीभावामध्ये पूर्वपद
'अन्तः' हा शब्द आहे त्याहून 'तत्र भवः' या
अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो. उदा०—आन्तर्वेशिकम्.

स्थाम्रो लुग्वक्तव्यः । अभ्वत्थामा ॥
अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः ।

उष्प्राजिनः सिंहाजिनः व्याघ्राजिनः ॥

वाधो दैव्यः पाञ्चजन्यो गान्भीर्यं

च ज्य इष्यते ॥ ३ ॥

[ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥ ४।३।६१॥

जिह्वांमूलाङ्गुलेऽङ्गः ॥ ४।३।६२॥

धैर्गान्ताच्च ॥ ४।३।६३॥

अंशब्दे यत्त्वावन्यतरस्याम्

॥ ४।३।६४॥

कर्णललाटात्कनलंकारे

॥ ४।३।६५॥]

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्या-
तव्यनाम्नः ॥ ४।३।६६॥

किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः
क्रियते ।

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारो ऽपवाद-
विधानार्थः ॥ १ ॥

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते
ऽपवादविधानार्थः । युगपदपवादान्यद्वा-
मीति ॥ किमुच्यते ऽपवादविधानार्थ इति
न पुनर्निर्देशार्थोऽपि स्यात् ।

कृतनिर्देशौ हि तौ ॥ २ ॥

कृतनिर्देशौ हेतावर्थौ । एकस्तत्र भवः

जो प्रातिपदिक त्याहून 'तत्र भवः' या
अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् होतो असे
म्हणावे. उदा. अभ्वत्थामा, कृष्णाजिनः, उष्प्रा-
जिनः, सिंहाजिनः, व्याघ्राजिनः.

गन्भीराञ्ज्यः (४।२।५८) येथे गन्भीर
शब्दाप्रमाणे नदिस, देव आणि पञ्चजन या
शब्दाहूनही तत्र भवः या अर्थी ज्य प्रत्यय
इष्ट आहे. उदा० बाणः, दैव्यः, पाञ्चजन्यः.

(५. ६६) मागून चालू असलेल्या
'तत्र भवः' या अर्थाच्या जोडीला येथे
'तस्य व्याख्यानः' हा अर्थ देऊन येथून
पुढे दोन्ही अर्थ चालू केले आहेत ते कशा-

करिता ?

(वा. १) 'तत्र भवः' आणि 'तस्य
व्याख्यानः' हे दोन्ही अर्थ घरोघर चालू कर-
ण्याचे कारण इतकेंच कीं ठक्कू वगैरे पुढील
अपवाद प्रत्यय दोन्ही अर्थी सारखेच सागा-
वयाचे आहेत.

अपवाद सागावयाचे आहेत हे कारण काय
दाखविता ? इतर अर्थोप्रमाणे तद्धित प्रत्ययाचे
हेही अर्थ आहेत हे समजण्याकरिता त्या
अर्थांचा निर्देश केलाच पाहिजे ना ?

(वा. २) त्या दोन्ही अर्थांचे निर्देश
केलेलेच आहेत. एकाचा तर 'तत्र भवः'

१—(सू. ६१) परे किंवा अनु या शब्दाच्या
पुढील जो प्रानरब्ध तदनन् अव्ययीभावाहून 'तत्र
भवः' या अर्थी ठक्कू प्रत्यय होतो. उदा०—पारिग्रा-
निकः, अनुग्रामिकः.

१—(सू. ६२) जिह्मूल आणि अङ्गुलि या
शब्दाहून 'तत्र भवः' या अर्थी छ प्रत्यय होतो.
उदा०—जिह्मूलीयन, अङ्गुलीयन.

१—(सू. ६३) वर्ग—शब्दान्त प्रातिपदिसाहून
'तत्र भवः' या अर्थी छ प्रत्यय होतो. उदा०—
कल्याणः.

१—(सू. ६३) वग—शब्दान्त प्रातिपदिसाहून
'तत्र भवः' या अर्थी यक् आणि छ हे

प्रत्यय होताना. परंतु त्या प्रत्ययान्त शब्दाप्रमाणे शब्द
या अर्थांचा बोध न झाला पाहिजे. उदा०—वायुदेव-
वर्धः वायुदेववर्गाणः.

२—(सू. ६५) कण व ललाट या शब्दाहून
'तत्र भवः' या अर्थी कन् प्रत्यय होतो, परंतु त्या
प्रात्ययान्त शब्दाप्रमाणे अलंकार या अर्थांचा बोध झाला
पाहिजे. उदा०—कर्मिणा, ललाटिका.

१—(सू. ६६) व्याख्यान करण्यास योग्य वा
वस्तु तशाचक शब्दाहून 'त्यास्य व्याख्यान' या अर्थी
आणि 'तस्य भवः' या अर्थी जक् वगैरे प्रत्यय
होताना. उदा०—दुष्टा व्याख्यानः दुष्टा प्रत्य-
यान्त नव शब्द.

[४. ३. ५३] इत्यपरस्तस्येदम् [१२०]
इति ॥

अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं
किमर्थम् ।

तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं
भवार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते
भवार्थम् ॥ किमुच्यते भवार्थमिति न
मुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात् ।

व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

व्याख्याने हि सत्यन्तरेण वचनं सिद्धम् ।
अप्रति व्याख्यानमित्येतद्भवति तस्मादुत्प-

त्तिर्भविष्यति । किं प्रत्येतद्भवति ।
व्याख्यातव्यनाम् ॥ यदुच्यते भवार्थमिति
तत्र । व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो
ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत् । पाटलि-
पुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति ॥ अथ
क्रियमाणेऽपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे
कस्मादेवात्र न भवति । अवयवशो
व्याख्यानं व्याख्यानं पाटलिपुत्रं चाप्यव-
यवश आचष्ट ईदृशा अस्य प्राकारा इति ।
सत्यमेवमेतत् । काचित्तु काचित्प्रसृततरा
गतिर्भवति । शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा
गतिर्भवति । निरुक्तं व्याख्यायते व्याकरणं

(४।३।५३) असा नुक्ताच्च केला आहे.
प्राणि 'तस्य व्याख्यानः' या अर्थाचा निर्देश
तस्येदम्' (४।३।१२०) यानें होतच
आहे.

आतां येथें 'व्याख्यातव्यनाम्नः' असें कशा-
करितां म्हटलें आहे ?

(वा. ३) 'व्याख्यातव्यनाम्नः' असें जें
येथें म्हटलें आहे तें 'तत्र भवः' या अर्थक-
रेतां म्हटलें आहे. म्हणजे त्या व्याख्यातव्याचें
तें नांव असेल त्याहूनच 'तत्र भवः' या अर्थी
प्रत्यय झाला पाहिजे.

पण येथें 'तत्र भवः' या अर्थीकरितां असें
ह्याय म्हणतां ? 'तस्य व्याख्यानः' या
अर्थीकरितांही त्याचा उपयोग कां वरें होणार
नाहीं ?

(वा. ४) 'तस्य व्याख्यानः' या अर्थी
प्रत्यय करणें झाल्यास 'व्याख्यातव्यनाम्नः'
असें सूत्रांत म्हटलें नाहीं तरी त्याहूनच प्रत्यय
होईल. कारण व्याख्यान हें ज्याचें असें म्हणतां
येतें त्याहून 'व्याख्यान' या अर्थी प्रत्यय
होईल.

व्याख्यान हें कोणाचें असें म्हणतां येतें ?

व्याख्यान करण्यास योग्य अशी जी वस्तु
तिचें व्याख्यान केलें जातें.

तरी पण येथें व्याख्यातव्यनाम्नः असें
'तत्र भवः' या अर्थीकरितां म्हटलें आहे असें
म्हणतां येत नाहीं, तर, 'तस्य व्याख्यानः' या
अर्थीकरितांही येथें 'व्याख्यातव्यनाम्नः' असें
म्हटलें पाहिजे. कारण पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी
सुकोसला येथें पाटलिपुत्र शब्दाहून 'तस्य
व्याख्यानः' या अर्थी प्रत्यय न झाला पाहिजे.

पण येथें तस्य व्याख्यानः असें म्हटलें
तरी पाटलिपुत्र शब्दाहून तस्य व्याख्यानः
या अर्थी प्रत्यय कां वरें होत नाहीं ? कारण
व्याख्यान म्हणजे अवयवशः माहिती सांगणें.
सुकोसला नगरीप्रमाणेंच या पाटलिपुत्र शह-
राचे तट आहेत तेथील वाडेही त्यासारखेच
आहेत अशी येथेंही अवयवशः माहिती दिली
जाते.

ही गोष्ट खरी, पण एखाद्या गोष्टीचा प्रसार
एखाद्या ठिकाणीं ज्यास्त होतो. शब्दग्रंथा-
मध्ये तर व्याख्यान हें विस्तारानें करतां येतें.
त्यामुळें निरुक्ताचें व्याख्यान केलें जातें
तसेंच, व्याकरणाचें व्याख्यान केलें जातें

२—अपत्य या अर्थी प्रत्यय हा जसा पितुः असें
म्हटलें नाहीं तरी पितृवाचक शब्दाहूनच होतो तसा

येथें 'व्याख्यातव्यनाम्नः' असें म्हटलें नाहीं तरी
व्याख्यातव्यवस्तुवाचक शब्दाहूनच प्रत्यय होईल.

व्याख्यायत इत्युच्यते न कश्चिदाह पाटलि-
पुत्र व्याख्यायत इति ॥

भवे मन्त्रेषु लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमे
भवो मन्त्रो ऽग्निष्टोमः । राजसूयः
वाजपेयः ॥

कल्पे च व्याख्यानम् ॥ ६ ॥

कल्पे च व्याख्यानम् लुग्वक्तव्यः ।
अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पो ऽग्निष्टोमः ।
राजसूयः वाजपेयः ॥

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ॥ ७ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ।
तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द-
भविष्यति । अग्निष्टोमार्थो ऽग्निष्टोमः ।
राजसूयः वाजपेयः ॥

[बह्वचोन्तोदात्ताद् ठञ्
॥ ४ । ३ । ६७ ॥]

ऋतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ४ । ३ । ६८ ॥

ऋतुग्रहणं किमर्थम् । यज्ञेभ्य इतीय-
त्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत्र
उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिकः राजसू-
यिकः वाजपेयिकः । यत्र वा यज्ञशब्दो-
ऽस्ति । नावयशिकः पाकयज्ञिकः ।

असं श्दण्यथाचा प्रघात लोकामध्ये पढला
आहे. पत्र पाटलिपुत्राचें व्याख्यान केलें जातें
असं कोणी श्दणत नाहीत.

(वा. ५) तत्र भवः या अर्थी केलेल्या
प्रत्ययापासून जर मनाचा बोध होत असेल तर
त्या प्रत्ययाचा लुक् होतो असं श्दणवे. उदा०-
अग्निष्टोमे भवः मन्त्रः अग्निष्टोमः. त्याप्रमाणेच
राजसूयः, वाजपेयः .

(वा. ६) तस्य व्याख्यानः या अर्थी
केलेल्या प्रत्ययापासून जर कल्याचा बोध
होत असेल तर त्या प्रत्ययाचा लुक् होतो
असं श्दणवे. उदा०-अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः
कल्पः अग्निष्टोमः. त्याप्रमाणेच राजसूयः,
वाजपेयः.

तर मग मत्र किंवा कल्प अर्प असताना
उदा लुक् सांगितला पाहिजे.

(वा. ७) अथवा तसा लुक् येथें सागा-
वयास नको.

काय कारण ?

कारण असं की ज्या वस्तुकरिता जो
पदार्थ उपयोगात येतो त्या पदार्थाला त्या
वस्तुचा शब्द दिला जातो. तेव्हा अग्निष्टोमा-
करिता जो मन्त्र आणि कल्प त्याला अग्नि-
ष्टोम असं श्दणता येईल. तसेच राजसूयच वाज-
पेय हे शब्दही त्या अर्थी उपयोगात येतील.

(सू. ६८) येथें ऋतु शब्दाचें प्रश्न
कशाकरिता केलें आहे ?

यज्ञेभ्य. एवढेंच म्हटलें तर ज्यांना यज्ञ ही शब्द
आहे अशा ठिकाणीच हा प्रत्यय होईल. उदा०-
आग्निष्टोमिकः, राजसूयिकः वाजपेयिकः अथवा
ज्या नांवामध्ये यज्ञ शब्द आहे तेथेंच उदा०
नावयशिकः, पाकयज्ञिकः, येथेंच हा प्रत्यय होईल.

३-तेन्ना या लोक-प्रसिद्धासून व्याख्यातव्य
अशा पद्धती प्रत्येक ज नाव त येथें व्याख्यातव्यनाम
असेलत आता वास्तुकरिता देथें व्याख्यातव्यनाम
असे म्हटलें आहे.

१-(सू. ६७) अन्त्ये अचूकतुन अहेत अम
जे व्याख्यातव्य वगूण अन्ती उदात अमहेत नम
तदन्तु ' तत्र नव ' या अर्थी किंवा ' तस्य व्याख्यानः ' या
अर्थी ठम प्रत्यय होतो. ज्य नथ सोमाचा लव
न हा जे अनुन्य यज्ञ होत त्याचा समस्त शब्दाची
ताच येथे ऋतु व यज्ञ असे दोन शब्द उच्चरले
अहेत. उदा०-अग्निष्टोमिक ५ इत्येव, ५ मुनी
निक.

१-(सू. ६८) ऋतुयज्ञाचक किंवा
अनुन्ययज्ञाचक जे व्याख्यातव्य नन त्यन्ति
' तत्र नव. ' या अर्थी किंवा ' तस्य व्याख्यानः ' या
अर्थी ठम प्रत्यय होतो. ज्य नथ सोमाचा लव
न हा जे अनुन्य यज्ञ होत त्याचा समस्त शब्दाची
ताच येथे ऋतु व यज्ञ असे दोन शब्द उच्चरले
अहेत. उदा०-अग्निष्टोमिक ५ इत्येव, ५ मुनी
निक.

इह न स्यात् । पाञ्चौदनिकः
सातौदनिकः शातौदनिकः । क्रतुग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ
यज्ञग्रहणं किमर्थम् । क्रतुभ्य इतीयत्युच्य-
माने य एव संज्ञीभूतकाः क्रतवस्तत
उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिकः राजसू-
यिकः वाजपेयिकः । इह न स्यात् ।
पाञ्चौदनिकः सातौदनिकः शातौदनिकः ।
यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो
भवति ॥

[अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ४ । ३ । ६९ ॥

आणि पौञ्चौदनिकः, सातौदनिकः, शातौदनिकः
येथे होणार नाही; क्रतुग्रहण केलें म्हणजे मात्र
येथे दोष येत नाही.

आतां येथे यज्ञ शब्द कशाकरितां वातला
आहे ?

क्रतुभ्यः एवढेंच म्हटलें तर ज्यांना क्रतु ही
संज्ञा आहे तशा ठिकाणीच हा प्रत्यय होईल.
उदा० आग्निष्टोमिकः, राजसूयिकः, वाजपेयिकः;

२—पाञ्चौदन वगैरे हीं मुख्य यज्ञांचीं नांवें नव्हेत.
कारण, त्यात सोम रसाचें पान नाही.

१—(सू. ६९) जे ऋषिवाचक शब्द ' त्यांना
केलेला ग्रंथ ' या अर्थी उपयोगात येतात अशा
व्याख्यातव्यनामाहून ' तत्र भवः ' या अर्थी किंवा
' तस्य व्याख्यानः ' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो.
परंतु त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून अध्याय या अर्थाचा
बोध होत असला प हिजे. उदा०—वासिष्ठिकः अस्यायः.

१—(सू. ७०) पौरोडाश व पुरोडाश या
शब्दांहून ' तत्र भवः ' या अर्थी किंवा ' तस्य
व्याख्यानः ' या अर्थी ण् प्रत्यय होतो. ज्या मन्त्रां
पुरोडाशाचा सस्कार होतो त्याला पौरोडाश म्हणतात,
आणि ज्या ग्रंथामध्ये पुरोडाशाचा विचार केला आहे
त्याला पुरोडाश म्हणतात. उदा०—पौरोडाशिकः,
पुरोडाशिकः.

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन्

॥ ४ । ३ । ७० ॥

छन्दसो यदनौ ॥ ४ । ३ । ७१ ॥

ह्यंजृद्राह्यणर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरण-
नामाख्यातात् ठक् ॥ ४ । ३ । ७२ ॥

नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम्

॥ १ ॥

नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं
द्रष्टव्यम् । नामिकः आख्यातिकः नामाख्या-
तिकः ॥

[अणृगयनादिभ्यः ॥ ४ । ३ । ७३ ॥

आणि पाञ्चौदनिकः, सातौदनिकः, शातौदनिकः
येथे होणार नाही, यज्ञ शब्दाचें ग्रहण केलें
म्हणजे मात्र येथे दोष येत नाही.

(सू. ७२ वा. १) ह्या सूत्रांतील नामा-
ख्यात शब्दानें नामाख्यात एवढा सामासिक
शब्दही व्यावा आणि त्यांतील नामन् व
आख्यात हे पोटशब्दही व्यावे. उदा०—
नामिकः, आख्यातिकः, नामाख्यातिकः.

१—(सू. ७१) छन्दस् शब्दाहून ' तत्र भवः '
या अर्थी किंवा ' तस्य व्याख्यानः ' या अर्थी यत् व
अण् हे प्रत्यय होतात; पुढील सूत्राने ठक् होत नाही.
उदा०—छन्दस्यः, छान्दसः.

१—(सू. ७२) दोन अच असलेला शब्द,
कक्रारान्त शब्द आणि ब्रह्मण, क्रक्, प्रथम, अध्वर,
पुरश्चरण, नामन्, आख्यात आणि नामाख्यात हे शब्द
याहून ' तत्र भवः ' आणि ' तस्य व्याख्यानः ' या
अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—ऐष्टिकः, पाशुकः,
चातुर्होतृकः, ब्रह्मणिकः इत्यादि.

१—(सू. ७३) ऋगयनादि गणांतील शब्दाहून
' तत्र भवः ' या अर्थी किंवा ' तस्य व्याख्यानः ' या
अर्थी ञ्ण प्रत्यय होतो. ठक् वगैरे अपवाद प्रत्यय
होत नाहीत. उदा०—आर्गयनः.

तत आगतः ॥ ४।३।७४ ॥
 ठगायस्थानेभ्यः ॥ ४।३।७५ ॥
 गुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ४।३।७६ ॥
 चिद्योयोनिसंवन्धेभ्यो वुञ्
 ॥ ४।३।७७ ॥
 ऋतष्ठञ् ॥ ४।३।७८ ॥
 पितुर्यञ्च ॥ ४।३।७९ ॥
 गोत्रादङ्कवत् ॥ ४।३।८० ॥
 हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः

॥ ४।३।८१ ॥
 मयद् च ॥ ४।३।८२ ॥
 प्रभवति ॥ ४।३।८३ ॥
 विदूराञ्यः ॥ ४।३।८४ ॥
 अयुक्तोऽयं निर्देशो न ह्यसौ विदूरा-
 त्प्रभवति । किं तर्हि । वालवायात्प्र-
 भवति विदूरे संस्क्रियते ॥ एवं तर्हि
 वालवायो विदूरं च
 वालवायो विदूरशब्दमापद्यते व्यश्ना-

(सू. ८४) हा निर्देश बरोबर दिसत नाही. कारण, हा वैदूर्य मणि विदूर नगरातून निर्माण होत नाही, तर हा वालवाय पर्वतावर निर्माण होतो. फक्त त्याला एक प्रकारचा संस्कार

विदूर नगरामध्ये दिला जातो.

तर मग आता—

(श्लो. १) वालवाय शब्दातून व्य प्रत्यय होतो आणि त्या प्रत्ययाच्या बरोबरच

१-(सू. ७४) प्रातिपदिकातून 'तत आगतः' या अर्थी म्हणजे 'त्यापासून आलेला' का अर्थी अप् वंगरे प्रत्यय होतात. उदा०—सुप्तात् आगतः सौप्तः.

१-(सू. ७५) आयस्थान म्हणजे हक्काने द्रव्य प्राप्त होण्याची जागा, तद्वाचक शब्दातून 'तत आगतः' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—शुष्कशालाया. सकाशात् आगतः शौल्कशालिकः.

१-(सू. ७६) गुण्डिकादि गंगातील शब्दातून 'तत आगतः' या अर्थी अप् प्रत्यय होतो. उदा०—गुण्डिकात् आगतः शौण्डिकः.

१-(सू. ७७) चिद्यासवध किंवा योनिसवध दाखविणारे जे शब्द त्यातून 'तत आगतः' या अर्थी वुञ् प्रत्यय होतो. उदा०—उपाध्यायात् आगतः औपाध्यायकः, मातामहात् आगतः मातानहकः.

१-(सू. ७८) विद्यासवध किंवा योनिसवध दाखविणारे जे ऋकारान्त शब्द त्यातून 'तत आगतः' या अर्थी ठ्क् प्रत्यय होतो. हेतुः आगत हेतुकम्, आदुकम्.

१-(सू. ७९) पितृ शब्दातून 'तत आगतः' या अर्थी यद् व ठ्क् हे प्रत्यय होतात. पितुः सकाशात् आगतम्, पिथन् पितृकम्.

१-(सू. ८०) अपत्य-प्रत्ययान्त वंशा ज्या शुभा-तून जो प्रत्यय अङ्क या अर्थी (४।३।१२७) होत असतो तो प्रत्यय त्याच शब्दातून 'तत आगतः' या अर्थी होतो. उदा०—औपगवकम्, अङ्क हा अर्थ गम्मान असताना औपगव शब्दातून वुञ् प्रत्यय (४।३।१२६) 'तस्य इदम्' या अर्थी होत असतो.

१-(सू. ८१) हेतुवाचक आणि मनुष्यवाचक शब्दातून तत आगत या अर्थी रूप्य प्रत्यय विकल्पाने होतो. उदा०—समात् आगत समरूप्यम्, म्हणजे सम प्रदेश हाच जेथून येण्याला हेतू झाला आहे असे. तसेच समीपम्, देवदत्तरूप्यम् देवदत्तम्.

१-(सू. ८२) हेतुवाचक आणि मनुष्यवाचक शब्दातून 'तत आगतः' या अर्थी नयद् प्रत्ययही होतो. उदा०—सनमयम्, देवदत्तनयम्.

१-(सू. ८३) प्रातिपदिकातून 'ततः प्रभवति' म्हणजे तेथून प्रथमतः प्रकाशित होतो या अर्थी अप् वंगरे प्रत्यय होतात. उदा०—हिमवतः सकाशात् प्रभवति हिमवती गङ्गा.

१-(सू. ८४) विदूर शब्दातून 'ततः प्रभवति' या अर्थी व्य प्रत्यय होतो. उदा०—विदूरात् प्रभवति वैदूर्यः मणिः.

स्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः ॥

प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

अथवा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दो वाल-
वायस्य ॥ न वै तत् वालवायं विदूर
इत्युपाचरन्ति ।

न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीयदुपाचरेत् ॥

तद्यथा । वणिजो वाराणसीं जित्वरी-
त्युपाचरन्ति । एवं वैयाकरणा वालवायं
विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ॥
न वै तत्रैति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीयदुपाचरेत् ॥

[तद् गच्छति पथिदूतयोः

॥ ४ । ३ । ८५ ॥]

अभिनिष्कामति द्वारम्

॥ ४ । ३ । ८६ ॥

अयुक्तो ऽयं निर्देशः । चेतनावतं
एतद्भवति निष्क्रमणं वापक्रमणं वा द्वारं
चाचेतनम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ।
अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति ॥ स तर्हि
तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।
अचेतनेष्वपि चेतनावदुपचारो दृश्यते ।
तद्यथा । अयमस्य कोणोऽभिनिःसृतः ।
अयमभिप्राविष्ट इति ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे

॥ ४ । ३ । ८७ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुवाख्यायिका-
भ्यो बहुलम् ॥ १ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्राख्यायि-

त्या वालवाय शब्दाला विदूर असा आदेश
होतो असें म्हणावें.

अथवा वालवाय या अर्थाचा दुसराच हा
विदूर शब्द आहे.

आतां वालवाय या अर्थी विदूर शब्दाचा
प्रयोग लोकांमध्ये कोठे दिसत नाही असें
कोणी म्हणेल तर जसे व्यापारी लोक वाराण-
सीला 'जित्वरी' म्हणतात तसे वैयाकरण लोक
वालवाय पर्वताला 'विदूर' म्हणतात असें
समजावें.

(सू. ८६) हा निर्देश वरोवर दिसत
नाहीं. कारण निघणें, मार्ग फिरणें वगैरे गोष्टी
चेतनालाच संभवतात. आणि द्वार तर अचे-

तन आहे.

तर मग येथें कसा वरें निर्देश केला
पाहिजे ?

अभिनिष्क्रमणं द्वारम् म्ह. निघण्याचें
साधन द्वार असा निर्देश केला पाहिजे.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण अचेतन
वस्तूचे ठिकाणीं देखील चेतनासारखे व्यवहार
लोकांमध्ये केलेले दृष्टीस पडतात. उदा० हा
या घराचा कोपरा बाहेर आला आहे, हा
आंत शिरला आहे वगैरे.

(सू. ८७ वा. १) ह्या सूत्रामध्ये आख्या-
यिका-वाचक शब्द साधण्याकरितां त्या अर्थी

१-(सू. ८५) प्रातिपदिकाहून ' त्याकडे जातो '
या अर्थी अण् वगैरे प्रत्यय होतात. परंतु त्या प्रत्ययान्त
शब्दापासून मार्ग किंवा दूत यांचाच बोध होत
असला पाहिजे. उदा०-सुप्तं गच्छति सौप्तः. मार्ग किंवा
दूत असा अर्थ येथें असतो.

१-(सू. ८६) प्रातिपदिकाहून ' त्याकडे
निघणारे ' या अर्थी अण् वगैरे प्रत्यय होतात. परंतु त्या

प्रत्ययान्त शब्दापासून द्वार या अर्थाचा बोध होत
असला पाहिजे. उदा०- सौप्तमभिनिष्कामति सौप्तं
द्वारम् सुप्ताकटे जाणारा मनुष्य ज्या द्वारांतून बाहेर
पडतो तें द्वार असा अर्थ आहे.

१-(सू. ८७) प्रातिपदिकाहून ' त्याला उद्देशून
केलेला ग्रंथ या अर्थी अण् वगैरे प्रत्यय होतात. उदा०-
सुभद्राम् अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः.

काभ्यो बहुलं लुब्धकव्यः । वासवदत्ता
सुमनोत्तरा । न च भवति । भैमरथी ॥

शिशुकन्दयमसभद्वेन्द्रजनना-
दिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
देवासुरम् राक्षोऽसुरम् । देवासुरी राक्षो-
ऽसुरी ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ४ । ३ । ८९ ॥

अभिजनश्च ॥ ४ । ३ । ९० ॥

निवासाभिजनयोः को विशेषः ।

निवासो नाम यत्र संप्रत्युप्यते । अभिजनो
नाम यत्र पूर्वैरुपितम् ॥

[आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते

॥ ४ । ३ । ९१ ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ ४ । ३ । ९२ ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ,

॥ ४ । ३ । ९३ ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराङ्कु-

कृष्णद्वयकः ॥ ४ । ३ । ९४ ॥

भक्तिः ॥ ४ । ३ । ९५ ॥

केलेत्या प्रत्ययाच्चा बाहुल्येकस्मिन् लुप् होतो
असें म्हणावे. उदा० वासवदत्तामधिकृत्य कृतो
प्रत्ययः वासवदत्ता. त्याप्रमाणेच सुमनोत्तरा.
काही ठिकाणी आख्यायिकावाचक शब्द
असेल तर लुप् होत नाही. उदा० भैमरथी.

(सू. ८८ वा. १) देवासुर वगैरे द्वन्द्वा-
हून हा छ प्रत्यय होत नाही असा निषेध

सागावा. उदा० देवासुरम्, राक्षोसुरम्; देवा-
सुरी, राक्षोसुरी.

(सू. ९०) निवास आणि अभिजन
यामध्ये काय बरे फरक आहे ?

निवास म्हणजे हल्लीचे राहण्याचे ठिकाण,
आणि ज्या ठिकाणी पूर्वज राहत होते तो
अभिजन होय.

१—(सू. ८८) शिशुकन्द, यमसभ, द्वेन्द्र आणि
द्वन्द्वजनन दि गणातील शब्द याहून ' त्याला उद्देशून
केलेला प्रत्यय ' या अर्थी छ प्रत्यय होतो उदा०—शिशुना
कन्दन शिशुकन्दः शिशुकन्दीय. म्हणजे शिशुकन्दाला
उद्देशून केलेला प्रत्यय. यमसभम् इ. यमाचा सभा, यम-
सभायः म्हणजे त्या सभेला उद्देशून केलेला प्रत्यय

१—(सू. ८९) प्रातिपदिकाहून तो आहे निवा-
स ज्याचा या अर्थी आ वगैरे प्रत्यय होनात. उदा०—
सुप्त. निवास. अस्य धर्मः.

१—(सू. ९०) प्रातिपदिकाहून ' तो आहे
अभिजन ज्याचा ' या अर्थी आ वगैरे प्रत्यय होनात
उदा०—सुप्त. अभिजनः अस्य धर्मः.

१—(सू. ९१) पर्वतविशेषवाचक शब्दाहून
' तो आहे अभिजन ज्याचा असे आयुधवाचा छेक ' या
अर्थी छ प्रत्यय होतो उदा०—द्वन्द्वः पर्वत
अभिजनो यथा छ द्वन्द्ववाचाः आयुधवाचिनः.

१—(सू. ९२) शण्डिक वगैरे शब्दाहून ' तो
आहे अभिजन ज्याचा ' या अर्थी ज्य प्रत्यय होतो.
उदा०—शण्डिकयः.

१—(सू. ९३) सिन्धुवादि गणातील शब्द व
तक्षशिलादि गणातील शब्द याहून ' तो आहे अभि-
जन ज्याचा ' या अर्थी क्रमांत आ व अन् हे प्रत्यय
होतात. उदा०—सिन्धवः, तक्षशिलः.

१—(सू. ९४) तूदी, शलातुर, वर्मती आणि
कूचवार या चार शब्दाहून ' तो आहे अभिजन
ज्याचा ' या अर्थी क्रमांत दम्, छम्, दन् आणि यद्
हे प्रत्यय होनात. उदा०—तूदीयः, शलातुरीयः,
वर्मतीयः, कूचवायः..

१—(सू. ९५) प्रातिपदिकाहून ' तो प्राति-
पदिसाथ आहे भक्ति म्हणजे सैन्य पदाथे उदाचा ' या
अर्थी आ वगैरे प्रत्यय होनात. उदा०—सुप्तः भक्तिः
अस्य धर्मः.

अंचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥ ४।३।९६॥

मंहाराजाट्ठक् ॥ ४।३।९७॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्

॥ ४।३।९८॥

किमर्थं वासुदेवशब्दाद्वाङ्मिधीयते न गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् [४. ३. ९९] इत्येव सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषो वासुदेवशब्दाद्वनो वा वुञो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं

वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति ॥ अथवा नैषा क्षत्रियाख्या । संज्ञैपा तत्रभवतः ॥

[गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्

॥ ४।३।९९॥]

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनप-
देन समानशब्दानां बहुवचने
॥ ४।३।१००॥

(सू. ९८) येथं वासुदेव शब्दाहून वुन् प्रत्यय कशाकरितां सांगितला आहे ? तो सांगावयास नको. कारण वासुदेव ही एक क्षत्रियाची आख्या असल्यामुळे ' गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ' या पुढील सूत्रानें तेथें वुञ् प्रत्यय होईल. वासुदेव शब्दाच्या पुढें वुन् प्रत्यय केला काय आणि वुन् प्रत्यय केला काय कांहीं फरकच नाहीं. तेंच रूप आणि तोच स्वर.

१—(सू. ९६) अचेतनपदार्थवाचक जो देशकालव्यतिरिक्त शब्द त्याहून ' भक्ति ' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—अपूपाः भक्तिः अस्य आपूपिकः.

१—(सू. ९७) महाराज शब्दाहून ' भक्ति ' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—महाराजः भक्तिः अस्य माहाराजिकः.

१—(सू. ९८) वासुदेव आणि अर्जुन या शब्दाहून भक्ति या अर्थी वुन् प्रत्यय होतो. उदा०—वासुदेवः भक्तिः अस्य वासुदेवकः, अर्जुनकः.

१—(सू. ९९) अपत्य-प्रत्ययान्त जो आख्या व क्षत्रियाची जो आख्या त्या शब्दाहून ' भक्ति ' या अर्थी बाहुल्येकरून वुन् प्रत्यय होतो. उदा०—ग्लौचुका-यनकः, नाकुलकः.

१—(सू. १००) जनपदवाचक शब्दांना ' भक्ति ' हा अर्थ विवक्षित असतांना जें काय सर्व होतें म्हणजे त्याहून जो शैपिक प्रत्यय (४।२।१२४)

तर मग येथें वासुदेव शब्द घालण्याचा उपयोग असा कीं येथें अर्जुनापेक्षां वासुदेव श्रेष्ठ असल्यामुळे त्याला पूर्वनिपात केला आहे. तेव्हां ' श्रेष्ठाला पूर्वनिपात होतो ' ही गोष्ट जी सांगावयाची (२।२।३४ वा. ४) आहे ती गोष्ट सुचविण्याकरितां येथें वासुदेव शब्द उच्चारला आहे. अथवा वासुदेव ही क्षत्रियाची आख्या नव्हे; तर भगवान् परमात्म्याची ही संज्ञा आहे.

होतो व तेव्हा त्या शब्दाचें जसें स्वरूप असतें तें सर्व जनपदस्वामिवाचक शब्दांना होतें. परंतु त्या जनपदस्वामिवाचक शब्दाचें बहुवचना रूप त्या जनपदवाचक शब्दांसारखें असलें पाहिजे. उदा०—जनपदवाचक अङ्ग शब्दाहून भक्ति या अर्थी वुन् प्रत्यय (४।२।१२४) होऊन आङ्गकः असें रूप होतें. जनपदस्वामिवाचक आङ्ग शब्दाचेंही तसेंच रूप होतें. देशवाचक अङ्ग शब्दाचें बहुवचन अङ्गाः असें होतें. आङ्ग शब्दाचेंही लुक्प्रत्यय (२।४।६२) तसेंच होतें. तसेंच जनपदवाचक मद्र व वृजि या शब्दाहून भक्ति या अर्थी शैपिक कन् प्रत्यय (४।२।१३१) होऊन मद्रकः वृजिकः अशीं रूपे होतात. वृद्धि (७।२।१९७। ११८) न झाल्यामुळे अकार व ककार ह्रस्वच कायम राहतात. जनपदस्वामिवाचक माद्र (४।२।१७०) व वाज्यं (४।२।१७१) या शब्दांचाही तशीच रूपे होतात. सर्वम् असें म्हटलें असल्यामुळे माद्र व वाज्यं या प्रकृतींना मद्र व वृजि अशीं रूपे प्राप्त होतात.

सर्ववचनं किमर्थम् ।

सर्ववचनं प्रकृतिनिर्द्वांसार्थम् ॥ १ ॥

सर्ववचनं कियते प्रकृतिनिर्द्वांसार्थम् ।
प्रकृतिनिर्द्वांसो यथा स्यात् ॥

तच्च मद्रवृज्यर्थम् ॥ २ ॥

तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रौ
भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य मद्रक
इत्येव यथा स्यात् । वाज्यौ भक्तिरस्य
वाज्यौ वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा
स्यात् ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ ४ । ३ । १०१ ॥

प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ।

तत्रादर्शनात् । ग्रामे ग्रामे काठकं काला-
पक च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र
प्रत्ययो दृश्यते ॥

ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ २ ॥

यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स तत्र कृते
ग्रन्थे [४. ३ ११६] इत्येव सिद्धम् ॥
छन्दोऽर्थं तर्हीद वक्तव्यं न हि च्छन्दासि
कियन्ते नित्यानि च्छन्दांसि ।

छन्दोऽर्थमिति चेतुल्यम् ॥ ३ ॥

छन्दोऽर्थमिति चेतुल्यमेतद्भवति ।
ग्रामे ग्रामे काठकं कालापक च प्रोच्यते
तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ।
ग्रन्थे च दर्शनात् । यत्र च दृश्यते ग्रन्थः ।

(सू. १००) येयं सर्वं हा शब्दकशाकरिता
घातला आहे ?

(वा. १) सर्वं हा शब्द अशाकरिता घात-
लेला आहे की प्रकृतीमध्ये ह्रस्व झाला पाहिजे.

(वा. २) आणि तो तशाकरिता घातलेला
सर्वं हा शब्द मद्र व वृजि या शब्दाकरिता उप-
योगी पडतो असे समजावे. उदा०—माद्रः भक्तिः
अस्य असा एकवचनी शब्द घेतला, किंवा
माद्रौ भक्तिः अस्य असा द्विवचनी शब्द
घेतला तरी तेथे मद्रकः असेच रूप झाले
पाहिजे, तसेच वाज्यः भक्तिः अस्य असा
किंवा वाज्यौ भक्तिः अस्य असा विग्रह केला
तरी वृजिकः असेच रूप झाले पाहिजे.

(सू. १०१ वा. १) येयं प्रोक्तम् असे
म्हटले आहे ते व्यर्थ आहे.

काय कारण ?

कारण असे की प्रोक्त असून त्या अर्था
प्रत्यय झालेला दृष्टीस पडत नाही. गावोगावी
काठक तसेच कालापक त्या त्या गुरूने शिष्यांना

सांगितले जाते, परंतु त्या त्या गुरूच्या नावा
पुढे प्रत्यय झालेला दिसत नाही.

(वा. २) आणि प्रत्यय केलेला ज्या
ठिकाणी दिसतो तो तर ग्रंथ आहे, तेव्हा
'कृते ग्रन्थे' (४।३।११७) यानेच तेथे प्रत्यय
होईल.

तर मग वेद हा अर्थ असताना प्रत्यय
होण्याकीरता हे प्रकृत सूत्र पाहिजे. कारण, वेद
हे काही कोणी केलेले नाहीत, ते नित्यच
आहेत.

(वा. ३) वेदाकरिता हे प्रकृत सूत्र पाहिजे
असे म्हणाल तर आता दाखविली तीच अडचण
पुनः आढळून येते. ती अशी की गावोगावी
काठक तसेच कालापक हे त्या त्या गुरूने
शिष्यांना सांगितले जाते, परंतु त्या त्या गुरूच्या
नावापुढे प्रत्यय झालेला दिसत नाही. शिवाय,
ज्या ठिकाणी प्रत्यय केलेला दिसतो तो तर
ग्रंथ आहे. तेव्हा 'कृते ग्रन्थे' यानेच तेथे प्रत्यय
होईल.

१—(सू. १०१) प्रातिपदिकाहून 'तेन प्रोक्तम्'
ग्रहणे त्याने सांगितलेले वा अर्थी अन् वगैरे प्रत्यय
होतात उदा०—माथुरेण प्रोक्तं माथुरी वृत्तिः, माथुराने

सांगितलेली वृत्ति, ही माथुराने केली नमळी तरी
चालेल.

स तत्र कृते ग्रन्थ इत्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं न हि च्छन्दांसि क्रियन्ते नित्यानि च्छन्दांसीति । यद्यप्यर्थो नित्यो या त्वसौ वर्णानुपूर्वी सानित्या । तद्भेदाच्चैतद्भवति काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति॥

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम् । माधुरी वृत्तिः ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तन्न वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तम् । वाररुचं काव्यम् । जालूकाः श्लोकाः ॥

[तित्तिरिर्वरतन्तुखण्डिको

खाच्छण् ॥ ४ । ३ । १०२ ॥

कांश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां

णिनिः ॥ ४ । ३ । १०३ ॥]

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च

॥ ४ । ३ । १०४ ॥

प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यमन्तेवात्यन्ते-
वासिभ्यो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् ।

पण वेद हे कांहीं कोणी केलेले नाहीत, ते नित्यच आहेत असें आतांच सांगितलें आहे ना ?

जरी वेदाचा अर्थ नित्य आहे तरी क्रमशः अक्षरांची आनुपूर्वी ही अनित्य आहे. आणि ती आनुपूर्वी निरनिराळी होत असल्यामुळे काठक, कालापक, मौदक, पैप्पलादक वगैरे निरनिराळीं नांवें वेदभागांना मिळतात.

तर मग एकंदरीत हें प्रकृत सूत्र कलं नयेच कीं काय ?

तसें नाही. प्रकृत सूत्र केलेंच पाहिजे.

मग त्याचा उपयोग काय ?

जें ज्यानें फक्त सांगितलें, पण तें त्यानें केलें मात्र नाही, उदा०—माधुरी वृत्तिः, अशी उदाहरणें साधण्याकरितां प्रकृत सूत्र केलें पाहिजे.

तर मग या कारणानें जर हें सूत्र करावें लागणार तर हेंच सूत्र असूं दे. 'कृते ग्रन्थे' हें सूत्र नको.

तसें नाही. तें देखील सूत्र अवश्य केलेंच पाहिजे. जें ज्यानें केलें पण तें त्यानें सांगितलें मात्र नाही अशा ग्रंथांकरितां त्याची जरूर आहे. उदा०—वाररुचं काव्यम्, जालूकाः श्लोकाः.

(सू. १०४ वा. १) कलापिन् आणि वैशंपायन यांचेजवळ साक्षात् अध्ययन करणारे जे शिष्य त्यांचेंच येथें ग्रहण होतें असें म्हणावें. कारण शिष्यांचे जे शिष्य तद्वाचक शब्दाहून हा णिनि प्रत्यय न झाला पाहिजे.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको.

१—(सू. १०२) तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक आणि उख या शब्दांहून 'प्रोक्त' या अर्थी छण् प्रत्यय होतो. उदा०—तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः. या छण्—प्रत्ययान्ताहून पुढें केलेल्या (४।२।६६) प्रत्ययाचा लुक् (४।२।६४) झाला आहे.

१—(सू. १०३) काश्यप व कौशिक हे जे

ऋषिवाचक शब्द त्यांहून 'प्रोक्त' या अर्थी णिनि प्रत्यय होतो. उदा०—काश्यपेन प्रोक्तं कलमधीयते काश्यपिनः (४।२।६६ वा. ६).

१—(सू. १०४) कलापिचे जे शिष्य आणि वैशंपायनाचे जे शिष्य तद्वाचक शब्दांहून 'प्रोक्त' या अर्थी णिनि प्रत्यय होतो. उदा०—हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरिद्रविणः, वाल्मीकिनः.

कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञातुं वैशम्पाय
नान्तेवासीषु प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥२॥

यद्य कलापिखाडायनग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो
भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । वैशं-
पायनान्तेवासी कठ. कठान्तेवासी खाडा-
यनः । वैशपायनान्तेवासी कठापी ।
यदि चान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो ऽपि स्यात्क-
लापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात् ।
पदयति त्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो
भवतीति ततः कलापिखाडायनग्रहणं
करोति ॥

छन्दोग्रहणं चैतरथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । इतरथा
ह्यतिप्रसङ्गः । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् ।
इहापि प्रसज्येत । तित्तिरिणा प्रोक्ताः
श्लोका इति ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु

॥ ४ ॥ ३ ॥ १०५ ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्या-
दिभ्यः प्रतिषेधस्तुन्यकालत्वात् ॥१॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेभ्यस्तत्र
याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । सौलभानीति ।
किं कारणम् । तुल्यकालत्वात् । एतान्यपि
तुल्यकालानीति ॥

(वा. २) कारण, ह्या सूत्रामध्ये कलापि
शब्द आणि शौनकादि गणामध्ये (४।३।-
१०६) खाडायन शब्द हे जे आचार्यांनी
घातले आहेत त्यावरून त्यांनी असें सुचविलें
आहे कीं शिष्याच्या शिष्याचें येथें ग्रहण होत
नाहीं.

हें ज्ञापक कसें जमतें ?

असें जमतें कीं कठ हा वैशपायनाचा
शिष्य आहे आणि त्या कठाचा शिष्य खाडा-
यन आहे. तसेंच कलापी हा स्वतःच वैशपाय-
नाचा शिष्य आहे तेव्हा जर येथें वैशपायनाच्या
शिष्याच्या शिष्याचें ग्रहण होईल तर कलापि
शब्द आणि खाडायन शब्द हे व्यर्थ उच्चारले
असें होईल. तेव्हा सात्वीने आचार्यांचे मनात
असें दिसतें कीं शिष्याच्या शिष्याचें येथें ग्रहण
होत नाहीं. आणि म्हणूनच ह्या प्रकृत सूत्रा-
मध्ये कलापिन् शब्द घातला आहे व तसाच

शौनकादि गणामध्ये खाडायन शब्द घातला
आहे.

(वा. ३) हा जो येथें प्रोक्त अर्थी प्रत्यय
सांगितला आहे तो प्रोक्त अर्थ वेद असला
पाहिजे असें म्हणावें, नाहीं तर दोष येईल.
उदा०-तित्तिरिणा प्रोक्ता, श्लोकाः येथेंही
प्रयय होऊ लागेल.

(सू. १०५ वा. १) या प्रकृत सूत्रानें
याज्ञवल्क्य वगैरे शब्दाहून प्रोक्त या अर्थी
प्रत्यय होत नाहीं असें म्हणावें. उदा०-याज्ञव-
ल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि, तसेंच
सौलभानि.

काय कारण ?

कारण असें कीं याज्ञवल्क्य वगैरेंनी सांगि-
तलेले ब्राह्मण प्रत्यय हेही जुन्या काळचेच
आहेत.

१—(सू. १०५) प्रतिपदिकाहून ' तेन
प्रोक्तम् ' या अर्थी गिनि प्रत्यय होतो परंतु तो प्रोक्त
अर्थ पूर्वाश्रयाच्या कारणां सांगितलेल्या ब्राह्मण प्रत्यय किंवा

कल प्रत्यय असला पाहिजे भाट्टादिना (४।२।६६),
पेठ्या कल.

२-मर्थे (४।२।६६ वा ४) पदा.

[शौनकादिभ्यश्छन्दसि

॥ ४।३।१०६ ॥

कठचरकालुक् ॥ ४।३।१०७।

कलापिनोऽण् ॥ ४।३।१०८ ॥

छगलिना दिनुक् ॥ ४।३।१०९ ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनट-

सूत्रयोः ॥ ४।३।११० ॥

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः

॥ ४।३।१११ ॥

तेनैकदिक् ॥ ४।३।११२ ॥

तंसिश्च ॥ ४।३।११३ ॥

उरसो यच्च ॥ ४।३।११४ ॥

उपज्ञाने ॥ ४।३।११५ ॥]

कृते ग्रन्थे ॥ ४।३।११६ ॥

कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण् ॥ १ ॥

कृते ग्रन्थ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण्व-
क्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् ॥

(सू. ११६ वा. १) ह्य प्रकृत सूत्रामध्ये
मक्षिका वगैरे शब्दाह्न 'स्यानीं केलेली वस्तु'

या अर्थी अण् प्रत्यय होतो असें म्हणावे. उदा०
मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु.

१-(सू. १०६) शौनकादि गणांतील शौनक
वगैरे शब्दाह्न 'प्रोक्त' या अर्थी णिनि प्रत्यय होतो.
उदा०—शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकीनः.

२-(सू. १०७) कठ व चरक या शब्दाह्न
'प्रोक्त वेद' या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् होतो.
उदा०—कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः. येथे णिनि प्रत्य-
याचा (४।३।१०४) लुक् झाला आहे. चरकाः येथे
अण् प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे.

१-(सू. १०८) कलापिन् शब्दाह्न 'प्रोक्त' या
अर्थी अण् प्रत्यय होतो; णिनि (४।३।१०८) प्रत्यय
होत नाही. उदा०—कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः
(४।४।१४४ वा. १).

१-(सू. १०९) छगलिन् शब्दाह्न 'प्रोक्त' या
अर्थी दिनुक् प्रत्यय होतो. उदा०—छगलिना प्रोक्तमधीयते
छगलेयिनः

१-(सू. ११०) पाराशर्य व शिलालिन् या
शब्दाह्न 'प्रोक्त' या अर्थी णिनि प्रत्यय होतो, परंतु तो
प्रोक्त अर्थ क्रमाने भिक्षुसूत्रे व नटसूत्रे असल्या पाहिजे.
उदा०—पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशर्येणो
भिक्षवः; शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते शिलालिना
नटाः. हीं सूत्रे छन्दासारखीच समजली जातात.
(४।२।६६):.

१-(सू. १११) कर्मन्द व कृशाश्च या शब्दाह्न
'प्रोक्त' या अर्थी इनि प्रत्यय होतो, परंतु तो प्रोक्त
अर्थ क्रमाने भिक्षुसूत्र व नटसूत्र असल्या पाहिजे. उदा०—
कर्मन्दिना भिक्षवः, कृशाश्विनो नटाः.

१-(सू. ११२) प्रातिपदिकाह्न 'तेन एकदिक्'
म्हणजे 'त्याच्या दिशेमध्ये असलेला' या अर्थी अण् वगैरे
प्रत्यय होतात. उदा०—मुदाम्ना एकदिक् सीदामनी;
मुदामन् पर्वत ज्या दिशेकडे आहे त्या दिशेकडे चमक-
णारी वाज.

१-(सू. ११३) पूर्वं सूत्राच्या विषयामध्ये तसि
प्रत्ययही होतो. उदा०—मुदामतः.

१-(सू. ११४) उरस शब्दाह्न 'तेन एकदिक्'
या अर्थी यत् व तस्मै प्रत्यय होतात. उदा०—उरसा
एकदिक् उरस्यः, उरतः.

१-(सू. ११५) प्रातिपदिकाह्न 'तेन उप-
घातम्' म्ह. त्यानें स्वतः जाणलेला या अर्थी अण् वगैरे
प्रत्यय होतात. उदा०—पाणिनिना उपघातं पाणिनीयम्
व्याकरणम्.

१-(सू. ११६) प्रातिपदिकाह्न 'तेन कृतम्'
म्ह. त्यानें केलेला या अर्थी अण् वगैरे प्रत्यय होतात
परंतु तो केलेला ग्रंथ असल्या पाहिजे. उदा०—वररचिना
कृताः वाररचाः श्लोकाः.

तद्विशेषेभ्यश्च ॥ २ ॥

तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः । सरघाभिः
कृतं सारघम् गार्मुतम् पौत्तिकम् ॥ स
तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

योगविभागान्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते । कृते ग्रन्थे ।
ततः संज्ञायाम् । संज्ञाया च तेन कृत
इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
सरघाभिः कृतं सारघम् गार्मुतम् पौत्ति-

कम् । ततः कुलालादिभ्यो वुञ् । संज्ञा
यामित्येव ॥

[संज्ञायाम् ॥ ४ । ३ । ११७ ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ४ । ३ । ११८ ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्

॥ ४ । ३ । ११९ ॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविराचिते व्या-
करणसहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(वा. २) मक्षिकाविशेषवाचक शब्दाह्
नहीत्यानीं केलेली वस्तु या अर्थी अण् प्रत्यय
होतो असें म्हणावें. उदा०- सरघाभिः कृतं
सारघम्; तसेंच गार्मुतम् व पौत्तिकम्.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको.

(वा. ३) कारण, योगविभाग केला
म्हणजे ही उदाहरणे सिद्ध होतील. योग-
विभाग असा करावा कीं ' कृते ग्रन्थे ' या
प्रकृत सूत्राच्या पुढें ' संज्ञायाम् ' एवढेंच
पाहिलें सूत्र करावें. प्रातिपदिकाहून ' त्यानें

केलेली वस्तु ' या अर्थी अण् वीरे प्रत्यय
होतात, परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द ' कोणाची
तरी संज्ञा असला पाहिजे. उदा० सरघाभिः
कृतम् सारघं मधु; तसेंच गार्मुतम् व पौत्तिकम्.
त्याच्या पुढें ' कुलालादिभ्यो वुञ् ' एवढेंच
दुसरें सूत्र होईल. तेथें संज्ञायाम् याची
अनुवृत्ति आहेच.

याप्रमाणें श्री भगवान् पतञ्जलींनीं
रचिलेल्या व्याकरण महाभाष्याच्या चवथ्या
अध्यायाच्या तिसऱ्या पादातील पाहिलें
आन्हिक समाप्त झालें.

१-(सू. ११७) पूर्वे सूत्रावरील भाष्य पहा.

१-(सू. ११८) कुलालादि गणातील शब्दाहून
' त्यानें केलेल ' या अर्थी वुञ् प्रत्यय होतो. परंतु
तो वुञ्-प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा असला
पाहिजे. उदा०-कौलालकम्, वास्करम्.

१-(सू. ११९) क्षुद्रा, भ्रमर, वटर आणि पादप

या शब्दाहून ' त्यानें केलेल ' या अर्थी अण् प्रत्यय
होतो. परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा
असला पाहिजे. उदा०-क्षुद्रम्, भ्रमरम्, वाटरम्,
पादपम्.

अ. ४ पा. ३ आ. १ समाप्त.

तस्येदम् ॥ ४ । ३ । १२० ॥

तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदम् :

प्रत्यक्षवाचित्वात् ॥ १ ॥

तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिः । किं कार-
णम् । इदम् : प्रत्यक्षवाचित्वात् । इदमि-
त्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते तेनेहैव स्यात् तस्येद-
मिति तस्याद् इति तस्य तदिति न स्यात् ॥

सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यद्योगा षष्ठी
प्रवर्तते तत्रेति वक्तव्यम् ॥

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
तस्यानन्तरः तस्य समीप इति ॥ किं
यद्योगा षष्ठी प्रवर्तत इत्यतोऽनन्तरादिषु

प्रतिषेधो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथानन्त-
रादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

सिद्धं तु परिगणनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । परिगणनं कर्त-
व्यम् ॥

स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः ॥ ५ ॥

स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्त-
व्यम् । सौत्रः माथुरः । ग्राम ॥ जनपद ।
आङ्गकः वाङ्गकः । जनपद ॥ मनुष्य ।
दैवदत्तः याज्ञदत्तः ।

पत्राद्वाह्ये ॥ ६ ॥

पत्राद्वाह्य इति वक्तव्यम् । आश्वम्
औष्ट्रम् गार्दभम् ॥

रथाद्रथाङ्गे ॥ ७ ॥

(सू. १२० वा. १) ' तस्येदम् ' यामुल्ले
ज्या अर्थी प्रत्यय होणार तो अर्थ म्हणजे पदार्थ
संनिहित नसेल तर त्या ठिकाणी ह्या सूत्राने
प्रत्यय होणार नाही.

काय कारण ?

कारण असे की इदम् शब्द हा प्रत्यक्ष
वस्तूचा दर्शक आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष वस्तु
असेल तेथेच प्रत्यय होईल; दूरची वस्तु किंवा
अप्रत्यक्ष वस्तु असेल तर तेथे प्रत्यय होणार
नाहीं.

(वा. २) हे सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

असें की 'यद्योगा षष्ठी तत्र ' असें सूत्र
करावे. म्हणजे ज्याच्या योगीं षष्ठी होते त्या
अर्थी अणू वगैरे प्रत्यय होतात असा अर्थ
होईल.

(वा. ३) अनन्तर वगैरे अर्थी हा
प्रत्यय होत नाही असा निषेध सांगला.
म्हणजे उपगूच्या अनन्तर वस्तु अथवा उपगूच्या

जवळची वस्तु या अर्थी प्रत्यय होणार नाही.
ण काय हो, ' यद्योगा षष्ठी तत्र. ' असें
सूत्र केलें असतां हा निषेध सांगितला पाहिजे
असें आहे की काय ?

तसें कांहीं नाही. कसेही सूत्र असो हा
निषेध सांगितलाच पाहिजे.

(वा. ४) हे सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

परिगणन करावे म्हणजे झालें. तें असें—

(वा. ५) ग्रामवाचक आणि जनपद-
वाचक शब्दांहून ' त्यांतील वस्तु ' या अर्थी
आणि मनुष्यवाचक शब्दांहून ' त्याच्या माल-
कीची वस्तु ' या अर्थी अणू वगैरे प्रत्यय
होतात. उदा० सौत्रः, माथुरः, आङ्गकः,
वाङ्गकः, दैवदत्तः, याज्ञदत्तः.

(वा. ६) वाहनवाचक शब्दांहून ' वाहन
नेण्याला योग्य वस्तु ' या अर्थी अणू वगैरे प्रत्यय
होतात. उदा०—आश्वम्, औष्ट्रम्, गार्दभम्.

१—(सू. १२०) प्रातिपदिकाहून ' तस्य
इदम् ' म्हणजे ' त्याचें हें ' या अर्थी अणू वगैरे प्रत्यय

होतात. उदा०—उपगोः इदम् औपगवम्, उपगूत्र घर
दार, द्रव्य वगैरे.

रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम् । आश्वरथम्
औष्ट्ररथम् गार्दभरथम् ॥

वहेस्तुरणिट् ॥ ८ ॥

वहेस्त्रन्तादण्वक्तव्य इद् च वक्तव्यः ।
संवोदुः स्वं सावहित्रम् ॥

अग्नीधः शरणे रज्जं च ॥ ९ ॥

अग्नीधः शरणे रज्ज्वक्तव्यो भसंज्ञा
च वक्तव्या । अग्नीधः शरणमाग्नीध्रम् ॥

समिधामाधाने पेण्यण् ॥ १० ॥

समिधामाधाने पेण्यण्वक्तव्यः ।
समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः ।
सामिधेन्यृक् ॥

(वा. ७) रथ 'शब्दाहून रथातील भाग'
या अर्थी अण् वगैरे प्रत्यय होतात. उदा०
आश्वरथम्, औष्ट्ररथम्, गार्दभरथम्,

(वा. ८) तृ-प्रत्ययान्त वद् घातहून
' त्याच्या मालकीची वस्तु ' या अर्थी अण्
प्रत्यय होतो आणि त्या तृ प्रत्ययाला इद्
आगम होतो. उदा० संवोदुः स्व सावहित्रम्.

(वा. ९) अग्नीध्र शब्दाहून ' त्याचें
शरण ' या अर्थी ण् प्रत्यय होतो आणि
अग्नीध्र शब्दाला भ सज्ञा होते असें म्हणावें.
उदा०—अग्नीधः शरणम् आग्नीध्रम्.

(वा. १०) समिध् शब्दाहून ' त्याचें
आधान करण्याचा मंत्र ' या अर्थी 'पेण्यण्'
प्रत्यय होतो. उदा०—समिधाम् आधानः
मन्त्रः सामिधेन्यः, सामिधेनी कृक्

(वा. ११) शालावाचक शब्दाचा
त्या शाखेचे लोक हा अर्थ घेतला असता
त्याहून त्याचा धर्म किंवा त्याचा वेद या
अर्थी शैपिक प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा०
कठाना धर्मः आम्रायोः वा काठकम्, काला-
पकम्, मौदकम्, पैपलादकम्. येथे शैपिक

चरणाद्धर्माभ्याययोः ॥ ११ ॥

चरणाद्धर्माभ्याययोरिति वक्तव्यम् ।
कठाना धर्म आम्रायो वा काठकम् । का-
लापकम् मौदकम् पैपलादकमिति ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । सूत्रं च
मिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं
तस्येदमित्यसांनिहितेऽप्राप्तिरिति । किमिदं
भवान्प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः प्रकृ-
त्यर्थमपि । यथैव हीदमित्येतत् प्रत्यक्षे वर्तते
एवं तदित्येतत् परोक्षे वर्तते । तेनेहैव
स्यात् तस्येदमिति अस्यामुष्येत्यत्र न
स्यात् । अस्त्यत्र विशेषः । एकशेषनिर्दे-

वुन् प्रत्यय (४।३।१२६) झाला आहे.
तर मग हीं अशीं बरींच वचनें केलीं
पाहिजेत. शिवाय 'तस्येदम्' हें सूत्र फिरवावें
लागेलच.

तर मग मूळचें जसें सूत्र आहे तसेंच अन्व दे.
पण मूळचेंच सूत्र असेल तर त्यात इदम्
शब्द घातला असल्यामुळे पदार्थ सनिहित
नसेल त्या ठिकाणीं ह्या सूत्रानें प्रत्यय होणार
नाहीं असा दोष दाखविला आहे ना ?

काय पण तू येथें सूत्रातील इदम् शब्दामुळ
प्रत्ययार्थासंबंधानेच फक्त आक्षेप घेतोस ? तस्य
या तद् शब्दामुळे प्रकृत्यर्थासंबंधानें आक्षेप
का बरें घेत नाहींस ? जसा जवळ असलेल्या
प्रत्यक्ष वस्तूलाच इदम् शब्द लागतो तसा
परोक्ष वस्तूलाच तद् शब्द लागतो. तेव्हा
ज्याची वस्तु आहे तो मालक अप्रत्यक्ष असेल
तेथेंच प्रत्यय होईल. आणि जर तो सनिहित
असेल किंवा प्रत्यक्ष असेल तर तेथें त्याहून
प्रत्यय होणार नाहीं.

प्रकृत्यर्थासंबंधानें आक्षेप न घेण्याचें कारण
तेथें विशेष आहे. तस्य हा निर्देश एकशेषाने

बाध झाल्यामुळे जखव (८।३।३९) होत नाही.

१—अग्नीध्र म्हणजे अग्निचें स्थान करणारा होता
नावाचा कृत्विज्, शरण म्ह. घर म घडने पद सहेचा

शोऽत्र भविष्यति । तस्य चास्य चामुष्य
च तस्येति भवति । इहापि तर्ह्येकशेषानि-
र्देशो भविष्यति । तच्चादश्चेदं चेदमित्येव ।
यदप्युच्यते ऽनन्तरादिषु च प्रतिषेधो
वक्तव्य इति न वक्तव्यः । अनभिधानाद-
नन्तरादिपूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

[रंथाद्यत् ॥ ४।३।१२१ ॥

पत्त्रपूर्वादञ् ॥ ४।३।१२२ ॥

पत्त्राध्वर्युपरिवदश्च ॥ ४।३।१२३ ॥

हलसीराड्क् ॥ ४।३।१२४ ॥]

(१।२।७२ वा. ५) केला आहे. तस्य च
अस्य च अमुष्य च तस्य असा हा तद् इदम्
आणि अदस् या तीन शब्दांचा तस्य हा
एकशेष आहे.

पण तसा तस्य हा एकशेष घेतला तर तच
अदश्च इदं च इदम् असा तद् अदस् आणि
इदम् या तीन शब्दांचा इदम् हाही एकशेषानें
निर्देश केला आहे असें म्हणतां येईल.

आतां 'अनन्तर वगैरे अर्थी प्रत्यय होत
नाहीं' असा निषेध सांगितला पाहिजे

१—(सू. १२१) रथ शब्दाहून 'तस्येदम्' या
अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—रथस्येदं रथं चक्रम्.

१—(सू. १२२) ज्याच्या पूर्वी वाहन-वाचक शब्द
आहे असा जो रथ शब्द तदन्त शब्दाहून 'तस्य
इदम्' या अर्थी अन् प्रत्यय होतो. उदा०—अथरथस्य
इदम् आश्वरथम् चक्रम्.

१—(सू. १२३) वाहन-वाचक शब्दाहून आणि
अध्वर्यु व परिपद या शब्दाहून 'तस्य इदम्' या अर्थी अन्
प्रत्यय होतो. उदा०—अथरथेदम् आश्वम् वायं वन्तु.
आध्वर्यवम्, पारिपदम्.

१—(सू. १२४) हल व सीर या शब्दाहून
'तस्य इदम्' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—
हालिकम्, सेरिकम्.

द्वन्द्वाद्बुन् वैरमैथुनिकयोः

॥ ४।३।१२५ ॥

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

देवासुरम् राक्षोऽसुरम् ॥

[गोत्रचरणाद् बुन् ॥ ४।३।१२६ ॥]

संवाङ्मूलक्षणेष्वाजिजामण्

॥ ४।३।१२७ ॥

संवादिषु घोषग्रहणम् ॥ १ ॥

संवादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गागो

(वा. ३) असें म्हटलें खरें; आहे पण तो निषेध
सांगायचास नको. कारण अनभिधानास्तव
अनन्तर वगैरे अर्थी तद्धित प्रत्यय होणार नाही.

(सू. १२५ वा. १) देवासुर वगैरे द्वंद्व
समासाहून 'त्यांचें वैर' या अर्थी हा बुन् प्रत्यय
होत नाही असें म्हणावें. उदा०—देवासुरयोः
इदम् देवासुरम् वैरम्, राक्षोसुरम्. येथें बुन्
प्रत्यय झाला नाही; अण् प्रत्ययच झाला आहे.

(सू. १२७ वा. १) संघ, अङ्क वगैरे
शब्दांमध्ये घोष शब्दही अधिक घालावा. उदा०

१—(सू. १२५) द्वंद्व समासाहून 'तस्य इदम्'
या अर्थी बुन् प्रत्यय होतो. परंतु इदम् इहून जो
अर्थ घेतला असेल तो वैर किंवा मैथुनिका यांपैकी
पाहिजे. उदा०—राक्षोमूकिका, अत्रिभद्राजिका.

१—(सू. १२६) अन्त्य-प्रत्ययान्त शब्द
आणि शाखा-वाचक शब्द यांहून 'तस्येदम्' या
अर्थी बुन् प्रत्यय होतो. उदा०—आपगमकम्, काठ-
कम् (४।३।१२० वा. ११).

१—(सू. १२७) अन्-प्रत्ययान्त बुन्-प्रत्ययान्त
आणि इन्-प्रत्ययान्त जे शब्द त्यांहून 'तस्य इदम्'
या अर्थी अन् प्रत्यय होतो, परंतु येथें इदम् इहून जो
अर्थ घेतला असेल तो संघ अथवा किंवा अङ्क यांपैकी
असला पाहिजे. उदा०—वेदः संघः अङ्कः. वेद
अङ्गम्, गागो संघः, दाक्षः संघः.

घोषः । वात्सो घोषः ॥

किमर्थो णकारः । वृद्धयर्थः । ङिणतीति वृद्धिर्यथा स्यात् ।

संघादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थ-
क्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ २ ॥

संघादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् ।
किं कारणम् । वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य ।
वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ॥

लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ ३ ॥

लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु णकारः
कर्तव्यः । लिङ्गार्थम् । वैदी । पुंवद्भाव-
प्रतिषेधार्थम् । वैदी स्थूणास्य वैदीस्थूणः ।
वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा
स्यात् ॥

[शांकलाद्वा ॥ ४ । ३ । १२८ ॥
छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचन-

टाञ्ज्यः ॥ ४ । ३ । १२९ ॥

नं दण्डमाणवान्तेवासिषु

॥ ४ । ३ । १३० ॥]

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । १३१

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वक्तव्यः । वं
पिञ्जलाः हास्तिपदाः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ २ ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण्व वक्तव्य
आथर्वणो धर्मः । आथर्वण आम्नाय

गार्थस्य अयम् गार्गः । घोष, वात्स घोषः ।

ह्यः प्रकृतं सूत्राने सांगितलेल्या अण् प्रत्य
याला णकार कशाकरिता जोडला आहे ?

वृद्धीकरिता जोडला आहे. कारण जित्
किंवा णित् प्रत्यय पुढे असताना सांगितलेली
वृद्धि (७।१।११७) झाली पाहिजे.

(वा. २) सध या अर्थी सांगितलेल्या
अण् प्रत्ययाचा इत्सञ्च णकार व्यर्थ आहे.

काय कारण ?

कारण असे की येथे मूळचे प्रातिपदिक
वृद्धच आहे.

(वा. ३) 'स्त्रीलिङ्गी ङीप् प्रत्यय (४।-
१।१५) होण्याकरिता आणि पुंवद्भावाचा

निषेध होण्याकरिता णकार केला पाहिजे. ।
येथे स्त्रीलिङ्गी ङीप् होतो. आणि वैदी स
अस्य वैदीस्थूणः या बहुव्रीहि समासामर्थे ।
या पूर्वपदाला ' वृद्धिनिमित्तस्य० ' (६।३।३
याने पुंवद्भावाचा निषेध झाला पाहिजे.

(सू. १३१ वा. १) कौपिञ्जल व हा
पद या शब्दाहून 'तस्येदम्' या अर्थी वुञ् प्र
याचा भ्रपवाद अण् प्रत्यय होतो असे म्हण
उदा० कौपिञ्जलाः, हास्तिपदाः.

(वा. २) आथर्वणिक शब्दाहून 'त
दम्' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो उ
त्या प्रत्ययाबरोबर आथर्वणिक शब्दातील
याचा लोप होतो. उदा० आथर्वणिकस्य

१—(सू. १२८) शाकल शब्दाहून 'तस्येदम्
या अर्थी अण् प्रत्यय विरुद्धावने होतो परंतु तो इदम्
म्हणून घेतलेला अर्थ सध वगैरेंपेक्षा असला पाहिजे
उदा०—शाकलेन प्रोक्तमथायते शाकला, शाकला
नामय शाकल, शाकलक सध

१—(सू. १२९) छन्दोग, औक्थिक, याज्ञिक,
वह्वृच आणि नट या शब्दाहून 'तस्येदम्' या
अर्थी अण् प्रत्यय हाता उदा०—छन्दोगानाम् अण्
छन्दोग्य (धर्म) किंवा आम्नाय हे येथे अण् आहेत)

१—(सू. १३०) अपत्य प्रत्ययान्ताहून 'त
दम्' या अर्थी वुञ् प्रत्यय होत नाही परंतु
म्हणून घेतलेला अर्थ जर दण्डधारी मनुष्य किंवा
अल्ल तर उदा०—गौकक्ष्यस्य इमे गौकक्षा (धारी मनुष्य, किंवा शिष्य या अर्थी)

१—(सू. १३१) रैवतिक वगैरे श
'तस्येदम्' या अर्थी छ प्रत्यय होतो वुञ् प्रत्यय
(४।३।१२६) हा भ्रपवाद आहे उदा०—रैव
स्याम् रैवतिकाय रैवती शब्दाहून ठ्ठ
(४।१।४६) करून रैवतिक शब्द सिद्ध झाला.

इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रियते । वसन्तादिष्वथर्वणशब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । पठाध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थमिकलोपार्थम् । द्विग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । तेन प्रोक्तम् [४. ३. १०१] इति प्रकृत्यभिभ्यो लुग्वक्तव्यो वसिष्ठोऽनुवाकः विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यमथर्वणो वेति । तेन सिद्धमथर्वेत्याथर्वण इति च । अथ वसन्तादिष्वथर्वणशब्दः

पठितव्यः । तत्र नैवार्थः प्रकृतिभावार्थेन नापीकलोपार्थेन ॥ यदि वसन्तादिष्वथर्वणशब्दः पठ्यतेऽथर्वणमधीत आथर्वणिक इति न सिध्यति । नैप दोषः । इहास्माभिस्त्रैशब्दं साध्यम् । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविकिकन्यायेन । तद्यथा अवेमांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमाथर्वणमधीत इति विगृह्याथर्वणिक इति भविष्यत्यय-

आथर्वणः धर्मः आम्नायो वा.

येथे आथर्वण आणि आथर्वणिक हे दोन शब्द साधण्याकरितां चार ठिकाणीं निरानिराले शब्द उच्चारले आहेत. वसन्तादि गणामध्ये (४।१।६३) अथर्वन् आणि आथर्वण शब्द उच्चारले आहेत, सहाव्या अध्यायामध्ये आथर्वणिकः (६।४।१७४) असा शब्द अथर्वन् शब्दाहून ठक् प्रत्यय (४।१।६३) केला असतां प्रकृतिभावाकरितां उच्चारला आहे; आणि येथे चवथ्या वेळीं ' आथर्वणिकस्य ' असा शब्द इक याचा लोप होण्याकरितां उच्चारला आहे. त्यांत दोन ठिकाणचे उच्चारण कमी करितां येईल.

ते कसे ?

असें कीं, ' तेन प्रोक्तम् ' (४।३।१०१) या प्रकरणामध्ये वसिष्ठेन प्रोक्तः अनुवाकः वसिष्ठः, विश्वामित्रेण प्रोक्तः अनुवाकः विश्वामित्रः हीं उदाहरणे साधण्याकरितां ' ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः ' असें ऋषिवाचक शब्दाहून प्रोक्त अर्थां केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् होतो या अर्थाचे वचन केलेंच पाहिजे. त्याच्या पुढे ' अथर्वणो वा ' असें अथर्वन् शब्दाहून प्रोक्त अर्थां केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् विकल्पाने होतो या अर्थाचे वचन करावे. त्यानें अथर्वणा प्रोक्तः अथवा आथर्वणः अर्थां दोन रूपे

वेदविशेष या अर्थां सिद्ध होतील. आतां वसन्तादि गणामध्ये फक्त आथर्वण असा एकच शब्द घालावा. तेव्हां प्रकृतिभावाकरितां सहाव्या अध्यायामध्ये आथर्वणिक असें निपातन करावयास नको. आणि इक याच्या लोपाकरितां आथर्वणिकस्य असें कांहीं सांगावयास नको.

परंतु जर वसन्तादि गणामध्ये आथर्वण शब्द एकदाच घातला तर अथर्वन् शब्द तेथे नसल्यामुळे अथर्वणमधीते आथर्वणिकः असें अथर्वन् शब्दाहून ठक् प्रत्यय करून प्रकृतिभावाने रूप होतें तें होणार नाही.

हा दोष येत नाही. कारण, येथे आम्हाला एकंदर तीन शब्दांचे प्रयोग साधायचे आहेत. तेव्हां सारख्या अर्थाच्या दोन शब्दांपैकीं एका शब्दाने फक्त विग्रह दाखवावयाचा आणि त्या अर्थां वृत्ति दुसऱ्या शब्दाची अव्यविकन्यायानें होते. जसा अवेः मांसम् असा अवि या शब्दाने फक्त विग्रह दाखवून त्या अर्थां ताद्विप्रत्यय अविक शब्दाहूनच होतो, आणि आविकम् असें रूप होतें तशा रीतीनें येथे अथर्वणमधीते असा अथर्वन् शब्दाने फक्त विग्रहच दाखवावयाचा; त्या अर्थां ताद्विप्रत्यय ठक् (४।१।६३) हा आथर्वण शब्दाहूनच होऊन आथर्वणिकः असें रूप होईल. अथर्वणमधीते असा विग्रह केला असतां तेथे

वर्णमधीत इति विगृह्य वाक्यमेव ।
तत्राभिसवन्धमात्र कर्तव्यमाथर्वणिकानामि-
दमिति न चेदानीमन्यदाथर्वणिकाना स्म
भवितुमर्हत्यन्यदतो धर्माद्वान्नायाद्वा ॥

[कौपिञ्जलहाम्तिपदादण्
॥ ४।३।१३२ ॥]

आथर्वणिकस्येकलोपश्च
॥ ४।३।१३३ ॥]

तस्य विकारः ॥ ४।३।१३४ ॥

तस्येति वर्तमाने पुनस्तस्यग्रहण किमर्थम् ।
तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं ।
शैपिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं क्रियते
शैपिकनिवृत्त्यर्थम् । शैपिका निवृत्त्यन्ते ॥
कथं च प्राप्नुवन्ति ।

तस्येदंविशेषा अपत्य समूहो
॥ २ ॥

तस्येदंविशेषा ह्येते ऽपत्य समूहो
विकारो निवास इति ॥

अथर्वन् शब्दाद्गुण तद्धित प्रत्यय कोणताच न
होता तस्यैवाक्यच राहिल आता आथर्वणिकानाम्
इदम् असा आथर्वणि शब्दाद्गुण अण् प्रत्यय
केला असता त्या धर्म व आम्नाय याच्याशी
आथर्वणिकाचा सवध जोडाययाचा परंतु तेथे
आथर्वणिकानाम् इदम् या इदम् शब्दाने दाख
विला जाणारी वस्तु काही त्याचा धर्म किंवा
आम्नाय याशिवाय निराळी दाखविता येत
नाही.

(सू १३४) तस्येदम् (४।३।१२०)
येदून तस्य या पदाची अनुवृत्ति येत असताना

पुन येथे तस्य असे कशाकरिता म्हटले आहे !
(वा. १) तस्य असे मागून अनुवृत्तीने
येत असताना पुन जे येथे तस्य असे म्हटले
आहे ते शैपिक प्रत्ययाची निवृत्ति होण्याक
रिता म्हटले आहे त्यामुळे विकार या अर्थी
शैपिक प्रत्यय होत नाहीत.

पण विकार या अर्थी शैपिक प्रत्ययाची
प्राप्ति तरी कशी वरें येते ?

(वा २) तस्येदम् हा जो शैषक अर्थ
त्याचेच अपत्य, समूह, विकार, निवास वगैरे
विशेष होत.

२—अथर्वन्, आथर्वण आणि आथर्वणिक या
तान शब्दांपैकी अथर्वन् हा मूळ शब्द कवे
विशेषाचक्र आहे त्या हून प्राप्त अर्था कळल्या प्रत्य
याचा लुक् केल्यानंतर अथर्वन् हा वत्वाचक्र शब्द
होतो त्याचा वत्नादि गणाताळ पाठ कमी केल्या
मुळे त्याहून ठक् प्रत्ययच होत नाही तेहा पक्षाने
मावाकरिता सहाव्या अध्यायामध्ये निपातन नफे
अन्यविरुद्धायाने अथर्वन् शब्दाहून जघाते या अर्थी अण्
प्रत्यय होत नाही लुक् कला नाही तेहा जथर्वण हा
शब्द अथर्वणा प्रोक्त शास्त्रान् या अर्थी सिद्ध हातो
ते शास्त्र म्हणजे त्याचा धन किंवा जघात होय
तहा आता त्या अर्थी जथर्वणस्य इम् अमा अण
प्रत्यय करून आणि इक याचा लाप करून जथर्वण
शब्द माथला नाही तरी हरनव नाही तसा साधला
म्हणजे त्या धर्माशी व आम्नायाशी आथर्वणिकाचा

सवध फक्त दाखविला नातो, त्यात काही विशेष नाही
त्या शब्दाहून ठक् प्रत्यय करून अकाराचा लाप
(६।४।१४८) होतो, त्याच्या असिद्धतास्तव
(६।४।१४२) टिळप (६।४।१४४) होत नाही तेहा
आथर्वणिक शब्द सिद्ध हातो

१—(सू १३२) मागाल सूत्र १३१ वा १
पदा

१—(सू १३३) मागाल सूत्र १३१ वा २
पदा

१—(सू १३४) प्रातिपदिकाहून 'तस्य
विकार' म्ह त्याचा विकार या अर्थी अण् प्रत्यय
होता उ०—मृत्तिकाया विकार मातंक,

२ तेव्हा विकार अथ असत तेथे 'तस्यम्' हा
समान्य अथ शमणारच म्हणून त्या अर्थी शैपिक
प्रत्यय होतात

किमर्थमिदमुच्यते ।

बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधते ।

उत्सर्गः शेष एवासौ

यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥ के पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुव-

न्ति यावता सर्वमद्यापवादैर्व्याप्तम् । इह न किञ्चिदुच्यते हलसीराठ्ठक् [४. ३. १२४] इति ॥ कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवञ्शक्यो बाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥ किमिदं भवानध्यारुह्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य । अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः

पण 'तस्य विकारः' हे सूत्रच मुळीं कशा-
करितां वरें केलें आहे?

त्या अणू प्रत्ययाचे (४।३।१२०) जे घ
ख वगैरे बाधक प्रत्यय (४।२।१३) त्यांचा
बाध होऊन विकार या अर्थी अणू प्रत्यय
माला पाहिजे याकरितां हे सूत्र केलें आहे.

पण हा विकार अर्थी सांगितलेला अशैषिक
प्रत्यय त्या शैषिक प्रत्ययांचा बाध कसा
करील ?

तस्येदम् हा जो सामान्य अर्थ तो शेषच
आहे.

पण हे सूत्र केलें नाहीं तर विकार व अव-
यव अर्थ असतांना तेथें 'तस्येदम्' हा सामान्य
अर्थ शेष घेऊन असे कोणते वरें अणू प्रत्ययाचे
बाधक प्रत्यय होऊं लागतील ? कारण अणू
प्रत्ययाचे बाधक असे शैषिक प्रत्यय ज्या ज्या
ठिकाणी प्राप्त होतात त्या त्या सर्व ठिकाणीं
पुढील सूत्रांनीं त्यांचे अपवाद प्रत्यय विकार
व अवयव या अर्थी प्राप्त होतात; तेव्हां त्यांनीं

सर्व व्यापलेंच आहे.

असें नाहीं. 'हलसीराठ्ठक्' (४।३।१२४)
हा जो अणू प्रत्ययाचा बाधक ठक् प्रत्यय
सांगितला आहे तेथें त्या हल व सीर शब्दां-
हून येथें कोणीही पुढें सांगितलेला अपवाद
प्रत्यय येत नाहीं.

पण विकार व अवयव अर्थ असतांना हल
व सीर शब्दांहून अणू प्रत्यय पाहिजे असला
तरी अणू प्रत्ययाचा अपवाद म्हणून मुद्दाम
जर ठक् प्रत्यय सांगितला आहे तर तेथें त्या
ठक् प्रत्ययाचा बाध करून अणू प्रत्यय व्हावा
कसा ?

तस्य ग्रहणाच्या सामर्थ्यानें हे सर्व साधतें.

पण कां वरें येथें तस्य यावरच ज्यास्त भित्त
ठेवून त्याचा उपयोग सांगतां ? सर्व सूत्रा-
चाच हा उपयोग आहे असें कां म्हणत
नाहीं ?

तसें न म्हणण्याचें कारण हे कीं 'विकार'
हा अर्थाचा निर्देश पुढें अनुवृत्त होण्याकरितां

३- येथे तस्य हे पद घालण्यानें 'शेष' याचा
निवृत्ति झाला आहे. तेव्हां विकार हा अर्थ शेष नसल्या-
मुळे त्या अर्था घ ख वगैरे प्रत्ययांची प्राप्ताच येत नाहीं.

४- 'तस्य विकारः' हे सूत्र केलें नाहीं तर विकार
अर्थ असेल तेथें 'तस्येदम्' या सामान्य अर्थीच
प्रत्यय होणार आहे.

५- तेव्हां हे प्रकृत सूत्र केलें नाहीं, तर हल व सीर
या शब्दांहून विकार व अवयव अर्थ असतांना शैषिक

ठक् प्रत्यय होऊं लागेल. तेव्हां येथे अणू प्रत्यय होण्या-
करितां हे सूत्र केलें पाहिजे. हे सूत्र केलें म्हणजे
विकार व अवयव हे अर्थ शेष नव्हेत. म्हणून ठक्
प्रत्ययाचा प्राप्ताच येत नाहीं. आणि प्रकृत सूत्राने अणू
होतो.

६- तस्य ग्रहणाने 'शेष' याचा निवृत्ति झाला आहे
(वा. १). विकार अवयव हे अर्थ 'शेष' नसल्यामुळे
ठक् प्रत्ययाचा प्राप्ताच येत नाहीं.

कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमु-
त्तरार्था निर्देष्टव्या । प्रवृत्ता समर्थविभ-
क्तिरनुवर्तते तस्येदमिति ॥

न वा संप्रत्ययः ॥ ३ ॥

न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषि-
काणां निवृत्तेः । न हि काको वाश्यत
इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते । यदि खल्वपि
विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते महता
सूत्रेण निवृत्तिर्वक्तव्या ॥

अवयवे चाप्राप्योपधिवृक्षेभ्यो

ऽनिवृत्तिः ॥ ४ ॥

अवयवे चाप्राप्योपधिवृक्षेभ्यो ऽनिवृ-

त्तिरिष्टा तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति ॥
पाटलिपुत्रकाः प्रासादाः । पाटलिपुत्रकाः
प्राकारा इति ॥

अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मय-

दुत्सर्गात् ॥ ५ ॥

अण्मयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
पठिष्यति हि विप्रतिषेधमणो वृद्धान्मय-
डिति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं
कारणम् । मयदुत्सर्गात् । निवृत्तेषु हि
शैषिकेषु वृद्धान्मयदुत्सर्गस्तस्याणपवाद
उत्सर्गोपवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥

केला पाहिजे.

पण त्या विकार या अर्थाशी पट्टी विभक्तीने
संबंध दाखविण्याकरीता तस्य या पदाचीही
अनुवृत्ति पुढें झालीच पाहिजे ना ?

त्याकरिता नको. कारण, मागून 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) येवून तस्य हें षष्ठ्यन्त पद
अनुवृत्त होत आहेच.

(वा. ३) पण 'तस्य' पद घालून सूत्र केले
म्हणून तेवढ्याने विकार व अवयव या अर्थी
शैषिक प्रत्ययाची निवृत्ति होते हा अर्थ
समजता येणार नाही. कारण त्याचा तस्य प्रह-
णाशी काहीच संबंध दिसत नाही कावळा
ओरडतो म्हणून काहीं त्यान अधिकाराची
निवृत्ति होत नाही. सरोत्तरच जर विकार व
अवयव या अर्थी शैषिक प्रत्यय जरूर नसतील
तर त्याकरिता मोठें सूत्र कसूनच त्याची
निवृत्ति केली पाहिजे.

(वा. ४) प्राणी, ओषधि व वृक्ष या-
शिवाय इतर शब्दाहून अवयव या अर्थी

शैषिक प्रत्ययाची निवृत्ति न झाली पाहिजे
ती निवृत्ति होऊं लागेल. उदा० पाटलिपुत्रकाः
प्रासादाः, पाटलिपुत्रका. प्राकाराः;

(वा. ५) तसेंच अण् (४।३।१३७)
आणि मयद् (४।३।१४४) या दोहोंमध्ये
'अणो वृद्धान्मयद्' (४।३।१५६ वा. २)
असा जो विप्रतिषेध सांगितला आहे तो चुळ्ल
नाही.

काय कारण ?

कारण असे की मयद् प्रत्यय हा उत्सर्गच
होतो. विकार या अर्थी शैषिक प्रत्यय प्राप्त न
झाले तर वृद्धसञ्ज्ञक शब्दाहून सांगितलेला
मयद् प्रत्यय (४।३।१४४) हा वृद्धान्छः
(४।२।११४) या शैषिक छ प्रत्ययाचा
अपवाद होत नसल्यामुळे तो उत्सर्गच होणार
आणि अण् प्रत्यय (४।३।१३७) हा त्याचा
अपवादच होणार; व उत्सर्ग आणि अपवाद
याची बरोबरी नसल्यामुळे त्यामध्ये विप्रति-
षेध जमत नाही.

७-पाटलिपुत्र शब्दाहून त्याचे अवयव या अर्थी
'रोपधेनो प्राचम्' (४।३।१२३) यानें शैषिक
इण् प्रत्यय होत असतो. जर अवयव हा अर्थ दोष
समजला नाही तर तो होणार नव्हा. याकरिता
येथे दोष याची अनुवृत्ति आणली पाहिजे असा अभि-
प्राय आहे.

८-कारण, तस्य विकार. यानें सानान्यतः सांगित-
लेल्या अण् प्रत्ययाचा नाश करून वृद्धशब्दस्थली मयद्
येतो आणि वृद्ध शब्दस्थली अण् येतो तेन्ना त्या दोषा-
चाही (४।३।१३७) हा प्रत्यय अपवाद
होणार आहे.

अनुवृत्तौ हि च्छोत्सर्गापवाद-

विप्रतिषेधान्मयट् ॥ ६ ॥

अनुवर्तमानेषु हि शैपिकेषु वृद्धाच्छ
उत्सर्गस्तस्याण्मयटावपवादौ । अपवाद-
विप्रतिषेधान्मयट्प्रविष्यति ॥

यत्तावदुच्यते न वा संप्रत्यय इयता
सूत्रेण शैपिकाणां निवृत्तेरिति संप्रत्यय

एव । न ह्यत्राण्डुर्लभः । सिद्धोऽत्राण्टस्ये-
दमित्येव । सोऽयं पुनस्तस्यग्रहणेन तस्य
सापवादस्याणः प्रसङ्ग इमं निरपवादकमणं
प्रतिपादयति । तत्र ये तावद् द्वितीयास्तान-
यमपवादत्वाद्वाधिष्यते ये तृतीयास्तान्पर-
त्वाद्ये चतुर्थीस्तत्र केचित्पुरस्तादपवादो
अनन्तरान्विधीन् बाधन्त इत्येवमिमं न

(वा. ६) विकार या अर्थीही शैषिक
प्रत्यय होतात असें म्हटलें म्हणजे मात्र वृद्धसं-
ज्ञक शब्दाहून सांगितलेला छ प्रत्यय (४।२।
११४) हा उत्सर्ग होणार, आणि अणू व
मयट् हे दोन्ही प्रत्यय त्या छ प्रत्ययाचे अपवाद
होणार. तेव्हां त्या दोन्ही अपवादांमध्ये विप्र-
तिषेध संभवतो म्हणून तेथें विप्रतिषेधानें मयट्
हेईल.

आतां येथें पूर्वी सांगितलेले शैषिक प्रत्यय
विकार या अर्थी होत नाहीत ही गोष्ट तस्य
विकारः एवञ्चा सूत्रानें समजली जात नाही असें
जें म्हटलें आहे तें बरोबर नाही. तेवञ्चा सूत्रा-
नेच ती गोष्ट सिद्ध होते. ती अशी—हें सूत्र केलें
नाहीं तरी विकार या अर्थी अणू प्रत्यय होणार
नाहीं असें नाही. त्या अर्थी तस्येदम् या सूत्रा-
नेच अणू प्रत्यय सिद्ध आहे. असें असतां पुनः
येथें जो तस्य विकारः असें सूत्र करून अणू
प्रत्यय सांगितला आहे त्याचा हेतु इतकाच की
तस्येदम् यानें सांगितलेल्या अणू प्रत्ययाचे
जे अपवाद आहेत ते या अणू प्रत्ययाला

नाहींत. तेव्हां हे विकार व अवयव अर्थी
सांगितलेले अणू वगैरे प्रत्यय ज्या ज्या शब्दां-
हून प्राप्त होतात त्या त्या सर्वच ठिकाणीं
पूर्वीच्या शैषिक प्रत्ययाचा ते बाध करतात,
त्यांपैकी ज्या ठिकाणीं प्रथमतः प्राप्त झालेल्या
तस्येदम् या सामान्य अणू प्रत्ययाचा अपवाद
म्हणून दुसऱ्यानदां जे शैषिक प्रत्यय प्राप्त
होतील त्यांचा हा अणू प्रत्यय अपवादत्वास्तव
बाध करील. तसेंच ज्या ठिकाणीं त्या दुसऱ्या-
नदां प्राप्त झालेल्या शैषिक प्रत्ययांचा बाध
करून तिसऱ्यानदां शैषिक प्रत्यय प्राप्त होतील
त्यांचा हे विकार व अवयव या अर्थी सांगि-
तलेले प्रत्यय परत्वास्तव बाध करतील. तसेंच,
ज्या ठिकाणीं तिसऱ्यानदां प्राप्त झालेल्या शैषिक
प्रत्ययांचा बाध करून चवथ्यानदां शैषिक
प्रत्यय प्राप्त होतील त्यांपैकी कांहीं प्रत्यय 'पूर्वीं
पठित अपवाद हे जवळच्या विधीचा बाध
करतात दूरच्या विधीचा बाध करीत नाहीत
या न्यायानें ह्या विकार व अवयव या अर्थी
सांगितलेल्या दूरच्या प्रत्ययांचा बाध करणार

- ९—येथून माध्यकार सिद्धान्त सांगित आहेन.
१०—एळसंज्ञक शब्दादि सूत्रांनीं सांगितलेले.
११—जसें वृज्जनां विकारः वार्जः येथें प्रथमतः 'तस्ये-
दम्' हा अणू येतो, त्याचा बाध करून दुसऱ्यानदां
'अणूवदपि' (४।२।२५), हा अणू प्राप्त होतो त्याचा
बाध करून तिसऱ्यानदां 'मद्रूपयोः कण्' (४।२।
२३१) हा कण् प्राप्त होतो त्याप्रमाणें.

- १२—जसें त्रिगर्जनां विकारः त्रिगर्जः येथें प्रथमतः
'तस्येदम्' हा अणू, त्याचा बाध करून दुसऱ्यानदां
'जपद' यानें पुनः (४।२।२४) व त्याचा बाध करून
तिसऱ्यानदां प्राप्त झालेल्या गर्ज-उत्तरपदक शब्दाहून
सांगितलेला छ प्रत्यय (४।२।२६) व त्याचा बाध
करून चवथ्यानदां प्राप्त झालेल्या जनपदापि पुनः
(४।२।२४) प्राप्त होतो त्याप्रमाणें.

बाधिष्यन्ते कोचिन्मध्येऽपवादाः पूर्वान्वि-
धीन् बाधन्त इति । एतावन्तश्चैते स्युर्यदुत
द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा । न पञ्चमाः
सन्ति न षष्ठाः ॥ यदप्युच्यतेऽवयवे चाप्रा-
ण्योपधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिति प्राण्यो-
पधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते तत्र कः
प्रसङ्गो यदप्राण्योपधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः
स्यात् ॥ यदप्युच्यते ऽण्मयटोश्च विप्र-
तिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गादिति मा भूद्वि-
प्रतिषेधः ॥ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्वि-

धीन् बाधन्त इत्येवमणञं बाधिष्यते
मयटं न बाधिष्यते ॥

अवयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः

॥ ४।३।१३५ ॥

किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः।

विकारावयवयोरुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तं भवन्वाख्या-
नयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृत-
निर्देशौ हि ताविति । इहापि विकारावय-
वयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृत-

नाहति आणि काहीं प्रत्यय 'मध्ये' पठित अप-
वाद हे पूर्वीच्या विधीचा बाध करतात पुढील
विधीचा बाध करीत नाहीत' या न्यायाने ह्या
विकार व अवयव या अर्थी सांगितलेल्या प्रत्य-
याचा बाध करणार नाहीत; तेव्हा तेथेही हेच
होतील. आता शैषिक प्रत्यय हे तर मोजक्या
प्रकारचेच आहेत म्हणजे काहीं दुसऱ्यानदा,
काहीं तिसऱ्यानदा, व काहीं चवथ्यानदा प्राप्त
होणार आहेत. पाचव्यानदा येणारे किंवा सहा-
व्यानदा येणारे असे कोणीही 'नहीं'त. आता
'प्राणी ओषधि व वृक्ष याशिवाय इतर
ठिकाणी अवयव या अर्थी शैषिक प्रत्ययाची
निवृत्ति होऊं लागेल' असे जें म्हटलें आहे
(पा. ४) त्यासंबंधानें इतकेंच सागावयाचें कीं
येथें शैषिक प्रत्ययाचा बाधक अण् प्रत्यय फक्त
प्राणी, ओषधि व वृक्ष याहून सांगितला आहे.
तेव्हा प्राणी ओषधि व वृक्ष याशिवाय इतर
ठिकाणी त्या अण् प्रत्ययाचा प्रसंग काय कीं
ज्याच्या योगानें तेथील शैषिक प्रत्यय निवृत्त
होतील ?

तसेंच 'अण् आणि मयट् यामध्ये
विप्रतिषेध जुळत नाही कारण मयट् हा
उत्सर्गच होणार आहे' (वा. ५) असें

जें म्हटलें आहे त्यासंबंधानेंही असें सागावयाचें
आहे कीं विप्रतिषेध जुळला नाही तरी हरकत
नाहीं. 'पूर्वपठित अपवाद हे जवळच्याच
विधीचा बाध करतात दूरच्या विधीचा बाध
करीत नाहीत' या न्यायानें हा अण् प्रत्यय
(४।३।१३७) जवळच्या अण् प्रत्य-
याचा—(४।३।१३९, १४०) च बाध
करील; दूरच्या मयट् प्रत्ययाचा (४।३।१४४)
बाध करणार नाही.

(सू. १३५) त्याचा विकार आणि
त्याचा अवयव अशा दोन अर्थांचा अधिकार
येथून बरोबर जो चालू केला आहे तो कशा-
करिता ?

(वा. १) विकार व अवयव हे दोन
अर्थे चालू करण्यासंबंधानें सांगितलेंच आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

'भवन्वाख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधा-
नार्थः कृतनिर्देशौ हि तौ' (४।३।६३ वा.
१, २) असें सांगितलेंच आहे. याचा अर्थः—येथें
देखील तसेच विकार आणि अवयव हे दोन्ही
अर्थे बरोबर चालू करण्याचें कारण इतकेंच
कीं अण् अण् मयट् वगैरे पुढील अपवाद
प्रत्यय दोन्ही अर्थी सारखेच सागावयाचे

१३—तेव्हा विकार व अवयव या अर्थी जेथें प्रत्यय
प्राप्त होतात तेथे कोठेही पूर्वीच शैषिक प्रत्यय होत
नाही असें सिद्ध झालें.

१—(सू. १३५) प्राणिवाचक, ओषधिवचक
आणि वृक्षवाचक प्रातिपदिकाहून तरबाधयव. म्ह
त्याचा अवयव या अर्थाची अण् प्रत्यय होतो उदा०—
करोतानाम् अवयवः कापोत, मोरम् भरम काण्ड वा.

निर्देशौ हेतावर्थौ तस्येदम् [४.३.१२०]
इति ॥

विल्वादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

किमर्थं विल्वादिषु गवीधुकाशब्दः
पठ्यते न कोपधादणित्येव सिद्धम् ।

विल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयट्प्रतिषे-
धार्थम् ॥ १ ॥

विल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मय-
ट्प्रतिषेधार्थम् । मयडतो मा भूदिति ॥

[कोपधाच्च ॥ ४ । ३ । १३७ ॥

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ ४ । ३ । १३८ ॥

ओरञ् ॥ ४ । ३ । १३९ ॥]

अनुदात्तादेश्च ॥ ४ । ३ । १४० ॥

अनुदात्तादेशो विधान आद्युदात्तान्दीप

उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अनुदात्तादेशो विधान आद्युदात्तान्दीप
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कुवली कौवलम् ।
वदरी वादरम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । निघाते कृते ऽनुदात्तादेशित्येव
सिद्धम् ॥ न सिध्यति । किं कारणम् ।

आहेत. तादृश प्रत्ययाचे ते अर्थ आहेत हें
समजण्याकरितां म्हणाल तर 'तस्येदम्'
(४ । ३ । १२०) येथेच त्या दोन्ही अर्थोचा
निर्देश होत आहे.

(सू. १३६) ह्या विल्वादि गणामध्ये
गवीधुका शब्दाचा पाठ कशाकरितां केला
आहे ? तो करून नये. कारण कोपधादण्
(४ । २ । १३२) यानेच तेथे अण् प्रत्यय
सिद्ध होत आहे.

मयट् प्रत्ययाचा प्रतिषेध होण्याकरितां
विल्वादि गणामध्ये गवीधुका शब्द घातला
आहे. कारण गवीधुका शब्दाहून विकार व
अवयव या अर्थी प्रत्यय (४ । ३ । १४३)
न झाला पाहिजे.

(सू. १४० वा. १) हा जो अनुदात्तादि

प्रातिपदिकांहून अण् प्रत्यय सांगितला आहे
तेथेच आद्युदात्त प्रातिपदिकाहून डीष् प्रत्यय
केल्यानंतर तदन्त शब्दांहूनही तो अण् प्रत्यय
होतो असें उपसंख्यान करावे. उदा०—
कुवली शब्दाहून अण् प्रत्यय होऊन कौवलम्
असें रूप होतें; तसेंच वदरी शब्दाचें वादरम्
असें रूप होतें.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. डीष् प्रत्ययाला
उदात्त (३ । १ । ३) केला असतां शेष—निघा-
तानें (६ । १ । १५८) कुवली व वदरी यांतील
पहिला अण् अनुदात्त होत असल्यामुळे प्रसृत
सूत्रानेंच अण् प्रत्यय होईल.

तसें सिद्ध होणार नाहीं.

काय कारण ?

वरोवरच या शब्दांना षुक् आमम होतो. उदा०—
त्रापुपम्, जातुपम्.

१—(सू. १३९) उवर्गान्त प्रातिपदिकाहून
'विकार' या अर्थी आणि जर तें प्रातिपदिक प्राणिवाचक
वगेरे शब्दाहून 'अवयव' या अर्थीही अण् प्रत्यय
होतो. उदा०—विल्वस्य विकारोऽवयवो वा वेल्वः.

१—(सू. १३७) ज्याच्या उपपेला ककार आहे
अशा प्रातिपदिकाहून विकार या अर्थी अण् प्रत्यय
होतो; आणि जर तें प्रातिपदिक प्राणिवाचक वगेरेपैकीं
असेल तर त्याहून अवयव अर्थीही अण् प्रत्यय होतो.
उदा०—तैत्तिरीकम्, माण्डूकम्.

१—(सू. १३८) त्रपु व जतु या शब्दांहून
विकार या अर्थी अण् प्रत्यय होतो आणि त्या प्रत्ययाच्या

१—(सू. १३६) विल्वादिगणपठित शब्दांहून
'विकार' या अर्थी आणि त्या गणांतील प्राणिवाचक
वगेरे शब्दांहून 'अवयव' या अर्थीही अण् प्रत्यय
होतो. उदा०—विल्वस्य विकारोऽवयवो वा वेल्वः.

१—(सू. १३७) ज्याच्या उपपेला ककार आहे
अशा प्रातिपदिकाहून विकार या अर्थी अण् प्रत्यय
होतो; आणि जर तें प्रातिपदिक प्राणिवाचक वगेरेपैकीं
असेल तर त्याहून अवयव अर्थीही अण् प्रत्यय होतो.
उदा०—तैत्तिरीकम्, माण्डूकम्.

१—(सू. १३८) त्रपु व जतु या शब्दांहून
विकार या अर्थी अण् प्रत्यय होतो आणि त्या प्रत्ययाच्या

पदस्य ह्यनुदात्तादित्वम् ॥ २ ॥

पदस्य निघातः सुबन्तं च पदं इत्याध्या-
तिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते ॥

न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् ॥ ३ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । सम-
र्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्ता-
दित्वेन निशेषयिष्यामः ॥ नैवं शक्यम् । इह
च प्रसज्येत । वाचो विकारः त्वचो विकारः
इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च
न स्यात् । सर्वेषां विकार इति । तस्मा-
न्नैवं शक्यम् । न चेदेनमुपसंख्यानं कर्त-

व्यम् ॥ न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति यावत्त्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादु-
र्भावस्तावत्त्येव पूर्वस्य निघात इति यद्वयं
भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठं करोति ।
कथं कृत्वा ज्ञापकम् । भिक्षादिषु गर्भिणी
शब्दस्य पाठ एतत्प्रयोजनमनुदात्तादिलक्ष-
णो ऽस्मा भूदिति । यदि च पदस्य नि-
घातो गर्भशब्दोऽयमाद्युदात्तस्त्वस्मादेनन्ता-
द्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात्तस्मिन्-
वस्थिते निघातस्तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षण-
स्यान्वः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यो, यावत्त्ये

(वा. २) कारण असे कीं शेष-निघात
पदाला सांगितला आहे आणि पद सज्ञा तर
हीप् प्रत्ययाच्या पुढे सुप् प्रत्यय केल्यानंतर
(१।४।१४) होणारी आहे आणि डी-प्रत्य-
यान्त, अप्-प्रत्ययान्त व प्रातिपदिक याहून हा
तद्धित प्रत्यय सांगितला आहे.

(वा. ३) तरी पण कुवली वगैरेंकरिता
उपसंख्यान करावयास नको.

काय कारण ?

कारण असे कीं जरी डीप्-प्रत्ययान्त अनु-
दात्तादि नाही तरी पण कुवली+डस् हे जे
सुबन्त समर्थ ते अनुदात्तादि आहे.

सूत्रातील अनुदात्तादेः हे विशेषण इत्याप्-
प्रातिपदिकाचें न करता समर्थाचें करता येईल.

असें करणें शक्य नाही. कारण तसें केलें
तर वाचः विकारः व त्वचः विकारः येथें हा
अच् प्रत्यय होऊ लागेल, कारण येथें जें समर्थ
सुबन्त ते अनुदात्तादि आहे, आणि सर्वेषां
विकारः सर्वः येथें हा अच् प्रत्यय होणार
नाहीं. तेव्हा अनुदात्तादि हे विशेषण समर्थांला
देणें शक्य नाही.

तर मग तसें होत नसेल तर वरील उप-

संख्यान केलें पाहिजे.

ते करावयास नको. कारण आचार्यांनीं
जो भिक्षादि गगानर्थ (४।२।३८) गर्भिणी
शब्दाचा पाठ केला आहे त्या आचार्यांच्या
कृतीवरून असें ज्ञापित होतें कीं शेष-निघात
हा पदसंज्ञकालाच होतो असें नाही; तर
जेवज्या भागात दुसरा स्वर उत्पन्न होतो
तेवज्या भागात इतराना निघात होतो.

हे ज्ञापक कसे वरें जमतें ?

असें जमतें कीं भिक्षादि गगानर्थ जो
गर्भिणी शब्द घातला आहे त्याचा उपयोग अच्
प्रत्ययच त्याहून झाला पाहिजे, अनुदात्तादि
शब्दाहून सांगितलेला अच् प्रत्यय
(४।२।४४) होऊ नये असा आहे.
पण जर शेषनिघात हा पदालाच
होईल तर आद्युदात्त गर्भ शब्दाहून इन् प्रत्यय
(५।२।११५) व त्याला उदात्त केला तरी शेष-
निघात त्या वेळीं होत नसल्यामुळे जो प्रत्यय
प्राप्त होईल तोच म्हणजे अर्थात् अच् प्रत्ययच
(४।२।३७) होईल. तो प्रत्यय झाल्यानंतर मागून
शेष निघातानें आदि अनुदात्त झाला तरी अनु-
दात्तादि शब्दाहून सांगितलेल्या अच् प्रत्ययाची

२-वाच व त्वच. येथील १४० प्रत्यय उदात्त
(६।१।१६८) असल्यामुळे सांगील अच् शेष-निघा-
ताने अनुदात्त झाला आहे व सर्व शब्द हा मूळचा

जरी अनुदात्तादि आहे तरी त्याहून उ हा प्रत्यय
वेळ्यानंतर त्याला अनुदात्त (६।१।१६८) होत
आहे.

व द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति । अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति ॥ पदग्रहणं किमर्थम् ।

पदग्रहणं परिमाणार्थम् ॥ ४ ॥

पदग्रहणं क्रियते परिमाणार्थम् । वाक्यस्य मा भूदनुदात्तं पदमेकवर्जम् [६. १. १५८] इति ॥

[पलाशादिभ्यो वा ॥ ४ ॥ ३ । १४१ ॥

शोभ्याष्टलज् ॥ ४ । ३ । १४२ ॥

मयडैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छा-

दनयोः ॥ ४ । ३ । १४३ ॥

किमर्थमेतयोरित्युच्यते ।

मयडैतयोर्वचनमपवादविषयेऽ-

निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

मयटयेतयोरित्युच्यते । अपवादविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । विल्वमयम् वैत्वम् ॥

एतयोरित्यर्थनिर्देशः ॥ २ ॥

एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥ द्वेष्यं विजानीयाद्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्ट एतयोरित्यर्थनिर्देश इति ॥

[नित्यं वृद्धशरादिभ्यः

॥ ४ । ३ । १४४ ॥

गोश्च पुरीषे ॥ ४ । ३ । १४५ ॥

प्राप्ति पूर्वी कशी येणार ? तेव्हां दुसरा स्वर उत्पन्न झाला कीं लगेच तेवढ्या भागांत शेष-निघात होतो त्याला पदसंज्ञेची जरूर नाही असे आचार्य खात्रीने समजत आहेत व म्हणूनच ते भिक्षादि गणामध्ये गर्भिणी शब्द घालीत आहेत.

असें असेल तर मग आचार्यांनीं तेथें (६।१।१५८) पद हा शब्द कां उचारावा आहे ?

(वा. ४) ज्या भागांत शेष-निघात होतो तो भाग किती व्यावा तें परिमाण दाखविण्याकरितां पद-ग्रहण केलें आहे. पदापेक्षां जास्त म्हणजे पदांचा समुदाय जें वाक्य त्या सर्वांचा अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (६।१।१५८) यानें शेष-निघात न झाला पाहिजे.

१—(सू. १४१) पलाशादि गणांतील शब्दाहून त्याचा विकार किंवा त्याचा अवयव या अर्थी अत्र प्रत्यय विकल्पानें होतो. उदा०—पलाशम्.

१—(सू. १४२) शोभ्या शब्दाहून विकार व अवयव या अर्थी टुज् प्रत्यय होतो. उदा०—शोभीलम्, शोभीली.

१—(सू. १४३) प्रातिपदिकाहून विकार या अर्थी आणि प्रागिशाचरु वगैरे प्रातिपदिकाहून अवयव या अर्थी नयट् प्रत्यय भोजनार्थे विकल्पानें होतो. परंतु जो विकार किंवा अवयव असेल तो भक्ष्य किंवा

(सू. १४३) 'मयड्डा०या' सूत्रामध्ये एतयोः असें कशाकरितां म्हटलें आहे ?

(वा. १) अपवादाच्या विषयामध्येही मयट् प्रत्ययाची निवृत्ति न झाली पाहिजे याकरितां म्हटलें आहे. उदा० विल्वमयम्, वैत्वम्.

(वा. २) सूत्रांतील एतयोः या शब्दानें विकार व अवयव या दोन अर्थांचा परामर्श केला आहे असें समजावें. मागील दोन सूत्रांचा किंवा दोन प्रत्ययांचा एतयोः यानें परामर्श होतो ही गोष्ट तेथें ग्राह्य नाही हा सूत्रकारांच्या मनातील अभिप्राय येथें ह्या वार्तिकानें निवृत्त्याच्या नात्यानें वार्तिककार स्पष्ट करून दाखवीत आहेत.

आच्छादन यापेक्षां नसावा. उदा०—अदनना विकारः अदननयम्, आदननयम्.

१—(सू. १४४) वृद्धशर इत्यादि गणांतील शब्द याहून विकार व अवयव या अर्थी भोजनार्थे नित्य नयट् प्रत्यय होतो. परंतु ते विकार व अवयव हे भक्ष्य किंवा आच्छादन यापेक्षां नसावें. उदा०—आशननयम्, अशननयम्.

१ (सू. १४५) गो शब्दाहून त्याचे पुरीष (मेन) या अर्थी नयट् प्रत्यय होतो. उदा०—गोः पुरीषम् गोमयम्.

पिष्टाच्च ॥ ४।३।१४६ ॥
 संज्ञायां कन् ॥ ४।३।१४७ ॥
 व्रीहेः पुरोडाशे ॥ ४।३।१४८ ॥
 असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्
 ॥ ४।३।१४९ ॥
 ह्यचश्च ॥ ४।३।१५० ॥
 नोत्त्वद्वर्धविल्वात् ॥ ४।३।१५१ ॥
 तालादिभ्योऽण् ॥ ४।३।१५२ ॥
 जातरूपेभ्यः परिभाणे
 ॥ ४।३।१५३ ॥

प्रागिरंजतादिभ्योऽण्
 ॥ ४।३।१५४ ॥]

जितश्च तत्प्रत्ययात्
 ॥ ४।३।१५५ ॥ - २

किमर्थमिदमुच्यते ।

विकारावयवयोर्विकारावयवपुक्तत्वान्म-
 यत्प्रतिषेधार्थं जितश्च तत्प्रत्ययादजो-
 विधानम् ॥ १ ॥
 विकारो विकारेण युज्यते स्वयवेनाव-
 यवः । विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्त-

(सू. १५५) हैं सूत्र कथाकरिता केले आहे !

(वा. १) विकाराचाही विकार असतो, तसेंच अवयवाचाही अवयव असतो. तेव्हा

१—(सू. १४६) पिष्ट शब्दाहून त्याचा विकार या अर्थी नित्य मयट् प्रत्यय होतो उदा०—पिष्टमयम् मयम्.

१—(सू. १४७) पिष्ट शब्दाहून त्याचा विकार या अर्थी कन् प्रत्यय होतो, परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी सज्ञा असला पाहिजे उदा०—पिष्टक

१—(सू. १४८) व्रीहे शब्दाहून विकार या अर्थी मयट् प्रत्यय होतो, पुरोडाश अथे गम्यमान असताना. उदा०—व्रीहमय पुरोडाश.

१—(सू. १४९) तिल आणि यव या शब्दाहून विकार अर्थी मयट् प्रत्यय होतो सज्ञा नसताना उदा०—तिलमयम्, यवमयम्

१—(सू. १५०) दोन अच् असलेल्या प्रातिपदिकाहून विकार या अर्थी आणि ते प्रातिपदिक प्राणिवाचक वगैरे असेल तर त्याहून अवयव या अर्थीही वेदामध्ये मयट् प्रत्यय होतो उदा०—पणमयी जुहू.

१—(सू. १५१) न्द्वस्व उकार ज्यामध्ये आहे असे शब्द आणि यध्वे व विल्वे हे शब्द याहून पूर्वसुत्राने प्राप्त झालेला मयट् प्रत्यय होत नाही उदा०—मौज शिख्यम्, बाधी रज्जु. बेल्व यूप.

विकार व अवयव हे पुनः विकार व अवयव यांनी युक्त असल्यामुळे त्या दुवण्या विकार व अवयव या अर्थी मयट् प्रत्यय प्राप्त होतो; आणि तेथे अच् प्रत्ययच व्हावा हे इष्ट आहे.

१—(सू. १५२) तालादि गणातील शब्दाहून विकार अर्थी आणि त्यातील प्राणिवाचक वगैरे शब्दाहून अवयव अर्थीही अण् प्रत्यय होतो उदा०—ताल धनु, नार्दिणम्.

१—(सू. १५३) सुवर्णवाचक शब्दाहून त्याचा परिणामरूपा विकार या अर्थी अण् प्रत्यय होतो उदा०—हाटक. निष्क.

१—(सू. १५४) प्राणिवाचक शब्दाहून आणि रजतादि गणातील ओषाधिपशुवाचक शब्दाहून विकार व अवयव या अर्थी आणि रजतादि गणातील इतर शब्दाहून विकार या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—कापोतम्, राजतम्, औदुम्बरम्.

१—(सू. १५५) विकार व अवयव या अर्थी केलेला व ज्याला अकार इत्सङ्ग जेवढा आहे असा जो प्रत्यय तदन्त शब्दाहून यथायोग्य विकार व अवयव या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—देवदारवस्व विकार अवयव वा देवदारवम्.

२—प्रथम विकार व प्रथम अवयव या अर्थी जित् प्रत्यय केला असेल तेथे आदि वृद्धि (७।२।११७) झाल्यामुळे तो जित्-प्रत्ययान्त शब्द वृद्धवक् (१।१।७३) होतो. म्हणून त्याहून मयट् प्रत्यय (४।३।४४) प्राप्त होतो.

त्वान्मयद् प्राप्नोति । इष्यते चाब्वेव स्यादिति तच्चान्तरेण यन्न न सिध्यतीति मयदप्रति-
षेधार्थं वितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम् ।
एवमर्थमिदमुच्यते ॥

न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो
विकारे च प्रकृतिशब्दस्तस्मान्मयड-
भावः ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ।
दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः । तद्यथा । पूर्वे-
पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् ।
घृतं भुक्तम् । शुक्रः, नीलः, कृष्ण इति ।

ही इष्ट गोष्ठ साधण्याकरितां कांहीं तरी यत्न
केल्याशिवाय ती सिद्धीला जाणार नाही.
म्हणून तेथे मयद् प्रत्यय न होण्याकरितां
अितश्च तत्प्रत्ययात् या प्रकृत सूत्रानें अञ् प्रत्यय
सांगितला आहे. अशाकरितां हे सूत्र केले आहे.
(वा. २) हा प्रकृत सूत्राचा उपयोग बरोबर
दिसत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं समुदायवाचक शब्द
अवयव या अर्थीही उपयोगांत आलेला दिसतो.
उदा० पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तम्,
घृतं भुक्तम्; शुक्रः, नीलः, कृष्णः. त्याप्रमाणेच
प्रकृतिवाचक शब्द हा विकार या अर्थीही
उपयोगांत आलेला दिसतो. उदा० शालीन्
भुङ्क्ते मुद्गैः. येथे मुगाच्या उसळीबरोबर भात
खातो असा अर्थ आहे. तेव्हां मूल शब्दच
प्रथम विकार व प्रथम अवयव या अर्थी

३—येथे पञ्चाल वगैरे शब्द पञ्चाल वगैरेचा तो तो
भाग वा अर्थी उपयोगांत आले आहेत.

४—येथे शालि शब्द हा शालींचा विकार भात
या अर्थी उपयोगांत आलेला आहे तसाच मुद्ग शब्दही
होय.

५—देवदारूच्या विकाराचा विकार या अर्थी
देवदारव असे रूप होतें. त्यांतील प्रथम विकार या
अर्थी देवदारु शब्दाहून ओरञ् (४।३।१३९) यांन
अन् प्रत्यय व इदि (४।२।१७) होऊन देवदारव

विकारे च प्रकृतिशब्दः । विकारे च प्रकृ-
तिशब्दो दृश्यते । तद्यथा । शालीन्भुङ्क्ते
मुद्गैः । शालिविकारं मुद्गविकारेणेति ।
तस्मान्मयडभावः । तस्मान्मयडतो न
भविष्यति ॥ नैतद्विवंदामहेऽवयवे समदा-
यशब्दोऽस्ति नास्तीति विकारे वा प्रकृति-
शब्द इति । किं तर्हि । विकारावयवश-
ब्दोऽपि त्वस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ।
विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न

तेनानभिधानात् ॥ ३ ॥

विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्तन्न ।

वापरला म्हणजे जित् प्रत्यय नसल्यामुळे त्याहून
मयद् प्रत्यय होणार नाही.

पण समुदायवाचक शब्द अवयव या अर्थी
उपयोगांत येतो कीं नाही तसेंच प्रकृति-
वाचक शब्द विकार या अर्थी उपयोगांत
येतो कीं नाही याबद्दल आम्ही कांहीं मुळींच
वाद करीत नाही. त्याचा तसा उपयोग खुशाल
करा. परंतु तसा उपयोग न करतां विकार
व अवयव या अर्थी प्रत्यय करूनही शब्द
तयार होतोच. त्याहून मयद् प्रत्यय होऊं
लागेल ना ?

(वा. ३) ' प्रथम विकार व अवयव या
अर्थी प्रत्यय करून सिद्ध झालेल्या शब्दाहून
त्याचा पुनः विकार व अवयव या अर्थी मयद्
होऊं लागेल ' असें म्हणणें असेल तर तसा तो
प्रत्यय होणार नाही.

काय कारण ?

असा शब्द होतो. याला वृद्धसंज्ञा (१।१।७३)
असल्यामुळे मयद् प्रत्यय (४।३।१४४) दुसरा विकार
या अर्थी प्राप्त होतो, त्याचा वाध करून प्रकृत सूत्रानें
अञ् प्रत्यय होतो. आतां प्रथम विकार या अर्थी प्रत्यय न
करतां देवदारु शब्दच घेतला तर त्याला वृद्धसंज्ञा
नसल्यामुळे त्याहून मयद् प्रत्ययाची प्राप्ति नाही. तेव्हां
त्याहून ओरञ् यांन अञ् प्रत्यय होऊन त्या पक्षां
प्रत्ययानेंच देवदारव शब्दापासून विकाराचा विकार
या अर्थाचा बोध होतो.

किं कारणम् । तेनानभिधानात् । न हि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चावश्यमनाभिधानमाश्रयितव्यम् ।

अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयट्प्रसङ्गः ॥४॥

अभिधाने हि सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रसङ्ग्येत । यैवस्य विकार इति ॥

तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

कारण असें की त्या अर्थाच्या प्रत्ययाचें अभिधानच आहे प्रथम विकार व अवयव या अर्थी प्रत्यय करून पुन त्याच्या पुढें विकार व अवयव या अर्थी केलेल्या प्रत्ययानें कोठेही अर्थ दाखविला जात नाही. तेव्हा अर्थातच तशा ठिकाणी प्रत्ययाची उत्पत्ति होणार नाही आणि अनभिधानामुळे तसा प्रत्यय होत नाही ही गोष्ट तर अवश्य मानलीच पाहिजे.

(वा. ४) जर विकार व अवयव या अर्थी प्रत्यय करून त्याच्या पुढें पुन त्या अर्थी केलेल्या प्रत्ययानें अर्थाचें अभिधान होईल तर अत् प्रत्ययाशिवाय इतर ठिकाणीही मयट् प्रत्यय होऊ लागेल उदा० यैवस्य विकार

(वा. ५) तेव्हा विकार व अवयव या अर्थी प्रत्यय केल्यानंतर पुढें त्या प्रत्ययान्ताहून विकार व अवयव या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् होतो असें म्हणावें

पण तसा लुक् सांगितला तर गौमय भस्म द्रौवय मानम्, व कापित्य रस येथेही मयट्

६—कापित्य यथ प्रथम विकार फल अशी विवक्षा करून केलेल्या अञ् प्रत्ययाचा ' फले लुक् ' (४।३।१६३) यानें लुक् झाला आहे

७—उच्च शब्दाहून वञ् प्रत्यय (४।३।१५७) व त्याहून पुढें प्रकृत सूत्रानें अञ् प्रत्यय होत असतो तेथे आता मयट् प्रत्यय होऊन त्याचा प्रकृत वार्तिकानें लुक् झाला आहे

तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्य ॥ यदि लुगुच्यते कथं गौमयं भस्म द्रौवय मानम् कापित्यो रस इति । अन्यत्र गोमयाद्द्रव्यात् फलाच्च लुग्वक्तव्य. ॥ इह तर्हि औष्ठीकी अबन्तादितीकारो न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । औष्ठीकेत्येव भवितव्यम् । एवं हि सोनागा पठन्ति बुवश्चाञ्कृतप्रसङ्ग इति ॥ इह तर्हि पालाशी समिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेव

प्रत्ययान्त (४।३।१६५) वय-प्रत्ययान्त (४।३।१६२) आणि अञ् प्रत्ययान्त (४।३।१४०) याहून पुढें विकार या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् होऊ लागेल.

गौमय द्रुम्य आणि फल या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाशिवाय इतर अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् होतो असें म्हणावें.

तरी पण औष्ठीकी येथें अञ्-प्रत्ययान्ताहून स्त्रीलिंगी सांगितलेला ईकार प्रत्यय (४।३।१५) होणार नाही

ईकार प्रत्यय होणार नाही हा दोष नव्हे उलट तसें इष्टच आहे. औष्ठीका असें दाट् प्रत्ययान्तच रूप झालें पाहिजे. कारण, वञ् प्रत्ययान्ताहून अण् प्रत्यय केला असता तेथें स्त्रीलिंगी डीप् प्रत्यय होऊ लागेल असा सोनाग वैयाकरणानीं टिड्ढाणञ्० या सूत्रावर दोषच दाखविला आहे

तर मग औष्ठीका येथें स्त्रीलिंगी ईकार हा प्रत्यय नको असला तरी पालाशी समित् येथें तो पाहिजे, पण तो अनुपसर्जन अञ् प्रत्ययान्ताहून सांगितला असल्यामुळे होणार नाही.

८—पालाश शब्दाहून अञ् प्रत्यय (४।३।१४१) व त्याहून पुढें प्रकृत सूत्रानें अञ् प्रत्यय होत असतो तेथे अता मयट् प्रत्यय होऊन त्याचा प्रकृत वार्तिकानें लुक् झाला आहे पहिला अञ् प्रत्यय शिक्क आहे, पण तो मयट् प्रत्ययाच्या अघाला उपसर्जन म्हणजे विशेषण झाला आहे म्हणून ईकार होणार नाही

मन्व्योऽनुपसर्जनमिति । अन्वन्तादनुपस-
र्जनादित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् ।
इह हि दोषः स्यात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता
मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृ-
त्स्ना ब्राह्मणीति । अणन्तादितीकारः प्रस-
ज्येत ॥ तस्मादस्तु न तेनानभिधानादि-
त्येव ॥ इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणि-
शब्दो नोपपद्यते । नैप दोषः । इदं तावद-
यं प्रष्टव्यः । अथ योऽसावाद्यः कपोतः

संलोमकः सपक्षो न च संप्रति प्राणिनि
कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्तत इति । अथ
मतमेतत्प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीती-
हापि न दोषो भवति ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४।३।१५६ ॥

कथमिदं विज्ञायते । क्रीते ये प्रत्यया
विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावय-
वयोरिति । आहोस्वित्परिमाणात्क्रीते
ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावय-

येथें 'अञ् जो अनुपसर्जन' असा अर्थ
असतांना ईकार झाला नाही तर न होऊं दे,
अञ्-प्रत्ययान्त जें अनुपसर्जन असा अर्थ करूं
म्हणजे होईल.

तसा अर्थ करणें शक्य नाही. कारण तसा
अर्थ केला तर काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा
काशकृत्स्नी, तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी.
येथें अण्-प्रत्ययान्त अनुपसर्जन असल्यामुळें
ईकार प्रत्यय होऊं लागेल असा दोष येतो.
तेव्हां लुक् सांगणें (वा. ५) बरें नव्हे. तर
'न तेनानभिधानात्' (वा. ३) असें अन-
भिधान मानणें हेंच असूं दे.

तर मग कपोतः रसः येथें मांसवाचक
कपोत शब्द हा प्राणिशब्द होत नाही.

हा दोष येत नाही. येथें अगोदर या शंका
घेणाऱ्याला असें विचारार्थ कीं जो हा लव

पंख वगैरे सर्व अवयवांनीं युक्त संबंद कपोत
पक्षी, फक्त हल्लीं जिवंत मात्र नाही, त्या
प्रेतरूपी कपोताला लोकामध्ये कपोत असा
प्राणिशब्द कसा बरें दिला जातो ? आतां
'विकारामध्ये प्रकृतीचा संबंध असल्यामुळें
त्या विकाराला प्रकृति शब्द लावतां येतो'
असेंच जर मत असेल तर येथेंही दोष येत
नाहीं.

(सू. १५६) या सूत्राचा अर्थ कसा
समजावयाचा 'कौणत्याही शब्दाहून क्रीत या
अर्थीं जे प्रत्यय होतात ते प्रत्यय परिमाणवा-
चक शब्दाहून विकार व अवयव या अर्थीं
होतात' असा अर्थ आहे किंवा 'परिमाणवा-
चक शब्दाहून क्रीत या अर्थीं जे प्रत्यय होतात
ते प्रत्यय कौणत्याही शब्दाहून विकार व अव-
यव या अर्थीं होतात' असा अर्थ आहे?

९—येथें प्रोक्ता या अर्थीं केलेला अण् प्रत्यय
शिष्टक आहे. पुढील अर्थीं या अर्थीं केलेल्या अण्
प्रत्ययाचा उद् (४।३।६४) झाल्यामुळे तो अर्थ
मागील अण्-प्रत्ययान्ताला ओलटा आहे. आणि तो
अर्थ अनुपसर्जन आहे.

१०—विकाराचा विकार व अवयवाचा अवयव या
अर्थीं दोन प्रत्यय अनभिधानामुळे कोंढेंही होत नाहीं,
तर प्रथम विकार व अवयव या अर्थीं मूळ शब्दच
पेऊन पुढे एकच प्रत्यय करून हेंच साधवयाचा. नसें
कपोतः रसः येथें कपोताचा प्रथम विकार मांस आणि
त्या मांसाचा विकार रस या अर्थीं दोन प्रत्यय न

करतां कपोत शब्दच 'त्याचें मांस या अर्थाचा पेऊन
पुढें एकच अण् प्रत्यय (४।३।१५४) करावयाचा;
पण मांस या अर्थाचा कपोत शब्द प्राणिमाचक शब्द
नव्हे म्हणून त्याहून अण् प्रत्यय शोणार नाही.

१—(सू. १५६) ज्या परिमाणवाचक शब्दाहून
क्रीत या अर्थीं जो प्रत्यय होतो (५।१।१८-३७)
तोच प्रत्यय त्याच परिमाणवाचक शब्दाहून विकार
अर्थीं होतो. उदा०—निधेयम् नन्तं नैधिकम्, निधेय
विकारः नैधिकः (५।१।२१). अनेक क्रीतः मूलः,
शक्तिः.

वयोरिति । किं चातः । यदि विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परि-
माणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्ययमात्रं
प्राप्नोति । अथ विज्ञायते परिमाणात्क्रीते
ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावय-
वयोरिति प्रकृतिमात्रात्प्राप्नुवन्ति । तस्मात्
क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च ॥ १ ॥

अङ्गं च क्रीतवदिति वक्तव्यम् ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रीतव-
दिति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च
याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन
क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्य-
स्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयव-

योर्भवन्ति ततोऽमी क्रीतवत्कृताः स्युः ।
अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं
वा स्यान्नामी क्रीतवत्कृताः स्युः ॥ १ ॥

अणो वृद्धान्मयद् ॥ २ ॥
अणो वृद्धान्मयडित्येतद्भवति विप्रति-
पेधेन । अणो ऽवकाशः । तित्तिडीक
तैत्तिडीकम् । मयटोऽवकाशः । काष्ठमयम् ।
इहोभय प्राप्नोति । शाकमयम् ॥

ओरजोऽनुदात्तादेरञश्च ॥ ३ ॥

ओरजोऽनुदात्तादेरञश्च मयड् भवति
विप्रतिपेधेन । ओरजोऽवकाशः । अरड्
आरड्वम् । मयः स एव । इहोभय
प्राप्नोति । दारुमयम् ॥ अनुदात्तादेरञ्च

या दोन अर्थोमध्ये फरक काय ?

‘कोणत्याही शब्दाहून क्रीत या अर्थी जे
प्रत्यय होतात ते प्रत्यय परिमाणवाचक शब्दा-
हून विकार व अवयव या अर्थी होतात’ असा
अर्थ असेल तर सगळेच प्रत्यय होऊ लागतील.
आतां ‘परिमाणवाचक शब्दाहून क्रीत या
अर्थी जे प्रत्यय होतात ते प्रत्यय कोणत्याही
शब्दाहून विकार व अवयव या अर्थी होतात’
असा अर्थ असेल तर सगळ्याच शब्दाहून ते
प्रत्यय होऊ लागतील. तेव्हा—

(वा. १) परिमाणवाचक शब्दाहून क्रीत
या अर्थी प्रत्यय होताना जे तेथे पूर्वीचें अग
असतें तसेंच विकार व अवयव या अर्थीही होतें
असे म्हणावें.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण क्रीतवत् हा
यति प्रत्ययाचा निर्देश आहे तेव्हा ज्या परि-
माणवाचक शब्दाहून जें निमित्त असताना जे
प्रत्यय क्रीत या अर्थी होतात त्याच शब्दाहून
तेंच निमित्त असताना तेच प्रत्यय विकार व
अवयव या अर्थी केले तर ते क्रीत या अर्थाप्रमाणें
बरोबर केले असें होईल, आणि जर वाटेल त्या

शब्दाहून केले तर किंवा वाटेल ते प्रत्यय केले
तर ते क्रीत या अर्थाप्रमाणें बरोबर केले असें
होणार नाही.

(वा. २) अणू प्रत्ययापेक्षा वृद्धसंस्कृ
शब्दाहून सांगितलेला मयद् प्रत्यय विप्रतिपेधानें
होतो. ‘तित्तिडीक’ शब्दाहून अणू प्रत्यय
(४।३।१३७) होऊन तैत्तिडीकम् असें रूप
होतें, तेथें अणू प्रत्ययाला अवकाश आहे,
व काष्ठमयम् येथें मयद् प्रत्ययाला (४।३।
१४४) अवकाश आहे, पण शाकमयम्
येथें दोघाची प्राप्ति येते, तेव्हा तेथें विप्रति-
पेधानें मयद् प्रत्यय होतो.

(वा. ३) उवर्णान्ताहून सांगितलेला अञ्
प्रत्यय (४।३।१३९) आणि अनुदात्तादि
शब्दाहून सांगितलेला अञ् प्रत्यय (४।३।
१४०) या दोहोपेक्षाही मयद् प्रत्यय विप्रति-
पेधानें होतो. अरड् शब्दाहून अञ् प्रत्यय होऊन
आरड्वम् असें रूप होतें. तेथें उवर्णान्ताहून
सांगितलेल्या अञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे.
मयद् प्रत्ययाला अवकाश दाखविताच आहे.
पण दारुमयम् येथें दारु शब्दाहून दोघाची
प्राप्ति येते, तेथें विप्रतिपेधानें मयद् होतो. तसेंच

त्यस्यावकाशः । कौवलम् । जरद्वृक्ष
द्वृक्षम् ॥ मयटः स एव । इहोभयं
तेति । आम्रमयम् ॥

मयटः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

मयटः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ।

यन्वोऽवकाशः । गृध्र गार्ध्रम् । मयटः स

। इहोभयं प्राप्नोति । चापम् भासम् ।

यञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

वानवकाशत्वादपवादो मयट् ॥ ५ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिषेधो योऽयमन्वो
तश्च । किं कारणम् । अनवकाशत्वा-

दपवादो मयट् । अनवकाशो मयट् साव-
काशमन्वं वाधिष्यते । स कथमनवकाशः ।
यद्यनुवर्तन्ते शैपिकाः । अथ निवृत्ताः
शैपिका वृद्धभाद्युदात्तं मयटोऽवकाशः ॥

प्राण्यञश्च ॥ ६ ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं
मयटः प्राण्यञश्च । किं कारणम् । अन-
वकाशत्वादपवादो मयडित्येव । अन-
वकाशो मयट् । स यथैवौरवमनुदात्ता-
देरन्वं च बाधत एवं प्राण्यञमपि
बाधेत ॥

ल व जरद्वृक्ष या शब्दाह्न अञ् प्रत्यय
न कौवलम् व जारद्वृक्षम् अर्शी रूपे होतात.

अनुदात्तादि शब्दाह्न सांगितलेल्या अञ्
याला अवकाश आहे; मयट् प्रत्ययाला
काश पूर्वी दाखविलाच आहे. पण आम्र-
म् येथे दोघांची प्राप्ति येते. तेथे विप्रति-
न मयट् प्रत्यय होतो.

(वा. ४) मयट् प्रत्ययापेक्षां प्राणिवाचक
दाह्न अञ् प्रत्यय (४।३।१५४) विप्रति-
न होतो. गृध्र शब्दाह्न अञ् प्रत्यय होऊन
ध्रम् असे रूप होतें. तेथे प्राणिवाचक शब्दाह्न
गितलेल्या अञ् प्रत्ययाला अवकाश आहे.
तद् प्रत्ययाला अवकाश पूर्वी दाखविलाच
हे. पण चापम्, व भासम् येथे दोघांची
ति येते. तेथे प्राणिवाचक शब्दाह्न सांगित-
ञ अञ् प्रत्यय विप्रतिषेधाने होतो.

(वा. ५) येथे जो हा अञ् प्रत्ययापेक्षां
तद् प्रत्यय विप्रतिषेधाने होतो असा विप्रति-
सांगितला आहे (वा. ३) तो बरोबर
ही.

काय कारण ?

कारण असे की अनवकाश हा मयट्
यय अपवादच आहे. तेव्हां सावकाश अशा
ञ् प्रत्ययाचा अनवकाश मयट् प्रत्यय

अपवादत्वास्तवच बाध करील.

पण मयट् प्रत्यय हा अनवकाश कसा बरे ? जर
विकार व अवयव या अर्थी शैपिक प्रत्यय प्राप्त
होत असतील तर मयट् प्रत्ययाच्या विषयामध्ये
सर्वत्र छ प्रत्यय (४।२।११४) प्राप्त होत
असल्यामुळे मयट् प्रत्यय अनवकाश होईल.
पण विकार व अवयव या अर्थी शैपिक प्रत्यय
होत नाहीतच म्हणून वृद्धसंज्ञक आयुदात्त
शब्दाचे ठिकाणी मयट् प्रत्ययाला अवकाश
आहेच.

(वा. ६) तसाच प्राणिवाचक शब्दाह्न
सांगितलेला अञ् प्रत्यय मयट् प्रत्ययापेक्षा
विप्रतिषेधाने होतो असा जो मयट् आणि
प्राणिवाचक शब्दाह्न होणारा अञ् यांचा
विप्रतिषेध सांगितला आहे (वा. ४) तोही
बरोबर नाही.

काय कारण ?

मयट् प्रत्यय हा अनवकाशत्वास्तव अपवाद
आहे हेंच कारण होय. तेव्हां तो मयट् प्रत्यय
जसा उवर्णान्ताह्न अञ् प्रत्ययाचा आणि
अनुदात्तादि शब्दाह्न सांगितलेल्या अञ्
प्रत्ययाचा बाध करतो तसा प्राणिवाचक शब्दा-
ह्न सांगितलेल्या अञ् प्रत्ययाचाही बाध
करीलच.

तस्मान्मयद्विधाने प्राणिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तस्मान्मयद्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वोन्विधीन् बाधन्त इत्येवमयं मयडोरवमनुदात्तादेरव च बाधिष्यते प्राण्यव न बाधिष्यते ॥ यद्येतदस्ति मध्येऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति मानुवृत्त-
ञ्शैपिकाः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्वि-
धीन् बाधन्त इत्येवमयमणव बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते ॥

(वा. ७) तेव्हा प्राणिवाचकाहून मयट् प्रत्यय होत नाही असा निषेध मयट् प्रत्यय सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये सांगला.

तर मग तसा निषेध सांगितला पाहिजे.
। सांगण्यास नको. कारण 'मध्ये पठित अपवाद हे पूर्वपठित विधीचाच बाध करतात' या न्यायाने हा मयट् प्रत्यय (४।३।१४४) पूर्वपठित अशा उवर्णान्ताहून सांगितलेल्या अन् प्रत्ययाचा (४।३।१३९) आणि अनुदात्तादि शब्दाहून सांगितलेल्या अन् प्रत्ययाचाच (४।३।१४०) बाध करील; प्राणिवाचकाहून सांगितलेल्या अन् प्रत्ययाचा (४।३।१५४) बाध करणार नाही.

। आतां जर 'मध्ये पठित अपवाद हे पूर्व विधीचाच बाध करतात' व 'पूर्वपठित अपवाद हे जवळच्या विधीचाच बाध करतात' असे न्यायच आहेत तर विकार व अयय या अर्थाशी शैपिक प्रत्ययाचा संबंध कराव्यास नको. 'पूर्वपठित अपवाद जवळच्याच विधीचा बाध करतात' या न्यायाने हा अन् प्रत्यय अन् प्रत्ययाचाच बाध करील मयट् प्रत्ययाचा बाध करणार नाही.

(वा. ८) अनुदात्तादि शब्दाहून सांगितलेल्या अन् प्रत्ययापेक्षा प्राणिवाचक शब्दाहून

अनुदात्तादेरवः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन ॥ ८ ॥

अनुदात्तादेरवः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन । अनुदात्तादेरञ्भवतीत्यस्यावकाशः । जरदृक्ष जारदृक्षम् । प्राण्यवः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कपोत कापोतम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥ कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा । सापवादकः स विधिरयं पुनर्निरपवादकः । यदि तेन स्यादिह न स्यात् । श्वाविधो विकारः शौवाविधम् ॥

सांगितलेला अन् प्रत्यय विप्रतिषेधाने होतो; जरदृक्ष या अन्तोदात्त शब्दाहून अन् प्रत्यय होऊन जारदृक्षम् असे रूप होतें. तेथे अनुदात्तादि शब्दाहून सांगितलेल्या अन् प्रत्ययाला (४।३।१४०) अवकाश आहे. प्राणिवाचक शब्दाहून सांगितलेल्या अन् प्रत्ययाला (४।३।१५४) गाभ्रम् हा अवकाश पूर्वी दाखविलाच आहे. पण कपोत शब्दाहून अन् प्रत्यय होऊन कापोतम् असे रूप होतें तेथे दोषाची प्राप्ति येते. तेथे प्राणिवाचक शब्दाहून सांगितलेला अन् प्रत्यय विप्रतिषेधाने होतो.

पण काय हो, त्याने अन् प्रत्यय साला काय आणि ह्याने साला काय, दोहोंत काय बरे विशेष आहे !

विशेष असा आहे कीं अनुदात्तादि शब्दाहून सांगितलेल्या त्या अन् प्रत्ययाला अपवाद आहेत. आणि प्राणिवाचक शब्दाहून सांगितलेल्या हा अन् प्रत्ययाला अपवाद नाहीत. तेव्हा प्राणिवाचक अशा अनुदात्तादि शब्दाहून जर त्यानेच अन् प्रत्यय केला तर श्वाविध विकारः शौवाविधम् येथे त्याने अन् प्रत्यय होणार नाही.

१—मार्त पृष्ठ २५९ प १५ परा.

१—यान् विभक्तिवि शक्ति, पुरस्तात्ता अन्त्याणां दत्तं (४।३।१११) इति अर्थ. येथे त्या अन्

प्रत्ययाचा बाध करून मयट् प्रत्यय प्रत्यय होत आहे. तेव्हा त्या मयट् प्रत्ययाचा बाध करून प्राणिवाचक शब्दाहून सांगितलेला हा अन् प्रत्यय होतो.

[उष्ठाद् वुञ् ॥ ४ । ३ । १५७ ।
उमोर्णयोर्वा ॥ ४ । ३ । १५८ ॥

एण्यां ढञ् ॥ ४ । ३ । १५९ ॥
गोपयंसोर्यत् ॥ ४ । ३ । १६० ॥

द्रोश्च ॥ ४ । ३ । १६१ ॥
माने वयः ॥ ४ । ३ । १६२ ॥]

फले लृक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

फले लुग्वचनानर्थक्यं
प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १॥

फले लुग्वचनेनमनर्थकम् । किं कारणम् ।
प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः
फले वर्तते ॥ एकान्तदर्शनात्प्राप्नोति ।

एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वक्षे

लुग्वचनम् ॥ २ ॥

एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद् वृक्ष लुग्व-
क्तव्यः । वृक्षाऽपि हि फलैकान्तः ॥

[वृक्षादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १६४ ॥

जम्बवा वा ॥ ४ । ३ । १६५ ॥]

(सू. १६३ वा. १) विकार किंवा
अवयव जर फल असेल तर त्याचा जो
हा लृक् सांगितला आहे तो व्यर्थ आहे.

काय कारण ?

कारण असे की, आमलक हा फलविशेष
अर्थाचा स्वतंत्रच शब्द आहे.

पण वृक्षविशेषवाचक आमलकी शब्दा-
हून प्रत्यय करूनच फल या अर्थी आमलक
शब्द साधलेला असावा, कारण त्या फलाचा
त्या वृक्षाशी संबंध नित्य दिसतो.

(वा. २) नित्य-संबंध दृष्टीस पडतो
म्हणून आमलक हा फल या अर्थाचा
शब्द स्वतंत्र नाही असे म्हणावे लागते असे
असेल तर उलट वृक्षविशेष या अर्थाचा
आमलकी शब्द स्वतंत्र नाही, तर फल या
अर्थाच्या आमलक शब्दाहून 'तें फल ज्यांचें
आहे' या अर्थी प्रत्यय करून त्याचा लृक्
सांगावा, म्हणजे त्याचा वृक्ष हा अर्थ होईल.
कारण जसा त्या फलाचा वृक्षाशी संबंध नित्य
आहे तसा त्या वृक्षाचाही फलाशी संबंध नित्य
आहे.

१—(सू. १५७) उष्ट्र शब्दाहून विकार व
अवयव या अर्थी वुञ् प्रत्यय होतो. उदा०—उष्ट्रस्य
विकारः अवयवः औष्ट्रः.

१—(सू. १५८) उमा व ऊर्णा या शब्दांहून
वरील अर्थी वुञ् प्रत्यय विकल्पाने होतो. उदा०—
ओमरुम् ओमम् ; और्णिकम्, और्णम्.

१—(सू. १५९) एण्यां शब्दाहून वरील अर्थी
ढञ् प्रत्यय होतो. उदा०—एण्येयम् मांसम्.

१—(सू. १६०) गो आणि पयस् या शब्दांहून
वरील अर्थी यव प्रत्यय होतो. उदा०—गव्यं, पयस्यम्.

१—(सू. १६१) द्रु शब्दाहून वरील अर्थी
यव प्रत्यय होतो. उदा०—द्रव्यम्.

१—(सू. १६२) द्रु शब्दाहून त्याचा परिमाण

रूपी विकार या अर्थी वय प्रत्यय होतो. उदा०—
द्रुवयम् (लांकडो माप).

१—(सू. १६३) विकार किंवा अवयव जर फल
असेल तर त्या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लृक् होतो.
उदा०—कुवले, वदरम्.

१—(सू. १६४) वृक्षादि गणांतील शब्दांहून
फलरूपी विकार या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—
वृक्षाक्षम्. हा अण् प्रत्यय मुद्दाम सांगितला आहे म्हणून
त्याचा लृक् होत नाही.

१—(सू. १६५) जम्बु शब्दाहून फलरूपी
विकार या अर्थी अण् प्रत्यय विकल्पाने होतो.
उदा०—जम्बवाः फले जाम्बवम्. एकदां अण् प्रत्यय
(४।३।१३९) होतो आणि त्याचा लृक् होतो. उदा०
जम्बु.

लुप् च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

लुप्करणे फलपाकशुषामुप-

संख्यानम् ॥ १ ॥

लुप्करणे, फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्रीह्यः यवाः मापाः मुद्गाः तिलाः ॥

पुष्पमूलेषु च बहुलम् ॥ २ ॥

पुष्पमूलेषु च बहुलं लुब्धक्तव्यः । मल्लिका करवीरम् विसम् मृणालम् । न

च भवति । पाटलानि मूलानि ॥

[हरीतक्यादिभ्यश्च

॥ ४ । ३ । १६७ ॥

कंसीयपरशब्दायेर्यञ्जौ लुक् च ॥ ४ । ३ । १६८ ॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

(सू. १६६ वा. १) फलाच्चा परिपाक ज्ञाला असताना शुष्क होणान्या ज्या औषधी तद्वाचक शब्दाहून फलरूपी विकार या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुप् होतो असें या लुप्-प्रकरणामध्ये उपसंख्यान करावे. उदा० ग्रीह्यः, यवाः, मापाः, मुद्गाः, तिलाः.

विकार किंवा अवयव जर पुष्प किंवा मूल असेल तर त्या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा बाहुल्येकरून लुप् होतो असें म्हणावे. उदा०

१—(सू. १६६) जम्बू शब्दाहून फलरूपी विकार या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा एकदा लुप् होतो. उदा०—जम्बाः फल जम्बू येथे युक्तवाव (१।२।५१) झाला आहे.

२—येथे पाटलि शब्दाहून अण् प्रत्यय (४।३। १३६) झाला आहे.

१—(सू. १६७) हरीतकी वर्गेरे शब्दाहून फलरूपी विकार या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुप् होतो. उदा०—हरीतक्याः फलानि हरीतक्य.. येथे युक्तवावाकाने (१।२।५१) फक्त छालिग झाले आहे

मल्लिकायाः पुष्प मल्लिका. करवीरस्य पुष्प करवीरम् विसस्य मूलं विसम्, तसेंच मृणालम्. बहुलम् असें म्हटलें असल्यामुळे काहीं ठिकणीं लुप् होत नाही. उदा० पाटलानि मूलानि.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतञ्जलि कधीनी रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या चवथ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादातील दुसरे आह्निक समाप्त झालें व पादही समाप्त झाला.

१—(सू. १६८) कंसीय हा छ-प्रत्ययान्त शब्द (५।१।५) आणि परशब्द हा यत्-प्रत्ययान्त (५।१।२) शब्द याहून विकार या अर्थी यञ् व ञ् हे प्रत्यय कमाने होतात; आणि त्या प्रत्ययाकरीबर त्या कंसीय व परशब्द या शब्दातील छ प्रत्यय आणि यत् प्रत्यय याचा लुक् होतो. उदा०—कमाय हितम् कंसीयम्, कंसीयस्य विकार कास्यम् परशब्दे हित परशब्दम्, परशब्दस्य विकार पारशब्द.

अ. ४ पा. ३ आ. २ समाप्त, व पादही समाप्त

प्राग्वहेतेष्टक् ॥ ४ । ४ । १ ॥

ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । माशब्दिकः नैत्यश-
ब्दिकः कार्यशब्दिकः ॥

आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ २ ॥

आहौ प्रभूतादिभ्यष्ट्वक्तव्यः । प्रभूत-
माह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ॥

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ ३ ॥

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यष्ट्वक्तव्यः ।

(सू. १ वा. १) मा वगैरे शब्दाहून
'ते सांगतो' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो
असें ठक् प्रत्ययाच्या प्रकरणामध्ये उपसंख्यान
करावे. उदा० मा शब्दम् आह माशब्दिकः,
नित्यनैत्यशब्दिकः, कार्यशब्दिकः.

(वा. २) प्रभूत वगैरे शब्दाहून 'तसें
सांगतो' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो असें
म्हणावे. उदा० प्रभूतम् आह प्राभूतिकः,
पार्याप्तिकः.

१—(सू. १) हे अधिकार-सूत्र आहे. 'वहति'
हा अय (४।४।७६) पुढे सांगितला आहे. त्याच्या
पूर्वीचे ते अर्थ निदिष्ट केले आहेत त्या अर्थी ठक्
प्रत्यय होतो. उदा०—अक्षे दीव्यति आक्षिकः इत्यादि.
प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८३) या अण् प्रत्ययाचो
मर्यादा येथे पूर्ण झाली.

२—'शब्द कर्तुं नक्तो' असे सांगणारा 'माश-
ब्दिक' होय. शब्द नित्य आहे असे सांगणारा 'वैया-
करण' नैत्यशब्दिक' होय. शब्द हा कार्य आहे असें
सांगणारा 'नैयायिक' कार्यशब्दिक' होय.

१—(सू. २) प्रातिपदिकाहून त्या साधनानें
खेळतो, त्या साधनानें खानो, त्या साधनानें जिंकतो
आणि त्या साधनानें जिंकलेला वस्तु या अर्थी ठक्
प्रत्यय होतो. उदा०—अक्षे दीव्यति आक्षिकः, अक्षया
खनति आक्षिकः, अक्षेययति आक्षिकः, अक्षेयिनम्
आक्षिकम्.

सौत्नातिकः सौखरात्रिकः सौखशायिकः ॥

गच्छतो परदारादिभ्यः ॥ ४ ॥

गच्छतौ परदारादिभ्यष्ट्वक्तव्यः ।

पारदारिकः गौस्तत्पिकः ॥

[तेन दीव्यति खनति जयति

जितम् ॥ ४ । ४ । २ ॥

संस्कृतम् ॥ ४ । ४ । ३ ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ । ४ । ४ ॥

तरति ॥ ४ । ४ । ५ ॥

गोपुच्छाड्क् ॥ ४ । ४ । ६ ॥

नौद्येचष्टक् ॥ ४ । ४ । ७ ॥

(वा. ३) सुस्नात वगैरे शब्दाहून
'तसा प्रश्न करतो' या अर्थी ठक् प्रत्यय
होतो असें म्हणावे. उदा० सुस्नातं पृच्छति
सौत्नातिकः.

(वा. ४) परदार वगैरे शब्दाहून
'गच्छति' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो असें
म्हणावे. उदा० परदारान् गच्छति पारदारिकः,
गुस्तत्पं गच्छति गौस्तत्पिकः.

१—(सू. ३) प्रातिपदिकाहून 'त्या संधाने
केलेले' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—दध्ना
संस्नानम् दाधिकम्.

१—(सू. ४) कुलत्थ शब्द आणि उपधेला
करार असलेला शब्द याहून 'त्या संधाने
केलेले' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—कुलत्थः संस्नानं
कौलत्थम्, तैत्तिरीयम्.

१—(सू. ५) प्रातिपदिकाहून 'त्या साधनानें
तरतो' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—उपेन
तरति औदुपिकः.

१—(सू. ६) गोपुच्छ शब्दाहून त्या साध-
नानें तरतो या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—
गोपुच्छेन तरति गोपुच्छिकः.

१—(सू. ७) गो शब्द आणि दोन नन्
असलेला शब्द याहून 'त्या साधनानें तरतो' या-
अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—नामा तरति नातिकः;
घटेन तरति घटिकः.

चरति ॥ ४।४।८ ॥

आकर्पाट्टल् ॥ ४।४।९ ॥

इह केपाचित्साहितिकं पत्व केपांचि-
त्विदर्थम् । तत्र न ज्ञायते केपा साहितिकं
पत्वं केपा पिदर्थमिति । तत्र किं न्याय्यम् ।
परिगणनं कर्तव्यम् ।

आकर्पात्पर्पादेर्भस्मादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथाक्सिसरादेः पितः पडेते ठगधिकारे ॥

[पर्पादिभ्यः ष्टन् ॥ ४।४।१० ॥

श्वगणाट्टन् च ॥ ४।४।११ ॥

वेतनादिभ्यो जीवति

॥ ४।४।१२ ॥

वस्नक्रयाविक्रयाट्टन्

॥ ४।४।१३ ॥

आयुधाच्छ च ॥ ४।४।१४ ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः

॥ ४।४।१५ ॥

भस्त्रादिभ्यः ष्टन् ॥ ४।४।१६ ॥

(सू. ९) येथे काहीं सूत्रामध्ये प्रत्यया-
ज्यळ दृष्टी पडणारा प्रकार हा प्रत्ययापैकी नसून
संधीमुळे झालेला असतो आणि काहीं
ठिकाणी प्रत्ययापैकीच इत्सञ्चक प्रकार असतो.
तेन्ना कोठे संधीने झालेला आणि कोठे
प्रत्ययाचाच इत्सञ्चक प्रकार असतो हे समजत
नाहीं.

मग त्याला काय युक्ति करावी वरें ?
परिगणन करावें. तें असे—

१—(सू. ८) प्रातिपदिकाद्धन ' चरति ' म्हणजे
' त्या साधनाने भक्षण करतो ' किंवा ' त्या साधनाने
गमन करतो ' या अर्थी ठन् प्रत्यय होतो. उदा०—
दधा चरति दाधिक, शकटेन चरति शाकटिक .

१—(सू. ९) आकर्ष शब्दाद्धन ' चरति '
या अर्थी ष्टन् प्रत्यय होतो. उदा०—आकर्षेण चरति
आकर्षिकः. आकर्षं म्हणजे कसोट्याचा धोंडा.

१—(सू. १०) पर्पादि गणातील शब्दाद्धन
' चरति ' या अर्थी ष्टन् प्रत्यय होतो उदा०—
पर्पेण चरति पर्पिक. पर्पं म्हणजे पागळ्याचे सचार
करण्याचे साधन (पागळ्याचा बगेरे).

१—(सू. ११) श्वगण शब्दाद्धन चरति या-
अर्थी ठन् आणि ठन् असे प्रत्यय होतात. उदा०—
श्वणेन चरति श्वगणिक. ठन् प्रत्यय केला तेन्ना
झोळीची बीज प्रत्यय (४।१।१५) होतो. आणि
ठन् केला त्या वेळीं झोळीची टाज प्रत्यय (४।१।१४)
होतो. श्वगणिकी, श्वगणिक.

(श्लो. १) ह्या ठक् प्रत्ययाच्या अधि-
कारामध्ये आकर्पात् ष्टल् (४।४।९)
पर्पादिभ्यः ष्टन् (४।४।१०) वस्त्रा-
दिभ्यः ष्टन् (४।४।१६) कुसीदसू-
त्रादशात् ष्टन् ष्टचौ (४।४।११) आवसथात् ष्टल्
(४।४।१३) आणि किसरादिभ्यः
ष्टन् (४।४।१५) या सहा सूत्रांनी
सांगितलेले प्रत्यय इत्सञ्चक प्रकाराने युक्त
आहेत असे समजावे.

१—(सू. १२) वेतनादि गणातील शब्दाद्धन
' तेन जीवति ' म्हणजे त्या साधनाने उपजीविका
करतो या अर्थी ठन् प्रत्यय होतो. उदा०—वेतनेन
जीवति वेतनिक कर्मकर.

१—(सू. १३) वस्त्र, क्रय, विक्रय आणि
क्रयविक्रय या शब्दाद्धन ' तेन जीवति ' या अर्थी ठन्
प्रत्यय होतो उदा०—वस्त्रेन जीवति वस्त्रिक; इत्यादि.
वस्त्रं म्हणजे किमत.

१—(सू. १४) आयुध शब्दाद्धन ' तेन जी-
वति ' या अर्थी छ आणि ठन् हे प्रत्यय होतात
उदा०—आयुधीय, आयुधिक.

१—(सू. १५) उत्सङ्गादि गणातील शब्दाद्धन
' तेन हरति ' म्हणजे त्या साधनाने दुसरीकडे
नेतो या अर्थी ठन् प्रत्यय होतो. उत्सङ्गेन हरति
औत्सङ्गिक.

१—(सू. १६) भस्त्रा बगेरे शब्दाद्धन ' तेन
हरति ' या अर्थी ष्टन् प्रत्यय होतो. उदा०—भस्त्रेण
हरति भरियक.

विभाषा विवधात् ॥ ४।४।१७॥

विवधाचेति वक्तव्यम् । वैवधिकः ॥

[अण् कुटिलिकायाः ॥ ४।४।१८॥

निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः

॥ ४।४।१९ ॥]

त्रैर्मन् नित्यम् ॥ ४।४।२० ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।

(स. १७) वीवध शब्दाद्गुणही हे प्रत्यय होतात असे म्हणावे. उदा० वीवधिकः, वैवधिकः.

(सू. २०) येथें नित्यम् असे कशाकरितां म्हटलें आहे ?

हा मप् प्रत्यय विकल्पानें होऊं नये म्हणून म्हटलें आहे.

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण पूर्वसूत्रांतच मुळीं विभाषापद अनुवृत्त आलें नाहीं.

तर मग येथें नित्य-ग्रहणाचा असा उपयोग समजावा—

(वा. १) त्रि-प्रत्ययान्ताचा प्रयोग नेहमीं मप् प्रत्ययाच्या विषयांतच झाला पाहिजे. मप् प्रत्यय केल्याशिवाय केवळ त्रिप्रत्ययान्ताचा

१—(सू. १७) विवध शब्दाद्गुण 'तेन हरति' या अर्थी घृन् प्रत्यय विकल्पानें होतो. विवधेन हरति विवधिरः, वैवधिरः. विवध म्हणजे कावड.

१—(सू. १८) कुटिलिका शब्दाद्गुण 'तेन हरति' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो उदा०—कुटिलिकया हरति कौटिलिकः व्याधः कर्मारो वा. कुटिलिका म्हणजे वक्रगति, किंवा सोनाराचें लहानसें लोखंडी शस्त्र.

१—(सू. १९) अक्षयूत . वगेरे शब्दाद्गुण 'तेन निर्वृत्तम्' म्हणजे त्यामुळे निर्माण झालेलें या अर्थी ठरू प्रत्यय होतो. उदा०—अक्षयूतेन निर्वृत्तम् अक्षयूतिकम् वैरम्.

त्रैर्मन्नित्यवचनं विषयार्थम् ॥ १ ॥

नित्यं त्र्यन्तं माव्विषयमेव यथा स्यात्केवलस्य प्रयोगो मा भूत् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र यथाधिकारं ताद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र यथाधिकारं ताद्विषयता प्राप्नोति । निर्वृत्त इति वर्तते तेन निर्वृत्त एव त्र्यन्तं माव्विषयं स्याद्येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात् । कृत्रिमं महत्सुविहितमिति ॥ एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्येमव्यक्तव्यः कुट्टिमा भूमिः

प्रयोग होऊं नये याकरितां येथें नित्यम् असें म्हटलें आहे.

हा उपयोग आहे खरा.

मग आतां पुढें तुमचें काय म्हणणें आहे ?

(वा. २) मप् प्रत्ययाच्या प्रयोगांतच लि प्रत्यय होईल. पण तो चालू असलेल्या अधिकांराला अनुसरून होईल. म्हणजे निर्वृत्ते या अर्थाचा अधिकार येथें चालू आहे. तेव्हां निर्वृत्त या अर्थाची विवक्षा असतांना तेथेंच फक्त केवळ त्रि-प्रत्ययान्ताचा प्रयोग न होतां कायमचा मप् प्रत्यय होईल. कृत्रिमं महत्सुविहितम् इत्यादि इतर व्यवहारामध्ये हा नियम लागू होणार नाही.

तर मग कुट्टिमा भूमिः, सेकिमः असिः ही उदाहरणें साधण्याकरितां भावे असें प्रक-

१—(सू. २०) त्रिप्रत्ययान्त शब्दाद्गुण 'निर्वृत्त' या अर्थी मप् प्रत्यय होतोच. उदा०—पकेन निर्वृत्तम् पक्वितमम्. येथे पच् धातूद्गुण भावी त्रिप्रत्यय (३।३।८८) व पुढें हा मप् झाला आहे.

२—तेव्हां येथें विभाषापदची अनुवृत्ति येतच नाही म्हणून आपोआपच हा प्रत्यय नित्य होईल.

३—येथें मोठी आणि चांगली योजिलेली कृति असा अर्थ दाखविण्याचा उद्देश आहे तरी पण 'निर्वृत्त' या अर्थी पुढें मप् प्रत्यय करूनच प्रयोग करावा लागत आहे. तेव्हा त्या टिकाणी मप् प्रत्ययाचा प्रयोग होऊं लागे.

सेकिमोऽसिरित्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यं
त्रेः । त्रेश्वेभ्यो भवति । ततो नित्यम् । नित्यं
अन्तादिमपिति । किमर्थमिदम् । नित्यं
अन्तमिमम्विपय एव यथा स्यात्केवलस्य
प्रयोगो मा भूदिति ॥

[अपमित्ययाचिताभ्यां कर्त्तनौ

॥ ४ । ४ । २१ ॥

[संसृष्टे ॥ ४ । ४ । २२ ॥]

चूर्णीदिनिः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

अयं योगः शक्याऽवक्तुम् । कथं चूर्णी
चूर्णिनौ चूर्णिन इति । इतिनैवन्मत्वर्थीयेन
सिद्धम् ॥

रण चादं कस्मिन् भाव-प्रत्ययान्ताद्गुण निर्वृत्त
या अर्थो इमपू प्रत्यय सागितलाच पाहिजे.
त्याच्या पुढे 'त्रेः' असे सूत्र करावे. त्रि-
प्रत्ययान्ताद्गुण इमपू प्रत्यय होतोच असा त्याचा
अर्थ होईल. त्याच्या पुढे 'नित्यम्' असे सूत्र
करावे. पूर्वसूत्राने जो त्रिप्रत्ययान्ताद्गुण इमपू
प्रत्यय सागितला आहे तो नित्य होतोच
असा त्याचा अर्थ होईल.

'नित्यम्' हे सूत्र कशाकरिता !

अशाकरिता की इमपू प्रत्यय कर्त्तव्य
असेल तरच त्रिप्रत्ययान्ताचा प्रयोग साळा
पाहिजे. त्याशिवाय केवल त्रिप्रत्ययान्ताचा
प्रयोग न साळा पाहिजे.

(सू. २३) हे सूत्र केलें नाहीं तरी
घाटेले.

पण मग चूर्णी चूर्णिनौ चूर्णिनः हे प्रयोग

१—(सू. २१) अर्त्तिल भाषी दाखित या
छन्दाहून 'निष्पृष्ट' या अर्थी प्रज्ञाने करून भाषी करून
हे प्रत्यय होऊन. उदा०—नमिद निष्पृष्ट अर्त्त-
नित्यम्, त्याने अर्त्तकारण करून केलेले, दाखितेन
निष्पृष्ट दाखितम्.

१—(सू. २२) दाखितेकरून त्याने सवृष्ट
त्याने सवृष्ट या अर्थी ठरू प्रत्यय होतो. उदा० सवृष्टम्

लवणालुक् ॥ ४ । ४ । २४ ॥
लवणालुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात्
॥ १ ॥

लवणालुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।
रसवाचित्वात् । रसवाच्येप लवणशब्दो
नैव संसृष्टनिमित्तः ॥ आतश्च रसवाची
असंसृष्टे च दर्शनात् ॥ २ ॥

असंसृष्टेऽपि हि लवणशब्दो वर्तते ।
तद्यथा । लवणं क्षीरम् । लवणं पानीय-
मिति ॥

संसृष्टे चादर्शनात् ॥ ३ ॥

संसृष्टेऽपि च यदा नोपलभ्यते तदाह

कथे साधतील.

मत्वर्थीय इति (५।२।११५) प्रत्यया-
नेच ते प्रयोग साधतील.

(सू. २४ वा. १) लवण शब्दान्ता
पुढील संसृष्ट या अर्थाच्या प्रत्ययाचा दुर्क
होतो हें सांगणें व्यर्थ आहे.

काय कारण !

कारण असे की लवण शब्द हा रसवाचक
आहे. 'खारें' या अर्थाचा हा लवण शब्द
आहे; मिठांने संसृष्ट या अर्थाचा हा लवण शब्द
नव्हे. शिवाय 'खारें' या अर्थाचा लवण
शब्द स्वतंत्र आहे. याचें कारण असे की-

लवणं क्षीरम् लवणं पानीयम् येथे मीठ
मिळले नसत नाही लवण शब्दाचा प्रयोग
साळेल हाही पडतो.

शिवाय मीठ घातले असूनही जेव्हा बरन

दाखितम्.

१—(सू. २३) चूर्णी छन्दाहून 'चूर्णो सवृष्ट'
या अर्थी इति प्रत्यय होतो, उदा०—चूर्णी सवृष्टः
चूर्णिनः अर्त्तः.

१—(सू. २४) छन्दाहून 'चूर्णो सवृष्ट'
या अर्थी केव्हेत्या प्रत्ययाचा दुर्क होतो, उदा०—
चूर्णो सवृष्टः अर्त्तः सू.

अलवणः सूपः अलवणं शाकमिति ॥

॥ ४ । ४ । ३० ॥

[मुद्गादण् ॥ ४ । ४ । २५ ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते

॥ ४ । ४ । २६ ॥

ओजःसहोमभसा वर्तते

॥ ४ । ४ । २७ ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमपिलोमकूलम्

॥ ४ । ४ । २८ ॥

परिसुखं च ॥ ४ । ४ । २९ ॥]

प्रयच्छति गर्ह्यम्

अयुक्तोऽयं निर्देशः । यदसावलपं दत्त्वा बहु गृह्णाति तद्गर्ह्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ १ ॥

इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । गर्ह्यार्थं गर्ह्यम् ॥

मेस्यालोपो वा ॥ २ ॥

मेस्याच्छब्दलोपो वा द्रष्टव्यः । द्विगुणं

वगैरे पदार्थं खारट् लागत नाहीत तेव्हां अनलवणः सूपः अलवणं शाकम् असेच प्रयोग होतात. संसृष्ट या अर्थाच्या प्रत्ययाचा ठक् कन्न साधलेला लवण शब्दाचा प्रयोग ' लवणः सूपः ' असा तेथें दिसत नाही.

(सू. ३०) हा निर्देश अयुक्त दिसतो कारण, देणारा मनुष्य हा थोडें देऊन जें जास्त घेतो तें निन्द्य होतें.

तर मग येथें कसें वरें म्हटलें पाहिजे ?

(वा. १) गर्ह्यम् याच्या ऐवजीं गह्वार्य म्हणावें. म्हणजे निन्द्य घेण्याकरितां जें दिलें जातें तद्वाचक शब्दाहून 'तें देतो' या अर्थीं ठक् प्रत्यय होतो असा अर्थ होईल.

तर मग तसा निर्देश केला पाहिजे.

तसा निर्देश करावयास नको. कारण ज्या पदार्थाकरितां जी वस्तु उपयोगी पडते त्या पदार्थाचा वाचक शब्द त्या वस्तूला लावतां येतो. तेव्हां येथें द्विगुण घेण्याकरितां जें थोडें द्रव्य दिलें जातें त्या थोड्या द्रव्यालाच येथें लक्षणेन द्विगुण शब्द लावला आहे. तेव्हां घेतलें जाणारें द्विगुण हें निन्द्य असल्यामुळें त्या उद्देशानें दिलें जाणारें थोडें द्रव्यही निन्द्यच समजलें जातें.

(वा. २) अथवा ' मे स्यात् ' या शब्दांचा येथें लोप होतो असें समजावें. 'द्विगुणं मे स्यात् ' या वाक्याहून ' त्या बुद्धीनें देतो '

१—(सू. २५) मुद्ग शब्दाहून ' त्यानें संसृष्ट ' या अर्थीं अणु प्रत्यय होतो; ठक् प्रत्यय होत नाही. उदा० मौद्गः औदनः.

१—(सू. २६) व्यञ्जनवाचक शब्दाहून ' त्यानें उपसिक्त ' या अर्थीं ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—दध्ना उपसिक्तं दाधिकम्.

१—(सू. २७) ओजस् सवस् आणि अम्भस् या शब्दाहून ' त्या योगाने वृत्तन करतो ' या अर्थीं ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः; साहसिकश्चौरः; आम्भसिक्तो मत्स्यः.

१—(सू. २८) प्रति किंवा अनु हे शब्द ज्याच्या पूर्वी आहेत असे जे रूप, लोम आणि कूल हे शब्द

तदन्त प्रातिपदिकाहून ' तसें वर्तन करतो ' या अर्थीं ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—प्रतीप वर्तते प्रातीपिकः श्लोदि.

१—(सू. २९) परिसुख शब्दाहून ' तसें वर्तन करतो ' या अर्थीं ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—परिसुखं वर्तते पारिसुखिकः.

१—(सू. ३०) प्रातिपदिकाहून ' तें देतो ' या अर्थीं ठक् प्रत्यय होतो, परंतु तें दिलें जाणारें द्रव्य निन्द्य असलें पाहिजे. उदा०—द्विगुणं प्रयच्छति द्विगुणिकः. येथें दुषट् लोण्याकरितां दिलें जाणाऱ्या थोड्या द्रव्याला द्विगुण शब्द लक्षणेने लावला आहे. व त्या अर्थाच्याच द्विगुण शब्दाहून येथें प्रत्यय शाला आहे. द्विगुण द्यावें या उद्देशानें दिलें जातें म्हणूनच तें निन्द्य होव.

मे स्यादिति प्रयच्छति द्वैगुणिकः ।
त्रैगुणिकः ॥

वृद्धेर्वृधुपिभावः ॥ ३ ॥

वृद्धेर्वृधुपिभावो वक्तव्यः । वार्धुपिकः ॥

[कुंसीददशैकादशात्पृष्ठचौ

॥ ४ । ४ । ३१ ॥

उञ्छति ॥ ४ । ४ । ३२ ॥

रंक्षति ॥ ४ । ४ । ३३ ॥

शब्दददुरं करोति

॥ ४ । ४ । ३४ ॥

पक्षिमतस्यमृगान् हन्ति

॥ ४ । ४ । ३५ ॥

परिपन्थं च तिष्ठति

॥ ४ । ४ । ३६ ॥

भायोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति

॥ ४ । ४ । ३७ ॥

आकन्दादृञ् च ॥ ४ । ४ । ३८ ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति

॥ ४ । ४ । ३९ ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च

॥ ४ । ४ । ४० ॥

धर्मं चरति ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

या अर्थी ठक् प्रत्यय होऊन त्या प्रत्ययाच्या
बरोबर त्या वाक्यातील 'मे स्यात्' या पदाचा
लोप झाला आहे. उदा० द्वैगुणिकः, त्रैगुणिकः.
(वा. ३) वृद्धीकरिता दिलें जाणारें द्रव्य

या अर्थीच्या वृद्धि शब्दाहून 'तै देतो' या अर्थी
ठक् प्रत्यय होतो आणि त्या ठक् प्रत्ययाच्या
बरोबर वृद्धि शब्दाला वृधुपि असा आदेश
होतो असे म्हणावे. उदा०—वार्धुपिकः.

१—(सू. ३१) कुंसीद व दशैकादश या
शब्दाहून 'तै देतो' या अर्थी कर्मानं घन् व छच् हे
प्रत्यय होतात. उदा०—कुंसीद प्रयच्छति कुंसीदिकः.
कुंसीद शब्दाचा मूळचा अर्थ व्याज असा आहे. परंतु
येथे व्याज मिश्रण्याकरिता दिलें जाणारें द्रव्य असा त्या
शब्दाचा अर्थ आहे. दशैकादशिक (अकरा होण्या-
करिता दहा देणारा मनुष्य).

१—(सू. ३२) प्रातिपदिकाहून 'तै वैचतो' या
अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—वरराणि उञ्छति
वाररारिकः. वारें वैचणारा मनुष्य हा अर्थ आहे.

१—(सू. ३३) प्रातिपदिकाहून 'त्याचं रंक्ष' या
अर्थी ठक् प्रत्यय होतो उदा०—समाज रक्षति सामाधिक.

१—(सू. ३४) शब्द आणि ददुरं या शब्दाहून
'करोति' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. बरोबर म्हणजे
करोतो. उदा०—शब्द करोति शाब्दिकः पैयारूपः.
ददुरं करोति दार्दुरिकः कुंनकारः. ददुरं म्हणजे वाय-
विशेषाचे नाडीचे संचे.

१—(सू. ३५) पक्षिमतस्य, मत्स्यमाचक आणि
मृगमाचक या शब्दाहून 'हन्ति' म्हणजे त्यांना
मारतो या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—प्राथिकः.

शाकुनिकः, मायूरिकः इत्यादि.

१—(सू. ३६) परिपन्थ शब्दाहून 'तिष्ठति'
या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—परिपन्थिकः
चोरः. वाटेत उभा राहणारा हा अर्थ आहे.

१—(सू. ३७) ज्यामध्ये माय शब्द उत्तरपद
आहे असे शब्द आणि पदवी व अनुपद हे शब्द याहून
'धावति' म्हणजे धावतो या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो.
उदा०—दण्डनाथ धावति दाण्डनाथिकः. दण्डनाथ
म्हणजे सरळ लांबलचक मार्ग.

१—(सू. ३८) आकन्द शब्दाहून 'धावति'
या अर्थी ठक् व ठक् असे प्रत्यय होतात. अत्रन्द
धावति आकन्दिक. आकन्द म्हणजे रोदनरथान.

१—(सू. ३९) ज्यामध्ये पद शब्द उत्तरपद
आहे असा शब्दाहून 'गृह्णाति' या अर्थी ठक्
प्रत्यय होतो. उदा०—पौर्वपदिकः.

१—(सू. ४०) प्रतिकण्ठ, अर्थ आणि कण्ठ
या शब्दाहून 'गृह्णाति' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो
उदा०—प्रातिकण्ठिकः.

१—(सू. ४१) धर्म शब्दाहून 'त्याप्रमाणे
नेहमी पागारो' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. वरा०—
धर्मं चरति धार्मिकः.

अधर्माच्च ॥ १ ॥

अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधार्मिकः ॥

[प्रतिपथमेति ठश्च

॥ ४ । ४ । ४२ ॥

समवायान् समवैति

॥ ४ । ४ । ४३ ॥

परिषदो ण्यः ॥ ४ । ४ । ४४ ॥

सेनाया वा ॥ ४ । ४ । ४५ ॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुटयौ पश्यति

॥ ४ । ४ । ४६ ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४ । ४ । ४७ ॥

अण् महिष्यादिभ्यः

॥ ४ । ४ । ४८ ॥

ऋतोऽञ् ॥ ४ । ४ । ४९ ॥

नृनराभ्यामञ्चवनम् ॥ १ ॥

नृनराभ्यामञ्चेति वक्तव्यम् । नुर्धर्म्या
नारी । नरस्यापि नारी ॥

विशसितुरिड्लोपश्च ॥ २ ॥

विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः ।

विशसितुर्धर्म्यं वैशङ्गम् ॥

विभाजयितुर्णिलोपश्च ॥ ३ ॥

विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वक्तव्यः ।

(सू. ४१ वा. १) अधर्म शब्दाहूनही
' अधर्माने वागणारा ' या अर्थी ठक् प्रत्यय
होतो असे म्हणावे. उदा० आधार्मिकः.

(सू. ४२ वा. १) हा अञ् प्रत्यय नृ
आणि नर या शब्दाहूनही होतो असे म्हणावे.
उदा० नुः धर्म्या नारी. नर शब्दाच्चेही नारी
असेच रूप होतें.

१—(सू. ४२) प्रतिपथ शब्दाहून ' एति ' या
अर्थी ठक् व ठक् हे प्रत्यय होतात. प्रतिपथमेति प्राति-
पथिकः. प्रत्येक मार्गाने जाणारा हा अर्थ आहे.

१—(सू. ४३) समुदायवाचक शब्दाहून ' सम-
वैति ' म्हणजे त्यामध्ये मिळतो या अर्थी ठक् प्रत्यय
होतो. उदा०—सामवायिकः, सामाजिकः.

१—(सू. ४४) परिषद् शब्दाहून ' समवैति '
या अर्थी ण्य प्रत्यय होतो. उदा०—परिषदं समवैति
पारिषथः.

१—(सू. ४५) सेना शब्दाहून ' समवैति '
या अर्थी ण्य प्रत्यय विकल्पाने होतो. उदा०—सेनायां
समवैति सैन्यः, सैनिकः.

१—(सू. ४६) ललाट आणि कुक्कुटौ या
शब्दाहून ' त्याला पाहणारा ' या अर्थी ठक् प्रत्यय
होतो. परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा
असला पाहिजे. उदा०—ललाटं पश्यति लालाटिकः
सेवकः. जवळ न येतां लावून मालकाच्या कपाळाकडे
नुसतें पाहणारा म्हणजे लावून तोंड दाखवून जवळ न

(वा. २) विशसितृ शब्दाहून धर्म्य यां
अर्थी अञ् प्रत्यय होतो; आणि त्याच्या वरो-
वरच विशसितृ शब्दांतील इट् आगमाचा लोप
होतो. उदा० विशसितुः धर्म्यं वैशङ्गम्.

(वा. ३) विभाजयितृ शब्दाहूनही धर्म्य
या अर्थी अञ् प्रत्यय होतो आणि त्याच्या-
वरोवरच विभाजयितृ शब्दांतील णि प्रत्ययाचा

येतां काम चुकविणारा. तसेच कौकुटिकः. कुक्कुटौ
शब्दाचा मूळचा अर्थ कोंबडो असा आहे. पण येथें
कोंबडीच्या उडण्याचा स्वरूप प्रदेश असा अर्थ रक्षणेनें
घेतला आहे. तेवढ्याच प्रदेशाला पाहणारा संग्याशी
हा अर्थ आहे. संग्याशानें जास्त लांबवर नजर देऊं नये
असा त्याचा धर्मच आहे.

१—(सू. ४७) प्रातिपदिकाहून त्याचे धर्म्य
म्हणजे त्याच्या धर्मातून न सुटलेले या अर्थी ठक् प्रत्यय
होतो. उदा०—आपणस्य धर्म्यम् आपणिकम्.

१—(सू. ४८) महिषी वगैरे शब्दाहून ' त्याचें
धर्म्य ' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—महिष्याः
धर्म्यम् माहिषम्.

१—(सू. ४९) न्हस्व ऋकारान्त शब्दाहून ' त्याचें
धर्म्य ' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—उद्गातुः धर्म्यम्
औद्गात्रम्.

२—विशसितृ शब्दामध्ये विपूर्वक शस् धातूहून
तृच् प्रत्यय व त्याला इट् आगम झाला आहे.

विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

[अवक्रयः ॥ ४ । ४ । ५० ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ४ । ४ । ५१-॥

लवणाट्टञ् ॥ ४ । ४ । ५२ ॥

किशोरादिभ्यः छन्

॥ ४ । ४ । ५३ ॥

शालालुनोऽन्यतरस्याम्

॥ ४ । ४ । ५४ ॥]

शिल्पम् ॥ ४ । ४ । ५५ ॥

किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः ।

किं चातः । कुम्भकारे प्राप्नोति । एवं

तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । शिल्पमिव

शिल्पम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्द-

ङ्गिकः । पैठरिकः ॥

[मृदङ्गुकञ्जश्चरादण्यन्यतरस्याम्

॥ ४ । ४ । ५६ ॥

ग्रहरणम् ॥ ४ । ४ । ५७ ॥

परश्वधाट्टञ् च ॥ ४ । ४ । ५८ ॥

लोपं होतो. उदा० विभाजयितुः धर्म्यं वैभा-
जितम्.

(सू. ५५) ज्याचें मृदग शिल्प आहे,
त्याला मार्दङ्गिक म्हणावयाचें काय ?

‘ तस्यें मृदलें तर काय बरें होईल ?

कुम्भकारालाही मार्दङ्गिक म्हणावें लागेल

३-विभाजयितु शब्दामध्ये विउपसर्गपूर्वक भङ्
धातून् नि प्रत्यय, पुढे तच् प्रत्यय व त्याला इ
भागम अशा कार्ये शाली आहेत.

१-(सू. ५०) प्रातिपदिकादून ‘ त्याचा अवक्रय ’
या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०-शुक्लशालाया
अवक्रयः शुक्लशालिकः. अवक्रय म्ह. ज्यामुळे विक्र-
प्याला परवानगी मिळते असा राजमर्ग भाग (वर).

१-(सू. ५१) प्रातिपदिकादून ‘ तें आहे पण्य
म्हणजे विक्रय वस्तु ज्याची ’ या अर्थी ठक् प्रत्यय
होतो. उदा०-अन्नाः पण्यमस्य आपूढिकः.

१-(सू. ५२) लवा शब्दादून ‘ तें आहे पण्य
ज्याचें ’ या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०-लवण पण्य-
मस्य लावणिकः.

१-(सू. ५३) किशर बंगरे शब्दादून ‘ पण्य ’
या अर्थी छन् प्रत्यय होतो. उदा०-किशरिकः. किशर
म्ह. एक प्रकारचें सुगंधि द्रव्य.

१-(सू. ५४) शालालुन शब्दादून ‘ पण्य ’ या
अर्थी छन् प्रत्यय विकल्पाने होतो. उदा०-शालालुनः.
पक्षी देवें ठक् प्रात्यय होतो. शालालुनः. (७।१।११).

१-(सू. ५५) प्रातिपदिकादून ‘ तें शिल्प

ना ?

तरं मग ह्या सूत्रामध्ये ‘ उत्तरपद अशा इव
शब्दाचा लोप करून शिल्प शब्द उच्चारला
आहे असें समजावें. शिल्पमिव शिल्पम्. उदा०
मृदङ्गवादन शिल्पम् अस्य मार्दङ्गिकः, मौर-
जिकः, पाणविकः, पैठरिकः.

ज्याचें या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०-मृदङ्गवादन
शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः. येथें मृदग शब्दाचा मृदगवादन
अन्ता अर्थ आहे.

२-कारण, कुम्भार हा मृदंग तयार करणारा आहे.
त्याने चांगला मृदग तयार केला असला तरच तेथे
वाजविपाराचें कौशल्य उपयोगी पडतें. तेव्हा त्या कारी
मुख्य शिल्प कुम्भाराचेंच आहे, आणि वाजविपाराचें
शिल्प गौण आहे.

१-(सू. ५६) मृदङ्ग आणि शरंग या शब्दादून
‘ तें आहे शिल्प ज्याचें ’ या अर्थी अण् प्रत्यय विकल्पाने
होतो. उदा०-मार्दङ्गिकः, सांशरिकः. पक्षी ठक् प्रत्ययी
होतो. मार्दङ्गिकः, सांशरिकः. मृदङ्ग व शरंग ही
वाद्ये आहेत.

१-(सू. ५७) प्रातिपदिकादून ‘ तें आहे प्रह-
रण म्ह. आयुध ज्याचें ’ या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो.
उदा०-अग्निः प्रहरणमस्य आसिकः.

१-(सू. ५८) परश्व शब्दादून ‘ तें आहे प्रह-
रण ज्याचें ’ या अर्थी अण् व ठक् हे प्रत्यय होऊन
‘ परश्वः, पारश्विकः.

शक्तियष्टयोरीकक्

॥ ४ । ४ । ५९ ॥

किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्येत । का रूपसिद्धिः शाक्तीकः याष्टीक इति । शक्तियष्टयोरीकारोऽन्ते कश्चिद्वच्च प्रत्ययः । न सिध्यति । विभाषा चैव हि शक्तियष्टयोरीकारोऽपि च केऽणः [७.४.१३] इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥ एवं तर्हि इकगुच्यते । का रूपसिद्धिः शाक्तीकः याष्टीक

इति । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । यस्यति लोपः प्राप्नोति । इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद् बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । यस्येति लोपं च प्रतीकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव ॥

(सू. ५९) येथे ईकक् असा प्रत्यय कशाकरितां. सांगितला आहे ? तसा सांगूं नये. तर कक् एवढाच प्रत्यय सांगावा.

पण कक् असा प्रत्यय सांगितला तर शाक्तीकः याष्टीकः ही उदाहरणे कशी वरं साधतील ?

शक्ति व यष्टि या शब्दांच्या पुढे ईकार प्रत्यय (४।१।४५) केला आहे. आणि पुढे जो क शब्द दिसतो तो हा कक् प्रत्यय केला आहे.

तथा रीतीने ही उदाहरणे साधणार नाहीत. कारण तो ईकार प्रत्यय विकल्पाने सांगितला आहे. शिवाय तो ईकार प्रत्यय केला असता त्याला ' केऽणः ' (७।४।१३) या सज्ञाने ह्रस्व प्राप्त होतो.

तर मग येथे इकक् असा प्रत्यय सांगावा.

पण इकक् असा प्रत्यय सांगितला तरी शाक्तीकः याष्टीकः हीं रूपे कशी साधतील ?

सवर्णदीर्घ (६।१।१०१) केला म्हणजे तीं रूपे साधतील.

तशीं साधणार नाहीत. कारण सवर्णदीर्घांचा

बाध करून ' यस्येति च ' (६।४।१४८) याने, शक्ति व यष्टि या शब्दांतील इकाराचा लोप प्राप्त होत आहे.

प्रत्ययाला इकार जो लावला आहे त्याच्या सामर्थ्यास्तव मागील इकाराचा लोप होणार नाही.

जर प्रत्ययाला इकार लावला तर त्याच्या सामर्थ्यास्तव इकक् प्रत्यय केल्यानंतर प्राप्त होणाऱ्या विधीचा बाध झाला तर सवर्ण दीर्घाचाही बाध होईल. तेव्हा तेथे तोही होणार नाही.

ज्या विधीमुळे ज्या उपदेशाला वैयर्थ्य येते त्या उपदेशाच्या सामर्थ्याने त्याच विधीचा बाध केला जातो; आणि ज्या विधीचे निमित्तच तो उपदेश होतो त्या विधीचा त्याने बाध होत नाही.

येथे इकाराचा लोप झाला तर प्रत्ययांचा इकार जसा व्यर्थ होतो तसा सवर्णदीर्घ झाला तर इकार व्यर्थ होतो असे म्हणता येत नाही; तर सवर्णदीर्घांचा तो निमित्तच आहे व त्याकरितांच तो लावला आहे.

१-(सू. ५९) शक्ति आणि यष्टि या शब्दांनून 'त' आहे प्रहरण ज्याचे' या अर्थी ईकक् प्रत्यय होतो. उदा०-शाक्तीकः, याष्टीकः.

२-इकाराचा लोप होऊन जे शाक्तिकः असें भलतेच रूप होणार ते कक् प्रत्ययानेही होत आहे. तेव्हा प्रत्ययाचा इकार व्यर्थ होईल.

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः

॥ ४ । ४ । ६० ॥

किं यस्यास्ति मतिः स आस्तिकः । किं चातः । चौरैऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हीतिलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अस्तीत्यस्य मतिरास्तिकः । नास्तीत्यस्य मतिर्नास्तिकः । दिष्टमित्यस्य मतिर्दैष्टिकः ॥

[शीलम् ॥ ४ । ४ । ६१ ॥]

छत्रादिभ्यो णः ॥ ४ । ४ । ६२ ॥

किं यस्य छत्रधारणं शीलं स

च्छात्रः । किं चातः । राजपुरुषे प्राप्नोति । एवं तर्हीत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । छत्रमिव छत्रम् । गुरुच्छत्रम् । गुरुणा शिष्यश्छत्रवच्छाद्यः शिष्येण च गुरुच्छत्रत्वरिपात्यः ॥

[कर्मव्ययने वृत्तम्

॥ ४ । ४ । ६३ ॥

बह्वचूर्णपूर्वपदाङ्ग

॥ ४ । ४ । ६४ ॥]

(सू. ६०) ज्याला मति आहे त्याला आस्तिक म्हणावयाचे की काय ?

मग तसें म्हटलें तर काय बरें होईल ?

मति ही सर्वोनाच आहे. तेव्हा चोराळाही आस्तिक म्हणावें लागेल ?

तर मग ह्या सूत्रामध्ये इति या शब्दाचा लोप झाला आहे असें समजावें. तेव्हां अस्ति अशी ज्याची मति आहे तोच आस्तिक होय. नास्ति अशी ज्याची मति आहे तो नास्तिक होय. आणि दिष्टम् अशी ज्याची मति आहे तो दैष्टिक होय.

(सू. ६२) छत्र धारण करणें हा ज्याचा

स्वभाव आहे त्याला छात्र म्हणावयाचे की काय ?

मग तसें म्हटलें तर काय बरें होईल ?

छत्र धारण करणाऱ्या अशा राजान्या चाकराळाही छात्र म्हणावें लागेल.

तर मग ह्या सूत्रामध्ये 'उत्तरपद अशा इव शब्दाचा लोप झाला आहे असें समजावें. छत्रमिव असें म्हणावयाचे तेथें नुसता छत्र शब्दच उच्चारला आहे. गुरु हें एक प्रकारचें छत्रच आहे. छत्र हें जसें भनुष्याला छाया देतें तसेंच गुरुने आपल्या छायेखाली शिष्याचे रक्षण करावें व शिष्यानेही गुरु हें आपलें छत्र आहे असें समजूनच वागावें.

तत्पर असा शिष्य.

१—(सू. ६३) अध्ययन केलें असता त्यामध्ये झालेलें जें कांहीं विशेष प्रकारचें कर्म त्याचा निर्देशक जो शब्द त्याहून 'तें ज्याचें आहे' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—'एकम् अन्यत् अध्ययने कर्म कृतम् अस्य' या अर्थी ऐकान्यिकः. म्हणजे परीक्षेच्या वेळीं अध्ययन केल्याप्रमाणें सांगताना एका ठिकाणी जो चुकला असा मनुष्य.

१—(सू. ६४) ज्या शब्दांतील पूर्वपदामध्ये बद्ध अच् आहेत असा जो केलेल्या अध्ययनांतील विशेष प्रकारच्या कर्मांचा निर्देशक सामासिक शब्द त्याहून 'तें आहे ज्याचें' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—द्वदशान्यानि कर्माणि अध्ययने वृत्तान्तस्य द्वादशान्यिकः. म्हणजे द्वादश ठिकाणी चुकलेला मनुष्य.

१—(सू. ६०) अस्ति नास्ति व दिष्ट या शब्दां-हून 'तशी मति ज्याची आहे' या अर्थी ठक् प्रत्यय होता. उदा०—आस्तिकः. म्हणजे परलोक आहे असें मानणारा. तसेंच नास्तिक म्हणजे अदृष्ट गोष्टीवर विश्वास न ठेवणारा. दैष्टिकः. म्हणजे नशीबावर हवाला ठेवणारा.

१—(सू. ६१) प्रातिपदिकाहून 'तसें आहे शील म्हणजे स्वभाव ज्याचा' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—अनूपभक्षण शीलमस्य आपत्तिकः. येथे अनूप शब्दाचा अनूपभक्षण असा अर्थ आहे.

१—(सू. ६२) छत्र बगिरे शब्दाहून 'तसा आहे स्वभाव ज्याचा' या अर्थी ण प्रत्यय होतो. उदा०—छत्र शीलमस्य छात्र. येथे छत्र शब्दाचा अर्थ 'गुरुची छिद्रे छांकोणें' असा आहे. छात्र म्ह. गुरुच्या विषयी

‘हितं’ भक्षाः ॥ ४ । ४ । ६५ ॥

हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः ॥ १ ॥

हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः
कर्तव्यः ॥

इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ २ ॥

इतरथा हि निर्देशो न भवति । हित-
शब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते सा
प्राप्नोति ॥ स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः ।
न कर्तव्यः । एवं वक्ष्यामि । हितं
भक्षास्तदस्मै । ततो दीयते नियुक्तम् ।
तदस्मा इति ॥

[तदस्मै दीयते नियुक्तम्

॥ ४ । ४ । ६६ ॥

श्राणामांसौदनाट्ठिन्

॥ ४ । ४ । ६७ ॥

भक्तादणन्यतरस्याम्

॥ ४ । ४ । ६८ ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ४ । ४ । ६९ ॥

अगारान्ताड्ठन् ॥ ४ । ४ । ७० ॥

अध्यायिन्यदेशकालात्

॥ ४ । ४ । ७१ ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यव-

हरति ॥ ४ । ४ । ७२ ॥

(सू. ६५ वा. १) ‘हितं भक्षाः’ येथें
‘अस्मै’ असा चतुर्थी विभक्तीनें प्रत्ययार्थाचा
निर्देश करावा.

(वा. २) नाही तर प्रत्ययार्थाचा निर्देशच
येथें नाही असें होईल. कारण हित शब्दाचा
योग असतांना चतुर्थी सांगितली आहे.
(२।३।१३५ वा. ४) ती प्राप्त होते.

१—(सू. ६५) भक्ष्यपदार्थवाचक शब्दांहून ‘तं
भक्ष्य ज्याला हितकारक होतें’ या अर्थी ठक् प्रत्यय
होतो. उदा०—अपूपभक्षणं हितमस्य आपूपिकः. येथें
अपूप शब्दाचा अपूपभक्षण असा अर्थ आहे.

२—त्यामुळे ‘तदस्य पण्यम्’ (४।४।५१) येथून
‘तदस्य’ याची अनुवृत्ति करून तिच्या योगानें येथें
अर्थनिर्देश होत आहे असे म्हणतां येत नाही.

१—(सू. ६६) प्रातिपदिकाहून ‘तं निश्चित
रीतीनें दिलें जातें ज्याला’ या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो.
उदा०—अग्ने भोजनं नियुक्तं दीयते अस्मै आग्रभोज-
निकः.

१—(सू. ६७) श्राणा आणि मांसौदन या
शब्दांहून ‘तं निश्चित दिलें जातें ज्याला’ या अर्थी
टिठ्ठ् प्रत्यय होतो. उदा०—श्राणिकः; मांसौदनिकः.
श्राणा म्ह. पेज. मांस व औदन या निरनिराळ्या
शब्दांहूनही हा प्रत्यय होतो.

१—(सू. ६८) भक्त शब्दाहून ‘तं निश्चित दिलें जातें

तर मग तसा निर्देश येथें करावयास
पाहिजे.

तसा निर्देश करावयास नको. कारण
‘हितं भक्षास्तदस्मै’ असें हें सूत्र समजण्यांत
येईल, व त्याच्या पुढें ‘दीयते नियुक्तम्’ हें
दुसरें सूत्र होईल. तेथें ‘तदस्मै’ या पदांची
अनुवृत्ति आहेच.

ज्याला’ या अर्थी अण् प्रत्यय विकल्पानें होतो. भक्त-
मसै नियुक्तं दीयते भक्तः, भक्तिकः.

१—(सू. ६९) प्रातिपदिकाहून ‘तेथें नियुक्त
म्हणजे नेमलेला’ या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—
द्वारे नियुक्तः दीवारिकः (७।३।४).

१—(सू. ७०) ज्या शब्दाच्या शेवटीं अगार
शब्द आहे त्या शब्दाहून ‘नियुक्त’, या अर्थी ठक्
प्रत्यय होतो. उदा०—देवागारिकः.

१—(सू. ७१) जो देश आणि जो काल अध्यय-
नाला योग्य नव्हे तद्वाचक शब्दाहून ‘तेथें अध्ययन
करणारा’ या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—श्मशानेऽ
धीति श्मशानिकः चतुर्दश्यामधीति चातुर्दशिकः.

१—(सू. ७२) ज्या शब्दाच्या शेवटीं कठिन
शब्द आहे. असे शब्द आणि प्रस्तार व संस्थान हे शब्द
यांहून ‘तेथें योग्य व्यवहार करतो’ या अर्थी ठक्
प्रत्यय होतो. उदा०—वंशकठिने व्यवहरति वांशक-
ठिनिकः इत्यादि.

निकटे वसति ॥ ४।४।७३ ॥

आवसधात्पृष्ठल् ॥ ४।४।७४ ॥

प्राग्धिताद्यत् ॥ ४।४।७५ ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्

॥ ४।४।७६ ॥

वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः

प्रत्ययविधानानर्थक्यं विहितत्वात् ॥१॥

वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः

प्रत्ययविधानमनर्थकम् । किं कारणम् ।

विहितत्वात् । विहितोऽत्र प्रत्ययस्तत्त्वेदम् ।

[४.३.१२०] इति ॥ शब्दभेदादविधानम् ।

शब्दभेदादविधिः स भवति । अन्यो हि

शब्दो रथं वहत्यन्यो हि रथस्य वोदेति ॥

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थश्रय-

त्वात्प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम्

॥ २ ॥

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थश्रयः

प्रत्ययविधिः । स एवार्थो रथं वहति स एव

रथस्य वोदेति । तत्रार्थसामान्यात्सिद्धम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । यो द्वौ रथौ वहति

स द्विरथः । यो द्वयो रथयोर्वोदा स

द्विरथः । तेन सति लुग्भवति । अनेन

सति कस्मान्न भवति । प्रादीन्वत्

इत्युच्यते ॥

(सू. ७६ वा. १) 'वहति' या अर्थी

रथ, शकट, हल व सीर या शब्दाह्न यत् अण् व ठक् हे जे प्रत्यय सांगितले आहेत ते व्यर्थ आहेत.

काय कारण ?

कारण असे की त्याहून प्रत्यय सांगितलेच

आहेत. 'तत्त्वेदम्' (४।३।१२०, १२१, १२४)

या अर्थी तेथे प्रत्यय होतातच.

पण 'रथं वहति' हा येथील शब्द निराळा

आणि 'रथस्य अयं वोदा' हा येथील शब्द

निराळा तेव्हा ह्या प्रकृत अर्थी त्या सूत्रांनी

प्रत्यय होतील असे नाही.

(वा. २) शब्द निराळा असल्यामुळे या

सूत्रांनी प्रत्यय होणार नाहीत असे असेल तर

त्यावर आमचे म्हणजे असे आहे की कोण-

ताही प्रत्यय करणे झाल्यास तो अर्थावर अव-

१-(सू. ७३) निकट शब्दाह्न 'तेथे राहतो' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—निकटे वसति मेकद्विषे मिषु .

१-(सू. ७४) आवसथ शब्दाह्न तेथे राहतो या अर्थी ष्ठ् प्रत्यय होतो. उदा०—आवसथे वसति आवसथिकः .

१-(सू. ७५) हे अधिहारासुच आहे. तरने

रिदम् (५।१।५) या सूत्राच्या पूर्वी जे अर्थ निरदिष्ट

लवूनच होत असतो आणि अर्थ तर—'रथाला ओढतो' हा काय व 'रथाला ओढणारा' हा

काय—दोन्ही ठिकाणी तथा तन्हेचा पोदा हाच

मनात येतो. तेव्हा सामान्यतः अर्थ एकाच

असल्यामुळे ही सिद्ध गोष्ट होत आहे.

तर मग आता येथे प्रत्यय सांगण्याचा

उपयोग असा की जो दोन रथाना ओढतो

तो द्विरथ आणि दोन रथांचा ओढणारा तो

द्विरथ्य अर्था एकाच अश्याला दोन नावे

मिळतात. तत्त्वेदम् या अर्थी प्रत्यय केला

म्हणजे त्याचा लुक् (४।१।८८) होतो.

मग प्रकृत सूत्राने प्रत्यय केला म्हणजे

त्याचा लुक् का होत नाही ?

लुक् सांगण्याच्या त्या सूत्रामध्ये 'प्रादीन्वत्'

अशी अनुवृत्ति आहे म्हणून त्याचा लुक् होत

नाहीं.

केले आहेत त्या अर्थी दर प्रत्यय होतो.

१-(सू. ७६) रथ, युग आणि प्रासङ्ग्य या

शब्दाह्न 'त्याला वहणारा' या अर्थी दर प्रत्यय

होतो. रथ वसति रथ्य, युग्य, प्रासङ्ग्य म्. अ.

२-दिगोर्लंगनपत्वे (४।१।८८) याने देवे दर

प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे. इत्यादि प्रत्ययांची

कविर् ठिकाणी लुक् होतो असे तत्त्वोक्त्याने

सांगितले आहे.

[धुरो यङ्कु ॥ ४ । ४ । ७७ ॥

खं: सर्वधुरात् ॥ ४ । ४ । ७८ ॥

एकधुरात्तुक् च ॥ ४ । ४ । ७९ ॥

शर्करादण् ॥ ४ । ४ । ८० ॥

हलसीराद्वक् ॥ ४ । ४ । ८१ ॥]

संज्ञायां जन्याः ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

किं निपात्यते । जनन्या जनीभावो
निपात्यते यच्च प्रत्ययः ।

जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमी-
निर्देशात् ॥ १ ॥

जन्या इति निपातनमनर्थकम् । किं

(सू. ८२) येयं काय निपातन केलं
आहे ?

जननी शब्दाला जनी आदेश आणि पुढें
यत् प्रत्यय यांचें निपातन केलें आहे ?

येयं 'जन्या' हें निपातन समजणें व्यर्थ
आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं येयं पञ्चमीनिर्देश आहे.
जन्याः हें जनी शब्दाचें पञ्चमी एकवचन आहे.

तर मग निपातन समजण्याचा उपयोग
असा कीं 'जन्या' ही संज्ञा तिन्ही कार्लीं
समजली जावी. म्हणजे जन्या शब्दामध्ये यत्

१-(सू. ७७) धुर शब्दादून 'तिला वाहतो'
या अर्थी यत् व ढक् प्रत्यय होतात उदा०—धुरं वशति
धुर्य; धोरयः.

२-(सू. ७८) सर्वधुरा शब्दादून 'तिला
वाहतो' या अर्थी च प्रत्यय होतो. उदा०—सर्व-
धुरां वशति सर्वधुरीणः.

३-(सू. ७९) एकधुरा शब्दादून 'तिला
वाहतो' या अर्थी च प्रत्यय होतो आणि त्याचा
परुरां ङक् होतो. उदा०—एकधुरां वशति एकधुरीणः,
एकधुरः.

४-(सू. ८०) शर्करा शब्दादून त्याला ओढतो
या अर्थी जन् प्रत्यय होतो. उदा०—शर्कराः म्णजे
गर्ग ओढणारा रेड.

कारणम् । पञ्चमीनिर्देशात् । जनीशब्दा-

देपा पञ्चमी ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सर्व-

कालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत । जनीं

वहन्ति जन्याः । जनीं वोढारो जन्याः ।

जनीमवाक्षुर्जन्या इति ॥

विध्यत्यधनुषा ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

विध्यत्यकरणेन ॥ १ ॥

विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम् ॥

इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अधनुषेति ह्युच्यमाने ऽतिप्रसङ्गो

भवति । इहापि प्रसज्येत । शर्कराभिर्वि-

प्रत्यय अमुकच कार्लीं होतो असें नाही. तर
जनीला म्ह. नव-वधूला पतीकडे ज्या नेतात

त्या जन्या होत. ज्या पुढें नेतील त्या लहान
पणीही जन्या होत. तसेंच पूर्वी ज्या जनीला

तथा रीतीने नेत होत्या त्या वृद्धावस्थेमध्येंही
जन्या होत.

(सू. ८३ वा. १) या सूत्रामध्ये 'अध-

नुषा' याचे ऐवजी 'अकरणेन' असें म्हणावें.

(वा. २) नाही तर 'अधनुषा' असें
म्हटलें असतां दोष येतो. शर्कराभिः पादौ
विध्यति, कण्टकैः पादौ विध्यति अशा रीतीनें
शर्करा वगैरे करणांची विवक्षा असतांनाही

१-(सू. ८१) हल च सीर या शब्दांद्न
'त्याला ओढतो' या अर्थी ङक् प्रत्यय होतो. उदा०—
हलं वशति हायिकः, सीरिकः.

२-(सू. ८२) जनी शब्दादून 'तिला पतीकडे
पोवविणारी' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो, पण तो
शब्द कोणाचा तरी संज्ञा असल्या पाहिजे. उदा०—
जनीं वशति जन्या. नवन्या मुलीं त्या तिच्या पतीच्या

गाढ वाळून देणारी वादे.

३-(सू. ८३) प्राणिपदिकादून 'त्याचा देा
करतो' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. परंतु त्या यत्चिं
साधन पशुपक्ष विविधा नसत पाहिजे. उदा०—
पादौ विध्यति पदाः शर्कराः.

ध्यति । कण्टकैर्विध्यतीति ॥ तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति
शर्कराभिर्विध्यति कण्टकैर्विध्यतीति ।
अनभिधानात् ॥

[धनगणं लब्धा ॥ ४।४।८४ ॥

१) अन्नाणः ॥ ४।४।८५ ॥

वेशं गतः ॥ ४।४।८६

पदमस्मिन् हृद्यम् ॥ ४।४।८७ ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ४।४।८८ ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ४।४।८९ ॥]

गृहपतिना संयुक्ते व्यः

॥ ४।४।९० ॥

गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते तत्र
दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति । दक्षिणाग्निरपि
गृहपतिना संयुज्यते ॥ एवं तर्हि गृहपतिना
संयुक्त इत्युच्यते सर्वत्र गृहपतिना संयुक्त-
स्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यो
गृहपतिना संयुक्त इति । कश्च साधीय ।
यस्मिन्पत्नीसंयाजा क्रियन्ते ॥ अथवा
गृहपतिर्नाम मन्त्र स यस्मिन्ब्रुज्यते ॥
अथवा सज्ञायामिति वर्तते ॥

पाद शब्दाद्गुण यत् प्रत्यय होऊ लागेल.

तर मग तसें म्हटले पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको.

पण तसें म्हटले नाही तर शर्कराभिः
विध्यति, कण्टकैः विध्यति अशी विवक्षा
असताना यत् प्रत्यय का होत नाही.

अनभिधानास्तव होऊ नाही.

(सू. १०) 'गृहपतीनें संयुक्त' असें येथें
म्हटले आहे, तेव्हा दक्षिणाग्नि या अर्थाची
गार्हपत्य शब्दाचा प्रयोग होऊ लागेल. कारण
दक्षिणाग्नीही यजमानानें संयुक्त असतोच.

१) तर मग आतां 'गृहपतीनें संयुक्त' असें तर
येथें म्हटले आहे. आणि गृहपतीनें म्हणजे

यजमानानें संयुक्त तर सर्वच असतात. तेव्हा
येथें संयुक्तपदानें ज्यास्त काही तरी अर्थ वि-
क्षित आहे असें समजतें. तो ज्यास्त अर्थ
म्हणजे 'जो गृहपतीनें चांगला संयुक्त आहे'
असा समजावा.

चांगला संयुक्त असा कोण बरें समजावा !

'पत्नीसंयाज' हे विशेष याम ज्यामनें
केले जातात तो अग्नि चांगला संयुक्त होय.
अथवा गृहपति म्हणजे, मन्त्रविशेष होय, तो
ज्याच्याजवळ बसून म्हटला जातो तो गार्हपत्य
अग्नि होय, अथवा पूर्वसूत्रादून 'संज्ञायाम्'
अशी येथें अनुवृत्ति येत आहे गार्हपत्य ही
संज्ञा तर एकाच अग्नीची आहे.

१-(सू. ८४) धन व गण या शब्दाद्गुण
'त्याला प्राप्त होणारा' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो
धन लब्धा धन्य, गण लब्धा गण्य

१-(सू. ८५) अन्न शब्दाद्गुण 'त्याला प्राप्त
होणारा' या अर्थी न प्रत्यय होतो उदा०-अन्न लब्धा
आन्न

१-(सू. ८६) स्वाधीन झालेला या अर्थी वर
शब्दाद्गुण यत् प्रत्यय होतो उदा०-वर गत
वस्य

१-(सू. ८७) पर शब्दाद्गुण 'ते जेथें उमटतें'
या अर्थी यत् प्रत्यय होतो, उदा०-परः कदम्ब.

१-(सू. ८८) मूल शब्दाद्गुण 'ते जेथें
उमटतें जातें' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०-
मूला सुद्रा

१-(सू. ८९) धेनु शब्दाद्गुण यत् प्रत्यय अग्नि
धेनु शब्दाचा पुढे आगम करून धेनुष्या असे दो
निघातून संज्ञा असताना केले आहे धेनुष्या म
गाराण ठेवलेली गाय

१-(सू. ९०) गृहपति शब्दाद्गुण 'स्तने
संयुक्त अग्नि' या अर्थी न्य प्रत्यय होतो गृहपति
संयुक्त गार्हपत्य, अग्नि.

[नौर्वयोधर्मविषमूलमूलसीतातु-
लाभ्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवध्वाना-
भ्यसमसमितसमितेषु

॥ ४।४।९१ ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते

॥ ४।४।९२ ॥

छन्दसो निर्मिते ॥ ४।४।९३ ॥

उरसोऽण् च ॥ ४।४।९४ ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ४।४।९५ ॥

१—(सू. ९१) नौ, वयस्, धर्म, विष, मूल, मूल, सीता आणि तुला या आठ शब्दांद्घन क्रमानें तार्थ, तुल्य, प्राप्य, वध्व, आनान्य, सम, समित आणि संमित या आठ अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—नावा तर्था नाव्या नदी; नावेनें पलीकडे जाण्याला योग्य. वयसा तुल्यः वयस्यः; वयानें बरोबरीचा मित्र. धर्मेण प्राप्य धर्म्यम्; धर्मानें मिळणारे स्वर्गादि फल. विषेण वध्यः विध्यः; विषानें माण्याला योग्य शत्रू. मूलेन आनान्य मूल्यम्; मूल कारण पाहून लावतून कल्पना करण्यास योग्य (किंमत). मूलेन समः मूल्यः, मूल कारणाच्या बरोबरीचा पदार्थ. सीतया समितं सीतलम्; नांगरून सारखे केलेलें शेत. तुल्या संमितं तुल्यम्; तागडीनें मोजल्यासारखें.

१—(सू. ९२) धर्म, पथिन्, अर्थ, आणि न्याय या शब्दांद्घन त्यापामून न नुटलेलें या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—धर्मात् अनर्थेत् धर्म्यन् इत्यादि.

१—(सू. ९३) छन्दस् शब्दाद्घन ' त्यानें निर्मित ' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—छन्दसा निर्मितः छन्दस्वः; खेळेनें तयार केलेला पदार्थ.

१—(सू. ९४) उरस् शब्दाद्घन ' त्यानें निर्मित ' या अर्थी जन्व यत् हे प्रत्यय होतात. उदा०—उरसा निर्मित औरस्तः, उरस्वः.

१—(सू. ९५) हृदय शब्दाद्घन ' त्याला प्रिय या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—हृदयस्य प्रियः इयः देशः.

१—(सू. ९६) हृदय शब्दाद्घन ' त्याचे वध्वन करणारा नदी ' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो.

वन्धन चर्पो ॥ ४।४।९६ ॥

मंतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु

॥ ४।४।९७ ॥

तत्र साधुः ॥ ४।४।९८ ॥

प्रातिजनादिभ्यः खञ् ॥ ४।४।९९ ॥

भक्ताणः ॥ ४।४।१०० ॥

परिषदो ण्यः ॥ ४।४।१०१ ॥

कथादिभ्यष्टक् ॥ ४।४।१०२ ॥

गुंडादिभ्यष्टव् ॥ ४।४।१०३ ॥

उदा०—हृदयस्य वध्वने साधनीभूतः द्यधः; वशीकरण-मन्त्रः.

१—(सू. ९७) मन्त जन आणि हल या तीन शब्दांद्घन क्रमानें त्यांचे कारण, त्याचा जल्प, आणि त्याचा कर्ष या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—मन्तस्य करणं मत्थम्, न्दणजे शानाचें साधन. जनस्य जल्पः जन्यः, न्दणजे गल्ला. हलस्य कर्षः ह्रस्वः न्दणजे नांगरानें उखणें.

१—(सू. ९८) प्रातिपदिकांद्घन ' त्याविषयी साधु ' न्दणजे चांगला या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—कर्मणि साधुः कर्मण्यः.

१—(सू. ९९) प्रतिजनादि गणांतील शब्दांद्घन ' तत्र साधुः ' या अर्थी तन् प्रत्यय होतो. उदा०—प्रतिजने साधुः प्रातिजनानः; सर्वाविषयाच चांगला.

१—(सू. १००) भक्ता शब्दाद्घन ' तत्र साधुः ' या अर्थी ण प्रत्यय होतो. उदा०—भक्ते साधुः भक्तः-न्दणजे मानाळा चांगला तांदूळ.

१—(सू. १०१) परिषद् शब्दाद्घन ' तत्र साधुः ' या अर्थी ण्य प्रत्यय होतो. उदा०—परिषदि साधुः परिषयः.

१—(सू. १०२) कथा वगैरे शब्दांद्घन ' तत्र साधुः ' या अर्थी टक् प्रत्यय होतो. उदा०—कथायां साधुः काथिकः.

१—(सू. १०३) गुंड शब्दाद्घन ' तत्र साधुः ' या अर्थी टन् प्रत्यय होतो. उदा०—गुंडे साधुः गौदिकः धुः.

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्हञ्

॥ ४।४।१०४ ॥

संभाया यः ॥ ४।४।१०५ ॥

दंश्छन्दसि ॥ ४।४।१०६ ॥

समानतीर्थे वासी ॥ ४।४।१०७ ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः

॥ ४।४।१०८ ॥

सोद्वेराद्यः ॥ ४।४।१०९ ॥

भवे छन्दसि ॥ ४।४।११० ॥

पाथोनदीभ्यां व्यण् ॥ ४।४।१११ ॥

वेशान्तहिवद्भ्यामण्

॥ ४।४।११२ ॥

स्रोतंसो विभायां व्यङ्ङ्यौ

॥ ४।४।११३ ॥

संगर्भसयूथसनुताद्यन्

॥ ४।४।११४ ॥

तुग्राद् घन् ॥ ४।४।११५ ॥

अग्राद्यत् ॥ ४।४।११६ ॥

१—(सू. १०४) पथिन्, अतिथि, वसति आग्नि स्वपति या शब्दाद् 'तत्र साधु' या अर्थो ण् प्रत्यय होतो. उदा०—पथि साधु पाथ्यम्; अतिथेयम्.

१—(सू. १०५) सभा शब्दाद् 'तत्र साधुः' या अर्थो य प्रत्यय होतो. उदा—सभाया साधुः सभ्यः

१—(सू. १०६) सभा शब्दाद् 'तत्र साधुः' या अर्थो वेदामध्ये व प्रत्यय होतो. सभाया साधुः सभेयः

१—(सू. १०७) समानतीर्थे शब्दाद् 'तेथे अभ्ययनाकरिता राहणारा' या अर्थो य प्रत्यय होतो. समाने तीर्थे यमतीर्थे सतीर्थे. एका शुरुवाशी अभ्ययनाकरिता राहिले शिष्य परस्पर सतीर्थे होत. समान शब्दाल स आदेश (६।१।८७) छाला आहे.

१—(सू. १०८) समानोदरे शब्दाद् 'तेथे शयित म्ह. गर्भरूपाने अवस्थित' या अर्थो य प्रत्यय होतो आणि त्याच्या बरोबर त्या शब्दातील ओकार बराच होतो. उदा०—समानोदरे शयितः समानोदर्यः, समान शब्दाल स आदेश (६।१।८८) वैकल्पिक भक्त्यामुळे येथे छाला नाही. स आदेश छाला म्हणजे त्या सोदर शब्दाद् पुढील घुशाने य प्रत्यय होतो.

१—(सू. १०९) सोदर शब्दाद् 'तेथे शयित' या अर्थो य प्रत्यय होतो. उदा०—सोदर्यः.

१—(सू. ११०) मातिचिच्छाद् 'तत्र भवः'

म्ह. तेथे असलेला या अर्थो वेदामध्ये य प्रत्यय होतो उदा०—मेध्याय च विद्युत्याय च. ह्या अर्थोचो गमना शैषिकामध्येही (४।१।५३) आहे. म्हणून एण् वगैरे विशेष शब्दाद् घ ख वगैरे प्रत्यय प्राप्त होतात तेथेही वेदामध्ये य प्रत्यय होतो. कचिच तेही होतात.

१—(सू. १११) पाथस् व नदी या शब्दाद् 'तत्र भव' या अर्थो वेदामध्ये व्यण् प्रत्यय होतो. उदा०—पाथ्यः, नाघः, पाथम् म्ह. अन्तरिक्ष.

१—(सू. ११२) वेशान्त व हिमवत् या शब्दाद् 'तत्र भव' या अर्थो वेदामध्ये अण् प्रत्यय होतो उदा०—वेशान्तीभ्यः, हिमवतीभ्यः.

१—(सू. ११३) स्रोतस् शब्दाद् 'तत्र भव' या अर्थो व्यङ् व व्यङ् वेदामध्ये विकल्पाने होतात. उदा०—साल्यः. एकदा य प्रत्ययही होतो. स्रोतस्.

१—(सू. ११४) संगर्भ, सयूथ आणि सनुता या शब्दाद् 'तत्र भव' या अर्थो वेदामध्ये व प्रत्यय होतो. उदा०—संगर्भ्यः.

१—(सू. ११५) तुग्राद् घन् 'तत्र भवः' या अर्थो वेदामध्ये घन् प्रत्यय होतो. उदा०—तुग्मयागाम्.

१—(सू. ११६) अग्राद्यत् 'तत्र भव' या अर्थो वेदामध्ये य प्रत्यय होतो. उदा०—अग्राद्यत् पुढील घुशाने घ व छ प्रत्यय सामितले असल्याने सामान्य घुशाने (४।४।११०) य प्रत्यय होत नाही म्हणून हे सूत्र केले आहे

घञ्छौ च ॥ ४।४।११७ ॥
समुद्राभ्राद्यः ॥ ४।४।११८ ॥
वर्हिषि दत्तम् ॥ ४।४।११९ ॥
दूतस्य भागकर्मणी ॥ ४।४।१२० ॥
रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ते
॥ ४।४।१२२ ॥
असुरस्य स्वम् ॥ ४।४।१२३ ॥
मांघायामण् ॥ ४।४।१२४ ॥

तद्वांनासामुधानो मन्त्र इतीष्ट-
कासु लृक् च मतोः ॥ ४।४।१२५ ॥
अश्विमानण् ॥ ४।४।१२६ ॥
वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ ४।४।१२७ ॥
मन्त्वर्थे मासनन्वोः ॥ ४।४।१२८ ॥

मासनन्वोरनन्तरार्थे वा ॥ १ ॥

मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम् ।
मध्वस्मिन्नस्ति मध्वनन्तरमिति वा मध्व्यः
माधवः ॥

(सू. १२८ वा. १) हा जो 'मास'
किंवा 'तन्' अर्थ असतांना मन्त्वर्थी यत्
प्रत्यय सांगितला आहे तो अनन्तर या अर्थी-

१—(सू. ११७) अत्र शब्दाह्न 'तत्र भवः'
या अर्थी वेदामध्ये घ, छ व घन् हे प्रत्यय होतात.
उदा०—अग्रियम्, अग्रियम्.

१—(सू. ११८) समुद्र व अत्र या शब्दाह्न
'तत्र भवः' या अर्थी वेदामध्ये घ प्रत्यय होतो.
उदा०—समुद्रियाणाम्, अग्रियस्थेव.

१—(सू. ११९) वर्हिम् शब्दाह्न 'तेर्ये दिलेलें'
या अर्थी वेदामध्ये यत् प्रत्यय होतो. उदा०—वर्हिष्येणु.

१—(सू. १२०) दूत शब्दाह्न 'त्याचा भाग'
किंवा 'त्याचें कर्म' या अर्थी वेदामध्ये यत् प्रत्यय
होतो. उदा०—दूतस्य भागः कर्म वा दूत्यम्.

१—(सू. १२१) रक्षस् व यातु या शब्दाह्न
'त्याला मारणारा' या अर्थी वेदामध्ये यत् प्रत्यय
होतो. उदा०—रक्षस्या, यातव्या.

१—(सू. १२२) रेवती, जगती व हविष्या
या शब्दाह्न त्याचें प्रशंसन या अर्थी यत् प्रत्यय
वेदामध्ये होतो. उदा०—रेवत्यम्.

१—(सू. १२३) असुर शब्दाह्न 'त्याच्या
भालकीची वस्तु' या अर्थी वेदामध्ये यत् प्रत्यय होतो.
उदा०—असुर्य पात्रम्.

१—(सू. १२४) अनुर शब्दाह्न 'त्याची
माया' या अर्थी वेदामध्ये अण् प्रत्यय होतो. उदा०—
आसुरी माया.

१—(सू. १२५) 'तो' शब्द असलेला मंत्र
ज्यांचा स्थापन करणाचा आहे अशा इष्टका म्हणजे

ही होतो असें म्हणावें. उदा. मधु ज्यामध्ये
आहे किंवा मधु ज्याच्या जवळ आहे तो मध्व्य
मास होय; माध्वर्वा त्यालाच म्हणतात.

विटा' या अर्थी त्या मंत्रदर्शक मतुर्-प्रत्ययान्त
शब्दाह्न यत् प्रत्यय होतो आणि त्या प्रत्ययाबरोबर
त्या मतुप् प्रत्ययाचा लृक् होतो. उदा०—वर्चस्वान्
मन्त्रः उवाचनः यासा ताः वर्चस्याः इष्टकाः; वयस्याः.

१—(सू. १२६) ज्या मंत्रामध्ये अश्वि शब्द
आहे. त्याला अश्विमत म्हणतात. त्या अश्विमत शब्दा-
ह्न 'त्या-मंत्रानें स्थापन केल्या जाणाऱ्या इष्टका' या
अर्थी अण् नल्य होतो. आणि मतुर् प्रत्ययाचा लृक्
होतो. उदा०—आश्विनोरुपदधाति.

१—(सू. १२७) 'मूर्धन्-शब्द-घटित मंत्रानें
स्थापन केल्या जाणाऱ्या अशा वयस्या (४।४।१२४)
म्हणजे इष्टका' या अर्थी मूर्धन् शब्दाह्न मतुप् प्रत्यय
होतो. उदा०—मूर्धन्वतीरुपदधाति. ज्या मंत्रामध्ये मूर्धन्
व वयस् हे दोन्ही शब्द आहेत अशा मंत्रानें स्थापन
केलेल्या इष्टका असा मूर्धन्वती शब्दाचा अर्थ आहे.

१—(सू. १२८) प्रातिपदिकाह्न वेदामध्ये मतुप्
प्रत्ययाच्या (५।२।४) अर्थी यत् प्रत्यय होतो. पण
त्या प्रत्ययान्तापासून मास किंवा तन् या अर्थाचा
बोध होत अमला पाहिजे. उदा०—नभासि विघ्नते
यस्मिन् इति नभस्यो भाद्रपदमासः. नभस् म्ह. अत्र.
ओजस्या तन्.

२—येथें पुढील सूत्रानें व प्रत्यय झाला आहे. मधु
म्ह. पुष्पटन तो ज्या कालात भरतो तो चैत्र, आणि
त्याच्या जवळचा मास म्हणजे वैशाख हा माधव होय.

लुगकारेकाररेफाश्च ॥ २ ॥

लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ।

लुक् । मधुः तपः नमः । अकारः । इपः
ऊर्जः । इकारः शुचिः । रेफश्च । शुक्रः ॥

[मधोर्ज च ॥ ४ । ४ । १२९ ॥

ओजसोहनि यत्त्वौ

॥ ४ । ४ । १३० ॥

वेशोयंशआदेर्भगाद्यल्

॥ ४ । ४ । १३१ ॥

स्व च ॥ ४ । ४ । १३२ ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च

॥ ४ । ४ । १३३ ॥

अङ्गिः संस्कृतम् ॥ ४ । ४ । १३४ ॥

सहस्रेण संमितौ घः

॥ ४ । ४ । १३५ ॥

भेतौ च ॥ ४ । ४ । १३६ ॥

सोममर्हति यः ॥ ४ । ४ । १३७ ॥

मये च ॥ ४ । ४ । १३८ ॥

मधोः ॥ ४ । ४ । १३९ ॥

वंसोः समूहे च ॥ ४ । ४ । १४० ॥

(वा.२) ह्या प्रकृत सूत्राने मत्वर्थी केलेल्या यत् प्रत्ययाचा एकदा लुक् होतो, व तसेच 'अ', 'इ', व 'र' असे प्रत्ययही होतात. मधुः, तपः, नमः ही लुकाची उदाहरणे होत. इपः,

ऊर्जः ही 'अ' प्रत्ययाची उदाहरणे होत. शुचिः हे 'इ' प्रत्ययाचे उदाहरण होय. आभिः शुक्रः हे 'र' प्रत्ययाचे उदाहरण होय.

३-तपस् इदमेवे सताप, नमस् इदं अन्न इप् इच्छा. पानसाद्य सपत्यानत्प्रच आभिः महि-
न्यात इच्छा प्रबल होते. ऊर्जं इह. बल. शारीरशक्ति देणारा मुख्य कारिका मासच होय शुचु इह. मनाचा शोभ. तो पावसाच्या आरभी ज्येष्ठ मासात अकुरित होतो आणि आपादात प्रबल होतो.

१-(य. १२९) मधु शब्दाहून वरती दिलेल्या अर्थे वेदान्त्ये 'य' ही प्रत्यय होतो उदा०-माधवः.

१-(य. १३०) ओजस् शब्दाहून मत्वर्थी वेदान्त्ये यत् व ख हे प्रत्यय होतात. पय त्या प्रत्ययान्तापासून अहन् इदमेवे दिवस हा अर्थ गम्यमान झाला पाहिजे. ओजस्वम् ओजमीनम् अहः.

१-(य. १३१) वेशम् व यशस् या शब्दाच्या पुढील ओ अय शब्द लटलृट् आतिथिकाहून वेदान्त्ये मत्वर्थी यत् प्रत्यय होतो उदा०-वेशोभ्यः, वेशन् इह. बल, भग इह. ओ घंगरे; बलरूपी ओ ज्याचा अहे तो हा वेशोभ्यः या शब्दाचा अर्थ आहे. त्याचप्रमाणे वशीभ्यः.

१-(य. १३२) पूर्वसूत्राच्या विषयान्त्ये य व यत् हे प्रत्ययही वेदान्त्ये होतात. उदा०-वेशोभ्यः, वेशोभ्यः.

१-(य. १३३) पूर्वसूत्रांनी केलेले या अर्थी पूर्व शब्दाहून वेदान्त्ये न य, व य हे प्रत्यय होतात.

उदा०-पूर्वपै, पूर्वैः, पूर्वपैः.

१-(य. १३४) अप् शब्दाहून त्याने सत्कार केलेले या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०-अभिः सरकूनम् अय इति.

१-(य. १३५) सहस्र शब्दाहून त्याने दुल्ल या अर्थी वेदान्त्ये व प्रात्यय होतो. उदा०-महस्य, अभिः. एक असला तरी हजार असल्यासारखा असा अर्थ आहे.

१-(य. १३६) सहस्र शब्दाहून वेदान्त्ये मत्वर्थीही य प्रत्यय होतो. उदा०-सहस्रनशास्त्रीति सहस्रिय.

१-(य. १३७) सोम शब्दाहून 'सोम प्राशनाला सोम्य' या अर्थी वेदान्त्ये य प्रात्यय होतो. उदा०-सोमगर्हन्ति सोम्याः विप्राः.

१-(य. १३८) सोम शब्दाहून वेदान्त्ये नयट् प्रत्ययाच्या अर्थांही य प्रत्यय होतो. उदा०-सोम्य मयुः, सोमनय मयु असा अर्थ आहे.

१-(य. १३९) मधु शब्दाहून वेदान्त्ये नयट् प्रत्ययाच्या अर्थी य प्रत्यय होतो. उदा०-मधुनय मयु असा अर्थ आहे.

१-(य. १४०) वंसु शब्दाहून 'सुह' या अर्थी आणि नयट् प्रत्ययाच्या अर्थी वेदान्त्ये य प्रात्यय होतो. उदा०-वसुभ्यः.

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥१॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्तव्यम्।
ओ श्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु औप-
डिति चतुरक्षरम्। ये यजामह इति पञ्चा-
क्षरम्। यजेति द्व्यक्षरम्। द्व्यक्षरो वषट्कारः।
एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञ-
मनुविहितः ॥

छन्दासि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् ॥२॥

छन्दासि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः ॥

अग्निरीशे वसव्यस्य ॥ ३ ॥

अग्निरीशे वसव्यस्योपसंख्यानं कर्त-

व्यम् ॥ तत्तद्ध्रुपसंख्यानं कर्तव्यम् । न
कर्तव्यम् ।

स्वार्थविज्ञानात् सिद्धम् ॥ ४ ॥

स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमेतत् । वसव एव
वसव्याः पान्तु ॥

[नक्षत्राद् घः ॥४॥१४१॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥४॥१४२॥

शिवंशमरिष्टस्य करे ॥४॥१४३॥

भावे च ॥४॥१४४॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याक-
रणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे प्रथममाहिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

(सू. १४० वा. १) ' अक्षरसमूह ' या
अर्थाच्या ' छन्दस् ' शब्दाहून वेदामध्ये स्वार्थी
यत् प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान करावें.
उदा०—' ओ श्रावय ' हीं चार अक्षरे ' अस्तु
श्रौषट् ' हीं चार अक्षरे ' ये यजामहे ' हीं पांच
अक्षरे ' यज ' हीं दोन अक्षरे आणि ' वषट् ' हीं
दोन अक्षरे मिळून सतरा अक्षरांचा समुदाय
हा ' छन्दस्य ' होय. उदा. एष वै सप्तदशाक्षर-
श्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः.

(वा. २.) वेदामध्ये ' बहुभिर्वसव्यैः ' येथें
' वसु ' शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा० हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः.

(वा. ३) वेदामध्ये ' अग्निरीशे वसव्यस्य '

येथें वसु शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो असें
म्हणावें.

तर मग तसें उपसंख्यान केलें पाहिजे.

उपसंख्यान करावयास नको.

(वा. ४) स्वार्थी यत् प्रत्यय केला असतां
ही उदाहरणें सिद्ध होतील. जे ' वसु ' तेच
येथें वसव्य होत.

याप्रमाणें श्री भगवान् पतञ्जलींनीं रचि-
लेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या चवथ्या अध्या-
याच्या चवथ्या पादाचें पहिलें आहिक समाप्त
झालें. पादही समाप्त झाला व चवथा अध्यायही
समाप्त झाला.

२—प्रकृत सूत्रामध्ये वसोः असा योगविभाग करून
वसु शब्दाहून स्वार्थी यत् प्रत्यय सांगावा. उदा० बहु-
भिर्वसव्यैः, वसव्यस्य येथें यत् प्रत्यय मयट् प्रत्ययाच्या
अर्थी न करतां स्वार्थी केला तरी चालिल.

१—(सू. १४१) नक्षत्र शब्दाहून वेदामध्ये
स्वार्थी घ प्रत्यय होतो. उदा०—नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा.

१—(सू. १४२) सर्वे आणि देव या शब्दाहून
वेदामध्ये स्वार्थी तातिल् प्रत्यय होतो. उदा०—सर्वता-
तिल्; देवतातिल्.

१—(सू. १४३) शिव, शम् आणि अरिष्ट या
शब्दाहून ' तं करणारा ' या अर्थी वेदामध्ये तातिल्
प्रत्यय होतो. उदा०—शिवं करोतीति शिवतातिः,
शंतातिः, अरिष्टतातिः.

१—(सू. १४४) शिव, शम् आणि अरिष्ट या
शब्दाहून वेदामध्ये ' भाव ' या अर्थी तातिल् प्रत्यय
होतो. उदा०—शिवस्य भावः शिवतातिः, शंतातिः,
अरिष्टतातिः.

अ. ४ पा. ४ आ. १ समाप्त व पाद आणि अध्यायही समाप्त.

प्राक् क्रीताच्छः ॥ ५ । १ । १ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तं प्राग्वचनं स्रुद्धिधानार्थमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति । इहापि प्राग्वचनं क्रियते स्रुद्धिधानार्थम् । स्रुद्धिहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । 'योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति

योगे योग उपतिष्ठते ॥ अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः । अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छः प्राप्नोति । उगवादिभ्यो यत् [५. १. २.] छञ्चेति च्छोऽपि प्राप्नोति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥ अर्थ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय आहोस्वित्प्राक्क्रीताद्ये ऽर्था इति । किं चातः । यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषोऽपवादविषयेऽपि

(सू. १.) या सूत्रात् 'प्राक् क्रीतात्' हे शब्द कदाकरिता ? (नुसते 'छः' असे सूत्र करावें.)

(वा. १) प्राक् शब्द घालण्याच्या प्रयोजनासंबंधी मागे सांगितलेच आहे.

ते काय सांगितले आहे ?

"प्राग्वचन स्रुद्धिधानार्थम् अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्गः" (४. १. ८३ वा. १, २) असे मागे सांगितलेच आहे.

तसेच प्रस्तुत स्थलीही प्राक् शब्द घालण्याचा हेतु छ प्रत्ययाचे विधान एकदांच करावें हा आहे. एकदा प्रत्ययाचे विधान करून ठेवले म्हणजे योग्य त्या ठिकाणी पुनः उच्चारण न करता त्या प्रत्ययाचे विधान व्हावें, व पुन्हा पुन्हा दर सूत्रात छ प्रत्ययाचे उच्चारण आपणास करावयास नको या हेतूनेच पाणिनीने 'प्राक् क्रीतात्' हे शब्द सूत्रात घातले आहेत.

वर निर्दिष्ट केलेले हे प्रयोजन म्हणून सांगता येणार नाही. कारण वर निर्दिष्ट केलेले काम 'छः' असे अधिकार सूत्र करून मुद्दा भागेल. कारण, अधिकार करण्याचा हेतुच हा असतो की एकदा उच्चारण्याने काम भागावें; पुन्हा पुन्हा उच्चारण करण्यास लागू नये. तेव्हा

'छ' असा अधिकार केला तरी दर एक सूत्रात छः हे पद उपस्थित होईलच.

अधिकाराने काम भागेल असे म्हणाल तर ज्या ठिकाणी छ प्रत्ययाचा अपवाद म्हणून दुसरा प्रत्यय सांगितला आहे त्या ठिकाणीही छ प्रत्यय होऊ लागेल. उदाहरणार्थ 'उगवादिभ्यो यत्' या पुढील सूत्राने यत् प्रत्यय सांगितला आहे म्हणून व छ हा अधिकार आहे म्हणून यत् व छ दोन्ही प्रत्ययाचे विधान होईल. एकदरीत 'प्राक्' हा शब्द सूत्रात घालणे जरूर आहे.

आता जरी सूत्रात प्राक् शब्द घातला तरी प्रस्तुत सूत्राचा अर्थ कसा करावयाचा ! तेन क्रीतम् या पूर्वीच्या सूत्रात जेथे जेथे प्रत्यय होण्याकरिता मूळ शब्द उच्चारले असतील तेथे तेथे असा अर्थ करावयाचा, अथवा जेथे जेथे निरनिराळे अर्थ सांगितले आहेत तेथे तेथे असा अर्थ करावयाचा !

या दोहोंमध्ये फरक काय !

काय ! जर 'तेन क्रीतम्' या सूत्राने पूर्वीच्या सूत्रात जेथे जेथे प्रकृती उच्चारल्या आहेत तेथे तेथे असा अर्थ केला तर पूर्वी सांगितलेलाच दोष येईल. म्हणजे 'छ' चा अपवाद प्रत्यय ज्या सूत्राने सांगितला आहे त्या सूत्राने छ व अपवाद प्रत्यय हे दोन्हीही

केला आहे. अर्थाचा निर्देश ज्या ठिकाणी केला असे तेथे छ प्रत्ययाचे विधान सनबावें.

१—(ग. १) हे अधिकारयुक्त आहे. 'क्रीतम्' (५. १. १७) या अर्थाने पूर्वी छ प्रत्ययाचा अधिकार

च्छप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राक्क्री-
ताद्ये ऽर्था इति न दोषो भवति । समाने-
ऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं
वाधिष्यते । यथा न दोषस्तथास्तु ।
प्राक्क्रीताद्ये ऽर्था इति विज्ञायते । कुत
एतत् । तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दि-
शति । इतरथा हि बहुयस्तत्र प्रकृतयः
पठ्यन्ते ततो यां काचिदेव प्रकृतिमवाधि-
त्वेनोपाददीत । अथवा पुनरस्तु प्राक्क्रीता-

द्याः प्रकृतय इति । ननु चोक्तमपवाद-
विषयेऽपि च्छप्रसङ्ग इति । न वा कचि-
द्वावचनात् । न वैष दोषः । किं कारणम् ।
कचिद्वावचनात् । यदयं कचिद्वावचनं
करोति विभाषा हविरपूपादिभ्यः
[५. १. ४.] इति तज्ज्ञापयति नाप-
वादविषये छो भवतीति ॥ यद्येवं नार्थः
प्राग्वचनेन । अधिकारात्सिद्धम् । ननु
चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये

होऊं लागतील. पण 'जेथे जेथे निरनिराळे अर्थ
उच्चारले आहेत तेथे तेथे' असा अर्थ केल्या तर
कांहीही दोष येत नाही. कारण, एकाच अर्थी
सामान्यतः छ प्रत्यय व विशिष्ट शब्दांचे पुढे
यत् प्रत्यय असे दोन सूत्रांनीं दोन प्रत्यय
विशिष्ट शब्दांचे पुढे प्राप्त झाल्यास यत् प्रत्यय
हा छ प्रत्ययाला वाजूला सारुं शकेल.

तर मग ज्या रीतीनें दोष येणार नाही
अशा रीतीनें अर्थ करावा. 'तेन क्रीतम् या
सूत्राचे पूर्वीच्या सूत्रांत जेथे जेथे निरनिराळे
अर्थ सांगितले आहेत तेथे तेथे' असा अर्थ
आम्ही करतो.

असाच अर्थ काय म्हणून करतां ?

असा अर्थ करण्याचें कारण एवढेंच कीं
प्रस्तुत सूत्रांत क्रीतात् या शब्दानें मुख्यतः
अर्थच सांगितला आहे. जर पाणिनीच्या
मनांत 'जेथे जेथे निरनिराळ्या प्रकृती सांगि-
तल्या आहेत तेथे तेथे छ प्रत्यय होतो' असें
सांगायचाचें असतें तर त्यानें 'क्रीतात्' हा
अर्थ प्रतिपादन करणारा शब्द प्रस्तुत सूत्रांत
मर्यादा म्हणून न सांगतां पुष्कळ ठिकाणीं
मूळ प्रकृति म्हणून शब्द वातले आहेत
त्यांतील एकांदा प्रकृति-वाचक शब्द मर्यादा
म्हणून उचलला असता, व तो प्रस्तुत
सूत्रांत घातला असता.

अथवा तुम्ही म्हणतां तसा कां अर्थ करा

ना. 'तेन क्रीतम् या सूत्राचे पूर्वी ज्या ज्या
सूत्रांत प्रकृति उच्चारिली आहे त्या त्या सूत्रांत'
असा अर्थ होऊं द्या. पण आतांच नाही कां
तुम्ही बोललां कीं 'तसें केल्यास अपवाद-
प्रत्यय ज्या सूत्रांनं सांगितला आहे त्या
सूत्रांनं अपवाद प्रत्यय व छ प्रत्यय दोन्हीही
होऊं लागतील' ?

'न वा कचिद्वावचनात्' म्हणजे हा दोष येत
नाहीं; असें काय म्हणून ? तर कांही ठिकाणीं
प्रत्यय विकल्पानें सांगितला आहे म्हणून. ज्या
अर्थी आचार्य पाणिनि कांही ठिकाणीं उदा०
विभाषा हविरपूपादिभ्यः (५ । १ । ४)
या सूत्रांत विकल्पानें प्रत्यय सांगतात त्या
अर्थी असें अनुमान निघतें कीं अपवाद
प्रत्यय ज्या सूत्रांनं सांगितला आहे त्याच
सूत्रांनं अधिकारामुळे प्राप्त झालेला छ प्रत्ययच
होत नाही.

असें जर असेल तर 'प्राक्' शब्द
सूत्रांत घालण्याचा कांहीच उपयोग नाही.
प्रस्तुत सूत्र जरी अधिकार सूत्र घेतलें तरीही
आपलें काम भागतें.

पण आतांच नाही का तुम्ही म्हणालां
कीं अधिकारानें काम भागेल असें म्हणाल
तर ज्या ठिकाणी छ प्रत्ययाचा अपवाद
म्हणून दुसरा प्रत्यय सांगितला असेल त्या
ठिकाणींही छ प्रत्यय होऊं लागेल ?

छप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतन्न वा कचि-
द्वाचनानादिति ॥ अथ किमर्थमिपानवधि-
गृह्यते न प्राकट्य इत्येवोच्येत । एतज्ज्ञा-
पयत्याचार्योऽर्थेव्यं भवतीति । किमे-
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । समानेऽर्थे प्रकृ-
तिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं बाधते ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ ५ । १ । २ ॥
यञ्ज्यावन्ः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनङ्गुपानहौ

प्रयोजनम् ॥ १ ॥

यञ्ज्यौ भवतोऽन्ः पूर्वविप्रतिषे-

हा दोष आम्ही वूर केला आहे. आम्ही
आताच सांगितलें की हा दोष येत नाही.
कारण काही ठिकाणी (अपवाद) प्रत्यय
विकल्पानें सांगितला आहे.

परे, तर आतां प्राक् क्रीतात् अशी येथें
अर्थाची मर्यादा काय म्हणून सांगितली आहे ?
'ठञ् प्रत्ययाचे पूर्वी' अशी छ प्रत्ययाला
प्रत्ययाचीच मर्यादा का नाही सांगितली ?

'तेन क्रीतम्' ही अर्थाची मर्यादा
सांगण्यावरून आचार्य पाणिनि असें सुच-
वितात की क्रीत या अर्थाच्या पूर्वी जेथें
अर्थाचा निर्देश असेल तेथेंच या छ प्रत्ययाचा
संबंध होतो.

अद्या प्रकारचें अनुमान फाटण्याचा
फायदा कोणता ?

एकाच अर्थां विशिष्ट प्रकृतीला 'छ' व
'यत्' असे दोन्ही प्रत्यय होऊ लागले तर
यत् प्रत्यय छ प्रत्ययाचा बाध करतो ही गोष्ट
सहज निश्चय होवें हा फायदा होय.

(सू. २ पा. १) यत् आणि इय हे
प्रत्यय पूर्वविप्रतिषेधानें अञ् प्रत्ययाचा बाध
करून होतात असे सांगारें.

असे सांगण्याचें प्रयोजन काय ?

१—(सू. २) उगवादि शब्द आणि गो वगैरे
शब्द वाहून 'क्रीत' या अर्थाच्या पूर्वीच्या 'वर्तने
रितम्' वगैरे अन्वये वर प्रत्यय होतो. उदा०—उगवे
रितम् इत्यन्वय शब्द गो रितम् गव्यम्; इतिथम्,

धेन । किं प्रयोजनम् । सनङ्गुपानहौ प्रयो-
जनम् । यतोऽवकाशः । शङ्क्यं दाह
पिचव्यः कार्पासः । अन्वोऽवकाशः । वार्धम्
वारत्रम् । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारस्तस्मादु-
भयं प्राप्नोति । सनङ्गव्यं चर्म । व्यत्याव-
काशः । औपानहं चर्म ॥ औपानहं दाह ।
अन्वः स एव । उपानन्नाम चर्मविकारस्त-
स्मादुभयं प्राप्नोति । औपानहं चर्म ॥

दञ्च ॥ २ ॥

दञ्च भवत्यन्ः पूर्वविप्रतिषेधेन ।
दन्वोऽवकाशः । छादिपेयं वृणम् । अन्ः

सनङ्गु व उपानह हे शब्द घेऊन त्यांना
अनुकमानें यत् आणि इय प्रत्यय लावून कसें
साधणें हें या पूर्वविप्रतिषेधाचें प्रयोजन होय.

प्रकृत सूत्रानें सांगितलेल्या यत् प्रत्ययाला
स्वतंत्र जागा 'शङ्क्यं दाह' 'पिचव्यः
कार्पासः' वगैरे आहेत. तसेंच अञ्
प्रत्ययाला (५।१।१५) स्वतंत्र जागा
वार्धम् वारत्रम् वगैरे आहेत. सनङ्गु म्हणजे
चामड्याची केलेली एक वस्तु. सनङ्गु शब्दा-
पुढें यत् व अञ् हे दोन्ही प्रत्यय प्राप्त होतात.
पण या दोहोंपैकी यत् प्रत्यय एकटाच होतो,
व सनङ्गव्य असें रूप साधतें. त्याप्रमाणेंच इय
(५।१।१४) प्रत्ययाला स्वतंत्र जागा औपा-
नहं दाह यादील औपानह शब्द, अञ्
प्रत्ययाला जागा म्हणून वार्धम् वारत्रम् वगैरे
शब्द वरती दिलेच आहेत. उगानह म्हणजे
चामड्याची केलेली एक वस्तु. या उपानह
शब्दापुढें य व अञ् हे दोन्ही प्रत्यय प्राप्त
होतात; पण दोहोंपैकी य प्रत्यय पूर्वविप्रति-
षेधानें होतो व औपानह रूप होतें.

(वा २) दञ् प्रत्यय मुद्रा अञ् प्रत्ययाला
मात्राळा सासून पूर्वविप्रतिषेधानें होतो. दञ्
(५।१।१३) प्रत्ययाला स्वतंत्र जागा छादिपेयं

२—येथें यत् व इय अशी परे आहेत. यत् वादील
ठकाणाला श्रुत्व (८।४।४०) आणि अनुनासिके
(८।४।४५) होऊन यद्यर झाला आहे.

स एव । छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । छदिषेयं चर्म । ढञ्भवति पूर्व-विप्रतिषेधेन ॥

हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत् ॥ ३ ॥

हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । आमिक्ष्यम् आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यम् पुरोडाशीयम् । यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चरव्यास्तण्डुलाः । यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

अन्नविकारेभ्यश्च ॥ ४ ॥

अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया यद्भवति तृणम् यांतील छादिषेय शब्द आहे. अञ् प्रत्ययाला स्वतंत्र जागा वर दाखविलेलीच आहे-छदिस् शब्दाचा अर्थ एक चामड्याची वस्तु असा जेव्हां घेतला जातो तेव्हां छदिस् शब्दापुढे दोन्ही प्रत्यय एकदम प्राप्त होतात त्यापैकी पूर्व-विप्रतिषेधाने ढञ् प्रत्यय होऊन छादिषेयं चर्म असें रूप साधते.

(वा. ३) हविर्द्रव्ये व अपूप वगैरे शब्द यांहून विकल्पाने सांगितलेल्या यत् प्रत्ययाला वाजूला सारून 'उगवादिभ्यो यत्' या सूत्राने सांगितलेला यत् प्रत्यय पूर्वविप्रतिषेधाने होतो. हविर्द्रव्ये व अपूप वगैरे शब्द यांहून सांगितलेल्या वैकल्पिक यत् प्रत्ययाला स्वतंत्र जागा आभिक्ष्यम् आभिक्षीयम्, पुरोडाश्यम् पुरोडाशीयम्, वगैरे आहेत. प्रस्तुत सूत्राने सांगितलेल्या यत् प्रत्ययाला स्वतंत्र जागा वरतीं दाखविलीच आहे. पण 'चरव्यास्तण्डुलाः' येथे दोन्ही सूत्रांची प्राप्ति येते; पैकी 'उगवादिभ्यो यत्' या सूत्राने सांगितलेला नित्य यत् प्रत्ययच पूर्वविप्रतिषेधाने होतो.

(वा. ४) अपूपादि गणामध्ये (५।१।४) अन्नविकारवाचक शब्दांहून सांगितलेला वैकल्पिक यत् प्रत्यय वाजूला सारून प्रस्तुत सूत्राने सांगितलेला यत् प्रत्यय होतो. अन्नविकारवाचक शब्दांहून सांगितलेल्या वैकल्पिक यत् प्रत्ययाची स्वतंत्र उदाहरणे सुर्याः सुरीयाः वगैरे

पूर्वविप्रतिषेधेन । अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया अवकाशः । सुर्याः सुरीयाः । यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । सक्तव्या धाना इति । यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेध परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

अयं नाभिश्चन्द्रे गत्रादिषु पठ्यते । तत्रैवाच्यते नाभि नभं चेति । तत्र चोद्यते ।

नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः

प्रकृत्यभावात् ॥ ५ ॥

नाभेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः । किं

आहेत. 'उगवादिभ्यो यत्' या सूत्राने सांगितलेल्या यत् प्रत्ययाची स्वतंत्र उदाहरणे वरतीं दिलीच आहेत. सक्तव्याः धानाः यांतील सक्तु शब्दांहून दोन्ही सूत्रांनी यत् प्रत्यय प्राप्त होतो. पैकी प्रकृत सूत्राने सांगितलेला यत् प्रत्यय पूर्व-विप्रतिषेधाने होतो.

वरें तर, या सर्व ठिकाणी पूर्वविप्रतिषेधाने यत् प्रत्यय होतो, असे विधान करणे जरूर आहे.

विधान करण्याची जरूर नाही 'विप्रतिषेधे परम्' (१।४।२) या सूत्रांतील पर शब्दाचा इष्ट असा अर्थ आहे. त्यामुळे दोन सूत्रांनी दोन कायें एकदम आली असतां तेथे इष्ट असेल ते होतें.

वरें, आतां येथें असा विचार करावयाचा आहे कीं नाभि हा शब्द गत्रादि गणामध्ये वातला आहे. व तेथेंच नाभि शब्दाला नभ असा आदेश होतो असेही सांगितलें आहे; तेव्हां येथें पुढील शंक येते—

(वा. ५) नाभि शब्दाला यत् प्रत्यय लावला असतां नभ आदेश होतो हें खरें, पण नाभि शब्दांहून यत् प्रत्ययच होऊं शकणार नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं— नभ्य शब्दापासून

कारणम् । प्रकृत्यभावात् । विकृते. प्रकृ-
तावभिधेयाया प्रत्ययेन भवितव्य न च
नाभिसङ्ज्ञिकाया विकृते. प्रकृतिरास्ति । यदेव
हि तन्मण्डलचक्राणा मण्डलचक्रं तन्नभ्य-
मित्युच्यते ॥

सिद्धं तु शाखादिषु वचनाद्भस्वत्वं च

॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । शाखादिषु नाभि-
शब्द. पठितव्यो ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् ।
नाभिरिव नभ्यमिति । क पुनरिहोपमार्थः ।

नाभीची प्रकृति हा अर्थ दाखविला जात
नाहीं. यत् प्रत्ययश्च विकृति-वाचकाहून त्याची
प्रकृति या अर्थी होत असतो. नाभि नावाच्या
विकृतीची प्रकृति नभ्य या शब्दाने दाखविली
जात नाही. वर्तुळाकार चाक असलेल्या रथाच्या
त्या वर्तुळाकार चक्रालाच नभ्य म्हणतात
(आणि नाभि म्हणजे चाकामधील तुवा,
त्याची चाक हे प्रकृति म्हणजे मूळ द्रव्य असू
शकत नाही.)

(वा. ६) नभ्य हे उदाहरण सिद्ध होत आहे.
ते कसे ?

शाखादि गणात (५।३।१०३) नाभि
शब्द घालावा व त्या नाभि शब्दातील आका
राचा न्हत्व सांगावा म्हणजे ' नाभीसारखा '
या अर्थी नभ्य शब्द साधला जाईल.

पण ' नाभीसारखा ' यानर्थे जो उपमेचा
अर्थ म्हणजे साधर्म्य आहे ते येथे कसे सम
जावयाचे ? (चाक व तुवा यात कोणत्या
एकारचे साधर्म्य आहे !)

का बरे ! कणा धारण करणे व फिरणे या
दोहीनी साधर्म्य आहे.

अथवा दुसरा एक वैयाकरण म्हणतो

१—नभ्या तुवा ञ नि वरेतेल चक्र या दोहो
नभ्ये जी ञ ह्यो काष्ठ असतात त्या अस्त होत त्या
ठिकाणी तुवा व चक्र हे दोन निराळे भग्न्यमुळे
प्राप्तये काष्ठ हे तुव्याचा मूळ प्रकृति होऊ शकत
येथे तेथे नाभीचा प्रकृति या अर्थने नभ्य असे

यत्तदक्षधारणं परिवर्तनं वा ॥ अपर आहे ।
यत्तदञ्जनोपाञ्जनमिति ॥ न तर्हीदानीमिदं
वक्तव्यं नाभि नभं चेति । वक्तव्यं च ।
किं प्रयोजनम् । यान्येतान्यरवान्ति चक्रणि
तदर्थम् । तत्र नाभिसङ्ज्ञिकाया विकृतेः प्रकृ-
तिरास्ति । यानि चाप्यनरवान्ति चक्रणि
तदर्थमपीदं वक्तव्यम् । दृश्यते हि समुदा-
यादवयवस्य पृथक्त्वम् । तद्यथा । वार्ध्वा
शाखोति । गुणान्तरयोगाच्च विकारश्च नो
दृश्यते । तद्यथा । वैभीतको यूपः । खादिर

तेल माखणे व जवळच्या भागावर तेल सोडणे
याही दोन बाबतीत साभ्य आहे.

तर मग गवादि गणात नाभि नभ च असे
शब्द घालण्याचे काहीच कारण नाही

ते का ?

गवादि गणात नाभि नभ च असे शब्द
घातलेच पाहिजेत.

कशाकरिता घातले पाहिजेत ?

ज्या चाकाना आरा लावल्या असतात त्या
चाकाना लागणारा नभ्य शब्द सार्थण्याकरिता
कारण तेथे नाभि म्हणजे तुवा ही जी विकृति
तिचे प्रकृतिभूत जे काष्ठ ते तिच्यापेक्षा निराळे
असू शकते, आता ज्या चाकाना आरा
नाहीत त्याकरिताही ' नाभि नभ च ' असे त्या
गणात म्हटले पाहिजे. कारण ' समुदायापेक्षा
अवयव निराळा असा व्यवहार होतो ' हे
दृष्टीस पडते. उदा०—वृक्षस्य इव वार्ध्वा
शाखा म्हणजे झाडाची फांदी. तसेच वस्त्रनर्थे
काही निराळा गुम उत्पन्न झाला म्हणजे त्या
मूळच्या वस्तूचाच तो विकार आहे असाही
व्यवहार झालेला दिसतो. उदा०—वैभीतकः
यूपः, खादिर चपाळम् तेव्हा तुवा हा अवयव

चाक्राज्य म्हणता येते.

४—वैभीतक म्हणजे दिव्याचे हाड त्याच्या
लाकडाला युराचा आकार असा की तो मूळ त्या
वृक्षाचा विकार समजला जातो. तसाच चपाळ हाही
खेरीसच्या (पैठाच्या) झडाचा विकार समजला

चपालमिति । तत्रावयवात्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति ॥

अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भविष्यति । नभ्यो वृक्षः । नभ्या शिक्षोति ।

नभ्यात्तु लुग्वचम् ॥ ७ ॥

नभ्यात्तु लुग्वक्तव्यः ॥ स तर्हि लुग्वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । नभ्यार्थो नभ्य इति ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम्

॥ ५ । १ । ३ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमशीतिशतं कम्बल्यमिति । निपातनादेतासिद्धम् । किं निपातनम् । अपरिमाणविस्तारितकम्बल्येभ्यो न तद्वितलुकि [४. १. २२] इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । कम्बलीया ऊर्णाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणं क्रियते परिमाणार्थं परिमाणं च संज्ञैव ॥

चाकाचा विकार समजून तद्वाचक नाभि शब्दां-
हून प्रकृति या अर्थी म्हणजे संबंध चाक या
अर्थी प्रत्यय लावतां येईल.

आतां 'चाक या अर्याचा जो नभ्य शब्द
त्याकरितां' अशा अर्याची विवक्षा असेल तेव्हां
त्या अर्थी (५।१।१२) प्रत्यय कळून रूप कसे
व्हावें ?

नभ्यः वृक्षः, नभ्या शिक्षापा असेंच व्हावें.
त्याकरितां—

(वा. ७) नभ्य शब्दाहून केलेला
'प्राक्कृति' या अर्थी जो प्रत्यय त्याचा लुक्
होतो असें म्हणावें.

तर मग तसा लुक् तेथे सांगितला पाहिजे.

सांगावयास नको. कारण, 'ज्या वस्तू-
करितां जो पदार्थ उपयोगी पडतो त्या वस्तूचा
शब्द त्या पदार्थाला देतां येतो.' तेव्हां त्या नभ्या-
करितां जो वृक्ष त्यालाही नभ्य असें म्हणतां
येईल.

जातो. यूप्याच्या अग्रावरील लकडाचे जें वलय त्याला
चपाल म्हणतात. तेव्हां अरा नसलेलें एकसंधी चाक
असलें तरी तेथे तुंवा हा अवयव संबंध चाकापेक्षां
निराळा असा व्यवहार होईल.

५—नभ्य शब्दाहून त्या अर्थी प्रत्यय मात्र अनभि-
धानास्तव होत नाही.

१—(सू. ३) कम्बल शब्दाहून हित वगैरे
प्राक्कृतीय अर्थी यत् प्रत्यय होतो, पण तो यत्—

(सू. ३) हें सूत्र केलें नाही तरी चालेल.
पण सूत्र नसेल तर अशीतिशतं कम्बल्यम्
येथें यत् प्रत्यय कसा होईल ?

निपातनामुळें कम्बल्य हा शब्द सिद्ध होईल;
तें निपातन कोणतें ?

अपरिमाणविस्तारितकम्बल्येभ्यो न तद्वि-
तलुकि (४।१।२२) येथें कम्बल्य शब्द उच्चा-
रला आहे तें निपातन होय.

तर मग संज्ञा असतांनाच यत् प्रत्यय होण्या-
करितां हें सूत्र केलें पाहिजे. कारण, कम्बली-
या ऊर्णाः येथें संज्ञा असतांना यत् प्रत्यय न^२
झाला पाहिजे.

हाही या सूत्राचा उपयोग बरोबर दिसत नाही.
कारण, 'अपरिमाण' या शब्दानें परिमाणवाचक
शब्द वगळला आहे. तेव्हां परिमाण अर्थ अस-
तांना तो निषेध व्हावा याकरितांच तेथें कम्बल्य-
शब्द उच्चारला आहे. आणि कम्बल्य म्हणजे
एक प्रकारचें परिमाण ही तर संज्ञाच आहे.

प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा असला पाहिजे.
उदा०—कम्बल्यम्, हें एक प्रकारचें परिमाण आहे.

२—कम्बल म्हणजे कांबळ. त्याकरितां ऊर्णा
म्हणजे लोंकर. निपातनावरून यत् प्रत्ययाची कल्पना
केली तर संज्ञा नसतांनाही कम्बलीया ऊर्णा येथें तो
यत् प्रत्यय होऊं लागेल.

३—तेव्हां त्या निपातनावरून होणारा यत् प्रत्यय
परिमाण अर्थ असतांनाच होईल.

विभाषा हविरपूपादिभ्यः

॥ ५११४ ॥

किमियं प्राप्ते विभाषाहोस्विदप्राप्ते ।
कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते । उवर्णान्तादिति वा
नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते ।

हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते ॥ १ ॥

हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते विभाषा प्राप्ते
नित्यो विधिः । चरुवास्तण्डुलाः ॥

[प्राग्घिताच्छः ॥ ५११५ ॥]

शरीरावयवाद्यत् ॥ ५॥ १ ॥ ६ ॥

यत्प्रकरणे रथाच्च ॥ १ ॥

यत्प्रकरणे रथच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

रथाय हिता रथ्या ॥

खल्यवमापतिलवृषत्रहणश्च

॥ ५११७ ॥

वृषशब्दोऽयमकारान्तो गृह्यते । वृषशब्दो
ऽपि नकारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं
वृषशब्दश्चादेशो वक्तव्यो वृष्णे हितमिति
विगृह्य वृष्यमित्येव चया स्यात् । तथा
ब्रह्मशब्दो नकारान्तो गृह्यते ब्राह्मणशब्दश्चा-
कारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं ब्रह्म-
शब्दश्चादेशो वक्तव्यो ब्राह्मणेभ्यो हित-
मिति विगृह्य ब्रह्मण्यमित्येव चया स्यात् ॥

(सू. ४) ही काय प्रात-विभाषा आहे
किंवा अप्रात विभाषा आहे ?

प्रात-विभाषा कशी संभवते आणि अप्रात
विभाषा कशी संभवते ?

चरु वगैरे उवर्णान्त शब्दाहून यत् प्रत्यय
नित्य प्रात (५११२) होतो^१. उवर्णान्त
शब्दाधिवान इतर ठिकाणी यत् प्रत्यय मुळांच
प्रात होत नाही.

(वा. १) ज्या हविर्विशेषवाचक शब्दा-
हून आणि अपूपादि नगातील शब्दाहून यत्
प्रत्यय प्रात होत नाही तेथेच ह्याने विकल्प
होतो. उवर्णान्त शब्दाहून तर नित्यच यत्
प्रत्यय प्रात होतो. (५११२ वा. ३) उदा०-
चरुवाः तण्डुलाः

(सू. ६ वा. १) ह्या यत् प्रत्ययाच्या
प्रकरणामध्ये रथ शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो

१—(सू. ४) हविर्विशेषवाचक शब्द आणि
अपूपादि नगातील शब्द याहून हित वगैरे प्रसूक्तीय
अर्थे विकल्पनेन यत् प्रत्यय होतो. अनिश्चय, अनि-
श्चयान् दधि, कपूयन्, कपूयन्.

२—हा प्रथम हविर्विशेषवाचक शब्दाधिवाने आहे.

३—येथे उवर्णान्त शब्दाधिवाने वस्तु ते हविर्विशेष-
वाचक शब्दाचे विशेषण कदाचिदाचे, असा अनिश्चय
आहे. येथे उवर्णान्त शब्दाधिवाने नाही असा निश्चय
आहे.

४—(सू. ५) हे अनिश्चयान् आहे. प्रातिप-

अर्थे म्हणावे. उदा०—रथाय हिता रथ्या.

(सू. ७) ह्या सूत्रामध्ये वृष असा अकार-
रान्त शब्द उच्चारला आहे. पण वृषन् असा
नकारान्त शब्द जो आहे त्याहूनही हा यत्
प्रत्यय होतो असे म्हणावे, आणि त्या प्रत्ययाच्या
बरोबरच वृषन् शब्दाला वृष असा अकारान्त
आदेश होतो असे म्हणावे. कारण, वृष्णे हितम्
असा विग्रह केला असताना तेथेही वृषन्
असेच रूप झाले पाहिजे. तसेच येथे ब्रह्मन्
असा नकारान्त शब्द उच्चारला आहे. पण
ब्राह्मण असा अकारान्त शब्द जो आहे त्याहूनही
हा यत् प्रत्यय होतो असे म्हणावे, आणि त्या
प्रत्ययाच्या बरोबर ब्राह्मण शब्दाला ब्रह्मन् असा
आदेश होतो असे म्हणावे. कारण ब्राह्मणेभ्यः
हितम् असा विग्रह केला असता तेथेही ब्रह्म
ण्यन् असेच रूप झाले पाहिजे.

हिरण्यहून ' त्याला हितकरक ' या अर्थे छ प्रत्यय
होतो. उदा०—वन्नेभ्यः हित वस्त्रेभ्यः. वन्नेभ्यः
शब्दाचा गवयो हा अर्थ आहे.

१—(सू. ६) शरीरावयवाचक शब्दाहून
' त्याला हितकरक ' या अर्थे यत् प्रत्यय होतो.
उदा०—दन्ताय हितम् दन्तान्.

२—(सू. ७) छत्र, यव, नय, त्रिज, इ
आणि ब्रह्मन् या शब्दाहून ' छत्रे हितम् ' या अर्थे
यत् प्रत्यय होतो. उदा०—छत्राय हितम् छत्रम्
इत्यादि.

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् समानार्था-
वेतौ वृषशब्दो वृषणशब्दश्च ब्रह्मणशब्दो
ब्राह्मणशब्दश्च । आतश्च समानार्थाविवे-
ह्याह कुतोनु चरसि ब्रह्मन् कुतो नु चरसि
ब्राह्मणेति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समाना-
र्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्य-
त्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांस-
मिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति
आविकमिति । एवमिहापि वृषाय हित-
मिति विगृह्य वृष्यमिति भविष्यति वृष्णे
हितमिति विगृह्य वाक्यमेव । तथा ब्राह्मणे
हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यामिति भविष्यति
ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेव

भविष्यति । त्रैशब्द्यं येह साध्यं तच्चैवं
सति सिद्धं भवति ॥

[अजाविभ्यां ध्यन्

॥ ५ । १ । ८ ॥]

आत्मान्विश्वजनभोगोत्तरप-

दात्स्वः ॥ ५ । १ । ९ ॥

भोगोत्तरपदात्स्वविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदा-
र्थहितत्वात् ॥ १ ॥

भोगोत्तरपदात्स्वविधानेऽनिर्देशः । अग-
मको निर्देशो ऽनिर्देशः । किं कारणम् ।
पूर्वपदार्थहितत्वात् । उत्तरपदार्थप्रधानस्त-
त्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते ।

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण वृष आणि
वृषन् हे शब्द एकाच अर्थाचे आहेत. तसेंच
ब्रह्मन् आणि ब्राह्मण हे शब्द एकाच अर्थाचे
आहेत. शिवाय, हे शब्द एकाच अर्थाचे
आहेत असें लोकांमधील प्रयोगांवरूनही सिद्ध
होतें. एका मनुष्याला ' कुतोऽनुचरसि ब्रह्मन् '
असें कोणी विचारतो, दुसरा कोणी त्यालाच
' कुतोऽनुचरसि ब्राह्मण ' असें विचारतो. हे
ब्राह्मणा तुझा संचार कोठपासून चालूं आहे
असा अर्थ आहे. तेव्हां ' एकाच अर्थाच्या
दोन शब्दांपैकी एका शब्दानें फक्त विग्रह
दाखवावयाचा, आणि त्या अर्थां प्रत्यय दुसऱ्या
शब्दाहूनच करावयाचा ' असें अविरविक-
न्यायानें कांहीं ठिकाणीं होत असतें. उदा०—
अवेः मांसम् असा अवि शब्दानें फक्त विग्रहच
दाखवून त्याच अर्थाच्या अविक शब्दाहून
त्याचें मांस ह्या अर्थी अण् प्रत्यय (४।३।१२०)
होऊन आविकम् असें होतें. तसें येथेंही वृषाय

हितम् असा वृष या अकारान्त शब्दानें विग्रह
दाखविला असतां वृष्य असें रूप होतें. आणि
जेव्हां वृष्णे हितम् असा विग्रह दाखवावयाचा
असेल तेव्हां फक्त वाक्यच राहतें. तसेंच ब्रह्मणे
हितम् असा विग्रह असा केला असतां ब्रह्मण्यम्
असें रूप होईल, आणि ब्राह्मणेभ्यः हितम् असा
विग्रह केला असतां वाक्यच राहील. कोणीकडून
तरी येथें तीन तऱ्हेचे प्रयोग साधावयाचे आहेत
ते अशा रीतीनें सिद्ध होतातच.

(सू. ९ वा. १) येथें ' भोगोत्तरपदात्स्वः '
असा जो सूत्रकारांनीं निर्देश केला आहे तो
अनिर्देश होय. ज्या निर्देशापासून इष्ट अर्थाचा
बोध होत नाही तो अनिर्देशच समजला जातो.

तसा अनिर्देश येथें समजण्याचें काय वरें
कारण ?

कारण असें कीं ' पूर्वपदार्थाचें हित ' या
अर्थी येथें प्रत्यय इष्ट आहे. आणि भोगशब्द
उत्तरपद असलेल्या सामासिक शब्दामध्ये तर
उत्तर पदार्थाला मुख्यत्व आहे; तत्पुरुषामध्ये

१—(सू. ८) अज आणि अवि या शब्दांहून
' तस्मै हितम् ' या अर्थी श्यन् प्रत्यय होतो. उदा०—
अजेभ्यः हित्ता अजश्या यूधिः, अविश्या.

१—(सू. ९) आत्मन् व विश्वजन हे शब्द

आणि ज्यामध्ये भोग शब्द उत्तरपद आहे असे शब्द
यांहून ' तस्मै हितम् ' या अर्थी ख प्रत्यय होतो.
उदा०—आत्मनं हितः आत्मनानः, विश्वजनीनः;
मातृभोगीनः.

पितृभोगाय हिते 'प्राप्नोति पित्रे' चैव हित इष्यते ॥ एवं तर्हि भोगीनर्प्रत्ययो विधास्यते ।

भोगीनरिति चेद्वाचनम् ॥ २ ॥

भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते वाचनं कर्तव्यं मात्रीयः पितृीय इत्यपि यथा स्यादिति ॥

राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥ ३ ॥

राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् । राजभोगीनः । आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः ॥ किं भोगीनर्प्रत्ययो विधीयत इत्यतो राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् । नित्याह । सर्वथा राजाचार्याभ्यां

नित्यामिति वक्तव्यम् ॥

इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इत्युत्तरपद इति द्वस्वत्वं न प्राप्नोति । इह च अबभोगीन इत्यपो भि [७. ४. ४८] इति तत्त्वं प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त भोगोत्तरपदात्स्वविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वादिति । नैष दोषः । अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । भोगवानय देश इत्युच्यते यस्मिन्नावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थकः । तद्यथा । भोगवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते यः सम्यक्सननां क्रिया अनुभवति । तद्यः क्रियापदार्थकस्त-

उत्तरपदार्थालाच प्राधान्य असत्तं. तेऽहं पितृ-भोगीनः. येथे पितृ-भोगाला जे हितकारक या अर्थी प्रत्यय होऊ लागेल. आणि पितृपाला जे हितकारक या अर्थी प्रत्यय झाला पाहिजे. तर मग आता येथे पितृ वगैरे शब्दाहून 'त्याचें हित' या अर्थी भोगीनर् एवढा प्रत्यय सांगता येईल.

(वा. २) पितृ वगैरे शब्दाहून जर भोगीनर् प्रत्यय सांगितला तर तो विकल्पानें सांगितला पाहिजे कारण मात्रे हितः मात्रीयः, पित्रे हितः पितृीयः असेही प्रयोग झाले पाहिजेत.

(वा. ३) राजन् आणि आचार्य या शब्दाहून 'त्याचें हित' या अर्थी भोगीनर् प्रत्यय नित्य होतो असें म्हणावें. उदा०-राज-भोगीनः. तसेंच आचार्य शब्दाहून केलेल्या भोगीनर् प्रत्ययातील नकाराला गत्व होत नाही असें म्हणावें. उदा०-आचार्यभोगीनः.

काय पण येथे भोगीनर् प्रत्यय सांगितला म्हणून 'राजाचार्याभ्यां नित्यम्' असें वचन कपावें लागेल असा अभिप्राय आहे कीं काय ?

तसें काही नाही. तर सूत्रकाराप्रमाणें भोग-शब्द उत्तरपद असलेल्या प्रातिपदिकाहून स प्रत्यय सांगितला तरी राजभोगीनः, आचार्य-

भोगीनः हे प्रयोग 'नित्य' होण्याकरिता तसें म्हटलेंच पाहिजे. तसेंच 'भोगीनर्' प्रत्यय सांगितला तर ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन येथें उत्तरपद पुढें असताना सांगितलेला न्हय (६।३।६१) होणार नाही. आणि अबभोगीनः येथें तकार आदेश (७।४।४८) होऊ लागेल असे दोष येतात. शिवाय सूत्र फिरावें लागेल तें निराळेंच !

तर मग येथें मूळचें सूत्रकारांनीं जसें ह्मणें केले आहे तसेंच असू दे.

पण तसेंच सूत्र ठेवले तर 'भोगोत्तरपदात्स्वविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात्' (वा. १) असा दोष दाखविला आहे ना !

हा दोष नाही. कारण भोग या शब्दाचा उपयोग दोन अर्थानीं होतो. भोग घेण्याचा अर्थ अशी वस्तु या अर्थी भोगवान् अर्थ देणः असें म्हटलें जातें. त्या देशामध्ये जां पुष्कळ आदेश व त्यांना चाराही चांगळा मो असा अर्थ तेथे मनात येतो. तसेंच भोग घेई ही जी क्रिया त्या अर्थी भोगवान् अर्थ ब्राह्मण असें म्हटलें जातें. लक्षनपमापानून खान पण वगैरे क्रियाचा अनुभव ज्याला बरोबर निजता असा तेथे अर्थ मनात येतो. तो जो भाग, ते

स्येदं ग्रहणम् । यश्च पितृस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः संवन्धादसौ पित्रेऽपि हितो भवति ॥ यदि संवन्धादस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणम् । योऽपि हि पितृद्रव्याय हितः संवन्धादसौ पित्रे हितो भवति ॥ अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यापि दृश्यते । तद्यथा । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते । एवं पितृशरीराय हितः पितृभोगीण इति ॥

स्वविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानम्

॥ ४ ॥

स्वविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

पञ्चजनाय हितः पञ्चजनीनः ॥ समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः स भवति ॥

सर्वजनादुच्च ॥ ५ ॥

सर्वजनादुच्च वक्तव्यः स्वश्च । सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः सर्वजनीनः ॥ समानाधिकरण इति च वक्तव्यम् । यो हि सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः स भवति ॥

महाजनान्नित्यम् ॥ ६ ॥

महाजनान्नित्यं ठञ्चक्तव्यः । महाजनाय हितो माहाजनिकः ॥ तत्पुरुष इति वक्तव्यं बहुव्रीहौ सा भूदिति । महाजनोऽस्य

या क्रिया अर्थाच्चा भोग शब्द आहे त्याचें येथें सूत्रकारांनी ग्रहण केलें आहे. आणि पित्याच्या भोग घेणें या क्रियेला जो पदार्थ हितकारक होतो तो त्या वस्तूच्या संवंधामुळे पित्याला हितकारक होतोच.

पण जर संवंधामुळे पित्याला हितकारक होतो असें म्हणणें असेल तर मग भोगसाधनीभूत वस्तु या अर्थाच्चा भोग शब्द वेतला तरी हरकत दिसत नाही. कारण, पित्याच्या भोगसाधनीभूत वस्तूला जो हितकारक तो त्या वस्तूच्या संवंधाने पित्याला हितकारक होणारच.

अथवा, भोग या शब्दाचा शरीर असाही अर्थ आहे. उदा०—अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् (तै. सं. ४।६।६). येथें साप जसा आपल्या शरीरानें प्राण्याचें, वेष्टन करतो तसा धनुर्धारी मनुष्य आपल्या हाताचें चर्मानें वेष्टन करतो असा अर्थ आहे. तेव्हां पितृभोगीणः येथें पित्याच्या शरीराला हितकारक असा अर्थ होईल.

(वा. ४) येथें पञ्चजन शब्दाहून हित या अर्थी ख प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान करावें. उदा०—पञ्चजनाय हितः पञ्चजनीनः.

पण येथें पञ्चन् आणि जन या शब्दांचें सामानाधिकरण्य पांच जे जन असा अर्थ असला पाहिजे. ज्या ठिकाणीं सामानाधिकरण्य नसून पांचांचा जन असा अर्थ असेल. तेथें त्या पञ्चजनाला हितकारक या अर्थी छ प्रत्यय होऊन पञ्चजनीयः असेंच रूप होतें.

(वा. ५) सर्वजन शब्दाहून त्याला हितकारक या अर्थी ठञ् व ख असे प्रत्यय होतात असें म्हणावें. उदा०—सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः सर्वजनीनः. येथेही सर्व आणि जन या शब्दांचें सामानाधिकरण्य म्हणजे सर्व जे जन असा अर्थ असला पाहिजे. ज्या ठिकाणीं सामानाधिकरण्य नसून सर्वांचा जन असा अर्थ असेल तेथें त्या सर्वजनाला हितकारक या अर्थी छ प्रत्यय होऊन सर्वजनीयः असेंच रूप होतें.

(वा. ६) महाजन शब्दाहून त्याला हितकारक या अर्थी नित्य ठञ् प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा०—महाजनाय हितः माहाजनिकः. पण येथें महत् आणि जन या शब्दांचा तत्पुरुष असला पाहिजे. कारण बहुव्रीहि समास केला असेल तर तेथें ठञ् प्रत्यय न झाला पाहिजे. तेव्हां महान् आहे जन ज्याच्या तो महाजन या

महाजनः महाजनाय हितो महाजनीयः ॥

पुरुषाद्वधे ॥ २ ॥

यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिः
क्रियत आद्यन्यासेत्युपाधिः कर्तव्यः ।
आत्मन्विश्वजन समानाधिकरण इति
वक्तव्यम् । यो हि विश्वेषां जनाय हितो
विश्वजनीयः स भवति । अथ मतमेतदन-
भिधानादाद्यन्यासे न भविष्यतीतीहापि
नार्थ उपाधिग्रहणेन । इहाप्यनभिधानान्न
भविष्यति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णट्बौ ॥ ५।१।१० ॥

सर्वाण्यस्य वावचनम् ॥ १ ॥

सर्वाण्यस्य वेति वक्तव्यम् । सर्वः
सर्वायः ॥

शब्दाहून त्या महाजनाला जो हितकारक त्या
अर्थी महाजनीय असेंच रूप होतें.

हे जें येथें वार्तिककारानीं पञ्चजन योगे
शब्दाहून ए वगैरे प्रत्ययाचें विधान केलें आहे
त्यावर दोष येतो म्हणून येथें सामानाधिकरण्य
असेलें पाहिजे असें निमित्त धरलें जायें असें
असेल तर प्रथमतः सूत्रकारानीं जो विश्वजन
शब्दाहून ए प्रत्यय सांगितला आहे तेथेही तसें
निमित्त धरलें पाहिजे. म्हणजे 'आत्मन्विश्व-
जन...समानाधिकरणे' असें म्हटलें पाहिजे.
कारण जो विश्वाचा जन त्याला हितकारक या
अर्थी ए प्रत्यय न होता विश्वजनीयः असा
छ प्रत्ययच झाला पाहिजे. आतां सामाना-
धिकरण्य नसेल त्या ठिकाणीं विश्वजन शब्दा-
हून अनभिधानास्तव ए प्रत्यय होत नाही
असें मत असेल तर वार्तिकामध्येही सामाना-
धिकरण्य योगे निमित्त धरावयास नको. तेथेही

१—(सू. १०) सर्व आणि पुरुष या शब्दाहून
'त्याचा हितकारक' या अर्थी क्ताने ए आणि ट्म् हे
प्रत्यय होणाने. उदा०—सर्वेने हितः मार्गः ; पुरुषाव
हितः पौरुषेयम्.

१—(सू. ११) महाजन आणि वरक या
शब्दाहून 'त्याचा हितकारक' या अर्थी क्तान् प्रत्यय
होतो. उदा०—महाजाय रिटम् मातरानम्, वारक्य-

पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम् । पौरुषेयो
वधः ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते पुरुषाद्वध इति ।
पुरुषाद्वधविकारसमूहतेन कृतेष्विति वक्त-
व्यम् । पौरुषेयो वधः । पौरुषेयो विकारः ।
पौरुषेयः समूहः । तेन कृतं पौरुषेयम् ॥

[मांणवचरकाभ्यां खञ्

॥ ५।१।११ ॥]

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ ५।१।१२ ॥

तदर्थमिति कृतनामभ्यष्टम् ॥ १ ॥

तदर्थमिति कृतनामभ्यष्टवक्तव्यः ।
इन्द्रमहार्थमैन्द्रमहिकम् गाङ्गामहिकम्

अनभिधानास्तवच ए ठञ् वगैरे प्रत्यय होणा
नाहींत.

(सू. १० पा. १) येथें सर्व शब्दाहून
जो ए प्रत्यय सांगितला आहे तो विकृताने
होतो असें म्हणावें. उदा०—सर्वः, सर्वायः.

(वा. २) पुरुष शब्दाहून 'त्याचा वध'
या अर्थीही ट्म् प्रत्यय होतो असें म्हणावें.
उदा०—पुरुषस्य वधः पौरुषेयः.

येथें जें 'पुरुषाद्वधे', असें वार्तिककारानीं
म्हटलें आहे तें फारच थोडें आहे तर पुरुष
शब्दाहून त्याचा वध, विकार, समूह आणि
त्यानें केलेलें इतक्या अर्थी ट्म् प्रत्यय होतो
असें म्हणावें. उदा०—'पौरुषेय' म्हणजे
पुरुषाचा वध, पुरुषाचा विकार, पुरुषाचा समू-
दाय, तसेंच पुरुषाने केलेलें.

(सू. १२ वा. १) कृत्याचक शब्दाहून
'त्याच्याकरिता जें' या अर्थी ट्म् प्रत्यय
पाम्.

१—(सू. १२) विलसिताचक शब्दाहून (कृत्या-
करिता जी त्या विकृतीचा मूळ प्रकृति या अर्थी क्ताने
वगैरे प्रत्यय होणाने. उदा०—अत्रादीनां कृत्या-
चकान्.

२—अवयव कृत्या जें कृत्य, किंवा योज्य कृत्या
कृत्य (याचा मूळ म्हणजे कृत्य). उदा०—अवयव कृत्या
इदं देवतेचा उत्साह.

काशेरुयज्ञिकम् ॥

न वा प्रयोजनेन कृतत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । प्रयोजनेन कृतत्वात् । यद्वीन्द्रमहार्थमिन्द्रमहस्तस्य प्रयोजनं भवति तत्र प्रयोजनम् [५.१.१०९] इत्येव सिद्धम् ॥

छदिरूपाधिवलेढञ् ॥ ५।१।१३ ॥

उपध्वर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्वभावात् ॥ १ ॥

उपध्वर्थमिति प्रत्ययस्येहानुपपत्तिः । किं कारणम् । उपध्वभावात् । विकृतेः

प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यं न चोपधिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यद्वि तद्रथाङ्गं तदौपधेयमित्युच्यते ॥

सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वार्थेऽञ्चननात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कृदन्तस्य स्वार्थेऽञ्चक्तव्यः । उपधीयत उपधेयम् उपधेयमेवौपधेयम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि सिध्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपध्वर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्वभावादिति । नैतदस्ति । अद्यमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः ।

होतो असें म्हणावें. उदा०—इन्द्रमहाकरितां जें तें ऐन्द्रमहिक होय. गङ्गामहाकरितां जें तें गाङ्गामहिक होय. कशेर यज्ञाकरितां जें तें 'काशेरुयज्ञिक' होय.

(वा. २) अथवा कृत्यवाचक शब्दाहून हा ठञ् प्रत्यय सांगावयास नको.

काय कारण ?

कारण असें कीं प्रयोजनामुळे तें काम मागतें. असें पहा कीं इन्द्रमहाकरितां जें काय असेल त्याचें इन्द्रमह हें प्रयोजन होणारच. तेव्हां तेथें प्रयोजनम् (५।१।१०९) या सूत्रानेंच ठञ् प्रत्यय सिद्ध होतो.

(सू. १३ वा. १) उपाधि शब्दाहून ' त्याकरितां जें ' या अर्थी प्रत्यय करितां येत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं तशी विकृति नाही. विकृतिवाचक शब्दाहून ' त्याकरितां जी ' ती त्या विकृतीची प्रकृति; व ती वाच्य असतांना येथें उपधि शब्दाहून प्रत्यय करावयाचा आहे. आणि

उपाधि नांवाच्या विकृतीची तशी प्रकृति औपधेय नांवाची कोणीच नाही. उपाधि म्हणजे रयाङ्गाला म्हणतात. जें तें रयाङ्ग तेंच औपधेय असें म्हटलें जातें.

(वा. २) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

असें कीं उपधेय या कृत्-प्रत्ययान्त शब्दाहून स्वार्थी अन् प्रत्यय सांगावा म्हणजे झालें. उपधीयते तत् उपधेयम् उपधेयम् एव औपधेयम्.

अशा रीतीनें औपधेय शब्द रयाङ्ग या अर्थी सिद्ध होईल. पण सूत्र फिरवावें लागेल.

तर मग मूळचें सूत्र जसें आहे तसेंच तें असूं दे.

पण तसेंच सूत्र ठेवलें तर " उपध्वर्थमिति. प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्वभावात् " (वा. १). असें आतांच सांगितलें आहे ना ?

हा दोष येत नाही. उपधिशब्दाचे दोन अर्थ आहेत. उप उपसर्गपूर्वक धा धातूहून कर्म या अर्थी कि प्रत्यय (३।३।९२) केला असतां उपधीयते इत्युपधिः म्हणजे जें स्थापन

असते. उपधि म्हणजे रयाङ्ग, तेंच औपधेय होय. वलीकरितां जे तण्डुल ते बालेय होत.

२—तेव्हा उपधि म्हणजे स्थापन करणें. त्याकरितां जी वस्तु म्हणजे स्थापन केली जाणारी जी रयाङ्ग वस्तु त्या अर्थी प्रकृत सूत्रानें ढञ् प्रत्यय करून त्या वस्तूला औपधेय असें म्हणता येईल.

१—(सू. १३) छदिस्-आणि वलि या विकृतिवाचक शब्दाहून त्याच्याकरितां जी प्रकृति या अर्थी ढञ् प्रत्यय होतो. आणि उपधि शब्दाहून स्वार्थी ढञ् प्रत्यय होतो. उदा०—छदिपेयानि तृणानि. छदिस् म्हणजे शाकारणी. त्याकरितां जे गवत त्याला छदिपेय म्हणतात. काहीं घराना गवताचीच शाकारणी केलेली

उपधीयत उपधिरिति । अस्ति भावसाधनः ।
उपधानमुपधिरिति । तद्यो भावसाधनस्त-
स्येदं ग्रहणम् ॥ एवमपि न सिध्यति । किं
कारणम् । विकृतेः प्रकृताविति वर्तते ।
प्रकृतिविकृतिग्रहणं निवर्तिष्यते । तच्चावश्यं
निप्रत्यमिहार्थमुत्तरार्थं च । इहार्थं तावत् ।
वालेयास्तण्डुलाः । उत्तरार्थम् । ऋपभोपा-
नहोर्ज्यः [५. १. १४] आर्पभ्यो वत्स

इति ॥ अथ तदर्थमित्यनुवर्तत उताहो न ।
किं चार्थोऽनुवृत्त्या । वाढमर्थस्तदस्य तद-
स्मिन्स्यादिति [५. १. १६] तदर्थं यथा
स्यादिह मा भूत् प्रासादो देवदत्तस्य
स्यादिति प्राकारो नगरस्य स्यादिति ।
यदि तदर्थमित्यनुवर्तत ऋपभोपानहोर्ज्यं
ऋपभार्थो घासः उपानन्दर्थस्तिलकृत्क
इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनुवर्तते

केले जाते ते रथाङ्ग उपधि होतें. त्याप्रमाणें
त्याच धातूहून त्याच सूत्रानें भाव या अर्थी किं
प्रत्यय केला अस्तां उपधानम् उपधिः म्हणजे
स्थापन करणें याला उपधि म्हणता येतें. या
दोहोंमध्ये भाव या अर्थी किं प्रत्यय कसन जो
उपधि शब्द साधला आहे त्याचें येथें सूत्रामध्ये
ग्रहण केलें आहे.

३ तरी देखील रथाङ्ग या अर्थी औपधेय
शब्द सिद्ध होत नाही.

काय कारण !

कारण असें कीं पूर्वसूत्रातून ' विकृतेः
प्रकृतौ ' या पदाची येथें अनुवृत्ति बंदच
करता येईल.

आणि ती या सूत्रातील बलि शब्दाकरिता
व उत्तर सूत्रातील ऋपभ शब्दाकरिता बंद केलीच
पाहिजे. त्यापैकी येथील बलि शब्दाचें उदाहरण
वालेयाः तण्डुलाः हें आहे तसेंच आणि
' ऋपभोपानहोर्ज्यः ' या पुढील सूत्रातील ऋपभ
शब्दाचें उदाहरण—आर्पभ्यो वत्सः हें आहे.

आता पूर्वसूत्रातून तदर्थम् या पदाची
अनुवृत्ति येथें येते किंवा नाही !

पण येथें अनुवृत्ति आणण्यात काही पायदा
आहे काय !

होय. खात्रीनें कायदा आहे. येथें अनुवृत्ति
केली म्हणजेच पुढें ' तदस्य तदस्मिन् स्यादिति '
(५. १. १६) या सूत्रामध्ये अनुवृत्ति करता
येईल. कारण त्यानें सांगितलेला छ प्रत्यय ' छ
आहे ज्याचें ' आणि ' तें आहे ज्या ठिकाणी '
एवढ्याच नुसत्या अर्थी ' प्रासादो देवदत्तस्य
स्यात्, प्राकारो नगरे स्यात् ' येथें न शाब्द
पाहिजे. तर प्रकृतीचा जो अर्थ त्याकरिताच
तो प्रत्ययार्थ असेल तरच त्यानें छ प्रत्यय
झाला पाहिजे. .

पण जर तदर्थम् या पदाचीच फक्त
अनुवृत्ति चालू राहिल तर ऋपभार्थो घासः
व उपानन्दर्थः तिलकृत्कः येथेंही ' ऋपभोपान-
होर्ज्यः ' या पुढील सूत्रानें ऋपभ व उपान-
या शब्दाहून ज्य प्रत्यय होऊ लागेल.

तर मग त्याकरितां ' विकृतेः प्रकृतौ ' या
पदाची अनुवृत्ति करावी म्हणजे दोष येणार
नाहीं.

१—स्थापन केली जाणारी वस्तु जरी स्थापन करणें
या क्रियेकरिता आहे असें म्हणतां येतें तरी स्थापन
करणे हा विकृति, आणि स्थापन केली जाणारी वस्तु ही
इवा स्थापन करणें या क्रियेची प्रकृति असा त्या
शोधनार्थे प्रकृतिविकृतिमय संबंध नाही. तेव्हा
पदेष्टीत प्रकृत सूत्रने ओत्पेय शब्द सांगार नाही.

४—बलि म्हणजे पूज्य. पूजेकरितां जरी तादृश
असेल तरी पूज्य ही काही तादृशची विकृति होत
नाही. तसेंच, आर्पभ वत्स म्हणजे चांगला बैल तयार

होण्याकरिता बाळगलेला पंडा. येथें पादाच पुढें
होणार असल्यामुळे बैल हा पाज्याचा विकार होत
नाही

५—घास, म्हणजे चारा हा ऋपभकरिता आहे
तमाच तियाचा कुरुक हा जेज्ज्यकरिता आहे म्हणजे
म्हणजे पायात पळण्याचा जेडा.

६—कारण चारा ही काही बैलाचा प्रकृति आहे
तसेंच तियाचा कुरुक हा काही जेज्ज्याचा प्रकृति
नसे

प्रकृतिविकृतिग्रहणम् । ननु चोक्तं वल्युप-
भयार्न सिध्यतीति । कं पुनर्भवान्विकारं
मत्वाह वल्युपभयार्न सिध्यतीति । यदि
तावद्यः प्रकृत्युपभर्देन भवति स विकारो
वैभीतको यूपः खादिरं चपालामिति न
सिध्यति । अथ मतमेतत्तदेव गुणान्तर-
युक्तं विकार इति वल्युपभयोरपि सिद्धं
भवति । गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला
वालेया गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्यः ।
औपधेयं तु न सिध्यति । वचनात्स्वार्थिको
भविष्यति ॥

[कृषभोपानहोर्ध्वः

॥ ५ । १ । १४ ॥

चर्मणोऽञ् ॥ ५ । १ । १५ ॥]

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति

॥ ५ । १ । १६ ॥

स्याद्ग्रहणं किमर्थम् । इह सा भूत् ।
प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येति ॥
अथ क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहणं इह कस्मान्न
भवति । प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो

पण जर त्या पदांची अनुवृत्ति केली तर
वालेयाः तण्डुलाः व आर्षभ्यो वत्सः येथें प्रकृति-
विकृतिभाव नसल्यामुळें प्रत्यय होणार नाही
असें आतांच सांगितलें आहे ना ?

सांगितलें आहे खरें; पण वालेयाः तण्डुलाः
व आर्षभ्यो वत्सः येथें प्रकृतिविकृतिभाव
नाहीं म्हणून प्रत्यय होणार नाही असें आपण
म्हणतां तेव्हां त्या विकारासंबंधानें आपली
समजूत तरी काय आहे तें अगोदर सांगा वरें !
जर प्रकृतीचा सर्वथा विनाश होऊन जो पदार्थ
वनतो तोच विकार होय अशी समजूत असेल
तर वैभीतकः वृक्षः व खादिरं चपालम् येथें तस्य
विकारः या अर्थी प्रत्यय (४।३।३५) होणार
नाहीं. आतां थोडासा निराळा गुण उत्पन्न
झाला कीं त्याला विकार म्हणतां येतें असें
मत असेल तर वालेयास्तण्डुलाः व आर्षभ्यो

वत्सः येथेंही विकार समजून प्रत्यय होईलच;
कारण पूजेकरितां घेतले जाणाऱ्या तंडुलांना
कांहीं तरी निराळा संस्कार झालेला आहेच;
तसेंच आर्षभ्यः वत्सः येथें वत्स मोठा झाल्या-
नंतर त्याच्यामध्ये कांहीं तरी निराळा गुण
उत्पन्न झालेला असतोच. कसेही झालें तरी
औपधेयम् हें सिद्ध होत नाहीं.

ज्या अर्थी प्रकृत सूत्रानें उपवि शब्दाहून
ढञ् प्रत्यय सांगितलाच आहे त्या अर्थी तेथें
स्वार्थी ढञ् प्रत्यय होईल.

(सू. १६) येथें स्यात् असें कशाकरितां
म्हटलें आहे ?

प्रासादः देवदत्तस्य व प्राकारः नगरस्य येथें
प्रासाद व प्राकार या शब्दाहून छ प्रत्यय न
झाला पाहिजे.

पण स्यात् असें येथें म्हटलें तरी ' प्रासादो

७—कारण, उपवि म्हणजे रथाङ्ग; तेंच औपधेय
असल्यामुळें तेथें कोणत्याही दृष्टीनें औपधेयाला उपधाचा
विकार असें म्हणतां येत नाहीं.

१—(सू. १४) ऋषभ व उपानह् या विकृति-
वाचक शब्दाहून ' त्याची प्रकृति ' या अर्थी व्य
प्रत्यय होतो. उदा०—आर्षभ्यः वत्सः, औपानह्यः
मुशः.

२—(सू. १५) चर्माचो जी विकृति तद्वाचक
शब्दाहून ' त्याची प्रकृति चर्म ' या अर्थी अन् प्रत्यय

होतो. उदा०—वध्याः प्रकृतिः वार्धम् चर्म.

१—(सू. १६) विकृतिवाचक शब्दाहून ' तें
ज्याचें होऊं शकेल, किंवा ' तें ज्या ठिकाणीं होऊं
शकेल ' अशा अर्थी छ वगैरे प्रत्यय होतात. उदा०—
प्रासादीया इष्टकाः. प्राकारीयो देशः.

२—जसा ' तस्येदम् ' (४।३।१२०) यानें
' त्याचें हें ' या अर्थी प्रत्यय सांगितला आहे तसा
थेट त्याच्या उलट येथें ' इदं तस्य ' या अर्थी प्रत्यय
सांगितलासें होईल.

नगरस्य स्यादिति । शक्यार्थे लिङ्गिति वक्तव्यम् । नैवं शक्यम् । इदानीमेव ह्युक्तं न ह्युपाधिरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति ॥ एवं तर्हीतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षास्ति लौकिकी । प्रायोक्त्री विवक्षा । प्रयोक्ता हि मृद्वा स्नेग्धया श्लक्ष्णया जिह्वा मृदून्स्निग्धान्श्लक्ष्णान्शब्दान्प्रयुक्ते । लौकिकी विवक्षा यत्र

प्रायस्य संप्रत्ययः । प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥ यद्येवं नार्थः स्यादग्रहणेन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

[परिखाया ढञ् ॥ ५ । १ । १७ ॥
प्राग्वतेष्टञ् ॥ ५ । १ । १८ ॥]

देवदत्तस्य स्यात् 'तर्हेच ' प्राकारो नगरस्य स्यात् ' येथे वा बरें छ प्रत्यय होत नाही ?

' स्यात् ' येथील लिङ् प्रत्यय शक्य अर्थी (३ । ३ । १०२) केला आहे असे समजण्याकरिता येथे ' स्याच्छक्यार्थे ' असे म्हणावे.

तसे म्हणूनही भागणार नाही. कारण उपाधीला उपाधी होत नाही अथवा विशेषणाला विशेषण होत नाही असे आताच सांगितले आहे.

तर मग आता हा दोष असा घालावा की, येथे इति शब्द घातला आहे त्यावरून विवक्षा असेल तेथेच हा प्रत्यय होतो असे समजावे. ती विवक्षा येथे लौकिकी समजावी. विवक्षा ही दोन प्रकारची आहे. प्रायोक्त्री आणि लौकिकी. जेव्हा प्रयोग करणारा मनुष्य

मृदु, स्निग्ध आणि श्लक्ष्ण अशा वाणीने सुकुमार प्रेमळ आणि सभ्य अशा शब्दांचा प्रयोग करतो तेव्हा ती प्रायोक्त्री विवक्षा होते, आणि ज्या ठिकाणी ' प्राया ' ला स्पष्ट अर्थबोध होतो ती लौकिकी विवक्षा होय. लोकाला ' प्राय ' असे म्हणतात. आता प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् तर्हेच प्राकारो नगरस्य स्यात् या ठिकाणी प्रवृत्त सूत्राने प्रत्यय केला तर त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून लोकाना स्पष्ट अर्थबोध होत नाही म्हणून तेथे प्रत्यय होत नाही.

जर असा हा दोष इति शब्दामुळे घातविला जाईल तर मग प्रवृत्त सूत्रामध्ये त्या हा शब्द घालावयास नको. कारण प्रासादो देवदत्तस्य तर्हेच प्राकारो नगरस्य येथेही प्रत्यय केला तर त्यापासून लोकाना स्पष्ट अर्थबोध होत नाहीच.

३—प्रासादीयाः श्टका येथे ' प्रासाद आहे शक्य असा श्टकाचा ' असा अर्थ आहे तेव्हा ते ' शक्यार्थे ' हे प्रत्ययधला विशेषण दिले पाहिजे. तन्हा ' तदस्य शक्यम् ' आणि ' तदस्मिन् शक्यम् ' या अर्था प्रत्यय सांगितला असा होई.

४—उपाधि च विशेषण यान्ध येदा पाक आहे शक्य हा लिङ् प्रायवाचा अथ येतला तेव्हा त्याला उपाधि म्हणत आहे आणि त्याच अर्थाचा प्रत्यय उपाधिलेला जो शक्यार्थे हा शब्द त्याला विशेषण म्हणत आहे असे ठिकाणी हे दोन्ही शब्द सादरस्थाय भवने

वापरले जातात.

१—(यु. १७) परिखा शब्दाहून ' ती ज्याची होऊ शकेल ' किंवा ' ती ज्या ठिकाणी होऊ शकेल ' या अर्था टन् प्रत्यय होतो. उदा०—परिखेयी भूमे.

१—(यु. १८) हे अधिकारसूत्र आहे. की प्रत्ययाच्या (५ । १ । १८) पूर्वोत्पत्त टन् प्रायवाचा अधिकार केला जाता असा शब्दाहून काही दिने प्रत्यय सांगितला नेमछ तेथे चावू अमळेच्या मदी टन् प्रत्यय होतो.

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणा- द्वय ॥ ५।१।१९ ॥

किमर्थं संख्यायाः पृथग्रहणं क्रियते न संख्यापि परिमाणमेव तत्र परिमाण-पर्युदासेन पर्युदासो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्या संख्यान्यत्परिमाण-मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपरिमाणाविस्ताचितकस्वल्पेभ्यो न तद्वि-तलुकि [४. १. २२] इति द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता त्रिशता परिमाणप-

र्युदासेन पर्युदासो न भवतीति ॥ यद्येतज्ज्ञा-प्यते तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासं-वसूत्राध्ययनेषु [५. १. ५७-५८] इति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति । इह च क्रीतवत्परिमाणात् [४. ३. १५६] इति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते । शतस्य विकारः शत्यः शतिकः । साहस्र इति ॥

यत्तावदुच्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति नैतज्ज्ञापकसाध्य-मन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति । न्यायासिद्ध-

(सू. १९) येथें परिमाण शब्द उच्चारुन त्यापेक्षां निराळा संख्या हा शब्द कां म्हणून उच्चारला आहे ? तो उच्चारुन नये. कारण संख्या देखील एक प्रकारचें परिमाणच आहे. तेव्हां येथें ठक् प्रत्यय सांगतांना ज्या शब्दानें परिमाण वगळलें आहे त्याच शब्दानें संख्याही वगळली जाईलच.

तर मग आतां अशा रीतीनें सिद्ध होत असतांनाही जो येथें आचार्यांनीं परिमाण शब्द उच्चारुन त्यापेक्षां निराळा संख्या शब्दही उच्चारला आहे त्यावरून त्यांनीं असें सुच-विलें आहे कीं संख्या निराळी आणि परि-माण निराळें.

या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

उपयोग असा कीं द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता तसेंच त्रिशता येथें ' अपरिमाण-विस्ता० ' (४।१।२२) या सूत्रानें डीप् प्रत्ययाचा निषेध सिद्ध होतो. शत हें परिमाण समजून तो शब्द त्या निषेधांतून वगळला जाईल तो वगळला जात नाही.

पण जर हें ज्ञापक घेतलें तर 'तदस्य परि-माणम्' (५।१।५७) या सूत्रानें 'तें आहे परि-माण ज्याचें' या अर्थी परिमाणवाचक शब्दा-हून प्रत्यय सांगून पुढें 'संख्यायाः संज्ञासंघ-सूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८) या सूत्रामध्यें 'परिमाणवाचक जो संख्या-शब्द' असें जें विशेषण दिलें आहे तें जुळणार नाही. तसेंच 'क्रीतवत् परिमाणात्' (५।३।१५६) या सूत्रानें जो परिमाण शब्दाहून होणाऱ्या प्रत्य-यांचा अतिदेश केला आहे तो संख्या शब्दा-हून होणाऱ्या प्रत्ययांचा अतिदेश होणार नाही. उदा०—शतस्य विकारः शत्यः, शतिकः; साहस्रः.

आतां येथें जें म्हटलें आहे कीं आचार्यांनीं जें येथें संख्याग्रहण केलें आहे त्यावरून त्यांनीं संख्या निराळी व परिमाण निराळें असें सुच-विलें आहे त्यासंबंधानें इतकेंच सांगायलाचें कीं, संख्या निराळी व परिमाण निराळें या गोष्टीला ज्ञापक नको. कारण ही गोष्ट युक्ती-नेच सिद्ध होत आहे. संख्या ही फक्त भेद

१—(सू. १९) त्यांत 'तदर्थति' (५।१।६३) या अर्थापर्यंत (त्या अर्थासुद्धां) जेथें विशेष प्रत्यय सांगितला नसेल तेथें ठक् प्रत्यय होतो, पण त्यांत गो, पुच्छ, संख्या, आणि परिमाण हे शब्द वगळवे. त्या शब्दांहून ठक् प्रत्ययच सामान्यतः होतो असें समजावें.

२—शतेन क्रीतः शत्यः, शतिकः; येथें 'क्रीत' या अर्थी यत् व ठक् प्रत्यय (५।१।२१) होतात. सद्ग्र शब्दाहून त्या अर्थी अण् प्रत्यय (५।१।२८) होतो. हेच प्रत्यय त्या शब्दांहून 'क्रीतवत् परिमाणात्' या सूत्रानें होतात.

मेवैतत् । भेदमात्रं संख्याह । यच्चेपीकान्तं
यच्चापरिमाणं सर्वस्य संख्या भेदमात्रं
ब्रवीति । परिमाण तु सर्वतः । सर्वतो मान-
मिति चातः परिमाणमिति । प्रस्थस्य च
समानाकृतेन कुतश्चिद्विशेषो गम्यते न
चोन्मानतो न परिमाणतो न प्रमाणतः ॥
किं पुनरुन्मानं किं परिमाणं किं प्रमाणम् ।

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम्
ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानम् ॥
परिमाणं तु सर्वतः ।

सर्वतो मानमिति चातः परिमाणम् ।
कुत एतत् । परिः सर्वतोभावे वर्तते ॥

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् ॥
आयामविचक्षायां प्रमाणमित्येतद्ब्रवीति
संख्या वाह्या तु सर्वतः ॥१॥

आतश्च सर्वतः संख्या वाह्या
भेदमात्रं ब्रवीत्येता नैषा मानं कुतश्चन ॥
एवं च कृत्वा संख्यायाः पृथग्वद्व्य-
क्रियते ॥ यदप्युच्यते तदस्य परिमाणं
संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेऽपि विर-
होऽर्थः ।

दासविगारी आहे. असें' पहा कीं मोठ्या
पदार्थापासून अगदी लहान काडीपर्यंत जे
पदार्थ, तसेंच ज्याला परिमाण लागून नाही
असे जे अमूर्त पदार्थ त्या सर्वांचाच भेद
दासविगारी संख्या आहे. परिमाण तर 'परि-
माणं तु सर्वतः' म्हणजे ते धान्य वगैरेंची
इयत्ता सर्व बाजूंनी दाखविते म्हणूनच त्याला
परिमाण नाव पडलें आहे. शिवाय, घेर,
अथोली वगैरे मापानीं जोडलेले जे सारख्या
आकाराचे धान्याचे ढीग त्यामध्ये विशेष
दासविगें साध्यास तो खणेनेच दासविता
येतो, उन्मानानें नाही, परिमाणानें नाही,
प्रमाणानेंही नाही; इतर कशानेंही तो दास-
विता येत नाही.

पण उन्मान म्हणजे काय? परिमाण म्हणजे
काय व प्रमाण म्हणजे तरी काय ?

(श्लो. १) ऊर्ध्वं बाजूने इयत्ता दासविगारें तें
उन्मान होय.

सर्व बाजूंनी इयत्ता दासविगारें परिमाण

होय.

असें कशावरून ?

'परि' याचा चोहों बाजूंनी असा अर्थ आहे.
पदार्थाचें दैर्घ्य म्हणजे लांबी दासविगारें
प्रमाण होय.

आणि संख्या ही या तिघांपेक्षा बऱ्या
म्हणजे विजातीय आहे. शिवाय संख्या ही
तिघांपेक्षा विजातीय आहे असें म्हणण्याचें
कारण हें कीं—

(श्लो. २) संख्या ही फक्त भेद दासविगारी
आहे. हिला कागत्याही तऱ्हेने प्रमाण म्हणूं
येत नाही. हें मनात धरूनच सूत्रामध्ये परिमाण
शब्द घातूनही पुनः निराळा संख्या शब्द
घातला आहे.

तसेंच 'तदस्य परिमाणम्' या सूत्राच्या
पुढील 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययने' या
सूत्रामध्ये परिमाणवाचक जो संख्या शब्द
असें जे विशेषण दिलें आहे तें जुळणार नाही
असें जें म्हटलें आहे त्यावरून हें दिसतें.

३—तराजूच्या साधनानें इयत्ता दासविगारें तोळ्य,
मासा, वगैरे त उन्मान (वजन) होय. पुरुषमर पंथी
आहे अशी जी इयत्ता दासविगारी जाति तेंही उन्मानच
होय.

४—घेर अथोली वगैरे धान्य मोठ्याचें ज माप तें
परिमाण होय त माप बाजूंनी व उरीनें जेन चोहों-
कडून नव्हे म्हणजेच पन्हावी इयत्ता दासविगारी जे

५—लांबी, रुंदी मोठ्याचें तप, वार, नेर, हेर,
वगैरे हें प्रमाण होय.

६—चार तोळे, चार पावल्या, चार केंद, हेर
मुक्ता चार वा शब्दच फक्त उच्चर्यता तर क्वचित् इतकें
कल्प न हो. तेव्हा तोळे, पावल्या, केंद हेच उच्चर्य
इयत्ता दासविगारें. म्हणून त्याचाच मान म्हाजी दे.

पणं न प्रकल्पत इत्याहायं परिमाणं या संख्येति न चास्ति संख्या परिमाणं तत्र वचनादियती विवक्षा भविष्यति ॥ यदप्युच्यते क्रीतवत्परिमाणादिति च संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पत इति संख्याया इति च तत्र वक्तव्यम् ॥

किं पुनरिमे ठगादयः प्रागर्हाद्भवन्त्या-होस्वित्सहार्हेण । कश्चात्र विशेषः ।

ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः ॥ १ ॥

ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः । अर्हे ठगादयो विधेयाः । शतमर्हति शत्यः शतिकः । साहस्र इति ॥ वस्ने वचनात्सि-

सागावयाचं की आचार्य तर परिमाणवाचक जो संख्या शब्द असें विशेषण देतात आणि संख्या शब्द तर परिमाण असूं शकत नाही. तेव्हां येथें वचनसामर्थ्यास्तव परिमाण हा शब्द अगदी सामान्य अर्थाचा घेतां येईल. तसेंच संख्या-शब्दाहून होणाऱ्या प्रत्ययांचा 'क्रीतवत्परिमाणात्' यानें विकारार्थी जो अतिदेश होतो तो होणार नाही असें जें म्हटलें आहे तेथें त्याकरितां 'क्रीतवत्परिमाणात्' या सूत्रामध्ये 'संख्यायाः' असा शब्द ज्यास्त घालावा.

आतां येथें या ठक् प्रत्ययाला आरंभ करून 'द्वित्रिपूर्वादण् च' (५।१।३६) ह्या अणु प्रत्ययापर्यंत त्या त्या शब्दाहून सांगितलेले प्रत्यय 'तेन क्रीतम्' (५।१।३७) या सूत्रापासून 'तदर्हति' (५।१।६३) या सूत्रापर्यंत निर्दिष्ट केलेल्या अर्थी करावयाचे हें खरें; पण ते त्या अर्हति या अर्थाच्या पूर्वाच्या अर्थी करावयाचे किंवा अर्हति हा अर्थ त्या अर्थामध्ये घरावयाचा ?

ह्या दोहोंमध्ये फरक काय वरें होतो ?

(वा. १) अर्हति का अर्थाच्या पूर्वाच्या अर्थी हे ठक् वगैरे प्रत्यय होतात असें असेल

७—अमुक असा कांहीं तरी परिच्छेद ज्यानें होतो तो परिमाणवाचक शब्द होय.

८—मासौदन, श्वेतच्छत्र व कलायसूप हे काहीं

द्वम् । इह यः शतमर्हति शतं तस्य वस्त्रो भवति तत्र सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः [५. १. ५६] इत्येव सिद्धम् ॥

वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिका-
दिष्वप्राप्तिः ॥ २ ॥

वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनि-कादिष्वप्राप्तिः । मांसौदनिकोऽतिथिः । श्वेतच्छत्रिकः कलायसूपिकः ॥ तथा गुणानां परिग्रहो भवति । किमयं ब्राह्मणोऽर्हति । शतमर्हति शत्यः शतिकः साहस्रः नैष्किक इति न सिध्यति ॥ सन्तु तर्हि सहार्हेण ॥

तर-अर्हति या अर्थी हे ठक् वगैरे प्रत्यय होतात असें सांगितलें पाहिजे उदा०-शतमर्हति शत्यः शतिकः, साहस्रः.

'वस्ने वचनात्सिद्धम्' म्हणजे शत्यः येथें शताला जो योग्य होतो त्याची शत हीच वस्तू म्हणजे किंमत असते. तेव्हां येथें 'सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः' (५।१।५६) या अर्थानेंच शत्यः वगैरे उदाहरणें साधतील.

(वा. २) किंमत हा अर्थ धरून शत्यः वगैरे उदाहरणें साधली तरी मांसौदनमर्हति मासौदनिकः, श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः, कलायसूपमर्हति कलायसूपिकः येथें जो प्रकृत सूत्रानें ठक् प्रत्यय होतो तो होणार नाही. तसेंच 'हा ब्राह्मण कशाला योग्य आहे' अशा त्याच्या गुणासंबंधानें केलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना शत्यः, शतिकः, साहस्रः, नैष्किकः असें जें म्हटलें जातें तेथें शत, सहस्र किंवा निष्क ही त्या ब्राह्मणाची काहीं किंमत गृहीत धरता येत नसल्यामुळे 'सोऽस्यांशवस्त्र', यानें इष्टसिद्धि होत नाही.

तर मग 'आर्हत्' या शब्दानें घेतलेल्या अर्थामध्ये 'अर्हति' हा अर्थ घरावा.

किंमत असे गृहीत धरता येत नाहीं कलाय म्हणजे वाटाणे. वाटाण्याच्या टाक्याच्या वरणाला कलायसूप म्हणतात.

आर्हाच्चेद्भोजनादिप्रतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

आर्हाच्चेद्भोजनादिप्रतिप्रसङ्गो भवीति । भोजनमर्हति पानमर्हतीति ॥ किमुच्यते भोजनादिप्रतिप्रसङ्ग इति यदा छेदादिभ्य इत्युच्यते । अवश्यं मासौदनिकाद्यर्थं योगविभागः कर्तव्यः । तदर्हति । ततश्छेदादिभ्यो नित्यामिति । तस्मिन्क्रियमाणे भोजनादिप्रतिप्रसङ्गो भवति ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति । अनाभिधानाद्भोजनादिप्रतिप्रसङ्गो न भवति ॥

अथवा योगविभागो न करिष्यते ।

कथं मासौदनिकोऽतिथिः श्वैतच्छत्रिकः कालायसूपिकः । अस्मिन्दीयते ऽस्मा इति च एवमेतत्सिद्धम् ॥

अथवा पुनः सन्तु प्रागर्हात् । ननु चोक्तं ऋगादयः प्रागर्हाच्चेदर्थे तद्विधिरिति । परिहृतमेतद्वस्ते वचनात्सिद्धमिति । ननु चोक्तं वस्ते वचनात्सिद्धमिति चेन्मासौदनिकादिष्वप्राप्तिरिति तथा गुणानां परिग्रहो भवति किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शतमर्हति इत्ययः शतिकः साहस्रः नैषिङ्ग इति न सिध्यतीति । नैष दोषः । अस्मिन्दीयते ऽस्मा इति च एवमेतत्सिद्धम् ॥

(वा. ३) अर्हति हा अर्थं त्यात धरला तर भोजन वगैरे शब्दामध्ये दोष येतो. भोजनमर्हति पानमर्हति येथेही ठक् प्रत्यय होऊ लागेल.

भोजन वगैरे शब्दामध्ये दोष येतो असे काय म्हणता ? कारण 'तदर्हति', 'छेदादिभ्यो नित्यम्' असा तथे छेद वगैरे शब्दाहूनच प्रत्यय सांगितला आहे ना ?

पण मासौदनमर्हति मासौदनिकः इत्यादि उदाहरणे साधण्याकरिता तेथे योगविभाग केलाच पाहिजे. तो असा की- 'तदर्हति' एवदेच सूत्र निराळे व त्याच्यापुढे 'छेदादिभ्यो नित्यम्' असे दुसरे सूत्र. आणि असा योगविभाग केला म्हणजे भोजनमर्हति वगैरे उदाहरणामध्ये तदर्हति या सूत्राने ठक् प्रत्यय होऊ लागेल असा दोष येणारच.

(वा. ४) अथवा हे सांगितलेच आहे.

ते काय बरे सांगितले आहे ?

अनभिधानात् (१।२।१ वा. ५) असे मागे सांगितलेच आहे. तेव्हा भोजनमर्हति या अर्थां भोजन वगैरे शब्दाहून अनभिधानास्तयच ठक् प्रत्यय होणार नाही.

अथवा तदर्हति असा योगविभाग न करिता,

पण तो योगविभाग केला नाही तर नवोदनिकः, श्वैतच्छत्रिकः, कालायसूपिकः ही उदाहरणे कधी साधतील ?

तदस्मिन् दीयते अस्मे इति च (१।१।४० वा. १) असे म्हटले आहे त्यानेच ती उदाहरे सिद्ध होतील.

अथवा 'तेन क्रीतम्' वगैरे अर्थानेच अर्हति हा अर्थ धरु नये असा पहिलाच पक्ष असू दे.

पण तसा पक्ष घेतला तर 'ऋगादयः प्रागर्हाच्चेदर्थे तद्विधिः' (वा. १) असे म्हटले आहे ना ?

'वस्ते वचनात्सिद्धम्' असा त्याचा परिहारही केला आहे.

पण, त्यानंतरही 'वस्ते वचनात्सिद्धमिति चेन्मासौदनिकादिष्वप्राप्तिः' (वा. २) असे म्हटले आहे ना ? शिवाय 'हा ब्राह्मण ब्रह्मण योग्य आहे' असा त्याच्या गुणावधानेच पक्ष केला जातो त्याचे उत्तर 'इत्ययः शतिकः, साहस्रः, नैषिङ्गः असे जे दिले जाते ती उदाहरणे साधणार नाहीत' असेही म्हटले जाते. हा दोष येत नाही. 'अस्मिन् दीयते अस्मे' इति च (५।१।४० वा. १) यानेच ही उदाहरे सिद्ध होतात.

असमासे निष्कादिभ्यः

॥ ५। १। २० ॥

असमास इति किमर्थम् । परमनिष्केण क्रीतं परमनैष्किकम् । नैदतस्ति । निष्क-
शब्दात्प्रत्ययो विधीयते तत्र कः प्रसङ्गो
यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति
नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति ।
ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः
प्रतिषिध्यते ॥ अत उत्तरं पठति ।

निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं
पूर्वत्र तदन्ताप्रातिषेधस्य ॥१॥

निष्कादिष्वसमासग्रहणं क्रियते ज्ञाप-
कार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः
पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्राग्वतेष्वञ्
[५.१.१८] इत्यत्र तदन्ताविधिः सिद्धो
भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते न
च ठञ्जिधौ काचित्प्रकृतिर्गृह्यते ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनम् । आर्हादगोपुच्छसंख्या-
परिमाणादृक् [५.१.१९] परमगोपुच्छेन
क्रीतं पारमगोपुच्छिकम् । अत्र तदन्त-

(सू. २०) येथें असमासे असें कशा-
करितां म्हटलें आहे.

परमनिष्केण क्रीतम् परमनैष्किकम् येथें
ठक् प्रत्यय न होण्याकरितां तसें म्हटलें आहे.

असमासे याचा हा उपयोग वरोवर दिसत
नाहीं. कारण ह्या प्रकृत सूत्रानें निष्क शब्दाहून
प्रत्यय सांगितला आहे. तेव्हां परमनिष्क
शब्दाहून तो होईल कसा ? तेव्हां ठक् प्रत्य-
याची प्राप्तीच येत नाही; तेव्हां त्याचा निषेध
करण्यांत कांहींच अर्थ दिसत नाही.

पण सदन्तविधि (१।१।७२) केला
म्हणजे निष्क शब्दान्ताहून ठक् प्रत्यय प्राप्त
होतो ना ?

प्रत्ययविधीमध्ये उच्चारलेल्या प्रातिपदि-
कानें तदन्तविधि होत नाही (१।१।७२
वा. ३) असा त्याचा निषेध आहे. हें मनांत
आणूनच वार्तिककार म्हणतात—

(वा. १) येथें जें असमासग्रहण केलें
आहे तें ज्ञापकाकरितां केलें आहे.

ह्या ज्ञापकानें कोणती गोष्ट सिद्ध कराव-
याची आहे ?

येथें आचार्य असें ज्ञापन करतात कीं
ह्याच्या पूर्वीच्या सूत्रांमध्ये तदन्तविधीचा
निषेध होत नाही.

या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

प्राग्वतेष्वञ् (५।१।१८) या पूर्वीच्या
सूत्रामध्ये तदन्तविधि होतो.

या ज्ञापकाचा हा उपयोग वरोवर दिसत
नाहीं. कारण, सूत्रासध्ये प्रातिपदिक हे पद उच्चा-
रलें असेल तरच तेथें तदन्तविधीचा प्रतिषेध
सांगितला आहे आणि प्राग्वतेष्वञ् या ठक्
प्रत्यय सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये तर प्रातिपदिक
हे पद उच्चारलेंच नाही.

तर मग त्या ज्ञापकाचा असा उपयोग
समजावा कीं, 'आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणा-
दृक्' या पूर्वसूत्रामध्ये 'अगोपुच्छसंख्या०'
असा पर्युदास करून गोपुच्छ वगैरे जे शब्द
वगळले आहेत तेथें तदन्तविधि होऊन गोपु-
च्छशब्दान्त असे परमगोपुच्छ. वगैरे शब्दही
वगळले जातात. उदा०—परमगोपुच्छेन
क्रीतम् पारमगोपुच्छिकम्. येथें ठक् प्रत्ययच
होतो, ठक् होत नाही.

१—(सू. २०) निष्क वगैरे शब्दाहून आर्हीय
अर्थी ठक् प्रत्यय होतो समास नसताना. उदा०—
निष्केण क्रीतम् नैष्किकम्.

२—परमनिष्क हा कर्मधारय समास आहे. येथें ठक्
होत नाही. तर ठञ्च होतो. उत्तरपदाला वृद्धि
(७।१।१७) झाली आहे.

विधिः सिद्धो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायम् । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य इत उत्तरं तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पारायण-
तुरायणचान्द्रायणं वर्तयति [५.१ ७२]
द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः । अत्र तद-
न्तविधिः सिद्धो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्प्राग्वतेः संख्या-
पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति ॥ पूर्व-
त्रैव तर्हि प्रयोजनम् । सल्यवमापतिल-
वृषप्रक्षणश्च [५.१.७] इति । कृष्ण-

तिलेभ्यो हितः कृष्णतिल्यः । राजमा-
वेभ्यो हितं राजमाष्यम् ॥

प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्त-

ग्रहणमलुकि ॥ २ ॥

प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-
मलुकि कर्तव्यम् । पारायणतुरायणचा-
न्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारायणिकः त्रैपारा-
यणिकः । अलुकीति किमर्थम् । द्वाभ्या
शर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेन
क्रीतं द्विशौर्पिकम् त्रिशौर्पिकम् ॥

हादी या ज्ञापकाचा उपयोग बरोबर दिसत
नाहीं. कारण प्रत्ययविधीमध्ये तदन्तविधीचा
निषेध सांगितला आहे. अणि येथे तर उलट
अगोपुच्छ० हा प्रत्ययाचा निषेध आहे. तेव्हा
येथे आपोआपच तदन्तविधी होईल.

तर मग आता येथे आचार्य असमाप्त
ग्रहणावरून असे ज्ञापन करतात की ह्याच्या
पुढील सूत्रामध्ये तदन्तविधी होतो. तेथे तदन्त-
विधीचा निषेध होत नाही.

या ज्ञापकाचा तरी उपयोग काय ?

पारायणतुरायणचान्द्रायण वर्तयति (५.१.१-
७२) या प्रत्ययविधीमध्ये पारायण वगैरे
शब्द उच्चारले आहेत तेथे तदन्तविधी होतो
आणि द्वैपारायणिकः, त्रैपारायणिकः हीं रूपे
साधतात.

हादी या ज्ञापकाचा उपयोग बरोबर दिसत
नाही. कारण, प्राग्वते. संख्यापूर्वपदानां
तदन्तग्रहणमलुकि (वा. २) असे येथे
आचार्ये वार्तिककार सांगणारच आहेत.

तर मग पूर्वीच्याच सूत्रामध्ये या ज्ञापकाचा
उपयोग होत आहे तो असा—

सल्यवमापतिलवृषप्रक्षणश्च (५.१.७)
ह्या सूत्रामध्ये तदन्तविधी ह्याच्यामुळे राजमा-
ष्यम्. हितम् राजमाष्यम्, कृष्णतिलेभ्यः हितः
कृष्णतिल्यः हीं उदाहरणे सिद्ध होतात.

(वा. २) वति प्रत्ययाच्या (५.१.११५)
पूर्वी सूत्रामध्ये उच्चारलेल्या प्रातिपदिकाने
तदन्तग्रहण होतं, परंतु तेथे पूर्वपद मात
संख्या शब्दच असला पाहिजे. शिवाय तेथे
तदित प्रत्ययाचा लुक् न झाला पाहिजे असे
म्हणावे. उदा०—पारायणतुरायणचान्द्रायण वर्त-
यति (५.१.७२) येथे तदन्तविधी होऊन
तदन्ताहून ठम् प्रत्यय होतो. उदा० द्वैपा-
रायणिकः त्रैपारायणिकः.

येथे तदित प्रत्ययाचा लुक् न झाला
पाहिजे असे कदाकरिता म्हटले आहे ?

द्वाभ्यां शर्पाभ्यां क्रीतम् द्विशूर्पम् द्विशूर्पेन
क्रीतम् द्विशौर्पिकम् त्रिशौर्पिकम्

१—दि आणि श्य या उभ्यांचा ' क्रीत ' या
तदितार्थ श्यु (५.१.७१), त्याच्या पुढे ' श्युत-
मन्तराभ्याम् ' (५.१.११५) यथ तदन्तविधीमुक्त
अम् प्रत्यय झाला पश्चात् ठम् प्रत्यय च झाला होता
परी लुक् (५.१.१२८) त्याने आठे नंतर त्या
द्विश्यु उभ्याहून पुनः ' क्रीत ' या अर्थे प्रत्यय झाला

ह्याच्यास मान्यतः. सांगितलेला ठम् प्रत्ययच होतो.
दुपटयम्० याची पुनः प्रवृत्ति होत नाही. कारण,
या ठिसांगी तदित प्रत्ययाचा लुक् झाला
असल्यामुळे तदन्तविधीचा उपयोग होत नाही.
तेव्हा द्विशौर्पिकम् अर्थ पक्षच कर होई. येथे उभय
पक्षना वृद्धि (५.१.११६) झाली आहे.

शताच्च अन्यतावशते

॥ ५ । १ । २१ ॥

शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे ऽप्रतिषेधः

॥ १ ॥

शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति ॥ अन्यशतत्व इति किम् । शतकं निदानम् ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन्

॥ ५ । १ । २२ ॥

(सू. २१ वा. १) प्रत्ययार्थं शत असला तरी तो अर्थ प्रकृत्यर्थं शतापेक्षां जर निराळा असेल तर तेथे अशते हा निषेध प्रवृत्त होत नाही असे म्हणावे. कारण शतेन क्रीतं शाटकशतं शत्यम्.

निराळे शतक असे कशाकरितां म्हटलें आहे ? -

शतं परिमाणमस्य शतकं निदानम्.

(सू. २२) डतेश्च म्हणजे डति-प्रत्ययान्ताहून आर्हीय अर्थी कन् प्रत्यय होतो असे म्हणावे. कारण, क्रीतेभिः क्रीतम् कतिकम् येथे कन् प्रत्यय झाला पाहिजे.

पण काय तरे कारण की ज्यामुळे येथे प्रकृत सूत्रानेच कन् प्रत्यय होणार नाही ?

ति शब्द शेवटीं असल्यास त्याहून कन्

१—(सू. २१) शत शब्दाहून आर्हीय अर्थी ठन् व यत् प्रत्यय होतात. परंतु त्या प्रत्ययान्तापासून त्याच शत या अर्थाचा बोध न झाला पाहिजे. उदा० शतेन क्रीतः शतिकः शत्यः अश्वः.

२—शंभर रुपयांनी विकत घेतलेले शंभर शेले असा अर्थ आहे. येथे रुपयांचे शतक हा प्रकृत्यर्थ आणि शल्यांचे शतक हा प्रत्ययार्थ असल्यामुळे दोन्ही शतकं निरनिराळे आहेत.

३—येथे प्रत्ययाचा अर्थ संघ म्हणजे शतच होय. आणि ते शत व प्रकृत्यर्थ शत ही वस्तुतः एकच आहेत.

डतेश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कतिभिः क्रीतं कतिकम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

तिप्रतिषेधाडुतिग्रहणमिति चेदर्थ-

वद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ १ ॥

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ॥ नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम् । न हि केवलेन प्रत्यये-नार्थो गम्यते । केन तर्हि । सप्रकृतिकेन । क तर्ह्येषा परिभाषा भवति । यान्येतानि

प्रत्ययाचा 'अतिशदन्तायाः' असा सूत्रामध्य निषेध केला आहे.

(वा. १) ति शब्द शेवटीं असल्यास त्याहून कन् प्रत्ययाचा निषेध असल्यामुळे 'डतेश्च' असे म्हणावे लागते, असे असेल तर त्या निषेधामध्ये अर्थवान् अशाच ति शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे कतिकम् हे सिद्ध होत. अर्थवान् ति शब्द असेल तेथेच तो निषेध होतो. आणि कति शब्दांतील ति शब्दाला तर काहीच अर्थ नाही.

पण 'अर्थवानाचे ग्रहण संभवत असतांना तेथे अनर्थकाचे ग्रहण करूं नये' ही परिभाषा येथे घेणे शक्य नाही. कारण केवळ प्रत्ययापासून कांहीच अर्थ लोकांच्या मनांत येत नाही. तर प्रकृति व प्रत्यय मिळून समुदायापासून अर्थ

१—(सू. २२) ति आणि शब्द हे शब्द ज्याच्या शेवटीं नाहीत असा जो संख्या-शब्द त्याहून आर्हीय अर्थी कन् प्रत्यय होतो. उदा०—पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः.

२—किम् शब्दाहून डति प्रत्यय (पा१।४१) होऊन किम् यातील इम् या टि भागाचा लोप झाला आहे.

३—सप्तति शब्दामधील ति हा शब्द अर्थवान् (पा१।५९) आहे.

४—तेज्जं सप्तति शब्दामध्येही 'ति' या नुसत्या प्रत्ययाला लोकांमध्ये काहीच अर्थ दिसत नाही.

शब्दसंघातग्रहणानि ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । ननु चोक्तं नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति । केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते । कथम् । उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥

वर्तोरिद्धा ॥ ५ । १ । २३ ॥

कस्यायमिद्विधीयते । कन इत्याह ।

मनात येतो.

मग ही परिभाषा कोठें बरें घेता येतें?

ज्या ठिकाणीं पूर्ण शब्दाचें ग्रहण केलें असेल तेथें घेता येईल?

तर मग डोळेच असें तेथें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. 'अर्थवानाचें ग्रहण समवत असताना तेथें अनर्थकाचें ग्रहण करू नये' या परिभाषेनेंच सिद्ध होईल.

पण ही परिभाषा येथें घेता येत नाही, कारण. केवळ प्रत्ययापासून काहीच अर्थ लोकाभ्या मनात येत नाही तर प्रकृति व प्रत्यय मिळून समुदायापासून अर्थ मनात येतो असें आताच सांगितलें आहे ना?

असा काही नियम नाही. केवळ प्रत्ययापासूनही लोकामध्ये अर्थबोध होतो.

तो कसा?

त्या स्वधानें सिद्ध त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् (१।२।४५ वा. ९, १।३।१ वा ६) असें मार्गे सांगितलेंच आहे.

(पृ. २३) येथें हा इट् आगम कोणाला बरें सांगितला आहे?

कन् प्रत्ययाला सांगितला आहे असें म्हणतो.

तर मग ह्या सुधामध्ये 'कनः' असें

तत्कनो ग्रहणं कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कनो ग्रहणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोऽयं विज्ञायेत । टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति । अस्त्यन्याद्वित्करणे प्रयोजनं द्वि इतीकारो यथा स्यात् । अकारान्तप्रकरण ईकारो न चैषोऽकारान्तः । एवमपि कुत एतद्वित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति न पुनरकारान्तप्रकरणे सत्यनकारान्तादपीकारः स्यात् । तस्मात्कनो ग्रहणं कर्त-

म्हटलें पाहिजे. जर तसें म्हटलें नाही तर हा इट् आगम न समजता प्रत्ययच समजला जाईल. कारण प्रत्ययः (१।१।१) असा अधिकार चालूच आहे.

पण इट् याला इत्सहक टकार लावला आहे, त्याच्या सामर्थ्यानें इट् हा आद्यावयव होणारा (१।१।४६) आगमच समजला जाईल.

प्रत्यय समजला तरी त्या टकाराचा निराळ्या तऱ्हेनें उपयोग होईलच. इत्सहक टकार असेल तेथें ईकार म्हणजे डीप् प्रत्यय (४।१।१५) होतो, तो झाला पाहिजे असें म्हणता येईल.

पण तो ईकार अकारान्ताहून सांगितला आहे ना? आणि इट् प्रत्यय केला तर तो शब्द अकारान्त मुळींच होत नाही.

तरी पण त्या 'इत्सहक टकाराभ्या जोरावर प्रत्ययाधिकाराला मार्गे सासून हा आद्यावयव आगम समजावा' किंवा 'अकारान्ताहूनच जरी ईकार प्रत्यय सांगितला आहे तरी तो त्या टकाराभ्या जोरावर अकारान्त नसतानाही होतो असें समजावें' हा सश्व उक्तोच. एकदरीत ह्या सुधामध्ये हा आद्यावयव दोनारा आगम आहे असें समजण्या-

५—सप्रकृति येथे सन् याला अर्थ आहे म्हणून येथे सट् अगम (१।१।१७) होतो. वयम यतोऽयं होत नाही.

१—(पृ. २३) वगुप्रत्ययान्तात् सव्य

सश (१।१।२३) आहे तेन्ही त्याहून पुढच्यानें केलेला जो कन् प्रत्यय याला इट् आगम विवक्षित होतो उदा०—तावति, तावत्..

व्यम् ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।
क प्रकृतम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कन्
[५. १. २२] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं
पष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । वतोरित्येपा पञ्चमी
कनिति प्रथमायाः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति
तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति ।
प्रत्ययाविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः ।
विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां डुनसंज्ञायाम्

करितां येथे ' कनः ' असें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण मागून चालू
असलेल्या कन् ग्रहणाची अनुवृत्ति करतां येईल.

मागें कोठें बरें कन्-ग्रहण आहे ?

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् या मागच्या
सूत्रामध्ये आहे ना ?

आहे खरें, पण तेथें तें कन् असें प्रथमान्त
आहे. आणि येथें तर कनः असें पष्ठयन्त
पाहिजे आहे.

येथें कन् असें प्रथमान्त पद अनुवृत्त
आलें तरी 'वतोः' ही पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्य
(१. १. ६७) या परिभाषेच्या साहाय्यानें
कन् पदापुढील प्रथमेच्या ऐवजीं पष्ठीची
कल्पना करील.

पण हा प्रत्ययविधि आहे ना ? आणि
प्रत्ययविधीमध्ये तर पंचमीच्या जोरावर
षष्ठीची कल्पना होत नसते.

येथें कन् प्रत्ययाचा विधि नाही. तो
मागील सूत्रानेंच सांगितला आहे. येथें फक्त
त्याची अनुवृत्ति येत आहे.

(सू. २४ वा. १) येथें असंज्ञायाम् असें
कशाकरितां म्हटलें आहे.

- त्रिंशत्कः व विंशतिकः या संज्ञा शब्दां-

॥ ५ । १ । २४ ॥

असंज्ञायामिति किमर्थम् । त्रिंशत्कः
विंशतिकः : कथं चात्र कन्भवति । संख्यायाः
कन्भवतीति । अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः
प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवः
त्यत्र कनिति यदयं विंशतिकात्खः [५.
१. ३२] इति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति ।
विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगा-
पेक्षं ज्ञापकम् ॥ अथवा योगाविभागः
करिष्यते । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्भवतीति ।
ततो डुनसंज्ञायामिति ॥

मयें डुन् प्रत्यय न झाला पाहिजे.

पण येथें त्रिंशत् व विंशति या संख्या
शब्दांहून पूर्वसूत्रानें कन् कसा बरें होतो ?
कारण तेथें ' अतिशदन्तायाः ' असा निषेध
केला आहे ना ? तो निषेध प्राप्त होत आहे.

तर मग आतां ' विंशतिकात्खः '
(६।१।३२) या सूत्रामध्ये आचार्यांनी ज्या
अर्थी विंशतिक असा शब्द उच्चारला आहे
त्या अर्थी त्यांनीं असें सुचविलें आहे कीं
संज्ञा शब्दामध्ये ' अतिशदन्तायाः ' हा
निषेध येत नाही; तेथें कन् प्रत्यय होतो.

पण हें ज्ञापक विंशतिक शब्दापुरतेंच होईल ना?

तसें नाही. सामान्यतः त्या सूत्रासंबंधा-
नेच ज्ञापक आहे. म्हणजे त्या सूत्रांतील
कोणताही निषेध असो तो संज्ञा शब्दामध्ये
येत नाही. अथवा प्रकृत सूत्रामध्ये योगविभाग
करतां येईल. तो असा- ' विंशतित्रिंशद्भ्याम् '
एवढेंच पहिलें सूत्र होईल. विंशति व
त्रिंशद् या शब्दांहून आर्हीय अर्थी कन्
प्रत्यय होतो असा त्याचा अर्थ होईल. त्याच्या-
पुढें ' डुनसंज्ञायाम् ' हें दुसरें सूत्र होईल
व त्याचा अर्थ पूर्वीप्रमाणेंच होईल.

१—(सू. २४) विंशति व त्रिंशत् या शब्दांहून
आर्हीय अर्थी डुन् प्रत्यय होतो, परंतु तो प्रत्ययान्त
शब्द कोणाचीही संज्ञा नसला पाहिजे, उदा०—

विंशत्या क्रीतः विंशकः येथे ति शब्दाचा लोप
(६।४।१४९) झाला आहे. त्रिंशता क्रीतः येथे टि-
लोप (६।४।१४३) झाला आहे.

कंसाट्ठिन् ॥ ५ । १ । २५

टिठनर्धाच्च ॥ १ ॥

टिठनर्धाच्चेति वक्तव्यम् । अधिकः
अधिकी ॥

कार्पापणाद्वा प्रतिश्च ॥ २ ॥

कार्पापणाट्ठिठन्वक्तव्यो वा च प्रतिरा-
देशो वक्तव्यः । कार्पापणिकः कार्पापणिकी ।
प्रतिकः प्रतिकी ॥

[शूर्पादनन्यतरस्याम्

॥ ५ । १ । २६ ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसना-
दण् ॥ ५ । १ । २७ ॥]

(सू. २५ वा. १) हा टिठन् प्रत्यय
आर्हीय अर्थी अर्थ शब्दाहूनही होतो असे
म्हणावें. उदा० अधिकः अधिकी.

(वा. २) कर्पापण शब्दाहून आर्हीय
अर्थी टिठन् प्रत्यय होतो आणि त्याच्या बरोबर
कार्पापण शब्दाला विकल्पानें प्रति असा आदेश
होतो असे म्हणावें. उदा० कार्पापणिकः, कार्पा-
पणिकी; प्रतिकः प्रतिकी.

(सू. २८ वा. १) द्विगूच्या पुढील
तदित प्रत्ययाच्या लुकाबंधानें सांगितलेंच
आहे.

तें काय सांगितलें आहे !

“द्विगोर्लुकि तन्निमित्तप्रहणम् । अर्थविशेषासं-
प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि” (१।३।८८ वा. १.२)
असें मार्गे सांगितलें आहे. येथें देखील ‘द्विगो-
र्लुकि तन्निमित्तप्रहण कर्तव्यम्’ म्हणजे ‘द्विगूच्या
पुढील ज्या तदित प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्रानें

१—(सू. २५) कस उच्चारून आर्हीय अर्थी
टिठ्न् प्रत्यय होतो. उदा०—यमिहः.

१—(सू. २६) शूर्पापण शब्दाहून आर्हीय अर्थी
अन् प्रत्यय विकल्पानें होतो उदा०—शूर्पापणिकः
अधिकः, अधिकी.

१—(सू. २७) शतमान, विंशतिक, सहस्र
अने वसना या शब्दाहून आर्हीय अर्थी अन् प्रत्यय

अध्यर्धपूर्वाद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्

॥ ५ । १ । २८ ॥

द्विगोर्लुक् युक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तं द्विगोर्लुकि
तन्निमित्तप्रहणमर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमि-
त्तादपीति ॥ इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तप्र-
हण कर्तव्यम् । द्विगोर्निमित्त यस्तदित-
स्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा
भूत् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् द्विशू-
र्पेण क्रीतं द्विशौर्यिकम् त्रिशौर्यिकम् ॥ अर्थ-
विशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि । अर्थविशेष-
स्यासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् किं
प्रयोजनम् । द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी
द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येव

लुक् होणार तो तदित प्रत्यय त्या द्विगु समा-
साला कारणीभूत असला पाहिजे’ असें
म्हणावें. कारण द्वाभ्या शूर्पाभ्या क्रीत द्विशूर्पम्
द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्यिकम्, त्रिशौर्यिकम् येथें
दुसऱ्या क्रीत या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा
लुक् न झाला पाहिजे. ‘अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽ-
तन्निमित्तादपि’ म्हणजे द्विगूला कारणीभूत तदित
प्रत्यय द्विगूहून केला असता आणि द्विगूला
कारणीभूत नसेलता तदित प्रत्यय द्विगूहून
केला असता जर त्या दोहोंच्या अर्थांमध्ये फरक
होत नसेल तर द्विगूला कारणीभूत नसेल-
ल्याही तदित प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्रानें लुक्
होतो असे म्हणावें.

याचा काय उपयोग !

उपयोग असा कीं द्वयोः शूर्पयोः समाहारः
द्विशूर्पी. द्विशूर्प्या क्रीतम् असा विग्रह केला
असता प्रकृत सूत्रानें लुक् होऊन द्विशूर्पान्
होतो. उदा०—शतमानेन क्रीतम् शतमानान् ; वीजो-
कम् ; सहस्रम्, वसुनम्.

१—(सू. २८) ‘ज्याच्या आरभी अर्धार्ध’ उभय
अर्थे असा उभय आणि शिथिलक उभय याच्या पुढील
आर्हीय अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् होतो परंतु तो
उभय कोणाचीस सहा नमडा पाहिजे उदा०—
अध्यर्धलुक्, द्विलुक्.

यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति । आहोस्वित्स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति क्रियमाणेऽपि हि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् त्रिशौर्पिकम् । अथ विज्ञायते स निमित्तगस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्त-

स्थातु । स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति विज्ञायते । कुत एवत् । यदयमाहार्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति ॥

तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैष पञ्चमी । का तर्हि । संवन्धपृष्ठी । द्विगोस्तद्वितस्य लुग्भवति । द्विगोर्यस्तद्वितः । किं च द्विगोस्तद्वितः । निमित्तम् । यस्मिन्द्विगुरित्येतद् भवति । कस्मिन्श्चैतद्भवति । प्रत्यये ॥ इदं तर्हि वक्तव्यमर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति । एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिलै-

असंज्ञ रूप ज्ञालें पाहिजे.

पण येथें 'तन्निमित्त-ग्रहण करावें' असें जें म्हटलें आहे त्यांत तन्निमित्त शब्दाचा अर्थ तरी काय आहे ? 'त्या तद्वित प्रत्ययाचा निमित्त जो द्विगु तो तन्निमित्त द्विगु, त्या तन्निमित्त द्विगूहून' असा अर्थ समजावा ? किंवा 'तो तद्वित प्रत्यय आहे निमित्त ज्याचा असा जो द्विगु तो तन्निमित्त द्विगु होय, त्या तन्निमित्त द्विगूहून' असा अर्थ समजावा ?

या दोन अर्थामध्ये फरक काय वरें होतो ? फरक असा की 'त्या तद्वित प्रत्ययाचा निमित्त जो द्विगु तो तन्निमित्त द्विगु त्याहून' असा अर्थ असेल तर येथें तन्निमित्त-ग्रहण केलें तरी द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् द्विशूर्पम् द्विशूर्पेण क्रीतम् द्विशौर्पिकम् त्रिशौर्पिकम् येथें दुसऱ्या क्रीत या अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् प्राप्त होतोच. आतां 'तो तद्वित प्रत्यय आहे निमित्त ज्याचा तो तन्निमित्त द्विगु त्या तन्निमित्त द्विगूहून' असा अर्थ असेल तर मात्र दोष येत नाही. तर मग जो अर्थ घेतला असतां दोष येत नाही तोच अर्थ असूं दे म्हणजे तद्वित प्रत्यय आहे निमित्त ज्याचा तो तन्निमित्त द्विगु व त्याच्या पुढील त्या तद्वित प्रत्ययाचा लुक् होतो.

दोष येत नाही हें खरें; पण तसाच अर्थ

घेण्याला प्रमाण काय ?

आचार्य वार्तिककार हे पूर्ववार्तिकानें सिद्धि होत नाही म्हणून 'अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि' असें पुनः दुसरें वार्तिक करतात हेंच प्रमाण.

तर मग आतां एकंदरीत तन्निमित्तग्रहण केले पाहिजे.

तन्निमित्त-ग्रहण करावयास नको. कारण कीं ह्या सूत्रामध्ये सूत्रकारांनीं द्विगोः ही पञ्चमी घातली आहे असें समजू नये.

पञ्चमी नाही, तर ही विभक्ति कोणती आहे ?

सामान्यतः संबंध दाखविणारी पृष्ठी आहे. म्हणजे द्विगूचा जो तद्वित त्याचा लुक् होतो असा अर्थ आहे.

द्विगूचा तद्वित म्हणजे कसा ?

द्विगूचा जो निमित्त तो द्विगूचा तद्वित होय म्हणजे जो पुढें असतांना द्विगु-संज्ञा होते तो.

कोण पुढें असतांना द्विगु अशी संज्ञा होते ? विशेष प्रकारचा प्रत्यय पुढें असतांना द्विगु-अशी संज्ञा होते.

तर मग आतां तन्निमित्त-ग्रहण केलें नाही तरी 'अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि' हें तर म्हटलेंच पाहिजे ना ?

शब्दं साध्यम् । द्वाभ्यां शर्पाभ्यां क्रीतम् ।
द्विशूर्प्यां क्रीतम् । द्विशूर्पम् त्रिशूर्पमिति ।
तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः
करिष्यते ऽ परस्मादुत्पत्तिर्भविष्यद्विरविक-
न्यायेन । तद्यथा । अवेमांसमिति विगृह्य
अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आत्रिकमिति ।
एवमिहापि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति
विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति द्विशूर्प्यां
क्रीतमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति ॥

अथासंज्ञायामिति किमर्थम् । पाञ्चलो-
हितिकम् पाञ्चकलापिकम् ।

संज्ञाप्रतिपेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लो-
पस्य ॥ २ ॥

संज्ञाप्रतिपेधश्चानर्थकः । किं कारणम् ।
तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नान्तरेण तद्धितं
तद्धितस्य च लुक् द्विगुः संज्ञास्ति यस्तस्मा-
दुत्पद्यते नासौ तन्निमित्त स्यात् । एव
तर्हीद स्यात् पञ्चाना लोहिताना समाहारः
पञ्चलोहिती पञ्चलोहित्या क्रीतमिति ।
अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम् ।
कथम् । उक्तं हेतदर्थावेशपासप्रत्ययेऽतन्नि-

तैर्ही म्णावयास नको. असें पहा कीं येयें
एकदर तीन तन्हेचे प्रयोग साधले पाहिजेत.
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् (१) द्विशूर्प्यां क्रीतम्
(२) अशीं दोन तन्हेचीं वाक्यें, आणि द्विशूर्-
पम् (३) अशी तद्धित प्रत्यय होऊन झालेली
वृत्ति. याप्रमाणेंच त्रिशूर्पम् येयें समजावें. येयें
जीं सारख्या अर्थाचीं दोन तन्हेचीं वाक्यें
त्यापैकीं द्विशूर्प्यां क्रीतम् या एका वाक्यानें
फक्त विग्रहच दाखविला जाईल, आणि दुसऱ्या
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् या वाक्यातील शब्दाहून
तद्धित प्रत्यय उत्पन्न होईल ही गोष्ट अविर-
विन्यायानें साधते. उदा०—अवे मासम्
असा अविकशब्दानें फक्त विग्रह दाखवला जातो
व अविक शब्दाहूनच तद्धित प्रत्यय होऊन
आविकम् अशी वृत्ति होते. तसेंच येयें द्वाभ्यां
शूर्पाभ्यां क्रीतम् असा विग्रह करून द्विशूर्पम्
अशी वृत्ति होईल आणि द्विशूर्प्यां क्रीतम् असा
विग्रह केला असता तसें वाक्यच राहील.

आता या सूत्रामध्ये 'असंज्ञायाम्' असें
कशाकरिता म्हटलें आहे ?

पाञ्चलोहितिकम् पाञ्चकलापिकम् येयें लुक्
न झाला पाहिजे म्हणून.

(वा. २) येयें असंज्ञायाम् हा संज्ञा प्रति-
पेध व्यर्थ आहे.

काय कारण ?

कारण असें की लुक् हा त्या संज्ञा-शब्दाचें
निमित्तच आहे. तें असें कीं—येयें तद्धित प्रत्यय
आणि त्याचा लुक् शब्दाशिवाय हा द्विगु
संज्ञा-शब्दच बनत नाही.

आता त्या संज्ञा-शब्दाहून पुढें तद्धित
प्रत्यय केला तर तो तद्धित प्रत्यय द्विगूला
निमित्तच असत नाही.

तर भग पञ्चाना लोहिताना समाहारः पञ्च-
लोहिती पञ्चलोहित्या क्रीतम् याकरिता 'असंज्ञा-
याम्' हें पाहिजे.

असें म्हणता येत नाही. कारण, येयेंही
पञ्चलोहितम् असेंच झालें पाहिजे.

तें कसे ?

असें कीं, 'अर्थविशेषासप्रत्ययेऽतन्निमित्ता-

२—पञ्चलोहित व पञ्चकलाप ह्या परिमाण विशेष
पाच्या संज्ञा आहेत.

३—तेव्हा लुक् होण्याचे पूर्वा त्याला 'हा संज्ञा
शब्द आहे' असें म्हणताच येत नाही

४—तेव्हा द्विगूला निमित्त असा तो तद्धित प्रत्यय
नसल्यामुळेच त्याचा लुक् होणार नाही तेव्हा
याकरिताही येयें असंज्ञायाम् असें म्हणावयास नको.

मितादपीति ॥

उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादि-
हाध्यर्थग्रहणानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

उक्तं संख्यात्वेऽध्यर्थग्रहणस्य प्रयोजनम् ।
किमुक्तम् । अध्यर्थग्रहणं च समासकान्वि-
ध्यर्थं लुकि चाग्रहणमिति । तस्मादिहाध्य-
र्थग्रहणानर्थक्यम् । तस्मादिहाध्यर्थग्रहणम-
नर्थकम् । द्विगोरित्येव लुक्सिद्धः ॥

विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम्

॥ ५ । १ । २९ ॥

कार्पापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयो-
रुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

दपि ' इत्यादि मागे सांगितलेच आहे.

(वा. ३) अध्यर्थ शब्दाला संख्या संज्ञा
सांगून तिचा उपयोगही मागे सांगितलाच
आहे ?

तो काय सांगितला आहे ?

अध्यर्थग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् । लुकि चा
ग्रहणम् (१।१।२३ वा ५, ६) असें मागे
सांगितलेंच आहे. तेव्हां येथें ' अध्यर्थ '—ग्रहण
करावयास नको. फक्त द्विगूहूनच आर्हीय अर्थी
केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् सांगावा. त्यानेच
अध्यर्थकंधम् इत्यादि उदाहरणें सिद्ध होतील.

(सू. २९ वा. १) ह्या सूत्रामध्ये कार्पा-
पण आणि सहस्र हे दोन शब्द घातले आहेत.
तसेंच सुवर्ण आणि शतमान हे दोन शब्दही

५—' अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि ' याचें
प्रत्याख्यान करतेवेळीं अविरविकन्याय सांगितला आहे.
तेव्हां पत्रलोहित्या क्रीतम् असा विग्रह केला असतां
तेथें वृत्ति होतच नाही तेव्हा त्याकरितां असंज्ञायाम्
हें करावयास नको.

१—(सू. २९) कार्पापण किंवा सहस्र हे शब्द
द्विगूच्या शेवटीं असतील तर तेथें त्यांच्या पुढील
आर्हीय अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा लुक् विकल्पानें होतो
उदा०—अध्यर्थकार्पापणम् अध्यर्थकार्पापणिकम्.

२—येथें उत्तरपदाला वृद्धि (७।१।१७) शाली

कार्पापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयो-
रुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अध्यर्थसुवर्णम्
अध्यर्थसौवर्णिकम् । अध्यर्थशतमानम्
अध्यर्थशतमानम् । द्विशतमानम् द्विशत-
मानम् ॥

द्विलिपूर्वान्निष्कात्

॥ ५ । १ । ३० ॥

त्रिंशताच्च ॥ ५ । १ । ३१ ॥

द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यम् ॥ १ ॥

द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते द्वैयोग्यमेतद्
द्रष्टव्यम् । किमिदं द्वैयोग्यमिति । द्वयोर्योग्यो-
र्भवं द्वियोगम् द्वियोगस्य भावो द्वैयोग्य-
मिति ॥ द्वेष्यं विजानीयादविशेषेणेत उत्तरं
द्वित्रिभ्यामिति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वा-

वालावे. उदा०—अध्यर्थसुवर्णम्, अध्यर्थसौवर्णि-
कम्; अध्यर्थशतमानम् अध्यर्थशतमानम्;
द्विशतमानम् द्विशतमानम्.

(सू. ३१ वा. १) ' द्वि व त्रि यांहून '
असें जें येथें म्हटलें आहे तें ' द्वैयोग्य '
समजावें.

द्वैयोग्य म्हणजे काय ?

द्वयोर्योग्योः भवं द्वियोगम् । द्वियोगस्य
भावः द्वैयोग्यम् म्हणजे दोन शब्दांमध्ये असा
त्याचा अर्थ आहे. ' द्विलिपूर्वात् या पदाचा
संबंध पुढें वन्याच सूत्रांमध्ये होतो', असें समजूं
नये, तर फक्त ह्या दोन सूत्रांमध्ये होतो असा
सूत्रकारांच्या मनातील अभिप्राय मितत्वाच्या
आहे.

१—(सू. ३०) द्वि किंवा त्रि हे शब्द ज्याच्या
पूर्वी आहेत असा जो निष्क शब्द तो शेवटीं अस-
लेल्या द्विगूच्या पुढील आर्हीय अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा
लुक् विकल्पानें होतो. उदा०—द्विनिकम्, द्विनैकिकम्;
इत्यादि.

१—(सू. ३१) द्वि किंवा त्रि हे शब्द ज्याच्या
पूर्वी आहेत. असा जो विस्त शब्द तो शेवटीं अस-
लेल्या द्विगूच्या पुढील आर्हीय अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचा
लुक् विकल्पानें होतो. उदा०—द्विविस्तम्, द्विवैस्तिकम्.

चष्टे द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति ॥

तत्र च बहुग्रहणम् ॥ २ ॥

तत्र च बहुग्रहणं कर्तव्यम् । बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । बहुविस्तम् बहुवैस्तिकम् ॥

[विशतिकात्स्वः ॥ ५ । १ । ३२ ॥]

खार्या ईकन् ॥ ५ । १ । ३३ ॥

खार्या ईकन्केवलायाश्च ॥ १ ॥

खार्या ईकन्केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । खारीकम् ॥

काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ २ ॥

काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । अध्यर्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् ॥

केवलायाश्च ॥ ३ ॥

केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । काकिणीकम् ॥

[पेणपादमापशनायत्
॥ ५ । १ । ३४ ॥]

शागाद्वा ॥ ५ । १ । ३५ ॥

शतशाणाभ्यां वा ॥ १ ॥

शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अध्यर्धशतम् । अध्यर्धशत्यम् । पञ्चशतम् पञ्चशत्यम् । अध्यर्धशाणम् अध्यर्धशाण्यम् - पञ्चशाणम् पञ्चशाण्यम् ॥

द्वित्रिपूर्वादप्येव ॥ २ ॥

द्वित्रिपूर्वादप्येति वक्तव्यम् । द्विशानम् त्रिशानम् । द्वैशाणम् त्रैशाणम् । द्विशान्यम् त्रिशान्यम् ॥

नात्याने येथे वार्तिककारानी स्पष्ट केला आहे. (वा. २) शिवाय, येथे 'द्वित्रि' याप्रमाणे बहुशब्दांचेही ग्रहण करावे. उदा०—बहुभिः निष्कैः कीर्तं बहुनिष्कम्, बहुनैष्किकम्; बहु विस्तम्, बहुवैस्तिकम्.

(सू. ३३ वा. १) केवळ खारी शब्दाहूनही आर्हीय अर्थी ईकन् प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा०—खारीकम्.

(वा. २) ह्या सूत्रामध्ये काकिणी शब्दाचे उपसंख्यान करावे उदा०—अध्यर्धकाकिणीकम्, द्विकाकिणीकम्.

(वा. ३) केवळ काकिणी शब्दाहूनही

आर्हीय अर्थी ईकन् प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा०—काकिणीकम्.

(सू. ३५ वा. १) ह्या सूत्रामध्ये शतशब्द जास्त घालावा म्ह. शतशाणाभ्या वा असे म्हणावे. उदा०—अध्यर्धशतम् अध्यर्धशत्यम्; पञ्चशतम् पञ्चशत्यम्; अध्यर्धशाणम् अध्यर्धशाण्यम्; पञ्चशाणम्, पञ्चशाण्यम्.

(वा. २) द्वि किंवा त्रि या शब्दाच्या पुढील जो शाण शब्द तदन्त द्विगूहून अणू व यत् हे प्रत्यय विकल्पाने होतात असे म्हणावे. उदा०—द्विशानम् त्रिशानम्; द्वैशाणम् त्रैशाणम्, द्विशान्यम् त्रिशान्यम्.

१—(सू. ३२) अध्यर्ध शब्दाच्या पुढील जो विशतिका शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून आणि विशतिका शब्द शेवटी असलेल्या द्विगूहून आर्हीय अर्थी ख प्रत्यय होतो. उदा०—अध्यर्धविशतिकाणम्, द्विविशतिकाणम्.

१—(सू. ३३) अध्यर्ध शब्दाच्या पुढील जो खारी शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून आणि खारी शब्द शेवटी असलेल्या द्विगूहून ईकन् प्रत्यय होतो. उदा०—अध्यर्धखारीकम्, द्विखारीकम्.

१—(सू. ३४) अध्यर्ध शब्दाच्या पुढील जो

पण, पाद, माष आणि शत हे शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून आणि पण वगैरे शब्द शेवटी असलेल्या द्विगूहून आर्हीय अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—अध्यर्धपण्यम्, द्विपण्यम्.

१—(सू. ३५) अध्यर्ध शब्दाच्या पुढील जो शाण शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून आणि शाण शब्द शेवटी असलेल्या द्विगूहून आर्हीय अर्थी यत् प्रत्यय विकल्पाने होतो. उदा०—अध्यर्धशाण्यम्, एकशठम् प्रत्यय होऊन त्याचा लुक् (५।१।२८) होतो. अध्यर्धशाण्यम्, द्विशान्यम्, त्रिशान्यम्.

[द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ ५।१।३६ ॥]

तेन क्रीतम् ॥ ५।१।३७ ॥

तेन क्रीतमिति कणात् ॥ १ ॥

तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत् । देवदत्तेन क्रीतम् यज्ञदत्तेन क्रीतमिति ॥

अकर्त्रेकान्तात् ॥ २ ॥

अकर्त्रेकान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति ॥

संख्यैकवचनाद्विगोश्वोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

संख्याया इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् । किं पुनः

(सू. ३७ वा. १) तेन क्रीतम् याने सांगितलेला प्रत्यय करणवाचक प्रातिपदिकाहून होतो असें म्हणावे. कारण, देवदत्तेन क्रीतम् यज्ञदत्तेन क्रीतम् येथें देवदत्त व यज्ञदत्त या कर्तृवाचक शब्दाहून क्रीत या अर्थी प्रत्यय न झाला पाहिजे.

(वा. २) कर्त्याचा जो अवयव नव्हे अशा करणवाचक शब्दाहून हा प्रत्यय होतो असें म्हणावे. कारण, देवदत्तेन पाणिना क्रीतम् येथें पाणि शब्दाहून क्रीत या अर्थी प्रत्यय न झाला पाहिजे.

(वा. ३) संख्यावाचक शब्दाहून 'क्रीत' या अर्थी प्रत्यय होतो असें म्हणावे. कारण पञ्चभिः क्रीतम् पञ्चकम् येथें प्रत्यय (५।१।३२२) झाला पाहिजे.

पण काय घरे कारण की ज्यामुळे पञ्चकम् येथें प्रत्यय होणार नाही ?

एकवचनान्ताहूनच 'क्रीत' या अर्थी प्रत्यय होतो असें सांगाय्याचेंच आहे; त्याचा

१—(सू. ३६) मागील सूत्रावरील वार्तिक २ पहा. तें वार्तिकच सूत्रपाठामध्ये येथें वृत्तिकारांनीं घातलें आहे. (तत्त्वबोधिनी).

१—(सू. ३७) प्रातिपदिकाहून 'तेन क्रीतम्' म्हणजे त्या साधनानें विकत घेतलेलें या अर्थी ठक् ठक्

कारणं न सिध्यति । एकवचनान्तादिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥ एकवचनात् । एकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शूर्पाभ्यां क्रीतम् शूर्पैः क्रीतमिति ॥ द्विगोश्च । द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् त्रिशूर्पमिति ॥

यद्येकवचनान्तादित्युच्यते मुद्गैः क्रीतं मौद्रिकम् मापैः क्रीतं मापिकमिति न सिध्यति । परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यम् ॥ तत्तद्वैकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रिय-

हा अपवाद पूर्वीं सांगितला आहे.

एकवचनात् म्हणजे एकवचनान्ताहूनच क्रीत अर्थी प्रत्यय होतो असें म्हणावे. कारण, शूर्पाभ्यां क्रीतम् तसेंच शूर्पैः क्रीतम् येथें क्रीत या अर्थी प्रत्यय न झाला पाहिजे.

द्विगोश्च म्हणजे द्विगु समासाहून हा प्रत्यय होतो असें म्हणावे. कारण द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् द्विशूर्पम् तसेंच त्रिशूर्पम् येथें प्रत्यय झाला पाहिजे.

पण जर एकवचनान्ताहूनच क्रीत या अर्थी प्रत्यय होतो असें म्हटलें तर मुद्गैः क्रीतम् मौद्रिकम्, तसेंच मापैः क्रीतम् मापिकम् येथें क्रीत या अर्थी ठक् प्रत्यय होत असतो तो होणार नाही.

परिमाणाच्या संख्येला दाखविणारें जें एकवचन त्या एकवचनान्ताहून क्रीत या अर्थी प्रत्यय होतो असें म्हणावे.

तर मग एकंदरीत एकवचनान्ताहूनच येथें प्रत्यय होतो असें म्हटलें पाहिजे. आणि तें दगैरे पूर्वीं (५।१।२८-३६) सांगितलेले प्रत्यय होतात.

२—एकवचनान्ताहूनच क्रीत या अर्थी प्रत्यय होतो हा नियम परिमाणापुरताच आहे असें तात्पर्य.

माणे बहु वक्तव्यं भवति । न वक्तव्यम् ।
कस्मान्न भवति शूर्पाभ्या क्रीतम् शूर्पैः
क्रीतमिति

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति ॥ यद्येवं
करणादकर्त्रेकान्तादित्यपि न वक्तव्यम् ।
कर्तुः कर्त्रेकान्ताद्वा कस्मान्न भवति ।
अनभिधानात् ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ
॥ ५ । १ । ३८ ॥

संयोगोत्पातयोः को विशेषः । संयोगो
नाम स भवतीदं कृत्वेदमव्यय इति ।
उत्पातो नाम स भवति यादृच्छिको भेदो वा

मृदले मृणजे त्यामुळे वरीच वचने करावी
लागतात.

असे आहे तर 'एकवचनान्तात्' हे मृणू नये.
पण ते मृदले नाही तर शूर्पाभ्या क्रीतम् तसेच
शूर्पैः क्रीतम् येथे प्रत्यय का बरे होणार नाही ?
(वा. ४) अथवा हे सांगितलेच आहे.

ते काय बरे सांगितले आहे ?
'अनभिधानात्' (३।२।१ वा. ५)
असे मागे सांगितलेच आहे.

असेच जर असेल तर 'करणात्' (वा. १)
तसेच 'अकर्त्रेकान्तात्' (वा. २) हे देखील
मृणावयास नको.

पण ते नाही मृदले तर देवदत्त वगैरे कर्त्याहून
आणि पाणि वगैरे त्याच्या अवयवाहून क्रीत
या अर्थी प्रत्यय का बरे होणार नाही ?

अनभिधानामुळे होणार नाही.
(पृ. ३८) संयोग आणि उत्पात या

१-(सू. ३८) प्रातिपदिकाहून 'त्याचें निमित्त'
या अर्थी ठक्, ठन वगैरे प्रत्यये होतात पण ते
निमित्त मात्र संयोग किंवा उत्पात यापैकी असले
पाहिजे उदा०-शनस्य निमित्त शस्य संयोग,
अथवा उत्पात

२-एखादी वस्तु अन्तरमात्र दुभंग होणें किंवा
एर वा वस्तूक अन्तर व तुटवा पडणें हा अनुभूतचक
उत्पात होय एखाद्या ठिकाणा अस्मात् कमल दृष्टीस

छेदो वा पद्मं वा पर्णं वा ॥
तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः
शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः
शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् ।
पैत्तिकम् श्लैष्मिकम् ॥

संनिपाताच्च ॥ २ ॥
सनिपाताचेति वक्तव्यम् । सानिपाति-
कम् ॥

गोष्ठ्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादे-
र्यत् ॥ ५ । १ । ३९ ॥

मध्ये परक काय ?

अमुक केले मृणजे अमुक मिळते असे जे
मिळण्याचे साधन तो संयोग होय, आणि
काही दृष्ट कारण नसता एकाएकी घडून आले-
ला भेद, छेद, पद्म किंवा पर्ण वगैरे त्याला
उत्पात म्हणतात.

(वा. १) ह्या प्रकरणामध्ये वात, पित्त,
आणि श्लेष्मन् या शब्दाहून त्याचें शमन म्ह.
शमधिपारें किंवा त्याचें कोपन म्हणजे वादधिपारें
या अर्थी ठक् ठन् वगैरे प्रत्यय होतात, असे, उप-
संख्यान करावें, उदा०-वाताचें शमन किंवा
कोपन ते वातिक होय, तसेच पैत्तिक आणि
श्लैष्मिक होय.

(वा. २) सनिपात शब्दाहूनही त्याचें
शमन किंवा कोपन या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो
असे म्हणावें उदा०-सनिपातस्य शमन कोपन
वा सानिपातिकम् औषधम्.

पदणे किंवा न गवेलीचा वेळ दृष्टीस पडणें हा शुभसूचक
उत्पात समजला जातो

१-(सू. ३९) गो शब्द आणि ज्यामध्य दोन
अच् आहेत असे शब्द याहून 'त्याचें निमित्त संयोग
किंवा उत्पात' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो, पण
सख्या, परिमाण किंवा अन्धादि गण यापैकी तो शब्द
नसावा उदा०-गो. निमित्त संयोग उत्पत्ती वा
गव्य, रक्तास्य निमित्त रवर्धम्..

यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्च ॥ १ ॥

यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगो ब्रह्मवर्चस्यः । उत्पातो वा ॥

[पुत्राच्छ च ॥ ५ । १ । ४० ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणमौ

॥ ५ । १ । ४१ ॥

तस्येश्वरः ॥ ५ । १ । ४२ ॥

तत्र विदित इति च ॥ ५ । १ । ४३ ॥

लोकसर्वलोकादृञ् ॥ ५ । १ । ४४ ॥

तस्य वापः ॥ ५ । १ । ४५ ॥

पात्रात्कन् ॥ ५ । १ । ४६ ॥]

तस्मिन् वृद्ध्यापलाभशुल्को-

पदा दीयते ॥ ५ । १ । ४७ ॥

तदस्मिन्दीयतेऽस्मा इति च ॥ १ ॥

तदस्मिन्दीयतेऽस्मा इति चेति वक्त-

व्यम् । पञ्च वृद्धिर्वाचो वा लाभो वा

शुल्को वोपदा वा दीयतेऽस्मै पञ्चकः ।

सप्तकः अष्टकः नवकः दशकः ॥ तत्तद्वृत्तिः

संख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । यद्धि

यस्मै दीयते तस्मिन्नपि तद्दीयते तत्र

तदस्मिन्दीयते इत्येव सिद्धम् ॥

(सू. ३९ वा. १) ह्या यत् प्रत्ययाच्या प्रकरणांमध्ये ब्रह्मवर्चस शब्दाहून 'त्याचें निमित्त' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो असे म्हणावें. उदा० ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं ब्रह्मवर्चस्यः संयोगः उत्पातः वा.

(सू. ४७ वा. १) 'तें जेथें दिलें जातें' त्याचप्रमाणें 'तें ज्याला दिलें जातें' या अर्थीही वर सांगितल्याप्रमाणें प्रत्यय होतात असें म्हणावें. उदा०-वृद्धि, आय, लाभ,

शुल्क व उपदा यांपैकी कोणत्याही रूपानें पांच ज्यला दिले जातात तो पञ्चक होय. तसेंच सप्तक, अष्टक, नवक, व दशक हे शब्द होत.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण जें ज्याला दिलें जातें तें 'तेथें दिलें जातें' असें होतेंच. तेव्हां 'तें जेथें दिलें जातें' असें जें सूत्रांत म्हटलें आहे त्यानेंच तें सिद्ध होतें.

२-ब्रह्मवर्चस न्ह. ब्रह्मज्ञेन.

१-(सू. ४०) पुत्र शब्दाहून 'त्याचें निमित्त' संयोग किंवा उत्पात' या अर्थी छ आणि यत् हे प्रत्यय होतात. उदा०-पुत्रस्य निमित्तं पुत्रियं, पुत्र्यम्.

१-(सू. ४१) सर्वभूमि व पृथिवी या शब्दाहून 'ल चें निमित्त' या अर्थी अण आणि अज हे प्रत्यय क्रमानें होतात. उदा०-सर्वभूमेः निमित्तं संयोग उत्पातो वा सर्वभूमिः. येथें दोन्ही पदांना वृद्धि (७।३।२०) झाली आहे. पृथिव्याः निमित्तं पार्थिवः.

१-(सू. ४२) 'त्याचा ईश्वर' या अर्थी क्रमानें अण आणि अज हे प्रत्यय होतात. उदा०-सर्वभूमेः ईश्वरः सर्वभूमिः. पृथिव्याः ईश्वरः पार्थिवः.

१-(सू. ४३) सर्वभूमि आणि पृथिवी या शब्दाहून 'त्या ठिकाणीं प्रख्यात' या अर्थी क्रमानें अण आणि अज हे प्रत्यय होतात. उदा०-सर्वभूमि विदितः सर्वभूमिः; पृथिव्यां विदितः पार्थिवः.

१-(सू. ४४) लोक आणि सर्वलोक या शब्दाहून 'त्या ठिकाणीं प्रख्यात' या अर्थी ठन् प्रत्यय होतो. उदा०-लोके विदितः लोकिकः; सर्वलोकिकः.

१-(सू. ४५) प्रातिपदिकाहून 'त्याचा वाप' म्ह. त्याची पेरण्याची जागा या अर्थी ठन् वंगरे प्रत्यय होतात. उदा०-प्रत्यस्य वापः प्रातिपदिक क्षेत्रम्.

१-(सू. ४६) पात्र शब्दाहून 'त्याचा वाप' या अर्थी छन् प्रत्यय होतो. उदा०-पात्रस्य वापः पात्रिक क्षेत्रम्; पात्र न्हणेन पत्र प्रकारचें परिमाण आहे.

१-(सू. ४७) प्रातिपदिकाहून 'तें दिलें जातें ज्याला' या अर्थी ठन् वंगरे प्रत्यय होतात. पण दिलें जाणारें द्रव्य वंगरे हे वृद्धि, आय, लाभ, शुल्क व उपदा यांपैकी कोणत्या तरा रूपानें दिलें असलें पाहिजे. वाज, नायकां, फावदा, कर व नुसत्याण असे वृद्धि वंगरे शब्दाचे क्रमानें असे आहेत.

पूरणार्थाद्वन् ॥ ५।१।४८ ॥

ठन्प्रकरणे ऽनन्तादुपसंख्यानम् ॥१॥

ठन्प्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
द्वितीयकः तृतीयकः । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । पूरणादित्युच्यते न चैतत्पूरणा-
न्तम् । अनैतत्पर्यवपन्नम् ॥ पूरणं नामार्थ-
स्त्वमर्थमाह तीयशब्दः पूरणं सोऽसौ
भवति । पूरणान्तात्स्वार्थं भागेऽस्योऽपि
पूरणं भवत्येव ॥

[भागाद्यच्च ॥ ५।१।४९ ॥

तद्धरति वहत्यावहति

भाराद्वंशादिभ्यः

॥ ५।१।५० ॥]

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ

॥ ५।१।५१ ॥]

संभवत्यवहरति पचति

॥ ५।१।५२ ॥

तत्पचतीति द्रोणादपच ॥१॥

(सू. ४८ वा. १) या ठन् प्रत्ययाच्या
प्रकरणामध्ये हा ठन् प्रत्यय अन्-प्रत्ययान्ताहून-
ही होतो असे म्हणावे उदा०- द्वितीयकः
तृतीयकः.

पण येथे मूळ सूत्राने का बरे ठन् प्रत्यय
सिद्ध होत नाही ?

तेथे पूरण प्रत्ययान्ताहून असे म्हटले आहे.
अणि येथे तर त्या पूरण प्रत्ययाच्या पुढे

अन् प्रत्यय होऊन शब्द पुरा झाला आहे.

पण पूरण म्हणजे एक प्रकारचा अर्थ
आहे. त्याला तीय शब्द बोलतो म्हणून
त्याला पूरण म्हणतात. त्या पूरण-प्रत्ययान्ताहून
स्वार्थविशेषच अशा भाग या अर्थी अन्
प्रत्यय केला आहे म्हणून त्यालाही पूरण प्रत्यय
म्हणता येईल.

१—(सू. ४८) पूरण-प्रत्ययान्त (५।२।४८)
शब्द आणि अर्थ शब्द वाहून ' तें दिलें जातें जेथें '
या अर्थी ठन् प्रत्यय होतो. पण तें दिलें जाणारें द्रव्य
वृद्धि वगैरे पाच प्रकारांपैकी कोणत्या तरी प्रकारानें
दिलें असतें पाहिजे. उदा०—द्वितीयो दायवेऽसिन्
द्वितीयकः, अर्थकः.

२—दि शब्दाहून ' पूरण या अर्थी म्हणजे ' दुसरा
या अर्थी तीय प्रत्यय (५।२।५४), पुढे ' तो दुसरा
भय ' या अर्थी अन् प्रत्यय, (५।३।४८) आणि
त्याच्या पुढे हा ठन् प्रत्यय झाला आहे ' तृतीयकः '
येथे त्रि शब्दातील रेफाला सप्रसारण (५।२।५५)
अधिक झालें आहे

१— सू. ४९) भाग शब्दाहून ' तो वृद्धि
वगैरे रूपानें दिल्या जातो जेथें ' या अर्थी यत् व ठन्
हे प्रत्यय होतात उदा०—भाग्यम्, भागिकं यत्
भाग इ. अर्थी हय।

१—(सू. ५०) वशादि शब्दाच्या पुढील जे
भर शब्द ठन्नाहून आणि भारभूत जे वशादिक

तद्वाचक शब्दाहून ' तत्पचति ', ' तत्पचति '
आणि ' तत्पचति ' या अर्थी ठन् ठन् वगैरे
प्रत्यय होतात. उदा०—वशमार हरति वाशमारिकः,
भारभूत वश हरति वाशिकः. हरति म्हणजे हरण
करतो, किंवा वहति म्हणजे उचलून टाक्यावर
घेतो. आवहति म्हणजे तयार करतो

१—(सू. ५१) वरन आणि द्रव्य या शब्दाहून
हरति वगैरे अर्थी ठन् आणि कन् हे प्रत्यय क्रमानें
होतात उदा०—वस्त हरति, वहति, आवहति वा
वरिक. वरन म्ह किंमत तमोच द्रव्यक.

१—(सू. ५२) प्रातिपदिकाहून ' तित्कें साम-
वून धरतो', किंवा ' शिजवितो ' या अर्थी ठन् वगैरे प्रत्यय
होतात. उदा०—प्रास्थिक. कटाह, प्रस्थ इ. शेर.
अन्मध्ये शेरभर धान्य नावण्याचा सभय आहे अशी
कटई, शेर धान्य देणारा मनुष्य, आणि शेर धान्य
ज्यामध्ये शिजल असे नाळे, असे प्रास्थिक शब्दाचे
अर्थ आहेत

तत्पचतीति द्रोणादण् चेति वक्तव्यम् ।
द्रोणं पचति द्रौणी द्रौणिकी ॥

[आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतर-
स्याम् ॥ ५।१।५३ ॥

द्विगोष्ठश्च ॥ ५।१।५४ ॥]

कुलिजालुक्खौ च ॥ ५।१।५५ ॥

कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्प्रग्रहणानर्थक्यं

पूर्वस्मिन्निकभावात् ॥ १ ॥

कुलिजाच्चेत्येव सिद्धं नाथो लुक्प्रग्रह-

णेन । किं कारणम् । पूर्वस्मिन्निकभावात् ।
पूर्वस्मिन्योगे सर्व एष त्रिको निर्दिश्यते ।
व्याढकी व्याढिकी व्याढकीना ॥

[सोऽस्यांशवस्नभृतयः

॥ ५।१।५६ ॥]

तदस्य परिमाणम्

॥ ५।१।५७ ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु

॥ ५।१।५८ ॥

(सू. ५२ वा. १) द्रोणे शब्दाहून
'तितर्के शिजवितो,' या अर्थी अण् व
ठञ् हे प्रत्यय होतात. उदा०-द्रोणं पचतीति
द्रौणी, द्रौणिकी.

(सू. ५५ वा. १) कुलिजाच्च एवढेच
सूत्र केले तरी तेवढ्यानें इष्ट सिद्ध होतें. लुक् व
ख हे शब्द येथें घालावयास नकोत.

काय कारण ?

कारण असें कीं-मागील सूत्रामध्ये हे सर्व
म्हणजे तिन्ही शब्द आहेतच; तेव्हां त्यांच्या
अनुवृत्तीनेच काम भागेल. व्याढकी, व्याढ-
किकी, व्याढकीना अशी तीन रूपें तेथें
होतात तशीं येथेंही होतील.

२-द्रोण म्ह. पायली. येथें पायलीभर धान्य
असा द्रोण शब्दाचा अर्थ आहे.

१-(सू. ५३) आढक, आचित आणि पात्र
या शब्दाहून पूर्वीच्या तिन्ही अर्थी ख प्रत्यय विकल्-
पानें होतो. उदा०-आढकीना, आचितीना, पात्रीणा.
एकदां ठञ् प्रत्यय होतो. आढकिकी, आचितिकी,
पात्रिकी, आढक, आचित, आणि पात्र हीं विशेष
परिमाणे आहेत.

१-(सू. ५४)-आढक, आचित आणि पात्र
हे शब्द शेवटीं असलेला जो दिगु त्याहून पूर्वीच्या
तिन्ही अर्थी घञ् व ख हे प्रत्यय विकल्पानें होतात.
उदा०-व्याढकिकी, व्याढकीना. एकदां ठञ् होऊन
त्याचा लुक् होतो. उदा०-व्याढकी.

१-(सू. ५५) कुलिज-शब्दान्त द्विगुहून
वरच्या तिन्ही अर्थी ठञ् प्रत्ययाचा लुक्, ख आणि
घञ् हे विकल्पानें होतात. उदा०-द्विकुलिजी, द्वि-
कुलिजीना, द्विकुलिजिकी. लुक् विकल्पानें होतो
म्हणून एकदां ठञ् प्रत्यय राहतो. द्विकुलिजिकी.

२-ठञ् प्रत्ययाचा लुक् न होतां द्विकुलिजिकी
असें जे चवथें रूप होतें तें वार्तिककारांना दृष्ट नाहीं.

१-(सू. ५६) अंश म्ह. भाग, वस्न म्ह.
मूल्य, आणि भृति म्ह. वेतन, हे अर्थ असलेल्या प्राति-
पदिकाहून 'तें आहे ज्याचें' या अर्थी पूर्वी सांगितलेले
प्रत्यय होतात. उदा०-पञ्च अंशाः वस्नम् भृतिर्वा
अस्य पञ्चकः.

१-(सू. ५७) प्रातिपदिकाहून 'तें आहे परि-
माण ज्याचें' या अर्थी यथाप्राप्त प्रत्यय होतात.
उदा०-प्रस्यं परिमाणमस्य प्रास्थिकः धान्यादिराशिः.
येथें परिमाण शब्दानें सर्व प्रकारच्या परिच्छेदकाचें
ग्रहण होतें.

१-(सू. ५८) संख्यावाचक शब्दाहून 'तें
आहे परिच्छेदक ज्याचें' अशा परिच्छेद्य या अर्थी
यथाप्राप्त प्रत्यय होतात. परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द
कोणाची तरी संज्ञा असला पाहिजे. किंवा तो परि-
च्छेद्य पदार्थ संघ, सूत्र किंवा अध्ययन यांपैकीं असला
पाहिजे.

सज्ञाया स्वार्थे ॥ १ ॥

सज्ञाया स्वार्थे प्रत्यय उत्पाद्य । पञ्चैव
पञ्चका शकुनय । त्रिका शालङ्कायना ।
सप्तका ब्रह्मवृक्षा ॥

ततः परिमाणानि ॥ २ ॥

तत पर प्रत्यय परिमागिनीति वक्त
व्यम् । पञ्चक सघ । दशक सघ ॥

जीवितपरिमाणचोपसख्यानम् ॥ ३ ॥

जीवितपरिमाणे चोपसख्यान कर्तव्यम् ।
पट्टिजीविनपरिमाणमस्य पाष्टिक साप्त
तिकम् ॥

जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थक वचन का ७
दिति सिद्धत्वात् ॥ ४ ॥

जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थक वचनम् ।

किं कारणम् । कालादिति सिद्धत्वात् ।
कालात् [५ १ ७८] इत्येव सिद्धम् ।
इह यस्य पट्टिजीवितपरिमाण पट्टिमसौ
भूता भवति तत्र तमधीष्टो भूतो भूतो
भायी [५ १ ८०] इत्येव सिद्धम् ॥
यवश्य चैतदेव निज्ञेयम् ।

इह वचने हि लुभप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

इह हि क्रियमाणे लुभप्रसङ्गेत । द्विप-
ष्टिक त्रिपाष्टिक । अनन सति लुभ
वति । तेन सति कस्मान्न भवति । आर्हा
दित्युच्यते ॥

न सिध्यति । किं कारणम् । न हीमे

(सू ५८ वा १) सज्ञा शब्दामध्ये हा
प्रत्यय स्वार्थी करावा उदा०- पञ्चैव पञ्चका
शकुनय, पञ्चका शालङ्कायना, सप्तका
ब्रह्मवृक्षा

(वा २) सघ चोरे पुढील अर्थ गम्य
मान असताना जो प्रत्यय होतो तो 'परिच्छद्य'
या अर्थी होता उदा०-पञ्च परिमाणमस्य
पञ्चक सघ, दशक सघ

(वा ३) जीवितार्थे परिमाण गम्यमान
असत नाही हा प्रत्यय हातो जसे म्हणार्थ
उदा०-पट्टि जीवितपरिमाणमस्य पाष्टिक,
साप्ततिक

(वा ४) जीवितपरिमाणे च (वा ३)
है वचन करावयाउ नको

काय कारण ?

कारण असे की ' कालात् ' (५।१।७८)
यानेच तथे सिद्धि हात जाहे असे पहा की,
व्याख्या जायण्याचे परिमाण साठ
पोवर जाहे तो पाचव्या जगण्याने साठ
व

वर्षांना व्यापतोच तेव्हा ' तमधीष्टो भूतो भूतो
भायी ' (५।१।८०) यानेच तथे भूत या अर्थी
प्रत्यय होईल

आणि हे असे अवश्य मानलेच पाहिजे

(वा ५) येथे जीवितपरिमाणे असे वचन
करून परिमाण या अर्थी प्रत्यय केला तर
द्विपाष्टिक, त्रिपाष्टिक येथे त्या प्रत्ययाचा
लुभ (५।१।२८) हाऊ लागेल

पण येथे हा वचनाने प्रत्यय केला म्हणजे
त्याचा उक् होतो तर ' तमधाष्टा० ' याने
' भूत या अर्थी प्रत्यय केला तर त्याचा उक्
का नसे होत नाही ?

जाहात असे म्हटले आहे ना ? तेव्हा
तद्द्वेति (५।१।६३) यापर्यंतच्या आर्हीय
अर्थी केलेल्या प्रत्ययाचाच त्याने लुभ हातो

तरी पण पट्टिक इयादि उदाहरणामध्ये
' तमधीष्टा० ' याने प्रत्यय करता येणार
नाही

काय कारण ?

कालशब्दाः । किं तर्हि । संख्याशब्दा इमे । इमेऽपि कालशब्दाः । कथम् । संख्या संख्येयेवर्तते । यदि तर्हि यो यः काले वर्तते स स कालशब्दो रमणीयादिष्वति-प्रसङ्गो भवति । रमणीयं कालं भूतः । शोभनं कालं भूतः । अथ मतमेतत्काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः कालं यो न व्याभिचरतीति न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति जीवितपरिमाणे तूपसंख्यानं कर्तव्यम् । इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । वार्षशक्तिकः वार्षसहस्रिक इति । किं पुनः

कारणं न सिध्यति । न हि वर्षशतशब्दः संख्या । किं तर्हि । संख्येये वर्तते वर्ष-शतशब्दः ॥ एवं तर्हि

अन्येभ्योऽपि दृश्यते खारशताद्यर्थम् ॥६॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । खारशताद्यर्थम् । खारशतिको राशिः । खारसहस्रिको राशिः ॥

अयं तर्हि दोष इह वचने हि लुक्प्रसङ्ग इति । न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यम् । क्व च क्रियमाणे न

कारण अस्मै की-षष्टि व सतति हे काल-वाचक शब्द नव्हेत, तर हे संख्याशब्द आहेत.

हे संख्यावाचक शब्द जरी आहेत तरी ह्यांना येथे कालवाचक म्हणता येत.

ते कसे ?

असे की-संख्या-शब्द हे 'त्या संख्येने मोजली जाणारी वस्तु' या अर्थी असतात, आणि ती वस्तु येथे कालच आहे.

पण कोणत्याही तऱ्हेने कालाचा निदर्शक जो शब्द तो काल-शब्द असे जर मानले तर रमणीय शोभन वगैरे शब्द कांही ठिकाणी काल-शब्द होतील. तेव्हा रमणीय कालं भूतः, व शोभनं कालं भूतः येथेही रमणीय व शोभन या शब्दांहून 'तमधीष्टो०' यांना ठक् प्रत्यय होऊ लागेल. आतां असेच जर मत असेल की-जो शब्द नेहमी 'काल' या अर्थी दिसतो, कधीही व्याभिचरित होत नाही तोच कालशब्द, तर मात्र रमणीय व शोभन या शब्दांहून 'तमधीष्टो०' यांना प्रत्यय होऊ लागेल हा दोष येणार नाही. पण येथे 'जीवितपरिमाणे च' असे वचन षाष्टिक वगैरे शब्द साधण्याकरितां करावे लागणार आहे. तसेच आणखी वार्षश-क्तिकः व वार्षसहस्रिकः हीं उदाहरणे साधण्या-

करितांही ठक् प्रत्ययाचें उपसंख्यान केलें पाहिजे.

पण तेथें 'संख्यायाः संज्ञा०' या प्रकृत सूत्रानेंच कां बरें प्रत्यय होणार नाही ?

वर्षशत हा शब्द संख्यावाचक नव्हे, तर त्या संख्येने मोजलेला जो काल या अर्थी तो शब्द आहे.

असे आहे तर मग-

(वा. ६) इतर शब्दांहूनही हा ठक् प्रत्यय दृष्टीस पडतो. तेव्हा 'इतर शब्दांहूनही हा प्रत्यय होतो' असे म्हणावे.

याचा उपयोग काय ?

उपयोग असा की- खारशत वगैरे शब्दांहून हा प्रत्यय झाला पाहिजे. उदा -खारशतं परिमाणमस्य खारशतिकः राशिः, खारसहस्रिकः राशिः.

तर मग आतां 'येथे प्रत्यय सांगितला तर त्याचा लुक् होऊ लागेल' हा दोष येतांच ना ?

जेथे हें वचन केलें असतां दोष येईल तेथे हें वचन करा असे आमचें म्हणणें नाही, तर जेथे केलें असतां दोष न येईल तेथे 'जीवित-परिमाणे च' हें वचन करावे,

दोषः। परमर्हात्॥ तत्तर्ह्यपसंख्यानं कर्तव्यम्।
न कर्तव्यम् । कालादित्येव सिद्धम् । ननु
चोक्तं नेमे कालशब्दाः किं तर्हि संख्या-
शब्दा इति । ननु चोक्तमिमेऽपि काल-
शब्दाः कथम् संख्या संख्येये वर्तते । ननु
चोक्तं यदि तर्हि यो यः शब्दः काले वर्तते
स स कालशब्दो रमणीयादिप्रतिप्रसङ्गो
भवतीति ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

कोठे केलें असता दोष येत नाही ?
तदर्हति (५ । १ । ६३) याच्या पुढें
केलें असता दोष येत नाही.

तर मग तसें तेथें उपसंख्यान केलें पाहिजे
करावयास नको. कारण पाठिकः इत्यादि
उदाहरणें कालात् या अधिकारातील 'तम-
धीष्टो०' यानें ठञ् प्रत्यय करून साधतील.

पण पष्ठि व सतति हे शब्द कालवाचक
नव्हेत, तर संख्या शब्द आहेत असें सांगि-
तलें आहे ना ?

पण त्यावर संख्या शब्द हे संख्येय या
अर्थी असतात आणि येथें संख्येय म्हणजे त्या
संख्येनें मोजलेला कालच असल्यामुळे पष्ठि व
सतति या शब्दाना येथें काल-शब्द असें
म्हणतां येतें असेंही सांगितलेंच आहे.

पण त्यानंतरही 'कसें तरी कालाला लागणारे
जे शब्द ते काल-शब्द' असें समजलें तर रमणीय
व शोभन या शब्दाहूनही त्या सूत्रानें ठञ् प्रत्यय
होऊ लागेल असा दोष दाखविलाच आहे.

किमुक्तम् । अनभिधानादिति । अन-
भिधानाद्रमणीयादिपूतत्तिर्न भविष्यति ॥

स्तोमे ढविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥८॥

स्तोमे ढो विधेयः । किं प्रयोजनम् ।
पञ्चदशाद्यर्थः । पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः
स्तोम इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याक-
रणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(वा. ७) तर मग यासंबंधानें मागें सांगित-
लेंच आहे.

तें काय वरें सांगितलें आहे ?

अनभिधानात् (३ । २ । १ वा. ५)
असें मागें सांगितलेंच आहे. तेव्हा रमणीयं
काल भूतः इत्यादि उदाहरणामध्यें अनभि-
धानामुळे 'तमधीष्टो०' यानें ठञ् होणार
नाहीं.

(वा. ८) संख्यावाचक शब्दाहून 'तें
आहे परिमाण ज्याचें असा मन्त्रसमूह' या
अर्थी ढ प्रत्यय होतो असें म्हणावें.

याचा काय वरें उपयोग ?

पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः
तसेंच सप्तदशः स्तोमः हीं उदाहरणें साधणें
हा त्याचा उपयोग होय.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतञ्जलींनीं रचिलेल्या
व्याकरणमहाभाष्याच्या पाचव्या अध्यायान्था
पहिल्या पादातील पहिलें आह्निक समाप्त
झालें.

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्प-
ञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवनि-
शतम् ॥ ५ । १ । ५९ ॥

इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्य-
यकाश्च निपात्यन्ते तत्र न ज्ञायते का
प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति ।
तत्र वक्तव्यमियं प्रकृतिरयं प्रत्वयोऽयं
प्रत्ययार्थ इति । इमे द्रुमो द्विशब्दादयं
दशदर्याभिधायिनः स्वार्थे शतिचप्रत्ययो
निपात्यते विन्भावश्च । द्वौ दशतौ
विंशतिः ।

विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचना-
नुपपत्तिः ॥ १ ॥

विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासो नोप-
पद्यते । विंशतिगवामिति । किं कारणम् ।
द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहितत्वात्पृष्ठी
प्राप्नोति पष्ठयन्तं च समासे पूर्वं निपतति ।
तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति । न चैवं
भवितव्यम् । भवितव्यं च विंशतिगवं तु
न सिध्यति । इह च त्रिंशत्पूली चत्वारिं-
शत्पूली समानाधिकरणलक्षणः समासो न
प्राप्नोति ॥ वचनं च विधेयम् । विंशतिः ।

(सू. ५९) ह्या सूत्रमध्ये हे विंशति
वगैरे शब्द प्रकृतिप्रत्ययांसह सर्वं एकदम
निपातन केले आहेत. तेव्हां तेथे प्रकृतिभाग
केवडा, प्रत्ययभाग केवडा, आणि प्रत्ययाचा
अर्थ तरी काय ते कांहीच कळत नाही.
म्हणून तेथे अमुक प्रकृतिभाग अमुक प्रत्यय-
भाग आणि अमुक प्रत्ययाचा अर्थ असे
सांगितले पाहिजे.

येथे आम्ही असे सांगतो की दहांचा संघ तो
दशत् म्हणजे दसकडी. तसले दोन संघ अद्याच
अर्थाचा द्विदशत् शब्द घेऊन त्या द्विदशत्
शब्दाहून स्वार्थी शतिच् प्रत्यय आणि मागील
प्रकृतीला विन् असा आदेश येथे निपातन
केला-जातो. तेव्हां द्वौ दशतौ इति विंशतिः.

विंशति वगैरे शब्द द्विदशत् या अर्थी अस-
तील तर समास व वचन हीं दोनही बरोबर होत
नाहींत. विंशति त्रिंशत् वगैरे शब्द दोन दस-
कड्या, तीन दसकड्या इत्यादि अर्थी साधले

तर विंशतिगवम् येथे समास होणार नाही.

काय कारण ?

कारण असे की ह्या विंशति शब्दाने दोन
दसकड्या म्ह. एक विंशी हा अर्थ दाखविला
जातो; ते जे वीस या संख्येने युक्त गो वगैरे
पदार्थ ते दाखविले जात नाहीत, आणि ते गो
वगैरे पदार्थ दाखविले नाहीत म्हणून 'गाईची
विंशी' या अर्थी त्या 'गो' पदापुढे षष्ठी प्राप्त
होते. आणि षष्ठ्यन्त पद समासामध्ये पूर्वी
योजिले जाते म्हणून गोविंशतिः असे होईल.

मग गोविंशतिः असे रूप न झाले पाहिजे
की काय ?

ते तर झाले पाहिजे हे खरे; पण विंशति-
गवम् असे होणार नाही हा दोष येतोच.
तसेच त्रिंशत्पूली, चत्वारिंशत्पूली इत्यादि
उदाहरणांमध्ये समानाधिकरण-समास होणार
नाहीं.

तसेच विंशतिः येथे एकवचन होते असे

१—(सू. ५९) पङ्क्ति, विंशति, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति
आणि शत हे दहा शब्द, क्रमाने दहा, वीस, तीस,
चाळीस, पन्नास, साठ, सत्तर, ऐशी, नव्वद आणि
शंभर या दहा अर्थी निपातन केले आहेत.

२—त्रिंशत् म्ह. तीस ही संख्या; संख्या कांहीं

पूल म्हणजे भारे नव्वत; तर त्या संख्येने युक्त असे
पूल आहेत. आणि 'तीस या संख्येने युक्त' असा
अर्थ तर त्रिंशत् शब्दाला येत नाही. तेव्हां त्रिंशतां
पूलानां समाहारः त्रिंशत्पूली असा समानाधिकरण
समास (२।१।५१) होणार नाही. पूल म्हणजे
कांवीचा मारा.

द्वित्वाद्दशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति ।

परिमाणिनि चेत्युनः स्वार्थे प्रत्यय-
विधानम् ॥ २ ॥

परिमाणिनि चेत्युनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः । विंशक सच ॥

पष्ठीवचनविधिश्च ॥ ३ ॥

पष्ठा च विधेया । गवा विंशति । द्रव्यमाभिहितं तस्याभिहितत्वात्पष्ठी न प्राप्नोति ॥ एकवचनं च विधेयम् । विंशति-
र्गात्र । गोभिः सामानाधिकरण्याद् बहुषु बहुवचनम् । [१ ४ २१] इति बहुवचनं

प्राप्नोति ॥

अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानं
सहस्रादिषु ॥ ४ ॥

अनारम्भो वा पुनर्विंशत्यादीनां न्य-
कथं सिध्यति । प्रातिपदिकविज्ञानं
कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् । विंशत्य-
ऽन्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । यथा
स्रादिषु । तद्यथा । सहस्रम् अयुतम् इ-
मिति न चानुगमः क्रियते भवति च
धानम् ॥

यथा सहस्रादिष्वित्युच्यते । अथ
स्रादिष्वपि कथं भजितव्यम् । स
गवाम् । सहस्रं गात्र । सहस्रगत्रम् ।

मुह्यमानां सागावै लागेल कारण दोन दसकड्या या
अर्थांचा जर विंशतिशब्द आहे तर त्याहून
सरळ दिक्वचन प्राप्त होत आहे.

तर मग वीस सख्या हे ज्याचें परिमाण
अशा 'वीस सख्येनं युक्त' इत्यादि
अर्थी विंशति वगैरे शब्द येथें निपातन केले
आहेत असें समजता येईल

(वा. २) विंशति वगैरे शब्द हे सख्येय
या अर्थी असतील तर विंश- सच येथें
स्वार्थी कन् प्रत्यय हातो असें सांगितलें पाहिजे.

(वा. ३) तसेंच पष्ठी विभक्ति सांगितली
पाहिजे आणि एकवचनही सांगितलें पाहिजे
गावा विंशति येथें विंशति शब्दाचा 'वीस
सख्येनं युक्त' इतका अर्थ असल्यामुळे आणि
गो (गायी) ह्या त्या सख्येनं युक्त अशाच
असल्यामुळे गो शब्दाहून पष्ठी होणार नाही ती
सांगितली पाहिजे तसेंच विंशतिर्गात्र यथे
गो याचें विंशति या-याशी सामानाधिकरण्य
असल्यामुळे बहुषु बहुवचनम् (१/४/२१)

यानें विंशति छंदाहूनही गो शब्दाप्रमाणें
वचन प्राप्त होतें

(वा. ४) अथवा, विंशति वगैरे श-
निपातन येथें करू नये हेंच वरें

पण मग विंशति वगैरे शब्द कसे
साधतील ?

प्रातिपदिक विज्ञानामुळे ते शब्द
धरता येतील.

प्रातिपदिक विज्ञान कसे ?

विंशति वगैरे प्रातिपदिकें हीं अन्युत्पन्न आ-
म्हणजे त्यामध्ये अमुक प्रकृति व अमुक प्र-
ही काहींच कल्पना नाही, सहस्र वगैरे श-
प्रमाणें हे होय सहस्र अयुत अर्बुद या श-
मध्ये अमुक प्रकृति व अमुक प्रत्यय व
काहींच अनुगम आचार्यांनी केला नाही, ;
देखील त्या शब्दांनीं अर्थांच प्रातिपदिक होतें

हा सहस्र वगैरे शब्दांचा दृष्टान्त येथें ति
आहे पण सहस्र गवाम्, सहस्र गा-
सहस्रगत्रम्, ग्रासहस्रम् यापैकी कसा प्र-

३—विंशति शब्दाहून 'वीस ही सख्या आहे
परिमाण ज्याचें असा सच या अर्थी पूर्व सूत्रानें कन्
प्रत्यय होत असतो विंशति शब्दाचाच अर्थ तर
सरळ म्हणजे वीस या सख्येनं युक्त असा असल तर

तो कन् प्रत्यय स्व र्थीच करावा लागणार आहे

४—सहस्र म्ह हजार अयुत म्ह दहा हजार
अर्बुद म्ह दहा कोटी

हस्यमिति । यावतात्रापि संदेहो नासूया
कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते ॥

ननु चोक्तं विंशत्यादयो दशदर्थं चेत्स-
मासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनि चेत्पुनः
स्वार्थे प्रत्ययविधानं पष्ठीवचनविधिश्चेति ।
नैष दोषः । समुदाये विंशत्यादयो भवि-
ष्यन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथम-
नुच्यमानं गंस्यते । संघ इति वर्तते संघः

समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरम् । त एते
विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना
भवन्ति भाववचनाः सन्तो गुणवचना
भवन्ति गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भव-
न्त्यन्यैर्गुणवचनैः । अन्येषु च गुणवचनेषु
कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति ।
तद्यथा । शुक्लः पट इति । कदाचिद् गुणिना
गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति ।

करावा असा संशय सहस्र वगैरे शब्दांविषयी
येतोर्च.

परंतु जरी येथें संशय आला तरी जेथें अनु-
गम केला आहे तेथें अशी-असूया करूं नये.

ते खरें, पण 'विंशत्यादयो दशदर्थं
चेत्समासवचनानुपपत्तिः । परिमाणिनि चेत्पुनः
स्वार्थे प्रत्ययविधानम् । पष्ठीवचनविधिश्च'
(वा. १-३) असा जो दोष दिसतो त्याची
वाट काय ?

हा दोष येत न.हीं. विंशति वगैरे शब्द
येथें समुदाय या अर्था. निपातन केले आहेत
असे समजावें.

मग काय, तसें सांगितलें पाहिजे काय ?

तसें सांगावयास नको.

पण तसें सांगितलेंच नाही तर तसें कसें
समजावें ?

कां वरें ? मागून संघ शब्दाची येथें

अनुवृत्ति येत आहे. आणि संघ, समूह व समु-
दाय हे एकच होत; त्यांत कांहीं निराळा अर्थ
होत नाही. अशा रीतीनें विंशति वगैरे शब्दांचा
समुदाय हा अर्थ सिद्ध झाला म्हणजे ते शब्द
एक प्रकारच्या धर्माचे बोधक आहेत असें
अर्थोक्तच निघून होतें. आणि धर्मवाचक जे
शब्द ते गुणवाचक आहेतच. आणि गुणवाचक
जर हे शब्द आहेत तर इतर गुणवाचक शब्दां-
प्रमाणें त्या विंशति वगैरे गुणवाचक शब्दांचे
प्रयोग करण्यास कांहींच हरकत नाही. इतर
गुणवाचक शब्दांसंबंधानें पाहिलें तर शुक्ल हा
गुण कदाचित् गुणि-द्रव्याचा इतर द्रव्यापेक्षां
विशेष दाखविणारा असा होतो. उदा०—शुक्लः
पटः. कदाचित् याच्या उलट त्या गुणाचा
इतर गुणापेक्षां विशेषही गुणि-द्रव्याकडून दाख-
विला जातो. उदा०—पटस्य शुक्लः. तेव्हां
'विंशति वगैरे शब्द दोन दसकड्या इत्यादि

५—तेव्हां जसा प्रयोग पाहून तेथें निर्णय केला
जातो तसा येथें विंशति वगैरे शब्दांविषयीही होईल.
तेव्हां येथें त्या शब्दांचे निपातन करावयास नको
असा अभिप्राय आहे.

६—सहस्र वगैरे शब्दांचा अनुगम केला नाही. ही
उणीव दाखवून विंशति वगैरे शब्दांचा तरी सूत्र-
कारांनी अनुगम कां केला असा सूत्रकारांना दोष देणें
ही निव्वळ असूया होय, ती योग्य नाही. कारण
शब्द अनन्त असल्यामुळे कांहीं शब्द राहिले असतील.
तथापि सूत्रकारांची बहुधा शब्द साधण्याकडेच प्रवृत्ति

आहे, व तिकडे नजर देऊन सूत्रकारांची प्रशंसाच
केली पाहिजे.

७—मनुष्यांचा समुदाय म्हणजे अनेक मनुष्येच
होत. तरी पण 'मनुष्यांचा' ही पष्ठी जुळण्याकरितां
कांहीं तरी भेदाची कल्पना केलीच पाहिजे. म्हणून
समुदाय हा एक प्रकारचा धर्मच होतो.

८—गुण व गुणी यांमध्ये अमेद विवक्षा केली असतां
शुक्लः पटः याप्रमाणें विंशतिर्गावः असा प्रयोग होईल
आणि त्यांमध्ये भेद-विवक्षा केली असतां पटस्य शुक्लः
याप्रमाणें गवां विंशतिः असाही प्रयोग होईल.

तद्यदा तावदुच्यते विंशत्यादयो दशद्वये
चेत्समासवचनानुपपत्तिरिति सामानाधि-
करण्यं तदा गुणगुणिनो । वचनपरिहा-
रस्तिष्ठतु तावत् । परिमाणानि चेत्युनः
स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति सहनने वृत्तः
सहनने वर्तिष्यते सख्यासहनने वृत्तो द्वय-
सहनने वर्तिष्यते । अयं पृष्ठी तदा
गुणिना गुणो विशेष्यते ॥

वचनपरिहार उभयोरेव । यदि तर्हीमे
विंशत्यादयो गुणवचना स्युः सधर्मभि-
रन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यम् । अन्ये च गुणव

चना द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते ।
तद्यथा । शुक्ल वस्त्रम् । शुक्ला शाटी शुक्लः
कम्बल शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति ।
यदमौ द्रव्यं त्रितो गुणस्तस्य यद्विद्वं वचन
च तद् गुणस्यापि भवति । विंशत्यादयः
पुनर्नानुवर्तन्ते ॥ अन्येऽपि वै गुणवचना
नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते ।
तद्यथा । गावो धनम् । पुत्रा अपत्यम् ।
इन्द्राग्नी देवता । विधेदेवा देवता । याव-
न्तस्ते ता वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दाक्षिणा
समृद्धवा इति । अथान्नानुवृत्तौ हेतुः

अर्थी आहृत असें समजले असता विंशति-
गवम् हा समास होणार नाही आणि विंशति
है एकवचन होणार नाही' असें म्हटले
आहे (वा. १) खरे, पण त्या वेळीं शुक्लः पटः
याप्रमाणे गो आणि त्याचा समुदाय याचे
सामानाधिकरण्य ध्यावें क्षणजे विंशतिगवम्
असा समास होईल. एकवचनासवधाने हाणाल
तर तर्त ती गोष्ट बाजूला राहू या, त्या गोष्टीचा
विचार पुढे करता येईल. आता विंशति वगैरे
शब्द हे परिमाणी म्ह. सख्येय या अर्थी अस-
तील तर विंशकः येथे कन् प्रत्यय स्वार्थी
सागावा लागेल, असें जें म्हटले आहे (वा.
२) त्यासवधाने इतकेच सागावयाचे की,
दसकड्या हे जें सख्येय त्या अर्थी प्रकृत सूत्रा-
वरून तयार झालेला जो विंशति हा शब्द
त्याहून 'तितके सख्येय पदार्थ' या अर्थी कन्
प्रत्यय करून पुढील तद्वित वृत्ति करता येईल
आता पृष्ठीसवधाने म्हणाल (वा. ३) तर जसा पटस्य
शुक्ल येथें शुक्ल या गुणाचा इतर गुणापेक्षा विशेष
गुणीकडून दाखविला जातो त्याप्रमाणेच
येथेही समजले असता गवा विंशति येथें
पृष्ठी होईल. आता समुदाय अर्थ असेल तर दस
कड्या दोन असल्यामुळे विंशति शब्दाहून

द्विवचन होईल, आणि सख्येय अर्थ असेल
तर बहुवचन होईल. तेव्हा या दोन्ही पक्षां
एकवचन कसें ? याचा परिहार असा—जर
हे विंशति वगैरे शब्द वर सांगितल्याप्रमाणे
गुणवाचक धरले तर इतर गुणवाचक शब्दा-
सारखीच याचीही स्थिति असली पाहिजे
आणि शुक्ल वगैरे इतर गुणवाचक शब्द तर द्रव्या-
च्या लिङ्गसंख्येलाच अनुसरतात. उदा० शुक्ल
वस्त्रम्, शुक्ला शाटी शुक्ल कम्बल, शुक्लौ कम्बलौ,
शुक्लाः कम्बलाः. तेव्हां गुणाचा स्वभाव असा
की—ती ज्या द्रव्याचा आश्रय करील त्या
द्रव्याचे जें लिङ्ग आणि जें वचन तेंच त्या
गुणवाचक शब्दाला लागू होते, आणि विंशति
वगैरे शब्द तर आश्रयाच्या लिङ्ग व सख्या
याना अनुसरत नाहीत

हें सर्व खरे, पण गुणवाचक असे इतर
देखील काही शब्द प्रसे आहेत की, जे शब्द
द्रव्याच्या लिङ्गाला व सख्येला अनुसरतात असा
निरम नाही. उदा० गाव धनम्, पुत्रा अपत्यम्,
इन्द्राग्नी देवता, विधेदेवा देवता, याव-
न्तस्ते ता वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दाक्षिणा
समृद्धयै.

पण आता असे विचारतो की येथे धन

१—तेव्हा विंशति हा गुणवाचक शब्दही धन
वगैरे शब्दाप्रमाणे आश्रयाच्या लिङ्गाला व वचनाला

अनुसरणार नाही तेव्हा विंशति येथे नै एकवचन केले
आहे तें बरोबरच आहे

शक्यो वक्तुम् । वाढं शक्यो वक्तुम् । कामं तर्ह्युच्यताम् । इह कदाचिद् गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति । तद्यथा । पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि । पञ्च फलकशतानि तीर्णानि । अश्वैर्युद्धम् । असिभिर्युद्धमिति । न चास्यो युध्यन्ते ऽसिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति । इह तावद् गावो धनमिति धिनोतेर्धनम् एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः । पुत्रा अपत्य-

मित्यपतनादपत्यम् एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवतेति दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्त्वार्थे तल् एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्धया इति दक्षेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितस्तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति । विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितस्तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

अपत्य वगैरे शब्द हे गो पुत्र वगैरेंच्या लिंगवचनांना अनुसरले नाहीत याचा कांहीं हेतु सांगतां येईल काय ?

होय, खात्रीने सांगतां येईल.

तर मग सांगाच पाहू ?

असें पहा कीं, गुण असूनही तो मुख्यत्वानें दाखवावा अशी एखादे वेळीं वक्त्याला विवक्षा असते. उदा० होडग्यांची पांच शतें पलीकडे तरून गेलीं, फलकांची पांच शतें पलीकडे तरून गेलीं. अध्वांनीं युद्ध केलें. ^{११} तलवारींनीं युद्ध केलें. वस्तुतः पाहिलें तर तलवारी कांहीं युद्ध करीत नाहीत; तर तलवारी हातांत घेऊन पुरुष युद्ध करतात. तेव्हां तलवार हें जरी एक प्रकारचें साधन आहे तरी त्यालाच वक्त्यानें मुख्यत्व येथें दिलें आहे. तसेंच गावः धनम् येथें समजावें: 'प्रीति उत्पन्न करणें' या अर्थाच्या धिन्व् धातूपासून धन हा शब्द साधला आहे. प्रीति उत्पन्न करणें हा एक विशेष प्रकारचा गुण आहे; तोच येथें वक्त्याला

मुख्यत्वानें दाखवावयाचा आहे. तसेंच पुत्राः अपत्यम् येथें पूर्वजांचें पतन होत नाही या गुणानेंच पुत्रांना अपत्य असें झणतात. त्याच एका गुणाची मुख्यत्वानें वक्त्याला तेथें विवक्षा आहे. इन्द्राग्नी देवता, विश्वेदेवाः देवता येथेंही तसेंच आहे: ऐश्वर्य या अर्थाच्या दिव् धातूपासून देव शब्द साधला आहे. त्याच्या पुढें स्वार्थी तल् प्रत्यय (५ । ४ । २७) झाला आहे. देव एव देवता. तेव्हां ऐश्वर्यांत असणें हा एक गुण तेथें मुख्यत्वानें दाखवावयाचा आहे. यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्धये येथेंही तसेंच समजावें. उत्तरोत्तर वृद्धिगत होणें या अर्थाच्या दक्ष् धातूपासून दक्षिणा शब्द साधला आहे. तेव्हां तो जो दक्षिणा शब्दानें दाखविलेला एक प्रकारचा गुण तोच तेथें मुख्यत्वानें विवक्षित आहे. तसेंच विंशतिगावः इत्यादि ठिकाणींही वीस संख्या हा जो एक गुण तो मुख्यत्वानें विवक्षित आहे. तेव्हां तो गुण एक असल्यामुळें एकवचन होईल.

१०—होडग्यांतून लोक पलीकडे गेले हें श्रोत्याला माहीत आहेच. तेथें तां होडग्यां पांच दहा नव्हेत तर पांचशें आहेत अशी त्या होडग्यांची संख्याच तेथें मुख्यत्वानें दाखवावयाची आहे. फलकांची पांच शतें येथेंही तसेंच समजावें. थोडें पाणी असिल तर तेथें विशेष आकाराच्या फळीच्या साधनानें लोक पलीकडे जातात.

११—वस्तुतः मनुष्यांनींच युद्ध केलें. तरी पण तें घोड्यांच्या जिवावर केलें म्हणून येथें घोड्यांना मुख्यत्व समजावें. या कारणांनंच येथे अश्व व असि यांना कर्तृत्व दिलें आहे.

१२—कर्मान्या फलाची समृद्धि करणें हा गुण दक्षिणा शब्दानें दाखविला आहे.

अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु
दोषः । गोविंशतिरानीयतामिति भावा-
नयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह
गौरनूबन्धोऽजोऽग्नीषोमीय इति कथमा-
कृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भन-
प्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते इति ।
असंभवात् । आकृतावारम्भणादीनां
संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते
द्रव्य आरम्भणादीनि क्रियन्ते । इदमप्ये-

वञ्जातीयकमेव । असंभवाद् भावानयनस्य
द्रव्यानयनं भविष्यति । अथवाव्य-
तिरेकात् ॥

[पञ्चदशतौ वर्गे वा

॥ ५ । १ । ६० ॥

सप्तनोञ् छन्दसि

॥ ५ । १ । ६१

त्रिंशत् चत्वारिंशतो ब्राह्मणे

संज्ञायां ङ् ॥ ५ । १ । ६२ ॥

तदहति ॥ ५ । १ । ६३ ॥]

तर मग आता गोविंशतिः आनीयताम्
इत्यादि वाक्यामध्ये एकवचनाची उपपत्ति
झाली; परंतु तेथे गुणवाचक जे विंशति वर्गे
शब्द त्यामध्ये गुणाला मुख्यत्व विवक्षित
असल्यामुळे 'वीस संख्या हा जो गाईचा
गुण तो आगा' असा अर्थ होईल. तेव्हा
तेथे गाईचे आनयन प्राप्त होणार नाही.

हा दोष येत नाही. ह्या दोष देणाऱ्याला
अगोदर असे विचारार्थे की-गौरनूबन्धः,
म्हणजे गोपशूचे अनुबंधन करणे, अजोऽग्नीषो-
मीयः म्हणजे अग्नि व सोम ह्या देवताना उद्दे-
शन अज पशू व्यावा, येथे गोत्व व अजत्व या
जातीसंबंधाने विधि केला असता तेथे समन्तर
स्पर्श करणे, बंधन करणे, प्रोक्षण करणे,
छेद करणे वर्गेर क्रिया त्या आणलेल्या व्यक्तीला
का केल्या जातात ?

असंभवात् म्हणजे त्या स्पर्श करणे वर्गे
क्रिया जातीचे ठिकाणी संभवत नाहीत म्हणून
त्या जातीवरोबर नेहमी तिला आश्रय अस-
लेली जी व्यक्ती तिच्या ठिकाणी त्या केल्या
जातात.

असेच जर असेल तर मग येथेही 'वीस
संख्या' या गुणाचे आनयन संभवत नसल्या-
मुळे त्यासंख्येचा आश्रय अशा गाई आणल्या
जातात. अथवा, जाति व व्यक्ति, गुण व गुणी
यामध्ये भेद दिसत नाही म्हणजे त्यातील
एकाला सोडून दुसरी वस्तु निराळी दिसत
नाही. त्यामुळे स्पर्श करणे, आणणे वर्गे
क्रिया जाति व गुण यांना सांगितल्या असे
जरी आरम्भी भासले तरी त्या क्रिया व्यक्ति
व गुणी यासंबंधानेच सांगितल्या आहेत
असे समजावे.

१३—'गौरनूबन्ध.' हा विधि केला आहे. तेथे
कोणतीही गो व्यक्ति चालते म्हणून तो विधि सामा-
न्यतः गो या जातीसंबंधाने केला आहे असे इटले
आहे.

१—(सू. ६०) पञ्चत् आणि दशत् हे दोन
शब्द वर्ग या अर्थी विरूपने निपातन केले आहेत
उदा०—पञ्च परिमाणस्य पञ्चत् वर्ग, दशत् वर्ग
यस्य पञ्चः तसेच दशत्. वर्ग म्हणजे सवच होय.

१—(सू. ६१) सप्त शब्दाहून 'तं आदि
परिमाण ज्याचे असा वर्ग' या अर्थी वेदामध्ये अन्य
प्रत्यय होतो. उदा०—सप्त साप्तानि असजत्.

१—(सू. ६२) त्रिंशत् आणि चत्वारिंशत् या
शब्दाहून 'तं आदि परिमाण ज्याचे असा ब्राह्मण
मग' या अर्थी ङ् प्रत्यय होतो. पण त्या ब्राह्मण-
मागाची ती सज्ञा अमला पाहिजे. उदा०—त्रिंशदध्यायाः
परिमाणमेषा ब्रह्मणाना त्रिंशानि ब्रह्मणानि, चत्वारि-
ंशानि ब्रह्मणानि.

१—(सू. ६३) प्रातिपदिकाहून त्याला अहति
म्हणजे योग्य होतो या अर्थी ङ् ङ् वर्गे प्रत्यय
होतात. उदा०—अनष्टमहति अतच्छत्रिक,
शतमहति शत्रुः

छेदादिभ्यो नित्यम्

॥ ५ । १ । ६४ ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ५ । १ । ७६ ॥

छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शान्नित्यग्रहणा-
नर्थक्यम् ॥ १ ॥

छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम् ।
किं कारणम् । विग्रहदर्शनात् । विग्रहो
दृश्यते । छेदमर्हति । पन्थानं गच्छतीति ॥
विकारार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं क्रियते
विकारेण विग्रहो वा भूदिति । विराग
विरङ्गं च । पन्थो ण नित्यमिति ।

विकारार्थमिति चेदकडादिभिस्तुल्यम्

(सू. ६४ आणि ७६ वा. १) 'छेदादिभ्यो
नित्यम्' व 'पन्थो ण नित्यम्' या दोन सूत्रा-
मध्ये नित्य-ग्रहण व्यर्थ आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं 'छेदमर्हति' तसेंच 'पन्थानं
गच्छति' असें एकदां प्रत्यय न करतां वाक्य
दृष्टीस पडतें.

तर सग विकाराकरितां हें नित्यग्रहण केलें
आहे. म्हणजे प्रत्यय विकल्पानें होऊं दे, परंतु
जेव्हां मागील प्रकृतीला विकार म्हणजे आदेश
केला असेल तेव्हां प्रत्यय नित्य ज्ञालाच
पाहिजे. उदा० विराग शब्दाला विरङ्ग आदेश
(गणसूत्र). पयिन् शब्दाला पन्थ आदेश.
हे आदेश होऊन प्रत्यय मात्र न होतां विग्रह-
वाक्य झोईल तें न झालें पाहिजे.

(वा. २) विकाराकरितां नित्य ग्रहण केलें
आहे असें म्हणणें असेल तर अकड् वगैरें-
प्रमाणेंच हें होय. उदा०—अकड् (४।१।९७)

१—(सू. ६४) छेदादि गणांतील शब्दाहून
' लाला नित्य योग्य होतो ' या अर्था ठ्क् वगैरे प्रत्यय
होतात. उदा०—छेदं नित्यमर्हति छेदिकः वेतसः.

२—तेव्हां अकट् आणि इम् प्रत्यय हे झाले तर
दोन्ही होतील. उदा०—सौधातकिः. विकल्प असल्या-
मुळे न करण्याचा पक्ष घेतला तर सुधातुरपत्यम् या
विग्रह वाक्यामध्ये दोन्ही नाहीत; तसेंच येथेही होईल.

॥ २ ॥

विकारार्थमिति चेदकडादिभिस्तुल्य-
मेतत् । यथाकडादिभिर्विकारैर्विग्रहो न
भवत्येवमाभ्यामपि न भविष्यति ॥ किं
पुनरिहाकर्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियत आहो-
स्विदन्यत्र कर्तव्यं न क्रियते । इहाकर्तव्यं
क्रियते । एष एव न्यायो यदुत संनियो-
गशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यभावः ।
तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्तव्य-
मिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न
करोति ॥

[श्रीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ५ । १ । ६५ ॥

वगैरे विकार कळून प्रत्यय न होतां विग्रह-
वाक्य होत नाही. त्याप्रमाणें येथेही प्रत्यय न
करतां नुसता विकार कळून विग्रहवाक्य
होणार नाही.

तर सग आतां येथें कसें वरें समजावें ? 'नित्य-
ग्रहण करावयाची जरूर नसतां तें केलें आहे ?'
किंवा 'अकड् वगैरे इतर ठिकाणीं नित्य-
ग्रहण करावयास पाहिजे असतां तें केलें नाही ?'

येथें 'करावयास नको असतां तें केलें आहे'
असेंच समजावें. कारण, असा न्यायच आहे
कीं 'जीं दोन कार्ये एकाच सूत्रानें बरोबर
सांगितलीं असतात त्यांपैकीं एक केलें नाही
म्हणजे दुसरेही होत नाहीच.' उदा०—देवदत्त
आणि यज्ञदत्त या दोघांनीं मिळून असुक्त कार्य
करावें अशा समजुतीनें कार्यं सुरू केलें असतां
जर तेथें देवदत्त आला नाही तर यज्ञदत्त हा
तें कार्य करीत नाही.

तेव्हा 'नित्य' ग्रहण नको.

१—(सू. ६५) शिरच्छेद शब्दाहून ' लाला
नित्य योग्य ' या अर्था यत् प्रत्यय होतो आणि
शिरच्छेद शब्दांतील शिरस् शब्दाला शीर्ष असा
आदेश होतो. उदा०—शिरच्छेदं नित्यमर्हति शीर्ष-
च्छेद्यः.

दण्डादिभ्यो यः ॥ ५ । १ । ६६ ॥

छन्दसि च ॥ ५ । १ । ६७ ॥

पात्राद् घञ्च ॥ ५ । १ । ६८ ॥

कडकरदक्षिणाच्छञ्च

॥ ५ । १ । ६९ ॥

स्थालीविलात् ॥ ५ । १ । ७० ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घञ्चञौ

॥ ५ । १ । ७१ ॥

यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहर्तीत्युपसंख्यानम्

॥ १ ॥

यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहर्तीत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । यज्ञकर्माहर्ति यज्ञियो देशः ।
ऋत्विक्कर्माहर्त्यात्विज्जीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं

वर्तयति ॥ ५ । १ । ७२ ॥

तद्वर्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

तद्वर्तयतीत्यनिर्देशः । अगमको निर्दे-
शोऽनिर्देशः । पारायण को वर्तयति । यः
परस्य करोति । तुरायण को वर्तयति ।
यश्चरुपुरोडाशान्निर्वपति । तत्रादर्शनात् ।

(सू. ७१ वा. १) यज्ञ आणि ऋत्विज्
या शब्दाहून यज्ञ-कर्मांला योग्य आणि ऋत्विक्
कर्मांला योग्य या अर्थीही क्रमानें घ आणि
खञ् हे प्रत्यय होतात असे म्हणावें उदा०—
यज्ञकर्म अर्हति इति यज्ञिय देशः ऋत्विक्-
कर्म अर्हति इति आर्त्विज्जीनं ब्राह्मणकुलम्.

(सू. ७२ वा. १) येथें 'तद्वर्तयति'
म्हणजे तें तयार करून देतो हा जो अर्थाचा
निर्देश केला आहे तो अनिर्देश होय. ज्या

पासून इष्ट अर्थाचा बोध होत नाही तो
अनिर्देशच समजला जातो.

मग पारायण तयार करतो तरी कोण ?

जो दुसऱ्याला म्हणजे शिष्याला शिकवितो
तो पारायण तयार करून देतो.

तसेंच तुरायण तयार करतो कोण ?

जो ऋत्विज् चरु पुरोडाश वगैरेचा निर्वाप
करतो तो तुरायण तयार करतो. पण या दोन्ही
अर्थी पारायण व तुरायण या शब्दाहून प्रत्यय

१—(सू. ६६) दण्डादि गणाताल शब्दाहून
'त्याला योग्य' या अर्थी य प्रत्यय होतो उदा०—
दण्डमहति दण्ड्य

१—(सू. ६७) प्रातिपदिकाहून 'त्याला योग्य'
या अर्थी वेदामध्ये यत् प्रत्यय होतो उदा०—यूपमहति
यूप्य पलाश

१—(सू. ६८) पात्र शब्दाहून 'त्याला योग्य'
या अर्थी घञ् आणि यत् हे प्रत्यय होतात उदा०—
पात्रमहति पात्रिय, पाय

१—(सू. ६९) कडकर आणि दक्षिणा या
शब्दाहून त्याला योग्य या अर्थी छ आणि यत् हे
प्रत्यय प्रत्येकाहून होतात उदा०—कडकरमहति
कडकरीय, वडकरीय गौ, दक्षिणामहति दक्षिणीय
दक्षिण्य भिक्षु उडाद, मूग वगैरे शतांताल वरचें
धान्य काढल्यानंतर राहिलेल्या काष्ठाला कडकर
म्हणतात.

१—(सू. ७०) स्थालीविल शब्दाहून 'त्या
याग्य' या अर्थी छ आणि यत्
प्रत्यय होतात उदा०—स्थालीविलमहति स्थाली
विलीया स्थाल या स्थालीविल्या तण्डुला स्थाला
म्ह माताचें तपेलें त्याचें विल म्हणजे आताल भाग
त्याला योग्य म्हणजे वैरण्याला योग्य असे तादृळ भत्ता
अर्थ आहे

१—(सू. ७१) यज्ञ आणि ऋत्विज् या शब्दा
हून 'त्याला योग्य' या अर्थी क्रमानें घ आणि खञ्
हे प्रत्यय होतात उदा०—यज्ञमहति यज्ञियो ब्राह्मण
ऋत्विज्महति आर्त्विज्जीनं.

१—(सू. ७२) पारायण, तुरायण आणि चान्द्रा
यण या शब्दाहून 'तें करतो' आ अर्थी ऊञ् प्रत्यय
होतो उदा०—पारायणिक छात्र, तुरायणिक यज
मान. तुरायण नावाचा विशिष्ट यज्ञ आहे चान्द्राय
णिक तपस्वी चान्द्रायण हें एक विशिष्ट प्रायश्चित्त
आहे

न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

इङ्यज्योश्च दर्शनात् ॥ २ ॥

इङ्यज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते । यः पारायणमर्धाते स पारायणिक इत्युच्यते । यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते ॥

यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोत्युभौ तौ वर्तयतः । यश्च यजते यश्च चरुपुरोडाशान्निर्वपत्युभौ तौ वर्तयतः ॥ उभयत्र कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥

[संशयमापन्नः ॥ ५।१।७३ ॥]

योजनं गच्छति ॥ ५।१।७४ ॥

योजनं गच्छतीति क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्रोशशतं गच्छतीति क्रोशशतिकः । योजनशतं गच्छतीति योजनशतिक इति ॥

ततोऽभिगमनमर्हतीति च ॥ २ ॥

ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्रोशशतादाभिगमनमर्हति क्रोशशतिको भिक्षुः । योजनशतादाभिगमनमर्हति योजनशतिको गुरुः ॥

[पथः षकन् ॥ ५।१।७५ ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ५।१।७६ ॥]

उत्तरपथेनाऽऽहृतं च ॥ ५।१।७७ ॥

आहतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तर-

झालेला दिसत नाही.

(वा. २) आणि इङ् व यज् या धातूंच्या अर्थी प्रत्यय झालेला दृष्टीस पडतो. जो पारायणाचें अध्ययन करतो त्या शिष्याला पारायणिक असें लोकांमध्ये म्हणतात. तसेंच, जो तुरार्यण यज्ञ करतो त्या यजमानाला तौरायणिक असें लोकांमध्ये म्हणतात.

वस्तुतः विचार केला तर जो शिकतो आणि जो दुसऱ्याला शिकवितो ते दोघेही पारायण तयार करणारेच होतात; तसेंच जो यजमान तुरार्यण यज्ञ करतो आणि जो ऋत्विज् चरु पुरोडाश वगैरेंचा निर्वाप करतो ते दोघेही सारखेच तुरार्यण तयार करणारे होतात.

मग अशी जर वस्तुस्थिति आहे तर त्या

१—(सू. ७३) संशय शब्दाहून 'त्यप्रत प्राप्त झालेला' या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो. उदा०—संशयं प्राप्तः सांशयिकः स्थाणुः.

१—(सू. ७४) योजन शब्दाहून 'तितकें गमन करतो' या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो. उदा०—योजनं गच्छति योजनिकः.

१—(सू. ७५) पथिन् शब्दाहून 'गच्छति' या अर्थी षकन् प्रत्यय होतो. उदा०—पन्थानं गच्छति

दोन्ही अर्थी प्रत्यय कां होत नाही ?

अनभिधानास्तव प्रत्यय होत नाही.

(सू. ७४ वा १) ह्या सूत्रामध्ये क्रोशशत आणि योजनशत या शब्दांहूनही गच्छति या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान करावें. उदा०—क्रोशशतं गच्छति क्रोशशतिकः, योजनशतं गच्छति योजनशतिकः.

(वा. २) क्रोशशत आणि योजनशत या शब्दांहून त्यापासून सामोरे जाण्याला योग्य या अर्थीही ठञ् प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान करावें उदा०—क्रोशशतात् अभिगमनमर्हति क्रोशशतिकः भिक्षुः, योजनशतात् अभिगमनमर्हति योजनशतिकः गुरुः.

पथिकः.

१—(सू. ७६) पथिन् शब्दाहून 'नित्य गमन करतो' या अर्थी ण प्रत्यय होतो. उदा०—पन्थानं नित्यं गच्छति पन्थः.

१—(सू. ७७) उत्तरपथ शब्दाहून 'त्यांना आणिलेले' या अर्थी आणि 'त्यांना गमन करतो' या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो. उदा०—उत्तरपथेन आहतम् औत्तरपथिकम्; उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः.

पूर्वपदादुपसख्यानम् ॥ १ ॥

आहतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तार-
पूर्वपदादुपसख्यानं कर्तव्यम् । वारिपथेन
गच्छति वारिपथिकः । वारिपथेनाहत
वारिपथिकम् । वारि ॥ जङ्गलः । जङ्गल-
पथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः । जङ्गलप-
थेनाहत जाङ्गलपथिकम् । जङ्गल ॥ स्थलः ।
स्थलपथेन गच्छति स्थलपथिकः ।
स्थलपथेनाहत स्थलपथिकम् । स्थल ॥
कान्तारः । कान्तारपथेन गच्छति कान्तारप-
थिकः । कान्तारपथेनाहत कान्तारपथिकम् ॥

अजपथशङ्कुपथाभ्यां च ॥ २ ॥

(स. ७७ वा १) ह्य आहत अर्थाच्या
प्रकरणामध्ये वारि, जङ्गल, स्थल आणि
कान्तार ह्या पूर्वपदांच्या पुढील जा पथिन्
शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून ' त्याने (मार्गाने)
आणिलेले ' या अर्थी आणि ' त्याने
(मार्गाने) गमनं करतो ' या अर्थी ठक्
प्रत्यय होतो असे उपसख्यान करावे उदा०-
वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः, वारिपथेन
आहत वारिपथिकम् जङ्गलपथेन गच्छति
जाङ्गलपथिकः, जङ्गलपथेन आहत जाङ्गल
पथिकम् स्थलपथेन गच्छति स्थलपथिकः,
स्थलपथेन आहत स्थलपथिकम् कान्तारपथेन
गच्छति कान्तारपथिकः, कान्तारपथेन आहत
कान्तारपथिकम् ।

२-वारिपथ म्ह जलमार्ग पण्यातून जण्याची
वाट, किंवा नैकेचा मार्ग जङ्गलपथ म्हणून दाट
झाडीतून जाण्याचा पायवट स्थलपथ म्ह गाढावट
कान्तारपथ म्ह अवघड प्रदेशात ल पाऊलवाट

३-अजपथ म्ह कड्यातील मार्ग ज्यातून मनु
ष्याला जाता यत नाही परंतु शब्दा वर चढतात
असा मार्ग शङ्कुपथ म्हणजे ज्या मार्गाने नल्लर
प्रण्याचू संचार होता तो मार्ग

४-मधुकमरिचपथ म्ह मधुचर म्हणजे मि
स्थलमार्गाने जणरे पायवा अर्था अथवा गच्छति या
अर्थी हा अण प्रत्यय होत

अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् ।
अजपथेन गच्छत्याजपथिकः । अजप-
थेनाहतमाजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति
शङ्कुपथिकः । शङ्कुपथेनाहत शङ्कुपथि-
कम् ॥

मधुकमरिचयोरण् स्थलात् ॥ ३ ॥

मधुकमरिचयोरण् स्थलाद्वक्तव्यम् ।
स्थालपथ मधुकम् । स्थालपथ मरिचम् ॥

[कालात् ॥ ५ । १ । ७८ ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ५ । १ । ७९ ॥]

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी

॥ ५ । १ । ८० ॥ -

(वा. २) अजपथ आणि शङ्कुपथ या
शब्दाहूनही ' त्याने आणिलेले ' या अर्थी
आणि ' त्याने गमन करता ' या अर्थी ठक्
प्रत्यय होतो असे म्हणावे उदा०- अजप-
पथेन गच्छति आजपथिकः, अजपथेन आहत
तम् आजपथिकम् शङ्कुपथेन गच्छति
शङ्कुपथिकः, शङ्कुपथेन आहत शङ्कुपथि-
कम् ।

(वा. ३) स्थल शब्दाच्या पुढील जो
पथिन् शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून त्याने
आणिलेले या अर्थी अण् प्रत्यय होतो उदा०-
स्थलपथेन आहत स्थालपथ मधुकम्, स्थालपथ
मरिचम् ।

१-(स. ७८) हे अधिकार सूत्र आहे वेधून
पुढे सुधादभ्योष्ण (५ । १ । ९७) या सत्रपर्यंत
कालात् या पदाचा सवध आहे

२-(स. ७९) कालवाचक शब्दाहून ' त्याने
निवृत्त म्हणून होणार ' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो
उदा०-अहो निवृत्तम् आहिकम्

३-(स. ८०) मास वेधारे कालवाचक शब्दा
हून मासभर अथवा भूत, भूत आणि भावी या अर्थी
ठक् प्रत्यय हातो उदा०-मासम् अथाष्ट मासिक
अथवा एक दररोज घटका दोन घटकाभर काम करण्या
बद्दल प्रार्थना करून मंदिनाभर नियोजना बलला मास

अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकस्तत्रा-
दर्शनात् ॥ १ ॥

अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः ।
किं कारणम् । तत्रादर्शनात् । न ह्यसौ
मासमधीष्यते । किं तर्हि । मुहूर्तमसाव-
धीष्टो मासं तत्कर्म करोति ॥

सिद्धं तु चतुर्थीनिर्देशात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । चतुर्थीनिर्देशात् ।
चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । तस्मा अधीष्ट
इति ॥ स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्य-
ति । मासार्थो मुहूर्तो मासः ॥

[मासाद्वयसि यत्त्वजौ

॥ ५ । १ । ८१ ॥

द्विगौर्यप् ॥ ५ । १ । ८२ ॥

धणमासाण्यच्च ॥ ५ । १ । ८३ ॥]

अवयसि ठञ्च ॥ ५ । १ । ८४ ॥

अवयसि ठञ्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः ॥ १ ॥

अवयसि ठञ्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षो

(सू. ८० वा. १) अधीष्ट आणि भृत
या दोन अर्थी ' तम् ' हा द्वितीया निर्देश
सुळत नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं कालाचा अत्यन्त संयोग
असतांना द्वितीया विभक्ति (२।३।५)
सांगितली आहे. आणि तो तसा कालाचा
संवंध तर त्या दोन अर्थींमध्ये दिसत
नाहीं. कारण एकसारखें काम करण्या-
बद्दल अध्यापकाला प्रार्थना केली जात
नाहीं; फक्त दररोज मुहूर्तभर शिकवा अशा
रीतीने प्रार्थना केलेला अध्यापक तसें तें काम
महिनाभर करतो.

(वा. २) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

असें कीं चतुर्थीनिर्देश करावा. म्हणजे
' तमधीष्टे ' याच्या ऐवजी ' तस्मै अधीष्टे '

असें म्हणावें.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण ज्याच्या-
करितां जी वस्तु घेतली जाते त्या अर्थाचा
शब्द त्या वस्तूला लावतां येतो. तेव्हां येथें
मासाकरितां जर तो मुहूर्त आहे तर मुहूर्त या
अर्थीच येथें मास शब्द घेतां येईल.

(सू. ८४ वा. १) अवयसि ठञ्च या
सूत्रातील ' च ' या शब्दानें जवळच्या प्यत् प्रत्य-

भृतः मासिकः कर्मकरः. सकाळी चार तास दुपारी चार
तास असा कांही तरी ठराव करून त्यावेळीं काम करण्या-
करितां महिनाभर नेमलेला चक्रमास भृतः मासिकः
व्याधिः. ज्या व्याधीपासून महिनाभर रात्रंदिवस यास
होतो असा व्याधि. मास भावी मासिक उत्सवः.
महिनाभर होणारा उत्साह.

२—मुहूर्तभर कां होईना, जर एकादें काम दर-
रोज असेल तर तेथें मासाचा अत्यन्त-संयोग समजडा
जातो असेही मत आहे.

३—तादर्थ्य या अर्थी चतुर्थी येथें (२।३।१३ वा. १)
झाली आहे

१—(स. ८१) मास शब्दाहून ' भूत ' या
अर्थी म्हणजे ' महिन्याचा झालेला ' या अर्थी वय गम्य-

मान असतांना यत् व खच् प्रत्यय होणान. उदा०—
मासं भूत. मास्यः, मासोनः.

१—(सू. ८२) मास-शब्दान्त जो द्विगु त्याहून
' भूत ' या अर्थी वय गम्यमान असतांना यत् प्रत्यय
होतो. उदा०—द्वौ मासौ भूतः दिमास्यः.

१—(सू. ८३) षण्मास शब्दाहून ' भूत ' या
अर्थी प्यत्, यत् व ठञ् हे प्रत्यय होतात. उदा०—
षण्मास्यः, षण्मास्यः, षण्मासिकः.

१—(स. ८४) वयाशिवाय इतर अर्थ असेल
तर षण्मास शब्दाहून ' भूत ' या अर्थी ठञ् आणि
प्यत् हे प्रत्यय होतात. उदा०—षण्मासिकः षण्मास्यः
रोगः.

द्रष्टव्यः ॥ द्वेष्यं विजानीयाद्यवप्यनुवर्तत
इति । तदाचार्यं सुहृद्भूत्वान्वाचष्टेऽवयसि
तंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति ॥

[समायाः ख. ॥ ५ । १ । ८५ ॥

द्विगोर्वा ॥ ५ । ८६ ॥

रात्र्यहःसंवत्सराच्च

॥ ५ । १ । ८७ ॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ५ । १ । ८८ ॥

चित्तवति नित्यम्

॥ ५ । १ । ८९ ॥]

षष्ठिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते

॥ ५ । १ । ९० ॥

षष्ठिके संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

षष्ठिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् । मुद्रा अपि
दि षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भूदिति ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति ॥

[वत्सराणां च्छद्मश्चन्दसि

॥ ५ । १ । ९१ ॥

संपरिपूर्वात् ख च

॥ ५ । १ । ९२ ॥

याची अनुवृत्ति सुचविली आहे. द्विगोर्यप् या
सूत्रातून यप् प्रत्ययाची अनुवृत्ति मात्र येथे करू
नये. ही सूत्रकाराच्या मनातील गोष्ट आचार्य
वार्तिककारांनी मित्रत्वाच्या नात्याने येथे 'अव
यसि उश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष' ह्या पचनाने
सांगितली आहे

(सू ९० वा. १) 'षष्ठिक ही सहा
असली पाहिजे' असे येथे म्हणावे. नाहीतर मूग
या अर्थाची षष्ठिक असा प्रयोग होऊ लागेल.

कारण तेही साठ रात्री गेल्या म्हणजे तयार
होतात पण त्या अर्थाची षष्ठिक शब्दाचा प्रयोग न
झाला पाहिजे

(वा. २) अथवा यासंबंधाने सांगि-
तलेच आहे.

ते काय सांगितले आहे ?

अनभिधानात् (३।२।१ वा. ५) म्हणजे
अनभिधानामुळे तेथे प्रत्यय होत नाही असे
सांगितले आहे.

१—(सू. ८५) समा शब्दाहून अषाष्ट वगैरे
अर्थां ख प्रत्यय होतो उदा०—समामषाष्टः समीन
इत्यादि समा म्हणजे वर्ष

१—(सू. ८६) समा शब्दात जो द्विगु त्याहून
निवृत्त, अर्थाष्ट, शयाष्टि पाच अर्थां ख प्रत्यय विक
रपाने होतो, एकदा ठग्न हातो द्विमान, द्वैसमिक

१—(सू. ८७) रात्र, अहन् आणि संवत्सर हे
शब्द शेवटा असल्या जो द्विगु त्याहून निवृत्त वगैरे
पाच अर्थां ख प्रत्यय विकल्पान होता एकदा ठग्न
होतो उदा०—द्विरात्राण, द्विरात्रिक, व्रतान, द्वैय
द्विक, द्विमावत्सरीण, द्विमावत्सरिक

१—(सू. ८८) वष शब्दान्त ना द्विगु त्याहून
निवृत्त वगैरे पाच अर्थां ख प्रत्यय विक पाने हातो, व
त्याचा लुगदी विकल्पाने होता एकदा ठग्न होतो
उदा०—द्विवर्षाण, द्विवर्ष, द्विवाषक

१—(सू. ८९) वषशब्दान्त ना द्विगु त्याहून
निवृत्त वगैरे पाच अर्थां कल्प्या प्रत्ययाचा नित्य शुक्र

होतो पण जो तो निवृत्त अष्ट इत्यादि अर्थ तो प्राणी
असला पाहिजे उदा०—द्विवर्ष दारक .

१—(सू. ९०) 'साठ दिवसानां तयार
होणारें धान्य' या अर्थाची षष्ठिक शब्दाचे येथे निपातन
केल आहे षष्टिरात्र शब्दाहून कन् प्रत्यय आणि रात्र
शब्दाचा लोप झाला आहे उदा०—षष्ठिक धान्य
विशयः

१—(सू. ९१) वत्सरशब्दान्त प्रातिपदिका
हून निवृत्त वगैरे पाच अर्थां वेदामध्ये छ प्रत्यय
होता उदा०—इदत्सरीय प्रभव, विभव वगैरे साठ
संवत्सराच्या वारा पचकळ्य ताल पाच वषाना क्रमाने
१ संवत्सर, २ परिवत्सर, ३ इदावत्सर, ४ इदत्सर
अणि ५ वत्सर अर्थां नावे आहेत

१—(सू. ९२) सम किंवा परि हे पूर्वी अस
लेला जो वत्सर शब्द तदन्त प्रातिपदिकाहून निवृत्त
वगैरे पाच अर्थां वेदामध्ये ख आणि छ हे प्रत्यय
हानात उदा०—सवत्सरीण सवत्सराय इत्यादि

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्
॥ ५।१।९३ ॥]

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ५।१।९४ ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानाम्नीनां
ब्रह्मचर्यं माहानाम्निकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥
तच्चरतीति च ॥ २ ॥

तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । महानाम्नीश्चरति माहा-

नाम्निकः । आदित्यव्रतिकः ॥ नैप युक्तो
निर्देशस्तच्चरतीति । महानाम्न्यो नामर्चो न
च ताश्चर्यन्ते व्रतं तासां चर्यते । नैप दोषः ।
साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । महाना-
म्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यो व्रतमिति ॥

अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिः ॥ ३ ॥

अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः ।
अवान्तरदीक्षी तिलव्रती ॥

अष्टाचत्वारिंशतो ङुश्च ॥ ४ ॥

अष्टाचत्वारिंशतो ङुश्च ङिनिश्च
वक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशकः अष्टाचत्वा-

(सू. ९४ वा. १) हा सूत्रामध्ये महा-
नाम्नी वगैरे शब्दाहून त्यासंबंधी ब्रह्मचर्य या
अर्थी ठक् प्रत्यय होतो असे उपसंख्यान
करावे. उदा०-महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं माहाना-
म्निकम्; तसेच आदित्यव्रतिकम्.

(वा. २) महानाम्नी वगैरे शब्दाहून 'त्याचें
आचरण करतो' या अर्थीही ठक् प्रत्यय होतो
असे म्हणावे. उदा०-महानाम्नीः चरति
माहानाम्निकः; तसेच, आदित्यव्रतिकः.

येथे चरति हा अर्थाचा निर्देश वरोवर
जुळत नाही. कारण, महानाम्नी म्हणून कांहीं
कर्म आहेत; ते कांहीं कर्म नव्हे. म्हणून
त्यांचे आचरण करता येत नाही; तर त्या
महानाम्नीसंबंधी जे व्रत त्यांचे आचरण
करता येते.

१—(सू. ९३) कालवाचक प्रातिपदिकाहून
' त्याने म्हणजे तेवढ्या कालाने परिजय्य, लभ्य, कार्य
आणि सुकर ' या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—
मासेन परिजय्यः मासिकः व्याधिः. परिजय्य म्हणजे
जिकण्याजोगे. मासेन लभ्य मासिकम् गृह्य. मासेन
कार्य मासिकं चान्द्रायणम्. कार्य न्ह. करण्याजोगे,
मासेन सुकर मासिकम् गृह्य.

१—(सू. ९४) कालवाचक शब्दाहून ' त्या
काला आहे ब्रह्मचर्य ज्याचें ' या अर्थी ठक् प्रत्यय
होतो. उदा०-मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिकः ब्रह्मचारी.

हा दोष येत नाही. कारण ज्या दोन पदा-
र्थांचे साहचर्य असते त्या पदार्थांपैकी एका
अर्थाचा शब्द दुसऱ्या अर्थी वापरण्यांत येतो.
तेव्हां महानाम्नीनामक ऋचांशी ज्या व्रताचे
साहचर्य आहे ते व्रत या अर्थीच येथे महा-
नाम्नी शब्द घेऊन त्याच्या पुढे चरति या
अर्थी प्रत्यय केला आहे.

(वा. ३) अवान्तरदीक्षा वगैरे शब्दाहून
' ते आहे ज्याचें ' या अर्थी ङिनि प्रत्यय होतो
असे म्हणावे उदा०-अवान्तरदीक्षी, तिलव्रती.

(वा. ४) अष्टेचाळीस वर्षे या अर्थाच्या अष्टा-
चत्वारिंशत् या शब्दाहून ' तितक्या कालापर्यंत
आहे ब्रह्मचर्य ज्याचें या अर्थी ङुन् प्रत्यय होतो
आणि ङिनि प्रत्ययही होतो असे म्हणावे.
उदा०-अष्टाचत्वारिंशकः, अष्टाचत्वारिंशी.

इसरा अर्थ असा: कालवाचक शब्दाहून तो आहे काल
ज्याचा असे ब्रह्मचर्य या अर्थी ठक् प्रत्यय होतो.
उदा०-मासः कालः जस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम्.

२-विदामपवन् (पेट. आर. ४) इत्यादि त्या
ऋचा होत. तसेच ' आपमापमपः ' (तै. आर. १. १)
याही पांच ऋचांना महानाम्नी म्हणतात. अरुणकुल
यज्ञान्त्ये ह्या ऋचांनी उग्रादकस्पर्श सांगितला आहे.

३-प्रत्येक वेदाच्या अध्ययनाला बारा वर्षे
अशी चारो वेदांच्या अध्ययनाला अष्टेचाळीस वर्षे
लागतात. आठव्या वर्षी मुंज शाल्यानंतर त्याच्या पुढे
हे अष्टेचाळीस वर्षांचे ब्रह्मचर्य होय.

रिंशी ॥

चातुर्मास्यानां यलोपश्च ॥ ५ ॥

चातुर्मास्यानां यलोपश्च ङुश्च ङिनिश्च
वक्तव्यः । चातुर्मासकः चातुर्मासी ॥ अथ
किमिदं चातुर्मास्यानामिति ।

चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवे ॥ ६ ॥
चतुर्मासाण्यो वक्तव्यो यज्ञे तत्र
भव इत्येतस्मिन्नर्थे । चतुर्षु मासेषु
भवानि चातुर्मास्यानि यज्ञाः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७ ॥

संज्ञायामप्यवक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु
भवा चातुर्मासी पौर्णमासी ॥

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः

॥ ५ । १ । ९५ ॥

आख्याग्रहणं किमर्थम् । तस्य दक्षिणा
यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञी-
भूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात् ।
आग्निष्टोमिक्यः । राजसूयिक्यः । वाजपे-
यिक्यः । यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति ।
नावयज्ञिक्यः पाकयज्ञिक्यः । इह न
स्यात् । पाञ्चौदनिक्यः दाशौदनिक्यः ।
आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो
भवति । ये च संज्ञीभूतका यज्ञा ये च
न संज्ञीभूतका यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति
यत्र च नास्ति तदाख्यानावात्सिद्धं
भवति ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत्

॥ ५ । १ । ९६ ॥

(वा. ५) चातुर्मास्य शब्दाद्भूतं तै आचरण
करणारा, या अर्थी ङुन् आणि ङिनि हे प्रत्यय
होतात आणि त्या प्रत्ययाच्या वरोवरच चातु-
र्मास्य शब्दांतील यकाराचा लोप होतो असे
म्हणावे. उदा० चातुर्मासकः, चातुर्मासी.

पण चातुर्मास्य हे काय बरे आहे ?

(वा. ६) चतुर्मास शब्दाद्भूत 'त्वामर्थ्ये'
होणारा यज्ञ' या अर्थी ण्य प्रत्यय होतो असे
म्हणावे उदा०—चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मा-
स्यानि यज्ञाः.

(वा. ७) चतुर्मास शब्दाद्भूत तत्र भवः
या अर्थी अण् प्रत्यय होतो पण तो
प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा असला
पाहिजे असे म्हणावे. उदा०—चतुर्षु मासे-
षु भवा चातुर्मासी पौर्णमासी.

(सू. ९५) ह्य सूत्रामर्थ्ये आख्या शब्द

१—(सू. ९५) यज्ञाला लागू पडणारे जे शब्द
त्याद्भूत ' त्याची दक्षिणा ' या अर्थी ठ्ण् प्रत्यय होतो.
उदा०—आग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी

कशाकरिता घातला आहे ?

'तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्यः' एवढेच सूत्र केले
तर त्या त्या नांवाने प्रसिद्ध असे जे यज्ञ त्याद्भूतच
येथे प्रत्यय होईल. उदा० आग्निष्टोमिक्यः,
राजसूयिक्यः, वाजपेयिक्यः. तसेंच, ज्या
नावामर्थ्ये प्रत्यक्ष यज्ञ शब्दच आहे
त्याद्भूतही येथे प्रत्यय होईल, आणि
पाञ्चौदनिक्यः दाशौदनिक्यः येथे होणार
नाहीं. आतां सूत्रामर्थ्ये 'आख्या' शब्द घातला
म्हणजे मात्र हा दोष येत नाही. कारण तेव्हां
यज्ञाला लागू पडणारे जे शब्द असा अर्थ होतो;
मग ते आग्निष्टोम वगैरे प्रसिद्ध संज्ञा-शब्द असोत
अथवा तसे प्रसिद्ध संज्ञा-शब्द नसोत. तसेंच
ज्या नावामर्थ्ये यज्ञ शब्द आहे ते असोत
किंवा ज्या नावामर्थ्ये यज्ञ शब्द नाही ते
असोत; कसेही शब्द असोत त्या सर्वच
शब्दाद्भूत प्रत्यय सिद्ध होतो.

(४।३।५३) या अर्थी जे प्रत्यय होतात तेच त्याच
शब्दाद्भूत ' त्या कार्या ' रिक्त जाणारे ' आणि ' त्या
कार्या होणारे कार्य ' या दोन्ही अर्थी होतात. उदा०—
प्रावृषि भव प्रावृषेण्यम् (४।३।१७) प्रावृषि दीयते
प्रावृषेण्यम् प्रावृषि कार्यम् प्रावृषेण्यम्.

१—(सू. ९६) कालाचक शब्दाद्भूत ' भव '

कार्यग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात्

॥ १ ॥

कार्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यद्वि मासे कार्य मासे भवं तद्ववति तत्र तत्र भवः [४.३.५३] इत्येव सिद्धम् ॥ किमिदं भवान्कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि । यथैव हि यन्मासे कार्य तन्मासे भवं भवत्येवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति । न तन्मासे दीयते । किं तर्हि । मासे गते । एवं तद्योपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते ॥ एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यम् । तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः [९५] तत्र च दीयते । ततः कार्य भववत्कालादिति ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ५ । १ । ९७ ॥

अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्

॥ १ ॥

(सू. ९६ ब्रा. १) येथें कार्य या अर्थाचा निर्देश करावयास नको.

काय कारण ?

कारण असें कीं—‘तत्र भवः’ (४।३।५३) या अर्थानेंच तेथें प्रत्यय करितां येईल. कारण, मासामध्ये होणारे जें कार्य तें त्या मासामध्ये असणारच. तेव्हां तेथें ‘तत्र भवः’ या अर्थानेंच प्रत्यय सिद्ध होतो.

पण, कायहो, हा जो येथें तुम्हीं (वार्तिककारांनीं) कार्य या अर्थावरच आक्षेप घेतला तो काय म्हणून ? दीयते या अर्थावरही तसा आक्षेप कां घेतला नाहीं ? कारण, जसें मासामध्ये होणारे कार्य हें त्या मासामध्ये असणारच, तसें त्या मासामध्ये जें दिलें जातें तेंही त्या मासामध्ये असतेंच. तेव्हां ‘दीयते’ या अर्थीही ‘तत्र भवः’ या अर्थानेंच प्रत्यय सिद्ध होत आहे.

तशा रीतीनें सिद्ध होणार नाहीं. कारण जें त्या मासासंबंधानें देण्याचें द्रव्य वगैरे असतें तें त्या मासांत दिलें न जातां—तो मास संपल्यानंतर तें दिलें जातें. तेथें ‘तत्र भवः’ हा अर्थ घेतां येत नाहीं.

तर मग ‘तत्र भवः’ येथील तत्र या शब्दानें दाखविलेलें अधिकरण औपश्लेषिक घेतां येईल. (तेव्हां दीयते या अर्थीही तत्र भवः या अर्थानें सिद्ध होत असल्यामुळे दोन्ही अर्थी भववत् हा अतिदेश नको.)

तर मग आतां योगविभागानंतर हा वार्तिककारांनीं आक्षेप घेतला आहे असें समजावें. ते असें—‘तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः’ या पूर्वसूत्रानंतर ‘तत्र च दीयते’ एवढेंच एक सूत्र होय. त्याच्या पुढें ‘कार्य भववत्’ हें अतिदेश सूत्र होय. येथें कालात् याची अनुवृत्ति आहेच.

२—उपश्लेष म्हणजे जवळ असणें. एखादा पदार्थ तेथें नसून त्याच्या जवळच्या प्रदेशांत असला तरी तो तेथें आहे असें म्हणतात. उदा०—वाय्याम् अश्वः, विहिरीवर घोडा नसून विहिरीच्या जवळच्या प्रदेशांत असतो. यालाच औपश्लेषिक अधिकरण म्हणतात. तेव्हां त्या मासासंबंधानें जें द्यावयाचें तें त्याच्या पुढील मासांत दिलें तरी तें त्या मासांत दिलें असें म्हणतां येईल. तेव्हां तेथेंही ‘तत्र भवः’ या अर्थानें सिद्ध होईल.

३—हें अतिदेश सूत्र नव्हेच. तर स्वतंत्र विधाय-

कच आहे. येथें यज्ञाख्येभ्यः याची अनुवृत्ति आहे. उदा०—अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकम् भस्मम्, तेव्हां याकीरतां हें सूत्र पाहिजे असल्यामुळे ‘तत्र च दीयते’ यावर वार्तिककारांनीं आक्षेप घेतला नाहीं हें बरोबरच आहे.

१—(सू. ९७) व्युष्ट वगैरे शब्दांहून ‘तेथें दिलें जातें’ या अर्थी जाणि ‘तेथील कार्य’ या अर्थी जणू प्रत्यय होतो. उदा०—व्युष्ट दीयते वैयुष्टम् व्युष्टे कार्य वैयुष्टम्, व्युष्ट म्हणजे प्रभा.

अण्प्रकरणे ऽमिपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ त्रीणीमान्यण्प्रहणानि । व्युष्टादिभ्योऽण् । समयस्तदस्य प्राप्तमृतो-
रण् [५.१.१०४; १०५] । प्रयोजनं विशाखापाठादण्मन्थदण्डयोः [१०९; ११०] इति । तत्र न ह्यायते कतरस्मि-
न्नण्प्रकरणेऽमिपदादिभ्य उपसंख्यानम् । अविशेषात्सर्वत्र ॥ व्युष्टादिभ्योऽण्प्रभवती-
त्युक्त्वामिपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । अमि-
पदे दीयते कार्यं वामिपदम् । पैलुमूलम् ॥ समयस्तदस्य प्राप्तमृतो-
रण् । अमिपदा-
दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । उपवस्ता प्राप्तोऽ

स्यौपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । प्रयोजनं विशाखापाठादण्मन्थदण्डयोः । अमिपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

[तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां ण-
यतौ ॥ ५.१.१९८ ॥

संपादिनि ॥ ५.१.१९९ ॥

कर्मवेपायत् ॥ ५.१.११०० ॥

तस्मै प्रभवनि संतापादिभ्यः

॥ ५.१.११०१ ॥

(सू. ९७ वा. १) ह्य अण् प्रत्ययाभ्यां प्रकरणामर्थे 'अमिपद वौरे शब्दाहून अण् प्रत्यय हातो' असे उपसंख्यानं करावे.

आता येथे तीन ठिकाणीं अण् प्रत्यय सांगितला आहे एक हा 'व्युष्टादिभ्योऽण्' येथे, दुसरा 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' (५.१.१०४) याच्या पुढे 'ऋतोरण्' येथे, आणि तिसरा 'प्रयोजनम्' (५.१.१०९) या सूत्राच्या पुढे 'विशाखापाठादण् मन्थदण्डयोः' येथे. तेव्हा या तिघापैकी कोणत्या अण् प्रत्ययाभ्यां प्रकरणा-
मर्थे 'अमिपदादिभ्य उपसंख्यानम्' हे ध्यावे ते समजत नाही.

विशेष निर्देश न करता 'अण्प्रकरणे' असे मोघम म्हटले असल्यामुळे तिन्ही ठिकाणीं ते घेता येईल. ते असे की-व्युष्टादि गणातील शब्दाहून 'दीयते' आणि 'कार्यम्' या अर्थी

अण् प्रत्यय येथे सांगून पुढे अमिपद वौरे शब्दाहूनही अण् होतो असे म्हणावे. उदा०—अमिपदे दीयते कार्यं वा आमिपदम्. पीलुमूले दीयते कार्यं वा पैलुमूलम् तर्चेच 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' याच्या पुढे ऋतु शब्दाहून 'तो प्राप्त आहे ज्याला' या अर्थी अण् सांगितला आहे. तेथेही अमिपदादिक शब्दाहून अण् होतो असे म्हणावे. उदा०—उपवस्ता प्राप्त. अस्य औपव-
स्त्रम्; प्राशिता प्राप्तः अस्य प्राशित्रम्. तर्चेच 'प्रयोजनम्' याच्या पुढे विशाखा, व अषाढा या शब्दाहून 'ते आहे प्रयोजन ज्याचे' या अर्थी अण् प्रत्यय सांगितला आहे; तेथेही अमिपद वौरे शब्दाहून अण् होतो असे म्हणावे उदा०—चूडा आहे प्रयोजन ज्याचे ते चौड होय. श्रद्धा हे ज्याचे प्रयोजन (म्ह. कारण) आहे ते श्राद्ध होय.

२—येथे अमिपदादिक शब्द म्हणजे अमिपद शब्दासारखे शब्द ध्यावेत. चूडा श्रद्धा हे शब्द तसे आहेत.

१—(सू. ९८) यथाकथाच हा जो शब्दसमुदाय त्याहून 'त्याने दिले जाणारे' तर्चेच 'त्याने केले जाणारे कार्य' या अर्थी ण्य प्रत्यय होतो, आणि त्याच दोन्ही अर्थी हस्त शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो उदा०—यथाकथाच दीयते यथाकथाचम्, यथाकथाच कार्यं यथाकथाचम् हस्तान दीयते हस्तयम् हस्तेन कार्यं हस्तयम्.

१—[सू. ९९] प्रतिपदिक हून त्याने 'सप दि' म्हणजे 'शोभणारे' या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो उदा०—कार्णवेष्टे कैकम् सुखम्

१—(सू. १००) कर्म व वेध या शब्दाहून 'त्याने संपादि' म्हणजे शोभणारे या अर्थी यत् प्रत्यय होतो उदा०—कर्मण्य शरीरम्, वेधो नटः

१—(सू. १०१) सतापादि गणातील शब्दाहून 'प्रभवति' म्हणजे 'त्याला समर्थ होतो' या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो. उदा०—सतापाय प्रभवति सतापायिकः.

योगाद्यच्च ॥ ५।१।१०२ ॥
 कर्मण उक्त् ॥ ५।१।१०३।
 समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ ५।१।१०४ ॥
 ऋत्तोरण् ॥ ५।१।१०५ ॥ —
 छन्दसि घस् ॥ ५।१।१०६ ॥
 कालायत् ॥ ५।१।१०७ ॥
 प्रकृष्टे ठञ् ॥ ५।१।१०८ ॥
 प्रयोजनम् ॥ ५।१।१०९ ॥
 विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः
 ॥ ५।१।११० ॥]

अनुप्रवचनादिभ्यश्चः

॥ ५।१।१११ ॥

छत्रकरणे विशिष्टरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्स-
 पूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

छत्रकरणे विशिष्टरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्स।
 पूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विशि ।
 गेहानुप्रवेशनीयम् । पूरि । प्रपापूरणीयम्-
 पदि । गोप्रपदनीयम् अश्वप्रपदनीयम् ।
 रुहि । प्रासादारोहणीयम् ॥

स्वर्गादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति ।
 स्वर्ग्यम् धन्यम् यशस्यम् आयुष्यम् ॥

(सू. १११ वा. १) विश्, पूर, पद्
 आणि रुह या धातूंच्या मागे कांहीं पूर्वपद
 असतांना त्या धातूंहून केलेला जो अन् प्रत्यय
 तदन्त प्रातिपदिकाहून 'तें आहे प्रयोजन
 ज्याचें' या अर्थी छ प्रत्यय होतो असें या छ
 प्रत्ययाच्या प्रकरणामध्ये उपसंख्यान करावें.

उदा०—गेहानुप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गेहानु-
 प्रवेशनीयम्; प्रपापूरणीयम्; गोप्रपदनीयम्;
 अश्वप्रपदनीयम्; प्रासादारोहणीयम्.

(वा. २) स्वर्ग वगैरे शब्दांहून 'तें आहे
 प्रयोजन ज्याचें' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो.
 उदा०—स्वर्ग्यम्; धन्यम्; यशस्यम्; आयुष्यम्

१—(सू. १०२) योग शब्दाहून 'त्याला
 समर्थ होतो' या अर्थी यत् व ठञ् हे प्रत्यय होतात.
 उदा०—योगाय प्रभवति योग्यः, योगिकः.

१—(सू. १०३) कर्मण् शब्दाहून त्याला
 समर्थ होणारें धनुष्य या अर्थी उक्त् प्रत्यय होतो.
 उदा०—कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् धनुः.

१—(सू. १०४) समय शब्दाहून 'तो आहे
 प्राप्त ज्वाला' या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो. उदा०—
 समयः प्राप्तः अस्य सामयिकं कार्यम्.

१—(सू. १०५) ऋतु शब्दाहून 'तो आहे
 प्राप्त ज्वाला' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—
 ऋतुः प्राप्तः अस्य आर्तवम् पुष्पम्.

१—(सू. १०६) ऋतु शब्दाहून 'ता आहे
 प्राप्त ज्वाला' या अर्थी वेदामध्ये घस् प्रत्यय होतो.
 उदा०—ऋतुः प्राप्तः अस्य ऋत्वयम्. येथे ऋतु
 शब्दाला पद संज्ञा (१।४।१६) शाल्यामुळे गुण
 (१।४।१४६) शाला नाही कारण पद संज्ञेने भ
 संज्ञा बाध केली आहे.

१—(सू. १०७) काल शब्दाहून 'तो आहे
 प्राप्त ज्वाला' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—

कालः प्राप्तः अस्य काल्यः पर्जन्यः.

१—(सू. १०८) काल शब्दाहून 'दीर्घ काल
 ज्याचा' या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो. उदा०—कालिकं
 वैरम्. पुष्कळ दिवसाचे वैर हा अर्थ आहे.

१—(सू. १०९) प्रातिपदिकाहून 'तें आहे
 प्रयोजन ज्याचें' या अर्थी ठञ् प्रत्यय होतो उदा०—
 इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकं कर्म. इन्द्रमह म्हणजे
 इन्द्रोत्साह; त्याकरितां केले जाणारें कर्म हा ऐन्द्रमहिक
 शब्दाचा अर्थ आहे.

१—(सू. ११०) विशाख आणि आपाढ या
 शब्दांहून 'तें आहे प्रयोजन ज्याचें' या अर्थी अण्
 प्रत्यय होतो, परंतु त्या शब्दांचे क्रमानें मन्थ आणि
 दण्ट हे अर्थ पाहिजेत. विशाखः प्रयोजनमस्य वैशाखः
 म्हणजे घुसव्खवा. विशाखः मन्थः (रवी). आपाढः.
 ज्याची काठी तयार होते तें काष्ठ. वैशाख व आपाढ या
 शब्दांचा मन्थ व दण्ट या अर्थीही प्रयोग होतो.

१—(सू. १११) अनुप्रवचन शब्दाहून 'तें
 आहे प्रयोजन ज्याचें' या अर्थी छ प्रत्यय होतो.
 उदा०—अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयः. अनु-
 प्रवचन म्ह. श्लोदन.

पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्-

॥ ३ ॥

पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्प्रत्ययः ।
पुण्याहवाचनम् शान्तिवाचनम् स्वस्तिवाच-
नम् ॥ ५ ॥

[समापनात्सपूर्वपदात्

॥ ५ । १ । ११२ ॥]

ऐकांगारिकद् चौरैः ॥ ५ । १ । ११३ ॥

एकांगारान्निपातनानर्थक्यं

ठञ्प्रकरणात् ॥ १ ॥

एकांगारान्निपातनमनर्थकम् । किं
कारणम् । ठञ्प्रकरणात् । ठञ् प्रकृत
सोऽनुवर्तिष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं

चोर इति वक्ष्यामीति । इह मां भूत् ।
एकांगारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति ॥
यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादेकांगाराचोर इत्येव
ब्रूयात् ॥

आकालिकडायन्तवचने

॥ ५ । १ । ११४ ॥

आकालान्निपातनानर्थक्यं

। ठञ्प्रकरणात् ॥ १ ॥

आकालान्निपातनमनर्थकम् । किं कार-
णम् । ठञ्प्रकरणात् । ठञ्प्रकृतः सोऽ-
नुवर्तिष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेतस्मि-
न्विशेषे निपातनं करिष्यामि समानकाल-
स्याद्यन्तविवक्षायामिति ॥

(वा. ३) पुण्याहवाचनं वगैरे शब्दाहूनं
'तै आह प्रयोजनं ज्याचै' या अर्थी केलेल्या
प्रत्ययाचा लुक् होतो असे म्हणावे. उदा०-
पुण्याहवाचनम्, शान्तिवाचनम्, स्वस्तिवाचनम्
, (सू. ११३ वा. १) एकांगार शब्दाहूनं
ठञ् प्रत्ययाचें जें येथें निपातन केलें आहे तें
व्यर्थ आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं, ठञ् प्रत्ययाचें प्रकरण
चालूच आहे त्याची येथें अनुवृत्ति होईलच.

तर मग येथें निपातन करण्याचा उपयोग
असा कीं-चोर या अर्थीच हा शब्द सिद्ध
झाला पाहिजे. कारण 'एक अंगार आहे प्रयो-
जन ज्याचें' असा भिक्षु (सन्यासी) या अर्थी

'ऐकांगारिक' असें न झालें पाहिजे

पण जर या निपातनाचा एवढाच उपयोग
असेल तर 'एकांगाराचौर' असेंच सूत्र करता
येईल

(सू. ११४ वा. १) आकाल शब्दाहूनं
ठञ् प्रत्ययाचें जें येथें निपातन केलें आहे तें
व्यर्थ आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं ठञ् प्रत्ययाचें प्रकरण चालूच
अहे, त्याची येथें अनुवृत्ति हाईलच.

तर मग येथें निपातन करण्याचा उपयोग
असा कीं, ज्या वस्तूचे आदि व अन्त हे
समान कालीच होतात त्या विशेष अर्थीच हा
शब्द सिद्ध झाला पाहिजे.

१-(सू. ११२) ज्याच्या मार्गे काहीं पूर्वपद
आहे अशा सम पद शब्दाहूनं 'तै आह प्रयोजनं
ज्याचै' या अर्थी छ प्रत्यय होतो उदा०-छन्द
समापनं प्रयोजनमस्य कर्मण छन्दःसमापनीयम्

१-(सू. ११३) 'चोर' या अर्थी ऐका-
ंगारिक असा इतशक टक्कार जाडलेला शब्द येथें
निपातन केला आहे परु म्हणजे अतहाय असें अंगार
म्ह घर तसें घर चोराला प्रवेश करण्याला सुलभ
जातें एकांगार आहे प्रयोजन म्हणजे निमित्त ज्याला

तो ऐकांगारिक म्हणजे चोर

२-नियमार्थें हें सूत्र पाहिजे

(सू. ११४) ज्याचे आदि व अन्त एकदमच
होतात अशी वस्तु (वीज) या अर्थी 'आकालिक' असा
इतशक टक्कार जाडलेला शब्द येथें निपातन केला
आहे समानकाल शब्दाहूनं 'तसे आदि व
अन्त ज्याचे या अर्थी ठञ् प्रत्यय करून समानकाल
या शब्दाला अकाल असा आदेश येथें कल्पिला आहे

आकालाद्वंश ॥ २ ॥

आकालाद्वंश वक्तव्यः । आकालिकी
आकालिका ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः

॥ ५ । १ । ११५ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । यत्त-
चृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते
कथं च चृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यात् ॥
नैष दोषः । सर्व एते शब्दा गुणसमुदा-
येषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र

इति । आतश्च गुणसमुदाय एवं ह्याह
तपः श्रुतं च योनिश्च
एतद्ब्राह्मणकारकम् ।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो
जातिब्राह्मण एव सः ॥

तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः
कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्मण्ये
गुणान्कुर्वन्ति । समुदायेषु च शब्दा वृत्ता
अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वं
पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् ।

(वा. २) आकाल शब्दाहून ठन् व ठञ्
हे प्रत्यय होतोंत असें म्हणावें. उदा०—आका-
लिकी, आकालिका.

(सु. ११५) हें येथें सूत्रकारांचें करणें
अयोग्य दिसतें.

येथें काय वरें अयोग्य आहे असें तुम्हांला
वाटतें ?

येथें ' त्याच्याशीं तुल्य ' या अर्थी ' वति '
प्रत्यय सांगितला आहे; आणि ज्याच्याशीं
तुल्य ती तर क्रिया असावी असें म्हटलें आहे.
तेव्हां ज्या पदार्थाशीं तुल्य तो चृतीया विभक्ति
लावून दाखविला जाणारा पदार्थ क्रिया कशी
असूं शकेल ?

हा दोष येत नाही. यांत अयोग्य कांहीं
नाहीं. कारण ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, वगैरे

सर्व शब्द हे गुणसमुदायाचेच वाचक आहेत;
कारण कांहीं अन्तर्गत धर्म पाहूनच ते ते शब्द
उपयोगांत आणिले जातात. शिवाय, धर्मांचा
समुदायच प्रत्येक शब्दानें दाखविला जातो
असें म्हणण्याचें कारण हे कीं:—

तपः श्रुतं च योनिश्च एतद् ब्राह्मणकारकम् ।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

असें म्हटलें आहे. तसेंच गौरा, सदाचरण
करणारा, पिङ्गट वर्णाचा, काळ्या केशाचा,
असा ब्राह्मण असतो असेंही ब्राह्मणाचें स्वा-
भाविक गुण वर्णन केले जातात.

आतां समुदायाचे वाचक शब्द हे त्यांतील
अवयव-अर्थांही उपयोगांत येतात. उदा० पूर्व
पाञ्चाल देश, उत्तर पाञ्चाल देश, तेल खाळें,
दूध खाळें, हा पांढरा, हा निळा, हा काळा

२—आवृत्तः कालो यस्य स आकालः. जो उत्पत्तीचा
काल त्याचीच पुनः आवृत्ति. समाप्तिकाल म्हणून
पुनरावृत्ति जेथें होते त्या वस्तला आकाल म्हणतात.
त्या आकाल शब्दाहून स्वार्थी हे प्रत्यय होतात

१—(सु. ११५) प्रातिपदिकाहून त्याच्या क्रियेशीं
तुल्य आहे क्रिया ज्याची या अर्थी वत् प्रत्यय होतो.
उदा०—ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवत् आचरति क्षत्रियः.
पित्रा तुल्यं पितृवत् प्रजां पालयति नृपः.

२—' तेन तुल्यम् ' असें म्हणून पुढें ' क्रिया चेत् '
असें म्हटलें आहे. तेव्हां येथें तेन या शब्दानें जो अर्थ
घेतला तो क्रिया पाहिले किंवा तुल्य या शब्दानें जो

अर्थ घेतला तो क्रिया पाहिले असे येथें दोन प्रकार
संभवतात. त्यापैकी पहिला प्रकार घेऊन हा आक्षेप
दाखविला आहे.

३—ब्राह्मणेन तुल्यम् ब्राह्मणवत्, पित्रा तुल्यं
पितृवत्. येथें ब्राह्मण तसेंच पिता हे शब्द क्रिया-
वाचक नाहींत.

४—चान्द्रायण वगैरे तपश्चर्या, वेदवेदांगांचें अध्य-
यन, आणि ब्राह्मण जातीच्या आर्शपारंपार्यासून उत्पत्ति.
ह्या तीन कारणांनीं ब्राह्मणत्व येतें. ज्या ठिकाणीं तप
आणि श्रुत हीं पहिलीं दोन कारणे नाहींत तो नुसता,
जातिब्राह्मण होय.

घृतं भुक्तम् । शुक्रः नीलः कृष्ण इति ।
एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये वृत्तोऽवय-
वेष्वपि वर्तते ॥

यदि तर्हि तृतीयासमर्थं विशेष्यते
प्रत्ययार्थोऽविशेषितो भवति । तत्र को
दोषः । तृतीयासमर्थोऽक्रियावाचिनो गुण-
तुल्येऽपि प्रत्ययः स्यात् । पुत्रेण तुल्यः
स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति ।
अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणं यत्तुल्यं
क्रिया चेत्सा भवतीति ॥ एवमपि तृती-

यासमर्थमविशेषितं भवति । तत्र को
दोषः । तृतीयासमर्थोऽक्रियावाचिनः
क्रियातुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति ॥

नैष दोषः । यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा
भवतीत्युच्यते तुलया च संमितं तुल्यं
यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्यया-
र्थोऽपि क्रिया वतस्तुल्यं भवति ॥ अथवा
पुनरस्तु यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा
भवतीत्येव । ननु चोक्तं प्रत्ययार्थोऽविशे-
षित इति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थ-

इत्यादि. त्याप्रमाणेच येथे ब्राह्मण बगैरे शब्द
समुदायवाचक जरी असेल तरी त्या समुदा-
याचा अवयव जो अध्ययन करणे बगैरे क्रिया-
रूपी धर्म त्या अर्थाने ब्राह्मण शब्द येथे उप-
योगात आला आहे असे समजावे.

आतां ' तेन तुल्यम् ' यापैकी ' तेन ' या
तृतीयान्त पदाने जो घेतला जातो तो क्रिया
पाहिजे असा संबंध केला तर तुल्य पदाने जो
घेतला जातो तो प्रत्ययार्थ क्रियाच पाहिजे असा
विशेष घेतां येत नाही.

मग तसा घेतला नाही तर दोष काय ?

दोष असा येईल की—क्रियावाचक अशा
तृतीयान्त शब्दाहून गुणाने तुल्य या अर्थीही
वति प्रत्यय होऊं लागेल. उदा० पुत्रेण तुल्यः
स्थूलः; पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः.

तर मग आता ' तेन तुल्यम् ' यातील
तुल्य या पदाने जो प्रत्ययार्थ घेतला आहे तो
क्रिया असला पाहिजे म्हणजे जें तुल्य ती क्रिया
असली म्हणजे वति प्रत्यय होतो.

असे केले तरी ' तेन ' या पदाने जो

घेतला असेल तो क्रियाच असला पाहिजे असे
होणार नाही, आणि वाटेल तो घेतां येईल.

मग तसा घेतला तर काय दोष ?

स्थूलांशी तुल्य असा हा पुत्र आहे, स्थूलां-
शी तुल्य असलेला हा गमन करणारा आहे,
येथे वति प्रत्यय होऊ लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण जें तुल्य ती
क्रिया असेल तर असे येथे म्हटले आहे.
आणि तुलेसारखे तें तुल्य होय. तेव्हां
तेन या तृतीयान्त पदाने घेतलेलें जें उपमान
तें क्रिया असेल, तसेंच तुल्यम् या पदाने घेत-
लेला प्रत्ययार्थ उपमेय तोही क्रिया असेल
तरच तें तुल्य असे बरोबर समजलें जातें.

अथवा तेन या पदाने जें उपमान घेतलें
आहे, तें क्रिया असेल तर वति प्रत्यय होतो
असाच अर्थ अमुं दे.

पण तसे घेतले तर तुल्य पदाने जें उपमेय
घेतलें आहे तें क्रियाच पाहिजे असे म्हणतां
येणार नाही ना ?

तसें झालें तर दोष तरी कोठें बरे येतो?

५—नरकापासून पितराचें रक्षण करणे हा पुत्र-
धर्म होय. त्या अर्थानेच येथे पुत्र शब्द उच्चारला आहे.
त्याचा सारस्वरुपा मात्र येथे स्थूलगुण, किंवा पिण्ड
वर्ण यांनीं घेतला आहे.

६—येथे तुल्य जो पदार्थ तदाचक जो पुत्र

हा शब्द तो क्रियावाची आहे. परंतु सारस्वरुपा मात्र
क्रियेनें नाहा.

७—तुला म्हणजे तागटो. ती जशी दोन्ही बाजू
अगदी बरोबर दाखविने त्याप्रमाणेच जें अगदी बरोबर
असेल तेंच तुल्य होय.

क्रियावाचिनो गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । नैष दोषः । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते तुलया च संमितं तुल्यं यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति ॥ किं पुनरत्र व्यायः । प्रत्ययार्थविशेषणमेव व्यायः । कुत एतत् ।

एवं चैव हि कृत्वाचार्येण सूत्रं पठितम् । वतिना सामानाधिकरण्यं कृतम् । अपि च वतेरव्ययेषु पाठो न कर्तव्यो भवति । क्रियायामयं भवद्विज्ञसंख्याभ्यां न योक्ष्यते ॥ तत्र तस्येव ॥ ५ । १ । ११६ ॥

किमर्थमेदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः [११५] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थान्तत्र प्रत्ययः

तेन या तृतीयान्त पदाने क्रियावाचक शब्द घेतला असतां त्याचें इतरांवरोवर गुणांनीं साम्य असलें तरी प्रत्यय होऊं लागेल. उदा० पुत्रेण तुल्यः स्थूलः, पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः.

हा दोष येत नाही. कारण व्याच्यार्थी तुल्य ती क्रिया असेल तर असें येथें म्हटलें आहे, आणि तुलेवारलें जें तें तुल्य होय. तेव्हां तेन या तृतीयान्त पदाने घेतलेलें जें उपमान तें क्रिया असेल, तसेंच तुल्यम् या पदाने घेतलेला जो प्रत्ययार्थ उपमेय तोही क्रिया असेल तरच तें तुल्य असें वरोवर समजलें जातें.

अशा रीतीनें दोन्ही पक्षी दोष येत नाही हें खरें, पण त्यांतल्या त्यांत वरा पक्ष कोणता ?

तुल्य पदाने जो प्रत्ययार्थ घेतला आहे तो क्रिया पाहिजे असा अर्थ करणेंच वरें.

असें कशावरून ?

८—कारण, क्रियेची प्रतीति असत्त्व रूपानें होते. असत्त्व म्हणजे लिंग व संख्या न लागणें. उदा०—पाक, पक्ति व पचन या शब्दांमध्ये कर्त्याचा जो व्यापार थातून दाखविला जातो तोच पुढील प्रत्ययानें दाखविला जातो. दोहोंमध्ये फरक असा की, धातूपासून त्या व्यापाराची असत्त्व रूपानें प्रतीति होते. म्हणजे त्या अर्थाला लिंग व संख्या लागत नाहींत. त्याकडे कारकांचा अन्वय होतो. याच अवस्थेंत त्या व्यापाराला क्रिया म्हणतात. आणि तोच व्यापार प्रत्ययानें जेव्हां दाखविला जातो तेव्हां त्याची सत्त्व रूपानें प्रतीति होणे. म्हणजे त्या अर्थाला लिंग व संख्या लागतात. सा-

अशावरून की, असा अर्थ मनांत धरूनच सूत्रकारांनीं हें असें सूत्र केलें आहे की ज्यामध्ये क्रियेचें वति या प्रत्ययाचा सामानाधिकरण्य केलें आहे, (क्रिया असें म्हणून तेन व्याच्यार्थी सामानाधिकरण्य दाखविलें नाहीं). शिवाय, वत्-प्रत्ययान्त हें अव्यय आहे असें समजण्याकरितां स्वर वगैरे अव्ययांमध्ये (१ । १ । ३७) जो वत् असा पाठ केला आहे तो करावयास नको. कारण, हा वति प्रत्यय ' तुल्य क्रिया ' या अर्थी होत असल्यामुळें तेथें लिंग व संख्या यांचा संबंध मुळींच होणार नाहीं.

(सू. ११६) हें सूत्र कशाकरितां केलें आहे ? तें करावयास नको. कारण या सूत्राची उदाहरणें ' तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ' या-पूर्व सूत्रानेंच सिद्ध होतील.

त्यानें सिद्ध होणार नाहींत. कारण, तृतीयान्ताहून त्यानें वति प्रत्यय सांगितला आहे.

कडे कारकांचा अन्वय नाहीं. या अवस्थेंत त्या व्यापाराला भाव म्हणतात. उदा० तण्डुलस्य पाकः. येथें तण्डुल या कर्माचा अन्वय धात्वर्थाकडे आहे; प्रत्ययार्थाकडे नाहीं. आणि पाकः या पुंलिङ्गाचा व एकवचनाचा अन्वय प्रत्ययार्थाकडे आहे, धात्वर्थाकडे नाहीं.

१—(म. ११६) सप्तम्यन्त प्रातिपदिकाहून ' त्याचे ठिकाणीं जसे त्याप्रमाणें ' या अर्थी आणि षष्ठ्यन्त प्रातिपदिकाहून ' त्याचें जसे त्याप्रमाणें ' या अर्थी वति प्रत्यय होतो. उदा०—मथुरायामिव मथुरावत् सुप्ते प्राकारः; देवदत्तश्च इव देवदत्तवत् यश्च दत्तश्च गावः.

यदान्येन कर्तव्या क्रियामन्य करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते । न च काचिद्विशब्देन योगे तृतीया विधीयते ॥ ननु च सप्तम्यपि न विधीयते एव तर्हि सिद्धे सति यद्विशब्देन योगे सप्तमीसमर्थाद्वा तस्मात् शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीशब्देन योगे सप्तमीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयो जनम । देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नाम एष प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

तदर्थम् ॥ ५ । १ । ११७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः [११५] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्र यदान्येन कर्तव्या क्रियामन्य करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यत इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्माहर्थाया क्रियायामर्हतिकर्तरि निश्चितवलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते । ब्राह्मणवद्भवान् वर्तते । एतद्वृत्त ब्राह्मणमर्हतीति ॥

म्हणजे एकानें कर्तव्य जी क्रिया त्यासारखीच दुसरा करतो असा अर्थ असेल तेथेंच त्यानें वति प्रत्यय होत असतो, आणि येथें इव या अर्थी वति प्रत्यय सांगितला आहे, व इव शब्दाचा योग असताना तृतीया कोणत्याही सूत्रानें सांगतली नाही

पण इव शब्दाचा योग असताना सप्तमी तरी कोठें बरें सांगितली आहे ?

तर मग अशा रीतीनें पूर्वे सूत्रानें सिद्ध होत असतानाही आचार्यांनीं जो येथें इव या अर्थी सप्तम्यन्ताहून वति प्रत्यय सांगितला आहे त्यावरून त असें मुच्यवित्नात कीं इव शब्दाचा योग असताना सप्तमी होते

या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

देवेष्विव नाम, ब्राह्मणेष्विव नाम हे

प्रयोग साधणें हा त्याचा उपयोग होय

(सू ११७) हें सूत्र कशाकरिता केलें आहे ? तें करावयास नको, कारण या सूत्राची उदाहरणें ' तेन तुल्य क्रिया चेद्वति ' या सूत्रानेंच सिद्ध होतील.

त्यानें सिद्ध हाणार नाहीत, कारण, एकानें कर्तव्य जी क्रिया त्यासारखीच दुसरा करतो असा अर्थ असेल तेथेंच त्यानें तृतीयान्ताहून वति प्रत्यय होत असतो आणि यथें तर द्वितीयान्ताहून त्याला योग्य अशी क्रिया या अर्थी खात्रीनें तें काम करण्याला लायक असा त्या क्रियेचा कर्ता असताना वति प्रत्यय सांगितला आहे उदा०— ब्राह्मणवत् भवान् वर्तते ब्राह्मणासारखा तू वागतोस म्हणजे तुझे हें वर्तन ब्राह्मणाला योग्य आहे.

७—यथे पञ्चान्ताहून आणि सप्तम्यन्ताहून वति प्रत्यय सांगितला आहे त्यापैकीं पष्ठो सामान्यतः सर्वथा अर्थी सांगितला असल्यामुळे तो इव या शब्दाचा योग असताना हाक शकल म्हणून पष्ठविषयीं यथे विचार केल्या नाहीं इव शब्दाच्या यगीं सप्तमाच विधान नाहीं पण कशे तरी अधिकृताची क्वम्भा करून सप्तमाची कल्पना करावयाची म्हटल्यास तुनी येची कल्पना करून पूर्वे सूत्र ने वति प्रत्यय करता येईल असा अभिप्राय आहे

३—देवामभ्य जस नाव असत तसें हें नाव आहे

असा अर्थ आहे

१—(सू. ११७) द्वितीयान्त प्रातिपदिकाहून ' त्याला याग्य हाणारो क्रिया या अर्थी वति प्रत्यय हातो उदा०—राजवत् प्रजापालनम् प्रजापालन ही क्रिया राजाला योग्य आहे असा अर्थ आहे सशातील अर्ह शब्दामध्ये अर्हतीत्यहून असा अर्ह धातूहून कर्ता या अर्थी अच् (३।१।३४) प्रत्यय कला आहे तो कर्ता यथे प्रजापालन वगैरे क्रियारूपीच ध्यावयाचा आहे

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे

॥ ५ । १ । ११८ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थं नोपसर्गाच्छन्दसि
धातावित्येवोच्येत । धातुर्वै शब्दः । शब्दे
कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः
पुनर्धात्वर्थः । क्रिया ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-
मुत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । धातुकृ-
तोऽर्थो धात्वर्थ इति । कः पुनर्धातुकृतो-
ऽर्थः । साधनम् । किं प्रयोजनम् ।

साधनेऽयं भवति द्विसंख्याभ्यां योक्ष्यते ।
उद्गतानि उद्गतः । निगतानि निवत इति ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानम्

॥ १ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
स्त्रीवत् पुंवदिता । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । इमौ नञ्स्त्वौ प्राग्भवनादित्यु-
च्येते तौ विशेषाविहितौ सामान्यविहितौ
वति वाधेयाताम् ॥ नैप दोषः । आचार्य-

(सू. ११८) येथे अर्थ-ग्रहण कशाकरितां
केलें आहे? तें करूं नये. उपसर्गाच्छन्दसि
धातौ एवढेंच सूत्र करावें. धातु म्हणजे एक
प्रकारचा शब्द होय, आणि जें कार्य शब्दाला
संभवत नाही तें कार्य त्याच्या अर्थाला केलें
जातें. तेव्हां धातौ म्हणण्यानें धात्वर्थ घेतां
येईल.

धातूचा अर्थ तो कोणता ?

क्रिया हा धातूचा अर्थ होय.

तर मग ह्या सूत्रांतील अर्थग्रहणाचा उप-
योग असा की, उत्तरपदाचा लोप होऊन
सिद्ध झालेला जो धात्वर्थ हा शब्द तो येथें
उच्चारला आहे असें समजलें पाहिजे. म्हणजे
धातुकृत जो धात्वर्थ असा येथें अर्थ आहे.

धातूनें केलेला अर्थ तो कोणता ?

क्रियेची जी साधनें तो धातूनें केलेला
अर्थ होय.धात्वर्थ याचा इतका अर्थ जो केला
त्याचा उपयोग काय ?

क्रियेचें साधन, या अर्थी उपसर्गाच्या पुढें
हा वति प्रत्यय केला म्हणजे अर्थातच त्या वति
प्रत्ययान्ताला लिंग व संख्या यांचा संबंध

होईल; आणि 'उद्गतानि' या अर्थी उद्गतः
असा, तसाच 'निगतानि' या अर्थी निवतः
असा वतिप्रत्ययान्त शब्दाला विभक्ति
लागून प्रयोग सिद्ध होईल.

(वा. १) स्त्री आणि पुंस् या शब्दांहून
वति प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान करावें.
उदा०-स्त्रीवत्; पुंवत्.

पण असें काय कारण आहे की, ज्यामुळे
'तेन तुल्यम्' व 'तत्र तस्येव' या सूत्रांनीच
स्त्री व पुंस् या शब्दांहून वति प्रत्यय होणार
नाहीं ?

त्याचें कारण असें की स्त्री व पुंस् या
शब्दांहून हे नञ् व स्तञ् प्रत्यय भवन या
अर्थाच्या (५।१।१) पूर्वीच्या सर्व अर्थी
सांगितले आहेत. (४।१।८७) ते विशेषतः
त्या शब्दांहून सांगितले असल्यामुळे सामान्यतः
सांगितलेल्या या वति प्रत्ययाचा ते वाध
करतील.

हा दोष येत नाही. कारण पुंस् शब्दांहून
वति प्रत्यय करून साधलेला पुंवत् हा शब्द
स्त्रियाः पुंवत् (६।३।३४) या सूत्रामध्यें
सूत्रकारांनी ज्या अर्थी उच्चारला आहे त्या-

१-(सू. ११८) वेदांमध्ये उपसर्गाहून 'त्या
उपसर्गाच्या अर्थानें युक्त असलेल्या क्रियेचें साधन'
या अर्थी वति प्रत्यय होतो. उदा०-उद्गतः येथें उत्
या उपसर्गाचाच उद्गत असा अर्थ घेऊन स्त्री व

प्रत्यय होतो असेही काहीं लोकांचें म्हणणें आहे. दोन्ही
मतां येथें उद्गत हें अव्यय नव्हे. म्हणून पुढें विभक्ति
प्रत्ययाचा छूट झाला नाही.

प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्ज्ञानौ भवत
इति यदयं स्त्रियः पुंवदिति निर्देश करोति।
एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति। योगापेक्षं
ज्ञापकम् ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥५॥१॥११९॥
स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानम्
॥ १ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्।
स्त्रीभावः स्त्रीत्वम् स्त्रीता। पुंभावः पुंस्त्वम्
पुंस्तेति। किं पुनः कारणं न सिध्यति।
इमौ नञ्ज्ञानौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ
विशेषविहितौ सामान्याविहितौ त्वतलौ

वस्त्वन्च ते असे सुचवितात की वति प्रत्ययाच्या
अर्थी नञ् व स्नञ् हे प्रत्यय होत नाहीत.

तरी पण स्त्रीत्व हा शब्द साधणार नाही
असा दोष राहूतोच.

तसे नाही. पुनः या निर्देशावरून 'स्त्री-
पुंसाभ्याम्' हे सूत्रच वति प्रत्ययाच्या अर्थी
प्रवृत्त होत नाही असे ज्ञापक घेता येईल.

(सू. ११९ वा. १) स्त्री आणि पुंस् या
शब्दाहून 'त्याचा भाव' या अर्थी त्व आणि
तल् हे प्रत्यय होतात असे उपसंख्यान करावे.
उदा०—स्त्रियाः भावः स्त्रीत्वम्; स्त्रीता. पुंसः
भावः पुंस्त्वम्, पुंस्ता.

पण असे काय कारण की, स्त्री व पुंस् या
शब्दाहून त्व व तल् हे प्रत्यय 'तस्य भावः'
या प्रकृत सूत्रानेच होणार नाहीत ?

त्याचे कारण असे की, स्त्री व पुंस् या
शब्दाहून हे नञ् व स्नञ् प्रत्यय भवन या
अर्थाच्या पूर्वीच्या सर्व अर्थी सांगितले आहेत.
ते विशेषतः त्या शब्दाहून सांगितले असल्या-
मुळे सामान्यतः सांगितलेल्या या त्व व तल्
प्रत्ययाचा बाध करतील.

२—कारण सूत्रकाराना उच्चरेल्या पुनः या
शब्दावरून पुंस् शब्दापुरतीच कल्पना होईल.

१—(सू. ११९) प्रातिपदिकाहून 'त्याचा भाव'
या अर्थी त्व आणि तल् असे प्रत्यय होतात, उदा०—

वाधेयाताम् ॥

वावचनं च ॥ २ ॥

वावचनं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्।
नञ्ज्ञानावपि यथा स्याताम्। स्त्रीभावः
स्त्रेणम्। पुंभावः पुंस्त्रेमिति ॥

अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत्तद्यथा।
इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति।
एवमाभ्यामपि भविष्यति ॥ नैवेश्वर
आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्तीम-
निच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति।
किं तर्हि। आ च त्वात् [५. १.१२०]

(वा. २) शिवाय हे स्त्री व पुंस् शब्दा-
हून सांगितलेले त्व व तल् प्रत्यय विकल्पाने
होतात असे सांगवे.

या विकल्पाचा काय उपयोग ?

स्त्रियाः भावः स्त्रेणम्, पुंसः भावः पुंस्त्रेणम्
असे एकदा नञ् व स्नञ् हे प्रत्ययही झाले
पाहिजेत.

(वा. ३) अथवा त्व आणि तल् या
प्रत्ययांचे उपसंख्यान करावयास नको. कारण
या त्व व तल् प्रत्ययाचे अपवाद जे इमनिच्
(५.१.१२२) वगैरे प्रत्यय ते ज्या शब्दा-
हून सांगितले आहेत त्या शब्दाहूनही त्व आणि
तल् प्रत्यय होतात असा त्याचा समावेश जर
तेथे होतो तर नञ् व स्नञ् या अपवाद प्रत्यया-
बरोबरही समावेश होईलच.

आता इमनिच् वगैरे अपवाद प्रत्याबरोबर
त्व आणि तल् या प्रत्ययाचा समावेश होतो
असा काही ईश्वराचा हुकूम नाही व धर्मसूत्र-
कारांनीही तसे सांगितले नाही. तर त्या-
करिता सूत्रकारांनी 'आ च त्वात्' असे
सूत्रच केले आहे, तेव्हा त्या यत्नामुळे इमनिच्

शुद्धित. भावः शुद्धितत्त्वम्; शुद्धितत्ता. त्वप्रत्ययान्त
शब्द नपुंसकलिङ्गा चालतो. आणि तल् प्रत्ययान्त शब्द
स्त्रीलिङ्गा चालतो. तेव्हा तल् प्रत्ययान्ताहून पुढे टाग
प्रत्यय होतो.

इत्येतस्माद्यन्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति न चैतावन्नाभ्यन्तरौ । एतावप्यन्नाभ्यन्तरौ । कथम् । अपवादस-
देशा अपवादा भवन्तीति ॥ एतच्चैव न जानीमोऽपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति । अपि च कुत एतदेतावप्यन्नाभ्यन्तराविति न पुनः पूर्वो वा स्यातां परौ वा ॥ एवं तर्हि वक्ष्यत्या च त्वादित्यत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्स्वरभ्यामपि समावेशो भव-
तीति ॥

तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः

॥ ४ ॥

तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । अभिप्रायो देव-
दत्तस्य मोदकेषु भोजने । ये नो भावास्ते नो भावाः पुत्राः पुत्रैश्चेष्टन्त इति ॥

सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यं न चाभिप्रायादीनां भावाद द्रव्ये देवदत्तशब्दो वर्तते ॥

किं पुनर्द्रव्यं के पुनर्गुणाः । शब्दस्पर्श-

वगैरे अपवादांशरोवर या त्व आणि तल् प्रत्य-
यांचा समावेश होतो तो योग्यच आहे. पण तेथे जी त्व प्रत्ययाची (५।१।१३६) मर्यादा निर्दिष्ट केली आहे त्या मर्यादेत नञ् व स्तञ् हे प्रत्यय नाहीत.

नञ् व स्तञ् हे प्रत्ययही त्या मर्यादेत आहेत.

ते हो कसे ?

हे येथे त्व आणि तल् प्रत्यय सांगून पुढे जे इमनिच् (५।१।१२२) प्रत्ययापासून त्व (५।१।१३६) प्रत्ययापर्यंत या त्व आणि तल् प्रत्ययांच्या अपवाद प्रत्ययांचे प्रकरण वातले आहे तेथेच इतर नञ् व स्तञ् हे अपवादही आहेत, असे समजतां येईल.

त्या अपवाद-प्रकरणांत ते कसे समजतां येतील हेंच आम्हांला कळत नाही. शिवाय त्या नञ् व स्तञ् प्रत्ययांची येथे कल्पना केली तरी इमनिच् प्रत्ययाच्या पूर्वी किंवा त्व प्रत्य-
याच्या पुढे अशी कल्पना कां होणार नाही ? मध्येंच त्यांची कल्पना नियमानें कशी होईल ?

तर मग आतां 'आ च त्वात्' या पुढील सूत्रामध्ये जो 'च' हा शब्द उच्चारला आहे

त्याचा उपयोग 'नञ्' व 'स्तञ्' या अपवाद प्रत्ययांरोवर त्व व तल् या प्रत्ययांचा समा-
वेश होतो असे सांगावयाचा आहे; व त्यानेच हें साधवें.

(वा. ४) 'तस्य भावः' या अर्थी सांगितलेले हे प्रत्यय 'अभिप्राय' या अर्थी होऊं लागतील असा दोष येतो. भोजनामध्ये देव-
दत्ताचा भाव म्ह. अभिप्राय मोदकाविषयी आहे तेव्हां अभिप्राय या अर्थी तेथे त्व प्रत्यय होऊं लागेल. 'ये नो भावाः ते नो भावाः पुत्राः पुत्रैश्चेष्टन्ते' असा लोकांमध्ये अभिप्राय या अर्थी भाव शब्दाचा प्रयोग दिसतो.

(वा. ५) हें सिद्ध होत आहे.

ते कसे ?

असें कीं कोणत्याही द्रव्याला त्यांतील ज्या गुणामुळे जो शब्द लागतो त्या शब्दाहून तो त्याचा गुण या अर्थी हे प्रत्यय होतात. आणि अभिप्रायामुळे कांहीं देवदत्त वगैरे शब्द त्या त्या व्यक्तीला लागणारे नव्हेत.

पण द्रव्य म्हणजे काय व त्यांतील गुण ते कोणते ?

शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गन्ध हे या वाक्याचा अर्थ आहे.

२—जो आमचा अभिप्राय आहे तो अभिप्राय कायमच आहे, मुलें हीं मुलांरोवर स्वेच्छाप्रच, असा

रूपरसगन्धा गुणास्ततोऽन्यद् द्रव्यम् ॥ किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यत्वागुणम्यायं भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन् व्यापयत्यन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति ॥ अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं न ह्यन्यदुपलभ्यते । पशोः सत्वपि विशसितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नान्यच्छब्दादिभ्य उपलभ्यते ॥ अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं तत्त्वनुमानगम्यम् । तद्यथा । ओषधिचनस्पतीना वृद्धिद्वासौ ।

ज्योतिषा गतिरिति । को ऽसावनुमानः इह समाने वर्मणि परिणाहे चान्यनुलाभं भवति लोहस्यान्यत्कार्पासाना यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । तथा कश्चित् स्पृशन्नेव च्छिनत्ति कश्चिल्लम्बमानोऽपि न च्छिनत्ति यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । तथा कश्चिदेकेनैव प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद् द्वाभ्यामपि न करोति यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् ॥ अथवा यस्य गुणान्तरेष्वपि

गुण होत. आणि त्याशिवाय निराळें जें काय असतें तें द्रव्य होय.

पण काय हो, शब्द वगैरे गुणापेक्षा द्रव्य म्हणून काहीं वस्तु निराळी आहे किंवा नाही?

गुणाच्या अस्तित्वामुळे द्रव्याला तो तो शब्द लागतो यावरूनच गुणापेक्षा द्रव्य म्हणून काहीं निराळें आहे हें सिद्ध होतें.

तसें जरी आहे तरी पण शब्द स्पर्श वगैरे गुणापेक्षा द्रव्य निराळें नाही. कारण, त्या गुणापेक्षा निराळें असें काहींच उपलब्ध होत नाही. असें पहा कीं एखादा पशु मारल्यानंतर त्याचे शेकडों अवयव निरनिराळे करून निरनिराळ्या शेकडों पानावर ठेविले तरी तेथें शब्द स्पर्श रूप वगैरेपेक्षा निराळें काहींच दिसत नाही.

तरी पण शब्द वगैरे गुणापेक्षा निराळे द्रव्य आहे आणि तें अनुमान प्रमाणानें सिद्ध होतें. उदा०—ओषधि वनस्पति इत्यादिकांच्या स्वरूपात बदल झालेला पाहून त्यावरून वृद्धि व ऋण यांचें अनुमान होतें. तसेंच सूर्य चंद्र वगैरे पूर्वेकडे उगवल्यानंतर पश्चिमेकडे गेलेले पाहून त्यावरून त्यांच्या गतीचें अनुमान

होतें. तसेंच येथें समजावें.

येथें अनुमान प्रमाण लागू पडण्यासारखा हेतु कोणता ?

असें पहा कीं लोखंड आणि कापूस हे दोन पदार्थ उचीनें व विस्तारानें सारख्या आकाराचे असे घेऊन तागडीत दोन बाजूला दोन ठेविले असता एकीकडचे तागडीचे टोक किती तरी वर जातें आणि दुसरीकडचे किती तरी खाली जातें. हा फरक ज्यामुळे होतो त्यावरून द्रव्याचें अनुमान करावें. तसेंच, तत्वार वगैरे एखादा पदार्थ दुसऱ्या वस्तूला स्पर्श करितच तिचे तुकडे करून टाकतो; आणि दोरी वगैरे पदार्थ दुसऱ्या वस्तूला घट्ट धरून लोंबकळला तरी त्या वस्तूला कापू शकत नाही. हा फरक ज्यामुळे होतो त्यावरूनच द्रव्याचें अनुमान होतें. तसेंच कुऱ्हाड वगैरे एखादा पदार्थ एका घावाबरोबर दुसऱ्या वस्तूचे दोन तुकडे करतो, आणि पहार वगैरे पदार्थ दोन घावांनींही तुकडे करू शकत नाहीत. हा फरक ज्यामुळे होतो त्यावरूनच द्रव्याचें अनुमान होतें. अथवा, ज्या कांहीं पदार्थांमध्ये निरनिराळे गुण उत्पन्न होत असूनही तत्वाचा विघात होत नाही तो पदार्थच द्रव्य होय.

१—घट, पट वगैरे पदार्थ दिसतात असें जें आपणाला वाटतें तेथें त्याचें रूप दिसतें. तसेंच रस वगैरे गुणही उपलब्ध होतात, पण कोणत्याही इन्द्रियानें त्या गुणापेक्षा निराळ्या द्रव्याची उपलब्धि होत नाही

४—गुरुत्व या गुणामुळे हा फरक होतो. आणि

गुण तर द्रव्यावाचून अन्यत्र कोठेंही नसतात. तेव्हां गुरुत्वावरून त्याच्या आश्रय—द्रव्याचें अनुमान होतें.

५—तेव्हा त्या विशेष प्रकारच्या छेदन क्रियेवरून त्या छेदन क्रियेचा आश्रय अशा द्रव्याचें अनुमान होतें.

प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद् द्रव्यम् । किं पुनस्तत्त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । तद्यथा । आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्त्यामलकं वदरमित्येव भवति ॥ अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् । गुणसंभ्रावो द्रव्यमिति ॥

यदि तर्हि पष्ठीसमर्थाद् गुणे प्रत्यया उत्पद्यन्ते किमियता सूत्रेण । एतावद्वक्तव्यं पष्ठीसमर्थाद्गुण इति ॥ पष्ठीसमर्थाद्गुण इतीत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुः अत्रापि प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । गुणशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव समेष्ववयवेषु

वर्तते । तद्यथा । द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुरिति । अस्ति द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । गुणवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्गात्रः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । यो यत्राप्रधानं भवति स आह गुणभूता वयमत्रेति । अस्त्याचारे वर्तते । तद्यथा । गुणवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते यः सम्यगाचारं करोति । अस्ति संस्कारे वर्तते । तद्यथा । संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते ॥ अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः समेष्ववयवेषु वर्तते । तद्यथा । द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्यय-

पण तत्त्व म्हणजे काय वरें ?

त्याचा भाव हेंच तत्त्व होय. म्हणजे गुण फिरले तरी जें कायम राहतें तें तत्त्व होय. उदा०—आंवळा वोर वगैरे फळांना तांबडा रंग पिवळा रंग वगैरे निरनिराळे गुण दिसूं लागले तरी आंवळा तो आंवळाच, व वोर तें वोरच; त्यांत कांहीं फरक होत नाही. शिवाय 'द्रव्य' या अन्वर्थ नांवावरूनही गुणापेक्षां द्रव्य निराळें सिद्ध होतें. गुणांचा जो संभ्राव म्हणजे आश्रय तें द्रव्य होय.

तर मग अभिप्राय या अर्थी प्रत्यय न होतां 'त्याचा गुण' म्हणजे धर्म या अर्थी प्रत्यय होणार तर त्याकरितां 'यस्य गुणस्य०' (वा. ५) एवढें मोठें सूत्र करावयास नको, तर षष्ठ्यन्ताहून त्याचे गुण या अर्थी प्रत्यय होतात असें सांगणारे 'पष्ठीसमर्थाद् गुणे' एवढेंच सूत्र करावें.

पण 'पष्ठीसमर्थाद् गुणे' असें म्हटलें तर द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुः येथेही गुण या

अर्थी प्रत्यय होऊं लागतील. कारण गुण ह्या शब्दाचे अर्थ पुष्कळ आहेत. सारखे अवयव हा गुण शब्दाचा अर्थ आहे. उदा०—द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुः. द्रव्य वगैरे पदार्थ हाही गुण शब्दाचा अर्थ आहे. उदा०—ज्या देशामध्ये गाई धान्य वगैरे पदार्थ पुष्कळ आहेत त्या देशाला 'हा गुणवान् देश आहे' असें म्हटलें जातें. तसेंच अप्रधान हाही गुण शब्दाचा अर्थ आहे. उदा०—जो ज्या ठिकाणी मुख्य नसतो तो तेथें असें म्हणत असतो कीं आम्ही येथें गुणभूत आहोंत. तसेंच, आचार हाही गुणशब्दाचा अर्थ आहे. उदा०—आचारसंपन्न ब्राह्मणाला गुणवान् आहे असें म्हणतात. त्याप्रमाणें संस्कार हाही गुणशब्दाचा अर्थ आहे. उदा०—ज्या अन्नाला चांगला संस्कार झाला आहे त्या अन्नाला 'हें अन्न गुणवत् आहे' असें म्हणतात. अथवा या सर्व ठिकाणी गुण शब्दाचा अर्थ सारखे अवयव हा एकच आहे. उदा०—संहिता ग्रन्थाचेच भिन्न भिन्न पदे हे जे अव-

याचे तात्पर्य आहे.

८—रज्जु शब्दाहून 'तिचे अवयव' या अर्थी प्रत्यय होऊं लागेल असें याचें तात्पर्य आहे. याचे पुढें 'नैप दोषः' असा कांही प्रतीमध्ये पाठ आहे; पण तो बरोबर नाही. (उच्यते).

६—द्रव्यते आश्रीयते इति द्रव्यम्. गुण, क्रिया वगैरेनीं आपल्याला थारा म्हणून जें स्वीकारलें जातें तें द्रव्य होय. द्रु धातूहून यत् प्रत्यय (३।१।९७) झाला आहे. 'द्रव्यं गुणाश्रये' (अमरकोश नानार्थ १५४) असा अमरकोश आहे.

७—'तस्य गुणे त्वतलौ' एवढेंच सूत्र करावें असें

नमित्युच्यते । चर्चागुणान्क्रमगुणाश्चापेक्ष्य
भवति न संहितागुणाश्चर्चागुणाश्च ॥
यद्येवं गुणवदन्नमिति गुणशब्दो नोपपद्यते
न ह्यन्नस्य संपादयो गुणा समा भवन्ति ।
नावश्यं वर्ष्मन्तः परिमाणत एव वा
सान्ध्य भवति । किं तर्हि । श्रुक्तितो ऽपि ।

आतश्च युक्तितो यो हि सुद्रप्रस्थे छवण-
प्रस्थं प्रक्षिपेन्नादो युक्त स्यात् । यदि ताव-
ददेरन्न नादोऽस्तव्य स्यात् । अथानितेरन्नं
नादो जग्ध्वा प्राण्यात् ॥

शुक्लादिषु तर्हि वर्त्यभावाद्बृत्तिर्न प्राप्नोति ।
शुक्लत्वम् शुक्लतेति ॥ किं पुनः कारणं

यव त्या रूपान् अध्ययन केलें हणजे द्विगुण
अध्ययन केलें असें म्हणतात, तसेंच क्रम या
अवयव रूपान् अध्ययन केलें हणजे त्रिगुण
अध्ययन केलें असें हणतात, परंतु संहिता
आणि दुसऱ्या संहितेची पदे अशा असम अव-
यवांचे अध्ययन असेल तेथे द्विगुण असें हणत
नाहींत. तेव्हा सारखे अवयव हा गुण शब्दाचा
अर्थ सिद्ध होतो

पण ' सारखे अवयव ' या अर्थानेंच सर्वत्र
गुण शब्द लागतो असें म्हणणें असेल तर ' गुण-
वत् अन्नम् ' येथील गुण शब्द चुळत नाही.
कारण, वरण भात भाजी भाकरी वगैरे जे
अन्नाचे अवयव ते सर्व सारखे नसतात

पण सारखेपणा हा काही उची विस्तार
आकार यासारख्या प्रमाणानेंच असला पाहिजे
असा काही नियम नाही तर योग्यतेनेंही सारखे
पणा घेतला जातो. शिवाय, योग्यतेनें सारखेपणा

येण्याचे कारण असें कीं शेरभर मुगाच्या उस
ळीत शेरभर भीठ घातलें तर तें योग्य अन्न
होत नाही. आणि अन्न हा शब्द मक्षण करणें या
अर्थाच्या अद् धातूपासून साधला आहे
हणून जें मक्षण केलें जातें तें अन्न असा अर्थ
असेल तर तथा त्या उसळीला अन्न हणता
येणार नाही. कारण, तशी उसळ कोणीही
खाणार नाही. आता जगणें या अर्थाच्या अन्
धातूपासून अन्नशब्द साधला आहे असें म्हणत
धरलें तर तशी ती उसळ खाल्ल्यानं कोणी
जगतो असेंही नाही. (एकदरीत द्विगुणा
रज्जु या अर्थी त्व प्रत्यय न होण्याकरितां
' यस्य गुणस्य भावात् ' (वा. ५) असें मोठें
सूत्र केलें पाहिजे असें सिद्ध झालें.)

तरी पूर्ण शुक्लत्वम् शुक्लता इत्यादि उदाह-
रणान्भर शुक्ल वगैरे शब्दाहून त्व वगैरे प्रत्यय
होणार नाहीत कारण ज्याची वृत्ति करावयाची

९-ज्या ग्रथाचें एकदा अध्ययन केलें त्याचेंच पुन
अध्ययन केलें म्हणजे तें द्विगुण होतें किंवा पुन अध्य-
यन केलें तें थोड्या फरकान पण त्याच ग्रथाचें केलें
असेल तर तेथेही द्विगुण म्हटलें जातें

१०-हा प्रदेश गुणवान् आहे, येथेही गाई
धान्ये वगैरे पदार्थांचे योग्यतेनें साम्य आहेच तसेंच,
आम्ही येथे गुणमत आहोंत असें जे अमुरय लोक
म्हणतात तेथेही त्यांच्या हातात काही सत्ता नमल्या
मुळे घर दार वगैरे नचेतन पदार्थांसारखेच न म्ही
आहोंत असें त्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे हा ब्रह्मण
गुणवान् आहे येथेही आचार हा ब्रह्मणत्वासारखा म्ह
योग्य असा असल्यामुळे त्याला गुण म्हटलें आहे

११-तेव्हा अन्न या न त्यानें उपयोग होण्याला
त्यातील जो पदार्थ जिनका पाहिजे तितका तो असला
म्हणजे त्याला सारखा असें म्हणता येतें तेथे प्रमाणानें

सारखेपणा नसला तरी हरकत नाही

१२-अभिनाय या अर्था हे प्रत्यय होऊ लागतील
असा सूत्र सूत्रावर दोष येतो, म्हणून ' यस्य गुणस्य
भावात् ' इत्यादि मोठे सूत्र करावें असे (वा ५)
सांगितलें आहे ' तस्य गुणे त्वतलौ ' असें लहान
सूत्र करावें तर द्विगुणा रज्जु असें असेल तेथे रज्जु
शब्दाहून हे प्रत्यय होतील असा दोष येतो तात्पर्य,
' यस्य गुणस्य भावात् द्वये शब्दनिवेशस्तदभिधाने
त्वतलौ ' असें मोठें सूत्र केलें पाहिजे असें सिद्ध झालें
पण तसें केलें तरी दोष येतो कारण द्रव्यवाचक
शब्दाहून प्रत्यय स गिनल्यामुळे द्रव्यवाचक शब्दाची
वृत्ति होते असें समजतें, आणि शुक्ल वगैरे शब्द तर
गुणवाचक आहेत, द्रव्यवाचक नव्हेत असा अभि-
प्राय आहे

शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते न पुनर्वृक्षादयोऽपि ।
वृक्षत्वम् वृक्षतेति । अस्त्यत्र विशेषः ।
उभयवचना ह्येते द्रव्यं चार्हुणं च यतो
द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति ॥ इमेऽपि
तर्ह्युभयवचनाः । कथम् । आरभ्यते मनु-
व्लोपो गुणवचनेभ्यो मनुपो लुभभवतीति ।
यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति ॥
डित्थादिषु तर्हि वर्त्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति ।

डित्थत्वम् डित्थता डाम्भिदृत्वामिति ।
अत्रापि कश्चित्प्राथम्यकल्पको डित्थो
डाम्भिदृश्च तेन कृतां क्रियां गुणं वा यः
कश्चित्करोति स उच्यते डित्थत्वं त एतद्वा-
म्भिदृत्वं त एतत् । एवं डित्थाः कुर्वन्ति एवं
डाम्भिदृः कुर्वन्ति ॥ यस्तर्हि प्राथम्यक-
ल्पिको डित्थो डाम्भिदृश्च तस्य वर्त्यभा-
वाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैप दोषः । यथैव

तोच तेथें नसल्यामुळें वृत्ति होणार नाही.

पण हा दोष शुक्ल वगैरेंसंबंधानें येथें काय
म्हणून दाखवितां ? वृक्षत्व व वृक्षता येथें कां
दोष दाखवीत नाही.

तेथें दोष दाखविला नाही याचें विशेष
कारण आहे. तें असें कीं—अनेक धर्मीनीं
युक्त धर्मी अशा अर्थाचे वृक्ष वगैरे शब्द
असल्यामुळें ते उभयवाचक आहेत म्हणजे
द्रव्यवाचकही आहेत आणि गुणवाचकही
आहेत. तेव्हां वृक्ष वगैरे शब्द द्रव्यवाचक
घेऊन त्यांची वृत्ति होईल.

तर मग शुक्ल वगैरे शब्दही उभयवाचक
आहेत असें म्हणतां येतें.

तें कसें ?

असें कीं गुणवचनेभ्यो मनुपो लुक् (५।
२।९४ वा. ३) या वचनानें शुक्ल वगैरे
शब्दांहून 'तो गुण आहे ज्याचा अर्थ द्रव्य'
या अर्थी केलेल्या मनुप् प्रत्ययाचा लुक् सांगि-
तला आहे. तेव्हां तो लुक् केल्यानंतर शुक्ल
वगैरे शब्द द्रव्यवाचक होतात. तेव्हां त्यांहून
त्व प्रत्यय होऊन वृत्ति होईल.

तर मग डित्थ वगैरे संज्ञा^३-शब्दांमध्ये
ज्याची वृत्ति करावयाची तो नसल्यामुळें वृत्ति
होणार नाही. उदा०—डित्थत्वम्; डित्थता.
डाम्भिदृत्वम् डाम्भिदृता.

तेथें देखील ह्या डित्थ व डाम्भिदृ यांच्या
पूर्वीं दुसरा कोणी तरी डित्थ व डाम्भिदृ असतो.
त्याच्यासारखाच हा आहे असें पाहून ह्याला
त्या संज्ञा केल्या जातोंत. त्या पूर्वींच्या डित्थानें
जी कांहीं क्रिया केली असेल किंवा त्यापूर्वींच्या
डित्थाच्या अंगीं जो कांहीं गुण असेल तो क्रिया
करणारा किंवा त्या गुणाचा जो दृष्टीस पडेल
त्याला लोक असें म्हणतात कीं हें तुझें डित्थत्व
(डित्थपणा) आहे, हें तुझें डाम्भिदृत्व आहे;
डित्थ व डाम्भिदृ असेंच करतात.

तर मग आतां अगदीं पूर्वींचा जो डित्थ
किंवा डाम्भिदृ असेल तेथें ऐवोची वृत्ति करा-
वयाची तसा तो शब्द नसल्यामुळें वृत्ति होणार
नाहीं.

हा दोष येत नाही. कारण तेथेंही प्रथमतः
तें नांव ठेवणाऱ्यानें त्याची जी क्रिया पाहून
किंवा त्याचा जो गुण पाहून तें नांव ठेविलें तेथें

१३—द्रव्यांतील पदार्था गुणामुळे द्रव्याला लग-
णारा शब्द असेल तर त्याची वृत्ति होणार नव्हते
त्यांहून हे प्रत्यय होणार. कारण 'यस्य गुणस्य भवत्वं'
(पा. ५) यानें तसेंच सांगितलें आहे. यानि डित्थ व
डाम्भिदृ ही तर कांहीं तरी नांव ठेविली आहेत.

१४—तेव्हा त्या निता किंवा गुण या पदार्थांमुळे

डित्थ वगैरे संज्ञा-शब्द हे त्या द्रव्याला (मनुपाचा)
लगणारा. तेव्हां 'यस्य गुणस्य भवत्वं' (पा. ५) यानें
सांगितलें आहे.

१५—जो गुणवचक शब्द गुणवचनानें होतो
गुण वगैरे शब्दाचा घटनेचा तसा घटनेचा.

काथचित्कः प्रयोग एवं वृत्तिरपि भविष्यति ॥
यदा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति
स तेषां भावस्तदभिधाने ॥ ६ ॥

किमेभिस्त्रिभिर्भावमहणैः क्रियते । एकेन
शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः । यद्वा
सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषा-
मर्थ इति । तदभिधाने वा त्वतलौ भवत
इति वक्तव्यम् ॥ नैवमन्यत्र भवति न हि
तेन रक्तं रागात् [४. २. १] इत्यत्र
शब्देन रक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते । शब्दे

ऽसंभवादर्थेन रक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति ॥
तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते ॥
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्य भाव
इत्यभिप्रायादिष्यतिप्रसङ्ग इति ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

क्रिमुक्तम् अनभिधानादिति । अनभिधा-
नादभिप्रायादिपूतत्तिर्न भविष्यति ॥

त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रति-
पिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्धयर्थम् ॥ ८ ॥
त्वतलभ्यां नञ्समासो भवति पूर्वविप्र-

त्यानें त्या क्रियेचा किंवा गुणाचा जो त्या
नावाशी काही तरी विशिष्ट सबध कल्पून ते
नाव ठेविलें असेल तोच विशिष्ट सबध घेऊन
वृत्तीही होईल.

(वा. ६) अथवा ' सर्वे भावाः स्वेन
भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने ' असे
सूत्र करावें.

ह्या सूत्रामध्ये भाव शब्द तीन वेळा घादून
काय बरें केलें आहे ?

सर्वे भावाः ह्या प्रथम भाव शब्दाने ज्यादून
प्रत्यय करावयाचा त्या शब्दाचाच निर्देश केला
आहे. आणि पुढील दोन भाव शब्दांनीं
त्याच्या अर्थाचा निर्देश केलेला आहे. अथवा
भाव शब्द कादून ' सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन
भवन्ति स तेषामर्थः ' असे म्हणून त्याच
' अर्थां त्व व तत् प्रत्यय होतात असे सागावें.

इतर ठिकाणीं सांगितलेले प्रत्यय असे होत
नाहींत. असे पहा कीं तेन रक्तं रागात् (४-
२-१) येथे शब्दाने रगविलेले या अर्थां
प्रत्यय होत नाहीत. रगविणें हें काम लाक्षा
वगैरे शब्दाने होत नाही असा असंभय अस-

ल्यामुळे त्या लाक्षा वगैरे शब्दाच्या अर्थाने
रगविलेले या अर्थां प्रत्यय होतील.

तर मग आता ' यस्य गुणस्य ' (वा. ५)
किंवा ' सर्वे भावाः ' (वा. ६) या दोहों-
पैकी काही तरी म्हटने पाहिजे असें दिसतें.
पण सूत्र निरुवावें लागतें ना ?

तर मग मूळचें मूल आढे तसेंच असू दे.
पण ' तस्य भावस्त्वतलौ ' असें मूळचें सूत्र
ठेवले तर अभिप्राय या अर्थां हे प्रत्यय होऊ
लागतील (वा. ४) असा दोष येतो ना ?

(वा. ७) अथवा हे मार्गे सांगि
आहे.

ते काय बरें सांगितले आहे ?

अनाभिधानात् (३।२।१ वा. ५) असें
मार्गे सांगितलेच आहे. तेव्हा अनभिधानामुळे
अभिप्राय या अर्थां त्व व तत् हे प्रत्यय होणार
नाहींत.

(वा. ८) त्व व तत् या प्रत्ययावेक्षा नञ्-
तत्पुरुष समास पूर्व-विप्रतिषेधाने अगोदरच
होतो असे म्हणाने.

या पूर्वविप्रतिषेधाचा उपयोग काय ?

१६—ज्या शब्दादून त्व व तत् हे प्रत्यय करा-
वयाचे त्याचा म्हणजे त्या शब्दाचा अर्थ वा अर्थ.

१७—तेषां तस्य अन्वयम्, तेन रचन्म् वगैरे
इतर ठिकाणीं तत् शब्दाने नारदवाराच प्रवृत्तिभूत

शब्द न घेता त्याचा अर्थ घेण्यानें स्तोत्रच आहे.
पण त्व व तत् शब्दाने प्रवृत्तिभूत शब्द घेता येतो तर
जो व येथे घेता स्तोत्र होणार आहे.

तिषेधेन । किं प्रयोजनम् । त्वतलोः स्वरसि-
द्धयर्थम् । त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात् ।
त्वतलोर्वकाशः । भावस्य वचनं प्रति-
षेधस्यावचनम् । ब्राह्मणत्वम् ब्राह्मणता ।
नञ्समासस्यावकाशः । प्रतिषेधस्य वचनं
भावस्यावचनम् । अत्राह्मणः अवृषलः ।
उभयवचन उभयं प्राप्नोति । अत्राह्मणत्वम्
अत्राह्मणता । नञ्समासो भवति पूर्ववि-
प्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो

वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्र त्वेतलौ
प्राप्नुतः । किं कारणम् । असामर्थ्यान् ।
कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।
यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते ॥
नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कार-
णम् । असामर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् ।
सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ब्राह्मण-
शब्दो भावमपेक्षते ॥ प्रधानमत्र तदा
ब्राह्मणशब्दो भवति च प्रधानस्य सापेक्ष-

अर्थाहणत्वम् व अत्राहणता येथें त्व व तल् या प्रत्ययांमुळें होणारा स्वर कायम राहिला पाहिजे हा त्याचा उपयोग होय. ज्या ठिकाणीं भाव हा अर्थ दाखवावयाचा आहे आणि नञ- र्थाशी संबंध करावयाचा नाही तेथें त्व व तल् या प्रत्ययांना अवकाश आहे. उदा०— ब्राह्मणस्य भावः ब्राह्मणत्वम्, ब्राह्मणता. तसेंच, त्याच्या उलट ज्या ठिकाणीं भाव हा अर्थ दाखवा- वयाचा नाही आणि नञरथाशी संबंध दाखवा- वयाचा आहे तेथें नञतत्पुद्बाला अवकाश आहे. उदा०—न ब्राह्मणः अब्राह्मणः; न वृषलः अवृषलः; आणि ज्या ठिकाणीं भाव हा अर्थ व नञरथाशी संबंध हे दोन्ही दाखवावयाचे आहेत त्या ठिकाणीं दोघांची प्राप्ति येते. उदा० न ब्राह्मणस्य भावः अब्राह्मणत्वम्, अब्राह्मणता, तेन्हां येथें त्व व तल् या प्रत्ययांपेक्षां नञतत्पुद्ब पूर्वविप्रतिषेधानें अगोदर होतो.

तर मग तसा पूर्वविप्रातिषेध सांगितला पाहिजे.

सांगावयास नको. कारण ज्या ठिकाणी नजर्याशी संबंध असतो तेथे त्व, व तद् या प्रत्ययांची प्राप्तीच येत नाही.

काय कारण ?

कारण असे की तेथे सामर्थ्यच नाही.

सामर्थ्यच नाही याचें तरी कारण काय ?

सापेक्ष असेल तें असमर्थ समजावें. आणि
येथें ब्राह्मण शब्दाला नजर्याची अपेक्षा आहे.

तर मग जसा तद्वित प्रत्यय प्राप्त होत नाही तसा येथे नञ् तत्पुरुषही प्राप्त होत नाही.

काय कारण ?

कारण असे की सामर्थ्यच नाही.

येथे सामर्थ्य कां बरें नाही ?

सापेक्ष असेल ते असमर्थ समजले जाते ना ? आणि येथे तर ब्राह्मण शब्द हा सापेक्ष आहे. कारण, भाव या अर्थाकडे त्याचा संबंध झाला आहे.

पग अत्राहाग या तत्पुरुषान्धे ब्राह्मण
शब्दाला प्राधान्य आहे, आणि जो अर्थ

१८—अप्राक्षग अता-नन् तत्पुत्रा अगोदर ज्ञाता
 नृगजे जरी त्यांतील पहिल्या अक्षर पूर्वपदप्रकृति-
 स्वराने (६।२।२) उदात्त ज्ञाता तरी नागून शेवटा
 रवर प्रत्यक्ष अक्षराबुद्धे व प्रत्यक्ष केल्यानंतर त्यातील
 अक्षर प्रत्यक्षस्वराने (३।१।३) उदात्त होऊन
 बाकीचे नागीळ सर्व स्वर अनुदात्त (६।१।१५८)
 होऊन अप्राक्षगत्वम् असे अन्तेरात्त पद होत. तद्
 प्रत्यक्ष केल्या नृगजे प्रत्यक्षाच्या पूर्वांता अक्षर उदात्त

(१९११) होऊन प्रत्येक वर्षी नवीन
पद होई. परंतु जर नवीन रस व नवीन प्रत्येक
जेव्हा व नागून समाप्त होऊ नये. समाप्त होऊ नागून
होऊन प्रत्येक वर्षी होऊन प्रत्येक वर्षी
उदात्त होऊन प्रत्येक वर्षी होऊन प्रत्येक वर्षी

१३—अ वासोऽनन्ता संतानं नृपसुते त्रि
धात्र्या सप्तमि नृपत्या अ वसावा अ व सा वा अ व
संसा रत्ना ये न.श.

स्थापि समासः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपद-
वृद्धयर्थमिति वक्ष्यति तत्र व्यवस्थार्थमिदं
वक्तव्यम् ॥

वा छन्दसि ॥ ९ ॥

वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः ।
निर्वीर्यतां वै यजमान आशास्ते अपशुताम् ।
अयोनित्वाय । अशिथिलत्वाय । अगोताम-
नपत्यताम् ॥ भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्

अयोनित्वाय अशिथिलत्वायेति । इदं
त्वयुक्तम् अपशुतामिति न ह्यसौ समास-
भावमाशास्ते । किं तर्हि । उत्तरपदाभाव-
माशास्ते । न पशोर्भाव इति ॥

नञ्समासादन्यो भाववचनः

स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थम् ॥ १० ॥

नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति
विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । स्वरोत्तर-
पदवृद्धयर्थम् । स्वार्थमुत्तरपदवृद्धयर्थं च ।

प्रधान असेल तो जरी अप्रधानामुळे सापेक्ष
असला तरी त्याची इतराबरोबर समास वगैरे
वृत्ति होते. ^{२०}

तर मग आता या पूर्व-विप्रतिषेधाचा
उपयोग असा की ' नञ्समासादन्यो भाव-
वचनः स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थम् ' (वा. १०) असे
पुढे सांगायाने आहे. तेव्हा तेथे व्यवस्था
होण्याकरितां हे वार्तिक सांगितले पाहिजे. ^{२१}

(वा. ९) त्व व तल् या प्रत्ययपेक्षा
नञ्त्वत्सुष्य पूर्वी होतो हा नियम वेदामध्ये
वैकल्पिक समजावा. उदा०— निर्वीर्यता वै
यजमान आशास्ते अपशुताम्; अयोनित्वाय;
अशिथिलत्वाय अगोताम्; अनपत्यताम्.

येथे अयोनित्वाय, व अशिथिलत्वाय ही

उदाहरणे बरोबर आहेत. परंतु अपशुताम् हे
उदाहरण मान बरोबर नाही. कारण येथे
सद्यच्च येत नाही. येथे अपशु या समासाहून
भाव प्रत्यय करून जो अर्थ पशुभिन्नपणा
असा होतो त्याची काही तो इच्छा करित
नाही तर उत्तरपदाचा अभाव म्हणजे पशु-
त्व नको अशीच त्याची इच्छा असते.

(वा. १०) त्व व तल् या प्रत्ययाहून
निराळे जे इमानिच् वगैरे पुढील भाववाचक
प्रत्यय ते नञ् तत्सुष्यपेक्षा परत्वास्तव अगोदर
होतात.

वाचा काय उपयोग !

स्वराकरिता आणि उत्तरपदाचा होशान्या
वृद्धीकरिता त्याचा उपयोग होतो. त्यापैकी

२०—' त्र' लाकडे ननर्वाचा सवष असला तरी
' त्याचा भाव ' या अर्थे तद्धित वृत्ति करण्यास हरकत
नाही.

२१—त्या वार्तिकामध्ये अन्य शब्द उच्चरला
आहे. तो अन्य कोणापेक्षा हे सनजणशकरिता म्हणजे
त्व व तल् या दोन प्रत्ययपेक्षाच पूर्वविप्रतिषेधने
नञ्-तरास होतो, व. काचे इमानिच् वगैरे पुढील
प्रत्यय नञ्-तरासपेक्षा परत्वास्तव होनात. ह्या
व्यवस्थेकरितां ज्या ठिकाणी कोणत्याही पदार्थाचा
नमूनाही सवष आणि नव वा अर्थाशी सवष

असे दोन्ही सवष विवक्षित असतात तेथे त्या दोहोंमध्ये
जसा मग्न विवक्षित असेल त्याप्रमाणे अगोदर समास
शिवा तद्धित प्रत्यय ह् उल्लेख. पाह्या ठिकाणी
दोन्ही सवषांचो बरोबर विवक्षा असेल तेथे कोठे
योग पूर्वी करावा ही व्यवस्था येथे ठरविली आहे.

२२—त्व आणि तल् या प्रत्ययाचा सर शब्द
असत तर अगोदर नञ् तत्सुष्य करावा, आणि पूर्व-
पदाचा प्रत्ये सर दिसेल किंवा नञ्-नवर
(वा. १७२) दिसेल तर अगोदर त्व व तल् हे
प्रत्यय करावे.

स्वरार्थतावत् । अप्राथिमा अम्रादिमा । उत्तर-
पदवृद्धार्थम् । अशौक्यम् अकाण्यम् ॥

आ च त्वात् ॥ ५ । १ । १२० ॥

किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थः ।
त्वतलावनुकृष्येते । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
प्रकृतौ त्वतलावनुवर्तिष्येते ॥ अत उत्तरं
पठति ॥

आ च त्वादिति चकारकरणमप-
वादसमावेशार्थम् ॥ १ ॥

आ च त्वादिति चकारकरणं क्रियते
ऽपवादसमावेशार्थम् । इमनिचप्रभृतिभि-
रपवादैः समावेशो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति
प्रयोजनम् । आ त्वादित्येवेमनिचप्रभृति-
भिरपवादैः समावेशो भविष्यति ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनमा त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च
त्वतलौ यथा स्यातां यतश्चोच्येते । एत-
दपि नास्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येवा
त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भावि-
ष्यतो यतश्चोच्येते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमा
त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां यत्र

अप्राथिमी^३ व अम्रादिमा येथे स्वराकरितां उप-
योग होतो आणि अशौक्यम् व अकाण्यम्
येथे उत्तरपदवृद्धीकरितां उपयोग होतो.

(सू. १२०) या सूत्रामध्ये च हा शब्द
कशाकीरितां घातला आहे ?

अनुवृत्तीकरितां घातला आहे. मागून त्व
व तल् या प्रत्ययांची येथे अनुवृत्ती येत
आहे.

हा च या शब्दाचा उपयोग वरोवर दिसत
नाहीं. कारण च शब्द नसला तरी पूर्व सूत्रा-
तून त्व व तल् या प्रत्ययांची अनुवृत्ति तेथे
येईलच; हे मनांत धरून वार्तिककार सांगतात.

(वा. १) आ च त्वात् या सूत्रामध्ये जो च
हा शब्द घातला आहे तो त्व व तल् या प्रत्ययांचे
अपवाद जे इमनिच् वगैरे प्रत्यय त्यांच्या उदा-
हरणामध्ये एकदां त्व व तल् हेही प्रत्यय झाले
पाहिजेत याकरितां घातला आहे.

च या शब्दाचा हा उपयोग वरोवर दिसत
नाहीं. कारण ' आ त्वात् ' एवढेच सूत्र केले
तरी इमनिच् वगैरे अपवाद प्रत्ययांवरोवर त्व

व तल् या प्रत्ययांचा समावेश होईल.

तर मग च या शब्दाचा उपयोग असा कीं
त्व प्रत्ययापर्यंत जे इमनिच् वगैरे
प्रत्यय ते ज्या ज्या शब्दांहून सांगितले आहेत
त्या त्या शब्दांहून हे त्व व तल् प्रत्यय झाले
पाहिजेतच, पण आरंभी जे प्रत्यय सामान्यतः
म्हणजे वाटेल त्या शब्दांहून सांगितले आहेत
त्या शब्दांहूनही हे प्रत्यय झाले पाहिजेत.

हाही या च शब्दाचा उपयोग वरोवर
दिसत नाही. कारण ' आ त्वात् ' असे म्हटले
तरी तेवढ्यानेही इमनिच् वगैरे त्व प्रत्यया-
पर्यंत सांगितलेले प्रत्यय ज्या ज्या शब्दांहून
सांगितले आहेत त्या त्या शब्दांहूनही हे त्व व
तल् प्रत्यय होतील; आणि सामान्यतः सांगितले
आहेत तसेही होतील.

तर मग आतां च शब्दाचा उपयोग असा
कीं, त्व प्रत्ययापर्यंत मध्ये जो कर्म या अर्थी
ष्यञ् प्रत्यय सांगितला आहे त्या अर्थीही हे
त्व व तल् प्रत्यय त्या त्या शब्दांहून झाले पाहिजेत
आणि जे भाव या अर्थी सांगितले आहेत

२३—येथे पूर्वपदप्रकृतिस्वर (६।२।२) इष्ट आहे
समास करून इमनिच् प्रत्यय केला असता तर ' चितः '
(६।१।१६३) याने अन्त उदात्त झाला असता.
तसेच, अशौक्यम् येथे समास करून थ्यञ् प्रत्यय
(५।१।१२३) केला तर त्यातील जे उत्तरपद शुद्ध
शब्द त्याच्या उकाराला वृद्धि झाली नसती.

१—(सू. १२०) त्व प्रत्यया- (५।१।१३६)
पर्यंत प्रत्येक सूत्रामध्ये त्व व तल् या प्रत्ययांचा संवव
होतो. उदा० —प्रथिमा, पृथुत्वम्, पृथुता. नाही तर
इमनिच् प्रत्ययाने या त्व व तल् प्रत्ययांचा वाध झाला
असता.

चोच्येते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ
त्वादित्येवा त्वाद्येऽर्थोस्तत्र त्वतलौ
भविष्यतो यत्र चोच्येते ॥ इदं तर्हि
प्रयोजनमा त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्व-
तलौ यथा स्यातां यस्याश्च प्रकृतेरेतस्मि-
न्विशेषे ऽन्यः प्रत्यय उत्पद्यते । किं
कृतं भवति । स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुप-
संख्यानं चोदितं तत्र वक्तव्यं भवति ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगत-

लवणवटबुधरुतरसलसेभ्यः

॥ ५ । १ । १२१ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । त्वतलोरित्याह ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्येते नञ्पूर्वात्तत्पु-
रुषात् त्वतलौ । अत्राक्षणत्वम् अत्राक्षण-
तेति ॥ अत उत्तरं पठति ।

न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः

॥ १ ॥

न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य
प्रतिषेधः क्रियते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्र-
त्ययो विधीयते न च तत्र काचिन्नञ्पूर्वा
प्रकृतिगृह्यते । तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ते त्या (भाव या) अर्थोही झाले पाहिजेत.

हा देखील च या शब्दाचा उपयोग बरोबर
दिसत नाही. कारण 'आ त्वात्' असे म्हटले
तरी तेवढ्याने त्व प्रत्ययापर्यंत मध्ये निर्दिष्ट
केलेला जो कर्म अर्थ त्या अर्थोही त्या त्या शब्दा-
हून त्व व तत् प्रत्यय होतील, व आरंभी जे
भाव या अर्थो सांगितले आहेत ते त्या अर्थो-
ही होतील.

तर मग आतां च या शब्दाचा उपयोग
असा समजावा की, त्व प्रत्ययापर्यंत सांगितलेले
इमनिच् वगैरे अपवाद प्रत्यय ज्या शब्दाहून
सांगितले आहेत त्या शब्दाहून तर हे त्व व
तत् प्रत्यय झाले पाहिजेतच, शिवाय ज्या
शब्दाहून या भाव व कर्म अर्थो निराळाच
प्रत्यय होत असतो तेथेही त्व व तत् हे प्रत्यय
झाले पाहिजेत.

असा या च शब्दाचा उपयोग समजला असतां
त्याने काय साध्य होते ?

' स्त्रीपुंसाभ्या त्वतलोरुपसंख्यानम् '
(५१।१।१९ वा. १) असे जे वचन केले आहे
ते करावयास नको हे साध्य होते.

(सू. १२१) या सूत्राने कोणत्या प्रत्ययाचा
निषेध केला आहे ?

त्व व तत् या प्रत्ययांचा निषेध केला आहे
असे म्हणतो.

या सूत्राचा हा उपयोग बरोबर दिसत नाही.
कारण नञ्-तत्पुरुषाहून त्व व तत् हे प्रत्यय
इष्टच आहेत. उदा० अत्राक्षणत्वम् अत्राक्षणता.
हे मनात आणून वार्तिककार म्हणतात.

(वा. १) न नञ्पूर्वात् या सूत्राने भाव
या अर्थो होणाऱ्या पुढील प्रत्ययाचा निषेध
केला आहे.

हाही या सूत्राचा उपयोग बरोबर दिसत
नाहीं. कारण, पुढील प्रत्यय हे ठरविलेल्या
शब्दाहूनच सांगितले आहेत. आणि त्या
शब्दांमध्ये नञ्-तत्पुरुष कोठेंच येत नाही.

२—स्त्री व पुंस् या शब्दाहून नञ् व त्वन् हे
प्रत्यय भवन या अर्थोपर्यंत निर्दिष्ट केलेल्या सर्व अर्थो
सांगितले आहेत, ते भाव व कर्म या अर्थोही होतातच.

१—(सू. १२१) या सूत्राच्या पुढे सांगितलेले
जे भाव या अर्थो प्रत्यय ते नञ्-तत्पुरुषाहून होत

नाहीत. पण अचतुर, असंगत, अलवण, अवट, अनुष,
अकन, अरस आणि अलस या आठ शब्दांना हा
निषेध लागू होत नाही. उदा०—अपतित्वम् अपतितता
येथे यम् (५१।१२८) प्रत्यय होत नाही.

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रातिपिच्यते । यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् [५. १. १२८] इति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्पत्यन्ताद्यम्भवति नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवतीति । नेष्यते । त्वतलावेवेष्यते । अविद्यमानाः पृथवो, ऽस्यापृथुः अपृथोर्भावो

ऽपृथुत्वम् अपृथुतेति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययो ऽन्यपूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति । नैवेष्यते । त्वतलावेवेष्यते । परमः पृथुः परमपृथुः परमपृथोर्भावः परमपृथुत्वम् परमपृथुता ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति ॥

तदन्तविधि (१।१।७२) केषां गृहणे नञ्-तत्पुरुषाद्भूत प्रातिपेईल्ले.

पण सूत्रामध्ये उच्चारलेल्या प्रातिपदिकानें तदन्तविधि होत नाही, असा त्या तदन्तविधीचा निषेध (१।१।७२ वा.) आहे.

तर मग सूत्रामध्येच अन्त शब्द घालून जो प्रत्यय तदन्ताहून सांगितला आहे त्याचा निषेध ह्या प्रकृत सूत्रानें होईल. उदा. पत्यन्त-पुरोहितादिभ्यो यक् (५।१।१२८).

जर तेवढेच प्रयोजन असेल तर त्या ठिकाणीच ' पतिशब्दान्त प्रातिपदिकाहून यक् प्रत्यय होतो, आणि नञ्-तत्पुरुषाहून होत नाही, असा निषेध सांगतावा.

तेव्हां असें असूनही ज्या अर्थी सूत्रकारांनीं इमनिच् वगैरे सर्व प्रत्ययांचा निषेध व्हावा या उद्देशानें आरंभीच हा निषेध सांगितला आहे त्या अर्थी ते असें सुचवितात कीं हे पुढील प्रत्यय ज्या शब्दाहून सांगितले आहेत ते तो शब्द अन्तीं असलेल्या नञ्-समासाहूनही होतात. याचा उपयोग अपृथु या बहुव्रीहून इमनिच् प्रत्यय होतो.

पण अपृथु या बहुव्रीहीहून इमनिच् प्रत्यय मुळींच इष्ट नाही. तेथे त्व आणि तल् हेच प्रत्यय इष्ट आहेत. उदा०-अविद्यमानाः पृथवः यस्य सः अपृथुः, अपृथोः भावः अपृथुत्वम्, अपृथुता.

तर मग आतां तें ज्ञापक असें करावें कीं पृथु वगैरे शब्द अन्तीं असलेल्या तत्पुरुषाहून इमनिच् वगैरे प्रत्यय होतात.

तेथे देखील इमनिच् वगैरे प्रत्यय इष्ट नाहीतच. उदाः-परमश्चासौ पृथुश्च परमपृथुः; परमपृथोः भावः परमपृथुत्वम्, परमपृथुता. येथे त्व व तल् हेच प्रत्यय इष्ट आहेत.

तर मग आतां तें ज्ञापक असें करावें कीं, भाव या अर्थाचे इमनिच् वगैरे पुढील प्रत्यय ज्या शब्दाहून सांगितले आहेत ते शब्द सापेक्ष असले तरी त्याहून ते प्रत्यय होतात.

या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

' नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थम् ' (५।१।१२९ वा. १०) असें जें सांगितलें आहे तें बरोबर मुळींच.

हा देखील या ज्ञापकाचा उपयोग बरोबर

२-पृथु वगैरे शब्दाहून इमनिच् प्रत्यय पुढील सूत्रानें सांगितला आहे. तेथें तदन्तविधि केषां तर अशु या नञ्-तत्पुरुषाहून इमनिच् प्रत्ययाची प्राप्ति येते.

३-असें ज्ञापक केलें म्हणजे अशु या नञ्-तत्पुरुषाहून इमनिच् प्रत्यय होतें झाले, तो न द्यावा

म्हणून आरंभी हा निषेध सांगितला पारिजे, असें चारितीयें येतें.

४-अप्रतिना व प्रतीत्यन् वगैरे पृथु व पुढील प्रत्ययांच्या संज्ञासुद्धे संपन्न असले तरी त्याहून इमनिच् व अशु हे प्रत्यय करतां येताना.

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्व एते तद्विता सापेक्षाद्भवन्तीति यदय नवो गुणप्रतिषेधे सपाद्यर्हद्वितालमर्थस्तद्विता [६.२ १५०] इत्याह ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा

॥ ५।१।१२२ ॥

वाचन किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं तत्तलावपि यथा स्याताम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥ आ च त्वात् [५.१.१२०] इत्येतस्माद्यत्नात्त्वतलावपि भविष्यत ॥ अत उत्तर

दिसत नाही कारण, सर्वच तद्वित प्रत्यय सापेक्ष शब्द असला तरी त्याहून होतात ही गोष्ट 'नया गुणप्रतिषेधे सपाद्यर्हद्वितालमर्थस्तद्विता' (६।२।१५५) असे जे हे आचार्य म्हणतात त्यावरूनच सिद्ध होत आहे (सू. १२२) ह्या सूत्रामध्ये 'वा' हा शब्द कशाकरिता घातला आहे ?

एकदा घृति न होता वाक्य झाले पाहिजे म्हणून घातला आहे

वा शब्दाचा हा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण मागून (४।१।८२) महाविभाषा चालू आहेच. तिनेच वाक्यही होईल

तर मग ह्या इमनिच् प्रत्ययाच्या उदाहरणामध्ये त्व च तत् हेही प्रत्यय एकदा झाले

१—(सू. १२२) पृथु वारे शब्दाहून 'त्याचा भव' या अर्थे इमनिच् प्रत्यय विकल्पने होतो उदा०—पृथोर्भाव प्रथिमा, पाथ्वम्

२—नाही तर त्या अन् प्रत्ययाचा ह्या इमनिच् प्रत्ययाने नित्य बाध झाला असता

१—(सू. १२३) पृथिवशब्दाचक शब्द आणि इडादि गांतील शब्द च हून 'त्याचा भव' या अर्थे ध्मन् व इमनिच् प्रत्यय होतात उदा०—पृथुस्त्व भाव ईकत्वम्, पुठना एव आणि तत् हे प्रत्ययी होतात (५।१।१२०) पुठत्वम् पुठग

पठति ।

पृथ्वादिभ्यो वाचनमण्समावेशार्थम् ॥ १ ॥

पृथ्वादिभ्यो वाचन क्रियतेऽण्समावेशो यथा स्यात् । पार्थवम् प्रथिमा ॥

[वर्णहटादिभ्य ष्यञ् च ॥ ५।१।१२३ ॥]

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ ५।१।१२४ ॥

ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यान कर्तव्यम् । चातुर्वर्ण्यम् चातुर्वेद्यम् चातुराश्रम्यम् ॥

पाहजेत हा या वा शब्दाचा उपयोग होय. हाही वा शब्दाचा उपयोग बरोबर दिसत नाही कारण 'आ च त्वात्' हे जे सूत्र आचार्यांनी केले आहे तो त्याचा यत्न त्याकरिताच आहे त्यानेच ते प्रत्यय सिद्ध होतील. हे मनात आणून धार्तिककार म्हणतात

(वा १) पृथु वारे शब्दाहून हा जो इमनिच् प्रत्यय विकल्पाने सांगितला आहे तो अशाकरिता की एकदा तेथे अण् प्रत्यय (५।१।३१) झाला पाहिजे उदा०—पृथोर्भाव प्रथिमा, पार्थवम्

(सू. १२४ वा. १) या ब्राह्मणादि गणांमध्ये चातुर्वर्ण्य वारे शब्दाचे उपसंख्यान करावे. उदा०—चातुर्वर्ण्यम्, चातुर्वेद्यम्, चातुरा-

श्रम्यम् इत्यादि

१—(सू. १२४) शाब्दाचक शब्द आणि ब्राह्मणादि गांतील शब्द, याहून 'त्याचा भव' किंवा 'त्याचकन' या अर्थे ध्मन् प्रत्यय होतो उदा०—पृथुस्त्व भाव ईकत्वम्, पुठना एव आणि तत् हे प्रत्ययी होतात कारण ते मन्त्रच होतात

२—या गणान्ध चातुर्वर्ण्य अर्थे ध्मन् प्रत्ययान्तच शब्द वधारल असेन यथे ध्मन् प्रत्यय रचणीच होतो.

अर्हतो नुम्च ॥ २ ॥

अर्हतो नुम्च ष्यञ्च वक्तव्यः । अर्हतो
भाव आर्हन्त्यम् आर्हन्ती ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ ५।१।१२५

किमिदं नलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित्सं-
घातग्रहणम् । किं चातः । यदि वर्णग्रहणं
स्तेयम् नलोपे कृतेऽयादेशः प्राप्नोति । अथ
संघातग्रहणमन्त्यस्य लोपःकस्मान्न भवति ।
सिद्धोऽन्त्यस्य लोपो यस्प्रेत्येव तत्रारम्भ-

सामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

[सख्युयः ॥ ५।१।१२६ ॥ ॥

कपिज्ञात्योर्दक् ॥ ५।१।१२७ ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्

॥ ५।१।१२८ ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गानादि-
भ्योऽञ् ॥ ५।१।१२९ ॥]

हार्यनान्तयुवादिभ्योऽण्

॥ ५।१।१३० ॥

राश्रम्यम्.

(वा. २) अर्हत् शब्दाह्न ' त्याचा भाव '
या अर्थी ष्यञ् प्रत्यय होतो आणि त्या प्रत्य-
याच्या वरोवरच अर्हत् शब्दाला नुम् आगम
होतो असे म्हणावे. उदा०—अर्हतः भावः
आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती.

(सू. १२५) ' या सूत्रामध्ये नलोपः येथील
न हें काय अकार उच्चारणार्थ समजून केवळ
नकार या व्यंजनाचें ग्रहण आहे किंवा नकार
व अकार मिळून न यां समुदायाचें ग्रहण
आहे ?

या दोहोंमध्ये फरक काय वरें ?

फरक असा कीं जर येथें केवळ व्यंजनाचें
ग्रहण असेल तर स्तेयम् या उदाहरणामध्ये
नकाराचा लोप झाल्यानंतर पुढील अकाराला
मानून अय् आदेश (६।१।७८) प्राप्त होतो.
वरें, समुदायाचें ग्रहण असेल तर त्यांतील
अकाराचाच लोप ' अलोऽन्त्यस्य ' (१।१।५२)
या परिभाषेमुळे कां होत नाहीं ?

पण जर अन्याचा म्ह. फक्त अकाराचाच
लोप यानें होईल तर तो ' यस्प्रेति च '
(६।४।१४८) यानेंच होत असल्यामुळे येथें
सांगावयास नकोच. तेव्हां ज्या अर्थी येथें लोप
सांगितला आहे त्या अर्थी त्याच्या सामर्थ्या-
स्तव न या सर्व समुदायाचा लोप होईल.

१—(सू. १२५) स्तेन शब्दाह्न ' त्याचा
भाव ' किंवा ' त्याचें कर्म ' या अर्थी यत् प्रत्यय
होतो आणि त्या प्रत्ययाच्या वरोवरच स्तेन शब्दांतील
' न ' या भगाचा लोप होतो. उदा०—स्तेनस्य भावः
कर्म वा स्तेयम्.

१—(सू. १२६) सखि शब्दाह्न ' त्याचा भाव '
किंवा ' त्याचें कर्म ' या अर्थी यत् प्रत्यय होतो. उदा०—
सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्.

१—(सू. १२७) कपि आणि ज्ञाति या शब्दां-
ह्न ' त्याचा भाव ' किंवा ' त्याचें कर्म ' या अर्थी
ङ् प्रत्यय होतो. उदा०—कपेर्भावः कर्म वा कपेयम्.
ज्ञातेर्भावः कर्म वा ज्ञातेयम्.

१—(सू. १२८) पतिशब्दान्त जे प्रातिपदिक
आणि पुरोहितादि गणांतील जे शब्द त्यांहून ' त्याचा

भाव ' किंवा ' त्याचें कर्म ' या अर्थी यक् प्रत्यय
होतो. उदा०—सेनापतेः भावः कर्म वा सेनापत्यम्.
पुरोहितस्य भावः कर्म वा पुरोहित्यम्.

१—(सू. १२९) प्राणिजातिवाचक शब्द,
वयोवाचक शब्द आणि उद्गात् वंगेरे शब्द यांहून
' त्याचा भाव ' किंवा ' त्याचें कर्म ' या अर्थी अञ्
प्रत्यय होतो. उदा०—उद्गस्य भावः कर्म वा औद्गम्.
कुमारस्य भावः कर्म वा कौमारम्, उद्गातुर्भावः कर्म वा
औद्गातृम्.

१—(सू. १३०) हार्यनशब्दान्त जे शब्द
आणि युवन् वंगेरे शब्द यांहून ' त्याचा भाव ' किंवा
' त्याचें कर्म ' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—
द्विहार्यनस्य भावः कर्म वा द्वैहार्यनम्, यूवः भावः कर्म
वा यौवनम्.

अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य घलोपश्च

॥ १ ॥

अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यान कर्तव्य
घलोपश्च वक्तव्य । श्रोत्रियस्य भाव
श्रोत्रम् ॥

[इर्गन्ताच्च लघुपूर्वात्

॥ ५ । १ । १३१ ॥

योपंघाद् गुरुपोतमाहुन्

॥ ५ । १ । १३२ ॥

द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च

॥ ५ । १ । १३३ ॥

गोत्रचरगाच्छ्लावात्पाकारतद-

वेतेषु ॥ ५ । १ । १३४

होत्राभ्यश्छः ॥ ५ । १ । १३५ ॥

ब्रह्मणस्त्य ॥ ५ । १ । १३६ ॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याक
रणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥

(सू १३० वा १) ह्य अण् प्रत्ययाच्या
प्रकरणामध्ये श्रोत्रिय शब्दाहून 'त्याचा भाव'
किंवा 'त्याचें कर्म' या अर्थी अण् प्रत्यय होतो,
आणि अण् प्रत्ययाप्ररोवर श्रोत्रिय शब्दातील य
या भागाचा लोप होता असे म्हणावें उदा०—

१—(सू १३१) ज्या शब्दातील पहिला अक्षर
एव आदे आणि दुसरा अच् इव अदे असा इगत
शब्दाहून त्याचा भाव किंवा कर्म या अर्थी अण् प्रत्यय
होतो उदा०—पुत्रेभव कर्म वा जीवम्

१—(सू १३२) ज्या शब्दामध्ये ऐवच् या
अचाच्या मार्गाल जवळचा अक्षर आदे आणि उपरचा
दक्षर आदे असा जो शब्द अच् अमलेखा इतर
शब्दाहून त्याचा भाव किंवा त्याचें कर्म वा अर्थी वृत्
प्रत्यय हाता उदा०—रामायस्य नव कर्म वा
रामायस्यम्

१—(सू १३३) इदं समस हून आ । मन
ह्नादि गात्रातील अक्षर त्याहून 'त्याचा भाव'
किंवा 'त्याचें कर्म' या अर्थी वृत् प्रत्यय हाता
उदा०—शिशोपध्यायस्योभव कर्म वा शिशोपध्याय
विद्या ननाइत्य भाव कर्म वा ननाइत्यम्

१—(सू १३४) गात्राचक शब्दाहून अणि
परप्राचक शब्दाहून 'त्याचा भाव' किंवा 'त्याचें
कर्म' या अर्थी वृत् प्रत्यय होतो, परंतु रूप्य,
अदक्षर अन्न तद्वत् सार्वेद्ये कात्या तरो अथ

श्रोत्रियस्य भाव श्रोत्रम्

याप्रमाणें श्री भगवान् पतञ्जलि कर्षीर्नी
रचितेच्या व्याकरणमहाभाष्यातील पाचव्या
अध्यायाच्या पहिल्या पादाचें दुसरें आह्निक
समाप्त झालें व पादही समाप्त झाला.

गम्यमान अमरा पाहजे ज्या म्हणजे प्रौढ निरविता
० यत्तर म्हणजे दुसऱ्याचा निमामना करणें तदवत
म्हणजे त्याची प्राप्ति झालेला किंवा शरीची नहिती
शब्दा त्याची म्हणजे त्या नावाची किंवा त्या कर्माची
उदा०—गायत्रस्य भाव कर्म वा गायिका, गायिका
म्हणजे (गाययनामुक्त प्रौढ निरवितो) गायिकया
इत्य करण (गाययनामुक्त दुसऱ्याला मुक्त समजतो)
य गम्यमान्यत (गाययनाप्रत प्राप्त झालेला किंवा
गाययना इणज याय त अच् अजाता) कटस भाव
कर्म वा कठिना

१—(सू १३५) कतिरुविशेषवाचक शब्दाहून
'त्याचा भाव' किंवा 'त्याचें कर्म' या अर्थी छ
प्रत्यय होतो उदा०—अष्टवक्रस्य नव कर्म वा
अष्टवक्रस्यम्

१—(सू १३६) कतिरुविशेषवाचक जो शब्द शब्द
शब्दाहून त्याचा भाव किंवा त्याचें कर्म' या अर्थी छ,
प्रत्यय होतो छ प्रत्यय होत नाही, आणि तत् प्रत्ययही
हात नाही उदा०—मरु । भाव मरु न वा मरुत्वम्

अ ५ पा १ समाप्त.

धान्यायां भवने क्षेत्रे खञ् कारणम् ।

॥ ५।२।१ ॥

ब्रीहिशाल्योर्दक् ॥ ५।२।२ ॥

उमाभङ्गयोरधान्यत्वात्

॥ २ ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ५।२।३ ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यभ्यः

॥ ५।२।४ ॥

तिलादिभ्यः खञ्च ॥ १ ॥

तिलादिभ्यः खञ्चेति वक्तव्यम् ॥

तिल्यम् तैलीनम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते न

यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् [५. २. १] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्चित्युच्यते न चोमाभङ्ग धान्ये । चमेषु यत्पठ्यते तद्धान्यं न चैते तत्र पठ्येते ॥

तत्तर्हि खञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्चिति । यदि तदनुवर्तते ब्रीहिशाल्योर्दक् [२] यवयवकषष्टिकाद्यत् [३] इति खञ्चेति खञ्चपि प्राप्नोति ।

(सू. ४) येषं विभाषा अस्मै न म्भणतां खञ् च अस्मै म्भणावं म्भणजे तिला वगैरे शब्दाद्भूत खञ् व यत् हे प्रत्यय होतात असा अर्थ होईल. उदा०—तिल्यम् तैलीनम्.

अस्मै कशाकरतां म्भटलें पाहिजे ? तस्मै म्भणावयास नको. कारण, विकल्पानें यत् प्रत्यय सांगितला म्भणजे जेव्हां यत् प्रत्यय केला नाहीं तेव्हां 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' (५।२।१) यानेंच खञ् होईल.

तथा रीतीनें सिद्ध होणार नाहीं.

काय कारण ?

(वा. २) 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' येषं धान्यानाम् अस्मै म्भटलें आहे. आणि उमा व भङ्गा हे शब्द तर धान्यवाचक नाहींत. चमकामध्ये जी सांगितली आहेत ती धान्ये

होत. आणि उमा व भङ्गा ही धान्ये तेथें नाहींत.

तर मग विभाषा शब्दाच्या ऐवजी खञ् च अस्मै तेथें म्भटलें पाहिजे.

तस्मै म्भणावयास नको. कारण मागून तें अनुवृत्त आहे.

मार्गे खञ् ग्रहण कोठें वरें आहे ?

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् (५।२।१) या सूत्रामध्ये आहे.

तेथें आहे खरें, पण त्याची जर येथें अनुवृत्ति केली तर 'ब्रीहिशाल्योर्दक्' व 'यवयवकषष्टिकाद्यत्' या मधल्या दोन सूत्रांमध्ये ही खञ्-ग्रहणाची अनुवृत्ति होईल, आणि ब्रीहि वगैरे शब्दाद्भूतही खञ् प्रत्यय होऊं लागेल.

१—(सू. १) धान्यवाचक शब्दाद्भूत त्याचें उत्पत्ति क्षेत्रं या अर्थी खञ् प्रत्यय होतो. उदा०—मुद्रानां भवनं क्षेत्रं मौद्गनिम्.

१—(सू. २) ब्रीहि आणि शाली या शब्दाद्भूत 'त्याचें उत्पत्तिक्षेत्र' या अर्थी ढक् प्रत्यय होतो. उदा०—ब्रीहिणां भवनं क्षेत्रं ब्रीहेयम्, शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम्.

१—(सू. ३) यव, यवक आणि षष्टिक या धान्य-वाचक शब्दाद्भूत 'त्याचें उत्पत्ति-क्षेत्र' या

अर्थी यत् प्रत्यय होतो. यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम्; यवक्यम्; षष्टिक्यम्.

१—(सू. ४) तिल माप, उमा, भङ्गा आणि अणु या धान्यवाचक शब्दाद्भूत 'त्याचें उत्पत्तिक्षेत्र' या अर्थी यत् प्रत्यय विकल्पानें होतो. उ०—तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम्, तैलीनम्, इत्यादि.

२—चमकामध्ये (तै. सं. ४।७।४)

'ब्रीह्यश्च मे' येथून वारा धान्ये सांगितली आहेत.

३—उमा म्ह. जवस. भङ्गा म्ह. तागाचें बीं.

संबन्धमनुवर्तिष्यते । धान्याना भवने क्षेत्रे खञ् । त्रीहिशात्योर्द्वभ्रवति धान्याना भवने क्षेत्रे खञ् । यवयवकपष्टिकाद्यद्रवति धान्याना भवने क्षेत्रे खञ् भवति । विभापा तिलमापोमाभङ्गाणुभ्यः । भवनेक्षेत्रेखञ्ग्रहणमनुवर्तते धान्यानामिति निवृत्तम् ॥ अथवा मण्डूकुल्लुतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति वद्वदधिकाराः ॥ अथयान्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्याप-

वादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवाद । अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतस्य सञ्चो ढग्यतौ वाधकौ भविष्यतो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो वाधकौ भवति ॥ अथैतज्ज्ञापयत्यनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि । यत्ताद् भवन्ति ॥ अथवा यदा मुक्ते धान्याना भवने क्षेत्रे सञ्चित्येन सिद्धम् ।

हा दोष येत नाही. त्या मधल्या दोन सूत्रात अनुवृत्ति आली तरी त्या खञ् पदाचा पूर्व सूत्रामध्ये जसा संबध झाला आहे तथा त्या संबधासह अनुवृत्ति करता येईल. तो असा फी, 'धान्याना भवने क्षेत्रे खञ्' या सूत्रामध्ये पदाचा संबध होऊन जसा अर्थ झाला आहे त्या अर्थासह 'त्रीहिशात्योर्द्व' या सूत्रामध्ये 'धान्याना भवने क्षेत्रे खञ्' याची अनुवृत्ति आणून थेट पूर्वाप्रमाणेच त्याचा अर्थ अनुवाद म्हणून करावयाचा तसेंच पुढे 'यवयवकपष्टिकाद्यद्रवति' येथेही 'धान्याना भवने क्षेत्रे खञ्' याची अनुवृत्ती करून पूर्वाप्रमाणेच अर्थ करावयाचा. त्याच्या पुढे 'विभापा तिलमापोमाभङ्गाणुभ्यः' या प्रकृत सूत्रामध्ये 'भवने क्षेत्रे खञ्' या पदाचीच फक्त अनुवृत्ति होते, धान्याना या पदाची अनुवृत्ति होत नाही. अथवा अधिपाराची बेडकाप्रमाणे गति असते. बेडके जसे उड्या मारीत जातात तसेंच अधिकाराचेही असते. तेव्हा पहिल्या सूत्रामधील खञ्-ग्रहण हे मधल्या दोन सूत्रामध्ये न लागता एकदम उडी मारून येथे अनुवृत्त

होईल. अथवा मधल्या दोन सूत्रामध्ये निराळा प्रत्यय सांगितला आहे, व तेथे खञ्-ग्रहणाचा संबध दाखविणारा च शब्द ही घातला नाही. तेव्हा तेथे खञ्-ग्रहणाची अनुवृत्ति होऊन खञ् प्रत्ययाचे विधान झाले तरी त्या खञ् प्रत्ययाचा ठरू व यत् हे वाध करतील. जसे सामान्यशास्त्राला अन्यत्र चारितार्थ असल्यामुळे अपवादान्या विषयामध्ये मदगतीने येणाऱ्या त्या सामान्यशास्त्राचा अपवाद-शास्त्राने वाध होतो तसेंच येथेही खञ् ग्रहणाच्या अनुवृत्तीला ह्या चवथ्या सूत्रामध्ये चारितार्थ असल्यामुळे मधल्या सूत्रामध्ये अनुवृत्तीने विधान झाले तरी मंदगतीने येणाऱ्या त्या खञ् प्रत्ययाचा ठरू व यत् हे वाध करतील. अथवा विधायक शब्द अनुवृत्तीने पुढील सूत्रात दाखल होतात, पण ते केवळ दाखल होतात म्हणजे त्याचा वाक्यार्थामध्ये प्रवेश होतोच असे नाही तर तसे घडून येण्याला यत्न करायलागतो असे येथे जो विभापा-ग्रहण हा यत्न केला आहे त्यामुळे जाणित होतं.

अथवा खञ् ग्रहणाची अनुवृत्ती येथे नकोच;

४-अनुवृत्ति झाली म्हणजे त्याच वक्यार्थामध्ये प्रवेश झालाच पाहिजे असा काही नियम नाही तर पाश्चात्त्यार्थक शब्दाप्रमाणे त्याचा नुक्ता तसा नसा होतो. तेव्हा मधल्या सूत्र प्रमाणे येथेही खञ्ग्रहण अनुवृत्त झाले तरी त्याचा वाक्यार्थाने प्रवेश न झाला

तर यत् प्रयोगाने फक्त रूप होईल तेव्हा दुसरे रूप योग्यार होता येथे विनयाप्रमाणे येथे पाहिजे. असे झाला नंतर येथेच नंतर चारितार्थ येथे. तेव्हा मधल्या दोन सूत्रात खञ्ग्रहणाची अनुवृत्ति झाली तरी तेव्हा न काही तेथे खञ् प्रत्यय योग्य नाही.

ननु चोक्तं न सिध्यति किं कारणम् उमा-
भङ्गयोरधान्यत्वादिति । नैष दोषः । धिनो-
तेधान्यभेदे चापि धिनुतः ॥ अथवा शण-
सप्तदशानि धान्यानि ॥

[सर्वचर्मणः कृतः खखञौ

॥ ५ । २ । ५ ॥]

यथासुखसंसुखस्य दर्शनः खः

॥ ५ । २ । ६ ॥]

संमुखेति किं निपात्यते ।

संमुखेति समस्यान्तलोपः ॥ १ ॥

संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते ।

सममुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥

[तत्सर्वादिः पठ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं

व्याप्नोति ॥ ५ । २ । ७ ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ५ । २ । ८ ॥]

अनुपदसर्वान्नायाभयं बद्धाभक्ष-

यतिनेयेषु ॥ ५ । २ । ९ ॥

अयानयं नेय इत्युच्यते तत्र न ज्ञायते

तर यत् प्रत्यय विकल्पाने सांगितला म्हणजे
जेव्हां तो यत् प्रत्यय होत नाही तेव्हां
'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' या सूत्रानेच खञ्
प्रत्यय होईल.

पण त्याने खञ् प्रत्यय येथील सगळ्या
शब्दांहून होणार नाही. कारण, उमा व भङ्गा
हे शब्द धान्यवाचक नव्हेत असे सांगितले
आहे ना ?

हा दोष येत नाही. कारण 'प्रीणन करणे'
या अर्थाच्या धिन् धातूपासून धान्य हा
शब्द साधला आहे. आणि उमा व भङ्गा

हेही प्रसिद्ध धान्यांप्रमाणे प्रीणन करतातच.
अथवा येथे धान्य शब्दाने शणासह सतरा
धान्यांचे ग्रहण केले आहे असे समजावे.

(सू. ६) संमुख शब्दामध्ये कशाचे निपातन
केले आहे ?

(वा. १) संमुख येथे सम शब्दांतील
शेवटच्या अकाराच्या लोपाचे निपातन केले
आहे. सम मुलाचा म्हणजे सर्व मुलाचा जो
दर्शन म्हणजे आरसा वगैरे तो संमुखीन होय.

(सू. ९) अयानवाला नेण्यास योग्य असे
येथे म्हटले आहे. परंतु अय म्हणजे काय तसेच

५—ब्रीहि, यव, दाणे, वाजरी, गहू वगैरे मुख्य
धान्ये, तुरी, हरभरा, मूग, मसूर, उडीद पावटा वगैरे
उपस्कारक धान्ये, आणि बरे, सवे नाचणी वगैरे तृण-
धान्ये मिळून सोळा आणि शण धान्य सतराचे मिळून
एकंदर सतरा धान्ये होत.

१—(सू. ५) सर्वचर्मन् शब्दाहून 'त्याने केलेले'
या अर्थी ख आणि खञ हे प्रत्यय होतात. उदा०—
सर्वचर्मणः, सार्वचर्मणः. येथे सर्व शब्दाचा संबंध
चर्मन् याकडे न होता प्रत्ययार्थाकडे आहे. 'सर्वः
चर्मणा कृतः' असा याचा विग्रह आहे.

१—(सू. ६) पाहण्याचे अधिकरण जो आरशा-
सारखा पदार्थ तो येथे दर्शन शब्दाचा अर्थ आहे. यथा-
मुख आणि संमुख या शब्दाहून 'त्याचा दर्शन' या
अर्थी ख प्रत्यय होतो. यथामुख हा अव्ययीभाव आहे.
यथामुखे दर्शनः यथामुखीनः; समस्य मुखस्य दर्शनः
संमुखीनः. सम याचा सर्व असा अर्थ आहे.

१—(सू. ७) ज्याच्या आरंभी 'सर्व' हा शब्द आहे
आणि पथिन्, अन्न, कर्मन्, पत्र व पात्र हे शब्द शेवटी
आहेत अशा प्रातिपदिकाहून 'त्याला व्यापतो' या
अर्थी ख प्रत्यय होतो. उदा०—सर्वपथं व्याप्नोति सर्व-
पथीनः भक्तगणः इत्यादि.

१—(सू. ८) आप्रपद या अव्ययीभाव समासा-
हून 'त्यापर्यंत पोचतो' या अर्थी ख प्रत्यय होतो.
उदा०—आप्रपदीनः पटः. पायाच्या बोटापर्यंत पोच-
णारे धातर.

१—(सू. ९) अनुपद या अव्ययीभाव समासा-
हून 'त्याला अनुसरून वांधलेला' या अर्थी, सर्वात्र
शब्दाहून 'भक्षण करतो' या अर्थी, आणि अयानय
शब्दाहून तेथे नेण्याला योग्य या अर्थी ख प्रत्यय
होतो. उदा०—अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानतः;
पायाच्या प्रमाणात वांधलेला जोटा. सर्वात्र भक्षयति
सर्वात्रीनः भिक्षुः; अयानयं नेयः अयानयीनः शारः.

कोऽयः कोऽनय इति । अयः प्रदक्षिणम् । अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिना शाराणा यस्मिन्परैः पदानामसमावेशः सोऽयानयः । अयानयं नैयोऽयानयीनः शारः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति
॥ ५ । २ । १० ॥

परोवरेति किं निपात्यते ।

परोवरेति परस्योत्ववचनम् ॥ १ ॥

परोवरेति परस्यौत्वं निपात्यते । यद्येव परस्यौत्ववचनमिति प्राप्नोति । शकन्धुन्या-

येन निर्देशः । अथवा नैवं विज्ञायते परस्यौत्वं निपात्यत इति । कथं तर्हि । परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यत इति । परांश्चावराश्चानुभवति परोवरीणः ॥

अथ परपरेति किं निपात्यते ।

परपरतराणां परंपरभावः ॥ २ ॥

परपरतराणां परंपरभावो निपात्यते ।

पराश्च परतराश्चानुभवति परंपरीणः ॥

[अवारपारात्यन्तानुक्रमं गामी
॥ ५ । २ । ११ ॥]

समांसमां विजायते ॥ ५ । २ । १२ ॥

अनय म्हणजे काय तेंच समजत नाही.

अय म्हणजे प्रदक्षिण, अनय म्हणजे वाम. डाव्या उजव्या बाजूने जाणाऱ्या सोंगट्यांच्या ज्या घरात दुसऱ्यांच्या सोंगट्याचा प्रवेश होत नाही त्या घरांना अयानय असे म्हणतात. अयानय म्हणजे (आतली घरे). अयानयं नैयः अयानयीनः शारः. फिन्न आलेली आत जाण्याला योग्य सोंगटी असा अर्थ आहे.

(सू. १०) येथे परोवर शब्दामध्ये काय निपातन केले आहे ?

(वा. १) परोवर येथे पर शब्दाच्या अकाराला ओत्वाचे निपातन केले आहे.

पण जर ' ओत्ववचनम् ' असा पदच्छेद असेल तर ' परस्यौत्ववचनम् ' अशी वृद्धि

(६ । १ । ८८) झाली पाहिजे.

शकन्धु शब्दासारखे पररूप (६ । १ । ९४-या. ४) करून ' परस्यौत्व ' हा निर्देश केला आहे. अथवा, पर शब्दाच्या अकाराला ओत्व होतें असा अर्थ करू नये.

तर मग कसा करावा ?

परस्य म्हणजे पुढील अवर शब्दाच्या आरंभीच्या अकाराला उत्त्व होतें असे निपातन समजावे. पराश्च अवराश्चानुभवति परोवरीणः

आता परंपर या शब्दामध्ये काय निपातन केले आहे ?

(वा. २) परपरतर या शब्दाला परम्पर असा आदेश येथे निपातन केला जातो. परांश्च परतराश्च अनुभवति परम्परीणः.

१—(सू. १०) परावर, परपरतर आणि पुत्रोत्र या तीन शब्दांमधून ' शाचा अनुभव घेणारा ' या अर्थी स प्रत्यय होतो त्यावरोवर परावर शुभ्रांतीक पर शुभ्राच्या देवदस्या अकाराला ओत्कार आदेश आणि परपरतर शुभ्राला परम्पर आदेश यांचे निपातन केले आहे. उदा०—पराव् अनुभवति परोवरीण, परांश्च परतराश्चानुभवति परम्परीणः, पुत्रोत्रान् अनुभवति पुत्रोत्राः..

२—वाचिस्त्वमध्ये अस्त्ववचनम् असा पदच्छेद न करता उत्तरवचनम् असाच करावा तसे गुण (१ । ८८) झाला आहे परोवरीण या उदाहरणामध्ये

हा गुण झाला आहे

१—(सू. ११) अवारपर, अत्यन्त आणि अनुक्रम या शब्दांमधून ' तसे जाईल ' या अर्थी स प्रत्यय होतो. उदा०—अवारपर गामी (गदिभ्यति) अवार-परीणः, अत्यन्त शक्तिमान्, अनुक्रमीन. यथेष्ट-गामी.

२—(सू. १२) समांसा मनासान् याहून ' गर्भे भाग्य करते ' या अर्थी स प्रत्यय होतो आणि पूर्वे परांतीक मनांनी विमर्शना मुद्द न होता फक्त त्यांतील यक्षाचा ओह होतो. उदा०—मनांमनीना गो. दर गो विमर्श गय हा अर्थ आहे.

इह समांसमीना गौः सुपो धातुप्राति-
पदिकयोः [२.४.७१] इति सुब्लुक्प्रा-
प्नोति । समां समां विजायत इति यलो-
पवचनादलुग्विज्ञानम् । समां समां विजा-
यत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानं भवि-
ष्यति । यदयं यलोपं शास्ति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यो नात्र लुग्भवतीति ।

समां समां विजायत इति यलोपवचना-
दलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य
लुग्वचनम् ॥ १ ॥

समां समां विजायत इति यलोपवच-
नादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्व-
क्तव्यः ॥

सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोपवचनात्
॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वपदस्य यलोपो
वक्तव्यः ॥

अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वावचनम्
॥ ३ ॥

अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च
यलोपो वा वक्तव्यः । समां समां विजा-
यते । समायां समायां विजायत इति ॥

[अंगवीनावच्छेदे ॥ ५।२।१३]

आंगवीनः ॥ ५ । २ । १४ ॥

आगवीन इति किं निपात्यते ।

गोराड्पूर्वादा तस्य गोः

प्रतिदानात्कारिणि खः ॥ १ ॥

गोराड्पूर्वादा तस्य गोः प्रतिदानात्का-
रिणि खो निपात्यते । आ तस्य गोः प्रति-
दानात्कर्मकारी आगवीनः कर्मकरः ॥

(सू. १२) समांसमीना गौः येथें पूर्व-
पदांतील सप्तमी विभक्तीचा ' सुपो धातु० '
(२।४।७१) यानें लुक् प्राप्त होतो.

या सूत्रामध्ये ' समायां समायां ' असें
उच्चारणवाचें असतांना यकाराचा लोप करून
जें समां समां असें निपातन केले आहे त्याच्या
सामर्थ्यास्तव अलुक् होईल. म्हणजे ज्या अर्थी
येथें आचार्य यकाराचा लोप करून समां समां
असें उच्चारतात त्यावरून ते असें सुचवितात
की, येथें विभक्तीचा लुक् होत नाही.

(वा. १) ' समां समां विजायते ' असें
यलोपाचें निपातन केलें त्यावरून अलुक् होतो
असें असेल तर समांसमीना येथें उत्तर पदा-
मध्ये सप्तमीचा लुक् होतो असें म्हटलें पाहिजे
(वा. २) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

तें असें कीं, फक्त पूर्वपदामध्येच यकाराचा
लोप सांगावा.

आतां ज्या वेळीं प्रत्यय न होतां विग्रह-
वाक्यच उच्चारलें जातें तेथें पूर्वपद आणि उत्तर
पद या दोन्ही ठिकाणीं यकाराचा लोप विक-
ल्पानें होतो असें म्हणावें. समां समां विजायते;
समायां समायां विजायते.

(सू. १४) आगवीन शब्दामध्ये काय
निपातन केलें आहे ?

(वा. १) आङ्-पूर्वक गो शब्दाहून ' परत
आणून देतोपर्यंत त्या गाईचें कर्म करणारा '
या अर्थी ख प्रत्यय होतो असें येथें निपातन
केलें आहे. उदा०—आ गोः कर्मकारी आग-
वीनः कर्मकरः.

१—(सू. १३) अद्यश्चः याहून ख प्रत्यय होतो.
' लवकरच वील ' या अर्थी हें निपातन आहे. श्वः या
अव्ययांतील टि भागाचा लोप (६।४।१४४ वा. ५)
झाला आहे. उदा०—अद्यश्चीना गौः. आज उद्यां
इतक्यांतच विणारी गाय हा अर्थ आहे.

१—(सू. १४) ' आगो ' या शब्दाहून त्याला
संभाळण्याकरितां नेमलेला या अर्थी ख प्रत्यय होतो.
आगो म्ह. गाय परत आणून पोचवितोपर्यंत. उदा०—
आगवीनः. गुराखी हा अर्थ आहे.

कोऽयः कोऽनय इति । अयः प्रदक्षिणम् ।
अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिना
शाराणा यस्मिन्परैः पदानामसमावेशः
सोऽयानय । अयानयं नेयोऽयानयीनः
शारः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति

॥ ५ । २ । १० ॥

परोवरेति किं निपात्यते ।

परोवरेति परस्यौत्ववचनम् ॥ १ ॥

परोवरेति परस्यौत्वं निपात्यते । यद्येव
परस्यौत्ववचनमिति प्राप्नोति । शकन्धुन्या-

येन निर्देशः । अथवा नैः
परस्यौत्वं निपात्यत इति ।
परस्य शब्दरूपस्यैकत्वं नि
पराश्चावराश्चानुभवति परो
अथ परपरेति किं निपा
परपरतराणां परंपरम्

परपरतराणां परंपरम्
पराश्च परतराश्चानुभवति

[अंवारपारात्यन्ता-

॥ ५ । २ ।

संमांसमां विजाय

अनय म्हणजे काय तेंच समजत नाही.

अय म्हणजे प्रदक्षिण, अनय म्हणजे वाम.
डाव्या उजव्या बाजूने जाणाऱ्या सोंगऱ्यांच्या
ज्या घरात दुसऱ्यांच्या सोंगट्याचा प्रवेश होत
नाही त्या घरांना अयानय असे म्हणतात.
अयानय म्हणजे (आतलीं घरे). अयानय
नेयः अयानयीनः शारः. फिह्न आलेली आत
जाण्याला योग्य सोंगटी असा अर्थ आहे.

(सू. १०) येथे परोवर शब्दामध्ये काय
निपातन केले आहे ?

(वा. १) परोवर येथे पर शब्दाच्या
अकाराला ओढावे निपातन केले आहे.

पण जर ' ओत्ववचनम् ' असा पदच्छेद
असेल तर ' परस्यौत्ववचनम् ' अशी वृद्धि

(६।१।८८) झाली पा

शकन्धु शब्दासारखे
वा. ४) करून ' परस्
आहे. अथवा, पर शब्द
होते असा अर्थ करू.

तर मग कसा कर
परस्य म्हणजे पुढे
च्या अकाराला उ

जावे. पराश्च अव
आता परपर

केले आहे?

(वा. २)

असा आदेश दे
परतराश्च अनु

१—(सू. १०), परतरः, परपरतरः आणि पुत्रपौत्रः.
या तीन शब्दांमध्ये ' याचा अनुभव घेणारा ' या
अर्थी छ प्राप्त होतो त्याबरोबर परावर शब्दातील
पर शब्दाच्या ऐकट्या अकाराला ओढावे असा
आणि परपरतर शब्दाला परम्पर असा अर्थ याचे निपातन
केले आहे उदा०—पराश्च अवरश्च अनुभवति परोवरीणः,
पराश्च परतराश्चानुभवति परम्पराणां, पुत्रपौत्रान् अनु-
भवति पुत्रपौत्राणां

२—वाचिह्नमध्ये नेयवचनम् असा पदच्छेद न
करता अवचनम् असाच करावा तेथे गुा
(१।१।८७) शब्द आहे परोवरीणः या उदाहरणामध्ये

परपराश्च अनु

१—(सू
कान या दुस-
होतो. उदा०—
पारीणः अय
गाना.

१—(सू
धरण करते
परावरीण सप्त
त्यावरीण यद्वा
गौ. दर वरी नि

हैयंगवीनं संज्ञायाम् ॥५।२।२३॥

हैयंगवीनमिति किं निपात्यते ।

ह्योगोदोहस्य ह्यियंग्वादेशः संज्ञायां

तस्य विकारे ॥ १ ॥

ह्योगोदोहस्य ह्यियंग्वादेशो निपात्यते संज्ञायां विषये तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयंगवीनं घृतम् । संज्ञायामिति किमर्थम् । ह्योगोदोहस्य विकार उदाश्वित् अत्र मा भूदिति ॥

[तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥५।२।२४॥]

पक्ष्वात्तिः ॥ ५ । २ । २५ ॥

मूल इति वक्तव्यम् । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मूल इति वर्तते । क प्रकृतम् । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ [५. २. २४] इति । यदि तदनुवर्तते पाकेऽपि प्राप्नोति । मूल इत्यनुवर्तते पाक इति निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्ततैकदेशो वा निवर्तते । एगयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्वर्तते । तद्यथा । संख्याव्ययादेर्डीप्

(सू. २३) हैयंगवीन शब्दामध्ये काय निपातन केलें आहे ?

(वा. १) 'ह्योगोदोह' शब्दाहून 'त्याचा विकार' या अर्थी खञ् हा प्रत्यय होतो आणि ह्योगोदोह शब्दाला ह्यियंग् असा आदेश होतो. पण तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा असला पाहिजे, असें येथें निपातन केलें आहे. ह्योगोदोहस्य विकारः हैयंगवीनम् घृतम्.

येथें संज्ञा असतांना असें कशाकरितां म्हटलें आहे ?

ह्योगोदोहाचा ताक हाही विकार आहे; पण हैयंगवीन ही संज्ञा ताकाला नाहीं. तेव्हां ताक या अर्थाला हैयंगवीन हा शब्द न लागला पाहिजे.

(सू. २५) मूल इति वक्तव्यम् म्हणजे मूल या अर्थी हा ति प्रत्यय होतो असें म्हणावें. पक्षस्य मूलं पक्षतिः.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण मागून 'मूले'

असें अनुवृत्तीनें येत आहे.

मागें मूल शब्द कोठें आहे?

'तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ' या मागच्याच सूत्रांत मूल शब्द आहे.

मागच्या सूत्रांत मूलशब्द आहे खरा, पण त्याची जर अनुवृत्ति आणावी तर पाक शब्दाचीही अनुवृत्ति येईल. आणि पक्ष शब्दाहून 'पाक' या अर्थीही ति प्रत्यय होऊं लागेल.

मूल शब्दाचीच अनुवृत्ति आहे. पाक शब्दाची अनुवृत्ति नाहीं.

पण पाक व मूल हे दोन शब्द एकाच सूत्रांत बरोबरीनें उच्चारले असतांना त्यांपैकी एकाची अनुवृत्ति येथें आहे आणि एकाची नाहीं असें कसें बरे करतां येईल ?

एका सूत्रामध्ये बरोबरीनें दोन शब्द उच्चारले असले तरी त्यांतील एकाचीच फक्त अनुवृत्ति होते. उदा०—संख्याव्ययादेर्डीप् (४।१।

१—(सू. २३) याचा अर्थ मुळांत स्पष्ट आहे. ह्योगोदोह म्हणजे काल काढलेलें गार्हपत्ये दूध.

१—(सू. २४) पाळ वगैरे शब्दाहून 'त्याचा पाक' या अर्थी कुणञ् प्रत्यय होतो आणि कर्ण वगैरे पाळें मूल या अर्थी जाहच् प्रत्यय होतो.

उदा०—पीलूतां पाकः पीलुकुणः. कर्णस्य मूलं कर्णजाहः

१—(सू. २५) पक्ष शब्दाहून 'त्याचें मूल' या अर्थी ति प्रत्यय होतो. उदा०—पक्षस्य मूलं पक्षतिः. प्रतिपदा तिथि हा अर्थ आहे.

[अनुग्वलंगामी ॥ ५।२।१५ ॥
 अध्वनो यत्खौ ॥ ५।२।१६ ॥
 अभ्यमित्राच्छ च ॥ ५।२।१७ ॥
 गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ ५।२।१८ ॥
 अभ्यस्यैकाहगमः ॥ ५।२।१९ ॥]
 शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः
 ॥ ५।२।२० ॥]

किं यः शालायामधृष्टः स शालीनः
 कूपे वा यदकार्यं तत्कौपीनम् । नेत्याह ।

(सू. २०) इतर ठिकाणीं धोट पण शाले-
 मध्ये भितरा अशा माणशाला शालीन म्हणा-
 वयाचें काय ? तसेंच विहिरीमध्ये जे न करण्या-
 सारखे खेळ त्यांना कौपीन म्हणावयाचें कीं
 काय ?

तसें नाही. शालीन व कौपीन या शब्दा-
 मध्ये उत्तरपदाचा लोप झाला आहे असें सम-
 जावें. जो भितरा मुलगा धोट होण्याकरिता
 शालाप्रवेशाला योग्य आहे तो शालीन होय.
 तसेंच जी वाईट गोष्ट विहिरीत टाकण्याला
 योग्य आहे ती कौपीन होय. 'कूपावतरणाला

उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शालाप्रवेश-
 नमर्हत्यधृष्टः स शालीनः । कूपावतरण-
 मर्हत्यकार्यं तत्कौपीनम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ ५।२।२१ ॥

व्रातेन जीवतीत्युच्यते किं व्रातं नाम ।
 नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजी-
 विनः संघा व्राताः । तेषां कर्म व्रातम् ।
 व्रातकर्मणा जीवतीति व्रातीनः ॥

[सातपदीनं सख्यम् ॥ ५।२।२२ ॥]

योग्य ' हा कौपीन शब्दाचा अर्थ आहे.

(सू. २१) येथे ' व्रातेन जीवति ' असें
 म्हटलें आहे.

पण व्रात म्हणजे काय ?

अनेक जातींचे अनेक प्रकारचा धदा कर-
 णारे, शरीरकष्टाने उपजीविका करणारे अशा
 अनेक लोकांच्या समुदायाला व्रात म्हणतात.
 त्याचें जें कर्म तें येथें व्रात शब्दानें घेतलें आहे.
 तशा कर्मानें ज्याचें जीवन होतें तो व्रातीन
 होय.

१—(सू. १५) अनुगु या अव्ययीभाव समा-
 साहून ' सारसा दिङ्गारा ' या अर्थी ख प्रत्यय होतो.
 अनुगु म्हणजे गाईच्या मागेमाग उदा०—अनुगवीनः
 गोपालः.

१—(सू. १६) अध्वन् शब्दाहून ' सारसा
 दिङ्गारा ' या अर्थी यत् व ख हे प्रत्यय होतात.
 उदा०—अध्वन्यः अध्वनीनः.

१—(सू. १७) अभ्यमित्र शब्दाहून ' सारसा
 जाणारा ' या अर्थी छ यत् व ख हे प्रत्यय होतात
 उदा०—अभ्यमित्राय, अभ्यमित्र, अभ्यमित्राण. नेहमा
 शत्रूच्या अलावर चाल करून जाणारा असा अर्थ आहे

१—(सू. १८) प्रथमान्त गोष्ठ शब्दाहून भूत
 पूर्व या अर्थी खन् प्रत्यय होतो. भूतपूर्व. गोष्ठ. गोष्ठीन.

१—(सू. १९) अभ्य शब्दाहून ' त्याचा एक
 दिवसाचा मार्ग ' या अर्थी खन् प्रत्यय होतो उदा०—
 आग्नीनः अध्वा.

१—(सू. २०) अधृष्ट या अर्थी शालीन शब्द
 आणि अकार्य या अर्थी कौपीन शब्द निपातन केलें
 आहेत उदा०—शालीन जड अधृष्टः म्हणजे धोट नव्हे
 असा (मित्रा) शाळेंत घालण्याला योग्य कौपीन पापम्.
 विहिरीत टाकण्याला योग्य हा अर्थ आहे.

१—(सू. २१) काहीं घरगुती काम करणारे,
 काहीं हमाली करणारे, काहीं गाडी हाकणारे, काहीं
 लाकडें फोडणारे, काहीं शेतीकाम करणारे असे अनेक
 तऱ्हेचा धदा करणारे अनेक जातीचे गडी एकत्र राह-
 तात. त्या त्यांच्या समुदायाला व्रात म्हणतात.
 अशा तऱ्हेनें उपजीविका करणाऱ्या गड्याला व्रातीन
 म्हणतात.

१—(सू. २२) सख्य म्हणजे मैत्री. या अर्थी
 सातपदीनं ह्या शब्दाचें येथें निपातन केलें आहे.
 सप्तभि. पदै. अवाप्यते तत् सातपदीनम् चागल्या
 लोकांची मैत्रीही त्याच्याबरोबर सात पावले चाललें कीं
 तेवढ्यानेंही होते.

हैयंगवीनं संज्ञायाम् ॥५।२।२३॥

हैयंगवीनमिति किं निपात्यते।

ह्योगोदोहस्य ह्रियंग्वादेशः संज्ञायां

तस्य विकारे ॥ १ ॥

ह्योगोदोहस्य ह्रियंग्वादेशो निपात्यते संज्ञायां विषये तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयंगवीनं घृतम्। संज्ञायामिति किमर्थम्। ह्योगोदोहस्य विकार उदाश्वित् अत्र मा भूदिति ॥

[तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणव्जाहचौ ॥५।२।२४॥]

पक्षतिः ॥ ५।२।२५ ॥

मूल इति वक्तव्यम्। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मूल इति वर्तते। क प्रकृतम्। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणव्जाहचौ [५. २. २४] इति। यदि तदनुवर्तते पाकेऽपि प्राप्नोति। मूल इत्यनुवर्तते पाक इति निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्ततैकदेशो वा निवर्तत। एगयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्वमति। तद्यथा। संख्याव्ययादेर्डीप्

(सू. २३) हैयंगवीन शब्दामध्ये काय निपातन केलें आहे?

(वा. १) 'ह्योगोदोह' शब्दाहून 'त्याचा विकार' या अर्थी खज् हा प्रत्यय होतो आणि ह्योगोदोह शब्दाला ह्रियंग् असा आदेश होतो. पण तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा असला पाहिजे, असें येथें निपातन केलें आहे. ह्योगोदोहस्य विकारः हैयंगवीनम् घृतम्.

येथें संज्ञा असतांना असें कशाकरितां म्हटलें आहे?

ह्योगोदोहाचा ताक हाही विकार आहे; पण हैयंगवीन ही संज्ञा ताकाला नाही. तेव्हां ताक या अर्थाला हैयंगवीन हा शब्द न लागला पाहिजे.

(सू. २५) मूल इति वक्तव्यम् म्हणजे मूल या अर्थी हा ति प्रत्यय होतो असें म्हणावें. पक्षस्य मूलं पक्षतिः.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण मागून 'मूल'

असें अनुवृत्तीनें येत आहे.

मागे मूल शब्द कोठें आहे?

'तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणव्जाहचौ' या मागच्याच सूत्रांत मूल शब्द आहे.

मागच्या सूत्रांत मूलशब्द आहे खरा, पण त्याची जर अनुवृत्ति आणावी तर पाक शब्दाचीही अनुवृत्ति येईल. आणि पक्ष शब्दाहून 'पाक' या अर्थीही ति प्रत्यय होऊं लागेल.

मूल शब्दाचीच अनुवृत्ति आहे, पाक शब्दाची अनुवृत्ति नाही.

पण पाक व मूल हे दोन शब्द एकाच सूत्रांत वरोवरीनें उच्चारले असतांना त्यांपैकी एकाची अनुवृत्ति येथें आहे आणि एकाची नाही असें कसें वरें करतां येईल?

एका सूत्रामध्ये वरोवरीनें दोन शब्द उच्चारले असले तरी त्यांतील एकाचीच फक्त अनुवृत्ति होते. उदा०—संख्याव्ययादेर्डीप् (४।१।

१—(सू. २३) याचा अर्थ मुळांत स्पष्ट आहे. ह्योगोदोह म्हणजे काल काढलेलें गाईचें दूध.

१—(सू. २४) पीलू वगैरे शब्दाहून 'त्याचा पाक' या अर्थी कुणप् प्रत्यय होतो आणि कर्ण वगैरे शब्दाहून त्याचें मूल या अर्थी जाहच् प्रत्यय होतो.

उदा०—पीलूनां पाकः पीलुकुणः. कर्णस्य मूलं कर्णजाहः

१—(सू. २५) पक्ष शब्दाहून 'त्याचें मूल' या अर्थी ति प्रत्यय होतो. उदा०—पक्षस्य मूलं पक्षतिः. प्रतिपदा तिथि हा अर्थ आहे.

[अनुग्वलंगामी ॥ ५।२।१५ ॥

अध्वनो यत्खौ ॥ ५।२।१६ ॥

अभ्यमित्वाच्छ च ॥ ५।२।१७ ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ ५।२।१८ ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ ५।२।१९ ॥]

शालीनकौपीने अधृष्टकार्थयोः

॥ ५।२।२० ॥]

किं यः शालायामधृष्टः स शालीनः
कूपे वा यदकार्यं तत्कौपीनम् । नेत्याह ।

उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शालाप्रवेश-
नमर्हत्यधृष्टः स शालीनः । कूपावतरण-
मर्हत्यकार्यं तत्कौपीनम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ ५।२।२१ ॥

व्रातेन जीवतीत्युच्यते किं व्रातं नाम ।
नानाजातीया अनियतवृत्तय उरसेधजी-
विनः संघा व्राताः । तेषां कर्म व्रातम् ।
व्रातकर्मणा जीवतीति व्रातीनः ॥

[सासपदीनं सख्यम् ॥ ५।२।२२ ॥]

(सू. २०) इतर ठिकाणीं धीट पण शाले-
मध्ये भितरा अशा माणसाला शालीन म्हणा-
वयाचें काय ? तसेंच विहिरीमध्ये जे न करण्या-
सारखे खेळ त्यांना कौपीन म्हणावयाचें कीं
काय ?

तसें नाहीं. शालीन व कौपीन या शब्दा-
मध्ये उत्तरपदाचा लोप झाला आहे असें सम-
जावें. जो भितरा मुलगा धीट होण्याकरिता
शालाप्रवेशाला योग्य आहे तो शालीन होय.
तसेंच जी वाईट गोष्ट विहिरीत टाकण्याला
योग्य आहे ती कौपीन होय. 'कूपावतरणाला

योग्य' हा कौपीन शब्दाचा अर्थ आहे.

(सू. २१) येथें 'व्रातेन जीवति' असें
म्हटलें आहे.

पण व्रात म्हणजे काय ?

अनेक जातींचे अनेक प्रकारचा धडा कर-
णारे, शरीरकष्टानें उपजीविका करणारे अशा
अनेक लोकांच्या समुदायाला व्रात म्हणतात.
त्याचें जें कर्म तें येथें व्रात शब्दानें घेतलें आहे.
तशा कर्मानें ज्याचें जीवन होतें तो व्रातीन
होय.

१—(सू. १५) अनुगु या अच्ययीभाव समा-
साहून 'सारखा हिंडणारा' या अर्थी ख प्रत्यय होतो.
अनुगु म्हणजे गाईच्या मागेमागे उदा०—अनुगवीनः
गोपालः.

१—(सू. १६) अध्वन् शब्दाहून 'सारखा
हिंडणारा' या अर्थी यत् व ख हे प्रत्यय होतात.
उदा०—अध्वन्यः अध्वनीनः

१—(सू. १७) अभ्यमित्र शब्दाहून 'सारखा
जाणारा' या अर्थी छ यत् व ख हे प्रत्यय होतात
उदा०—अभ्यमित्रियः, अभ्यमित्रिय, अभ्यमित्रिण. नेहमा
शत्रूच्या अगावर चाल करून जाणारा असा अर्थ आहे

१—(सू. १८) प्रथमान्त गोष्ठ शब्दाहून भूत
पूर्व या अर्थी खञ् प्रत्यय होतो भूतपूर्व. गोष्ठ. गौष्टीन .

१—(सू. १९) अश्व शब्दाहून 'त्याचा एक
दिवसाचा मार्ग' या अर्थी खञ् प्रत्यय होतो उदा०—
आश्वीनः अध्वा.

१—(सू. २०) अधृष्ट या अर्थी शालीन शब्द
आणि अकार्य या अर्थी कौपीन शब्द निपातन केलें
आहेत उदा०—शालीन जड अधृष्ट. म्हणजे धीट नव्हे
असा (भित्ता) शाळेंत घालण्याला योग्य कौपीन पापम्,
विहिरीत टाकण्याला योग्य हा अर्थ आहे.

१—(सू. २१) काहीं घरगुती काम करणारे,
काहीं हमाली करणारे, काहीं गाडी हाकणारे, काहीं
लाकडें फोडणारे, काहीं शेतीकाम करणारे असे अनेक
तऱ्हेचा धडा करणारे अनेक जातीचे गडी एकत्र राह-
तात. त्या त्यांच्या समुदायाला व्रात म्हणतात.
अशा तऱ्हेनें उपजाविका करणाऱ्या गड्याला व्रातीन
म्हणतात.

१—(सू. २२) सख्य म्हणजे मैत्री या अर्थी
सासपदीन ह्या शब्दाचें येथें निपातन केलें आहे.
सप्तभि पदैः अवाप्यते तत् सासपदीनम् चांगल्या
लोकांची मैत्रीही त्याच्याबरोबर सात पावलें चाललें कीं
तेवढ्यानेंही होते.

हैयंगवीनं संज्ञायाम् ॥५।२।२३॥

हैयंगवीनमिति किं निपात्यते।

ह्योगोदोहस्य ह्रियंग्वादेशः संज्ञायां

तस्य विकारे ॥ १ ॥

ह्योगोदोहस्य ह्रियंग्वादेशो निपात्यते
संज्ञायां विषये तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे।
ह्योगोदोहस्य विकारो हैयंगवीनं घृतम्।
संज्ञायामिति किमर्थम्। ह्योगोदोहस्य
विकार उदाश्वित् अत्र मा भूदिति ॥

[तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादि-
भ्यः कुणञ्जाहचौ ॥५।२।२४॥]

पक्ष्वात्तिः ॥ ५।२।२५ ॥

मूल इति वक्तव्यम्। पक्षस्य मूलं
पक्षतिः। ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्त-
व्यम्। मूल इति वर्तते। क प्रकृतम्।
तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुण-
ञ्जाहचौ [५. २. २४] इति। यदि तदनु-
वर्तते पाकेऽपि प्राप्नोति। मूल इत्यनु-
वर्तते पाक इति निवृत्तम्। कथं पुनरेक-
योगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्ततैकदेशो वा
निवर्तते। एगयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानु-
वृत्तिर्वर्तते। तद्यथा। संख्याव्ययादेर्डीप्

(सू. २३) हैयंगवीन शब्दामध्ये काय
निपातन केलें आहे ?

(वा. १) 'ह्योगोदोह' शब्दाहून 'त्याचा
विकार' या अर्थी खञ् हा प्रत्यय होतो आणि
ह्योगोदोह शब्दाला ह्रियंगु असा आदेश होतो.
पण तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा
असला पाहिजे, असें येथें निपातन केलें आहे.
ह्योगोदोहस्य विकारः हैयंगवीनम् घृतम्.

येथें संज्ञा असतांना असें कशाकरितां
म्हटलें आहे ?

ह्योगोदोहाचा ताक हाही विकार आहे;
पण हैयंगवीन ही संज्ञा ताकाला नाही. तेव्हां
ताक या अर्थाला हैयंगवीन हा शब्द न
लागला पाहिजे.

(सू. २५) मूल इति वक्तव्यम् म्हणजे
मूल या अर्थी हा ति प्रत्यय होतो असें म्हणावें.
पक्षस्य मूलं पक्षतिः.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण मागून 'मूले'

असें अनुवृत्तीनें येत आहे.

मागें मूल शब्द कोठें आहे?

'तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुण-
ञ्जाहचौ' या मागच्याच सूत्रांत मूल शब्द
आहे.

मागच्या सूत्रांत मूलशब्द आहे खरा, पण
त्याची जर अनुवृत्ति आणावी तर पाक शब्दाचीही
अनुवृत्ति येईल. आणि पक्ष शब्दा-
हून 'पाक' या अर्थीही ति प्रत्यय होऊं
लागेल.

मूल शब्दाचीच अनुवृत्ति आहे. पाक
शब्दाची अनुवृत्ति नाही.

पण पाक व मूल हे दोन शब्द एकाच
सूत्रांत बरोबरीनें उच्चारले असतांना त्यांपैकीं
एकाची अनुवृत्ति येथें आहे आणि एकाची
नाहीं असें कसें बरे करतां येईल ?

एका सूत्रामध्ये बरोबरीनें दोन शब्द उच्चा-
रले असले तरी त्यांतील एकाचीच फक्त अनु-
वृत्ति होते. उदा०—संख्याव्ययादेर्डीप् (४।१।

१—(सू. २३) याचा अर्थ मुळांत स्पष्ट आहे.
ह्योगोदोह म्हणजे काल काढलेलें गार्दचें दूध.

१—(सू. २४) पाळ वंगरे शब्दाहून 'त्याचा
पाक' या अर्थी कुणप् प्रत्यय होतो आणि कर्ण वंगरे
शब्दाहून त्याचें मूल या अर्थी जाहच् प्रत्यय होतो.

उदा०—पीलूनां पाकः पीळकुणः. कर्णस्य मूलं कर्ण-
जाहः

१—(सू. २५) पक्ष शब्दाहून 'त्याचें मूल
या अर्थी ति प्रत्यय होतो. उदा०—पक्षस्य मूलं पक्षतिः.
प्रतिपदा तिथि हा अर्थ आहे.

[४.१.२६] दामहायनान्ताच्च [२७] ।
सख्यादेरित्यनुवर्ततेऽव्ययादेरिति निवृत्तम् ॥

[तेन वित्तश्चञ्चुप्चणपौ

॥ ५ । २ । २६ ॥]

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह

॥ ५ । २ । २७ ॥

इह नानेति सहाथो गम्येत द्वौ हि
प्रतिषेधौ प्ररुतमर्थं गमयतः । न न सह
सहैवेति ॥ नैप दोषः । नायं प्रत्ययार्थः ।
किं तर्हि । प्रकृतिविशेषणमेतत् । वि

नञित्येताभ्यामसहवाचिभ्या नानाञौ
भवतः । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थे ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ ५।२।२८ ॥

कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति । न सहेति
वर्तते । भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे विशङ्कटे
शृङ्गे इति । इह खलु संकटमिति संग-
तार्थो गम्यते प्रकटमिति प्रगतार्थो
गम्यत उत्कटमित्युद्गतार्थो गम्यते ॥
एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति ।
किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्य-
मानं गम्यते । उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्त

२६) या सूत्रात् न त्याच्या पुढील ' दामहाय-
नान्ताच्च ' या सूत्रामध्ये फक्त 'सख्यादेः' एव-
व्याचीच अनुवृत्ति होते आणि 'अव्ययादेः'
याची अनुवृत्ति होत नाही.

(सू. २७) हा सूत्राने ' नाना ' हा जो
शब्द साधला आहे त्यामध्ये निषेधार्थक नञ्
या अव्ययाच्या पुढे ' न सह ' या अर्थी ' नाञ् '
असा प्रत्यय केला आहे तेव्हा तेथे सह असाच
अर्थ होईल. कारण ' न सह ' या अर्थामध्ये सह
या अर्थाचा एक निषेध आणि दुसरा नञ् या
अव्ययाचा अर्थ निषेध असे दोन निषेध
मिळून मूळच्याच अर्थाला कायम करतात. ' न
सह ' असे नाही ' म्हणजे सह असेच होतें.

हा दोष येत नाही. कारण ' न सह ' हा
प्रत्ययाचा अर्थच नव्हे. तर तें विनञ्भ्याम्
याचें विशेषण आहे. म्हणजे ' न सह ' या
अर्थाच जे वि आणि नञ् त्याहून क्रमानें ना
आणि नाञ् असे प्रत्यय होतात. आता ते
कोणत्या अर्थी होतात असा प्रश्न उद्भवतो,
त्याचें उत्तर स्वाधी होतात हें होय.

१—(सू. २६) प्रातिपदिकाहून ' त्याने प्रसिद्ध '
या अर्थी चुञ्चुर्व चणर् हे प्रत्यय होतात उदा०—
विषया विज्ञो विष चुञ्चु, विषाचण- विज्ञेने प्रसिद्धाना
अलेला हा ज्य भाई

१—(सू. २७) नसह या अर्थाचे जे वि आणि
नञ् त्याहून क्रमानें ना आणि नञ् हे प्रत्यय स्वाधी
होतात. उदा०—विना, नाना याना अव्यय सत्ता
आह (१।१।३८) नाना या अव्ययाचा अर्थ विना

(सू. २८) ' वेः शालच् ' इत्यादि सूत्रांनीं
सांगितलेले जे शालच् वगैरे प्रत्यय ते कोणत्या
अर्थी होतात ?

मागून ' न सह ' याची अनुवृत्ति आहे
तेव्हा ते या अर्थी होतील

अशा रीतीने विशाले शृङ्गे व विशङ्कटे
शृङ्गे हीं उदाहरणे सिद्ध होतील. परंतु पुढील
सूत्राच्या उदाहरणामध्ये ' न सह ' हा अर्थ
भासत नाही. तर सङ्कट म्हणजे संगत, प्रकट
म्हणजे प्रगत, आणि उत्कट म्ह. उद्गत असे
अर्थ भासतात.

तर मग ' क्रियेचे साधन ' या अर्थी हे
शालच् वगैरे प्रत्यय होतात असे समजावें.

हें काय बरें बोलोवें ?

असें बोलूं नये.

पण सांगितल्याशिवाय ही गोष्ट कशी
उमगेल ?

हे प्रत्यय वि सम् वगैरे उपसर्गाच्या पुढे
सांगितले आहेत. आणि उपसर्ग तर असे अस-

असाच आहे

१—(सू. २८) क्रियाविशिष्ट साधन म्हणजे
विगत श्रयादि अर्थाचा जो वि शब्द त्याहून शालच् व
सङ्कटच् हे प्रत्यय स्वार्थी होतात. उदा०—विशाले
शृङ्ग, विशङ्कटे शृङ्ग

२—काणे दोन किंवा परस्पराला लागलेला. नम-
तत न सह म्ह. संगत नव्हे असा अर्थ गृहीत
भरला आहे.

उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चिक्त्वि-
यावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेष-
माहुर्यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र
क्रियामाहुः । त एत उपसर्गोभ्यो विधीय-
मानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति॥
एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति ।
इदं तु न सिध्यति विशालः विशङ्कट
इति । एतदपि सिद्धम् । कथम् । अकारो
मत्वर्थीयः । विशाले अस्य स्तो विशालः ।
विशङ्कटे अस्य स्तो विशङ्कट इति ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ ५।२।२९ ॥
कटच्प्रकरणे ऽलावूतिलोमाभ्यो

रजस्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कटच्प्रकरणे ऽलावूतिलोमाभ्यो रजस्य-
भिधेय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अलावूकटः
तिलकटः उमाकटः ॥

भङ्गायाश्च ॥ २ ॥

भङ्गायाश्चेति वक्तव्यम् । भङ्गाकटः ॥
गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः
॥ ३ ॥

गोष्ठादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु
पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः । गोगोष्ठम् अवि-
गोष्ठम् ॥ कटच् वक्तव्यः । अ विकटः उष्ट्र-
कटः ॥ पटच् वक्तव्यः । अ विपटः उष्ट्र-

तात कीं, ज्या ठिकाणीं क्रियावाचक असा
कोणीतरी धातु असतो त्या ठिकाणीं त्या क्रिये-
वरील कांहीतरी विशेष ते दाखवितात. आतां
ज्या ठिकाणीं क्रियावाचक धातूचा प्रयोग
नसेल तेथें ते केवळ उपसर्गच क्रिया आणि
तिचें साधन इतक्या अर्थाला दाखवितात.
तशा प्रकारच्या वि, सम् वगैरे उपसर्गांहून
सांगितलेले ते हे शालच् वगैरे प्रत्यय क्रिया
आणि तिचे साधन ह्या उपसर्गांच्या अर्थीच
होतील.

वरें;पण असें घेतलें तरी विशाले शृङ्गे अशींच
उदाहरणें साधतील; परंतु विशालः विशङ्कटः
गौः अशीं उदाहरणें साधणार नाहीत.

हीं देखील उदाहरणें साधतील.

तीं कर्दी ?

अशीं कीं, विशाल व विशङ्कट या शृङ्ग-
वाचक शब्दांहून मनुप् प्रत्ययाच्या अर्थीं

सांगितलेला अकार प्रत्यय (५।२।१२७)
करावा. विशाले शृङ्गे स्तः यस्य सः, विशङ्कटे
शृङ्गे स्तः यस्य सः असा त्याचा विग्रह होय.

(सू. २९ वा. १) ह्या कटच् प्रत्ययाच्या
प्रकरणामध्ये अलावू, तिल आणि उमा या
शब्दांहून 'त्याचें रज' या अर्थी कटच् प्रत्यय
होतो असें उपसंख्यान करावें. अलावूनां रजः
अलावूकटः, तिलकटः, उमाकटः.

(वा. २) भङ्गा शब्दाहूनही ' त्याचें
रज ' या अर्थी कटच् प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा०—भङ्गाकटः.

(वा. ३) पशूंचें नांव वगैरे शब्दांहून
' त्याचें स्थान ' इत्यादि अर्थी गोष्ठ वगैरे-
प्रत्यय होतात असें म्हणावें. उदा०—गवां स्थानं
गोगोष्ठम्; अविगोष्ठम्. पशूंचें नांव वगैरे शब्दां-
हून कटच् प्रत्यय होतो असें म्हणावें. अ विकटः
उष्ट्रकटः. त्याच शब्दाहून पटच् प्रत्ययही होतो

म्ह. लेख, कोंडा वगैरे टाकाळ भाग, भङ्गा म्ह.
तागाचें बीं.

३—येथ हे कटच् वगैरे प्रत्यय मोघम सांगितले
आहेत तरी ह्यांचे प्रयोग विशेष अर्थीच दिसतात.
संघात या अर्थी कटच् प्रत्यय, विस्तार या अर्थी पटच्
प्रत्यय, द्विज या अर्थी गोगुग प्रत्यय, स्नेह या अर्थी
तेल प्रत्यय आणि उत्पत्तिक्षेत्र या अर्थी शाकट व
शाकिन हे प्रत्यय दिसतात.

३—वि याचा विगत म्हणजे विशेष रीतीने वाहेर
पडलेला असा अर्थ घेऊन स्वार्थी प्रत्यय केला म्हणजे
विशाले शृङ्गे इत्यादि प्रयोग साधतात.

१—(सू. २९) क्रियाविशिष्ट साधन या अर्थीचे
जे सम्, प्र उत् आणि वि लाहून स्वार्थी कटच्
प्रत्यय होतो. उदा०—संकटम् (गर्दी); प्रकटम्,
उत्कटम्, विकटम्.

२—अलावू म्ह. भोपळा. उमा म्ह. जवस. रजस्

पटः ॥ गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।
उष्ट्रगोयुगम् खरगोयुगम् ॥ तैलशब्दश्च
प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुदतैलम् सर्पपतैलम् ॥
शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षु-
शाकटम् मूलशाकटम् ॥ शाकिनशब्दश्च
प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुशाकिनम् मूलशा-
किनम् ॥

उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । गवा स्थानं
गोष्ठम् । यथा गवा तद्वदुष्टाणाम् ॥ कटञ्ज-
क्तव्य इति । यथा नानाद्रव्याणां संघातः
कट एवमवयवः संहता अविकटः ॥ पटञ्च
वक्तव्य इति । यथा पटः प्रस्तीर्ण एवमवयवः
प्रस्तीर्णा अविपटः ॥ गोयुगशब्दश्च

अष्टौ मृणावै. अविपटः उष्ट्रपटः. तस्यैव पशून्
नाव वगैरेहून प्रत्यय या नात्याने गोयुग शब्द
पुढें लावावा. उष्ट्रगोयुगम् खरगोयुगम्. काहीं
प्रातिपदिकाहून पुढें प्रत्यय या नात्याने तैल
शब्द लावावा. इक्षुदतैलम् सर्पपतैलम्. तस्यैव
काहीं प्रातिपदिकाहून पुढें प्रत्यय या नात्याने
शाकट शब्द लावावा. इक्षुशाकटम् मूलशा-
कटम्. तसाच त्याहून पुढें शाकिन शब्दही
लावावा. इक्षुशाकिनम्, मूलशाकिनम्.

(वा. ४) अथवा सारखेपणामुळें तथा
शब्दाचे प्रयोग होत असल्यामुळें हें सिद्ध होत
आहे. गाईच्या स्थानाला गोष्ठ म्हणतात तसंच
उष्ट्राचे स्थान आहे म्हणून त्याला उष्ट्रगोष्ठ
म्हणतात. तसंच कटञ्च प्रत्यय सागावा अष्टौ

४—तेन्हा गोष्ठच्, कटच्, पटच्, गो, युग आणि
तैल हे प्रत्यय सागावयास नकोत.

१—(सू. ३०) क्षिप्राविशिष्ट साधन या अर्थीच्या
अव याहून कुटारच् व कटच् हे प्रत्यय स्वार्थी होतात.
उदा०—अवाचान, अवकुटार, अवकट .

१—(सू. ३१) नासिकेचें जें नमन त्या अर्थीच्या
अव या अव्ययाहून टीटच् नाटच् व भ्रटच् हे प्रत्यय
सज्ञा भसताना होतात उदा०—नामिकाया नतम्
अवदाटम् अवनाटम् अवभ्रटम्.

प्रत्ययो वक्तव्य इति गोयुगं गोयुगम् । यथा
गोस्तदुष्टस्य । उष्ट्रगोयुगम् ॥ तैलशब्दश्च
प्रत्ययो वक्तव्य इति । प्रकृत्यन्तरं तैल-
शब्दो विकारे वर्तते । एवं च कृत्वा तिल-
तैलमित्यपि सिद्धं भवति ॥ शाकटशब्दश्च
प्रत्ययो वक्तव्य एव । शाकिनशब्दश्च
प्रत्ययो वक्तव्य एव ।

[अवात्कुटारच् ॥ ५ । २ । ३० ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्-
नाटञ्भ्रटचः ॥ ५ । २ । ३१ ॥

नेर्विडञ्चिरीसचौ ॥ ५ । २ । ३२ ॥]

ईनच् पिटच् चिकचि च

॥ ५ । २ । ३३ ॥

म्हटलें आहे तेथेही अनेक द्रव्याच्या समुदा-
याला कट म्हणतात. तसें अर्वाच्या समुदायाला
अविष्ट असें म्हणता येईल. तसंच पटञ्च
प्रत्यय सागावा अष्टौ म्हटलें आहे. तेथेही पट
जसा विस्तीर्ण असतो तसा विस्तीर्ण म्हणजे
पसरलेला जो अविष्टमूह त्याला अविपट म्हणता
येईल. तसेच गोयुग प्रत्यय सांगितला आहे
तोही सामू नये. गाईचें जे युग तें गोयुग होय.
जसें गाईचें युग तसेच उष्ट्राचें तें उष्ट्रगोयुग
होय. तसाच तैल हा जो प्रत्यय सांगितला
आहे तोही सागावयास नको. कारण विकार
या अर्थाच्या तैल शब्द स्वतंत्र आहेच. म्हणूनच
तिलतैलम् हा प्रयोग सिद्ध होतो. शाकट
प्रत्यय मान सांगितला पाहिजे, तसाच शाकिन
प्रत्ययही सांगितला पाहिजे.

१—(सू. ३२) ' नासिकेचें नमन ' या अर्थीच्या
' नि ' य हून विडच् आणि विरीसच् हे प्रत्यय होतात
सज्ञा भसताना उदा०—निविडम्, निविराम्.

१—(सू. ३३) ' नासिकेचें नमन ' या अर्थीच्या
नि याहून इनच् आणि पिटच् हे प्रत्यय होतात आणि
त्या प्रत्ययाच्या बरोबर क्रमानें नि शब्दाला चिक्
आणि चि हे आदेश होतात उदा०—चिकिनम्,
चिपिटम्.

इनचिपटच्काधिकचिचिकादेशाश्च

॥ १ ॥

इनचिपटच्काः प्रत्यया वक्तव्याश्चिक
चि चिगित्येते च प्रकृत्योदशा वक्तव्याः ।
चिकिनः चिपिटः चिकः ॥

क्लिन्नस्य चिल्पिलश्चास्य चक्षुषी ॥ २ ॥

क्लिन्नस्य चिल्पिलित्येतौ प्रकृत्यादेशौ
वक्तव्यौ लश्च प्रत्ययोऽस्य चक्षुषी इत्येत-
स्मिन्नर्थे । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः
पिल्लः ॥ चुल् च वक्तव्यः । चुल्लः ॥
यद्यस्येत्युच्यते चिल्ले चक्षुषी पिल्ले

चक्षुषी इति न सिध्यति तस्मा-
न्नाथोऽस्यग्रहणेन । कथं चिल्लः पिल्ल
इति । अकारो मत्वर्थीयः । चिल्ले अस्य
स्तश्चिल्लः । पिल्ले अस्य स्तः पिल्ल इति ॥
[उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नाः रुढयोः

॥ ५ । २ । ३४ ॥

कर्मणि घटो ठच् ॥ ५ । २ । ३५ ॥
तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्]

॥ ५ । २ । ३६ ॥

प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमातचः

॥ ५ । २ । ३७ ॥

(सू. ३३ वा. १) येथें नि याहून इनच्
पिटच् आणि क असे तीन प्रत्यय सांगून
त्यांच्या वरोवर नि शब्दाला चिक, चि, चिक
असे तीन आदेश क्रमानें होतात असे सांगवें.
उदा०—चिकिनः चिपिटः चिकः.

(वा. २) क्लिन्न शब्दाहून ' तसे आहेत
नेत्र ज्याचे ' या अर्थी ल प्रत्यय होतो आणि
त्या प्रत्ययाच्या वरोवर क्लिन्न शब्दाला चिल्ल
किंवा पिल्ल असा आदेश होतो. क्लिन्ने चक्षुषी
अस्य चिल्लः पिल्लः. येथें चुल् असाही आदेश
होतो असे म्हणावें. उदा०—चुल्लः.

पण ह्या वार्तिकामध्ये 'अस्य' असे म्हटलें
आहे. तेव्हां तशा डोळ्याच्या मनुष्याला चिल्ल

वगैरे म्हणतां येईल पण तशा डोळ्यांना म्हणतां
येणार नाही. तेव्हां चिल्ले चक्षुषी पिल्ले चक्षुषी हे
प्रयोग साधणार नाहीत. तेव्हां वार्तिकामध्ये अस्य
हा शब्द घालण्यांत कांहीं अर्थ दिसत नाही.

पण अस्य हा शब्द घातला नाही तर तशा
डोळ्याच्या मनुष्याला चिल्लः किंवा पिल्लः असे
म्हणतां येणार नाही.

तशा ठिकाणी चिल्ल व पिल्ल या शब्दांहून
मनुप् प्रत्ययाच्या अर्थी अकार प्रत्यय (५।-
२।१२७) करावा म्हणजे ते प्रयोग साधतील.
चिल्ले चक्षुषी स्तः यस्य सः चिल्लः, पिल्ले चक्षुषी
स्तः यस्य सः पिल्लः.

२—नेहमी ज्याच्या डोळ्यांतून पाणी गळतें त्याला
चिल्ल आणि पिल्ल असे म्हणतात.

१—(सू. ३४) पर्वताच्या जवळचा मार्ग या
अर्थाचा उप शब्द आणि पर्वताच्या वरचा भाग या
अर्थाचा अधि शब्द यांहून स्वार्थी त्यक्त् प्रत्यय
होतो. उदा०—उपत्यका. अधित्यका.

१—(सू. ३५) कर्मन् शब्दाहून घट म्हणजे
' त्या विषयी नेहमी तत्पर ' या अर्थी अठच् प्रत्यय
होतो. उदा०—कर्मणि घटते कर्मठः.

१—(सू. ३६) तारकादि गणांतल शब्दांहून
' तत् संजातम् अस्य ' या अर्थी रतच् प्रत्यय होतो.

उदा०—तारकाः संजाताः अस्य तारकितम् नभः
(ज्यामध्ये नक्षत्रे दिव्य लागली आहेत असे आकाश.)

१—(सू. ३७) प्रमाणवाचक प्रातिपदिकांहून
' तं आहे ज्याचे ' या अर्थी द्वयसच् द्वयम् आणि
मात्रच् हे प्रत्यय होतात. उदा०—जानुद्वयसम् जानु-
द्वयम् जलम्. क्रोशमात्रम् नगरम्. द्यत्तादर्शक
असा कोणताही शब्द येथें प्रमाण शब्दानें घेतला
जातो. त्यामुळे जानु व अंस हे शरीरावयववाचक
शब्द जेव्हां त्याच अर्थानें दुसऱ्याची श्रुता दाख-
वितात तेव्हां त्याहून हे प्रत्यय होतात. जानुद्वयसम्
ऊरुद्वयम् अंसमात्रं जलम्

प्रमाण इति किमयं प्रत्ययार्थः ।

प्रमाणं प्रत्ययार्थो न

प्रमाण इति नायं प्रत्ययार्थः । क तर्हि
प्रत्यया भवन्ति ।

तद्वति

कुत एतत् ।

अस्येति वर्तनात् ।

अस्येति हि वर्तते । क प्रकृतम् । तदस्य
संज्ञात तारकादिभ्य इतच् [५.२.३६]
इति ॥

प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतौ

मम ॥ १ ॥

ऊरुद्वयसम् ऊरुद्वयम् ॥

प्रमाणे लः

प्रमाणे लो वक्तव्यः । शमः दिष्टिः
वितस्तिः ॥

द्विगोर्नित्यम्

द्विगोर्नित्यं लो वक्तव्यः । द्विशमम् ।
त्रिशमम् । द्विदिष्टिः त्रिदिष्टिः । द्विवितस्तिः
त्रिवितस्तिः ॥ किमर्थमिदमुच्यते । संशये
श्राविणं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ।

डट् स्तोमे

डट् स्तोमे वक्तव्यः पञ्चदशः स्तोमः ॥

शचशनोर्दिनिः ।

शचशनोर्दिनिर्वक्तव्यः । त्रिंशिनो मासा
पञ्चदशिनोऽर्धमासाः ॥ विंशतेश्चेति

(सू. ३७) प्रमाणे असे जे येथे म्हणले आहे
तो प्रत्ययाचा अर्थ समजावयाचा काय ?

(श्लो. १) प्रमाण हा प्रत्ययाचा अर्थ
नव्हे.

तर मग हे प्रत्यय कोणत्या अर्थी होतात ?
' तें प्रमाण आहे ज्याचें ' या अर्थी
होतात.

असे कशावरून ?

• 'अस्य' असे पद मागून अनुवृत्त येत आहे
त्यावरून अस्य हा प्रत्ययार्थ आहे असें सम-
जते.

अस्य असे पद मागे कोठें बरे आहे ?

' तदस्य संज्ञात तारकादिभ्य इतच् ' या
मागण्याच सूत्रात आहे.

येथे सांगितलेल्या ह्या तीन प्रत्ययांपैकी पहिला
द्वयसच् आणि दुसरा दध्नच् हे प्रत्यय ऊर्ध्वमान-
बोधक शब्दाहूनच होतात असें मला मान्य
आहे. उदा०—ऊरुद्वयसम् ऊरुद्वयम्.

(श्लो. २) प्रमाणवाचक शब्दाहून केले-

त्या मात्रच् प्रत्ययाचा लुक् होतो असें म्हणावें.
उदा०—शमः दिष्टिः^३ वितस्तिः.

द्विगूच्या पुढील या प्रत्ययाचा नित्य लुक्
होतो असें म्हणावें. उदा०—द्विशमम्, त्रिशमम्;
द्विदिष्टिः, त्रिदिष्टिः; द्विवितस्तिः, त्रिवितस्तिः.
येथे नित्य लुक् कशाकरिता सांगितला
आहे ?

इयत्तेचहल सहाय असताना पुढें सांगितलेला
मात्रच् प्रत्यय शममात्रम् इत्यादि उदाहरणामध्ये
कायम राहतो, परंतु द्विगूच्या पुढें तोही मात्रच्
प्रत्यय राहूं नये म्हणून त्याचा हा अपवाद
पूर्वी सांगितला आहे.

सख्यावाचक शब्दाहून ' तें आहे प्रमाण
ज्याचें असा स्तोम ' या अर्थी डट् प्रत्यय होतो.
उदा०—पञ्चदशः स्तोमः.

शत् किंवा शन् हीं अक्षरें शेवटीं अस-
लेल्या सख्यावाचक शब्दाहून 'तें आहे प्रमाण
ज्याचें ' या अर्थी डिनि प्रत्यय होतो. उदा०—
त्रिंशत् दिवसाः प्रमाण येथा ते त्रिंशिनः मासाः;

२—मागे ५।१।१९ टीप ३ पदा

३—शम, दिष्टि व वितस्ति हीं प्रमाणे आहेत
वितस्ति म्ह. वीत. शम म्ह. हात दिष्टि म्ह. टीच

४—पथरा कचा ज्यामध्ये आहेत असा स्तोम म
म्हण ऋक्-समुदाय विशेष.

वक्तव्यम् । विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि
संशये ॥ २ ॥

मात्रवृत्तव्यः । शममात्रम् दिष्टिमात्रम्
वितस्तिमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्राः
दशमात्राः ॥

वत्त्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ

बहुलम् ॥ १ ॥

वत्त्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलं
वक्तव्यौ । तावदेव ताद्वयसम् तावन्मा-
त्रम् । यावदेव यावद्वयसम् यावन्मात्रम् ॥
[पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥५।२।३८॥]

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्

॥ ५ । २ । ३९ ॥

किमर्थं परिमाण इत्युच्यते न प्रमाण
इति वर्तते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्परि-
माणग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्य-
त्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति ॥

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः

पृथगुच्यते ।

नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परि-
माणमिति । उक्तोऽत्र विशेषः ॥

मात्राद्यप्रतिघाताय

एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिघातो न

पञ्चदशिनः अर्धमासाः; विंशति शब्दाहूनही
हा ङिनि प्रत्यय होतो असें म्हणावे. उदा०—
विंशिनः अङ्गिरसः.

प्रमाणवाचक, परिमाणवाचक आणि संख्या
वाचक शब्दाहून 'तें आहे प्रमाण म्हणजे
इयत्ता ज्याची' या अर्थी मात्रच् प्रत्यय होतो.
परंतु त्या इयत्तेबद्दल संशय असला पाहिजे असें
म्हणावे. उदा०—शममात्रम्, दिष्टिमात्रम् वित-
स्तिमात्रम्, कुडवमात्रम्, पञ्चमात्राः, दशमात्राः.

(वा. १) वतु-प्रत्ययान्त शब्दाहून
स्वार्थीच द्वयसच् व मात्रच् हे प्रत्यय वाहुल्ये-
करून होतात असें म्हणावे. उदा०— तावत्
एव तावद्द्वयसम्; तावन्मात्रम् यावदेव याव-
द्द्वयसम्, यावन्मात्रम्.

(सू. ३९) येथें 'परिमाणे' असें कशाकरितां
म्हटलें आहे ? तें म्हणूं नये. कारण 'प्रमाणे'

असें मागून अनुवृत्तीनें येत आहे.

तर मग अशा रीतीनें सिद्ध होत असतांना
जें येथें आचार्यांनीं परिमाण-ग्रहण केळें आहे
त्यावरून त्यांनीं असें ज्ञापित केले आहे कीं,
प्रमाण निराळें आणि परिमाण निराळें.

(श्लो. १) प्रमाण आणि परिमाण या
शब्दांच्या अर्थामध्ये विशेष असल्यामुळे ह्या
डावतु प्रत्यय सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये प्रमाणा-
पेक्षां निराळा परिमाण शब्द उच्चारला आहे.
तेव्हां प्रमाण निराळें आणि परिमाण निराळें
या गोष्टीला ज्ञापक देण्याचे काहीं कारण
नाहीं. कारण या दोन शब्दांच्या अर्थामध्ये
फरक मागे (५।१।१९ पृ. ३४३ पं २५)
सांगितलाच आहे.

आणि म्हणूनच यन्मात्रम् व तन्मात्रम् येथें
यद् व तद् या शब्दाहून 'प्रमाण' या अर्थी

५—येथें ति याचा लोप (६।४।१४२) झाला
आहे. अङ्गिरस् हा वेदभाग आहे.

६—शममात्र म्हणजे सुमारे शमादत्तक. कुटव
म्ह. पावशेर.

१—(सू. ३८) पुरुष आणि हस्तिन् या प्रमाण
दर्शक शब्दाहून 'तें आहे प्रमाण ज्याचें' या अर्थी
अण्, द्वयसच् दक्षच् आणि मात्रच् हे प्रत्यय होतात.
उदा०—पौरुषेयम्, पुरुषद्वयसम्, हस्तिनम्

१—(सू. ३९) यद्, तद् आणि एतद् या
शब्दाहून 'तें आहे प्रमाण ज्याचें' या अर्थी वतुप्
प्रत्यय होता. उदा०—यत् परिमाणमस्य यावत्; तसेंच
तावत् व एतावत्. येथें वतुप् प्रत्यय केल्यानंतर आत्व
(६।३।९१) झालें आहे.

२—पूर्वाचार्यांनीं येथें वतुप् प्रत्ययाच्या ऐकजीं
'डावतु' प्रत्यय सांगितला आहे. त्यामुळे दिलोप
होतो. ते आत्व करित नाहींत.

भवति ॥

भावः सिद्धश्च डावतोः ॥ १ ॥

डावत्वन्ताच्च मात्रजादीनां भावः सिद्धो भवति ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुषसो । यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति ॥

किमिदम्भ्यां वो घः ॥ ५ । २ । ४० ॥

केन विहितस्य किमिदम्भ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवति किमिदम्भ्या वतुविति यदयं किमिदम्भ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्व शास्ति ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । किमिदम्भ्यां वतुचभवति । ततो वो घ इति । वञ्चास् घो भवतीति ॥

किमः संख्यापरिमाणे ङिति च ॥ ५ । २ । ४१ ॥

मात्रच् वगैरे प्रत्यय करण्यला अडयला येत नहीँ.

शिवाय या डावतु-प्र ययान्त यावत् वगैरे शब्दाहून पुढें 'प्रमाण' या अर्थी मानच् वगैरे प्रत्यय अस्तित्वात् ओँले.

(वा. १) ह्या वतुप् प्रत्ययाच्या प्रकरणामध्ये युष्मद् व अस्मद् या शब्दाहून सादृश्य या अर्थी वेदामध्ये वतुप् प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान करावें. उदा०—न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते; त्वावतः पुरुषसो, यज्ञं विप्रस्य मावतः. येथें त्वावत् शब्दाचा तुझ्यासारखा, आणि मावत् शब्दाचा माझ्यासारखा असे अर्थ आहेत.

(सू. ४०) किम् व इदम् शब्दाच्या पुढील ज्या वतुप् प्रत्ययाच्या वकाराला

घकार आदेश सांगितला आहे तो वतुप् प्रत्यय कोणत्या वरे शास्त्रानें सांगितला आहे ?

ज्या अर्थी आचार्योनीं किम् व इदम् शब्दाच्या पुढील वतुप् प्रत्ययाच्या वकाराला घकार आदेश सांगितला आहे त्या अर्थी त्यावहूनच असें सूचित होतें कीं, किम् व इदम् शब्दाहून परिमाण या अर्थी वतुप् प्रत्यय होतो.

अथवा येथें योगविभाग करता येईल तो असा 'किमिदम्भ्याम्' एवढेच एक सूत्र होय. किम् व इदम् या शब्दाहून तें आहे परिमाण ज्याचें या अर्थी वतुप् प्रत्यय होतो असा त्याचा अर्थ होय. त्याच्या पुढें 'वो घ.' असें दुसरें सूत्र होय. वतुप् प्रत्ययाच्या वकाराला घकार होतो असा त्याचा अर्थ होय.

३—प्रमाण व परिमाण एकच असेल तर यन्मात्र येथें मात्रच् प्रत्ययाचा वाध करून प्रकृत सूत्रांन वतुप् प्रत्यय झाला असता.

४—तत् प्रस्तादिक परिमाणस्य तावत् (शेरभर धान्य) तेवढ्याच विस्ताराचा भातीचा ढीग या अर्थी त्या तावत् शब्दाहून प्रमाण अर्थी मानच् प्रत्यय होऊन तावन्मात्र अय मृदादि असा प्रयोग होतो. जर वतुप् आणि मात्रच् याचा अर्थ सारखाच असेल तर येथें दोन प्रत्यय होणार नाहीत.

१—(सू. ४०) किम् आणि इदम् या शब्दाच्या पुढील वतुप् प्रत्ययाच्या वकाराला घकार होतो.

उदा०—किम् परिमाणस्य कियान् इदं परिमाणस्य श्यान् येथें हा घकार झाल्यानंतर त्याला इष् आदेश, (७।१।२) इदम् व किम् या शब्दाना इष् व की आदेश (६।३।९०), आणि ईकाराचा लोप (६।४।१४८) होऊन इयत् व कियत् असे शब्द होतात

१—(सू. ४१) किम् शब्दाचा अर्थ प्रश्न असा आहे तो प्रश्न ज्या पदार्थाच्या सख्येच्या इयत्तेवढील असेल त्या अर्थी किम् शब्दाहून ङिति आणि वतुप् हे प्रत्यय होतात. उदा०—का सख्या येथीं ते कति, कियन्तः पदार्था.

बहुष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।
कियान् कियन्तौ ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । किमेतत्परिप्रश्ने वर्तते परिप्रश्न-
श्चानिर्ज्ञातेऽनिर्ज्ञातं च बहुषु । द्वेकयोः
पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वाद् द्वेकयोः परि-
प्रश्नो न भवति परिप्रश्नाभावात्किमेव ताव-
न्नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ५।२।४२ ॥

इह कस्मान्न भवति । बहवोऽवयवा
अस्याः संख्याया इति । अवयवे या संख्ये-
त्युच्यते न च काचित्संख्यास्ति यस्या
बहुशब्दोऽवयवः स्यात् । ननु चेयमास्ति

(सू. ४१) येथे 'बहुत्व संख्या असतांना'
असें म्हणावें. कारण, एकत्व किंवा द्वित्व
विवक्षित असेल तर कियान् कियन्तौ येथे
हा ड प्रत्यय न झाला पाहिजे.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण, किम्
शब्दाचा अर्थ प्रश्न असा आहे. आणि प्रश्न
हा जी गोष्ट माहीत नसतो तिच्या संख्यानेच
उत्पन्न होतो, व बहुत्व असतांनाच संख्या माहीत
नाहीं असें होतें. दोन किंवा एक पदार्थ असेल
तेथे संख्या माहीत असल्यामुळे प्रश्नच संभवत
नाहीं. आणि प्रश्नच नसल्यामुळे किम् या
शब्दाचाच प्रयोग होत नाही. मग त्याच्या
पुढील प्रत्ययाचें नांव कशाला ?

(सू. ४२) 'या संख्येचे बहुत अवयव'
येथे हा तयप् प्रत्यय कां होत नाही ?

पण अवयव-वाचक जी संख्या असें येथे
म्हटलें आहे. आणि अशी तर संख्या एकही
दिसत नाही कीं जिचा बहुशब्द अवयव असेल.
कां बरें ? संख्या हा शब्दच तसा आहे ना ?
संख्या हा शब्द संज्ञा शब्द आहे. संज्ञा

संख्येत्येव । नैषा संख्या संज्ञैषा ॥

अवयवविधाने ऽवयविनि प्रत्ययः

॥ १ ॥

अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययो भव-
तीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चाव-
यवाः दशावयवा इति ॥ अथावयविनी-
त्युच्यमानेऽवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति ।
पञ्च पञ्चवयवा देवदत्तस्येति । अवयव-
शब्दोऽयं गुणशब्दोऽस्येति च वर्तते तेन
यं प्रत्ययवयो गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्य-
येन भवितव्यम् । कंच प्रत्ययवयो गुणः ।
समुदायम् ॥ यद्येवमवयविनीत्यपि न

शब्द म्हणजे कांहीं संख्या नव्हे.

(वा. १) अवयव-वाचक जी संख्या
तिच्याहून 'अवयवी' या अर्थी हा प्रत्यय
होतो असें म्हणावें. कारण, पांच अवयव दहा
अवयव इतकाच अर्थ विवक्षित असेल तेव्हां
हा तयप् प्रत्यय न झाला पाहिजे.

पण 'अवयवी' या अर्थी प्रत्यय सांगितला
तर अवयवी म्ह. अवयवांचा मालक या अर्थी
हा तयप् प्रत्यय कां बरें होणार नाही ? उदा०—
पांच पशूंचे अवयव ज्या देवदत्ताच्या मालकीचे
आहेत.

हा दोष येत नाही. कारण अवयव हा
शब्द गुण-शब्द आहे. आणि 'अस्य' या
पदाची येथे अनुवृत्ति आहे. तेव्हां तो अवयव-
रूपी गुण ज्याचा अवयव असेल त्या अवयवी
याच अर्थी हा प्रत्यय होणार आहे.

तो अवयवरूपी गुण कोणाचा बरें अवयव
असतो ?

अवयवी जो समुदाय त्याचाच तो अवयव
असतो. मालकाचा कांहीं तो अवयव नसतो.
असंच जर आदि तर अवयवी या

या अर्थी तयप् होतो असा सूनाचा अर्थ नाही.

३—बहु, गण, वत् आणि एनि हे संख्येचे अव-
यव आहेत असा अभिप्राय आहे.

१—(सू. ४२) संख्यावाचक शब्दाहून 'तित्के
आहेत अवयव ज्याचे' या अर्थी तयप् प्रत्यय होतो.
उदा०—ही अवयवी यस्य तत् द्वितयम्.

२—तेव्हां संख्यावाचक शब्दाहून 'अवयव'

वक्तव्यम् । अवयवेषु कस्मान्न भवति ।
अस्येति वर्तते ॥

[द्वित्रिभ्यां तयस्थायञ्चा

॥ ५ । २ । ४३ ॥]

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ५।२।४४ ॥

किमर्थमुदात्त इत्युच्यते । उदात्तो यथा
स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्यय
स्वरेणाप्येष स्वरः सिद्धः । न सिध्यति ।
चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं
प्रसज्येत ॥ अयोदात्त इत्युच्यमाने कुत

एतदादेरुदात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्त
स्येति । उदात्तवचनसामर्थ्याद्यस्याप्राप्तः
स्वरस्तस्य भविष्यति । कस्य चाप्राप्तः ।
आदेः । अन्तस्य पुनश्चित्स्वरेणैव सिद्धम् ॥
तदास्मिन्नाधिकमिति दशान्ताङ्गः

॥ ५ । २ । ४५ ॥

इह कस्मान्न भवति । एकादश माषा
अधिका अस्मिन्कार्पाणशत इति ॥

अधिके समानजातौ

समानजातावधिक इष्यते ॥ अथेह

अर्थी हा प्रत्यय होतो असेही मुद्दाम म्हणा-
वयास नकोच.

पण तसें म्हटलें नाहीं तर पाच अवयव
इतक्याच अर्थाची विवक्षा असताना हा प्रत्यय
का होणार नाहीं ?

अस्य या पदाची अनुवृत्ति आहे म्हणून
होणार नाहीं.

(सू. ४४) येथें उदात्त असे कशाकरिता
म्हटलें आहे ?

ह्या अयच् प्रत्ययाचा आदि उदात्त झाला
पाहिजे म्हणून म्हटलें आहे.

हा उपयोग बरोबर नाहीं. कारण, प्रत्यय
स्वरानें- (३।१।३) ही आदि उदात्त स्वर
होईल.

तसा आदि उदात्त होणार नाहीं कारण,
त्याचा अपवाद 'चित' (६।१।१६३)
यानें अन्त-उदात्त प्राप्त होतो.

पण येथें 'उदात्तः' असें म्हटलें तरी अयच्

प्रत्ययाच्या आदीलाच उदात्त होतो हें कशा-
वरून ? अयच् प्रत्ययाच्या अन्ताला उदात्त का
होत नाहीं ?

अन्ताला उदात्त 'चित.' यानें सिद्धच
आहे. तेव्हा येथें जो मुद्दाम उदात्त सांगितला
आहे त्याच्या सामर्थ्यास्वरुप अयच् प्रत्ययापैकी
ज्या वर्णाला उदात्त प्राप्त नाहीं त्यालाच होईल.

कोणाला बरें उदात्त प्राप्त नाहीं ?

आदि वर्णाला उदात्त प्राप्त नाहीं. अन्त
वर्णाला तर चितः यानेंच उदात्त सिद्ध होत
आहे.

(सू. ४५) 'एकादश माषाः अधिका
अस्मिन् कार्पाणशते' येथें हा 'ड' प्रत्यय
का होत नाहीं ?

(श्लो. १) जे पदार्थ ज्या पदार्थामध्ये
अधिक असतील ते दोन्ही पदार्थ एका जाती-
चेच असले पाहिजेत. तसे असतील तरच हा
प्रत्यय ईष्ट आहे.

(सू. ४३) द्वि आणि त्रि या शब्दाच्या पुढील
पूर्व सूत्रानें केलेल्या तयप् प्रत्ययाचे स्थानीं अयच्
आदेश विकल्पानें होतो उदा०—द्वौ अवयवौ यस्य
तत् द्वयम्, त्रितयम्

१—(सू. ४४) उभ शब्दाच्या पुढील तयप्
प्रत्ययाचे स्थानीं अयच् आदेश नित्य होतो, आणि
स्या अयच् प्रत्ययाचा आदि वर्ण उदात्त होतो उदा०—
उभौ अवयवौ यस्य तत् उभयम्

१—(सू. ४५) दशन् शब्द अता असलेल्या
सख्यावाचक शब्दाहून तितके आहेत अधिक ज्यामध्ये
या अर्थी ड प्रत्यय होतो उदा०—एकादश माषा
अधिका अस्मिन् माषशते तत् एकादशम् शतम्

२—तेव्हा माष हे जर माषामध्येच अधिक असते,
किंवा कार्पाणामध्ये जर कार्पाणच अधिक असते तर
हा प्रत्यय झाला असता

कस्मान्न भवति । एकादश कार्पापणा
अधिका अस्यां कार्पापणत्रिंशतीति ॥

इष्टं शतसहस्रयोः ।

शतसहस्रयोराधिक इष्यते ॥ अथैह-
कादशं शतसहस्रमिति कस्याधिक्ये
भवितव्यम् ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये डः

कर्तव्यो मतो मम ॥

यदि तावच्चशतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये
भवितव्यम् । अथ सहस्राणि संख्यायन्ते
सहस्राधिक्ये भवितव्यम् ॥

डविधाने परिमाणशब्दानामाधि-

क्यस्याधिकरणाभावादिर्निर्देशः ॥ १ ॥

डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्य-
स्याधिकरणाभावादिर्निर्देशः । अगमको
निर्देशोऽनिर्देशः । न ह्येकादशानां शतम-
धिकरणम् ॥

सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पञ्चमीनिर्दे-
शात् । पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । तदस्मा-
दधिकमिति ॥ स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः
कर्तव्यः । न कर्तव्यः । यद्यपि तावद्व्यापके वैप-
यिकेवाधिकरणत्वे संभवो नास्त्यौपह्येपि-
कमधिकरणं विज्ञास्यते । एकादश

तरी पण'एकादश कार्पापणाः अधिकाः अस्यां
त्रिंशति येषं हा ड प्रत्यय कां होत नाही ?

शतामध्ये किंवा सहस्रामध्ये जर कांहीं
अधिक पदार्थ दाखवावाचे असतील तरच हा
प्रत्यय इष्ट आहे.

आतां एकादश अधिकाः अस्मिन् तत्
एकादशं शतसहस्रम् या उदाहणामध्ये अकरा
जे अधिक सांगितले आहेत ते काय शेंकडे
समजावे किंवा हजार समजावे ?

ज्यांची संख्या दाखवावयाची आहे त्यांचे
आधिक्य असतांना हा 'ड' प्रत्यय मान्य
आहे. जर येषं शेंकडे किती ते सहस्र शब्दानें
दाखवावयाचे असतील तर अकरा शेंकडे
अधिक असा अर्थ 'ड' प्रत्ययाचा होईल.
आणि जर सहस्र किती तें शत शब्दानें दाख-
वावयाचे असतील तर अकरा सहस्र अधिक
असा 'ड' प्रत्ययाचा अर्थ होईल.

(वा. १) शत, सहस्र या परिमाणशब्दां-
पासून प्रतीत झालेले जे तितके पदार्थ ते

त्यांहून ज्यास्त पदार्थांचे अधिकरण होत नस-
त्यामुळे त्या 'ड' प्रत्यय सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये
'अस्मिन्नधिकम्' हा अनिर्देश होय. ज्या
निर्देशापासून नीट अर्थ मनांत येत नाही
तो अनिर्देश समजावा कारण, अस्मिन् अधि-
कम् येषं अधिक पदानें घेतलेले जे अकरा
वगैरे त्यांचे, अस्मिन् या पदानें घेतलेले जे शत
किंवा सहस्र ते त्या अधिकांचें अधिकरण होत
नाहीं.

(वा. २) हें सिद्ध होत आहे. तें कसे ?

तें असें कीं ह्या सूत्रामध्ये अस्मिन् वा सप्त-
म्यन्त पदाच्या ऐवजीं पञ्चम्यन्त पदाचा निर्देश
करावा. म्हणजे 'तस्मादधिकम्' असें
म्हणावें.

तर मग तसा पञ्चमी-निर्देश केला पाहिजे.

करावयास नको; कारण तीर्ने प्रकारच्या
अधिकरणांपैकी व्यापक आणि वैपयिक ह्या दोन
प्रकारचें अधिकरण येषं संभवत नवले तरी औप-
ह्येपिक अधिकरण संभवतें. अकरा अधिक

३—शतांचें सहस्र तें शतसहस्र म्हणजे एक लक्ष
असा अर्थ होतो. आणि सहस्रांचें शत तें शतसहस्र
म्हणजे एक लक्षच अर्थ होतो. सहस्राणां शतं शत-
सहस्रम् येषं 'संख्याया अल्पायसः' (२।२।३४
वा ८) यांने शत शब्द पुढीं शाला आहे. तें
वार्तिक इंदामध्येच येतें असा नियम नाही, असें कथ-

दाचें म्हणणे आहे. आतां शतं च सहस्रं च शतसहस्रम्
या इंदामध्ये शत आणि सहस्र या दोन्ही संख्या ज्या
पदार्थांच्या असतील ते पदार्थ अकरा अधिक असा
अर्थ होतो तेथें संशयच येत नाही.

४—पुढे ३।१।७२ वीं २ पारा.

कार्पापणा उपाश्लिष्टा अस्मिञ्शत एका-
दशं शतम् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ५ । २ । ४६ ॥

किमर्थं शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणम् ।

शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे

यस्मात्स तदादेरधिकार्यम् ॥ १ ॥

शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणं क्रियते । प्रत्यय-
ग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणं भवतीतीह न प्राप्नोति एकत्रिंशं
शतम् । इष्यते चात्रापि त्यादिति तच्चान्ते-
रेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तग्रहणम् । एव-

मर्थमिदमुच्यते ॥ आस्ति प्रयोजनमेतत् ।
किं तर्हीति ।

संख्याग्रहणं च ॥ २ ॥

संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा
भूत । गोत्रिंशदधिकारिस्मिञ्शत इति ॥

विंशतेश्च ॥ ३ ॥

विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात् । एकत्रिंशं शतम् । चकारा-
त्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा
भूत । गोत्रिंशतिरधिकारिस्मिञ्शत इति ॥

कार्पापण हे ज्या कार्पापण शताच्याजवळ
आहेत ते एकादशशत होय.

(सू. ४६) ह्या सूत्रामध्ये शत् शब्दाच्या
पुढें अन्त शब्द कशाकरिता घातला आहे ?

(वा. १) शत् शब्दाच्या पुढे अन्त शब्द
घातला आहे तो अशाकरिता की ' प्रत्ययाचें
ग्रहण जेथें केलें असेल तेथें तो प्रत्यय ज्या प्रकृ-
तीहून केला असेल त्या प्रकृतीला आरंभ करु-
नच तो प्रत्यय शेवटीं असलेला जो समुदाय
त्याचेंच तेथें ग्रहण होतें' अशी परिभाषा आहे.
म्हणून एकत्रिंश शतम् येथें प्रकृत सूत्रानें ड
प्रत्यय होणार नाही आणि तेथें देखील हा ड
प्रत्यय इष्ट आहे. तेव्हा त्याकरितां काहीतरी
यत्न केल्याशिवाय ती गोष्ट सिद्ध होणार नाही
म्हणून येथें अन्तग्रहण केलें आहे. अशा-
करिता हा अन्त शब्द येथें घातला आहे.

हा उपयोग आहे खरा, मग आता पुढें

तुमचे काय म्हणणें आहे ?

(वा. २.) येथें संख्याग्रहण करावें. कारण
शत् शब्दान्त जो संख्यावाचक शब्द त्याहूनच
हा ' ड ' प्रत्यय झाला पाहिजे. ' गोत्रिंशत्
अधिक आहे ज्या शतामध्ये ' या अर्थां गो-
त्रिंशत् या शब्दाहून हा ' ड ' प्रत्यय न झाला
पाहिजे.

(वा. ३) विंशति शब्दासंबंधानेंही अन्त-
ग्रहण केलें पाहिजे. कारण एकविंशतिः
अधिका अस्मिन् शते एकविंश शतम् येथें
एकविंशति शब्दाहूनही हा ड प्रत्यय झाला
पाहिजे. शदन्त शब्दाप्रमाणें विंशतिशब्दान्त
शब्द ही संख्यावाचकच असला पाहिजे तें
विंशतेश्च या वार्तिकातील च शब्दानें सुचविलें
आहे. कारण ' गोत्रिंशति (वीस गाई) अधिक
आहे ज्या शतामध्ये ' या अर्थां गोत्रिंशति
या शब्दाहून ड प्रत्यय न झाला पाहिजे.

१—(सू. ४६) शत शब्द शेवटीं असलेला
जो संख्यावाचक शब्द आणि विंशति शब्द याहून
' तितके आहेत अधिक ज्यामध्ये ' या अर्थी ड प्रत्यय
होतो. उदा०—त्रिंशत् अधिका अस्मिन् शते त्रिंश
शतम्, विंश शतम्.

२—त्रिंशत् शब्दाहून शत् प्रत्यय आणि त्रिंशत्
शब्दाला त्रिन् आदेश होऊन त्रिंशत् शब्द सिद्ध
(५११५९) झाला आहे. तेव्हा त्रिंशत् शब्दाहून ड

प्रत्यय होईल परंतु एकत्रिंश शतम् येथें त्रिंशत् या
प्रकृतीच्या मागे एक शब्द ज्यास आला असल्यामुळे
एकत्रिंशत् या समुदायाचें शतप्रत्ययग्रहणानें ग्रहण
होणार नाही. येथें अन्त शब्द घातला म्हणजे मात्र
शत् याच्या मागे कितीही शब्द असले तरी शत्
शब्दान्त प्रातिपदिक असलें म्हणजे त्याहून ड प्रत्यय
करता येतो

संख्याया गुणस्य निमाने भयद्

॥ ५ । २ । ४७ ॥

निमाने गुणिनि ॥ १ ॥

निमाने गुणिनीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । गुणेषु मा भूत् ॥

भूयसः ॥ २ ॥

भूयस इति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यादल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

एको ऽ न्यतरः ॥ ३ ॥

एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्वौ यवानां त्रय उदश्चित इति ॥

समानानाम् ॥ ४ ॥

समानानां चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । एको यवानामध्यर्ध उदश्चित इति ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यत्तावदुच्यते गुणिनीति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । गुणेषु कस्मान्न भवति । अत्येति वर्तते ॥ यदुक्तं भूयस इति

(सू. ४७ वा. १) 'किंमत ज्या भागाची' या अर्थी सांगितलेला हा मयद् प्रत्यय त्या 'भाग' या अर्थी न करता 'तो ज्या वस्तूचा भाग आहे त्या वस्तू' या अर्थी होतो असे म्हणावे.

याचा उपयोग काय ?

त्या भाग या अर्थी प्रत्यय न होणे हाच त्याचा उपयोग होय.

(वा. २) ज्या संख्यावाचक शब्दांहून हा प्रत्यय होतो ती संख्या, विक्रय वस्तूच्या भागाच्या संख्येपेक्षा अधिक असली पाहिजे असे म्हणावे.

याचा उपयोग काय ?

अधिकसंख्यावाचक शब्दांहूनच हा प्रत्यय झाला पाहिजे; न्यूनसंख्यावाचक शब्दांहून हा प्रत्यय न झाला पाहिजे, हा त्याचा उपयोग होय.

(वा. ३) ज्या संख्यावाचक शब्दांहून हा प्रत्यय होतो ती संख्या आणि विक्रय वस्तूच्या

१—(सू. ४७) कोणत्याही वस्तूच्या एका भागाची किंमत म्हणून दुसऱ्या कोणत्याही पदार्थाचे जितके भाग धरले जातील त्या भागांच्या संख्येचा दर्शक जो संख्यावाचक शब्द त्याहून 'तितक्या भागांनी विकत घेतला जाणारा आहे मग ज्या वस्तूचा ती वस्तू' या अर्थी मयद् प्रत्यय होतो. उदा०—यवानां द्विमयम् उदश्चित, उदश्चित म्हणजे

भागांची संख्या या दोन संख्यांपैकी कोणती तरी संख्या म्हणजे विक्रय भागाची संख्या ही एकत्वयुक्त संख्याच असली पाहिजे. कारण 'यवांचे दोन भाग किंमत ही आहे ताकाच्या तीन भागांची' या अर्थी 'यवानां द्वौ भागौ निमानं येषां त्रयाणामुदश्चिद्भागानाम्' असे वाक्यच राहिले पाहिजे.

(वा. ४) त्या दोन्ही भागांची संख्या पुरी असली पाहिजे. कारण यवांचे दोन भाग आणि ताकाचा दीड भाग अशी विवक्षा असेल तेथे हा प्रत्यय न झाला पाहिजे.

तर मग आतां ह्या सूत्रांत अशी वरीच भर घातली पाहिजे.

भर घालावयास नको. ते असे की—आरंभी 'गुणिनि' (वा. १) असे म्हणावे असे जे म्हटले आहे ते म्हणावयास नको.

पण सगुण म्हणजे भाग याच अर्थी प्रत्यय कां वरें होत नाही ?

अस्य याची अनुवृत्ति आहे म्हणून होत ताक. यवांच्या दोन भागांनी ताकाचा एक भाग विकत घेतला जातो.

२—येथे ज्याची किंमत त्याचें अर्ध या पदानें ग्रहण होतें. आतां चार आप्यांचें दूध तसेंच चार आप्यांचें लोणी असे म्हणतात; तेथे जरी दुधाचा एक शेर वगैरे कांहीं भागच चार आप्याला मिळतो, तसेंच लोण्याचा पावशेर वगैरे कांहीं भागच चार आप्यांना मिळतो

वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । अल्पीयसो वाचिकायाः सख्याया उत्पत्ति कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥ यदुक्तमेकश्चेदन्त्यतरो भवतीति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति द्वौ यवाना त्रय उदश्वित इति । तन्त्र विभक्तिनिर्देशः ॥ यदप्युच्यते समानानामिति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति एको यवानामध्यर्ध उदश्वित इति । अनभि-

धानात् ॥

निमये चापि दृश्यते ।

निमये चापि प्रत्ययो दृश्यते । द्विमया यवाः । त्रिमयाः ॥ किं पुनरिह निमानं किं निमयं यावतोभय त्यज्यते । सत्यमेवमेतत् । कचिचु काचिप्रसृततरा गतिर्भवति । तद्यथा । समाने त्यागे धान्यं विक्रीणीते यवान्विक्रीणीत इत्युच्यते न काश्चिदाह कार्पापण विक्रीणीत इति ।

नाहीं. तसेंच भूयस (वा. २) असें जें म्हटलें आहे तेंही म्हणावयास नको.

पण तसें म्हटलें नाहीं तर न्यून सख्येच्या वाचक शब्दाहून हा मयट् प्रत्यय का होत नाहीं ?

अनभिधानास्तव होत नाहीं. तसेंच एकोऽन्यतरः (वा. ३) म्हणजे विक्रेय वस्तूच्या भागाची संख्या एक हीच असली पाहिजे असें जें म्हटलें आहे तेंही म्हणावयास नको.

पण तसें म्हटलें नाहीं तर 'यवाचे दोन भाग ही किंमत ताकाच्या तीन भागाची' अशी विवक्षा असेल तेव्हा हा प्रत्यय कां बरें होत नाहीं ?

सूत्रामध्ये 'गुणस्य' असें जें एकवचन केलें आहे त्यावरून तो एकच भाग घेतला जाईल. तसेंच समानानाम् (वा. ४) म्हणजे सख्या पुरी पाहिजे असें जें म्हटलें आहे तेंही म्हणावयास नको.

पण तसें म्हटलें नाहीं तर 'यवाचा एक भाग ही किंमत ताकाच्या दीड भागाची' अशी

विवक्षा असताना हा प्रत्यय का बरें होत नाहीं ?

अनभिधानास्तव होत नाहीं.

(वा) विक्रेय भागाची जी संख्या त्या सख्येचा दर्शक जो सख्यावाचक शब्द त्याहूनही हा मयट् प्रत्यय झालेला दिसेतो. उदा०— द्विमया. यवा, त्रिमया. यवा उदश्वितः.

पण, काय हो, येथे यव आणि उदश्वित् यामध्ये निमान कोणतें आणि निमय कोणतें म्हणजे किंमत कोणती आणि विक्रेय वस्तु कोणती हें कसें बरें समजावें ? कारण दोघानीही दोन्ही पदार्थ परस्पराना दिले जातात.

हें खरें आहे, पण त्यातच एखाद्या वस्तूला निमान म्हणण्याविषयी वस्तूच्या शीघ्र प्रवृत्ति होते असें पहा कीं, आपल्याच मालकीचा पदार्थ दुसऱ्याला देऊन त्याच्या ऐवजी दुसरा ध्यावयाचा ही स्थिति दोघाही भाग-साची सारखीच असताना त्यापैकी एकजगाला धान्य विकतो, यव विकतो असे म्हणतात, पण त्याची किंमत देणाऱ्या दुसऱ्याला रुपया विकतो असें कोणी म्हणत

तरी चार आप्याचें दूध अथवा ओणी असा त्या वस्तूच्या नावानें जसा व्यवहार केला जातो तशी येथे अस्य या पदानें ती वस्तु घेता येईल अशा रातीनें वस्तु या अर्थी प्रत्यय सिद्ध होतो आता 'वस्तूचा भाग' या अर्थी माल अनभिधानास्तव प्रत्यय होत नाहीं असे समजावें

३— कोणत्याही वस्तूचा एक भाग हीच किंमत धरून त्या किंमतीनें विकत घेतले जाणारे दुसऱ्या

कोणत्याही पदार्थाचे जितके भाग अमतील त्या भागाच्या सख्येचा दर्शक जो सख्यावाचक शब्द त्याहून 'ते भाग' या वस्तूच्या एक भागानें विकत घेतले जातील ती वस्तु' या अर्थी मयट् प्रत्यय होतो 'ताकाच्या एका भागानें यवाचे दोन भाग किंवा तीन भाग विकत घेतले जातात' असा अर्थ होतो

अथवा येनाधिगम्यते तन्निमानं यदधि-
गम्यते तन्निमेयम् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ५ । २ । ४८ ॥

तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति ।
इहापि प्राप्नोति । पञ्चानामुष्ट्रिकाणां
पूरणो घट इति ॥

सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनात्

॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । संख्यापूरण

इति वक्तव्यम् । एवमपि घटे प्राप्नोति
संख्येयं ह्यसावाङ्गिः पूरयति । संख्यापूरण
इति ब्रूमो न ब्रूमः संख्येयपूरण इति ॥

यस्य वा भावादन्त्यसंख्यात्वं तत्र

॥ ३ ॥

अथवा यस्य भावादन्त्या संख्या प्रव-
र्तते तत्रेति वक्तव्यम् ॥ एवमपि द्वितीये
ऽध्यायेऽष्टम इति प्राप्नोति सर्वेषां हि तेषां
भावात्संख्या प्रवर्तते । चरमोपजाते पूर्व-
स्मिन्श्चानपगत इति वक्तव्यम् ॥ एवमपि

नार्हीत. अथवा ज्या साधनाने दुसरा पदार्थ प्राप्त
व्हावा अशी इच्छा होते त्या साधनाला निमान
म्हणजे किंमत म्हणतात आणि त्या दुसऱ्या
पदार्थाला ह्मणजे विकत घेतली जाणारी जी
वस्तु तिला निमेय असे ह्मणतात.

(सू. ४८ वा. १) येथे 'तस्य पूरणे'
एवढेंच म्हटलें असल्यामुळे दोष येतो. 'पञ्चा-
नामुष्ट्रिकाणां पूरणः घटः' येथेही हा डट्
प्रत्यय प्राप्त होत आहे.

(वा. २) हे सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

असें की- 'संख्यापूरणे' असे सूत्रामध्ये ह्मणावें.

तरी देखील पञ्चानामुष्ट्रिकाणां पूरणः घटः येथे
डट् प्रत्यय प्राप्त होत आहेच.

प्राप्त होत नार्ही. कारण, संख्येय
जी पांचवी उष्ट्रिका तिचें पूरण हा घट
पाण्याच्या योगानें करीतें आहे. आम्ही तर येथें
संख्येचें पूरण असतांना असें म्हणत आहों; संख्येय

पदार्थाचें पूरण असतांना असें म्हणत नार्ही.

(वा. ३) अथवा, जो पदार्थ जवळ
आल्याने निराळी संख्या प्रतीत होते त्या
संख्यावाचक शब्दाहून तो पदार्थ या अर्थी हा
डट् प्रत्यय होतो असें म्हणावें.

तरी पण दुसऱ्या अध्यायालाही अष्टम असें
म्हणतां येईल असा दोष येतोच. कारण जसें
एका पदार्थाजवळ दुसरा पदार्थ दिसला कीं
तेथें द्वित्व ही संख्या प्रतीत होते तसें दुसऱ्या
पदार्थापासून आठव्या पदार्थापर्यंत सर्वच
पदार्थ दिसले ह्मणजे आठ ही संख्या प्रतीत
होणार.

तर मग येथें असें म्हणावें कीं जी संख्या प्रतीत
होण्याला अन्य पदार्थाचें सानिध्य लागत असेल
त्यांत पूर्वीच्या पदार्थाचें सानिध्य कायम असून
शेवटीं ज्या पदार्थाचें सानिध्य लागतें त्या अर्थी
त्या संख्यावाचक शब्दाहून डट् प्रत्यय होतो.

१—(सू. ४८) संख्यावाचक शब्दाहून त्या
संख्येचें पूरण करणारा संख्येय पदार्थ या अर्थी डट्
प्रत्यय होतो. उदा०—पञ्चानां पूरणः पञ्चमः. पांच
संख्येला पूर्ण करणारा म्हणजे पांचवा असा अर्थ
आहे.

२—पांच उष्ट्रिकांमध्ये पाणी भरण्याला पुरे
इतका मोठा हा घट आहे उष्ट्रिका म्हणजे पाणी
भरण्याची कातळ्याची पिशवी (उद्योत).

३—चार उष्ट्रिकांना पुरे इतकें पाणी इतर

पात्रामध्ये सामवतें. पण पांचव्या उष्ट्रिकेलाही पुरे
असा हा मोठा घट आहे. तेव्हां ह्या घटानें पांच
संख्येचें पूरण होत नार्ही. तें पांचव्या उष्ट्रिकेनेच होत
आहे. त्या पांचव्या उष्ट्रिकेचें पूरण ह्या घटानें केलें जात
आहे.

४—अष्टम हें एक उदाहरण कांहीं तरी दाखवाव-
याचें म्हणून दाखविलें आहे. दुसऱ्या अध्यायाला
तृतीय, चतुर्थ असे पुढील सर्वच शब्द लागू होतील
असें समजावें.

एकादशीद्वादशयौ सौविष्टृती इदं द्विती
यमिदं तृतीयम् दश दशमानोति न
सिध्यति । सूत्र च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त तस्य
पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति । परिहृतमेत
त्सिद्ध तु सख्यापूरण इति वचनादिति ।
तत्तर्हि सख्याग्रहण कर्तव्यम् । न न्त
व्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ।

सख्याया गुणस्य निमाने मयद् [४७]
इति ॥ एव तर्हि नेय वृत्तिरुपालभ्यते ।
किं तर्हि । वृत्तिस्थानमुपालभ्यते । वृत्ति-
रेवात्र न प्राप्नोति । किं कारणम् ।
प्रत्ययार्थाभावात् । नैष दोष । वचना-
त्सार्थिको भविष्यति ॥ अथवा पूर्वस्या-
सख्याया परापेक्षाया उत्पत्तिर्वक्तव्यो-
त्तरा च सख्यादेशो वक्तव्य ॥ अथवा

तरी पण एकादशीद्वादशयौ सौविष्टृती,
इदं द्वितीयमिदं तृतीयम्, दश दशमानि हीं
उदाहरणे सिद्ध होणार नाहीत हा दोष येतोच.
शिवाय सूत्र फिरवाचें लागणारच.

तर मग मूळचें सूत्र आहे तसेंच असू दे. *
पण मूळचें सूत्र धायम ठेवले तर 'तस्य
पूरण इत्यतिप्रसङ्ग' (वा. १) असा दोष
दाखविला जाई ना ?

सिद्ध तु सख्यापूरण इति वचनात्' (वा. २)
असा त्या दोषाचा परिहारही केला आहेच.

तर मग एकदरीत प्रकृत सूत्रामध्ये सख्या
ग्रहण केलें पाहिजे.

सख्याग्रहण करावयास नको. कारण मागून
अनुवृत्तीने तें येत आहे

मागे सख्याग्रहण कोठें बरें आहे ?

'सख्याया गुणस्य निमाने मयद्' या
मागण्याचें सूत्रात आहे.

तर मग आता पञ्चानामुष्टिकाणा पूरणः
घट. येथें वृत्ति होईल हा दोष वार्तिककारानीं
दिला आहे असें समजू नये. तर पञ्चम.
सप्तम वगैरे ज्या ठिकाणी ही वृत्ति इष्ट आहे
त्या उदाहरणासंबंधानेंच 'तस्य पूरण इत्य-
तिप्रसङ्ग' (वा. १) असा आक्षेप वार्ति-
ककारानीं घेतला आहे असें समजावें. तो असा
कीं इष्ट उदाहरणामध्ये इद् वगैरे प्रत्यय
होऊन जी वृत्ति होते तीच होणार नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं या इद् वगैरे प्रत्ययाचा
प्रकृतीपेक्षा निराळा असा काहींच अर्थ दिसत
नाहीं

हा दोष येत नाही. कारण प्रत्यय जर
सांगितलाच आहे तर तो स्वार्थीच होईल.
अथवा पूर्वीच्या सख्यावाचक शब्दाहून पुढील
सख्येला दाखविणारा प्रत्यय होईल. आणि

५-अकरावी आणि बारावी या स्तिष्टृती आहुती
आहेत येथें अकरा ही सख्या वारा या सख्येबरोबरच
प्रतीत होत असल्यामुळे त्या अकरा या सख्येचें ज्ञान
होण्याला अकराव्या पदार्थाचें सानिध्य हें शक्य आहे
असें धरता येत नाही शब्दून एकादशी या शब्दामध्ये
इद् प्रत्यय 'अकरावा आहुता' या अर्थी होणार नाही
तसेंच पाचामध्ये हें दुसरे, ह तिम्भरे, असे जे शब्द दिले
व त्रित्व या सख्येचें ज्ञान पाच या सख्येबरोबर होतें
ते हा दिले सख्येचें ज्ञान हाण्याला दुसऱ्या पदार्थाचें
सानिध्य हें शक्यचें धरता येत नाही व त्रित्व सख्येचें
ज्ञान होण्याला तिसऱ्या पदार्थाचें सानिध्य हें शक्यचें

धरता येत नाही तसेंच दहा पदार्थांची एक ओळ
असा शब्द पदार्थाच्या दहा ओळी मळल्या असता
तथें दहावे पदार्थ दहा आहेत असे ज्ञान होतें तथें
दहावें ही दहा सख्या प्रतात होण्याला प्रत्येक ओळीतील
दहाव्या पदार्थाचें ज्ञान हें शक्यचें धरता येत नाही
त्यामुळे दशम शब्दामध्ये इद् प्रत्यय होणार नाही

६-पञ्चम् याचा पाच असा अर्थ आहे आणि
त्या पाचापेक्षा निराळा असा पञ्चम शब्दापासून
काहींच अर्थ मनात येत नाही तेव्हा चतुर्णां पूरण.
पञ्चम असा पाचवा पदार्थ हा चाराचें पूरण करणारा
अशी प्रतीति होते

न्यूनं ऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः । चतुर्षु
पञ्चशब्दः ॥ अथवा सर्व एव व्यादयो
ऽन्योऽन्यमपेक्षन्ते । यद्येवं द्वितीयेऽध्याये
ऽष्टम इति प्राप्नोति । भवत्येव ॥

प्रकृत्यर्थाद्विहिः सर्वा

वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते ॥

पूरणे स्यात्कथं वृत्ति-

र्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥ १ ॥

तस्याः पूर्वा तु यं संख्या

तस्या भवतु तद्धितः ।

आदेशश्चोत्तरा संख्या

तथा न्याय्या भविष्यति ॥ २ ॥

न्यूनं वा कृत्स्नशब्दोऽयं

पूर्वस्यामुत्तरा यदि ।

सामर्थ्यं च तथा तस्या

स्तथा न्याय्या भविष्यति ॥ ३ ॥

अन्योऽन्यं वा व्यपाश्रित्य

सर्वस्मिन्व्यादयो यदि ।

प्रवर्तन्ते तथा न्याय्या

वृत्तिर्भवति पूरणे ॥ ४ ॥

बहूनां वाचिका संख्या

पूरणश्चैक इष्यते ।

त्या शब्दाला पुढील संख्येचा, वाचक शब्द
आदेश होईल. अथवा जी संख्या पुरी होते
असें जो शब्द दाखवितो तो शब्द वृत्तीमध्ये
त्या संख्येपेक्षां कमी जी मागची संख्या त्या
अर्थाचा समजावा. उदा०- पञ्चम या वृत्ती-
मधील पञ्चम् हा शब्द चार या अर्थाचा सम-
जावा. अथवा द्वि त्रि वगैरे सर्वच शब्द
एकमेकाची अपेक्षा करतात.

पण असें असेल तर आठ पदार्थांतील जो
दुसरा पदार्थ त्यालाही इतर सातांच्या मानानें
आठवा असें म्हणतां येईल.

हा दोष नव्हेच; इतर सातांच्या मानानें
आठवा असा शब्द सर्वानाच लागतो व तें
इष्टच आहे.

(श्लो. १) ह्या तद्धित वृत्तीमध्ये प्रकृती-
च्या अर्थापेक्षां प्रत्ययाचा अर्थ बहुधा निराळा
दिसतो. तेव्हां येथें पूरण हा अर्थ प्रकृतीच्या
अर्थापेक्षां निराळा नसल्यामुळे येथें वृत्ति
कशी होते अशी शंका येते खरी, पण येथें

सामर्थ्यास्तव स्वार्थी प्रत्यय होईल.

(श्लो. २) विवक्षित संख्येपेक्षां पूर्वाची
जी संख्या तद्वाचाचक शब्दाहून हा पूरण
प्रत्यय करून त्या शब्दाला पुढील संख्या-
वाचक शब्द आदेश केला तर ही वृत्ति वरो-
वर जुळणार आहे.

(श्लो. ३) अथवा, येथें वृत्तीमधील सर्वच
संख्यावाचक शब्द न्यूनसंख्यावाचक घेतले
म्हणजे जर पुढील संख्या-शब्द पूर्व संख्येचा
वाचक घेतला तर त्या पूर्व संख्येचा पूरण
प्रत्ययार्थाशीं अन्वय वरोवर जुळून येईल.

(श्लो. ४) अथवा द्वि, त्रि वगैरे
सर्वच शब्द समुदायांतील प्रत्येकाला इतराच्या
अपेक्षेनें लावतां येतात. म्हणून समुदाय हा
प्रकृत्यर्थ घेऊन त्यांतील अचयव हा प्रत्ययार्थ
घेतला म्हणजे वृत्ति वरोवर जमते.

(श्लो. ५) संख्यावाचक प्रकृति ही त्या
सर्व अर्थाची वाचक आहे आणि त्यांतील
एक पदार्थ हा प्रत्ययार्थ पूरण आहे. तेव्हां

७-चतुर्णां पूरणः असा विग्रह करून त्या चतुर्
शब्दाहून षट् प्रत्यय करून त्या चतुर् शब्दाला
पञ्चम् शब्द आदेश करावा.

८-जसें उजव्या हातामुळे डावा हात दुसरा
होतो तसें उजवा हातही डाव्या हातामुळे दुसरा
होणारच. पांच पदार्थांपैकी इतर चौघांच्या अपेक्षेनें

पांचवा असें पांचानाही प्रत्येकां म्हणता येतें. तेव्हां
पञ्चम या वृत्तीमध्ये ' पांच मिळून समुदाय ' हा
प्रकृतीचा अर्थ आणि ' त्यांतील कोणी तरी एक ' हा
प्रत्ययाचा अर्थ असा भेद करून वृत्ति करण्यास
हरकत नाही. स्वार्थी प्रत्यय करावयास नको.

अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या

वार्क्षीं शाखा निदर्शनम् ॥ ५ ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ५।२।४९ ॥

मडादिपु यस्यादिस्तन्निर्देशः

॥ १ ॥

मडादिपु यस्यादि क्रियते तन्निर्देशः
कर्तव्यः । अस्यादिर्भवतीति वक्तव्यम् ।
अक्रियमाणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोऽयं
विज्ञायेत । तत्र को दोषः ।

प्रत्ययान्तरे हि स्वरे दोषः ॥२॥

प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः स्यात् ।
विंशतितमः एष स्वर प्रसज्येत विंश-

समुदायः आणि त्यातील अवयव यामध्ये
भेदाची कल्पना करून वृत्ति बरोबर आहे
असे म्हणावे. वृक्षस्य इयं वार्क्षीं शाखा ही
तद्विषय वृत्ति वृक्ष आणि त्याची शाखा
यामध्ये भेदाची कल्पना करून केली जाते.
ती येथे उदाहरण म्हणून घ्यावी.

(सू. ४९ वा. १) हे मट् वगैरे आगम
ज्याचे आदि अवयव होतात त्याचा निर्देश
केला पाहिजे. म्हणजे डट् प्रत्ययाचा आदि-
अवयव मट् आगम होतो असे म्हणावे.
तसे म्हटले नाही तर प्रत्ययः (३।१।१)
असा अधिकार मागून चालू असल्यामुळे
मट् हा स्वतंत्र प्रत्यय आहे असे समजले
जाईल.

मग तसे समजले तर दोष कोठे येतो ?

(वा. २) हे मट् वगैरे स्वतंत्र प्रत्यय
मानले तर स्वरासंज्ञेने दोष येतो. विंशति-
तमः येथे मकाराच्या मागील अकाराला
प्रत्यय-स्वर (३।१।१) होऊन मध्योदात्त
होऊ लागेल, पण तेथे अन्तोदात्त स्वर इष्ट
आहे.

१-(सू. ४९) ज्याच्या माग दुसरा संख्या-
वाचक शब्द नाही असा जो नकारान्त संख्यावाचक
शब्द त्याच्या पुढील डट् प्रत्ययाला मट् असा आगम
होतो उदा०-पञ्चम

२-पञ्चम शब्दामध्ये दोष येत नाही, पण पुढील

तितम इति चेज्यते ॥ स तर्हि तथा
निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रकृतं
डङ्ग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् । तस्य
पूरणे डट् [४८] इति । तद्वै प्रथमा-
निर्दिष्ट पट्टीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नान्तादि-
त्येषा पञ्चमी ङङिति प्रथमायाः पट्टीं
प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.
६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्यय-
विधौ पञ्चम्यः प्रकल्पका भवन्ति ।
नाय प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः
प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

तर मग येथे ' डटः ' असे म्हटले
पाहिजे.

म्हणावयास नको. कारण मागून डट् ग्रहण
अनुवृत्तीने येत आहे.

मागे डट् ग्रहण कोठे बरे आहे ?

' तस्य पूरणे डट् ' या मागच्याच सूत्रात
आहे.

आहे खरे, पण तेथे ते प्रथमान्त आहे.
आणि येथे तर डटः असे पष्ठमन्त पाहिजे.

येथे डट् असे प्रथमान्त पद अनुवृत्तीने आले
तरी नान्तात् ही पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्य
(१ । १ ६७) या परिभाषेच्या साहाय्याने
डट् शब्दाच्या पुढील प्रथमेच्या ठिकाणी पट्टीची
कल्पना करील.

पण हा प्रत्ययविधि आहे ना ? आणि
प्रत्ययविधीमध्ये तर पञ्चमीच्या जोरावर
पट्टीची कल्पना होत नसते.

येथे डट् प्रत्ययाचा विधि नाही, तो प्रत्यय
मागील सूत्रानेच सांगितला आहे, येथे फक्त
त्याची अनुवृत्ती येत आहे.

तमट् (५।२।५६) हा अनेकांच् प्रत्यय समजला
जाईल आणि तेथे प्रत्यय-स्वराने आदि उदात्त तमट्
प्रत्ययातील पहिल्या अकाराला होऊ लागेल. तमट् हा
आगम मानला म्हणजे ' आगम अनुदात्त होतात '
(३।१।३वा ६) याने अनुदात्त होत असतो

[यद् च च्छन्दसि ॥ ५।२।५० ॥]

षट्कान्तिकतिपयचतुरां थुक्

॥ ५।२।५१ ॥]

चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च

॥ १ ॥

चतुरश्छयतौ वक्तव्यावाद्यक्षरलोपश्च
वक्तव्यः । तुरीयम् तुयम् ॥

अथ किमर्थं थदथुको पृथक् क्रियेते न
सर्वं थडेव वा स्यात्थुगेव वा ।

थदथुकोः पृथक्करणं पदान्तविधि-

प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

थदथुकोः पृथक्करणं क्रियेते पदान्तवि-

धिप्रतिषेधार्थम् । पदान्तविध्यर्थं पदान्त-
प्रतिषेधार्थं च । पदान्तविध्यर्थं तावत् ।
पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । रथः
सप्तथः । पदान्तस्येति नलोपो यथा स्यात् ।
पदान्तप्रतिषेधार्थम् । षष्ठः । पदान्तस्येति
जश्त्वं मा भूत् । इह चतुर्थ इति पदान्त-
स्येति विसर्जनीयो मा भूदिति ॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्

॥ ५।२।५२ ॥

बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः ।
बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिर्व-
क्तव्या । इहापि यथा स्यात् । बह्वीनां

(सू. ५१ वा. १) चतुर् शब्दाहून
'चार संख्येचै पूरण करणारा' या अर्थी
छ आणि यत् असे प्रत्यय होतात, आणि
त्या प्रत्ययांवरोंवर चतुर् शब्दांतील 'च' या
पहिल्या अक्षराचा लोप होतो असें म्हणावें.
चतुर्णां पूरणं तुरीयं, तुयम्.

आतां पूर्वसूत्रामध्ये थद् आणि येथे थुक्
असे दोन निरनिराळे आगम कशाकरितां बरे
सांगितले आहेत ? तसे सांगूं नयेत. तर सर्व
ठिकाणीं एक 'थद्' सांगावा, किंवा सर्व
ठिकाणीं 'थुक्' सांगावा.

(वा. २) थद् व थुक् हे निराळे पुढील
कारणाकरितां केले आहेत; पदान्ताचें कार्य
होण्याकरितां थद् केला आहे आणि पदान्ताचें
कार्य न होण्याकरितां थुक् केला आहे. त्यां-

१—(सू. ५०) पूर्व सूत्राच्या विषयामध्येच
एकदां थद् असाही आगम वेदामध्ये होतो. उदा०—
पञ्चथानि भवन्ति, पञ्चमिन्द्रियस्यापाकरणम्.

१—(सू. ५१) षष्, कति, कतिपय आणि
चतुर् या शब्दांना वट् प्रत्यय पुढे असतांना थुक्
असा आगम होतो. उदा०—षष्ठः, कतिपः, कतिप-
यथः, चतुर्थः.

२—कारण, थद् हा आगम प्रत्ययाचा आधावयव
होत असल्यामुळे तो पुढे असतांना मागील पञ्चन् व
सप्तन् या शब्दांना पद संज्ञा (१।४।१७) होत

पैकीं पदान्ताचें कार्य होतें असें उदाहरण—
पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति, रथः सप्तथः.
पदान्तीं असलेल्या नकाराचा सांगितलेला
लोप (८।२।७) येथें झाला पाहिजे.
पदान्ताचें कार्य होत नाही याचें उदाहरण
षष्ठः. येथें पदान्ताला सांगितलेलें जश्त्वं
(८।२।३९) षकाराला न झालें पाहिजे.
तसेंच पदान्तीं रेफाला सांगितलेला विसर्ग
(८।३।१५) चतुर्थः येथें रेफाला न
झाला पाहिजे.

(सू. ५२) बहुशब्द, कतिपयशब्द
आणि वतु-प्रत्ययान्त शब्द यांहून होणारे जे
पूरण अर्थाचे प्रत्यय व आगम ते त्या शब्दां-
हून स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय केल्यानंतर त्याच्या
पुढेही होतात असें म्हणावें. कारण बह्वीनां

आहे.

३—पप् व चतुर् या शब्दांनाच थुक् आगम होत
असल्यामुळे पप् व चतुर् यांना पद संज्ञेची प्राप्तीही
येत नाही. पप्थ व चतुर्थ येथील थकाराला तिची प्राप्ति
येते. पण तिचाही येथें न संज्ञेन (१।४।१८) वाच्य
होतोच.

१—(सू. ५२) बहु, पग, गण आणि संघ या
शब्दांना तिथुक् असा आगम होतो. वट् प्रत्यय पुढे
असतांना. उदा०—बहूनां पूरणं बहुतिथः; पृगतिथः;
गणतिथः; संघतिथः.

तिथुगुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्यया-
वाश्रित्य पुंवद्भावः । पुंवद्भावोऽप्यन्तरङ्गः ।
कथम् । उक्तमेतत्सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति ।
उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भावः पुंवद्भावे
कृते पुनःप्रसन्नविज्ञानात्तिथुक्सिद्धः । बहु-
तिथी ॥

[चंतोरिथुक् ॥ ५।२।५३ ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५।२।५४ ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५।२।५५ ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्

॥ ५।२।५६ ॥

नित्यं शतादिमासार्थमाससंवत्स-
राच्च ॥ ५।२।५७ ॥]

पष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५।२।५८ ॥

असंख्यादेरिति किमर्थम् । इह मा भूत् ।
एकपष्ठः द्विपष्ठः ॥ असंख्यादेरिति शक्य-
मवकुम् । कस्मान्न भवति एकपष्ठः द्विपष्ठ
इति । पष्ठिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते कः

वरच तिथुक् आगम होत आहे आणि प्रत्यय
झाल्यानंतर प्रकृति आणि प्रत्यय यांच्या आश्र-
याने प्राप्त होणारा पुंवद्भाव आहे.

पण पुंवद्भावही अन्तरंग आहे.

तो कसा ?

असा की, प्रत्यय करावयाचा मनांत आणिला
की अगोदरच पुंवद्भाव होतो. ' सिद्धश्च
प्रत्ययविधौ ' (४।२।३८ वा. १)
असें मागे सांगितलेंच आहे. तेव्हां दोन्ही
अन्तरंग असल्यामुळे त्यांमध्ये परत्वात्तव
पुंवद्भाव अगोदरच होईल. आणि पुंवद्भाव
केल्यानंतर पुनःप्रसंगविज्ञानाने (७।१।८२
वा. ३) तिथुक् आगम होऊन बहुतिथी

हें उदाहरण साधेल.

(सू. ५८) येथें ' असंख्यादेः ' असें
कशाकरितां म्हटलें आहे ?

एकपष्ठः द्विपष्ठः येथें एकदां तमद् आगम
न झाला पाहिजे.

येथें असंख्यादेः असें म्हटलें नाहीं तरी
चालेल.

पण असंख्यादेः असें म्हटलें नाहीं तर एक-
पष्ठः व द्विपष्ठः येथें प्रकृत सूत्रानें नित्य तमद्
आगम कां वरें होत नाहीं ?

पठि शब्दाहून तमद् प्रत्यय सांगितला आहे
तेव्हां तो एकपष्ठ शब्दाहून कसा वरें होईल ?
तेव्हां जर एकपठि शब्दाहून प्रत्ययच प्राप्त होत

१—(सू. ५३) वतु-प्रत्ययान्त शब्दाला यथुक्
आगम होतो एव् प्रत्यय पुढें असतांना उदा०—
यावतां पूर्णः यावतियः.

१—(सू. ५४) द्वि शब्दाहून ' पूर्ण ' या
कथें तीव प्रत्यय होतो. उदा०—ज्योः पूर्णः
द्वितीयः.

१—(सू. ५५) त्रिशब्दाहून ' पूर्ण ' या अर्थी
तीव प्रत्यय होतो आणि त्या प्रत्ययाच्या वरोवरच द्वि
शब्दांतली रेफाला संप्रसारण नष्टपणे भ्रकार अदेश
होतो. उदा०—व्यायः. संप्रसारण झाल्यानंतर
पक्ष्ण (६।१।१०८) साधें आहे.

१—(सू. ५६) विंशति त्रिश वंगरे शब्दा-
हून नाति तदन्त शब्दाहून पुढें पूर्ण अर्थी केवल्या
एव् प्रत्ययाला तमद् असा आगम नित्यानें होतो.

उदा०—विंशतेः पूर्णः विंशतितमः, विंशः. पक्षिविश
तितमः, पक्षिविशः.

१—(सू. ५७) शत सप्त वंगरे शब्द आणि
नाति, अर्धनाति, व संप्रसारण शब्द याहून पूर्ण अर्थी
केवल्या एव् प्रत्ययाला तमद् आगम नित्य होतो.
उदा०—शततमः, सप्ततमः. नातिनाति दिवसः इत्यादि.

१—(सू. ५८) व्याख्या नाति दुन्ना संख्या-
शब्द नाति अजा पठि ततनि वंगरे शब्दाच्या पुढा-
व पूर्ण अर्थी केवल्या एव् प्रत्ययाला तमद् आगम नित्य
होतो. उदा०—पठितमः सप्ततितमः.

२—तमद् हा आगम न कागडा वरान
प्रत्यय आणि तमद् असा आगम नित्यानें होतो.

पूरणी बहुविधी । कतिपयानां पूरणी कतिपयथी । तावतीनां पूरणी तावतिथी॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा ॥१॥

कथम् । प्रातिपदिकप्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि प्रहणं भवतीति ॥

पुंवद्भवचनं च ॥ २ ॥

पुवद्भावश्च वक्तव्यः । बह्वीनां पूरणी बहुविधी ॥ किमर्थम् । न भस्यादे तद्धिते पुवद्भवतीति सिद्धम् । भस्येत्युच्येत

पूरणी बहुविधी, कतिपयानां पूरणी कतिपयविधी, तावतीनां पूरणी तावतिथी येथे बह्वी, कतिपया आणि तावती या शब्दाहूनही इदं प्रत्यय व तिथुक् व थुक् हे आगम झाले पाहिजेत.

(वा. १) बहु, कतिपय, आणि वतु-प्रत्ययान्त शब्द साहून लिङ्गबोधक प्रत्यय केला असता तदन्ताहूनही हे प्रत्यय व आगम होतील.

ते कृते ?

‘प्रातिपदिकाचें प्रहण केलें असेल तेथें लिङ्गबोधक प्रत्ययविशिष्टाचेंही प्रहण होतें’ (४।१।४) या परिभाषेनेच ती उदाहरणे सिद्ध होतात

(वा. २) शिष्याय, बह्वी, कतिपया, आणि तावती या स्त्रीलिङ्गी शब्दाहून पूरण अर्थी इदं प्रत्यय केला असताना ह्या शब्दानां पुवद्भाव होतो असे म्हणार्हे. उदा०- बह्वीनां पूरणी बहुविधी.

हा पुवद्भाव कशाकरिता सांगितला पाहिजे ? सांगावयास नकोच. कारण, ‘भस्यादे तद्धिते’ (६।१।२५ वा. ११) यानेंच येथें पुवद्भाव होईल

पण तेथे ‘भस्य’ असे म्हटलें आहे ना ! आणि म संज्ञा तर यकारादि किंवा अजादि प्रत्यय पुढें असतानाच होत असते (१।४।१८). येथे तर पुढील प्रत्यय

यज्जादौ च भं भवति न चात्र यज्जादि पश्याम. । किं कारणम् । तिथुका व्यवहितत्वात् प्राप्नोति । इदमिह संप्रसार्यम् । तिथुक क्रियता पुंवद्भाव इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्पुंवद्भवः । नित्यास्तिथुक् । कृतेऽपि पुंवद्भावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । तिथुगण्यनित्य । अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अस्तरङ्गस्त्वर्हि तिथुक् । कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेन

यकारादीही नाही आणि अजादीही नाही.

काय कारण ?

कारण असें कीं इदं प्रत्यय जरी अजादि आहे तरी मध्ये तिथुक् योरे आगमानीं व्यवधान असल्यामुळे त्या आगमाच्या मार्गील बह्वी इत्यादि शब्दानां म संज्ञा होणार नाही.

येथे असा विचार करावा कीं तिथुक् आगम पूर्वी करावा किंवा पुवद्भाव पूर्वी करावा ?

नग या दोहोंमध्ये काय बरें अगोदर करावें ?

परत्वास्तव पुवद्भाव अगोदर करावा.

पण तिथुक् आगम नित्य आहे ना ! कारण पुवद्भाव केल्यानंतरही त्याची प्राप्ति येते आणि पुवद्भाव करण्याच्या पूर्वीही त्याची प्राप्ति येते.

तरी पण तिथुक् आगम अनित्य आहे. कारण, पुवद्भाव केल्यानंतर एका शब्दाला म्हणजे बहु वाला तो प्राप्त होतो, आणि पुवद्भाव करण्याच्या पूर्वी दुसऱ्याला म्ह. बह्वी वाला प्राप्त होतो. आणि असा निरनिराळ्या शब्दाला प्राप्त होणारा विधि अनित्य समजला जातो.

तर नग तिथुक् आगम हा अन्तरंग आहे म्हणून पुवद्भावान्या अगोदर होईल.

तो अन्तरंग कसा ?

असा कीं, प्रत्यय होताना त्याच्या बरो-

तिथुगुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्यया-
वाश्रित्य पुंवद्भावः । पुंवद्भावोऽप्यन्तरङ्गः ।
कथम् । उक्तमेतत्सिद्धश्च प्रत्ययविधायिति ।
उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भावः पुंवद्भावे
कृते पुनःप्रसन्नविज्ञानात्तिथुक्सिद्धः । बहु-
तिथी ॥

[चतोरिथुक् ॥ ५।२।५३ ॥
द्वैस्तीयः ॥ ५।२।५४ ॥
त्रैः संप्रसारणं च ॥ ५।२।५५ ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्
॥ ५।२।५६ ॥

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्स-
राच्च ॥ ५।२।५७ ॥]

पष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५।२।५८ ॥

असंख्यादेरिति किमर्थम् । इह मा भूत्
एकपष्ठः द्विपष्ठः ॥ असंख्यादेरिति शक्य-
मवक्तुम् । कस्मान्न भवति एकपष्ठः द्विपष्ठ
इति । पष्ठिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते कः

वरच तिथुक् आगम होत आहे आणि प्रत्यय
ज्ञात्यानंतर प्रकृति आणि प्रत्यय यांच्या आश्र-
याने प्राप्त होणारा पुंवद्भाव आहे.

पण पुंवद्भावही अन्तरंग आहे.
तो कसा ?

असा की, प्रत्यय करावयाचा मनांत आणिला
की अगोदरच पुंवद्भाव होतो. ' सिद्धश्च
प्रत्ययविधौ ' (४।२।३८ वा. १)
असें मागे सांगितलेंच आहे. तेव्हां दोन्ही
अन्तरंग असल्यामुळे त्यांमध्ये परत्वास्तव
पुंवद्भाव अगोदरच होईल. आणि पुंवद्भाव
केल्यानंतर पुनःप्रसंगविज्ञानाने (७।१।८२
वा. ३) तिथुक् आगम होऊन बहुतिथी

हैं उदाहरण साधेल.

(सू. ५८) येथें ' असंख्यादेः ' असें
कशाकरितां म्हटलें आहे ?

एकपष्ठः द्विपष्ठः येथें एकदां तमद् आगम
न झाला पाहिजे.

येथें असंख्यादेः असें म्हटलें नाहीं तरी
चालेल.

पण असंख्यादेः असें म्हटलें नाहीं तर एक-
पष्ठः च द्विपष्ठः येथें प्रकृत सूत्रानें नित्य तमद्
आगम कां वरें होत नाहीं ?

पष्ठि शब्दाहून तमद् प्रत्यय सांगितला आहे
तेव्हां तो एकपष्ठि शब्दाहून कसा वरें होईल ?
तेव्हां जर एकपष्ठि शब्दाहून प्रत्ययच प्राप्त होत

१—(सू. ५३) वतु-प्रत्ययान्त शब्दाला द्युक्
आगम होतो टट् प्रत्यय पुढें असतांना. उदा०—
यावतां पूरणः यावत्तिथः.

१—(सू. ५४) द्वि शब्दाहून ' पूरण ' या
अर्थी तीय प्रत्यय होतो. उदा०—द्वयोः पूरणः
द्वितीयः.

१—(सू. ५५) त्रिशब्दाहून ' पूरण ' या अर्थी
तीय प्रत्यय होतो आणि त्या प्रत्ययाच्या बरोबरच त्रि
शब्दांतोळ रेफाला संप्रसारण न्हुणे फकारा आदेश
होतो. उदा०—तृतीयः. संप्रसारण ज्ञात्यानंतर
पूर्वरूप (६।१।१०८) झालें आहे.

१—(सू. ५६) विंशति त्रिंशत् वर्गरे शब्दां-
हून आणि तदन्त शब्दाहून पुढें पूरण अर्थी केलेल्या
टट् प्रत्ययाला तमद् असा आगम विकल्पानें होतो.

उदा०—विंशतेः पूरणः विंशतितमः, त्रिंश-
तितमः, एकविंश-

१—(सू. ५७) शत सश्र वंगरे शब्द आणि
मास, अर्धमास, व संवत्सर हे शब्द यांहून पूरण अर्थी
केलेल्या टट् प्रत्ययाला तमद् आगम नित्य होतो.
उदा०—शततमः, सश्रतमः. मासतमो दिवसः इत्यादि.

१—(सू. ५८) ज्याच्या मागे दुसरा संख्या-
शब्द नाहीं अशा पष्ठि सप्तति वर्गरे शब्दांच्या पुढील
पूरण अर्थी केलेल्या टट् प्रत्ययाला तमद् आगम नित्य
होतो. उदा०—पठिनमः सप्ततितमः.

२—तमद् हा आगम न सांगतां स्वतंत्र
प्रत्यय सांगितला आहे असा पक्ष तेथें गृहीत धरला
आहे.

प्रसङ्गो यदेकपष्ठिशब्दात् स्यात् । नैव प्राप्नोति
नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति ।
ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
षिध्यते ॥ एव तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भव-
तीह तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । एकाविंशतितमः एतत्सिद्ध
भवति ॥

मंतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥५॥२॥५९॥

छप्रकरणेऽनेकपदादपि ॥ १ ॥

छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम् ।

नाहीं, तर मग निषेध सागण्यात काय अर्थ
आहे !

पण तदन्ताविधीने (१।१।७२) एक-
पष्टि शब्दाहून तमद् प्रत्यय प्राप्त होत आहे
ना !

सूत्रामध्ये ज्या प्रातिपदिकाचे ग्रहण केलें
असेल त्यानें तदन्ताचे ग्रहण होत नाही (१।
१।७२ वा. ३) अशा प्रत्यय-विधामध्ये त्या
तदन्तविधीचा निषेध केला आहे.

तर मग असे असताना जें येथें आचा-
र्यांनी 'असख्यादेः' असे पद घातलें आहे
त्यावरून ते असें सूचिततात कीं ह्या प्रकरणा-
मध्ये तदन्तविधि होतो.

ह्या ज्ञापनाचा उपयोग काय !

विंशत्यादिभ्यः० (५।२।५६) या सूत्रा
मध्ये विंशति शब्दाने तदन्ताचे ग्रहण झाल्या-
मुळे एक विंशतितमः हें उदाहरण सिद्ध होतें हा
त्याचा उपयोग होय.

(सू. ५९ वा. १) ह्या छ प्रत्ययाच्या
प्रकरणामध्ये अनेक पदांहूनही हा मत्तुप् प्रत्य-

इहापि यथा स्यात् । अस्यवामीयम् कया-
शुभीयम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।
अप्रातिपदिकत्वात् ॥

सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रातिपदिकविज्ञा-
नात् । कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ।

स्वं रूप शब्दस्याशब्दसंज्ञा [१.१.६८]
इति वचनात् ॥ ३ ॥

स्वं रूप शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति ।
एवं योऽसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यते

याच्या अर्थी छ प्रत्यय होतो असें म्हणावें-
कारण 'अस्यवामीयम्' 'कयाशुभीयम्'
वगैरे ठिकाणींही हा छ प्रत्यय झाला पाहिजे.
पण येथें प्रकृत सूत्रानें छ प्रत्यय का वरें
होणार नाही ?

'अस्यवाम' 'कयाशुभ' अशा शब्दाना
प्रातिपदिक संज्ञा नाही म्हणून होणार नाही.
(वा. २) हें सिद्ध होत आहे
तें कसे ?

'अस्यवाम' एवढ्या समुदायाला प्राति-
पदिक संज्ञा आहे असें समजतें.

त्याला प्रातिपदिक संज्ञा आहे असें कसे
वरें समजावें ?

(वा. ३) शब्द शास्त्रातील संज्ञाशब्दावाचून
इतर शब्दांचें आपलें स्वरूपच आपलें सति होतें
असें सांगितलें आहे. तेव्हा जो हा वेदामध्ये
'अस्यवाम' अशा शब्द पठित आहे तो
शब्दच 'अस्यवामीयम्' या उदाहरणातील
अस्यवाम या शब्दाचा अर्थ आहे.

१—(सू. ५९) प्रातिपदिक हून मत्तुप् प्रत्ययाच्या
(५।१।९४) वरें छ प्रत्यय होतो परंतु प्रकृत
शब्दाचा अर्थ एक मित्र सन अमला पाहिजे
उदा.—अच्छ व कश्चिदोऽस्ति मत्तुप् नि अच्छवाहीदम्
युक्तम्. यद्वर्षय सन

२—तेव्हा ज्याप्रमाणे अक्षेयम् या उदाहरण ताळ
अग्नि शब्द हा युक्तताळ अग्नि या अग्नि शब्दाचा
सही म्हणजे अर्थ अमल्यमुळे त्या युक्तताळ अग्नि

शब्दाच्या प्रातिपदिक संज्ञा होते आणि त्याहून अग्ने.
अग्नी पचती (५।२।३३) होते त्याप्रमाणें वेदामधील
जे 'अस्य वाम' हे मत्तुप्च्या आरम्भाचे शब्द तोच
अस्यवामाव युक्तम् या उदाहरणातील 'अस्य वाम'
या शब्दाचा अर्थ अमल्यमुळे त्या उदाहरणातील अक्षे-
य व न या अनुसरण्या प्रातिपदिक संज्ञा हेरत आणि
त्याहून छ प्रत्यय प्रत्युत सूत्रानेंच होईल.

सोऽस्य पदार्थः ॥ किं पुनरन्य आम्नाय-
शब्दा अन्य इमे । ओमित्याह । कुत
एतत् ।

आम्नायशब्दानामान्यभाष्यं स्वरवर्णा-
नुपूर्वादेशकालनियतत्वात् ॥४॥

स्वरो नियत आम्नायेऽस्य वामशब्दस्य ।
वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियतास्य वाम-
शब्दस्य । देशः खल्वप्याम्नाये नियतः ।

इमशाने नाध्येयं चतुष्पथे नाध्येयमिति ।
कालः खल्वप्याम्नाये नियतः । नामावास्या-
यां न चतुर्दश्यामिति ॥

पदैकदेशमुबलोपदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

पदैकदेशः खल्वप्याम्नाये दृश्यते । अस्य-
वामीयम् । ननु चैप सुबलोपः स्यात् । सुव-
लोपदर्शनाच्च । सुबलोपः खल्वपि
दृश्यते । अस्यवामीयमिति ॥ यदि तर्ह्यन्य

• पण काय हो, वेदामध्ये पठित शब्द आणि
तेच असे समजले जाणारे इतर ठिकाणचे तेच
शब्द हे वस्तुतः निरानिराळे आहेत काय ?

होय, निराळे आहेतच असे म्हणतो.

हे कशावरून समजावे ?

(वा. ४) वेदांतील शब्द हे लोकांतील त्याच
शब्दांपेक्षा अगदी निराळे आहेत ही गोष्ट सिद्ध
होते. कारण स्वर, वर्णानुपूर्वी, देश आणि
काल हे वैदिक शब्दांचे ठरलेले आहेत तसे
लौकिक शब्दांचे नाहीत; उदा०-याच अत्य-
वाम शब्दाचा स्वर वेदामध्ये ठरलेला आहे.
तसा अत्यवाम शब्दांतील वर्णांचा क्रमही
वेदामध्ये ठरलेलाच आहे. तसेच वेदा-
ध्ययनाचा देशही इमशानामध्ये अध्ययन करू-
नये, चवाट्यावर अध्ययन करू नये असा ठर-
लेलाच आहे. तसा अमावस्येला वेदाध्ययन
करू नये, चतुर्दशीमध्ये वेदाध्ययन करू नये

असा वैदिक शब्दोच्चाराचा कालही ठरलेलाच
आहे.

(वा. ५) पदान्चा एक भाग आणि सुप् प्रत्ययाचा
अलोप अत्य वामीयम् येथे दृष्टीस पडतो. म्हणून
वैदिक शब्दांपेक्षा तेच लोकांतले शब्द निराळे
आहेत. अत्यवामीयम् येथील अत्यवाम हा
शब्द 'अत्यवामस्य' या वैदिक प्रयोगांतील
एक भाग दिसतो.

पण येथे 'वामस्य' यांतील त्य
या सुप् प्रत्ययाचा लोप झाला असेल.

खरोखरच तो सुपाचा लोप झालेला नसावा.
कारण, अत्यवामीयम् असा अत्य या पूर्वीच्या
पदांतील सुप् प्रत्ययाचा लोप केलेला दिसत नाही.
एकंदरीत वैदिक शब्द निराळे आणि तसेच
दिसले तरी लौकिक शब्द निराळे असेच सिद्ध
होते.

पण जर वैदिक शब्द निराळे आणि तसे

आम्नायशब्दा अन्य इमे मत्वर्थो नोपपद्यते ।
अस्यवामशब्दोऽस्मिन्नस्तीति । न संज्ञा
साक्षिनं व्यभिचरति ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक्

॥ ५ । २ । ६० ॥

अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक् ॥ १ ॥

अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक्वक्तव्यः ।
स्तम्भः स्तम्भीयः । गर्दभाण्डः गर्दभा-
ण्डीयः । अनुकः अनुकीयः ॥

[विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ५।२।६१ ॥

दिसछे तरी 'लौकिक' शब्द निराले असें असेल
तर 'अस्यवामीयम्' येथील 'अस्यवाम' हा शब्द
सूक्तामर्थे नसल्यामुळे त्याहून अस्यवाम शब्द
ज्यामर्थे आहे असा मत्वर्थी प्रत्यय सूक्त या
अर्थी होणार नाही.

हा दोष येत नाही. संज्ञा शब्दापासून संज्ञीचा
बोध होत नाही असें कधीच होत नाही.

(सू. ६० वा १) अध्याय किंवा अनु-
वाक हे अर्थ असताना सांगितलेला हा लुक् विक-
ल्पाने होतो असें म्हणावे. उदा०—स्तम्भः शब्दः
अस्मिन्नस्ति अध्याये अनुवाके वा स्तम्भः, स्त-
म्भीयः; गर्दभाण्डः, गर्दभाण्डीयः, अनुवाक-

गोपदादिभ्यो लुक् ॥ ५।२।६२ ॥

तत्र कुशलः पद्यः ॥ ५ । २ । ६३ ॥

आंकर्षादिभ्यः कन् ॥ ५।२।६४॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ५।२।६५ ॥

धनहिरण्यात्कामाभिधाने ॥ १ ॥

धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम् ॥

पष्ठर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

पष्ठर्थे हि सत्यानिष्टं प्राप्नोति । धने
कामोऽस्येति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति धने कामोऽ-

शब्दोऽस्मिन्नस्ति अध्याये अनुवाकः, अनुवाकीयः.

(सू. ६५ वा. १) धन आणि हिरण्य
या शब्दाहून 'इच्छा' याच अर्थी हा प्रत्यय
होतो असें म्हणावे.

इच्छा आहे ज्याची या अर्थी प्रत्यय झाला
तर 'धनाविपयी आहे इच्छा ज्याची' या
अर्थी प्रत्यय होऊं लागेल असें अनिष्ट प्राप्त
होईल.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको.

पण तसें म्हटलें नाही तर 'धनाविपयी आहे
इच्छा ज्याची' या अर्थी हा प्रत्यय का बरे

तसेंच देवामुर .

१—(सू. ६२) गोपद वगैरे शब्दाहून 'तो
शब्द आहे ज्यामर्थे असा अध्याय किंवा अनुवाक'
या अर्थी लुक् प्रत्यय होतो. गोपद शब्द ज्यामर्थे आहे
असा अध्याय किंवा अनुवाक तो गोपदक होय 'क्षेत्रक'
शब्दही याप्रमाणेच समजावा

१—(सू. ६३) पथिन् शब्दाहून 'मागांत
कुशल' या अर्थी लुक् प्रत्यय होतो. उदा०—पथक.
पथक्या कानी दुषार हा अर्थ आहे.

१—(सू. ६४) अकं वगैरे शब्दाहून त्या
कानी कुशल या अर्थी कन् प्रत्यय होतो. उदा०—
आर्ये कुशलः आर्यक.

१—(सू. ६५) धन आणि हिरण्य या शब्दा-
हून 'त्या मित्रांची इच्छा' या अर्थी कन् प्रत्यय
होतो. उदा०—देवदत्तस्य धनः.

१—अच्छावकीयम् यांतील अच्छावाक हा शब्द
वेदांतील अच्छावाक शब्दाचे अनुसरण असल्यामुळे हा
अनुसरण घेतला अच्छावरु शब्द अनुकय असा त्या
वैदिक शब्दाची संज्ञा आहे तेथीं (वाचस्पत्य संज्ञीचा
म्हणजे वेदांतील शब्दाचा बोध होणारच, आणि तो
वेदांतील शब्द ज्यामर्थे आहे म्हणून नावर्थीय
प्राप्त्याची देणे काराच अर्थवा न हो.

१—(सू. ६०) अध्याय किंवा अनुवाक हा
अर्थ असताना तर प्रातिपदिकाहून लुक् प्रत्ययाच्या अर्थी
छ प्रत्यय होतो आणि त्याचा विकल्पाने लुक् होतो.
उदा०—इषमीपिपः इषमीपिपिपः. अध्याय, अनुवा-
क्ये वा.

१—(सू. ६१) विमुक्त वगैरे शब्दाहून 'तो
आहे ज्यामर्थे असा अध्याय किंवा अनुवाक' या
अर्थी लुक् प्रत्यय होतो. उदा०—विमुक्त शब्द ज्यामर्थे
आहे असा अध्याय किंवा अनुवाक तो विमुक्त होय.

स्येति । अनभिधानात् ॥

[स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते] ॥ ५।२।६६ ॥

उदराङ्गाद्यने ॥ ५।२।६७ ॥

सेस्येन परिजातः ॥ ५।२।६८ ॥

अंशहारी ॥ ५।२।६९ ॥

तन्त्रादचिरापहने ॥ ५।२।७० ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्

॥ ५।२।७१ ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि

॥ ५।२।७२ ॥

किं यः शीतं करोति स शीतको यो
घोष्णं करोति स उष्णकः । किं चातः ।
तुषार आदित्ये च प्राप्नोति ॥ एवं तर्बुत्तर-
पदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शीतमिव शीतम् ।
उष्णमिवोष्णम् । य आशु कर्तव्यानर्था-
श्विरेण करोति स उच्यते शीतक इति ।
यः पुनराशु कर्तव्यानर्थानाश्वेव करोति
स उच्यत उष्णक इति ॥

अधिकम् ॥ ५।२।७३ ॥

अधिकमिति किं निपात्यते । अध्यारूढ-

होत नाही.

अनभिधानस्तव होत नाही.

(सू. ७२) येथें जो तुम्हांला शीत करतो
त्याला शीतक म्हणावयाचें काय ? तसेच जो
तुम्हांला उष्ण करतो त्याला उष्णक म्हणावयाचें
काय ?

असे म्हटले तर काय बरे होईल ?

तसें म्हटलें तर तुषार आणि सूर्य या अर्थी
शीतक व उष्णक या शब्दांचे प्रयोग होऊं
लागतील.

तर मग येथें उत्तरपदाचा लोप झाला

आहे असें समजावें. शीतमिव या अर्थाचा येथें
शीत शब्द आहे. तसाच उष्णमिव या अर्थाचा
येथें उष्ण शब्द आहे. जें लवकर काम कराव-
याचें तें उदिरां जो करतो त्याला शीतक
म्हणतात. तसेच जें लवकर काम करावयाचें तें
लवकरच जो करतो त्याला उष्णक म्हणतात.

(सू. ७३) ह्या अधिक शब्दामध्ये काय
निपातन केलें आहे ?

‘अध्यारूढ’ शब्दाहून स्वार्थी कन् प्रत्यय
होतो आणि अध्यारूढ शब्दांतील आरूढ या

१—(सू. ६६) स्वाङ्गाचक शब्दाहून ‘ त्या
विषयीं आसक्त ’ या अर्थी कन् प्रत्यय होतो. उदा०—
केशेषु आसक्तः केशकः.

१—(सू. ६७) उदर शब्दाहून ‘ त्याविषयीं
आसक्त (आद्यून) ’ या अर्थी क् प्रत्यय होतो. उदा०—
उदरे आसक्तः औदरिकः. आद्यून म्हणजे क्षुधित.

१—(सू. ६८) सस्य शब्दाहून ‘ त्यानें परि-
जात ’ या अर्थी कन् प्रत्यय होतो. उदा०—सस्यकः
शालिः. सस्य म्हणजे फल. परिजात म्हणजे सर्वगुण-
संपन्न.

१—(सू. ६९) अंश शब्दाहून ‘ तो घेणारा ’
या अर्थी कन् प्रत्यय होतो. अंश हरति अंशकः
दायादः (हिस्सेदार).

१—(सू. ७०) तन्त्र शब्दाहून ‘ त्यांतून
नुकताच बाहेर निघालेला ’ या अर्थी कन् प्रत्यय होतो.

उदा०—तन्त्रात्सथः निर्गतः तन्त्रकः पटः. नुकताच
विणलेला पट हा अर्थ आहे.

१—(सू. ७१) ब्राह्मणक आणि उष्णिका हे
दोन शब्द येथें संज्ञा असतांना कन् प्रत्यय करून
निपातन केले आहेत. ज्या देशामध्ये ब्राह्मण लोक
आयुधजीवी आहेत त्या देशाला ब्राह्मणक म्हणतात.
उष्णिका म्हणजे पेज.

१—(सू. ७२) शीत व उष्ण या शब्दाहून
‘ तशा रीतीनें काम करणारा ’ या अर्थी कन् प्रत्यय
होतो. उदा०—शीतमिव करोति शीतकः (थंड
आव्हातो मनुष्य) उष्णमिव करोति उष्णकः (शटपट
काम करणारा).

१—(सू. ७३) अधिक या शब्दाचें येथें निपा-
तन केले आहे. अधिक म्हणजे ज्यास्त.

स्योत्तरपदलोपः कञ्च प्रत्ययः । अध्यारूढ-
मधिकमिति ॥ भवेत्सिद्धमध्यारूढो
द्रोणः स्वार्यामधिको द्रोणः स्वार्यामिति ।
इदं तु न सिध्यति अध्यारूढा
द्रोणेन खारी अधिका द्रोणेन खारीति ।
गत्यर्थानां हि क्तः कर्तरि विधीयते । गत्य-
र्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते ॥

[अनुकाभिकाभिकः काभिता

॥ ५ । २ । ७४ ॥]

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ५।२।७५ ॥

किं यः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः ।
किं चातः । राजपुरुषे प्राप्नोति ॥ एवं
तर्ह्युत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । पार्श्वमिव
पार्श्वम् । य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान-
नृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक
इति ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्-
ठञौ ॥ ५ । २ । ७६ ॥

किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयः-
शूलिकः । किं चातः । शिवभागवते

उत्तरपदाचा लोप होतो. अध्यारूढ म्हणजे
ज्यास्त झालेलें, तेंच अधिक होय.

पण अशा रीतीनें खारीपेक्षा द्रोण अधिक
आहे या अर्थी अधिकः द्रोणः खार्याम् हे
सिद्ध होतें. पण द्रोणानें ज्यास्त झालेली खारी
या अर्थी अधिका द्रोणेन खारी हा प्रयोग
सिद्ध होत नाही.

हाही प्रयोग सिद्ध होतो. कारण, गत्यर्थक
धातूंहून कर्ता या अर्थी क्त प्रत्यय सांगितला
आहे (३।४।७२) आणि गत्यर्थक धातूंहून
कर्म या अर्थीही क्त प्रत्यय सांगितला आहे.

(सू. ७५) पार्श्वमागानें जो वर्तन करतो
त्याला पार्श्वक म्हणावयाचें कीं काय ?

तसें म्हटलें तर काय बरें होईल !
तसें म्हटलें तर राजाच्या मागोमाग अस-
णारा जो चाकर त्या अर्थीही पार्श्वक शब्दाचा
प्रयोग होऊं लागेल.

तर मग येथें उत्तरपदाचा लोप झाला
आहे असें समजावें. पार्श्वमिव या अर्थाचा येथें
पार्श्व शब्द आहे. जो सरळ मार्गानें मिळण्या-
सारखे पदार्थ आढळ मार्गानें मिळण्याविषयी
यत्न करतो त्याला ' पार्श्वक ' म्हणतात.

(सू. ७६) जो लोखंडाच्या शूलानें वर्तन
करतो त्याला आयःशूलिकः असें म्हणावयाचें
कीं काय ?

तसें म्हटलें तर काय बरें होईल !

२-द्रोण हे परिमाण खारीपेक्षा कमी आहे. ज्या
ठिकाणी खारीपेक्षा द्रोणभर धान्य अधिक असतें तेथें
खारीवर द्रोण जमतो म्हणजे द्रोण हा खारीचे अप्यारा-
दा करतो. अध्यारूढ शब्दानर्थें कर्ता या अर्थी क्त
प्रत्यय केला म्हणजे द्रोण हा अध्यारूढ होतो, आणि
कर्म या अर्थी केला म्हणजे ज्यानें जरोहण केलें तसें
ती म्हणजे येथे खारी हा अध्यारूढ शब्दाचा अर्थ
होतो तसेच दोन्ही प्रयोग साधनात. खारी म्हणजे
खोदना (खदा). द्रोण म्हणजे अदमा.

१-(सू. ७६) ऋजु अजिन आणि अर्जाक
ह्या तीन शब्दांचे येथे निरातन केलें आहे तिन्ही
शब्दांचा व मुळ असा अर्थ आहे.

१-(सू. ७५) ' पार्श्व ' म्हणजे अदमाग त्यानें

वाग्नो ' या अर्थी पार्श्व शब्दाहून क्त प्रत्यय होतो.
उदा०-पार्श्वकः.

१-(सू. ७६) अयःशूल आणि दण्डाजिन या
शब्दाहून ' त्यान वर्तन करतो ' या अर्थी कर्तानें ठक्
आणि ठञ् हे प्रत्यय होतात. अयःशूल म्हणजे
लोखंडाचा शूल (त्रिशूल). त्रिशूल हा तीक्ष्ण असतो
तमा जो ताक्ष्ण उपाय तो येथे अयःशूल शब्दाचा
अर्थ आहे. तसेंच अजिन (म्हणजे कातडें) हे जड
वाळगून काही लोक वाग करतात. दण्ड हाच अर्थ
येथे दण्डाजिन शब्दाचा आहे. उदा०-अयःशूलेन
अन्विच्छति आयःशूलिकः. तीक्ष्ण उपाय करणारा
साहसी मनुष्य हा अर्थ आहे. दण्डाजिनेन अन्विच्छति
दण्डाजिनिकः. दोंगी मनुष्य हा अर्थ आहे.

प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः।
अयःशूलमिवायःशूलम् । यो मृदुनोपाये-
नान्वेष्टव्यानर्थान्नभसेनान्विच्छति स
उच्यत आयःशूलिकः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा
॥ ५ । २ । ७७ ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं

विभाषाप्रकरणात् ॥ १ ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनमन-
र्थकम् । किं कारणम् । विभाषाप्रकरणात् ।
प्रकृता महाविभाषा तयैतत्सिद्धम् ॥

तावतिथेन गृह्णातीति लुक् ॥ २ ॥

तसं म्हल्लं तर शिवभागवतांला 'आयः-
शूलिक' म्हणावें लागेल.

— तर मग येथें उत्तरपदाचा लोप झाला
आहे असें समजावें. अयःशूलमिव या अर्थाचा
येथें अयःशूल शब्द आहे. जो सुकुमार उपा-
यानें मिळण्यासारखे पदार्थ तीक्ष्ण उपायानीं
मिळण्याविषयी प्रयत्न करतो त्याला 'आयः
शूलिक' म्हणतात.

(सू. ७७ वा. १) 'तावतिथं ग्रहणमिति
लुग्वा' हें वचन निरर्थक आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं मागून महाविभाषा
(४।१।८२) चालूच आहे. तिनेच हे सिद्ध

२—शिवो भगवान् भक्तिरस्य शिवभागवतः
म्हणजे शिवोपासक भगवद्भक्त. शंकराचें त्रिशूल
आयुध आहे म्हणून तें त्रिशूल हें चिन्ह कांहीं शैव
लोक आपल्या जबळ वाळगतात.

१—(सू. ७७) तौवतिथ या शब्दानें पूरण-
प्रत्ययान्ताचें ग्रहण होतें. द्वितीय तृतीय वगैरे पूरण-
प्रत्ययान्त शब्दांचा दुसरे तिसरे असा जो अर्थ आहे
तें दुसरे तिसरे म्हणून एखाद्या ग्रंथाचें ग्रहण विवक्षित
असेल तर त्या पूरण-प्रत्ययान्त शब्दाहून त्याची कन्
प्रत्यय होतो, आणि त्या कन् प्रत्ययाचा लुक् विकल्पानें
होतो. उदा०—पञ्चमकं ग्रहणम् ; पञ्चमं ग्रहणम्. हें
पांचवें अध्ययन आहे.

तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं
लुक् वक्तव्यः । पठेन गृह्णाति पठ्कः ॥

[सं एषां ग्राहणीः ॥ ५।२।७८ ॥]

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे

॥ ५ । २ । ७९ ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः
॥ १ ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः ।
अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । न हि तस्य
शृङ्खलं बन्धनं शृङ्खलवरयासौ रज्ज्वा
बध्यते ॥

सिद्धं तु तद्वनिर्देशालुक् ॥ २ ॥

होत आहे.

(वा. २) पूरण प्रत्ययान्त शब्दाहून 'तित-
क्यानें एखाद्या ग्रंथाचें ग्रहण करतो' या अर्थी
कन् प्रत्यय होतो आणि त्या पूरण प्रत्ययाचा
लुक् होतो असें म्हणावें. उदा०—पठेन गृह्-
णाति पठ्कः.

(सू. ७९ वा. १) 'शृङ्खलमस्य बन्धनं
करभे' हा अनिर्देश होय. ज्या निर्देशापासून
नीट अर्थ मनांत येत नाही तो अनिर्देश होय.
कारण, शृङ्खल कांहीं त्या करमाचें बंधन
होत नाही तर त्या शृङ्खलाला लावलेल्या
दोरीनें तो करम बांधिला जातो.

२—लुक् हा कन् प्रत्ययाचा न करतां पूरण
प्रत्ययाचाच केला तर मात्त हें सज्ञ निरर्थक होत
नाहीं.

१—(सू. ७८) प्रातिपदिकाहून 'तो मुख्य
आहे ज्यामध्यें' या अर्थी कन् प्रत्यय होतो. उदा०—
देवदत्तः मुख्यः येषां त देवदत्तकाः एते जनाः.

१—(सू. ७९) शृङ्खल शब्दाहून 'तें आहे
बंधन ज्याचें असा करभ' या अर्थी कन् प्रत्यय
होतो. उदा०—शृङ्खलकः करभः करभ म्हणजे लहान
उंट. त्याच्या पायाला जें लाकडाचें बंधन केलें असतें
तें शृङ्खल होय.

सिद्धमेतत् । कथम् । तद्वन्निर्देशः
कर्तव्यो लुक् वक्तव्यः । शृङ्खलवन्धनमिति ॥

स तर्हि तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्य ।
इह यन्त्रान्तेरेण यस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्त-य
निमित्तत्वाय कल्पते न चान्तरेण शृङ्खलं
बन्धनं प्रवर्तते ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छ-
ब्दं भविष्यति । शृङ्खलसहचरितं बन्धनं
शृङ्खलं बन्धनमिति ॥

[उत्कर्तुं उन्मनाः ॥ ५ । २ । ८० ॥
कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ५ । २ । ८१ ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्
॥ ५ । २ । ८२ ॥]

प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिः ॥ १ ॥

प्राये संज्ञाया वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ।

वटकिनी पौर्णमासी ॥

[कुलमापादञ् ॥ ५ । २ । ८३ ॥]

श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ ५ । २ । ८४ ॥

किं निपात्यते ।

श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीत इति वाक्यार्थे
पदवचनम् ॥ १ ॥

(वा. २) हे सिद्ध होत आहे.

ते कसे ?

असे कीं, ह्या सूत्रामध्ये शृङ्खलवत् असे
म्हणावें. आणि त्या शृङ्खलवत् शब्दाहून हा
कन् प्रत्यय केला म्हणजे त्या शृङ्खल शब्दाच्या
पुढील मनुष्य प्रत्ययाचा लुक् होतो असे
म्हणावें.

तर मग सूत्रामध्ये तसे म्हटलें पाहिजे.

तसे म्हणावयास नको. असे पहा कीं—
कोणत्याही कार्याची निमित्तभूत जी वस्तु ती
ज्या पदार्थाच्या साहाय्याशिवाय आपलें कार्य
करूं शकत नाही त्या पदार्थालाही त्या कार्याचें
निमित्त असे म्हणता येतें. आणि येथें तर

शृङ्खलाशिवाय नुसत्या दोरीनें करभाचें योग्य
बंधन होत नाही. अथवा ज्या पदार्थाला ज्या
वस्तूचें साहचर्य असतें त्या पदार्थाचा बोधक
शब्द त्या वस्तूला लावता येतो. तेव्हा येथें
दोरीच्या बंधनाला शृङ्खलाचें साहचर्य
असल्यामुळे त्या बंधनालाच येथें शृङ्खल
असें म्हटलें आहे.

(सू. ८२ वा. १) वटक हें अन्न प्रायः
ज्या पौर्णमासीच्या दिवशीं केलें जातें त्या पौर्ण-
मासीची संज्ञा असतांना वटक शब्दाहून इनि
प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा०—वटकिनी
पौर्णमासी.

(सू. ८४) येथें काय निपातन केलें आहे ?

१—(सू. ८०) 'उत्सुक' या अर्थी उत्सुक असा
प्रायः येथें निपातन केला आहे उदा०—उत्सुकः
देवदत्तः.

२—(सू. ८१) फळ आणि कारण असे प्रयोजन
शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. कालवाचक शब्दाहून
'त्या काली असलेला रोग' या अर्थी कन् प्रत्यय
होतो. फळावाचक शब्दाहून 'तें ज्यापासून उत्पन्न
होतें असा रोग' या अर्थी कन् प्रत्यय होतो. आणि
कारणावाचक शब्दाहून त्यामुळे हाडलेला रोग या अर्थी
कन् प्रत्यय होतो उदा०—दिवसे (दिवसे) नय-
दिवसादकः उदरः. विषपुष्पेर्जनितः विषपुष्पकः उदरः.

१—(सू. ८२) अन्नवाचक शब्दाहून 'प्रायः

तें अन्न असतें ज्या दिवशीं' या अर्थी कन् प्रत्यय
होतो, पण तो प्रत्ययान्त शब्द त्या कालाची संज्ञा
असला पाहिजे उदा०—गुढापूषा प्रायेण अन्ननस्या
गुढापूषिका पौर्णमासी

१—(सू. ८३) कुलमाप शब्दाहून 'प्रायः
त अन्न असतें ज्या दिवशीं' या अर्थी अन् प्रत्यय
होतो, तो प्रत्ययान्त शब्द त्या कालाची संज्ञा असला
पाहिजे. उदा०—कुलमापः प्रायेण अन्ननस्या कोल्मापी
पौर्णमासी. कुलमाप म्हणजे पुंगव्या.

१—(सू. ८४) 'वेदाध्ययन करणारा' या अर्थी
श्रोत्रियन् असें रसप्रकृतनारासदिन येथें निपातन केलें
आहे.

छन्दो ऽधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते ॥

छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इति वंश्च ॥ २ ॥

छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीत इत्येतस्मिन्नर्थे वंश्च प्रत्ययः । छन्दो ऽधीते श्रोत्रियः ॥

श्रौद्धमनेन मुक्तामिनिठनौ

॥ ५ । २ । ८५ ॥

इनिठनोः समानकालग्रहणम् ॥ १ ॥

इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम् ।

अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥
उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति ॥

[पूर्वादिभिः ॥ ५ । २ । ८६ ॥

संपूर्वाच्च ॥ ५ । २ । ८७ ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ८८ ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य-

वस्थातरि ॥ ५ । २ । ८९ ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ५ । २ । ९० ॥]

साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्

॥ ५ । २ । ९१ ॥

(वा. १) 'छन्दः अधीते' म्हणजे 'वेदांचें अध्ययन करतो' या वाक्याच्या अर्थी श्रोत्रिय असें पद येथें निपातन केलें आहे आणि त्यालाच इत्संज्ञक नकार जोडला आहे.

(वा. २) अथवा छन्दस् शब्दाहून 'त्याचें अध्ययन करतो' या कर्थी घन् प्रत्यय आणि त्याच्या वरोवरच छन्दस् शब्दाला श्रोत्र आदेश, असें येथें निपातन समजावें. तेव्हां 'छन्दः अधीते इति श्रोत्रियः' असें होतें.

(सू. ८५ वा. १) ह्या इनि व ठन् प्रत्यय सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये समानकाल हा शब्द

घालावा. कारण आज जो श्राद्धान्न भक्षण करतो त्याला उद्यां 'श्राद्धिक' असें म्हणतां कामा नये.

(वा. २) अथवा हें सांगितलेंच आहे.

तें काय वरें सांगितलें आहे ?

अनभिधानात् (३।२।१ वा. ५) असें मार्गे सांगितलेंच आहे. तेव्हां अनभिधानास्तव तसा प्रयोग होणार नाही. म्हणजे आज श्राद्धान्न भक्षण करणाऱ्याला उद्यां श्राद्धिक असें म्हटलें जाणार नाही.

१—(सू. ८५) श्राद्ध शब्दाहून 'तें अन्न भक्षण केलें ज्यानें' या अर्थी इनि आणि ठन् असे प्रत्यय होतात. उदा०—श्राद्धं मुक्तामनेन श्राद्धीः श्राद्धिकः.

१—(सू. ८६) पूर्वं शब्दाहून 'पूर्वी ज्यानें केलें' या अर्थी इनि प्रत्यय होतो. उदा०—पूर्वं कृतमनेन पूर्वा.

१—(सू. ८७) ज्याच्या मार्गे कांहीं तरी पूर्वपद आहे असा जो पूर्व शब्द तदन्ताहूनही 'तें केलें ज्यानें' या अर्थी इनि प्रत्यय होतो. उदा०—पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वा.

१—(सू. ८८) इष्ट वीरे शब्दाहूनही 'तें केलें ज्यानें' या अर्थी इनि प्रत्यय होतो. उदा०—इष्टमनेन इष्टी.

१—(सू. ८९) वेदामध्ये परिपन्थिन् आणि परिपरिन् हे दोन शब्द 'प्रतिपक्षो' या अर्थी निपातन केलें आहेत. उदा०—मा त्वा परिपरिणो विदन्; मा त्वा परिपन्थिनो विदन्.

१—(सू. ९०) 'अन्वेषण करणारा' म्हणजे शोधणारा या अर्थी अनुपदी असें इन्-प्रत्ययान्त शब्दांचें येथें निपातन केलें आहे. उदा०—अनुपदी गवाम्.

१—(सू. ९१) 'प्रत्यक्ष पाहणारा' या अर्थी साक्षाद् शब्दाहून इनि प्रत्यय होतो. परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा असला पाहिजे. उदा०—साक्षाद् द्रष्टा साक्षी. 'प्रत्यक्ष पाहणारा मध्यस्थ' असा अर्थ आहे.

संज्ञायामिति । कमर्थम् । त्रिभिः साक्षाद् दृष्टं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते य-
श्चोपद्रष्टा तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति । संज्ञा-
ग्रहणसामर्थ्याद्वनिकान्तेयासिनोर्न भवति ॥

क्षेत्रियेऽपरक्षेत्रे चिकित्स्यः

॥ ५ । २ । ९२ ॥

किं निपात्यते ।

क्षेत्रियः श्रोत्रियवत् ॥ १ ॥

क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते । परक्षेत्रे
चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रिय-
जित्येतत्पदं निपात्यते ॥

परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति परलोपो
यच्च ॥ २ ॥

परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे
परलोपो निपात्यते यच्च प्रत्ययः । परक्षेत्रे
चिकित्स्यः क्षेत्रियः ॥

[इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमि-
न्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति
वा ॥ ५ । २ । ९३ ॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकर-
णमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममादिकम् ॥

(सू. ९१) येषं 'संज्ञायाम्' असे कशा-
करिता म्हणलें आहे ?

एखादे कृत्य होताना तें तिवांच्या दृष्टीस
पडतें. जो देतो व ज्याला देतो असे दोघे,
आणि तिसरा उपद्रष्टा. या तिन्ही अर्थां हा
प्रत्यय प्राप्त होतो: परतु साक्षी ही संज्ञा उपद्र-
ष्ट्याचीच असल्यामुळे त्याच अर्थी यानें
प्रत्यय होतो. देणारा श्रीमान् मनुष्य आणि
ज्याला दिलें जातें तो मनुष्य या दोघांनाही
साक्षी म्हणत नाहीत.

(सू. ९२) येषं काय निपातन केलें आहे ?

(वा. १) श्रोत्रिय (५।२।८४) शब्दाप्रमाणें
क्षेत्रिय हें निपातन समजावें. 'परक्षेत्रे चिकित्स्यः'
म्हणजे 'दुसऱ्या शरीरामध्ये जन्मान्तरी चिकि-

त्सा करण्याला योग्य असा हा रोग आहे'
या वाक्याच्या अर्थां क्षेत्रिय असें पद येषं
निपातन केलें आहे व त्यालाच इतंसक चकार
जोडला आहे.

(वा. २) अथवा परक्षेत्र या शब्दाहून
'तेथें चिकित्सा करण्याला योग्य' या अर्थां
यच् प्रत्यय आणि त्याच्या बरोबर परक्षेत्र
शब्दातील पर शब्दाचा लोप असें येषं निपातन
समजावें. तेव्हां 'परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इति
क्षेत्रियः' असें होतें.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतंजलि कर्षीनीं
रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या पाचव्या
अध्यायाच्या दुसऱ्या पादांतील पहिलें आन्धिक
समाप्त झालें.

१—(सू. ९२) 'जन्मान्तरी तपासला जाणारा
रोग म्हणजे असाध्य रोग' या अर्थां क्षेत्रियच् असें
इतंसकचकारासहित येषं निपातन केलें आहे.

१—(सू. ९३) इन्द्र शब्दाहून य प्रत्यय करून
इन्द्रिय असा अन्न उदात्त असलेला शब्द येषं निपातन
केला आहे. त्याचा अर्थ चक्षु, श्रोत्र वगैरे इन्द्रिय हा
प्रसिद्धच आहे. इन्द्रिय शब्दाची व्युत्पत्ति अनेक
पद्धतीं सभन्नतें त्यापैकी काही तऱ्हा येषं दाखविल्या

आहेत. (१) इन्द्र म्हणजे आत्मा; त्याचें लिंग
म्हणजे अनुमापक चिन्ह. (२) आत्म्यानें स्वतः-
करिता पाहिलें (३) आत्म्यानें स्वतःकरिता
जपन केलें (४) आत्म्यानें स्वतःकरिता रवी-
कारलें. (५) आत्म्यानें स्वतःकरिता त्या त्या
विषयाकडे पाठविलें.

अ. ५ पा. २ आ. १ समाप्त

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप्

॥ ५ । २ । ९४ ॥

किमर्थमिमावर्थानुभौ निर्दिश्येते अस्या-
स्मिन्निति न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि
तद्भवति यच्च यस्मिन्भवति तत्तस्यापि
भवति । नैतयोरावश्यकः समावेशः ।
भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्त-
स्मिन्नाधृता भवन्ति । भवन्ति च पर्वते वृक्षा
न च ते तस्य भवन्ति ॥

अथास्तिग्रहणं किमर्थम् । सत्तायामर्थे
प्रत्ययो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं संप्रतिसत्तायां यथा
स्याद्भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत् । गावो
ऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति । न
तर्हीदानीमिदं भवति गोमानासीत् गोमा-
न्भवितेति । भवति न त्वेतस्मिन्वाक्ये ।
यद्येतस्मिन्वाक्ये स्याद्यथेहास्तेः प्रयोगो न

(सू. ९४) येथें 'तें आहे ज्याचें' आणि
'तें आहे ज्या ठिकाणी' असे निरनिराळे
दोन अर्थ कशाकरितां वरें दाखविले आहेत ?
ते दोन दाखवावयास नकोत. दोहोंपैकीं
कोणताही एक अर्थ दाखविला तरी चालेल.
कारण, जी वस्तु ज्याची असते ती त्या
ठिकाणीं असतेच. तसेंच जी वस्तु ज्या
ठिकाणीं असते ती त्याचीही असतेच.

ह्या दोन्ही गोष्टी सर्व ठिकाणीं असतातच
असा कांहीं नियम नाही. असें पहा-कीं-
देवदत्ताच्या मालकीच्या गाई आहेत; परंतु
देवदत्त कांहीं त्या गाईचें अधिकरण होत
नाहीं. तसेंच पर्वतावर वृक्ष असतात परंतु ते
कांहीं पर्वताच्या मालकीचे असत नाहींत.

आतां येथें अस्ति असें कशाकरितां म्हटलें
आहे ?

'अस्ति' या अर्थी प्रत्यय झाला पाहिजे
म्हणजे प्रत्ययाच्या अर्थामध्ये 'अस्ति' या
अर्थाचा प्रवेश झाला पाहिजे याकरितां म्हटलें
आहे.

हा याचा उपयोग बरोबर दिसत नाहीं.

कारण कोगत्याही अर्थी प्रत्यय 'सांगितला तरी
त्या पदार्थाचें तेथें अस्तित्व नाहीं असें कधींच
होत नाहीं.

तर मग येथें अस्ति शब्दाचा असा उप-
योग समजावा कीं- वर्तमानकाळीं अस्तित्व
असेल तरच हा मनुप् प्रत्यय झाला पाहिजे.
गाई ज्याच्या पूर्वी होता, किंवा पुढें ज्याच्या
गाई होतील त्याला त्या वेळच्या गाईच्या
आस्तित्वामुळे आतां गोमान् असें म्हणतां
कामा नये.

तर मग आतां 'हा पूर्वी गोमान् होता',
'हा पुढें गोमान् होईल' असे प्रयोग होत
नाहींत काय ?

तसे प्रयोग होतात. पण 'गावोऽस्य आसन्'
या वाक्यामध्ये जसें त्या वेळचें गाईचें अस्तित्व
दाखविलें जातें तसें 'गोमान् आसीत्' या
प्रयोगानें दाखविलें जात नाहीं. जर त्या वेळचें
गाईचें अस्तित्व दाखविणारा 'गोमान् आसीत्'
किंवा 'गोमान् भवितार' असा प्रयोग होईल
तर गोमान् आणि यवमान् येथें गाई आणि
यव यांचें अस्तित्व दाखविणारा अस्ति

१-(सू. ९४) प्रातिपदिकाहून 'तें आहे
ज्याचें' या अर्थी किंवा 'तें आहे ज्याचे ठिकाणीं'
या अर्थी मनुप् प्रत्यय होतो. उदा०-गोमान्; गाई
ज्याच्या आहेत तो गाईचा मालक हा अर्थ आहे.
त्याप्रमाणेंच वृक्षवान्; ज्या ठिकाणीं शाखें आहेत
असा पक्षे वगैरे पदार्थ हा अर्थ आहे.

२-म्हणूनच 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) वगैरे
सूत्रांमध्ये अर्थाचा निर्देश करतांना 'अस्ति' शब्द
घातला नाहीं.

३-गाईचें त्या वेळचें अस्तित्व घेऊन हे प्रयोग
होत असतात ते आतां जुळणार नाहोत.

भवति गोमान् यवमानित्वेवमिहापि न स्यात् गोमानासीत् गोमान्भवितेति । सति चाप्यस्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्येवमिहापि स्यात् गोमानासीत् गोमान्भवितेति । का तर्हीयं वाचोयुक्तिः गोमानासीत् गोमान्भवितेति । एषैषा वाचोयुक्तिः । नैषा गवां सत्ता कथ्यते । किं तर्हि । गोमत्सत्तैषा कथ्यते । अस्त्यत्र वर्तमानकालो ऽस्तिः । कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते । धातुसंबन्धे प्रत्ययाः [३.४.१]

इति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । गावोऽस्यानन्तराः गावोऽस्य समीप इति । अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहण इह कस्मान्न भवति गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः गावोऽस्य सन्ति समीप इति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषु न भवत्येवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । अस्त्यत्र विशेषः । क्रियमाणे

शब्दाच्चा जसा प्रयोग होत नाही तसा गोमान् आसीत् व गोमान् भविता येथेही अस्ति शब्दाच्चा प्रयोग न झाला पाहिजे. शिवाय गाईचे अस्तित्व दाखविणारा 'गोमान् आसीत्' अथवा 'गोमान् भविता' हा प्रयोग असेल तर 'गावः अस्य आसन्' तसेच 'गावः अस्य भवितारः' येथे जसे बहुवचन होतें त्याप्रमाणे येथेही बहुवचन झालें पाहिजे.

तर मग आता 'गोमान् आसीत्' अथवा 'गोमान् भविता' ह्या उक्तीची योजना तरी कशी करावी ?

त्या प्रयोगाची योजना अशी- तेथे काहीं आसीत् व भविता या पदानीं गाईचे अस्तित्व दाखविलें जात नाही; तर गाईच्या मालकाचें अस्तित्व दाखविलें जातें.

पण येथे मनुप् प्रत्ययाच्या अर्थातील 'अस्ति' हा शब्द वर्तमानकाल दाखविणारा आहे ना ? तर मग त्यानें भूतकाळची किंवा भविष्यकाळची गाईची सत्ता कशी बरें दाखविली जाईल ?

'धातुसंबन्धे प्रत्ययाः' (३।४।१) या सूत्रानें येथे मनुप् प्रत्ययाच्या अर्थातील 'अस्ति' येथील लट् प्रत्यय भूतकाळां तसाच भविष्यकाळां केला आहे असें समजावें.

तर मग आता येथें 'अस्ति' हा शब्द घालण्याचा उपयोग असा समजावा कीं गाई वगैरे पदार्थांचा अस्तीर्षी योग असेल तरच हा मनुप् प्रत्यय झाला पाहिजे. अनन्तर वगैरे इतर अर्थाकडे गाई वगैरेचा सबंध असेल तर तेथे मनुप् प्रत्यय न झाला पाहिजे. उदा०- गावः अस्यः अनन्तराः, गावः अस्य समीपे.

पण या सूत्रामध्ये 'अस्ति' हा शब्द घातला तरी देखील 'गावः अस्य सन्ति अनन्तराः' तसेच 'गावः अस्य सन्ति समीपे' अशी अनन्तर वगैरे अर्थ असूनच अस्ति ह्या अर्थाची विवक्षा केली असता मनुप् प्रत्यय का होत नाही ? सामर्थ्य नाही म्हणून होत नाही.

हें असामर्थ्य येथे कसे बरें समजावें ?

सापेक्ष असेल तें असमर्थ समजावें असा न्यायच आहे.

तर मग आता येथें अस्तिग्रहण केलें असता ज्याप्रमाणे अनन्तर वगैरे अर्थाची विवक्षा असताना असामर्थ्यामुळे वृत्ति होत नाही म्हणजे मनुप् प्रत्यय होत नाही त्याप्रमाणेंच येथे अस्ति शब्द नसला तरी असामर्थ्यामुळे मनुप् प्रत्यय होणार नाही.

तसें नाही. येथें अस्ति शब्द घालण्यात आणि न घालण्यात फरक आहे. तो असा

४-तेन्हा गो हें पद अनन्तर समीप या अर्थाच्या सवधमुळे सापेक्ष होतें म्हणून तें असमर्थ होतें म्हणजे

वृत्ति करण्याला योग्य होत नाही. कारण समर्थाचीच वृत्ति होत असते. (२।१।१).

ऽस्तिग्रहणे नान्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते । अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे ऽन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते ॥

अथेह कस्मान्न भवति । चित्रगुः श्वलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य ॥ अथेह कस्मान्न भवति । चित्रा गावोऽस्य सन्तीति । कुतः कस्मान्न भवति किमवयवादाहोस्वित्समुदायात् । अवयवात्कस्मान्न

भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । सुप्सुपेति वर्तमाने ऽन्यस्य चान्यस्य च समासो भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते । यावत्येतत्परिसमाप्यते ङयाप्रातिपदिकादिति तावत् उत्पत्त्या भवितव्यमवयवे

कीं-येथें अस्ति शब्द घातला म्हणजे प्रयोगामध्ये अस्ति-या अर्थाची विवक्षा करावीच लागते. त्यामुळे गावः सन्ति या दोन पदां-शिवाय अनन्तर वगैरे तिसरें पद कांहींही उच्चारलें नाहीं तर त्या अनन्तर वगैरे अर्थाची मुळीच प्रतीति होत नाहीं. आणि येथें अस्ति शब्द घातला नाहीं तर अनन्तर वगैरे तिसरें कांहींच पद उच्चारलें नाहीं तरी गावः असें नुसतें म्हटलें असतां अनन्तर वगैरे अर्थ मनांत येणारच.

- आतां 'चित्रगुः' तसेंच 'श्वलगुः' येथें बहुव्रीहि समास केला असतां त्याहून मनुष्य प्रत्यय कां होत नाहीं ?

चित्रविचित्र आहेत गाई ज्याच्या असा बहुव्रीहीनेंच मनुष्य प्रत्ययाचा अर्थ उक्त होतो म्हणून होत नाहीं.

आतां 'चित्राः गावः सन्ति यस्य' या बहुव्रीहीच्याच वाक्यामध्ये मनुष्य प्रत्यय कां बरें होत नाहीं ?

- पण 'कां होत नाहीं' हा प्रश्न 'वाक्याच्या अवयव शब्दाहून कां होत नाहीं' किंवा 'संबंध वाक्याहून कां होत नाहीं' यांपैकी कोणासंबंधानें समजावा ?

- बरें; तर मग अवयवाहून कां होत नाहीं ?

सामर्थ्य नाहीं म्हणून होत नाहीं.

असामर्थ्य कसें ?

सापेक्ष असेल तें असमर्थच समजलें जातें.

तर मग संबंध वाक्याहून हा मनुष्य प्रत्यय कां होत नाहीं ?

वाक्याला प्रातिपदिक संज्ञा नाहीं म्हणून त्याहून मनुष्य होत नाहीं.

पण, काय हो, जातीकडे नजर देऊनच शाळें प्रवृत्त होतात ना ? उदा०-सुपा अशी अनुवृत्ति आणून सुवन्तावरोवर सांगितलेला समास हा निरनिराळ्या अनेक सुवन्तावरोर्वर होतो.

ही गोष्ट खरी आहे, पण जाति ही प्रत्येक व्यक्तीवर पूर्णपणानें असते. म्हणून येथें ङ्याप्-प्रातिपदिकात् याची अनुवृत्ति आणून ङ्यन्त, आवन्त, आणि प्रातिपदिक यांहून सांगितलेला तद्धित प्रत्यय जातीकडे नजर देऊन प्रवृत्त झाला तरी ज्या ठिकाणी ङ्यन्तत्व, आवन्तत्व आणि प्रातिपदिकत्व या जातीची पूर्णता असेल त्या ठिकाणीच तो प्रवृत्त होईल. आणि पञ्च गावः येथें प्रातिपदिकत्वाची पूर्णता तर पञ्च व गो या एकेक अवयवावर आहे; त्यांच्या समुदायावर नाहीं.

५-तात्पर्य, येथें अस्ति हा शब्द घातला पाहिजे असें सिद्ध झालें.

६-तसें येथें वाक्यामध्ये अनेक प्रातिपदिकांहून

मिळून एकदम हा प्रत्यय कां होत नाहीं असा अभिप्राय आहे. कारण, प्रातिपदिकत्व जाति ही एकच अनेकांवर आहे.

चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये ॥ अथेह
कस्मान्न भवति । पञ्च गावोऽस्य सन्ति
पञ्चगु दशगुरिति । प्रत्येकमसामर्थ्यात्स-
मुदायादप्रातिपदिकत्वात्समासात्समासेनो-
क्तत्वात् । नैतत्सारम् । उक्तेऽपि हि
प्रत्ययार्थ उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः । तद्यथा ।
द्वैमातुरः पाञ्चनापितिरिति । नेप द्विगु ।
कस्तर्हि । बहुव्रीहि । अपवादत्वाद् द्विगुः
प्राप्नोति । अन्तरङ्गत्वाद्वहुव्रीहिर्भविष्यति ।
कान्तरङ्गता । अन्यपदार्थं बहुव्रीहिर्वर्तेते

विशिष्टेऽन्यपदार्थं तद्धितार्थं द्विगुस्तस्मि-
न्नास्य तद्धितेऽस्तिग्रहणं क्रियते ॥

यादे तर्हातिप्रसङ्गा. सन्ति बहुव्रीहाव-
प्यस्तिग्रहणं कर्तव्यमस्तियुक्ताद्यथा स्यादन-
न्तरादियुक्तान्मा भूदिति । अथ न सन्ति
तद्धितविधावपि नावोऽस्तिग्रहणेन । सत्य-
मेवमेतत् । क्रियते त्विदानीं तद्धितविधाव-
स्तिग्रहणम् । तद्वे क्रियमाणमपि प्रत्यय-
विधर्थं नोपाधर्थम् । अस्तिमानिति
मनुष्यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ।

आता पञ्च गावः सन्ति अस्य पञ्चगुः दशगुः
येयं हा मनुप् प्रत्यय का होत नाही ?

तो न होण्याचें कारण असें कीं, प्रत्येक
पदाहून करावा तर सामर्थ्य नाही व समुदाया-
हून करावा तर प्रातिपदिक सज्ञा नाही. आणि
समास ज्ञात्यानंतर त्याहून करावा तर समासा-
नेच तो अर्थ उक्त होतो.

समासाहून न होण्याचें जें कारण दाखविलें
आहे तें खरें नव्हे, कारण द्विगु समासानें अर्थ
उक्त असतानाही द्विगूहून तद्धित प्रत्यय उत्पन्न
होतोच. उदा. द्वयोः मानो अपत्य द्वैमातुरः,
पञ्चाना नापितानामय पाञ्चनापिति .

द्विगूहून तद्धित प्रत्यय होऊ दे. पण पञ्च
गावः सन्ति अस्य पञ्चगु*, तसाच दशगु. हा द्विगु
समास नव्हेच.

तर हा समास कोणता ?

हा बहुव्रीहि समास आहे.

पण बहुव्रीहीचा अपवादत्वास्तव बाध करून
येथें द्विगु समास प्राप्त होतो ना ?

अतरगत्वास्तव येथें बहुव्रीहीच होईल.

पण बहुव्रीहि अन्तरङ्ग कसा बरे ?

सामान्यतः अन्य पदार्थां बहुव्रीहि होतो,
आणि तद्धितार्थां होणारा द्विगु हा विशिष्ट अन्य

पदार्थां होतो. कारण द्विगूचें निमित्त अस-
लेल्या अशा ह्या तद्धितमनुप् प्रत्ययाचा अर्थ
सागताना अस्तिग्रहण केलें आहे

तर मग आता जर अनन्तर वगैरे
अर्थां हा मनुप् प्रत्यय होऊ नये म्हणून येथें
अस्तिग्रहण केलें असेल तर बहुव्रीहीमध्ये तसेच
दोष येऊ नयेत म्हणून तेथेही अस्ति-
ग्रहण केलें पाहिजे. कारण तुसता अस्त्यर्थाशी
योग असेल तरच बहुव्रीहि झाला पाहिजे;
अनन्तर वगैरे अर्थ असताना न झाला पाहिजे.
आता अनभिधानामुळे अनन्तर वगैरे अर्थां
बहुव्रीहि होत नाही तेव्हा तेथें दोष नाही
असें असेल तर त्याच रीतीनें येथेही दोष
येणार नाहीत. एकदरीत येथें अस्तिग्रहण
नको.

हें सर्व खरें आहे. तथापि येथें ज्याअर्थां
आचार्योनीं अस्तिग्रहण केलें आहे त्याअर्थां
अर्थामध्ये विशेष दाखविण्याकरिता तें केलेंच
नाहीं तर स्वतःच अस्ति शब्दाहून प्रत्यय सागण्या-
करिता केलें आहे असें समजतें. कारण अस्ति
शब्दाहून मनुप् प्रत्यय होऊन अस्तिमान् असा
प्रयोग झाला पाहिजे.

पण अस्तिमान् असा प्रयोग का बरे

नाहीं ते-श 'पञ्चगु येथें बहुव्रीहीचा बाध वरून अपवाद-
त्वास्तव द्विगु होईल व त्यामुळे मनुप् प्रत्यय होऊ
लगेल' हा दोष कायम राहतो

७-हा द्विगु सामान्य आहे म्हणून शस्त्राकर पुनः
प्रश्न विचारात आहे

८-अस्ति-ग्रहण नसलें म्हणजे त्या तद्धितार्थां
होणारा द्विगु हा वांही बहुव्रीहीपेक्षा बहिरंग होत

अप्रातिपदिकत्वात् । नैव दोषः । अव्यय-
भेपोऽस्तिशब्दो नैवास्तेर्लट् । कथमव्यय-
त्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता
भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमि-
त्यव्ययसंज्ञा । एवमपि न सिध्यति । किं
कारणम् । अस्तिसामानाधिकरण्ये मनु-
व्विधीयते न चास्तेरस्तिना सामानाधि-
करण्यम् ॥ तदेतत्क्रियमाणमपि प्रत्ययवि-
ध्यर्थं नोपाध्यर्थं तस्माद् द्विगोस्तद्धितस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि तन्नास्ति सर्वत्र

मत्वर्थे प्रतिषेध इति । सति हि तस्मिन्स्ते-
नैव सिद्धम् ॥

अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवि-
तव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् ।
अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थ संप्रत्या-
ययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनो-
क्तत्वात्तत्स्थार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण
न भवितव्यम् । एक कारणम् ।
उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं
भवति दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्य-

होणार नाहीं ?

प्रातिपदिक संज्ञा नसल्यामुळे सामान्य
सूत्रानें तेथें मनुप् प्रत्यय होणार नाहीं.

हा दोष येत नाहीं. कारण अस्तिमान्
येथील अस्ति हें अम् धातूहून लट् प्रत्यय
करून साधलेलें क्रियापद नव्हे; तर येथें अस्ति
हें अव्यय आहे.

अस्ति या शब्दाला अव्यय संज्ञा कशी वरें
होते ?

विभक्तिप्रत्ययान्तासारखे जे शब्द दिस-
तात त्यांना निपात संज्ञा होते (१४।५८ गण.
सूत्र) अशी अस्ति याला येथें निपात संज्ञा
होते. नंतर निपाताला अव्यय संज्ञा (११।
३८) होते. अशा रीतीनें अस्ति याला अव्यय
संज्ञा होते.

तरी देखील अस्ति या अव्ययाहून मनुप्
प्रत्यय होणार नाहीं.

काय कारण ?

कारण असें कीं अस्ति या अर्थाशीं सामाना-
धिकरण्य असतांना मनुप् प्रत्यय होतो ; आणि
येथें तर अस्ति याच अर्थाला अस्ति याच
अर्थाशीं सामानाधिकरण्य मुळींच संभवत
नाहीं. तेव्हां येथें सामान्य सूत्रानें सिद्धि नस-
ल्यामुळे अस्तिमान् हा प्रयोग साधण्याकरितां
स्वतंत्र रीतीनें प्रत्ययविधानार्थ अस्तिग्रहण
केलें आहे; तेव्हां तें कांहीं अर्थामध्यें विशेष

दाखविण्याकरितां नव्हे. एकंदरीत द्विगूपेक्षां
बहुव्रीहि अन्तरङ्ग होत नसल्यामुळे पञ्चगु येथें
द्विगूच होईल. तेव्हां जर 'सर्वत्र मत्वर्थे
प्रतिषेधः' (२।१।५१ वा ११) असें वचन
नसेल तर त्या द्विगूहून तद्धित मनुप् प्रत्ययाचा
निषेध सांगितला पाहिजे. आणि तें जर वचन
असेल तर त्यानेंच हें सिद्ध होईल, म्हणजे
द्विगूचाच निषेध होईल.

आतां या मत्वर्थीय प्रत्ययान्ताहून पुन्हां
पुढें दुसरा मत्वर्थीय प्रत्यय व्हावा किंवा होऊं
नये ?

हा प्रश्न उपस्थित होण्याचें कारण काय ?
कारण असें कीं, शब्दांचा प्रयोग हा
अर्थाचें ज्ञान होण्याकरितांच होत असतो.
तेव्हां दुसऱ्याला अर्थ कळवीन असें मनांत
आणूनच वक्ता हा शब्दांचा प्रयोग करतो.
तेव्हां एका मत्वर्थीय प्रत्ययानें अर्थ उक्त होत
असल्यामुळे पुन्हां त्या अर्थां दुसरा मत्वर्थीय
प्रत्यय होणार नाहीं.

काय कारण ?

कारण असें कीं, कोणत्याही शब्दानें एकादा
अर्थ उक्त झाला म्हणजे त्या अर्थां पुनः दुस-
ऱ्या शब्दाचा प्रयोग होत नाहीं असा न्यायच
आहे.

तर मग दण्डिमती शाला, हस्तिमती उप-
त्यका हे प्रयोग होत नाहींत काय ?

केति । भवति । अर्थान्तरे वृत्तादर्थान्तरे वृत्तिः । पष्ठयर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते सप्तम्यर्थे वा वृत्तं पष्ठयर्थे वर्तते ॥ अथ मत्वन्तान्मतुषा भवितव्यम् । गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति । न भवितव्यम् । किं कारणम् । यस्य गोमन्तः सन्ति गावोऽपि तस्य सन्ति तत्रोक्तो गोभिरभिसंवन्धे प्रत्यय इति कृत्वा तद्विधो न भविष्यति । न तर्हीदानीमिदं भवति दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति ।

भवति । अर्थान्तरे वृत्तादर्थान्तरे वृत्तिर्भविष्यति । पष्ठयर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते सप्तम्यर्थे वा वृत्तं पष्ठयर्थे वर्तते ॥ इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं पष्ठयर्थे वर्तते पष्ठयर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । अन्यथाजातीयकः खल्वपि गोभिरभिसंवन्धे प्रत्ययोऽन्यथाजातीयकस्तद्वता । येनैव खल्वपि हेतुनैव द्वाक्यं भवति गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुषादेः प्रवि-

निराख्या अर्थी वृत्ति आदे त्यामुळ तसे प्रयोग होतात. अस्य अशा षष्ठीच्या अर्थी पूर्वी वृत्ति झालेली आहे व पुढें अस्मिन् अशा सप्तमीच्या अर्थी वृत्ति करावयाची आहे. अथवा याच्या उलट सप्तमीच्या अर्थी पूर्वी वृत्ति झालेली आहे व पुढें षष्ठीच्या अर्थी वृत्ति करावयाची असेल तेथेही दोन मत्वर्थी प्रत्यय होतील.

आता गोमन्तः अस्य सन्ति, यवमन्तः अस्य सन्ति अशा तऱ्हेच्या अर्थीची विवक्षा असताना गोमत् व यवमत् या मतुप्-प्रत्ययान्त शब्दाहून पुनः पुढें दुसरा मतुप् प्रत्यय झाला पाहिजे ना ?

तेथें असा मतुप् प्रत्यय होऊं नये.

काय कारण ?

कारण असें कीं गाईचे मालक ज्या पुरुषाचे आहेत तेथें गाई देखील त्या पुरुषाच्या आहेत असें म्हणता येतें. तेव्हा तेथें गाईशी संबंध दाखविणारा एक मतुप् प्रत्यय केलाच आहे म्हणून पुन्हा त्या अर्थी दुसरा मतुप् प्रत्यय होणार नाही.

तर मग आता दण्डिमती शाला व हस्तिमती उपत्यका हे प्रयोग होत नाहीतच काय ?

तसे प्रयोग होतात, कारण एका अर्थी पहिली वृत्ति झाल्यानंतर पुन्हा दुसऱ्या अर्थी वृत्ति होईल. अस्य अशा षष्ठीच्या अर्थी पूर्वी वृत्ति झालेली आहे तेथें पुन्हा पुढें अस्मिन् अशा सप्तमीच्या अर्थी वृत्ति होईल.

तर मग तसें गोमत् येथेही सप्तमीच्या अर्थी पूर्वी वृत्ति झालेली आहे. आणि पुढें षष्ठीच्या अर्थी करावयाची आहे; तेव्हा मतुप् प्रत्ययान्ताहून मतुप् प्रत्यय होऊं लागेल शिवाय, असें पहा कीं गाईशी संबंध दाखविणारा प्रत्यय खरोखरच एक प्रकारचा आणि त्या गाईच्या मालकाशी संबंध दाखविणारा प्रत्यय निराख्या प्रकारचा 'द्विषतो. शिवाय तें काहीं अक्षो, गोमन्तः अस्य सन्ति, यवमन्तः अस्य सन्ति इत्यादि वाक्ये जो काहीं अर्थ मनात धरून उच्चारलीं जातात त्याच अर्थी गोमत् व यवमत् शब्दाची पुनः मत्वर्थी वृत्ति प्राप्त होते. तेव्हा मत्वर्थीय प्रत्ययान्त शब्दाहून पुढें

दण्डिन् व हस्तिन् या शब्दाहून पुढें 'तं आदे ज्या ठिकाणी' या अर्थी मतुप् प्रत्यय केला आहे. हस्त म्हणजे हत्तीची सोड. उपत्यका म्हणजे पर्वताच्या जवळची जमीन.

१०—'गाई आहेत ज्या गोठ्यामध्ये आणि पुढें तो गोठ आदे ज्याच्या मालकाची या अर्थी, किंवा याच्या उलट 'गाई आहेत ज्याच्या मालकीच्या आणि

पुढें तो मालक ज्या ठिकाणी राहतो तें घर' या अर्थी प्रत्यय होईल.

११—त्या पुरुषाच्या मालकीच्या गाई आहेत असा संबंध दाखविणारा गोमत् येथील मतुप् प्रत्यय आहे; आणि तो पुरुष कोणाचा तरी चाकर आहे असा संबंध दाखविणारा पुढें मतुप् प्रत्यय करावयाचा आहे.

पेधो वक्तव्यः । तं चापि व्रुवता समान-
वृत्तौ सरूप इति वक्तव्यम् । भवति हि
दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति ॥

१२ शैपिकान्मतुवर्थायाच्छैपिको मतुवर्थिकः
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्तान्न सनिष्यते ॥

किं पुनरिमे मतुप्रभृतयः सन्मात्रे
भवन्ति । एवं भवितुमर्हति ।

मत्तुप्रभृतयः सन्मात्रे चेदतिप्रसङ्गः ॥ १॥

मत्तुप्रभृतयः सन्मात्रे चेदतिप्रसङ्गो
भवति । इहापि प्राप्नोति । त्रीहिरस्य यवो
ऽस्येति ॥ तस्मा मादिग्रहणं कर्तव्यम् ।

के पुनर्भूमादयः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥

भूमि । गोमान् यवमान् ॥ निन्दायाम् ।
ककुदावती संखादकी ॥ प्रशंसायाम् ।
रूपवान् वर्णवान् ॥ नित्ययोगे । क्षीरिणो
वृक्षाः । कण्टकिनो वृक्षा इति ॥ अति-
शयने । उदरिणी कन्या ॥ संसर्गे ।
दण्डी छत्री ॥ तत्तर्हि भूमादिग्रहणं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मान्न भवति

मतुप् वगैरे प्रत्ययांचा निषेध सांगितला पाहिजे
आणि तो निषेध सांगतांना ' पहिली वृत्ति
जशी केली असेल तशीच वृत्ति पुनः कर्तव्य
असेल तर तो मत्वर्थीय प्रत्यय होत नाही
आणि पूर्वी जो प्रत्यय केला असेल तोच
प्रत्यय पुनः होत नाही ' असे म्हणावे. आणि
तसे म्हटले म्हणजेच दण्डिमती शाला हस्ति-
मती उपत्यका असे प्रयोग होतात.

पण काय हो. हे मतुप् वगैरे प्रत्यय ' ती
वस्तु आहे ज्याची ' किंवा ' ती वस्तु आहे ज्या
ठिकाणी ' या अर्थी सांगितले आहेत. तेव्हा ती
वस्तु तेथे थोडीशी किंवा क्षणभर असली तरी
तेवढ्या अस्तित्वामुळे ते प्रत्यय होतात ना ?

ते प्रत्यय होण्यास कांहीच हरकत दिसत
नाहीं.

(वा. १) हे मतुप् वगैरे प्रत्यय थोड्याशा अस्ति-
त्वाने होतील तर दोष येतो. ' त्रीहि आहे ज्याचा '
अथवा ' यव आहे ज्याचा ' या अर्थी त्रीहिमान्
अथवा यवमान् असे कोणत्याही मनुष्याला

म्हणता येईल. म्हणून भूमा वगैरे अर्थ गम्य-
मान असतांना हे प्रत्यय होतात असे म्हणावे.

ते भूमा वगैरे अर्थ कोणते ?

(श्लो. १) वाहुल्य, निन्दा, प्रशंसा, नित्य-संबंध,
अतिशय आणि विद्यमान-संबंध यांपैकी कोणताही
एक अर्थ गम्यमान होत असून जर अस्ति या
अर्थाची विवक्षा असेल तर हे मतुप् वगैरे
प्रत्यय होतात. गोमान् व यवमान् येथे वाहुल्य
अर्थ आहे. ककुदावती व संखादकी येथे निन्दा
प्रतीत होत आहे. रूपवान् व वर्णवान् येथे प्रशंसा
भासते. क्षीरिणो वृक्षाः व कण्टकिनो वृक्षाः येथे
कायमचा संबंध आहे. उदरिणी कन्या येथे
मोठ्या पोटाची असा अर्थ मनांत येतो. दण्डी
छत्री येथे हल्ली हाताने दण्ड किंवा छत्र धर-
लेला असा अर्थ गम्यमान होतो.

तर मग हे भूमा वगैरे अर्थ निमित्त म्हणून
घरले पाहिजेत.

तसे मुद्दाम धरावयास नकोत.

१२—याचा अर्थ मागे (३।१।७ भाग ३ पृष्ठ ३२)
पहा.

१३—कारण त्रीहाचे किंवा यवाचे एक दोन कण
भिकान्याजवळी असू शकतात.

१४—ककुद म्हणजे वेलाचे वंशिद; त्या वंशिदाप्रमाणे
वर आलेले जे नाभिचक्र त्याला ककुदावते म्हणतात.

तसेच ज्यांनीं ओले, वाळलेले, कचे, भाजलेले वगैरे
सर्व प्रकारचे पदार्थ भक्षण केले जातात त्या दातांना
संखादक म्हणतात. संखादकी म्हणजे खादाढ.

१५—अगदी लहान झाड असले तरी ज्याला
आरंभापासून चीक असतो व कांटे असतात असा
वृक्ष.

ग्रीहिरस्य यवोऽस्येति ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति ॥ इति-
करणः खल्वपि क्रियते ततश्चेद्विवक्षा
भूमादियुक्तस्यैव च विवक्षा । गोमाव्
यवमान् । भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते
न हि कस्यचिद्यवो नास्ति । संखादकी
ककुदावती । निन्दायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते
न हि कश्चिन्न संखादकी । रूपवान्
वर्णवान् । प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते
न हि कस्यचिद्रूपं नास्ति । क्षीरिणो वृक्षाः
कण्टकिनो वृक्षा इति । नित्ययुक्तस्यैव

सत्ता कथ्यते न हि कस्यचित्क्षीरं नास्ति ।
उदरिणी कन्येति । अतिशायनयुक्तस्यैव
सत्ता कथ्यते न हि कस्यचिदुदरं नास्ति ।
दण्डी छत्री । संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते
न हि कस्यचिद्दण्डो नास्ति ॥ यावतीभिः
खल्वपि गोभिर्वोहदोहप्रसवाः कल्पन्ते
तावतीषु सत्ता कथ्यते । कस्यचिच्चतसृभिः
कल्पन्ते कस्यचिच्छतेनापि न प्रकल्पन्ते ॥

सन्मात्रे चर्पिदर्शनात् ।

सन्मात्रे च पुनरुपिदर्शयति मतुपम् ।
यवमतीभिराद्रिर्युप प्रोक्षतीति ॥

पण तसें म्हटलें नाही तर 'ग्रीहिरस्य'
अथवा 'यवोऽस्य' या अर्थी म्हणजे एखादा
यवाचा किंवा ग्रीहीचा कण ज्याच्या जवळ
आहे या अर्थी मतुप् प्रत्यय का बरें होत
नाही ?

(वा. २) अथवा हें मागें सांगितलेंच
आहे ?

तें काय सांगितलें आहे ?

अनभिधानात् (३।२।१) असें मागें सांगि-
तलेंच आहे. शिवाय, प्रकृत सूत्रामध्ये इति हा
शब्द घातला आहे त्यावरून विवक्षा असेल
तेथेंच हा प्रत्यय होतो असें सिद्ध होतें. आणि
विवक्षा तर भूमावगैरे अर्थ असतानाच असते.
असें पहा कीं—बाहुल्य असेल तेथेंच गोमान्
अथवा यवमान् असें लोक बोलतात. कारण,
कोणाजवळही एखादा यवाचा कण नाही
असें नसतेंच. तसेंच, संखादकी व ककुदावती
असें निन्दा करण्याच्या उद्देशानेंच लोक बोल-
तात. कारण मुळीच काही खात नाही असा
कोणीच नसतो. तसेंच रूपवान् अथवा वर्ण-
वान् असें प्रशंसा करण्याच्या उद्देशानेंच लोक
बोलतात. कारण, काहीही रूप नाही असा कोणीच
नसतो. तसेंच क्षीरिणः वृक्षाः, किंवा कण्ट-

किनः वृक्षाः असें क्षीर वगैरेचा कायमचा संबंध
दाखविण्याच्या उद्देशानेंच लोक बोलतात.
एरवी, क्षीर नाही असें एकही झाड
नसतें. तसेंच, उदरिणी कन्या असें मोठ्या
पोटाची असेल तिलाच उद्देशून लोक बोलतात.
एरवी पोटा नाही अशी कोणीच नसते. तसेंच
दण्डी किंवा छत्री असें हातात काठी किंवा
छत्री घेतलेल्यानाच लोक बोलतात. एरवीं
काठी किंवा छत्री ज्याला नाही असा कोणीच
नसतो.

आता असें पहा कीं—ओसें वाहणें वगैरे
कामाच्या उपयोगी पडणारा एखादा बैल,
तशीच एखादी दुभती गाय, एखादी व्याथला
हालेली गाय असें ज्याच्या जवळ असेल त्याला
गोमान् असें म्हणतात. एखाद्या साधारण मनु-
ष्याजवळ तशाच चार पाच गाई असल्या कीं
तेवढ्यानेच तो गोमान् होतो. आणि राजा-
सारख्याजवळ तशा शंभर गाई असल्या तरी
तेवढ्याने त्याला गोमान् म्हणत नाहीत. कारण
त्याच्या ऐपतीच्या मानानें त्या कमीच होतात.

शिवाय, भूमा वगैरे काहीं नसताना नुसत्या
अस्तित्वानेंच मतुप् प्रत्यय केलेला वेदामध्ये
दृष्टीस पडतो. उदा० — यवमतीभिराद्रिर्युप

१६—येथून पुढें 'भूमनिन्दा०' इत्यादि म्हणण्यात
अर्थ नाही असें सिद्ध होत नसेल

१७—येथें पाठ्यामध्ये चारदोनच यव दाखले
असतात. तात्पर्य 'भूमनिन्दा०' हें काही म्हणावयास
नको.

गुणवचनेभ्यो मनुपो लुक् ॥ ३ ॥

गुणवचनेभ्यो मनुपो लुक्त्वक्तव्यः ।
शुक्लः कृष्ण इति ॥ अव्यतिरेकात् सिद्धम् ।
न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति ।

अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद् दृष्टो
व्यतिरेकः ॥ ४ ॥

दृश्यते व्यतिरेकः । तद्यथा । पटस्य
शुक्ल इति ॥

तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि
भवन्ति । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शायी शुक्लः
कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला
इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य

यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ९५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न तदस्यास्त्यस्मिन्निति
त्येव मनुप्सिद्धः ।

रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्
॥ १ ॥

रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते ऽन्येषां
मत्वर्थीयानां प्रतिपेक्षार्थम् । मनुवेव यथा
स्याद्ये ऽन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा
भूवन्निति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । दृश्यन्ते
ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः । रसिको
नटः । उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम् ।
स्पर्शिको वायुरिति ॥

प्रोक्षति.

(वा. ३) गुणवाचक शब्दाच्या पुढील
मनुप् प्रत्ययाचा लुक् होतो असे म्हणावे उदा०—
शुक्लः पटः; कृष्णः पटः.

अव्यतिरेकात्सिद्धम् म्हणजे गुणवाचक शब्द
हा नेहमी गुणी या अर्थानेच उपयोगांत येतो;
तेव्हां तोच त्याचा अर्थ असल्यामुळे लुका-
शिवायच सिद्धि होईल असे म्हणाल तर तसे
नाहीं. कारण—

(वा. ४) पटस्य शुक्लः असा त्याचा
निराळा प्रयोगही दृष्टीस पडतो.

(वा. ५) तसा मनुप् प्रत्ययाचा लुक्
करूनच शुक्लः पटः इत्यादि उदाहरणे सिद्ध
होतात. म्हणूनच शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शायी, शुक्लः
कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बलाः अशीं
शुक्ल शब्दाला लागलेलीं निरनिराळीं लिंगे व
निरनिराळीं वचने वरोवर जुळतात. कारण,
शुक्ल वेगरे गुण हा जेथे ज्या द्रव्याचा आश्रय

घेतो तेथे त्या द्रव्याचे लिंगे व त्याचे वचन त्या
गुणवाचक शब्दाला लागलेले असते.

(सू. ९५) हे सूत्र कशाकरितां केले आहे?
ते करावयास नको. कारण या सूत्राची उदाहरणे
'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप्' या पूर्वसूत्रानेच
सिद्ध होतात.

(वा. १) 'रसादि' गणांतील शब्दांहून
जो येथे पुनः मनुप् प्रत्यय सांगितला आहे
तो मत्वर्थीय प्रत्ययांच्या निषेधाकरितां सांगितला
आहे. म्हणजे 'रसादि' गणांतील शब्दांहून मनुप्
प्रत्ययच झाला पाहिजे. जे कांहीं या मनुप् प्रत्य-
याच्या अर्था दुसरे प्रत्यय प्राप्त होतात ते न
झाले पाहिजेत.

हा याचा उपयोग वरोवर दिसत नाही. कारण
ह्या रस वेगरे शब्दांहून दुसरे मत्वर्थीय प्रत्यय
झालेले प्रयोगामध्ये दृष्टीस पडतात. उदा०—
रसिकः नटः; उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम्;
स्पर्शिकः वायुः.

१—(सू. ९५) रस वेगरे शब्दांहून 'ते आहे
ज्याचे' किंवा 'ते आहे ज्या ठिकाणी' या अर्थी
मनुप् प्रत्यय होतो. उदा०—रसवान् येथे या मनुप्
प्रत्ययाने न् प्रत्ययाचा (पा२।११५) वाच झाला

आहे.

२—रस व स्पर्श या शब्दांहून मत्वर्थी ठन्
प्रत्यय (पा२।११५) झाला आहे. आणि रूप
शब्दांहून इति प्रत्यय (पा२।११५) झाला आहे.

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्
॥ ५ । २ । ९६ ॥

इह कस्मान्न भवति । चिकीर्षास्यास्ति जिह्रीर्षास्यास्तीति । प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति चिकीर्षास्यास्ति जिह्रीर्षास्यास्तीति । अनभिधानात् ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ९७ ॥

सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लच्चा मुक्त इनिठनौ प्राप्तु इनिठनौ च नेप्येते ।

(सू ९६) चिकीर्षा अस्य अस्ति तर्धेच जिह्रीर्षा अस्य अस्ति, येथे चिकीर्षा व जिह्रीर्षा या आकारान्त शब्दाहून प्रकृत सूत्राने लच् प्रत्यय का वरें होत नाही ? तो होऊं लागेल, पण तो न व्हावा याकरिता 'प्राणिस्थात्' याच्या ऐवजी 'प्राण्यङ्गात्' असे प्रकृत सूत्रामध्ये म्हणावे. तर मग तसे म्हटलें पाहिजे.

तसे म्हणावयास नको.

पण तसे म्हटलें नाही तर चिकीर्षा अस्य अस्ति, जिह्रीर्षा अस्य अस्ति येथे लच् प्रत्यय का वरें होत नाही ?

अनभिधानास्तत्र होत नाही.

(सू. ९७) या 'सिध्मादि' गणामध्ये जे शब्द ऋश्च-अकारान्त आहेत त्याहून हा वैकल्पिक लच् प्रत्यय जेव्हा होत नाही तेव्हा त्याहून इनि व ठन् हे प्रत्यय (५।२।११५) होऊ लागतील. आणि ते इनि व ठन् हे प्रत्यय तर त्याहून इष्ट नाहीत.

(वा. १) लच् अन्यतरस्याम् अर्शी जी

लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः ॥ १ ॥

लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयं न विभाषा । लच्च मनुष्य ॥ कथं पुनरेतज्ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयं न विभाषेति ।

पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ २ ॥

यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोग करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोऽयं न विभाषेति । यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् । तुन्दादीन्यपि

पदे पूर्व सूत्रादन येथे अनुवृत्त होतात त्यातील 'अन्यतरस्याम्' याचा 'समुच्चय' असा येथे अर्थ आहे. विकल्प हा अर्थ येथे नाही. म्हणजे लच् आणि मनुष्य या दोन्ही प्रत्ययाचे येथे विधान केलें आहे.

पण येथे 'लजन्यतरस्याम्' यातलि 'अन्यतरस्याम्' याचा समुच्चय अर्थ येथे जाहे, विकल्प हा अर्थ येथे नाही हें कशावरून समजतें ?

(वा. २) आचार्यांनी पिच्छादि गणातील शब्दाहून इलच् प्रत्यय सागणारें (५।२।१००) सूत्र करून त्यापेक्षा निराळे जे तुन्दादिगणातील शब्द त्याहून इलच् प्रत्यय सागणारें (५।२।११७) सूत्र केलें आहे त्यावरून त्यांनीं असे सुचविलें आहे कीं येथे प्रत्ययाचा समुच्चय आहे, विकल्प नाही. जर विकल्प असता तर निरनिराळीं दोन सूत्रें उगीच केलीं असें होईल. पिच्छादि गणामध्येच तुन्दादि गणातील

ती असते.

१—(सू. ९७) सिध्म बंगरे शब्दाहून मत्वर्थी लच् व मनुष्य हे प्रत्यय होतात. उदा०—सिध्मल.; सिध्मान् सिध्म गृह सिध्म (येनगृह)

२—अन्यतरस्याम् याचा विकल्प असा अर्थ येथे घेतला तर पिच्छादि गणातील अकारान्त शब्दाहून इलच् प्रत्यय जेव्हा होत नाही त्यावेळी इनि,

१—(सू. ९६) प्राण्यामध्ये असलेला जो पदार्थ तदाचक आकारान्त जो शब्द त्या शब्दाहून मत्वर्थी लच् प्रत्यय विकल्पाने होतो. उदा०—चूडाल, चूडावान्

२—चिकीर्षा म्हणजे परतें ग्रह करणाची इच्छा. जिह्रीर्षा म्हणजे पखादी वस्तु हरण करणाची इच्छा. इच्छा ही प्राणिपते असल्यामुळे प्राण्यामध्ये

पिच्छादिष्वेव पठेत् ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
अस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् ।
किम् । तुन्दादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य
इनिठनौ यथा स्याताम् ॥ यानि तर्ह्यकारा-
न्तानि तेषां पाठः किमर्थः । ज्ञापकार्थ एव ॥

अपर आह । तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां
नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य । यदयं
तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति

तच्चापयत्याचार्यः समुच्चयो न विभा-
पेति । यदि विभाषा स्यान्नानायो-
गकरणमनर्थकं स्यात् । पिच्छादीन्यपि
तुन्दादिष्वेव पठेत् ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
अस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् ।
किम् । पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य
इनिठनौ मा भूतामिति । यानि तर्ह्यकारा-
न्तानि तेषां पाठः किमर्थः । ज्ञापकार्थ एव ॥

सर्वं शब्दं घातले असते.

हैं शपक बरोबर जमत नाही. कारण निर-
निराळी दोन सूत्रे करण्याचा उपयोग निराळा
आहे.

तो कोणता वरें ?

तो असा की-तुन्दादि गणामध्ये ऱ्हत्व-
अकारान्तांशिवाय जे शब्द आहेत त्यांहून
इनि व ठन् हे प्रत्यय झाले पाहिजेत.

तर मग आतां तुन्दादि गणामध्ये ऱ्हत्व-
अकारान्त जे शब्द आहेत त्यांचा तर तेथें
पाठ व्यर्थ होतोच ना ? तेव्हां त्यावरून हें
ज्ञापक होईलच.

येथें दुसरा कोणी वैयाकरण 'तुन्दादिभ्यः
पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य'
(वा. २) याचा अर्थ पुढें दिल्याप्रमाणें
करोतो :-आचार्यांनी तुन्दादि गणांतील शब्दां-
हून इलच् प्रत्यय सांगणारें सूत्र करून त्या-
पेक्षां निराळें पिच्छादि गणांतील शब्दांहून

इलच् प्रत्यय सांगणारें सूत्र केलें आहे.
त्यावरून त्यांनीं असें सुचविलें आहे की-
येथें प्रत्ययांचा समुच्चय आहे, विकल्प नाही.
जर विकल्प असता तर निरनिराळीं दोन
सूत्रे उगीच केलीं असें होईल. तुन्दादि गणा-
मध्येच पिच्छादि गणांतील सर्व शब्द त्यानें
घातले असते.

हैं शपक बरोबर जमत नाही. कारण
निरनिराळीं दोन सूत्रे करण्याचा उपयोग
निराळा आहे.

तो कोणता वरें ?

तो असा की-पिच्छादि गणामध्ये ऱ्हत्व-
अकारान्तांशिवाय जे शब्द आहेत त्यांहून
इनि व ठन् हे प्रत्यय न झाले पाहिजेत.

तर मग आतां त्या पिच्छादि गणामध्ये
ऱ्हत्वअकारान्त जे शब्द आहेत त्यांचा तर
तेथें पाठ व्यर्थ होतोच ना ? तेव्हां त्यावरून हें
ज्ञापक होईलच.

ठन् व मनुप् असे प्रत्यय होऊन चार रूपे होतात.
'तुन्दादिभ्य इलच' (पा.२.१७) येथील 'च'
शब्दानें इनि व ठन् यांचा समुच्चय होऊन त्या तुन्दा-
दि गणांतील शब्दांहून चार प्रत्यय होऊन चार
प्रकारचीं रूपे होतात, व ता शरी आहेत. तशीच
पिच्छादि गणांतील अकारान्त शब्दांचीं चार रूपे
होतात. तरा दोन सूत्रे निरनिराळीं करायला
नकोत. येथील 'अन्यतरस्याम्' याचा अर्थ समु-
च्चय घेतल्या म्हणजे येथें फक्त मनुप् प्रत्ययाचाच
समुच्चय होतो. कारण इनि व ठन् हे प्रत्यय
अजून सांगितलेच नाहीं. मनुप् प्रत्ययाचा माघ

समुच्चय सर्वच प्रत्ययांबरोबर होतो.

३-पिच्छादि गणांतील अकारान्त शब्द आणि
तुन्दादि गणांतील अकारान्त शब्द या सर्वांचीं रूपे
सारखांच जर होतात तर कांहीं शब्द द्रष्टे व
कांहीं शब्द त्रिष्टे असा आचार्यांनीं भेद दाखविता
नसता. पण ज्या अर्थी भेद दाखविता आहे त्या अर्थी
जसें नूचित होतें कीं येथील अन्यतरस्याम् याचा
अर्थ समुच्चय आहे.

४-या योजना करणाच्यानें या वार्तिकामध्ये
'पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनाम्' याच्या ऐवजी 'तुन्दा-
दिभ्यःपिच्छादीनाम्' असा पाठ घेतला आहे.

वस्य च पुनर्वचनं सर्वविभाषार्थम् ॥३॥

वस्य सत्यपि पुनर्वचनं क्रियते सर्व-
विभाषार्थम् । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् [५.
२. १०९] इति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः
समुच्चयो न विभाषेति ॥

द्युद्भ्यां नित्यार्थमेकेऽन्यतरस्यां ग्रहण-
मिच्छन्ति । कथम् । विभाषामध्येऽयं
योगः क्रियते विभाषामध्ये ये विधयो
नित्यास्ते भवन्तीति ॥

[वत्सांसाभ्यां कामबले

॥ ५ । २ । ९८ ॥

(वा. २) शिवाय सुट् 'व' हा प्रत्यय साग-
तांना जें 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५।२।
१०९) येथें पुन्हा 'अन्यतरस्याम्' असें
म्हटले आहे तें तेथें सर्वांचा विकल्प झाला
पाहिजे आणि पाळीपाळीनें व, इति, ठन् आणि
मनुप् हे चारी प्रत्यय झाले पाहिजेत या-
करिता म्हटले आहे. त्यावरूनही आचार्य
असें सुचवितात कीं— प्रकृत 'अन्यतरस्याम्'
याचा समुच्चय हा अर्थ आहे; विकल्प हा
अर्थ नाही.

येथें काहीं लोक असें म्हणतात कीं—
'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' येथें जें 'अन्यतरस्याम्'
ग्रहण केलें आहे तें त्याच्या पूर्वीच्या 'द्युद्भ्या मः'
(५।२।१०८) या सूत्रानें सांगितलेला प्रत्यय
नित्य व्हावा याकरिता केलें आहे.

तें कसें ?

५—प्रकृत 'अन्यतरस्याम्' याचा जर विकल्प
हा अर्थ अमता तर त्याच्या अनुवृत्तानेंच तेथें विकल्प
ज्ञ ला भरता.

१—(सूत्र ९८) प्रेम या अर्थाचा वक्त शब्द
आणि वळ या अर्थाचा अस शब्द याहून मत्वर्थी
लच् प्रत्यय होतो. उदा०—वत्सलः (प्रेमळ मनष्य),
असल. (बलवान मनष्य). प्रेम आणि वळ हे अर्थ
लच् प्रत्यय करतानाच ह्या शब्दांना घेऊन जातात.
त्यामुळे त्या अर्थाच्या वक्त व अम शब्दाहून मनुप्
प्रत्यय होत नाहीं.

१—(सू. ९९) फेन शब्दाहून मत्वर्थी

फेनादिलच् ॥ ५ । २ । ९९ ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य
शनेलचः ॥ ५ । २ । १०० ॥

नप्रकरणे दट्टा ह्रस्वत्वं च ॥ १

नप्रकरणे दट्टा उपसंख्यानं क
ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । दट्टणः ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते । शाकीपला
ट्टणा ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम् । शाकि
पलालिनम् दट्टणम् ॥

असें कीं— दोन विकल्पांच्या मध्ये 'लुच्
मः' हें सूत्र आहे. आणि दोन विकल्प
मध्ये जे विधी असतात ते नित्यच हो
असा न्याय आहे.

(सू. १०० वा. १) ह्या 'न' प्रत्यया
प्रकरणामध्ये 'दट्ट' शब्दाहून मत्वर्थी न प्र
होतो आणि दट्ट शब्दातील शेवटच्या ऊ
राला न्हस्व होतो' असें म्हणावें. उदा० :
अस्यास्तीति दट्टणः; दट्ट म्हणजे को
वरून (दादरा).

हें फार थोडें सांगितलें आहे. येथें
शांकी, पलाली आणि दट्ट या तीन शब्दा
न प्रत्यय होतो आणि तिन्ही शब्दांच्या शेव
च्या अचाला न्हस्व होतो असें म्हणा
उदा०—शाकिनम् पलालिनम् दट्टणम्.

लच् आणि लच् असे प्रत्यय होतात, उदा०
फेनिलः, फेनलः. एकदा मनुप् होतोच. उदा०—
फेनवान्.

२—(सू. १००) लोमन् वंगरे शब्दा
मत्वर्थी 'श' प्रत्यय होतो, पामन् वंगरे शब्दा
मत्वर्थी 'न' प्रत्यय होतो, आणि पिच्छ वं
शब्दाहून मत्वर्थी 'इलच्' प्रत्यय होतो. उदा०—
लोमशः, पामनः, पिच्छलः. एकदा मनुप् प्र
होतोच. उदा०—लोमवान्, पिच्छवान्.

२—शाकी म्ह. मोठे शाक. पलाली म्ह. मे
पलाल.

विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः ॥ २ ॥

विष्वगित्युपसंख्यानं कर्तव्यमुत्तरपद-
लोपश्चाकृतसंधेर्वक्तव्यः । विष्वग्गतान्यस्य
विपुणः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ ५।२।१०१ ॥

वृत्तेश्च ॥ १ ॥

वृत्तेश्चेति वक्तव्यम् । वार्त्तम् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी

॥ ५।२।१०२ ॥

अण् च ॥ ५।२।१०३ ॥

किमर्थं तपःशब्दाद्विनिधीयते नास-
न्तादित्येव सिद्धम् ।

(वा. २) 'विपु म्ह. नाना प्रकारचीं अञ्च
म्ह. गमनें तीं आहेत ज्याचीं' या अर्थी 'विपु
अञ्च' या संधि न केलेल्या शब्दाहून न प्रत्यय
होतो आणि त्या शब्दांतील अञ्च या उत्तर-
पदाचा लोप होतो असें म्हणावें. उदा०—
विष्वक् गतानि अस्य विपुणः.

(सू. १०१ वा. १) वृत्ति शब्दाहूनही हा
ण प्रत्यय होतो. उदा० वार्त्तः.

(सू. १०२, १०३) येथे तपस् शब्दाहून
विन् प्रत्यय कशाकरितां सांगितला आहे? तो
सांगावयास नको. तर अस् ही अक्षरे शेवटी
असलेल्या शब्दाहून मत्वर्थी विनि प्रत्यय
(५।२।१२१) सांगितला आहे, त्यानेच

१—(सू. १०१) प्रज्ञा, श्रद्धा व अर्चा या
शब्दाहून मत्वर्थी ण प्रत्यय होतो. उदा०—प्रज्ञा
अस्ति पश्य प्राज्ञः; श्रद्धः; आर्चः. मनुष्यां हेतोच.
उदा०—प्रज्ञायान्; श्रद्धायान्; ज्ञेयान्.

२—वृत्तिः अत्यास्तानि वार्त्तः. परकदां वृत्तिमान्
असें होतच.

१—(सू. १०२) तपस् आणि सहस्र या
शब्दाहून मत्वर्थी विनी आणि इनि असे प्रत्यय
ज्माने होतात. उदा०—तरसा, सहसा.

१—(सू. १०३) तपस् आणि सहस्र या
शब्दाहून मत्वर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—
तापसः, साहसः.

२—येथे ज्योत्स्ना, तामिस्र, कौण्डल, कौतप

तपसो विन्वचनमण्विधानात् ॥ १ ॥

तपसो विन्वचनं क्रियते तपःशब्दाद-
ण्विधीयते स विशेषविहितः सामान्य-
विहितं विनं बाधेत ॥

अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्
॥ २ ॥

अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । ज्योत्स्नाः तामिस्रः कौण्डलः
कौतपः वैपादिकः ॥

[सिकताशर्कराभ्यां च

॥ ५।२।१०४ ॥

देशे लुविलचौ च ॥ ५।२।१०५ ॥

येथेही काम भागेल.

(वा. १) येथे तपस् शब्दाहून जो हा
अण् प्रत्यय सांगितला आहे तो विशेष-
विहित असल्यामुळे सामान्यतः सांगितलेल्या
त्या विन् प्रत्ययाचा (५।२।१२१)
बाध करील म्हणून येथे मुद्दाम तपस् शब्दाहून
विन् प्रत्यय सांगितला आहे.

(वा. २) ह्या अण् प्रत्ययाच्या प्रकरणामध्ये
ज्योत्स्ना वगैरे शब्दाहून मत्वर्थी अण् प्रत्यय
होतो असें म्हणावें. उदा०—ज्योत्स्ना अस्ति
अस्मिन् ज्योत्स्नः, तामिस्रः, कौण्डलः, कौतपः,
वैपादिकः.

आणि विशादिका या शब्दाहून अण् प्रत्यय झाला
आहे. ज्योत्स्ना म्हणजे चांदणे. तामिस्रा म्हणजे
अन्तार. कुतप म्हणजे दिवसाचा आठवा सुदंत.
विशादिका म्ह. पायाचा फेद.

१—(सू. १०४) सिकता आणि शर्करा या
शब्दाहून मत्वर्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—सिकतः
पटः, शर्करं नपु.

१—(सू. १०५) सिकता आणि शर्करा या
शब्दाच्या पुढास मत्वर्थीय प्रत्ययाचा दुस्र होतो व
परकदा इत् अण् व ननुप् हे प्रत्यय देश हा नव
गन्धवान् अस्तीति होतात. उदा०—सिकताः, शर्कराः,
विन्वचनान् देशः. तामिस्रः, कौण्डलः, कौतपान् देशः.

दन्त उन्नत उरच् ॥ ५।२।१०६ ॥

ऊपसुपिमुष्कमधो रः

॥ ५।२।१०७ ॥

अयं मधुशब्दो ऽस्त्येव द्रव्यपदार्थको ऽस्ति रसवाची । आतश्च रसवाच्यपि मधुन्येव हि मध्विदं मधुरमिति प्रयुज्यते । तद्यो रसवाची तस्येदं ग्रहणम् । यदि हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यादिहापि प्रसज्येत । मध्वस्मिन्घटेऽस्ति ॥

रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्

॥ १ ॥

रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं

(सू. १०७) या मधु शब्दाच्चा गोड पदार्थ असा अर्थ आहे, तसाच गोडी असाही त्याचा अर्थ आहे. गोडी असाही मधु शब्दाच्चा अर्थ असे म्हणण्याचे कारण हें आहे कीं मधु याच अर्थी ' हें मधु मधुर आहे ' असा प्रयोग होतो. तेव्हा त्यात जो गोडी या अर्थाचा मधु शब्द जाहे त्याचे येथें ग्रहण केलें आहे. जर 'गोड पदार्थ' या अर्थाचा मधु शब्द येथें घेतला तर मधु ज्यामध्ये आहे असा घट या अर्थीही मधुर असा प्रयोग होऊ लागेल.

ह्या 'र' प्रत्ययाच्या प्रकरणांमध्ये ख, मुख आणि कुञ्ज या शब्दाहून मत्वर्थी र प्रत्यय

कर्तव्यम् । खरः मुखरः कुञ्जरः ॥ नगाच्चेति वक्तव्यम् । नगरम् ॥

[द्युद्रभ्यां मः ॥ ५।२।१०८ ॥]

केशाद्द्वोऽन्यतरस्याम्

॥ ५।२।१०९ ॥

वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम्

॥ १ ॥

वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मणिवः हिरण्यवः ॥

छन्दसीवनिपौ च ॥ २ ॥

छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च म प्च । रथीरभून्मुद्रलानी गविष्टौ । सुम-

होतो असें उपसंख्यान करावें. उदा०—खरः, मुखरः, कुञ्जरः. नग शब्दाहूनही हा 'र' प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा० नगरम्.

(सू. १०९ वा. १) ह्या 'व' प्रत्ययाच्या प्रकरणामध्ये मणि आणि हिरण्य या शब्दाहून मत्वर्थी 'व' प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान करावें. उदा०—मणिवः नागविशेषः; हिरण्यवः निधिविशेषः.

(वा. २) प्रातिपदिकाहून मत्वर्थी ई आणि वनिप् हे प्रत्यय वेदांमध्ये होतात. तसेंच व आणि मतुप् हेही प्रत्यय होतात; उदा०— ' रथीरभून्मुद्रलानी गविष्टौ '.

बोल्का ' बाला अतिशय तोंड आहे ' असें लोक म्हणतात. कुजर म्हणजे हत्तीची हनवटी. नग म्हणजे वृक्ष.

१—(सू. १०८) द्यु आणि द्रु या शब्दाहून मत्वर्थी 'म' प्रत्यय होतो उदा०—द्युम, द्रुमः. हे रूढिशब्द असल्यामुळे पकदा मतुप् प्रत्यय होत नाही.

१—(सू. १०९) केश शब्दाहून मत्वर्थी 'व' प्रत्यय विकल्पानें होतो. उदा०—केशव, केशी, केशिक, केशवान्.

२—रथ व सुमङ्गल या शब्दाहून ई प्रत्यय होऊन रथी, व सुमङ्गली असे दीर्घश्कारान्त शब्द होतात. ऋत

१—(सू. १०६) दन्त शब्दाहून 'उन्नत दात' ज्याचे आहेत तो या अर्थी उरच् प्रत्यय होतो. उदा०—उन्नताः दन्ताः अस्य दन्तुरः.

१—(सू. १०७) ऊप, सुपि, मुष्क आणि मधु या शब्दाहून मत्वर्थी 'र' प्रत्यय होतो उदा०—ऊपर क्षेत्रम्, ऊप म्हणजे खारी माती सुपिर काष्ठम्, सुपि म्हणजे बीळ. मुष्कर. पशुः. मुष्क म्हणजे अण्ड कोरा. मधुरः शुद्धः.

२—खर म्हणजे गाढव; ख म्हणजे छिद्र गाढवाचें कठाछ्द्र मोठें असतें म्हणूनच त्याचा शब्द मोठा होतो. येथें भूतनिन्दा यापैकी अतिशय हा अर्थ गम्यमान आहे तसेंच मुखर येथेही आहे मुखर म्हणजे

ङ्गलीरियं वधूः । ऋतावानम् । मधवान-
मीमहे । उद्वा च उद्वती च ॥

मेधारथाभ्यामिरनिरचौ ॥ ३ ॥

मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ ।
मेधिरः रथिरः ॥

अपर आह । वप्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि
दृश्यत इति वक्तव्यम् । विन्वावम् कुरा-
वम् इष्टकावम् ॥

[गोण्ड्यजभात्संज्ञायाम्

॥ ५ । २ । ११० ॥

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ

॥ ५ । २ । १११ ॥]

‘ सुमङ्गलीरियं वधूः ’; ‘ ऋतावानम्
मधवानमीमहे ’; ‘ उद्वा च उद्वती च ’

(वा. ३) मेधा आणि रथ या शब्दांहून
वेदामध्ये मत्वर्थी इरन् आणि इरच् हे प्रत्यय
क्रमानं होतात. उदा०-मेधिरः; रथिरः.

येथें दुसरा कोणा वैयाकरण अथें म्हणतो
की ह्या ‘ व ’ प्रत्ययाच्या प्रकरणामध्ये इतर-

आणि मध यांहून वनिप् प्रत्यय झाला आहे. ऋत
शब्दाला दीर्घ (दा३।१३७) झाला आहे. ऊर्ध्वगति
या अर्थाच्या उद् याहून व प्रत्यय आणि वनिप् प्रत्यय
केल्यानंतर पुढें वीलिगी टाप् प्रत्यय आणि टोप्
प्रत्यय झाले आहेत.

३—तेव्हां त्याचेंही विधान करावें.

१—(सू. ११०) गाण्डि आणि गाण्डो अशां
दोन्ही प्रकारचां पदें येथें संपि करून निर्दिष्ट केले
आहेत. ते दोन्ही शब्द आणि अजग शब्द यांहून
मत्वर्थी ‘ व ’ प्रत्यय होतो; परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द
कोणाची तरी संज्ञा असला पाहिजे. उदा०—गाण्डिवम्,
गाण्डोवम् (अर्जुनाचें धनुष्य.) अजगवन्
(शिवाचें धनुष्य).

१—(सू. १११) काण्ड आणि आण्ड या शब्दां-
हून मत्वर्थी इरन् आणि इरच् हे प्रत्यय क्रमानं होतात.
उदा०—काण्डारः; आण्डारः.

१—(सू. ११२) रजस्, कृपि, आसुति, आणि

रजःकृष्यासुतिपरिवदो वलच्
॥ ५ । २ । ११२ ॥

वलच्यकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १ ॥

वलच्यकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
वक्तव्यम् । भ्रातृवलः पुत्रवलः उत्सङ्ग-
वलः ॥

[दन्तशिखात्संज्ञायाम्

॥ ५ । २ । ११३ ॥

ज्योत्स्नातमिस्रावृङ्गिणोर्जत्वि-
न्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः

॥ ५ । २ । ११४ ॥]

ही कांहीं शब्दांहून हा ‘ व ’ प्रत्यय मत्वर्थी
दिसतो अथें म्हणावें. उदा०—विन्वावम्,
कुरावम्, इष्टकावम्.

(सू. ११२ वा. १) ह्या ‘ वलच् ’
प्रत्ययाच्या प्रकरणामध्ये ‘ इतरही कांहीं शब्दां-
हून हा वलच् प्रत्यय मत्वर्थी दिसतो ’ अथें
म्हणावें. उदा०—भ्रातृवलः, पुत्रवलः.
उत्सङ्गवलः.

परिवद् या शब्दांहून मत्वर्थी वलच् प्रत्यय होतो.
उदा०—रजस्वलः स्त्रीः; कृषीवलः (शेतकरी); आसुती-
वलः शौण्डिकः. परिषद्वलः राजा. आसुति म्हणजे
अभिषव (कुटुंब, पित्रेण वगैरे). मयें तयार करतांना
या क्रिया होतात.

१—(सू. ११३) दन्त व शिखा या शब्दांहून
मत्वर्थी वलच् प्रत्यय होतो. पण तो प्रत्ययान्त शब्द
कोणाची तरी संज्ञा असला पाहिजे. उदा०—दन्तावलः
गजः. शिखावलः मयूरः.

१—(सू. ११४) ज्योत्स्ना वगैरे आठ शब्द
येथें मत्वर्थी निपातन केले आहेत. ज्योतिस् शब्दांहून
‘ तें ज्यामध्ये आहे ’ या अर्थी न प्रत्यय आणि
इकाराचा लोप होतो. ज्योत्स्ना म्हणजे चांदणें. तमिस्रा
म्हणजे काळेखीं रात्र. तमस् शब्दांहून र प्रत्यय आणि
सकाराच्या मागील अकाराला इकार झाला आहे. शृङ्ग
शब्दांहून ण प्रत्यय होतो. ऊर्ज् म्हणजे बल. ऊर्ज्
शब्दांहून विन् आणि वल हे प्रत्यय आणि ऊर्ज्

अत इनिठनौ ॥ ५ । २ । ११५ ॥

इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
स्ववान् खवान् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः

सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ।

एकाक्षरात् । स्ववान् खवान् । कृतः ।
कारकवान् हारकवान् । जातेः । वृक्षवान्
प्लक्षवान् व्याघ्रवान् सिंहवान् । सप्तम्या
च न तौ । दण्डा अस्या शालाया सन्तीति ॥

यदि कृतो नेत्युच्यते कार्या कार्थिक इति
न सिध्यति । तथा च यदि जातेनेत्युच्यते
तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति ॥
एवं तर्हि नाय समुच्चयः कृतश्च जातेऽप्येति ।
किं तर्हि । जातिविशेषणं कृद्ग्रहणं कृत्वा
जातिरिति । कथं कारकवान् हारकवान् ।
अनभिधानान्न भविष्यति ॥ यद्येवं नार्थो-
ऽनेन । कथं स्ववान् वृक्षवान् सिंहवान्
व्याघ्रवान् दण्डा अस्या शालायां सन्तीति ।
अनभिधानान्न भविष्यति ॥

(सू. ११५ वा. १) एक अक्षराच्या
शब्दाहून हे इनि व ठन् प्रत्यय होत नाहीत
असे म्हणावे उदा० स्ववान् ; खवान्.

येथे हा निषेध फारच थोड्या ठिकाणीं
सांगितला आहे.

(श्लो. १) एकाक्षरी शब्द, कृत् प्रत्ययान्त
शब्द आणि जाति शब्द याहून हे इनि व ठन्
प्रत्यय होत नाहीत, आणि 'ते आहे व्याधिकाणी'
या सप्तमीच्या अर्थी हे इनि व ठन् प्रत्यय होत
नाहींत. एकाक्षरी शब्दाची उदाहरणे स्ववान्
व खवान्, कृत् प्रत्ययान्त शब्दाचे उदाहरण
कारकवान्, तसेच हारकवान्, जाति शब्दाचीं
उदाहरणे वृक्षवान्, प्लक्षवान्, व्याघ्रवान्, सिंह-
वान्, सप्तमीच्या अर्थी इन् व ठन् प्रत्यय होत
नाहींत याचे उदाहरण दण्डाः सन्ति शालायाम्
अस्याम्.

पण जर कृत् प्रत्ययान्त शब्दाहून इनि व
ठन् हे प्रत्यय होत नाहीत तर कार्या व कार्थिकः
ही उदाहरणे सिद्ध होणार नाहीत. तसेच जाति-
शब्दाहून इनि व ठन् प्रत्यय होत नाहीत तर
तण्डुली व तण्डुलिकः ही उदाहरणे सिद्ध होणार

नाहींत.

तर मग या निषेध वाक्यामध्ये कृतः आणि
जातेः हे दोन निरनिराळे निषेध आहेत असे
समजूनये.

तर मग कसे समजावे ?

असे समजावे की कृतः हे जातीचे विशेषण
आहे म्हणजे 'कृत् प्रत्ययान्त जो जातिवाचक
शब्द त्याहून इनि व ठन् हे प्रत्यय होत नाहीत
असा एकच निषेध समजावा.'

पण तसें असेल तर कारकवान् व हारक-
वान् येथे कारक व हारक हे शब्द जातिशब्द
नसल्यामुळे निषेध प्रवृत्त होणार नाही.

अनभिधानास्तव तेथे इनि व ठन् प्रत्यय
होणार नाहीत.

मग असेच जर असेल तर हा निषेध
मुळीच नको.

पण निषेध मुळीच नसेल तर स्ववान्,
वृक्षवान्, सिंहवान्, दण्डाः सन्ति अस्या
शालायाम् इत्यादि निषेधाच्या उदाहरणामध्ये
इनि व ठन् का बरे होणार नाहीत. ?

अनभिधानास्तव होणार नाहीत.

शब्दाला असुद्ध आगम होतो तो शब्दाहून मिन्
प्रत्यय होतो मल शब्दाहून इन आणि ईप्स हे प्रत्यय
होतात.

१—(सू. ११५) इस्व-अकारान्त शब्दाहून
भावथी इनि व ठन् हे प्रत्यय होतात. उदा०—दण्डो,

दण्डिक एकदा मतुप् प्रत्यय होतोच उदा०—
दण्डवान्

२—दण्ड म्हणजे दमन करण्याचे साधन दण्ड हा
योगिक शब्द आहे, जाति शब्द नव्हे म्हणून दण्डी
तसेच दण्डिक. येथे हा निषेध प्रवृत्त होत नाही.

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ११६ ॥

शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इकन्यवखदादिषु ।

किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । इनिरेव शिखादिभ्य इकनेव यवखदादिभ्यः ॥ शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात् ॥ १ ॥

शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनम् । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । किं निवर्तकम् । अनभिधानम् ॥

[तुन्दादिभ्य इलच्-॥५। २ ११७॥]

(सू. ११६) ब्रीह्यादि गणांतील जे शिखा मेखला वगैरे शब्द त्यांहून एकटा इनि प्रत्यय होतो. तसेंच त्या गणांतील यवखद, कुमारी वगैरे जे शब्द त्यांहून एकटा ठन् प्रत्यय होतो आणि त्या गणांतील इतर शब्दांहून दोन्ही प्रत्यय होतात.

हे वचन कशाकरतां पाहिजे ?

नियमाकरितां पाहिजे: शिखा वगैरे शब्दांहून इनि हा एकच प्रत्यय होतो तसेंच यवखद वगैरे शब्दांहून ठन् हा एकच प्रत्यय होतो.

(वा.१) शिखादि शब्दांहून आणि यवखदादि शब्दांहून एकेकच प्रत्यय होतो हा नियम सांगावयास नको.

। काय फारण ?

कारण असें कीं तेथें दुसऱ्या प्रत्ययाची निवृत्ति करणारें निराळें कारण आहे.

तें दुसऱ्या प्रत्ययाची निवृत्ति करण्याचें कारण कोणतें वरें ?

अनभिधान हें तें कारण होय.

(सू. ११८) येथें नित्यम् असें कशा-

१—(यू. ११६) मोहि वगैरे शब्दांहून नत्वर्षी इनि व ठन् हे प्रत्यय होतात. उदा०—मोहि, मोहिकः; शिखी; यवखदिकः.

१—(सू. ११७) तुन्दा वगैरे शब्दांहून नत्वर्षी इनि व ठन् हे प्रत्यय होतात. उदा०—तुन्दिलः, तुन्दा, तुन्दिकः; ननुर् प्रत्यय नत्वर्षी होतात. उदा०—तुन्दिलार्.

एकगोपूर्वाठन् नित्यम्

॥ ५ । २ । ११८ ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् । नैदत् स्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नित्यग्रहणं करोति तच्चापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्तत इति ॥

अथात इत्यनुवर्तत उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तत ऐकगविको न सिध्यति ।

करितां म्हटलें आहे ?

येथें सांगितलेला ठच् प्रत्यय विकल्पांनं होऊं नये म्हणून म्हटलें आहे.

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण पूर्व सूत्रामध्येच विकल्पाची अनुवृत्ति नाही.

तर मग अशा रीतीनं सिद्धि होत असतांना जें येथें आचार्यांनीं नित्यग्रहण केलें आहे त्याबद्दल ते असें नुचवितात कीं-ह्या सूत्रापयेंच विकल्प अनुवृत्ति होतो.

आतां ह्या सूत्रामध्ये 'अतः' या पदाची अनुवृत्ति आहे कीं नाही ?

ह्या दोहोंमध्ये फरक काय वरें होतो ?

फरक असा होतो कीं-जर 'अतः' याची अनुवृत्ति असेल तर 'एकगो' हा शब्द न्दस्व-अकारान्त नसल्यामुळे 'ऐकगधिकः' हें उदाहरण साधणार नाही.

पण येथें समासान्त टच् प्रत्यय (५।१।१२) झाल्यानंतर एकगव या न्दस्व अकारान्त शब्दांहून हा ठच् प्रत्यय होईल.

तरी पण गौशकटिकः हें उदाहरण साधणार

१—(यू. ११८) ज्याच्या अर्त्तों 'एक' किंवा 'गो' शब्द आहे त्या व्यत्ययकारान्त शब्दांहून नत्वर्षी इनि व ठन् प्रत्यय होतात. उदा०—एकशत-नव्यात्मनि ऐकगधिकः; गौशमिकः येथें ननुर् प्रत्यय होत नाही.

२—तुम्हें 'तु-मदि-१ ट्य' या नत्वर्षी सूत्रानुषंगे विकल्पास सांकेतिक होतो म्हणून एकगव ननुर् प्रत्यय होतो.

समासान्ते कृते भविष्यति । एवमपि
गौशकटिको न सिध्यति । अथ निवृत्तमिहापि
प्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति । निवृत्तम् ।
कस्मान्न भवति गोविंशतिरस्यास्तीति ।
अनभिधानान्न भविष्यति ॥

[शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्

॥ ५ । २ । ११९ ॥]

रूपादाहतप्रशंसयोर्थप्

॥ ५ । २ । १२० ॥

यप्करणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १ ॥

यप्करणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः गुण्या
ब्राह्मणाः ॥

नाहीं. कारण गौशकटी हा शब्द न्हस्व अका-
रान्त नाही.

बरे, आता येथे ' अतः ' याची अनुवृत्ति
केली नाही तर ' गोविंशतिः अस्ति अस्य '
या अर्थी गोविंशति शब्दाहून ठक् प्रत्यय
होऊं लागेल.

तर मग या दोन पक्षामध्ये अनुवृत्ति न
करणे हाच पक्ष बरा.

पण मग 'गोविंशतिः अस्या अस्ति' या अर्थी
गोविंशति शब्दाहून ठक् होऊ लागेल ना ?

अनभिधानास्तव तेथे ठक् प्रत्यय होणार
नाहीं.

(सू. १२० वा. १) ह्या यप् प्रत्ययाच्या
प्रकरणामध्ये ' इतर काही शब्दाहूनही हा
यप् प्रत्यय झालेला दिसतो ' असे विधान
करावे. हिम प्रशस्तमार्गिण्येपु ते हिम्याः पर्वताः,
प्रशस्ताः गुणाः सन्ति येषां ते गुण्याः ब्राह्मणाः.

१—(सू. ११९) निष्क शब्दाच्या पुढील
जो शत किंवा सवन्न शब्द तदन्त प्रतिनिपीदकाहून
मत्वर्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—निष्कशतमस्यास्ति
नैष्कशक्तिः ; नैष्कमहसिः

१—(सू. १२०) ताडितरूप किंवा प्रशस्तरूप
या अर्थाच्या रूप शब्दाहून मत्वर्थी यप् प्रत्यय होतो
उदा०—रूप्य. कार्षापण, आषाढ वीरिमुळे आकारांत
बदल झालेला रूपा रूपः पुरुष, प्रशस्तरूपवान्

[अस्मायामेधासृजो विनिः

॥ ५ । २ । १२१ ॥]

वेहुलं छन्दसि ॥ ५ । २ । १२२ ॥

छन्दोविन्प्रकरणे ऽप्राप्तेखलाद्वयोभय-
रुजाहृदयानां दीर्घश्च ॥ १ ॥

छन्दोविन्प्रकरणे ऽप्राप्तेखलाद्वयोभय-
रुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ।
अष्ट्रावी मेखलावी द्वयावी उभयावी
रुजावी हृदयावी ॥

मर्मणश्चेति वक्तव्यम् । मर्मावी ॥

सर्वत्रामयस्य ॥ २ ॥

सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
आमयावी ॥

(सू. १२२ वा. १) ह्या वैदिक प्रयोगा-
तील विन् प्रत्ययाच्या प्रकरणामध्ये अष्ट्रा,
मेखला, द्वय, उभय, रुजा आणि हृदय या
शब्दाहून मत्वर्थी विन् प्रत्यय होतो आणि
त्याच्या बरोबर द्वय आणि हृदय या शब्दाच्या
शेवटच्या अकाराला दीर्घ होतो असे म्हणावे.
उदा०—अष्ट्रावी, मेखलावी, द्वयावी, उभयावी
रुजावी, हृदयावी.

मर्मन् शब्दाहून हा विन् प्रत्यय होतो
आणि मर्मन् शब्दातील दुसऱ्या अकाराला
दीर्घ होतो. उदा०—मर्मावी.

(वा. २) लोकांमध्ये व वेदामध्ये सर्व
ठिकाणी आमय शब्दाहून मत्वर्थी विन् प्रत्यय
होतो आणि आमय शब्दातील शेवटच्या
अकाराला दीर्घ होतो असे म्हणावे. उदा०—
आमयावी.

पुरुष.

१—(सू. १२१) अस् हे वर्ण अन्ता असलेले
शब्द आणि माया, मेधा व सृज हे शब्द याहून
मत्वर्थी विनि प्रत्यय होतो उदा०—यशस्वी, मायावी,
मेधावी, सृज्वी.

१—(सू. १२२) पूर्वे सूत्रान सांगितलेला विनि
प्रत्यय वेदामध्ये वाङ्मय्येकरून होतो उदा०—अग्ने
तेजस्विन् ; सूया वचस्वान्

शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ ३ ॥

शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः । शृङ्गा-
रकः वृन्दारकः ॥

फलवर्हाभ्यामिनच् ॥ ४ ॥

फलवर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः । फलिनः
वर्हिणः ॥

हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ ५ ॥

हृदयाच्चालुर्वक्तव्योऽन्यतरस्याम् ।
हृदयालुः हृदयी हृदयिकः हृदयवान् ॥

शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते ॥ ६ ॥

शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालु-
र्वक्तव्यः । शीतालुः उष्णालुः तृप्रालुः ॥

हिमाच्चेलुः ॥ ७ ॥

हिमाच्चेलुर्वक्तव्यस्तन्न सहत इत्येत-
स्मिन्नर्थे । हिमेलुः ॥

बलाच्चोलः ॥ २ ॥

बलाच्चोलो वक्तव्यस्तन्न सहत इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । बलूलः ॥

वातात्समूहे च ॥ ९ ॥

वातात्समूहे च तन्न सहत इत्येतस्मि-
न्नर्थे चोलो वक्तव्यः । वातूलः ॥

पर्वमरुद्भ्यां तप् ॥ १० ॥

पर्वमरुद्भ्यां तच्चक्तव्यः । पर्वतः
मरुतः ॥

ददातिवृत्तं वा ॥ ११ ॥

ददातिवृत्तं वा पुनरेतद्भविष्यति । मरु-
द्भिर्दत्तो मरुतः ॥

[ऊर्णाया युस् ॥ ५।२।१२३ ॥

वाचो गिमनिः । ५।२।१२४ ॥]

आलजाटचौ बहुभाषिणि

॥ ५।२।१२५ ॥

(वा. ३) शृङ्ग आणि वृन्द या शब्दांहून मत्वर्थी आरकन् प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा०—शृङ्गारकः; वृन्दारकः.

(वा. ४) फल व वर्ह या शब्दांहून मत्वर्थी इनच् प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा०—फलिनः वर्हिणः.

(वा. ५) हृदय शब्दांहून मत्वर्थी 'चालु' प्रत्यय विकल्पाने होतो असे म्हणावे. 'चालु' यांतील चकार इत्संज्ञक आहे. उदा०—हृदयालुः, हृदयी, हृदयिकः, हृदयवान्.

(वा. ६) शीत, उष्ण आणि तृप या शब्दांहून 'तें सहन न करणारा' या अर्थी चालु प्रत्यय होतो. उदा०—शीतं न सहते शीतालुः; उष्णालुः; तृप्रालुः. तृप म्ह. पुरोडाश किंवा दुःख.

१—(सू. १२३) ऊर्णा शब्दांहून मत्वर्थी युस् प्रत्यय होतो, उदा०—ऊर्णायुः. ऊर्णा म्हणजे लेकर. ऊर्णायु म्हणजे मेंढरू. प्रत्ययातील सकाराला इत्संज्ञा आहे म्हणून ऊर्णा शब्दाला पद संज्ञा (१।४।१६) आहे; म संज्ञा नाही. म्हणून लोप (६।४।४८) होत नाही.

(वा. ७) हिम शब्दांहून 'तें सहन न करणारा' या अर्थी चेलु प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा हिमं न सहते हिमेलुः.

(वा. ८) बल शब्दांहून 'तें सहन न करणारा' या अर्थी ऊल प्रत्यय होतो असे म्हणावे. उदा० बलूलः.

(वा. ९) वात शब्दांहून 'समूह' या अर्थी किंवा 'तें न सहन करणारा' या अर्थी ऊल प्रत्यय होतो. उदा० वातानां समूहः वातूलः; वातं न सहते वातूलः.

(वा. १०) पर्व आणि मरुत् या शब्दांहून मत्वर्थी तप् प्रत्यय होतो. उदा० पर्वतः; मरुतः.

(वा. ११) अथवा दा धातूपासून निष्पन्न जें 'दत्त' असे शब्दस्वरूप त्याच्या अर्थी मरुतः हा शब्द साधावा. मरुद्भिः दत्तः मरुतः.

१—(सू. १२४) वाच् शब्दांहून मत्वर्थी गिमनि प्रत्यय होतो. उदा०—प्रशस्ता वाक् अस्यास्ति वाग्मो

१—(सू. १२५) वाच् शब्दांहून मत्वर्थी आलच् व आटच् हे प्रत्यय होतात बहुभाषी हा अर्थ असताना. उदा०—वाचालः; वाचादः.

कुत्सित इति वक्तव्यम् । यो हि सम्य-
ग्बहु भाषते चाग्मीत्येव स भवति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नाना-
योगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ ५ । २ । १२६ ॥

इह कस्मान्न भवति । स्वमस्यास्तीति ।
नैव दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि ।
प्रकृतिविशेषणमेतत् । स्वामिन्नैश्वर्ये निपा-
त्यत इति ॥

[अशोआदिभ्योऽच्

॥ ५ । २ । १२७ ॥

द्वंद्वोपेतापगच्छात्प्राणिस्थादिनिः

॥ ५ । २ । १२८ ॥]

वातातीसाराभ्यां कुक्

॥ ५ । २ । १२९ ॥

पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् । पिशाचकी
वैश्रवणः ॥

[वयसि पूरणात् ॥ ५ । २ । १३० ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । १३१ ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च

॥ ५ । २ । १३२ ॥

(सू. १२५) येथें 'कुत्सिते' असें म्हणावें.
म्हणजे निंदा गम्यमान असतानाच हे प्रत्यय
होतात. जो मनुष्य बहुभाषी असून उत्तम
घोळतो त्याला 'चाग्मी' असेंच म्हणतात.

तर मग तसें येथें सूत्रामध्ये म्हटलें पाहिजे.
तसें म्हणावयास नको. कारण ज्या अर्थी
हें सूत्र निराळें केलें आहे त्याच्या सामर्थ्यास्तव
पूर्व सूत्र आणि हें सूत्र याचा निरनिराळा
विषय आहे अशी कल्पना होईल.

(सू. १२६) 'स्वम् अस्य अस्ति' या अर्थी

स्वामिन् हें निपातन का समजू^२ नये.

हा दोष येत नाहीं. कारण ऐश्वर्ये याचा संबंध
प्रत्ययार्थाकडे नाहीं, तर त्या प्रत्ययार्थाची जी
स्व ही प्रकृति तिच्यानडे संबंध आहे. ऐश्वर्ये
या अर्थाचा जो शब्द त्याचें हें 'स्वामिन्' असें
निपातन केलें आहे.

(सू. १२९) पिशाच शब्दाहूनही मत्वर्थी
इन् प्रत्यय होतो आणि त्या शब्दाला कुक्
आगम होतो असे म्हणावें. उदा० पिशाचकी
वैश्रवण.

१—(सू. १२६) ऐश्वर्ये या अर्थच्या-स्व-
शब्दाहून मत्वर्थी आमिन् प्रत्यय होतो अस येथें
निपातन केलें आहे.

२—कारण, स्व म्ह. द्रव्य वगैरे, तें ज्याचें
आहे त्याला ऐश्वर्ये असतेंच.

१—(सू. १२७) अशोस् वगैरे शब्दाहून
मत्वर्थी अच् प्रत्यय होतो. अशोसि विद्यन्ते अयं स
अशोसः. चकार इत्यशक आहे अशोस् म्ह. मूलव्याप

१—(सू. १२८) प्राण्यामध्ये असलेल्या
पदार्थांचा वाजक जो द्वंद्व समास, तसेंच प्राण्यामध्ये
असलेला जो रोग व निग्न पदार्थ तद्वाचक जो शब्द
त्याहून मत्वर्थी इनि प्रत्यय होतो. उदा०—
कटकवहयिनी; कुष्ठा, ककुदावती

१—(सू. १२९) वात आणि अनासार

शब्दाहून मत्वर्थी इनि प्रत्यय होतो व त्या प्रत्य-
याच्या बरोबरच त्या शब्दाना कुक् आगम होतो.
उदा०—वातः अस्य अस्ति वातकी; अतीसारकी.

१—(सू. १३०) पूरणप्रत्ययान्त शब्दाहून
वय गम्यमान असताना मत्वर्थी इनि प्रत्यय होतो.
उदा०—पञ्चमः अस्ति यस्य पञ्चमी उष्टः. पञ्चम
शब्दाने पाचवा महिना किंवा पाचवें वर्ष वगैरे
काल विवक्षित आहे त्यामुळे वयाची प्रताप्ति होते.

१—(सू. १३१) सुखादि गणातील शब्दाहून
मत्वर्थी इनि प्रत्यय होतो. सुखमस्ति अस्य सुखी.

१—(सू. १३२) धर्म, शील व वर्ण हे शब्द
शेवटीं असलेल्या जो शब्द त्याहून मत्वर्थी इनि
प्रत्यय होतो. उदा०—ब्रह्मणधर्मी, ब्राह्मणशीली;
ब्राह्मणवर्णी.

हस्ताज्जातौ ॥ ५ । २ । १३३ ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ ५ । २ । १३४ ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ ५ । २ । १३५ ॥

इनिप्रकरणे वलाद्वाहूरुपूर्वपदादुप-
संख्यानम् ॥ १ ॥

इनिप्रकरणे वलाद्वाहूरुपूर्वपदादुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । वाहुवली ऊरुवली ॥

सर्वदेश्व ॥ २ ॥

सर्वदेश्वेनिर्वक्तव्यः । सर्वधनी सर्व-
वीजी सर्वकेशी ॥

अर्थाच्चासंनिहिते ॥ ३ ॥

अर्थाच्चासंनिहित इनिर्वक्तव्यः । अर्थी ।
असंनिहित इति किमर्थम् । अर्थवान् ॥

तदन्ताच्च ॥ ४ ॥

तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् । धान्यार्थी
हिरण्यार्थी ॥ किमर्थं तदन्तादित्युच्यते न
तदन्तविधिना सिद्धम् । ग्रहणवता प्राति-
पदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपिध्यते ॥ एवं
तर्हीनन्तेन सह समासो भविष्यति ।
धान्येनार्थी धान्यार्थी । स हि समासो न
प्राप्नोति ॥ यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यात् ।
एवमपि क्रियामेव कुर्वाणे स्यात् । तूष्णी-

(सू. १३५ वा. १) ह्य इनि प्रत्ययाच्या
प्रकरणामध्ये वाहु तसेंच ऊरु या पूर्व पदाच्या
पुढील जो वल शब्द तदन्त समासाहून
मत्वर्थी इनि प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान
करावें. उदा० वाहुवली; ऊरुवली.

(वा. १) 'सर्व' हा शब्द आरंभी असलेल्या
शब्दाहून मत्वर्थी इनि प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा० सर्वधनी, सर्ववीजी, सर्वकेशी.

(वा. ३) अर्थ शब्दाहून इनि प्रत्यय होतो,
परंतु अर्थ जवळ नसून त्याची अपेक्षा करणारा
असा अर्थ असला पाहिजे. उदा० अर्थी.

'अर्थ जवळ नसावा' असें कशाकरितां
म्हटलें आहे ?

अर्थ जवळ असेल तर 'अर्थः अस्ति अस्य'
या अर्थी अर्थवान् असा मनुष्य प्रत्यय होतो.

(वा. ४) अर्थ-शब्दान्त जो शब्द त्याहूनही
इनि प्रत्यय होतो असें म्हणावें. उदा० धान्यार्थी,
हिरण्यार्थी.

येथे 'तदन्ताच्च' असें कशाकरितां म्हटलें
आहे ? तसें म्हणावयास नको. कारण, 'अर्था-

चासंनिहिते' येथें तदन्तविधि (१।१।७२)
केला म्हणजे इष्टसिद्धि होईल. पण ज्या प्राति-
पदिकाचें ग्रहण केलें असेल त्यानें तदन्तविधि
होत नाहीं (१।१।७२ वा. ३) असा निषेध
आहे ना ?

तर मग अर्थ शब्दाहूनच इन् प्रत्यय करून
त्या अर्थिन् असा इन्-प्रत्ययान्त शब्दावरो-
वरच धान्य वगैरे शब्दांचा समास करावा
म्हणजे धान्येन अर्थी धान्यार्थी इत्यादि उदा-
हरणें साधताल.

पण अर्थ शब्दावरोवर सांगितलेला समास
(२।१।३०) अर्थिन् शब्दावरोवर होणार नाहीं.

आतां जर अर्थ शब्दाहून इनि प्रत्यय न
करतां अर्थ धातूहून स्वार्थी णिच् प्रत्यय करून
पुढें णिनि हा कृत् प्रत्यय (३।२।७) केला
तर त्या अर्थिन् शब्दावरोवर तृतीया-तत्पुरुष
(२।१।३२) होईल.

पण अर्थ धातूचा अर्थ 'याचना करणें' ही
क्रिया; ती करीत असतांनाच अर्थी असा
प्रयोग होतो ना ?

हा अर्थ असला पाहिजे. उदा० वर्णी ब्रह्मचारी.

१—(सू. १३५) पुष्कर वगैरे शब्दाहून
मत्वर्थी इनि प्रत्यय होतो. त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून
देशविशेषार्था प्रनोति शाब्दे पाहिजे उदा०—
पुष्करिणी.

१—(सू. १३३) हस्त शब्दाहून मत्वर्थी
इनि प्रत्यय होतो, परंतु त्या प्रत्ययान्त शब्दापासून
पखादी जाति दाखविली असली पाहिजे. उदा०—
हस्तः अस्ति अस्य हस्ती. हस्त म्हणजे सोंद.

१—(सू. १३४) वर्णे शब्दाहून मत्वर्थी
इनि प्रत्यय होतो; पण, या शब्दाचा मत्वचारी

मन्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचराते सोऽभि-
प्रायेण गम्यतेऽर्थ्यमनेनेति ॥ एवं तर्ह्य-
मर्थशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा ।
अर्थवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्नावः
सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थको
भावसाधनः । अर्थनमर्थ इति । तद्यः क्रिया-
पदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम् । एवं च कृत्यार्थि-
कप्रत्यर्थिकावपि सिद्धौ भवतः ॥

[बलादिभ्यो मतुबन्त्यतरस्याम्
॥ ५ । २ । १३६ ॥]

तस्येच काही नाही. याचना न करता घरीं
बसला असला तरी जो याचनेला उपयोगी
पडण्यासारख्या गोष्टी करीत असतो त्याला
देखील त्याच्या मनातील अभिप्राय ओळखून
'हा अमुक वस्तुमुळे अर्थी आहे' म्हणजे
'याला अमुक वस्तु पाहिजे आहे' असें लोक
म्हणतातच.

तर मग आता अर्थ शब्दाचे दोन अर्थ
आहेत. त्यापैकी एक द्रव्य म्हणजे वस्तु असा
अर्थ आहे उदा० ज्या देशामध्ये माई, चान्य
फळे वगैरे वस्तुची समृद्धि आहे त्या देशाला
अर्थशान् अर्थ देशः असें लोक म्हणतात. तस्येच
'अर्थनम् अर्थः' येथें भार्गी घञ् प्रत्यय केला
म्हणजे याचना करणें ही क्रिया अर्थ शब्दाचा

१—(सू. १३६) बलादि गणातील शब्दाहून
मत्वर्थी मतुप् आणि इनि असे प्रत्यय होतात.
बलवान्, बली.

१—(सू. १३७) 'मन्' किंवा 'म' ही अक्षरे
ज्याच्या शेवटी आहेत अशा शब्दाहून मत्वर्थी इनि
प्रत्यय होतो. परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची
तरी संज्ञा असला पाहिजे. उदा०—प्रथिमिनी,
शोमिनी.

१—(सू. १३८) कम् आणि शम् याहून
मत्वर्थी व, भे, युम्, ति, तु, त आणि यस् हे सात
प्रत्यय होतात. उदा०—कम्भः, कम्भः, कयुः, कन्तिः,
कन्तुः, कन्तः, कयः. त्याप्रमाणेच शम्भः, शम्भ,
शयुः, शन्तिः, शन्तुः, शंतः शयः. कम् म्. उदक-

संज्ञायां मन्माभ्याम्

॥ ५ । २ । १३७ ॥

कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः

॥ ५ । २ । १३८ ॥

तुन्दिबलिबदेर्मः ॥ ५ । २ । १३९ ॥
अहंशुभयोर्युम् ॥ ५ । २ । १४० ॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे
द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्थ होतो. या दोन अर्थपैकी क्रिया या
अर्थाचा जो अर्थ शब्द तो 'अर्थाचासंनिहिते'
येथें घेतला आहे असें समजावे; आणि तो अर्थ
शब्द घेतला म्हणजे त्याहून ठन् प्रत्यय करून
आर्थिक व प्रत्यर्थिक हेही शब्द सिद्ध होतील.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतञ्जलींनीं रचिलेल्या
व्याकरणमहाभाष्याच्या पाचव्या अध्यायाच्या
दुसऱ्या पादातील दुसरें आहिक समाप्त झालें
व पादही समाप्त झाला.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतञ्जलि कर्षांनीं
रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या पाचव्या
अध्यायाच्या दुसऱ्या पादातील दुसरें आहिक
समाप्त झालें; व पादही समाप्त झाला.

शम् म्. सुख.

१—(सू. १३९) तुन्दि, बलि आणि वटि या
शब्दाहून मत्वर्थी 'म' प्रत्यय होतो. उदा०—तुन्दिमः;
बलिमः, वटिमः. तुन्दि म् मोठी नाभि. बलि म्
म्हातारपणों अगावर बळी पडते तो वटि म्.
रहाटाचा दोर.

१—(सू. १४०) अहम् आणि शुभम् याहून
मत्वर्थी युम् प्रत्यय होतो. येथील सकार इत्सङ्क आहे.
उदा०—अहयुः, शुभयुः. अहकारानें युक्त, आणि
कल्याणानें युक्त असे या शब्दाचे क्रमानें अर्थ
आहेत.

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ५।३।१ ॥

विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् ।

विभक्तित्वे प्रयोजनमित्यतिषेधः ॥ १ ॥

इदानीम् । न विभक्तौ तुस्माः [१.३.

४] इतीत्त्रप्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

यद्येवं किमोऽत् [५.३.१२] क प्रेप्स-

न्दीप्यसे कार्धमासाः अत्रापि प्राप्नोति ॥

तौ चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । विभक्तौ तवर्गप्रातिषेधोऽ-

तद्धित इति ॥

इदमो विभक्तिस्वरश्च ॥ ३ ॥

इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् । इतः
इह । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भव-
तीत्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥

त्यदादिविधयश्च ॥ ४ ॥

त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम् । यतः यत्र
कुतः कुत्र । विभक्ताविति त्यदादिविधयः
सिद्धा भवन्ति ॥

किं सर्वनामबहुभ्योऽध्यादिभ्यः

॥ ५।३।२ ॥

बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ १ ॥

बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह

(सू. १) पुढील प्रत्ययांना विभक्तिसंज्ञा
सांगण्याचा उपयोग काय ?

(वा. १) इत्संज्ञेचा निषेध . होणें हें
विभक्तिसंज्ञेचें प्रयोजन होय. इदानीम् या
उदाहरणामध्ये ' दानीम् ' या प्रत्ययाच्या
मकाराला प्राप्त झालेल्या इत् संज्ञेचा (१।१।३)
' न विभक्तौ तुस्माः ' (१।३।४) या सूत्रानें
निषेध सिद्ध होतो.

पण जर तो निषेध येथें लागू होईल तर
' क प्रेप्सन् दीप्यसे ', ' कार्धमासाः ' येथें
क या पदामध्ये किमोत् (५।३।१२) या
सूत्रानें जो अत् प्रत्यय झाला आहे त्याच्या
तकारालाही इत्संज्ञेचा निषेध होऊं लागेल.

(वा. २) तवर्गाविषयीं मागें सांगि-
तलेंच आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

' विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धिते '

(१।३।४ वा. १) असें मागें सांगितलेंच
आहे.

(वा. ३) शिवाय, इदम् शब्दाच्या
पुढील ह्या प्रत्ययांना विभक्तिस्वर होतो हें
विभक्तिसंज्ञेचें प्रयोजन होय. उदा०-इतः, इह.
येथें इदम् शब्दाच्या पुढील तसिल् (५।३।७)
व ह (५।३।११) या प्रत्ययांना तृतीयादि
विभक्तीला सांगितलेला उदात्त स्वर (६।१।
६८) सिद्ध होतो.

(वा. ४) त्यद् वगैरे शब्दांना सांगित-
लेले विधी येथें होतात. हेंही विभक्तिसंज्ञेचें
प्रयोजन होय. यतः, यत्र; कुतः, कुत्र. येथें
विभक्ति पुढें असतांना सांगितलेलें अत्त्व
(७।२।१०२) व कु आदेश (७।२।१०४)
हे होतात.

(सू. २ वा. १) ह्या सूत्रांतील बहु
शब्दानें संख्यासंज्ञक (१।१।२३) बहु

१-(सू. १) हें अधिकार-सूत्र आहे. यापुढें
' दिक्शब्देभ्यः० ' (५।३।२७) या सूत्राच्या पूर्वी-
पर्यंत जे प्रत्यय सांगितले आहेत त्यांना ' विभक्ति '
अशी संज्ञा होते, त्यामुळे प्रथमा द्वितीया वगैरे
विभक्तिप्रत्यय केले असतांना जीं कार्यें सांगितलीं
आहेत तीं हे प्रत्यय केले असतांना होतात. उदा०-
अत्त्व, क आदेश वगैरे (७।२।८४-११३). हे विभक्ति

संज्ञक प्रत्यय केल्यानंतर त्या प्रत्ययान्त शब्दांना अन्वय
संज्ञा (१।१।३८) होते.

१-(सू. २) किम्, दि, युष्मद्, अस्मद्
आणि भवत् या चार शब्दांशिवाय सर्वानामसंज्ञक
शब्द आणि संख्यासंज्ञक बहु शब्द यांदूनच पुढील
प्रत्यय होतात. हे अधिकार सूत्र आहे.

मा भूत् वहौ वहोरिति ॥

अथ किमर्थं किम् उपसंख्यानं क्रियते
न सर्वनाम्न इत्येव सिद्धम् ।

द्व्यादिप्रतिषेधात्किम् उपसंख्यानम्

॥ २ ॥

द्व्यादिप्रतिषेधात्किम् उपसंख्यानं क्रियते।
अद्व्यादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम् उप-
संख्यानं क्रियते ॥

[इदम् इत् ॥ ५ । ३ । ३ ॥

एतेतौ रथोः ॥ ५ । ३ । ४ ॥]

शब्दाच्चैव ग्रहणं होतं अस्मै भ्रूणाच्चैः कारण,
वहौ^२ व वहोः येषं द्वे प्रत्यय न ज्ञाते पाहिजेत.

आता ह्य सूत्रामर्थे किम् शब्दाच्चैः ग्रहणं
कशाकरिता केलें आहे ? तें करावयाच नको.
कारण, त्याला सर्वनामसंज्ञा असल्यामुळे
सर्वनाम शब्दानेंच त्याचें ग्रहण होईल.

(या. २) द्वि शब्दापासून पुढील सर्व-
नामसंज्ञक शब्दाचा येषं ' अद्व्यादिभ्यः '
असा निषेध केला असल्यामुळे आणि सर्वनाम
गणामध्ये द्वि शब्दाच्या पुढें किम् शब्द असल्या
मुळे किम् शब्द मुद्दाम निराळा उच्चारला
आहे.

(सू. ५) ह्या अन् आदेशाचा नकार
कोठें बरें राहतो ? कोठेंच रहात नाही. न-
लोपः प्रातिपदिकान्तरस्य (८।२।७) ह्यानें
सर्वत्र त्याचा लोप होतो.

२—येथें बहु शब्दाचा विपुल असा अर्थ आहे
या अर्थी बहु शब्दाला सख्या संज्ञा नाही वही या
सप्तम्यन्ताहून नन् प्रत्यय (५।३।१०) होत नाही
वही या पञ्चम्यन्ताहून तसिल् प्रत्यय (५।३।७) होत
नाही.

१—(सू. ३) ह्या प्रकरणातील विभक्ति संज्ञक
प्रत्यय पुढें असताना इदम् शब्दाला इत् आदेश होतो
उदा०—इदं येषं सप्तम्यन्त इदम् शब्दाहून इ प्रत्यय
(५।३।११) झाला आहे.

१—(सू. ४) रेपादि विभक्ति-प्रत्यय पुढें

एतदोऽन् ॥ ५ । ३ । ५ ॥

कायं नकारः श्रूयते । न क्वचिच्छ्रूयते
लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तरस्य
[८.२.७] इति । यदि न क्वचिच्छ्रूयते
किमर्थमुच्चार्यते । अनेकालिशित्सर्वस्य
[१.१.५५] इति सर्वादेशो यथा स्यात् ॥
क्रियमाणेऽपि चै नकारे सर्वादेशो न प्रा-
प्नोति । किं कारणम् । नलोपे कृत एका-
ल्वात् । इदमिह संप्रधार्यम् । नलोपः
क्रियता सर्वादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ।

मग काठेंच जर रहात नाही तर तो उच्चा-
रला तरी कशाला ? अएवढाच आदेश का
सांगितला नाही. ?

अनेकालिशित्सर्वस्य (१ । १ । ५५) या
परिभाषेनें एतद् या सर्वाचे स्थानीं आदेश
झाला पाहिजे म्हणून नक र लावला आहे.

पण नकार लावला तरी सर्वादेश होणार
नाहीच.

काय कारण ?

कारण असें कीं नकाराचा लोप केल्या-
नंतर ह्या आदेशामध्ये एकच अल् असतो.

पण अगोदर येथें असा विचार केला
पाहिजे कीं नलोप आधीं करावा किंवा सर्वा-
देश करावा ?

मग ह्या दोहोंमध्ये येथें अगोदर काय बरें

असताना इदम् शब्दाला एत आदेश होतो, आणि
यकारादि विभक्ति प्रत्यय पुढें असताना इदम् शब्दाला
इत् आदेश होतो उदा०—एतर्हि, इत्थन् येथें इल्
(५।३।१६) आणि यम् (५।३।२४) प्रत्यय झाले
आहेत

१—(सू. ५) एतद् शब्दाला विभक्ति-प्रत्यय
पुढें असताना अन् आदेश होतो उदा०—अन्.

२—ज्या उदाहरणामध्ये नकाराच्या लोपाचें
निमित्त पुढें समवर्णार आहे तेथें अगोदरच नकाराचा
लोप होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ गृहीत धरला आहे

परस्वान्नलोपः । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति । परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते । एवं तर्ह्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति न चाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदानुपूर्व्या सिद्धमेतत् ॥ नैतदास्ति प्रयोजनम् । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयो-

जनम् । किम् । येऽन्येऽकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । तद्यथा । सो राजि समः कौ [८. ३. २५] इति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो न भवन्ति । तस्मान्नकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रश्निष्ठ-निर्देशोऽयम् । अ अ अ इति । सोऽनेकालिशत्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥

एतद् इति योगविभागः ॥ १ ॥

एतद् इति योगविभागः कर्तव्यः । एतद् एत इदित्येतावादेशौ भवतो रथोः ।

करावें ?

परत्वास्तव नलोप अगोदर करावा.

पण नलोप असिद्ध (८:२।१) आहे. तेव्हां तो असिद्ध असल्यामुळे पूर्वी सर्वादेश होईल.

पण कांहीं ठरलेली कार्ये कर्तव्य असतांनाच नलोप असिद्ध होतो. (८।२।२) आणि सर्वादेश हें कार्य तर त्या कार्यांमध्ये गणलेले नाही.

तर मग हें उदाहरण क्रमानेंच सिद्ध होतें असें समजावें. असें पहिली की-येथें सर्वादेश झाला नाही तर त्या अन् याला प्रातिपदिक संज्ञाच होणार नाही. आणि प्रातिपदिक संज्ञा झाली नाही म्हणजे नलोपाची प्राप्तीच येत नाही. तेव्हां नाइलाजास्तव सर्वादेश अगोदर होत असल्यामुळे ओधानेंच हें उदाहरण सिद्ध होत आहे.

सर्वादेश होणें हा नकाराचा उपयोग बरोबर दिसत नाही. त्याकरितां नकार नको. नुसता अकारच आदेश सांगितला तर अलोऽन्त्यस्य (१ । १ । ५२) या परिभाषेनें तो अन्त्य वर्णाला होईल, आणि एतद् शब्दाच्या दकाराला अत्व (७ । २ । १०२) केल्या-

नंतर त्या अकाराला प्रकृत सूत्रानें अकारच आदेश करण्यांत कांहीं उपयोग नाही. म्हणून सामर्थ्यास्तव सर्वादेश होईल.

पण अकाराला अकार करण्याचा दुसराच उपयोग संभवतो.

तो कोणता ?

अकाराला जे पररूप वगैरे दुसरे आदेश प्राप्त होतात त्यांचा वाध करणें हा उपयोग होय. उदा० ' मो राजि समः कौ ' (८।३।२५) येथें मकाराला मकारच आदेश सांगितला म्हणून त्याच्या सामर्थ्यास्तव मकाराला अनुस्वार वगैरे दुसरीं कार्ये होत नाहीत. एकंदरीत येथें सर्वादेश होण्याकरितां नकार लावला पाहिजे.

नकार लावावयास नको. अ अ या दोन अकारांचा संधि व पररूप (६।१।९७) करून अ असा निर्देशच केला आहे. तेथें प्रत्येकानें दोन अकार म्हणजे ' अ अ ' एवढा प्रत्यय आहे. तेव्हां तो अनेकालिशत्सर्वस्य या परिभाषेनें सहजच सर्वादेश होईल.

(वा. १) येथें ' एतदः ' असें निराळें सूत्र करावें. तेथें पूर्वसूत्राची अनुवृत्ति होऊन ' एतद् शब्दाला रेफादि आणि थकारादि

ततोऽन् । अश्च भवत्येतद् इति ॥ केन विहिते यकार एतद् आदेश उच्यते ।

एतदश्च थम् उपसख्यानम् ॥ २ ॥

एतदश्च थम् उपसख्यान कर्तव्यम् । एतत्प्रकारमित्थम् ॥ तत्तर्ह्युपसख्यान कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एतज्ज्ञापयति भवत्यत्र थमुरिति यदयं यकारादाभादेशः शास्ति । कुतो नु खल्वेतज्ज्ञापकादत्र थमूर्भविष्यति न पुनर्य एवासानविशेषविहितस्मकारादिस्तस्मिन्नादेशः स्यात् । इदमा यकारादि

विभक्ति पुढें असताना क्रमानें एत आणि इत् असे आदेश होतात 'असा त्याचा अर्थ होय त्याच्या पुढें 'अन्' असें दुसरें सूत्र होय. 'एतद् शब्दाला विभक्तिप्रत्यय पुढें असताना अन् आदेश होतो' असा त्याचा अर्थ होय

आता एतद् शब्दाहून फोणत्या सूत्रानें यकारादि प्रत्यय केला असता ह्या 'एतद्' या सूत्रानें इत् आदेश होतो

(चा. २) एतद् शब्दाहून प्रकार अर्थी थम् प्रत्यय होतो असें उपसख्यान करायें एतत्प्रकारम् इत्थम्

तर मग तसें उपसख्यान केलें पाहिजे

उपसख्यान करावयास नको कारण, ज्या अर्थी जाचार्यांनीं यकारादि प्रत्यय पुढें असताना एतद् शब्दाला इत् आदेश सांगितला आहे त्या अर्थी त्यांनीं असें सुचविलें आहे कीं एतद् शब्दाहून थम् प्रत्यय होता

पण या ज्ञापकामुळें एतद् शब्दाहून थम् प्रत्यय करून तेथें 'एतद्' या सूत्रानें इत् आदेश होतो असेंच कशावरून समजावयाचें ?

४—एतद् शब्दाहून हिल प्रत्यय (५।३।२१) केला असता 'अन्' या सूत्रानें जो अन् आदेश प्राप्त होता त्याचा बध करून एतद् या पहिल्या सूत्रानें एत आदेश होतो ह त्याचें उदाहरण होय प्रतस्मिन् काले एतदि

५—तेव्हा इदम् शब्दाहून प्रकार अर्थी थल् प्रत्ययाचा बाध करून थम् प्रत्यय (५।३।२४) होतो तसा शपकानें सुचविलेला थम् प्रत्यय एतद् शब्दाहून

विशेषयिष्याम. । इदमो यस्थकारादिरिति ॥

[सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि

॥ ५।३।६ ॥]

पञ्चम्यास्तसिल ॥ ५।३।७ ॥

(सप्तम्यास्त्रल् ॥ ५।३।१० ॥)

इदं विचार्यत इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति । कथं चादेशा स्युः कथं वा परे । यदि पञ्चम्या सप्तम्या इति पट्टी तदादेशा । अथ पञ्चमी

जो हा सामान्य सूत्रानें (५।३।२३) यकारादि प्रत्यय थल् सांगितला आहे तो करून मागील एतद् शब्दाला इत् आदेश होतो असें का बरें समजू नये ?

असें समजता येत नाहीं. कारण, 'एतद्' या सूत्रामध्ये इदम् शब्दाची अनुवृत्ति होते, आणि इदम् शब्दाहून होणारा जो यकारादि प्रत्यय म्हणजे थम् प्रत्यय तो पुढें असतानाच इत् आदेश होतो.^५

(सू. ७, १०) येथें असा प्रश्न उद्भवतो कीं हे तसिल् वगैरे प्रत्यय, किम् सर्वनाम वगैरे शब्दाच्या पुढील विभक्तीचे स्थानीं होतात अथवा त्या विभक्तिप्रत्ययान्ताहून पुढें होतात ?

* पण येथें हा प्रश्न का बरें उद्भवतो ? ते आदेश तरी कसे होतील ? व पुढें तरी कसे होतील ?

सूत्रातील सप्तम्या व पञ्चम्या या पदातील सप्तमी व पञ्चमी या शब्दाच्या पुढील विभक्ती पट्टी घेतली तर आदेश होतील, आणि पञ्चमी घेतली तर पुढें होतील.

प्रकार अर्थी थल् प्रत्ययाचा बाध करून होतो

१—(सू. ६) ह्या प्रकरणातील दकार आरम्भी असलेला विभक्ति प्रत्यय पुढें असताना सर्व शब्दाला स आदेश विरूपणें होतो उदा० सदा, सर्वदा

१—(सू. ७) पञ्चम्यत किन्, सर्वनाम आणि बहु याहून स्वाधी तसिल् प्रत्यय होतो उदा०—कस्मादिति कुत, यस्मादिति यत, बहुभ्य इति बहुत

ततः परे । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः ॥
कश्चात्र विशेषः ।

तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्सुव-
लुक्स्वरगुणदीर्घैश्चौचस्मायादिविधि-
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्सुवल्-
क्स्वरगुणदीर्घैश्चौचस्मायादिविधीनां प्रति-
षेधो वक्तव्यः । सुवल्क् - ततस्त्यः
यतस्त्यः । तत्रत्यः यत्रत्यः । सुपो धातु-
प्रातिपदिकयोः [२.४.७१] इति सुवल्-
क्प्राप्नोति । सुवल्क् ॥ स्वर । यदा तदा ।
अनुदात्तौ सुष्पितौ [३.१.४] इत्येष
स्वरः प्राप्नोति । स्वर ॥ गुण । कस्मात्

कुतः । घेडिति [७.३.१११] इति गुणः
प्राप्नोति । गुण ॥ दीर्घ । तस्मिन् तर्हि ।
अतो दीर्घो याञि सुपि च [७.३.१०१;
१०२] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घ ॥
एत्वा तेषु तत्र । बहुवचने झल्येत् [७.३.
१०३] इत्येच्चं प्राप्नोति । एत्त्व ॥ औत्त्व ।
कस्मिन् कुत्र । इदुद्भ्यामीदच्च घेः
[७.३.११७-११९] इत्यौत्वं प्राप्नोति ।
औत्त्व ॥ स्नायादिविधिः । तस्मात् ततः
तस्मिन् तत्र । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ
[७.१.१५] इति स्मायादयः प्राप्नुवन्ति ॥

पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सन्तु परे । यदि परे समानशब्दानां

हा संशय कां वरं येतो ?

सप्तम्याः व पञ्चम्याः हीं रूपं पञ्चमीचीं व
पष्ठीचीं सारस्वीं च होतात म्हणून संशय येतो.

ह्या दोहोंमध्यं फरक काय वरं हेतो ?

(वा. १) जर तसिल् व तल् हे पञ्चमी
व सप्तमी यांचे स्थानी आदेश होतील तर ते
सुप् आहेत असे समजून त्यांचा लुक् व त्यांना
स्वर, आणि ते पुढे असतांना गुण, दीर्घ,
एत्त्व, औत्त्व व स्मात् वंगरे आदेश हे विधी
होऊ लागतील व त्यांचा निषेध करावा लागेल.
उदा०—ततस्त्यः व तत्रत्यः येथे तसिल् व
त्रल् या प्रत्ययांचा ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः '
(२।४।७१) या सूत्राने सुप् समजून लुक् होऊं
लागेल. यदा व तदा येथे ' दा ' या प्रत्ययाला
सुप् समजून अनुदात्तौ सुष्पितौ (३।१।४) याने
अनुदात्त स्वर होऊं लागेल. कस्मात् इति
कुतः येथे तसिल् प्रत्यय पुढे असतांना ' घेडिति '
(७।३।१११) या सूत्राने गुण होऊं लागेल.
तस्मिन् इति तर्हि येथे णिल् प्रत्यय पुढे असतांना
' अतो दीर्घो याञि ' याच्या पुढील ' सुपि

च ' (७।३।१०२) या सूत्राने दीर्घ होऊं
लागेल. तेषु इति तत्र येथे त्रल् प्रत्यय पुढे
असतांना बहुवचने झल्येत् (७।३।१०३) या
सूत्राने एत्त्व होऊं लागेल. कस्मिन् इति कुत्र
येथे त्रल् प्रत्ययाला इदुद्भ्याम् व औत्त्वा या
सूत्रांच्या पुढील ' अच घेः ' (७।३।११९) या
सूत्राने औत्त्व होऊं लागेल. तस्मात् इति ततः
तस्मिन्, तस्मिन् इति तत्र येथे तसिल् व त्रल् या
प्रत्ययांचे स्थानी ' ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ '
(७।१।१५) या सूत्राने स्मात् व स्मिन् हे
आदेश होऊं लागतील.

(वा. २) सूत्रांतील पञ्चम्याः व सप्तम्याः
हे निर्देश पञ्चमी विभक्तीने केलेले आहेत असे
गृहीत धरले म्हणजे हे सिद्ध होत आहे. तेव्हां
हे तसिल् वंगरे प्रत्यय पञ्चमी वंगरे विभक्तीच्या
स्थानी न करता त्या विभक्तिप्रत्ययान्ताहून पुढेच
होणारे असोत.

पण जर हे प्रत्यय पुढे होतील तर ' ह्या
प्रत्ययांसाठी जे दुसरे शब्द त्यांना हे आदेश
होत नाहीत ' असा निषेध मागितला पाहिजे.

२—' एतत् ' या नसिल्-प्रत्ययान्ताहून तल्
(४।२।१००) इत्याने व त्या तल्-प्रत्ययान्ताहून तल्

प्रातिपदिकेने (१।२।४३) तत्त्व पुढे त्याचा अन्वय
तसिल् नसे, आणि त्याप्रमाणेच तत्त्व पुढे

प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात्तस्याति । यस्मा
त्तस्याति । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेस्तासिल्लभ-
वतीति तसिल्लप्राप्नोति ।

अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दा-
प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दा-
नामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रति-
षेधः । तसिल्लस्मान्न भवति । स्वार्थविज्ञा-
नात् । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसे स्वार्थं वर्त-
मानस्य तसिला भवितव्यं न चात्र पञ्चम्य-
न्तात्परस्तासि स्वार्थं वर्तते ॥

तसेश्च ॥ ५ । ३ । ८ ॥

क्रियार्थं तसेस्तासिल्लुच्यते ।

तसेस्तासिल्लवचनं स्वरार्थम् ॥ १ ॥

तसेस्तासिल्लवचनं क्रियते स्वरार्थम् ।

लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त भवतीत्येष स्वरौ
यथा स्यात् ॥ ननु चायं तसिल्लासि वाधि-
प्यते । न सिध्यति । परत्वात्तसि प्राप्नोति ।
तसिल्लोऽनकाश । ततो हीयते ततोऽनरोहति ।
तसेरनकाश । ग्रामत आगच्छति । नगरत
आगच्छति । इहोभयं प्राप्नोति । तत्
आगच्छति । यत् आगच्छतीति । परत्वा-

उदा०—तस्मात् तस्याति, यस्मात् तसेच तस्याति
येथे पञ्चम्यन्ताच्या पुढील तशीला सांगितलेला
तसिल्ल आदेश (५।३।८) तस् धातूचे स्थानीं
प्राप्त होतो.

(वा. ३) आदेश पक्ष न घेता हे तसिल्ल
वरील प्रत्यय पुढे होतात असे घेतले तरी स्वार्थी
जो तसि असे समजले जात असल्यामुळे
समान शब्दासमर्थाने अप्रतिषेध होय. अनर्थक
जो प्रतिषेध तो अप्रतिषेध होय.

तर मग तस्मात् तस्याति व यस्मात् तस्याति
येथे तसिच् आदेश का होत नाही ?

स्वार्थविज्ञानात् भ्रमजे पञ्चम्यन्ताच्या पुढील
स्वार्थी असलेला जो तसि त्याला तसिल्ल होणार,
आणि तस्मात् तस्याति व यस्मात् तस्याति येथे
तर तस् धातु हा मागील पञ्चम्यन्ताच्या जथीं
मुळीच नाही.

(सू. ८) तसि प्रत्ययाचे स्थानीं तसिल्ल

१—पंचमीच्या स्थानीं जो तसि प्रत्यय त्याला
तसिल्ल आदेश होतो असा 'तसेश्च' या पुढील
सूत्राचा अर्थ आदेश-पक्षी हे शब्द 'प्रत्ययाने पञ्चम्या
स्तसे' (५।३।४) येथी पंचम ला आदेशात तसि
प्रत्यय होईत असति या किंवापरातील तम् भन्तु हा
पंचमीचा आदेश आहे म्हणून त्याला तसिल्ल हात
नाही. ५। 'पुढे प्रत्यय होतो' या पक्षी पुढील तसिचे
स्थानी तसिल्ल होतो असा अर्थ द्याव्यामुळे तस् धातूचा
तसिल्ल आदेश हात झेगेल

हा आदेश कशाकरिता सांगितला आहे ?

(वा. १) येथे तसि प्रत्ययाचे स्थानीं
तसिल्ल आदेश स्वराकरिता सांगितला आहे.
लकार इत्थनक प्रत्यय पुढे असताना त्या
प्रत्ययाच्या पूर्वीचा वर्ण उदात्त होतो. (६।१।
१९३) हा उदात्त स्वर येथे झाला पाहिजे.

पण येथे पूर्व सूत्राने सांगितलेला तसिल्ल
प्रत्यय हा त्या तसि प्रत्ययाचा बाध करून
होईलच.

अशा रीतीने इत्थसिद्धि होणार नाही कारण
तो तसि प्रत्यय ह्या तसिल्ल प्रत्ययाचा परत्वा-
स्तव बाध करील. ह्या तसिल्ल प्रत्ययाला तसे
हीयते तसेच तत्. ज्वरोहति येथे अवकाश
आहे ग्रामत. जागच्छति व नगरत. आग-
च्छति येथे तसि प्रत्ययाला अवकाश आहे.
आणि तत् आगच्छति व यत्. आगच्छति
येथे तसि आणि तसिल्ल या दोघाचीही

१—(सू. ८) कोत्याही पञ्चम्यन्त शब्दासून
खर्ची तसि प्रत्यय पुढे (५।३।४, ४५) सांगितले
आहे तो तसि प्रत्यय जर किन्तु, सर्वनामे आणि बहु
या शब्दासून केला तर त्याचे स्थानीं तसिल्ल आदेश
होण, उदा०—जुन आगव, यन; बहुत

२—तसि प्रत्यय मागाच्या सूत्राचे (५।३।४५)
'अश्वदग्ध' असा निषेध केला असल्यामुळे येथे त्या
तसि प्रत्ययाची प्राप्ति नाही

त्तसिः प्राप्नोति । तस्मात्सुप्रच्यते तस्सेस्त-
सित्वचनं स्वार्थमिति ॥

॥ ५ । ३ । १४ ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ५ । ३ । ९ ॥

पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे ॥ १ ॥

पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वो-
भयार्थं द्रष्टव्यम् । यावत्सर्वतस्तावत्परितः ।
यावदुभयतस्तावदभितः ॥

[सप्तम्यास्त्रल् ॥ ५ । ३ । १० ॥

इदमो हः ॥ ५ । ३ । ११ ॥

किंनोऽत् ॥ ५ । ३ । १२ ॥

वां हं चच्छन्दसि ॥ ५ । ३ । १३ ॥

इतराभ्यांऽपि हृदयन्ते

इह कस्मान्न भवति । सः तौ ते ।
भवदादिभिर्योग इति वक्तव्यम् । के पुनर्भ-
वदादयः । भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः
आयुष्मानिति । स भवान् तत्र भवान्
ततो भवान् । तं भवन्तम् तत्र भवन्तम्
ततो भवन्तम् । तेन भवता तत्र भवता
ततो भवता । तस्मै भवते तत्र भवते
ततो भवते । तस्माद्भवतः तत्र भवतः
ततो भवतः । तस्य भवतः तत्र भवतः
ततो भवतः । तस्मिन्भवति तत्र भवति
ततो भवति ॥ स दीर्घायुः तत्र दीर्घायुः

प्राप्ति येते. तेव्हां तेथे परत्वास्तव तसि प्रत्यय
प्राप्त होतो. म्हणून त्या तसि प्रत्ययाचे स्थानीं
प्रकृत सूत्रानें जो स्वराकरितां तसिल् आदेश
सांगितला आहे तो बरोबरच आहे.

(सू. ९ वा. १) 'पर्यभिभ्यां च' या
सूत्रानें जो हा तसिल् प्रत्यय सांगितला आहे
तो सर्व या अर्थाच्या 'परि' वाहून आणि
उभय या अर्थाच्या 'अभि' वाहून होतो असें
म्हणावें. सर्वतः याचा जो अर्थ आहे तोच
परितः याचा अर्थ आहे; आणि उभयतः
याचा जो अर्थ आहे. तोच अभितः याचा
अर्थ आहे.

(सू. १४) ह्या प्रकृत सूत्रानें सः तौ ते येथें
तसिल् व त्रल् हे प्रत्यय कां बरे होत नाहींत ?

१—(सू. ९) परि आणि अभि वाहून र्वायां
तसिल् प्रत्यय होतो. उदा०—परितः अभितः.

२—(सू. १०) किम्, सर्वनाम, आणि बहु या
सप्तम्यन्ताहून र्वायां त्रल् प्रत्यय होतो. उदा०—
कसिन् इति कुत्र. वसिन् इति यत्र. बहुन् इति बहुत्र

३—(सू. ११) सप्तम्यन्त इदम् शब्दाहून र्वायां
इ प्रत्यय होतो. उदा०—असिन् इति इह.

४—(सू. १२) सप्तम्यन्त किम् शब्दाहून र्वायां
अत् प्रत्यय विकृत्यानें होतो. उदा०—कसिन् इति कः

ते न व्हावे याकरितां 'भवत् वगैरे शब्दांचा
योग असतांनाच ते होतात' असें म्हणावें.

भवत् वगैरे शब्द ते कोणते बरे ?

भवान्, दीर्घायुः देवानांप्रियः, आयुष्मान्
हे ते शब्द होत. उदा०—स भवान् वा अर्थी
तत्र भवान् तथेच ततो भवान् असें होतें.
तसेंच तं भवन्तम् वा अर्थी तत्र भवन्तम् व ततो
भवन्तम्; तेन भवता वा अर्थी तत्र भवता अणि
ततो भवता; तस्मै भवते वा अर्थी तत्र भवते
तथेच ततो भवते; तस्मात् भवतः वा अर्थी तत्र
भवतः व ततो भवतः; तस्य भवतः वा अर्थी तत्र
भवतः व ततो भवतः; तस्मिन् भवति वा अर्थी
तत्र भवति आणि ततो भवति. स दीर्घायुः वा अर्थी
तत्र दीर्घायुः व ततो दीर्घायुः; तं दीर्घायुषम् वा

कुत्र. पुढील सूत्रांतून 'वा' या पदाचा वेधे उपपन्नानें
संग्रह होत आहे.

२—(सू. १३) सप्तम्यन्त किम् शब्दाहून र्वायां
इ प्रत्यय वेदान्त्ये होतो उदा०—कः, कः, कुत्र.

३—(सू. १४) किम्, सर्वनाम आणि बहु वाहून
प्रथमा द्वितीया तृतीया चर विकृति प्रत्यय केले असतां
त्वाहून हे तसिल् व त्रल् प्रत्यय शब्दाले दिव्वातः
नेव्हा तेथे ते व्हावे उदा०—स भवान् ततो भवान्;
तत्र भवान्.

ततो दीर्घायु । त दीर्घायुषम् तत्र दीर्घायुषम्
ततो दीर्घायुषम् ॥ स देवानाप्रिय तत्र
देवानाप्रिय ततो देवानाप्रिय । त देवाना
प्रियम् तत्र देवानाप्रियम् ततो देवाना
प्रियम् ॥ स आयुष्मान् तत्र आयुष्मान्
तत आयुष्मान् । तमायुष्मन्तम् तत्रायुष्म
न्तम् तत आयुष्मन्तम् ॥

[सर्वैकान्यकियत्तदः शाले दा

॥ ५ । ३ । १५ ॥

इदमो हिंल् ॥ ५ । ३ । १६ ॥]

अधुना ॥ ५ । ३ । १७ ॥

अधुनेति किं निपात्यते । इदमोऽ
शभावो धुना च प्रत्यय इदमो वा

लोपो ऽधुना च प्रत्यय । अस्मिन्काले
ऽधुना ॥

दानीं च ॥ ५ । ३ । १८ ॥

इदानीम् । इदमस्तृतीयादिर्बिभक्तिरु-
दात्ता भवतीत्येव स्वर प्राप्नोति ।

दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः ॥ १ ॥

दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिर्भावि-
ष्यति । आयुदात्तनिपातन करिष्यते
स निपातनस्यो विभक्तिस्वरस्य बाधको
भविष्यति ॥

उक्तं वा ॥ १२ ॥

किमुक्तम् आदौ सिद्धमिति ॥

अर्थी तत्र दीर्घायुषम्, आणि ततो दीर्घायुषम् स
देवानाप्रिय या अर्थी तत्र देवानाप्रिय, व ततो
देवानाप्रिय, त देवाना प्रियम् या अर्थी तत्र
देवानाप्रियम् व ततो दवान प्रियम् स आयुष्मान्
या अर्थी तत्र आयुष्मान् व तत आयुष्मान्,
तम् आयुष्मन्तम् या अर्थी तत्र आयुष्मन्तम् व
तत आयुष्मन्तम् इत्यादि प्रयोग होतात असें
समजायें.

(सू. १७) अधुना येथें काय निपातन
केलें आहे ?

सप्तम्यन्त इदम् शब्दाहून 'धुना' प्रत्यय व
इद् शब्दाला 'अद्' आदेश असें निपातन केलें
आहे. किंवा अधुना प्रत्यय व इदम् शब्दाचा लोप
असें निपातन केलें आहे उदा० अस्मिन्

काले इति अधुना.

(सू. १८) इदानीम् येथें इदम् शब्दाच्या पुढें
दानीम् या प्रत्ययाला तृतीयादि विभक्तीला
उदात्त होतो (६।१।१७१) असा सांगितलेला
उदात्त होऊ लागेल

(वा. १) येथें दानीम् हें तसें म्हणजे स्वरा
सहित निपातन केलें असल्यामुळे दृष्ट स्वर
सिद्ध होतो. दानीम् हें येथें अदिउदात्त असलेलें
असें निपातन केलें जाईल. तेव्हा तो निपातन-
स्वर विभक्तिस्वराचा बाधक होईल.

अथवा हें सांगितलेच आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

आदौ सिद्धम् (६।१।१६१ वा. ४)
असें सांगितलें आहे.

उदा०—अस्मिन् काले इति अधुना

१—(सू. १८) सप्तम्यन्त इदम् शब्दाहूनच
काल या स्वाया 'दानान्' प्रत्यय होतो उदा०—
अस्मिन् काले इदानीम्

२—तेव्हा इदानीम् हें पद भवतुदात्त होऊ
लगेल

३ तव्हा विभक्ति-स्वर उदात्त झाला तरी तो
'आदे परस' (१।१।१४) या परिभाषेने आदात्ताच
होतो म्हणून इदानीम् असें मध्योदात्त पद होतें.

१—(सू. १५) मत्र, एक, अन्य, किन्, यद्
आणि तद् या सप्तम्यन्त शब्दाहून स्वार्थी दा प्रत्यय
होतो परंतु तो स्वार्थे काल हा असल्या पाहिजे,
उदा०—सर्वस्मिन् काल इति सवदा, मदा, एकदा
अन्यदा, कदा, यदा, तदा

१—(सू. १६) सप्तम्यन्त इदम् शब्दाहून काल
या स्वार्थी 'हिंल्' प्रत्यय होतो उदा०—अस्मिन्
काले इति एतादि

१—(सू. १७) सप्तम्यन्त इदम् शब्दाचेव
काल या स्वार्थी 'अधुना' असें निपातन केलें आहे

तदो दा च ॥ ५ । ३ । १९ ॥

तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥ १ ॥

तदो दावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विहितत्वात् । विहितोऽत्र प्रत्ययः सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा [५.३.१५] इति ॥

तयोरिदार्हिलौ च षष्ठ्यसि

॥ ५ । ३ । २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः ॥ १ ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥ द्वेष्यं विजानीयाद्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश इति ॥

[अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्]

(सू. १९ वा. १) तद् शब्दाहून हा 'दा' प्रत्यय सांगवयास नको.

काय कारण ?

कारण असे की 'सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा' (५।३।१५) या सूत्राने दा प्रत्यय सांगितलाच आहे.

(सू. २० वा. १) 'तयोः' या तद् शब्दाने इदमः आणि तदः या मागील दोन प्रातिपदिकांचा निर्देश केला आहे असे समजावे. मागील दोन सूत्रांचा किंवा मागील दोन प्रत्ययांचा येथील 'तद्' शब्दाने परामर्श केला आहे ही गोष्ट येथे ग्राह्य नाही असा येथे आचार्य वार्तिककार हे मित्तत्वाच्या नात्याने सूत्रकारांच्या मनांतील अभिप्राय

१—(सू. १९) सप्तम्यन्त तद् शब्दाहून काल या स्वार्थी दा आणि दानीम् हे प्रत्यय होतात. उदा०—तदा; तदानीम्.

१—(सू. २०) वेदामध्ये सप्तम्यन्त अशा इदम् व तद् या शब्दाहून कालाने दा आणि हिल् प्रत्यय काल या स्वार्थी होतात. परुदां त्या शब्दाहून प्राप्त झालेले इतर प्रत्ययही होतात उदा०—असिन् काले इरा; तसिन् काले तदिः इदानीम्; तदानीम्.

॥ ५ । ३ । २१ ॥

सद्यः परुत्परार्येषमः परेच्यच्यत्र पूर्वचुरन्येचुरन्यतरचुरितरेचुरपरचुरपरचुरभ्येचुरुत्तरचुरः

॥ ५ । ३ । २२ ॥

सद्य इति किं निपात्यते ।

समानस्य सभावो द्यश्वाहनि ॥ १ ॥

समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्वा प्रत्ययोऽहन्याभिधेये । समानेऽहनि सद्यः ॥ परुत्परारीति किं निपात्यते ।

पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी च संवत्सरे

॥ २ ॥

पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यत उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरेऽभिधेये । पूर्व-

'तयोरिति०' ह्या वार्तिकाने स्पष्ट करित आहेत.

(सू. २२) येथे सद्यः या शब्दामध्ये काय निपातन केले आहे ?

(वा. १) सप्तम्यन्त समान शब्दाहून 'दिवस' या अर्थी द्यस् प्रत्यय तसाच समान या शब्दाला 'स' आदेश निपातन केला जातो. समानेऽहनि इति सद्यः.

परुत् आणि परारि येथे काय निपातन केले आहे ?

(वा. २) सप्तम्यन्त पूर्व शब्दाहून वर्ष या स्वार्थी उत् प्रत्यय तसाच पूर्व शब्दाला पर आदेश निपातन केला आहे. उदा० पूर्वस्मिन् वर्षे इति परुत्. तसेच सप्तम्यन्त पूर्वतर

१—(सू. २१) किम्, त्वन्नाम आणि बहु या सप्तम्यन्त शब्दाहून 'अनद्यतन काल' या स्वार्थी हिल् प्रत्यय विकल्पाने होतात, उदा०—कदि, कदा; यदि, यत्र, इत्यादि.

१—(सू. २२) सद्यः, परुत्, परारि, ऐषमः; परेष्वि, अय, पूर्वयुः, अन्ययुः, अन्यतरयुः, इतरयुः, अपरयुः, अर्षयुः, उर्षयुः आणि उत्तरयुः असे चौदा शब्द येथे निपातन केले आहेत.

स्मिन संवत्सरे परत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि ॥

ऐपम इति किं निपात्यते ।

इदमः समसण् ॥ ३ ॥

इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सर ऐपमः ॥ परेद्यवीति किं निपात्यते ।

परस्मादेद्यन्यहनि ॥ ४ ॥

परस्मादेद्यविप्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥

अद्येति किं निपात्यते ।

इदमोऽशभावो द्यश्च ॥ ५ ॥

इदमोऽशभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये । अस्मिन्नहन्यद्य ॥

पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरे-

द्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरिति किं निपात्यते ।

पूर्वान्वान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य

एद्युसुच् ॥ ६ ॥

पूर्वान्वान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच्प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः अन्यास्मिन्नहन्यन्येद्यु । अन्यतरस्मिन्नहन्यन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः । अपरस्मिन्नहन्यपरेद्युः । अधरस्मिन्नहन्यधरेद्युः । उभयोरहोऽनुभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहन्युत्तरेद्युः ॥

द्युश्चोभयात् ॥ ७ ॥

उभयशब्दाद् द्युश्च वक्तव्यः । तस्मान्मनुष्येभ्य उभयेद्युः ॥

[प्रकारवचने धाल्

॥ ५ । ३ । २३ ॥

शब्दाहून वर्ष या स्वार्थी आरि प्रत्यय तसाच पूर्वतर शब्दाला पर आदेश निपातन केला जातो. उदा०—पूर्वतरे वर्षे इति परारि.

एषमेः येथे ताय निपातन केलें आहे,

(वा. ३) सप्तम्यन्त इदम् शब्दाहून वर्ष या स्वार्थी समसण् प्रत्यय निपातन केला जातो. उदा०—अस्मिन्संवत्सरे ऐपमः.

परेद्यवि येथे काय निपातन केलें आहे ?

(वा. ४) पञ्चम्यन्त पर शब्दाहून दिवमे या स्वार्थी ' एद्यवि ' असा प्रत्यय निपातन केला जातो. उदा०—परस्मिन् अहनि इति परेद्यवि.

अद्य येथे काय निपातन केलें आहे ?

(वा. ५) सप्तम्यन्त इदम् शब्दाहून दिवस या स्वार्थी ' द्य ' प्रत्यय आणि इदम् शब्दाला अश आदेश वाचें येथें निपातन केलें आहे. उदा०—अस्मिन् अहनि इति अद्य.

आता पूर्वेद्युः, अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः, इतरेद्युः, अपरेद्युः, अधरेद्युः, उभयेद्युः, आणि उत्तरेद्युः ह्या आठ शब्दामध्ये काय निपातन केलें आहे ?

(वा. ६) पूर्व, अन्य, अन्यतर, इतर, अपर, अधर, उभय आणि उत्तर या सप्तम्यन्त शब्दाहून दिवस या स्वार्थी एद्युसुच् प्रत्यय निपातन केला जातो. उदा०—पूर्वस्मिन् अहनि इति पूर्वेद्युः, अन्यस्मिन् अहनि इति अन्येद्युः, अन्यतरस्मिन् अहनि इति अन्यतरेद्युः, इतरस्मिन् अहनि इति इतरेद्युः, अपरस्मिन् अहनि इति अपरेद्युः, अधरस्मिन् अहनि इति अधरेद्युः, उभयोः अहोः इति उभयेद्युः, उत्तरस्मिन् अहनि इति उत्तरेद्युः.

(वा. ७) उभय शब्दाहून द्युश्च असाही प्रत्यय त्याच अर्थी होतो असें म्हणावें. उदा० तस्मान्मनुष्येभ्य उभयेद्युः.

२—समसण् प्रत्ययातील शेवटचे अकार व णकार हे ह्रस्वक आहेत. इदम् शब्दाहून समसण् प्रत्यय केल्यानंतर इदम् शब्दाला इश आदेश (पा३।३) व नंतर त्याला द्यवि (पा२।११७) व पत्व (पा३।५९) ही कार्ये होऊन ' ऐपम ' हे रूप सापडें आहे.

३—एद्युसुच् प्रत्ययातील शेवटचे उकार व चकार ह्रस्वक आहेत

१—(सू. २३) प्रकार या अर्थाचे दर्शक जे किन्, सर्वनाम, व बहु हे शब्द त्याहून स्वार्थी धाल् प्रत्यय होतो. उदा०—केन प्रकारेण, कथा इत्यादि.

ईदमस्थसुः ॥ ५ । ३ । २४ ॥

किमश्च ॥ ५ । ३ ॥ २५ ॥

या हेतौ च च्छन्दसि

॥ ५ । ३ । २६ ॥

दिवंशब्देभ्यः सप्तमीषञ्चर्माप्रथ-
माभ्यो दिग्देशकालेभ्यस्तातिः

॥ ५ । ३ । २७ ॥

इह कस्मान्न भवति । पूर्वस्मिन्देसे वस-
तीति । नैप देशो देशविशेषणमेतत् ॥

(सू. २७) पूर्वस्मिन् देशे वसति येषं
प्रकृत सूत्रान्नं पूर्वस्मिन् या सप्तम्यन्ताहून
अस्ताति प्रत्यय कां होत नाही ?

पूर्व हा शब्द देशवाचक नव्हे; तर देशाचें
तें विशेषण आहे.

(सू. २८) येषं अतसुच् असा अकारादि
प्रत्यय कशाकरितां केला आहे ? तसा कहे
नये. तर तसुच् असाच करावा. शिवाय, तसुच्
केला असतां दुसरी एक गोष्ट अशी साधते कीं
स्वराकरितां चकार लावावयास नको. प्रत्यय-
स्वरान्नं-(३।१।३) च इष्ट रूप सिद्ध होत आहे.

पण प्रत्ययाचा आदि अकार नसेल तर दक्षि-
णतः ग्रामस्य व उत्तरतः ग्रामस्य ही उदाहरणे
कशी साधतील ?

१—(सू. २४) प्रकार या अर्थाचा दर्शक जो
इदम् शब्द त्याहून स्वार्थी यसु प्रत्यय होतो. उदा०—
अनेन प्रकारेण शयम्.

१—(सू. २५) प्रकार या अर्थाचा दर्शक जो
किम् शब्द त्याहूनही स्वार्थी यसु प्रत्यय होतो.
उदा०—केन प्रकारेण कथम्.

१—(सू. २६) हेतु किंवा प्रकार या अर्थाचा
दर्शक जो किम् शब्द त्याहून वेदानर्थे या प्रत्यय
होतो. उदा०—केन हेतुना कथा; केन प्रकारेण कथा.

१—(सू. २७) सप्तम्यन्त, पञ्चम्यन्त किंवा
प्रथमान्त आणि दिशा, देश, किंवा काल या अर्थानें
उपयोगांत आलेले असते जे दिग्वाचक शब्द त्याहून
स्वार्थी अस्ताति प्रत्यय होतो. उदा०—पुरस्तात्

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्

॥ ५ । ३ । २८ ॥

किमर्थमतसुच् क्रियते न तसुजेव क्रियेत ।
तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो
भवाति । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । का रूप-
सिद्धिः दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्या-
दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुच्शब्दः
प्रत्ययः । भवेत्सिद्धं यदा अकारान्तौ यदा
तु खल्वाकारान्तौ तदा न सिध्यति । तदा-
पि सिद्धम् । कथम् । पुंवद्भावेन । कथं
पुंवद्भावः । तसिलादिष्वाकृत्वमुचः [६.

कां वरें ? दक्षिण व उत्तर हे शब्द ह्रस्व-
अकारान्त आहेत आणि तसुच् असा तर
प्रत्यय आहे.

असे सिद्ध होईल खरें, पण हे शब्द न्हस्व-
अकारान्त घेतले तर. पण आकारान्त घेतले
असतां दक्षिणतः व उत्तरतः हीं रूपें सिद्ध
होणार नाहीत.

तेव्हांही सिद्ध होतील.

तीं कशीं वरें ?

पुंवद्भावानें सिद्ध होतील.

कसा वरें येथें पुंवद्भाव होईल ?

‘तसिलादिष्वाकृत्वमुचः’ (६।३।३५)
यानें पुंवद्भाव होईल.

वसति, पूर्वकृते राहतो. पुरस्तात् आगतः, पूर्व देशांतून
आला. पुरस्तात् रमणीयः कालः, पूर्वाचा काल चांगला
गेल्या. येथें पूर्व शब्दाला पुर आदेश (५।३।४०)
शाला आहे.

१—(सू. २८) सप्तम्यन्त, पञ्चम्यन्त किंवा
प्रथमान्त असं आणि दिशा, देश व काल या अर्थानें
उपयोगांत आलेले जे दक्षिण आणि उत्तर हे शब्द
त्याहून स्वार्थी अतसुच् प्रत्यय होतो. उदा०—
दक्षिणतः उत्तरि, उत्तरतः वसति. दक्षिणतः आगतः,
उत्तरतः आगतः. उत्तरतः रमणीयः कालः. पुरातन
काल चांगला आहे. काल या अर्थी दक्षिण शब्दाचें
उदाहरण नाही.

३.३५] इति ॥ न सिध्यति । भाषित-
पुंस्कस्य पुंवद्भावो न चैतौ भाषितपुंस्कौ ।
ननु च भो दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि
भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुं-
स्कमित्युच्यत आकृत्यन्तरे चैतौ भाषित-
पुंस्कौ । दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ दक्षिण
उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दि-
क्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं
यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि । दिशो यदा

व्यवस्थां वक्ष्यान्ति ॥ यदि तर्हि यो यो
दिशि वर्तते स स दिक्शब्दो रमणीयादि-
त्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक्
शोभना दिगिति ॥ अथ मतमेतदिशि
दृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द
इति दिश यो न व्यभिचरति न रमणीया-
दिष्वतिप्रसङ्गो भवति पुंवद्भावस्तु न
प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुंवद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणा-

त्यानें पुवद्भाव येथे होणार नाही. कारण
भाषितपुंस्क शब्दाला त्यानें पुवद्भाव सांगि-
तला आहे. आणि दक्षिणा व उत्तरा हे शब्द
तर भाषितपुंस्क नव्हेत.

पण काय हो, दक्षिण व उत्तर हे शब्द
पुलिंगी आहेतच ना ?

पुलिंगी आहेत खरे, पण ज्या अर्थानें
स्त्रीलिंगी शब्द चालतो त्याच अर्थानें जर तो
शब्द पुलिंगी चालत असेल तरच त्याला भाषित-
पुंस्क म्हणतात. आणि दक्षिण व उत्तर हे शब्द
तर निराळ्या अर्थी पुलिंगी चालतात. दक्षिणा
व उत्तरा असे स्त्रीलिंगी शब्द दिशा या अर्थाचे
आहेत; व दक्षिण व उत्तर असे जे शब्द पुलिंगी
चालतात ते फक्त व्यवस्था दाखविणारे
आहेत.

आता दिशा या अर्थानें जेथे पूर्वा वगैरे
शब्दाचा प्रयोग होतो तेथेही ते शब्द व्यवस्था
दाखविणारेच आहेत असें म्हणवें तर दिक्
शब्दाला म्हणून जीं कार्ये सांगितलीं आहेत
तीं त्यानाच कशी होतील ? कारण दिग्वाचक

असे ज्या शब्दाना म्हणतात तेही व्यवस्था-
वाचक असल्यामुळे खरे दिग्वाचक नव्हेतच.
आता, जर कोणत्याही अर्थाचा का असेना जो
शब्द दिशा या अर्थी उपयोगात येतो त्या
शब्दाला दिक् शब्द म्हणावयाचें असें जर घेतलें
तर रमणीय वगैरे शब्दाना देखील दिक् शब्द
म्हणावें लागेल. कारण रमणीया दिक् व शोभना
दिक् असे प्रयोग होतात. आता जर ' दिशि
दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दः दिक्-शब्दः असा
विग्रह घेऊन जो शब्द दिशा या अर्थाला
कधीच सोडीत नाही तोच दिक् शब्द होय
असें मत घेतलें तर रमणीया वगैरे शब्दाना
दिक् शब्द असें म्हणता येणार नाही, व त्यामुळे
दोषही येणार नाही हें खरें, पण त्या दक्षिणा
व उत्तरा या दिक्-शब्दाना पुवद्भाव मात
होणार नाही.

तर मग ' सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुवद्भावो
वक्तव्यः ' म्हणजे सर्वनामसंज्ञक शब्दाना
कोणत्याही वृत्तीमध्ये पुवद्भाव होतो असें वचन
करावें. दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् या द्वंद्वामध्ये

२—पूर्वा, दक्षिणा वगैरे शब्दांचा दिशा या
अर्थानें जेव्हा प्रयोग होतो तेव्हा ' कोणापेक्षा पूर्वा '
अशा प्रकारची अपेक्षा उत्पन्न होत नाही आणि त्या
अर्थाचे ते शब्द स्त्रीलिंगीच असतात. जेव्हा ते शब्द
देश किंवा काल या अर्थानें उपयोगात येतात तेव्हा
तेथे ' कोणापेक्षा पूर्व ' इत्यादि प्रकारची अपेक्षा

कायमची असते, तेव्हाच त्या शब्दाना व्यवस्था-
वाची असें म्हणतात. त्या वेळीं ते शब्द पुलिंगीही
चालतात.

३—कारण, जो शब्द दिशा या अर्थाला कधीही
सोडीत नाही तो दिक्-शब्द भाषितपुंस्क नाही

मित्येवमर्थम् ॥

विशेषणार्थं तर्हि । क विशेषणार्थेनार्थः ।
पष्ठयतसर्थप्रत्ययेन [२.३.३०] इति ।
पष्ठी तसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमान इहापि स्यात् ।
ततो ग्रामात् । यतो ग्रामादिति ॥

[त्रिभाषा परावराभ्याम्

॥ ५ । ३ । २९ ॥

अञ्चेलुक् ॥ ५ । ३ । ३० ॥]

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ५ । ३ । ३१ ॥

उपर्युपरिष्ठादिति किं निपात्यते ।

ऊर्ध्वस्योपभावो रिङ् रिष्ठातिलौ च ॥ १ ॥

ऊर्ध्वस्योपभावो रिङ् रिष्ठातिलौ च
प्रत्ययौ निपात्येते । उपरि उपरिष्ठात् ॥

पश्चात् ॥ ५ । ३ । ३२ ॥

पश्चादिति किं निपात्यते ।

अपरस्य पञ्चभाव आतिश्च प्रत्ययः

॥ १ ॥

अपरस्य पञ्चभावो निपात्यत आतिश्च
प्रत्ययः । पश्चात् ॥

दिक्पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

पुंवद्भाव झाला पाहिजे; आणि अशा वचनानेंच
दक्षिणतः व उत्तरतः येथें पुंवद्भाव होईल.

तर मग विशेष दाखविण्याकरितां अतसुच्
असा अकारादि प्रत्यय केला आहे असें
समजावें.

तसा विशेष दाखविण्याचा उपयोग कोठें
वें होतो ?

पष्ठयतसर्थप्रत्ययेन (२ । ३ । ३०) ह्या
सूत्रामध्ये उपयोग होतो. जर तेथें ' पष्ठी
तसर्थप्रत्ययेन ' असे सूत्र केलें तर ततो
ग्रामात् व यतो ग्रामात् येथेंही त्या सूत्रानें पष्ठी
होऊं लागेल.

(सू. ३१) उपरि व उपरिष्ठात् येथें

काय निपातन केलें आहे ?

(वा. १) सप्तम्यन्त पञ्चम्यन्त किंवा
प्रथमान्त ऊर्ध्व शब्दाहून रिङ् आणि रिष्ठाति-
ल् हे प्रत्यय स्वार्थी होतात आणि ऊर्ध्व
शब्दाला 'उप' असा आदेश होतो असें निपा-
तन केलें आहे. उदा० उपरि, उपरिष्ठात्.

(सू. ३२) पश्चात् येथें काय निपातन
केलें आहे ?

(वा. १) सप्तम्यन्त पञ्चम्यन्त किंवा
प्रथमान्त अशा अपर शब्दाहून आति प्रत्यय
आणि अपर शब्दाला पञ्च आदेश असें येथें
निपातन केलें आहे, उदा०—० पश्चात् वसति.

(वा. २) दिक्वाचक पूर्वपदाच्या पुढील

४—हे पुंवद्भावाचें वचन म्हणजे भ. म्यकारांचोच
ही इष्टि आहे. परंदरींत तसुच् असा प्रत्यय सांगितला
तरी इष्टिसिद्धि होते म्हणून त्या प्रत्ययाला अकार
नको.

५—ततः येथें तद् शब्दाहून तसिल् प्रत्यय (५ । ३ । ३)
झाला आहे. त्याचा योग असल्यामुळे ग्रामात् येथें अन्य-
शब्द-योगां पंचमी (२ । ३ । २९) होत असतें तिचा
वाप करून पष्ठी होईल. कारण, ' तसर्थप्रत्ययेन '
येथील तस् यांन तसिल् प्रत्ययाचेंही ग्रहण संभवतें.

१—(सू. २९) सप्तम्यन्त पञ्चम्यन्त किंवा
प्रथमान्त अशा पर आणि अपर वा शब्दाहून स्वार्थी
अतसुच् प्रत्यय विकल्पानें होता. उदा०—परतः वसति,
अवरतः वसति; परतः आगतः; अवरतः आगतः; परतः

रमणीयम्, अवरतः रमणीयम्. एकदां परस्तात् वसति
इत्यादि रूपे होतात.

१—(सू. ३०) सप्तम्यन्त पञ्चम्यन्त किंवा
प्रथमान्त असा अञ्च् धातु शेवटीं असलेला जो दिक्-
शब्द त्याच्या पुढील अस्तानि प्रत्ययाचा लुक् होतो,
उदा०—प्राच्याम् इति प्राक्. येथे दीप् प्रत्ययाचाई
लुक् (१ । ३ । ४९) झाला आहे प्राच्याः इति प्राक्,
प्राची इति प्राक्.

१—(सू. ३१) उपरि आणि उपरिष्ठात् हे दोन
शब्द अस्तानि प्रत्ययाच्या अर्वांचे निपातन केले
आहेत. उदा०—उपरि वसति.

१—(सू. ३२) पश्चात् हा अस्तानि प्रत्ययाच्या
अर्वा निपातन केला आहे. उदा०—पश्चात् वसति.

दिक्पूर्वपदस्य चापरस्य पञ्चभावो
वक्तव्य आतिश्च प्रत्यय । दक्षिणपञ्चात्
उत्तरपञ्चात् ॥

अर्धोत्तरपदस्य च समासे ॥ ३ ॥

अर्धोत्तरपदस्य च समासेऽपरस्य
पञ्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपञ्चार्धः उत्तर-
पञ्चार्धः ॥

अर्थे च ॥ ४ ॥

अर्थे च परतोऽपरस्य पञ्चभावो
वक्तव्यः । पञ्चार्धः ॥

[पञ्च पञ्चा च छन्दसि
॥ ५ । ३ । ३३ ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः

॥ ५ । ३ । ३४ ॥]

ऐनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः

॥ ५ । ३ । ३५ ॥

अपञ्चम्या हति प्रागसः ॥ १ ॥

अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसस्त-
द् द्रष्टव्यम् ॥ द्वेप्य विजानीयाद्विशेषेणेत
उत्तरमपञ्चम्या इति । तदाचार्यः सुहृद्-
त्वान्वाचष्टेऽपञ्चम्या इति प्रागस इति ॥

दक्षिणादाच् ॥ ५ । ३ । ३६ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । नितोऽन्त
उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

जो अपर शब्द त्याहूनही अस्ताति प्रत्यया
प्रमाणेच आति प्रत्यय होतो आणि अपर
शब्दाला पञ्च आदेश होतो. उदा० दक्षिण-
पञ्चात्, उत्तरपञ्चात्.

(वा. ३) दिग्वाचक पूर्वपदाच्या पुढील
जें समासातील उत्तरपद त्या उत्तरपदामध्ये
अर्थ शब्द उत्तरपद पुढें असताना अपर
शब्दाला पञ्च आदेश होतो. उदा० दक्षिण-
पञ्चार्धः; उत्तरपञ्चार्धः.

(वा. ४) अर्थ शब्द पुढें असताना
अपर शब्दाला पञ्च आदेश होतो असें
म्हणावें. उदा० अपरपञ्चाधी अर्थश्च पञ्चार्धः.

(सू. ३५ वा. १) येथे अपञ्चम्याः

२—‘ अर्थे च ’ हे वार्तिक दिग्वाचक पूर्वपद नम
वर्तनाही प्रसूत होतें. स्थानेच पूर्वीचें वार्तिक गतार्थ
होत आहे.

१—(सू. ३३) पञ्चात् याच्या अर्धीच वेदा
मध्ये पञ्चरा पञ्च आणि पञ्चा अने दोनही शब्द
निपातन केले आहेत.

१—(सू. ३४) सप्तम्यन्त पञ्चम्यन्त किंवा प्रथम्यन्त
असे जे उत्तर, अधर आणि दक्षिण हे शब्द त्याहून
स्वार्थी आति प्रत्यय होतो. उदा०—उत्तरस्थान् इति
वचसा इत्यादि.

असें जें म्हटलें जाहे तें अस् प्रत्ययाच्या
(५ । ३ । ३१) पूर्वीपर्यंतच आहे. अस्
प्रत्ययाच्या पूर्वीच असा विशेष न घेता पुढें
अपञ्चम्याः याचा संबंध होतो ही गोष्ट येथें ग्राह्य
नाहीं असा सूत्रकाराच्या मनातील अभिप्राय
येथें ‘ अपञ्चम्या इति प्रागसः ’ या वार्तिकानें
वार्तिककार स्पष्ट करीत आहेत.

(सू. ३६) ह्या जाच् प्रत्ययाला चकार
कशाकरिता लावला आहे ?

स्वराकरिता लावला आहे. चितः
(६ । १ । १६३) ह्या सूत्रानें जो चित्
प्रत्ययाला अन्त उदात्त सांगितला आहे तो
येथें झाला पाहिजे.

१—(सू. ३५) सप्तम्यन्त किंवा प्रथम्यन्त
असे जे उत्तर अधर आणि दक्षिण हे शब्द त्याहून
स्वार्थी पञ्च प्रत्यय विशिष्ट होतो. परंतु अवधि
आणि अवधिनाम् या दोहोंमध्ये सामीप्य असले पाहिजे.
उत्तरस्थान् इति उत्तरेण ग्राम नदी गावाला लागूनच
उत्तरेकडे नदी आहे. एतर दिक् शब्दाहूनही हा पञ्च
प्रत्यय होतो पूर्वेण ग्रामन् इत्यादि.

१—(सू. ३६) सप्तम्यन्त किंवा प्रथम्यन्त अशा
दक्षिण शब्दाहून स्वार्थी जाच् प्रत्यय होतो उदा०—
दक्षिणस्थान् इति दक्षिण इत्यादि.

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः
स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वर-
णैव सिद्धम् ॥ विशेषणार्थसिद्धिः । क
विशेषणार्थनार्थः । अन्यारादितरतैदिकश-
ब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते [२. ३. २९] ॥

[आहि च दूरे ॥ ५. ३. ३७ ॥

उत्तराच्च ॥ ५. ३. ३८ ॥

पूर्वाधरावराणामसिपुरधवञ्चै-

पाम् ॥ ५. ३. ३९ ॥

अस्ताति च ॥ ५. ३. ४० ॥

विभाषावरस्थ ॥ ५. ३. ४१ ॥]

संख्याया विधार्थे धा

॥ ५. ३. ४२ ॥

विधार्थ इत्युच्यते को विधार्थो नाम ।
विधाया अर्थो विधार्थः । यद्येवमेका
गोविधा एका हस्तिविधा अत्रापि प्राप्नोति ॥

हा चकाराच्चा उपयोग वरोवर दिसत
नाहीं. ह्या आच् प्रत्ययामध्ये एकच अच्
आहे. तेव्हा तेथे अन्त उदान्त स्वर होण्या-
करितां इत्संज्ञक चकार नको; प्रत्ययस्वरानेंच
(३. १. ३) इष्टसिद्धि होईल.

तर मग विशेष दाखविण्याकरितां आच्
प्रत्ययाला चकार लावला आहे असें समजावें.

तसा विशेष दाखविण्याचा उपयोग कोठें
वरें होतो ?

अन्यारादितरतैदिकशब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि-

युक्ते (२. ३. २९) या सूत्रामध्ये उप-
योग होतो.

(सू. ४२) येथे 'विधार्थे' असें म्हटलें आहे.
पण विधार्थे म्हणजे काय वरें ?

विधायाः अर्थः विधार्थः. विधा शब्दाचा
जो अर्थ तो विधार्थ होय.

पण असें जर असेल तर एका गोविधा
तसेंच एका हस्तिविधा येथेही एका शब्दाहून
धा प्रत्यय होऊं लागेल. तर मग—

२—प्रत्यय-स्वर जरी आदि-उदात्त सांगितला
आहे तरी एकाच प्रत्ययामध्ये अन्त उदात्त झाला काय
आणि आदि उदात्त झाला काय तो एकालाच होणार
असल्यामुळे फरक होत नाही.—

३—जर चकार नसेल तर आ याचा योग असतां-
नाच पंचमी होते असा अर्थ होईल. आणि वाक्य किंवा
सारण या अर्थाचें द्योतक जें अङ्कित आ असें अव्यय
त्याचा योग असतांनाही पंचमी होऊं लागेल.

१—(सू. ३७) सप्तम्यन्त किंवा प्रथमान्त दक्षिण
शब्दाहून स्वार्थी आहि व आच् हे प्रत्यय होतात.
परंतु अवधि आणि अवधिमान् हा दोहोंमध्ये वरेंच
अंतर असलें पाहिजे. उदा०—दक्षिणाहि दक्षिण वा
ग्रामात् पर्वतः. गांवाच्या दक्षिणेकडे वन्याच अंतरावर
पर्वत आहे असा अर्थ आहे.

१—(सू. ३८) सप्तम्यन्त किंवा प्रथमान्त उत्तर
शब्दाहून स्वार्थी आहि व आच् हे प्रत्यय होतात,
परंतु अवधि आणि अवधिमान् यांमध्ये वरेंच अंतर
असलें पाहिजे. उदा०—उत्तरस्याम् इति उत्तराहि,
उत्तरा ग्रामात् पर्वतः. गांवाच्या उत्तरेकडे वन्याच
अंतरावर पर्वत आहे असा अर्थ आहे.

१—(सू. ३९) सप्तम्यन्त पञ्चम्यन्त किंवा
प्रथमान्त अशा पूर्वे, अधर आणि अवर या शब्दाहून
स्वार्थी असे प्रत्यय होतो. आणि त्या प्रत्ययाच्या वरो-
वर ह्या तीन शब्दांना क्रमानें पुर् अध् आणि अव्
असे आदेश होतात. उदा०—पूर्वसिन् इति पुरः,
अधरसिन् इति अधः. अवरसिन् इति अवः. इत्यादि.

१—(सू. ४०) पूर्व, अधर आणि अवर ह्या
तीन शब्दांना क्रमानें पुर् अध् आणि अव् असे
आदेश अस्ताति प्रत्यय पुढें असतांना होतात. उदा०—
पूर्वसिन् इति पुरस्तात् इत्यादि.

१—(सू. ४१) अवर शब्दाला अव् आदेश
विकल्पानें होतो अस्ताति प्रत्यय पुढें असतांना.
उदा०—अवस्तात्, अवरस्तात्.

१—(सू. ४२) संख्यावाचक शब्दाहून क्रियेचा
विशेष प्रकार या स्वार्थी धा प्रत्यय होतो. उदा०—
एकधा मुङ्क्त, द्विधा.

२—विधा शब्दाचा अत्र असा अर्थ आहे. तेव्हां
वैलाचें एक अन्न, हत्तीचें एक अन्न या अर्थी धा प्रत्यय
होऊं लागेल.

एवं तर्हि

धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे ॥ १ ॥

धाविधानं धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्तव्यम् । कः पुनर्धात्वर्थपृथग्भावः । किं यत्तेद्वदत्तः कसपाच्या पाणिनौदनं मुक्त्वा इति । नेत्याह । कारकपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि तत्काल्ये भुङ्क्ते सायं भुङ्क्त इति । नेत्याह । कालपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि शीतं भुङ्क्त उष्णं भुङ्क्त इति । नेत्याह । गुणपृथक्त्वमेतत् । कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया ॥ यद्येवं क्रियाप्रकारेऽयं भवति । विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्ति । एवविधम् एवयुक्तम् एवं-

गतम् एवंप्रकारमिति ॥

[अधिकरणविचाले च

॥ ५ । ३ । ४३ ॥]

एकाद्वो ध्यमुञ्ज्यतरस्याम्

॥ ५ । ३ । ४४ ॥

सहभावे न्यमुञ् ॥ १ ॥

सहभावे ध्यमुञ्ज्यक्तव्यः । ऐक्यं राशिं कुरु ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अधिकरणविचाल इत्युच्यते न चावश्यं स एवाधिकरणविचालो यदेकमनेकं क्रियते यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः ॥

(वा. १) 'धात्वर्थपृथग्भाव' या अर्थी हा 'धा' प्रत्यय होतो असे म्हणावे.

'धात्वर्थपृथग्भाव' म्हणजे काय ? देवदत्तः कास्यपाच्या पाणिना ओदनं मुङ्क्ते, म्हणजे देवदत्त हा कास्यपाच्या भाड्यामधून हाताने भात खातो येथे जे अनेक प्रकार दिसतात तो धात्वर्थपृथग्भाव की काय ?

तो धात्वर्थपृथग्भाव नव्हे असे म्हणतो. तो कारकाचा निराळेपणा आहे.

तर मग सकाळीं खातो, संध्याकाळीं खातो येथे जे अनेक प्रकार दिसतात तो धात्वर्थपृथग्भाव की काय ?

तोही नव्हे. तो कालाचा निराळेपणा आहे.

तर मग गार अन्न खातो, ऊन अन्न खातो येथे जे अनेक प्रकार दिसतात तो धात्वर्थपृथग्भाव की काय ?

तोही नव्हे. तो गुणाचा निराळेपणा आहे.

तर मग आता धात्वर्थपृथग्भाव म्हणजे सनजावे तरी काय ?

३—तेव्हा प्रकार या अर्थाचा विष असा अकारान्त शब्द सद्भात उच्चारला आहे, असें सनजावे. वि उपसर्गपूर्वक धा भवतून भाव या अर्थी क प्रत्यय झाला आहे.

१—(सू. ४३) द्रव्याच्या सत्येमध्ये बदल झालेला दाखवयाचा असेल तर सत्यावाचक शब्दा-

कारकाची जी विशेष प्रकारची प्रवृत्ति तिला क्रिया म्हणतात, त्या क्रियेचा जो निराळेपणा तो धात्वर्थपृथग्भाव होय.

तर मग क्रियेचा प्रकार या अर्थी धा प्रत्यय होतो असें ठरते. प्रकार या अर्थाचेच विष, युक्त, गत हे शब्द आहेत. एवविधम्, एवंयुक्तम्, एवगतम्, एवप्रकारम् या सर्वांचा अर्थ एकच आहे.

(सू. ४४ वा. १) एकीकरणरूप अर्थ गम्यमान असेल तर तेथे ध्यमुञ् प्रत्यय होतो असें म्हणावे. उदा०—ऐक्य राशिं कुरु.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण 'अधिकरणविचाले' असें येथे म्हटलें आहे. आणि अधिकरण म्हणजे वस्तु, त्याचा विचाल म्हणजे स्वरूपात फरक. हा फरक एकाचे अनेक भाग केले म्हणजे तेथेच होतो असें नाही तर अनेकांचे एकीकरण केले असता तेथेही अधिकरणविचाल आहेच.

हून खादी धा प्रत्यय होतो. उदा०—एक राशि पत्र-धा कुरु ओक्तेनधा कुरु

१—(सू. ४४) पर शब्दाच्या पुढील धा प्रत्ययाला ध्यमुञ् अदेश विस्ताराने होतो. उदा०—एकधा राशिं कुरु, ऐक्यम्.

द्वित्रयोश्च धमुञ् ॥ ५ । ३ । ४५ ॥

धमुञन्तात्स्वार्थे ङदर्शनम् ॥ १ ॥

धमुञन्तात्स्वार्थे ङो दृश्यते स च विधेयः । पथि द्वैधानि । संशये द्वैधानि ॥

[एधाञ्च ॥ ५ । ३ । ४६ ॥]

याप्ये पाशप् ॥ ५ । ३ । ४७ ॥

पाशपि कुत्सितग्रहणम् ॥ १ ॥

पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । वैयाकरणपाशः याज्ञिकपाशः । यो हि यापयितव्यो याप्यस्तत्र सा भूदिति ॥

अथ वैयाकरणः शरीरेण कृशो व्याकरणेन च शोभनः कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति । न कर्तव्यः । कथम् । यस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तद्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यं न च कार्यस्य भावाद् द्रव्ये वैयाकरणशब्दः ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ५ । ३ । ४८ ॥

पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुं न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्ति यत्र दोषः स्यात् । ननु चायमस्ति मुखतीयः पार्श्वतीय इति ।

(सू. ४५ वा. १) धमुञ् प्रत्ययान्ताहून स्वार्थी 'ङ' प्रत्यय झालेला दिसतो. तेव्हां त्याचें विधान करावें. उदा०—पथि द्वैधानि, संशये द्वैधानि.

(सू. ४७ वा. १) ह्या पाशप् प्रत्यय सांगणान्या सूत्रामध्ये 'याप्ये' या शब्दाच्या ऐवजी 'कुत्सित' हा शब्द घालावा. उदा० वैयाकरणपाशः, याज्ञिकपाशः. याप्य म्हणजे दूर ठिकाणी पाठविण्याला योग्य; हा जो याप्य शब्दाचा अर्थ आहे त्या अर्थी पाशप् प्रत्यय न झाला पाहिजे.

आतां जो वैयाकरण शास्त्रामध्ये चांगला पण शरीरानें कृश असल्यामुळें निन्द्य झालेला असतो त्याला वैयाकरणपाश म्हणावें काय ?

त्याला वैयाकरणपाश म्हणूं नये.

तें कां ?

ज्या धर्माच्या अस्तित्वामुळें तो धर्मवाचक शब्द धर्माला लागतो तो त्याचा धर्म निन्द्य असा दाखवावयाचा असेल तरच तेथें हा पाशप् प्रत्यय होणार आहे; आणि येथें तर कृशपणामुळें काहीं त्याला वैयाकरण शब्द लागलेला नाही.

(सू. ४८) ह्या सूत्रामध्ये 'पूरणात्' हें पद घातलें नाही तरी चालेल. कारण, पूरणार्थ-काशिवाय दुसरा 'तीय' शब्दच तसा नाही, की ज्या ठिकाणी हा अन् प्रत्यय होईल हा दोष देतां येईल.

पण मुखतीयः पार्श्वतीयः येथें तसा 'तीय' शब्द आहे ना ?

१—(सू. ४५) द्वि आणि त्रि या शब्दांच्या पुढील धा प्रत्ययाला धमुञ् आदेश विकल्पानें होतो. द्वैधम्, त्रिधा; त्रैधम्, त्रिधा.

२—(सू. ४६) द्वि आणि त्रि या शब्दांच्या पुढील धा प्रत्ययाला एधाच् आदेश विकल्पानें होतो. उदा०—द्वेधा, त्रिधा.

३—(सू. ४७) निन्दा गम्यमान असतांना प्रातिपदिकाहून स्वार्थी पाशप् प्रत्यय होतो. उदा०—कुत्सितः वैयाकरणः वैयाकरणपाशः.

१—(सू. ४८) तीय हा जो पूरण प्रत्यय (५।३।५४, ५५) तदन्त प्रातिपदिकाहून भाग या स्वार्थी अन् प्रत्यय होतो उदा०—द्वितीयः भागः. द्वितीय शब्दाला येथें आदि उदात्त स्वर (६।१।१९७) होतो.

२—'मुखपार्श्वतसोरीयः' (४।३।६० श्लो. २) या वचनानें मुखतस् व पार्श्वतस् यांहून द्वय प्रत्यय झाला आहे व अस् याचा लोप झाला आहे.

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमस्य न भवि-
ष्यति ॥ उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहण कर्त-
व्यम् । प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि [४९]
इति पूरणाद्यथा स्यात् ॥

[प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि

॥ ५ । ३ । ४९ ॥

पंठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५ । ३ । ५० ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुक् च

॥ ५ । ३ । ५१ ॥]

एकादाकिनिच्चासहाये

॥ ५ । ३ । ५२ ॥

एकादाकिनिचि द्विवहर्थे प्रत्ययविधानम्
॥ १ ॥

एकादाकिनिचि द्विवहर्थे प्रत्ययो वि-
धेयः । एकाकिनौ एकाकिन इति । किं
पुनः कारणं न सिध्यति । एकशब्दोऽयं
संख्यापदं संख्यायाश्च संख्येयमर्थः ॥

सिद्धं तु संख्यादेशवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । द्विवहर्थायाः
संख्याया एकशब्द आदेशो वक्तव्यः ॥

असहायस्य वा ॥ ३ ॥

असहायस्य वैकशब्द आदेशो वक्तव्यः ।

तेषां तो अनर्थक आहे. आणि 'अर्थवानाचें
ग्रहण समवत असताना अनर्थकाचें ग्रहण करू
नये' अशी परिभाषा आहे. तेव्हा मुखतीय
याहून अन् प्रत्यय होणार नाही.

तर मग पुढील सूत्रामध्ये अनुवृत्ति होण्या-
करिता येथे पूरणात् असे म्हटलें पाहिजे. 'प्रागे-
कादशभ्योऽच्छन्दसि' या पुढील सूत्राने सांगित-
लेला अन् प्रत्यय पूरणप्रत्ययान्त शब्दाहूनच
झाला पाहिजे.

(सू. ५२ वा. १) हा जो एक शब्दाहून
आकिनिच् प्रत्यय सांगितला आहे तेषां दोन
आणि बहुत असे अर्थ असतानाही हा प्रत्यय

होतो असे म्हणावे. उदा:- एकाकिनौ
एकाकिनः.

पण येथे ह्या प्रकृत सूत्रानेच कां वरें आकि-
निच् प्रत्यय होणार नाही ?

एक हा संख्या-शब्द आहे आणि त्या संख्या-
शब्दाचा संख्येय पदार्थ असा अर्थ आहे. ?

(वा. २) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

दोन आणि बहुत या अर्थांचा जो संख्या-
शब्द त्याला 'एक' हा शब्द आदेश होतो असे
म्हणावे.

(वा. ३) अथवा येथे असहाय शब्दाला

१—(सू. ४९) एकादशाच्या पूर्वीचे जे पूरण-
प्रत्ययान्त संख्यावाचक शब्द त्याहून मग या स्वायी
अन् प्रत्यय होतो, पण वैदिक प्रयोगामध्ये होत नाही.
उदा०—पञ्चम भागः.

१—(सू. ५०) षष्ठ आणि अष्टम या शब्दाहून
भाग या स्वायी य आणि अन् असे प्रत्यय होतात,
पण वैदिक प्रयोगामध्ये होत नाहीत. उदा०—पाष्ठः,
षष्ठः, आष्टनः, अष्टम.

१—(सू. ५१) षष्ठ शब्दाहून भाग या स्वायी
एकदा कन् प्रत्यय होतो. परंतु तो भाग एका प्रमाणाचे
परिमाण असेल तर; तसेच अष्टन शब्दाहून भाग या

स्वायी केल्या प्रत्ययाचा एकदा लुक् होतो. परंतु तो
भाग पक्षाचे अग असेल तर. उदा०—पष्ठक मान-
विशेषः, अष्टनः पञ्चत्वरूपो भागः.

१—(सू. ५२) असहाय या अर्थाच्या 'एक' या
शब्दाहून स्वायी आकिनिच् व कन् प्रत्यय होतात,
आणि एकदा त्याचा लुक्ही होतो. उदा०—एकत्री,
एकक, एक

२—तेव्हा अर्थातच संख्येय पदार्थ दोन किंवा
बहुत असतील तर आकिनिच् प्रत्यय या सूत्राने होणार
नाही.

असहाय एकाकी । असहायावेकाकिनौ ।
असहाया एकाकिनः । सिध्यति । सूत्रं
तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु
चोक्तमेकादाकिनिचि द्विवहर्थे प्रत्ययविधान-
मिति । नैप दोषः । अयमेकशब्दोऽस्त्येव
संख्यापदम् । तद्यथा । एकः द्वौ बहव
इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा ।
सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः ।

अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकामयः
एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति ।
तद्योऽसहायवाची तस्यैव प्रयोगः ॥

[भूतपूर्वे चरट् ॥ ५ । ३ । ५३ ॥
पञ्चम्या रूप्य च ॥ ५ । ३ । ५४ ॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याक-
रणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

‘एक’ शब्द आदेश होतो असे म्हणावें. तेव्हां
एक असहाय या अर्थी एकाकी असें होईल;
दोन असहाय या अर्थी एकाकिनौ असें
होईल आणि बहुत असहाय या अर्थी एका-
किनः असें होईल.

अशा रीतीने सिद्ध होतें खरें, पण सूत्रा-
मध्ये फिरवाफिरव करावी लागते.

तर मग आतां मूलचें आहे तसेंच सूत्र
असू. दे.

पण मूलचें सूत्र ठेवेलें तर ‘दोन आणि
बहुत असे अर्थ असतांनाही हा आकिनिचू
प्रत्यय होतो असें म्हणावें’ असें सांगितलें
आहे ना ?

हा दोष येत नाही. असें पहा कीं हा ‘एक’
शब्द संख्यावाची तर आहेच. उदा०—एकः द्वौ
बहवः. तसेंच अन्य या अर्थाचाही ‘एक’ शब्द
आहे. उदा०—सधमादो द्युम्न एकास्ताः. येथें
‘एक’ शब्दाचा अन्य असा अर्थ आहे. तसेंच
असहाय या अर्थाचाही ‘एक’ हा शब्द आहे.
उदा०—एकामयः, एकहलानि, एकाकिभिः
क्षुद्रकैर्जितम्. तेव्हां त्यांत जो असहाय या
अर्थाचा ‘एक’ शब्द आहे त्याचाच एकाकी हा
प्रयोग आहे असें समजावें.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतंजलि कर्षणींनीं
रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या पांचव्या
अध्यायाच्या तिसऱ्या पादांतील पहिलें आह्निक
समाप्त झालें.

१—(सू. ५३) भूतपूर्वाच्या अर्थाचा वाचक
जो शब्द त्याहून स्वार्थी चर हा प्रत्यय होतो. उदा०
भूतपूर्वः आढ्यः इति आढ्यचरः

२—(सू. ५४) पञ्च्यन्त प्रतिपादिकाहून

‘ त्याचा भूतपूर्व पदार्थ ’ या अर्थी रूप्य आणि चरट्
असे प्रत्यय होतात. उदा० देवदत्तस्य भूतपूर्वः इति
देवदत्तरूप्यः, देवदत्तचरः गौः.

अ. ५. पा. ३. आ. १ समाप्त.

अतिशायने तमविष्टनौ

॥ ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशायन इत्युच्यते किमिदमतिशायन इति । देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते । यावद् ब्रूयात्प्रकर्षे ऽतिशय इति तावदतिशायन इति ॥

कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते । ड्याप्प्रातिपदिकात् [४. १. १.] इति वर्तते ड्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे । ड्याप्प्रातिपदिकं वै शब्दो न च शब्दस्य

प्रकर्षापकर्षो स्तः । शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्द्व्यप्प्रातिपदिकार्थः । द्रव्यम् । न वै द्रव्यस्य प्रकर्षे इष्यते । एवं तर्हि गुणः ॥

एवमपि गुणग्रहणं कर्तव्यम् । द्रव्यमपि ड्याप्प्रातिपदिकार्थो गुणोऽपि । तत्र कुत एतद् गुणस्य प्रकर्षे भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्षे इति ॥ क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति । न तर्हीदानीमिदं

(सू. ५५) येयं अतिशायने असें म्हटले आहे. पण अतिशायन म्हणजे काय ?

प्रचारात असलेले शब्द हे साधु शब्द अद्या दृष्टीनेच सूत्रकारांनी सूत्रामध्ये ग्रथित केलेले असतात. तेव्हा प्रकर्ष व अतिशय हे शब्द ज्या अर्थाने बोलण्यात येतात त्याच अर्थाचा येथील अतिशयनेन शब्द आहे.

आता कोणाचा प्रकर्ष दाखवावयाचा असताना हे प्रत्यय होतात ?

ड्याप्प्रातिपदिकात् असा अधिकार येत आहे. तेव्हा त्या ड्याप्प्रातिपदिकाचाच प्रकर्ष समजावा.

पण ड्यन्त, आबन्त आणि प्रातिपदिक हे विशिष्ट प्रकारचे शब्द आहेत. आणि शब्दाला प्रनर्प किंवा अपकर्ष असे काहीच सांगता येत नाही.

जे कार्य शब्दाला संभवत नाही ते कार्य त्याच्या अर्थाला समजावे. तेव्हा येथे ड्यन्त, आबन्त, आणि प्रातिपदिक याच्या अर्थाचा प्रकर्ष घ्यावा.

ड्यन्त, आबन्त, व प्रातिपदिके याचा अर्थ कोणता समजावा ?

१—(सू. ५५) कोणत्याही वस्तूचा प्रकर्ष विवक्षित असेल तर तद्वाचक शब्दाहून स्वार्थी तमम् व इष्टम् हे प्रत्यय होतात. सर्वे इमे आख्या, अयमेवाम-तिशयेन आद्य, आद्यतम, अतिशयेन पटु, पटिष्ठः

विशेष प्रकारचे द्रव्य हा त्याचा अर्थ आहे.

पण द्रव्याचा प्रकर्ष दाखवावयाचा असताना हे प्रत्यय इष्ट नाहीत.

तसे आहे तर त्यातील गुणाचा प्रकर्ष घ्यावा.

तर मग त्याकरिता प्रकृत सूत्रामध्ये गुणग्रहण केले पाहिजे.

गुणग्रहण करावयास नको. कारण द्रव्य हाही शब्दाचा अर्थ आहे. आणि त्या द्रव्यातील गुण हाही त्या शब्दाचा अर्थच आहे.

मग असेच जर आहे तर त्यातील गुणाचा प्रकर्ष दाखवावयाचा असतानाच हे प्रत्यय होतील आणि द्रव्याचा प्रकर्ष दाखवावयाचा असताना होणार नाहीत हे कशावरून ? शिवाय गुण ग्रहण केले तरी तेवढ्याने भागणार नाही, तर समानगुण असें म्हटले पाहिजे. कारण, कृष्ण वर्णापेक्षा शुक्ल वर्णामध्ये एक प्रकारचा उत्कर्ष समजून शुक्ल शब्दाहून हा तमम् प्रत्यय होऊ लागेल तो न झाला पाहिजे.

तर मग आता अर्ध्वयुर्वे श्रेयान् म्हणजे

२—तव्हा अतिउपमर्गपूर्वक शी धनूहून भाव या अर्थी त्युट् प्रत्यय आणि शी धातूला गुण आणि अय् आदेश ह्यात्यानंतर उपधाअकाराला ह्याच निपातनामुळे दीर्घ झाला आहे.

भवति । अध्वर्युर्वै श्रेयान्पापीयान्प्रति-
प्रस्थाता । अन्धानां काणतम इति ॥
समानगुण एषा स्पर्धा भवति । अध्वर्युर्वै
श्रेयानन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः । पापीयान्प्रति-
प्रस्थातान्येभ्यः पापेभ्यः । अन्धानां
काणतम इति कणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते ।
सर्व इमे किञ्चित्पश्यन्त्ययमेपां काणतम
इति ॥ अदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यम् । इह

मा भूत् । महान्सर्षपः महान्हिमवानिति ॥
जातेनेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वृक्षो-
ऽयम् प्लक्षोऽयमिति । न तर्हिदानीमिदं
भवति । गोतरः गोतरा अश्वतर इति ।
नैप जातेः प्रकर्षः । कस्य तर्हि । गुणस्य ।
गौरयं यः शकटं वहति । गोतरोऽयं यः
शकटं वहति सीरं च । गौरियं या समां
समां विजायते । गोतरेयं या समां समां

अध्वर्यु अतिशय पुण्यवान् आहे, पापी-
यान् प्रतिप्रस्थाता म्हणजे प्रतिप्रस्थाता
अतिशय पापी आहे, अन्धानां काणतमः
म्हणजे आंधळ्यापेक्षां काणा वरा असे प्रयोग
होत नाहीतच की काय ?

हे प्रयोग होतात, पण येथे समान गुणा-
पेक्षांच प्रकर्ष आहे. कारण येथे समान गुणां-
र्शांच स्पर्धा आहे. असे पहा की अध्वर्युर्वै
श्रेयान् अन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः म्हणजे हा अध्वर्यु
इतर पुण्यवान् लोकांपेक्षां अतिशयपुण्यवान् आहे
असा त्या वाक्याचा अर्थ आहे. तसेच हा प्रति-
प्रस्थाता इतर पापी लोकांपेक्षां अतिशय पापी
आहे असा त्या वाक्याचा अर्थ आहे. अन्धानां
काणतमः येथेही समान जातीयांपेक्षांच प्रकर्ष
आहे. काण शब्द कणू धातूपासून साधला
आहे. कणू धातूचा अर्थ थोडे पाहणे असा
आहे व त्या अर्थी काण शब्दाचा प्रयोगही
दृष्टीस पडतो. 'सर्व इमे किञ्चित् पश्यन्ति अय-
मेपां काणतमः' म्हणजे हे सर्व लोक थोडे
पाहणारे (काणे-) च आहेत, आणि हा
तर त्यांच्यामध्ये अतिशय काणा आहे.

ज्या दोहोंमध्ये एकापेक्षां दुसऱ्याचा प्रकर्ष
दाखवावाचा असतो त्या दोहोंमध्ये फार
अंतर नसावे असे येथे म्हटलें पाहिजे. कारण
महान् सर्षपः, महान् हिमवान् येथे हे प्रत्यय
न झाले पाहिजेत.

जातेने म्हणजे जाति शब्दाहून जर जातीमुळे
प्रकर्ष विवक्षित असेल तर हे प्रत्यय होत
नाहीत असे म्हणावे. कारण ईशोऽयं प्लक्षो-
ऽयम् येथे हे प्रत्यय न झाले पाहिजेत.

तर मग आतां गोतरः गोतरा, अश्वतरः
अश्वतरा हे प्रयोग होत नाहीत काय ?

हे प्रयोग होतात, कारण येथे जातीचा
प्रकर्ष विवक्षित नसला म्हणजे झाले.

मग येथे कोणाचा वर प्रकर्ष आहे ?

येथे गुणाचा प्रकर्ष आहे. तो असा की-
जो गाडा ओढणारा सशक्त वेळ तो गौः,
आणि जो गाडा ओढतो एवढेच नव्हे तर
नांगरही ओढतो तो गोतर. तसेच, जी गाय
प्रत्येक वर्षी धिते ती गौः, आणि जी प्रत्येक
वर्षी धिते एवढेच नव्हे तर जिला पाडी होते ती
गोतरा होय. तसेच जो चार योजने सज्ज

३— कारण, अध्वर्यु आणि प्रतिप्रस्थाता हे
पुण्यवान् या दृष्टीने येथे समान वर्गाचे असे विवक्षित
नाहिल; आणि पापी या दृष्टीनेही समान वर्ग विव-
क्षित नाहिल; तसेच, आपण व काणा हेही समान
नव्हेत; कारण काणा कांही आंधळ्या नसतो व आपण
कांही काणा नसतो असा अभिप्राय आहे.

४— थोडे पाहणे म्हणजे पश्यन्ति न पाहणे.
तसेच काणा हा आंधळ्याच्याच ज्ञानाचा दोष. तसेच

ज्याची दृष्टा फारच कमी झाली आहे त्याचा आंधळा नव्हे-
ताना; तसेच आंधळ्याच्या कण्याच्याच जातिलय आहे.

५— संपन्न नर. मोठेरा. या वर्गापेक्षां मोठी
आहे; पण मोठेरापेक्षां शिमान् पर्यंत मोठा असा
ज्याचा निरीक्षण नसत नाही तो प्रत्यय होत नाही.

६— हा सामान्य कसला गौः हा आहे आणि
हा तर सज्ज नाकना मूठ नर. येथे सज्ज नाक-
मुठ इतर वर्गापेक्षां प्रत्यय विवक्षित आहे.

विजायते स्वीवत्सा च । अश्वोऽय यश्च-
त्वारि योजनानि गच्छति । अश्वतरोऽय
योऽष्टौ योजनानि गच्छति ॥ तथा तिडश्च
[५. ३. ५६.] इत्यत्र क्रियाग्रहणं
कर्तव्यं साधनप्रकर्षे मा भूत् ॥

नैप दोषः । यत्तावदुच्यते गुणग्रहणं
कर्तव्यमिति न कर्तव्यम् । यस्य प्रकर्षोऽस्ति
तस्य प्रकर्षे भविष्यति गुणस्य चैव प्रकर्षो
न द्रव्यस्य । कथं ज्ञायते । एवं हि दृश्यते
लोके । इह समान आयागे विस्तारे पट-

स्यान्योऽर्थो भवति काशिकस्यान्यो मायु-
रस्य । गुणान्तरं सत्यपि शिल्पिन
उत्पादयमाना द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति ।
अन्येन शुद्धं धौतकं कुर्वन्त्यन्येन शैफालि-
कमन्येन माध्यामिकम् ॥ यदप्युच्यते
क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुण-
ग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति । न
कर्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्धा भवति न
ह्याद्याभिरूपौ स्पर्धते । वाचकेन खत्त्व-
प्युत्पत्तव्यं न च शुक्लात्कृष्णे प्रत्यय

जातो तो अश्व होय. आणि जो आठ योजनें
सहज जातो तो अश्वतर होय. तसेंच 'तिडश्च'
या पुढील सूत्रामध्ये क्रियाग्रहण करावें. कारण
क्रियेचा प्रकर्ष असतानाच हा प्रत्यय झाला
पाहिजे. क्रियेच्या साधनाचा प्रकर्ष असताना
हा प्रत्यय न झाला पाहिजे.

हे दोष येत नाहीत. गुणाचा प्रकर्ष अस-
तानाच हा प्रत्यय व्हावा, द्रव्याचा प्रकर्ष
असताना न व्हावा याकरिता गुणग्रहण करावें
असें जें म्हटलें आहे तें म्हणावयास नको.
कारण ज्याचा प्रकर्ष संभवेल त्याचा प्रकर्ष
दाखविणाराच हा प्रत्यय होईल, आणि प्रकर्ष
तर कोणत्या तरी गुणाचाच संभवतो, त्या-
शिवाय नुसत्या द्रव्याचा प्रकर्ष कोठेही असत
नाहीं.

हे कशावरून बरें समजावें ?

अशावरून समजावें कीं लोकामध्येच पहा
एखाद्या वस्त्राची लांबी व रुंदी सारखीच असली
तरी त्याच्या काहीं गुणाकडे नजर देऊन
काशी देखाचा मनुष्य त्याची एक किंमत करतो
तर मथुरेकडील मनुष्य निराळीच त्याची

किंमत करतो. शिवाय, त्याच वस्त्रामध्ये निर-
निराळे गुण उत्पन्न करणारे कसरी लोक
निरनिराळे पदार्थ लावून त्यानें प्रक्षालन
करतात. कोणी काहीं पदार्थ लावून अगदीं
धुवट करतात, कोणी काहीं वस्तु घेऊन तिच्या
योगाने शैफालिक करतात, तर कोणी
तिसराच एखादा पदार्थ घेऊन त्याच्या
योगाने माध्यामिक करतात.

तसेंच समानगुण असें येथें म्हणावें. कारण
कृष्ण वर्णापेक्षा शुद्ध वर्णामध्ये उत्कर्ष समजून
तेथें त्या अर्थी हा प्रत्यय न झाला पाहिजे.

परंतु समानगुण असें येथें म्हणावयास
नको. कारण समान गुण असलेल्या लोकांमध्ये
स्पर्धा उत्पन्न होते. एखादा श्रीमान् मनुष्य
आणि एखादा रूपवान् मनुष्य या दोघामध्ये
काहीं स्पर्धा उत्पन्न होत नाही. शिवाय ज्या
ठिकाणी प्रत्ययापासून प्रकर्ष या अर्थ्याचा
बोध होण्याजोगा असेल तेथेंच तो प्रत्यय
उत्पन्न होतो. आणि येथें तर कृष्ण वर्णापेक्षा
शुद्ध वर्णामध्ये जो काहीं प्रकर्ष आहे तो प्रकर्ष
शुद्ध शब्दाच्या पुढें तमप् प्रत्यय केला तरी

७— स्वयंपाक चांगला करीत जमेल तरच देव-
दत्त पचतितमाम् असा प्रयोग होतो जो साधनें
म्हणजे लाकडे चांगली वळी घेतो, भांड मोठें घेतो
तशा ठिकाणी पचतितमाम् असा प्रयोग होत नाहा

८— इछी जमं कपट्याला कोणी साबण लावतात,

कोणा पाण्यामध्ये क्षर पदार्थ टाकून त्यात ते काढे
उकळतात, कोणा कपट्याला इस्तरी करतात तशा प्र-
कारच्या ज्या पूर्वकाला तशा होत्या त्यापेक्षाच
धौतक, शैफालिक व माध्यामिक ह्या असाव्या

उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥ यदप्युच्यते
ऽदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यमिति न वक्त-
व्यम् । अदूरविप्रकर्ष एव स्पर्धा भवति न
हि निष्कषधनः शतनिष्कषधनेन स्पर्धते ॥
यदप्युच्यते जातेनेति वक्तव्यमिति न
वक्तव्यम् । जननेन या प्राप्यते सा जातिर्न
चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ॥ यदप्यु-
च्यते तिङ्श्रेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं
साधनप्रकर्षं सा भूदिति न कर्तव्यम् ।

साधनं वै द्रव्यं न च द्रव्यस्य प्रकर्षाप-
कर्षौ स्तः ॥

किं पुनरेकं शौक्ल्यमाहोस्विन्नाना । किं
चातः । यद्येकं प्रकर्षो नोपपद्यते न हि
तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति । अथ नाना
समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा
भूदिति ॥ अस्त्येकं शौक्ल्यं तन्तु विशेषवत् ।
किञ्चित्तो विशेषः । अल्पत्वमहत्त्वकृतः ॥
अथवा पुनरस्त्येकं निर्विशेषं च । ननु

त्यापासून त्या प्रकर्षाचा बोध होत नाही.

तसेच ज्या दोन पदार्थोमध्ये एकापेक्षां
दुसऱ्याचा प्रकर्ष दाखवावयाचा त्या दोन
पदार्थोमध्ये फार अंतर नसावं, असें जें म्हटलें
आहे तेंही म्हणावयास नको. कारण, फार
अंतर नसेल तरच त्यांमध्ये स्पर्धा उत्पन्न होत
असते. कारण, एकच निष्क ज्याच्या जवळ
आहे तो शेकडो निष्क ज्याच्या जवळ आहेत
त्याच्याशी कधीच स्पर्धा करित नाही.

तसेच जातिवाचक शब्दाहून हा प्रत्यय
होत नाही असें म्हणावें असें जें म्हटलें आहे तेंही
म्हणावयास नको. कारण जन्मावरोवरच जी
प्राप्त होते तिला जाति म्हणतात. आणि अशा
तऱ्हेचा जो पदार्थ तो त्या पदार्थाचें अस्तित्व
आहे तोपर्यंत एकाच तऱ्हेनें कायम राहणार.
तेव्हां त्याला प्रकर्ष व अपकर्ष यांपैकीं कांहींच
संभवत नाही.

तसेच, ' तिङ्श्र ' या पुढील सूत्रामध्ये
क्रियाग्रहणं करारें. कारण, क्रियेचाच
प्रकर्ष असतांना हा प्रत्यय झाला पाहिजे
क्रियेच्या साधनाचा प्रकर्ष असतांना हा प्रत्यय
न झाला पाहिजे असें जें म्हटलें आहे तेंही म्हणा-
वयास नको. कारण, साधन म्हणून जें असतें
तो एखादा पदार्थ असतो आणि त्या पदा-
र्थांत तर त्यांतोळ गुणाकडे नजर दिल्याशिवाय
प्रकर्ष किंवा अपकर्ष मुळीच दाखवितां येत
नाहींत.

पण काय हो, पांढरा वंगरे जो रंग आहे
तो सर्व पांढऱ्या पदार्थांचा एकच आहे किंवा
निराळा आहे ?

या दोन पक्षांमध्ये फरक काय वरें आहे ?
फरक असा आहे कीं-जर सर्व ठिकाणचा
पांढरा रंग एकच असेल तर प्रकर्ष मुळीच
संभवत नाही. कारण आपणच आपल्यापेक्षां
ज्यास्त योग्यतेचा असें म्हणतां येत नाही.
आतां, जर भिन्न भिन्न पदार्थांचा पांढरा रंग
निरानिराळा आहे असें ध्यावें तर समानगुण
अशाच पदार्थोमध्ये एकापेक्षां दुसऱ्याचा
प्रकर्ष विवक्षित असतांना असें म्हटलें पाहिजे,
कारण कृष्ण वर्णापेक्षां शुक्ल वर्णामध्ये उत्कर्ष
समजून तेथे त्या अर्थी हा प्रत्यय न झाला
पाहिजे.

तर मग आतां सर्व ठिकाणचा पांढरा रंग
एकच आहे असेंच मत असूं दे. पण पांढऱ्या
रंगामध्ये विशेष मात्र आहे.

तो विशेष कशामुळें वरें होतो ?

अल्पत्व व महत्त्व यांमुळें विशेष होतो.
म्हणजे एकच पांढरा रंग खरा, पण कोठें तो
कमी तर कोठें तो ज्यास्त असतो. अथवा
सर्व ठिकाणचा पांढरा रंग एकच आहे व
त्यांत कोठें विशेष नाही असेंच मन असूं दे.

पण सर्व ठिकाणचा पांढरा रंग एकच असेल
तर प्रकर्ष मुळीच संभवत नाही. कारण आपणच

चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते न हि तेनैव तेस्य
प्रकर्षो भवतीति । गुणान्तरेण प्रच्छा-
दनात्प्रकर्षो भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु
नाना । ननु चोक्तं समानगुणग्रहणं कर्तव्य-
शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति । न कर्तव्यम् ।
समानगुण एव स्पर्धा भवति न ह्याह्वया
भिरूपौ स्पर्धते । वाचकेन खल्वप्युत्पत्तय
न च शुक्लात्कृष्ण उत्पद्यमानो वाचक

स्यात् ॥

किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम् ।
द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् । श्रुक्मतिशेते
श्रुक्तर । कृष्णमतिशेते कृष्णतर । यदि
द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् कालोऽतिशेते
काली कालितर इति प्राप्नोति कालतर
इति चेप्यते । तथा काल्यतिशेते काल
कालतरेति प्राप्नोति कालितरेति चेप्यते ।

आपल्यापेक्षा ज्यास्त योग्यतेचा असे म्हणता
येत नाही असे सांगितले आहे ना ?

एकच जरी असला तरी इतर गुणाच्या
मिथ्यामुळे त्याचाच कोठे उत्कर्ष म्हणता
येईल.

अथवा भिन्न भिन्न पदार्थांचा पादरा रंग
निरानिराळा आहे असेच मत असू दे

पण तसे घेतले असता 'समानगुण
ग्रहण' करताना लागेल कारण, कृष्ण वर्णापेक्षा
शुक्ल वर्णामध्ये उत्कर्ष समजून तेथे त्या अर्था
हा प्रत्यय न झाला पाहिजे असे सांगितले
आहे ना ?

समानगुणग्रहण* करावयास नको. कारण
समान गुणाच्याच वस्तूंमध्ये स्पर्धा उत्पन्न
होते. एखादा श्रीमान् मनुष्य आणि एखादा
रूपवान् मनुष्य या दोघामध्ये कधीही
स्पर्धा उत्पन्न होत नाही. शिवाय, ज्या ठिकाणी
प्रत्ययापासून प्रसर्प अर्थाचा बोध होण्याजोगा
असेल तेथेच तो प्रत्यय उत्पन्न होतो, आणि

यथे तर कृष्ण वर्णापेक्षा शुक्ल वर्णामध्ये जो काही
प्रसर्प आहे त्या प्रकर्षाचा शुक्ल शब्दाच्या पुढे
तमप् प्रत्यय केला तरी त्यापासून बोध होत
नाही

आता शुक्ल वर्णारे शब्दाहून जो तरप् प्रत्यय
होतो तो त्या शब्दाला कोणती विभाक्ति
पुढे लावून करावा ?

प्रकृत गुणाने अतिक्रमण केला जाणारा जो
अपकृत गुण तद्वाचक अशा द्वितीयान्त गुणवाचक
शब्दाहून तरप् प्रत्यय करावा. उदा०—शुक्लम्
अतिशेते शुक्लतर, कृष्णम् अतिशेते कृष्णतर.

जर असा अतिक्रमण केला जाणारा जो
अपकृत गुण तद्वाचक द्वितीयान्त शब्दाहून हा
प्रत्यय होतो असे असेल तर कालीम् अति-
शेते काल कालतर असे रूप इष्ट आहे तेथे
काल शब्दाहून कालितर असे भलतेच रूप होऊ
लागेले. तसेच काल अतिशेते काली कालि-
तरा जसे इष्ट आहे तेथे काली शब्दाहून हा प्रत्यय
न होता काल शब्दाहून होऊन कालतरा

१—मोगरा, धोतय, चाफा इत्यादि फुलाचा
पादरा रंग एकच आहे तरी पण मोग-रामध्ये सुगंध
या इतर गुणामुळे तेथे पाद-रंगाचा योग्यता व्यस्त
समजली जाते

१०—दुधाचा पादरा रंग ताकापश्र व्यास्त
प्रकृत आहे आणि ताकाचा पादरा रंग दुधापेक्षा
कमी प्रतीचा म्हणजे अपकृत आहे शुक्लतर शब्दा-

मध्ये जो शुक्ल शब्द आहे तो जर ताकाचा पादरा रंग
दाखविणारा असेल तर त्या द्वितीयांत शुक्ल शब्दाहून
'तम् अतिशेते' म्हणजे त्याचे अतिक्रमण करणारा
या अर्थी तरप् प्रत्यय होईल आणि जर तो शुक्लतर
शब्दातील शुक्ल शब्द दुधाचा पादरा रंग दाखविणारा
असेल तर त्या प्रथमान्त शुक्ल शब्दाहून प्रकृत या
स्वार्था तरप् प्रत्यय हाईल

तथा गार्ग्योऽतिशेते गर्गान्गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति चेष्यते । तथा गर्गा अतिशेरते गार्ग्यं गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते ॥ एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिको भविष्यति । कालोऽतिशेते कालतरः । कालप्रतिशेते कालितरा । गार्ग्योऽतिशेते गार्ग्यतरः । गर्गा अतिशेरते गर्गतराः । यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः कुमारितरा किशोरितरा अव्यतिरिक्तं वय

असें होऊं लागेल. तसेंच गर्गान् अतिशेते गार्ग्यः गार्ग्यतरः असें रूप इष्ट आहे तेथे गार्ग्यं शब्दाहून हा प्रत्यय न होतां गर्गं शब्दाहून होऊन गर्गतरः असें रूप होऊं लागेल. तसेंच गार्ग्यम् अतिशेरते ते गर्गतराः असें इष्ट आहे तेथे गर्गं शब्दाहून हा प्रत्यय न होतां गार्ग्यं शब्दाहून होऊन गार्ग्यतराः असें रूप होऊं लागेल.

तर मग आतां अतिक्रमण करणारा जो प्रकृष्ट गुण तद्वाचक प्रथमान्त शब्दाहून स्वार्थी हा प्रत्यय होतो असें समजतां येईल. कालीम् अतिशेते कालः असा अर्थ विवक्षित असतांना काल शब्दाहूनच हा प्रत्यय होऊन कालतरा असें रूप होईल. तसेंच कालम् अतिशेते काली या अर्थी कालितरा असें होईल. गर्गान् अतिशेते गार्ग्यः या अर्थी गार्ग्यतरः असें होईल. आणि गार्ग्यम् अतिशेरते गर्गाः या अर्थी गर्गतराः असें होईल.

पण जर प्रकृष्टगुणवाचक अशा प्रथमान्त शब्दाहून स्वार्थी हा प्रत्यय होईल तर कुमारितरा व किशोरितरा येथे वयोवाचक कुमारी

११—आठ दहा वर्षांच्या मुलीला कुमारी अथवा किशोरी म्हणतात. त्यापेक्षां लक्ष्मण पांच सहा वर्षांच्या मुलीला कुमारितरा म्हणतात. येथे कुमार शब्दाहून जीप् प्रत्यय शालोच आहे. तरप् प्रत्यय हा स्वार्थीच शालो तर कुमारितर हा शब्दही साक्षात् वयोवाचक असल्यामुळे त्याहून जीप् प्रत्यय होऊं लागेल. आणि जर कुमारीम् अतिशेते कुमारितरा असा अतिक्रमण करणारी या अर्थी तरप् प्रत्यय

इति कृत्वा वयासि प्रथमे [४. १. २०.] इति डीप्प्राप्नोति । तरपोक्तत्वात्स्त्रीप्रत्ययो न भाविष्यति । टावपि तर्हि न प्राप्नोति । उक्तेऽपि हि भवन्त्येते टावादयः । उक्तमेतत्स्वार्थिकाष्टावादय इति । डीवपि तर्हि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते । एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति । शुक्लतरम् शुक्लतरा शुक्लतरः शुक्लतरौ शुक्लतरा इति । आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवि-

व किशोरी या शब्दापेक्षां निराळा अर्थ होत नसल्यामुळे त्या तरप् प्रत्ययान्त शब्दाहून 'वयासि प्रथमे' (४.१.२०) या सूत्रानें डीप् प्रत्यय होऊं लागेल.

पण स्वार्थी तरप् प्रत्यय हा कुमारी शब्दाच्या अर्थातील स्त्रीत्वालाही दाखवितो म्हणून त्याहून पुनः पुढें स्त्रीत्व या अर्थी डीप् प्रत्यय होणार नाही असें म्हणावें तर टाप्ही होणार नाही.

आतां अर्थ उक्त असला तरी टाप् वगैरे प्रत्यय होतात. कारण टाप् वगैरे प्रत्यय हे स्वार्थीच होणारे आहेत असें असेल तर डीप्ही प्राप्त होणारच.

तर मग आतां ह्या प्रत्ययानें प्रकृष्ट गुणांचें प्रतिपादन केलें जातें.

पण तसें म्हटलें तर ह्या प्रत्ययान्त शब्दाला लिंग व वचन मुळींच लागणार नाहीत. उदा० शुक्लतरम्, शुक्लतरा, शुक्लतरः शुक्लतरौ शुक्लतराः.

आश्रयावरून त्याला लिंगवचन होतील.

कला तर पत्रवपा व द्रव्यां हे शब्द साक्षात् वयोवाचक नसून म्हणून जसा जीप् होत नाहीं तसा कुमारितरा हाही शब्द साक्षात् वयोवाचक नसे म्हणून जीप् होत नाहीं असें म्हणतां येतें.

१२—जेव्हां कुमारीच्या गुणांचें प्रतिपादन केलें तर कुमारीचें प्रतिपादन केलें नसल्यामुळे जीप् प्रत्यय होणार नाही.

प्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्ल वस्त्रम् शुक्ला शायी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गे वचनं च तद्रूपस्यापि भविष्यति ॥ अथवा क्रियाभिधीयते । एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति । आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति यश्च ह्यतिशेते यश्चातिशयत उभौ तौ

तस्याश्रयौ भवतः । नैप दोषः । कथम् । शेतिरकर्मकः । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति कर्तृस्थभावकश्च शेतिः ॥

अथ यथेव द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्तान्ताद्व्यवहारिकोऽथापि गुणोऽभिधीयते-
ऽथापि क्रिया किं गतमेतदियता सूत्रेणाहो-
स्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ।
गतमित्याह । कथम् । यदा तावद् द्विती-

गुणवाचक शब्दानां आश्रयावहन्तः लिङ्गवचनं होतुं असतात. उदा०—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शायी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बलाः. तेव्हा गुण हा ज्या द्रव्याचा आश्रय घेतो त्या द्रव्याचें जें लिङ्ग व वचन असेल तें लिङ्ग व वचन त्या गुणालाही लागू होईल.

अथवा ह्या अतिशयनाथीं प्रत्ययानि 'आक्रमण करणे' ही क्रियाच प्रतिपादन केली जाते.

पण क्रियेचें प्रतिपादन केलें तर ह्या प्रत्ययान्त शब्दाला लिङ्ग व वचन मुळींच लागणार नाहीत.

आश्रयावहन्तः त्या क्रियावाचक शब्दाला लिङ्गवचनं होतील.

पण असे म्हटलें तर शुक्लतर वगैरे शब्दाहून द्विवचन प्राप्त होतें. कारण, प्रकृष्टो गुणः अपकृष्ट गुणम् अतिशेते येथे जो अतिक्रमण करतो आणि ज्याचे अतिक्रमण करतो ते दोघेही त्या अतिशयन क्रियेचे आश्रय आहेत.

हा दोष येत नाही.

तो कसा ?

असा की—शी धातु हा अकर्मक आहे.

पण मूलचे अकर्मक धातु सुद्धा उपसर्ग

लागल्याने सकर्मक होतात ना ?

तरी पण कर्मानुळे होणारे विधी हे कर्मस्थ-
भावक अथवा कर्मस्थक्रियक असा धातु असेल तरच होत असतात; आणि शी धातु हा उपसर्ग लागल्यामुळे सकर्मक असला तरी कर्तृस्थ-
भावकच आहे.

पण काय हो, 'अपकृष्टगुणवाचक अशा द्वितीयान्त शब्दाहून त्याचें अतिक्रमण करणारा या अर्थी हा आतिशयानिक प्रत्यय होतो' (१) अथवा 'प्रकृष्टगुणवाचक अशा प्रथमान्त शब्दाहून स्वार्थी हा प्रत्यय होतो' (२) किंवा 'अतिक्रमण करण्याचें साधन जो प्रकृष्ट गुण त्या अर्थी हा प्रत्यय होतो' (३) किंवा 'अतिक्रमण करणे ही जी क्रिया त्या अर्थी हा प्रत्यय होतो' (४) असे जे ह्या सूत्राचे चार प्रकारचे अर्थ दाखविले ते चारी अर्थ जेवढे सून आहे तेवढ्याच सूत्रादन निघतात किंवा एखादा अर्थ करताना ह्या सूत्रा-
मध्ये काहीं ज्यास्त पदें घालावीं लागतात ?

आहे तेवढ्या सूत्रादनच ते चारी अर्थ निघतात असे म्हणतो.

तें कसे ?

तें असे की—अपकृष्टगुणवाचक अशा

१३—अकर्मक धातु असेल तेथे क्रियेचे आश्रय दोन नसतात; एकदा कर्ताच असतो

१४—कर्मस्थभावक आणि कर्मस्थक्रियक वगैरे शब्दाच्या अर्थासंबधानें (१।१।८७ टीप ७) पहा.

१५—कर्तृस्थभावक धातुमध्ये क्रियेची प्रवृत्ति कर्मानुळे होत नसल्यामुळे 'कर्म हा त्या क्रियाचा आश्रय धरून येथे द्विवचन होईल' असे म्हणता येत नाही.

यान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकस्तदा
कृत्यल्युटो बहुलम् [३.३.११३] इत्येव-
मत्र ल्युट्प्रविष्यति । यदा गुणोऽभिधीयते
तदा न्यायसिद्धमेव यदापि क्रिया तदापि
न्यायसिद्धमेव ॥ अथवातिशाययती-
त्यतिशायनम् । कः प्रयोज्यार्थः । गुणा
गुणिनं प्रयोजयन्ति गुणी वा गुणान्प्रयो-
जयति । कः पुनरिह शेत्यर्थः । इह यो
यत्र भवति शेतोऽसौ तत्र गुणाश्च गुणिनि

शेरते ॥

शेत्यर्थः कारितार्थो वा
निर्देशोऽयं समीक्षितः ।
शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं
कारितार्थं त्रयीमि ते ॥
गुणी वा गुणसंयोगाद्
गुणो वा गुणिना यदि ।
अभिव्यज्येत संयोगात्
कारितार्थो भविष्यति ॥

द्वितीयान्त शब्दाहून प्रत्यय होतो, किंवा प्रकृष्ट
गुणवाचक अशा प्रथमान्त शब्दाहून स्वार्थी
हा प्रत्यय होतो या दोन्ही अर्थांचे वेळीं सूत्रां-
तील अतिशायन या शब्दामध्ये ल्युट् प्रत्यय
कर्ता या अर्थी केला आहे तो 'कृत्यल्युटो
बहुलम्' (३।३।११३) यानें होईल. आतां
गुणवाचकच हा प्रत्यय होतो या अर्थाचे वेळीं
तो ल्युट् प्रत्यय करण या अर्थी केला आहे
तो या रीतसर 'करणाधिकरणयोश्च'
(३।३।११७) या सूत्रानेंच सिद्ध होत आहे.
तसेंच क्रियावाचक हा प्रत्यय होतो या अर्थाचे
वेळीं ल्युट् प्रत्यय हा भाव या अर्थाचा पाहिजे
आणि तोही रीतसर ल्युट् च (३।३।११५)
या सूत्रानेंच सिद्ध होत आहे.

अथवा अतिशाययति इति आतिशायनम्
असा विग्रह येथें कैरावा.

पण येथें प्रयोज्य अर्थ कसा वरें जुळतो ?
कां वरें ? गुण हे गुणीला प्रयोजक होतारें,

अथवा गुणी गुणांना प्रयोजक होतो.

पण येथें शी घातूचा अर्थ काय वरें आहे ?

असें पहा कीं जो ज्या ठिकाणी असतो
त्या ठिकाणी 'स शेत' असा व्यवहार होतो.
तेव्हां गुण हे गुणीचे ठिकाणी शेरते म्ह.
राहतात.

(श्लो. १) अतिक्रमण करून राहणें
किंवा अतिक्रमण करून राहविणें या अर्थाचा
अतिशायन हा शब्द आहे असें दिसतें. त्यांत
अतिक्रमण करून राहणें या अर्थी काहीं
सांगावयाचें नाहीं. अतिक्रमण करून राहविणें
या अर्थासंबंधानें तुला सांगतों.

(श्लो. २) गुणी मनुष्य हा गुणांमुळें
लोकांमध्ये पुढारी दिसतो, किंवा गुण हे
गुणी मनुष्यामुळें लोकांमध्ये चमकतात. तेव्हां
येथें इतरांना अतिक्रमण करून राहविणें हा
अर्थ बरोबर जुळतो.

१६—पूर्वी अतिव्यक्तपूर्वक शां धातूहून कर्ता
या अर्थी ल्युट् प्रत्यय करून निपातनास्तव शीघ्र केल्या
होता. (टोप २). आतां शी धातूहून भिच् प्रत्यय
(३।१।२६) करून पुढें ल्युट् प्रत्यय केला आहे.
भिच् प्रत्ययामुळें बुद्धि (७।३।११५) आणि आय् अर्थांश
(६।१।७८) होऊन अतिशायन असें रूप होतें.

१७—गुणी हा इतरांचें अतिक्रमण करून राहणारा
(गुणी इतरान् अतिशेते), आणि गुण हे गुणीला
तथा रीतीनें राहवितात (गुणाः गुणिना इतरान् अति-
शाययन्ति). तेव्हां पूर्वीं दाखविलेल्या चार अर्थांपैकी

तिसरा अर्थ सिद्ध होतो. अथवा गुण हे इतरांचे
अतिक्रमण करून राहणारा (गुणाः इतरान् अतिशेते)
आणि गुण हा गुणांना तथा रीतीनें राहवितात (गुणी
गुणाः इतरान् अतिशाययन्ति). तेव्हां पूर्वीं दाखविलेल्या
चार अर्थांपैकी दुसरा अर्थ सिद्ध होतो.

१८—तेव्हां अतिशायन शब्दांतल 'शां'
धातूचा अर्थ असतो अथवा राहणें हा अर्थ. अतिशय
शब्दान्तर्गत शां धातूचा अर्थ असतो हाच आहे. पण तो
असतं त्या संपादक जेव्हा अतिशय शब्दान्त.

इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादातिशायिकः प्राप्नोति ।

अतिशायने बहुव्रीहयुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहैर्बहुव्याख्यातराद्यर्थ इति ॥

इह व्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि । तत्र पूर्वमपेक्षयोस्तरे द्वे तरवन्ते । तत्र द्वयोस्तरवन्तयोरेकेस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति शुक्लशब्दादेव चेप्यते ।

आता 'ह्याची सूक्ष्म वस्त्रे आहेत आणि त्याहीपेक्षा सूक्ष्म आहेत वस्त्रे ज्याची' या अर्थी बहुव्रीहीचा परत्वास्तव बाध करून सूक्ष्म शब्दाहून हा आतिशायिक प्रत्यय प्राप्त होतो.

(वा. १) आतिशायिक प्रत्यय आणि बहुव्रीहि याची प्राप्ति आली असता त्यासंबंधाने सांगितलेंच आहे.

तें काय बरें सांगितलें आहे ?

'पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः'; तस्येव 'उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहैर्बहुव्याख्यातराद्यर्थः' (२।१। ६९ वा. ६, ७.) असें सांगितलेंच आहे.

आता एखाद्या ठिकाणीं एक मळकट दुसरे स्वच्छ आणि तिसरे धुवट अशीं कमज्यास्त पादरीं तीन तऱ्हेचीं वस्त्रे आहेत, त्या तिन्हींमध्ये पहिल्यापेक्षा पुढील दोन शुक्लतर आहेत, त्या दोन शुक्लतरामध्ये एक ज्यास्त शुक्लतर आहे अशा अर्थाची विवक्षा असताना शुक्लतर या तरप्-प्रत्ययान्ताहून पुन्हा दुसरा तरप् प्रत्यय

१९—येथे प्रशस्त शब्दाहून इष्टम् प्रत्यय व पुन्हा तदन्ताहून तमम् प्रत्यय केला आहे तेव्हा शुक्लतर शब्दाहून पुन्हा तरप् प्रत्यय होण्यास हरकत दिसत नाही असा शकाकाराचा अभिप्राय आहे.

शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्यय-विज्ञानम् ॥ २ ॥

शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥

नैतद्विषयमहो शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति नास्तीति । किं तर्हि । शुक्लतरशब्दोऽप्यस्ति तत् उत्पत्तिः प्राप्नोति ॥.

तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति ॥ ३ ॥

तदन्तादातिशायिकान्तात्स्वार्थे छन्दस्यातिशायिको दृश्यते । देवो वः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ॥

एवं तर्हि मध्यमाच्छुक्लशब्दात्पूर्वपरा-

प्राप्त होतो. आणि ज्यास्त शुक्लतर या अर्थीही शुक्ल शब्दाहूनच तरप् प्रत्यय इष्ट आहे.

(वा. २) शुक्लतराला शुक्लपणा असल्यामुळे शुक्ल या प्रकृतीहून तेथे प्रत्यय होतो असे समजतें. जेथे शुक्लतर शब्द लागतो तेथे शुक्लशब्दही लागतो तेव्हा तेथे शुक्ल शब्दाहून प्रत्यय होईल.

शुक्लतर शब्द ज्याला लागतो त्याला शुक्ल शब्द लागतो किंवा नाही याविषयी आमचा वादच नाही. तर, शुक्लतर शब्द त्याला लागतो ना ! तेव्हा त्या शुक्लतर शब्दाहून तरप् प्रत्यय प्राप्त होतो एवढेंच आमचें म्हणणें आहे.

(वा. ३) शिवाय, त्या आतिशायिक-प्रत्ययान्ताहून स्वार्थी आतिशायिक प्रत्यय झालेला वेदामध्ये इष्टीस पडतो. उदा०—देवो वः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे (तै. सं. १।१।१)

तर मग आतां येथे पूर्वी दाखविलेल्या तीन तऱ्हेच्या वस्त्रापैकीं मध्यम असा जो शुक्ल त्याहून पूर्वीच्या व पुढच्या या दोघाच्या अपेक्षेनें प्रत्यय होईल, असा तुमचा भौव

२०—शुक्लतर याहून अतिशय या अर्थी प्रत्यय का होत नाही असा प्रश्न जो विचारतो त्याला दोघाची अपेक्षा आहेच. कारण, शुक्लतर असे म्हणावयाल. पूर्वीच्याची अपेक्षा आहे आणि त्याहून पुढे पुढच्याच्या

पेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या । मध्यमश्च शुक्ल-
शब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः परमपेक्ष्य न्यूनो
न च न्यूनः प्रवर्तते ॥ अथवोत्पद्यतां
लुग्भविष्यति ॥ वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यं
न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः
स्यात् ॥ न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा
भवितव्यम् । केन तर्हि । तमपा ॥

पूर्वेण स्पर्धमानोऽयं मध्यमो लभते सितः ।

दिसतो. कारण मध्यम शुक्ल हः पूर्वीच्या
मानानें प्रकृष्ट आहे आणि पुढच्या मानानें
अपकृष्ट आहे.

पण जो ज्या ठिकाणी अपकृष्ट आहे
त्या ठिकाणी तो प्रकृष्ट या नात्यानें प्रवृत्त
होत नोंही. अथवा, पुढें दुसरा तरप्
प्रत्यय होऊं दे; पहिला लुप्त होईल^२. शिवाय
ज्या ठिकाणी प्रत्ययापासून प्रकर्ष या अर्थाचा
बोध होण्याजोगा असेल तेथेंच तो प्रत्यय
उत्पन्न होतो. आणि येथें तर शुक्लतरापेक्षां
जो प्रकर्ष त्याचा बोध शुक्लतर शब्दाच्या पुढें
जरी तरप् प्रत्यय केला तरी त्यापासून
होत नाही. शिवाय, दोन्ही प्रकर्षांची
येथें विवक्षा असेल तर हा प्रकर्ष बहुतांमध्ये
होतो. आणि तसा प्रकर्ष दाखविणारा तर
तरप् प्रत्यय मुळींच नाही.

मग कोणता प्रत्यय तसा प्रकर्ष दाखवितो ?
तमप् प्रत्यय हा तसा प्रकर्ष दाखवितो.

अपेक्षेनेंच तरप् प्रत्ययाचें आपादन करतां येणार
आहे.

२१—तात्पर्य, येथें जर मधल्यापेक्षां तिसऱ्याचा
प्रकर्ष दाखवावयाचा आहे तर येथें तो मधला जरी पूर्वी-
पेक्षां प्रकृष्ट आहे तरी त्या मधल्याला शुक्लतर हा
प्रकर्षवाचक शब्द देतां येणार नाही.

२२—लुप्त होईल म्हणजे उत्पन्नच होणार नाही
कारण दुसऱ्याच्या प्रकर्षाची विवक्षा आहे तेथें पहिला
प्रकर्ष विवक्षित नसतो.

२३—तेव्हा तेथें सर्वांत ज्याने प्रकर्ष दाखवि-
णारा तमप् प्रत्यय होऊन शुद्धतमः असें रूप होई.

२४—तात्पर्य, तरप्-प्रत्ययान्ताहून पुढें तरप्

परस्मिन्न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्तते ॥
अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः ।
परस्मिन्न्यूनतामेति यथामात्यः स्थिते नृपे ॥
अस्तु वापि तरस्तस्मान्नापशब्दो भविष्यति ।
वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यताम्

[तिङश्च ॥ ५ । ३ । ५६ ॥]

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीय-
सुनौ ॥ ५ । ३ । ५७ ॥

(श्लो. १) जो मध्यम पांढरा पूर्वीच्याशीं
स्पर्धा करणारा पण पुढच्याशीं तुलना केली
असतां अपकृष्ट ठरणारा असा होतो तेथें तो
अपकृष्ट झाल्यामुळे पूर्वीच्यापेक्षां आपला प्रकर्ष
दाखविण्यास प्रवृत्त होत नाही.

(श्लो. २) मध्यम पांढरा पूर्वीच्यापेक्षां
अधिक असतो खरा; पण पुढच्याच्या मानानें
तेथें तो कमीच समजला जातो. उदा -
प्रधान हा परव्ही मोठा खरा, पण
राजाजवळ असतांना त्या ठिकाणीं राजा-
लाच मुख्य समजतात.

(श्लो. ३) अथवा शुक्लतर याहून
तरप् प्रत्यय होईना कां, तेव्हायानें कांहीं तो
अपशब्द होणार नाही; पण वाचक असेल तर
त्याचा प्रयोग करावा असा नियमच जर
आहे तर तेथें दुसरा तरप् प्रत्यय कडून त्या-
पासून लोकांना बोध होत असेल तर त्याचा
प्रयोग खुशाल कैरवा.

प्रत्यय कत्तन सिद्ध झालेल्या शब्दाच्या प्रयोगापासून
लोकांना विवक्षित अर्थाचा बोध होत नाही म्हणून
तसा तरप् प्रत्यय होत नाही.

१—(सू. ५३) कोणत्याही क्रियाचा प्रकर्ष
विवक्षित असेल तर त्या क्रियावाचक क्रियापदाहून
स्वाधी तमप् प्रत्यय होतो. उदा० अयमेवामतिशयेन
पचति इति पचनितान्, येथें तमप् प्रत्ययाच्या पुढे
आम् (५।४।११) प्रत्यय झाला आहे.

२—(सू. ५७) अर्थप्रतिपादक शब्द उपपद
अस्ताना क्रिया ज्यापासून विभाग दाखवावयाचा
असेल तद्वाचक शब्द उपपद अस्ताना आणि प्रकर्ष-
विवक्षा अनगंना प्रातिपदिकाहून न क्रियापदाहून तरप्

द्विवचन इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति ।
दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । पाणिपाद-
स्य पादौ सुकुमारतरौ । अस्माकं च देव-
दत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतर इति ॥ यदि
पुनर्द्वयोपपद इत्युच्येत । तत्रायमप्यर्थो
विभज्योपपदग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।
इहापि साकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका
अभिरूपतरा इति द्वयोपपद इत्येव
सिद्धम् ॥ नैवजातीयिका द्व्यर्था
शक्या विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत ।

साकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाट-
लिपुत्रका अभिरूपतमा इति । अचश्य
स्वरूपि विभज्योपपदग्रहणं कर्तव्यं यो हि
बहूनां विभागस्तदर्थम् । साकाश्यकेभ्यश्च
पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुरा अभिरूपतरा
इति ॥ तत्तर्हि द्वयोपपद इति वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य द्विव-
चनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थ
ग्रहणम् । उच्यते वचनम् द्वयोरर्थयोर्वचनं
द्विवचनमिति ॥ एवमपि

(सू. ५७) येषं द्विवचनं असें म्हत्वे
आहे तेव्हा 'दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः' तसेंच
'पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ' येषं द्विव-
चनान्त उपपद नसच्यामुळे हीं उदाहरणे
साधणार नाहीत तसेंच 'अस्माकं च देव-
दत्तस्य च देवदत्त अभिरूपतर' हेही उदाहरण
साधणार नाही.

आता जर 'द्वयर्थं म्हणजे दोन पदार्थांचा
दर्शक शब्द उपपद असताना' असें येषं
म्हत्वे तर हे सिद्ध होईल, एवढेच नव्हे तर
दुसरी एक गोष्ट अशी होते की 'विभज्य उप-
पद असताना' असें जे सूत्रामध्ये निराळे
निमित्त धरले आहे ते धरावयास नको.
साकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा हे
त्याचें उदाहरण 'द्वयर्थ उपपद असताना'
या म्हणण्यानेच सिद्ध होते. कारण, साकाश्य
नगरातील लोकांचा समुदाय एक आणि
पाटलिपुत्र नगरातील लोकांचा समुदाय
दुसरा असे दोन अर्थ जवळच्या पदापासून

येथें मनात येत आहेत

असे दोन अर्थ घेणें बरोबर नाही. कारण,
तसे घेतले तर 'साकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां
च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा' येथेही तमम्
प्रत्ययाचा बाध करून तरम् प्रत्यय होऊ
लागल

शिवाय, जेथें बहुतांमध्ये विभाग दाखविला
झालो तेथें हे प्रत्यय होण्याकरिता 'विभज्य
उपपद असताना' हे निराळे निमित्त धरलेंच
पाहिजे उदा० साकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रके-
भ्यश्च माथुरा अभिरूपतरा

तर मग आता दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्ध-
तरा इत्यादि उदाहरणें साधण्याकरिता द्विव-
चन शब्द काढून त्याच्या ऐवजी 'द्वयर्थ
शब्द उपपद असताना' असें म्हत्वे पाहिजे

तसें म्हणावयास नको. कारण, येषं द्विवचनं
हा शब्द सज्ञा म्हणून (१।४।१०२) उच्चारला
आहे असे समजू नये तर तो येषं अन्वर्थ शब्द
आहे उच्यते इति वचनम् द्वयो वचनम्

आणि इयसुन् हे प्रत्यय होतात तमम् व इष्टन् होत
नाहींत उदा०—अयमनयोरतिशयेन आढ्यनरः,
अयमनयोरतिशयेन पचतितराम् अयमनयो पटीयान्
माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यनरा

२—दात व आठ यामध्ये दात हे अतिशय
स्निग्ध आहेत पाणिपाद म्हणजे हातपाय यामध्ये पाय
हे अतिशय सुकुमार आहेत येषं दात व आठ हे
पदार्थ दोन आहेत व हात व पाय हेही पदार्थ दोन आहेत

तरी एकवद्भाव (१।४।२) दाढ्यामुळे द्विवचन झालें
नाहीं तसेंच यामच्या व देवदत्ताच्या मध्ये देवदत्त हा
चांगलाच देखणा आहे येषं अस्माकम् हे बहुवचन एक
व्यक्ति असतानाच 'असदो द्वयोश्च' (१।२।५९)
या सूत्रानें झालें आहे, आणि देवदत्तस्य हे एकवचन
आहे, द्विवचन त उपपद नाही

३—अमाच अवर्थ शब्द 'युवावो द्विवचने'
(७।१।९२) येषं वेनल्य आहे

तरवीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षार्प-

कर्षयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तरवीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षार्पकर्षयोरु-
पसंख्यानं कर्तव्यम् । परुद्भवान् पटुरासीत्
पटुतरश्चैषम इति ॥

सिद्धं तु गुणप्रधानत्वत् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । गुणप्रधानत्वात् ।
गुणप्रधानोऽयं निर्देशः क्रियते गुणा-
न्तरयोगाच्चान्यत्वं भवति । तद्यथा ।
तमेव गुणान्तरयुक्तं वक्तारो भवन्त्यन्यो

भवान्संवृत्त इति ॥

अजादी गुणवनादेव ॥ ५।३।५८ ॥

एवकारः किमर्थः । नियमार्थः
नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्य-
माणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥
इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत
अजादी गुणवचनादेवेति । मैवं विज्ञायि ।
अजादी एव गुणवचनादिति । किं
च स्यात् । न व्यञ्जनादी गुणवचना-
त्स्याताम् ॥

द्विवचनम्, तरी पण—

(वा. १) एकाच पदार्थाचे उत्कर्ष व अप-
कर्ष असतील तेथे उत्कर्ष दाखविणारे हे प्रत्यय
होतात असे उपसंख्यान करावे. उदा०—‘परुत्
भवान् पटुः आसीत् पटुतरश्च ऐषमः’ म्हणजे
गेल्या वर्षी तूं कुशल होतासच, पण यंदां
ज्यास्त कुशल झाला आहेस.

(वा. २) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

असें की, ‘परुत् भवान् पटुरासीत् पटु-
तरश्चैषमः’ या उदाहरणांतील पटु शब्दामध्ये
पटुत्व म्हणजे कौशल्य या गुणाला मुख्यत्व
आहे; तेव्हां तो गुण गतवर्षांचा आणि यंदाचा
निराळा असल्यामुळे त्याच्या संबंधानें त्याच्या
आश्रयामध्ये भेदाची कल्पना करता येईल.
वहिवाटही लोकांमध्ये अशी आहे की एखाद्या
मनुष्यामध्ये कांहीं निराळा गुण दृष्टीस पडला
की ‘तूं आतां निराळा झालास’ असें
त्याला लोक बोलतात.

(सू. ५८) ह्या सूत्रामध्ये एव शब्द
कशाकरितां घातला आहे ?

हें सूत्र नियमार्थ आहे हें समजण्याकरितां
घातला आहे.

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही.
कारण, जो गोष्ट सिद्ध आहे तीच गोष्ट पुनः
सांगितली असली तर तो विधि आपोआपच
नियमार्थ होतो; तें समजण्याला एव शब्दाची
जरूर लागत नाही.

हें सूत्र नियमार्थ आहे हें समजेल, परंतु
तो नियम इष्ट असेल तसाच झाला पाहिजे
याकरितां एव शब्द घातला आहे म्हणजे
इष्टन् आणि ईयसुन् हे अजादि प्रत्यय गुण-
वाचक शब्दाहूनच होतात असाच नियम
येथे झाला पाहिजे; ‘गुणवाचक शब्दाहून
हे अजादि प्रत्ययच होतात’ असा नियम
न झाला पाहिजे.

तसा नियम झाला तर कोटें बरें दोष
येईल ?

व्यंजन म्ह. तकार आरंभी असलेले
तरप् व तपम् हे प्रत्यय गुणवाचक शब्दाहून
होणार नाहीत.

१—(सू. ५८) पूर्वीच्या सूत्रांनी सांगितलेले
जे प्रत्ययवाचक अजादि प्रत्यय म्हणजे इष्टन् आणि
ईयसुन् हे सर्व प्रकारच्या शब्दांजून न करतां फक्त
गुणवाचक शब्दाहूनच करतां, तेव्हां आद्य वर्गा

शब्दांजून न होत नाहीं.

२—तसा नियम झाला तर पटुतरः व पटुतमः
येथे गुणवाचक पटु शब्दाहून तरप् व तपम् हे प्रत्यय
होणार नाहीं.

[तुंश्छन्दसि ॥ ५ । ३ । ५९ ॥]
 प्रशस्यस्य अः ॥ ५ । ३ । ६० ॥
 इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् ।
 अजादी गुणवचनादेव [५८] इत्युक्त्वागु
 णवचनानामप्यजाद्योरादेशा उच्यन्ते । नैप
 दोषः । एतदेव ज्ञापयति भवत एतेभ्यो

ऽगुणवचनेभ्योऽप्यजादी इति यदयमजाद्यो
 परत आदेशाञ्ज्ञास्ति । एवमपि तयोरिति
 वक्तव्यं स्यात् । तयो परत इति ॥ यदि
 पुनरयं विधिर्विज्ञायेत । नैवं शक्यम् ।
 व्यञ्जनादी हि न स्यातामुपाधीना च
 संकरः स्यात्पुनर्विधानादजाद्यो । ननु

(सू. ६०) हे येषं सूत्रकाराचं करणे
 अयोग्य दिसते.

येषं अयोग्य असें काय ररे आहे ?

अयोग्य हे वीं अजादि प्रत्यय हे गुण-
 वाचक शब्दाहूनच होतात असें सांगून येषं
 गुणवाचक नव्हे अशा प्रशस्य शब्दाला ते
 अजादि प्रत्यय पुढें असताना अ हा आदेश
 सांगितला आहे.

हा दोष येत नाही. कारण, प्रशस्य वगैरे
 शब्दाना अजादि प्रत्यय पुढें असताना जे
 येषं आचार्यांनीं आदेश सांगितले आहेत
 त्या आचार्यांच्या कृतीवरूनच असें सिद्ध होतें
 कीं हे प्रशस्य वगैरे शब्द गुणवाचक नाहीत,
 तरी पण त्याहून इष्टन् व ईयसुन् हे अजादि
 प्रत्यय होतात

तरी पण, ह्या सूत्रामध्ये 'तयो' असें पद

घातलें पाहिजे म्हणजे ते अजादि प्रत्यय
 इष्टन् व ईयसुन् पुढें असताना अ आदेश
 होतो असा अर्थ होईल. आता, जर हें सूत्र
 प्रत्ययविधायकही मानलें तर ज्ञापक माना-
 वयास नको पण तसें करणें शक्य नाही.
 कारण व्यञ्जनादि जे तरप् व तमप् प्रत्यय
 ते प्रशस्य शब्दाहून होणार नाहीत. शिवाय,
 'द्विवचनविभज्योपपद' ह्या निमित्ताचा
 संकर होईल. कारण येषं प्रशस्य शब्दाहून
 त्या अजादि प्रत्ययाचें निराळें विधान केलें
 जात आहे.

पण येषं निराळें विधान केलें तरी 'अति-
 शायने इष्टन्' ह्या परस्परसंबद्ध अशा पदा
 ची व तशीच 'द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्'
 ह्या परस्परसंबद्ध अशा पदाची अनुवृत्ति
 येषं आणता येईल.

१—(सू. ५९) धातूहून तृन् (१२।१२५)
 व तृच् (१२।१३३) प्रत्यय सांगितले आहेत ते
 तृन् प्रत्ययान्त व तृच्-प्रत्ययात्त शब्द क्रियाशब्द
 होतात, गुणवाचक शब्द होत नाहीत तर त्याहून
 इष्टन् व ईयसुन् हे अजादि प्रत्यय वेदामध्ये होतात
 उदा०—अतिशयेन कर्ता करिष इयमनयोरतिशयेन
 दोष्मो दोहीयसी येन येषं दोष्मो शब्दाला पुनर्र व
 (६।३।३५ वा ११) झाला आहे व तृ प्रत्ययाचा
 लोप (६।४।१५४) झाला आहे

१—(सू. ६०) इष्टन् व ईयसुन् हे प्रत्यय पुढें
 असताना प्रशस्य शब्दाला अ आदेश होतो उदा०—
 अष्ट, अथान्

२—प्रशस्य शब्दाला 'अजादा गुणवचनादेव'
 हा नियम लागू नाही एवढेंच ह्या ज्ञापकाने दाखिलें

आहे इष्टन् व ईयसुन् हे प्रत्यय त्या त्या सूत्रांनींच
 करावयाचे आहेत पुढें दाखविलेला निमित्ताचा संकर
 होत नाही

३—प्रशस्य शब्दाहून इष्टन् व ईयसुन् हे अजादि
 प्रत्यय होतात, आणि त्याच्याबरोबरच प्रशस्य शब्दाला
 अ आदेश होतो असा अर्थ होईल आणि ह्या सूत्रानें
 सांगितलेले हे अजादि प्रत्यय पूर्वसूत्रांनीं प्राप्त झालेल्या
 तरप् व तमप् या प्रत्ययांचा बोध करतात

४—'प्रशस्यस्य अ' ह्या सूत्रामध्ये 'द्विवचन
 विभज्योपपदे' ह्या पदाचा अनुवृत्ति केली तर तें
 निमित्त येषं इष्टन् प्रत्ययालाही लागू होईल आणि
 अनुवृत्ति केली नाही तर तें निमित्त नसतानाही ईयसुन्
 प्रत्यय होईल हा संकर होय

५—आणि येथेही तो संक्षेप कायम ठेवता येईल

चैते विशेषा अनुवर्तेरन् । यद्यप्येतेऽनुवर्ते-
रन्व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम् । एवं
तर्ह्यर्चायप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्योऽ
गुणवचनेभ्योऽप्यजादी इति यद्यमजा-
द्योरादेशं शास्ति । ननु चोक्तं तयोरिति
वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । प्रकृतमजादि-
ग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् । अजादी
गुणवचनादेवेति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं
सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिवि-
परिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि
देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् ।

देवदत्तामिति गम्यते । देवदत्तस्य
गावोऽथवा हिरण्यम् । आढ्यो वैधवेयः ।
देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्पृष्ठीनिर्दिष्टं
सदर्थत्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितियानिर्दिष्टं च
भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं
सदर्थत्सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥

[ज्यं च ॥ ५ । ३ । ६१ ॥

वृद्धस्य च ॥ ५ । ३ । ६२ ॥

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ

॥ ५ । ३ । ६३ ॥

जरी अनुवृत्ति आणली तरी त्या अजादि
प्रत्ययांनीं तरप् व तमप् या प्रत्ययांचा वाच
होत असल्यामुळे प्रशस्य शब्दाहून तरप् व
तमप् प्रत्यय होणार नाहीत हा दोष येणारच.

तर मग येथे प्रत्ययांचे विधान कसेच नये.
तर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ज्ञापकच व्यावे,
ते असे की-अजादि प्रत्यय पुढे असतांना येथे
आचार्यांनी प्रशस्य वगैरे शब्दांना आदेश
सांगितले आहेत या आचार्यांच्या कृतीवरून
असे ज्ञापित होतें की हे प्रशस्य वगैरे शब्द
गुणवाचक नाहीत तरी त्यांहून इष्टम् व ईयसुन्
हे अजादि प्रत्यय होतात.

पण तेथे तयोः असे म्हटले पाहिजे असे
सांगितले आहे ना ?

तसे म्हणावयास नको. कारण मागून
अजादी या पदाची अनुवृत्ति करता येईल.
माणे अजादि पद कोठे वरें आहे ?

अजादी गुणवचनादेव (५।३।५८) ह्या
सूत्रामध्ये आहे.

आहे हें खरें, पण तेथे तें प्रथमा विभक्तीत
उच्चारलें आहे. आणि येथें तर सप्तमी विभक्तीत
असणें जरूर आहे.

अजादी असे प्रथमान्त पद येथें अनुवृ-
त्तीने आले तरी तें अर्थाच्या घोरणानें विभक्ति
विपरिणाम होऊन सप्तमीच्या अर्थानें येथें
लावतां येईल. उदा०—देवदत्तार्चा घरें
उंच उंच आहेत असे सांगून पुढें ' त्याला
हाक मार ' असे म्हटलें असतां ' त्या देव-
दत्ताला ' असा अर्थ साहजिकच मनांत येतो.
तसेंच वेल बोडे सोने हें सर्व देवदत्ताचें आहे
असे सांगून पुढें ' रांडळेक गवर आहे ' असे
म्हटलें असतां तो देवदत्त गवर आहे असाच
अर्थ मनांत येतो. म्हणजे देवदत्त हा शब्द पूर्व-
वाक्यांत पृष्ठी विभक्ति लावून उच्चारला असला
तरी प्रथमा व द्वितीया विभक्ती लावून त्याचा
संबंध मनांत येतो. त्याप्रमाणें येथेही पूर्व सूत्रा-
मध्ये प्रथमा विभक्ति लावून उच्चारलेला असा
अजादी हा शब्द येथें सप्तमी विभक्ति लावून
घेतां येईल.

१—(सू. ६१) इष्टम् व ईयसुन् हे प्रत्यय पुढे
असतांना प्रशस्य शब्दांला ज्य असा आदेश होतो.

उदा०—ज्येष्ठः, ज्यायान्.

१—(सू. ६२) इष्टम् व ईयसुन् हे प्रत्यय पुढे
असतांना अन्तिक शब्दांला नेद असा आदेश होतो.

उदा०—अन्तिकेन वृद्धः ज्येष्ठः. अन्तिकेनोरिति न्ये
वृद्धः शनि व्याकान्.

१—(सू. ६३) इष्टम् व ईयसुन् हे प्रत्यय पुढे
असतांना अन्तिक शब्दांला नेद असा आदेश होतो,
आणि वाड शब्दांला साध असा आदेश होतो.
उदा०—नेदिरः, नेदियान्; साधिरः, साधियान्.

युवाल्पयोः कनन्यतरसाम्

॥ ५ । ३ । ६४ ॥

विन्मतोर्लृक् ॥ ५ । ३ । ६५ ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ५ । ३ । ६६

स्त्रीलिङ्गेनाय निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च तेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च पुनपुसकलिङ्गाद् द्विवचनबहुवचनान्ताच्च न स्यात् । नैप दोषः । नाय प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । प्रशंसाया यत्प्रातिपदिकं

वर्तते तस्माद् रूपव्यभवाति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृतेरम्भावपचनम् ॥ १ ॥

प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृते रूपोऽम्भावो चक्ष्यः । पचतिरूपम् पचतो रूपम् पचन्तिरूपमिति ॥

सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । क्रियाप्रधान-

(सू. ६६) येषं प्रशंसायाम् हा जो प्रत्ययार्थाचा निर्देश आहे तो स्त्रीलिङ्गी आणि एकवचनाने केलेला आहे तेव्हा हा प्रशंसा या स्वार्थी होणारा प्रत्यय तसाच प्रकृतीहून म्हणजे स्त्रीलिङ्गी एकवचनान्त प्रकृतीहूनच होईल. पुलिङ्गी आणि नपुसकलिङ्गी शब्दाहून तसेच द्विवचनान्त आणि बहुवचनान्त शब्दाहून होणार नाही.

हा दोष येत नाही. कारण, प्रशंसायाम् हा प्रत्ययाचा निर्देशच नव्हे. तर प्रकृत्यर्थाचे हे विशेषण आहे. म्हणजे प्रशंसा या अर्थाचे दर्शक जे प्रातिपदिक त्याहून रूपम् होतो असा या सूत्राचा अर्थ समजावा. तो कोणत्या

अर्थी होतो अशी जिज्ञासा असेल तर तो स्वार्थी होतो हेंच त्याचे उत्तर होय. आणि स्वार्थिक प्रत्यय तर मूळ शब्दाच्या लिङ्गवचनाना अनुसरतात असा न्यायच आहे.

(वा. १) क्रियापदाहून हा रूपम् प्रत्यय होतो त्या ठिकाणी क्रियापदाला लिङ्ग तसेच वचन नसल्यामुळे त्या रूपम्-प्रत्ययान्ताच्या पुढील विभक्तीला अम् आदेश होतो असे वचन करावे. उदा.-पचतिरूपम् पचतो रूपम् पचन्तिरूपम्.

(वा. २) हे सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

असें की क्रियाप्रधानत्वात् म्हणजे क्रिया-

१—(सू. ६४) इष्टन् व इयसुन् हे प्रत्यय पुढे असताना युवन् आणि अन्व या शब्दांना कन् असा अदेश विरुध्दाने होतो उदा०—कनिष्ठ, वनीयान्, यविष्ठ, यवायान्, अल्पिष्ठ, अल्पीयान्.

१—(सू. ६५) विन् प्रत्ययान्त आणि मत्तुप्-प्रत्ययान्त शब्दाहून इष्टन् व इयसुन् हे प्रत्यय केले असता त्या विन् व मत्तुप् या प्रत्ययांचा लृक् होतो उदा०—अतिशयेन सन्ना सन्निष्ठ अनवीर्य सन्नीयान्. अतिशयेन स्वयान् स्वविष्ठ, अनवीर्य स्ववीयान्.

१—(सू. ६६) प्रशंसा विवक्षित असताना प्रशंसायावाचक शब्दाहून स्वायी रूपम् प्रत्यय होतो तसाच क्रियापदाहूनही रूपम् प्रत्यय होतो. उदा०—

प्रशस्त वैयाकरण. वैयाकरणरूपः, प्रशस्त पचति इति पचतिरूपम्.

२—प्रशस्ता हा प्रत्ययार्थ आहे असे गृहीत धरून हा आक्षेप घेतला आहे आता प्रशंसा याचा अर्थ प्रशस्ता असा न घेता प्रशंसा याच अर्थी हा प्रत्यय सांगायचा असता तर तस्य भाव (५।१।११९) याप्रमाणे तस्य प्रशंसायाम् असे आचार्यांनी सूत्र केले असते शिवाय, हे स्वार्थी प्रत्ययाचे प्रकरण आहे तेव्हा प्रशस्ता या अर्थी हा प्रत्यय सांगितला अमावा असे दिसत

३—तेव्हा वैयाकरणरूप इत्यादि उदाहरणामध्ये प्रत्ययान्त शब्द पुलिङ्गी चालण्याला दूरकत नाही

त्वात् । क्रियाप्रधानमाख्यातं भवत्वेका च क्रिया । द्रव्यप्रधानं नाम । कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्यप्रधानं नामेति । यत्क्रियां पृष्ठस्तिङाचष्टे । किं देवदत्तः करोति पचतीति । द्रव्यं पृष्ठः कृताचष्टे । कतरो देवदत्तः यः कारको हारक इति ॥ यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति । पचतः पचन्तीति । नैतानि क्रियापेक्षाणि । किं

तर्हि । साधनापेक्षाणि । इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति । पचतिरूपम् पचतोरूपम् पचन्तिरूपमिति । तिङोक्तत्वात्तस्याभिसं-
न्धय न भविष्यति । एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति । समयाद् भविष्यति । द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात् प्राप्नुवन्ति । एवं तर्ह्येकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विवहोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः । एवमपि नपुंसकत्वं वक्तव्यम् ।

पदामध्ये क्रियेला मुख्यत्व असत्ते, व क्रिया तर एकच असते. आणि प्रातिपदिकामध्ये द्रव्याला म्हणजे क्रियेच्या आश्रयाला मुख्यत्व असत्ते

आतां क्रियापदामध्ये क्रियेला मुख्यत्व असत्ते आणि प्रातिपदिकामध्ये क्रियाश्रयाला मुख्यत्व असत्ते हे कशावरून समजते ?

अशावरून समजते कीं—किं देवदत्तः करोति म्हणजे देवदत्त काय करतो असा क्रियेबद्दल प्रश्न केला असतां त्याचें उत्तर पचति म्हणजे स्वयंपाक करतो असें क्रियेनें मिळतें; आणि कतः देवदत्तः म्हणजे देवदत्त कोणता असा द्रव्यासंबंधानें प्रश्न केला असतां त्याचें उत्तर यः कारकः अथवा हारकः म्हणजे कांहीं कृत्य करणारा जो तोच देवदत्त अथवा जो कांहीं पदार्थ नेणारा तो देवदत्त असें कारक अथवा हारक या कृत्-प्रत्ययान्त शब्दानें मिलतें.

पण जर क्रिया एकच धरावयाची असें असेल तर पचतः किंवा पचन्ति असें जें द्विवचन किंवा बहुवचन क्रियापदामध्ये दिसतें तें जुळणार नाही.

हे द्विवचन व बहुवचन प्रत्यय क्रियेला धरून झालेले नव्हेतच. तर क्रियेचा आश्रय आणि जी कर्ता व कर्म हीं साधनें त्यांना धरून होत आहेत. कसे कां होईनात, त्या पचति पचतः पचन्ति यांहून रूप् प्रत्यय केल्यानंतर

त्या रूप्-प्रत्ययान्त शब्दाच्या पुढें तिन्ही वचनें होऊं लागतील. उदा० पचतिरूपम् पचतो रूपम् पचन्तिरूपम्.

क्रियापदामधील प्रत्ययानेंच साधनांचा संख्येशीं संबंध होत असल्यामुळें फिळून त्या-
अर्थी रूप्-प्रत्ययान्ताहून पुढें प्रत्यय होणार नाहीत.

तर मग रूप्-प्रत्ययान्ताहून एकवचन देखील होणार नाही.

प्रत्यय पुढें केलाच पाहिजे असा नियम (३।१।२ वा. ११) असल्यामुळें एकवचन होईल.

तर मग त्याच नियमावरून द्विवचन व बहुवचन हे प्रत्यय देखील प्राप्त होतात.

तर मग आतां एकवचन जें एकत्व अर्थ असतांना सांगितलें आहे (१।४।२२) तें तसें न सांगतां मोघमच सांगितलें जाईल. आणि द्वित्व अर्थ असतांना सांगितलेलें द्विवचन (१।४।२२) व बहुत्व अर्थ असतांना सांगितलेलें बहुवचन (१।४।२१) हीं द्वित्व व बहुत्व असतांना त्या एकवचनाचा बाध करतील.

अशा रीतीनें पचतिरूपम् पचतोरूपम् इत्यादि उदाहरणामध्ये एकवचन झालें तरी तेथें तो शब्द नपुंसकलिङी समजावा असें सांगितलें पाहिजे.^४

४—तसें सांगितलें म्हणजे अतोऽम् (७।१।२४) यानें श्शस्तिद्धि होईल, आणि येथें (वा. १) जम्

आदिश सांगावयास नको असें म्हणतां येईल.

न वक्तव्यम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा-
लिङ्गस्य ॥

वृषलादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

वृषलादिभ्य उपसंख्यान कर्तव्यम् ।

वृषलरूपः दस्युरूपः चोररूप इति ॥

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्यवच-
नात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यर्थस्य
वैस्पष्ट्य इति वक्तव्यम् । वृषलरूपोऽयम्
अप्ययं पलाण्डुना सुरा पिबेत् । चोररू-
पोऽयम् अप्ययमक्ष्णोरञ्जनं हरेत् । दस्युरु-
पोऽयम् अप्ययं भावतो लोहितं पिबेत् ॥

[ईपदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशी-
यरः ॥ ५ । ३ । ६७ ॥]

ईपदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्ग-

वचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

ईपदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचन-
योरनुपपत्तिः । पटुकल्पः पटुकल्पौ पटु-
कल्पा इति । एकोऽयमर्थ ईपदसमाप्तिर्नाम
तस्यैकत्वादेकवचनं प्राप्नोति ॥

प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । नाय प्रत्ययार्थः ।

तस्यै सागावयास नको. कारण लिङ्ग ई
कोठेच सागावयास नको. तें लौकिक प्रयोगा-
वरच अवलबून समजणारें आहे.

(वा. ३) वृषल वगैरे शब्दाहून रूप
प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान करावें उदा० -
वृषलरूपः, दस्युरूपः, चोररूपः..

(वा. ४) ई सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

तें असें कीं—प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्ये, म्हणजे
प्रकृत्यर्थाची विशेष स्पष्टता विवक्षित असताना
रूप प्रत्यय होतो असें म्हणार्हे. उदा० वृषलरूप.
अयम्, म्हणजे हा असल शूद्र आहे, कादा खातो ई
काहींच नाही, त्याबरोबर हा दाह सुद्धा पीईल.
चोररूपः अयम् म्हणजे हा अडल चोर आहे,
डोळ्यातील काजळ सुद्धा काढून घेईल. दस्युरूपः

अयम् म्हणजे हा उचल्या आपल्या कामात मोठा
तरबेज आहे, मनुष्य भावत असतानाही त्याचे
रक्तसुद्धा हिरावून घेईल.

(वा. ६७ वा. १) एखादी गोष्ट पूर्ण न
होणें म्हणजे क्रिया पूर्ण न होणें, अद्या रीतीनें
मुख्यत्वानें क्रियाच प्रतीत होत असल्यामुळे कल्प
वगैरे प्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाना लिङ्ग व
वचन ही जुळत नाहींत. उदा०— पटुकल्पः
पटुकल्पौ पटुकल्पाः. कारण, पुरी न होता
थोडी उरलेली म्हणजे एखादी क्रियाच अंशभार ती
एकच असल्यामुळे एकवचनच पक्क होईल.

(वा. २) ई सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

तें असें कीं ईपदसमाप्ति हा काहीं प्रत्य-
यार्थाचा निर्देश नव्हे, तर प्रकृत्यर्थाचे विशेषण

५—वृषल म्हणजे शूद्र हा त्रैवर्णिक नव्हे तेव्हा
या वृषल, दस्यु वगैरे शब्दापासून निद्रा गम्यमान
होते, प्रशंसा होत नाही म्हणून प्रकृत सूत्रानें रूप
प्रत्यय येथें सिद्ध होत नाही

६—प्रकृत्यर्थाचा विशेष स्पष्टता झाली म्हणजे त्या
कामात त्याची ज्यास्त दुबारीच प्रतीत होते तेव्हा
त्या दृष्टीनें ती त्याची एक प्रकारची प्रशंसाच होते
तेव्हा सूत्रानेंच येथें रूप प्रत्यय होईल

१—(सू. ६७) जी एखादी गोष्ट पूर्ण झाल्या
सारखीच, पण थोडी कमी असल्यामुळे ' पूर्ण झाली '

असें म्हणता येत नाही तद्वाचक शब्दाहून कल्प
वृक्ष, आणि देशादर्थ हे प्रत्यय होतात उदा०—
ईपदसमाप्त पटु इति पटुकल्प, पटुदेश्य, पटुदेशीय.
क्रियापदाहूनही हे प्रत्यय होतात उदा०—ईपदसमाप्त
पचति पचतिबल्यम्.

२—चांगला पूर्ण पटु होण्याला जेवढें शिक्षण
पाहिजे तितकें पुर मिळालें नाही त्यामुळे त्याला
पटुकल्प म्हणतात शिक्षण ही क्रियाच येथें ईपदसमाप्त
प्रावयाचा आहे आणि क्रियेला तर लिङ्ग व वचन
काहींच नसतें.

किं तर्हि । प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । ईषद-
समाप्तौ यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात् कल्प-
वादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति ।
स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनानुव-
र्तन्ते ॥

प्रकृत्यर्थे चेच्छिङ्गवचनानुपपत्तिः

॥ ३ ॥

प्रकृत्यर्थे चेच्छिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः ।

गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना ।
पयस्कल्पा यवाग्ररिति ॥

सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदार्थे

प्रत्ययवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तत्संबन्ध ईषद-
समाप्तिसंबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भव-
तीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि
भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त-
मोपदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचना-
नुपपत्तिरिति । परिहृतमेतत्प्रकृत्यर्थविशे-
षणत्वात्सिद्धमिति । ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे
चेच्छिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । नैप दोषः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्वार्थिका अतिव-
र्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति यदयं णचः

आहे. म्हणजे, ईषदसमाप्ति या अर्थाचें दर्शक
जें प्रातिपदिक त्याहून हे कल्पपू वगैरे प्रत्यय
होतात असा या सूत्राचा अर्थ आहे. ते कोणत्या
अर्थी होतात अशी जिज्ञासा असेल तर ते
स्वार्थी होतात हेच त्याचें उत्तर होय. आणि
स्वार्थिक प्रत्यय तर मूळ शब्दाच्या लिंग-
वचनाला अनुसरतात असा न्यायच आहे.

(वा. ३) हे प्रत्यय स्वार्थी होत अस-
ल्यामुळे त्या प्रत्ययान्त शब्दांना मूळ शब्दा-
र्थाचें लिङ्गवचनें लागतात असें असेल तर
कांहीं ठिकाणचीं लिंगवचनें चुळत नाहीत.
उदा०-गुडकल्पा द्राक्षा; तैलकल्पा प्रसन्ना, पय-
स्कल्पा यवाग्रः

(वा. ४) हें सिद्ध होत आहे.

ते कसे ?

असें कीं प्रकृत्यर्थाचा ईषदसमाप्ति असा
संबंध ज्या दुसऱ्या पदार्थाशीं असेल त्या अर्थी
हे प्रत्यय होतात असें सांगोंवे.

अशा रीतीनें सिद्ध होईल खरें, पण

सूत्र फिरवीं लागतें ना ?

तर मग मूळचें सूत्र आहे तसेंच असूं दे.

पण मूळचें सूत्र ठेवेलें तर ईषदसमाप्तीही
क्रियेचीच संभवते म्हणून त्या अर्थी केलेल्या
प्रत्ययापासून मुख्यत्वानें क्रियेचाच बोध होत
असल्यामुळे त्या ' प्रत्ययान्त ' शब्दाला लिङ्ग
व वचन हीं चुळत नाहीत असें सांगितलें आहे
ना ?

ईषदसमाप्ति हें प्रकृत्यर्थाचें विशेषण आहे
असा त्याचा परिहारही पण केलाच आहे.

पण ईषदसमाप्ति हा प्रकृतीचा अर्थ मानला
व प्रत्यय स्वार्थी केला तरी गुडकल्पा द्राक्षा
वगैरे कांहीं ठिकाणीं लिंगवचनें चुळत नाहीत
असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाही. कारण आचार्य सूत्र-
कारांनीं ' णचः क्रियामच् ' (५।४।१४) या
सूत्रामर्थे जें ध्रियाम् असें म्हटलें आहे त्या
आचार्यांच्या कृतीबद्दल असें आप्तित होतें कीं
स्वार्थिक प्रत्यय हे मूळ शब्दाच्या लिंगवच-

३—द्राक्षा ही शक्ती गोठ आहे कीं जरा कमी पण
हिला मूळ म्हणण्यास हरकत नाही. याप्रमाणेंच तैलकल्पा
प्रसन्ना, व पयस्कल्पा यवाग्रः या उदाहरणाचे अर्थ
समजावे. प्रसन्ना म्हणजे दाखू यवाग्र म्हणजे पेंज.

४—गुडकल्पा द्राक्षा येथे गुडाचा श्लोकां ईषद-

समाप्ति हा संबंध आहे. द्राक्षा ही किंचित् कमी पण
निव्वट गुड आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही अशी
विनंदा आहे. तेथें द्राक्षा या अर्थी प्रत्यय आल्यामुळे
गुडकल्पा हें झाल्या प्रकृत्यर्थाचा हर जोडें आहे ते
बरोबरच आहे.

स्त्रियामश् [५. ४. १४] इति स्त्रीग्रहणं करोति । यद्येतज्ज्ञाप्यते बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरित्यत्रापि प्राप्नोति । नाप्यतिवर्तन्ते ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् । पटुकल्पः मृदुकल्प इति । नैतदस्ति । निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञातः ॥ इदं तर्हि । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति । द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम् ॥ इदं तर्हि । कृतकल्पम् मुक्तकल्पम् पीतकल्पमिति ।

क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः

नाचें अतिक्रमणी करतात.

पण असें जर शापन केलें तर बहुगुडः द्राक्षा, बहुतैलं प्रसन्ना, बहुपयः यवागूः येथें बहुच् हा स्वार्थी प्रत्ययकेल्यानंतर मूळच्या गुड शब्दाच्या लिंगवचनाचा अतिक्रम होऊन बहुगुड वगैरे शब्दाना स्त्रीलिंग प्राप्त होईल.

स्वार्थिक प्रत्यय हे मूळ शब्दाच्या लिंगवचनाचा अतिक्रम करीत नाहीत असें देखील आहे.

आता या प्रकृत सूत्राचे उदाहरण तरी कोणतें वरें ?

पटुकल्पः मृदुकल्पः इत्यादि उदाहरणें आहेत कीं.

हीं उदाहरणें सभवत नाहीत. कारण, ज्या पदार्थाचें पूर्णपणानें ज्ञान झालेलें असतें तो पदार्थ पुरा तयार झाला आहे किंवा थोडा थिळक राहिला आहे' हें सांगता येईल. आणि पदत्व मृदुत्व वगैरे गुण तर सहज समजणारे नव्हेत.

तर मग गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यवागूः हीं द्रव्याचीं उदाहरणें घ्या.

क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात् कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् ॥ ५ ॥

क्तान्तात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः । किं कारणम् । क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात् । भूतकाललक्षणः क्तः । कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् । विसमाप्तिवचनाश्च कल्पादयः । न चास्ति संभवो यद् भूतकालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति ॥

सिद्धं त्वाशंसायां भूतवद्वचनात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आशंसायां भूतवच्च [३. ३. १३२] इत्येवमत्र क्तो

पण द्रव्य देखील कशांत कोणतें किती आहे हें सहज समजण्यासारखें नसतें.

तर मग आता कृतकल्पम् मुक्तकल्पम् पीतकल्पम् हीं क्रियेचीं उदाहरणे घ्या.

(वा. ५) क्त-प्रत्ययान्त शब्दाहून हे कल्पप् वगैरे प्रत्यय करता येणार नाहीत.

काय कारण ?

कारण असें कीं-क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात् म्हणजे क्त प्रत्यय हा भूतकालची क्रिया असेल तरच होणार, आणि कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् म्हणजे कल्पप् वगैरे प्रत्यय तर क्रिया पूर्ण संपली नसेल अशा स्थितीला दाखविणारे असे येथे होणार आहेत; आणि एखाद्या क्रियेचा भूतकाल, व त्या क्रियेची समाप्ति न होणें ह्या दोन गोष्टी एकदम संपवणाऱ्या नव्हेत.

(वा. ६) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

तें असें कीं क्रिया समाप्त होण्यापूर्वी त्या क्रियेचा भूतकाल नसला तरी 'आद्यसाया भूतवच्च' (३।३।१३२) यानें तेथें क्त प्रत्यय

५-नाहीं तर णच् हा प्रत्यय (३।३।४३) स्त्रीलिङ्गांच सांगितला असल्यामुळे त्याच्या पुढें स्वायं अच् प्रत्यय केला असता स्त्रीलिंगच कायम राहील.

तेन्हा 'णचः स्त्रियामच्' या सूत्रामध्य स्त्रियाम् हे व्यर्थ होईल.

भविष्यति ॥ इदं चाप्युदाहरणं पटुकल्पः मृदुकल्प इति । ननु चोक्तं निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञात इति । लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम् । तद्यथा । पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते यौ लघुनोपायेनार्थान्साधयति । पटुकल्पोऽयमित्युच्यते यो न तथा साधयति ॥ इदं चाप्युदाहरणं गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति । ननु चोक्तं द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातमिति । लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्

॥ ५ । ३ । ६८ ॥

विभाषाग्रहणं विमर्थम् । विभाषा बहुव्यथा स्याद्बहुचा मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं कल्पादयोऽपि यथा स्युरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बहुजप्युच्यते कल्पादयोऽपि तदुभयं वचनाद् भविष्यति । नैव शक्यम् । अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणे नवकाशो

होईल. शिवाय, पटुकल्पः मृदुकल्पः यासारखीं गुणांचीं उदाहरणे या सूत्राला देतां येतातच. पण ज्या पदार्थांचें पूर्णपणानें ज्ञान झालेलें असतें तोच पदार्थ पूर्ण आहे किंवा अपुरा राहिला आहे असें समजतें. आणि पटुत्व मृदुत्व वेगरे गुण तर सहज समजणारे नव्हेत असें सांगितलें आहे ना ?

लोकांतील व्यवहार पाहून गुणांचेही पूर्णपणानें ज्ञान होण्यास हरकत नाही. असें पहा कीं जो थोड्याच प्रयत्नानें इ२ गोष्ट साधतो त्याला लोक 'पटुरयं ब्राह्मणः' म्हणजे 'हा ब्राह्मण हुपार आहे' असें म्हणतात. आणि ज्याला तितकें साधत नाही त्याला 'पटुकल्पः अयम्' म्हणजे 'हा तितका हुपार दिसत नाही' असें म्हणतात. तसेंच 'गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यवागूः' हीं द्रव्यांचीं उदाहरणेही या सूत्राला देतां येतील.

पण त्यासंबंधानेही 'कोणतें द्रव्य कशांत किती आहे' हे सहज समजण्यासारखें नसतें असें सांगितलें आहे ना ?

तें देखील लोकांतील व्यवहार पाहून समजण्यासारखें असतेंच.

(सू. ६८) येथें विभाषाग्रहण कशाकरितां

१—(म. ६८) जो पण्नादी गोष्ट पूर्ण झाल्यासारखाच, पण थोडी कमी असल्यामुळे पूर्ण झाली असें श्रुतां येत नाहीं तशाच नमुनेत शब्दाला त्या

केलें जाहे ?

हा बहुच् प्रत्यय विकल्पानें झाला पाहिजे. म्हणजे एकदां बहुच् प्रत्यय होत नाही त्या वेळीं 'ईषदसमातः पटुः' अशा तऱ्हेचें वाक्यही झालें पाहिजे.

हा विभाषा ग्रहणाचा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण महाविभाषा मागून (४।१।८२) चालू आहेच, तिनेच इतर प्रत्ययांचे वाचतात जसें होतें तसें येथेही एकदां वाक्य राहीलच.

तर मग येथील विभाषाग्रहणाचा उपयोग असा समजावा कीं ईषदसमातीची विवक्षा असतांनाच एकदां पूर्वे सूत्रानें सांगितलेले कल्पू वेगरे प्रत्ययही झाले पाहिजेत.

हाही विभाषाग्रहणाचा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण ह्या सूत्रानें बहुच् प्रत्ययही सांगितला आहे आणि पूर्वे सूत्रानें कल्पू वेगरे प्रत्ययही सांगितले आहेत. तेव्हां ज्या अर्थी सांगितलेच आहेत त्या अर्थी ते सर्वच प्रत्यय पाळीपाळीनें होतील.

असें होणें शक्य नाही. कारण, येथे विभाषाग्रहण केलें नाही तर अर्थातच नित्य म्हणून सांगितलेला हा बहुच् प्रत्यय अनवकाश

शब्दाच्या नांवें बहुच् प्रत्यय विकल्पानें होतो. ईषदसमातः पटुः शब्द बहुवचन, पटुकल्प.

बहुचकल्पादीन् वाधेत । कल्पादयोऽप्यनवकाशास्ते वचनाद् भविष्यन्ति । सावकाशाः कल्पादयः । कोऽनवकाशः । तिङन्तान्यवकाशः ॥

अथ सुव्यग्रहण किमर्थम् । सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् प्रातिपादिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सुवन्तादुत्पत्तौ सत्या प्रातिपादिकाद्वा ॥ यद्येवमिहापि नार्थः । सुव्यग्रहणेन सुप्रआत्मनः क्यच् [३. १. ८.] इति ।

असत्यामुळे पूर्वे सूत्राने सांगितलेल्या कल्पपुवैरे प्रत्ययाचा वाध करील.

पण कल्पपुवैरे प्रत्यय देखील अनवकाश आहेतच. तेव्हा तेही एकदा वचनसामर्थ्यास्तव होतीलच.

असे होणार नाही. कारण कल्पपुवैरे प्रत्ययाना अवकाश आहे.

तो कोठे बरे अवकाश आहे ?

पचतितकल्पम् इत्यादि क्रियापदस्थली त्या प्रत्ययाना अवकाश आहे.

आता ह्या सूत्रामध्ये सुप्रः असे कशाकरिता म्हटले आहे ?

पटुस् या सुप्रप्रत्ययान्ताच्या मार्गे हा बहुचप्रत्यय झाला पाहिजे, पटु या प्रातिपदिकाच्या मार्गे होता कामा नये.

हा सुप्र. याचा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण, येथे पटुन् या सुवन्ताच्या मार्गे बहुच प्रत्यय झाला काय आणि पटु या प्रातिपदिकाच्या मार्गे झाला काय यात काही फरकच नाही.

असे असेल तर मग 'सुप्र आत्मनः क्यच्' (३।१।८) या सूत्रामध्ये देखील सुप्रः असे म्हणावयास नको. कारण त्या सूत्राच्या पुत्री-

२-कारण, ह्या प्रकृत सूत्रामध्ये सुप्र असे म्हटले असल्यामुळे क्रियापदाहून ह्या बहुच प्रत्ययाचा प्राप्ति येत नाही

३-कारण, क्यच्-प्रत्ययान्ताला धातुसज्ञा (३।१।३२) होत असल्यामुळे त्या अम् प्रत्ययाचा उरू-

इहापि नास्ति विशेषः. सुवन्तादुत्पत्तौ सत्या प्रातिपदिकाद्वा । अयमस्ति विशेषः । सुवन्तादुत्पत्तौ सत्या पदसंज्ञा सिद्धा भवति प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्या पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्या पदसंज्ञा सिद्धा । कथम् । आरभ्यते न. क्ये [१. ४. १५.] इति । तच्चावश्यं वक्तव्यं सुवन्तादुत्पत्तौ सत्या नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्या विध्यर्थं भविष्यति ॥ इदं तर्हि

यति वगैरे उदाहरणामध्ये देखील पुत्र अम् या सुवन्ताच्या पुढे क्यच् प्रत्यय झाला काय आणि पुत्र या प्रातिपदिकाच्या पुढे झाला काय त्यात काही फरकच नाही.

पण तेथे फरक आहे. सुप्र-प्रत्ययान्ताहून क्यच् झाला तर त्या सुप्रप्रत्ययान्ताला पदसज्ञा (१।१।१४) होते, आणि नुसत्या प्रातिपदिकाहून क्यच् झाला तर पदसज्ञा प्राप्त होत नाही.

पण नुसत्या प्रातिपदिकाहून क्यच् प्रत्यय झाला तरी तेथे पदसज्ञा सिद्ध होत आहे.

ती कशी ?

अशी की- क्यच् प्रत्यय पुढे असताना पदसंज्ञेकरिता 'न. क्ये' (१।४।१५) असे निराळे सूत्र केलेच आहे. आणि ते सूत्र दोन्ही पक्षां अवश्य पाहिजेच. सुवन्ताहून क्यच् प्रत्यय केला त्या पक्षां राजन् वगैरे नकारान्त शब्दानाच पदसज्ञा होण्याकरिता नियमार्थ पाहिजे, आणि प्रातिपदिकाहून क्यच् प्रत्यय होतो या पक्षां तेथेच पदसज्ञा होण्याकरिता विध्यर्थ पाहिजे.

तर मग आता येथे सुप्रः असे म्हणण्याचा

(२।४।७१) च होत आहे

४-तेव्हाच इतकच की 'सुप्र आत्मनः क्यच्' या सूत्रामध्ये सुप्र याचा उपयोग असो अथवा नसो येथे सुप्र याचा जो उपयोग दाखविला तो बरोबर नाही असं सिद्ध झाले.

प्रयोजनं सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा त्यात् ति-
ङन्तात्मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । ड्याप्प्रातिपदिकात् [४. १. १.]
इति वर्तते ॥ अत उत्तरं पठति ।

बहुचि सुवग्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम्
॥ १ ॥

बहुचि सुवग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङो
विविधर्यथा विज्ञायेत ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । प्रकृतं तिङग्रहणमनुवर्तते । क

प्रकृतम् । अतिशायने तमविष्टनौ तिङश्च
[५. ३. ५५; ५६] इति ॥ एवं तर्हि
बहुचि सुवग्रहणं पूर्वत्र तिङो विधानात् ।
बहुचि सुवग्रहणं क्रियते । किं कारणम् ।
पूर्वत्र तिङो विधानात् । पूर्वत्र तिङश्चेत्यनु-
वर्तते तदिहापि प्राप्नोति । ननु च तिङग्रहणं
निवर्तत । अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्यमव्यय-
सर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः [७१] इति पचताकि
जल्पतकीत्येवमर्थम् ॥ यदि सुवग्रहणं

उपयोग असा कीं हा बहुच् प्रत्यय सुप्-
प्रत्ययान्ताच्याच मार्गे झाला पाहिजे क्रिया-
पदाच्या मार्गे न झाला पाहिजे.

हा देखील सुपः याचा उपयोग वरोवर
दिसत नाही. कारण 'ड्याप्प्रातिपदिकात्'
(४।१।१) याची अनुवृत्ति येथे येत
आहे. हे सर्व मनांत घेऊन वार्तिककार
म्हणतात

(वा. १) या बहुच् प्रत्यय सांगणाऱ्या
शास्त्रामध्ये सुपः असें म्हटलें आहे तें अशा-
करितां कीं ह्याच्या पूर्वी सांगितलेले जे तरप्
कल्पप् वगैरे प्रत्यय ते क्रियापदाहूनही होतात
असें समजलें पाहिजे.

हा सुपः याचा उपयोग वरोवर दिसत
नाहीं. कारण, त्या तरप् कल्पप् वगैरे प्रत्यय
सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये मागून तिङग्रहणाची
अनुवृत्ति केली म्हणजे ते प्रत्यय क्रियापदाहून-
ही होतील.

मार्गे तिङग्रहण कोठें वरें आहे ?

अतिशायने तमविष्टनौ (५।३।५५) या
सूत्राच्या पुढें 'तिङश्च' या सूत्रामध्ये आहे.

तर मग आतां ह्या वार्तिकाचा अर्थ असा

समजावा कीं- ह्या बहुच् प्रत्यय सांगणाऱ्या
शास्त्रामध्ये सुपः असें म्हटलें आहे तें पूर्वीचे
प्रत्यय क्रियापदाहून होतात म्हणून म्हटलें
आहे.

स्पष्टीकरण असें कीं- येथें सुपः असें म्हटलें
आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं पूर्वीचे प्रत्यय क्रियापदाहून
होत असतात. पूर्वीच्या सूत्रामध्ये तिङः अशी
अनुवृत्ति आहे. तेव्हां ती तशीच अनुवृत्ति येथें
येईल आणि हा बहुच् प्रत्यय क्रियापदाहूनही
होऊं लागेल.

पण येथें तिङः याची अनुवृत्ति आणूं
नये म्हणजे झालें.

येथें तिङः याची अनुवृत्ति बंद करून चाला-
वयाचें नाहीं. कारण पुढें अनुवृत्ति होण्याकरितां
तिङः हें पद येथें अवश्य आगलेंच पाहिजे.
पुढें ' अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः '
(५।३।७१) या सूत्रानें सांगितलेला अकच्
प्रत्यय क्रियापदांसाठी झाला पाहिजे. उदा०—
पर्वतकि जल्पतकि.

पण अशाकरितां येथें सुपः असें म्हटलें तर

पुढें अनुवृत्ति होण्याकरितां येथें तिङः याची अनुवृत्ति
केलीच पाहिजे, त्या तिङः या पदाचा येथें मातृनामा-
मध्ये प्रवेश होऊं नये व करितां येथें मुनः असें
म्हटलें गेले.

५.—पचति व जल्पति या क्रियापदांतलं तिङ्प्रकृ
जो शेषट्चा स्वर त्याच्या पूर्वी आणि नकाराच्या
पुढें अकच् प्रत्यय आला आहे. अकच् प्रत्ययानांत
शेषट्चे प्रकार व चकार स्तंभक आहेत. तेव्हा
त्या प्रत्ययांतलं अकच् पदच नाग राहतो. तात्पर्य,

क्रियते स्वरो न सिध्यति । बहुपटव एनं
स्वरः प्रसज्येत बहुपटव इति चेन्न्यते ।
पटिष्यति ह्याचार्यश्रितः सप्रकृतेवेहकजर्थ-
मिति । स्वर कथम् ।

स्वरः प्रातिपदिकत्वात् ॥ २ ॥

सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्स्वरो
भविष्यति ॥

अथ तुग्रहण किमर्थम् ।

तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम् ॥ ३ ॥

तुग्रहणं क्रियते नित्यं पूर्वं यथा
स्याद्विभाषा मा भूदिति ॥ नैतदस्ति

प्रयोजनम् । न विभाषाप्रहणेन पूर्वमभि-
संवध्यते । किं तर्हि बहुजभिसंवध्यते ।
विभाषा बहुजभवतीति । यदा च
भवति तदा नित्यं पूर्वं भवति ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनं प्रागुत्पत्तेर्यद्विज्ञं वचनं च
तदुत्पन्नेऽपि प्रत्यये यथा स्यात् । बहुगुडो
द्राक्षा । बहुतैलं प्रसन्ना । बहुपयो
यवागूरिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । स्वार्थिकोऽयं स्वार्थिकाश्च
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥ एव
तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति

पटु+जस् या सुबन्ताहून मागे बहुच् प्रत्यय होत
असल्यामुळे इष्ट स्वर सिद्ध होत नाही. बहुपटवः
येथे अन्त उदात्त होऊ लागेल, आणि बहुपटवः
येथे मध्य उदात्त इष्ट आहे. कारण, 'चिर्तः
सप्रकृतेवेहकजर्थम्' (६।१।१६३ वा. १)
असें वार्तिककार सांगणारच आहेत.

आता येथे इष्ट असलेला मध्य उदात्त स्वर
कसा बरे साधावा !

(वा. २) पटु+जस् या सुबन्ताहून मागे बहुच्
प्रत्यय केल्यानंतर जस् प्रत्ययाचा लुक् होतो.
नंतर बहुपटु याला प्रातिपदिक-स्वर (फिट्
सू. १।१) म्हणजे अन्त उदात्त होईल.

आतां येथे तु शब्द कशाकरिता घातला
आहे !

(वा. ३) येथे तु शब्द घातला आहे तो
अकारिता की बहुच् हा प्रत्यय पूर्वी नित्य झाला
पाहिजे ' पूर्वी विकल्पाने होतो ' म्हटल्यास
एकदा परही होतो असा मल्लाच अर्थ न
झाला पाहिजे.

६—चित् प्रत्यय आणि त्याची प्रकृति मिळून
जो समुदाय त्याचा अन्त उदात्त होतो असा त्या
वार्तिकाचा अर्थ आहे. तेव्हा पटु+जस् या सुबन्ताहून
मागे बहुच् केला तर बहु-पटु-जस् या समुदायाच्या
अन्ताज म्हणजे जस् प्रत्ययातील अकाराला उदात्त
होऊ लागेल आणि पटु या प्रातिपदिकाहून मागे
बहुच् केला म्हणजे बहुपटु या समुदायाच्या अन्ताला

तु शब्दाचा हा उपयोग बरोबर दिसत नाही.
कारण, पुरस्तात् म्हणजे 'पूर्वी होतो' याचेकडे
विभाषा याचा संबंध करावयाचा नाही. तर
बहुच् प्रत्यय हा विकल्पाने होतो असा बहुच्
प्रत्ययाकडे त्या विभाषा पदाचा संबंध करा-
वयाचा. अर्थात् जेव्हा तो बहुच् प्रत्यय होईल
तेव्हा मात्र पूर्वीच होईल.

तर मग आता ह्या तु शब्दाचा उपयोग
असा समजावा की हा बहुच् प्रत्यय उत्पन्न
होण्यापूर्वी शब्दाचे जें लिंग व जें वचन तेंच
प्रत्यय झाल्यानंतरही कायम राहिले पाहिजे.
उदा०—बहुगुड. द्राक्षा, बहुतैल प्रसन्ना, बहुपय.
यवागूर.

हाही तु शब्दाचा उपयोग बरोबर दिसत
नाही. कारण हा बहुच् प्रत्यय स्वार्थिक आहे,
आणि स्वार्थिक प्रत्यय तर स्वभावतः मूळ
शब्दाच्या लिंगवचनानाच अनुसरतात.

तर मग असें असतानाही आचार्यांनी जो
येथे तु शब्द घातला आहे त्यावरून त्यांनी असें

म्हणजे उकाराला उदात्त इष्ट आहे तो सिद्ध होतो.
मागे (१।२।४५ वा. ६ भाग १ पृष्ठ ३५० प. ३) पहा

७—पुरस्तात् या शब्दाची आवृत्ति करावी पुर-
स्तात् म्हणजे पूर्वी ' देशाच्या मानाने पूर्वी ' या अर्थाने
शब्दाच्या मागे प्रत्यय होतो आणि ' कालाचे मानाने
पूर्वी ' या अर्थाने प्रत्यय करण्याचे पूर्वीचे लिंग व वचन
प्रत्यय केल्यानंतरही लागू होते

किमयं सुवन्तस्य प्राक्टेर्भवत्याहोस्वि-
न्ड्याप्प्रातिपदिकस्य । कुतः संदेहः ।
उभयं प्रकृतम् । अन्यतरच्छ्रुत्यं विशेष-
यितुम् । किं चातः । यदि सुवन्तस्य
युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्म-
कासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति ।
अथ प्रातिपदिकस्य त्वयका मयका त्वयकि
मयकीत्यत्रापि प्राप्नोति । अस्तु सुवन्तस्य ।
कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु
अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति ।

अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम् ॥
अरुच्यकरणे तूष्णीमः काम् ॥ १ ॥

अकच्छप्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः ।
आसितव्य किल तूष्णीका-

मेतत्प्रत्ययत चिन्तितम् ॥

शीले को मलोपश्च ॥ २ ॥

* शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णी-
शीलः तूष्णीकः ॥

इह भिनत्ति छिनत्तीति भ्रमि कृते
शङ्काप्राप्नोति । बहुकृतम् बहुभुक्तम् बहु-

(सू. ७२) येषां सागितलेला अकच्
प्रत्यय सुवन्ताच्या टि भागाच्या पूर्वी होतो
किंवा इयन्त आवन्त आणि प्रातिपदिक या
शब्दाच्या टि भागाच्या पूर्वी होतो ?

हा सद्य येषां का वरें उत्पन्न होतो ?

सद्य उत्पन्न होण्याचें कारण असें कीं
मागून वयाप्रातिपदिकात् याचीही अनुवृत्ति
येथें येईल; व सुपः याचीही अनुवृत्ति येथें
येईल, तेव्हा त्या दोहोंपैकी कोणाचाही टिसृ-
क भाग येथें घेता येईल.

मग या दोहोंमध्ये फरक काय ?

फरक असा कीं—जर सुवन्ताच्या टि भाग
घेतला तर युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु
अस्मकासु युवकयोः आवकयोः हीं उदाहरणें
सिद्ध होणारें नाहींत. आता प्रातिपदिकाचा
टि भाग घेतला तर त्वयका मयका त्वयकि
मयकि येथेंही सुवन्ताच्याच टि भागाच्या पूर्वी
अकच् होऊ लागेल.

तर मग आता सुवन्ताच्याच टि भागाच्या
पूर्वी अकच् होतो असाच अर्थ असू दे

पण तसा अर्थ घेतला तर युष्मकाभिः
अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः
आवकयोः हीं उदाहरणें कशीं साधवीं ?

त्याकरिता ‘अनोकारसकारभकारादौ’
असें येथें म्हणावें. म्हणजे ओकारादि, सकारादि
आणि भकारादिप्रत्यय नसेल तेथेंच सुवन्ताच्या
टि भागाच्या पूर्वी अकच् प्रत्यय होईल.

(वा. १) ह्या अकच् प्रत्ययाच्या प्रकर-
णामध्ये तूष्णीम् या अव्ययाला अकच् प्रत्य-
याच्या ऐवजीं कार्यें असा आगम होतो असें
म्हणावें. उदा० आसितव्य किल तूष्णीकाम्,
स्वस्य वसावें असा अर्थ आहे.

(वा. २) ‘स्वस्य वसण्याचा स्वभाव
आहे ज्याचा’ या अर्थी तूष्णीम् या अव्ययाहून
क प्रत्यय होतो आणि तूष्णीम् यातील मकाराचा
लोप होतो. उदा० तूष्णीशीलः तूष्णीकः.

आता भिनत्ति छिनत्ति वगैरे ठिकाणीं
धातूमधील अचापुढें श्रम् प्रत्यय (३।१।७८)
ह्याल्यानंतर धातूच्या पुढें शप् (३।१।६८)
प्रत्यय प्राप्त होतो. तसेंच बहुकृतम् बहुभुक्तम् व

२—युष्माभि या सुवन्ताचा टि-भाग १ हा
होतो. त्याच्या पूर्वी म्हणजे भकाराच्या पुढें अकच्
होऊन भल्लेंचें रूप होईल तसेंच युष्मासु व अस्मासु
येथें उकाराच्या पूर्वी व सकाराच्या पुढें अकच् होईल
तसेंच युवयो येथें ओ. याचे पूर्वी म्हणजे यकाराच्या
पुढें अकच् होऊ लागेल.

३—त्वया येथें त्वम् या शब्दातील अम् या
टि भागाच्या पूर्वी व वकाराच्या पुढें अकच् होऊन
भल्लेंचें रूप स्वकया असें होईल

४—काम् या आगमाचा मकार इत्सङ्ग आहे
तेव्हा का असा आगम तूष्णीम् यातील ईकाराच्या
पुढें (३।१।७४) होतो

पीतम् बहुचि कृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति ।
उच्चकैः नीचकैः अकचि कृते कादयः
प्राप्नुवन्ति । ननु च श्रम्बहुजकचोऽपवा-
दास्ते बाधका भविष्यन्ति ।

श्रम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्ग-
प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

श्रम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः । समानदेशैरपवा-
दैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति नानादेशत्वान्न
प्राप्नोति ॥

कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम्
॥ ४ ॥

कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रति-

षेधेन । कविधेरवकाशः । कुत्सादीनां
वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकः मृदुकः ।
तमादीनामवकाशः । प्रकर्षस्य वचनं
कुत्सादीनामवचनम् । पटुतरः पटुतमः ।
उभयवचन उभयं प्राप्नोति । पटुतरकः
पटुतमकः । तमादयो भवन्ति पूर्वविप्र-
तिषेधेन ॥

कदाचिच्छिन्नकतरादयः ॥ ५ ॥

कदाचिच्छिन्नकतरादयो भवन्ति विप्र-
तिषेधेन । छिन्नकतरम् छिन्नकतमम् ॥

एकदेशिप्रधानश्च समासः ॥ ६ ॥

एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भ-
वति पूर्वविप्रतिषेधेन । अर्धपिप्पलिकां
अर्धकोशातकिका ॥

बहुपीतम् येषं कृत भुक्त व पीत या शब्दांच्या पूर्वीं
बहुच् प्रत्यय केल्यानंतर त्या शब्दांच्या पुढें कल्पप्
वगैरे प्रत्यय प्राप्त होतात. तसेंच, उच्चकैः व
नीचकैः येषं टि भांगाच्या पूर्वीं अकच् प्रत्यय
केल्यानंतर त्या अव्ययांच्या पुढें क वगैरे प्रत्यय
प्राप्त होतात.

पण श्रम्, बहुच् आणि अकच् हे प्रत्यय त्या
शप् कल्पप् आणि क यांचे अपवाद आहेत;
तेव्हां ते त्यांचा बाध करतील.

(वा. ३) श्रम्, बहुच् व अकच् हे
जरी शप् कल्पप् आणि क यांचे अपवाद
आहेत तरी ते निरनिराळ्या ठिकाणीं होत
असल्यामुळे ते झाल्यानंतर मागून शप् वगैरे
उत्सर्ग प्रत्यय पुढें होऊं लागतील त्यांचा
प्रतिषेध सांगितला पाहिजे. कारण, उदाहरणा-
मध्ये एकाच ठिकाणीं दोघांचीं प्राप्ति येईल
तर त्यामधील अपवादानें उत्सर्गाचा बाध
होतो. तेव्हां यें भिन्न देश असल्यामुळे बाध
होणार नाही.

(वा. ४) क प्रत्ययापेक्षां तमप् वगैरे
प्रत्यय पूर्वविप्रतिषेधानें अगोदर होतात. ज्या

ठिकाणीं कुत्सा वगैरे अर्थाची विवक्षा
आहे आणि प्रकर्षाची विवक्षा नाही तेथें क
वगैरे प्रत्ययांना आवकाश आहे. उदा०
पटुकः मृदुकः. उलट ज्या ठिकाणी प्रकर्षाची
विवक्षा आहे व कुत्सा वगैरे अर्थाची
विवक्षा नाही तेथें तमप् वगैरे प्रत्ययांना
अवकाश आहे उदा० पटुतरः पटुतमः.
आणि ज्या ठिकाणीं दोन्ही प्रकारच्या
अर्थांची विवक्षा आहे त्या ठिकाणीं त्या
दोन्ही प्रत्ययांची प्राप्ति येते व तेथें तमप् वगैरे
आतिशायनिक प्रत्यय पूर्वविप्रतिषेधानें
अगोदर होतात. उदा०—पटुतरकः पटुतमकः.

(वा. ५) कचित् स्थलीं छिन्नकतर
असेही प्रयोग होतात. म्हणजे आतिशायनिक
प्रत्ययापेक्षां क वगैरे प्रत्यय हेच परत्वास्तव
अगोदर होतात. उदा० छिन्नकतरम्,
छिन्नकतमम्.

(वा. ६) ज्यामध्ये एकदेशीला मुख्यत्व
असतें असा समास हा ह्या क प्रत्ययापेक्षां
पूर्वविप्रतिषेधानें अगोदर होतो. उदा अर्धपि-
प्पलिका, अर्धकोशातकिका.

५—पिप्पलीचें कुत्सित अर्थ अशा अर्थाची
विवक्षा असताना एकदेशिस्मात् (२ । २ । २)
आणि क प्रत्यय (५ । ३ । ७४) प्राप्त होतात.

येथें क प्रत्यय पूर्वीं झाला असता तर अर्धपिप्पली
असें मूलनेच रूप झालें असतें. येथें पिप्पली ही एक-
देशी न्ह. अवयवी आणि अर्थ हा तिचा अवयव

उत्तरपदार्थप्रधानश्च संज्ञाया
कन्विन्यर्थम् ॥ ७ ॥

उत्तरपदार्थप्रधानश्च समास कविधे-
र्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् ।
संज्ञाया कन्विन्यर्थम् । संज्ञाया कन्यया
स्यात् । नवग्रामकम् नवराष्ट्रकम् नव
नगरकम् ॥

कदाचिद् द्वन्द्वः ॥८॥

कदाचिद् द्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्र-
तिषेधेन । प्लक्षकन्यग्रोधकौ प्लक्षन्यग्रो-
धकाविति वा ॥

[अंज्ञाने ॥ ५ । ३ । ७३ ॥
कुत्सिते ॥ ५ । ३ । ७४ ॥]

इह कुत्सितक अनुकम्पितक इति
स्वशब्देनोत्तरात्तत्स्यार्थस्य प्रत्ययो न
प्राप्नोति । नैष दोषः । कुत्सितस्या-
नुकम्पाया भविष्यत्यनुकम्पितस्य कुत्सा-
याम् ॥ अथवा

स्वार्थमभिधाय शब्दो

निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ।
समवेतस्य च वचने
लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥

(वा ७) व्यासार्थे उत्तर पदार्थात्
मुख्यत्वं असत्ते असा समास हा ह्या क प्रत्यया
पेक्षा पूर्वविप्रतिषेधाने अगोदर होतो.

हाचा उपयोग काय ?

उपयोग असा कीं सज्ञा शब्दामध्ये समासा
हून कन् प्रत्यय झाला पाहिजे. उदा०— नव
ग्रामकम्, नवराष्ट्रकम्, नवनगरकम्

(वा. ८) कचित् स्थली द्वन्द्व समास हा
ह्या क प्रत्ययापेक्षा पूर्वविप्रतिषेधाने अगोदर
होतो, तेव्हा प्लक्षन्यग्रोधौ व प्लक्षकन्यग्रोधकौ
असे दोन्ही प्रकारचे प्रयोग होतात.

(सू. ७४) कुत्सितक व अनुकम्पितक
येथे कुत्सित व अनुकम्पित या शब्दांनींच ता
तो अर्थ उक्त होत असल्यामुळे कुत्सित
शब्दाहून प्रकृत सूत्राने क प्रत्यय हाणार
नाही, आणि अनुकम्पित शब्दाहून ' अनुक-

म्पायाम् ' (५।३।७६) याने कन् होणार
नाही.

हा दोष येत नाही

कारण, कुत्सिताविषयी अनुकम्पा विव-
क्षित असताना कुत्सित शब्दाहून ' अनुक-
म्पायाम् ' वा सूत्राने कन् प्रत्यय होईल. तसाच
अनुकम्पिताविषयी कुत्सा विवक्षित असताना
अनुकम्पित शब्दाहून प्रकृत सूत्राने क प्रत्यय
होईल अथवा—

(श्लो. १) शब्द हा प्रथमतः कोणाचीही
अपेक्षा न धरता प्रवृत्तिनिमित्त जो आपला
स्वार्थ त्याचें प्रतिपादन करून नंतर त्या प्रवृत्ति
निमित्ताचा आश्रय जें द्रव्य त्याचें प्रतिपादन
करतो आणि त्या आश्रयाचें प्रतिपादन वेलें
असता त्याचें लिंग, सख्या, व कारक याचें
प्रतिपादन करतो.

आहे जरी येथे शब्दतः मुख्यत्वं अथवा आहे तरी
' अर्थापिपक्षी अर्धे आधिक मुख्यत्वं एकदेशीय
आहे म्हणून या समासाला एकदेशप्रधान समास असें
म्हणतात पिपली म्हणजे पिपरा कोशातकी म्हणजे
घोतरा, किंवा घोसाचे, आपटा हाही अर्थ आहे

६— त्यामुळे समास-स्वर अत उदात्त झाला तरी
मागून कन् प्रत्ययामुळे आदि उदात्त स्वर

(६।१।१९७) होतो व तोच कायम
राहतो

१—(सू. ७३) अज्ञात अर्थाची विवक्षा
असताना प्रातिपदिकाहून स्वार्थी क प्रत्यय होतो,
उदा०—अज्ञात अर्थ अश्वक

१—(सू. ७४) कुत्सित अर्थाची विवक्षा
असताना प्रातिपदिकाहून स्वार्थी क प्रत्यय होतो

अभिधाय तान्विशेषान्

अपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् ।

प्रियकुत्सनादिषु पुनः

प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते । कुत्सितादीनामर्थ इति । आहोस्वित्कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कश्चात्र विशेषः ।

कुत्सितादीनामर्थे चेच्छिङ्गवचनानुपपत्तिः

॥ १ ॥

कुत्सितादीनामर्थे चेच्छिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकम् पटुका पटुकः पटुकौ पटुका इति । एकोऽयमर्थः कुत्सितं नाम

तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति ।

कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टावादिषु ॥ २ ॥

कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति यथा टावादिषु । कथं च टावादिषु । उक्तं तत्र स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्ग इति । एवमिहापि कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति । इदं वृत्तकम् इदं तैलकम् । इदंशब्दादपि प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं वृत्तुक्ता-

(श्लो. २) लिंग वगैरे हे सर्वं विषय प्रतिपादन केल्यानंतर तो विभक्त्यन्त शब्द आपलें स्वरूप पूर्ण प्रकाशित करून तशा रूपानेंच प्रिय, कुत्सा वगैरे बाह्य अर्थार्थी संबंध पावेंतो.

आतां येथें कुत्सित वगैरे शब्दांच्या अर्थी क वगैरे प्रत्यय होतात, किंवा 'कुत्सितादिसमानाधिकरणात्' म्हणजे कुत्सित जो पदार्थ तद्वाचक अशा कोणत्याही शब्दाहून हे प्रत्यय होतात या दोन अर्थोपेकी कोणता अर्थ येथें घ्यावयाचा आहे ?

ह्या दोन अर्थोपेकें फरक काय वरें होतो ?

(वा. १) कुत्सित शब्दाच्या अर्थी क प्रत्यय होईल तर तो कप्रत्ययान्त शब्द मूळ शब्दाप्रमाणें तिन्ही लिंगी व तिन्ही वचनां चालतो तें जुळणार नाही. उदा०-पटुकम्, पटुका, पटुकः पटुकौ पटुकाः. कुत्सित म्हणजे

कुत्सा; तो एकच अर्थ असल्यामुळे फक्त एकवचनच प्राप्त होत आहे.

तर मग कुत्सित जो पदार्थ त्याचा वाचक अशा कोणत्याही शब्दाहून क प्रत्यय होतो असाच अर्थ असूं दे.

(वा. २) कुत्सित पदार्थाच्या वाचक अशा कोणत्याही शब्दाहून क प्रत्यय होईल तर टाप् वगैरे प्रत्ययाप्रमाणेंच येथेंही दोष येईल.

टाप् वगैरे प्रत्ययांसंबंधानें दोष कसा वरें येतो ?

स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः (४।१।३ वा. ३) असा दोष तेथें दाखविलाच आहे तसा येथेंही 'कुत्सितादिसमानाधिकरणात्' असें म्हळें असतां इदं वृत्तकम् इदंतैलकम् येथें इदम् या शब्दाहूनही क प्रत्यय होऊं लागेल असा दोष येतो.

त्स्वार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ ३ ॥
 सिद्धमेतत् । कथम् । येन कुत्सिता
 दयोऽर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो
 भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्र
 तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु
 चोक्तं कुत्सितादीनामर्थे चेद्भिन्नवचनानु
 पपत्तिरिति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः ।
 किं तर्हि । प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । कुत्सि
 तादिषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो
 भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थे इति ।

स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
 नुवर्तन्ते ॥

[संज्ञायां कन् ॥ ५ । ३ । ७५ ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ५ । ३ । ७६ ॥

नीती च तद्युक्तात् ॥ ५ । ३ । ७७ ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टज्वा

॥ ५ । ३ । ७८ ॥

घानिलचौ च ॥ ५ । ३ । ७९ ॥

प्राचासुपादेरड्जुचौ च ॥ ५ । ३ । ८० ॥

(वा ३) हे सिद्ध होत आहे
 तें कसे ?

तें असे की ज्या धर्मांमुळे कुत्सित वगैरे
 अर्थ गम्यमान होतात त्या धर्मांने युक्त अद्या
 अर्थाच्या शब्दाहून स्वार्थी क प्रत्यय होतो असे
 म्हणावे.

अद्या रीतीने सिद्ध होईल, पण सूत्र तसे
 फिरवावे लागतें ना ?

तर मग मूळचें सूत्र आहे तसेंच असू दे
 पण मूळचेंच सूत्र ठेवले तर 'कुत्सित वगैरे
 शब्दाच्या अर्था क प्रत्यय होईल म्हणून लिंग
 वचनें जुळणार नाहीत' (वा. १) असे आताच

सांगितलें आहे ना ?

हा दोष येत नाही, कारण 'कुत्सिते'
 या शब्दाने येथें प्रत्ययार्थाचा निर्देश केला आहे
 असे समजून ये तर 'कुत्सिते' हे येथें प्रकृ
 त्पर्याचें विशेषण आहे तेव्हा 'कुत्सित वगैरे
 अर्थाचें जें प्रातिपदिक त्याहून हे क वगैरे प्रत्यय
 होतात' असा अर्थ आहे आता ते प्रत्यय
 कोणत्या अर्था होतात अशी जिज्ञासा असेल तर
 ते प्रत्यय स्वार्थी होतात हेंच त्याचें उत्तर होय
 आणि स्वार्थिक प्रत्यय तर मूळ शब्दाच्या लिंग
 वचनानाच अनुसरतात. तेव्हा पटुकम् पटुका
 वगैरे सर्व प्रकारचे प्रयोग होतील.

१—(सू. ७५) कुत्सा अथ गम्यमान अस
 तांना प्रातिपदिकाहून स्वार्थी कन् प्रत्यय होतो, ता
 प्रत्ययात शब्द कोणाची तरी सज्ञा असला
 पाहिजे उदा०— शूद्रक नाम काश्चित् कन्
 प्रत्ययामुळे येथें आदि उदात्त स्वर (६।१।१९७)
 होतो

१—(सू. ७६) दया अर्थ गम्यमान अस
 ताना प्रातिपदिकाहून क वगैरे प्रत्यय होतात
 उदा०—पुत्रक क्रियापदाहूनही हा प्रत्यय होतो

१—(सू. ७७) नीतीमध्ये म्ह साम
 दान वगैरे व्यवहारांमध्ये दया अर्थ गम्यमान अस
 ताना प्रातिपदिकाहून क वगैरे प्रत्यय होतात
 उदा०—हन्त ते धानका क्रियापदाहूनही हा
 प्रत्यय होतो उदा०—एहि अदि येथे अकच् होऊन

एहाकि अदकि वगैरे रूपें होतात

१—(सू. ७८) नीतीमध्ये दया अर्थ गम्य-
 मान असताना बह्व् असे न मनुष्यनाम त्याहून
 स्वार्थी ठक् प्रत्यय विकल्पानें होतो उदा०—अनु
 कम्पित देवदत्त देविक येथे दत्त याचा लोप
 (५।३।८३) झाला आहे एकादा देवदत्तक
 असे रूप होते

१—(सू. ७९) पूर्वसूत्राच्या विषयामध्य एकदा
 यन् व इलच् हेही प्रत्यय होतात उदा०—अनु
 कम्पित देवदत्त दविय देविल

१—(सू. ८०) पूर्वसूत्राच्याच विषयामध्य एकदा उप
 आरभी असलेल्या बह्व् मनुष्यनामाहून अडक् व डुक्
 हेही प्रत्यय होतात उदा०—अनुकम्पित उपेद्रत्त
 उपट, उपक, उपिक, उपिष, उपिल, उपेद्रत्तक

जातिनाम्नः कन् ॥ ५ । ३ । ८१ ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च

॥ ५ । ३ । ८२ ॥

ठार्जादाबुद्ध्वं द्वितीयादचः

॥ ५ । ३ । ८३ ॥

चतुर्थात्

चतुर्थादलोपो वक्तव्यः । बृहस्पतिदत्तकः
बृहस्पतिकः । प्रजापतिदत्तकः प्रजापतिकः ॥

अनजादौ च

अनजादौ च लोपो वक्तव्यः । देवदत्त-
कः देवकः । यज्ञदत्तकः यज्ञकः ॥

लोपः पूर्वपदस्य च ।

पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः
दत्तकः । यज्ञदत्तकः दत्तकः ॥

अप्रत्यये तथैवेष्टः

देवदत्तः दत्तः । यज्ञदत्तः दत्तः ॥

उवर्णालि इलस्य च ॥

उवर्णादिलस्य च लोपो वक्तव्यः । भानु-
दत्तकः भानुलः । वसुदत्तकः वसुलः ॥
अथ ठग्रहणं किमर्थं नेके कृते ऽजादावित्येव
सिद्धम् ।

ठग्रहणमुक्तो द्वितीयत्वे कविधानार्थम्

॥ १ ॥

ठग्रहणं क्रियत उक्तो द्वितीयत्वे कवि-

(सू. ८३ श्लो १) या सूत्रामध्ये दुसऱ्या
अचाच्या पुढील भागाचा लोप होतो असें म्हटलें
आहे. पण कांहीं ठिकाणीं चवथ्या अचाच्या
पुढील भागाचा लोप होतो असें म्हणावें.
उदा०—बृहस्पतिदत्तकः बृहस्पतिकः, प्रजाप-
तिदत्तकः प्रजापतिकः.

तसेंच अजादिरहित म्हणजे हलादि प्रत्यय
पुढें केला असला तरीही कांहीं ठिकाणीं
दुसऱ्या अचाच्या पुढील भागाचा लोप होतो
असें म्हणावें. उदा०—देवदत्तकः देवकः; यज्ञद-
त्तकः यज्ञकः.

तसेंच कांहीं ठिकाणीं पूर्वपदाचाही लोप
होतो असें म्हणावें. उदा०—देवदत्तकः; दत्तकः;
यज्ञदत्तकः दत्तकः.

तसेंच कांहीं ठिकाणीं प्रत्यय केला नवला

तरीही पूर्वपदाचा किंवा उत्तरपदाचा लोप
इष्ट आहे. उदा०—देवदत्तः, दत्तः.

उवर्णान्त पूर्वपद असेल तर उत्तरपदाचा
लोप होतो आणि पुढील इल प्रत्ययाच्या इका-
राचा लोप होतो. उदा०—भानुदत्तकः भानुलः;
वसुदत्तकः वसुलः.

आतां या सूत्रामध्ये ठ-ग्रहण कशाकरितां
केले आहे? तें करावयास नको. कारण ठ
याला इक आदेश (७।३।१०) केव्हांनंतर
तो प्रत्यय अजादीच होत असल्यामुळे अजादि
प्रत्यय पुढें असतांना या म्हणण्यानेच कांय
भागेल.

(या. १) ठ ग्रहण अजादिरिता केलें
आहे कीं त्या ठिकाणीं प्रातिपदिकांतून दुसरा
अच् उरू या प्रत्ययाद्वारापैकीं वर्ग अव्यय त्या

धिर्यधा स्यात् । वायुदत्तकः वायुकः ।
पितृदत्तकः पितृकः ॥

अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः
॥ २ ॥

अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रस-
ज्येत । तद्यथा । मथितं पण्यमस्य माथि-
तिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो
न भवति । एवमिहापि न स्यात् ॥

द्वितीयादचो लोपे संध्यक्षरद्वितीयत्वे
तदादेलोपवचनम् ॥ ३ ॥

द्वितीयादचो लोपे कर्तव्ये संध्यक्षर-

द्वितीयत्वे तदादेलोपो वक्तव्यः । लहोडः
लहिकः । कहोडः कहिकः ॥

शेवळसुपरिविशालवरुणार्यमादी-
नां तृतीयात् ॥ ५ । ३ । ८४ ॥

वरुणादीनां च तृतीयात्स चाकृतसंधी-
नाम् ॥ १ ॥

वरुणादीनां च तृतीयाहोप उच्यते स
चाकृतसंधीना वक्तव्यः । सुपर्याशीर्दराः
सुपरिकः सुपरियः सुपरिलः ॥

इह पडङ्गुलिः पडिक इत्यजादिलोपे
कृते पदसज्ञा न प्राप्नोति । तत्र को दोषः ।

ठिकाणीं पुढील ठ प्रत्ययाला क आदेश (७।३।
५१) झाला पाहिजे. उदा०—वायुदत्तकः,
वायुकः; पितृदत्तकः, पितृकः.

(वा. २) ठ-ग्रहण न करता अजादि
प्रत्ययामुळे जर येथें दत्त याचा लोप केला तर
अगोदर इक आदेश करावा लागत असल्या-
मुळे माथितिक वगैरेंप्रमाणें येथेही इक आदेशच
कायम राहील. ज्याप्रमाणें ' मथित पण्यमस्य
माथितिकः ' येथे मथित शब्दाहून ठक् प्रत्यय
(४ । ४ । ५१) व त्याला इक आदेश
(७ । ३ । ५०) केल्यानंतर त्या इक या
अजादि प्रत्ययामुळे मथित शब्दातील शेवटच्या
अकाराचा लोप (६ । ४ । १४८) केला
असता प्रातिपदिक तकारान्त जरी झालें तरी
क आदेश (७ । ३ । ५१) होत नाही,
त्याप्रमाणें वायुकः येथेही क आदेश होणार
नाहीं.

१—(सू. ८४) शेवळ, सुपरि, विशाल,
वरुण, आणि अर्यमन् हे शब्द आरभीं असलेल्या
मनुष्य नामातील तिसऱ्या अचाच्या पुढील भागाचा
लोप होतो ठ किंवा अजादि प्रत्यय पुढें असताना
उदा०— अनुकम्पित शेवळदत्त शेवळिक.
शेवळिय

२—येथें सुपरि यातील इकाराला सधिकार्य
यण् (६ । १ । ७७) करण्याचे पूर्वी आशीर्दत्त
याचा लोप झाला म्हणून इकाराला यण् झाला

(वा. ३) प्रकृत सूत्रानें दुसऱ्या अचा-
च्या पुढील भागाचा लोप ज्या ठिकाणीं होतो
तेथें जर तो दुसरा अच् सध्यक्षर असेल तर
त्या सध्यक्षराला घेऊन पुढील भागाचा
लोप होतो असें म्हणावें. उदा०—लहोडः,
लहिकः, कहोडः, कहिकः.

(सू. ८४ वा. १) ह्या सूत्रातील वरुण,
शेवळ, वगैरे शब्द आरभीं असलेल्या मनुष्य-
नामातील जो तिसऱ्या अचाच्या पुढील
भागाचा लोप सांगितला आहे तो संधि न
करताच करावा. उदा०—अनुकम्पितः सुपे-
र्याशीर्दत्तः, सुपरिकः, सुपरियः, सुपरिलः.

पण पडङ्गुलिदत्तः पडिकः येथें अजादि
प्रत्यय पुढें आहे म्हणून लोप केला असता
पड् याला पद सज्ञा प्राप्त होत नाहीं.

पद सज्ञा झाली नाहीं तर दोष काय
येईल ?

नाहीं

३—पडङ्गुलिदत्त यातील दुसरा अच् जो
अकार त्याच्या पुढील भागाचा पूर्वे सूत्रानें लोप
केल्यानंतर त्या अकाराचा लोप (६ । ४ । १४८)
होतो नंतर पड् याला भ सज्ञा (१ । ४ । १८)
प्राप्त होते तिने सुप्तिङन्त पदम् (१ । ४ । १४)
आणि ' स्वादिष्वसं ' (१ । ४ । १७) या दोन्ही
सूत्रांनीं प्राप्त झालेल्या पद संज्ञेचा वाप होईल.

जश्त्वं न स्यात् ।

षडिके जश्त्वं उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । सिद्धमचः स्थानिवत्त्वादिति ।

यद्येवं

वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । वागाशीर्दत्तः वाचिक इति ॥

सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोप-
वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । एकाक्षरपूर्वपदा-
नामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः ॥ इहापि
तर्हि प्राप्नोति । षडङ्गुलिः षडिक इति ।

पपद्याजादिवचनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

पपद्याजादिवचनात्सिद्धमेतत् ॥

अल्पे ॥ ५ । ३ । ८५ ॥

ह्रस्वे ॥ ५ । ३ । ८६ ॥

किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्देश्येते न यद-
ल्पं ह्रस्वमपि तद्वचति यच्च ह्रस्वमल्पमपि
तद्वचति । नैतयोरावश्यकः समावेशः ।
अल्पं घृतम् अल्पं तैलमित्युच्यते न काश्चि-
दाह ह्रस्वं घृतम् ह्रस्वं तैलमिति । तथा
ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक इत्युच्यतेन काश्चि-
दाह अल्पः पटः अल्पः शाटक इति ॥

[संज्ञार्थां कन् ॥ ५ । ३ । ८७ ॥

षष् शब्दाच्या शेवटच्या पकाराला जश्त्वानें
(८ । २ । ३९) डकार होतो तो होणार
नाहीं.

(वा. २) षडिक शब्दामधील जश्त्वा-
संबंधानें सांगितलेंच आहे.

तें काय वरें सांगितलें आहे ?

‘ सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् ’ (१ । ४ । १८

वा. २) असें सांगितलेंच आहे.

पण असें असेल तर—

(वा. ३) वाचिक वगैरे शब्दांमध्ये पद-
कार्याचा प्रतिषेध केला पाहिजे. वागाशीर्दत्तः
वाचिकः.

(वा. ४) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

तें असें कीं पूर्वपद जर एकाक्षरी असेल तर
तेथें सर्वत्र उत्तरपदाचा लोप होतो असें म्हणावें.

तर मग षडङ्गुलिदत्तः षडिकः येथेंही
अङ्गुलिदत्त या उत्तरपदाचा लोप होऊं लागेल.

(वा. ५) षडिकः येथें लक्ष्यानुरोधानें
अङ्गुलिदत्त या उत्तरपदाचा लोप न करतां
‘ टाजादावृत्तं ’ या पूर्वसूत्रानें दुसऱ्या अचा-
च्या पुढील भागाचाच लोप होतो त्यामुळे तें
सिद्ध होतें.

(सू. ८५, ८६) अल्प आणि ह्रस्व असे
निरनिराळे दोन अर्थ कशाकरितां निर्दिष्ट केले
आहेत ? तसे कहां नयेत. कारण जें अल्प आहे
तें ह्रस्व असतेंच, आणि जें ह्रस्व असतें तें
अल्प असतेंच.

पण सर्व ठिकाणीं या दोन धर्मांचा
समावेश असतोच असा नियम नाही अल्पं
घृतम् अल्पं तैलम् असें म्हणतात. तेथें ह्रस्वं
घृतम् ह्रस्वं तैलम् असें कोणीही म्हणत
नाहींत. तसेंच ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटकः
असें म्हणतात. तेथें अल्पः पटः अल्पः शाटकः
असें कोणी म्हणत नाहीत.

१—(सू. ८५) : अल्प म्हणजे थोडें हा अर्थ
गम्यमान असतांना प्रातिपदिकांन स्वार्थी क वगैरे
प्रत्यय होतात. अल्प तैलं तैलकम्.

१—(सू. ८६) : ह्रस्व म्हणजे लक्षान हा अर्थ
गम्यमान असतांना प्रातिपदिकांन स्वार्थी क वगैरे

प्रत्यय होतात. ह्रस्वः वृक्षः वृक्षकः.

१—(सू. ८७) प्रातिपदिकांन स्वार्थी कन्
प्रत्यय होतो. परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द ह्रस्वपदा-
मुळे कोणाचा तरी संज्ञा असली पाहिजे. उदा०—
वंशकः.

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः

॥ ५ । ३ । ८८ ॥]

कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन
पुंवद्वचनम् ॥ १ ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन
पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुटी कुटीरः । शमी
शमीरः । शुण्डा शुण्डार इति । किं पुनः
कारणं न सिध्यति । स्वार्थिकोऽयं स्वार्थि-
काश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥
उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि

लिङ्गवचनानीति ॥

[कृत्वा डुपच् ॥ ५ । ३ । ८९ ॥

कांसूगोणीभ्यो ष्टरच् ॥ ५ । ३ । ९० ॥]

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे

॥ ५ । ३ । ९१ ॥

वत्सादिभ्यस्तनुत्वे काश्ये प्रतिपेधः ॥ १ ॥

वत्सादिभ्यस्तनुत्वे काश्ये प्रतिपेधो
वक्तव्यः । कृशो वत्सो वत्सतर इति मा
भूदिति ॥ स तर्हि प्रतिपेधो वक्तव्यः । न
वक्तव्यः । यस्य गुणस्य हि भावाद द्रव्ये
शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन्गुणे वक्तव्ये

(८८ वा. १) कुटी, शमी आणि
शुण्डा या शब्दाहून र प्रत्यय केला असता तो
र-प्रत्ययान्तशब्द पुल्लिगाप्रमाणे चालतो असें
म्हणावें. कुटी कुटीरः, शमी शमीरः, शुण्डारः
पण येथे पुल्लिङ्गीच शब्द का बरें चालणार.
नाहीत ?

हा र प्रत्यय स्वार्थी होत आहे आणि
स्वार्थिक प्रत्यय तर मूळ शब्दाच्या लिङ्गवच-
नानाच अनुसरतात असा न्यायच आहे.

(वा. २) अथवा हें सांगितलेंच आहे.

तें काय बरें सांगितलें आहे.

स्वार्थिक प्रत्यय हे मूळ शब्दाच्या लिङ्गव-

चनांचा अतिक्रमही करतात. (५ । ३ । ६७ पृ.
४६१-४६२) असें मागे सांगितलें आहे.

(सू. ९१ वा. १) वत्स वगैरे शब्दाहून
तनुत्व अर्थ गम्यमान असताना जो हा ष्टरच्
प्रत्यय सांगितला आहे तो तनुत्व म्हणजे काश्ये
गम्यमान असताना होत नाही असा प्रतिपेध
सागावा. कारण, कृशः वत्सः या अर्थी वत्सतरः
असा प्रयोग न झाला पाहिजे.

तर नग तसा प्रतिपेध सांगितला पाहिजे.

सागावयास नको. कारण ज्या धर्माच्या
अस्तित्वामुळे वत्स वगैरे शब्द प्राण्याला
लागतात तो धर्म दाखवावयाचा असताना

१—(सू. ८८) ऋस्वपणा विवक्षित असताना
कुटी, शमी, आणि शुण्डा या शब्दाहून स्वार्थी
र प्रत्यय होतो, उदा०—ऋस्वा कुटी कुटीरः
इत्यादि.

१—(सू. ८९) ऋस्वपणा विवक्षित असताना
कुतू शब्दाहून स्वार्थी डुपच् प्रत्यय होतो. उदा०—
ऋस्वा कुतः कुतुप . तेलाची कुपली हा अर्थ आहे.

१—(सू. ९०) ऋस्वपणा विवक्षित असताना
कासू आणि गोणी या शब्दाहून स्वार्थी ष्टरच् प्रत्यय
होतो उदा०—ऋस्वा कासू, कासूतरा शक्ति नावाचें
आयुध हा अर्थ आहे. ऋस्वा गोणी गोणीतरा

१—(सू. ९१) वत्स, उक्षन्, अश्व आणि

ऋषभ हे शब्द ज्या धर्मांमुळे आपल्या अर्थाला
दाखवितात त्या धर्मांमध्ये कमीपणा विवक्षित अस-
ताना त्या शब्दाहून स्वार्थी ष्टरच् प्रत्यय होतो
उदा०—वत्सतर म्हणजे तरुण बैल. वत्स म्हणजे
वाल. वाल्य धर्माचा कमीपणा म्हणजेच तारुण्यावस्था-
प्राप्ति. उक्षतर म्ह. म्हातारा बैल. उक्षा म्हणजे
तरुण बैल. तारुण्याचा कमीपणा म्हातारपणामध्ये
होतो, अश्वतरः म्ह. खेचर याचे आईबाप अश्व
जातचे आहेत तो अश्व. होय. गाढव आणि घोडी
यापासून खेचराची उत्पत्ति होते ऋषभतर म्हणजे
अशक्त बैल. ऋषभ याचा सशक्त बैल असा अर्थ
आहे.

प्रत्ययेन भवितव्यं न च कार्यस्य भावाद्
द्रव्ये वत्सशब्दः ॥

किञ्चित्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य

उत्तरच् ॥ ५ । ३ । ९२ ॥

वां बहूनां जातिपरिप्रश्ने उत्तमच्
॥ ५ । ३ । ९३ ॥

किमादीनां द्विवह्ये प्रत्ययविधानादुपा-
ध्यानर्थक्यम् ॥ १ ॥

किमादीनां द्विवह्ये प्रत्ययविधानादुपा-
धिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । वहि-

र्धारणं निर्धारणीमिति । यावता द्वयोरेकस्यैव
वहिर्धारणं भवति ॥

अपर आह । बहूनां जातिपरिप्रश्ने उत्त-
मजित्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ।
किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाति
ऽनिर्ज्ञातं च बहुषु । द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातम् ।
निर्ज्ञातत्वाद् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न परिप्रश्ना-
भावात्किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ५ । ३ । ९४ ॥

प्राग्बचनं किमर्थम् । विभाषा यथा

जर त्या शब्दाचा प्रयोग होईल तरच तेथे
त्या धर्माचा कर्मोपणा दाखविणारा हा प्रत्यय
होतो आणि कुशपणामुळे कांही वत्स हा शब्द
प्राण्याला लागलेला नाही.

(सू. ९३ वा. १) दोहोंपैकी किंवा
बहुतांपैकी जो पदार्थ त्याचा दर्शक अशा
किम् वगैरे शब्दांहून हा प्रत्यय सांगितला
असल्यामुळे येथे जें एकत्व वगैरे निमित्त धरलें
आहे तें व्यर्थ आहे.

काय कारण ?

कारण असें कीं निर्धारण म्हणजे निराळा
काढणें. तेव्हां तें निर्धारण तर दोहोंमध्ये एका-
चेंच होणारें आहे.

येथे दुसरा कोणी वैयाकरण या वार्तिकाचा
अभिप्राय वर्णन करतांना असें म्हणतो कीं

१—(सू. ९२) दोहोंपैकी एकाचें निर्धारण
म्हणजे पृथक्करण गम्यमान असेल तेथे त्या निर्धारण
केल्या जाणाऱ्या वस्तूचा दर्शक जो किम् यद्
किंवा तद् शब्द त्याहून स्वार्या उत्तरच् प्रत्यय
होतो. उदा०—कतरः भवतोः कठः, कतरः भवतोः
पटः, कतरः भवतोः पाचकः, कतरः भवतोः देव-
दत्तः, भवतोः कठः इत्यादि.

१—(सू. ९३) बहुतांपैकी एकाचें जें जातोंने निर्धारण
त्यासंबंधी प्रश्न असतांना किम् शब्दाहून आणि
तसेंच निर्धारण ज्या वस्तूचें विवक्षित असेल त्या
वस्तूच्या दर्शक अशा यद् व तद् या शब्दांहून विक-
ल्पाने उत्तमच् प्रत्यय होतो. उदा०—कतनो भवतां

पुढील सूत्रामध्ये 'बहूनां जातिपरिप्रश्ने उत्तमच्'
येथे बहूनां शब्द घातला आहे तो व्यर्थ आहे.
काय कारण ?

कारण असें कीं—किम् शब्दाचा अर्थ प्रश्न
असा आहे. आणि प्रश्न तर जी गोष्ट वरोवर
समजलेली नसते तिच्याच संबंधानें संभवतो
आणि तशी स्थिति पदार्थ बहुत असतील तेथे
संभवते. ज्या ठिकाणी दोन किंवा एकच पदार्थ
असेल तेथे त्याचें ज्ञान असणारच. म्हणून तेथे
प्रश्नच संभवत नाही आणि प्रश्नच नसल्या-
मुळे किम् या शब्दाचा प्रयोग नाही. मग तेथे
त्या प्रत्ययाचें नांवच काढावयास नैको.

(सू. ९४) येथे प्राचाम् असें कशाकरितां
म्हटलें आहे.

एक शब्दाहून हे प्रत्यय विकल्पानें झाले

कठः, एतेषां यतरः कठः, एतेषां ततरः कठः, को
भवतां कठः, एतेषां यः कठः, एतेषां स कठः

२—शिवाय दोहोंपैकी एकाचें निर्धारण असलें
तेथे पूर्वसूत्रानें सांगितलेल्या उत्तरच् प्रत्ययानें हा
उत्तमच् प्रत्ययाचा दाख होत असल्यामुळे
बहूनां या शब्दाचा येथे कांही उपयोग नाहीं.

१—(सू. ९४) निर्धारण केल्या जाणाऱ्या वस्तूच्या
दर्शक अशा शब्दाहून दोहोंपैकी एकाचें निर्धारण
असतांना उत्तरच् प्रत्यय आणि बहुतांपैकी एकाचें
निर्धारण असतांना उत्तमच् प्रत्यय असे विकल्पानें
होतात. उदा०—भवतोरेकतरः, भवतानेकतनः,

स्यात् ।

प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात्
॥ १ ॥

प्राग्वचनमनर्थकम् किं कारणम् । विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा तयैव सिद्धम् ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ५ । ३ । ९५ ॥

अवक्षेपणे कान्विधीयते कुत्सिते कः क एतयोरर्थयोर्विशेषः । अवक्षेपणं करणं कुत्सितं कर्म । अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति तत्र कुत्सितामित्येव सिद्धं भवति ॥ एव तर्हि

पाहिजेत म्हणून म्हटले आहे.

(वा. १) येथे 'प्राचाम्' हा शब्द निरर्थक घातला आहे.

काय कारण ?

कारण असे की—'विभाषाप्रकरणात्' म्हणजे महाविभाषा मागून अनुवृत्तीने येत आहे त्या मुळेच हे सिद्ध होत आहे.

(सू. ९५) येथे अवक्षेपण या अर्थी कन् प्रत्यय सांगितला आहे, आणि पूर्वी (५।३।७४) कुत्सित या अर्थी क प्रत्यय सांगितला आहे. पण ह्या दोन अर्थामध्ये कोणता रें परक आहे ?

अवक्षेपण म्हणजे निन्देचे कारण, आणि कुत्सित म्हणजे ज्याची निन्दा केली जाते ते निन्देचे कर्म.

पण अवक्षेपण म्ह. निन्देचे जें कारण तें स्वतः कुत्सित असतेंच, म्हणूनच त्याच्यामुळे ज्याची निन्दा केली जाते तेंही कुत्सित होतें.

१—(सू. ९५) जी वस्तु स्वतः कुम्भित नमून व्हाई कारणाने तिच्या योगाने दुसऱ्याचा निन्दा होतो त्या वस्तूचा वाचक जो शब्द लावून स्वार्थी कन् प्रत्यय होतो उदा०—याप्रकरणेन त्वं गर्वितः.

१—(सू. ९६) प्रातिपदिकाहून त्यासारखी प्रतिकृति या अर्थी कन् प्रत्यय होता. उदा०—अथ इव प्रतिकृति. अथक्कः.

यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तदिहोदाहरणम् । व्याकरणकेन नामायं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नामायं गर्वितः । यत्प्रकुत्सार्थमुपादीयते तत्तत्रोदाहरणम् । देवदत्तकः यज्ञदत्तकः ॥

[इवे प्रतिकृतौ ॥ ५ । ३ । ९६ ॥ संज्ञायां च ॥ ५ । ३ । ९७ ॥]

लुब् मनुष्ये ॥ ५ । ३ । ९८ ॥

किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते न लुगेवोच्येत ।

लिङ्गसिद्धयर्थं लुब्मनुष्ये ॥ १ ॥

लिङ्गसिद्धयर्थं मनुष्ये लुबुच्यते । चञ्चेन चञ्चा । वाघ्रिकेन वाघ्रिका खरकुटीव । खरकुटी ॥

तेव्हा 'कुत्सिते' या सूत्रानेच करणाहूनही प्रत्यय सिद्ध होईल.

तर मग आता जो पदार्थ स्वतः कुत्सित नसून केवळ काही तरी कमीपणामुळे दुसऱ्याच्या निन्देला कारणीभूत होतो तो ह्या प्रकृत सूत्राचे उदाहरण होय. उदा० व्याकरणकेन नाम अयं गर्वितः, याज्ञिक्यकेन नाम अयं गर्वितः. आता जो पदार्थ दुसऱ्याच्या स्वधाने स्वतः निन्देला पात्र होतो तो 'कुत्सिते' याचेच उदाहरण होय. उदा० देवदत्तकः, यज्ञदत्तकः.

(सू. ९८) येथे मनुष्य वाच्य असताना जो हा लुप् सांगितला आहे तो कशाकरिता ? तो सागावयास नको. लुब् सागावा.

(वा. १) मूळ शब्दाचे लिंग कायम राहण्याकरिता (१।२।५१) हा येथे मनुष्य वाच्य असताना कन् प्रत्ययाचा लुप् सांगितला आहे उदा० चञ्चा इव चञ्चा, वाघ्रिका इव वाघ्रिका, खरकुटी इव खरकुटी.

१—(सू. ९७) प्रातिपदिकाहून स्वाथी कन् प्रत्यय होतो परंतु तो प्रत्ययान्न शब्द कोणाचीतरी सज्ञा असला पाहिजे. उदा०—अथक्कः नाम कश्चित् वृश्चादि

१—(सू. ९८) मनुष्याची सज्ञा असेल तर पूर्वमूत्र ने केलेल्या कन् प्रत्ययाचा लुप् होतो उदा०—चञ्चा इव चञ्चा नाम कश्चिन्मनुष्य

जीविकार्थं चापण्ये ॥ ५।३।१९ ॥

अपण्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । शिवः स्कन्दः विशाख इति । किं कारणम् । मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः । भवेत्तासु न स्यात् । आस्त्वेताः संप्रति-पूजार्थास्तासु भविष्यति ॥

[देवपथादिभ्यश्च ॥ ५।३।१०० ॥

चस्तेर्हञ् ॥ ५।३।१०१ ॥

शिलाया ङः ॥ ५।३।१०२ ॥

शाखादिभ्यो यः ॥ ५।३।१०३ ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ ५।३।१०४ ॥

कुशाग्रच्छः ॥ ५।३।१०५ ॥]

संभासाच्च तद्विपयात्

॥ ५।३।१०६ ॥

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । छः । कथं पुनः समासो नाम छविपयः स्यात् ।

(सू. १९) येथें ' अपण्ये ' असें म्हटलें आहे. तेव्हां शिवः स्कन्दः, विशाखः ही उदाहरणें सिद्ध होत नाहींत.

काय कारण ?

कारण असें कीं-द्रव्येच्छु अशा मौर्य लोकांनीं-शिव स्कन्द वगैरेच्या प्रतिमा तयार केल्या आहेत, व त्या विकून आपणाला द्रव्य मिळेल हा हेतु आहे.

तशाच इच्छेनें ज्या प्रतिमा तयार केल्या असतील त्या ठिकाणीं लुप् न होईल, पण

हल्लीं पूजेकरितां ज्या केल्या आहेत त्या ठिकाणीं लुप् होईल. आणि शिवः, स्कन्दः, विशाखः अशीं रूपें होतील.

(सू. १०६) येथें तद्विपयात् येथील तद् या सर्वनाम शब्दानें कशाचा परामर्श केला आहे ?

छ प्रत्ययाचा परामर्श केला आहे.

पण तद्विपयात् हें समासाचें विशेषण आहे. आणि छ प्रत्ययाच्या विपयानर्थें कसा वरें समास असूं शकेल ?

एवं तर्हीवार्थः । यदि तर्हि समासोऽपी-
वार्थे प्रत्ययोऽपि समसिनोक्तत्वात् प्रत्ययो न
प्राप्नोति । एवं तर्हि द्वाविवार्थी । कथम् ।
काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम्
काकतालमिव काकतालीयम् ॥

[शर्करादिभ्योऽण् ॥ ५।३।१०७ ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ ५।३।१०८ ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम्

॥ ५।३।१०९ ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ५।३।११० ॥

तर मग त्या तद् शब्दाने इव या अर्थाचा
परामर्श केला आहे असे समजावे.

इवार्थाचा जर परामर्श केला तर इवार्थाच
समास, आणि इवार्थाच हा छ प्रत्यय होणार
तेव्हा इवार्थ हा समासानेच उक्त होत असल्या-
मुळे त्याच अर्था पुनः छ प्रत्यय होणार

(सू. १०७) शर्करा वगैरे शब्दाहून इवार्थी
अण् प्रत्यय होतो उदा०—शर्करा इव शर्कराम्.

१—(सू. १०८) अङ्गुली वगैरे शब्दाहून
इवार्थी ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—अङ्गुलीव आङ्गुलिकम्.

(सू. १०९) एकशाला शब्दाहून इवार्थी ठक्
प्रत्यय व एकदा ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—एकशालेव
एकशालिकः, एकशालिकः.

१—(सू. ११०) कर्क आणि लोहित या शब्दा-
हून इवार्थी ईकक् प्रत्यय होतो. उदा०—कर्क इव
कर्कीकः. लोहित इव लौहितीकः. कर्क म्हणजे पादरा
घोटा.

१—(सू. १११) प्रतन, पूर्व, विश्व आणि इम
या शब्दाहून इवार्थी याल् प्रत्यय होतो. उदा०—त
प्रतन्या पूर्वया विश्वेभया.

१—(सू. ११२) पूग म्हणजे भिन्न भिन्न प्रका-
रच्या अनेक लोकाचा सव, तद्वाचक शब्दाहून स्वार्थी
व्य प्रत्यय होतो. उदा०—लौहितध्वज्यः. पण तो
सववाचक शब्द त्यातील पुढल्याच्या नावावर लागलेला
नसावा. उदा०—एका सवाचा देवदत्त पुढारी
आहे म्हणून त्या सवाला देवदत्तक (५।२।७८) म्हण-
तात. त्याहून हा व्य प्रत्यय होत नाही. ह्या व्य
प्रत्ययापासून सात सूत्रांनी सांगितलेल्या प्रत्ययाना

प्रतनपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि

॥ ५।३।१११ ॥

पूगोज्ञोग्रामणीपूर्वात्

॥ ५।३।११२ ॥

व्रातचक्रोरस्त्रियाम् ॥ ५।३।११३ ॥

आयुधजीविसंघाञ्जङ्घाहीकेष्व-
ब्राह्मणराजन्यात् ॥ ५।३।११४ ॥

वृत्काट्टेण्यम् ॥ ५।३।११५ ॥

दामन्यादित्रिगर्तपष्ठाच्छः

॥ ५।३।११६ ॥

नाहीं.

तर मग आतां येथें इवार्थ दोन आहेत.
काकागमनमिव. तालपतनमिव काकतालम् हा
समासाचा इवार्थ निराळा, आणि काकताल-
मिव काकतालीयम् हा प्रत्ययाचा इवार्थ
निराळा.

तद्वाज अशी सज्ञा (५।३।११९) आहे. म्हणून
बहुवचनां ह्या प्रत्ययाचा छक् (२।४।६२) होतो.
उदा०—लोहितध्वजा

१—(सू. ११३) व्रात म्हणजे शारारिक कष्टानें
उपजीविका करणाऱ्या भिन्नभिन्न प्रकारच्या अनेक
लोकाचा सव. तद्वाचक शब्दाहून तसेंच चक्रन्-
(४।१।९८) प्रत्ययान्त शब्दाहून स्वार्थी व्य प्रत्यय
होतो, पण स्त्रीत्व विवक्षा नसली पाहिजे. उदा०—
कापोतपात्र्यः, कपोतपात्रः; कौजाधन्यः.

१—(सू. ११४) बाहीक देशातील आयुधजीवी
लोकाचा जो सव तद्वाचक शब्दाहून स्वार्थी न्युट्
प्रत्यय होतो. तो सव ब्राह्मण व क्षत्रिय याशिवाय
असावा. उदा०—क्षौद्रनयः, क्षुद्रकाः.

१—(सू. ११५) आयुधजीवि मनुष्याचा वाचक
जो वृत् शब्द त्याहून स्वार्थी ट्टेण्यम् प्रत्यय होतो.
उदा०—वाकेण्यः, वृकाः.

१—(सू. ११६) ज्यामध्ये त्रिगर्त हा सहावा
आहे असे आयुधजीवि लोकांचे निरनिराळे कोण्डोपरय
वगैरे सहा गट आहेत; तद्वाचक शब्दाहून आणि दामन्या-
दि गणातील शब्दाहून स्वार्थी छ प्रत्यय होतो. उदा०—
दामनीयः, दामनयः. कोण्डोपरयीया, कोण्डोपरथाः.

पश्चादियौधेयादिभ्यामणञौ

॥ ५ । ३ । ११७ ॥]

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखाव-
च्छसीवदूणविच्छुमदणो यञ्

॥ ५ । ३ । ११८ ॥

अणो गोत्राद्गोत्रवचनम् ॥ १ ॥

अणो गोत्राद्गोत्रग्रहणं कर्तव्यम् । गोत्रा-
दिति वक्तव्यम् । इह सा भूत् । आभि-
जितो मुहूर्तः । आभिजितः स्थालीपाक

इति । गोत्रमिति च वक्तव्यम् । किं प्रयो-
जनम् । आभिजितकः । गोत्राश्रयो वुञ्यथ
स्यात् ॥ गात्रमिति शक्यमकर्तुम् । कथमा-
भिजितकः । गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव
भवति ॥

[ञ्यादयस्तद्वाजाः ॥ ५।३।११९ ॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याक-
रणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

(मू. ११८ वा. १) हा जो येथें अण्-
प्रत्ययान्त अशा अभिजित् वगैरे शब्दांहून
स्वार्थी यञ् प्रत्यय सांगितला आहे तेथें तो अण्
प्रत्यय गोत्र या अर्थी केलेला असला पाहिजे.
शिवाय, जो यञ् प्रत्यय होतो तो गोत्रार्थी
केलेल्या यञ् प्रत्ययासारखा समजावा असें
म्हणावें. कारण, अभिजिता नक्षत्रेण युक्तः
आभिजितः मुहूर्तः (४।२।३) तसेंच अभिजित्
देवता अस्य आभिजितः स्थालीपाकः
(४।२।२४) येथें अण्प्रत्ययान्ताहून हा
यञ् प्रत्यय न झाला पाहिजे याकरितां
गोत्रार्थी जो अण् असें म्हटलें पाहिजे. तसेंच
होणारा जो हा यञ् प्रत्यय तो गोत्रार्थक
यञ् प्रत्ययासारखा समजावा असेंही म्हटलें
पाहिजे.

याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा कीं-आभिजितकः येथें
गोत्र-प्रत्ययान्ताहून सांगितलेला वुञ् प्रत्यय
(४।३।१२६) झाला पाहिजे.

हा यञ् प्रत्यय गोत्रार्थक यञ् प्रत्यया-
सारखा समजावा असें म्हटलें नाहीं तरी
चालेल.

पण तसें म्हटलें नाहीं तर आभिजितकः
येथें वुञ् प्रत्यय कसा होईल ?

हा यञ् प्रत्यय गोत्रार्थक प्रत्ययान्ताहून होत
आहे. तेव्हां हा स्वार्थी होत असल्यामुळें हा
गोत्रार्थक आहे असें सहजच समजतां येईल.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतंजलं ऋषीर्नां
रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या पांचव्या
अध्यायाच्या तिसऱ्या ५ पादांतील दुसरे.
आह्निक समाप्त झालें व पादशी समाप्त
झाला.

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्
लोपश्च ॥ ५।४।१ ॥

पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्
॥ १ ॥

पादशतग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ।
अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि वुन्
दृश्यते । द्विमोदकिका ददाति ॥

[दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ ५।४।२॥]
स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्
॥ ५।४।३ ॥

कन्प्रकरणे चञ्चद्रुहोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कन्प्रकरणे चञ्चद्रुहोरुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । चञ्चत्क वृहत्क ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ५।४।४ ॥

अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमादयोः

पूर्वविप्रतिपिद्धम् ॥ १ ॥

अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमादयो भवन्ति
पूर्वविप्रतिपेधेन । अनत्यन्तगतौ क्तान्ता
त्कन्भवतीत्यस्यावकाशः । अनत्यन्तगते
र्वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । भिन्नकम् ।
छिन्नकम् । तमादीनामवकाशः । प्रकर्षस्य
वचनमनत्यन्तगतेरवचनम् । पदुतर पदु-

(सू. १) ह्या सूत्रामध्ये 'पादशतस्य'
असे जे म्हटले आहे ते निरर्थक आहे

काय कारण ?

कारण असे की-पाद च शत हे शब्द
नसले तरी हा वुन् प्रत्यय झालेला दिसतो.
उदा०—द्विमोदकिका ददाति.

(सू. ३ वा. १) ह्या कन् प्रत्ययाच्या
प्रकरणामध्ये चञ्चत् आणि वृहत् या शब्दाहून
'त्या प्रकारचा' या अर्थी कन् प्रत्यय होतो
असे उपसंख्यान करावे. उदा० चञ्चत्क.,
वृहत्क.

(सू. ४ वा. १) अनत्यन्तगति हा अर्थ

विवक्षित असताना क् प्रत्ययान्ताहून हा जो
कन् प्रत्यय सांगितला आहे त्यापेक्षा तम
बगैरे प्रत्यय पूर्व विप्रतिपेधानें होतात. ज्या
ठिकाणी अनत्यन्तगति हा अर्थ विवक्षित
आहे आणि प्रकर्ष अर्थाची विवक्षा नाही त्या
ठिकाणी 'अनत्यन्तगतौ क्तात्' या प्रकृत
सूत्रानें सांगितलेल्या कन् प्रत्ययाला अवकाश
आहे, उदा० छिन्नकम् भिन्नकम्. याच्या
उलट ज्या ठिकाणी प्रकर्ष या अर्थाची विवक्षा
आहे आणि अनत्यन्तगति या अर्थाची विवक्षा
नाही त्या ठिकाणी तम बगैरे प्रत्ययाना
(५।३।५५) अवकाश आहे, उदा०
पदुतर पदुतम पण ज्या ठिकाणी दोन्ही

१—(सू. १) ज्या शब्दाच्या शेवटी पाद किंवा
शत हे शब्द आहेत आणि आरम्भी सख्या शब्द आहे
त्याहून वीप्सा गम्यमान अमृताना स्वार्थी वुन् प्रत्यय
होतो आणि त्या प्रत्ययाबरोबरच पाद च शत या
शब्दांतल शब्दाच्या अकाराचा लोप होतो उदा०—
द्वी द्वी पादौ ददाति द्विपदिका ददाति यद्य 'पाद
पद' (६।४।१३०) यानें पन् आदेश झाला आहे
तो कतव्य असताना लोपाला स्थानिवद्भावे (१।१।५७)
मात्र होत नाही कारण हा अकाराचा लोप या प्रकृत
सूत्रानेंच झाला असल्यामुळे तो पराच्या निमित्तानें
झालेला नाही

१—(सू. २) ज्या शब्दाच्या शेवटी पाद

किंवा शत हा शब्द आहे आणि आरम्भी सख्या शब्द
अहे त्याहून स्वार्थी वुन् प्रत्यय होता. पण दण्ड करण
किंवा नन करण यापेकी व्यवहार असल्या पाहिजे
वीप्सा नसली तर हरकत नाही उदा०—द्वी पादौ
इति द्विपदिका दण्डित, द्विपदिका ददाति इत्यादि

१—(सू. ३) स्थूल वगर शब्दाहून 'त्या
प्रकारचा' या अर्थी कन् प्रत्यय होतो उदा०—
स्थूलप्रकार स्थूलक

१—(सू. ४) अनत्यन्तगति म्हणजे क्रियेचा
सव बाजून सवध झालेला नसण या अर्थाची विवक्षा
असताना क्-प्रत्ययान्ताहून कन् प्रत्यय होतो
उदा०—छिन्नकम् अवचन् तुटलेला हा अर्थ आहे

तमः । उभयवचनं उभयं प्राप्नोति । भिन्न-
तरकम् छिन्नतरकम् । तमादयो भवन्ति
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनम् ॥ २ ॥

तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः भिन्न-
तरकम् छिन्नतरकम् ॥

नं सामिवचने ॥ ५ । ४ । ५ ॥

सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्य-
भिहितत्वात् ॥ १ ॥

सामिवचने प्रतिषेधोऽनर्थकः । किं

कारणम् । प्रकृत्याभिहितत्वात् । प्रकृत्या-
भिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा कन्न
भविष्यति ॥

[वृहत्या आच्छादने ॥ ५ । ४ । ६ ॥]

अपडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषा-

ध्युत्तरपदात्त्वः ॥ ५ । ४ । ७ ॥

अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधानानुपपत्ति-

विग्रहाभावात् ॥ १ ॥

अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः ।

किं कारणम् । विग्रहाभावात् । विग्रहपू-

अर्थोची विवक्षा असेल त्या ठिकाणीं दोन्ही
प्रत्ययांची प्राप्ति येते. तेथे तम वगैरे प्रत्यय
पूर्वविप्रतिषेधाने अगोदर होतात. उदा०
भिन्नतरकम्; छिन्नतरकम्.

(वा. २) त्या तम वगैरे प्रत्ययान्तांहून
स्वार्थी कन् प्रत्यय होतो असे म्हणावे.
उदा० भिन्नतरकम्; छिन्नतरकम्.

(सू. ५ वा. १) सामिवचन म्हणजे अर्थ या
अर्थाचा वाचक शब्द तो उपपद असतांना हा
जो कन् प्रत्ययाचा प्रतिषेध सांगितला आहे
तो निरर्थक आहे.

काय कारण ?

कारण असे कीं मूळ शब्दानेच तो अर्थ
उक्त होतो म्हणून पुन्हां त्याहून त्या अर्थी
प्रत्यय होणारच नाही.

(सू. ७ वा. १) ज्या शब्दामध्ये अधि उत्तर-
पद आहे त्याहून ख प्रत्यय करतां येणार नाही.

काय कारण ?

कारण असे कीं जी येथे तद्धित प्रत्यय
करून वृत्ति करावयाची आहे त्या अर्थी
विग्रहच दाखवितां येत नाही. विग्रह पूर्वी
दाखवूनच तेथे वृत्तीमध्ये तद्धित प्रत्यय

२—पुलादी वस्तु संपेक्ष तुटलेली नाही पण
जेवढा भाग तुटला आहे तेवढा मात्र पुरा तुटला आहे
अशा ठिकाणीं कन् प्रत्ययाचा वाच करून तम प्रत्यय
केला म्हणजे मागून भिन्नतर हे कन्-प्रत्ययान्न नसल्यामुळे
कन् प्रत्ययाची प्राप्ति येत नाही. म्हणून पुढील वार्ति-
काने येथे तर-प्रत्ययान्तांहून स्वार्थी कन् प्रत्यय सांगि-
तला आहे. अनन्त्यगति वा अर्थाचा वाच येथे शक्य
असल्यास प्रकरणावरून होईल.

१—(सू. ५) अर्थ या अर्थांना वाचक शब्द
उपपद असतांना पूर्वप्राप्ते कन् प्रत्यय करूं नये.
उदा०—सामिवचनम्; अपेक्षानम्.

१—(सू. ६) आच्छादने अर्थ गम्यमान नस-
तांना पुराता शब्दाहून स्वार्थी कन् प्रत्यय होतो.
उदा०—वृहत्या. आच्छादने अर्थ हा नव नाही.

१—(सू. ५) अपटक्ष, आशितंगु, अर्थक-
मन्, अर्थपुरुष हे शब्द आणि अधिशब्द उत्तरपद
असेले शब्द यांहून स्वार्थी ख प्रत्यय होतो. उदा०—
अपटक्षीकः नन्तः. अश आशितंगु अर्थकमन् स्वाम-
ध्ये तो पटक्ष होय. अनुक्तरीहून गम्यमान पन् प्रत्यय
(पा. ४. १. ३) सांगला आहे. न पटक्षः अपटक्षः
अपटक्ष एव अपटक्षीकः अपटक्षीकः अपटक्षः अपटक्षः
अर्थ आहे. आशितंगु आशितंगु अर्थकमन् स्वामध्ये
अर्थ हे शब्द न आशितंगु अर्थकमन् स्वामध्ये
आशितंगु शब्दातून गम्यमान अर्थकमन् स्वामध्ये
स्वार्थी ख प्रत्यय होतो. उदा०—अशितंगु अर्थकमन्
अर्थकमन्. अर्थकमन् अर्थकमन् अर्थकमन् अर्थकमन्
अर्थकमन्. अर्थकमन् अर्थकमन् अर्थकमन् अर्थकमन्
अर्थकमन्. अर्थकमन् अर्थकमन् अर्थकमन् अर्थकमन्
अर्थकमन्.

र्विका तद्वितोत्पत्तिर्न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते ॥

तस्मात्तत्रेदमिति सधीनर् ॥ २ ॥

तस्मात्तत्रेदमिति सधीनर्प्रत्ययो वक्तव्यः । राजनीदं राजाधीनम् ॥ यदि सधीनर्किं यते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति । इह च श्यधीनः इवधीन इत्यङ्गस्येतीयद्वुवङ्गौ स्याताम् । सूत्रं च भिद्यते ॥

ययान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावा -

दिति । नैष दोषः । अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति । किं कारणम् । नित्यप्रत्ययोऽयम् । के पुनर्नित्यप्रत्ययाः । तमादयः प्राक्कनो ज्यादयः प्राग्वुन आमादयः प्राङ् मयटो बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥ एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरूपालभ्यते । किं तर्हि । प्रकृतिरूपालभ्यते । अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति । किं कारणम् । विग्रहाभावात् । विग्रहपूर्विका समासवृत्तिर्न चाधिना विग्रहो

होत असतो. आणि अधि हा शब्द उत्तरपद आहे असा विग्रह तर कोठेही प्रयोगात आढळत नाही.

(वा. २) तेव्हा ' तत्र इदम् ' येथील इदम् म्हणजे हे या अर्थां कोणत्याही शब्दाहून ' सधीनर् ' प्रत्यय होतो असें म्हणावे. उदा०- राजनि इदम् राजाधीनम्.

पण जर सधीनर् प्रत्यय केला तर त्या प्रत्ययातील सकाराळा कोणत्याच सूत्राने दृष्टंशा प्राप्त होत नाही. तसेच श्यधीनः व श्वधीनः येथे धी व भू या शब्दांहून हा मधीन प्रत्यय केला असता धी व भू यांना अंग संज्ञा (१ । ४ । १२) होत असल्यामुळे तेथे इयद् व उवद् [६ । ४ । ७७] आदेश होऊ लागतील. शिवाय, मूळचे सूत्र शिखावे लागणारच.

तर मग मूळचे सूत्र आहे तसेच असं दे.

पण मूळचे सूत्र कायन ठेविले तर अधि शब्दाने विग्रह होत नसल्यामुळे मधि शब्द उत्तरपद असलेल्या शब्दाहून स प्रत्यय करतां येणार नाही, असा दोष दाखविला आहे ना !

हा दोष येत नाही. येथे विग्रह दाखवितां येत नाही याचे कारण निराळे आहे.

ते काय बरे कारण !

हा येथे स प्रत्यय नित्य होत आहे, हे ते कारण होय.

पण असे नित्य प्रत्यय कोणते कोणते बरे आहेत ?

कन् (५ । ३ । ९५) प्रत्ययाच्या पूर्वीपर्यंत तम (५ । ३ । ५५) वर्गरे प्रत्यय, वुन् (५ । ४ । १) प्रत्ययाच्या पूर्वीपर्यंत ज्य (५ । ३ । ११२) वर्गरे प्रत्यय, मयद् (५ । ४ । २१) प्रत्ययाच्या पूर्वीपर्यंत आम् (५ । ४ । ११) वर्गरे प्रत्यय, तसेंच बृहती शब्दापासून (५ । ४ । ६) पुढील सूत्र सोडून जात्यन्त शब्दापर्यंत (५ । ४ । ९) सांगितलेले प्रत्यय, आणि त्याप्रमाणेच समान्त (५ । ४ । ६८-१६०) प्रत्यय हे सर्व प्रत्यय नित्य होत.

तर मग आता ' अध्युत्तरपदात् (वा. १) या वार्तिकाने येथे प्रत्यय होणार नाही असा आक्षेप केला आहे असे समजू नये.

मग या वार्तिकाचा अभिप्राय काय समजावयाचा !

अभिप्राय असा आहे की-प्रकृतीवंधाने येथे आक्षेप केला आहे म्हणजे ज्या अध्युत्तरपदाहून हा स प्रत्यय करावयाचा तो मूळ शब्दच तयार होत नाही.

काय कारण !

कारण असे की- जी येथे ' राजाधि ' इत्यादि प्रकारची वृत्ति करावयाची त्या अर्थां विग्रहच दाखविता येत नाही. विग्रह पूर्वी दाखवूनच तेथे समास वृत्ति होत असते. आणि

दृश्यते । एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति ।
किं कृतं भवति । भवति वै कश्चिदस्व-
पदविग्रहोऽपि बहुव्रीहिः । तद्यथा । शोभनं
मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह
हि महदधीनमित्यात्प्रकपौ प्रसज्येयाताम् ।
एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति । एवमप्यधेः
पूर्वनिपातः प्राप्नोति । राजदन्तादिषु पाठः
करिष्यते । अथवा सप्तमीसमासोऽयम् ।
अधिः शौण्डादिषु पठ्यते ॥

विभाषाञ्चरदिकृस्त्रियाम्

येयं तर अधि या शब्दानं विग्रह कोठेही प्रयो-
गांत आढळत नाही.

तर मग आता अधि शब्द उत्तरपद असलेला
'राजाधि' अशा प्रकारचा शब्द बहुव्रीहीनं
साधतां येईल.

तो कसा वरं येयें समजावा ?

कां वरं ? अस्वपदविग्रह- (म्ह. ज्याचा
विग्रह समासांतील पदानं दाखवितां येत नाही
असा-) ही बहुव्रीहि असतोच. जसा शोभनं
मुखमस्याः सुमुखी असा विग्रह होतो त्या-
प्रमाणे येयें राजा स्वामी यस्य राजाधिः असा
विग्रह होईल.

असं होणें शक्य नाही. कारण, बहुव्रीहि
असेल तर महदधीनम् येयें महदाधि या बहु-
व्रीहीतील महत् या पूर्वपदाला आत्व
(६।४।४६) होऊं लागेल. आणि सर्वच
ठिकाणी बहुव्रीहीहून समासान्त कप्
(५।४।१५४) प्रत्यय होऊं लागेल.

तर मग आता राजाधि वगैरे शब्द अव्य-
यीभाव (२।१।६) समासानं साधता येतील.

तरी पण तेथें अधि शब्दाला उपसर्जन
संज्ञा (१।२।४३) होऊन पूर्वनिपात

॥ ५।४।८ ॥

दिग्रहणं किमर्थम् । अस्त्रियामिती-
यत्युच्यमाने प्राचीना ब्राह्मणी अवाचीना
शिखेत्यत्रापि प्रसज्येत । दिग्रहणे पुनः
क्रियनागे न दोषो भवति ॥ अथ स्त्रीग्रहणं
किमर्थं यावता दिक्शब्दः स्त्रीविषय एव ।
भवति वै कश्चिद्विशद्वोऽस्त्रीविषयोऽपि ।
तद्यथा । प्राक् प्राचीनम् प्रत्यक् प्रतीचीनम् ।
उदक् उदीचीनम् ॥

[जाल्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥५।४।९ ॥

(२।२।३०) प्रात होतो ना ?

राजाधि वगैरे शब्दांची राजदन्तादि गणा-
मर्थे कल्पना केली म्हणजे परनिपात (२।२।३१)
होईल. अथवा हे राजाधि वगैरे शब्द सप्तमी-
तत्पुरुषानं साधावे. शौण्डादि गणामर्थे
(२।२।४०) अधि हा शब्द घातला म्हणजे
झालें.

(सू. ८) येथें दिक् शब्द कशाकरितां
घातला आहे ?

अशाकरिता घातला आहे कीं-अस्त्रियाम्
असा येथें सामान्यतः स्त्रीलिङ्गाचा निषेध केला
तर प्राचीना ब्राह्मणी, अवाचीना शिखा येथें-
ही या ख प्रत्ययाचा निषेध होऊं लागेल.
येथें दिक् शब्द उच्चारला म्हणजे मात्र हा
दोष येत नाही.

आतां येथें स्त्री-ग्रहण कशाकरितां केलें
आहे ? तें करावयास नको, कारण दिग्वाचक
शब्द स्त्रीलिङ्गीच दिसत असतात.

पण कांहीं ठिकाणी दिग्वाचक शब्दही
इतर लिङ्गी दिसतात. तेथें ख प्रत्यय झाला
पाहिजे. उदा०-प्राक् प्राचीनम्, प्रत्यक् प्रतीची-
नम्, उदक् उदीचीनम्.

१-(सू. ८) जन्व् पातु शेवटीं नसलेल्या
प्राक् वगैरे शब्दाहून खात्री ख प्रत्यय विभक्त्यानं
होतो. परंतु तो शब्द स्त्रीलिङ्गी दिग्वाचक नसावा.
प्राक्, प्राचीनम्.

१-(सू. ९) जानि हा शब्द शेवटीं अस्त-
लेला जो जनिमान् या शब्दाचा शब्द त्याहून खात्री
ख प्रत्यय होतो. उदा०-भक्तजानायः. येथें
भक्तजानाय या शब्दाचा ख प्रत्यय नसावा
आहे. तोच भक्तजानाय होय.

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थाभेनेति
चेत् ॥ ५।४।१० ॥

किमेत्तिङ्गव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे
॥ ५।४।११ ॥

अमु च च्छन्दसि ॥ ५।४।१२ ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ ५।४।१३ ॥

पञ्चः स्त्रियामञ् ॥ ५।४।१४ ॥

स्त्रीग्रहणं किमर्थं न स्वार्थिकोऽयं
स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनु-
वर्तन्ते । एवं तर्हि सिद्धे सति यस्त्रीग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्यचार्यः स्वार्थिका अति-

वर्तन्ते ऽपि लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् । शुद्धकल्पा द्राक्षा तैल-
कल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्वे-
त्सिद्धं भवति ॥

[अंगिनुणः ॥ ५।४।१५ ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ ५।४।१६ ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने

कृत्वसुच् ॥ ५।४।१७ ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ ५।४।१८ ॥

एकस्य सकृच्च ॥ ५।४।१९ ॥

(सू. १४) येषं 'स्त्रियाम्' अर्थे कक्षाकृतितां
मृदले आह । तं मृणूं नये. कारण हा अञ्
प्रत्यय स्वार्थी होमारा आह. आणि स्वार्थिक
प्रत्यय तर मूल शब्दाचें जें लिङ्ग व वचन
त्यालाच अनुसरतात असा न्याय आहे.

तर मग आतां अशा रीतीनें इष्ट-सिद्धि
होत असतानाही येषं जें आचार्यानी स्त्रियाम्

१—(सू. १०) सन्धान आह त्यान ज्याचें
तो सन्धान म्ह रसोदरीचा मनुष्य. हा सन्धान अर्थ
उपशमर्थे आहे असा जो स्थानशब्दान्त शब्द त्याहून
स्वार्थी छ प्रत्यय विकल्पानें होतो. उदा०—पितृ-
स्थानः, पितृस्थानाय, पित्रा तुल्य असा अर्थ आहे.

१—(सू. ११) किम्, एकारान्त क्रियापद
आणि अभ्यय याहून केलेला जो तरतू किंवा तमन्
प्रत्यय तदन्त शब्दाहून स्वार्थी आम् प्रत्यय होतो,
परंतु द्रव्याधियाव गुण क्रिया दत्तादिकाचाच प्रकर्ष
विवक्षित असला पाहिजे उदा०—किनगाम्, प्राज्ञित-
नाम्, पंचवितराम् उधेताराय.

१—(सू. १२) पूर्वमूलाचा विशेष अनेक तरे
वेशान्मय एकरा अन् असाही प्रत्यय होतो. उदा०—
प्रवरम्.

१—(सू. १३) अनुगादिन् शब्दाहून स्वार्थी
तद् प्रत्यय होतो. उदा०—अनुगादिक.

१—(सू. १४) पञ्च—(१।१।४३) प्रत्ययान्ता-
हून स्वार्थी अञ् प्रत्यय स्त्रीभ्यामर्थे होतो. उदा०—
भ्यामर्थेऽही.

२—नामं (५।३।१७ टीप ३, ४, ५) पदार्थे.

अर्थे मृदले आहे त्यावरून ते अर्थ सूचित
करतात की—'स्वार्थिक प्रत्यय हे मूल शब्दाभ्या
लिङ्गवचनाचें अतिक्रमणही करतात.'

या शापकाचा उपयोग काय ?

उपयोग असा की—शुद्धकल्पा द्राक्षा, तैल-
कल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यवागूरः हे प्रयोग
सिद्ध होतात.

१—(सू. १५) शृणु (३।३।४४) प्रत्यय-
न्ताहून स्वार्थी अण् प्रत्यय होतो. उदा०—
साराणिम्.

१—(सू. १६) विसारिन् शब्दाहून स्वार्थी
अण् प्रत्यय होतो. त्या प्रत्ययान्तशब्दाचा मास्य अर्थ
असला पाहिजे. उदा०—विसारिणः मास्यः.

१—(सू. १७) ज्या ठिकाणी पुनः पुनः
क्रिया केला जाते त्या ठिकाणी ती क्रिया किंवा कर्म
केला जाते त्या सत्येचा दर्शक जो सख्याशब्द त्याहून
स्वार्थी कृत्वसुच् प्रत्यय होतो. उदा०—यथाह्वयः, शुद्धक.

१—(सू. १८) पूर्वमूलाच्या विषयान्मये दि,
वि, आणि चतुर् या शब्दाहून सखतुच् प्रत्यय न
होता सुच् प्रत्यय होतो. उदा०—दिर्मुदकं, सिर्मुदकं,
चतुर्मुदकं.

१—(सू. १९) ज्या ठिकाणी क्रिया एकरांच
कर्म जाते त्या ठिकाणी त्या क्रियाचा सख्या दास्य-
पाठ जो एकर शब्द त्याहून सुच् प्रत्यय होतो आणि
त्या प्रत्ययारोपच त्या 'एक' शब्दाचा सहस्र असा
आदेश होतो. उदा०—सहस्रं मुदकं. येषं सहस्रं दास्य
पुनश्च सुच् प्रत्ययाचा ओप (३।३।१८) दाल्य आहे.

सकृदादेशे ऽभ्यावृत्तिग्रहणं निवर्त्यम् ।
किं प्रयोजनम् । पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्न
चैकस्य पुनःपुनरावृत्तिर्भवति ॥

अथ क्रियाग्रहणनुवर्तत उताहो न ।
किं चार्थोऽनुवृत्त्या । वाढमर्थः । इह मा
भूत् । एको भुङ्क्त इति ॥ अथानुवर्तमाने-
ऽपि क्रियाग्रहण इह कस्मान्न भवति एकः
पाक इति । पूर्वयोश्चापि योगयोः
कस्मान्न भवति द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः

चत्वारः पाकाः पञ्च पाकाः दश पाका
इति । नैतत्क्रियागणनम् । किं तर्हि ।
द्रव्यगणनमेतत् । कथम् । कृदभिहितो
भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥ इहापि तर्हि
द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृ-
द्भोक्तुमिति । पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विर्भुक्त्वा
द्विर्भोक्तुम् त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भोक्तुम् पञ्चकृत्वो
भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुम् दशकृत्वो
भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति द्रव्यगणनान्न
प्राप्नोति ॥ यदि खल्वपि पुनःपुनरावृत्ति-

(सू. १९) 'एक' या शब्दाला सकृत् हा
आदेश संयणान्या ह्या सूत्रामध्ये अभ्यावृत्ति
या शब्दाची अनुवृत्ति करू नये.

- काय कारण ?

कारण असें कीं अभ्यावृत्ति म्हणजे पुन्हां
पुन्हां क्रिया करणे. तेव्हां एकदाच क्रिया केली
असेल तेथे पुन्हां पुन्हां आवृत्ति होतच नाही ?

आतां ह्या सूत्रामध्ये मागून क्रिया या
शब्दाची अनुवृत्ति करावयाची कीं नाही ?

पण येथे क्रिया शब्दाच्या अनुवृत्तीचा उप-
योग आहे काय ?

आहे तर, चांगलाच उपयोग आहे. एकः
भुङ्क्ते येथे सुच् प्रत्यय व सकृत् आदेश होतां
कामा नये.

पण येथे क्रिया शब्दाची अनुवृत्ति केली
तरी 'एकः पाकः' येथे प्रकृत सूत्राने सुच्
प्रत्यय व सकृत् आदेश कां वरें होत नाहीत ?
तसेंच पूर्वीच्या दोन सूत्रांसंबंधानेही असाच
प्रश्न उद्भवतो. द्वौ पाकौ, त्रयः पाकाः, चत्वारः
पाकाः येथे पूर्वसूत्राने सुच् प्रत्यय कां होत
नाहीं ? तसेंच पञ्च पाकाः, दश पाकाः येथे
संख्यायाः० ह्या सूत्राने कृत्वसुच् प्रत्यय कां

होत नाही ?

येथे हे प्रत्यय न होण्याचे कारण असें
आहे कीं एकः पाकः, द्वौ पाकौ इत्यादि उदा-
हरणामध्ये संख्या शब्दांनी केलेली गणना
क्रियेची होतच नाही.

तर त्या शब्दांनी येथे कोणाची वरें गणना
होते ?

द्रव्याची गणना होते.

ती कशी ?

ती अशी कीं, कृत् प्रत्ययानें प्रतिपादन
केलेला धात्वर्थ हा द्रव्यासारखा होतो.

तर मग सकृद् भुक्त्वा सकृद् भोक्तुम् येथेही
एक शब्दानें द्रव्याचीच गणना होत असेल्या-
मुळे प्रकृत सूत्राची प्रवृत्ति होणार नाही.
पूर्वीच्या दोन सूत्रांसंबंधानेही असाच प्रश्न
उद्भवतो. द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम् त्रिर्भुक्त्वा
त्रिर्भोक्तुम् येथे पूर्वसूत्राने सुच् प्रत्यय होणार
नाहीं. तसेंच पञ्चकृत्वः भुक्त्वा पञ्चकृत्वः
भोक्तुम् दशकृत्वः भुक्त्वा दशकृत्वः भोक्तुम्
येथे 'संख्याया क्रिया०' या सूत्राने कृत्वसुच्
प्रत्यय होणार नाही. कारण तेथेही संख्या-
शब्दानें द्रव्याचीच गणना होत आहे. शिवाय

२—मोदक, पुरणपोळी वगैरे पदार्थ द्विपक हात.
आंतील पुरणाचा पहिला पाक व पुनः मोदक, पोळी
यांचा पाक. तसेच काही पाक जे अहित का त्याक-
रितां पदार्थ तीनदा किंवा त्याहून अधिक वेळा सुदां
भट्टेत घालवे लागतात.

३—म्हणूनच पाकः पाकौ येथे लिंग व वचन
ही लागली आहेत. लिंग व वचन हे द्रव्याचे धर्म होत.

४—कारण, येथेही कृत्वा प्रत्यय (३।४।२१) व
तुमुन् प्रत्यय (३।३।२०) हे कृत्व प्रत्ययच आहेत.

रभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्ते सकृदिति स्थात्रिरावृत्ते द्विरिति ॥

एवं तद्वर्तुवर्ततेऽभ्यावृत्तिमहणं न तु पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः । किं तर्हि । अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः । पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी परे च पूर्वा प्रत्यभिमुखी ॥ यदप्युच्यतेऽनुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्मान्न भवति एकः पाक इति पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः

पञ्च पाकाः दश पाका इति परिहृतमेत-
न्नैतात्क्रियागणनम् किं तर्हि द्रव्यगणनमेतन्
कथम् कृदामेहितो मावो द्रव्यवद्भवतीति ।
ननु चोक्तुमिहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति
सकृद् भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति पूर्वयोश्चापि
योगयोर्द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम् त्रिर्भुक्त्वा त्रि-
र्भोक्तुम् पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुम्
दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति
द्रव्यगणनान्न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । क्रिया-

अभ्यावृत्ति शब्दाचा खरोखरच अथ पाहिला
तर पुनः पुनः आवृत्ति दा आहे. तेव्हा ज्या
ठिकाणी दोनदां क्रिया झालेली असते तेथें
अभ्यावृत्ति एकदाच होत आहे असें समजलें
जाईल. तसेंच तीनदां क्रिया असेल तेथें अभ्या-
वृत्ति दोनदांच समजली जाईल.

तर मग आतां येथें अभ्यावृत्ति शब्दाची
अनुवृत्ति तर आहेच. परंतु त्याचा अर्थ मात्र
येथें ' पुनः पुनः आवृत्ति ' हा नाही.

तर मग येथें त्या अभ्यावृत्ति शब्दाचा
काय अर्थ समजावयाचा ?

' अभिमुख अशी जी क्रियेची प्रवृत्ति ' ती
येथें अभ्यावृत्ति होय. प्रथमतः होणारी क्रिया
देखील दुसऱ्यानदा व तिसऱ्यानदा होणाऱ्या
क्रियांना अभिमुख असतेच, तसेंच त्या क्रियाही
प्रथमतः होणाऱ्या क्रियेला अभिमुख अस्तित्वातच.

तसेंच आगरी जें म्हणलें आहे कीं ' क्रिया
शब्दाची येथें अनुवृत्ति केली तरी एकः पाकः
येथें प्रकृत सूत्रानें मुच् प्रत्यय व सृज् आदेश

कां होत नाही व द्वौ पाकौ, त्रयः पाकाः
चत्वारः पाकाः, पञ्च पाकाः, दश पाकाः येथें
पूर्वीच्या सूत्रांनीं मुच् व कृत्वमुच् प्रत्यय कां
होत नाहीत ' त्याचा परिहार केलाच आहे.
तो असा कीं-येथें क्रियेची गणनाच नाही;
तर द्रव्यत्वीच गणना आहे. कारण कृत् प्रत्ययानें
प्रातिपादन केलेला धात्वर्थ हा द्रव्यासारखा
दिशतो.

पण त्यानंतर " एकः पाकः याप्रमाणें
सकृद् भुक्त्वा तसेंच सकृद् भोक्तुम् येथेंही सकृत्
अथा प्रयोग होणार नाही व द्विर्भुक्त्वा द्विर्भो-
क्तुम् त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भोक्तुम् पञ्चकृत्वः भुक्त्वा
पञ्चकृत्वः भोक्तुम् दशकृत्वः भुक्त्वा दशकृत्वः
भोक्तुम् येथें पूर्वीच्या सूत्रांनीं मुच् व कृत्वमुच्
हे प्रत्यय होणार नाहीत; कारण तेथेंही द्रव्या-
चीच गणना होत आहे " असा दोष दाख-
विला आहे ना ?

हा दोष येत नाही.

कारण तेथें क्रियेची गणना होत असल्या-

५-—जेव्हा तशा ठिकाणीच प्रकृत सूत्रानें मुच्
प्रत्यय व सृज् आदेश होतच आणि परस्पर क्रिया
हीनदां तसल्या जेव्हा जेव्हा द्विर्भुक्ते असा प्रयोग
होईच.

६-—जेव्हा परे परे वगैरे सरळाना जेव्हा जेव्हा
येथें पाक होतो तेव्हा त्या पाकक्रिया परस्परच
अपेक्षेनेच होत असतात. दुसऱ्यानदा पाक करायवाचा

आहे या उद्देशानेंच पहिली पाकक्रिया केली जाते. व
पहिली पाकक्रिया झाली म्हणूनच पुढील पाकक्रिया
होणा तेंव्हा त्या सर्वच क्रिया परस्परहीन अभिमुख
आहेत अतः सूत्रांत येत. अशा ज्या ठिकाणी एकाच
क्रिया होत तेंव्हा क्रिया ही फक्तप्राप्ति होणाऱ्या
अभिमुख असतोच तेंव्हा तेंव्हा अभ्यावृत्ति असल्यामुळे
प्रकृत सूत्रानें सकृद् शब्दाचा प्रयोग करवां दईच.

गणनाद्भाविष्यति । कथम् । कृदाभिहितो
भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि भवति ॥

[विभाषा वहोर्धाऽविप्रकृतकाले
॥ ५।४।२० ॥

तत्प्रकृतवचने अयद् ॥ ५।४।२१ ॥
सम्बुध्वा बहुषु ॥ ५।४।२२ ॥

अनन्तावस्थानिह भेषजाज्यः

॥ ५।४।२३ ॥]

देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् ॥ ५।४।२४ ॥

देवतान्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति ।
पितृदेवत्वमिति । किं कारणम् । न हि
पितरो देवता ॥ नैप दोषः । दिवेरैश्वर्य-
कर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थं तत् । एवं च कृत्वा
देवदेवत्वमपि सिद्धं भवति ॥

मुळें हे प्रत्यय होतील.

पण तेथें क्रियेची गणना कशी वरें समजावी?
अशी समजावी कीं—कृत प्रत्ययानें प्रति-
पादन केलेला घात्वर्थ हा द्रव्यासारखाही दिसतो
आणि क्रियेसारखाही दिसतो.^१

(सू. २४) 'देवता शब्द शेषटी असलेल्या
प्रातिपदिकाहून' असें येथें म्हटलें आहे. तेव्हां
पितृदेवत्वम् हें उदाहरण सिद्ध होत नाहीं.

काय कारण ?

कारण असें कीं—पितर हे कांहीं देव

नव्हेत.

हा दोष येत नाहीं. कारण, ह्या सूत्रातील
देवता शब्दामध्ये जो देव शब्द आहे तो देव-
जातीचा या अर्थाचा जाति शब्द नव्हे; तर
ऐश्वर्य या अर्थाचा दिव् घात्पासून साधलेला
योगिक शब्द आहे. दीव्यतीति देवः अर्था
त्याची व्युत्पत्ति आहे. त्या देव शब्दाहून पुढे
स्वार्थी तत् प्रत्यय झाला आहे. आणि असा
देव शब्द आहे म्हणूनच देवदेवत्वम् हा
प्रयोग सिद्ध होतो.

७—याची व्यवस्था साधारणतः अशी आहे कीं
धातूपासून जो आपल्या अर्थाची प्रतीति होते ती सर्व
ठिकाणी क्रियारूपांनंच होते, व पुढें स्वायी केलेल्या
कृत प्रत्ययानें जी त्याच अर्थाची प्रतीति होते ती द्रव्य
या रूपानेंच होते. त्या दोहोंमध्ये मुख्यत्व नात्र ज्या
ठिकाणी अव्यय सेत्रेला कारणोभूत कृत प्रत्यय असले तेथें
धातूपासून प्रतीति होणाऱ्या अर्थाला असतें आणि वच्
वगेरें इतर कृतप्रत्ययस्थले प्रत्ययापासून प्रतीति होणाऱ्या
अर्थाला असतें.

१—(सू. २०) पुन्हां पुन्हां केले जाणारी जी
क्रिया तिची गणना दाखविणारा जो बहु हा संख्या-
शब्द त्याहून या प्रत्यय विकृत्यानें होतो, परंतु त्या
अनेक वेदां होणाऱ्या क्रियांमध्ये फार अंतर नसतें.
उदा०—बहुधा दिवसस सुदृक्ते; बहुकृतः.

२—(सू. २१) एखादा पदार्थ कांहीं ठिकाणीं
पुष्कळ असतो अशा अर्थाची विवेका पसर्ताना त्या
पदार्थाचाच शब्दाहून स्वायी मयद् प्रत्यय होतो.
उदा०—अन्नमयम्. बहु अन्नम् अत्र वर्तते अन्नमयो

वच्. असाही प्रयोग होतो. तेथें पुष्कळ अन्न ज्यामध्यें
आहे असा अन्नमय शब्दाचा अर्थ लक्षणेनें समजाव

१—(सू. २२) पूर्वे सूत्राच्या विषयामध्ये त
पदार्थांचो बहुत्व संख्या विवेकिन असेत्र तर त
पदार्थांच्या वाचक अशा ज्या शब्दाहून समूह
अर्थो जो प्रत्यय होत असतो तो प्रत्यय व नयद् प्रत्य
असे दोन्ही प्रत्यय त्या शब्दाहून स्वायी होतात
उदा०—मोदकिकम्, मोदकमयम् मोदक शब्दाहून
समूह या अर्थो ठहू प्रत्यय (४।२।४७) होत असते

२—(सू. २३) अनन्त, आवस्य, रतिद आ
भेज या चार शब्दाहून स्वायी अय प्रत्यय होतें
उदा०—अनन्त एव अनन्तम्, इत्यादि.

१—(सू. २४) देवता शब्द शेषटी असले
प्रातिपदिकाहून 'लात्कारितां ने' या अर्थो
प्रत्यय होतो उदा०—अग्निदेवताये इदम् अग्निदेवत्व

२—अत्र देव हा शब्द केवळ जाति-शब्दच अ
तर त्याचा देवदेवत्वम् असा दोनदां प्रयोग कर
वेणार नाहीं.

[पांदायाभ्यां च ॥ ५।४।२५ ॥ लिङ्गवचनानीति ॥
 अनिवेद्यः ॥ ५।४।२६ ॥ [अवेः कः ॥ ५।४।२८
 देवान्तल् ॥ ५।४।२७ ॥ यांवादिभ्यः कन् ॥ ५।४।२९ ॥
 तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् ॥ १ ॥ लोहितान्मणौ ॥ ५।४।३० ॥
 तलि स्त्रीलिङ्गं वक्तव्यम् । देवता । किं ।
 पुनः कारणं न सिध्यति । देवशब्दोऽयं
 पुल्लिङ्गः स्वार्थिकत्वायं स्वार्थिकाच्च प्रकृ-
 तितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥
 उक्तं वा ॥ २ ॥
 किमुक्तम् । स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि
 लोहितालिङ्गवाचनं वा ॥ १ ॥
 लोहितालिङ्गवाचनं चेति वक्तव्यम् ।
 लोहितिका लोहिनि का ॥
 अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ २ ॥
 अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्त-
 व्यम् । ओ श्रानयेति चतुरक्षरम् । अस्तु

(सू. २७ वा. १) तल्-प्रत्ययान्त शब्द
 स्त्रीलिङ्गी चालतो असें सागावे. उदा० —देव
 एव देवता.

पय अये सागितत्वाधियाय हा शब्द
 स्त्रीलिङ्गी का वरे चालगार नाही ?

न चालप्याचें कारण असे की देव हा मूळ
 शब्द पुल्लिङ्गी आहे, व पुढें झालेला तल् प्रत्यय
 हा स्वार्थीच आहे. आणि स्वार्थीक प्रत्यय तर
 मूळ शब्दाच्या लिंगवचनाला अनुसरतात असा
 न्यायच आहे.

(वा. २) अथवा हें मागे सागितलेंच
 आहे.

तें काय वरें सागितलें आहे ?

स्वार्थीक प्रत्यय हे मूळ शब्दाच्या लिंग-
 वचनाचा जतिमही करतात (५।३।१७)
 असें मागे सागितलेंच आहे.

(सू. ३० वा. १) लोहित शब्दाहून
 स्वार्थी होणाऱ्या ह्या कन् प्रत्ययानें लिंग-
 प्रत्ययाचा वाध विकल्पानें होतो असें म्हणावें.
 लोहितिका, लोहिनि का.

(वा. २) छन्दस् शब्दाहून स्वार्थी यत्
 प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान करावें. उदा०—

ओ ध्रायेति चतुरक्षरम् । अस्तु भौपडिति
 चतुरक्षरम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् ।

श्रौपडिति चतुरक्षरम् । ये यजामह इति
पञ्चाक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरो
वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः
प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः ॥

छन्दासि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम्

॥ ३ ॥

छन्दासि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानां कर्त-
व्यम् । हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः ॥

अग्निरीशे वसव्यस्येति ॥ ४ ॥

अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानं कर्त-
व्यम् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति ॥

अपस्थो वसानाः । अपो वसानाः ॥ स्व
ओक्ते । स्व ओके ॥ कव्योऽसि हव्यसूदन
कविरासि ॥ रौद्रेणानीकेन कव्यतायै ।
कवितायै ॥ आयुष्यायणस्य । अमुष्य-
पुत्रस्य ॥ क्षेन्वस्येशे । क्षेमस्येशे ॥ क्षेन्व-
मध्यवस्यति । क्षेममध्यवस्यति ॥ आयु-
र्वर्चस्यम् । वर्च एव वर्चस्यम् ॥ निष्के-
वत्यम् । निष्केवलम् ॥ उक्थ्यम् । उक्थम् ॥
जन्यं ताभिः सजन्यं ताभिः । जनं ताभिः
सजनं ताभिः ॥ स्तोमैर्जनयामि नव्यम् ।
नवम् ॥ प्रणो नव्येभिः । नवैः ॥ ब्रह्म
पूर्व्यम् । पाथः पूर्व्यम् । तनुषु पूर्व्यम् ।
पूर्वम् ॥ पूर्व्याहः पूर्वाहः ॥ पूर्व्या विशः

यजेति द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कारः । एष वै
सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः ॥
(वा- ३) वेदामर्थे बहुभिर्वसव्यैः येषं
वसु शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो असे उ-
संख्यानं करावे, उदा०-हस्तौ पृणस्व बहुभिर्व-
सव्यैः.

(वा. ४) अग्निरीशे वसव्यस्य येषं वसु
शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो असे मृणावे.

(वा. ५) अथवा हँ 'मार्गे सांगितलेंच
आहे.

तं काय वरें सांगितलें आहे ?

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् (४।४।१४० वा.
४) असे सांगितलेंच आहे.

वेदांमधील वरींच ह्ये स्वार्थी यत् वंगरे
प्रत्यय करून सिद्ध होतात. उदा०-अप् शब्दाचें
द्वितीया बहुवचन अपः असे होते. 'त्या
अपस् शब्दाहून स्वार्थी यत् प्रत्यय होतो.
अपस्यः वसानाः म्हणजे अपः वसानाः. उदक
पांघरणारे असा अर्थ आहे. अप् शब्दापुढील
द्वितीयेचा अलुक् लागला आहे. ओक (७।३।
६४) शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो. उदा०-
त्व ओक्ते; स्वे ओके असा अर्थ आहे. कवि

शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो. उदा०-कव्योऽसि
मधूसूदन, कविः असि असा अर्थ आहे. रौद्रे-
णानीकेन- कव्यतायै येषं कव्यतायै याचा कवितायै
असा अर्थ आहे. अमुष्य याहून फक् प्रत्यय व
पठ्ठीचा अलुक् होतो. अमुष्य पुत्रस्य असा अर्थ
आहे. क्षेम शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो; उदा०
क्षेम्मास्येशे; क्षेमस्येशे असा अर्थ आहे. क्षेग्य-
मध्यवस्यति क्षेममध्यवस्यति असा अर्थ आहे.
वर्चस् शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो. उदा०-
आयुर्वर्चस्यम्; वर्चः एव वर्चस्यम् असा अर्थ
आहे. निष्केवल शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो.
उदा०-निष्केवलम् एव निष्केवलम्. उक्थ
शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो; उक्थम् एव उक्थ्यम्.
जन आगि सजन शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो.
उदा०-जन्यं ताभिः, सजन्यं ताभिः; जनं ताभिः
सजनं ताभिः असा अर्थ आहे. नव शब्दाहून
यत् प्रत्यय होतो. स्तोमैर्जनयामि नव्यम्, नवम्
असा अर्थ आहे. तसेच प्र णो नव्येभिः येषं
नव्येभिः याचा नवैः असा अर्थ आहे. पूर्व
शब्दाहून यत् प्रत्यय होतो उदा०-प्रा पूर्व्यम्
पाथः पूर्व्यम् तनुषु पूर्व्यम्. पूर्व्यम् असा अर्थ
आहे. प्राग्मार्गेच पूर्व्याहः याचा पूर्वाहः असा

पूर्वा विशः ॥ पूर्व्यासः । पूर्वासः ॥ स
प्र पूर्व्यः । स प्र पूर्वः ॥ अग्निं वः पूर्व्यम् ।
पूर्वम् ॥ त जुपय यविष्ठय । यविष्ठ ॥
होत्रवाहं यविष्ठयम् । यविष्ठम् ॥ त्वं ह
ययविष्ठय । यविष्ठ ॥ समावद्वसति समा-
वद्वहाति । सम वसति समं गृह्णाति ॥ समा-
वद्वययद्ने हस्तौ । समम् । समावद्वीर्या-
वहानि । समानि ॥ समावद्वीर्याणि करोति ।
समानि ॥ ईवत उलोकम् । य ईवते ब्रह्मणे ।
य इयते ॥

नवस्य नू लननखाश्च ॥ ६ ॥

नवस्य नू इत्ययमादेशो वक्तव्यः । लन-
नखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूतनम् नूतनम्

नवीनम् ॥

नय पुराणे प्रात् ॥ ७ ॥

नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्यः । लननखाश्च
प्रत्यया वक्तव्याः । प्रणम् प्रन्नम् प्रतनम्
प्रीणम् ॥

[वर्णे चानित्ये ॥ ५ । ४ । ३१ ॥ -

रंक्ते ॥ ५ । ४ । ३२ ॥

कांलाश्च ॥ ५ । ४ । ३३ ॥ -

विनेयादिभ्यष्टक् ॥ ५ । ४ । ३४ ॥

वांचो व्याहृतार्यायाम् ॥ ५ । ४ । ३५ ॥]

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ५ । ४ । ३६ ॥

उदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । वागेव
वाचा व्याह्रियते तत्कर्मणा क्रियते ॥

अर्थ आह. पूर्व्या विशः याचा पूर्वा विशः
असा अर्थ आह. पूर्व्यासः याचा पूर्वासः असा
अर्थ आह. स प्र पूर्व्यः याचा स प्र पूर्वः असा अर्थ
आह. अग्निं वः पूर्व्यम् येयं पूर्व्यम् याचा पूर्वम्
असा अर्थ आह. यविष्ठ शब्दाहून यत् प्रत्यय
होतो. उदा०—त्वं जुपय यविष्ठय; यविष्ठ असा
अर्थ आह. त्याप्रमाणेच होत्रवाहे यविष्ठयम्
येयं यविष्ठम् असा अर्थ आह. त्वं ह ययविष्ठय
येयंही यविष्ठ असा अर्थ आह. 'सम' शब्दा-
हून 'आवतु' प्रत्यय होतो. उदा०—समावद्व-
सति, समावद् गृह्णाति समं वसति समं गृह्णाति
असे अर्थ आह. तसेच समावद्वययद्ने हस्तौ
येयं समम् असा अर्थ आह; समावद्वीर्यावहानि
येयं समानि असा अर्थ आह, आणि समाव-

द्वीर्याणि करोति येये समानि असा अर्थ आह.
इयते शब्दाच्या इकाराला दीर्घ होतो. ईयत
उ लोकात्; य ईवते ब्रह्मणे; य इयते असा अर्थ
आह.

(वा. ६) नव शब्दाला नू आदेश होतो
आणि पुढें लन्, तन, आणि ख हे प्रत्यय
होतात असे गृहावे. नूतनम्, नूतनम् नवीनम्

(वा. ७) पुराण या अर्थाच्या प्र शब्दा-
हून न प्रत्यय होतो आणि लन्, तन, व ख
हेही प्रत्यय होतात. असे गृहावे. उदा०—प्रणम्,
प्रन्नम्, प्रतनम्, प्रीणम्.

(सू. ३६) ह्या सूत्रातील तत् शब्दानें
कशाचा परामर्श केला आहे ?

वागीचा परामर्श केला आहे. जें निरोप

१—(सू. ३१) क्षणिक जो रक्तवर्ण तदाचक
लोहित शब्दाहून स्वाथो कन् प्रत्यय होतो. उदा०—
लोहितकः कोपेन.

१—(सू. ३२) रगविलेला जो पदार्थ तदाचक
लोहित शब्दाहून स्वथो कन् प्रत्यय होतो. उदा०—
लोहितकः पटः.

१—(सू. ३३) क्षणिक काळा वां किंवा रग-
विलेला काळ वां या अर्थाच्या काळ शब्दाहून स्वाथो
कन् प्रत्यय होतो. उदा०—काळकः मुख वैश्वदेवः,
काळकः पटः.

१—(सू. ३४) विनय वर्णे शब्दाहून स्वाथो
ठक् प्रत्यय होतो. उदा०—विनय एव वैनदिकः.

१—(सू. ३५) वाच् शब्दाहून स्वाथो ठक्
प्रत्यय होतो, परंतु त्या वाणीचा अर्थ पूर्वी प्रकाशित
झाला. जनत्रा पाहिजे. उदा०—वाक् एव वाचिष्ठम्,
सदेश (निरोप) हा अर्थ आहे.

१—(सू. ३६) कर्मन् शब्दाहून स्वाथो अण्
प्रत्यय होतो, परंतु तें कर्म सदेशानें युक्त असजें
पाहिजे. उदा०—कर्म एव कर्मणम्. मदेशाप्रमाणें केले
जाणें कर्म हा अर्थ आहे.

अप्रकरणे कुलालवरुडनिपादचण्डाला-
मित्रेभ्यश्छन्दसि ॥ १ ॥

अप्रकरणे कुलालवरुडनिपादचण्डाला-
मित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
कौलालः वारुडः नैपादः चाण्डालः आमित्रः ॥
भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ २ ॥

भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः । भाग-
धेयम् रूपधेयम् नामधेयम् ॥
मित्राच्छन्दसि ॥ ३ ॥

मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः । मित्र-
धेये यतस्व ॥

अगमित्राच्च ॥ ४ ॥

अगमित्राचेति वक्तव्यम् । मैत्रः
आमित्रः ॥

सांनाय्यानुजावरानुपूकचातुष्प्राश्यरा-
क्षोन्नवैयातवैकृतवारिवस्कृतआग्रायणाग्रहाय-
णसांतपनानि निपात्यन्ते । सांनाय्यम् आनु-
मृणून् सांगितलेख्या निरोपाप्रमाणे केलें जाणारें
कर्म तें कार्मण होय.

(वा. १) छा अण् प्रत्ययाच्या प्रकरणा-
मध्ये कुलाल, वरुड, निपाद, चण्डाल आणि
अमित्र या शब्दांहून स्वार्थी अण् प्रत्यय
वेदामध्ये होतो असें म्हणावें. उदा० कुलाल
एव कौलालः, वारुडः, नैपादः, चाण्डालः,
आमित्रः,

(वा. २) भाग, रूप आणि नामन् या
शब्दांहून स्वार्थी धेय प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा० भागधेयम्; रूपधेयम्, नाम-
धेयम्.

(वा. ३) वेदामध्ये मित्र शब्दाहून
स्वार्थी धेय प्रत्यय होतो असें म्हणावें उदा०
मित्रधेये यतस्व.

(वा. ४) अमित्र आणि मित्र या
दोन्ही शब्दांहून स्वार्थी अण् प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा० मैत्रः, आमित्रः.

सांनाय्य, आनुजावर, आनुपूक, चातुष्प्राश्य,

जावरः आनुपूकः चातुष्प्राश्यः राक्षोन्नः
वैयातः वैकृतः वारिवस्कृतः आग्रायणः
आग्रहायणः सांतपनः ॥

आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ ५ ॥

आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः । आग्नी-
ध्रम् साधारणम् ॥

अयवसमरुद्भ्यां छन्दसि ॥ ६ ॥

अयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ् वक्तव्यः ।
आयवसे वर्धन्ते । मारुतं शर्धः ॥

नवसूरमर्तयाविष्टेभ्यो यत् ॥ ७ ॥

नवसूरमर्तयाविष्टेभ्यो यद्वक्तव्यः । नव्यः
सूर्यः मर्त्यः यविष्टव्यः ॥

क्षेमाद्यः ॥ ८ ॥

क्षेमाद्यो वक्तव्यः । क्षेम्यस्तिष्ठन्प्रतरणः
सुवीरः ॥

[ओषधेरजातौ ॥ ५ । ४ । ३७ ॥

राक्षोन्न, वैयात, वैकृत, वारिवस्कृत, आग्रायण,
आग्रहायण, आणि सांतपन हे शब्द स्वार्थी
अण्-प्रत्ययान्त निपातन केलें जातात. उदा०-
सांनाय्यम्; आनुजावरः; आनुपूकः; चातु-
ष्प्राश्यः; राक्षोन्नः; वैयातः, वैकृतः; वारिव-
स्कृतः; आग्रायणः; आग्रहायणः; सांतपनः.

(वा. ५) आग्नीध्र आणि साधारण या
शब्दांहून स्वार्थी अञ् प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा०-आग्नीध्रम्; साधारणम्.

(वा. ६) अयवस आणि मरुत् या शब्दां-
हून स्वार्थी अञ् प्रत्यय वेदामध्ये होतो, असें
म्हणावें. उदा०-आयवसे वर्धन्ते, मारुतं शर्धः.

(वा. ७) नव, सूर, मर्त, आणि यविष्ट
या शब्दांहून स्वार्थी यत् प्रत्यय होतो असें
म्हणावें. उदा०-नव्यः; सूर्यः; मर्त्यः; यविष्टव्यः.

(वा. ८) क्षेम शब्दाहून स्वार्थी य प्रत्यय
होतो असें म्हणावें. उदा०-क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः
सुवीरः.

नसल पाहिजे. उदा०-ओषधिः एव औषधम्.

१-(सू. ३७) ओषधि शब्दाहून स्वार्थी अण्
प्रत्यय होतो, परंतु तो ओषधि शब्द जातिवाचक

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ५।४।३८ ॥
 मृदस्तिकन् ॥ ५।४।३९ ॥
 संतनौ प्रशसायाम् ॥ ५।४।४० ॥
 वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च
 च्छन्दसि ॥ ५।४।४१ ॥]
 बह्वल्पाथच्छस्तरकादन्यतर-
 स्याम् ॥ ५।४।४२ ॥
 बह्वल्पाथन्मङ्गलमङ्गलवचनम् ॥ १ ॥
 बह्वल्पाथन्मङ्गलवचन कर्तव्यम् ।
 बहुशो देहि । अनिष्टेषु श्राद्धादिषु मा भूद्दि
 ष्टेषु प्राशिन्नादिषु यथा स्यात् । अल्पशो

देहि । इष्टेषु प्राशिन्नादिषु मा भूदानिष्टेषु
 श्राद्धादिषु यथा स्यात् ॥

[संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्
 ॥ ५।४।४३ ॥]

प्रतिघोणे पञ्चम्यास्तसिः

॥ ५।४।४४ ॥

तसिप्रकरणं आद्यादिभ्य उपसख्यानम्
 ॥ १ ॥

तसिप्रकरण आद्यादिभ्य उपसख्यानं
 कर्तव्यम् । आदित मध्यत अन्तत ॥

(सू. ४२ वा १) मङ्गलकार्यामधील
 व्यवहार असेल तरच बहुर्थक शब्दाहून आणि
 अमङ्गल कार्यामधील व्यवहार असेल तरच
 अल्पायक शब्दाहून हा शस् प्रत्यय होतो असे
 म्हणावे ' बहुश देहि ' असा प्रयोग श्राद्ध
 वगैरे मङ्गलकार्यामध्यें न झाला पाहिजे, तर
 प्राशिन्ना वगैरे ठिकाणीच झाला पाहिजे तसाच
 ' अल्पश देहि ' असा प्रयोग प्राशिन्न वगैरे

ठिकाणी न झाला पाहिजे, तर अमङ्गल अश
 श्राद्ध वगैरे ठिकाणीच झाला पाहिजे.

(सू. ४४ वा १) ह्या तसि प्रत्ययाच्या
 प्रकरणांमध्ये आदि वगैरे शब्दाहून तसि प्रत्यय
 होतो असे उपसख्यान करावे. उदा० आदित ,
 मध्यत , अन्तत येथे हा प्रत्यय सर्व विभक्त्य
 ण्ताहून होतो

१—(सू. ३८) प्रश्न वगैरे शब्दाहून स्वाथी
 अण् प्रत्यय हाता उगा०—प्रश्न एव प्राश्न

१—(सू. ३९) मृद् शब्दाहून स्वाथी तिकन्
 प्रत्यय होतो उदा०—मृद् एव मृत्तिका

१—(सू. ४०) मृत् शब्दाहून स्वाथी म आणि
 स्त हे प्रत्यय हातात प्रशस्ता अर्थ गम्यमान अमनाना
 उगा०—मृत्मा, मृत् स्ता हे प्रत्यय रूप् (५।३।६६)
 प्रत्ययाचा वाच करितात

१—(सू. ४१) प्रशम्ना गम्यमान अमनाना
 वेगमध्य वृत्त गणाहून तिल प्रत्यय तमाच ज्येष्ठ
 शब्दाहून तातिल प्रत्यय स्वाथा हाता उगा०—वृत्ति
 ज्येष्ठतात वक्ष रूप् प्रत्ययाचा वाच हाता

१—(सू. ४२) बहुर्थक शब्द आता अल्पायक
 शब्द वाहून स्वाथी मम प्रत्यय होतो, परंतु त बहु
 किंवा अल्प असलेले पदार्थ वाचण्या तरी क्रियेचे कारक
 कर्मचे परिचित उदा०—दहान ददात बहुश कस्य
 दद्यात अल्पस

२—येथे ' मङ्गलान्मङ्गलवचनम् ' याच्या एवजा

' मङ्गलवचनम् ' एवढाच पाठ काही पुस्तकामध्य
 आहे आभ्युदयिक कार्यामध्य पुष्कळ देणें हें मङ्गल होय
 आणि अन्न वगैरे पितृकायामध्यें थोड देणें हें मङ्गल
 होय, असा त्याचा आमप्राय समजावा

३—प्राशिन्न हें यज्ञाताल पात्र आहे ब्रह्मा हा
 ऋत्विज त्या पात्रांत पुरोदशाताल भाग घेतो यज्ञ हें
 आभ्युदयिक मङ्गल कम आहे

१—(सू. ४३) संख्याशचक शब्द आणि एक-
 वचनान्त शब्द वाहून बाष्पा गम्यमान अमनाना
 स्वाथी शस् प्रत्यय विवल्यान होतो दो दो शनि दिश
 दैत मात्तौ ददात पादम् पादम् इति पादश्च
 पादश्च कपापण ददात

१—(सू. ४४) प्रात शब्दाच्या योगां जी
 पचमा (२।३।११) सांगितली आहे तदन्ताहून स्वाथी
 तात प्रत्यय विव रान हाता उगा०—अभिनन्युरजु
 नत प्रात प्रणिनाथ अस्मा अथ यथे गम्यमान होत
 आहे

[अपादाने चाहीयस्तेः॥५।४।४५॥
 अतिग्रहाव्यथनक्षेपेच्चकर्तरि
 तृतीयायाः ॥ ५।४।४६॥
 हीयमानपापयोगाच्च ॥ ५।४।४७॥
 षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ५।४।४८॥
 रोगाच्चापनयने ॥ ५।४।४९॥]
 कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि चिवः
 ॥ ५।४।५० ॥

चिविविधायभूततद्भावग्रहणम् ॥ १ ॥

चिविविधायभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम् ।
 इह मा भूत् । संपद्यन्ते यथाः । संपद्यन्ते
 शालय इति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि वा
 अभूततद्भावग्रहण इह कस्मान्न भवति ।
 संपद्यन्तेऽस्मिन्क्षेत्रे शालय इति ।

प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च ॥ २ ॥

प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

(सू. ५० वा. १) ह्य। चिव प्रत्यय सांग-
 णान्या शास्त्रामर्थ्ये ' अभूततद्भावे ' असें
 म्हणावें; म्हणजे संपद्यतीचा कर्ता हा वस्तुतः
 तसा नसून तसा कल्पिलेला असला पाहिजे.
 कारण संपद्यन्ते यथाः व संपद्यन्ते शालयः येथें
 वस्तुस्थितीच तशी असतांना यव व शालि
 यांहून चिव प्रत्यय न झाला पाहिजे.

आतां येथें अभूततद्भावे असें म्हटलें तरी
 ' संपद्यन्तेऽस्मिन् क्षेत्रे शालयः ' म्हणजे ह्या
 शेतामर्थ्ये शाली होतात येथें चिव प्रत्यय कां
 वरें होत नाही ?

(वा. २) प्रकृतीच विकाराच्या रूपानें
 संपद्यतीचा कर्ता अशी विवक्षित असली पाहिजे
 तरच हा चिव प्रत्यय होतो असें म्हणावें.

१—(सू. ४५) अपादान कारक या अर्थी जो
 पंचमी (२।१।२८) सांगितली आहे तदन्ताहून स्वार्थी
 तसि प्रत्यय विकल्पानें होतो, परंतु तें अपादान व्या-
 क्रियेचें असेल त्या क्रियेचा वाचक ' ओहाक् त्यागे '
 हा 'हा' प्राप्त किंवा 'रह' धातु यांपैकी कोणाचाही
 प्रयोग नसावा. उदा०—ग्रामतः ग्रामात् आगच्छति.

१—(सू. ४६) अतिग्रह, अव्यथन व क्षेप यां-
 पैकीं अर्थ गम्यमान असतांना तृतीयान्ताहून स्वार्थी
 तसि प्रत्यय होतो, परंतु तो तृतीया कर्ता या अर्थी
 केलेली नसावी. उदा०—चारित्र्येण चारित्रतः अति-
 गृह्यते देवदत्तः म्हणजे या देवदत्ताचें चारित्र्य लोकांचें
 अतिक्रमण करून आहे, असा या देवदत्ताविषयीं
 लोकांचा ग्रह आहे. चारित्र्येण चारित्रतः न व्यथते देव-
 दत्तः म्हणजे देवदत्त हा आपल्या चारित्र्यामुळे केव्हांही
 व्यथित होत नाही. चारित्र्येण चारित्रतः क्षिप्यते
 देवदत्तः, देवदत्त हा वाईट आचरणामुळे लोकांकडून
 निंदित होतो.

१—(सू. ४७) तृतीयान्ताहून स्वार्थी हीयमान
 किंवा पाप यांचा योग असतांना तसि प्रत्यय होतो
 परंतु तो तृतीया कर्ता या अर्थी केलेली नसावी.
 उदा०—चारित्र्येण, चारित्रतः हीयते. चारित्र्येण,
 चारित्रतः पापः.

१—(सू. ४८) षष्ठी-प्रत्ययान्ताहून स्वार्थी तसि
 प्रत्यय होतो अनेक पक्षांचा आश्रय गम्यमान असतांना-
 उदा०—देवा अर्जुनतः अभवन्. आदित्याः कर्णतः
 अभवन्.

१—(सू. ४९) रोगविशेषवाचक पठ्यन्त शब्दा-
 हून त्याचा प्रतीकार हा अर्थ गम्यमान असतांना
 स्वार्थी तसि प्रत्यय होतो. उदा०—छर्दिकायाः छर्दि-
 कातः कुरु. छर्दिका म्हणजे वमनव्याधि; तिचा प्रतीकार
 कर असा अर्थ आहे.

१—(सू. ५०) कृ. भू, व अस् या धातूंचा
 योग असतांना संपद्यति वा क्रियेचा जो कर्ता म्हणजे
 होणारा जो पदार्थ त्याहून स्वार्थी चिव प्रत्यय होतो; तो
 होणारा पदार्थ वस्तुतः तसा नसून तसा होणारा
 असला पाहिजे. उदा०—अशुद्धः शुद्धः संपद्यते तं
 करोति शुद्धी करोति, शुद्धी भवति. शुद्धी स्वात्. येथें
 शुद्ध शब्दाहून चिव प्रत्यय झाल्यानंतर त्यांतील इत्सं-
 श्रक चकाराचा इकाराचा आणि वकाराचा लोप
 (६।१।६७) होऊन प्रत्ययांपैकीं कांहीं शिष्टक रहात
 नाही. आणि मागील अकाराला ईत्व (७।४।३२),
 निपात संज्ञा (१।४।६१), व अव्यय संज्ञा
 (१।१।३७) होतात.

समीपादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । समीपीभवति अभ्याशीभवति अन्तिकोभवति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । न ह्यसमीपं समीपं भवति । किं तर्हि । असमीपस्थं समोपस्थं भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । तात्त्व्यन्ताच्छब्दं भविष्यति ॥

[अरुमनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५ । ४ । ५१ ॥

(वा. ३) समीप वगैरे शब्दाहून च्चि प्रत्यय होतो असें उपसंख्यान करावें. उदा०—समीपी भवति; अभ्याशी भवति; अन्तिकी भवति.

एष येथें मूळ सूत्रानेंच च्चि प्रत्यय का वरें सिद्ध होत नाही ?

तो सिद्ध न होण्याचें कारण असें कीं जो

१—(सू. ५१) अरुम्, मनम्, चक्षुन्, चेतस्, रहस् आणि रजस् या शब्दाहून पूर्वसूत्राच्या विषयामध्येच च्चि प्रत्यय होतो आणि त्याच्याबरोबरच त्या शब्दाच्या शब्दरूपाचा सकाराचा लोप होतो. उदा०—अरु अरु सपद्यते त करोति अरुकरोति. येथे सकाराचा लोप झाल्यानंतर उकाराला दार्वे (७।४।२६) झाला आहे.

१—(सू. ५२) विहार जर सर्व प्रकृतांचा विवाक्षित असेल तर त्या विकारवाचक शब्दाहून च्चि प्रत्ययाच्या विषयामध्ये सानि प्रत्यय वेकल्याने होतो. एकदा च्चि प्रत्ययही होतो. उदा०—इरुतम् इरुतम् अग्निः सपद्यते अग्निसात् भवति, अग्नीभवति.

१—(सू. ५३) अनेक प्रकृतींचा विहार जर विवाक्षित असेल तर त्या विकारवाचक शब्दाहून च्चि प्रत्ययाच्या विषयामध्ये सानि प्रत्यय पिरुपावने होतो. कृ. भू आणि अस् यापार्शी सन् पूर्वक पद्धातूचा योग अमेत तरीही हा सानि प्रत्यय होतो. उदा०—सात् सपद्यते लवां वांसु सर्वत्र

१—(सू. ५४) कृ, भू, अम् आणि सम्-पूर्वक पद्धातु याचा योग अमनाना प्रातिपदिकाहून त्याच्या अर्थाने वा अर्थी सानि हा प्रत्यय होतो, उदा०—राज-

विभांषासाति कात्स्न्ये ॥ ५।४।५२ ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५।४।५३ ॥

तदधीनवचने ॥ ५ । ४ । ५४ ॥

देये त्रां च ॥ ५ । ४ । ५५ ॥

देवंमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो

द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम्

॥ ५ । ४ । ५६ ॥]

अन्वक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धाद-
नितौ डाच् ॥ ५ । ४ । ५७ ॥

समीप देश नव्हे तो काहीं समीप देश समजला जात नाही; तर त्या दूर देशात असलेली वस्तु ही जवळच्या प्रदेशातील समजली जाते. तर मग तसें उपसंख्यान केलें पाहिजे.

उपसंख्यान करावयाच नको. कारण येथें समीप शब्दाचा अर्थ समीप देशातील वस्तु असा घेता येईल.

धीन करान राजमात् करोति.

१—(सू. ५५) कृ भू, अम् आणि सम्-पूर्वक पद या धातूचा योग अमनाना प्रातिपदिक हून 'त्याच्या अधान' या अर्थी ता आणि साति हे प्रत्यय होतात परंतु तो अधान होणारी वस्तु देय नमली पाहिजे. उदा०—माह्वगमात् माह्वगवा करोति गृहम्. देय गृह्णन् माह्वगच्या स्वरूपाने करोतो हा अर्थ आहे.

१—(सू. ५६) द्वितीयान्त क्रिया सप्तम्यन्त असे जे देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु आणि नर्त्य हे शब्द त्याहून स्वार्थी वा प्रत्यय वाहल्येंकरून होतो देवान् इति देवत्रा गच्छति; देवेषु इति देवत्रा पश्यम्

१—(सू. ५७) ज्याच्या अर्थी मागामध्ये कर्मात कमी दोन अच् आहेत असें जे ध्वनीचें अनुकरण त्याहून कृ, भू, अथवा अम् याचा योग अमनाना स्वार्थी टाच प्रत्यय होतो. पुढे इति शब्द मात्र नसला पाहिजे. उदा० पटपटकरोति येथे पटत् हा अनुकरणाळा द्वित्व (८।१।१२ वा. ८) पुढे ध्रुन सूत्रानें टाच् प्रत्यय, पुढील पटत् यातील अच् या टिमागाचा लोप (६।४।४३) पूर्वीच्या पटत् यातील तकार आणि त्याच्या पुढील पकार या दोघांचे स्थाना परस्पराने पकार (६।१।१००) हा काय झाला आहे.

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरैरेव सिद्धम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

डाचि चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

डाचि चित्करणं क्रियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः । लोहितादिडाभ्यः क्यप् [३. १. १३.] इति । डा इति ह्युच्प्रमाण इडा अतोऽपि प्रसज्येत । अर्थ-वद्ग्रहणे नानार्थकस्येत्येवमेतस्य न भवि-

ष्यति । इह तर्हि प्राप्नोति । नामा पृथिव्या निहितो दविद्युतत् । तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

[कृञो द्वितीयतृतीयशम्बवीजा-
त्कृषौ ॥ ५ । ४ । ५८ ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः

॥ ५ । ४ । ५९ ॥

संख्याच्च यापनायाम् ॥ ५ । ४ । ६० ॥

संपन्ननिष्पन्नादतिव्यथने

॥ ५ । ४ । ६१ ॥

(सू. ५७) ह्या डाच् प्रत्ययाला चकार कशाकरितां जोडला आहे ?

स्वराकरितां जोडला आहे कारण चितः (६।१।१६३) या सूत्रानें ह्या प्रत्ययाचा अन्त उदात्त झाला पाहिजे.

हा चकाराचा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण ह्या डाच् प्रत्ययामध्ये अच् एकच आहे. तेव्हां तेथें अन्त उदात्त होण्याकरितां इत्संज्ञक चकार जोडावयास नको. प्रत्ययस्वरानें (३।१।३) आदि उदात्त झाला तरी त्या अचालाच होईल. हें मनांत आणून वार्तिक-कार म्हणतात—

(वा. १) ह्या डाच् प्रत्ययाला जो चकार जोडला आहे तो विशेषणाकरितां जोडला आहे. विशेषणाकरितां जोडण्याचा उपयोग कोठें

बरे होतो ?

लोहितादिडाभ्यः क्यप् (३।१।१३) ह्या सूत्रामध्ये होतो. जर तेथें चकार न उच्चारतां डा असेंच उच्चारलें तर इडा ह्या शब्दाहूनही त्या सूत्रानें क्यप् होऊं लागेल.

पण अर्थवानाचें ग्रहण संभवत असतांना अनर्थकाचें ग्रहण कलं नये ह्या परिभाषेनें इडा ह्या शब्दांतील डा हा अनर्थक असल्यामुळे क्यप् सांगणाऱ्या सूत्रामधील डा शब्दानें त्याचें ग्रहण होणार नाही.

तरी पण 'नामा पृथिव्या निहितो दविद्युतत्' येथें नाभि शब्दाच्या पुढील विभक्ति-प्रत्ययाला डा आदेश (७।१।३९) होतो त्याचेंही ग्रहण होऊं लागेल. तेव्हां एकंदरीत तेथें चकार जोडला पाहिजे.

दुष्पट नागरतो असा अर्थ आहे.

१—(सू. ६०) योग्य वेळ टाळणें हा अर्थ गम्यमान असताना समय शब्दाहून कृ धातूचा योग असताना डाच् प्रत्यय होतो. उदा०—समया करोति; मलत्या कामाऋते काळ घालवितो हा अर्थ आहे.

२—(सू. ३१) अतिशय व्यथा हा अर्थ गम्यमान असताना सपन्न आणि निष्पन्न या शब्दाहून स्वार्थी डाच् प्रत्यय कृ धातूचा योग असताना होतो. उदा०—सपन्ना करोति मृगम्. मृगाच्या शरीरामध्ये पिस्त्यासमूह वाण खोचतो निष्पन्ना करोति मृगम् मृगाच्या शरीरांतून वारपार पलीकडे वाण घालवितो.

१—(सू. ५८) नांगरणें या क्रियेच्या संवधानें उपयोगांत आलेले जे द्वितीय, तृतीय, शम्ब आणि बीज हे शब्द त्याहून स्वार्थी डाच् प्रत्यय कृ धातूचा योग असताना होतो. उदा०—द्वितीया करोति, दुसऱ्यानादां नांगरतो. तृतीया करोति. शम्बा करोति, उलट नांगरतो. बीजा करोति; येथें बीजशब्दाचा बीजा-सङ नांगरणें असा अर्थ आहे.

२—(सू. ५९) गुण हा शब्द पुढें असलेला जो संख्या शब्द तो जर नांगरणे या क्रियेकडे लावला असेल तर त्याहून कृ धातूचा योग असताना स्वार्थी टाच् प्रत्यय होतो. उदा०—द्विगुणा करोति क्षेत्रम्.

निष्कुलान्निष्कोपणे ॥ ५।४।६२ ॥

सुखप्रियादानुलोभ्ये ॥ ५।४।६३ ॥

दुःखात्प्रातिलोभ्ये ॥ ५।४।६४ ॥

शूलात् पाके ॥ ५।४।६५ ॥

संत्यादशपथे ॥ ५।४।६६ ॥]

भद्रात्परिवापणे ॥ ५।४।६७ ॥

भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति ॥

समासान्ताः ॥ ५।४।६८ ॥

अन्तग्रहण किमर्थम् । अन्तो यथा स्यात् । नैतदिति प्रयोजनम् । प्रत्ययपरत्वेनाप्ये तत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषवहु-
ग्रीहिसंज्ञाः ॥ १ ॥

अव्ययीभाव प्रयोजनम् । प्रतिराजम् उपराजम् । अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकालिङ्गता यथा

(सू. ६७) भद्र शब्दाहून हा डाच् प्रत्यय होतो असे म्हणाव उदा० भद्राकरोति (सू. ६८) येथे अन्त शब्द कशाकरिता घातला आहे ?

पुढील प्रत्यय समासाच्या शेवटीं झाले पाहिजेत म्हणून घातला आहे.

हा याचा उपयोग बरोबर दिखत नाही. कारण प्रत्यय हे पुढे होतात (३।१।२) असे सांगितलेच आहे त्यानेच हे सिद्ध होत आहे.

तर मग आता अन्त शब्दाचा उपयोग असा की, समास शब्दाने हा प्रत्ययासकट

समुदायाचे ग्रहण झाले पाहिजे

समास शब्दाने प्रत्ययासकट समुदायाचे ग्रहण करण्याचा उपयोग काय ?

(वा. १) हे समासाचे पुढील प्रत्यय समासाच अन्तावयव होतात म्हणून त्या प्रत्ययान्त समुदायाला अव्ययीभाव वगैरे सज्ञा होतात त्यापैकी अव्ययीभाव सज्ञेचा उपयोग असा की अव्ययीभाव समास नपुंसक-लिङ्गी चालतो (२।४।१८) असे सांगितले असल्यामुळे प्रतिराजम् उपराजम् इत्यादि ठिकाणी टच् प्रत्यय (५।४।१०८) केल्या नंतर प्रतिराज उपराज वगैरे अव्ययीभाव

१—(सू. ६२) निष्कुल शब्दाहून स्वार्थी टाच् प्रत्यय होता आतील आतटीं बाहेर काढणे हा अर्थ गम्यमान असताना उदा०—निष्कुल कराति पशून् शरीराच्या आतील मूळेचे अवयव असा हा निष्कुल शब्दातील कुल शब्दाचा अर्थ आहे

१—(सू. ६३) अनुकूल वर्तन करणे हा अर्थ विवक्षित असताना सुख व प्रिय या शब्दाहून कृ धातूचा योग असताना स्वार्थी टाच् प्रत्यय होता उदा०—सुखा करोति, प्रिया कराति

१—(६४) प्रतिकूल वर्तन करणे हा अर्थ विवक्षित असताना दुःख शब्दाहून कृ धातूचा योग असताना स्वार्थी टाच् प्रत्यय होतो उदा०—दुःखा करोति

१—(सू. ६५) पाक करणे हा अर्थ विवक्षित असताना शूल शब्दाहून कृ धातूचा योग असताना

स्वार्थी टाच् प्रत्यय होतो उदा०—शूल पचाति इति शराकराति मामम् मास भाजण्याकरिता शूलवर घेतो हा अर्थ आहे

१—(सू. ६६) शयन हा अर्थ नसलेल्या अज्ञा सल शब्दाहून कृ धातूचा योग असताना स्वार्थी टाच् प्रत्यय होतो उदा०—सत्या करोति खरे कल्ल दाखवितो असा अर्थ आहे

१—(६७) मुदन हा अर्थ गम्यमान असताना भद्र शब्दाहून स्वार्थी टाच् प्रत्यय होतो कृ धातूचा योग असताना उदा०—भद्राकरोति भद्र शब्दाचा अर्थ मंगल असा आहे. मुदनाने मंगल साधतो

१—(सू. ६८) समासान्त म्हणजे समासाचा अन्त-अवयव असा अधिकार यथून पुढे पाद संपन्न होत आहे

स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमाशिष्यं
लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनं
नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः [२.४.८३]
इत्येष विधिर्यथा स्यात् । अव्ययीभावः ॥
द्विगु । द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम् । पञ्चगवम्
दशगवम् । द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो
भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् । नैत-
दस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमाशिष्यं लोकाश्रयत्वा-
ल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनं द्विपुरी त्रिपुरी
द्विगोरकारान्तादीतीकारो यथा स्यात् । एत-
दपि नास्ति प्रयोजनम् । पुरश्चन्दोऽयमका-

रान्तस्तेन समासो भविष्यति । आतश्चाका-
रान्त एवं ह्याह ।

क्षेमे सुभिक्षे कृतसंचयानि

पुराणि राज्ञां विनयान्ति कोपम् इति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं द्विधुरी त्रिधुरी द्विगो-
रकारान्तादिति धीव्यथा स्यात् । द्विगु ॥
द्वन्द्व । द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनम् । वाक्त्व-
चम् स्रक्त्वचम् । द्वन्द्वश्च समासो नपुंसक-
लिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमाशिष्यं लोका-
श्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनं कोशश्च

नपुंसकलिङ्गी चालले पाहिजेत.

हा उपयोग वरोवर दिसत नाही. कारण
अमुक शब्द अमुक लिङ्गी चालतो असें मुळीं
कोठेंच सांगावयास नको. लिङ्ग हें लौकिक
प्रयोगावर अवलंबून आहे.

तर मग आतां अव्ययीभाव संज्ञेचा उपयोग
असा कीं 'नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः'
(२।४।८३) या सूत्रानें प्रतिराज व उपराज
या अव्ययीभावांच्या पुढील विभक्तिप्रत्ययाला
अम् आदेश झाला पाहिजे.

द्विगुसंज्ञेचा उपयोग असा कीं 'द्विगुसमास
हा नपुंसकलिङ्गी चालतो' (२।४।९७) असें
सांगितलें आहे त्यामुळे पञ्चगवम् व दशगवम्
येथें टच् प्रत्यय केल्यानंतर (५।४।९२)
पञ्चगव तसाच दशगव हा द्विगु नपुंसकलिङ्गी
चालला पाहिजे.

हा उपयोग वरोवर दिसत नाही. कारण
अमुक शब्द अमुक लिङ्गी चालतो असें मुळीं
कोठेंच सांगावयास नको. लिङ्ग हें लौकिक
प्रयोगावर अवलंबून आहे.

तर मग द्विगुसंज्ञेचा उपयोग असा कीं
द्विपुरी त्रिपुरी येथें समासान्त अ प्रत्यय
(५।४।७४) केल्यानंतर द्विपुर तसाच त्रिपुर
हा अकारान्त द्विगु समजून पुढें द्विगोः

(४।१।२१) यानें डीप् हा स्त्री-प्रत्यय झाला
पाहिजे.

हाही उपयोग वरोवर दिसत नाही. कारण,
येथें रेफान्त पुर या शब्दाशीं समास न करतां
पुर अशा अकारान्त शब्दाशीं समास करावा
म्हणजे झालें. आणि पुर असा अकारान्त
शब्द तर आहेच. कारण— 'क्षेमे सुभिक्षे कृत-
संचयानि पुराणि राज्ञां विनयान्ति कोपम्'
असा प्रयोगच आहे.

तर मग आतां द्विधुरी, त्रिधुरी येथें समा-
सान्त अ प्रत्यय (५।४।७४) झाल्यानंतर
द्विधुर तसाच त्रिधुर हा अकारान्त द्विगु सम-
जून पुढें द्विगोः यानें डीप् हा स्त्री-प्रत्यय
झाला पाहिजे.

द्वंद्व समासाचा उपयोग असा कीं—द्वंद्व
समास हा नपुंसकलिङ्गी चालतो (२।४।९७)
असें सांगितलें असल्यामुळे वाक्त्वचम् व
स्रक्त्वचम् येथें टच् प्रत्यय (५।४।९०६)
केल्यानंतर वाक्त्वच तसाच स्रक्त्वच हा
अकारान्त द्वंद्व नपुंसकलिङ्गी चालला पाहिजे.

हा उपयोग वरोवर दिसत नाही. कारण
अमुक शब्द अमुक लिङ्गी चालतो असें मुळीं
कोठेंच सांगावयास नको. लिङ्ग हें लौकिक
प्रयोगावर अवलंबून असतें.

तर मग द्वंद्व संज्ञेचा उपयोग असा कीं—

निषच्च कोशनिषदम् कोशनिषदिनी द्वन्द्वो-
पतापगह्याः प्राणित्थादिनिः [५.२.१२८]
इतीनिर्यथा स्यात् । द्वन्द्व ॥ तत्पुरुष ।
तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम् । परमधुरा
उत्तमधुरा । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।
[२.४.२६] इति परवल्लिङ्गता यथा स्यात् ।
नैतदास्ति प्रयोजनम् । उत्तरपदार्थप्रधान-
स्तत्पुरुषः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अर्ध-
धुरा । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गम-
शिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि

निर्धुरः अव्ययं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवती-
त्येव स्वरो यथा स्यात् । तत्पुरुष ॥ बहु-
व्रीहि । बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनम् । उच्च-
धुरः नीचधुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं
भवतीत्येव स्वरो यथा स्यात् ॥

नै पूजनात् ॥ ५।४।६९ ॥

इत्वं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रतिषेधः ।
परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो
विधीयते न च तत्र काचित्पूजनान्ता प्रकृ-
तिर्निर्दिश्यते ॥ नैतद्विप्रतिषिद्धम् ॥ नैवं

कोशश्च निषच्च कोशनिषदम् येषं टच् प्रत्यय
समासान्त (५।४।१६) शाल्यान्तर कोश-
निषद हा अकारान्त द्वन्द्व समजून त्याच्या पुढे
'द्वन्द्वोपतापगह्याः प्राणित्थादिनिः' (५।२।१२८)
या सूत्राने इति प्रत्यय होऊन कोशनिषदिनी
अशे झाले पाहिजे. तत्पुरुष संज्ञेचा उपयोग
असा की—परमधुरा व उत्तमधुरा येषं समा-
सान्त अ प्रत्यय (५।४।७४) शाल्यान्तर
परमधुर तसाच उत्तमधुर हा अकारान्त तत्पु-
रुष समजून त्याला 'परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'
(१२।४।२६) याने धुर या उत्तरपदाप्रमाणे
स्त्रीलिंग समजले पाहिजे.

हा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण
तत्पुरुषाप्रमाणे स्वभावतःच उत्तरपदार्थाला
प्राधान्य असते. तेव्हा आपोआप त्याचेंच
लिंग समजले जाईल.

तर मग धुरः अर्धम् अर्धधुरा येषं अर्ध
धुर हा अकारान्त तत्पुरुष समजून त्याला धुर
या उत्तरपदाप्रमाणे स्त्रीलिंग समजले पाहिजे.

हाही उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण
अमुक शब्द अमुक लिंगी चालतो असें मुळीं
कोठेंच सांगायला नको. लिंग हे लौकिक

प्रयोगावर अवलंबून असते.

तर मग धुरः निष्क्रान्तः निर्धुरः येषं
समासान्त अ प्रत्यय (५।४।६४, शाल्यान्तर
निर्धुर हा अकारान्त तत्पुरुष समजून त्यातील
निर् या अव्ययाला पूर्वपदप्रकृतिस्वर
(६।२।२) झाला पाहिजे.

बहुव्रीहि संज्ञेचा उपयोग असा की—
उच्चा धूः यस्य उच्चधुरः, नीचा धूः यस्य
नीचधुरः येषं समासान्त अ प्रत्यय (५।४।७४)
शाल्यान्तर उच्चधुर तसाच नीचधुर हा
अकारान्त बहुव्रीहि समजून त्यातील उच्च
तसेच नीच या पूर्वपदाला 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या
पूर्वपदम्' (६।२।१) याने प्रकृतिस्वर झाला
पाहिजे.

(सू. ६९) हे येषं आचार्यांचे करणे
विरुद्ध दिसते.

येथे काय बरें विरुद्ध आहे ?

अगें विरुद्ध आहे कीं—काही ठराविक
शब्द घेऊन तदन्त समासाहून समासान्त
प्रत्यय सांगितले आहेत; पण त्यात पूजनार्थक
शब्द घेऊन तदन्त समासाहून समासान्त
प्रत्यय कोठेंच सांगितलेला दिसत नाही.

२. कारण परमधुरा येषं जसे उत्तर-पदार्थाला
प्राधान्य आहे तसे अर्धधुरा येषं नाही.

१—(सू. ६९) पूजनार्थक जे तु व अति
त्याच्या पुढील व उत्तर-पद तदन्त समासाहून समा-

सान्त होत नाही. उदा०—सुराजा, अतिराजा.
राजानमतिक्रान्तः अतिराजः येषं अति हा पूजनार्थक
शब्द नसल्यामुळे हा निषेध येत नाही.

२. तेव्हा अर्थातच तेथे निषेध सांगणें विरुद्ध होतें

विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो
विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति ।
कथं तर्हि । न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति ॥

पूजायां स्वतिग्रहणम् ॥ १ ॥

पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । सुराजा
अतिराजा । क मा भूत् । परमगवः
उत्तमगवः ॥

प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च ॥ २ ॥

प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह

मा भूत् । स्वक्षः अत्यक्ष इति ॥

किमः क्षेपे ॥ ५ । ४ । ७० ॥

क्षेप इति किमर्थम् । कस्य राजा
किंराजः ॥ क्षेप इति शक्यमकर्तुम् ।
कस्मान्न भवति कस्य राजा किंराज इति ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

[नञस्तत्पुरुषात् ॥ ५ । ४ । ७१ ॥

पथो विभाषा ॥ ५ । ४ । ७२ ॥]

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्

यांत कांहीं विरुद्ध नाही. जें विशेष शब्द
धरून तदन्त समासाहून समासान्त प्रत्यय
सांगितले आहेत ते समास पूजनार्थक शब्द
शेवटीं असलेले असतील तर हा निषेध येतो
असा अर्थ समजूं नये. तर समासान्त प्रत्यय
सांगतांना जे विशेष शब्द घेतले आहेत ते
शब्द पूजनार्थक शब्दाच्या पुढें नसतील तर ते
समासान्त प्रत्यय होतात असें तात्पर्य समजावें.

(वा. १) येथें सु व अति हे दोन पूज-
नार्थक शब्द व्याख्याचे असें म्हणावें. उदा०—
सुराजा, अतिराजा.

सु व अति हे दोनच पूजनार्थक शब्द
व्याख्याचे असें म्हटल्यानें कोठे वरें हा निषेध
होत नाही ?

परमगवः, उत्तमगवः वगैरे ठिकाणीं समा-
सान्त टच् प्रत्यय (५।४।९२) होतो. त्याचा
निषेध होत नाही.

(वा. २) ' प्राग् बहुव्रीहिः ' असें येथें
म्हणावें; म्हणजे बहुव्रीहि-ग्रहणाच्या (५।४।११३)
पूर्वीं सांगितलेले जे समासान्त प्रत्यय त्यांचाच

१—(सू. ७०) क्षेप न्ह. निंदा या अर्थाच्या
किम् शब्दाच्या पुढील जो शब्द तदन्त समासाहून
समासान्त प्रत्यय होत नाही. उदा०—कुत्तितः
राजा किंराजा.

१—(सू. ७१) नञ् या अव्ययाच्या पुढील
जे शब्द तदन्त तत्पुरुषाहून समासान्त प्रत्यय होत
नाहीं. उदा०—न राजा अराजा.

१—(सू. ७२) नच् या अव्ययाच्या पुढील

हा निषेध होईल. शोभने अक्षिणी यस्य स्वक्षः,
अतिशयिते अक्षिणी यस्य अत्यक्षः, इत्यादि
ठिकाणीं षच् या समासान्त प्रत्ययाचा
(५।४।११३) हा निषेध न झाला
पाहिजे.

(सू. ७०) येथें क्षेपे असें कशाकरितां
म्हटलें आहे ?

कस्य राजा किंराजः येथें समासान्त टच्
प्रत्यय (५।४।९१) होतो त्याचा हा निषेध
न झाला पाहिजे. तेथें किम् हा शब्द प्रश्न या
अर्थाचा आहे.

ह्या सूत्रामध्ये क्षेपे असें म्हटलें नाहीं
तरी चालेल.

पण क्षेपे असें म्हटलें नाहीं तर कस्य राजा
किंराजः येथें हा निषेध कां वरें होणार नाही ?

' लाक्षणिक आणि प्रतिपदोक्त या दोर्दो-
मध्ये प्रतिपदोक्ताचेंच ग्रहण करावें ' या परि-
भाषेनें ' कि क्षेपे ' (२।१।६४) यानें किम्
शब्द उच्चारून सांगितलेला जो प्रतिपदोक्त
समास तेथेंच हा निषेध होईल.

जो पश्चिन् शब्द तदन्त तत्पुरुषाहून समासान्त
प्रत्यय विरल्यनें होत नाही. उदा०—न पन्थाः
अपन्थाः, अपथग.

१—(सू. ७३) संख्येय या अर्थाच्या संख्या-
शब्दादोवर जो अव्यय वर्गरेचा बहुमादि समास
(२।२।२५) सांगितला आहे त्याहून समासान्त
टच् प्रत्यय होतो; परंतु षच् व नञ् हे संख्या शब्द
नसाव. उदा०—दशानां समापे ये सन्ति ते उदग्गाः.

॥ ५ । ४ । ७३ ॥

उच्चप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसं-
ख्यानं निखिंशाद्यर्थम् ॥ १ ॥

उच्चप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । निखिं-
शाद्यर्थम् । निखिंशानि वर्षाणि । निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि ॥

अन्यत्राधिकलोपात् ॥ २ ॥

अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम् । इह
मा भूत् । एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः ।
व्याधिका विंशतिर्द्वाविंशतिः ॥

अव्ययादेरिति वक्तव्यम् । इह मा
भूत् । गोत्रिंशत् गोचत्वारिंशदिति ॥

(सू. ७३ वा. १) ह्या डच् प्रत्ययाच्या
प्रकरणामध्ये संख्या शब्दाशी झालेला जो
तत्पुरुष त्याहूनही डच् प्रत्यय होतो असें उप-
संख्यान करावें.

याचा काय उपयोग ?

निखिंश वगैरे उदाहरणें साधणें हा त्याचा
उपयोग होय उदा०—विंशतः निर्गतानि निखिं-
शानि वर्षाणि, तसेंच निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि.
(निरादयः क्रान्ताद्यर्थे० २।२।१८ भाग २ पृ.
३५० पं. १० पहा).

(वा. २) ज्या तत्पुरुषामध्ये अधिक
शब्दाचा लोप झाला असेल त्याशिवाय इतर
ठिकाणी हा डच् प्रत्यय होतो असें म्हणावें.
कारण एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः तसेंच
व्याधिका विंशतिः द्वाविंशतिः येथे हा डच् प्रत्यय
न झाला पाहिजे.

त्याप्रमाणेच संख्या शब्दाशी झालेला
तत्पुरुष समास हा अव्ययादि असेल
तरच तेथे हा डच् प्रत्यय होतो असें म्हणावें.
कारण, गोत्रिंशत् गोचत्वारिंशत् येथे हा डच्
प्रत्यय न झाला पाहिजे.

तर मग अव्ययादेः असें म्हटलें पाहिजे.

तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यतेऽथवैतर्ह्य-
न्यत्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते ॥

ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे ॥ ५।४।७४ ॥

अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते । न
चेदक्षधूरन्तः समास इति । आहोस्विन्न
चेदक्षः समासार्थ इति । किं चातः । यदि
विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति
सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति । इदं तु न
सिध्यति दृढधूरयमक्षः । अस्तु तर्हि न
चेदक्षः समासार्थ इति । सिद्धं दृढधूरक्ष
इति । इदं तु न सिध्यति अक्षस्य धूः
अक्षधूरिति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते न
चेदक्षधूरन्तः समास इति नापि न चेदक्षः

जरी तसें म्हटलें तरी 'अन्यत्राधिकलोपात्'
हें म्हणावयास नको. दोहीकडून सारखेंच.

(सू. ७४) येथे अनक्ष याचा एकट्या
धुर शब्दाकडेच समर्थ संभवतो. पण तो कसा
समजावा—'अक्ष या शब्दाजवळचा जो धुर शब्द
तदन्त शब्द नसला पाहिजे' असा अर्थ आहे
किंवा 'अक्ष या अर्थी समास न झाला
पाहिजे' असा अर्थ आहे ?

या दोन अर्थामध्ये फरक कोणता वरें ?

'अक्ष शब्दाच्या जवळचा जो धुर शब्द
तदन्त समास नसावा' असा अर्थ समजला
तर अक्षस्य धूः अक्षधूः हें उदाहरण सिद्ध होतें;
पण दृढा धूः अस्य दृढधूः अयमक्षः हें उदाहरण
सिद्ध होत नाही.

तर मग अक्ष या अर्थी समास नसावा
असाच अर्थ असू दे.

पण तसा अर्थ घेतला तर दृढधूः अक्षः हें
उदाहरण सिद्ध होतें, परंतु अक्षस्य धूः अक्षधूः
हें उदाहरण सिद्ध होत नाही.

तर मग आता 'अक्ष शब्दाच्या जवळचा
जो धुर शब्द तदन्त समास नसावा' असाही
आम्ही अर्थ घेत नाही, आणि 'अक्ष या अर्थी
समास नसावा' असाही अर्थ घेत नाही.

१—(सू. ७४) ऋच्, पुर, अप्, धुर, आणि
प्रथे हे शब्द अन्ती असलेल्या समासाहून अ प्रत्यय

समासान्त होतो; परंतु अक्ष सवर्णी धुर नसावी. अक्ष
म्हणजे चाक्राचा कणा. उदा०—बह्वृचः इत्यादि.

ससासार्थ इति । कथं तर्हि । न चेदक्षस्य धूरिति । एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तः समास इति विज्ञायते नापि न चेदक्षः समासार्थ इत्यथ चोभयोर्न भवति ॥

[अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोऽनः
॥ ५ । ४ । ७५ ॥]

अक्षणोऽदर्शनात् ॥ ५ । ४ । ७६ ॥

अदर्शनादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । कवराक्षम् ॥ अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम् । कथं ब्राह्मणाक्षि क्षत्रियाक्षि । अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

तर मग कसा अये करतां ?

‘धुर ही अधासंवंधी नसावी’ असा अर्थ करतां. असा अर्थ केला असतां ‘अक्ष शब्दाच्या जवळचा जो धुर शब्द तदन्त समास नसावा’ असाही अर्थ नको; आणि ‘अक्ष हा समासाचा अर्थ नसावा’ असाही अर्थ नको; आणि दोन्ही उदाहरणांमध्ये समासान्ताचा निषेध सिद्ध होतो.

(सु. ७६) अदर्शनात् असें येथे म्हटलें आहे. तेव्हां ‘कवराक्षम्’ हें उदाहरण सिद्ध होत नोंहीं.

तर मग येथे ‘अदर्शनात्’ असें म्हटलें नाहीं तरी चालेल.

१—(सु. ७५) प्रति, अनु आणि अघ यांच्या पुढील जो सामन् किंवा लोमन् शब्द तदन्त समासादून अच् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०—प्रतिसामन्, प्रतिलोमन्, इत्यादि.

१—(सु. ७६) नेत्र याशिवाय इतर अर्थांचा जो अक्षि शब्द तदन्त समासादून अच् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०—पुष्कराक्षम्.

२—दर्शन म्हणजे पाहण्याचें साधन; आणि कवराक्ष हेंही एक प्रकारचें पाहण्याचें साधन आहे. पोष्यनि सगोर पाहण्याकरतां ते त्याच्या लोठ्यावर लावतात त्याला कवराक्ष म्हणतात.

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधे-
न्वनडुहकसांमवाङ्मनसाक्षिभुव-
दारगबोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तदिवरा-
त्रिदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपु-
रुषायुषध्वायुषण्यायुषर्ग्यजुषजा-
तोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगो-
ष्ठश्वाः ॥ ५ । ४ । ७७ ॥

आचार्यो बहुव्रीहयः । अद्रष्टा चतुर्णा-
मचतुरः । विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः ।
सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः ॥ ततः पर एक-

पण ‘अदर्शनात्’ असें म्हटलें नाहीं तर ब्राह्मणाक्षि, क्षत्रियाक्षि, येथेही हा अच् प्रत्यय होऊं लागेल.

अदर्शनात् असें न म्हणतां त्याच्या ऐवजी ‘अप्राण्यङ्गात्’ असें म्हणावें म्हणजे झालें.

(सु. ७७) येथे पहिले तीन शब्द बहुमीहि समासानें झाले आहेत; न पाहिले आहेत चार-चौथे पुरुष ज्यानें तो अचतुर (१) होय, अचतुर याच्या पुढें समासान्त अच् प्रत्यय झाला आहे. तसेंच विशेषतः पाहिले आहेत चारपुरुष ज्यानें तो विचतुर (२) होय; चांगले पाहिले आहेत चार पुरुष ज्यानें तो सुचतुर (३) होय. या तीन शब्दांच्या पुढें अकरा शब्द

१—(सु. ७७) अचतुर वंगरे २५ शब्द समासान्त अच् प्रत्यय करून निपातन केले आहेत. निपातनामुळेच कांहीं शब्दांमध्ये इतर कांयेंही होतात. अष्टीव शब्दांतील अच् या दिनागाचा लोप, पादशब्दाचा पद अदिश, रात्रिशब्दाच्या पुढें मकार, श्वन् शब्दाच्या विलोपाचा अनाद्य आणि संप्रसारण हीं कांयें त्या त्या ठिकाणीं होतात. रात्री, अग्नि आणि दिवा हे शब्द सप्तन्यथां असूनही निपातनास्तत्र इतर होतो. तसेंच अर्द्धिच येथे दोन्ही परांचा प्रत्यय अये असून केवळ मीप्ता या अंगी इतर निपातनामुळेच होतो. अष्टीव (८।२।२२) म्हणजे शरीरांतील हाड असलेला एक भाग.

दश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंस धेन्वनुडुह ऋक्साम
वाङ्मनस अक्षिभुव दारगव ऊर्ध्वीव
पदधीव नक्तदिव रात्रिदिव अहर्दिव ॥
ततोऽव्ययीभावः । सहरजसा सरजसम् ॥
ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो नि श्रेयसम् ॥
ततः पष्ठीसमासः । पुरुषस्रायुः पुरुषायुषम् ॥
ततो द्विगु । द्वे आयुषी व्यायुषम् त्रीण्यायुषि
त्र्यायुषम् ॥ ततो द्वन्द्वः । ऋक् यजुश्च
ऋग्यजुषम् ॥ जातदय उक्षान्ताः समाना-
धिकरणाः । जात उक्षा जातोक्षः । महा-
नुक्षा महोक्षः । वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः ॥ ततोऽ-
व्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् ॥ ततः

सप्तमीसमासः । गोष्ठे श्वा गोष्ठध्वः ॥
चतुरोऽञ्चकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्
॥ १ ॥

चतुरोऽञ्चकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । त्रिचतुराः उपचतुराः ॥
ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ५।४।७८ ॥
पल्यराजभ्या चेति वक्तव्यम् । पल्यवर्च-
सम् राजवर्चसम् ॥

[अं व स म न्धे भ्य र्त म सः]

॥ ५।४।७९ ॥

श्वंसोवसीयः श्रेयसः ॥ ५।४।८० ॥

द्वंद्व समासाने झाले आहेत. स्त्रीपुंस (४)
धेन्वनुडुह (५) ऋक्साम (६) वाङ्मनस
(७) अक्षिभुव (८) दारगव (९) ऊर्ध्व
धीव (१०) पदधीव (११) नक्तदिव
(१२) रात्रिदिव (१३) आणि अहर्दिव
(१४). ह्यानंतर सह रजसा सरजसम् (१५)
हा अव्ययीभाव समासाने झालेला शब्द आहे.
त्यानंतर निश्चितं श्रेयः नि श्रेयसम् (१६) हा
तत्पुरुष समासाने झालेला शब्द आहे त्यानंतर
पुरुषास्याऽऽयुः पुरुषायुषम् (१७) हा पष्ठी-
तत्पुरुष समासाने झालेला शब्द आहे. त्यानंतर
द्वयोः आयुषोः समाहारः व्यायुषम् (१८)
त्रयाणामायुषा समाहारः त्र्यायुषम् (१९)
असे दोन द्विगु समासाने साधिलेले शब्द
आहेत. त्यानंतर ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम्
(२०) असा द्वंद्व समासाने साधिलेला शब्द
आहे. त्यानंतर जातश्चासौ उक्षा च जातोक्षः
(२१) महाश्चासौ उक्षा च महोक्षः (२२)

वृद्धश्चासौ उक्षा च वृद्धोक्षः (२३) हे तीन
कर्मधारय समासाने साधिलेले शब्द आहेत.
त्यानंतर शुनः समीपमुपशुनम् (२४) हा
अव्ययीभाव समासाने झालेला शब्द आहे व
त्यानंतर गोष्ठे श्वा गोष्ठध्वः (२५) हा सप्तमीत-
त्पुरुष समासाने झालेला शब्द आहे.

(वा. १) येथे काही ठिकाणी समासाच्या
शेवटी चतुर् शब्द आला असता अच् प्रत्यय
समासान्त सांगितला आहे; याच प्रकरणात
ति व उप यांच्या पुढे चतुर् शब्द आला तर
तेथेही त्या समासाहून अच् प्रत्यय होतो असे
उपसंख्यान करावे. त्रयो वा चत्वारो वा
त्रिचतुराः; चतुर्णां समीपे ये सन्ति ते उपचतुराः.

(सू. ७८) पल्य आणि राजन् या
शब्दांच्या पुढे वर्चस शब्द आला तर तदन्त
समासाहून अच् प्रत्यय होतो असे म्हणावे.
उदा०—पल्यवर्चसम्; राजवर्चसम्.

१—(सू. ७८) ऋक् च यजुश्च या शब्दांच्या
पुढील जो वर्चस् शब्द तदन्त समासाहून अच् प्रत्यय
समासान्त होतो उदा०—ऋक्वर्चसम्, इतिवर्चसम्.
१—(सू. ७९) अच्, सन्, आणि अन्ध या
शब्दांच्या पुढील जो तन्तु शब्द तदन्त समासाहून
अच् प्रत्यय समासान्त होतो उदा०—अपतनसम्.

सप्तममन, अन्धतनसम्.

१—(सू. ८०) श्वन् शब्दाच्या पुढील जे
वसीयम् व श्रेयस् शब्द तदन्त समासाहून अच् प्रत्यय
समासान्त होतो उदा०—श्ववसीयसम्, श्व श्रेयसम्
ते भूवाव.

अन्ववतसाद्रहसः ॥ ५।४।८१ ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ५।४।८२ ॥

अनुगवमायाप्ते ॥ ५।४।८३ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः

॥ ५।४।८४ ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ५।४।८५ ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः

॥ ५।४।८६ ॥

अहःसर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च

रात्रेः ॥ ५।४।८७ ॥

अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ १ ॥

अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्वष्टव्यम् ॥ किमु-
च्यते द्वन्द्वार्थमिति न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि
स्यात् । तत्पुरुषाभावात् । न हि रात्र्यन्तोऽ
हरादिस्तत्पुरुषोऽस्ति ॥

अहोऽह एतभ्यः ॥ ५।४।८८ ॥

अहोऽहवचनानर्थक्यं चाहष्टस्रोर्नियम-
वचनात् ॥ १ ॥

अहोऽहवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।
अहष्टस्रोर्नियमवचनात् । अहष्टस्रोरेव

(सू. ८७ वा. १) ह्या सूत्रामध्ये जो
अहन् शब्द उच्चारला आहे तो द्वन्द्वाकरितां
उच्चारला आहे, असें समजावें.

द्वन्द्वाकरितां असें कां म्हणतां ? तत्पुरुषा-
करितांही नाही कां उपयोगी पडणार ?

पण तत्पुरुष समास संभवतच नाही. कारण
रात्रि शब्द उत्तरपद आणि अहन् पूर्वपद असा

तत्पुरुष समास संभवतच नाही.

(सू. ८८ वा. १) हा जो अहन् शब्दाला
अह आदेश सांगितला आहे तो निरर्थकच
आहे; तर नुसता अच् प्रत्ययच सांगावा. म्हणजे
उपधालोपाने—(६।४।१३४) च काम भागेल.

काय कारण ?

कारण असें कीं अहष्टस्रोरेव (६।४।४५)

१—(सू. ८१) अनु अच् आणि तप्त या शब्दां-
च्या पुढील जो रश्म् शब्द तदन्त समासाद्गन् अच्
प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०—अनुरहसम्;
अवरहसम्; तप्तरहसम्.

२—(सू. ८२) प्रति शब्दाच्या पुढे असलेला
असा जो सप्तम्यर्थी उत् शब्द तदन्त समासाद्गन् अच्
प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०—उरति शिति प्रत्युत्तम्.

३—(सू. ८३) अनुगव असा अच्-प्रत्ययान्त
शब्द येथे निपातन केला आहे, आयाम म्हणजे देख्य
हा अर्थ गम्यमान असतांना, उदा०—अनुगवं यानम्.
येथे 'यस्य चाऽऽयानः' (२।१।१६) याने
अन्यथोभाव समास झाला आहे.

४—(सू. ८४) वेदि न्द. यशमि हा अर्थ
असतांना द्विस्तावा व त्रिस्तावा हे दोन शब्द अच्-
प्रत्ययान्त येथे निपातन केले आहेत. येथे समास तत्पुरुष
तात्पर्य यांचीच अच् या विभक्त्याने जोर निपातनामुळे
होतो. प्रसिद्धागमने 'वेदि' वेदि सांगितला आहे
त्याच्या दुपट व निपाट असा अर्थ आहे.

१—(सू. ८५) उपसर्गाच्या पुढे जो अध्वन्
शब्द तदन्त समासाद्गन् अच् प्रत्यय दातो. उदा०—
प्रगतः अध्वानं प्राच्यः रयः.

२—(सू. ८६) संख्या आणि अव्यय यांच्या
पुढील जो अङ्गुलिशब्द तदन्त समासाद्गन् अच् प्रत्यय
समासान्त होतो. उदा०—दे अङ्गुली प्रमाणमस्य
द्व्यङ्गुलम्. येथे तथितार्थी शिष्ट समास (२।१।५१)
आला आहे. अङ्गुलिभ्यः निर्गमे निरङ्गुलम्.

३—(सू. ८७) अहः, रात्रि, अहर्ग्रहणान्त
शब्द, संख्यात आणि पुण्य शब्द सप्तम्य संख्या शब्द
आणि अव्यय शब्द या शब्दांच्या पुढील जो रात्रि
शब्द तदन्त जो समास लावून अच् प्रत्यय समास न्व
होतो. याचिही अहन् शब्दाचा उपयोग करून द्वन्द्वा-
नर्थ १ रात्रि शब्दाचा उपयोग नसतयामने २ रात्रि
अर्थ रात्रिच अहोरात्रः सर्वां रात्रि रात्रिच संज्ञातः.

४—(सू. ८८) अहोऽह. अहो, रात्रि, अहोऽह-
णान्त शब्द, संख्यात आणि पुण्य या शब्दांच्या पुढील
जो अहन् शब्द तत्पुरुषाद्गन् अच् प्रत्यय समास न्व
उदा०—द्वेरेतेर्नोऽहः अहः, अहोऽहः, अहोऽहः अहः.

[६.४.१४५] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥

[नं संख्यादेः समाहारे ॥५।४।८९॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ५।४।९० ॥

राजाहःसाखिभ्यष्टच् ॥५।४।९१॥

गोरतद्वितलुकि ॥ ५।४।९२ ॥

अंग्राख्यायामुरसः ॥ ५।४।९३ ॥

अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः

॥ ५।४।९४ ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्षणः

॥ ५।४।९५ ॥

अंतेः शुनः ॥ ५।४।९६ ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ५।४।९७ ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थः

॥ ५।४।९८ ॥

नांघो द्विगोः ॥ ५।४।९९ ॥

अर्घाच्च ॥ ५।४।१०० ॥

खोर्याः प्राचाम् ॥ ५।४।१०१ ॥

हे नियमार्थं सूत्रं होईल तेव्हा टिळोप (६।४।

१—(सू. ८९) सख्या शब्दाच्या पुढील जो अहन् शब्द त्याला समाहारद्विगुमध्यें अह्. आदेश होत नाही. उदा०— द्योरेद्वोः समाहारो द्यह्.

१—(सू. ९०) पुष्प आणि एक या शब्दा-पुढील जो अहन् शब्द त्याला अह् आदेश होत नाही. उदा०— पुष्पाहन्; एकाहः.

१—(सू. ९१) राजन्, अहन्, आणि सखि हे शब्द अन्ती असलेल्या तत्पुरुष समासाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०—नराराजः, नद्राजः, उत्तमाहः, राजसखः.

१—(सू. ९२) गोशब्दान्त तत्पुरुषाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो, परंतु तेथें तक्षित प्रत्ययाचा ठक् झालेला नसावा. उदा०— परमश्वसो गोश्च परमगवः.

१—(सू. ९३) उरस्-शब्दान्त तत्पुरुषाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो, पण त्या उरस् शब्दाचा मुख्य असा अर्थ असला पाहिजे. उदा०— अश्वानामुरो-ऽश्वोरसन्, मुख्य अश्व असे तात्पर्य.

१—(सू. ९४) अनस्, अदनस्, अयस्, आणि सरस् हे शब्द अन्ती असलेला जो तत्पुरुष त्याहून टच् प्रत्यय समानान्त होतो; परंतु तो प्रत्ययान्त शब्द जातिशब्द असला पाहिजे, किंवा कोणाची तरी सहा असला पाहिजे. उदा०— उपानसन्, नदानसन् शब्दादि.

१—(सू. ९५) ग्राम आणि कौट या शब्दाच्या पुढील जो तक्षन् शब्द तदन्त तत्पुरुषाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो. तो प्रत्ययान्त जातिशब्द किंवा सहा-शब्द असला पाहिजे. उदा०— ग्रामतक्ष, कौटतक्षः. कुट्या

४४) होणारच नाही.

मवः कौटः स्वतन्त्रः. कौट जो तक्षा म्हणजे सुतार तो कौटतक्ष होय.

१—(सू. ९६) अति या शब्दाच्या पुढील जो अहन् शब्द तदन्त तत्पुरुषाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०— अतिश्वः वराहः.

१—(सू. ९७) प्राणिभिन्नाला उपमान झालेला जो आ तदाचक अहन् शब्द अन्ती असलेल्या तत्पुरुषाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो, आकर्षः आ इव आकर्षयः. येथें 'उपमिततम' (२।१।५६) या-सूत्रानें उपमानोत्पद कर्मधारय झाला आहे. आकर्षयः म्हणजे कुध्याच्या आकाराचा धोंडा.

१—(सू. ९८) उत्तर, मृग, आणि पूर्व हे शब्द तसेच उपमानवाचक शब्द याहून पुढें जो सक्थि शब्द तदन्त तत्पुरुषाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०— उत्तरसक्थम्, मृगसक्थम्, पूर्वसक्थम्. फळक-निव सक्थि फळकसक्थम्.

१—(सू. ९९) नौ-शब्दान्त द्विगुहून टच् प्रत्यय समानान्त होतो. उदा०— द्योः नावोः समाहारः दिनावम्.

१—(सू. १००) अर्थ शब्दाच्या पुढील जो नौ शब्द तदन्त तत्पुरुषाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०— नावः अर्थम् अर्थनावम्.

१—(सू. १०१) जारी-शब्दान्त द्विगुहून आणि अर्थ शब्दाच्या पुढील जो खरी शब्द तदन्त तत्पुरुषा-हून टच् प्रत्यय समासान्त विकल्पानें होतो. उदा०— द्योः खर्योः समाहारः दिखारम्, दिखारि. खर्यो अर्थम् अर्थखारम्, अर्थखारि.

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ ५।४।१०२॥

अनसन्तान्त्रपुंसकाच्छन्दसि

॥ ५।४।१०३ ॥

अनसन्तान्त्रपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । ब्रह्मसामम् । ब्रह्मसाम । देवच्छन्दसम् । देवच्छन्दः ॥

[ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्

॥ ५।४।१०४ ॥

कुम्हद्भ्यामन्यतरस्याम्

॥ ५।४।१०५ ॥

द्वंद्वान्चुदषहान्तात्समाहारे

॥ ५।४।१०६ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः

॥ ५।४।१०७ ॥

अनश्च ॥ ५।४।१०८ ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम्

॥ ५।४।१०९ ॥

नदीपौर्गमास्याग्रहायणीभ्यः

॥ ५।४।११० ॥

झयः ॥ ५।४।१११ ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ५।४।११२ ॥

(सू. १०३ , अन् किंवा अस् हे वर्णं शेवटीं असलेला जो नपुंसकलिंगी शब्द तदन्त तत्पुरुषाहून वेदामध्ये हा समासान्त अच् प्रत्यय

विकल्पानें होतो, असें म्हणावें. उदा०—ब्रह्मसामम्, ब्रह्मसाम; देवच्छन्दसम्, देवच्छन्दः.

१—(सू. १०२) द्वि व त्रि या शब्दांच्या पुढील जो अञ्जलि शब्द तदन्त द्विगूढून् टच् प्रत्यय समासान्त विकल्पानें होतो; परंतु तेथे तद्विक्त प्रत्ययाचा लुक् झालेला नसावा. उदा०—द्वयोः अञ्जल्योः समाहारः अञ्जलम्, अञ्जलि.

१—(सू. १०३) अन् किंवा अस् हे वर्णं शेवटीं असलेला जो नपुंसकलिंगी शब्द तदन्त तत्पुरुषाहून वेदामध्ये टच् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०—हस्तिचर्मं जुहोति. देवच्छन्दसानि.

१—(सू. १०४) अमुक देशांतला असा विशेष रूपानें प्रसिद्ध असलेला जो ब्राह्मण तद्वाचक ब्रह्मन् शब्द अंती असलेल्या तत्पुरुषाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो, अर्थांतच देशवाचक शब्द पूर्वपद असला पाहिजे. उदा०—सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः.

१—(सू. १०५) कु आणि महद् यांच्या पुढील जो ब्रह्मन् शब्द तदन्त तत्पुरुषाहून टच् प्रत्यय समासान्त विकल्पानें होतो. उदा०—कुत्रह्मा, कुत्रह्मा, महाब्रह्मा, महाब्रह्मा.

१—(सू. १०६) च-वर्गातील वर्ण तसेंच द्, प् आणि ह् हे वर्ण शेवटीं असलेला जो समाहार द्वंद्वान् च् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०—वान्त्यचम्, द्योपानहम् इत्यादि.

१—(सू. १०७) शरद् वगैरे जे शब्द तदन्त अव्ययीभावाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०—उपशरदम्.

१—(सू. १०८) अन् शब्द शेवटीं असलेल्या अव्ययीभावाहून टच् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०—उपराजम्.

१—(सू. १०९) अन् शब्द शेवटीं असलेला जो नपुंसकलिंगी शब्द तो ज्या अव्ययीभावामध्ये उत्तरपद आहे त्याहून टच् प्रत्यय समासान्त विकल्पानें होतो. उदा०—उपचर्मम्, उपचर्म.

१—(सू. ११०) नदी पौर्णमासी आणि आग्रहायणी हे शब्द अंती असलेल्या अव्ययीभावाहून टच् प्रत्यय समासान्त विकल्पानें होतो. उदा०—नद्याः समीपम् उपनदम्, उपनदि. उपपौर्णमासम्, उपपौर्णमासि. उपाग्रहायणम्, उपाग्रहायणि.

१—(सू. १११) झम् प्रत्याहारांतील वर्ण शेवटीं असलेल्या अव्ययीभावाहून टच् प्रत्यय समासान्त विकल्पानें होतो. उदा०—उपसमिधम्, उपसमिध्.

१—(सू. ११२) गिरि-शब्दान्त अव्ययीभावाहून टच् प्रत्यय समासान्त विकल्पानें होतो. उदा०—उपगिरिम्, उपगिरि.

बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच्
॥ ५ । ४ । ११३ ॥

किमर्थं पच्प्रत्ययान्तरं विधीयते न
टच्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥ अत उत्तरं
पठति ।

पचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम्
॥ १ ॥

पचि प्रत्ययान्तरं क्रियते । किं प्रयो-
जनम् । अनन्तोदात्तार्थम् । अनन्तोदात्ता.

प्रयोजयन्ति । चक्रसकथम् चक्रसकथी ॥
[अङ्गुलेदारुणि ॥ ५ । ४ । ११४ ॥]

द्वित्रिभ्यां च मूर्ध्नः ॥ ५ । ४ । ११५ ॥
किमर्थं मूर्ध्नः पः प्रत्ययान्तरं क्रियते न
पच्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ।

मूर्ध्नश्च पवचनम् ॥ १ ॥
किम् । अनन्तोदात्तार्थमित्येव । द्विमूर्धः
त्रिमूर्धः ॥ —
अप्पूरणीप्रमाणयोः ॥ ५ । ४ । ११६ ॥

(सू. ११३) येथे पच् असा निराळा
प्रत्यय कशाकरिता सांगितला आहे? तो सागा-
वयास नको. कारण मागून टच् प्रत्यय चालू
आहे त्याची येथे अनुवृत्ति करिता येईल. हें
मनात आणून वार्तिककार म्हणतात:—

(वा. १) येथे पच् हा निराळा प्रत्यय
सुहामच केला आहे.

त्याचा काय बरें उपयोग ?

ज्या ठिकाणी हा समासान्त प्रत्यय केल्या-
नंतरही अन्त उदात्त होत नसतो त्या ठिकाणी
त्याच्या पुढे छीलिगी डीप् प्रत्यय (४ । १ । १५)
न होता डीष् प्रत्यय (४ । १ । ४१) होऊन एक-
दर तो छीप्रत्ययान्त शब्द अन्त-उदात्त झाला

पाहिजे हा उपयोग होय उदा०—चक्रसकथम्,
चक्रसकथी.

(सू. ११५) येथे मूर्धन् शब्दाहून प असा
निराळा प्रत्यय कशाकरिता सांगितला आहे ?
तो सागावयास नको. कारण, मागून पच्
प्रत्यय चालू आहे त्याची येथे अनुवृत्ति करता
येईल.

(वा. १) मूर्धन्-शब्दान्त समासाहून
प प्रत्यय येथे निराळा सांगितला आहे.

मग पुढें व	
पुढें असें व	प्रत्य
दात्तार्थच सार्	उत्
त्रिमूर्धः, (स	१५

१—(सू. ११३) स्वाङ्गावाचक जे
अक्षि शब्द तदन्त बहुव्रीडाहून पच् प्रत्यय
होतो उदा०—दीर्घ सक्थि यस्य स दीर्घस
अक्षिणी यस्य स विशालाक्ष .

२—गौरसक्थ शब्दामध्य अन्त उदा०
(६ । १ । ९८) होतो तो जेव्हा केला

३—चक्र या शब्दाच्या शेवटी क
मुळे तेथे तो विकल्प (६ । १ । ९८) २
येथे चक्रसकथी याच्या ऐवजी
व्याव.

१—(सू. ११४) अङ्गुलि
आहून पच् प्रत्यय समासान्त होतो.
अप्यस्य दाह मणजे काक वा

अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ १ ॥

अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् । प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कल्याणी पञ्चम्यस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ अथेह कथं भवितव्यं कल्याणी पञ्चम्यासां रात्रीणा-मिति । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवि-तव्यम् । रात्रयोऽन्तं प्रधानम् ॥

नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पुष्य-नेत्राः मृगनेत्राः ॥

छन्दसि च ॥ ३ ॥

छन्दसि च नेतुरूपसंख्यानं कर्तव्यम् । बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः ॥ मासाद् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधिः ॥ ४ ॥ मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधेयः । पञ्च-कमासिकः षट्कमासिकः दशकमासिकः ॥

[अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमनः

॥ ५ । ४ । ११७ ॥]

अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ५ । ४ । ११८ ॥

(सू. ११६ वा. १) ह्या अप् प्रत्यय सांगणान्या सूत्रामध्ये ' प्रधानपूरणी ' ग्रहण करावें. म्हणजे पूरणीला प्राधान्य असेल तरच अप् प्रत्यय होतो असें म्हणावें. कारण, कल्याणी पञ्चमी यस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः येथें अप् प्रत्यय न झाला पाहिजे.

आतां कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः येथें अप् प्रत्यय होतो किंवा नाही ?

अप् प्रत्यय होऊन 'कल्याणीपञ्चमाः रात्रयः' असेंच रूप व्हावें; कारण येथें रात्रींनाच प्राधान्य आहे.

(वा. २) नक्षत्रवाचक जो नेतृ शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून अप् प्रत्यय समासान्त होतो असें उपसंख्यान करावें. उदा०-पुष्यनेत्राः, मृगनेत्राः रात्रयः.

(वा. ३) वेदामध्ये नेतृ-शब्दान्त बहु-व्रीहीहून अप् प्रत्यय समासान्त होतो, असें उप-संख्यान करावें. बृहस्पतिनेत्राः, सोमनेत्राः.

(वा. ४) भृति-प्रत्ययान्त पूर्वपदाच्या पुढील जो मास शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून स्वार्थी ठच् प्रत्यय होतो असें म्हणावें. पञ्चकमासिकः, षट्कमासिकः दशकमासिकः.

रात्रयः. बहुव्रीहीमध्ये अन्य पदार्थ प्रधान असतो. येथें अनेक रात्री हा अन्य पदार्थ आहे, आणि पञ्चमी या पूरण-प्रत्ययान्त शब्दाचा अर्थ जो पांचवी रात्र तो अन्य पदार्थ रात्रींपैकीच एक आहे. त्यामुळे येथें पूरणीला प्राधान्य आहे. कल्याणपञ्चमीकः पक्षः येथें पक्ष म्ह० पंथरवडा. त्यांत जरी तो पांचवी रात्र आहे तरी स्वतःच्या रात्रि या रूपाने नाही. तेव्हां तेथें पूरणीला प्राधान्य नाही.

२-पुष्य नक्षत्र आहे नेतृ म्हणजे नायक ज्यांचे अशा रात्री. पौष महिन्यांतील रात्री ह्या पुष्य नक्षत्रा-वर असतात. त्या रात्रींमध्ये संस्थाकार्का पुष्यनक्षत्र उगवतें व सूर्योदयाचे वेळीं मावळतें.

३-येथें पञ्चम वगैरे पूर्वपदामध्ये पञ्चम् या

शब्दाहून भृति या अर्थी कन् प्रत्यय (५।१।५६) झाला आहे.

१-(सू. ११७) अन्तर् व बहिस् या शब्दांच्या पुढील जो लोमन् शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून अप् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०- अन्तर्लोमः, बहिर्लोमः.

१-(सू. ११७) नासिकाशब्दान्त बहुव्रीहीहून अच् प्रत्यय समासान्त होतो, आणि नासिका शब्दाला नस् आदेश होतो; तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा असला पाहिजे. आणि तो नासिका शब्द स्थूल शब्दाच्या पुढें नसावा. उदा०-द्रुवि नासिका यस्य दुणसः. येथें णत्व (८।४।३) झाले आहे.

बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच्
॥ ५ । ४ । ११३ ॥

किमर्थं पच्प्रत्ययान्तरं विधीयते न
टच्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥ अत उत्तर
पठति ।

पचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम्
॥ १ ॥

पचि प्रत्ययान्तरं क्रियते । किं प्रयो-
जनम् । अनन्तोदात्तार्थम् । अनन्तोदात्ता.

प्रयोजयन्ति । चक्रसकथम् चक्रसकथी ॥
[अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ५ । ४ । ११४ ॥]

द्वित्रिभ्यां प मूर्धः ॥ ५ । ४ । ११५ ॥
किमर्थं मूर्धं प. प्रत्ययान्तरं क्रियते न
पच्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ।

मूर्धश्च पवचनम् ॥ १ ॥
किम् । अनन्तोदात्तार्थमित्येव । द्विमूर्धः
त्रिमूर्धः ॥

अङ्गुलीप्रमाणयोः ॥ ५ । ४ । ११६ ॥

(सू. ११३) येषं पच् असा निराळा
प्रत्यय कशाकरिता सांगितला आहे ? तो सागा-
वयास नको. कारण मागून टच् प्रत्यय चावू
आहे त्याची येथें अनुवृत्ति करिता येईल. हें
मुनात आणून वार्तिककार म्हणतात —

(वा. १) येषं पच् हा निराळा प्रत्यय
सुद्धामच केला आहे.

त्याचा काय बरें उपयोग ?

ज्या ठिकाणी हा समासान्त प्रत्यय केल्या
नंतरही अन्त उदात्त होत नसतो त्या ठिकाणी
त्याच्या पुढें स्त्रीलिङ्गी ङीप् प्रत्यय (४ । १ । १५)
न होता ङीप् प्रत्यय (४ । १ । ४१) होऊन एक
दर तो स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द अन्त उदात्त झाला

पाहिजे हा उपयोग होय उदा०—चक्रसकथम्,
चक्रसकथी

(सू. ११५) येषं मूर्धन् शब्दाहून प असा
निराळा प्रत्यय कशाकरिता सांगितला आहे ?
तो सागावयास नको. कारण, मागून पच्
प्रत्यय चावू आहे त्याची येथें अनुवृत्ति करता
येईल.

(वा. १) मूर्धन् शब्दान्त समासाहून
प प्रत्यय येषं निराळा सांगितला आहे
मग पुढें काय ?

पुढें असे की निराळा प प्रत्यय हा अनन्तो-
दात्तार्थच सांगितला आहे. उदा०—द्विमूर्धः.
त्रिमूर्धः. (सू. ११३ वा. १ पहावें)

१—(सू. ११३) स्वाङ्गावचक जे सन्धि किंवा
अक्षि शब्द तदन्त बहुव्रीहाहून पच् प्रत्यय समासान्त
होतो उदा०—दोषे सन्धि यस्य स दोषमवयव, विशले
अक्षिणी यस्य स विशालाक्ष

२—गौरसक्थ शब्दान्ध्व अत उदात्त विकल्पानें
(६ । २ । ९८) होतो तो जेव्हा कणा नाही त्यावेळीं

३—चक्र या शब्दाच्या शेवटीं क हें अक्षर असल्या
मुळे तेथें तो विकल्प (६ । २ । ९८) येत नाही तेव्हा
येथे चक्रसकथी याच्या शेवटीं गौरसक्थी हें उदाहरण
प्यावें.

१—(सू. ११४) अङ्गुलि-शब्दान्त जा बहुव्रीहि
त्याहून पच् प्रत्यय समासान्त होतो त्या प्रत्ययान्त
शब्दापासून दार शब्दने लाकूड या अर्थाचा बोध होत

अमला पाहिजे उदा०—दङ्गुलम् दारु.

१—(सू. ११५) द्वि किंवा त्रि या शब्दापुढील
जो मूर्धन् शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून प प्रत्यय समासान्त
होतो उदा०—द्विमूर्ध त्रिमूर्ध येषं 'द्वित्रिभ्याम्०'
(६ । २ । ९७) यानें विकल्पानें अन्त उदात्त होतो
देखा पकडा अनन्तोदात्त म्हणजे पूर्वपदप्रकृतेस्वराने
आपुदात्त होतो पच् अनुवृत्त आणून त्याचेंच विधान
केल असें तर 'चित १ (६ । १ । ६३) यानें त्या
विकल्पाचा बाध होऊन नित्य अन्तोदात्त झाला असता

१—(सू. ११६) पूरणमलयात स्त्रीलिङ्गी
शब्द आणि प्रमाणी हा शब्द हे अती अमलेल्या
बहुव्रीहीहून अच् प्रत्यय समासान्त होतो उदा०—
कल्याणी पद्मनी यासा रात्राणा ता कल्याणीपद्मना

अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ १ ॥

अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् । प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कल्याणी पञ्चम्यस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ अथेह कथं भवितव्यं कल्याणी पञ्चम्यासां रात्रीणा-मिति । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम् । रात्रयोऽन्तं प्रधानम् ॥

नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पुष्य-नेत्राः मृगनेत्राः ॥

छन्दसि च ॥ ३ ॥

छन्दसि च नेतुरूपसंख्यानं कर्तव्यम् । बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः ॥ मासाद् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधिः ॥ ४ ॥ मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधेयः । पञ्च-कमासिकः षट्कमासिकः दशकमासिकः ॥

[अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमनः

॥ ५ । ४ । ११७ ॥]

अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ५ । ४ । ११८ ॥

(सू. ११६ वा. १) ह्य अप् प्रत्यय सांगणान्या सूत्रामध्ये ' प्रधानपूरणी ' ग्रहणं करावे. म्हणजे पूरणीला प्राधान्य असेल तरच अप् प्रत्यय होतो असे म्हणावे. कारण, कल्याणी पञ्चमी यस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः येथें अप् प्रत्यय न झाला पाहिजे.

आतां कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः येथें अप् प्रत्यय होतो किंवा नाही ?

अप् प्रत्यय होऊन ' कल्याणीपञ्चमाः रात्रयः ' असेच रूप व्हावे; कारण येथें रात्रींनाच प्राधान्य आहे.

(वा. २) नक्षत्रवाचक जो नेतृ शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून अप् प्रत्यय समासान्त होतो असें उपसंख्यानं करावे. उदा०—पुष्यनेत्राः; मृगनेत्राः रात्रयः.

(वा. ३) वेदामध्ये नेतृ-शब्दान्त बहु-व्रीहीहून अप् प्रत्यय समासान्त होतो, असें उप-संख्यानं करावे. बृहस्पतिनेत्राः, सोमनेत्राः.

(वा. ४) भृति-प्रत्ययान्त पूर्वपदाच्या पुढील जो मास शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून स्वार्थी उच्च प्रत्यय होतो असें म्हणावे. पञ्चकमासिकः, षट्कमासिकः दशकमासिकः.

रात्रयः. बहुव्रीहीमध्ये अन्य पदार्थ प्रधान असतो. येथें अनेक रात्री हा अन्य पदार्थ आहे, आणि पञ्चमी या पूरण-प्रत्ययान्त शब्दाचा अर्थ जो पांचवी रात्र तो अन्य पदार्थ रात्रीपेक्षाच एक आहे. त्यामुळे येथें पूरणीला प्राधान्य आहे. कल्याणपञ्चमीकः पक्षः येथें पक्ष म्ह० पंधरवडा. त्यांत जरी ती पांचवी रात्र आहे तरी स्वतःच्या रात्रि या रूपाने नाही. तेव्हां तेथें पूरणीला प्राधान्य नाही.

२—पुष्य नक्षत्र आहे नेतृ म्हणजे नायक ज्याचे अशा रात्री. पौष महिन्यांतील रात्री ह्या पुष्य नक्षत्रावर असतात. त्या रात्रींमध्ये संव्याकाळी पुष्यनक्षत्र उगवते व सूर्योदयाचे वेळी मावळते.

३—येथें पञ्चक वगैरे पूर्वपदामध्ये पञ्च या

शब्दाहून भृति या अर्थी कच् प्रत्यय (५।१।५६) झाला आहे.

१—(सू. ११७) अन्तर् व बहिस् या शब्दांच्या पुढील जो लोमन् शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून अप् प्रत्यय समासान्त होतो. उदा०—अन्तर्लोमः, बहिर्लोमः.

१—(सू. ११७) नासिकाशब्दान्त बहुव्रीहीहून अच् प्रत्यय समासान्त होतो, आणि नासिका शब्दाला नम् आदेश होतो; तो प्रत्ययान्त शब्द कोणाची तरी संज्ञा असला पाहिजे. आणि तो नासिका शब्द स्थूल शब्दाच्या पुढें नसावा. उदा०—द्विरुक् नासिका यस्य दुणसः. येथें णत्व (८।४।३) झाले आहे.

सरसुराभ्या च तत्रोक्तव्यः । सरणाः
सुरणाः ॥

शितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः ।
शितिनाः अर्चनाः अहिनाः ॥

उपसर्गाच्च ॥ ५ । ४ । ११९ ॥

वेगो वक्तव्यः । विप्रः ॥

[सुप्रोतसुश्वसुदिवशारिकुक्ष-
चतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः

॥ ५ । ४ । १२० ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थोरन्य-
तरस्याम् ॥ ५ । ४ । १२१ ॥

नित्यंमसिच् प्रजामेधयोः

॥ ५ । ४ । १२२ ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ ५ । ४ । १२३ ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ ५ । ४ । १२४ ॥

जम्भासुहारेतवृणसोमेभ्यः

॥ ५ । ४ । १२५ ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ ५ । ४ । १२६ ॥

(सू. ११८) बहुव्रीहीमध्ये सर व सुर या शब्दा-
भ्या पुढील नासिका शब्दाला नस् आदेश होतो
असे म्हणावे. उदा०—सरणाः म्हणजे सरळ
नाकाचा मनुष्य. सुरणाः म्हणजे पसरट नाकाचा
मनुष्य.

शितिनस्, अर्चनस् व अहिनस् या शब्दांमध्ये
नासिका शब्दाला नस् आदेश होतो असे वैदिक

लोक म्हणतात. उदा०—शितिनाः, अर्चनाः,
अहिनाः.

(सू. ११९) वि शब्दाच्या पुढील
नासिका शब्दाला म आदेश बहुव्रीहीमध्ये
होतो असे म्हणावे. उदा०—विगता नासिका
यस्य विप्रः; म्हणजे नकट्या नाकाचा मनुष्य.
(ख्य आदेशही होतो असे म्हणावे. विख्यः).

१—(सू. ११९) उपसर्गाच्या पुढील जो नासिका
शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून अच् प्रत्यय समासन्त होतो.
आणि नासिका शब्दाला नस् आदेश होतो उदा०—
उब्रता नासिका यस्य उब्रतः.

१—(सू. १२०) सुप्रात, सुश्व, सुदिव, शारि-
कुक्ष, चतुरथ, एणीपद, अजपद, आणि प्रोष्ठपद हे
शब्द अच्-प्रत्ययान्त निपातन केले आहेत. कांही
ठिकाणी इतर कार्यही निपातनामुळेच होतात. शोभन
प्रातः अस्य सुप्रातः. शोभन श्व अस्य सुश्वः; श्व
म्हणजे उद्यांचा दिवस. शोभन दिवा अस्य सुदिवः.
शारीप्रमाणे ज्याचे पोटात आहे तो शारिकुक्ष होय; शारी
म्हणजे सोमटी. चार कोपरे ज्याला आहेत तो चतुरथ
म्हणजे चौकोनी. हरिणीप्रमाणे ज्याचे पाय आहेत तो
एणीपद. बोकडामारखे ज्याचे पाय आहेत तो अजपद.
बेलामारखे ज्याचे पाय आहेत तो प्रोष्ठपद.

१—(सू. १२१) नञ्, डम् आणि सु याच्या
पुढील जो हलि किंवा मयिथ शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून
अच् प्रत्यय सन सन्त विस्ताराने होतो. हलि म्हणजे
मोठा नागर, न इति. यस्य अहलः अहलि. इत्यादि.

१—(सू. १२२) नञ्, डम् किंवा सु याच्या
पुढील जो प्रजा किंवा मेधा शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून
असिच् प्रत्यय समासन्त निल होतो. उदा०—नाही
प्रजा ज्याला तो अप्रजाः, नाही मेधा ज्याला तो
अमेधा. इत्यादि.

१—(सू. १२३) वेदामध्ये 'बहुप्रजस्' असा
शब्द निपातन केला जातो. बहुची प्रजा यस्य बहुप्रजाः.

१—(सू. १२४) धर्म-शब्दान्त जो द्विपद-
बहुव्रीहि स्थानात अनिच् प्रत्यय समासन्त होतो.
उदा०—कल्याणकारक आहे धर्म ज्याचा तो कल्याण-
धर्मा.

१—(सू. १२५) सु, हरित, वृण आणि सोम
या शब्दांच्या पुढील जो जम्भ शब्द तदन्त बहुव्रीही-
हून अनिच् प्रत्यय समासन्त होतो. उदा०—शोभन
आहे जम्भ ज्याचा तो सुजम्भा. जम्भ म्हणजे मध्य
पदार्थ किंवा दन्त.

१—(सू. १२६) दक्षिणेर्मा असे अनिच्-प्रत्य-
यान्त निपातन केले आहे. दक्षिण बाजूला आहे ईने
म्हणजे मा ज्याच्या असा मृग. ही मृगाचा रिधित
व्यापातकपानेच खाली असली पाहिजे.

इच्च कर्मव्यतिहारे ॥ ५।४।१२७ ॥
 द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ ५।४।१२८ ॥
 प्रसंभ्यां जानुनोर्नुः ॥ ५।४।१२९ ॥
 ऊर्ध्वाङ्घ्रिभाषा ॥ ५।४।१३० ॥
 ऊर्धसोऽनङ् ॥ ५।४।१३१ ॥

ऊर्धसोऽनङ् स्त्रीग्रहणम् ॥ १ ॥

ऊर्धसोऽनङ् स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् । इह
 मा भूत् । महोधाः पर्जन्य इति ॥

[धनुषश्च ॥ ५।४।१३२ ॥

वां संज्ञायाम् ॥ ५।४।१३३ ॥
 जायाया निङ् ॥ ५।४।१३४ ॥
 गन्धस्येदुत्पूतिसुरभिभ्यः
 ॥ ५।४।१३५ ॥

गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

गन्धस्येत्त्वं तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् ।
 इह मा भूत् । शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध
 आपाणिक इति ॥ अयानुलिप्ते कथं भवि-
 तव्यम् । यदि तावच्चदनुगतं तदभिसमी-

(सू. १३१ वा. १) ऊर्धसोऽनङ् या
 सूत्रामर्थे स्त्री-ग्रहणं करावे. कारण महोधाः
 पर्जन्यः येथे हा अनङ् न झाला पाहिजे.

(सू. १३५ वा. १) हें जें गन्ध
 शब्दाच्या अकाराला इत्त्व सांगितलें आहे तेथें
 ' तदेकान्त ' असा शब्द घालावा म्हणजे तो
 गन्ध पदार्थ आणि अन्य पदार्थ हे दोन निर-
 निराळे दिसू नयेत. कारण शोभनाः गन्धाः

म्हणजे गन्धयुक्त पदार्थ आहेत ज्याचे असा
 दुकानदार या अर्थी सुगन्धः आपणिकः
 असें रूप होतें; तेथें इत्त्व न झालें पाहिजे.

आतां अनुलेपन केलेला देवदत्त असा
 अर्थ विवक्षित असेल तर तेथें इत्त्व होतें कीं
 नाहीं ?

ज्या ठिकाणीं अंगाला लाविलेलें केशर
 वगैरे पदार्थ अगदीं पातळ असल्यामुळें

१—(सू. १२७) क्रियाविनिमय विवक्षित
 अस्तांना जो बहुव्रीहि (२।२।२७) होतो त्याहून इच्
 प्रत्यय समाप्तान्त होतो. उदा०—केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं
 युद्धं प्रवृत्तं केशोक्तेशि.

१—(सू. १२८) द्विदण्डि वगैरे शब्द इच्
 प्रत्यय समाप्तान्त करून साधवे. उदा०—द्विदण्डि
 प्रहरति. ज्या प्रहारामर्थे दोन काढ्या घेतल्या आहेत
 असा प्रहार करतो असा अर्थ आहे.

१—(सू. १२९) बहुव्रीहीमर्थे प्र आणि सम्
 यांच्या पुढील जो जानु शब्द त्याला लु आदेश होतो.
 प्रच्छेद जानुनी यस्य प्रलुः ज्याच्या दोन जानूमर्थे
 अंतर प्रमाणपेक्षां ज्यास्त असतें तो म्हणजे फंगटा
 हा अर्थ आहे. त्याप्रमाणेंच संजु म्हणजे ज्याचे कमी
 अंतर असतें तो.

१—(सू. १३०) ऊर्ध्व शब्दाच्या पुढील जो
 जानु शब्द त्याला बहुव्रीहि समाप्तान्त लु आदेश
 विकल्पान् होतो. उदा०—ऊर्ध्व जानुनी अस्य ऊर्ध्वलुः,
 ऊर्ध्वजानुः.

१—(सू. १३१) ऊर्ध्व-शब्दान्त बहुव्रीहीच्या
 शेवटींच्या सकाराला अनङ् आदेश समाप्तान्त होतो.

उदा०—कुंडातारखी आहे ऊर्ध्व म्हणजे कास जिची
 त्या गर्दाला कुण्ठोक्षी म्हणतात.

१—(सू. १३२) धनुस्-शब्दान्त बहुव्रीहीच्या
 शेवटींच्या सकाराला अनङ् आदेश समाप्तान्त होतो
 उदा०—गाण्डीव नांवाचे आहे धनुष्य ज्याचे तो
 गाण्डीवधन्वा. अर्जुन हा अर्थ आहे.

१—(सू. १३३) धनुस्-शब्दान्त बहुव्रीहीच्या
 शेवटींच्या सकाराला अनङ् आदेश विकल्पान् होतो,
 परंतु तो शब्द कोणाची तरी संज्ञा असल्या पाहिजे.
 उदा०—शतधन्वा, शतधनुः.

१—(सू. १३४) जाया-शब्दान्त बहुव्रीहीच्या
 शेवटींच्या सकाराला निङ् असा आदेश समाप्तान्त
 होतो. उदा०—पार्वती जाया यस्य पार्वतीजानिः शिवः.
 येथें जाया शब्दांतील यकाराचा लोप (३।१।३६)
 झाला आहे

१—(सू. १३५) उर, पूति, नु आणि सुरभि
 या शब्दांच्या पुढील जो गन्ध शब्द तदन्त बहुव्री-
 हीच्या शेवटींच्या अकाराला न्हस्व शकार आदेश
 होतो. उदा०—उदनः गन्धः यस्य नः उदग्निः
 इत्यादि.

क्षितं सुगन्धिरिति भवितव्यम् । अथ यत्
प्रविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम् ॥

[अल्पारुण्यायाम् ॥ ५।४।१३६ ॥

उपमानाच्च ॥ ५।४।१३७ ॥

पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः

॥ ५।४।१३८ ॥

कुम्भपदीषु च ॥ ५।४।१३९ ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ ५।४।१४० ॥

वयसि दन्तस्य दत्तु ॥ ५।४।१४१ ॥

छन्दासि च ॥ ५।४।१४२ ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ ५।४।१४३ ॥

विभोपा इयावारोकाभ्याम्

॥ ५।४।१४४ ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च

॥ ५।४।१४५ ॥

ककुदस्यावस्थायाम् लोपः

॥ ५।४।१४६ ॥

अंगापेक्षां निराळे दिसत नसतील तेथें सुग-
न्धिः देवदत्तः अर्थे होतें, आणि ज्या ठिकाणी
ते घट लाविले असल्यामुळे तपस्या पडतात

अशा ठिकाणी इत्य कस नये. तेथें सुगन्धः
देवदत्तः अर्थेच रूप होतें.

१—(सू. १३६) अल्प या अर्थाचा जो गन्ध शब्द
तदन्त बहुव्रीहीतील शेवटीच्या अकाराचा न्दस्व इकार
आदेश होतो. उदा०—यूपगधि भोजनम् म्हणजे ज्या
भोजनात यूप अगदीच थोडे असतें असें.

१—(सू. १३७) उपमानवाचक पूर्वं पदाच्या
पुढील जो गन्ध शब्द तदन्त बहुव्रीहीच्या शेवटीच्या
अकाराचा न्दस्व इकार आदेश होतो उदा०—पद्मस्यैव
गन्धोऽयं पद्मगन्धि.

१—(सू. १३८) हस्तिन् वीरे शब्द सोडून
इतर अशा उपमानवाचक पूर्वंपदाच्या पुढील जो पाद
शब्द तदन्त बहुव्रीहीच्या शेवटीच्या अकाराचा लोप
होतो. उदा०—व्याघ्रस्यैव पादौ यस्य स व्याघ्रपाद.

१—(सू. १३९) कुम्भपदी वीरे शब्दान्तर्ध्वे
पादशब्दान्त बहुव्रीहीच्या शेवटीच्या अकाराचा लोप
होतो उदा०—कुम्भस्यैव पादौ यस्याः सा कुम्भपदी
या गगानध्वे ह्योऽस्मिन् शब्दाचा पाठ आहे. तेव्हां
पुढील कुम्भपादः असेच होतें, लोप होत नाही.

१—(सू. १४०) सख्या शब्द किंवा सु शब्द
यांच्या पुढील जो पाद शब्द तदन्त बहुव्रीहीच्या
शेवटीच्या अकाराचा लोप होतो उदा०—दी पादौ
यस्य दिगम्ब, युवाय

१—(सू. १४१) सख्या किंवा सु यांच्या
पुढील जो दन्त शब्द त्याच दत्त असा आदेश बहु-
व्रीहीमध्ये होतो परंतु यव गण्यमान असले पाहिजे.

उदा०—दी दन्तौ यस्य दिग्ब दत्त आदेशाचा ककार
हस्तक जोडे. म्हणून नुन (ज. १।७०) हाहा आहे.

१—(सू. १४२) वेदान्त बहुव्रीहीचें उत्तरपद
अशा दन्त शब्दाचा दत्त आदेश होतो. उदा०—
उभयदन्त आलभन्ते.

१—(सू. १४३) बहुव्रीहीचें उत्तरपद अशा
दन्त शब्दाचा दत्त आदेश होतो परंतु तो शब्द
कोण ची तरी स्त्रीलिंगी मशा असला पाहिजे. उदा०—
अयोदती नाम काचित्

१—(१४४) बहुव्रीहि समासामध्ये इयाव च
अनेक या पूर्वंपदाच्या पुढील दन्त शब्दाचा दत्त
आदेश विकल्पानें होतो उदा०—इयावदन्तः, इयावदन्तः;
अनेकदन्तः, अनेकदन्तः; इयाव म्हणजे पुरस्कृत अनेक
म्हणजे निरतेज

१—(सू. १४५) अग्रशब्दान्त शब्द, तसेंच
गुह, गुह, इव, आणि वराह हे शब्द यांच्या पुढील
दन्त शब्दाचा दत्त आदेश बहुव्रीहीमध्ये विकल्पानें
होतो उदा०—कुह्मदन्तः, कुह्मदन्तः;
गुह्मदन्तः, गुह्मदन्तः. इत्यादि

१—(सू. १४६) ककुदशब्दांत बहुव्रीहीच्या
शेवटीच्या अकाराचा लोप होतो, वयोवस्था गण्यमान
असांना. उदा०—अमत्रात् ककुदम् यस्य अमत्रात्-
ककुद. ज्याला वयोवृद्ध असें नाहीं असा लहान
वृद्ध.

त्रिकुत्पर्वते ॥ ५ । ४ । १४७ ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ ५ । ४ । १४८ ॥

पूर्णद्विभाषा ॥ ५ । ४ । १४९ ॥

सुहृद्दुर्द्वौ मित्रामित्रयोः

॥ ५ । ४ । १५० ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ ५ । ४ । १५१ ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ ५ । ४ । १५२ ॥

नष्टृतश्च ॥ ५ । ४ । १५३ ॥]

शेषाद्विभाषा ॥ ५ । ४ । १५४ ॥

शेषादित्युच्यते कः शेषो नाम । याभ्यः

प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते स शेषः ॥

क्रिमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते । याभ्यः

प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते ताभ्यः

कच्चा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ये

प्रतिपदं विधीयन्ते ते तत्र बाधका

भविष्यन्ति । अनवकाशा हि विधयो

बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः ।

कोऽवकाशः । विभाषा कव्यदा न कप्सोऽ

(सू. १५४) येषं शेषात् अस्मै म्हृल्ले
आहे. पण शेष म्हणजे काय ?

ज्या शब्दाहून समासान्त सांगितला
नाही तो शब्द येषं शेष पदानें व्याख्याचा
आहे.

पण येषं शेष शब्दच मुळीं कशाकरितां
उच्चारला आहे ?

ज्या शब्दाहून समासान्त कोणता तरी
सांगितला आहे तेथें हा कप् प्रत्यय न झाला

पाहिजे.

हा शेष शब्दाचा उपयोग वरेवर दिसत
नाही. कारण, विशेष शब्द उच्चारून जे
समासान्त सांगितले आहेत ते त्या ठिकाणी
ह्या कप् प्रत्ययाचा बाध करून देतील.

पण ज्या विधीना कोठेंही अवकाश
नसतो ते दुसऱ्या विधीचा बाध करतात,
आणि ह्या समासान्तांना तर अवकाश आहे.

तो अवकाश कोठें वरें आहे ?

वकाशः । कपः प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति पर-
स्वात्कप्प्राप्नोति । तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥
किं पुनरिदं शेषग्रहणं कवपेक्षम् । यस्माद्
बहुव्रीहेः कत्र विहित इति । आहोस्वित्समा-
सान्तापेक्षम् । यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो
न विहित इति । किं चातः । यदि विज्ञा-
यते कवपेक्षमनृचः बहुवृच इत्यत्रापि प्राप्नोति

अथ समासान्तापेक्षमनृक साम बहुवृकसूक्त
मिति न सिध्यति । अस्तु कवपेक्षम् । कथं
मनृचः बहुवृच इति । विशेष एतद्वक्तव्यम् ।
अनृचो माणवे बहुवृचश्रवणाख्यायामिति ।
इदं तर्ह्यधसोऽनृचि स्त्रीग्रहणं चोदितं तस्मिन्
क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नैव
कवपेक्षं शेषग्रहणं नापि समासान्तापेक्षम् ।

हा कप् प्रत्यय विकल्पाने सांगितला आहे.
तेव्हा ज्या वेळीं हा कप् प्रत्यय होत नाही
त्या वेळीं त्या समासान्ताना अवकाश आहे.
आणि जेव्हा कप् होतो त्या वेळीं दोघाचीही
प्राप्ति येते. त्यामध्ये त्या समासान्ताचा बाध
करून परत्वास्तव कप् प्रत्यय होऊ लागेल,
म्हणून येथे शेष शब्द उच्चारला पाहिजे.

पण अगोदर येथे शेष शब्दाचा अर्थ ठर-
विताना कप् प्रत्ययच फक्त उक्त म्हणून
धरावयाचा, म्हणजे ' ज्या बहुव्रीहीहून
पूर्वीच्या कप् प्रत्यय सांगणाऱ्या तीन सूत्रांनीं
कप् प्रत्यय प्राप्त होत नाही अशा बहुव्रीहीहून
हा वैकल्पिक कप् प्रत्यय होतो ' असा अर्थ
करावयाचा अथवा सर्वच समासान्त उक्त
धरून ' ज्या बहुव्रीहीहून पूर्वीच्या कोणत्याही
सूत्राने समासान्त प्राप्त होत नाही अशा बहु-
व्रीहीहून हा वैकल्पिक कप् प्रत्यय हातो '
असा अर्थ करावयाचा ?

या दोन अर्थांमध्ये परक काय वरें ?

जर कप् प्रत्यय उक्त धरून ' शेष या
पदाचा अर्थ ठरविला तर अनृचः बहुवृचः
इत्यादि ठिकाणीही कप् प्रत्यय होऊ लागेल.
वरें, आता जर समासान्त सर्व उक्त धरून

शेष पदाचा अर्थ ठरवावा तर अनृकम् हा
बहुवृकम् सूक्तम् येथे प्रकृत सूत्राने कप् प्रत्य
होत असता तो होणार नाही.

तर मग कप् प्रत्यय उक्त धरून व हे
पदाचा अर्थ ठरवावा.

पण तथा अर्थ घेतला तर अनृच.
बहुवृचः येथे कप् प्रत्यय होऊ लागेल त्या
वाट काय ?

तेथे ' अनृचः माणवे ' म्हणजे माण
अर्थ असताना अनृच असा ऋच्-शब्द
बहुव्रीहीहून अ प्रत्यय होतो, तसेच बहुवृचः
णाख्यायाम् म्हणजे विशेष शाखेचा स
दम्भवाययाचा असताना बहुवृच असा न
शब्दान्त बहुव्रीहीहून अ प्रत्यय होतो, अ
विशेष वचनें करीतीं.

तर मग ' ऊधसोऽनृचि स्त्रीग्रहणम्
(५ । ४ । १३१ वा. १) जसे न
म्हटले आह, तसे म्हटले तरी तेथे प्र
सूत्राने कप् प्रत्यय होऊ लागेल हा न
येतोच.

तर मग आता शेष पदाचा अर्थ ठर-
वाना कप् प्रत्ययही उक्त धरू नये. अ
समासान्तही उक्त धरू नये, तर हा

१—येथे जरी समासान्त अ प्रत्यय (५ । ४ । ७४)
होत असे तरी येथे पूर्वीच्या नियम कप् प्रत्यय सांग-
णाऱ्या तिन्ही सूत्रांनी प्राप्ति नसल्यामुळे अनृच व
बहुवृच हे उभे शेष पदाने पता येतात.

४—जेव्हा अर्थातच त्या विशेष वस्तूनी प्रकृत

सूत्राचा नध होत असल्यामुळे शेष येणार नाही

५—माणव जनक हा समासान्त सामि
तरी तेथे पूर्वीच्या नियम कप् सांगणाऱ्या ति
सूत्राचा प्राप्ति नसल्यामुळे अनृचाचे उदा
शेष पदाने पता येते.

सिद्धं तर्हि । अनन्तरो यो बहुव्रीह्याधिकारः स्रो-
तः प्रत्ययते । अनन्तरे बहुव्रीह्याधिकारे यस्माद्-
व्रीह्यादेः समासान्तो न विहित इति । कथम-
नन्तरं बहुवृच इति । वक्तव्यमेवैतदनुचो-
च्यते । बहुवृचश्चरणाख्यायामिति ॥
संज्ञायाम् ॥ ५ । ४ । १५५ ॥
विभक्त्यर्थस्यश्च ॥ ५ । ४ । १५६ ॥
उपसर्जनदीर्घत्वं च ॥ १ ॥
इयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् ।

बहुवचः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । विद्यमान-
श्रेयसी ॥

पुंवद्वचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

पुंवद्भावोऽत्र भवतीयसो बहुव्रीहौ पुंव-
द्वचनमिति ॥

वृन्दिते भ्रातुः ॥ ५ । ४ । १५७ ॥

कृतश्छन्दसि ॥ ५ । ४ । १५८ ॥

नडीतन्योः स्वाङ्गे ॥ ५ । ४ । १५९ ॥

तत्

वृत्तान्तं

ठ्वा (५ । ४ । ११३) बहुव्रीहि-
प्रसाकार चोद्धादे तो धरावा म्हणजे ह्या
ठ्वा बहुव्रीहि अधिकारामध्ये सांगित-
अनुच समासान्त ज्या बहुव्रीहीहून होत नाही
तेच बहुव्रीहीहून कप् प्रत्यय विकल्पाने होतो
। याचा अर्थ होईल

माण्तरी पण अनुचः व बहुवृचः येथे हा कप्
प्रत्यय होऊ लागेल हा दोष येतो तो कसा
वर्णवावा ?

संबंधितेथे 'अनुचो माणवे' आणि 'बहुवृच-
कप्'
अर्था

श्ररणाख्यायाम्' अर्था वचनें करावीच.

(सू. १५६ वा. १) इयस् प्रत्ययाच्या
पुढील जो व्री-प्रत्यय तदन्त उपसर्जनाला
दीर्घ होतो असे म्हणावे. उदा०— बहुव्यः
श्रेयस्यः यस्य बहुश्रेयसी; विद्यमानश्रेयसी.

(वा. २) पुंवद्भावाने हे सिद्ध होत
आहे. 'इयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम्'
(१ । २ । ४८ वा. ३) या वचनाने येथे
पुंवद्भाव होत आहे.

१—कारण अनुचः व बहुवृचः येथे जो समा-
स तव प्रत्यय (५ । ४ । ७४) होतो तो ह्या चालू
आलेल्या बहुव्रीहि अधिकारांतील नव्हे, अनङ् आदेश
(५ । ४ । ३३) हा चालू असलेल्या बहुव्रीहि
प्रकारांतील असल्यामुळे तो शेष पदाने घेता येत
ही. म्हणून तेथे प्रकृत सूत्राने कप् प्रत्यय होत
ही.

१—(सू. १५५) बहुव्रीहि समास होऊन सिद्ध
लेला शब्द जर कोणाची संज्ञा असेल तर तेथे कप्
प्रत्यय होत नाही. उदा०—विश्वे देवा अस्य विश्व-
ः.

१—(सू. १५६) इयस्—प्रत्ययान्त जो
व्रीहि लाहून कप् प्रत्यय होत नाही. उदा०—
इवः श्रेयांसः यस्य स बहुश्रेयान्. बहुव्यः श्रेयस्यः
यस्य स बहुश्रेयसी. येथे 'नयूतश्च' (५ । ४ । १५३)
नेरी प्राप्त झालेला कप् प्रत्यय होत नाही.

२—येथे 'गोत्रियो,' (१ । २ । ४८) याने
म्हणून होऊन भल्लेंच रूप होईल तेच न व्हावे या
कारिता येथेही दीर्घ सांगित आहे.

१—(सू. १५७) भ्रातृ-शब्दान्त बहुव्रीहीहून
कप् प्रत्यय होत नाही; परंतु तेथे आल्याची प्रशंसा
असली पाहिजे. उदा०—शोभनः भ्राता यस्य स
सुभ्राता.

१—(सू. १५८) वेदान्त्ये ऋकारान्त बहुव्री-
हीहून समासान्त कप् प्रत्यय होत नाही. उदा०—
हता माता यस्य स हतमाता.

१—(सू. १५९) स्वाङ्गाचक ते नाटी
आणि तन्वी हे शब्द तदन्त बहुव्रीहीहून समासान्त
कप् प्रत्यय होत नाही. उदा०—बहुव्यः नाट्यः यस्य
सः बहुनाटिः कायः; बहुव्रीह्याङ्गाः; तस्या रः.
शिरा. तन्वी हा शब्द व्रीह्यांत आहे. परंतु त्या-प्रत्य-
यान्त नव्हे म्हणून इत्य (१-२-६८) होत नाही.

निर्देयवाणिश्च ॥ ५ । ४ । १६० ॥]

रणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
प्रथममात्रिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिनिरचिते चराक-

॥ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

याप्रमाणे धी भगवान् पतञ्जलि करीनी
रचिष्टेष्ट्या व्याकरणमहाभाष्या पांचव्या
अध्यायाच्या चवथ्या पादातील पहिलें
आन्धिक समाप्त झाले व पादही समाप्त झाला.

पाचवा अध्यायही समाप्त झाला.

॥ श्रीगुरुपार्षणमस्तु ॥

शम्